॥ श्रीमद्धनुमद्भीममध्वान्तर्गतरामकृष्णवेदव्यासात्मकलक्ष्मीहयग्रीवाय नमः ॥

श्रीमज्जयतीर्थयतिकृता

श्रीमन्न्यायसुधा

परिमळाद्युपेता

सम्पुटम् - ११

द्वितीयाध्यायस्य प्रथमपादे

स्मृत्यधिकरणम् तथा नविलक्षणत्वाधिकरणम् (भागः १)

प्रकाशनम्.

श्रीगुरुसार्वभौमसंस्कृतविद्यापीठम्

श्रीमन्मध्वाचार्यमूलमहासंस्थानम्

श्रीराघवेन्द्रस्वामिमठः, मन्त्रालयः

श्रीमन्न्यायसुधा	**Śrīman-Nyāyasudhā**
परिमळाद्युपेता	Parimaḷādyupetā
सम्पुटम् - ११	**Volume - 11**
प्रथमं मुद्रणम् - ई.सन् २००७	First Edition -2007 A.D.

सर्वजित् संवत्सरम्, शके १९२९, भाद्रपद शुक्ल पौर्णिमा, बुधवासरः

मन्त्रालयम्

Published by :

Śrī Gurusārvabhauma Saṁskṛt Vidyāpīṭham

Śrīman Madvāchārya Mūla Mahāsamsthāna

Śrī Rāghavendra Swāmy Mutt

Mantrālayam - 518 345

India.

* मुद्रकः *

धनंजयाचार्य बाळाचार्य वरखेडकरः

सुधा मुद्रणम्	**SUDHA MUDRANA**
शंकरपुरम्, बेंगळूर - ५६० ००४	Shankarpuram, Bangalore - 560 004
दूरवाणी– २६७२ ३१०७, ६५६० २८३६	Phone : 2672 3107, 6560 2836

समर्पणपत्रिका

श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यत्वाद्यमन्दबिरुदवृन्दविभूषित-

सर्वतन्त्रस्वतन्त्र-श्रीमद्वैष्णवसिद्धान्तस्थापनाचार्य-

षड्दर्शनाचार्यवर्य-नास्तिकदर्शननिराकरणधुरन्धर-

आस्तिकदर्शनमहाचार्य-

श्रीमन्मूलरघुपतिवेदव्यासदेवदिव्यश्रीपादपद्माराधक-

श्रीमन्मध्वाचार्यसमलङ्कृतमूलमहासंस्थानाधिष्ठितानां

श्रीमद्द्वैतसाम्राज्यदिग्विजयविद्यासिंहासनाधीश्वराणां

परमपूज्यानां कामधेनुकल्पवृक्षसदृशानां

श्रीश्रीमद्राघवेन्द्रतीर्थगुरुसार्वभौमानां

हृत्कमलनिवासि-

श्रीरामकृष्णवेदव्यासाभिन्न-

श्रीमूलरघुपतिपादकमलयोः

समर्पितोऽयं ग्रन्थः ॥

सुजयीन्द्रकृपापूर्णसुशमीन्द्रव्रतीश्वरैः ।

श्रीमन्न्यायसुधाग्रन्थ अर्पितोऽयं मुदा हरेः ॥

॥ श्रीमन्मूलरामो विजयते ॥

श्रीमद्धंसनामकपरमात्मसमारब्धपरम्परागत-श्रीमत्परमहंसेत्यादिबिरुदभूषित-

श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्य-मूलमहासंस्थानाधीश्वर-

श्रीमद्राघवेन्द्रगुरुसार्वभौम-

वेदान्तसाम्राज्यदिग्विजयविद्यासिंहासनाधीश्वर-

श्रीमत्सुयमीन्द्रतीर्थश्रीपादकरकमलसञ्जात-श्रीमत्सुजयीन्द्रतीर्थश्रीपादवरकुमारक-

श्री श्रीमत्सुशमीन्द्रतीर्थश्रीपादानाम्

तथा तेषामुत्तराधिकारिणां

श्री श्रीमत्सुयतीन्द्रतीर्थश्रीपादानाम्

अनुग्रहवचनम्

अस्मत्प्रियशिष्यान् तथैव अस्मन्मठीयान् नैकान् आस्थानविद्वज्जनान् वयम् अस्मद्गुरुवराणां श्रीमत्सुजयीन्द्रतीर्थश्रीमच्चरणानामाज्ञामनुरुध्य परिमलादि-बहुटिप्पणीभिर्युक्तां श्रीमन्न्यायसुधां संशोध्य प्रकाशयितुमादिष्टवन्तः स्मः ।

अस्मदादेशमनुरुध्य ग्रन्थमिमं संशोध्य मुद्रणप्रतिमपि संशोधितवद्भ्यः प्रधानसम्पादकेभ्यः वैकुण्ठवासिभ्यः साणूरु भीमभट्टेभ्यः तथा ग्रन्थमिमं प्रकाशितवद्भ्यः श्रीगुरुसार्वभौमसंस्कृत-विद्यापीठीयेभ्यः एवं ग्रन्थसंशोधने तथा मुद्रणप्रतिसंशोधने च सहायमाचरितवद्भ्यः अस्मद्विद्यापीठा-ध्यापकेभ्यः, तथाऽन्येभ्यो विद्वद्भ्यः, एवमल्पकाले सुष्ठु मुद्रणं कृतवद्भ्यः 'सुधा मुद्रण'नेतृभ्यः धनंजयाचार्येभ्यः तथा सर्वेभ्यः एतद्ग्रन्थाध्ययन-अध्यापनादिकर्तृभ्यः अस्मदुपास्यः श्री श्रीमद्राघवेन्द्र-तीर्थगुर्वन्तर्गत-श्रीभारतीरमण-मुख्यप्राणान्तर्गत-श्रीसीतापति-श्रीमूलरामचन्द्रदेवः इतोऽप्यतिशयित-आयुरारोग्यैश्वर्यादीनि, ज्ञानभक्तिवैराग्यादीनि च दत्वा अनुगृह्णातु इत्याशास्महे ।

इति नारायणस्मृतिः ।

मन्त्रालयक्षेत्रम्,

सर्वजित् संवत्सरम्, शके १९२९, भाद्रपद शुक्ल पौर्णिमा ।

श्रीमन्मध्वाचार्यमूलमहासंस्थान-श्रीराघवेन्द्रस्वामिमठाधीशानां

श्री श्री सुजयीन्द्रतीर्थश्रीपादानां वरकुमारकाणां

श्री श्री सुशमीन्द्रतीर्थश्रीपादानां

परमानुग्रहेण सम्पादितोऽयं ग्रन्थः ।

सम्पादकविद्वन्मण्डली

प्रधानसम्पादकाः

वैकुण्ठवासिनः श्री आचार्य साणूरु भीमभट्टाः

आस्थानविद्वांसः, श्रीराघवेन्द्रस्वामिमठः, मन्त्रालयः

सम्पादकाः

विद्वान् श्री कुर्डि सुशीलेन्द्राचार्याः

विद्वान् श्री कडप राघवेन्द्राचार्याः, *प्रांशुपालाः श्री गु.सं.वि., मन्त्रालयः*

विद्वान् श्री पुराणिक सुब्रह्मण्याचार्याः

विद्वान् आहिताग्नि श्री वरखेडकर भीमसेनाचार्याः

निर्वाहकाः

श्रीपादपुत्राः राजा एस्. राजगोपालाचार्याः

श्री श्री सुशमीन्द्रतीर्थश्रीपादानाम् आप्तकार्यदर्शिनः,

श्रीमन्मध्वाचार्यमूलमहासंस्थानम् - श्रीराघवेन्द्रस्वामिमठः,

मन्त्रालयम्

श्रीमन्न्यायसुधा - परिमळाद्युपेता

टिप्पणीनां क्रमः तथा सङ्केतनामानि

क्र.सं.	कर्तृनाम	टिप्पणीनाम	सङ्केतनाम
१	श्री विजयीन्द्रतीर्थाः	न्यायसुधाबिन्दुः	बिन्दुः—
२	श्री राघवेन्द्रतीर्थाः	परिमळः	परि०—
३	श्री श्रीपादराजतीर्थाः	वाग्वज्रः	वाग्वज्रः—
४	श्री वादिराजतीर्थाः	गुर्वर्थदीपिका	गु०दी०—
५	श्री यदुपत्याचार्याः	टिप्पणी	यादु०—
६	श्री वंशपल्ली श्रीनिवासाचार्याः	वाक्यार्थविवृतिः	वं०प०—
७	श्री गलगली नरसिंहाचार्याः	आनन्दः	आनन्दः—
८	श्री कंबालूरु रामचन्द्रतीर्थाः	विवृतिः	कं०रा०—
९	श्री श्रीनिधितीर्थाः	टिप्पणी	श्रीनिधि०—
१०	श्री विद्याधीशतीर्थाः	वाक्यार्थचन्द्रिका	वा०चं०—
११	श्री पाण्डुरङ्गि केशवाचार्याः	शेषवाक्यार्थचन्द्रिका	शे०चं०—
१२	श्री पाण्डुरङ्गि नरसिंहाचार्याः	वाक्यार्थरत्नमाला	वा०र०—
१३	श्री सत्यव्रततीर्थाः	सुधाविवृतिः	स०व्र०—
१४	श्री कुण्डलगिरिआचार्याः	रसकूलङ्कषः	कुण्डल०—
१५	श्री सत्यनाथतीर्थाः	दुर्घटवाक्यार्थविचारः	स०ना०—
१६	श्री विठ्ठलभट्टाः	टिप्पणी	विठ्ठ०—
१७	श्री विष्णुतीर्थाः	रसरञ्जनी	रस०—
१८	श्री अडवी कृष्णाचार्याः	लघुरसरञ्जनी	ल०र०—
१९	श्री मन्नारी कृष्णाचार्याः	चषकः	चषकः—
२०	श्री एरी बाळाचार्याः	उपस्पर्शः	ए०बा०—
२१	श्री काशी आचार्याः	काशी टिप्पणी	काशी०—
२२	श्री गूढकर्तृकाचार्याः	गूढकर्तृका	गूढ०—
२३	श्री प्रदीपकाराः	प्रदीपः	प्रदीपः—
२४	श्री पांग्री श्रीनिवासाचार्याः	टिप्पणी	पांग्री०—
२५	श्री कल्लापूर सत्याधिराजाचार्याः	हुग्गि	हुग्गि०—

टिप्पणीविषये स्पष्टीकरणम्

श्रीमज्जयतीर्थविरचितं महामेरुतुल्यं श्रीमन्न्यायसुधाग्रन्थमनेके व्याचख्युः । साम्प्रतमस्माभिः, उपलब्धाः श्रीमन्न्यायसुधाव्याख्याः सङ्गृह्यैकत्र मुद्रापयितव्याः इत्येकमात्रोद्देशेन अनेकव्याख्यासहिततया श्रीमन्न्यायसुधाग्रन्थः मुद्रापितः ।

श्रीमद्विजयीन्द्रतीर्थश्रीपादानां श्रीमद्राघवेन्द्रतीर्थश्रीपादानां च सुधाव्याख्यानयोः इदानीं मुद्रापितायां यस्यां कस्याञ्चित् सुधाव्याख्यायां यस्मिन् कस्मिंश्चिद्विषये भिन्नाभिप्राये सति (विरुद्धाभिप्राये सति) सः तद्व्याख्यातृणामभिप्राय एव । सः श्रीमद्विजयीन्द्रतीर्थश्रीपादानां वा परिमलकाराणां वा सम्पादकानां वा प्रकाशकानां वा सम्मत इति न मन्तव्यमिति एतन्मूलकतया स्पष्टीकुर्मः ।

इत्थम्

सम्पादकाः

॥ श्रीमन्मूलरामो विजयते ॥

प्रकाशकीयम्

द्वापरे श्रीगौतममहर्षिभिः शप्तेषु साधुजनेषु व्याकुलीभूतेषु श्रीब्रह्मरुद्रेन्द्रादिभिः प्रार्थितो भगवान्नारायणः श्रीवेदव्यासत्वेनावतीर्य राशीभूतान् वेदान् विभज्य, वेदार्थनिर्णायकानि चतुःषष्ट्यधिकपञ्चशत(५६४)ब्रह्मसूत्राणि व्यरचयत्।

एषां ब्रह्मसूत्राणां श्रीवाय्ववतारिणः सर्वज्ञाः श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाः भाष्यम्, श्रीमदनुव्याख्यानम्, न्यायविवरणम्, अणुभाष्यं चेति ग्रन्थचतुष्टयं विरचय्य महदुपाकुर्वन्।

श्रीमदाचार्याणां प्रियान्तेवासिनां श्रीत्रिविक्रमपण्डिताचार्याणां "व्यक्ततर्कततिं कुरु" इति प्रार्थनामनुरुध्य श्रीमदाचार्याः उपर्युक्तग्रन्थेष्वन्यतमं श्रीमदनुव्याख्यानग्रन्थं रचयामासुः।

अनुव्याख्यानस्यास्य इन्द्रांशसंभूताः श्रीमज्जयतीर्थश्रीमच्चरणाः श्रीमन्न्यायसुधानाम्नीं मेरुतुल्यामनुपमां टीकां व्यरचयन्।

ग्रन्थोऽयं चित्रपदपुञ्जमण्डितः, महागाम्भीर्यवान् महापण्डितवरेण्यानामपि महान्तं गर्वपर्वतं खण्डयितुं दक्षश्चकास्ति।

अस्यामोघस्य ग्रन्थस्य महत्त्वम् एतद्ग्रन्थस्य एतदीयानामनेकासां व्याख्यानां सङ्ख्यैव व्यञ्जयति।

	व्याख्यातारो महाभागाः	व्याख्यानस्य नाम
१)	श्री श्रीपादराजतीर्थाः	वाग्वज्रम्
२)	श्री विजयीन्द्रतीर्थाः	न्यायसुधाबिन्दुः
३)	श्री वादिराजतीर्थाः	गुर्वर्थदीपिका
४)	श्री राघवेन्द्रतीर्थाः	परिमलः
५)	श्री यदुपत्याचार्याः	टिप्पणी
६)	श्री वंशपल्ली श्रीनिवासाचार्याः	वाक्यार्थविवृतिः
७)	श्री गल्गली नरसिंहाचार्याः	आनन्दः
८)	श्री कंबाल्रू रामचन्द्रतीर्थाः	विवृतिः

९)	श्री श्रीनिधितीर्थाः	टिप्पणी
१०)	श्री विद्याधीशतीर्थाः	वाक्यार्थचन्द्रिका
११)	श्री पाण्डुरङ्गि नरसिंहाचार्याः	वाक्यार्थरत्नमाला
१२)	श्री पाण्डुरङ्गि केशवाचार्याः	शेषवाक्यार्थचन्द्रिका
१३)	श्री कुण्डलगिरि आचार्याः	रसकूलङ्कषः
१४)	श्री सत्यव्रततीर्थाः	सुधाविवृतिः
१५)	श्री सत्यनाथतीर्थाः	दुर्घटवाक्यार्थविचारः
१६)	श्री विठ्ठलभट्टाः	टिप्पणी
१७)	श्री कल्लापूर सत्याधिराजाचार्याः	हुग्गि
१८)	श्री विष्णुतीर्थाः	रसरञ्जनी
१९)	श्री अडवि कृष्णाचार्याः	लघुरसरञ्जनी
२०)	श्री मन्नारि कृष्णाचार्याः	चषकः
२१)	श्री एरी बाळाचार्याः	उपस्पर्शः
२२)	श्री काशी तिम्मण्णाचार्याः	काशी टिप्पणी
२३)	श्री गूढकर्तृकटिप्पणीकाराः	टिप्पणी
२४)	श्री प्रदीपकाराः	प्रदीपः
२५)	श्री पांग्री श्रीनिवासाचार्याः	टिप्पणी
२६)	श्री रोट्टि वेङ्कटभट्टाः	सुधाविवृतिः
२७)	श्री ताम्रपर्णी आचार्याः	टिप्पणी
२८)	श्री उमर्जी प्रह्लादकृष्णाचार्याः	उमर्जी
२९)	श्री व्यासतत्त्वज्ञतीर्थाः	कुलिशम्
३०)	श्री महेश्वरसूरिः	टिप्पणी
३१)	श्री पुट्ट तंबि आचार्याः	टिप्पणी
३२)	श्री रत्नगर्भ ओडेयर्	टिप्पणी
३३)	श्री अनन्तभट्टाः	टिप्पणी
३४)	श्री सत्यनाथाचार्याः	टिप्पणी
३५)	श्री जयवेङ्कटाचार्याः	टिप्पणी
३६)	श्री गूढकर्तृकाचार्याः	सुधासारसङ्ग्रहः
३७)	श्री गलगली गोविन्दाचार्याः	पञ्चरत्नस्तबकः

३८)	श्री श्रीमुष्णाचार्याः	पद्माधिकरणी
३९)	श्री लिङ्गेरि श्रीनिवासाचार्याः	सिद्धान्तप्रभा
४०)	श्री पाण्डुरङ्गि केशवाचार्याः	सुधावाक्यार्थविनोदः
४१)	श्री उडुपि राघवेन्द्रतीर्थाः (पुत्तिगे मठः)	टिप्पणी
४२)	श्री सत्यनाथाः	न्यायसुधापरशुः
४३)	श्री सुमतीन्द्रतीर्थाः	भावरत्नकोशः
४४)	श्री पाण्डुरङ्गि केशवाचार्याः	मञ्जरी
४५)	श्री व्यासतत्त्वज्ञतीर्थाः	लघुरसरञ्जनी
४६)	श्री व्यासतत्त्वज्ञतीर्थाः	गुरुरसरञ्जनी
४७)	श्री भीमराव् कुलकर्णी कुम्बारगेरी	टिप्पणी
४८)	श्री सत्यपराक्रमतीर्थाः	सुधाफक्किका
४९)	श्री हुलिगि श्रीपत्याचार्याः	टिप्पणी
५०)	श्री अहोबिलाचार्याः	टिप्पणी
५१)	श्री सत्यप्रज्ञतीर्थाः	टिप्पणी

एतादृशस्य अत्युत्तमग्रन्थस्य मुद्रणकार्यं श्रीमत्परमपूज्यानां प्रातःस्मरणीयानां श्रीमत्सुजयीन्द्रतीर्थश्रीमच्चरणानामादेशं सदिच्छां चानुरुध्य सम्प्रति श्रीराघवेन्द्रस्वामिमठीयपीठाधीश्वराः पूज्याः श्री १००८ श्रीमत्सुशमीन्द्रतीर्थश्रीपादाः कारयन्तीति अस्माकं परमं प्रमोदस्थानम् ।

अस्य ग्रन्थस्य संशोधनकार्ये अस्मद्विद्यापीठीयप्राच्यग्रन्थालयस्थाः अधोनिर्दिष्टाः टिप्पण्यः हस्तप्रतिकृतयोऽपि उपयोजिता इति निवेदयितुं नितान्तं तुष्यामः ।

ग्रन्थस्यास्य प्रकाशनार्थं श्रीसुधाव्याख्यानं विठ्ठलभट्टीयं हस्तलिखितं अनुगृहीतवद्भ्यः परमपूज्येभ्यः श्रीउत्तरादिमठाधीश्वरेभ्यः सभक्ति प्रणामगणं समर्पयामः । संशोधनादिकार्येष्वनुकूलयितुं श्रीसुधाव्याख्यानं श्रीनिधितीर्थीयं तालपत्रस्थं अनुगृहीतवद्भ्यः परमपूज्येभ्यः श्रीपुत्तिगेमठाधीश्वरेभ्यः सभक्ति प्रणामगणं समर्पयामः । एवमेव मुद्रणकार्येऽस्मिन् साक्षाद्वा परोक्षे वा सहकृतवद्भ्यः परमपूज्येभ्यः श्रीमठाधीश्वरेभ्यः सर्वेभ्यः सभक्तिप्रणामगणं कार्तज्ञ्यमाविष्कुर्मः । श्रीनिधितीर्थीयं व्याख्यानं तालपत्रस्थं तौलवलिपिगतं देवनागरिलिपिगतं कृतवतः विद्वान् श्री साणूरु भीमभट्टतनूजः श्री कृष्णमूर्ति महाशयान् सन्दर्भेऽस्मिन् सप्रश्रयं स्मरामः ।

ग्रन्थस्यास्य प्रधानसम्पादकेभ्यः विद्वद्भ्यः वैकुण्ठवासिभ्यः श्री आचार्य साणूरु भीमभट्टमहाशयेभ्यः तथा एतद्ग्रन्थसम्पादकेभ्यः विद्वद्भ्यः श्री कडप राघवेन्द्राचार्येभ्यः, विद्वद्भ्यः श्री पुराणिक सुब्रह्मण्याचार्येभ्यः, तथा

विद्वद्भ्यः आहिताग्नि श्री वरखेडकर भीमसेनाचार्येभ्यः, एवं विठ्ठलभट्टीयां टिप्पणीं तथा एरी बाळाचार्याणां टिप्पणीं दत्तवद्भ्यः विद्वद्भ्यः श्री व्यासनकेरे प्रभञ्जनाचार्येभ्यः, तथा पांग्री श्रीनिवासाचार्याणां टिप्पणीं दत्तवद्भ्यः विद्वद्भ्यः श्री पांग्री लक्ष्मणाचार्येभ्यः, तथा वाक्यार्थरत्नमालाख्यां टिप्पणीं, सत्यनाथतीर्थीयां टिप्पणीं, हुग्गिनामकटिप्पणीं च दत्वा उपकृतवद्भ्यः पंढरपुरीय पूर्णप्रज्ञमतोन्नाहिनीपाठशालाप्रांशुपालेभ्यः विद्वद्भ्यः श्री वरखेडकर भीमसेनाचार्येभ्यः, तथा वाक्यार्थरत्नमालाटिप्पण्याः प्रतिकृत्यन्तरं दत्तवद्भ्यः विद्वद्भ्यः श्री के. टि. पाण्डुरङ्गि महाशयेभ्यः एवमेव प्रदीपटिप्पणीं दत्तवद्भ्यः मद्रपुरसर्वकारीयग्रन्थालयव्यवस्थापकेभ्यः श्रीमद्भ्यः, श्रीमन्न्यायसुधाबिन्दुनाम्नीं टिप्पणीं दत्तवद्भ्यः श्रीमद्भ्यः केरलराज्यीय तिरुवाङ्कूरु ग्रन्थभाण्डारव्यवस्थापकेभ्यः, तथा रसरञ्जनी-लघुरसरञ्जनी इति व्याख्यानद्वयं दत्तवद्भ्यः विद्वद्भ्यः श्री गंगूरु हनुमेशाचार्येभ्यः, एवं ग्रन्थस्यास्य प्रतिकृति-संशोधने श्रीमद्भिः सम्पादकैः सहकृतवद्भ्यः विद्वद्भ्यः श्री कुर्डि सुशीलेन्द्राचार्येभ्यः, विद्वद्भ्यः श्री कडप राघवेन्द्राचार्येभ्यः, विद्वद्भ्यः श्री पुराणिक सुब्रह्मण्याचार्येभ्यः, विद्वद्भ्यः श्री एन् राघवेन्द्राचार्येभ्यः, विद्वद्भ्यः श्री वरखेडकर भीमसेनाचार्येभ्यः, विद्वद्भ्यः श्री गंगूरु हनुमेशाचार्येभ्यः, विद्वद्भ्यः श्री के. वेङ्कटेशाचार्येभ्यः, विद्वद्भ्यः श्री ओडेयर् कनकाचलाचार्येभ्यः, विद्वद्भ्यः श्री पु. वंशी कृष्णाचार्येभ्यः, विद्वद्भ्यः श्री उंडारु पांडुरंग श्रीनिवासमूर्ती आचार्येभ्यः, एवं विशेषतः अल्पीयस्येव काले महता परिश्रमेण सश्रद्धं ग्रन्थानां प्रतिकृतिसंशोधने श्रीमद्भिः सम्पादकैः सहकृतवद्भ्यः तथा सर्वाङ्गसौन्दर्येण मुद्राप्य दत्तवद्भ्यः 'सुधा मुद्रण'नेतृभ्यः विद्वद्भ्यः श्री वरखेडकर धनंजयाचार्येभ्यः, तथा ग्रन्थस्यास्य अध्ययनाध्यापनादिकर्तृभ्यः सर्वेभ्यः श्रीभगवान् सीताजानिः श्रीमूल-रघुपतिवेदव्यासः आयुरारोग्यैश्वर्यादीनि चानुगृह्य संरक्षत्विति अनन्यया भक्त्या सम्प्रार्थयामहे।

अत्र मुद्रापितासु टिप्पणीषु काश्चन टिप्पण्यः प्राचीनहस्तप्रतिरूपेण शिथिलाः मध्ये मध्ये त्रुटिताः कदाचिदसमग्रा अपि तेनैव रूपेण पण्डितैः संशोध्य मुद्रापिताः। अत्र प्रकाशितभागे यदि कुत्रचित् स्खलितानि प्राज्ञैर्विद्वद्भिः विलोकितानि चेत् ते अस्मान्प्रति संसूचयेयुः। तेन वयं शुद्धिपत्रिकायाम् अग्रिमसम्पुटेषु वा तत्सर्वं समीकृत्य विदुषां पुरः उपस्थापयितुं शक्ष्यामः। येषां समीपे अस्माभिरमुद्रितटिप्पण्यः उपलभ्यन्ते ते कृपया तान् ग्रन्थान् अस्मभ्यं प्रेषयन्ति चेत् तत्सर्वमागामिसम्पुटेषु वयं सम्यक् संशोध्य मुद्रापयितुं महता सन्तोषेण स्वीकुर्मः।

इत्थम्।

भवदीयम्

श्रीगुरुसार्वभौमसंस्कृतविद्यापीठम्,

श्रीराघवेन्द्रस्वामिमठः, मन्त्रालयः

* * *

॥ श्रीमन्मूलरामो विजयते ॥

प्रस्तावना

यत्पदं वेदसंवेद्यं कटाक्षेणापि वीक्षितुम् ।
न क्षमन्ते विमतयः तमुपासे श्रियःपतिम् ॥

भूर्भुवस्स्वरादिचतुर्दशभुवनात्मकसङ्ख्यातिगब्रह्माण्डकोटीः रोमकूपे सन्निवेश्य सकललोकजनन्या श्रिया सह सर्पतल्पे शयानेन भगवता सृष्टेषु भूलोकखण्डेष्वन्यतमेऽस्मिन् भरतखण्डे जनिमतामस्माकं महद्भागधेयमिदं यदत्र भगवान् तत्तद्युगेष्ववतीर्य बलकार्यं ज्ञानकार्यं च सम्पाद्य स्वभक्तानन्वग्रहीत् । तत्रापीदमतिशयितं वक्तव्येष्वाद्यं वचनं यदत्र तद्भक्ताग्रणीः पावनः पवमानः अनेकधाऽवतीर्य तत्रापि तृतीयेऽवतारे श्रीमध्वनाम्नाऽत्र प्रकटीभूय सज्जनानुददीधरत् । तदीयभक्तानुग्रहकार्येषु आचन्द्रार्कं दीप्यमानानि बहूनि कार्याणि यद्यपि वक्तव्यानि सन्ति तथाऽपि समस्तशास्त्रार्थसारभूतानां श्रीबादरायणसंज्ञकेन श्रीवेदव्यासमहर्षिणा निर्मितानां ब्रह्मसूत्राणां भाष्य-अणुभाष्य-अनुभाष्य-न्यायविवरण-ग्रन्थानां निर्माणमतितरां सर्वैरपि अध्यात्मविचाररसिकैः विचारविमर्शकैः प्रशंसनीयं सर्वदा स्मरणीयं कार्यमिति निष्प्रपञ्चं दृढतरं वयं वक्तुं शक्नुमः ।

तत्र च सूत्रसंबन्धिग्रन्थचतुष्टये ब्रह्मसूत्र-अनुव्याख्यान-ग्रन्थराजः नभसि नक्षत्रपुञ्जमध्ये चन्द्रमा इव चकास्ति । तस्यास्य ग्रन्थराजस्य इन्द्रावतारभूतैः प्रातःस्मरणीयैः परमपूज्यश्रीजयतीर्थमस्करीवरैः रचितम् अनुव्याख्यानव्याख्यानं न्यायसुधानामकं नैकाभिष्टिप्पणीभिः समलंकृतं श्रीराघवेन्द्रतीर्थगुरुवर्याणां प्रेरणया अनुग्रहेण च इदानीं सम्प्रकाश्य हरिगुरुभक्तानां करकमलयोः समर्पयितुं मोमुद्यते अस्माकं चेतः ।

उपनिषत्प्रस्थान-गीताप्रस्थान-सूत्रप्रस्थाननामकप्रस्थानत्रये सूत्रप्रस्थानमेव अन्तिमं निर्णायकं समस्तैः शिरसा धारणीयं च भवति । किं बहुना समस्तेषु वेदेषु समस्तेषु पुराणेष्वन्यत्राप्यभ्यर्हणीयवैदिकवाङ्मयेषु च उक्तानामर्थानां निर्णयाय सूत्राण्येव अस्माकमवलम्बभूतानि महार्णवे तरतामाधारभूतनौकास्थानीयानि । तेषां सूत्राणां व्याख्यानभूतानुव्याख्यानस्य व्याख्यानरूपा इयं सुधा देवलोकीयसुधातोऽप्यभ्यर्हिततमा जन्ममृत्यु-जरादिकं सर्वमपहृत्य स्वरूपानन्दाविर्भावरूपं मोक्षं दापयितुं समर्था । अस्य ग्रन्थस्य प्रशंसा कथं कार्या, कियती कार्या इत्यादिविषयाः आलोच्यमानाः अस्माकं जिह्वां पुरःसतुमिव न मुञ्चन्ति । यतो हि ग्रन्थकाराः श्रीमज्जयतीर्थश्रीमच्चरणाः पूर्वाश्रमे नाममात्रेण गृहस्थाश्रमप्रवेशं लब्ध्वा केनापि अनालोचनीयेन केवलं भगवता कृतेन घटनाविशेषेण संसारमिमं तुच्छीकृत्य स्वीये तरुणे वयसि संन्यासाश्रमं प्रविश्य स्वगुरूणां विद्यारण्यारण्यच्छेदकानां श्रीमदक्षोभ्यतीर्थगुरुवर्याणां सविधे शुकवत् शिक्षिता भूत्वा स्वीयया अलौकिकप्रज्ञया आचार्याणां अनेकग्रन्थानां टीकाः विरचय्य प्रायः अन्ते इमां न्यायसुधां भक्तेभ्यः नाकीन्द्रः सुधां इव प्रादुः । अस्य ग्रन्थस्य माहात्म्यं शेषोऽपि वर्णयितुं नालम् । बाल्यादारभ्य यौवनपर्यन्तं प्रायः संस्कृतभाषायाः वेदादिशास्त्राणां च परिचयहीना अपि केवलं

गुर्वनुग्रहेण शास्त्राण्यभ्यस्य अनन्तरं किञ्चित्समयपर्यन्तं सरस्वतीं संसेव्य तदनुग्रहेण घण्टां (लेखनीं) पूगं च लब्ध्वा लेखनकार्यं प्रारभन्त जयतीर्थश्रीमच्चरणाः । तत्रापि गुहाया अन्तरुपविश्य पञ्चषशिष्यान् पाठयन्तः स्वयमेव वाणीकृपया लब्धया लेखन्या आचार्याणां ग्रन्थान् व्याख्यान्तः, अनन्तरं तदुपरि पूगेन सम्मार्जनमात्रेण तत्सर्वं त्रुटिलेशरहितं भगवत्कृपया आविर्भावयन्तः ते लोके टीकाचार्याः इत्येव निरुपपदगौरवनाम्ना प्रथिताः बभूवुः ।

महानुभावाः जयतीर्थश्रीमच्चरणाः मठीयवैभवादीन् हित्वा शिष्यैः भिक्षया आनीतेन यावनालान्नेन (भक्करि) जीवनं निरवहन् ।

महानुभावाः जयतीर्थश्रीमच्चरणाः गुरुभक्तिविषये अन्यादृशम् आदर्शम् अस्माकं पुरतः उपस्थापयामासुः । तद्यथा—

न शब्दाब्धौ गाढा न च निगमचर्चासु चतुरा
न च न्याये प्रौढा न च विदितवेद्या अपि वयम् ।
परं श्रीमत्पूर्णप्रमतिगुरुकारुण्यसरणिं
प्रपन्ना मान्याः स्मः किमपि च वदन्तोऽपि महताम् ॥

अनेन श्लोकेन प्रदर्शितः विनयः अनन्यसाधारणः लोकातिशायी सहृदयान् जिज्ञासून् रोमाञ्चयति । एतदपेक्षया अधिकः गुरुप्रवणः गुरोः दासानुदासः लोके यत्र कुत्रापि नोपलभ्येत इत्येवं सर्वैः सर्वथा अनुभूयते एव ।

अल्पीयसा अनेहसा स्वकीयप्रखरबुद्धिवैभवेन निर्मितस्य अस्य सुधाग्रन्थस्य वैशिष्ट्यं वर्णयितुं सहस्रवदनः शेषोऽपि नालम्, किमुत अल्पप्रज्ञाः तृणकल्पाः वयम् । एतदीयग्रन्थस्य माहात्म्यं संवर्णयन् कविरेकः एवमुद्गिरति स्म । यथा—

आमूलाग्रनिबद्धतर्कजटिलं शब्दैकजीवातुकं
मीमांसानुनयं च शङ्करवचो हुङ्कारभङ्गप्रदम् ।
शास्त्रं तन्त्रचतुष्टयात्मकमिदं निस्स्वप्रतन्त्रान्तराः
व्याख्यास्यन्ति पठन्ति वा कथमहो किं वा कलौ दुर्घटम् ॥

'अध्यात्मविद्या विद्यानाम्' इति श्रीकृष्णोक्त्यनुसारेण अद्वितीयाध्यात्मविद्याख्य-सूत्रव्याख्यानरूपा इयं न्यायसुधा नैकाभिष्टिप्पणीभिः सह संयोज्य, संशोध्य, संमुद्र्य अत्र प्रकाशं नीयते । महदिदं साहसकार्यं महापुरुषोत्तमस्य श्रीहरेः अविच्छिन्नभक्ताग्रेसर-श्रीमन्मुख्यप्राणावताराणां श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादानां परमानुग्रहेणैव सम्पन्नः प्रह्लादावतारभूतानां श्रीमद्राघवेन्द्रतीर्थगुरुसार्वभौमानाम् आराधनसमये तत्करकमलाभ्यामेव श्रीमन्मूलरामचन्द्रदेवस्य पादकमलयोः तद्भक्तवृन्देन सप्रश्रयं सभक्ति समर्प्यतेतमाम् । श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥

आचार्याः साणूरु भीमभट्टाः
प्रधानसम्पादकाः

॥ श्रीमद्धनुमद्भीममध्वान्तर्गतरामकृष्णवेदव्यासात्मकलक्ष्मीहयग्रीवाय नमः ॥

श्रीमज्जयतीर्थयतिकृता

श्रीमन्न्यायसुधा

संपुटम् – ११

विषयानुक्रमणिका

विषयः	परिच्छेदः	पुटसंख्या
(१) स्मृत्यधिकरणम् (२-१-१)	१–२८	५००१-५१०९
अ) मङ्गलाचरणम्	१	५००१-५००५
आ) पूर्वापरसङ्गतिप्रदर्शनम्	२-८	५००५-५०४१
१) विशेषसङ्गतिप्रदर्शनम्	२-५	५००५-५०२८
क) प्रथमाध्यायार्थसङ्गतत्वेन द्वितीयाध्यायार्थकथनम्	२-३	५००५-५०२१
१) प्रथमाध्यायार्थानुवादः	२	५००५-५०११
२) तत्सङ्गतत्वेन द्वितीयाध्यायार्थोक्तिः	३	५०११-५०२१
ख) द्वितीयाध्यायगतपादभेदः, प्रथमपादप्राथम्ये निमित्तञ्च	४	५०२१-५०२६
ग) प्रथमाधिकरणप्राथम्ये च विशेषः	५	५०२७-५०२८
२) सामान्यसङ्गतिप्रदर्शनम्	६-८	५०२८-५०४१
क) स्मृत्यधिकरणस्य पादचतुष्टयसङ्गतत्वम्, प्राथम्ये निमित्तञ्च	६	५०२८-५०३१
ख) प्रत्यध्यायस्य चतुरध्यायात्मकत्वं, प्रतिपादस्य च पादचतुष्टयात्मकत्वं, विवक्षाभेदेनाध्यायादिभेदोपपत्तिश्च	७	५०३१-५०३३
ग) प्रतिवर्णं, प्रत्यक्षरं इत्यादिसमस्तशास्त्रस्य चतुर्मूर्तिप्रतिपादकत्वम्	८	५०३३-५०४१
इ) एतत्पादाधिकरणपूर्वपक्षसिद्धान्तयुक्तीनां सङ्क्षेपेणोक्तिः	९	५०३३-५०४१

विषयः	परिच्छेदः	पुटसंख्या
ई) 'स्मृत्यनवकाशे'त्याद्याद्यसूत्रार्थप्रदर्शनम्	१०-२०	५०४२-५०८४
१) पूर्वपक्षसूत्राभिप्रायः	१०-१३	५०४२-५०६०
क) आप्तोक्तं वारयितुं श्रुतिर्न समर्था	१०-१३	५०४२-५०६०
१) आप्तोक्तानां प्रत्यक्षमूलत्वम्	११	५०४९-५०५३
२) श्रुतीनां च संवादापेक्षित्वम्	१२	५०५३-५०५५
३) रुद्रादीनां च सर्वज्ञत्वादाप्तत्वम्	१३	५०५५-५०६०
२) सिद्धान्तसूत्रतात्पर्यम्	१४-२०	५०६०-५०८४
क) पाशुपतादिस्मृतिप्रणेतॄणां सर्वज्ञत्वोक्तिन्यायेनैव पञ्चरात्रादिप्रणेतॄणामपि सर्वज्ञत्वं शक्यसाधनम्	१४	५०६०-५०६३
ख) उभयस्मृत्योर्मध्ये यत्समूलं तदेवं मानम्	१५	५०६३-५०६६
ग) शिवादिषु आप्तिनिश्चयाशक्तिः व्यभिचारतः	१६-२०	५०६६-५०८४
उ)उक्तार्थेन अग्रिमसूत्रद्वयस्यापि व्याख्यातता	२१	५०८५
ऊ) 'इतरेषां चानुपलब्धेः' इति सूत्रस्य व्याख्यानान्तरमप्ययुक्तम्	२२	५०८५-५०८७
ए) पञ्चरात्रादिस्मृतेः क्वचिद्व्यभिचारेऽपि मानता न हीयते न्यायसाम्याभावात्	२३-२८	५०८७-५१०९
१) पञ्चरात्रादिस्मृतेः निर्दोषवाक्यमूलत्वात् प्रामाण्यं, न तु समर्थप्रवृत्तिजनकत्वरूपयुक्तिमूलत्वात्	२४-२८	५०८७-५१०९
क) वेदोक्तस्याधिकारस्य दुर्निरूपत्वतः वेदोक्तसाधनानुष्ठानस्य फलनियमो व्यभिचारो वेति ज्ञातुमशक्यम्	२५	५०९६-५१०२
ख) अन्यागमोक्ताधिकारस्य सौलभ्यात् व्यभिचारज्ञानशक्यता	२६-२८	५१०३-५१०९
१) शैवाद्यागमेषु अधिकारसौलभ्यकथनम्, वेदोक्ताधिकारस्य च सर्वमानुषदुर्लभता	२६	५१०३-५१०४
च) अन्यागमोक्ताधिकारसौलभ्यस्य लेशतो दर्शनम्	२७	५१०४-५१०७
२) अन्यागमानां तदुक्ताधिकारसौलभ्यदौर्लभ्यविसंवादात् फलव्यभिचाराच्च अप्रामाण्यम्	२८	५१०७-५१०९

* * *

विषयः	परिच्छेदः	पुटसंख्या
न विलक्षणत्वाधिकरणम् (२-१-२)	२९-२३७	५१११-५८३७
(१) वेदादीनां प्रामाण्यात्, तदभावमूलकसमन्वयभङ्गशङ्कानिरसनम्	२९-२३७	५१११-५८३७
अ) वेदादिप्रामाण्यदौर्लभ्यात् श्रुत्यादिसमन्वयाभावशङ्का	२९	५१११-५११९
आ) नित्यत्व(रूपापौरुषेयत्व)ात्पुरुषोद्भवसर्वदोषैरुज्झितत्वाच्च बोधकत्वेन सम्प्रतिपन्नानां वेदादीनां स्वत एव प्रामाण्यसिद्ध्या तच्छङ्कानिरसनम्	२९-४८	५१११-५१८१
१) वेदस्य नित्यत्व(रूपापौरुषेयत्व)ात् प्रामाण्यम्	३०-४०	५११९-५१५८
क) प्रागुक्तसामान्यसिद्धिपरिशेषाभ्यां वेदनित्यत्वसिद्धिः	३०	५११९-५१२१
ख) श्रुत्युक्तत्वाच्च वेदनित्यत्वसिद्धिः	३१-३२	५१२१-५१२६
१) वेदपौरुषेयताभिधायिश्रुतीनां दौर्बल्यम्	३१	५१२१-५१२३
ग) श्रुतेः पिपीलिकालिपिवदबुद्धिपूर्वकत्वमूलकाप्रामाण्यशङ्का-निरसनम्	३३-३६	५१२६-५१३९
१) लिपेः स्मरणहेतुत्वात् प्रामाण्यम्	३४-३५	५१२७-५१३४
च) अत्र स्मरणहेतुत्वञ्च स्मरणसाधनत्वम्	३५	५१३३-५१३४
२) 'लिपिः प्रमाणम्' इत्यनुव्याख्यानप्रयोगस्य व्याकरणशुद्धिः	३६	५१३५-५१३९
च) प्रमाणशब्दस्य भावसाधनत्वम्	३६	५१३५-५१३९
घ) श्रुतेः अबुद्धिपूर्वकत्वमूलकसम्यगनुभवसाधनत्वाभावद्वारक-अप्रामाण्यशङ्कायाः निरसनम्	३७-४०	५१३९-५१५८
१) 'शब्दत्वे सत्यबुद्धिपूर्वकत्व'स्यापि हेतोः प्रमाणाविरुद्धत्वे सति सम्यगनुभवसाधनत्वमस्त्येव	३७-३८	५१३९-५१४८
च) 'आस' इत्यनुव्याख्यानप्रयोगस्य व्याकरणशुद्धिः	३८	५१४३-५१४८
२) 'शब्दत्वे सत्यबुद्धिपूर्वकत्व'हेतुना सम्यगनुभवसाधनत्वा-भावसाधने प्रमाणविरुद्धत्वमुपाधिः	३९	५१४८-५१५४
३) तदुपाधिबलात् वेदाप्रामाण्यसाधकहेतूनां सत्प्रतिपक्षत्वम्	४०	५१५४-५१५८

विषयः	परिच्छेदः	पुटसंख्या
ई) 'स्मृत्यनवकाशे'त्याद्यसूत्रार्थप्रदर्शनम्	१०-२०	५०४२-५०८४
१) पूर्वपक्षसूत्राभिप्रायः	१०-१३	५०४२-५०६०
क) आप्तोक्तं वारयितुं श्रुतिर्न समर्था	१०-१३	५०४२-५०६०
१) आप्तोक्तानां प्रत्यक्षमूलत्वम्	११	५०४९-५०५३
२) श्रुतीनां च संवादापेक्षित्वम्	१२	५०५३-५०५५
३) रुद्रादीनां च सर्वज्ञत्वादाप्तत्वम्	१३	५०५५-५०६०
२) सिद्धान्तसूत्रतात्पर्यम्	१४-२०	५०६०-५०८४
क) पाशुपतादिस्मृतिप्रणेतॄणां सर्वज्ञत्वोक्तिन्यायेनैव पञ्चरात्रादिप्रणेतॄणामपि सर्वज्ञत्वं शक्यसाधनम्	१४	५०६०-५०६३
ख) उभयस्मृत्योर्मध्ये यत्समूलं तदेवं मानम्	१५	५०६३-५०६६
ग) शिवादिषु आप्तिनिश्चयाशक्तिः व्यभिचारतः	१६-२०	५०६६-५०८४
उ)उक्तार्थेन अग्रिमसूत्रद्वयस्यापि व्याख्यातता	२१	५०८५
ऊ) 'इतरेषां चानुपलब्धेः' इति सूत्रस्य व्याख्यानान्तरमप्ययुक्तम्	२२	५०८५-५०८७
ए) पञ्चरात्रादिस्मृतेः क्वचिद्व्यभिचारेऽपि मानता न हीयते न्यायसाम्याभावात्	२३-२८	५०८७-५१०९
१) पञ्चरात्रादिस्मृतेः निर्दोषवाक्यमूलत्वात् प्रामाण्यं, न तु समर्थप्रवृत्तिजनकत्वरूपयुक्तिमूलत्वात्	२४-२८	५०८७-५१०९
क) वेदोक्तस्याधिकारस्य दुर्निरूपत्वतः वेदोक्तसाधनानुष्ठानस्य फलनियमो व्यभिचारो वेति ज्ञातुमशक्यम्	२५	५०९६-५१०२
ख) अन्यागमोक्ताधिकारस्य सौलभ्यात् व्यभिचारज्ञानशक्यता	२६-२८	५१०३-५१०९
१) शैवाद्यागमेषु अधिकारसौलभ्यकथनम्, वेदोक्ताधिकारस्य च सर्वमानुषदुर्लभता	२६	५१०३-५१०४
च) अन्यागमोक्ताधिकारसौलभ्यस्य लेशतो दर्शनम्	२७	५१०४-५१०७
२) अन्यागमानां तदुक्ताधिकारसौलभ्यदौर्लभ्यविसंवादात् फलव्यभिचाराच्च अप्रामाण्यम्	२८	५१०७-५१०९

* * *

विषयः	परिच्छेदः	पुटसंख्या
न विलक्षणत्वाधिकरणम् (२-१-२)	२९-२३७	५१११-५८३७
(१) वेदादीनां प्रामाण्यात्, तदभावमूलकसमन्वयभङ्गशङ्कानिरसनम्	२९-२३७	५१११-५८३७
अ) वेदादिप्रामाण्यदौर्लभ्यात् श्रुत्यादिसमन्वयाभावशङ्का	२९	५१११-५११९
आ) नित्यत्व(रूपापौरुषेयत्व)ात्पुरुषोद्भवसर्वदोषैरुज्झितत्वाच्च बोधकत्वेन सम्प्रतिपन्नानां वेदादीनां स्वत एव प्रामाण्यसिद्ध्या तच्छङ्कानिरसनम्	२९-४८	५१११-५१८१
१) वेदस्य नित्यत्व(रूपापौरुषेयत्व)ात् प्रामाण्यम्	३०-४०	५११९-५१५८
क) प्रागुक्तसामान्यसिद्धिपरिशेषाभ्यां वेदनित्यत्वसिद्धिः	३०	५११९-५१२१
ख) श्रुत्युक्तत्वाच्च वेदनित्यत्वसिद्धिः	३१-३२	५१२१-५१२६
१) वेदपौरुषेयताभिधायिश्रुतीनां दौर्बल्यम्	३१	५१२१-५१२३
ग) श्रुतेः पिपीलिकालिपिवदबुद्धिपूर्वकत्वमूलकाप्रामाण्यशङ्का-निरसनम्	३३-३६	५१२६-५१३९
१) लिपेः स्मरणहेतुत्वात् प्रामाण्यम्	३४-३५	५१२७-५१३४
च) अत्र स्मरणहेतुत्वञ्च स्मरणसाधनत्वम्	३५	५१३३-५१३४
२) 'लिपिः प्रमाणम्' इत्यनुव्याख्यानप्रयोगस्य व्याकरणशुद्धिः	३६	५१३५-५१३९
च) प्रमाणशब्दस्य भावसाधनत्वम्	३६	५१३५-५१३९
घ) श्रुतेः अबुद्धिपूर्वकत्वमूलकसम्यगनुभवसाधनत्वाभावद्वारक-अप्रामाण्यशङ्कायाः निरसनम्	३७-४०	५१३९-५१५८
१) 'शब्दत्वे सत्यबुद्धिपूर्वकत्व'स्यापि हेतोः प्रमाणाविरुद्धत्वे सति सम्यगनुभवसाधनत्वमस्त्येव	३७-३८	५१३९-५१४८
च) 'आस' इत्यनुव्याख्यानप्रयोगस्य व्याकरणशुद्धिः	३८	५१४३-५१४८
२) 'शब्दत्वे सत्यबुद्धिपूर्वकत्व'हेतुना सम्यगनुभवसाधनत्वा-भावसाधने प्रमाणविरुद्धत्वमुपाधिः	३९	५१४८-५१५४
३) तदुपाधिबलात् वेदाप्रामाण्यसाधकहेतूनां सत्प्रतिपक्षत्वम्	४०	५१५४-५१५८

विषयः	परिच्छेदः	पुटसंख्या
२) पञ्चरात्रादिस्मृतीनाञ्च वेदमूलत्वात् प्रामाण्यम्	४१-४२	५१५८-५१६४
क) तदपि प्रमाणाविरुद्धस्मृतीनामेव	४२	५१६३-५१६४
३) 'श्रुतिस्मृत्योः प्रमाणविरोधाभावान्नाप्रामाण्यम्' इत्युक्तार्थस्योपपादनम्	४३-४८	५१६५-५१८१
क) स प्रमाणविरोधः प्रत्यक्षागमाभ्यामन्यतरेणैव विवक्षितो नेतरेण	४३	५१६५-५१६७
ख) मीमांसारूपयुक्तेरुपयोगस्तु आगमेनागमस्य विरोधे सत्येव तदर्थनिर्णयार्थम्	४४	५१६७-५१७०
ग) उपजीव्यविरोधे तु वेदस्यान्यार्थकल्पना	४५	५१७०-५१७५
घ)आगमस्य युक्तायुक्तार्थद्वयप्रतीतौ च युक्तार्थस्यैव ग्रहणम्	४६	५१७५-५१७६
ङ) युक्तिमूलयुक्त्यपेक्षया प्रत्यक्षागममूलयुक्तेर्बलीयस्त्वम्	४७-४८	५१७७-५१८१
१) युक्तित्रैविध्यम्	४७	५१७७-५१७९
२) तत्र प्रत्यक्षागममूल्युक्तेर्बलीयस्त्वम्	४८	५१७९-५१८१
इ) उक्तार्थस्य सुबोधार्थं प्रमाणाप्रमाणविवेचनम्	४९-२३६	५१८२-५८३४
१) प्रमाणाप्रमाणविवेचनस्य उद्देशः, सङ्गतिः, वैयर्थ्यपरिहारश्च	४९	५१८२-५१८४
२) प्रमाणसामान्यलक्षणम्	५०-११६	५१८५-५४२६
क) लक्षणोक्तेः प्रयोजनम्	५१-७१	५१८५-५२५७
१) निष्प्रयोजनत्वशङ्का विकल्पपञ्चकद्वारा	५१-५६	५१८५-५२०६
च) प्रथमविकल्पनिरासः	५२	५१८८-५१९८
छ) द्वितीयविकल्पनिरासः	५३	५१९८-५२०४
ज) तृतीयविकल्पनिरासः	५४	५२०४-५२०५
झ) चतुर्थविकल्पनिरासः	५५	५२०५-५२०६
ञ) पञ्चमविकल्पनिरासः	५६	५२०६
२) निष्प्रयोजनत्वशङ्कानिरासः	५७-७१	५२०७-५२५७
च) प्रथमविकल्पाङ्गीकारः	५७-६१	५२०७-५२१७

विषयः	परिच्छेदः	पुटसंख्या
१) प्रथमविकल्पाङ्गीकारः, तत्स्पष्टीकरणञ्च, प्रथमविकल्पासिद्धिशङ्कानिरसनञ्च	५७-५८	५२०७-५२१०
२) प्रथमविकल्पनिरासे उक्तानामाक्षेपाणां निरासः	५९-६१	५२१०-५२१७
छ) द्वितीय-तृतीय-चतुर्थ-विकल्पसमाधानम्	६२	५२१७
ज) चतुर्णामपि विकल्पानां तत्त्वता	६३	५२१८-५२२३
झ) प्रथमविकल्पे शङ्कान्तरनिरासः	६४	५२२३-५२२६
ञ) लक्षणस्य फलहेतुत्वे लक्षणावगतेः कारणत्वम्	६५-७१	५२२६-५२५७
१) लक्षणस्य फलहेतुत्वे लक्षणावगत्यनवगत्योः कारणत्वविकल्पः	६५	५२२६-५२३०
२) तत्र लक्षणावगतेः कारणत्वाङ्गीकारः	६६	५२३०-५२३४
३) तत्कारणत्वविकल्पोक्तविषयाणां दूषणम्	६७-७१	५२३५-५२५७
ख) प्रमाणसामान्यलक्षणस्य विवरणम्	७२-७६	५२५७-५२७२
१) लक्षणघटकशब्दार्थकथनम्, एवशब्दसार्थकतया अस्य लक्षणस्य स्वरूपलक्षणत्वं न तु भिन्नलक्षणत्वम्	७२	५२५७-५२६०
२) लक्षणस्य लक्षणम्	७३-७६	५२६०-५२७२
च) लक्षणम्, तदङ्गतया लक्ष्यशब्दार्थश्च	७३	५२६०-५२६२
छ) 'अव्यापकस्यापि लक्षण'त्वे आपादितस्य अनिष्टस्य परिहारः	७४-७६	५२६२-५२७२
१) तदानीं लिलक्षयिषितमात्रव्यापित्वं लक्षणस्यापेक्षितम्	७४	५२६२-५२६६
२) 'अव्यापकत्वस्य लक्षणदोषतावाद'स्य गतिद्वैविध्यम्	७५	५२६६-५२६९
३) वस्तुतः अव्यापकस्यापि 'भागशो लक्षणकार्य-निर्वाहकत्वम्' अस्त्येव	७६	५२६९-५२७२

विषयः	परिच्छेदः	पुटसंख्या
ग) प्रमाणविभागः	७७	५२७२-५२७७
१) भावकरणरूपाभ्यां द्वैविध्यम्	७७	५२७२-५२७७
२) अधिकरणरूपतृतीयविधायाः अत्राभावः	७७	५२७२-५२७७
घ)प्रमाणसामान्यलक्षणस्य परीक्षा	७८-९४	५२७७-५३१७
१) क्रियाविषयेषु यथार्थत्वस्य अतिव्याप्तिशङ्का तत्परिहारश्च	७८-८८	५२७७-५२९७
च) अतिव्याप्तिशङ्का	७८-८२	५२७७-५२८५
१) यथाशब्दार्थशब्दयोरनेकार्थप्रसक्तिः	७९	५२७८-५२७९
२) तेष्वर्थेषु पदार्थानतिवृत्तेः यथाशब्दार्थत्वेन ग्रहणम्	८०	५२७९-५२८२
३) अर्थशब्दार्थेषु च विषयापरपर्यायवस्तुनो ग्रहणम्	८१	५२८२-५२८३
४) एतयोरर्थयोः समन्वये यथार्थशब्दस्य क्रियाविषयार्थत्वम्	८२	५२८४-५२८५
छ) अतिव्याप्तिशङ्कापरिहारः	८३-८८	५२८६-५२९७
१) अर्थशब्दस्य ज्ञेयार्थत्वम् (अर्यार्थत्वम्)	८३	५२८६
२) अर्थान्तरस्य तात्पर्यम्, तस्य यौगिकार्थत्वञ्च	८४	५२८६-५२८७
३) अर्यतेतिपदप्रयोगस्य साधुता	८५	५२८८-५२९१
४) अर्यतायाः क्रियार्थेष्वभावात् अतिव्याप्त्यभावः	८६	५२९२
५) ज्ञेयशब्दस्य सम्बन्धिशब्दत्वात् अतिप्रसङ्गाभावः	८७	५२९२-५२९५
६) एतेन दोषान्तरनिरासोऽपि ज्ञेयः	८८	५२९५-५२९७
२) प्रमाणस्य ज्ञेयाव्यभिचारित्वं विकल्पदूषणेन स्पष्टयति	८९-९४	५२९७-५३१७
च) अद्वैतिनाऽपि अस्यार्थस्य निर्वक्तव्यत्वात्	८९-९४	५२९७-५३१७
१) उपायान्तराभावात्	८९-९४	५२९७-५३१७
ट) 'पराङ्गीकृतेन व्यवहारो, न किमपि लक्षणं व्यवस्थाप्यते' इतिमतस्य दूषणम्	९०-९२	५३०१-५३१०

विषयः	परिच्छेदः	पुटसंख्या
ठ) निश्चायकाभावशङ्कापरिहारस्य उभयत्र साम्यात्	९३	५३१०-५३१५
ड) प्रामाण्यस्य ज्ञप्तौ स्वतस्त्वमपि उभयत्र समानम्	९४	५३१५-५३१७
ङ) प्रमाणविभागपरीक्षा	९५-१०३	५३१७-५३५४
१) मुख्यामुख्ययाथार्थ्यवत्तया भावकरणरूपप्रमाण-द्वैविध्यस्य युक्तता	९५-९९	५३१७-५३३७
२) ज्ञेयविषयीकारित्वस्य ज्ञानतत्करणयोर्वृत्तौ विशेषवैलक्षण्यम्	१००	५३३७-५३३९
३) केवलानुप्रमाणयोः विभागसमुदायार्थः	१०१	५३४०-५३४२
४) काकतालीयादौ अतिव्याप्तिपरिहारः	१०२	५३४२-५३५२
५) याथार्थ्यफलितार्थतयैव निर्दोषग्रहणम्	१०३	५३५२-५३५४
कक) स्मृत्यनुवादयोरव्याप्तेर्दर्शनान्तरोक्तलक्षणस्यानादरणीयता	१०४-११६	५३५५-५४२६
१) स्मृत्यनुवादयोरपि प्रामाण्यमस्त्येव	१०४-१०५	५३५५-५३७३
२) स्मृत्यादिप्रामाण्ये साधकप्रमाणाभावखण्डनम्	१०६-१०७	५३७४-५३८३
३) स्मृत्यादिप्रामाण्ये बाधकसद्भावखण्डनम्	१०६,	५३७४
	१०८	५३८३-५३८६
४) विफलत्वस्य अप्रामाण्यप्रयोजकत्वाभावः	१०९	५३८६-५३९२
५) 'प्राकट्यापरपर्यायामर्थगतां ज्ञाततां जनयदेव प्रमाणम्' इति मतस्य निरासः	११०	५३९३-५३९६
६) 'अज्ञातज्ञापकत्वमेव प्रमाणम्' इति मतस्य निरासः	१११-११४	५३९७-५४२२
७) 'अनपेक्षत्वं प्रामाण्यस्य व्यापकं' इति मतस्य निरासः	११५	५४२३-५४२५
८) 'अनुभवतत्साधनयोरेव प्रामाण्यम्' इति मतस्य निरासः	११६	५४२५-५४२६

विषयः	परिच्छेदः	पुटसंख्या
३) प्रमाणविशेषलक्षणानि	११७-२२६	५४२६-५८०७
क) प्रत्यक्षनिरूपणम्	११७-१४१	५४२६-५५४०
१) प्रत्यक्षसामान्यलक्षणनिरूपणम्	११७-१२९	५४२६-५४७६
च) प्रत्यक्षसामान्यलक्षणम्	११७	५४२६-५४३२
छ) प्रत्यक्षसामान्यलक्षणार्थदर्शनम्	११८	५४३२-५४३५
ज) प्रकारान्तरैः प्रत्यक्षसामान्यलक्षणार्थदर्शनम्	११९-१२०	५४३५-५४४०
झ) लक्ष्यलक्षणयोरभेदशङ्कानिरासः	१२१	५४४०-५४४१
ञ) साक्षिसिद्धात् ज्ञानयाथार्थ्यात् इन्द्रियाणां निर्दोषता ज्ञेया	१२२	५४४२-५४४६
चच) अर्थशब्देन तत्तदिन्द्रियग्रहणयोग्यस्यैव विवक्षा	१२३	५४४६-५४४७
चछ) योग्यताश्रयणे सन्निकर्षस्य वैयर्थ्यशङ्का	१२४	५४४७-५४५०
चज) तच्छङ्कानिरासः	१२५-१२७	५४५१-५४६७
चझ) मतान्तरनिरासः	१२८-१२९	५४६८-५४७६

(उर्वरितभागः अग्रिमसम्पुटे)

* * *

॥ श्री वेदव्यास भगवान् ॥

येन प्रादुरभावि भूमिवलये व्यस्तारि गोसन्ततिः
प्राबोधि श्रुतिपङ्कजं करुणया प्राकाशि तत्त्वं परम् ।
ध्वान्तं ध्वंसमनायि साधुनिकरश्चाकारि सन्मार्गग-
स्तेन व्यासदिवाकरेण सततं मा त्याजि मे मानसम् ॥

॥ श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्याः ॥

व्याप्तिर्यस्य निजे निजेन महसा पक्षे सपक्षे स्थिति-
व्यावृत्तिश्च विपक्षतोऽथ विषये सक्तिर्न वै बाधिते ।
नैवास्ति प्रतिपक्षयुक्तिरतुलं शुद्धं प्रमाणं स मे
भूयात्तत्त्वविनिर्णयाय भगवानानन्दतीर्थो मुनिः ॥

॥ श्रीपद्मनाभतीर्थाः ॥

रमानिवासोचितवासभूमिस्सन्न्यायरत्नावलिजन्मभूमिः ।
वैराग्यभाग्यो मम पद्मनाभतीर्थामृताब्धिर्भवताद्विभूत्यै ॥

॥ श्रीनरहरितीर्थाः ॥

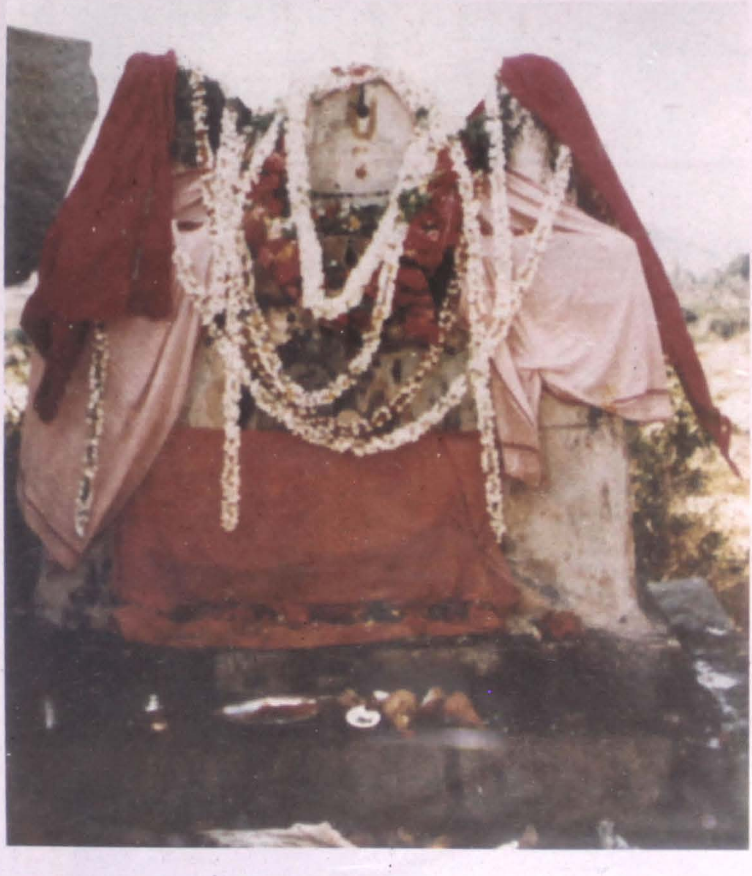

ससीतामूलरामार्चा कोशे गजपतेः स्थिता ।
येनानीता नमस्तस्मै श्रीमन्नृहरिभिक्षवे ॥

॥ श्रीमज्जयतीर्थाः ॥

सत्पद्मबन्धवो यस्य गावो विश्वतमोनुदः ।
स स्यात् तत्त्वप्रकाशाय जयतीर्थरविर्मम ॥

॥ श्रीरघुनन्दनतीर्थाः ॥

परैरपहृता मूलरामार्चा गुर्वनुग्रहात् ।
येनानीता नमस्तस्मै रघुनन्दनभिक्षवे ॥

॥ श्रीविजयीन्द्रतीर्थाः ॥

धर्मः सत्ये च धीमानहिरिव वचसा भूसुराणां सभायां
जेता भीमैव वादे पवन इव गतौ सम्पदि श्रीरिवाढ्यः ।
धाता ज्ञाता च सर्वानहिपतिशयनं पूजयंस्तोषयंश्च
लोकैः सर्वैश्च पूज्यो भुवि मनुजवरैर्मानितोऽभून्मुनीन्द्रः ॥

॥ श्रीरघुनन्दनतीर्थाः ॥

परैरपहृता मूलरामार्चा गुर्वनुग्रहात् ।
येनानीता नमस्तस्मै रघुनन्दनभिक्षवे ॥

॥ श्रीविजयीन्द्रतीर्थाः ॥

धर्मः सत्ये च धीमानहिरिव वचसा भूसुराणां सभायां
जेता भीमैव वादे पवन इव गतौ सम्पदि श्रीरिवाढ्यः ।
धाता ज्ञाता च सर्वानहिपतिशयनं पूजयंस्तोषयंश्च
लोकैः सर्वैश्च पूज्यो भुवि मनुजवरैर्मानितोऽभून्मुनीन्द्रः ॥

॥ श्रीराघवेन्द्रतीर्थाः ॥

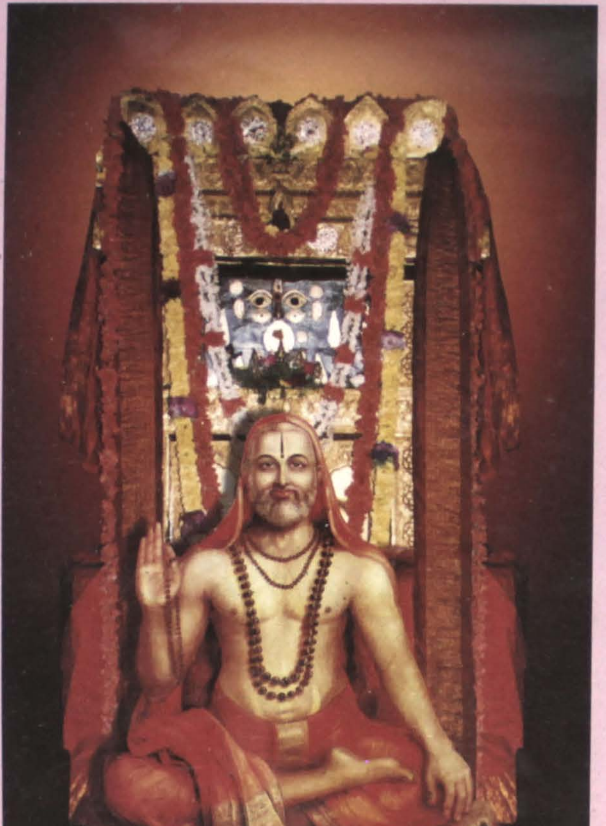

चित्ते चेन्मृदुता शिरीषसदृशो ह्यय्यङ्गवीनं शिला
गाम्भीर्यं यदि यस्य सोऽन्धुरुदधिः शास्त्रेषु चेत्पाण्डिती ।
आचार्यो विबुधेशितुः कलयते विद्यार्थितामादरात्
औदार्यं यदि कल्पपादपमुखाः सम्भावयन्तेऽर्थिताम् ॥

॥ श्रीमद्धनुमद्भीममध्वान्तर्गतरामकृष्णवेदव्यासात्मकलक्ष्मीहयग्रीवाय नमः ॥

श्रीमज्जयतीर्थयतिकृता

श्रीमन्न्यायसुधा

॥ अथ द्वितीयाध्यायः ॥

॥ अथ द्वितीयाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

॥ अथ स्मृत्यधिकरणम् ॥

॥ २-१-१ ॥

॥ श्रीगुरुभ्यो नमः ॥ हरिः ॐ ॥

॥ अथ मङ्गलाचरणम् ॥

१ **सु०—** **यत्पदं वेदसंवेद्यं कटाक्षेणापि वीक्षितुम् ।**
न क्षमन्ते विमतयस्तमुपासे श्रियः पतिम् ॥ १ ॥

परि०— भवापदो विनश्यन्ति यत्पादस्मृतिमात्रतः ।
तं वन्दे कुमतध्वान्तभास्करं नृहरिं सदा ॥

करिष्यमाणैतदध्यायार्थप्रतिपादनम् एवंविधभगवदुपासनरूपमिति भावेन अध्यायादौ मङ्गलमाचरति **यत्पदमिति** । यस्य स्वरूपम् । अथवा **यत्पदं** = यस्य – परमात्मनः, पदं – पादम् । **कटाक्षेणापि** इत्यादेः तद्विषयमल्पमपि ज्ञानं सम्पादयितुमशक्ता इत्यर्थः । **विमतयः** विरुद्धमतियुक्ताः ।

॥ श्रीराघवेन्द्रतीर्थाः ॥

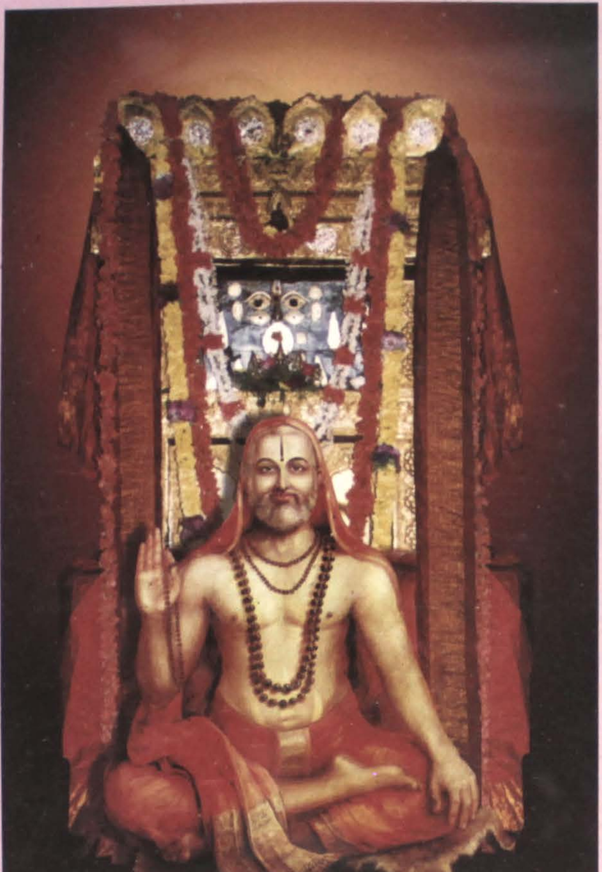

चित्ते चेन्मृदुता शिरीषसदृशो ह्य्यङ्गवीनं शिला
गाम्भीर्यं यदि यस्य सोऽन्धुरुदधिः शास्त्रेषु चेत्पाण्डिती ।
आचार्यो विबुधेशितुः कलयते विद्यार्थितामादरात्
औदार्यं यदि कल्पपादपमुखाः सम्भावयन्तेऽर्थिताम् ॥

॥ श्रीमद्धनुमद्भीममध्वान्तर्गतरामकृष्णवेदव्यासात्मकलक्ष्मीहयग्रीवाय नमः ॥

श्रीमज्जयतीर्थयतिकृता

श्रीमन्न्यायसुधा

॥ अथ द्वितीयाध्यायः ॥

॥ अथ द्वितीयाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

॥ अथ स्मृत्यधिकरणम् ॥
॥ २-१-१ ॥

॥ श्रीगुरुभ्यो नमः ॥ हरिः ॐ ॥

॥ अथ मङ्गलाचरणम् ॥

१ **सु०—** **यत्पदं वेदसंवेद्यं कटाक्षेणापि वीक्षितुम् ।**
न क्षमन्ते विमतयस्तमुपासे श्रियः पतिम् ॥ १ ॥

परि०— भवापदो विनश्यन्ति यत्पादस्मृतिमात्रतः ।
तं वन्दे कुमतध्वान्तभास्करं नृहरिं सदा ॥

करिष्यमाणैतदध्यायार्थप्रतिपादनम् एवंविधभगवदुपासनरूपमिति भावेन अध्यायादौ मङ्गलमाचरति **यत्पदमिति** । यस्य स्वरूपम् । अथवा **यत्पदं** = यस्य – परमात्मनः, पदं – पादम् । **कटाक्षेणापि** इत्यादेः तद्विषयमल्पमपि ज्ञानं सम्पादयितुमशक्ता इत्यर्थः । **विमतयः** विरुद्धमतियुक्ताः ।

यादु०— युक्तिदुःसमयवेदविरोधः शक्त उक्तगुणजातनिरासे ।
यस्य नो भवति दोषविदूरं तं भजे श्रुतिसमन्वयगम्यम् ॥ १ ॥

व्यासमानम्य मध्वादीन् गुरूनपि यथामति ।
व्याकरिष्ये सुधाऽस्पष्टद्वितीयाध्यायफक्किकाः ॥ २ ॥

गुरुतरकार्ये मध्येऽपि मङ्गलाचरणस्याभीष्टसमाप्त्यादिहेतुतया शिष्टाचारपरम्पराऽवगतत्वेन मध्येऽप्येतदध्यायप्रतिपाद्यार्थविशिष्टश्रीपत्युपासनरूपं मङ्गलं कृत्वा शिष्यान् ग्राहयितुं तदुपनिबध्नाति **यत्पदमिति** । युक्त्यादिभिर्विरुद्धा मतयो येषां ते विमतय इति बहुव्रीहिः ।

कं०रा०— अध्यायायादौ मङ्गलमाचरति **यत्पदमिति** । यस्य स्वरूपमित्यर्थः ।

श्रीनिधि०— अनन्तदोषदूरायानन्तरूपगुणात्मने ।
अनन्तदेवसेव्याय नमोऽनन्तासनाय च ॥

विमतयः विरुद्धमतय इति वा ।

शे०वा०— सर्वाभीष्टप्रदं रामं सर्वानिष्टनिवारकम् ।
जानकीजानिमनिशं वन्दे मद्गुरुवन्दितम् ॥ १ ॥

विद्वन्मत्तेभकुम्भाद्रिविपाटनविचक्षणः ।
विद्याधीशनृसिंहो मे गुरुर्नित्यं भवेन्मुदे ॥ २ ॥

यद्विद्याधीशगुरोः शुश्रूषाऽन्या न रोचते तस्मात् ।
अस्त्वेषा भक्तियुक्ता श्रीविद्याधीशपादयोः सेवा ॥ ३ ॥

अविरोधलक्षणं व्याचिख्यासुः ग्रन्थकारः पूर्वाध्यायार्थानुवादपूर्वकं तत्सङ्गतत्वेन द्वितीयाध्यायार्थमेकवाक्यतादिसिद्धये सूचयन्नेव प्रारिप्सितस्यानन्तरायपरिसमाप्तेः प्रचयस्य च हेतुतयाऽविगीतशिष्टाचारपरम्परादिनाऽवगतमवश्यकरणीयं श्रीपत्युपासनारूपम् एतदध्यायप्रतिपाद्यगुणविशिष्टतया तत्स्तुतिरूपं च मङ्गलमनुष्ठाय शिष्यशिक्षायै अध्यायादावुपनिबध्नाति **यत्पदमिति** । अत्र वेदसंवेद्यमिति आद्याध्यायार्थसङ्कीर्तनम् । विमतयो यत्पदं नाभिवीक्षितुं क्षमन्त इति एतदध्यायार्थकथनम् । अत्र च विरुद्धा मतिर्भवति येभ्यो युक्त्यादिभ्यस्ते युक्त्यादयो वा, युक्त्यादिभिर्विरुद्धमतयो येषामिति वादिनो वा, विरुद्धाश्च ता मतयश्चेति युक्त्यादिजन्यचतुर्विधविरोधिप्रतीतयो वा, विमतिशब्देन विवक्षिताः । ते च वेदसंवेद्यं यत्पदं नाभिवीक्षितुं क्षमन्त इत्यस्य वेदसमन्वयसिद्धमर्थं नान्यथयितुं शक्नुवन्तीत्यर्थः । अन्यथा पूर्वाध्यायार्थेन सङ्गत्यसूचनप्रसङ्गाद्वेदसंवेद्यमित्यस्य आनर्थक्यं स्यादिति द्रष्टव्यम् ।

वा०२०—　　श्रीनृसिंहपदे नत्वा गुरुराजपदे अपि ।
व्याख्यास्ये युक्तिपादीयशेषवाक्यार्थचन्द्रिका ॥

अविरोधाध्यायं व्याचिख्यासुर्ग्रन्थकारो मङ्गलमाचरति **सर्वाभीष्टेति** । कुम्भस्य कार इति प्रक्रिया-वाक्यमाश्रित्य उपपदमतिङित्यनेन कुम्भकार इति समासवत् सर्वाभीष्टस्य प्रदतिक्रियावाक्यमाश्रित्योक्तसूत्रेण समासः । शिष्टं जन्मादिप्रदमित्याद्यथवगतप्रयोगोपपादनावसरे अस्माभिरभिहितं तत्रैव प्रतिपत्तव्यम् । सर्वानिष्टस्य निवारकमिति षष्ठ्या विग्रहाश्रयणेऽपि कर्तरि चेत्यादिना समासविशेषो नायाति । शेषषष्ठ्या समासस्य निषेधा-भावात् इत्यादिकतत्तच्छक्तिप्रबोध इत्येतत् सर्वगतत्वाधिकरणीयानुभाष्यप्रयोगोपपादनावसरोक्तरीत्या ज्ञेयम् । रमयतीति राम इति यौगिकविशेष्यपदप्रयोगेणोक्तविशेषणद्वयसमर्थनं कृतम् । जनकशब्दादपत्यार्थेऽणि णित्या-दादिवृद्धौ निष्पन्नजानकशब्दाट्टिड्ढाणञ् इत्यनेनाणत्वाङ्ङीपि जानकीशब्दनिष्पत्तेर्जानकी जाया यस्येति जायान्त-बहुव्रीहेर्जायायां तिङिति सूत्रेण तिङादेशे ङिच्चेति ङित्वादित्याकारस्यैव निकारे सति लोपोव्योर्वलीति यलोपे जानकीशब्दस्य जनकापत्यपुत्रवाचितायाः अपि सत्त्वेन भाषितपुंस्कत्वेऽपि शेष्युक्तरीत्या न कोपधाया इति कोपधत्वे पुंवद्भावनिषेधप्राप्त्या स्त्रिया पुंवदित्यनेन पुंवद्रूपातिदेशाप्राप्तेः तत एव स्त्रीप्रत्ययप्रयोगस्य चाप्रसङ्गात् जानकीजानिमिति प्रयोगोपपत्तिरिति ज्ञेयम् । **मद्गुरुवन्दितमिति** । श्रीविद्याधीशतीर्थवन्दितत्वोक्त्या स्वस्य देवता-प्रीतिः गुरुप्रीतिद्वारकैवेति दृढनिश्चयः आविष्कृतः इति मङ्गलम् ॥ १ ॥

गुरुप्रीतिप्रार्थनारूपमङ्गलान्तरमाचरति **विद्वदिति** । वियूथ्या ये विद्वांसः ते मत्तेभा इव तेषां कुम्भ-लक्षणपर्वतविपाटने विचक्षणः इत्यर्थः । अत्र पर्वतविदारकत्वोक्तिसामर्थ्यात् विद्याधीशनृसिंहस्य बुद्धिलक्षण-नखराः वज्रकल्पाः सन्तीप्युत्प्रेक्षणीयमिति सूचितम् । अत एव नान्दीश्लोकावसरे सत्तर्कलक्षणनखैरित्युक्तम् । मे गुरुरिति मे मुदे इति स्थलद्वयेऽपि सम्बन्धः ॥ २ ॥

यद्विद्याधीशेतिपद्यं प्रागेव व्याख्यातम् ॥ ३ ॥

यत्पदं वेदेति विशेषणविशेषोपादानेन मङ्गलानुष्ठानप्रयोजनोक्त्या सङ्गमयति **अविरोधलक्षणमिति** । **लक्षणम्** अध्यायः । **सूचयन्नेवेति** । एतत् ग्रन्थकृदेव स्पष्टयिष्यति । रूपं चेत्यनतरं गुणप्रधानभावेनेति शेषः । अत्र टीकाकृता तथोक्तत्वात् । तेन वाक्यभेददोषप्रसङ्गानकाशः । अधिकं तत्त्वनिर्णयटीकापञ्चिका-व्याख्याने अस्माभिरुक्तमस्ति, तत एव प्रतिपत्तव्यम् । अनुष्ठायेत्यस्य कायमनोभ्यां आचरणं कृत्वेत्यर्थः । उपनिबध्नातीत्यस्य तन्मङ्गलोपनिबन्धाख्यं वाचनिकं मङ्गलं आचरतीत्यर्थः । सूचयन्नेवेति प्रागुक्तसूचन-प्रकारं दर्शयति **अत्र वेदेत्यादिना** । **येभ्यो युक्त्यादिभ्य इति** । अत्र च विरोधिनो युक्त्यादयः । इति तस्य विरोधिनः इत्यादेः मूलेऽथरूपपुरस्कारेणोक्तेः तदनुसारेण पुल्लिङ्गप्रयोगो युक्तः । याभ्यो युक्त्यादिभ्यस्ताः युक्त्याद्याः वेति पाठस्तु स्वरस एव । **ते चेति** । विमतिशब्देन त्रयोऽप्यर्थाः इत्यर्थः । **वेदसंवेद्यम्** इत्यस्य व्याख्यानं वेदसमन्वयसिद्धम् इति । **पदमित्यस्यार्थमिति** । कटाक्षेणापीति पाठानुसारेण टीकायां अयं युक्तम् ।

टीकायामेव वा अभिपदस्थाने अपिपदं योज्यम् । तथैव पाठोऽप्यस्ति । उत्तरपादीय-'नैवं विरुध्यते अन्वयं प्रती'तिभाष्यसम्बन्धिमूलानुसारेण 'नान्यथयितुं शक्नुवन्ति' इत्यर्थः उक्तः । वेदसंवेद्य इत्यादेरुक्तरीत्या अर्थाकरणे बाधकमाह **अन्यथेति** । वेदवेद्यत्वमात्रपुरस्कारेण तदाक्षेपतत्परिहारयोः एतदध्याये प्रवृत्त्यभावादिति भावः ।

स०व्र०— द्वितीयाध्यायार्थत्वेन परमात्मानं स्तौति **यत्पदमिति** । यत्स्वरूपमित्यर्थः । **कुमतयः** कुत्सिता मतयः । साकल्येनाविषयीकरणेऽपि कथञ्चित् कुमतिविषयत्वं सम्भवतीत्यत आह **कटाक्षेणापीति** । अथवा **यत्पदं** यस्य परमात्मनः पदं पादम् । **कुमतयः** कुत्सिता मतयो येषां पुरुषाः ।

विट्ठल०— श्रीमदानन्दतीर्थार्यहृदयाम्भोजवासिने ।
सर्वदोषविदूराय कमलापतये नमः ॥

श्रियःपतिम् एतदध्यायोक्तगुणविशिष्टतया स्तुवन् प्रणमति **यत्पदं श्रुतिसंवेद्यमिति** । **यत्पदं** यत्स्वरूपम् । **कटाक्षेणापीति** । भगवद्विषयकज्ञानमत्यल्पमपि न सम्पादयितुं शक्ता इत्यभिप्रायः । **विमतयः** विरुद्धमतियुक्ताः विप्रतिपत्तयो वा ।

चषकः— त्रयीतात्पर्यविषयगुणरत्नौघसंस्कृतः ।
दुर्दर्शः कुदृशामव्यादपाङ्गैर्मां हयाननः ॥ १ ॥

श्रीनिवासार्यहृत्पद्ममन्दिरो हयकन्धरः ।
सुनन्दतात्सेवया मे भक्त्यलङ्कृतयाऽनया ॥ २ ॥

प्रथमलक्षणीयतृतीयचरणस्थभूवादिसूत्रं व्याचक्षाणेन भाष्यकृता 'वकारागमोऽयं मङ्गलार्थः । मङ्गलादीनि मङ्गलमध्यानि मङ्गलान्तानि शास्त्राणि प्रथन्ते, वीरपुरुषाणि भवन्त्यायुष्मत्पुरुषाणि चाध्येतारश्च मङ्गलयुक्ता यथा स्युरि'ति भाष्ये भाषणात् प्रकृतग्रन्थस्य वीरपुरुषायुष्मत्पुरुषत्वयोरध्येतॄणां माङ्गलिकतायाश्च सिद्धये ग्रन्थमध्येऽनुष्ठितं श्रीजान्युपास्तिरूपं प्रकृतलक्षणप्रतिपाद्यविमनीषिदुष्प्रतिपदत्वगुणविशेषितत्वोपरक्तस्तुतिरूपं च मङ्गलमनुपकण्ठवर्तिविनेयाधिकरणकतत्कर्तव्यताप्रतिसंहित्यै लक्षणादावुपनिबध्नाति **यत्पदमिति** । अत्र च कृत्यान्तेन वृत्तलक्षणार्थमनूद्य लकारान्तोत्तरदलेन तादृशार्थनिरूपितसङ्गतिविशेषितत्वेन वर्तिष्यमाणलक्षणार्थमेकवाक्यताधिगत्यै ध्वनयति । द्विर्वचनेचि, अनुदात्तपदमेकवर्जम्, आढ्यमिदं नगरमित्यादाविव संवेद्यमित्येतत् अर्शआद्यजन्तमिति विभाव्य एतत्पद्याशयं चन्द्रिकाविरोधलक्षणीयप्रकाशे । 'आम्नायोदितकल्याणगुणं श्रीरमणं भजे । यद् द्रष्टुं नेशतेऽपाङ्गवीक्षयापि कुबुद्धयः' इति प्राकाशयन् परिमलकृत इति त्रयीतात्पर्येत्यादिम तथैव प्राकाशयाम । **विमतयः** विरुद्धमतियुक्ताः । पञ्चम्यर्थे बहुव्रीहिणा वादिनो वा समानाधिकरणतत्पुरुषेण चतुर्विधविरोधिगोचरप्रतीतयो वा विमतिपदबोध्याः, ते च वेदसमन्वयसिद्धमर्थमन्यथयितुं न शक्नुवन्तीत्यर्थ इत्यप्या-

तीथपन् । इदं तु वैशेष्यमेतन्मते आद्यतृतीययोर्जानाति मन्थाचल इत्यादाविव तुमुन्प्रकृतिभूतेक्षतिः अन्यथा-नयनरूपगौणार्थः, द्वितीयस्वकि मुख्यार्थः कटाक्षपदमपि तथैवेत्यवसेयम् ।

ए०बा०— मध्येमध्येऽप्याचरितानि मङ्गलानि निबध्नन्ति **यत्पदमिति** । समस्तवेदसंवेद्यं **यत्पदं** यत्स्वरूपम् । **विमतयः** कुयुक्त्यादिभिः विरुद्धा मतयो येषां ते दुर्जनाः । कटाक्षेणापि नेत्रान्तेनापि वीक्षितुं **न क्षमन्ते** । अल्पमपि वीक्षितुं न शक्नुवन्तीति भावः । 'अपाङ्गौ नेत्रयोरन्तौ कटाक्षोपाङ्गदर्शनमि'त्यमरः । तं **श्रियः पतिम् उपास** इत्यन्वयः । सोपासना च द्विविधा शास्त्राभ्यासस्वरूपिणि । ध्यानरूपा परा चैवे-त्यादेः ।

यद्वा 'भूषयन्न योधि', 'तां सुते', 'कीर्तिं', 'बळित्थे'त्यादि वेदसंवेद्यं, यत्पदं = यस्य वायोः पदं स्वरूपम् । तदुक्तं श्रीमन्महाभारततात्पर्यनिर्णये चरमेऽध्याये— 'भूषयन्न योधि बभ्रुषु नम्नते बळित्था तद्वपुषे धायि दर्शतम् । तांसुते कीर्तिं मघवन्महित्वेत्यादीनि सूक्तानि च तत्प्रमाणमि'ति विमतय इत्यादि प्राग्वत् । 'तऽहासुराविदध्वसुर्यथाश्मानमाखणमृत्वोविध्वंसेते'ति श्रुतेः । **श्रियः** भारत्याः **पतिं** वायुमुपासे । 'शंरूपमाश्रिता वायुं श्रीरित्येव च कीर्तिते'ति निर्णयोक्तः । एवमग्रेऽपि ॥ १ ॥

॥ इति मङ्गलाचरणम् ॥

* * *

॥ अथ पूर्वापरसङ्गतिप्रदर्शनम् ॥

॥ तत्रादौ विशेषसङ्गतिप्रदर्शनम् ॥

॥ अथ तत्राप्यादौ प्रथमाध्यायार्थसङ्गतत्वेन द्वितीयाध्यायार्थकथनम् ॥

॥ अथ तत्र प्रथमाध्यायार्थानुवादः ॥

२ **सु०— एकवाक्यता(दि)सिद्धये प्रथमाध्यायार्थसङ्गतत्वेन द्वितीयाध्यायार्थं विव-क्षुरबुद्धिस्थेन सङ्गतेर्दर्शयितुमशक्यत्वात् प्रथमाध्यायार्थं तावदनुवदति उक्त इति ।**

अनु०— उक्तः समन्वयः साक्षात्

(सकल)जगज्जन्मादिनिमित्तकारणे सार्वज्ञ्यसर्वैश्वर्याद्यनन्तगुणपरिपूर्णे अविद्या-द्यवद्यगन्धविधुरे परे ब्रह्मणि नारायणे स्वरवर्णपदवाक्यमहावाक्यरूपस्य समस्तस्य शास्त्रस्य, साक्षात् परममुख्यया वृत्त्या न तु लक्षणया, तथा महातात्पर्येण न तु पारार्थ्येन, समन्वयः, प्रथमेऽध्याये, समर्थित इत्यर्थः ।

यद्यपि समन्वयशब्देनैव साक्षादित्यर्थो लभ्यते, तथाऽपि परकीयसंशब्दव्याख्याननिरसनेऽवहितैर्भवितव्यमिति सूचनाय तद्व्याख्यानमिदं कृतमित्यदोषः । अथवा समन्वयशब्देन मुख्यया वृत्त्याऽन्वयः प्रतीयते, परममुख्यया तु वृत्त्या अन्वयं दर्शयितुं साक्षात् इत्युक्तम् । यद्वा न प्रधानपरमाण्वादिनिरसनेन उपादानत्वादिप्रतिपादनेन च परम्परया, किन्तु साक्षादेवेत्यनेनाचष्टे ।

परि०— एकवाक्यतासिद्धय इति । पादचतुष्टयात्मकेऽस्मिन्निति योज्यम् । एकवाक्यतादीति क्वचित्पाठः । तत्रादिपदेन पूर्वोत्तरभेदसिद्धये चेत्यपि ग्राह्यम् । द्वितीयाध्यायार्थं विवक्षुरित्यन्वयः । 'अर्थैकत्वादेकं वाक्यमि'त्युक्तं जिज्ञासानयसुधायाम् । कथं विवक्षुरित्यतः **प्रथमाध्यायार्थसङ्गतत्वेनेति** । 'ततो विष्णुरिच्छापूर्वकमश्रमः । करोति पितृवद्विश्वं पूर्णाशेषगुणात्मक' इति पूर्वपादान्तोक्तं विभक्तिपरिणामेन अनुषज्य योजयति **जगज्जन्मादीति** । जन्मादिहेतुत्वेन लब्धं ब्रह्मपदेनोक्तमाह **सार्वज्ञ्येत्यादि** । अत एव **अविद्याद्यवद्यगन्धविधुर इति** । ननु सकलगुणपूर्णत्वस्य प्रथमाध्यायार्थत्वात् तदनुवादस्यैव कर्तव्यत्वेन अविद्याद्यवद्यगन्धविधुर इत्यस्य द्वितीयाध्यायार्थत्वेन कथं तदनुवाद इति चेन्न । अर्थात्सिद्धस्यापि तदर्थत्वात् । प्रकृते च यस्मिन्यस्मिन्नधिकरणे यो यो गुण उच्यते तद्विरोधिदोषराहित्यस्यार्थाल्लब्धत्वात् तदर्थत्वेनानुवादो युक्त एव । अत एव सार्वज्ञ्यसर्वैश्वर्याद्यनन्तगुणपरिपूर्ण इत्युक्त्या सार्वज्ञ्यादिविरोध्यविद्यादिदोषराहित्यमेवानूदितवानिति भावः । गुणपूर्णत्वं निर्दोषत्वं च सूत्रादिस्थब्रह्मपदलब्धमिति भावेनोक्तं **ब्रह्मणीति** । तच्च ब्रह्म जन्मादिहेतुत्वलक्षणबलात् चिदचिद्विलक्षणमेव न जीवादिरूपम् । येन ततः सार्वज्ञ्यादिगुणपूर्त्यादिरलाभः स्यादिति भावेनोक्तं **पर इति** । साक्षादित्यनुवादः । परमेत्यादि व्याख्या । **पारार्थ्येनेति** । धर्मादिशेषत्वेनेत्यर्थः । पौनरुक्त्यमाशङ्क्य निराह **यद्यपीति** । समन्वयशब्दस्थसंशब्देनेत्यर्थः । **इत्यर्थो लभ्यत इति** । साक्षात्पदस्य यः परममुख्यत्वरूपोऽर्थ उक्तः स लभ्यत इत्यर्थः । तथैव समन्वयसूत्रादावुक्तेरिति भावः ॥ **परकीयेति** । अमुख्यवृत्तिरूपेत्यर्थः । तद्व्याख्यानं = संशब्दव्याख्यानम् । **उपादानत्वादीति** । प्रकृतिश्चेत्यादिसूत्रैः (ब्रह्मणः) उपादानत्वप्रतिपादकवाक्यमुपादानपरत्वेन ब्रह्मणोऽप्युपादानत्वात्तत्परम् इति परम्परया समन्वयप्रतिपादनेन च इत्यर्थः ॥ **परम्परयेति** । प्रधानादिस्वरूपस्यैव निरासे ब्रह्मण उपादानत्वे च साधिते सति सदेव सोम्येत्यादेर्निरर्थकत्वायोगेनार्थादीश्वरार्थत्वं सेत्स्यतीत्येवं न भवति किन्तु प्रधानादिस्वरूपे सत्यपि क्वचिद्वाक्ये तस्य प्रतिपाद्यत्वेऽपि परममुख्यवृत्त्या साक्षादेवेत्यर्थः ।

गु०दी०— परकीयसंशब्दव्याख्याननिरसनेऽवहितैर्भवितव्यम् इत्यत्र परकीयव्याख्यानं सं सकलशब्दानां लक्षणया वृत्त्येति। 'विकारशब्दान्नेति चेदि'त्यादिनाऽऽशङ्किता: विरोधाः तत्तत्प्रकरणगतश्रौतमयडादिशब्देनैव प्रसक्तत्वादन्तरङ्गाः । पाशुपतादिस्मृत्या श्रुत्यप्रामाण्यादिना समयेन श्रुतीनां परस्परविरोधेन चात्र आशङ्क्यमानविरोधास्तु बहिरङ्गा इति विवेक इति ।

यादु०— एकवाक्यतादीत्यत्रादिपदेन पूर्वोत्तराध्यायाभ्यां भेदो ग्राह्यः । सङ्गतेरेकवाक्यताप्रयोजकाकाङ्क्षाजनकज्ञानविषयरूपत्वात् **तद्वचनेनैकवाक्यतासिद्धिः** । असङ्कीर्णार्थान्तरतावचनेन च पूर्वोत्तराध्यायभेदसिद्धिरित्यवगन्तव्यम् । मायाशबलव्यावृत्तये **अविद्याद्यवद्यगन्धविधुर इति** । इदं च अदृश्यत्वाद्यधिकरणेऽभिप्रेतस्य 'निरनिष्टो निरवद्य' इत्यादिदोषाभावप्रतिपादकश्रुतिसमन्वयसिद्धस्यानुवादाय उक्तमिति ज्ञातव्यं 'सर्वधर्मोपपत्तेश्चे'त्यस्याध्यायान्तर्भावमुपपादयितुम् अनन्तगुणपरिपूर्ण इत्यादि विशेषणमित्यप्याहुः ।

पारार्थ्येनेति । उपासनादिविधिशेषत्वेनेत्यर्थः । **समन्वयशब्देनेति** । समन्वयशब्दान्तर्गतसंशब्देनेत्यर्थः । **साक्षादित्यर्थ इति** । साक्षादित्यस्य योऽर्थ उक्तः स लभ्यत इत्यर्थः । **तद्व्याख्यानमिति** । संशब्दव्याख्यानमित्यर्थः । **प्रधानपरमाण्वादिनिरासेनेति** । परेण चतुर्थपादे तथाऽभिहितत्वात् तन्निरासायेदं व्याख्यानमिति मन्तव्यम् ।

वं०प०— एकवाक्यतादीति । स्वस्मिन्द्वितीयेऽध्याय इति शेषः । आदिपदेन पूर्वोत्तराभ्यामध्यायाभ्यां भेदसिद्धय इति ग्राह्यम् । अबुद्धिस्थे = प्रथमाध्यायेन । साक्षादित्यस्य व्याख्यानान्तरं **तथेति** । उक्त इत्यस्य व्याख्यानं **समर्थित इति** । **साक्षादित्यर्थ इति** । परममुख्यया वृत्त्येत्ययमर्थ इत्यर्थः । 'योऽसौ शब्दस्य मुख्यार्थस्तत्रैव स्यात्समन्वय' इत्युक्तेरिति ध्येयम् । **व्याख्यानेति** । लक्षणारूपेत्यर्थः । **तद्व्याख्यानं** संशब्दव्याख्यानम् । **उपादानत्वादीति** । परमाण्वादीनामिति शेषः । **परम्परयेति** । परिशेषाद्भगवतो निमित्तत्वं प्रतिपादितं भवतीत्येवंरूपयेत्यर्थः ।

कं०रा०— एकवाक्यतेति । प्रथमद्वितीयाध्याययोरिति शेषः । उक्तसमन्वयः साक्षादित्यस्य परममुख्यया वृत्त्येत्येकार्थानभिधायार्थान्तरमाह **तस्येति** । **समन्वयशब्देनेति** । समन्वयशब्दस्य परममुख्यवृत्त्या योऽन्वयस्तद्वाचितया तेनैव साक्षादित्यनेन वक्तव्यार्थो लभ्यत इत्यर्थः । **परकीयेति** । संशयेन सकलवेदान्तगतपदानां लक्षणया ब्रह्मप्रातिपदिकार्थमात्रपरत्वमुच्यत इति यत्परकीयं संशब्दव्याख्यानं तन्निरसने शिष्यैरवहितैर्भवितव्यमिति सूचनाय संशब्दव्याख्यानं साक्षात् इत्यनेन कृतमिति न तस्य वैयर्थ्याख्यदोष इत्यर्थः ।

श्रीनिधि०— अविद्याद्यवद्यगन्धविधुर इति । तदधीनत्वादर्थवदित्यत्र दुःखादिदोषासमवायेनैव दुःख्यादिशब्दसमन्वयस्य साधितत्वादिति भावः । **परकीयसंशब्देति** । तात्पर्यकमेव संशब्दार्थो न तु मुख्य-

वृत्तिरिति व्याख्याननिरसन **इत्यर्थः** । भास्करेणोपादानत्वं प्रतिपादितम् । प्रधानपरमाण्वादिनिरसनेन मायिना ब्रह्मण उपादानत्वसिद्ध्यर्थं प्रधानपरमाण्वोर्निरासः कृतः ।

शे०वा०— मूले 'उक्तः समन्वयः साक्षादि'ति पूर्वाध्यायार्थानुवादवैयर्थ्यशङ्कां तत्प्रयोजनप्रदर्शनेन परिहरति **एकवाक्यतादीति** । स्वस्मिन्निति शेषः । आदिपदेन पूर्वोत्तरभेदसङ्ग्रहः । अध्यायार्थानुक्तौ हि कुतोऽस्य वाक्यसमुदायस्यैकवाक्यत्वं कुतश्च पूर्वोत्तराभ्यां भेद इति शङ्क्येत । तदुक्तौ ह्यविरोधलक्षणैकार्थप्रतिपादकत्वादेकवाक्यत्वस्य तस्य पूर्वोत्तरव्यावृत्तत्वात् पूर्वोत्तरभेदस्य च सिद्धिरिति भावः । नन्वेवमविरोधः साध्यत इत्यध्यायार्थोक्त्यैव स्वस्मिन्नेकवाक्यत्वस्य पूर्वोत्तराभ्यां भेदस्य च समर्थितत्वात् भाष्ये 'अत्र' इत्यस्य आनर्थक्यमित्यतोऽध्यायार्थोक्त्या एकवाक्यत्वादिसिद्धावप्यसङ्गतार्थप्रतिपादने प्रेक्षावदप्रवृत्त्या तत्प्रवृत्त्यर्थतया सङ्गतेरप्यवश्यं दर्शनीयत्वात् तत्सूचकतया 'अत्र' इत्यस्यार्थवत्त्वोपपत्तेः नानर्थक्यमित्याशयेन प्रथमाध्यायार्थसङ्गतत्वेनेत्युक्तम् । **दर्शयितुमशक्यत्वादिति** । सङ्गतेः सम्बन्धिकपदार्थतया सम्बन्धिनिरूपणाधीननिरूपणत्वादिति भावः । 'अविरोधोऽत्र साध्यते' इति द्वितीयाध्यायार्थस्याप्युत्तरत्र कथनात् तावदित्युक्तम् । प्रकृत्यधिकरणे परोक्तोपादानत्वनिरासायाह **निमित्तकारण इति** । उपादानत्वे ब्रह्मणो निर्विकारत्वानुपपत्तिः विवर्ताधिष्ठानत्वे तु, श्रुतौ 'यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते' इति निर्देशः, सूत्रे जन्मादीति निर्देशश्चासङ्गतः स्यात् । न हि शुक्तिकातो रजतं जायत इति व्यपदेशोऽस्तीति भावः । द्युभ्वादीति तृतीयपादे परोक्तस्य निर्गुणे समन्वयस्य निरासं सूचयितुमाह **सार्वज्ञ्येत्यादि** । पूर्वाध्याय एव प्रथमद्वितीयपादयोः परोक्तस्य मायाशबले ब्रह्मणि समन्वयस्य निरासं सूचयितुमुक्तम् **अविद्यादीति** । नारायणस्य अपरब्रह्मत्वमिति परमतनिरासायोक्तं **परे ब्रह्मणीति** । प्रधानस्याशाब्दत्वं चतुर्थपादार्थ इति परमतमश्रद्धेयमिति भावेनाह **स्वरेत्यादि** । यद्वा समन्वयादित्यत्र कार्त्स्न्यं संशब्दार्थ इत्याशयेनोक्तं **स्वरेत्यादि । न त्विति** । परमत इवेति शेषः । **पारार्थ्येनेति** । उपासनाविधिशेषत्वेनेत्यर्थः । समन्वयसूत्रे तस्योक्तत्वेऽप्यानन्दमयोऽभ्यासादित्यादिनाऽध्यायेन तस्यानुक्तत्वादुक्तपदास्वारस्यमित्यत उक्तशब्दः समर्थनरूपतद्विशेष इत्याह **समर्थित इति । समन्वयशब्देनैवेति** । सौत्रसमन्वयशब्दान्तर्गतसंशब्देनेत्यर्थः । **साक्षादित्यर्थ इति** । साक्षादित्यस्य योऽर्थः परममुख्यादिरुक्तः स इत्यर्थः । **लभ्यत इति** । समिति ह्युपसर्गेण परममुख्यार्थ उच्यत इति वक्ष्यमाणप्रकारेणेति शेषः । ततश्च साक्षात्पदानर्थक्यमिति भावः । व्याख्यानव्याख्येयभावाश्रयणान्न वैयर्थ्यमिति भावेन, किं व्याख्यानेनापीत्यतः परकीयसंशब्दव्याख्याननिरासस्तत्प्रयोजनमित्याशयेनाह **तथाऽपीति । परकीयेति** । समीचीनोऽन्वयः **समन्वयः** समीचीनता त्वन्वयस्य तात्पर्यवत्ता, सा च लाक्षणिकेऽप्यर्थे शब्दानां सम्भवतीति न समन्वयसिद्ध्यर्थं वाच्यत्वापेक्षेति परकीयव्याख्यानेत्यर्थः । एतन्निरासप्रकारश्च 'कथं च लक्षणावादी ब्रूयाद्ब्रह्मसमन्वयम्' इतीक्षत्यधिकरणोक्तरीत्या अनुसन्धेयः । व्याख्यानव्याख्येयभावाश्रयणमगतिका गतिरित्यपरितुष्यन्नाह **अथवेति । मुख्यया वृत्त्याऽन्वय इति** । एतच्च कारणाभावेऽपि सङ्कोचाभ्युपगमेन प्रवृत्त-'मुख्यार्थो भगवान्विष्णुरि'ति समन्वयसूत्रीयानुव्याख्यानानुसारेणोक्तम् । अत एवास्वरसात् साक्षाच्छब्दस्वारस्यानुसारेण पक्षान्तरमाह **यद्वेति** ।

परम्परयेति । कारणवाक्यानां प्रधानादिपरत्वनिरासेन ब्रह्मण उपादानत्वादिप्रतिपादनेन च ब्रह्मपरत्वं सिद्ध्यतीत्येवं परम्परयेत्यर्थः । चतुर्थपादे परेण कारणवाक्यानां ब्रह्मणि परम्परया समन्वयसिद्धेरङ्गीकारात् तन्निरासाय साक्षादित्युक्तमिति भावः ।

वा०र०— एकवाक्यतायाः आदिपदोक्तपूर्वोत्तराध्यायभेदस्य च 'परस्परविरोधपरिहाराय पूर्वोत्तरपादभेदस्य स्वस्मिन् एकवाक्यतायाश्चे'ति भिन्नवाक्यत्वादिति च लिङ्गपादादिस्थमूलं मनसि निधाय शेषं पूरयति **स्वस्मिन् इतीति** । अनेन स्वस्मिन् एकवाक्यता च आदिपदोक्तः पूर्वोत्तरभेदश्च तदुभयसिद्धये इति व्याख्यातं भवति । अन्यथाख्यातिस्थं एकवाक्यत्वसङ्गत्या आनयनमपि अज्ञानमूलमिति सूचितम् । एकवाक्यत्वसिद्धये इत्यस्य सङ्गतत्वेनेत्यत्र योजनात् । आदिपदोक्तपूर्वोत्तराध्यायभेदसिद्धेरपि प्रयोजनत्वापत्तिश्च । द्वितीयाध्यायार्थवचनफलत्वेन तद्भेदसिद्धियोजनेऽपि अर्धजरतीयापत्तिः । असङ्कीर्णार्थान्तरवचनेनैव स्वस्मिन् एकवाक्यतायापि सिद्ध्या उभयपरत्वेन योजनीयत्वाच्च । एकवाक्यताप्रयोजकेत्यादिना उक्तायाः सङ्गत्या लब्धायाः एकवाक्यतायाः वादादिस्थले नैयायिकादिभिः उक्तायाः पूर्वाध्यायनिरूपितत्वेन पूर्वेण एकवाक्यतायाः पूर्वेण भेदस्य च इत्यर्थप्राप्तेश्च । लिङ्गपादीयोदाहृत-स्वस्मिन्नेकेत्यादिमूल-भवदीयतद्व्याख्यानाभ्यां विरोधश्च । नन्वस्याध्यायस्याविरोधलक्षणैकार्थत्वेनैकवाक्यत्वे सतीति उत्तरमूलविरोधश्च । अधिकं वाक्यार्थविनोदे ज्ञेयम् । पूर्वोत्तरेत्यत्र अध्यायेति स्पष्टत्वान्नोक्तम् । **तस्य च पूर्वोत्तरेति** । अविरोधलक्षणार्थप्रतिपादकत्वस्येत्यर्थः । एकपदान्तभविति वा स्वरूपकथनं तत्पदमिति बोध्यम् । सिद्ध्यतीत्यनन्तरं नोक्तशङ्केति भाव इति पाठः । तथापाठाभावे तावान् शेषः पूरणीयः । **अत्रेत्यस्यार्थवत्त्वेनेति** । इदं च अत्रोक्तार्थ इत्याद्युत्तरमूले स्पष्टम् । **परोक्तेति** । प्रकृत्यधिकरणे परेणोक्तम् । यदुपादानत्वं तन्निरासायेति योज्यम् । **इति व्यपदेश इति** । उपलक्षणं चैतत् । शुक्तिकातो रजतस्य जन्म भवतीति व्यपदेशश्च नास्तीत्यपि ज्ञेयम् । **प्रथमद्वितीयपादयोरिति** । अध्यायान्तरसम्बन्धिनोरपि तयोः प्रतीतिं वारयितुं उक्तं **पूर्वाध्याय एवेति** । तत्स्थयोरेवेत्यर्थः । **अपरेति** । तन्मते सर्वधर्मरहितस्यैव परब्रह्मत्वाभ्युपगमादिति भावः । **प्रधानस्येति** । स्वरेत्याद्युक्तौ हि चतुर्थपादेऽपि समन्वेतव्यशब्दयुक्तवाक्यविचार एवास्ति । न तु प्रधानशब्दत्वप्रतिपादनपरः कोऽपि सूत्रभागोऽस्तीति लाभेन तन्मतनिराससिद्धेरिति मूलाशय इति भावः । अत्र पक्षे लक्षणाश्रयण भवतीत्यपरिशेषात् पक्षान्तरमाह **यद्वेति** । **उपासनाविधीति** । आत्मेत्येव उपासीतेति उपासनविधौ हि कार्यमेव प्रधानतया प्रतिपाद्यम् । तच्छेषत्वेनेत्यस्य तदुपासनानिरूपकब्रह्मज्ञाने उपासनायाः निरूपणानुपपत्त्या तदुपासनानिरूपणार्थत्वेनेत्यर्थः । **तस्येति** । समन्वयस्येत्यर्थः । एवमुत्तरत्र । **तद्विशेषेति** । उक्तविशेषेत्यर्थः । **वक्ष्यमाणेति** । उपासनमिद इति पूरणीयम् । एवंजातीयके भगवत्पादैरेव प्रमाणलक्षणादिरूपे एवकारार्थतया अन्ययोगव्यवच्छेदाद्यसम्भवशङ्कादिकं टीकाकाराणाम् असङ्गतम् । ततश्च भवद्भिः प्रमाणलक्षणादिकं नाभिधेयमित्येव एवकारार्थत्वेन प्राप्तेरित्याद्याशयेन अत्रत्य'एव'कारार्थमाह **ततश्च इति** । **एतच्च कारणाभावेऽपीति** । परममुख्यार्थत्वरूपमुख्यार्थे सङ्कोचस्वीकारेण मुख्यार्थ इति यद्व्याख्यानं तत्सङ्कोचे कारणाभावेऽपि प्रवृत्तमित्यर्थः । **अत एवेति** । कारणाभावेऽपि सङ्कोचाभ्युपगमरूपास्वरसादेवेत्यर्थः ।

अनेनैव पूर्वत्र सङ्कोचाङ्गीकारानुपपत्तिरिति दूषणं उद्धर्तुमेवेह समन्वयः साक्षादित्यनेनैव संशब्दार्थपरममुख्यार्थत्वमुक्तमिति ध्वनितं भवति । निरासेनेत्यस्य ब्रह्मपरत्वमित्युत्तरेणान्वयः ।

स०व्र०— एकवाक्यतादीति । स्वस्मिन्नेवेति शेषः । आदिपदेन पूर्वोत्तराभ्यां भेदसिद्धये चेत्यपि द्रष्टव्यम् । क्वचित्पुस्तके एकवाक्यतासिद्धये इत्येव पाठः । 'ततो विष्णुरिच्छापूर्वकमश्रमः । करोति पितृवद्विश्वं पूर्णाशेषगुणात्मकः' इति पूर्वोक्तं विभक्तिविपरिणामेनानुषज्य योजयति **जगज्जन्मादीति** । ननु सकलगुणपूर्णत्वस्यैव प्रथमाध्यायार्थत्वेन तदनुवादस्यैव कर्तव्यत्वेन अविद्याद्यवद्यगन्धविधुरत्वस्य द्वितीयाध्यायार्थत्वेन कथं तदनुवाद इति चेन्न । अर्थात् सिद्धस्यापि तदर्थत्वात् । प्रकृते च यस्मिन् अधिकरणे यो यो गुण उच्यते तद्विरोधिदोषराहित्यस्यार्थात् तदर्थत्वेनानुवादो युक्त एव । अत एव टीकाकारः 'सार्वज्ञ्यसर्वैश्वर्याद्यनन्तगुणपरिपूर्णे'त्युक्त्वा सार्वज्ञ्यादिविरोध्यविद्यादिराहित्यमेवानूदितवान् । **उपादानत्वादिप्रतिपादनेन चेति** । प्रकृतिश्चेत्यादिसूत्रैः ब्रह्मणः उपादानत्वं प्रतिपाद्य कारणवाक्यानामुपादानपरत्वेन ब्रह्मणोऽपि उपादानत्वात् तत्परत्वमेवेति परम्परया समन्वयप्रतिपादनेनेत्यर्थः ।

विठ्ठल०— एकवाक्यतासिद्धय इति । प्रथमाध्यायेन सह द्वितीयाध्यायस्यैकवाक्यतासिद्धये इत्यर्थः । सङ्गतिशून्यत्वे भिन्नवाक्यत्वापत्तेरिति भावः । पादचतुष्टयात्मके स्वस्मिन्नेकवाक्यत्वसिद्धय इति चार्थः । जन्मादिकारणत्वेन लब्धं प्रथमसूत्रगतब्रह्मपदेनोक्तं प्रदर्शितं **सकलजगज्जन्मादीत्यादि साक्षादित्यर्थः इति** साक्षादिति पदस्य योऽर्थः परममुख्यत्वरूपः स लभ्यत इत्यर्थः । **परम्परयेति** । प्रधानस्वरूपस्यैव निरासे सति सदेव सोम्येत्यादेर्निरर्थकत्वायोगादर्थादीश्वरार्थत्वं सेत्स्यतीत्येवंरूपेण न भवति किन्तु प्रधानादि स्वरूपे सत्यपि क्वचिद्वाक्ये तस्य प्रतिपाद्यत्वेऽपि परममुख्यया वृत्त्या साक्षादेवेत्यर्थः ।

चषकः— 'उक्तः समन्वय' इत्यानुपूर्वीकमौलानुवादस्य मन्दप्रयोजनताशङ्कां तत्फलवचनेनापहस्तयते **एकवाक्यतेत्यादि** । चरणचतुष्टयात्मके स्वस्मिन्नित्यादिः । आदिपदं पूर्वोत्तराध्यायवृत्तिप्रातिस्विकधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदयोः प्रेक्षावत्प्रवृत्तेश्च परिग्राहकम् । सिद्धिशब्दो निश्चयवचनो निर्वाहवचनश्च । प्रथमाध्यायार्थसङ्गतत्वेन तन्निष्ठकारणतानिरूपितकार्यतालक्षणया तद्वृत्तिकार्यतानिरूपितकारणतारूपया वा सङ्गत्या विशिष्टत्वेन एकार्थतात्पर्यकतारूपैकवाक्यतायास्तादृशभेदद्वयस्य चाधिगतिरविरोधरूपपूर्वोत्तरासङ्कीर्णार्थप्रदर्शनस्य प्रवृत्तिप्रतिबन्धकपूर्वापरग्रन्थासाङ्गत्यशङ्काविघटकतत्प्रतियोग्यनुयोगिकसङ्गतिप्रदर्शनस्य तु तादृशप्रवृत्तिनिर्वाहः फलमित्याशयः । इदं च मौलात्रेत्यंशलब्धम् । द्वितीयाध्यायार्थं अविरोधलक्षणम् । विवक्षुरित्यनुदात्तद्वचेः सन्नन्तादुकारे निष्पन्नो वचनगोचरेच्छाश्रयतारूपकर्तृताविशेषितमाचष्टे । **अबुद्धिस्थेन** विषयताप्रत्यासत्त्या स्मृत्यविशेषितेन । **अशक्यत्वादिति** । सङ्गतेः प्रतियोग्यनुयोगिप्रतिपत्त्यधीनप्रतिपत्तिकत्वादिति भावः । प्रथमाध्यायार्थानुवादेऽविरोधोऽत्र साध्यत इति द्वितीयाध्यायार्थाभिहित्यवधिकप्राथम्यद्योतनार्थस्तावच्छब्दः । ब्रह्मणः प्रकृतिनयेऽन्याभिहिता परिणाम्युपादानता विवर्तोपादानता च निर्विकारत्वस्य, 'यतो वा इमानि भूतानि जायन्त'

इति श्रौतजन्मादीतिसौत्रनिर्देशयोश्चानुपपत्तिप्रसङ्गेन न सङ्गच्छत इत्यधिगमयितुं निमित्तपदमुपात्तम् । प्रथमलक्षणतृतीयचरणेऽद्वैत्यभिहितनिर्गुणाधिकरणकशब्दसमन्वयमपहस्तयितुं **सार्वज्ञ्येत्यादि** । मन्दोपास्यमायाशबलव्यावर्तनाय **अविद्यादीति** । अदृश्यत्वादिनयाभिप्रेत 'निरनिष्टो निरवद्य' इत्यादिश्रुतिसमन्वयसिद्धप्रमेयानुवादरूपमेतत् । निर्गुणमेव परब्रह्म न तूपहितो नारायण इति मतान्तरं व्यवच्छेत्तुं परब्रह्मपदसमानाधिकरणनारायणपदोपादानम् । आद्यलक्षणीयस्तुरीयचरणः प्रधानाशब्दत्वगोचर इत्यवधीरयितुं समन्वयसूत्रघटकाद्योपसर्गांशार्थः । कात्स्न्र्यमिति ध्वनयितुं वा स्वरेत्यादि ।

॥ इति प्रथमाध्यायार्थानुवादः ॥

* * *

॥ अथ तत्सङ्गतत्वेन द्वितीयाध्यायार्थोक्तिः ॥

३ **सु०— एवं प्रथमाध्यायार्थमभिधाय तत्सङ्गतत्वेन द्वितीयाध्यायार्थमाह अविरोध इति ।**

अनु०— अविरोधोऽत्र साध्यते ।

अत्र उक्तेऽर्थे **अविरोधः** विरोधाभावः **अत्र** व्याचिख्यासिततया बुद्धिसन्निहिते द्वितीये(ऽध्याये) **साध्यते** ।

अनेन अस्याध्यायस्य अतीताध्यायेन कार्यकारणभावलक्षण(।)सङ्गतिः सूचिता भवति । सकलशास्त्रस्य समन्वयेन जगज्जन्मादिकारणत्वे समस्तगुणपूर्णत्वेऽशेषदोषविधुरत्वे च परस्य ब्रह्मणोऽभिहित एव (हि) तत्र विरोधः स्फुरति । नान्यथा, निराश्रयत्वात् । विरोधस्फूर्ताविव तदभावसाधनस्यावसरो नेतरथा, अप्राप्तप्रतिषेधायोगात् । अतोऽतीताध्यायार्थस्य कारणत्वमेतदध्यायार्थस्य कार्यत्वं निश्चीयते ।

अथवा श्रुतिसमन्वयेनोपपादितोऽप्यर्थो न तावच्छ्रोतृणां दृढनिरूढो भवति, यावदत्र प्रतीते विरोधाभावो न साध्यते, विरोधेन श्रुतीनामेवाप्रामाण्यशङ्कनात् । तथा चानुपपादितकल्प एवापद्यते । विरोधाभावसाधने तु भवत्येव दृढनिरूढः । यथोक्तम्, 'विमृश्य पक्षप्रतिपक्षाभ्यामर्थावधारणं निर्णयः' इति । अतो विपरीतकार्यकारणभावलक्षणा अनयोः सङ्गतिः ।

ननूक्तार्थे विरोधस्तत्र तत्रैव परिहृतः, किमत्र परि(तत्किमपरमव)शिष्यते यदर्थ-मध्यायान्तरारम्भः । सत्यम्, प्रतिवक्ष्यत्यत्राचार्यः ।

परि०— 'अत्रे'त्यनुवादेनार्थद्वयोक्तिः उक्तेऽर्थे द्वितीयेऽध्याये इति च । प्रथमाध्यायेन प्रकृतत्वादस्तूक्तेऽर्थे इत्येतदर्थकत्वं 'अत्रे'त्यस्य । द्वितीयेऽध्याये इत्येतदर्थकत्वं कथम् । तस्य अप्रकृतत्वादित्यत आह **व्याचिख्यासिततयेति । अनेनेति** । द्वितीयपादेन । सन्न्यायरत्नावल्युक्तां तावदादौ व्यनक्ति **सकलेति** । तां, उपलक्षणं मत्वा 'विरोधहीनस्य स्यात्समन्वयता यत' इति तार्तीयानुव्याख्योक्तां चाह **अथवेति । यथोक्तमिति** । तार्किकैः ॥ **विमृश्येति** । सन्देहमुत्पाद्ये-त्यर्थः । विचार्येति वा । स्वपक्षसाधनपरपक्षनिरासाभ्यां विमृश्य क्रियमाणमिति शेषः । परार्थ-निर्णयलक्षणमिदम् । तेन स्वपक्षसाधनादिना विना जायमाने करस्थितामलकनिर्णये नाव्याप्तिरिति ध्येयम् । **तत्रतत्रैवेति** । 'विकारशब्दान्नेति चेन्न प्राचुर्यात्', 'उपदेशभेदान्नेति चेन्नोभयस्मिन्न-प्यविरोधादि'त्यादिनेति भावः । **प्रतिवक्ष्यतीति** । 'विरोधस्सर्ववैशिष्ट्ये यो द्वितीये निरस्यते । नारायणस्य त्वध्याये तदन्ये तत्रतत्रगाः' इत्यादिना 'श्रुतेस्तु शब्दमूलत्वादि'त्यधिकरणान्ते प्रति-वक्ष्यतीत्यर्थः ।

गु०दी०— प्रतिवक्ष्यत्याचार्य इत्यनेन अभिप्रैति ।

यादु०— अविरोधो विरोधाभाव इति । नन्वविरोध इति कः समासः । न तावदव्ययीभावः । अविरोधमिति प्रयोगप्रसङ्गात् । नापि तत्पुरुषः । पूर्वपदार्थप्राधान्यासम्भवात् । तत्पुरुषस्योत्तरपदार्थप्रधान-त्वात् । समासान्तरं त्वसामर्थ्यादिना प्रतिहतम् । अतः कथमेतदिति चेदुच्यते । तत्पुरुष एवायम् । न चैवं पूर्वपदार्थप्राधान्यासम्भवः । अतिमालोऽतिसर्व इत्यादौ व्यभिचारेण तत्पुरुषे उत्तरपदार्थप्राधान्यनियमाभावात् । न च 'एतत्तदोरि'ति सूत्रे अनञ्समासवचनबलान्नञ्तत्पुरुषे उत्तरपदार्थप्राधान्यं नियतमेवेति वाच्यम् । एतद्वचनस्योपसर्जनत्वेऽपि नञ्समासे सर्वनामगणकार्यं भवतीत्यर्थज्ञापकतयाऽपि सावकाशत्वात् । अत एव सूत्रकारो 'न बहुव्रीहावि'ति बहुव्रीहावेव सर्वनामकार्याभावमाह नोपसर्जनत्वमात्रे । तथा च भाष्यकारीयस्य, गौणत्वमात्रे तत्प्रतिषेधस्य, प्रायिकत्वकल्पनमेव न्याय्यम् । ततश्च नञ्समासे उत्तरपदार्थस्योपसर्जनत्वेऽप्यसः अतस्मिन्नित्यादिकमुपपन्नमेव । अन्यथा अब्राह्मणः असुरः अनुपलब्धिः इत्यादौ नञर्थतया प्रमाणप्रसिद्धाना-मन्यत्वविरोधाभावानां नञ्समभिव्याहृतोत्तरपदलक्ष्यत्वं वा, आरोपमात्रं नञर्थो विषयत्वं तु संसर्गः अन्यत्वादिकं त्वार्थिकमेवेति वा, अप्रामाणिकं बहुकल्पनीयं स्यात् । ततो वरं क्वचिदुपसर्जनत्वेऽपि सर्वनामकार्यं भवतीति कल्पनमतो नञ्तत्पुरुषे उत्तरपदार्थप्राधान्याभावे न किञ्चिद्बाधकमित्याशयः । अत एवाग्रे एतदेवाभिप्रेत्य वक्ष्यति

विरोधश्च समासे गुणभूत इति । **विमृश्येति** । अत्र विमर्शशब्देन सन्देहो विवक्षितः । पक्षप्रतिपक्षशब्दौ स्वपक्षसाधनपरपक्षोपालम्भपरौ । तथा च 'सन्देहपूर्वं स्वपक्षसाधनपरपक्षोपालम्भाभ्यां जायमानार्थावधारणं निर्णय' इति न्यायसूत्रार्थ ईक्षत्यधिकरणे प्रदर्शितोऽनुसन्धेयः । **अतो विपरीतेति** । पूर्वमापाततो जातं प्रथमाध्यायार्थविषयं ज्ञानं धर्मिज्ञानतयैतदध्यायार्थज्ञानकारणमित्यभिहितम् । इदानीं तस्मिञ्ज्ञाने परीक्षया प्रामाण्यनिश्चयानन्तरं यत् इत्थमेव इत्यवधारणात्मकं तद्विषयं ज्ञानान्तरं जायते तदेतदध्यायार्थज्ञानकार्यमित्युच्यते । अतः कारणत्वेनोक्तस्य कथं कार्यत्वेनोक्तिरन्योन्याश्रयप्रसङ्गादिति शङ्कानवकाश इति ध्येयम् । **तत्रतत्रैवेति** । 'विकारशब्दान्नेति चेन्ने'त्यादिभिः तत्रतत्राधिकरणे परिहृत इत्यर्थः । **प्रतिवक्ष्यत्यत्रेति** । 'विरोधः सर्ववैशिष्ट्ये यो द्वितीये निरस्यते' इत्याद्यनुव्याख्याने परब्रह्मणो नारायणस्य सर्वस्माच्चेतनादचेतनाच्च वैशिष्ट्ये वैलक्षण्ये परमोत्कृष्टत्वेऽत्यन्तव्यावृत्तत्वे च यो युक्त्यादिविरोधः स एवात्र द्वितीये निरस्यते । तदन्ये ये विरोधाः शास्त्रसमन्वयविषयास्ते विकारशब्दादित्यादिना तत्रतत्रैवाधिकरणे परिहृता इति प्रतिवक्ष्यतीत्यर्थः ।

वं०प०— अविरोध इत्यत्र नञः पर्युदासार्थकत्वप्रतीत्या विरोधभिन्नं किञ्चित्साध्यत इत्यसङ्गतिः स्यादित्यतः प्रसज्यप्रतिषेधार्थतया व्याचष्टे **विरोधाभाव इति** । **विमृश्येति** । विमर्शशब्देन सन्देहो गृह्यते । ततश्च विमृश्य सन्देहं सम्पाद्येत्यर्थः । अत्र पक्षप्रतिपक्षशब्दौ स्वपक्षसाधनपरपक्षोपालम्भपरौ । तथा च सन्देहपूर्वकं स्वपक्षसाधनपरपक्षोपालम्भाभ्यां जायमानार्थावधारणं निर्णय इत्यर्थः ।

कं०रा०— **कार्यकारणभावेति** । अस्याध्यायस्य कार्यत्वं पूर्वाध्यायस्य तु कारणत्वमिति यः कार्यकारणभावः तल्लक्षणसङ्गतिरित्यर्थः । कथमेतदध्यायस्य कार्यत्वं पूर्वाध्यायस्य च कारणत्वमित्यतः पूर्वाध्यायस्यैतदध्यायनिरसनीयविरोधशङ्का विषयभूतसमन्वयसाध्यनारायणवैशिष्ट्योपस्थापकत्वेनैतदध्यायं प्रति हेतुत्वादनयोः कार्यकारणभाव इत्याह **सकलेति** । एतदध्यायस्य विरोधनिरासेन पूर्वाध्यायार्थस्थैर्यसाधकतया तद्धेतुत्वाद्विपरीतकार्यकारणभावलक्षणायानयोः सङ्गतिरित्याह **अथवेति** । ननूक्ते आनन्दमयादिशब्दसमन्वये विरोधस्य तत्र तत्राधिकरणे विकारशब्दान्नेति चेन्न प्राचुर्यादित्यादिना परिहृतत्वेनेतःपरं परिहरणीयस्यावशिष्टस्य विरोधस्याभावादेतदध्यायारम्भो व्यर्थ इति शङ्कते **नन्विति** । **प्रतिवक्ष्यतीति** । 'विरोधः सर्ववैशिष्ट्ये यो द्वितीये निरस्यते । नारायणस्य त्वध्याये तदन्ये तत्रतत्रगा' इत्यत्र शास्त्रसमन्वयविषयविरोधस्य विकारशब्दादित्यादिना तत्रतत्राधिकरणे परिहृतत्वेऽपि जन्मादिसूत्रसिद्धनारायणसर्ववैशिष्ट्यविषयविरोधस्यापरिहृतत्वात् तत्परिहारार्थमेतदध्यायारम्भ इत्याचार्य एवात्र चोद्ये परिहारं वक्ष्यतीत्यर्थः ।

श्रीनिधि०— **अतीताध्यायार्थस्य कारणत्वमिति** । उपजीव्यत्वमित्यर्थः । **प्रतिवक्ष्यत्याचार्य इति** । 'हरेरेवमशेषेण सर्वशब्दसमन्वये । उक्ते विरोधहीनस्य स्यात्समन्वयता यतः । ततोऽशेषविरोधानां कृतेऽशेन निराकृतिः' इत्यादिनेति भावः ।

शे०वा०— नन्वत्र द्वितीयेऽविरोधः साध्यत इति द्वितीयाध्यायार्थमात्रोक्तेः कथमस्य भाष्यस्य पूर्वाध्यायसङ्गतत्वेनोत्तराध्यायार्थाभिधायकत्वमित्यतः अत्रेत्येतदावृत्त्याश्रयणात्तल्लाभ इत्याशयेन तथा योजयति **अत्रोक्तेऽर्थ इति** । नञोऽभावाद्यनेकार्थत्वात् तावदर्थतायाश्च प्रकृतेऽयोगादत्राभिमतमर्थविशेषं दर्शयति **अविरोधो विरोधाभाव इति** । अत्र च नञ्विशिष्टेन विरोधपदेनाभावविशेषस्य लक्षणया उत्तरपदार्थप्राधान्यप्राप्तेर्युक्तमस्य तत्पुरुषत्वम् । न च अक्षपरिसूपप्रतीत्यादौ उत्तरपदार्थप्राधान्येऽपि तत्पुरुषादर्शनादतिमालोऽतिसर्व इत्यादौ चासत्युत्तरपदार्थप्राधान्ये तद्दर्शनात् न तस्योत्तरपदार्थप्राधान्यनियम इति लक्षणाश्रयणमनर्थकमिति वाच्यम् । तत्पुरुषे उत्तरपदार्थप्राधान्यस्यौत्सर्गिकतया क्वचिद्बाधकेनापवादेऽप्यन्यत्र तस्याविकलतया लक्षणाश्रयणस्यावश्यकत्वात् । अस्तु वाऽन्यत्र तत्पुरुषो यथातथा । प्रकृतस्य नञ्तत्पुरुषत्वादुत्तरपदार्थप्राधान्यमावश्यकम् । नञ्समासस्योत्तरपदार्थप्राधान्यस्य भाष्यादिसिद्धत्वात् । तथा हि । न तावन्नञ्समासोऽन्यपदार्थप्रधान इत्याश्रयितुं युक्तम् । तथा सत्यब्राह्मणको देश इत्यादौ कप्प्रत्ययानुपपत्तेः । समासान्तप्राप्तौ तदपवादकत्वेन नञ्समासस्यैव विधानेन तत्रापि न विद्यते ब्राह्मणो ब्राह्मण्यं यस्मिन्नित्यन्यपदार्थप्रधानकतत्पुरुषस्यैव प्रसङ्गेन बहुव्रीह्यप्रसङ्गेन 'शेषाद्विभाषा' इति बहुव्रीहौ विहितस्य कस्यानवकाशात् । किञ्चैवमस इत्यत्र तच्छब्दार्थस्य गौणत्वप्रसङ्गेन मुख्यत्यदादिविषयत्वं 'त्यदादीनामः तदोः सः सावनन्त्ययोरि'त्यादि त्यदादिकार्यम्, असर्वस्मा इत्यत्र सर्वशब्दार्थस्य गौणत्वेन तन्मुख्यार्थविषयकसर्वनामसंज्ञाऽप्राप्त्या स्मायादेशश्च न स्यात् । अत एव न पूर्वपदार्थप्रधानोऽयं नञ्समासः । न चोत्तरपदार्थप्रधानकत्वे काचिदियं कुसृष्टिः प्रसरतीत्युत्तरपदार्थप्रधानकत्वसिद्धिः । अत्र च लिङ्गम् 'एतत्तदोः सुलोपो' इत्यत्रानञ्समासग्रहणम् । अन्यथैतत्तदोरर्थद्वारेण सम्बन्धिनः सोर्लोपो विधीयमानः 'अनेषो ददात्यसो ददाति' इत्यत्र कथं प्राप्नुयात् । ततश्चोत्तरपदार्थप्रधानत्वात् नञ्समासस्य तत्सिद्धये युक्तं लक्षणाश्रयणम् । नन्वेवमपि पूर्वपदार्थप्राधान्यादव्ययीभावस्यापि प्राप्तेरविरोधमिति स्यादिति चेदत्र वदन्ति । न पूर्वपदार्थप्राधान्येनाव्ययीभावस्यात्र प्रसक्तिः । तथा सति पापाभावोऽपापमिति परकीये तत्पुरुषोदाहरणेऽपि पूर्वपदार्थस्याभावस्यैव प्राधान्येन तत्राप्यव्ययीभावप्रसङ्गात् । यदि च, यदाऽभावसामान्ये नञ् वर्तते तदा अर्थाभावेऽपापमित्यव्ययीभावेऽप्यभावविशेषविवक्षायां तत्पुरुष एव तस्य नञर्थत्वाभावेन पूर्वपदार्थप्राधान्याभावादिति मन्यसे; तदाऽत्रापि तुल्यम् । प्रकृतेऽप्यभावसामान्यविवक्षायामव्ययीभावप्रसङ्गेऽपि तद्विशेषविवक्षायामपूर्वपदार्थप्रधानत्वादेव नाव्ययीभावप्रसङ्ग इति । उक्तं चाग्रहणमिति ग्रहणाभावमात्रविवक्षायामव्ययीभावोदाहरणम् । अभावविशेषविवक्षायां तु तत्पुरुषस्येति । तच्चिन्त्यम् । तथा सति पापाभावोऽपापमिति तत्पुरुषोदाहरणेऽप्यभावत्वेनैव अभावभानेन अव्ययीभावस्यैव प्राप्तेः । यदप्यभावविशेषस्य नञर्थत्वं नास्तीति तदप्यसत् । निर्विशेषस्य सामान्यस्याभावात् । विशेषरूपेण वाच्यत्वं नास्तीत्यभिप्राये चाविघ्नमित्यादिरव्ययीभावो दत्तजलाञ्जलिः स्यादिति । अत्र ब्रूमः । अर्थाभावेऽव्ययीभावेन सह नञ्समासस्य वैकल्पिकत्वात् । अविरोधपदेऽभावेऽव्ययीभावपक्षेऽविरोधमिति प्रसङ्गेऽपि तत्पुरुषपक्षेऽविरोध इति पुलिङ्गं श्लिष्टमेव । वैकल्पिकत्वं च 'रक्षोहागमलघ्वसन्देहाः प्रयोजनम्' इति 'अद्भुतायामसंहितम्' इति च भाष्यवार्तिकप्रयोगादवसीयते । अत एव चानुपलब्धिरविवादोऽविघ्नमित्यादि सिद्ध्यतीति सङ्क्षेपः । नन्वस्याध्यायस्य का पूर्वेण सङ्गतिर्यत्सूचकत्वम्

'अत्र' इत्यस्य स्यादित्यतः भृङ्गिग्राहिकतया तां दर्शयति **अनेनेति** । कथमनयोः कार्यकारणभाव इत्यत आह **सकलेति** । **अत इति** । द्वितीयाध्यायनिरसनीयविरोधशङ्काविषयभूतसमन्वयोपस्थापकतया पूर्वो द्वितीयस्य हेतुरिति यतो अत इत्यर्थः । तथा च समन्वयाक्षेपसमाधानार्थत्वादस्य तदनन्तरता युक्तेति भावः । अत्रेति-पदस्यावृत्तिं विनापि 'उक्त'पदस्वारस्येनैव सङ्गतिलाभेन तदावृत्त्याश्रयणेनोक्तसङ्गतिसमर्पणेऽरुचिं मनसि निधाय पक्षान्तरमारचयति **अथवेति** । अत्र न्यायसूत्रसम्मतिमाह **यथोक्तमिति** । अत्र पक्षप्रतिपक्षशब्दाभ्यां तत्साधनोपालम्भौ लक्ष्येते, विमर्शशब्देन च साधनोपालम्भविषयौ सम्भवासम्भवौ, द्विवचनेन मेलनम् । तथा च सम्भवात्सम्भवविषयीभूताभ्यां स्वपक्षसाधनोपालम्भाभ्यां परपक्षसाधनोपालम्भाभ्यां स्वपरपक्षसाधनोपालम्भ-सम्भवासम्भवाभ्यामिति यावत् । मिलिताभ्यां ताभ्यामर्थावधारणं निर्णय इति तर्कनिर्णयविषयलक्षणमेतदिति ज्ञेयम् । **विपरीतेति** । अतीताध्यायार्थस्य कार्यत्वमेतदध्यायार्थस्य कारणत्वमिति विपरीतेत्यर्थः । न चैवं द्वयोः परस्परापेक्षत्वादन्योन्याश्रयः । आपाततो जातस्य प्रथमाध्यायार्थज्ञानस्य द्वितीयाध्यायार्थकारणत्वेऽपि न तस्य द्वितीयाध्यायार्थकार्यत्वम् । यस्य चेदमित्यमेवेत्यवधारणात्मकज्ञानस्य कार्यत्वं न तस्य तत्कारणत्व-मिति तदनवकाशात् । **तत्रतत्रैवेति** । तेषु तेष्वधिकरणेष्वित्यर्थः । विकारशब्दान्नेति चेन्न प्राचुर्यादित्यादिनेति शेषः । **प्रतिवक्ष्यतीति** । 'विरोधः सर्ववैशिष्ट्ये यो द्वितीये निरस्यते । नारायणस्य त्वध्याये तदन्ये तत्रतत्रगाः' इत्यादिना । द्वये विरोधाः परिहरणीया भवन्ति । द्वितीयसूत्रसिद्धसर्ववैशिष्ट्यविषयाः शास्त्रसमन्वयविषयाश्च । तत्र द्वितीया विकारशब्दादित्यादिना परिहृताः, न तु सर्ववैशिष्ट्यविषया इति तत्परिहारार्थमध्यायारम्भ इति वक्ष्यतीत्यर्थः ।

वा०१०— नञोऽभावाद्यनेकेति । 'तत्सादृश्यं अभावश्च तदन्यत्वं तदल्पता । अप्राशस्त्यं विरोधश्च नञर्थः षट् प्रकीर्तित' इति भट्टोक्तेः सादृश्यादिषडर्थत्वादित्यर्थः । यद्वा स्वपरसम्मत्याऽभावान्यत्वविरोधरूपार्थ-त्रयवत्वादित्यर्थः । अत्र पूर्वपदभूतनञोऽर्थस्य प्राधान्यस्वीकृतौ तत्प्रधानकाव्ययीभावसमासप्राप्त्याऽविरोधमिति नपुंसकप्राप्तेः पुलिङ्गप्रयोगप्रसङ्ग इत्याशङ्कां निरसयितुं नात्रोत्तरीभूतविरोधपदस्य विरोधार्थत्वं अभ्युपगम्यते । येन विरोधाप्राधान्यपूर्वपदार्थप्राधान्ययोः प्राप्त्याऽव्ययीभावशङ्का स्यात्, अपि तर्हि विरोधपदं विरोधाभावलक्षकं अङ्गीक्रियते । ततश्च तत्पदार्थतया विरोधाभावस्य प्राप्तेः । विरोधपदस्यैव प्राधान्यात् युज्यते तत्पुरुषः । न च अन्यत्रादृष्टविरोधपदस्य तदभावलक्षकत्वं कथमत्र स्वीक्रियतेति वाच्यम् । केवलस्य तस्य तदभावलक्षकत्वा-दर्शनेऽपि नञ्विशिष्टस्य तस्य तल्लक्षकत्वोपपत्तेः । अत एव नञ्सूत्रीयभाष्यादौ केवलो ब्राह्मणशब्दः प्रयुज्यमानः प्रसिद्धिवशात् मुख्य एव ब्राह्मणार्थे प्रत्ययमादधाति । नञ्प्रयोगे तु निवृत्तिपदार्थकता ब्राह्मणशब्दस्य प्रतीयते । निवृत्तपदार्थो मुख्यं ब्राह्मण्यं यस्मिन् क्षत्रियादौ तदर्थकतेति यावत् । यद्वा निवृत्तः पदार्थो यस्य स तथोक्तः । ब्राह्मणसदृशाभिधायकता ब्राह्मणशब्दस्येति यावत् । यथा प्रतिष्ठते इत्यत्र तिष्ठतिरेव यद्यपि गतिवचनः तथापि तस्मिन् केवले प्रयुज्यमाने प्रस्थानं न गम्यते इति द्योतकत्वेन प्रशब्दोऽपेक्ष्यते, तथेह नञ् इत्यादिना नञ्-समभिव्याहारेणार्थान्तरपरत्वं ब्राह्मणशब्दस्य वर्णितम् । **इयांस्तु विशेषः** । तत्र मुख्यलक्षणादिसाधारण्येन

प्रतीतिमात्रमुक्तम् । टीकाकृता तु लक्षणैवोक्ता । अवश्यं चैतदेवम् । प्रातिपदिकधातुनिपातानां अनेकार्थत्वेऽपि अतिप्रसङ्गापत्त्या यस्यकस्यचित्प्रातिपदिकस्य यत्रकुत्राप्यर्थे मुख्यवृत्त्याश्रयणायोगेन अभिधानप्रयोगादिकं मूलीकृत्यैव अनेकार्थत्वस्याश्रयणीयतया अभिधानाद्यभावे लक्षणाया एवाश्रयणीयत्वात् । एतेन नञ्विशिष्टस्य उत्तरपदस्यार्थान्तरलक्षकत्वं खण्डयन् रमाकारोऽपि निरस्तः । उपसर्गद्योतकत्वाङ्गीकारसंरक्षणायैव कथञ्चित् वैयाकरणैः लक्षणामनङ्गीकृत्यैव आरोपितत्वस्य नञा द्योत्यतामङ्गीकृत्य आरोपितो ब्राह्मणो ब्राह्मणपदार्थः इत्यादिकं प्रकल्प्यते । पापाभावः इत्याद्यपि एवमेव उपपादनीयमित्याशयेनाह **अत्र नञ्विशिष्टेत्यादिना** । अभावविशेषस्य विरोधाभावस्य । **उत्तरपदार्थेति** । विरोधाभावो हि प्रतिपाद्यमानत्वात् प्रधानं विरोधपदं च तदर्थकमतः उत्तरपदप्राधान्यमित्यर्थः । ततश्चार्थाभावार्थकस्यापि नञो विरोधपदेन तदभावलक्षणायामुपयुक्तत्वेन विरोधाभाव एव पर्यवसानात् न वैयर्थ्यम् । उभयपदार्थप्राधान्यं च । तत उत्तरपदार्थप्राधान्यात् तत्पुरुषसम्भवात् अविरोध इति पुलिङ्गं च युक्तमिति भावः । उत्तरपदार्थप्राधान्याभावेऽपि तत्पुरुषः किं न स्यात् इत्याशङ्क्य निराकरोति **न च** इत्यादिना **लक्षणाश्रयणम्** इत्यन्तेन । अक्षपरीसूपप्रतीत्यादाविति पाठः । सूपप्रतीअक्षपरि इत्यादावित्येव हरदत्ताद्युक्तेः । तत्राक्षपरीत्येतत् अक्षशलाकासङ्ख्याः परिणेत्येतत्सूत्रार्थोदाहरणम् । तत्सूत्रोदाहरणं हि द्यूतव्यवहारे पराजयेऽभिधेये अक्षशब्दस्य परिणाऽव्ययीभावसमासविधानेनाक्षेणेदं तथा न वृत्तं यथा पूर्वं जये इत्यक्षपरीति सिद्ध्यति । सूपप्रतीत्यैतत्तु सुप्प्रतिना मात्रार्थे इति सूत्रीयोदाहरणम् । तेन हि सुबन्तस्य सूपशब्दस्याल्पपर्यायमात्राशब्दार्थे वर्तमानेन प्रतिनाऽव्ययीभावसमासविधानेनास्त्यत्राल्पः सूपः सूपप्रतीति निष्पद्यते । तदुभयत्रोत्तरोत्तरपदार्थभूताव्ययार्थस्यैव प्राधान्यमिति भावः । न च तर्हि पूर्वपदार्थप्राधान्येऽव्ययीभाव इत्यस्य भङ्गप्रसङ्ग इति वाच्यम् । पूर्वपदग्रहणस्याव्यय उपलक्षणतया अव्ययार्थप्राधान्येऽव्ययीभावः इति लाभेनाक्षपरीत्यादौ अपि अव्ययार्थप्राधान्यसद्भावेनादोषात् । अव्ययीभावः इति सूत्रे तथैव हरदत्तोक्तेः । न च तथापि पारेगङ्गं देशः । द्वियमुनं इत्यादावनव्ययार्थप्राधान्यादव्ययीभावसंज्ञा न स्यादिति वाच्यम् । अस्य प्रायोवादत्वेन लक्षणत्वाभावात् । अव्ययीभावसंज्ञा तु तत्तदधिकारविहितसमासत्वेनैव इत्याद्याकरे स्पष्टम् । **अतिमाल इति** । मालामतिक्रान्तोऽतिमालः इत्यादिरूपेण अत्यादयः क्रान्ताद्यर्थे द्वितीययेति तत्पुरुषसमास इति भावः । **बाधकेनेति** । तत्तदधिकारविहितसूत्रेण तत्तत्समाससंज्ञाभ्युपगमेन तादृशसूत्रविधेयत्वमेव बाधकमिति भावः । **भाष्यादीति** । **नञ् इति** । नञ् इत्येतत्सूत्रीयेति शेषः । आदिपदेन मञ्जर्यादि सङ्ग्रहः । कप्प्रत्ययानुपपत्तेरिति पकारान्तप्रत्ययकीर्तनं शेषात् विभाषेत्यनेन कपो विधानात् । निरनुबन्धपाठे तु अनुबन्धस्याविवक्षया उक्तिरित्यदोषः । **समासान्तरेति** । येनाप्राप्ते यो विधिः आरभ्यते स तस्य बाधक इति न्यायेन प्रागेव एव बहुव्रीहौ नञ्समासारम्भेण, नञ्समासेन बहुव्रीहेः अपवादादित्यर्थः । **कस्येति** । कप इत्यर्थः । उपलक्षणं चैतत् । अवर्षाः हेमन्तः इत्यत्रावर्षापदे परवलिङ्गं द्वन्द्वतत्पुरुषयोः इत्यनेन परवलिङ्गतया हेमन्तपदलिङ्गस्याप्रसङ्गेऽपि हेमन्तपदस्य यत् वचनं तत्समासस्यं स्यादेवेत्यपि भाष्याद्युक्तं ज्ञेयम् । भाष्यकारेण हेमन्तस्य यल्लिङ्गं वचनं च तत्समासस्यापि प्राप्नोतीति लिङ्गप्राप्तिरपि उक्तरीत्या परवल्लिङ्गमिति सूत्रे परवल्लिङ्गं द्वन्द्वतत्पुरुषयोः इति न्यासभेदेन द्वन्द्वैकदेशिसमासयोरेव परवल्लिङ्गताश्रयणीया । राजपुरुषमानयेत्यादौ उत्तर-

पदार्थप्राधान्यादेव लिङ्गसिद्धेः इत्याशयेनोक्तं इत्यादि मञ्जर्यां कुसुमविकासे च स्पष्टम् । **किञ्चैवमिति** । नञ्समासस्य अन्यपदार्थप्रधानत्वे इत्यर्थः । **असः इत्यत्रेति** । असो ददाति । असः शिवः इत्याद्युत्तरपदगतास इत्यत्रेत्यर्थः । एतत्तदोः सुलोपोऽकोरनञ्समासे इत्येतत् व्यावृत्त्यमिदमुदाहरणम् । **तच्छब्दार्थस्येति** । उत्तरपदार्थान्वयप्रक्रमात् अर्थस्यैवात्र गौणत्वकीर्तनेऽपि तस्य तदर्थकतच्छब्दगौणत्वे पर्यवसानम् । प्रचारार्थसंसर्गेण उपसर्जनस्य स्वार्थकत्वाभावः इति शेष्यादावपि उपसर्जनपदस्यार्थोऽप्युपसर्जन इति लाभेनान्यपदार्थप्रधानत्वप्रतिद्वन्द्वितया **अर्थस्यैव** प्राप्तेः । उत्तरपदार्थप्रतियोगितया अन्यपदार्थवत् । अत एव उत्तरपदार्थेत्याद्युक्त्वा उत्तरपदपूर्वपदप्रयोगो रमायां सङ्करेण कृत इति ज्ञेयम् । **गौणत्वप्रसङ्गेनेति** । वृत्तौ प्रधानार्थसंसर्गेणोपसर्जनस्य स्वार्थवाचकत्वाभावात् अप्रधानत्वरूपं गौणत्वमिति भावः । **मुख्यत्यदादिविषयत्वमिति** । त्यदादिशब्देन मुख्यतया ग्राह्यत्वमित्यर्थः । उत्तरपदार्थस्य गौणत्वेन मुख्यत्यदादिविषयत्वाभावेऽपि किं प्राप्तमित्यत आह **त्यदादीनामः इत्यादि** । विषयत्वमित्यस्य न स्यात् इति वक्ष्यमाणेनान्वयः । त्यदादिकार्यमित्यस्यापि **तेनैव सम्बन्धः** । **अर्थग्रहणपक्षे** तद्द्वारा शब्दस्य विषयत्वे पर्यवसानम् । पर्यवसन्नशब्दग्रहे तु **यथाश्रुतमेव** । **सर्वत्र स्मा इत्यत्रेति** । अत्रापि सर्वशब्दार्थस्येत्युक्तिरर्थक्रमात् । तथापि तद्द्वारा शब्दे पर्यवस्यति । तन्मुख्यार्थविषयकेत्यपि सर्वशब्दमुख्यार्थसर्वशब्दविषयकेति योज्यम् । सर्वेषां नामानि सर्वनामानीति महासंज्ञाकरणात् अशेषार्थाभिधानाभावे गौणत्वं शब्दस्य । उपसर्जनस्थाने च प्रधानार्थसंसर्गेणास्यार्थवाचकत्वाभावे तदर्थोऽपि गौण एवेति ज्ञेयम् । **गौणत्वेनेति** । प्रधानार्थसंसर्गेण उपसर्जनार्थस्य गौणत्वमिति भावः । **तन्मुख्यार्थेति** । सर्वशब्दमुख्यार्थेत्यर्थः । सर्वनामसंज्ञायाः अप्राप्त्येति नञः प्रश्लेषेण योज्यम् । 'सर्वादीनि सर्वनामानी'ति सूत्रे हि 'संज्ञोपसर्जनीभूतास्तु न सर्वादयः' इति वार्तिकार्थं व्याकुर्वद्भिः न चेत् गौणोऽथवाभिधा इत्युक्तत्वात् सर्वशब्दस्य गौणत्वे स्वार्थवाचकत्वाभावेन अत्रत्यसर्वशब्दार्थस्योपसर्जनत्वे तद्वाचकसर्वशब्दस्य सर्वनामसंज्ञा नास्तीति फलितोऽर्थः । संज्ञाभावेऽपि किं इत्यत आह **स्मायादेशाभवेति** । सर्वनामसंज्ञा कार्येति शेषः । **अतिसर्वायेति** । उपसर्जनस्थले सर्वो नाम कश्चित् तस्मै सर्वायेत्यादि संज्ञास्थले च तदभावदर्शनादिति भावः । **अत एवेति** । अस इत्यादौ त्यदादिकार्यायोगप्रसङ्गादेवेत्यर्थः । तत्पुरुषसमासस्य उत्तरपदार्थप्रधानत्वं न केवलं युक्तिसिद्धं अपि तु सूत्रकारीयज्ञापकसिद्धमित्याह **अत्र चेति** । कथमस्य लिङ्गत्वमित्यत आह **अन्यथेति** । **अर्थद्वारेणेति** । एतत्तदोरिति त्यदादित्वं न प्राप्नोति । सौत्रत्वात् इत्यादिकं शेष्यादौ । अयमाशयः । एतत्तदोऽर्थः सु एतस्य लोपः इत्युक्ते एतत्तदोर्विहित इति विधानरूपसम्बन्धाङ्गीकारे पारमसः ददाति परमैषः ददाति इत्यादौ सोरेतत्तद्भ्यां विधानाभावेन तत्र सोर्लोपो न स्यात् । तत्र परमतत् परम एतच्छब्दाभ्यामेव सोर्विधानात् । अतः एतत्तदोः सम्बन्धीयः सुरिति सम्बन्धे षष्ठी । अर्थद्वारकश्च सम्बन्धः । एतत्तदर्थगनसङ्ख्याद्यभिधायी यः सुः तस्येति । तथा चैतत् अर्थगतसङ्ख्याद्यभिधायित्वेन तदुभयार्थसम्बन्धिसुब्लोपविधानं सिद्ध्यतीति । विधीयमानोऽनैषो ददानीति पाठः । मञ्जर्यादौ सत्त्वाद्युक्तत्वाच्च । अन्यादृशो लेखकागतः । **अनेष इत्यादि** । अयमर्थः । अर्थद्वारेण एतत्तच्छब्दसम्बन्धिसुरेव लोपार्हः इति स्थिते अनैषः इत्यादौ तल्लोपः प्राप्नुयात् । यदि एतत्तच्छब्दार्थगतसङ्ख्याभिधायिसु स्यात् तदभिधायित्वं च तदा भवेत् । यदि

तदुभयार्थप्राधान्यं स्यात् । तत्र तत्पुरुषस्योत्तरपदार्थप्राधान्यं अपेक्षत इति तदभान एषदः इत्यादौ एतच्छब्दार्थप्राधान्याभावात् तत्तद्गतसङ्ख्याद्यभिधायकत्वं सोर्नास्तीति तल्लोपप्रसक्तस्यैवाभाव इति । तत्पुरुषस्योत्तरपदप्राधान्ये तु एतत्तच्छब्दार्थगतसङ्ख्याभिधायिनः सोर्लोपप्रसक्ते तद्वारणायानञ्समासग्रहणं अर्थवत्, अन्यथा तद्ग्रहणवैयर्थ्यमिति निष्कृष्टाशयः । अत्र नञ्विशिष्टोत्तरपदस्याभावे लक्षणेतिपक्षे कर्मनिर्णयऐतरीयभाष्योक्तवाचकत्वविरोध इति चेत् न । एतद्ग्रन्थस्य व्याकरणरीत्या प्रवर्तनेनादोषात् । अधिकं अदृश्यत्वनये अस्माभिरुपपादितमस्ति । तत एव प्रतिपत्तव्यम् । उपपदार्थप्राधान्याङ्गीकारेऽपि पूर्वपदार्थप्राधान्यस्यानपायात् अव्ययीभावापत्त्या अविरोधमिति प्रसङ्गः स्यादिति शङ्कते **नन्वेवमपीति । उक्तं अग्रहणमितीति** । .... शेषः । रमानुसारेणाह **तत् चिन्त्यम्** । तत्पुरुषस्येवाव्ययीभावस्यापि प्राप्तावपि नात्र नपुंसकप्रसङ्गः । नञ्समासस्याव्ययीभावत्वेन वैकल्पिकत्वेन दोषाभावादित्यभिप्रेत्य सिद्धान्तकौमुद्युक्तरीत्या समाधत्ते **अत्र ब्रूम इति** । रक्षो हीति भाष्यवाक्यं प्रथमभागे । अद्भुतायामित्येतत् वार्तिकं तु ....सूत्रे । असन्देहो हि सन्देहाभावः । अतोऽसन्देहपदे नञ्समासाश्रयणात् तत्पदस्य पुलिङ्गता । असंहितमित्यत्र संहिताया एव अभावः इत्यर्थाभावे अव्ययीभावाश्रयणात् नपुंसकत्वमिति विवेकः । अत एवेत्युदाहृतेषु आद्यं द्वितीयं च नञ्समासोदाहरणम् । एतदुदाहरणासाधुत्वार्थमेवोक्तविकल्पाश्रयणम् । अविघ्नमित्येतत्तु तृतीयमव्ययीभावोदाहरणं इति विवेकः । अविघ्नमित्यत्र हि विघ्नानामभावो अविघ्नमिति विग्रहः । तत्र परत्वात् तत्पुरुष एव स्यात् । निर्मक्षिकं इत्यत्र अव्ययीभावस्य सावकाशत्वात् । ततो नपुंसकत्वार्थं विकल्पो आवश्यकः । यद्यपि च विद्यमाना विघ्नाः यस्मिन् इत्यादि बहुव्रीहिणा अविघ्नं कर्म इत्यादि प्रयोगाः सिद्ध्यन्ति तथापि 'उत्तरे कर्मणि अविघ्नमस्तु' इत्यादि प्रयोगाः अव्ययीभावं विना स्वरसतो न सिद्ध्यन्ति इति भावः । **भृङ्गिग्राहकतयेति** । यथा भृङ्गे करणे वा गां गृहीत्वा अयं गौः इति दर्शयति तथेत्यर्थः । **अत्रेतिपदस्येति** । पूर्वमाद्याध्यायार्थस्योपजीव्यत्वसमर्पणार्थम् अत्रेत्यस्यावृत्तिः आश्रिता । अधुना विपरीतकार्यकारणाभावाश्रयणात् नावृत्त्यपेक्षा । किन्तु समन्वयः उक्तः । अत्राविरोधः साध्यते इत्येतावन्मात्रेणोक्तार्थदृढीकरणार्थं इति सिद्ध्यत्येव । यद्यपि पूर्वमपि आवृत्त्यभावेऽपि कथञ्चित् योजना सम्भवति तथापि कारणत्वस्पष्टीकरणार्थं आवृत्तिराश्रिता । **न चैवं प्रकृतेऽस्ति** । तदनावृत्तावपि कारणत्वस्य सुबोधत्वादिति भावः । **तावत् यावदिति** मूले तावत्पर्यन्तं यावत्पर्यन्तमित्यर्थः । तथा च अत्राध्याये यावत्पर्यन्तं प्रतीतविरोधाभावो न साध्यते तावत्पर्यन्तं श्रोतृणां दृढनिरूढो न भवतीति योजना । योग्यतया उक्तार्थे प्रतीतेति लाभादिति ज्ञेयम् । **न्यायसूत्रेति** । गौतमसूत्रेत्यर्थः । पक्षप्रतिपक्षाभ्यां विमृश्य इत्यनेन पक्षप्रतिपक्षको अन्यस्य विमर्श इति प्रतीयते । तथा च पक्षप्रतिपक्षयोः विमर्शो न लभ्यते । तस्यैव च वक्ष्यमाणसम्भवासम्भवपर्यवसन्नस्यार्थावधारणहेतुतया तल्लाभस्यैव आवश्यकता इत्यतः तदर्थलाभो यथा स्यात् तथा योजयति **अत्र पक्षप्रतिपक्षेति** । सम्भवासम्भवौ इति अत्रापि लक्ष्येते इत्यस्यानुवृत्त्या सम्बन्धः । **न च परपक्षसाधनेति** । अत्र स्वपरशब्दयोः पक्षशब्देन कर्मधारये स्वपक्षपरपक्षेति लाभे साधनेत्यादेरुभयत्र सम्बन्धात् स्वपक्षसाधनेत्यादि परपक्षसाधनेत्यादि च फलति । आद्ये स्वपक्षसाधनसम्भवः तदुपलम्भासम्भवश्च योग्यतयार्थौ योग्यताबलात् ज्ञेयौ । उक्तप्रकारचतुष्टयस्यैव निर्णयहेतुत्वात् । चतुर्भिः प्रकारैश्च सिद्धान्तप्रतिष्ठा

भवति इत्युपाधिखण्डनटीकायां उक्तत्वादिति ज्ञेयम् । अथवा स्थापना साधनं प्रतिषेध उपालम्भः तौ च साधनोपालम्भौ पक्षप्रतिपक्षाश्रयौ व्यतिषक्तौ अनुबन्धेन प्रवृत्तमानौ पक्षप्रतिपक्षौ इत्युच्येते इति वात्स्यायन-भाष्यम् । अत्र पक्षप्रतिपक्षयोः कर्मतया न निर्णयसाधनत्वम् इत्यनुपपत्त्या साधनोपालम्भौ वादसूत्रगतौ लक्षणीयौ इति तावेव तावत् भाष्यकृत् विभजते इत्यादि वार्तिके तद्व्याख्यानरूपवाचस्पतिग्रन्थं मनसि निधाय पक्षप्रतिपक्षशब्दौ व्याचष्टे **अत्र पक्षेति** । एकस्य सम्भवो अन्यस्यासम्भवः । तावेतौ सम्भवासम्भवौ सह विमर्शं निवर्तयतः इत्यादि भाष्यादिकं अभिप्रेत्याह **विमर्शशब्देनेत्यादिना** । अत्र वादिनः साधनस्य सम्भवः प्रति-वादिनः उपालम्भस्यासम्भवः । एवं प्रतिवादिनः साधनस्य सम्भवः वादिनः उपालम्भस्यासम्भवः इति वाचस्पतिग्रन्थानुसारेण सम्भवासम्भवयोः स्वपक्षसाधनोपालम्भाभ्यां परपक्षसाधनोपालम्भाभ्यां च क्रमेणैव अन्वयः । अस्य स्वपक्षनिर्णयपरपक्षनिर्णययोः मेलनेन तदुभयलक्षणतया स्वपक्षसाधनसम्भवतदुपलम्भा-सम्भवयोः स्वपक्षनिर्णयहेतुत्वेन ग्रहणवत् परपक्षसाधनग्रहणसम्भवे तदुपलम्भासम्भवयोः एव परपक्षनिर्णय-हेतुतया ग्राह्यत्वात् । एवं मेलनाभिप्रायेणैव स्वपरपक्षेत्यादिना टीकायां तात्पर्यमुक्तम् । न तु परपक्ष-साधनोपालम्भयोः । सम्भवासम्भवावपि स्वपक्षनिर्णयहेतू इत्याशयेन इति न प्रवृत्तासङ्गतिः । यत्र स्वपक्षनिर्णयो वा परपक्षनिर्णय एव वा भवति । तत्र तदुभयसाधनयोः प्रत्येकमेव विद्यमानयोः सूत्रे मेलनेन लक्षणकथनात् तदनुसारेण इहापि अनुवादादिति ज्ञेयम् । ईक्षत्यधिकरणीयटीकास्थ एतल्लक्षणविचारोऽपि एवमभिप्रायेणेति ज्ञेयम् । न चायं निर्णये नियमः इत्यादि भाष्यं तर्कविषये नियमः नान्यत्र इत्यादि वार्तिकं च मनसि निधायोक्तं **तर्कविषयेति** । न निर्णयमात्रलक्षणमिदम् अपि तु निर्णयविशेषस्येति भावः । अत्र प्रत्यक्षादि-साधारणनिर्णयस्य तु अर्थावधारणमात्रलक्षणम् इत्यपि उपलक्षणया ज्ञेयम् । ईक्षत्यधिकरणटीकानुसारात् । प्रत्यक्षेण जायमाने निर्णये आगमजन्ये ज्योतिष्टोमादेः स्वर्गसाधनतादिनिर्णयो निश्चयवत् वादिप्रतिवादिभ्यां क्रियमाणाभ्यां वादिकथायां च विमर्शाभावात् विमर्शघटितलक्षणस्य तत्राव्याप्तिप्रसङ्गात् अर्थावधारणमात्रनिर्णय इति साधारणलक्षणं कार्यं इति तदाशयः ।

स०व्र०— विमर्शशब्देन सन्देहो गृह्यते । विमृश्य सन्देहं सम्पाद्य । अत्र पक्षप्रतिपक्षशब्दौ स्वपक्षसाधनपरपक्षोपालम्भनपरौ । तथा च सन्देहपूर्वं स्वपक्षसाधनपरपक्षोपालम्भाभ्यां जायमानमर्थावधारणं निर्णय इत्यर्थः । परार्थनिर्णयलक्षणत्वात् स्वपक्षादिसाधनेन विना जायमाने करस्थितामलकनिर्णये नाव्याप्तिरिति ध्येयम् । यद्वा विमर्शशब्दो विचारार्थकः । तथा च विचारपूर्वकमित्यर्थः । **प्रवक्ष्यतीति** । 'विरोधस्सर्ववैशिष्ट्ये यो द्वितीये निरस्यते । नारायणस्य त्वध्याये तदन्ये तत्रतत्रगाः' इत्यादिना एतत्पादे प्रवक्ष्यतीत्यर्थः ।

विठ्ठल०— कार्यकारणभावमेव जगत्कारणे विष्णौ मुख्यया वृत्त्या 'निखिलवेदानामित्यादिना' सन्न्यायरत्नावल्यामुक्तानुसारेण तावद्विशदयति **सकलेति** । 'विरोधहीनस्य स्यात्समन्वयता यत' इत्यादि तृतीयाध्यायीयानुव्याख्यानानुसारेणापि विवृणोति **अथवेति** । **यथोक्तमिति** । तार्किकैरित्यर्थः । **विमृश्येति** ।

अत्र विमृशशब्देन सन्देहो विवक्षितः । तथा च विमृश्य सन्देहपूर्वकं पक्षप्रतिपक्षाभ्यां स्वपक्षसाधनपरपक्षोपालम्भाभ्यां जायमानमर्थावधारणं निर्णय इत्यर्थः । **तत्र तत्रैवेति** । 'विकारशब्दान्नेति च' इत्यादिभिः तत्रतत्राधिकरणे विहित इत्यर्थः । **प्रतिवक्ष्यतीति** । 'विरोधः सर्ववैशिष्ट्ये यो द्वितीये निरस्यत' इत्यत्र ब्रह्मणः सकलजगज्जन्मादिकारणत्वादि वैशिष्ट्ये यो विरोधः स एव द्वितीये निरस्यते । तदन्ये ये शास्त्रसमन्वयविषयः ते तत्रतत्रैव विकारशब्दादित्यादिना परिगृहीता इति प्रतिवक्ष्यतीत्यर्थः ।

चषकः— प्रकृते नञः पर्युदासार्थकत्वस्यानुपयुक्ततया प्रसज्यप्रतिषेधार्थकत्वमाश्रित्य व्याचष्टे **अविरोधो विरोधाभाव इति** । अथात्र 'नाव्ययीभावात्' इत्यामादेशेनाविरोधमितिरूपापत्त्या अव्ययीभावस्य राजपुरुष इत्यादाविव समासघटकोत्तरपदार्थविशेष्यकशाब्दधीजनकत्वरूपोत्तरपदार्थप्राधान्यात्मकतत्पुरुषलक्षणलक्षितत्वाभावेन तत्पुरुषस्य, समासान्तरस्य च असामर्थ्येन दुरुपपादतया असामञ्जस्यमिति चेदत्र व्याचक्षाणाः । अतिमालादौ तत्पुरुषेऽभावेन उत्तरपदार्थप्रधानस्तत्पुरुष इति प्राचां प्रवादः प्रायोऽभिप्राय इति पाणिनीया अभ्यधुरिति तद्राहित्येऽपि तत्पुरुषत्वस्य सूपगमत्वात् । न च तत्पुरुषत्वावच्छेदेनोत्तरपदार्थप्राधान्यस्य दुरुपगमत्वेऽपि नञ्तत्पुरुषत्वावच्छेदेन तदवश्योपेतव्यमेव । संज्ञोपसर्जनीभूतानां सर्वनामगणकार्यं भाष्यकारः प्रत्याचख्यौ इत्युत्तरपदार्थप्राधान्यानुपगतावस इत्यत्र त्यदादीनाम् इति त्यदाद्यत्वम्, असर्वस्मा इत्यत्र स्मायादेशश्च कथं स्यातामेवमेतत्तदोरिति सूत्रेऽर्थद्वारेणैतत्तदोः सम्बन्धिनः सोर्लोपो विधीयमानः कथं अनेषो ददात्यसो ददातीत्यत्र प्राप्नुयादिति तद्व्युदासफलकमनञ्समासग्रहणं मन्दप्रयोजनतामापद्येतेति वाच्यम् । 'न बहुव्रीहावि'ति सूत्रे बहुव्रीहावेव सर्वनामकार्यं प्रतिव्यधात्सूत्रकारो नोपसर्जनसामान्य इति भाष्यकारीयायाः गौणमात्रे तत्प्रतिविहितेः प्रायिकत्वस्यैव तादृशानञ्समासग्रहणेन ज्ञापिततया तदनुरोधेन नञ्तत्पुरुषत्वावच्छेदेन तदवश्यम्भावासिद्धेः । दर्शितनञ्तत्पुरुषप्रदेशेषु तत्तदर्थानां नञ्समभिव्याहृतोत्तरपदलक्ष्यतामुपेत्योत्तरपदार्थप्राधान्योपपादनभङ्ग्याश्च क्लिष्टत्वात् एतदभिसन्धायैवाभिधास्यति विरोधः समासे गुणभूत इति समादधुः । वस्तुतस्तु । अर्थाभावे अव्ययीभावेन सहायं विकल्प्यते । रक्षोहागमलघ्वसन्देहाः प्रयोजनम् अद्रुतायामसंहितमिति भाष्यवार्तिकप्रयोगात्तेनानुपलब्धिरविवादोऽविघ्नमित्यादिसिद्धमित्याकरदृशां निरूढः पन्थाः । **अनेन** प्रथमाध्यायोक्तार्थधर्मिकविरोधाभावसमर्थनं प्रकृताध्यायेन क्रियत इति वचनेन । **अस्याध्यायस्य** प्रकृताध्यायनिष्ठाम् । **अतीताध्यायेन** पूर्वाध्यायनिरूपिताम् । कार्यकारणभावलक्षणामेव सङ्गतिं सङ्घटयति **सकलेति** । **तत्र विरोधः** तदधिकरणको विरोधः । **स्फूर्तविवेति** । प्रतियोगिज्ञानस्याभावधीहेतुत्वादिति भावः । **अत इति** । प्रकृताध्यायोत्पत्स्यमाना या अभावधीस्तद्धेतुभूतप्रतियोगिप्रतिपत्तौ धर्मिज्ञानविधयोपपादकसमन्वयोपस्थितिजनकतया पूर्वाध्यायस्य तादृशाध्यायनिरूपिततदुत्पादितधर्म्युपस्थितिप्रयोज्यप्रतियोगिप्रतिपत्तिनियन्त्रिताभावधीहेतुत्वरूपा प्रकृताध्यायाधिकरणिका सङ्गतिरनर्गलाऽसैत्सीदिति भावः । मौलसमप्यन्तपदस्य तन्त्रावृत्त्याद्याश्रयणेनोक्तार्थ व्याचिख्यासितशास्त्रोभयप्रत्यायकोपगतिमन्तरेणापि भूताधिकारीयकर्मसाधननिष्ठान्तपदसमभिव्याहारमहिम्नैव वृत्ताध्यायनिरूपितैतदध्यायवृत्तिसङ्गतेः सुप्रतिपादतायां तादृशदिशा तदुपपादनेऽरुचिं मन्वानः कल्पान्तरमाश्रयते

अथवेति । अत्र न्यायसूत्रं प्रमाणयति **यथोक्तमिति** । **विमृश्य सन्दिह्य पक्षप्रतिपक्षाभ्यां** स्वपक्षसमर्थनपरपक्ष-प्रत्याख्यानाभ्याम् । जायमानार्थावधारणं निर्णय इति सूत्रार्थोऽवसेयः । प्रकृतसमर्थनीयतद्विरहरूपकोटिद्वयावगाहिसन्देहोत्तरकालीनं यत्सिषाधयिषितार्थव्याप्यवत्तापरामर्शरूपं विपक्षबाधकतर्कानुसन्धानरूपं च ज्ञानं तदुभयाधीनानुमितिरूपज्ञानं निर्णय इति समुदिताशयः । **अतो विपरीतेति** । वृत्ताध्यायार्थज्ञानस्य कार्यत्वं वर्तिष्यमाणाध्यायार्थज्ञानस्य कारणत्वमिति विपरीतेत्यर्थः । न चेयमन्योन्याश्रयप्रसङ्गेन दुर्निरूपेति वाच्यम् । प्रथमाध्यायीयप्रधानयोगश्रवणाव्यवहितोत्तरक्षणावच्छेदेन तत्तदुत्पादितज्ञानं धर्मिज्ञानमुद्रया प्रकृताध्यायोत्पत्स्यमानाभावधीहेतुभूतप्रतियोगिज्ञानजनकमित्यभिहितमधस्तात् । सम्प्रति तु तादृशधर्मिज्ञानधर्मिकपरीक्षानिबन्धनप्रामाण्योपरक्तप्रतिसंहित्युत्तरकालीनवृत्ताध्यायार्थगोचरावधारणात्मकज्ञानानन्तरस्यैव प्रकृताध्यायार्थधीकार्यताभिधीयत इत्युक्तक्षत्यनवकाशात् । **तत्रतत्रैवेति** । सर्वनाम्नां बुद्धिविषयतावच्छेदकत्वोपलक्षितधर्मावच्छिन्नोपस्थापकतया सप्तमीप्रकृत्यंशेनानन्दमयनयत्वाद्यवच्छिन्नाः परामृश्यन्ते । सप्तमीप्रत्यापिता घटकता उपस्कृतविकारशब्दादित्यादिनेत्यनेनान्वेति । **प्रतिवक्ष्यतीति** । प्रत्युपसृष्टादनुदात्ताद्वचेः लृटि स्यप्रत्यये निष्पन्नोऽयम् । 'विरोधः सर्ववैशिष्ट्ये यो द्वितीये निरस्यते । नारायणस्य त्वध्याये तदन्ये तत्रतत्रगाः' इति मौलप्रतीकव्याख्यानावसरे द्वये विरोधाः परिहरणीयाः भवन्ति । द्वितीयसूत्रसिद्धसर्ववैशिष्ट्यविषयाः शास्त्रसमन्वयविषयाश्च । तत्र द्वितीयाः विकारशब्दादित्यादिना परिहृताः । न तु सर्ववैशिष्ट्यविषया इति तत्परिहारार्थमध्यायारम्भ इति प्रतिवचनं करिष्यतीत्यर्थः ।

॥ इति तत्सङ्गतत्वेन द्वितीयाध्यायार्थोक्तिः ॥

॥ इति प्रथमाध्यायार्थसङ्गतत्वेन द्वितीयाध्यायार्थकथनम् ॥

* * *

॥ अथ द्वितीयाध्यायगतपादभेदः,

प्रथमपादप्राथम्ये निमित्तञ्च ॥

४ **सु०— नन्वेवमध्यायस्याविरोधलक्षणैकार्थत्वेनैकवाक्यत्वे सति पादभेदः किन्निबन्धनः । तत्राप्यस्य पादस्य प्राथम्यं किन्निबन्धनमित्यपेक्षायामाह चतुर्विधस्येति ।**

अनु०— चतुर्विधस्य तस्यादौ योक्तः

तस्य अविरोधस्य । निर्धारणे षष्ठी । **आदौ प्रथमपादे** । **अविरोधः** साध्यत इत्यनुवर्तते । 'चतुर्विधस्य तस्य' इत्यनुवादात् 'स चतुर्विध' इति लभ्यते ।

तदयमर्थः । यद्यप्युक्तेऽर्थे विरोधाभाव इत्येकोऽर्थः, तथाऽपि युक्तिसमयश्रुतिन्यायोपेतश्रुतिविरोधाभावरूपावान्तरभेदेन स चतुर्विधो भवति, तत्प्रतिपादनेन चतुर्णां पादानां भेदो युज्यते । तस्य चतुर्विधस्यापि विरोधाभावस्य मध्ये, युक्तिविरोधाभावः प्रथमपादे साध्यते; सर्वेषामपि विरोधानां युक्त्युपजीवित्वेन तद्विरोधस्य प्रबलतया तदभावसाधनस्य प्राथम्योपपत्तेः, युक्तिपुरस्कारेण प्रवर्तना(मानत्वा)च्च विचारशास्त्रस्येति ।

ननु कथमभावस्य चातुर्विध्यम् ।

उच्यते । चतुर्विधा हि विरोधिनो(न्यो) युक्त्यादयः, तदुपधानात् विरोधोऽपि चतुर्विधोऽभिधीयते, ततस्तत्प्रतियोगिकोऽभावोऽपि तथोच्यते । अत एव **यौक्त** इत्युपपन्नम्, अभावस्यापि परम्परया युक्तिसम्बन्धित्वात् ।

अथवाऽविरोधपदसन्निधापितो विरोधस्तस्येति परामृश्यते । तथा च विरोधस्य युक्त्याद्युपधानेन चतुर्विधत्वात् तदभावसाधनेन पादभेदो युज्यते । **चतुर्विधस्य तस्य** विरोधस्य मध्ये **यौक्तः** विरोधः **आदौ**, उक्तप्रकारेण प्रबलो यतस्तस्मात् तदभावोऽत्रादौ साध्यत इति योजनीयम् ।

यद्वा **तस्य** इति विरोधिपरामर्शोऽयम्, तस्याप्यविरोधपदेन बुद्धिसन्निहितत्वात् । अविरोधो हि विरोध(निरूपण)ाधीननिरूपणः । विरोधश्च विरोधिना विना नोपपद्यते । ततश्च विरोधिनो युक्त्यादिभेदेन चतुर्विधत्वा(त्त)द्विरोधाभावसाधनेन पादभेदोपपत्तिः । **चतुर्विधस्य** अपि **तस्य** विरोधिनो मध्ये, युक्तेः प्रबलत्वात्, **आदौ यौक्तो** युक्तिसम्बन्धी विरोधाभावः, साध्यत इति योज्यम् ।

परि०— **निर्धारणे षष्ठीति** । गुणक्रियाजातिभिः यतः पृथक्करणं तत्र 'यतश्च निर्धारणं' इति सूत्रेण षष्ठीत्यर्थः । अस्मिन्पक्षे यौक्त इत्यस्य घटनामाह **चतुर्विधस्येति** । युक्तेः प्राधान्ये हेत्वन्तरं **युक्तिपुरस्कारेणेति** । **ननु कथमिति** । अभावस्य स्वतो विधाऽसम्भवादिति भावः ।

यादु०— **निर्धारण इति** । गुणक्रियाजातिभिर्यतः पृथक्करणं तत्र 'यतश्च निर्धारणमि'त्यनेन षष्ठीत्यर्थः । **सर्वेषामपि विरोधानामिति** । विरोधिनां युक्त्यादीनां प्राबल्याभावे तद्विरोधशङ्कया एवासम्भवेन तत्प्राबल्योपपादिका युक्तयः सर्वविरोधानामुपजीव्या इत्यर्थः । युक्तेः प्राधान्ये हेत्वन्तरमाह **युक्तिपुरस्कारेणेति** । एवं च महामल्लभङ्गन्यायेन युक्तिविरोधपरिहारस्य प्राथम्यमिति मन्तव्यम् । समयादिविरोधपरिहाराणां क्रमेणा-

नन्तर्ये प्रयोजनं तु टीकाकार एवाग्रे प्रदर्शयिष्यति । **ननु कथमभावस्येति** । प्रतियोगिनो विरोधस्यैकत्वादिति भावः । यौक्त इत्यत्र परम्परासम्बन्धेन व्याख्यानं न स्वरसमत आह **अथवेति** । विरोधे चतुर्विधत्वमुक्तपक्षद्वये न स्वाभाविकं किन्तूपहितमेवेत्यरुच्या 'तस्याश्चतुःस्वरूपत्वादि'त्यग्रे विरोधिनामेव चातुर्विध्यस्य स्पष्टमुक्तत्वेन च पक्षान्तरमाह **यद्वेति** । अत्र चतुर्विधत्वस्य स्वरसत्वेऽपि 'यौक्त' इत्येतन्न स्वरसमतः पूर्वव्याख्यानमिति मन्तव्यम् ।

वं०प०— निर्धारण इति । अविरोधस्य मध्य इत्यर्थः । **एकार्थ इति** । तथा च चातुर्विध्यं यद्यप्यनुपपन्नमित्यर्थः । **सः** विरोधाभावः । **तत्प्रतिपादनेनेति** । चतुर्विधविरोधाभावप्रतिपादनेनेत्यर्थः । प्राथम्ये हेत्वन्तरमाह **युक्तीति** । उपपन्नमित्युक्तमेव दर्शयति **अभावस्यापीति** । आदावित्यस्यावृत्त्या व्याख्यानं करोति **आदावित्यादिना** । आदावित्यनूद्य प्रबल इति व्याख्यानम् । यथाऽस्मिन्ग्रामेऽयमेव सर्वापेक्षयाऽऽदावित्युक्तेऽतीव प्रबल इति लभ्यते तद्वत् प्राबल्योपपादकम् । **उक्तप्रकारेणेति** । सर्वेषामपि विरोधानामित्याद्युक्तप्रकारेणेत्यर्थः । अपवादो भवन्नपीत्युत्तरग्रन्थस्वारस्यात् ।

कं०रा०— युक्तिपुरस्कारेणेति । अस्य विचारशास्त्रस्य युक्तिपुरस्कारेण प्रवर्तनाच्च युक्तिविरोधाभावसाधनस्य प्राथम्योपपत्तिरित्यर्थः । अतःशब्दपरामृष्टं हेतुमाह **अभावस्यापीति** । विरोधाभावस्यापि स्वनिरूपक विरोधद्वारा विरोधनिरूपकयुक्तिसम्बन्धित्वादित्यर्थः । **अविरोधपदेति** । अविरोधोऽत्र साध्य इत्यविरोधपदेन प्रतियोगितयोपस्थापितो योऽयं विरोधः स तस्येत्यनेन परामृश्यत इत्यर्थः । **विरोधिपरामर्श इति** । युक्त्यादिरूपविरोधिनः परामर्श इत्यर्थः । विरोधिनोऽसन्निहितत्वात् कथं तस्येत्यनेन परामर्श इत्यत आह **तस्यापीति** । अविरोधपदेन विरोधिनो बुद्धिसन्निहितत्वं दर्शयति **अविरोधो हीति** ।

श्रीनिधि०— आन्तरो विरोधस्तत्र तत्र परिहृतः । ब्रह्मस्त्वत्रेति ज्ञेयम् । **स चतुर्विध इति लभ्यत इति** । स चतुर्विधो भवतीति विधिरध्याहर्तव्य इत्यर्थः ।

शे०वा०— नन्वविरोधचातुर्विध्यकथनं तत्रापि यौक्तस्याविरोधस्य प्राबल्यकथनं चानर्थकमित्यतः पादभेदसमर्थनार्थत्वात् चातुर्विध्यकथनस्य प्राथमिकत्वसमर्थनार्थत्वात् प्राबल्यकथनस्य च नानर्थक्यमित्याशयेन तद्वाक्यं तथा योजयितुं तद्व्यावर्त्यशङ्काद्वयमुत्थापयति **नन्विति** । ननु सम्बन्धे षष्ठ्या विधानादत्राविरोधसम्बन्धी यौक्तो विरोध इति लभ्यते । तथा च सम्बन्धस्य भेदव्याप्तत्वाद्यौक्तस्यातिरिक्तत्वापत्त्या चातुर्विध्यभङ्गापत्तिरित्यतो गुणक्रियाजातिभिर्यतः पृथक्करणं तत्र 'यतश्च निर्धारणमि'त्यनेन विहितैवेयं षष्ठी न त्वपरेति नानुपपत्तिरिति भावेनाह **निर्धारण इति** । नन्वविरोधचातुर्विध्यस्य पूर्वमनुक्तत्वात्कथं चतुर्विधस्य तस्येति तच्चातुर्विध्यानुवाद इत्यतश्चातुर्विध्यानुवादसामर्थ्यदिवाविरोधोऽत्र साध्यत्व इत्येतदनन्तरं स चाविरोधश्चतुर्विध इति लाभान्नानुपपत्तिरित्याह **चतुर्विधस्येति** । ननु विरोधाभावस्यैकत्वान्न चातुर्विध्यं सम्भवति तत्कथं तन्निबन्धनः पादभेदः स्यात्कथं च यौक्तस्याविरोधस्यादिशब्दसूचितं प्राबल्यं येन तस्यैव प्रथमनिरूपणीयत्वमित्यत आह **तदयमर्थ इति** । अलौकिकार्थगोचरबहुजनपरिगृहीतवाक्यसन्दर्भः समयः । यद्यपि तृतीयेऽपि क्वचिद्विरोधिन्यः

श्रुतयो न्यायोपेतास्तथाऽपि न चतुर्थ इव श्रुत्याद्युक्तन्यायोपेता इति ततो भेद इत्यवधेयम् । नन्वत्र महामल्लभल्लन्यायेनातिप्रयत्नसाध्यस्य प्राथम्ये, युक्तिविरोधपरिहारस्य प्राथम्यानुपपत्तिः । न्यायोपेतश्रुतिविरोधपरिहारस्यैव तदापत्तिश्च । सोपानारोहणन्यायेनानतिप्रयत्नसाध्यस्य प्राथम्ये तु समयानामनादिकालतोऽविच्छेदेन बहुजनपरिग्रहेण च वेदतुल्यत्वेऽपि वेदवन्निर्मूलत्वाभावादत्यन्तभ्रमहेतुतया, तत्त्वज्ञानस्यातिविरोधित्वाच्च, श्रुतिविरोधात्समयविरोधस्य प्रबलत्वेन, द्वितीये श्रुतिविरोधपरिहारस्य, तृतीये च समयविरोधपरिहारस्य कर्तव्यत्वप्रसङ्गेन समयश्रुतिविरोधपरिहारयोः पौर्वापर्यानुपपत्तिरिति युक्तिविरोधपरिहारस्य पूर्वनिरूपणम्, अनन्तरं समयविरोधपरिहारस्य, अनन्तरं श्रुतिविरोधपरिहारस्य, तथा न्यायोपेतश्रुतिविरोधपरिहारस्येति क्रमस्य सर्वथाऽप्यनुपपत्तिरित्यतः चतुर्थपादव्युत्पाद्यश्रुतियुक्तिविरोधपरिहारस्यातिप्रबलत्वेऽपि मुमुक्षुणाऽन्ते जिज्ञास्याध्यात्मविषयत्वेन प्राथम्यानौचित्यात् तस्य चतुर्थे निवेशः । इतरविरोधत्रयपरिहारस्य चानतिप्रयत्नसाध्यतया तदपेक्षया दौर्बल्यात्सोपानारोहणन्यायेन तत्पूर्वं निवेशः । इतरविरोधत्रयपरिहारस्य च महामल्लभल्लन्यायेन पौर्वापर्यमिति भावेन युक्तिविरोधस्य समयादिविरोधापेक्षया प्राबल्यमुपपादयति **सर्वेषामपीति** । विरोधपदमविरोधस्योपलक्षणम् । ततश्च विरोधाविरोधादेर्युक्त्यधीनत्वेन युक्तेः प्राबल्यमित्यर्थः । तस्याः प्राधान्ये हेत्वन्तरं चाह **युक्तीति** । उपलक्षणमेतत् । वेदोऽप्रमाणमाप्ताप्रणीतत्वादिति साक्षात्कृत्स्नवेदाप्रामाण्यसाधकत्वात् । एकस्य समयिनः समयान्तर इव युक्तावनादराभावाच्चेत्यपि द्रष्टव्यम् । समयविरोधस्य श्रुतिविरोधापेक्षया प्राबल्यं तु समूलत्वाद्युक्तयुक्तिसिद्धम् । वक्ष्यति चैतद् ग्रन्थकारः स्वयमेव 'इतरविरोधत्रयेऽनादिकालानुवृत्तसमयविरोधस्यैव प्रबलत्वादि'त्यादिना । अनादिकालानुवृत्तत्वादेर्वेदतुल्यत्वेन तदपेक्षया प्राबल्यानापादकत्वेनोक्तयुक्तावेव तद्ग्रन्थस्य तात्पर्यात् । अत एवोत्तरग्रन्थतात्पर्यमित्थमेव तात्पर्यचन्द्रिकायां वर्णितमित्यवधेयम् । **कथमिति** । न तावत् स्वतोऽभावस्य चातुर्विध्यं तस्यैकत्वात् । नापि तत्प्रतियोगिविरोधभेदोपाधिकम् । तत्प्रतियोगिनो विरोधस्याप्येकत्वेन चातुर्विध्याभावादिति भावः । विरोधस्य स्वतश्चातुर्विध्याभावेऽप्यौपाधिकं तदस्त्येवेति युक्तमविरोधचातुर्विध्योपधानत्वमित्याशयेन सिद्धान्तयति **उच्यत इति** । ननु तथाऽपि तस्येति नाविरोधपरामर्शो युक्तस्तथा सति तस्य युक्तिसम्बन्धित्वाभावेन यौक्त इत्यस्यानुपपत्तिप्रसङ्गादित्यतो न साक्षाद्युक्तिसम्बन्धित्वमेव यौक्तत्वं किन्तु युक्तिसम्बन्धित्वमात्रम् । तच्च साक्षात्परम्परासम्बन्धसाधारणम् । तथा चाविरोधस्य साक्षाद्युक्त्यसम्बन्धेऽपि विरोधद्वारा अस्त्येव सम्बन्ध इति नोक्तानुपपत्तिरिति भावेनाह **अत एवेति** । तत्परामृष्टमेव दर्शयति **अभावस्यापीति** । युक्त्यादिचातुर्विध्येन विरोधस्य, तच्चातुर्विध्येन च अभावचातुर्विध्यस्याश्रयणे उपधानद्वयकल्पनं परम्परया युक्तिसम्बन्धकल्पनं च भवतीति चतुर्विधस्य यौक्त इति पदद्वयस्याप्यस्वारस्यमिति पूर्वत्रापरितोषात्पक्षान्तरमारचयति **अथवेति** । नन्वस्मिन्नपि पक्षे प्रकृतपरामर्शकतच्छब्दानुपपत्तिरित्यतो गौरवेण स्वप्राधान्येन प्रकृतत्वस्य परामृष्टव्यतायामप्रयोजकत्वाद्यथाकथञ्चित्प्रकृततायाश्च विरोधेऽपि सत्त्वान्न तच्छब्देन परामर्शानुपपत्तिरिति भावेनोक्तम् **अविरोधपदसन्निधापित इति** । अत्रापि युक्त्यादिचातुर्विध्येन तन्निरूपितविरोधचातुर्विध्यकल्पनादुपधानकल्पनमवर्जनीयमेवेति चतुर्विधस्येत्यस्यास्वारस्यमित्यपरितोषादाह **यद्वेति** ।

अविरोधो हीति । विरोधितावच्छेदकप्रकारकविरोधिज्ञानसाध्यत्वादविरोधिज्ञानस्येति भावः । **विरोधश्चेति** । ससम्बन्धिकपदार्थज्ञाने सम्बन्धितावच्छेदकप्रकारकसम्बन्धिज्ञानस्य कारणत्वात्सम्बन्धिभूतयुक्त्यादिनिरूपणं विना विरोधो न निरूपयितुं शक्यत इत्यर्थः । **ततश्चेति** । ततश्चास्मिन्पक्षे उपधानस्यैवाभावाच्चतुर्विधस्येत्यस्याति-स्वारस्यमिति भावः । यद्यप्यत्रापि तच्छब्दस्य यथाकथञ्चिदविरोधपदोपस्थापितविरोधयुक्त्यादिपरामर्शकत्वाङ्गी-कारात् तच्छब्दस्यास्वारस्यमविशिष्टं तथाऽपि 'तत्रापि च स्मृतेः । तस्याश्चतुःस्वरूपत्वादि'ति विरोधिपरोत्तर-ग्रन्थस्वारस्यानुरोधेनैव व्याख्यातमिति द्रष्टव्यम् ।

वा०र०— अविरोधसम्बन्धीति । तस्य इत्यत्र तच्छब्दार्थः अविरोधः । **उक्तोऽस्तीति** ? । तस्येति षष्ठ्यपि अविरोधस्य इत्येव पर्यवसन्नेति भावेन अविरोधसम्बन्धीति प्रयुक्तम् । **अतिरिक्तत्वेति** । चतुर्धा विरोधसम्बन्धिनः । यौक्तिकाविरोधस्य चतुर्विधादविरोधात् अतिरिक्तत्वे पाञ्चविध्यम् अविरोधस्य प्राप्तमिति उत्तरमूलोक्तरीत्या चतुर्विधस्येति अनुवादमुखेनोक्तं न चातुर्विध्यभङ्ग इत्यर्थः । यद्यपि उक्तानुवादेन अविरोध-चातुर्विध्यस्येव तत्सम्बन्धियौक्ताविरोधस्य पञ्चमस्य षष्ठीबलात् प्राप्तस्याङ्गीकारेऽपि न चातुर्विध्यस्य भङ्गः । चतुर्विधसम्बन्धिनोऽन्यस्य पञ्चमत्वेऽपि सम्बन्धनिरूपकाविरोधानां चातुर्विध्ये बाधकाभावात् । एवं च उक्त-रीत्या पाञ्चविध्यप्राप्तिनिराकरणाय निर्धारणषष्ठ्याश्रयणं न कर्तव्यमित्याभाति । तथापि वस्तुगत्या चतुर्विधत्व-मेवाविरोधस्य यौक्तिको विरोधोऽपि तदन्तर्गत एव न तु अन्तर्गत इति सिद्धान्तानुसारेणैव वाक्यव्याख्येयत्वात् पञ्चमाविरोधाङ्गीकारेण कथञ्चित् वाक्यार्थोपपत्तिस्वीकारायोगः इत्यत्र तात्पर्यात् न दोष इति ज्ञेयम् । **विहितैवेयमिति** । तत्सूत्रस्य षष्ठीसप्तमी चेत्युभयविधायकत्वेऽपि प्रकृताभिप्रायेण षष्ठीमात्रग्रहणम् । 'नृणां नृषु द्विजो श्रेष्ठः' इत्यादाविवेति शेषः । विरोधाभावस्य मध्ये इत्युत्तरमूलोक्तेः । **आदिशब्दसूचितमिति** । **अथवेति** मूले यौक्तिकाविरोध आदौ उक्तप्रकारेण प्रबल इति वक्ष्यमाणं मनसि कृत्वा एतदुक्तम् । **अलौकिकार्थेति** । चन्द्रिकानुसारेणाक्षिप्य समाधत्ते **नन्वत्र महामल्लभङ्गेत्यादिना** । उपयुक्तं तत्र तत्र किञ्चित् व्याख्येयमस्ति । **विरोधे भेदोपाधिकमिति** । विरोधे यो भेद इति बुद्ध्या विवेकेन सम्बन्धः । **चातुर्विध्योपधानत्वमिति** । चातुर्विध्यं प्रति निमित्तत्वमित्यर्थः । युक्त्यादिचातुर्विध्येन विरोधचातुर्विध्यस्य तेन च अभावचातुर्विध्यस्येति पाठः स्वरसः । विरोधस्येति पाठेऽपि अभावस्येति वा यत्र पाठः तत्रापि चातुर्विध्याश्रयणम् इति स्वरसम् । चातुर्विध्यस्येति पाठेऽपि व्यधिकरणषष्ठ्याश्रयणे स्वारस्यमिति । मूले आदावित्यनूद्य उक्तप्रकारेण प्रबल इति व्याख्यानम् । **विरोधस्याप्राधान्यमिति** । **नन्विति** । समासशास्त्रानुसार्युपसर्जनत्वेन तत्र पूर्वनिपातेऽपि तदर्थ एव प्रधानमिति भावः ।

स०व्र०— निर्धारणे षष्ठीति । गुणक्रियाजातिभिः यतः पृथक्करणं तत्र 'यतश्च निर्धारणमि'त्यनेन षष्ठीत्यर्थः । 'आदौ उक्तप्रकारेण प्रबलो यतः' इत्यनेनादिशब्दः प्राबल्यार्थ इत्युक्तं भवति ।

विठ्ठल०— न तु चतुर्विधस्येत्यनेन पादभेदे निमित्तं न प्रतीयते । यौक्त इत्येतच्च कथमेतत्पादस्य प्राथम्योपपादकमित्यतस्तद्दर्शयितुमाह **तदयमर्थ इति** । तस्य चतुर्विधस्येति मूलस्यायमर्थ इत्यर्थः । **युक्त्युप-**

जीवित्वेनेति । सर्वत्रापि युक्तेरेव विरोधसम्पादकत्वात् तदुपजीवित्वमिति द्रष्टव्यम् । युक्तेः प्राधान्ये हेत्वन्तरमाह **युक्तिपुरस्कारेणेति** । **कथमभावस्येति** । अभावे रचनाविभागासम्भवात् द्रव्यादिषु पृथिवीत्वादिवद् अवान्तर-विभागोपाधेरप्यभावादिति भावः । नमु युक्तेर्विरोधाभावस्य च सम्बन्धाभावात्कथं यौक्तो विरोधाभाव इत्यत आह **अत एवेति** । अत इत्युक्तमुपपादयति **अभावस्यापीति** । ननु तर्हि यौक्तयुक्तिविरोधः साध्य इत्यन्वयः प्रतीयते । सर्वथानुपपन्न इत्यतः विवक्षिताध्याहारेण मूलयोजनामाह **चतुर्विधस्येति** । बुद्धिसन्निधापितत्वमेव उपपादयति **अविरोधो हीति** ।

चषकः— निर्धारण इति । नेयं शैषिकी षष्ठी, किं तु 'यतश्च निर्धारणमि'ति योगविहितेत्यर्थः । जातिगुणक्रियासंज्ञाभिः समुदायादेकदेशस्य पृथक्करणनिर्धारणं यतः, ततः षष्ठीसमम्यौ स्तः । नृणां नृषु वा ब्राह्मणः श्रेष्ठः । गवां गोषु वा कृष्णा सम्पन्नक्षीरा । अध्वगानामध्वगेषु वा रथिकाः शीघ्रतराः । छात्राणां छात्रेषु वा मैत्रः पटुरिति तत्प्रदेशा अवसेयाः । इत्थं चेयं षष्ठी शैषिकी नेति न चातुर्विध्यभङ्गापत्तिरिति भावः । **युक्तिपुरस्कारेणेति** । इत्थं च महामल्लभङ्गन्यायेन युक्तिविरोधपरिहारस्य प्राथम्यमिति भावः । इतरविरोधत्रये अनादिकालानुवृत्तसमयविरोधस्यैव प्रबलत्वादित्यादिना क्रमेणानन्तर्यबीजं ग्रन्थकृदेवाभिधास्यतीति ध्येयम् । **तदुपधानात्** । स्वनिरूपितविषयितात्वावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकतद्विषयितात्वकत्वरूपतद्घटितत्वात् । **तथोच्यत इति** । प्रतियोगितावच्छेदकभेदनिबन्धनोऽभावभेदः सूपपाद इति भावः । **इत्युपपन्नमिति** । तथा च तस्येदमिति सूत्रानुशिष्टयुक्तिपदप्रकृतिकाणप्रत्ययेन प्रकृत्यर्थाश्रितविरोधप्रतियोगिताकलक्षणः संसर्गो बोध्यत इत्युपेयत इति भावः । दर्शिततद्धितप्रत्ययस्योक्तपरम्परासम्बन्धबोधकत्वोपगतिर्न श्रेयसीति मन्वानः कल्पान्तर-मारचयति **अथवेति** । गुणाश्रयो द्रव्यं, स च द्रव्यसमवायिकारणक इत्यादौ प्रक्रान्तोपसर्जनपरामर्शकत्वस्यापि सर्वनाम्नो दर्शनेन प्रकृतेऽपि पूर्वोच्चरितपदजनितोपस्थितिविशेष्यीभूताभावनिरूपितप्रतियोगितासंसर्गावच्छिन्न-प्रकारतापन्नस्यापि विरोधस्य सर्वनाम्ना परामर्शोपगमे न क्षतिरित्यभिप्रेत्याह **परामृश्यत इति** । **यौक्तो विरोध इति** । तादृशप्रत्ययेनाश्रयाश्रयिभाव एव प्रत्याप्यत इति भावः । तस्याश्चतुःस्वरूपत्वादिति नैसर्गिक-चातुर्विध्यस्यैवानुव्याख्यास्यमानतया नैसर्गिकतद्विशेषितयुक्त्याद्याश्रितविरोधप्रतियोगिकत्वनिबन्धनचातुर्विध्यस्य नैसर्गिकतद्विशेषितयुक्त्याश्रितत्वनियन्त्रितस्य वा तस्य कल्पद्वयदिशा व्याकृतिर्मूलकृत्यर्थमतिशेत इति प्रति-सन्दधानः कल्पान्तरमनुधावति **यद्वेति** । एतत्कल्पे युक्तिपदप्रकृतिकोक्तप्रत्ययस्य द्वितीयकल्प इव सामञ्जस्यस्य दुःसम्पादतया आद्यकल्पीयभङ्गीमेवाशिश्रिय इति मन्तव्यम् । **अविरोधो हीति** । विरोधनिरूपणाधीननिरूपणः इति बहुव्रीहिः । प्रतियोगितावच्छेदकप्रकारकप्रतियोगिज्ञानस्याभावधीहेतुत्वादिति भावः । विरोधितावच्छेदक-प्रकारकविरोधिज्ञानसाध्यत्वादविरोधज्ञानस्येति भाव इत्यप्याशयं प्रकाशयन्ति । **विरोधश्चेति** । निरूप्याधिगते-र्निरूपकतावच्छेदकोपरागेण निरूपकाधिगतिमन्तरेणानुदयादिति भावः ।

॥ इति द्वितीयाध्यायगतपादभेदः, प्रथमपादप्राथम्ये निमित्तश्च ॥

* * *

॥ अथ द्वितीयाध्यायीयप्रथमपादेऽपि प्रथमाधिकरणप्राथम्ये विशेषः ॥

५ **सु०— प्रथमाधिकरणे विशेषमाह तत्रापीति ।**

अनु०— तत्रापि च स्मृतेः ॥

अपिपदम् आदावित्यस्यानुकर्षणार्थम्, 'तत्र युक्तिविरोधाभावप्रतिपादके अपि पाद' इति अनौचित्यशङ्कासूचनार्थं वा । चशब्देन 'अविरोधः साध्यत' इत्येतदनुकृष्यते । स्मृतेः पाशुपतादिकायाः । यद्यपि स्मृतेरित्यस्य न नञर्थेन सम्बन्धो घटते, विरोधश्च समासे गुणभूतः, तथाऽपि बुद्ध्या विविक्तेन तेन सम्बन्धः सम्भवति ।

परि०— इत्यनौचित्यशङ्कासूचनार्थं वेति । तत्सूचने सत्येव 'तस्याश्चतुःस्वरूपत्वादि'ति परिहारो युक्तः स्यादिति भावः । **न घटत इति** । तस्याः विरोधकत्वेनाविरोधोपपादकत्वाभावादिति भावः । अत एव 'न सङ्ख्योपसङ्ग्रहादि'ति सूत्रे पूर्वस्मादविरोधपदाकर्षे सति सङ्ख्योपसङ्ग्रहादपीति पञ्चम्या अविरोधपदेनान्वयास्वारस्यात् । पूर्वस्मात् बुद्ध्या विभागेन विरोधपदमात्रमाकृष्यत इति भावेन पृथक् नञुपात्त इति भावः । ननु स्मृतेरित्यस्य नञर्थेन सम्बन्धाभावेऽपि विरोध इत्यनेन सम्बन्धो भविष्यतीत्यत आह **विरोधश्चेति** । **समासे** नञ्समासे । **गुणभूतः** क्रियासापेक्षत्वेनेति शेषः । **तेन** विरोध इत्यनेन ।

यादु०— अनौचित्यशङ्केति । तथा च युक्तिविरोधाभावप्रतिपादकेऽस्मिन्पादे यद्यपि स्मृत्यविरोधसाधनमनुचितं तथाऽपि वक्ष्यमाणरीत्याऽनुसन्धाने उचितमेवेति योजनीयमिति भावः । **नञर्थेनेति** । अविरोधपदान्तर्गतनञर्थेनेत्यर्थः । स्मृतेरभाव इत्यर्थप्राप्त्याऽसङ्गत्यापत्तेरिति भावः । **समास इति** । अविरोध इति नञ्तत्पुरुष इत्यर्थः । इदं च पूर्वमिव व्याख्यातम् ।

वं०प०— सूचनार्थं वेति । अपिपदमिति वर्तते । **विरोधश्चेति** । यद्यपि नञर्थ एव समासे गुणभूतो न विरोधः तथाऽप्यविरोधपदस्य विरोधाभाव इति व्याख्यातत्वात् समासे गुणभूत इत्यर्थः । **तेन** विरोधपदेन ।

कं०रा०— यद्यपीति । अविरोध इत्यत्रत्यनञर्थेन विरोधाभावेन स्मृतेरित्यस्य सम्बन्धो न घटते विरोधाभावस्य स्मृतिनिरूपितत्वाभावेन तत्सम्बन्धायोग्यत्वात् अविरोधः इति समासान्तर्वर्तिविरोधपदोपस्थापितविरोधस्तु गुणभूत इति न तेनापि सम्बन्धो घटते अतः स्मृतेरविरोधः प्रथमाधिकरणे साध्यत इति । **निर्देशोऽनुपपन्न इति** । यद्यपि तथाप्यविरोध इत्यत्र बुद्ध्याविविक्तेन विरोधपदेन स्मृतेरित्यस्य सम्बन्धो घटत एवेति तथा निर्देशो नानुपपन्न इति भावः ।

शे०व्या०— अनौचित्येति । युक्तिविरोधपरिहारकेऽस्मिन्पादे स्मृत्यविरोधसाधनस्यासङ्गतत्वेनाकर्तव्यत्वेत्यर्थः । पाशुपतादिकाया इत्यादिपदेन साङ्ख्यबौद्धार्हतादिस्मृतिपरिग्रहः । **नञर्थेनेति** । अविरोधपदार्थान्तर्गतनञर्थेनेत्यर्थः । तथा सति स्मृतेरभाव इत्यर्थप्राप्त्याऽसङ्गत्यापत्तेरिति भावः । **समास इति** । अविरोध इति नञ्तत्पुरुष इत्यर्थः । **गुणभूत इति** । नञ्तत्पुरुषस्योक्तरीत्योत्तरपदार्थप्राधान्यात् नञ्विशिष्टविरोधपदलक्षितस्याभावविशेषस्य प्राधान्येऽपि, वाच्यस्य विरोधस्याप्राधान्यमभिप्रेत्येदमुक्तमित्यवधेयम् । **बुद्ध्या विविक्तेनेति** । स्मृतेर्यो विरोधः स नेत्येवं बुद्ध्या विविक्तेन विरोधेनान्वय इत्यर्थः ।

स०व्र०— ननु स्मृतेरित्यस्य नञर्थेन सम्बन्धासम्भवेऽपि विरोध इत्यनेन सम्बन्धो भविष्यतीत्यत आह **विरोधश्चेति** । **समासे** नञ्समासे । **गुणभूतः** क्रियासापेक्षत्वेनेति शेषः । **तेन** विरोध इत्यनेन ।

विठ्ठल०— शङ्कते **यद्यपीति** । यद्यप्यविरोध इत्यत्र नञर्थेनाभावेन स्मृतेरित्यस्य सम्बन्धो न घटते । अभावस्य स्मृतिनिरूपितत्वाभावेन तत्सम्बन्धायोग्यत्वात् नापि विरोधसम्बन्धः । **समास इति** । नञ्तत्पुरुषसमासे गुणभूतत्वात् । अतः स्मृतेरविरोध इति निर्देशोऽनुपपन्न इत्यर्थः । परिहरति **तथापीति** ।

चषकः— अनौचित्येति । युक्तिविरोधाभावव्युत्पादकप्रकृतचरणे स्मृत्यविरोधव्युत्पादनानौचितीशङ्काऽभिधास्यमानभङ्गीमननुसन्दधतामेवेति भावः । पाशुपतादिकाया इत्यादिपदं साङ्ख्यबौद्धार्हतादिस्मृतिपरिग्राहकम् । **नञर्थेनेति** । अविरोधपदघटकनञुपस्थाप्याभावेनेत्यर्थः । तथा सति स्मृतेः स्वनिरूपितानुयोगितासंसर्गेण तादृशाभावेऽन्वयप्राप्त्याऽसाङ्गत्यापत्तेरिति भावः । **समास इति** । नञित्यनेन नञः सुपा समस्ततया नञ्तत्पुरुष इत्यर्थः । **गुणभूत इति** । भूप्राप्तावात्मनेपदीति व्याख्यानात् भवतिरयं प्राप्त्यर्थः । **निष्ठाप्रत्ययश्च** कर्तृसाधनः 'गत्यर्थाकर्मक...' इति स्मृतेः (पा. सू.) । गुणशब्दश्च भावप्रधानः तथा च अविरोधपदाधीनान्वयबोधीयाभावनिष्ठविशेष्यतानिरूपितप्रकारतापन्न इत्यर्थः । **बुद्ध्या विविक्तेनेति** । स्मृतेर्यो विरोधः स नेत्येवं बुद्ध्या विविक्तेन विरोधपदेनान्वय इत्यर्थः ।

॥ इति द्वितीयाध्यायीयप्रथमपादेऽपि प्रथमाधिकरणप्राथम्ये विशेषः ॥
॥ इति पूर्वापरसङ्गतिप्रदर्शने विशेषसङ्गतिप्रदर्शनम् ॥

* * *

॥ अथ पूर्वापरसङ्गतिप्रदर्शने सामान्यसङ्गतिप्रदर्शनम् ॥
॥ अथ स्मृत्यधिकरणस्य पादचतुष्टयसङ्गतत्वम्, प्राथम्ये निमित्तञ्च ॥

९ सु०— युक्तिविरोधपरिहारलक्षणेऽत्र पादे स्मृतिविरोधपरिहारो न कर्तव्योऽसङ्गतत्वात्, कर्तव्यतायां वा प्राथम्यं कुतः; इत्यत आह **तस्या इति** ।

अनु०— तस्याश्चतुस्स्वरूपत्वात्

तस्याः पाशुपतादिस्मृतेर्युक्तिसमयादिविरोधिचतुस्स्वरूपत्वात् ।

एतदुक्तं भवति । पाशुपतादिस्मृतयो हि स्वयमाप्ताभिमतवाक्यतया समयरूपा अपि स्वाभिमतार्थे युक्तीः श्रुतीश्च संवादयन्त्यो युक्तिसमयादिविरोधिचतुष्टयरूपाः । ततश्चोक्तेऽर्थे तद्विरोधपरिहारोऽध्यायेऽन्तर्भवत्येव; किन्तु पादचतुष्टयार्थसङ्गतोऽ(प्य)यं न निष्कृष्यैकत्रैव पादेऽन्तर्भवति, ततोऽध्यायादौ तदन्ते वा वक्तव्यः, प्रथमातिक्रमे च कारणं न किञ्चिदस्तीति आद्याधिकरणे निरूप्यत इति ।

एवञ्च 'तत्रापि च स्मृतेः' इत्ययमुक्तस्यापवादो भवन्नपि न सर्वथेत्युक्तं भवति; समयादिविरोधस्यापि परिहारेण निष्कृष्टपादार्थाभावात्, युक्तिविरोधपरिहारस्यापि भावेन अन्तर्भावसम्भवाच्च ।

परि०— तावता कथमसङ्गतिनिरास इत्यत आह **एतदुक्तं भवतीति** । अपवादत्वं सर्वथैवापवादत्वं नेत्येतत् द्वयमपि व्यनक्ति **समयादीति** ।

गु०दी०— प्रथमातिक्रमे न किञ्चित्कारणमित्युपलक्षणम् । एकैकविरोधपरिहारादपि चतुरात्मकविरोधस्य प्रबलतयाऽपि तस्यादौ निराकरणमिति द्रष्टव्यम् । **न सर्वथा** इत्यत्र देवताधिकरणवत्पादार्थस्पर्शं विनैवेत्यर्थः । तद्वत्प्रसङ्गसङ्गतिमात्रेण कथितं नेति भावः । **निष्कृष्टपादार्थाभावात्** इत्यत्र **निष्कृष्टपादार्थो** युक्तिमात्रविरोधपरिहाराख्य इत्यर्थः ।

यादु०— विरोधिचतुष्टयरूपा इति । इदं च पाशुपतसाङ्ख्यादिस्मृतीरभिप्रेत्य न तु बौद्धार्हतादिस्मृतीः । तत्र श्रुतिसंवादासम्भवेन चतुष्टयरूपत्वासम्भवादित्यवधेयम् । **निष्कृष्येति** । असाधारणो भूत्वेत्यर्थः । एवमग्रेऽपि निष्कृष्यपदमसाधारणपरम् ।

वं०प०— अनौचित्यशङ्केत्युक्तं विशदयन्नेवोत्तरवाक्यमवतारयति **युक्तिविरोधेत्यादिना** । **उक्तस्य** 'आदौ यौक्तः' इत्युक्तस्य । तदेव विशदयति **समयादीत्यादिना** ।

कं०रा०— एवं चेति । स्मृतीनां युक्तिसमन्वयादिविरोधिचतुष्टयरूपत्वेन तद्विरोधपरिहारस्य पादचतुष्टयार्थसङ्गतत्वे सति तत्रापि च स्मृतेरित्ययं ग्रन्थः यौक्तविरोधोऽत्र पादे साध्यत इति प्रागुक्तस्यापवादो

भवन्नपि न सर्वथापवाद इत्युक्तं भवतीत्यर्थः । तत्कुत इत्यत उक्तस्यापवाद इत्यंशमुपपादयति **समयादिविरोधस्येति** ।

श्रीनिधि०— अपवादत्वं सर्वथापवादत्वाभावं चोपपादयति **समयादिविरोधस्यापि परिहारेणेति** । 'वासुदेवादिरूपेण चतुर्मूर्तिश्च सर्वशः । अथवा पञ्चमूर्तिः स प्रोक्तोऽधिकरणं प्रती'त्यादिनोक्तमित्यर्थः । अधिकविवक्षयेति भावः । न केवलमित्यारभ्य किन्त्वेतच्छास्त्रगतमत्यन्तं पूर्वोक्तानुवादः ।

शे०वा०— स्मृतेः चतुःस्वरूपत्वव्युत्पादनानर्थक्यमाशङ्क्य तत्प्रयोजनप्रदर्शनेन परिहरति **युक्तीति** । कथं पाशुपतादिस्मृतेर्युक्त्यादिचतुःस्वरूपत्वं तथात्वेऽपि वा कुतः स्मृतिविरोधपरिहारस्य प्राथम्यमित्यत आह **एतदुक्तं भवतीति** । **आप्ताभिमतवाक्यतयेति** । अत्रालौकिकार्थविषयत्वस्यापि विशेषणतयाऽभिप्रेतत्वान्नातिप्रसङ्ग इति ध्येयम् । अत्र पाशुपतादीत्यादिपदेन साङ्ख्यादिस्मृतिरेवाभिमता न तु बौद्धार्हतादिस्मृतिरपि । तत्र श्रुतिसंवादाभावेन चतुष्टयरूपत्वासम्भवादिति ध्येयम् । अध्यायान्तभवेऽपि कुतः प्राथम्यमिति शङ्कते **किन्त्विति** । परिहरति **पादचतुष्टयेति** । **निष्कृष्येति** । असाधारणो भूत्वेत्यर्थः । एकैकाविरोधमात्रप्रतिपादकत्वात्पादविशेषाणां न तत्रास्यान्तर्भाव इत्यर्थः । प्रथमातिक्रमे च न किञ्चित्कारणमस्तीत्युपलक्षणम् । चतुरात्मकत्वेन प्रबलतया प्रथमं निरसनीयत्वाच्चेत्यपि द्रष्टव्यम् । अभ्युपेत्य चेदमुदितम् । वस्तुतस्तु चतुःस्वरूपत्वादस्य चतुर्ष्वपि पादेष्वन्तर्भावसम्भवादुक्तहेतुभ्यां प्रबलत्वाच्चाद्यपादस्यादावस्य निवेशः । अत एवोत्तरत्र वक्ष्यति 'युक्तिविरोधपरिहारस्यापि भावेनान्तर्भावसम्भवाच्चे'तीत्यवधेयम् । अपवादो भवन्नित्यंशमुपपादयति **समयादीति** । न सर्वथेत्यंशमुपपादयति **युक्तिविरोधेति** ।

विठ्ठल०— तावता कथमसङ्गतिनिरास इत्यत आह **एतदुक्तं भवतीति** । **निष्कृष्येति** । असाधारण्येनेत्यर्थः । **समयादिविरोधस्यापीति** । नित्यत्वनिराकरणेन समवायविरोधस्य उक्तस्यापवादकत्वम् । तथापि न सर्वथा अपवादत्वमित्येतद्व्यनक्ति 'मृदब्रवीदि'ति श्रुतिविरोधपरिहारेण 'मृन्न वक्ति जडत्वादि'ति युक्तिसहितपूर्वश्रुतिविरोधपरिहारेणेत्यर्थः ।

चषकः— अत एव 'न सङ्ख्योपसङ्ग्रहादि'ति सूत्रे कल्पनोपदेशादिति सूत्रादविरोधपदानुषङ्गे सति सङ्ख्योपसङ्ग्रहादिति पञ्चम्यादिरूपत्वे स्मृतिविरोधपरिहृतेः प्राथम्ये च बीजं प्रकाशयति **एतदुक्तं भवतीति** । **पाशुपतादिस्मृतय इति** । अत्रत्यादिपदं साङ्ख्यादिस्मृतिसङ्ग्राहकमेव । न बौद्धार्हतादिस्मृतिपरिग्राहकम् । तासां श्रुतिसंवादवैधुर्येण विरोधिचतुष्टयरूपत्वायोगादित्यवधेयम् । **आप्ताभिमतवाक्यतया** अलौकिकार्थविषयकाप्तिमत्त्वोपरक्ताभिमतिविषयीभूतकर्तृकप्रणयनक्रियाकर्मीभूतवाक्यतया । चरणचतुष्टयार्थनिरूपितसङ्गतिविशेषिततयैतस्यासाधारण्येन प्राथम्येन निवेशनं निर्बीजमित्याशङ्कते **किं त्विति** । **निष्कृष्य** । असाधारणो भूत्वा । **एकत्रैवेति** । चरणविशेषाणां चरणविशेषान्तरप्रतिपाद्यतावच्छेदकधर्मासमानाधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतिपादकतया चरणचतुष्टयीप्रतिपाद्यतावच्छेदकधर्मचतुष्टयीविशेषितस्यैतस्य तत्रान्तर्भाव इत्यर्थः । **न किञ्चिदिति** । उक्त-

धर्मचतुष्टयीविशेषितत्वनियन्त्रितप्राबल्येन प्राथम्येन व्युदसनीयत्वाच्चेत्यपि बोध्यम् । अपवादो भवन्नित्यंशं विवृणोति **समयादीति** । थालन्तेनाभिप्रेतं विशदयति **युक्तिविरोधेति** ।

॥ इति स्मृत्यधिकरणस्य पादचतुष्टयसङ्गतत्वम्,
प्राथम्ये निमित्तञ्च ॥

* * *

॥ अथ तत्र प्रत्यध्यायस्य चतुरध्यायात्मकत्वं, प्रतिपादस्य च पादचतुष्टयात्मकत्वं,
विवक्षाभेदेनाध्यायादिभेदोपपत्तिश्च ॥

७ **सु०—** एकस्यैवाधिकरणस्य पादचतुष्टयार्थसम्बन्धेन चतुरस्वरूपत्वकथन(नेन)-प्रसङ्गाच्छिष्याणां शास्त्रे बहुमानोत्पादनायान्यदपि चातुर्विध्यं वक्ति **प्रत्येकमिति** ।

अनु०— प्रत्येकं चतुरात्मकाः ।
पादाः सर्वे तदंशाश्च

चत्वारोऽपि **पादाः प्रत्येकं चतुरात्मकाः** पादचतुष्टयार्थवन्तो द्रष्टव्याः । तद्यथा । युक्तिविरोधपरिहारलक्षणोऽप्ययं पादः समयादित्रयविरोधपरिहारात्मकोऽपि भवति, तथा समयविरोधपरिहारलक्षणोऽपि द्वितीयो युक्त्यादित्रयविरोधपरिहारात्मकोऽपि भवतीत्यादि । पादा इत्येवोक्ते सन्निहितत्वादेतदध्यायगता एवेति ज्ञायते, तदर्थं **सर्वे** इत्युक्तम्, सर्वाध्यायसम्बन्धिनोऽपीत्यर्थः । यो यदध्यायगतः पादः स तदध्याय(गत)पादचतुष्टयार्थवानवधे(से)यः ।

न केवलमेवं पादाः, किन्तु **तदंशाश्च** ते पादा अंशा येषां ते तदंशा अध्याया इत्यर्थः, प्रथमाध्यायः समन्वयस्येव अविरोधादित्रयस्यापि प्रतिपादको भवतीत्यादि । पादानां चतुरात्मकत्वेऽधिकरणानां तथात्वं सिद्धमेव ।

न च एवम् अध्यायादिभेदानुपपत्तिः पौनरुक्त्यदोषश्चेति वाच्यम्, विवक्षाभेदेन सामञ्जस्यात् । यदा प्रथमः समन्वयार्थो विवक्ष्यते न तदा तदर्थतेतरेषामित्यादि ।

परि०— विवक्षाभेदेन सामञ्जस्यादित्येतद्व्यनक्ति **यदा प्रथम इति** ।

गु०दी०— साक्षाद्बौद्धजैनोक्तपरमाणुपुञ्जसप्तभङ्गिवादयोर्निराकरणाभावेऽपि तदभिमतवेदाप्रामाण्यनिराकरणेन समयविरोधस्यापि सत्त्वात् । 'मृदब्रवीदि'त्यादि श्रुतिविरोधपरिहारेण तृतीयचतुर्थपादार्थयोरपि सत्त्वात् । 'मृन्न वक्ति जडत्वादि'त्यादि युक्तिविरोधस्तु स्फुट एव । एवं श्रुतिनित्यत्वसाधनेऽपि तदनङ्गीकारिणस्तार्किकस्याप्यस्ति कथञ्चित्समयविरोधः । 'ऋचः सामानि जज्ञिरे' इति श्रुतिविरोधः । वेदः पौरुषेयो वाक्यत्वादिति युक्तिविरोधश्च । प्रागभावजीवादिकर्तृत्वस्यापि विष्णुपक्षविरोधित्वेन सर्वदुर्वादिनामस्त्येवाङ्गीकारः । समयस्यापि स्वानुकूलयुक्तिश्रुत्यादिपुरस्कारेण प्रवर्तनादस्त्येव चतुरात्मता । तृतीयचतुर्थपादयोरपि श्रुतिपुरस्कारो गगनजीवेन्द्रियनित्यत्वादि वादिनां तार्किकादिसमयिनां प्रागभावाप्रतियोगित्वादियुक्तीनां पुरस्कारश्चास्त्येव । अतः सर्वेऽपि पादाः चतुरात्मका इति भावेन आह **युक्तिविरोधपरिहारलक्षणोऽप्ययं पाद** इति । पादभेदस्तु युक्तिसमयादीनां प्राधान्येन द्रष्टव्यः । नामसमन्वयस्यापि योगाश्रयणेनान्तर्गतलिङ्गात्मकत्वस्यापि सत्त्वात् । लोकतोऽन्यत्र प्रसिद्धेरलोकतो भगवति प्रसिद्धेश्च सत्त्वेन कथञ्चिदुभयत्र प्रसिद्धेश्च सत्त्वात् । निरीश्वरवादिनां मीमांसकानामन्यत्रैव प्रसिद्धेश्च सत्त्वात् । तृतीयचतुर्थपादार्थयोरपि प्रत्येकं नामलिङ्गसमन्वयरूपत्वाच्च अस्त्येव विवक्षाभेदेनैकैकस्यापि पादस्य चतुष्पादात्मकता । प्रथमाध्यायस्याऽऽन्तरविरोधपरिहाररूपतया प्रत्यधिकरणं हरेरन्येषां कोशादीनां निराकरणेन तत्र वैराग्यहेतुतया हरावेव समन्वयसमर्थनेन च तद्विषयभक्त्यादिजनकत्वेन 'अस्मिन्नस्य च तद्योगं शास्ति', 'मुक्तोपसृप्यव्यपदेशादि'त्यादिना तत्र तत्र फलाध्यायार्थस्यापि कथनात् । सर्वस्याप्यध्यायस्य फलमुद्दिश्य प्रवर्तनाच्च चतुरध्यायार्थत्वं द्रष्टव्यम् । द्वितीयाध्यायस्यापि हरौ सकलशब्दसमन्वयस्यैव तात्पर्यविषयत्वेन दुर्मतेषु वैराग्यजनकत्वेन हरावेव निष्कण्टकभक्त्याद्युपयोगित्वेन स्वविरोधिदुर्जननिराकरणसम्भ्रमसन्तुष्टहरिप्रसादान्मुक्तेरप्यन्तरङ्गसाधनतया च चतुरध्यायार्थत्वम् । एवं वैराग्यपादे मध्ये मध्ये हरौ भक्तेः भक्तिपादे च हर्युपास्त्यादेश्च निरूपणादेकैकपादस्य चतुष्पादात्मकत्वम् । नरकदायकत्व-स्वप्नादिहेतुत्व-ध्येयत्व-ज्ञेयत्वाद्यर्थकनामसमन्वयस्य प्रतिसूत्रं विरोधपरिहारस्य साक्षात्स्वोक्तसाधनसाध्यतया फलस्य निरूपणाच्चतुरध्यायार्थत्वम् । फलाध्यायस्य च मुक्तप्राप्यत्वभोगहेतुत्वादिनाम्नां मीमांसात्मकत्वादेव प्रतिसूत्रं विरोधपरिहारस्य भगवत्प्राप्तिसाधनार्चिरादिमार्गस्य क्रमिकसुखसाधनसारूप्यादिसाधनस्य 'मोक्ष-श्चतुर्विधः प्रोक्त' इति वचनात् सर्वत्रापि फलप्रतिपादनस्यापि सत्त्वेन चतुरध्यायार्थत्वम् । अर्चिरादिमार्गेऽपि तत्तल्लोकस्थितभगवत्प्राप्तेस्साधनप्राप्यभगवद्दर्शननिमित्तसुखस्य च सामीप्यसालोक्यादिस्थानप्राप्तेर्भोगविशेषाणां प्राप्त्याख्यमौक्तपरमोद्देश्यभोगानां च प्रतिपादनात् प्रत्येकं पादानां चतुष्पादात्मकत्वं च द्रष्टव्यमिति सर्वज्ञस्य भाष्यकृतोऽभिसन्धिः ।

वं०प०— **तथात्वं** चतुरात्मकत्वम् । पादान्तर्गतत्वादिति भावः । विवक्षाभेदमेव दर्शयति **यदेति** । **प्रथमः** अध्यायः ।

कं०रा०— न सर्वथापवाद इत्यंशमुपपादयति **इत्यादीति** । आदिपदेन श्रुतिविरोधपरिहारलक्षणोऽपि तृतीयो युक्त्यादित्रयविरोधपरिहारात्मकोऽपि भवति । तथा युक्तिकश्रुतिविरोधपरिहारलक्षणोऽपि चतुर्थो युक्त्यादि-

त्रयविरोधपरिहारकोऽपि भवतीत्येतद्गृह्यते । **भवतीत्यादीति** आदिपदेन द्वितीयाध्यायोऽविरोधस्येव समन्वयादित्रयस्यापि प्रतिपादको भवति । तथा तृतीयाध्यायः साधनस्येव समन्वयादित्रयस्यापि प्रतिपादको भवति । एवं चतुर्थाध्यायः फलस्येव समन्वयादित्रयस्यापि प्रतिपादको भवतीत्येतद्गृह्यते । विवक्षाभेदमेव दर्शयति **यदा हीति** ।

शे०वा०— तथेति । अत्रादिपदेन श्रुतिविरोधपरिहारलक्षणस्तृतीयो युक्त्यादिविरोधत्रयपरिहारात्मको भवतीत्यादेः सङ्ग्रहः । ननु सर्व इत्युक्तावप्येतदध्यायगता एव सर्व इति भविष्यतीति कथमुक्तशङ्कापरिहार इत्यत आह **सर्वाध्यायेति** । 'अविरोधत्रयस्यापि प्रतिपादको भवतीत्यादी'त्यादिपदेन द्वितीयाध्यायोऽविरोधस्येव समन्वयादित्रयस्यापि प्रतिपादको भवतीत्यादेः सङ्ग्रहः । ननु तदंशा इत्यस्य बहुव्रीहिमाश्रित्याध्यायपरत्ववत्तेषामंशा इति तत्पुरुषमाश्रित्याधिकरणपरत्वमप्यवश्यमाश्रयणीयमन्यथाऽधिकरणानां चातुरात्म्यानुक्तिप्रसङ्गात् तत्कथं बहुव्रीहिमात्रमाश्रित्याध्यायपरत्वाश्रयणमित्यत आह **पादानामिति** । **सिद्धमेवेति** । अतस्तदंशा इत्यस्याधिकरणपरत्वे सिद्धार्थप्रतिपादकत्वेन वैयर्थ्यप्रसङ्गाद्बहुव्रीहिमात्राश्रयणेनाध्यायपरत्वमेव तस्याश्रयणीयमिति भावः । एवं प्रथमाध्यायादेः, समन्वयादिप्रतिपादकत्ववदविरोधादित्रयप्रतिपादकत्वे तदध्यायगततत्तत्पादानां तदध्यायगतपादचतुष्टयार्थवत्त्वे चेत्यर्थः । सर्वेषां सर्वार्थप्रतिपादकत्वेनाध्यायादिभेदकस्यार्थभेदस्याभावादिति भावः । विवक्षाभेदमेव दर्शयति **यदेति** । आदिपदेन, यद्वा द्वितीयाध्यायोऽविरोधार्थो विवक्ष्यते न तदा तदर्थतेतरेषामित्यादेः यदा च प्रथमाद्यपादो नामसमन्वयलक्षणो विवक्ष्यते न तदा तदर्थत्वं तदध्यायगतेतरपादत्रयस्येत्यादेश्च परिग्रहः ।

चषकः— विवक्षाभेदमेवोपपादयति **यदा हीति** ।

॥ इति तत्र प्रत्यध्यायस्य चतुरध्यायात्मकत्वं, प्रतिपादस्य च पादचतुष्टयात्मकत्वं, विवक्षाभेदेनाध्यायादिभेदोपपत्तिश्च ॥

* * *

॥ अथ च तत्र प्रतिवर्णं, प्रत्यक्षरं इत्यादिसमस्तशास्त्रस्य चतुर्मूर्तिप्रतिपादकत्वम् ॥

८ **सु०**— अन्यदपि चातुर्विध्यं शास्त्रस्य दर्शयति **मूर्तीनामिति** ।

अनु०— **मूर्तीनां वर्णमागमात् ॥**

चतसृणां वासुदेवादिमूर्तीनां प्रतिपादकत्वेनापि चतुरात्मकत्वं ज्ञातव्यमिति योजना ।

नन्वेतदुक्तमेव, पुनः कस्मादुच्यत इत्यत आह वर्णमिति ।

अत्र आगमात् इत्याङ्द्वयस्योपश्लेषो द्रष्टव्यः । तत्राद्यस्यारभ्येत्यर्थः, द्वितीयोऽभिविधौ । आगम इति चतुरध्यायिशास्त्रमुच्यते ।

ततश्चायमर्थः । न केवलं प्रत्यक्षरं प्रतिपदं प्रतिसूत्रं प्रत्यधिकरणं किन्त्वेतच्छास्त्रगतमेकं वर्णमारभ्य आ सर्वशास्त्रात्, प्रत्यधिकरणं प्रतिपादं प्रत्यध्यायं समस्तेन शास्त्रेण च, चतस्रो मूर्तयः प्रतिपाद्यन्त इत्यर्थः ।

कुत एतदवगन्तव्यमित्यत आह आगमादिति । बृहत्तन्त्रादेरित्यर्थः ।

परि०— उक्तमेवेति । प्रथमपादान्ते । 'वर्णमागमादि'त्यत्र आ आगमादिति पदच्छेदभ्रान्तिं निराचष्टे **अत्रागमादित्याङ्द्वयस्येति** । तथा च आ आ आगमादिति पदविभागः कार्य इति भावः । आगमादित्यनेनाभिविध्यर्थकाङ्सम्बन्धमकृत्वा आगमादीति बृहत्तन्त्रादेरिति व्याख्यातमिति ध्येयम् । (प्रथम)प्रथमपादान्तोक्तमनुवदति **न केवलमिति** । **बृहत्तन्त्रादेरिति** । तथैव प्रागुक्तेरिति भावः ।

गु०दी०— अत्र आगमादित्याङ्द्वयस्य इत्यत्र वर्णमा आ आगमादिति आङ्द्वयस्य 'ऊकालोऽज्ह्रस्वदीर्घप्लुत' इत्यत्र उ-ऊ-ऊ३ इति ह्रस्वदीर्घप्लुताख्यस्योकारत्रयस्य 'अकः सवर्णे दीर्घ' इति द्विवारं दीर्घे कृते यथा भवति तथाऽत्रापि सङ्ग्रह इत्यर्थः । यद्यपि वर्णादिसर्वशास्त्रस्य सङ्ग्रहो जातः तथापि प्रकरणपादादिभेदेन पुनर्ग्रहणम् । यथा गोर्गोत्वपशुत्ववस्तुत्वादिना सङ्गृहीतया एव पुनर्दोग्धृत्वसवत्सत्वसास्नादिमत्त्वादिना ग्रहणेऽपि न पौनरुक्त्यम् । तथेहापीति भावेनाह **न केवलम्** इत्यादिना । सर्वज्ञो भगवान् भाष्यकारः आप्ततेत्यादिना स्वेनैवैकयोक्त्या सङ्गृहीतानां पूर्वपक्षसिद्धान्तयुक्तीनां मध्येऽनुवादव्याजेन पूर्वपक्षयुक्तीस्सूचयन् ता एव युक्तीः सिद्धान्ते प्रत्यधिकरणं सविस्तरं प्रतिपादयति न्यायविवरणे (तत्र प्रथमाधिकरणगतेयं युक्तिः) **रुद्रादीनां सकाशाद्विष्ण्वादीनामेवाप्तता** इत्यादिना असन्मतानां साक्षात्कथनं मम त्वच्छिन्नभक्तस्य नोचितमिति बाल-बोधायैव तत्सूचनमिति भावः । एकादशाधिकरणपूर्वपक्षसिद्धान्तयुक्तीः सपादश्लोकमात्रेण सङ्गृह्णतो मध्वमुनेरग्रे न कस्यापि वादिनः प्रत्यवस्थानमिति बुद्धिमता बोध्यम् । 'रुद्रादीनामपि सकाशाद्विष्ण्वादीनामेवाप्तते'त्यनेन पाशुपतागमकर्तुः पशुपतेरेवाप्तताऽस्ति न त्वपौरुषेयश्रुतेरिति पूर्वपक्षिणो हृदयं सूचितम् । उत्पत्तावेव स्थानसम्पदादिरागेण 'तेनोपसृष्टस्सन्त्रस्तः पराधावन् स वेपथुरि'ति भागवतवचनात् स्वहंननायोद्यतहस्तभस्मासुरस्य शमनोपायाज्ञानेन 'रुद्रस्य त्वेव धनुरार्त्निः शिर उत्पिपेषे'ति श्रुतेः स्वहनना-योद्यतवम्रिरूपन्द्रस्य कापट्याज्ञानेन स्वेनैव स्थिरायुर्भवेति दत्तवरस्य रावणादेर्हननोद्योगकरणेन विप्रलिप्सायाः

पारिजातहरणादौ हरिमपि जेष्यामीत्युद्योगकरणेन भ्रमस्य च सर्वजनसम्प्रतिपन्नत्वात् पशुपतेर्नाप्तता । किन्तु 'त्वं च रुद्र महाबाहो मोहशास्त्राणि कारये'ति हर्यनुज्ञयाऽसुरजनमोहनाय प्राप्ततारूपैवाप्तताऽस्ति । एवं चोक्तविधया रागेण आप्तताऽज्ञानेन आप्तताभ्रमेण आप्तताविप्रलिप्सया च आप्ततैवास्ति । त्वदभिलषिता त्वाप्तता दूरापास्तैव । सा च तवेष्टस्य बाधिकैव न साधिका । किं च वैदिकैर्न तावद्रुद्रस्याप्तताऽङ्गीक्रियते । तेषामनन्तवेदविभजनेनाष्टादशपुराणभारतब्रह्मसूत्राणां करणेन च सर्वज्ञं नारायणावतारं व्यासमेवाप्तीकृत्य तत्कृतब्रह्मसूत्रादावेव सदा निरतत्वात् । रुद्रस्याङ्गीकारे च कथं पाशुपतोक्तमार्गेण लिङ्गधारणादिकमपि न कुर्युः । अन्ततो मायावादिनाऽपि 'तयोः कार्यत्वेन निखिलजगत्सर्जनसंहरणसामर्थ्याभावादि'ति स्वग्रन्थे विधिरुद्रयोः स्पष्टमसमर्थत्वप्रतिपादनात् । नापि साङ्ख्यादिभिराप्तताऽङ्गीक्रियते । तैर्बुद्धऋषभकपिलादीनामेवाप्तत्वेनाङ्गीकरणात् । अतः केवलावैदिकैः शैवैरेवाङ्गीकृतं रुद्रस्य आप्तत्वं मूलप्रमाणाभावादुराग्रहमूलमेव । किञ्च 'नारीसङ्गममत्तोऽसौ यस्मान्मामवमन्यते । योनिलिङ्गस्वरूपं हि तस्मादस्य भविष्यती'ति 'भृगुशापान्महेशस्य योनिलिङ्गस्वरूपते'ति पाद्मवचनात् 'योनिलिङ्गस्वरूपो भवे'ति भृगुणा शापे दत्ते मुनिशापाख्यासिना तत्क्षणादेवापगतकरचरणशिरआद्यवयवस्य भवतां रुद्रस्य उर्वीतलिङ्गमात्रेण योन्याकारपाणिपीठे स्थितेर्भवद्भिरस्माभिश्चाङ्गीकारेणासामर्थ्यस्य स्पष्टमुपलम्भाद्रागकलुषितहृदयस्य कथमाप्तता । अत एव हि 'प्रनशिश्नदेवाभिर्वर्पसाभृदि'ति श्रुतिगृहि गृहे बहुमूर्तिभिः शिवस्य शिश्नरूपतामाह । एतत्सर्वमभिप्रेत्योक्तं 'रुद्रादीनां सकाशाद्विष्ण्वादीनामेव आप्तत्वमि'ति । आदिपदेन मन्वादयो गृह्यन्ते । नन्वस्ति प्रसिद्धरुद्रादन्यः परशिवो नाम शिवः तस्य चाप्तत्वे नोक्तबाधकं बाधकमिति चेन्न । कैलासाधिपतिना रुद्रेण कृतपाशुपतागमप्रामाण्ये कथं त्वदुक्तपरशिवाप्ततायाः उपयोगः । न हि काकस्य कार्ष्ण्यात् प्रासादो धवलो भवति । तच्छिष्योऽयं रुद्र इति चेत्तर्हि कैलासाधिपतेः स्वस्यैव सर्वोत्तमत्वप्रतिपादकत्वदीयपाशुपतागमस्याप्रामाण्यप्रसङ्गः । किञ्च कस्मात्प्रमाणादयं परशिवः सिद्धः । न तावत् पाशुपतागमात् तत्रप्रसिद्धरुद्रस्यैव सर्वोत्तमत्वप्रतिपादनात् । तदितरस्य रुद्रस्याप्रसञ्जनाच्च नापि वेदात् । तत्रापि 'अम्बिकापतये उमापतये' इति प्रसिद्धरुद्रस्यैव प्रतिपादनात् 'एको रुद्रो न द्वितीयाय तस्थ' इति इतोऽतिरिक्तरुद्रनिषेधात् । 'माता रुद्राणामि'ति सकलरुद्राणामपि मातृश्रवणेन रुद्रत्वजात्याक्रान्तस्य यस्यकस्यचित्परशिवत्वे श्रौतयुक्तिविरोधाच्च । विष्णुब्रह्मशिवानामपि मूलीभूतं किञ्चिदस्तीति क्काचित्कवचनं तु त्रयाणामपि मूलीभूतं किञ्चिद्वस्तु कल्पयतु । तस्य परशिवतां तु कुतः कल्पयेत् । तस्मिन्वाक्ये तद्वाचकपदाभावात् । अपि च विष्ण्वाख्यवामनावतारस्यादिभूते पद्मनाभाख्यमूलरूपेऽस्य वाक्यस्य सावकाशत्वाच्च न ततोऽतिरिक्तपरशिवकल्पकम् । किन्तु तस्यैव परशिवत्वकल्पकम् । 'धर्मिकल्पनातो धर्मकल्पनं वरमि'ति न्यायविदः । नापि पुराणात् । षण्णां वैष्णवत्वात् । षण्णां ब्राह्मत्वात् । षट्सु गौरीपतेरेव सर्वोत्तमत्वप्रतिपादनात् । अतोऽप्रामाणिकत्वात् तेषां तेषामेव सर्वोत्तमत्वप्रतिपादकाष्टादशपुराणविरुद्धत्वाच्च न ततोऽतिरिक्तः परशिवो-ऽङ्गीकर्तुमुचितः । ईशो महेश इतिवदेकस्यैव शिवः परशिवः इति नामद्वयसम्भवाच्च । अन्यथा महेशोऽप्यन्यः स्यात् । कैलासाधिपती रुद्रः । सत्यलोकाधिपतिर्ब्रह्मा । वैकुण्ठनिवासो विष्णु-

रितिवदमुकस्थाने परशिव इति स्थानविशेषानुक्तेश्च नासौ कल्प्यः । अन्यथाऽदृष्टस्थानविशेषं शशशृङ्गमपि कल्प्यं स्यात् । किं चासौ सशरीरश्चेदुत्पत्त्यादिदोषकलुषितत्वेन न परशिवः । अशरीरत्वे पञ्चमुखत्वव्यञ्जकव्यङ्ग्य-रुद्रत्वजात्यभावेन तन्निमित्तप्रवृत्तिकशिवशब्दप्रयोगायोगात् । 'शिवः शूली महेश्वर' इति ह्यभिधानम् । 'परः शिवः परो ध्येयः परं ज्ञानं परा गतिरि'ति वासुदेवसहस्रनामसु रुद्रोक्तविष्णवाख्यपरशिवस्यैव परशिवत्वे तस्य चाप्तत्वे अस्माकमेवेष्टसिद्धेः । ततोऽन्यपरशिवाङ्गीकारस्तु न शिवे परमादरवतां प्रेक्षावतामुचितः । न हि त्रिलोचनाविदितं पन्थानं द्विलोचनः कोऽपि पुरुषः पश्येत् । किन्तु शिवोक्तविष्णवाख्यपरशिवपरित्यागेन परशिवान्तराङ्गीकारे शिवद्रोहाख्यदोषोऽप्यधिकः पाशुपतोक्तलिङ्गधारणशिवार्चनादीनां च दत्तजलाञ्जलिता च स्यात् । मायावादिनां च शैवसमाचाराणां शिवोक्तपरशिवत्यागेन परशिवान्तराङ्गीकारे रुद्रद्रोहः । उक्तस्वमूलग्रन्थविरोधः । 'त्रिष्वधीशेषु को महानि'त्यादिभागवतोक्ताधीशत्रित्वविरोधः । 'ब्रह्मेन्द्ररुद्रमरुदर्ककिरीटकोटिसङ्घट्टिताङ्घ्रिकमलामलकान्तिकान्त । लक्ष्मीलसत्कुचसरोरुहराजहंस लक्ष्मीनृसिंह मम देहि करावलम्बमि'ति स्वाचार्योक्तिविरोधाच्च । अतो यत्किञ्चि-देतत् । किञ्च चिन्मात्रातिरिक्तपरशिवाख्यतत्त्वाङ्गीकारे सदद्वैतभङ्गप्रसङ्गः । तस्यैव तत्त्वे नामरूपरहिते तस्मिन् विशिष्य परशिवोक्तिवैयर्थ्यम् । लक्षणायां विशिष्यैकपदलक्षणा वैयर्थ्यमेव । तथा सति परशिवाख्यमुख्यतत्त्व-स्यान्यत्वेन प्रागुक्तदोषानुषङ्गाच्च । अतत्वतायां च न (?)परपरशिवत्वमित्यादयो दोषा द्रष्टव्याः । किञ्च 'नामानि सर्वाणि यमाविशन्ति तं वै विष्णुं परममुदाहरन्ती'ति श्रुतेस्सर्वनाम्नां विष्णुपरत्वाच्च न परशिवोऽन्यः सिद्ध्येत् । न च वाच्यं हरिवंशे कैलासयात्रायां 'त्वन्नामान्येव मन्नामानी'ति रुद्रेण कथनात् तस्यापि सर्वनामत्वमिति । श्रुतितः स्मृतेर्दुर्बलत्वेन स्वार्थासाधकत्वात् । 'ऋते नारायणादीनि नामानि पुरुषोत्तमः । प्रादादन्यत्र भगवान् राजेवर्ते स्वकं पुरमि'ति स्कान्दपुराणवचनात्सर्वाणि मन्नामानि त्वन्नामानीति रुद्रस्य विष्णुदत्तकतिपयनाम-वत्त्वेऽपि स्मृतेस्सावकाशत्वात् । कैलासाधिपतेः सर्वनामवत्त्वेऽपि परशिवस्य किमागतम् । अतोऽसङ्गतिश्च । 'इन्द्रं मित्रं वरुणमग्निमाहुरि'ति वामनसूक्ते वामनस्य सर्वनामवत्त्वं स्पष्टमुक्त्वा 'यो देवानां नामधा एक एवे'ति सावधारणश्रुत्या सर्वदेवनामवतः एकत्वश्रवणाच्च न विष्णोरन्यस्य सर्वनामतादि स्मृतिशतेनापि सिद्ध्येत् । किन्तूक्तप्रबलश्रुत्यनुसारेण सैव स्मृतिः रुद्रान्तर्गतरुद्रनामकविष्णोरेव सर्वनामवत्त्वसाधिकैव भवेत् । श्रुतिश्च हरावेव प्रसिद्धविष्णुवामनादिनामवती नान्यत्र नेतुं शक्या । श्रुतेः रुद्रपरत्व एव हि श्रौतविष्णुपदवाच्यता तस्य स्यात् । हरौ विष्णुपदस्यानुशासने प्रसिद्धिवच्छिवे तदभावेन श्रुतिं विना नेतुमशक्यत्वात् । विष्णुनाम्नश्च शिववाचकत्वे एतच्छ्रुतिबलादेव सिद्धे प्रसिद्धिविरोधाभावात् श्रुतिस्तत्र नेयेत्यन्योन्याश्रयाच्च । हरौ तु विष्णुपदस्य लोक-प्रसिद्धत्वाद्विष्णुपदमहिम्नैव श्रुतिस्तत्र नीयते । रुद्र इव विष्णुपदवाच्यतायामपि श्रुतिनपेक्ष्यते । तस्माद्विष्णुविषये न कश्चित्क्षुद्रोपद्रवः । जलशायिना नारायणेन स्वनाभिकमलात्सर्वाग्रेसरं ब्रह्माणं सृष्ट्वा पुत्राय तस्मै पित्रा नारायणेनोपदिष्टे पञ्चरात्रशास्त्रेऽनाप्तिमूलतायाः प्रेक्षावता शङ्कितुमशक्यत्वात् कथं न आप्तिमूलता । वक्तु-र्जगत्कर्तृतया सर्वज्ञत्वेन अज्ञानाभावात् । यथा पूर्वं कर्तृत्वेन भ्रमाभावात् । 'आप्तकामस्य का स्पृहे'ति श्रुतेः प्रयोजननिरपेक्षत्वेन स्वसमीपस्थलक्ष्मीमुपेक्ष्य स्वोदरपद्मादेव पुत्रप्रसवितृत्वेन च रागाभावात् । पुत्रस्य च

विप्रलम्भायोग्यत्वेन विप्रलिप्साभावादपौरुषेयतया दोषामूलवेदमूलत्वेन च शङ्कास्पदप्रत्यक्षमूलग्रन्थान्तरवत् दुर्बलमूलत्वाभावाच्च । किञ्च शैवमतस्य बाणजरासन्धरावणादयस्तामसा एवाधिकारिणः । पञ्चरात्रे तु ब्रह्मनारदसनकादयः सात्त्विका एवाधिकारिणः । अतोऽपि पञ्चरात्रस्यैव प्रामाण्यमुचितम् । तद्वक्तुराप्तत्वं च कथं न सिद्ध्येत् । तस्मादाप्तत्वमस्माकमेव साधकं न परस्येति भावः ॥ १ ॥ न श्रुतेः इत्यत्र श्रुतेरपौरुषेयत्वेन प्रामाण्यम् । स्मृतेराप्तमूलत्वेन प्रामाण्यम् । अतः साम्यमिति परस्य दुराशयः । रुद्रादीनां सकाशाद्विष्णवादीनामेव आप्तत्वमिति वदतो गूढाभिसन्धेर्भाष्यकारस्य भावमजानानस्य रुद्रादीनामपीषदाप्तत्वमस्तीति मन्यमानस्येयं शङ्का । स्मृतेः पौरुषेयत्वेन पुरुषाणां च दोषशङ्कास्कन्दनान्नियतप्रामाण्यसाक्षिसाम्यं श्रुतेरेव । अतस्त्वदाशङ्किता समताऽपि ममैवार्थसाधिकेति भावः ॥ २ ॥ अपि तु वचनादिशक्त्याद्या इत्यत्र अपौरुषेयत्वेन प्रामाण्यस्य निश्चितत्वान्मृदादीनां वचनादृष्टिरेव तदन्तर्गतवचनशक्तदेवतायाः कल्पिकैव । अतोऽदृष्टिरपि ममैवार्थसाधिकेति भावः ॥ ३ ॥ ईश्वरस्य सृष्टित्ववत् इत्यत्र 'यतो वा इमानि भूतानि जायन्त' इत्यादिश्रुत्या 'असद्वा इदमग्र आसीदि'ति श्रुतेः साम्यमिति परस्याशयः । जडस्य प्रागभावस्य कारणत्वमात्रसम्भवेऽपि बुद्धिपूर्वककारणत्वरूपकर्तृत्वासम्भवाददृश्यत्वाद्यर्थमादाय असच्छ्रुतिरपि ब्रह्मश्रुतेरेव समा । अतः श्रुतिसाम्यमपि ममैवेति भावः ॥ ४ ॥ कर्माणि विज्ञानमयश्च इत्यत्र 'एकीभवन्ती'ति श्रुतिबलाज्जीवस्योच्चब्रह्मत्वमपि भवतीति शङ्काबलोद्भवः 'परमं साम्यमुपैती'त्यादि निरवकाशवाक्यबलाद्ब्रह्मण एवोच्चत्वेन भव इति ममापि बलोद्भव एव साधक इति भावः ॥ ५ ॥ न लौकिककार्यानुसारेण इत्यत्र कृषीवलः करोति क्षेत्राधिपतेरेव धनधान्यादिकमधीनं न कर्तुः कृषीवलस्य । गौर्दोग्ध्री दुग्धं तु गोपालाधीनम् । कोशरक्षकः कोशं रक्षति धनं तु राजाधीनमित्यादिलौकिककार्यानुसारेण अकर्तृतन्त्रत्वं कर्त्रन्यतन्त्रत्वं जगत इति शङ्का । किन्तु तद्वैलक्षण्येन असमर्थत्वेन अल्पाल्पकार्येषु व्यापृतलौकिककर्तृवैलक्षण्येन सर्वकर्तृत्वेन निमित्तेन सर्वं जगत् भगवतैव कृतम् । सर्वकर्तृत्वादेव तत्पालनसंहारादेरपि भगवतैव कर्तव्यत्वात् कथं न जगद्भगवदधीनम् । लोके तु कर्ताऽन्यः स्वाम्यन्यः । जगति तु 'एष सर्वेश्वर' इति श्रुतेः भगवतोऽन्यस्य सर्वस्वामिनोऽभावात् । अतस्सयुक्तिकसकलश्रुतिस्मृतिरूपसर्वप्रमाणानुसारो ममैव साधकः । 'तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशदि'ति श्रुतिः ॥ ६ ॥ श्रुतिसिद्धत्वेन इत्यत्र अश्रुतजीवकर्तृत्वस्याङ्गीकारात् श्रुतब्रह्मकर्तृत्वस्य त्यागायोगादन्ततस्तवैवोभयकल्पनया कल्पनागौरवम् । अस्माकं तु हरेरेकस्यैव कर्तृत्वाङ्गीकाराल्लाघवमेवेति लघुताऽप्यस्माकमेव साधिका ॥ ७ ॥ विशेषाणामदर्शनं जीव इत्यत्र जीवे विशेषाणामदर्शनेऽपि भगवतः किमायातमिति चेत्सत्यम् । चेतनत्वाविशेषात् तस्यापि न स्यादिति शङ्कितुर्हृदयम् । जीवाद्विशेषाणां ब्रह्मण्यदर्शनं जीवेष्वविद्यमानादृश्यत्वादिमहिमसाधकमेव न बाधकम् । 'तदव्यक्तमाह हि', 'न चक्षुषा पश्यति कश्चिदेनं' इत्यादिविशेषश्रुतेरेवेति भावः । अतो विशेषादर्शनमप्यस्माकमेव साधकम् ॥ ८ ॥ फलापेक्षिणस्त्वपूर्णत्वात् इत्यत्र फलापेक्षी यावति फलेऽपेक्षाऽस्ति तावदेव कुर्यात् न सर्वम् । फलानपेक्षी तु पूर्णत्वात् पूर्णानन्दत्वात् पूर्णशक्तित्वाच्च सर्वमपि कार्यं लीलया कुर्यादेव । 'को ह्येवान्यात्कः प्राण्याद्यदेष आकाश आनन्दो न स्यादि'ति हि श्रुतिः । अतः फलाभावोऽपि

सर्वकर्तृत्वसाधकः ॥ ९ ॥ **श्रुतेरप्रामाण्यम्** इत्यत्र श्रुतेः 'पुण्येन पुण्यं लोकं नयती'त्यादिश्रुतेः कर्मसापेक्षत्वादिष्टस्य पूर्णत्वस्यासिद्धिरिति पूर्वपक्षिणः आशयः । अनुकूलस्वाधीनमन्त्रिसापेक्षनृपतेरिव स्वाधीनकर्मापेक्षया फलदानानङ्गीकारे इष्टस्य 'पुण्येन पुण्यं लोकं नयती'त्यादिश्रुतिप्रामाण्यस्य तवैवासिद्धिः । अतोऽस्मदुक्तप्रमेयानङ्गीकारे तवैवेष्टासिद्धिः स्यादितीष्टासिद्धिरप्यस्माकमेवानुकूला ॥ १० ॥ **स्वतन्त्रस्य पूर्णगुणत्वनियमात्** इत्यत्र सर्वापेक्षितज्ञानादिशोभनगुणानां स्वतन्त्रत्वेन स्वाधीनत्वे कमपि गुणं न मुञ्चेदिति नियमोऽस्माकमेव सर्वगुणत्वसाधकः ॥ ११ ॥

यादु०— नन्वेतदुक्तमेवेति । 'वासुदेवादिरूपेण चतुर्मूर्तिश्च सर्वशः' इत्यत्रेति शेषः ।

वं०प०— नन्वेतदिति । वासुदेवादिमूर्तिचतुष्टयप्रतिपादकत्वमित्यर्थः । **उक्तमेव** प्रथमपादान्त इत्यर्थः । **आङ्द्वयस्येति** । तथा च वर्णं आ, आ आगमादिति पदच्छेदो द्रष्टव्यः । **न केवलमिति** । प्रथमाध्याय एवेति शेषः । प्रत्यधिकरणमित्यनन्तरं वासुदेवादिमूर्तिचतुष्टयप्रतिपादकत्वमिति शेषः । तथा च पूर्वं प्रथमाध्यायगतपदानामेव वासुदेवादिमूर्तिचतुष्टयप्रतिपादकत्वं 'सर्वश' इत्यनेनोक्तम्, इदानीं तु चतुरध्यायगतसर्वपदादिप्रतिपाद्यत्वमुच्यत इति न पुनरुक्तिरिति भावः ।

कं०रा०— नन्वेतरदुक्तमेवेति । शास्त्रस्य वासुदेवादिमूर्तिप्रतिपादकत्वम् । 'वासुदेवादिरूपेण चतुर्मूर्तिश्च सर्वशः । अथवा पञ्चमूर्तिः सः प्रोक्तोऽधिकरणं प्रति ॥ प्रतिसूत्रं प्रतिपदं प्रत्यक्षरमथापि वा । तैस्तैर्युक्तिश्रुतिन्यायविशेषैर्योग्यता यथे'ति प्रागुक्तमेव कस्मादुच्यत इत्यत आहेत्यर्थः । **एकं वर्णमिति** । तथा च वर्णस्याविशिष्टव्यञ्जनरूपाक्षराद्भिन्नत्वेन प्रत्यक्षरमित्यादिनोक्तस्यैवेदानीमनुक्तेर्न पुनरुक्तिरिति भावः ।

शे०वा०— अन्यदपीति । शिष्याणां शास्त्रबहुमानोत्पादनायेति शेषः । **उक्तमेवेति** । 'वासुदेवादिरूपेण चतुर्मूर्तिश्च सर्वश' इत्यादिनेति शेषः । विवक्षितार्थस्य भाष्यारूढतासिद्ध्यर्थमाह **अत्रागमादित्यादि** । आगमादित्यत्राङ् 'आङ् मर्यादावचन' इति कर्मप्रवचनीयः । वचनग्रहणादभिविधावपि । 'पञ्चम्यपाङ्परिभिरि'ति पञ्चमीति द्रष्टव्यम् । **चतुरध्यायिशास्त्रमुच्यत इति** । आगमशब्दस्य निर्दोषवाक्यमात्रपरत्वेऽपि पादाध्यायादिपदसमभिव्याहारात्सामान्यपरस्याप्यागमशब्दस्य चतुरध्यायिशास्त्रपरत्वमिति भावः । तावताऽपि 'उक्तमेव' इति न शङ्कापरिहारः, इत्यतोऽधिकविधानार्थमुक्तानुवादोऽयमित्यभिप्रेत्याह **ततश्चेति** । ततश्चेत्यस्य इत्यर्थ इति वक्ष्यमाणेनान्वयः । **अयमर्थ इति** । वासुदेवादिरूपेण चतुर्मूर्तिलक्षणोऽर्थ इत्यर्थः । 'बृहत्तन्त्रप्रमाणेने'ति नामपादीयानुव्याख्यानं मनसि निधायागमपदं तद्विशेषपरत्वेन व्याचष्टे **बृहत्तन्त्रादेरिति** । यद्यप्यत्र तदनुसारेण बृहत्तन्त्रादित्येव वक्तुमुचितम् । तथाऽपि तदुपलक्षणमिति भावेन बृहत्तन्त्रादेरित्युक्तमिति ध्येयम् ।

वा०र०— वर्णमागमादित्यत्र प्रविष्टाङ्द्वयमध्ये आद्यस्य वर्णमारभ्येति व्याख्यानेन आ वर्णमिति सम्बन्धः । आङ्मर्यादायां इति सूचितं भवति । द्वितीयस्य आङः आगमादिति सम्बन्धः । तत्र चाङ्योगे

पञ्चमीति सिद्धं कृत्वा तद्विधायके पञ्चम्यपाङ्परिभिः इति सूत्रे कर्मप्रवचनीयाङा योगे पञ्चमी विहिता । आङ् मर्यादावचने इति मर्यादार्थस्यैव आङः कर्मप्रवचनसंज्ञायाः विधानम् । तत् कथमत्र कर्मप्रवचनीयत्वं इत्याशङ्क्याह **आगमादित्यत्राङिति** । अत्रागमादित्यत्राङ् 'आङ् मर्यादावचने' इति कर्मप्रवचनीय इति पाठः । एक आङ् त्यागयुक्तस्तु लेखकदोषे निमित्तः । तथा चाङ् मर्यादावचने इति सूत्रे मर्यादार्थस्याङः इत्यर्थस्य आङ् मर्यादायाम् इत्युक्त्यैव लाभेन वचनग्रहणवैयर्थ्ये प्राप्ते तत्सान्निध्यात् अभिवृद्ध्यर्थस्यापि आङः कर्मप्रवचनीयत्वस्य लाभेन तद्योगे युक्ता पञ्चमीत्यर्थः । आगमादित्यत्र यः आङ् सः आङ् मर्यादावचने इति सूत्रेणार्थात् आरोपेऽर्थे कर्मप्रवचनीयो भवन् वचनग्रहणादभिविधावपि कर्मप्रवचनीयो भवति । ततश्च पञ्चम्यपाङ् परिभिरिति पञ्चमीति योजना । ततश्च आ सकलात् ब्रह्मेत्यादाविवाभिव्याप्त्यर्थत्वमत्रत्याङः इति भावेन मूले समस्तशास्त्रादिति व्याख्याय प्रत्यक्षमित्यादि प्रवचनं कृतमिति ध्येयम् । तथा च न तद्विरोधेनोक्तार्थस्यायुक्तत्वशङ्का । चकार इति पाठः । द्वितीयो नञ् लेखकदोषात् । मूलकोशे च एकस्यैव सत्त्वात् । अप्रामाण्यापादनं इष्टत्वादयुक्तं इत्युक्तमित्यनन्तरं अधने शेषः । तद्युक्तपाठस्तु स्वरस एव । अनेन पूर्वोत्तरग्रन्थविरोधः परिहृतः । साम्यापादनमात्रेऽपीति इत्येव प्रतीकोपादानपाठः ।

स०व०— नन्वेतदुक्तमेवेति । 'वासुदेवादिरूपेण चतुर्मूर्तिश्च सर्वशः । अथवा पञ्चमूर्तिस्स प्रोक्तोऽधिकरणं प्रति । प्रतिसूत्रं प्रतिपदं प्रत्यक्षरमथापि वा' इत्यनेनेति शेषः । वर्णमागमादित्यत्र आगमादिति पदभ्रान्तिं वारयितुमाह **अत्राङ्द्वयस्येति** । **आगमादिति** । अनेनाभिविध्यर्थकाङ्सम्बन्धमकृत्वा आगमात् बृहत्तन्त्रादेरिति व्याख्यानमित्युक्तं भवति ।

विठ्ठल०— नन्वेतदुक्तमेवेति । वासुदेवादिरूपेणेत्यादिना युक्तमित्यर्थः । **आगमादित्याङ्द्वयस्येति** । अत्र **आगमादिति** आङ्द्वयस्योपश्लेषः सम्बन्धो द्रष्टव्य इत्यर्थः । **न केवलं प्रत्यक्षरमिति** । तथा च पूर्वत्र अधिकरणपादाध्यायानां न सङ्ग्रहः । अत्र तु तत्सङ्ग्रह इति विशेषो द्रष्टव्यः ।

चषकः— नन्वेतदुक्तमिति । 'वासुदेवादिरूपेण चतुर्मूर्तिश्च सर्वशः' इत्यादिनेति पूरणीयम् । अत्राभिधित्सितार्थस्य मौलाक्षरानुपूर्वीमहिम्नैवाधिगततां दर्शयति **अत्रागमादित्यादि** । **आङ्द्वयस्येति** । आरम्भार्थकस्याभिविध्यर्थकस्य चाङः खटवाटकमित्यादिवत्सवर्णदीर्घे पश्चादुपसर्गसंज्ञकाङः सवर्णदीर्घे आगमादित्यत्र पाणिनीयप्रक्रियाधिगतिमतामाकारत्रयानुसंहितिर्भविष्यति । तत्रोपसर्गांशः पञ्चम्यन्तपदावयवः । संहितैकपदे नित्या नित्या धातूपसर्गयोरि'ति वचनात् । दर्शितार्थकौ द्वावाङौ तु तद्बहिर्भूतावसमस्तौ । आतृणादाविरिञ्चादीशनियमनमित्यादिवत् । आङ्मर्यादाऽभिविध्योरित्यनेन तु प्रकृतेन समासः । समासविधेर्विभाषाधिकारीयत्वात् । तत्रारम्भार्थकेनाङा द्वितीयान्तमभिविध्यर्थकेन तेन पञ्चम्यन्तमन्वेति । तत्रावृत्त्याद्याश्रयणेन पञ्चम्यन्तं बृहत्तन्त्रत्वाद्यवच्छिन्नप्रमाणलक्षकं सत् अध्याहृतेनावगन्तव्यमित्यनेनान्वेति । तत्र चाङ्मर्यादावचन इति योगानुशिष्टकर्मप्रवचनीयसंज्ञो मर्यादार्थकाङ् तत्र वचनग्रहणबलाधीनतत्संज्ञकश्चाभिविध्यर्थकः । 'पञ्चम्यपाङ्परिभिरे'तैः कर्मवचनीयैर्योगे पञ्चमी भवतीत्यागमपदस्य पञ्चम्यन्तता अवसेया । **चतुरध्यायिशास्त्रमिति** ।

द्विगोरिति ङीप् । नन्वागमपदस्य चतुर्लक्षणीशास्त्रपरत्वोपगत्या न पौनरुक्त्यशङ्का अपहस्तितेत्याशङ्कया-मधिकविधानफलकोऽयं प्रथमपादान्तोक्तानुवाद इत्यभिप्रेयिवानभिधत्ते **ततश्चेति** । आगामिना 'इत्यर्थ' इत्यनेनान्वेति । इत्थं चात्र नामपादान्तोक्तां प्रत्यक्षरं प्रतिपदं प्रतिसूत्रं प्रत्यधिकरणं भगवन्मूर्तीनां प्रतिपाद्यतामनूद्य प्रकृते कृत्स्नशास्त्रप्रतिपाद्यतालक्षणाधिकार्थो विधीयत इति नोक्तक्षत्यवकाश इति भावः । न च सुधायां प्रथमपादान्ते कथनादस्मिन्नेव पाद इति भाति तन्निरासायोक्तं **सर्वशः** । 'सर्वेषु पादेष्वि'ति व्याख्याततया सर्वपादात्मकृत्स्नशास्त्रप्रतिपाद्यतापि तत्राभिहितैवेति नायमधिकांश इति वाच्यम् । एकदेशप्रतिपाद्यतातः समुदायप्रतिपाद्यताया अनतिरेके, प्रत्यक्षरं प्रतिपदमित्येतावतैव पूर्तौ शेषोदाहरणासाङ्गत्यप्रसङ्गात् । पङ्कजपाचकादिपदेष्वेकदेशप्रतिपाद्यताकूटादपि समुदायप्रतिपाद्यतायाः पृथक् दर्शनाच्च । प्रकृतेऽपि तत्तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नतत्तत्पादव्यक्तिवृत्तिनिरूपकताकप्रतिपाद्यताकूटात्पादचतुष्टयपर्याप्तव्यासज्यवृत्त्यध्यायत्वावच्छिन्ननिरूपकताकप्रतिपाद्यतायाः भेदसम्भवात् । व्याचक्षाणा अपि अधिकविधानार्थमुक्तानुवादोऽयमित्यभिप्रेत्याह ततश्चेतीति व्याकुशासिषुः । प्रथमपादोक्तमनुवदति **न केवलमिति** । इत्यप्यवतारयन्निति मन्तव्यम् । अत्र चन्द्रिकायां '' 'पदात्यादिषु भग्नेषु गजाश्वादिप्रवृत्तिवत् । युक्त्यादिषु निरस्तेषु समयादिप्रवृत्तितः ।' अनुमानमात्रस्य कामचारत्वेनातिदुर्बलत्वात्, समयानां च वेदवदकामचारित्वेऽपि अतिदार्ढ्येन बहुजनपरिगृहीतत्वेऽपि पौरुषेयतया शङ्कितदोषत्वेन दुर्बलत्वात्, श्रुतिमात्रस्य समयाद्बलवत्त्वेऽपि सोपपत्तिकश्रुतिवत् बलवत्त्वाभावात्, पदात्यादिभङ्गानन्तरमेवाश्वादिवत्, अनुमानादिनिरासानन्तरमेव विरोधिसमयादेः प्रवृत्तेः पादक्रमः । '**यद्वा बहिरङ्गैर्विरोधो हि** झटित्येव प्रतीयते । अन्तरङ्गैः स्वगोत्रैस्तु विलम्बेन प्रतीयते ।' अनुमानस्याशब्दत्वेन विजातीयतयाऽतिबहिरङ्गत्वं, समयानां शब्दत्वेऽपि श्रुतित्वाभावात् बहिरङ्गत्वम् । श्रुतेः सिद्धान्त्यभिमतसयुक्तिकश्रुत्यन्तरङ्गत्वम् । सयुक्तिकश्रुतेस्तु तथात्यन्तान्तरङ्गत्वम्, लोके चातिबहिरङ्गादिविरोधज्ञानानन्तरमेव बहिरङ्गादिविरोधधीरिति निरसनीयविरोधधीक्रमात् पादक्रमः । यद्वा विरोधादेर्युक्त्यधीनत्वात्, तथा मीमांसाया युक्तिपुरस्कारेण प्रवृत्तेः तथा समयानामपि युक्तिमूलत्वात्, तथा वेदोऽप्रमाणं आप्तप्रणीतत्वादिति, साक्षात्कृत्स्नवेदाप्रामाण्यसाधकत्वात्, एकस्य समयिनः समयान्तर इव युक्तावनादराभावाच्च युक्तिविरोधः समयविरोधादपि प्रबलः । समयानां तु अनादिकालतोऽविच्छेदेन बहुजनपरिग्रहेण वेदतुल्यत्वेऽपि वेदवन्निर्मूलत्वाभावात् अत्यन्तभ्रमहेतुतया तत्त्वज्ञानस्यातिविरोधित्वात्, श्रुतिविरोधवत् समयविरोधस्य प्रातीतिकमात्रत्वाभावाच्च श्रुतिविरोधात् समयविरोधः प्रबलः । एवं च महामल्लभङ्गन्यायेन पादक्रमः । इममेव च क्रममभिप्रेत्य टीकायां 'तत्र सर्वविरोधानां युक्तिमूलत्वेने'त्यादि, द्वितीयपादे च 'इतरविरोधत्रयेऽनादिकालानुवृत्तसमयविरोधस्यैव प्रबलत्वादित्युक्तम् । अयं च महामल्लभङ्गन्यायः पादत्रय एवाभिप्रेतः । चतुर्थपादस्य तु युक्तिश्रुत्युभयविरोधप्रपञ्चनपरत्वाद्वा मुमुक्षुणा अन्ते जिज्ञास्याध्यात्मविषयत्वाद्वा अन्त्यतेति द्रष्टव्यम् । यद्वा उक्तरीत्या युक्तेः प्रबलत्वादादौ तदविरोधः । अथ 'इतरेषां चानुपलब्धेरि'ति आद्यपादोक्तहेतुप्रपञ्चनरूपत्वात् समयाविरोधः । अनन्तरं, यदि 'विप्रतिषेधाच्चे'ति द्वितीयान्त्यन्यायेन श्रुतिविरोधात्परस्परविरोधाच्च मतान्तराप्रामाण्यम् तर्हि तत एव परस्परविरोधात् श्रुतीनामप्रामाण्यमिति शङ्कोदयाच्छ्रुत्यविरोधः । पश्चाद्यदि 'यावद्विकारं तु विभागो लोकवदि'ति युक्त्यनुगृहीतया

आकाशादेरुत्पत्तिश्रुत्या अनुत्पत्तिश्रुतिर्गौणी तदुपादानाभावादियुक्तिसहितया प्राणानामनुत्पत्तिश्रुत्या तदनित्यत्वादिश्रुतिर्गौणीति शङ्कोदयात् सयुक्तिकश्रुत्यविरोध इति पादक्रमः" इति स्थितम् ।

॥ इति च तत्र प्रतिवर्णं, प्रत्यक्षरं इत्यादिसमस्तशास्त्रस्य चतुर्मूर्तिप्रतिपादकत्वम् ॥

॥ इति पूर्वापरसङ्गतिप्रदर्शने सामान्यसङ्गतिप्रदर्शनम् ॥

॥ इति पूर्वापरसङ्गतिप्रदर्शनम् ॥

* * *

॥ अथ एतत्पादाधिकरणपूर्वपक्षसिद्धान्तयुक्तीनां सङ्क्षेपेणोक्तिः ॥

९ सु०— एतत्पादाधिकरणपूर्वपक्षसिद्धान्तयुक्तीः सङ्क्षेपेणाह **आप्तत्वेत्यादिना** ।

अनु०— आप्तता समताऽदृष्टिश्रुतिसाम्यबलोद्भवाः ।
सर्वानुसारो लघुता विशेषादर्शनाफले ॥
इष्टासिद्धिश्च नियमः पूर्वपक्षेषु युक्तयः ।
एता एव त्वतिबलाः सिद्धान्तस्य नियामिकाः ॥

परि०— आप्ततेत्यादिनेति । आप्ततेत्यादियुक्तिमालाया न्यायविवरण एव विवृतत्वादत्राव्याख्यानमिति पूर्वाध्याय एव व्यक्तम् । आद्यनये **आप्तता** ॥ १ ॥ न विलक्षणत्वादित्यत्र **समता** ॥ २ ॥ अभिमानीत्यत्र **अदृष्टिः** ॥ ३ ॥ असदिति चेदित्यत्र **श्रुतिसाम्यम्** ॥ ४ ॥ भोक्त्रापत्तेरित्यत्र **बलोद्भवः** ॥ ५ ॥ तदनन्यत्वनये **सर्वानुसारः** ॥ ६ ॥ इतरव्यपदेशादित्यत्र **लघुता** ॥ ७ ॥ अधिकं त्वित्यत्र **विशेषादर्शनम्** ॥ ८ ॥ न प्रयोजनेत्यत्र **अफलम्** ॥ ९ ॥ वैषम्येत्यत्र **इष्टासिद्धिः** ॥ १० ॥ सर्वधर्मेत्यत्र **नियम** इति विवेकः ॥ ११ ॥

स०व्र०— आप्ततेत्यादिनेति । अस्यार्थः न्यायविवरणादवगन्तव्यः ।

॥ इति एतत्पादाधिकरणपूर्वपक्षसिद्धान्तयुक्तीनां सङ्क्षेपेणोक्तिः ॥

* * *

॥ अथ 'स्मृत्यनवकाशे'त्याद्यसूत्रार्थप्रदर्शनम् ॥

॥ अथ पूर्वपक्षसूत्राभिप्रायः ॥

॥ अथ आप्तोक्तं वारयितुं श्रुतिर्न समर्था ॥

१० सु०— उक्तार्थं स्मृतिविरोधेनाक्षिप्य समादधत्सूत्रम्—

ब्र०सू०— ॐ स्मृत्यनवकाशदोषप्रसङ्ग इति चेन्नान्य-स्मृत्यनवकाशदोषप्रसङ्गात् ॐ ॥

अस्यार्थः । यदुक्तं परस्य ब्रह्मणो विष्णोः सकलजगज्जन्मादिकारणत्वं सार्वज्ञ्यादि-सकलगुणपूर्णत्वं समस्तदोषदूरत्वं च तदयुक्तम्, पाशुपतसाङ्ख्यबौद्धार्हतादिस्मृति-विरुद्धत्वात् । ता हि शिवप्रभृतीनामेव जगज्जन्मादिकारणत्वादिकं प्रतिपादयन्ति । न च तासामन्योऽवकाशोऽस्ति येन प्रतीतेऽप्यर्थे तात्पर्याभावं प्रतीमः, अन्यथा तासां स्मृतीनामनवकाशेनाप्रामाण्यलक्षणदोषप्रसङ्ग इति । तन्न, पुरुषोत्तमस्यैव पञ्चरात्रादि-स्मृतिभिरखिलजगत्कारणत्वादेरुक्तत्वात्, अपर(न्य)था तासां पाशुपतादि(स्मृति)भ्यो-ऽन्यासां पञ्चरात्रादिस्मृतीनामवकाशान्तराभावेन अप्रामाण्यदोषप्रसङ्गादिति ।

"तत्राक्षेपस्तावदयमयुक्तः, श्रुतिसमन्वयेनास्यार्थस्य साधितत्वात्, श्रुतिविरुद्धानां (च) स्मृतीनामप्रामाण्यस्येष्टत्वात्, श्रुतिसमन्वयन्यायेन पाशुपतादिस्मृतीनामपि परब्रह्मणि समन्वयेन शिवार्चनादिपरत्वेन वा सावकाशत्वाच्च ।

समाधानमपीदमयुक्तम्, सकलशास्त्रप्रमाणकत्वमुक्तार्थस्याभिधाय इदानीं स्मृति-मात्रोपादाने कारणाभावात् । पराभिधित्सितं दोषमवबुध्य श्रुतिपरित्यागस्त्वयुक्तः, किन्तु स परिहर्तव्यः, अन्यथा प्रागपि श्रुतिः अनादेया स्यात् ।

किञ्च पञ्चरात्रादिस्मृतीनामप्रामाण्यं परस्येष्टमेव, वासुदेवार्चनादिपरतया सावकाश-ताऽपि तेन सम्भाव्येत, साम्यापादनमात्रेऽपि परस्यैव जयो निश्चयप्रतिबन्धकत्वात्" इत्यतो निर्दलं पूर्वपक्षं तावदुज्जीवयति आप्तैरिति ।

अनु०— आप्तैः प्रत्यक्षतो दृष्ट्वा प्रोक्तमर्थं कथं श्रुतिः ।
पिपीलिकालिपिनिभा वारयेत्सर्वगा हि ते ॥

अयमिहाभिसन्धिः पूर्वपक्षिणः । श्रुतिविरोधेन स्मृतीनाम् अप्रामाण्यमभिलषता प्रबलदुर्बलत्वे सर्वथा समर्थनीये, अन्यथाऽतिप्रसङ्गात् ।

न तावत् प्रामाण्यकारणभावाभावाभ्यां प्राबल्यदौर्बल्ये, प्रामाण्यस्य स्वतस्त्वेन अङ्गीकृतत्वात्, वैपरीत्याच्च । वाक्यप्रामाण्ये हि कारणं वक्तुराप्तत्वम् । वक्तारश्च स्मृतीनामाप्ताः, न श्रुतेः, अपौरुषेयत्वेनाङ्गीकृतत्वात् ।

अत एव न समूलत्वनिर्मूलत्वाभ्याम्, स्मृतीनामाप्तमूलत्वात्, श्रुतेस्तदभावात् ।

नापि कृत्रिमत्वाकृत्रिमत्वाभ्याम्, स्वरूपतोऽप्रयोजकत्वात्, उक्तरीत्या वैपरीत्याच्च ।

तदिदमुक्तम् आप्तैः रुद्रकपिलकमलासनादिभिः, उक्तमर्थं शिवादीनां जगत्कारणत्वादिकं, पिपीलिकालिपिनिभा बुद्धिपूर्वप्रणयहीना, श्रुतिः, कथं बाधयेत् न कथमपीति ।

परि०— आप्तैरित्यादिभाष्यमवतारयितुमुपोद्घातमाह **उक्तार्थमित्यादि** । पूर्वाध्यायोक्तार्थमित्यर्थः । एवमग्रेऽपि ज्ञेयम् । तद्विवृण्वन् सूत्रार्थमाह **यदुक्तमित्यादिना** । भाष्याद्युक्तादयमन्योऽर्थ इति ध्येयम् । कथं श्रुतिर्वारयेदित्येतद्व्यावर्त्यमाह **श्रुतीति** । **अस्यार्थस्येति** । 'यदुक्तं परस्ये'-त्यादिनोक्तार्थस्येत्यर्थः । 'प्रत्यक्षतो दृष्टे'त्येतद्व्यावर्त्यमाह **श्रुतिविरुद्धानां चेति** । प्रोक्तमित्यत्र प्रशब्दव्यावर्त्यमाह **श्रुतिसमन्वयन्यायेनेति** । सममित्यस्य मया सहितमित्यर्थमुपेत्य तद्व्यावर्त्यमाह **पराभिधित्सितमिति** । परस्याभिधातुमिष्टमित्यर्थः । अवबुद्ध्येत्यनन्तरं कृत इति योज्यम् । तेन त्यबन्तोपपत्तिः । 'हरिपूर्वकाः । किं नाशेषविदः' इत्येतद्व्यावर्त्यमाह **किञ्च पञ्चरात्रादीति** । प्रामाण्यस्य गुणजन्यत्वमुपेत्याह **वैपरीत्याच्चेति** । तदेव व्यनक्ति **वाक्येति** ।

यादु०— बौद्धार्हतादीत्यत्रादिपदेन कणादादिग्रहणम् । **श्रुतिसमन्वयन्यायेनेति** । 'नामानि सर्वाणि यमाविशन्ती'ति श्रुत्यवष्टम्भेन 'ज्ञात्वा शिवं शान्तिमत्यन्तमेती'त्यादिश्रौतशिवादिशब्दानां विष्णुपरत्वमेवेति न्यायेनेत्यर्थः । **सकलशास्त्रेति** । श्रुत्यादिसकलशास्त्रेत्यर्थः । **पराभिधित्सितमिति** । पिपीलिकालिपिनिभत्वरूपमित्यर्थः । ननु सूत्रे सिद्धान्तांशस्य न पञ्चरात्रादिस्मृत्यप्रामाण्यापादने तात्पर्यं येनेष्टापादनं स्यात्किन्तु पाशुपतादिस्मृतिवत् पञ्चरात्रादिस्मृतीनामप्याप्तप्रणीतत्वेनान्यत्रानवकाशात् पाशुपतादिस्मृतिसाम्यमेव तासां स्यात् । ततश्च न पूर्वपक्षनिर्णय इति साम्यापादनमात्र इत्यत आह **साम्यापादनमात्र इति** । पूर्वपक्षिणो

वैतण्डिकत्वादिति भावः । अपौरुषेयत्वेनाङ्गीकृतत्वादित्यत्र साङ्ख्यपाशुपतादयः पूर्वपक्षिणश्चेदुभाभ्यामिति शेषः । तेषां मते वेदस्यापौरुषेयत्वात् । कणादादृयश्चेत्सिद्धान्तिनेति शेषः । तेन कणादादिमते वेदस्य पौरुषेयत्वादेते प्रामाण्यकारणाभावनिर्मूलत्वादयः पूर्वपक्षहेतवोऽसिद्धा इति शङ्काऽनवकाश इति ध्येयम् । **कृत्रिमत्वाकृत्रिमत्वाभ्यामिति** । 'कृत्रिमाकृत्रिमयोः कृत्रिमे कार्यसम्प्रत्यय' इति परिभाषया कृत्रिमत्वमेव प्राबल्ये प्रयोजकमकृत्रिमत्वं तु दौर्बल्ये । अन्यथा 'आण्नद्याः' इत्यादौ 'यूस्त्र्याख्यौ नदी'ति परिभाषिता स्थालीत्यादिका नदीशब्देन ग्राह्या न स्यात् । किन्तु गङ्गाद्याः सरित एव ग्राह्याः स्युरिति भावः । **स्वरूपत इति** । साक्षादेवेत्यर्थः । अप्रयोजकत्वादतिप्रसङ्गाच्चेति भावः । अथ कृत्रिमत्वादिकं न स्वरूपेण प्राबल्यादिप्रयोजकं किन्त्वाप्तिमूलकत्वादिसम्भावकं सदित्यत आह **उक्तरीत्येति** ।

वं०प०— अवकाशः अन्यस्मिन्नर्थे घटनेत्यर्थः । **अन्यथेति** । प्रतीतेऽप्यर्थे तात्पर्यं न चेदित्यर्थः । सः दोषः । **अन्यथा** पिपीलिकालिपिनिभत्वेन प्रामाण्यं श्रुतेरिति प्रबलं परोक्तं दोषं ज्ञात्वा तमपरिहृत्य श्रुतित्यागेन स्मृतिमात्रस्यैवोपादानं यदि क्रियत इत्यर्थः । **स्यात्** समन्वेतव्यतया । ननु नास्माभिः पञ्चरात्रादिस्मृत्येतरस्मृतीनां बाध उच्यते किन्तु सत्प्रतिपक्षत्वेन साम्यमिति साम्यापादनमात्र एव तात्पर्यमिति चेत् तत्राह **साम्येति** । **निश्चयेति** । सिद्धान्तिनां विष्णोः कारणत्वनिश्चयेत्यर्थः । **स्वतस्त्वेनेति** । गुणरूपकारणापेक्षाऽभावादिति भावः । **वैपरीत्याच्चेति** । प्रत्युत स्मृतावेव प्रामाण्यकारणभावात्प्राबल्यं, तदभावात् श्रुतीनामेव दौर्बल्यमित्यर्थः । एतदेव विशदयति **वाक्येत्यादिना** ।

ननु कृत्रिमत्वादिकं न स्वरूपेण प्राबल्याद्युपपादकं किं नाम कृत्रिमत्वे आप्तिमूलकत्वं प्राप्तम् अकृत्रिमत्वे च तदभावः । तथा चाप्तिमूलकत्वसम्भावकत्वादिना प्राबल्याद्युपपादकं भविष्यतीत्यत आह **उक्तरीत्येति** । 'वाक्यप्रामाण्ये ही'त्युक्तरीत्या प्राबल्यप्रयोजकं आप्तिमूलकत्वसम्भावकं कृत्रिमत्वं स्मृतावेव अस्तीत्यर्थः ।

कं०रा०— सकलशास्त्रेति । विष्णोर्जगज्जन्मादिकारणत्वादिरूपार्थस्य सकलश्रुतिस्मृत्यादिप्रमाणकत्वमभिधाय इदानीं श्रुतिपरित्यागेन स्मृतिमात्र ग्रहणे कारणाभावादित्यर्थः । नन्वाप्तिमूलकत्वरहितायाः श्रुतेः प्रामाण्यमेव न सम्भवतीति यो दोषः परेणाभिधित्सितस्तद्भयाच्छ्रुतिपरित्यागः कृत इत्यत आह **पराभिधित्सितमिति** । **अन्यथेति** । पराभिधित्सितदोषभयादिदानीं श्रुतिपरित्याग इत्यर्थः । **वैपरीत्यादिति** । प्राबल्यप्रयोजकस्य प्रामाण्यकारणभावस्य स्मृतिष्वेव सत्त्वादिति भावः । तदेव दर्शयति **वाक्यप्रामाण्ये हीति** । **समूलत्वनिर्मूलत्वाभ्यामिति** । प्राबल्यदौर्बल्ये इत्यनुवर्तते । अतः शब्दपरामृष्टं स्मृतीनामाप्तिमूलत्वेन समूलतया वैपरीत्यादिति हेतुं दर्शयति **स्मृतीनामिति** । कृत्रिमत्वेन स्मृतीनां दौर्बल्यमकृत्रिमत्वेन श्रुतेः प्राबल्यमित्यपि नेत्यर्थः । **स्वरूपत इति** । कृत्रिमत्वाकृत्रिमत्वयोः स्वरूपेण दौर्बल्यप्राबल्ये प्रत्यप्रयोजकत्वान्न हि कृत्रिममित्येतावन्मात्रेण दुर्बलं भवति नाप्यकृत्रिममित्येतावन्मात्रेण प्रबलमिति भावः । प्रत्युत कृत्रिमस्याप्तिमूलकत्वसम्भवेन कृत्रिमत्वं प्राबल्यप्रयोजकमिति वैपरीत्यमेवोचितमित्याह **उक्तरीत्येति** ।

श्रीनिधि०— **शिवार्चनपरतया सावकाशत्वादिति** । पाशुपतादिस्मृतीनां शिवादिजगत्कारणतायां न तात्पर्यम्, किन्तु शिवस्यार्चनं कर्तव्यमिति तात्पर्यमित्यर्थः । **पराभिधित्सितं दोषमनुवदवेति** । विष्णोर्जगत्कारणताप्रतिपादकश्रुतिप्रामाण्ये पाशुपतादिस्मृतिविरोधलक्षणो दोष इत्यर्थः । **किन्तु स परिहर्तव्य इति** । श्रुतिमुपादेयेति शेषः । पूर्वपक्षिणः स्मृतीनां श्रुतिविरोधेनाप्रामाण्यमभिलषता सिद्धान्तिनेति योज्यम् । अत एव न समूलत्वनिर्मूलत्वाभ्यामिति प्रामाण्यकारणमाप्तिः । मूलं तु नाप्तिमात्रं किन्तूपजीव्यं प्रमाणान्तरमपि भवतीति न पुनरुक्तिः । **कृत्रिमत्वं** कृतत्वं तदभावोऽकृत्रिमत्वम् ।

शे०वा०— नन्वाप्तैरित्याद्युत्तरभाष्यमनर्थकम् । न च पूर्वपक्षाद्युज्जीवनार्थं तदिति वाच्यम् । सूत्रभाष्यस्थितपूर्वपक्षादिस्वरूपेऽनुपपत्त्यप्रतिभासेन तदुज्जीवनानपेक्षणादित्यतस्तत्रानुपपत्तेर्विद्यमानत्वात् तदुज्जीवनमर्थवदित्याशयेन पूर्वपक्षादिस्वरूपेऽनुपपत्तिं दर्शयितुं तस्याः पूर्वपक्षादिस्वरूपज्ञानसाध्यत्वात् सूत्रप्रयोजनदर्शनपूर्वकं सूत्रमुपन्यस्य पूर्वपक्षादिस्वरूपं च प्रदर्श्य तत्रानुपपत्तिमप्युपदर्श्य तत्परिहारकतयोत्तरभाष्यं योजयितुं सूत्रप्रयोजनं तावद्दर्शयति **उक्तार्थमिति** । **पाशुपतसाङ्ख्यबौद्धार्हतादीति** । अत्र पाशुपतसाङ्ख्यमते वेदस्यापौरुषेयत्वप्रामाण्ययोः सत्त्वात् तन्मते स्मृत्यनुसारेण श्रुतिर्नेयेति श्रुतिप्रामाण्येनैव पूर्वपक्षस्य, बौद्धादिमते त्वाप्तप्रणीतबौद्धागमविरोधादाप्तप्रणीतो वेदो न प्रमाणमिति तदप्रामाण्येनैव पूर्वपक्षस्य सम्भवात् पाशुपतादीनां बौद्धादीनां च इह पूर्वपक्षत्वमिति दर्शयितुम् इह टीकायां पाशुपतसाङ्ख्येति बौद्धार्हतादीति च विशिष्य तत्तद्ग्रहणमिति द्रष्टव्यम् । काणादादिभिस्तु वेदस्य पौरुषेयत्वप्रामाण्ययोरङ्गीकारेण सर्वज्ञेशप्रणीता श्रुतिः काणादादिस्मृत्यनुसारेण नेयेत्यत्र बीजाभावेनोक्तरीत्या पूर्वपक्षासम्भवान्न त इह पूर्वपक्षिण इति दर्शयितुं काणादादीनामग्रहणम् । बौद्धार्हतादीत्यादिशब्दस्तु शाक्तेयादिपर इति द्रष्टव्यम् । यद्वा काणादादिस्मृतेः स्पष्टार्थतया सयुक्तिकत्वेन च सर्वज्ञेशप्रणीतश्रुत्यपेक्षया प्रबलत्वात् तदनुसारेण सर्वज्ञेशप्रणीताऽपि श्रुतिर्नेयेति पूर्वपक्षसम्भवेन काणादादीनामप्यत्र पूर्वपक्षित्वमेव । अत्र च पक्षे टीकास्थ आदिशब्द एव तत्पर इति न तदग्रहणमिति ध्येयम् । 'तस्याश्चतुःस्वरूपत्वादि'ति विरोधिस्मृतीनां चतुरात्मकत्ववचनं च पाशुपतसाङ्ख्यादिस्मृत्यभिप्रायमेव । न तु विरोधिसकलस्मृत्यभिप्रायम् । तेन पाशुपतादिस्मृतिविरोधपरिहारस्य चतुर्विधविरोधपरिहारात्मकत्वादत्र सङ्गतत्वेऽपि बौद्धादिस्मृतीनामनेवंविधत्वेन तद्विरोधपरिहारस्याप्यनेवंरूपत्वान्न अत्र कर्तव्यता युक्तेति शङ्काऽनवकाश इति द्रष्टव्यम् । **विरुद्धत्वादिति** । न तावत् षोडशीग्रहणाग्रहणवद्व्यवस्थितविकल्पस्य वा व्रीहियववदव्यवस्थितविकल्पस्य वाऽत्राश्रयणादविरोधः । पुंस्तन्त्रेऽनुष्ठेये विकल्पसम्भवेऽपि तदतन्त्रे सिद्धे वस्तुनि तदयोगात् । न हीदमेवमनेवं वा कर्तव्यमितिवदिदमेवमनेवं वा भवतीति सम्भवति । नापि समुच्चयाश्रयणेनाविरोधः । सापेक्षयोरेव समुच्चयावगमात् । प्रकृते च श्रुतौ स्मृतौ च निरपेक्षस्यैव विष्णोः शिवस्यैव च हेतुत्वोक्त्या तदभावात् । नापि देशकालकार्यभेदादविरोधः । श्रुतौ स्मृतौ च विष्णोः शिवस्य च सदा सर्वत्र सर्वकार्यहेतुत्वोक्त्या तदसम्भवादिति भावः । **उक्तत्वादिति** । शास्त्रयोनिसूत्र इति शेषः । **अस्यार्थस्येति** । विष्णोः सकलजगज्जन्मादिकारणत्वादेरित्यर्थः । **इष्टत्वादिति** । तथा च न तद्विरोधेनोक्तार्थस्यायुक्तत्वाशङ्कावकाश इति ।

अप्रामाण्यापादनमिष्टत्वादयुक्तमित्युक्तम् । कथं च तदापादनं तत्प्रयोजकस्यानवकाशत्वस्याभावादित्याह **श्रुतिसमन्वयन्यायेनेति** । 'नामानि सर्वाणि'त्यादिश्रुत्यवष्टम्भेन श्रौतशिवादिशब्दानामिव स्मार्तशिवादिशब्दानामपि विष्णुवाचित्वसिद्ध्या, तत एव शिवादेर्जगत्कारणत्वादिप्रतिपादकश्रुतीनामिव तत्कारणत्वाद्यभिधायकपाशुपतादिस्मृतीनामपि विष्णुपरत्वेन, न तासां विषयान्तराभाव इति भावः । **शिवार्चनादीति** । तथा च शिवादेर्जगत्कारणत्वाद्यभिधायकवाक्यानां शिवार्चनादिविध्युपयोग्यर्थवादत्वेन तद्विध्येकवाक्यतया शिवार्चनादावेव तात्पर्येण शिवादिकारणत्वे तात्पर्याभावान्न तद्विरोधो नाप्यनवकाशत्वदोष इति भावः । **सकलशास्त्रेति** । श्रुत्यादिरूपसकलसच्छास्त्रेत्यर्थः । **दोषमिति** । पिपीलिकालिपिनिभत्वलक्षणमित्यर्थः । **प्रागिति** । शास्त्रयोनिसूत्र इत्यर्थः । ननु सूत्रे सिद्धान्तांशस्य न पञ्चरात्रादिस्मृत्यप्रामाण्यापादने तात्पर्यं येन परस्येष्टापादनं स्यात् । किन्तु पाशुपतादिस्मृतिवत् पञ्चरात्रादिस्मृतीनामप्याप्तप्रणीतत्वेन अन्यत्रानवकाशात् पाशुपतादिस्मृतिसाम्यमेव तासां स्यादिति साम्यापादनमात्र इत्यत आह **साम्यापादनमात्रेऽपीति** । **परस्यैवेति** । पूर्वपक्षिण इत्यर्थः । **निश्चयेति** । सिद्धान्तीयनिश्चयेत्यर्थः । पूर्वपक्षिणस्तु वैतण्डिकत्वान्न स्वपक्षनिर्णयापेक्षेति भावः । सिद्धान्तस्यापि 'यद्यशेषज्ञाः' इत्यादिनोजीवनात् तावदित्युक्तम् । **अयमिहाभिसन्धिरिति** । पूर्वपक्षसूत्रभागस्यानुभाष्यकारैरभिधीयमान इत्यर्थः । परतस्त्वपक्षमभ्युपेत्याप्याह **वैपरीत्याच्चेति** । तदेव स्पष्टयति **वाक्येति** । **अङ्गीकृतत्वादिति** । पाशुपतादीनां पूर्वपक्षत्वे वादिप्रतिवादिभ्यामिति शेषः । काणादादीनां तत्त्वे तु सिद्धान्तिनेति शेषः । पाशुपतादिमते वेदस्यापौरुषेयत्वेऽपि काणादादिमते पौरुषेयत्वादिति द्रष्टव्यम् । अत एवेत्युक्तमेव दर्शयति **स्मृतीनामिति** । **तदभावादिति** । अपौरुषेयत्वेनाङ्गीकृतत्वादिति भावः । **स्वरूपत इति** । कृत्रिमत्वाकृत्रिमत्वविशेषस्य स्वरूपतः साक्षात्प्राबल्याप्राबल्यप्रयोजकत्वं नास्तीत्यर्थः । माऽस्तु कृत्रिमत्वादेः स्वरूपेण प्राबल्यादिप्रयोजकत्वं प्रामाण्यादिप्रयोजकाप्तमूलकत्वादिसम्पादकतया तु भविष्यतीत्यत आह **उक्तरीत्येति** । वक्तारश्च स्मृतीनामाप्ता न श्रुतेः अपौरुषेयत्वाङ्गीकारादित्युक्तरीत्येत्यर्थः । कृतं व्युत्पादनमुद्भाष्यत्वशङ्कानिरासाय भाष्यरूढं करोति **तदिदमुक्तमिति** ।

वा०र०— पूर्वपक्षे सूत्रभागस्येति । अनेन पूर्वपक्षसूत्राभिप्राय इति वक्ष्यमाणमूलवाक्यगतं सूत्रपदं तद्भागाभिप्रायमिति व्याख्यातं भवति । अयं च सूत्रार्थः । शास्त्रदीपिकाचिरन्तनटीकानुसारेण । विरोधे त्वनपेक्षमित्यपि क्वचित् पाठः । इमं पाठमवलम्ब्य सोमनाथदीक्षितः सूत्रमार्थीथपत् । विरोधे श्रुतिस्मृत्योः अनपेक्षं यन्मानान्तरानपेक्षं श्रुतिवाक्यं तदेव प्रमाणं भवेत् हि यस्मात् असति विरोधे मूलं श्रुत्यनुमानमुक्तमिति । विरोधे त्वनपेक्ष्यमिति सूत्रपाठव्याख्यानादि लेख्यमस्ति । न तु स हीति पाठः । अत्रापि लिखितं बोध्यम् ।

स०व्र०— उक्तार्थं पूर्वाध्यायोक्तार्थम् । **अन्यथेति** । प्रतीतार्थतात्पर्यानङ्गीकारे । अनवकाशेन अर्थान्तर इति शेषः । **अपरथेति** । तत्कारणत्वादौ तात्पर्यानङ्गीकारे । **पाशुपतादिस्मृतिभ्योऽन्यासामिति** । सूत्रकारेण 'अन्यस्मृत्यनवकाशे'ति अन्यशब्दस्योपात्तत्वात् प्रथमस्मृतिशब्दः न सर्वस्मृतिपरः, अपि तु स्मृतिविशेषपरः इत्याशयः । अन्यथा अन्यशब्दवैयर्थ्यापत्तेः । स च स्मृतिविशेषः पाशुपतादिरेवेति सूत्राभिप्रायः

इत्याशयः । **अस्यार्थस्य** सकलजगज्जन्मादिकारणत्वादेः । ननु श्रुत्यपेक्षया पाशुपतादिस्मृतीनां विस्पष्टवादित्वात् तद्विरोधेन कथमप्रामाण्यमित्यत आह **श्रुतिसमन्वयन्यायेनेति** । अस्तु वा प्रामाण्यं, तथापि सावकाशत्वेन प्राबल्याभावात् न तद्विरोधेनाप्रामाण्यं श्रुतेरिति प्रतिज्ञाभागो द्रष्टव्यः । **श्रुतिसमन्वयन्यायेनेति** । 'नामानि सर्वाणि यमाविशन्ती'ति विष्णोरेव सर्वशब्दमुख्यवाच्यत्वात् तत्तल्लिङ्गानां तत्तदन्तर्यामिपरत्वात् सर्वा अपि श्रुतयः तत्परा एवेति योऽयं **पूर्वोक्तन्यायः** तेनेत्यर्थः । **सकलशास्त्रप्रमाणकत्वमिति** । शास्त्रयोन्यधिकरण इति शेषः । ननु श्रुतिविरोधस्य परेणाज्ञातत्वात् स्मृतिविरोधस्यैव ज्ञातत्वेन तदभिधाने स एव परिह्रियते इत्यत आह **पराभिधित्सितमिति** । **सः** श्रुतिविरोधः । **अन्यथेति** । श्रुतिविरोधापरिहार इत्यर्थः । **प्रागपि** शास्त्रयोन्यधिकरणेऽपि । ननु वेदसंवादित्वात् पञ्चरात्रादीनामप्रामाण्यं कथं परस्येष्टमित्यत आह **वासुदेवार्चनादिपरतयेति** । अस्तु वा प्रामाण्यं तथाऽपीति शेषः । ननु अस्मदिष्टस्यैव पाशुपतादिस्मृत्यप्रामाण्यस्य अस्मान्प्रत्यापादनात् अस्माभिरपि परं प्रति इष्टमेव पञ्चरात्रादिस्मृत्यप्रामाण्यमापाद्यत इत्यत आह **साम्यापादनमात्रेऽपीति** । भवदभिप्रेतो यो विष्णोरेव जगत्कारणत्वादिकमिति निश्चयः तत्प्रतिबन्धकत्वादित्यर्थः ।

नापि कृत्रिमत्वाकृत्रिमत्वाभ्यामिति । नात्र 'प्राबल्यदौर्बल्ये' इत्यनुवर्तमानस्य यथाक्रमं सम्बन्धः किं तु योग्यतयेति द्रष्टव्यम् । **स्वरूपत इति** । अन्यानाधानेनेत्यर्थः । **उक्तरीत्येति** । वेदस्यापौरुषेयत्वेन अकृत्रिमत्वेऽपि तस्य च स्वरूपतोऽप्रयोजकत्वात् तदाहितस्य कस्यचिद्धर्मस्याभावेन प्रत्युताप्तोक्तत्वलक्षणगुणाभावेन अप्रामाण्यमेव प्राप्नोति । स्मृतीनां च कृत्रिमत्वेऽपि तस्य च स्वरूपतोऽप्रयोजकत्वात् तदाहितस्य चाप्तोक्तत्वलक्षणगुणस्याप्रामाण्यं प्रत्यप्रयोजकत्वात् प्रत्युत प्रामाण्यं प्रत्येव प्रयोजकत्वेन प्रामाण्यमेव प्राप्नोतीति वैपरीत्याच्चेत्यर्थः । यदा तु कृत्रिमाकृत्रिमयोः कृत्रिमं बलीयः इति न्यायार्थः तदा स्पष्ट एव योजनाविरोध इति ।

विठ्ठल०— अस्यार्थ इति । अयं चार्थो भाष्योक्तादर्थादन्य इति ज्ञेयम् । **अन्यावकाश इति** । अर्थान्तरे सावकाश इत्यर्थः । **अपरथेति** । पञ्चरात्रादीनां प्रतीते पुरुषोत्तमजगत्कारणत्वाद्यर्थे तात्पर्याभाव इत्यर्थः । **अस्यार्थस्येति** । ब्रह्मसकलजगज्जन्मादिकारणमित्यादिरूपार्थस्येत्यर्थः । अनवकाशत्वं चासिद्धमित्यर्थः । **समन्वयन्यायेनेति** । नामानि सर्वाणीत्यादि श्रुत्युपष्टम्भेनान्यपराणामपि श्रुतीनां भगवत्परत्वमेवेति न्यायेनेत्यर्थः । **शिवार्चनादीति** । शिवपूजाकरणेऽर्थवादकरणपरत्वेनेत्यर्थः । **सकलशास्त्रेति** । श्रुत्यादिसकलशास्त्रेत्यर्थः । पिपीलिकालिपिनिभेति यो दोषोऽभिधित्सितः तद्भयाच्छ्रुतिपरित्यागः क्रियत इत्यत आह **पराभिधित्सितमिति** । **अयमिहेति** । इह सूत्रे पूर्वपक्षिणः अयं वक्ष्यमाणत्वेन बुद्धिसन्निहितोऽभिप्राय इत्यर्थः । **अभिलषितेति** । सिद्धान्तिनेत्यर्थः । **प्रबलदुर्बलत्व इति** । श्रुतीनां प्रबलत्वं स्मृतीनां दुर्बलत्वमित्यर्थः । **अन्यथेति** । प्राबल्यदौर्बल्याभावेऽपि बाध्यबाधकाभावाङ्गीकार इत्यर्थः । **प्रामाण्यस्य स्वतस्त्वेनेति** । तथा च प्रामाण्यकारणमेव नास्तीति भावः । कारणाङ्गीकारेऽपि दूषणमाह **वैपरीत्याच्चेति** । अभये वेति वैपरीत्यादेवेत्यर्थः । **समूलेति** । मूलप्रत्यक्षादिसाहित्यभावाभावाभ्यामित्यर्थः । वैपरीत्यमेव व्यनक्ति **स्मृतीनामिति** । **आप्तेति** । विवक्षितार्थतत्त्वज्ञानस्य प्रत्यक्षादिजन्यत्वेन प्रत्यक्षादिमूलत्वादित्यर्थः । **नापि कृत्रिमत्वेति** ।

कृत्रिमत्वेन स्मृतीनां दौर्बल्यं अकृत्रिमत्वेन श्रुतीनां प्राबल्यमित्यपि नेत्यर्थः । **स्वरूपत इति** । कृत्रिमाकृत्रिमत्वयोः स्वरूपेण प्राबल्यदौर्बल्यं प्रत्यप्रयोजकत्वादित्यर्थः । **उक्तरीत्येति** । कृत्रिमे वाक्यप्रामाण्यकारणाप्तत्वसद्भावादकृत्रिमे तत एव तदभावाच्चेत्यर्थः ।

चषकः— पाशुपतेत्यादि । आदिपदं कणादादिस्मृतिसङ्ग्राहकम् । अत्र पाशुपताः साङ्ख्याश्च वेदस्य अपौरुषेयत्वप्रामाण्येऽभ्युपगच्छन्तीति तन्मते स्मृत्यनुरु(स)न्धानैव श्रुतिरिति तत्प्रामाण्योपगत्यैव पूर्वमतस्य प्रवृत्तिः । बौद्धादयस्त्वाप्तप्रणीतस्वागमविरुद्धश्रुतेरपौरुषेयत्वप्रामाण्ये नाभ्युपयन्तीति तदप्रामाण्योरीकारेणेव तन्मते तत्प्रवृत्तिरिति ध्येयम् । अत्र व्याचक्षाणाः । काणादादिभिस्तु वेदस्य पौरुषेयत्वप्रामाण्ययोरङ्गीकारेण सर्वज्ञेशप्रणीता श्रुतिः काणादादिस्मृत्यनुसारेण नेयेत्यत्र बीजाभावेनोक्तरीत्या पूर्वपक्षासम्भवान्न त इह पूर्वपक्षिण इति दर्शयितुं काणादादीनामग्रहणम् । बौद्धार्हतादीत्यादिशब्दस्तु शाक्तेयादिपर इति द्रष्टव्यम् । यद्वा कणादादिस्मृतेः स्पष्टार्थताया सयुक्तिकत्वेन च सर्वज्ञेशप्रणीतश्रुत्यपेक्षया प्रबलत्वात् तदनुसारेण सर्वज्ञेशप्रणीतापि श्रुतिर्नेयेति पूर्वपक्षसम्भवेन काणादादीनामप्यत्र पूर्वपक्षित्वमेवेति टीकास्थ आदिशब्द एव तत्पर इति व्याचक्षते । **विरुद्धत्वादिति** । श्रुतौ स्मृतौ च इतरेतरसाचिव्यविनिर्मोकेणैव अखिलदेशकालावच्छेदेनोत्पद्यमाननिखिलकार्यजनकताया एव विष्णुशिवयोरभिहित्या समुच्चयः देशकालकार्यभेदानां, पुंस्तन्त्रानुष्ठेयत्वाननुष्ठेयत्वाभ्यां षोडशिग्रहणव्रीहियवद्रव्यवद्व्यवस्थिताव्यवस्थितविकल्पाश्रयणयोश्च विरोधभञ्जकता न सङ्गच्छत इति भावः । **उक्तत्वादिति** । शास्त्रयोनियोग इत्यादिः । **श्रुतिसमन्वयेन** । वैदिकपदानां ब्रह्मण्युपक्रमादिप्रमाणकशक्तितात्पर्यलक्षणसम्बन्धव्युत्पादनेन । **अस्यार्थस्य** निखिलजगजनकत्वस्य । **साधितत्वात्** समर्थितत्वात् । **श्रुतिसमन्वयन्यायेनेति** । 'नामानि सर्वाणी'ति श्रुत्यनुरोधेन 'ज्ञात्वा शिवं शान्तिमि'ति श्रौतशिवादिपदानां विष्णुतात्पर्यकत्वमेवेति न्यायेनेत्यर्थः । **सकलशास्त्रेति** । श्रुत्यादिसकलशास्त्रेत्यर्थः । **पराभिधित्सितमिति** । अभ्युपसृष्टात् दधातेः सन्नन्तात्कर्मसाधननिष्ठायां निष्पद्यत इति परकर्तृकाभिधानगोचरेच्छाविषयीभूतमित्यर्थः । **दोषं** पिपीलिकालिपिनिभत्वलक्षणम् । **प्राक्** शास्त्रयोनिनये । ननु सौत्रोत्तरखण्डस्य न पञ्चरात्रादिस्मृत्यप्रामाण्यप्रसञ्जनतात्पर्यकताऽन्यदीयसमीहितसवित्र्युपेयते । किन्तु पञ्चरात्रादिस्मृतीनामप्याप्तप्रणीतत्वनिबन्धनार्थान्तरानवकाशत्वनियन्त्रितपाशुपतादिस्मृतिसाम्यप्रसञ्जनतात्पर्यकतैवेति न पूर्वमतनिर्णय इत्यत आह **साम्यापादनेति** । **परस्य** पूर्ववादिनः । **निश्चयप्रतिबन्धकत्वात्** । उत्तरवाद्यभिमतनिर्णयानुत्पादप्रयोजकत्वात् । पूर्ववादी तु वितण्डामेवाशिश्रिये इति न स्वपक्षनिर्णयं समीहत इति भावः । यद्यशेषज्ञा इत्यादिनोत्तरवादिमतस्याप्युपजीवयिष्यमाणतया तदवधिकप्राथम्यद्योतनार्थः तावच्छब्दः । **अयमिहाभिसन्धिरिति** । अनुव्याख्याकर्तृकसाम्प्रतिकाभिहितिगोचर इत्यर्थः । **स्वतस्त्वेन** औत्पत्तिकेन गुणाजन्यत्वरूपेण । **अङ्गीकृतत्वादिति** । उत्तरवादिनेति भावः । गुणजन्यत्वरूपौत्पत्तिकपरस्त्वमुपेयुषां भङ्गीमाश्रित्याह **वैपरीत्याच्चेति** । तदेव स्फुटयति **वाक्येति** । यदा वेदापौरुषेयत्वोपगन्तृपाशुपतादयः प्रत्यवतिष्ठन्ते तदा पूर्वोत्तरवादिभ्यां तत्पौरुषेयतामुपगच्छन्तो वैशेषिकादयः सिद्धान्तिनेति पूरणीयम् । **अत एव** दर्शितदिशा वेदपौरुषेयत्वोपगतिविषयत्वादेव । **तदभावादिति** । उक्तदिशा

पौरुषेयत्वोपरक्तोरीकृतिविषयत्वादिति भावः । **कृत्रिमाकृत्रिमत्वाभ्यामिति** । यूस्त्र्याख्यौ नदीति पाणिनीसङ्केतिता नित्यस्त्रीलिङ्गेदूदन्तशब्दव्यक्तिरेव 'आण्णद्याः डेराड्याट्‌याड्भ्यः' इत्यादितत्प्रदेशेषु ग्राह्याः । 'कृत्रिमाकृत्रिमयोः कृत्रिमे कार्यसम्प्रत्यय' इति परिभाषया कृत्रिमत्वस्य प्राबल्यहेतुत्वात् । अकृत्रिमा गङ्गाद्याः सरितस्तु न ग्राह्या इत्याकरे निरूढमिति भावः । अथ कृतिनिर्वर्त्यत्वरूपकृत्रिमत्वस्य स्वरूपतः प्राबल्या-नौपयिकत्वेऽपि प्रामाण्यौपयिकाप्तिमूलकतासम्भावकतया प्राबल्ये तदुपयोक्ष्यत इत्यत आह **उक्तरीत्येति** । वक्तारश्च स्मृतीनामित्यादिकाङ्गीकृतत्वादित्यन्तोक्तदिशेत्यर्थः । आशयोद्भावनस्योत्प्रतीकत्वशङ्कानियन्त्रिताव-धीरणीयताम् अपहस्तयितुं तत्प्रतीकमारोहयति **तदिदमुक्तमिति** ।

* * *

॥ अथ आप्तोक्तानां प्रत्यक्षमूलत्वम् ॥

११ **सु०— ननु 'औदुम्बरीं स्पृष्ट्वोद्गायेदि'त्यादिश्रुतिविरुद्धानां 'औदुम्बरी सर्वा वेष्टयितव्या' इत्यादिस्मृतीनामप्रामाण्यमुपलब्धम्, तथाऽत्र स्यात् । न स्यात्, वैषम्यात् ॥ श्रुतिमूलतयाऽभिमता हि ताः स्मृतयः, अतस्तासां मूलश्रुत्यनुमापकत्वेन प्रामाण्यमिष्टम् ॥ न च श्रुतिविरुद्धायाः स्मृतेः मूलश्रुत्यनुमापकत्वं सम्भवतीत्यप्रामाण्यमेव युक्तम्, यथाऽऽह जैमिनिः 'विरोधे त्वनपेक्षं स्यादसति ह्यनुमानमि'ति । न चैवं प्रकृते, पाशुपतादिस्मृतीनां शिवादिप्रत्यक्षमूलत्वेन श्रुतिमूलत्वाभावात् । तदिदमाह प्रत्यक्षतो दृष्ट्वेति ।**

ननु तर्हि स्मृतीनामुक्तरीत्या सावकाशत्वान्निरवकाशश्रुतिविरोधेनाप्रामाण्यमस्तु । मैवम्, वैपरीत्यात् । स्मृतयो हि विस्पष्टवादिन्यो न विवक्षितार्थात्प्रच्यावनमर्हन्ति । श्रुतयस्तु अस्फुट(स्पष्ट)विक्षिप्तवादिन्योऽव्यवस्थितालौकिकशाब्दलक्षणविषया अशक्याध्ययनानन्तापरिपूर्णवाक्यरूपा नार्थविशेषनिष्ठा लक्ष्यन्ते, अत एव भवतां मीमांसायासः । एतदपि उक्तं प्रकर्षेणोक्तमिति । विस्पष्टमुक्तमित्यर्थः । पिपीलिकालिपिनिभेति च । अस्फुटे(स्पष्टे)त्यर्थः ।

परि०— औदुम्बरीमिति । 'यजमानसम्मितौदुम्बरी भवति' इत्युक्तोदुम्बरवृक्षविकारः यजमानसमपरिमाणस्थाणुविशेषः सदसि नैर्ऋत्य(ति)भागे स्थापितः, तं स्पृष्ट्वोद्गातोद्गायेदित्यर्थः । **वेष्टयितव्येति** । वस्त्रेण स्थाणुः सर्वोऽपि वेष्टनेनाच्छादनीय इत्यर्थः । यदि सर्ववेष्टनं तदौदुम्बरीस्पर्शनं

न लभ्यते । यदि स्पर्शनं तदा न सर्ववेष्टनम् । त्रिचतुरङ्गुलमात्रस्य स्पर्शनस्थलस्य वेष्टनेन विना स्थाप्यत्वात् परस्परविरोधो ध्येयः । **अप्रामाण्यमिति** । (गुरुमता)प्राभाकरमताभिप्रायेण । भट्टमते सर्ववेष्टनस्मृतेः सङ्कोचः प्रामाण्यं च ध्येयम् । निराह **न स्यादिति** । **श्रुतिमूलतयाभिमता हीति** । पूर्वतन्त्रे आद्याध्यायतृतीयपादीयाद्यनये 'धर्मस्य शब्दमूलत्वादशब्दमनपेक्षं स्यादि'त्यत्र तथोक्तेरिति भावः । **यथाऽऽहेति** । तत्रैव द्वितीयेऽधिकरणे । सर्ववेष्टनादिस्मृतीनां प्रत्यक्षश्रुतिविरोधे तु सति तादृशस्मृतिजातं प्रमाणत्वेनानपेक्षं स्यात् आदरणहीनं स्यात् । ननु पूर्वतनस्मृत्यधिकरण-न्यायेन मूलश्रुत्यनुमापकतया प्रमाणं किं नेति चेत् । न । हि यस्मादसति श्रुतिविरोधे अनुमानं मूलश्रुत्यनुमापकं तस्मादनपेक्षमेवादिस्मृतिजातमिति सूत्रार्थः । **अलौकिकशाब्दलक्षणविषया इति** । 'प्रचोदयात् अगृभ्णन् रुद्रेभिः ब्राह्मणास' इत्यादीनामलौकिकानि यानि शब्दसम्बन्धिलक्षणानि तद्विषयत्वात् । यद्वा अलौकिकानि शब्दसम्बन्धिलक्षणानि अलौकिकाः शब्दसम्बन्धिविषयाश्च यासामिति बहुव्रीहिः, तानि च न व्यवस्थितानि । क्वचित् 'प्रचोदयेत् अगृह्णन् ब्राह्मणा' इत्यादिप्रयोग-स्यापि दर्शनात् । **अनन्तेनेति** । 'अनन्ता वै वेदा' इति श्रुतेरिति भावः । **अपरिपूर्णेति** । 'इषेत्वोर्जेत्वे'त्येवमादेरपि दर्शनादिति भावः ।

गु०दी०— अलौकिकशाब्दलक्षणविषया इत्यत्र अलौकिकशाब्दलक्षणानि 'अयस्मयादीनि छन्दसी'-त्यादिकानि तद्विषया इत्यर्थः ।

यादु०— अप्रामाण्यमेवेति । इदं च प्राभाकरमतमाश्रित्योक्तं, भाट्टमते तु स्पर्शनार्थं द्वित्राङ्गुलं हित्वा तदितरसर्ववेष्टनरूपमर्थान्तरमेवोक्तम् । अतः प्रतीतार्थ एवाप्रामाण्यमिति व्याख्येयम् । **विरोधे त्वनपेक्षमिति** । स्मरणं प्रत्यक्षश्रुतिविरोधेऽनपेक्षमनादरणीयं स्यात् । असति प्रत्यक्षश्रुतिविरोधे मूलश्रुत्यनुमापकमष्टकादिस्मरण-मिति सूत्रार्थो जन्माधिकरणे पूर्वमेवोक्तः । तदीयाधिकरणरचना च तत्रैव प्रदर्शिता द्रष्टव्या । **अव्यवस्थिता-लौकिकेति** । शब्दस्येमे शाब्दाः, लक्षणानि च विषयाश्च लक्षणविषयाः, न लौकिका अलौकिकाः, अलौकिकाश्च ते शाब्दाश्च ते लक्षणविषयाश्च अलौकिकशाब्दलक्षणविषयाः, अव्यवस्थिता अनेकरूपा अलौकिकशाब्दलक्षण-विषया यासां तास्तथोक्ता इति विग्रहः । तथा च श्रुतीनां यानि लक्षणानि ब्रह्मणा सहात्मना देवेभिरित्यादिपद-स्वरूपाणि, ये विषयाः स्वरूपेणाहवनीयादिपदार्थाः ते न लौकिकशब्दलक्षणादिसदृशा, न चैकरूपा, आत्मना ब्रह्मणा इत्यपि दर्शनात् । नापि 'इषेत्वे'त्याद्याः परिपूर्णवाक्यरूपा अतोऽर्थविशेषपरतया न ज्ञातुं शक्यन्त इत्यर्थः । अत्र यद्यप्युपक्रमादिभिरेव तात्पर्यनिर्णय इति समन्वयसूत्र एवोक्तम् । शाखानामनन्तत्वेऽप्यविरोध इति गतिसामान्यादित्यत्रोक्तम् । पदपदार्थनिर्णयस्तु व्याकरणनिरुक्तादिभिरेव सुलभः । साकाङ्क्षवाक्यपूरणं चाध्याहारा-दिनेति लोकत एव सिद्धम् । तथाऽपि समूलस्मृतिविरोधे निर्मूलश्रुतिप्रामाण्यायोगादिति पूर्वोक्तयुक्त्यैव श्रौतोप-

क्रमादिकं स्मृत्यनुसारेणैव नेयमिति पूर्वपक्षिणः साङ्ख्यादेराशयः । बौद्धादेस्त्वप्रमाणमेवेति । अव्यवस्थितेत्यादे-रनियतानि लौकिकशब्दाविषयाणि यानि शब्दसम्बन्धीनि सूत्राणि तद्विषया इति वाऽर्थः ।

वं०प०— तदेव दर्शयति **स्मृतयो हीत्यादिना** । अत एव अर्थविशेषनिष्ठतानिर्धारणार्थमेवेत्यर्थः ।

कं०रा०— **विरोधे त्विति** । श्रुतिस्मृत्योर्विरोधे सति अनपेक्षं मूलप्रमाणानपेक्षं श्रुतिवाक्यमेव प्रमाणं अविरोधे मूलभूतश्रुत्यनुमानं प्रवर्तते मूलश्रुत्यनुमानानुदयात् विरुद्धा श्रुतिरप्रमाणमिति जैमिनिसूत्रार्थः । श्रुति-विरोधस्मृतेः प्रामाण्यं अनपेक्षं अनादरणीयं स्यात् । हि यस्मादसति विरोधे मूलश्रुत्यनुमानमुक्तं न तु सतीति वा सूत्रार्थः । **उक्तरीत्येति** । श्रुतिसमन्वयन्यायेन पाशुपतादिस्मृतीनामपि परब्रह्मणि समन्वयेन शिवार्चनादिपरत्वेन चेत्युक्तन्यायेनेत्यर्थः ।

श्रीनिधि०— **शाब्दलक्षणं** शब्दसम्बन्धिसूत्रम् ।

शे०वा०— भाष्ये प्रत्यक्षतो दृष्टेत्यधिकम् । न च पाशुपतादिस्मृतीनां प्रत्यक्षमूलकत्वव्युत्पादनार्थं तदिति वाच्यम् । श्रुतिपरित्यागेन प्रत्यक्षमूलकत्वव्युत्पादनस्याप्यनर्थकत्वात् । न च 'औदुम्बरी सर्वा वेष्टयि-तव्ये'त्यादिस्मृतिवैषम्यप्रतिपादनार्थं तदिति वाच्यम् । तत्साम्येऽप्यनुपपत्त्यभावेन तद्वैषम्यप्रदर्शनस्याप्यनर्थक-त्वादित्यतः सर्ववेष्टनादिस्मृतेः स्पर्शश्रुतिविरोधेनेव, श्रुतिविरोधेन पाशुपतादिस्मृत्यप्रामाण्यशङ्कापरिहारार्थत्वान्न तदानर्थक्यमित्याशयेन साम्यशङ्कामुत्थापयति **नन्विति** । औदुम्बरीं स्पृशता सर्वस्यास्तस्या वेष्टयितुमशक्य-त्वाद्वेष्टयित्रा च स्प्रष्टुमशक्यत्वेनाशक्यानुष्ठानमर्थद्वयं बोधयन्त्योः श्रुतिस्मृत्योः प्रमेयविरोधेनोभयोरपि प्रामाण्या-योगात् अन्यतरबाधे कर्तव्ये औष्ण्यप्रत्यक्षेण वह्निशैत्यानुमानस्येव श्रुतिविरोधेन सर्ववेष्टनस्मृतीनामप्रामाण्यवत् श्रुतिविरोधेन पाशुपतादिस्मृतीनामेवाप्रामाण्यान्न तद्विरोधेनोक्तार्थस्यायुक्ततेत्यर्थः । **श्रुतिमूलतयाऽभिमता हि ता इति** । प्रत्यक्षादेर्धर्माधर्मयोरप्रवृत्त्या प्रत्यक्षादिमूलकत्वस्य, पौरुषेयवाक्यतया वेदवत् स्वातन्त्र्येण प्रामाण्यस्य चानुपपत्तेः श्रुतिमूलतयैव तासां प्रामाण्यमिति भावः । **अप्रामाण्यमेवेति** । एतच्च प्राभाकरमतमाश्रित्योक्तम् । भट्टमते श्रुतिमूलत्वेनाभिमतायाः सर्ववेष्टनादिस्मृतेः स्पर्शनश्रुतिविरोधेन स्पर्शनार्थं द्वित्राङ्गुलं हित्वा तदितर-सर्ववेष्टनरूपार्थान्तरपरत्वेन प्रतीतेऽर्थेऽप्रामाण्येऽपि सर्वथाऽप्रामाण्याभावादिति द्रष्टव्यम् । अत्रैव जैमिनिसूत्रं प्रमाणयति **यथोक्तमिति** । स्मृतिचरण इति शेषः । श्रुतिविरोधे स्मृतिप्रामाण्यमनपेक्ष्यमनादरणीयं स्यात् । हि यस्मादसति श्रुतिविरोधे मूलश्रुत्यनुमानमुक्तं न तु सतीति सूत्रार्थः । ननु भाष्ये प्रेति पिपीलिकालिपिनिभेति च व्यर्थम् । न च पाशुपतादिस्मृतीनां स्पष्टवादित्वप्रतिपादनार्थत्वात् प्रशब्दस्य, श्रुतेरस्पष्टवादित्वप्रति-पादनार्थत्वाच्च पिपीलिकानिभेत्यस्य, नानर्थक्यमिति वाच्यम् । स्मृतिश्रुत्योः स्पष्टास्पष्टवादित्वप्रतिपादनस्यापि प्रयोजनाभावेन अनर्थकत्वादित्यत आशङ्कान्तरपरिहारार्थत्वान्न तदिति भावेन तद्व्यावर्त्यां शङ्कामुत्थापयति **ननु तर्हीति** । यद्वा मूले प्रशब्दस्य प्रयोजनं पिपीलिकानिभेत्यस्य प्रयोजनान्तरं च वक्तुं तद्व्यावर्त्यां शङ्कामुत्थापयति

ननु तर्हीति । स्यादेतदेवं यदि पाशुपतादिस्मृतेः सावकाशत्वं श्रुतेश्च निरवकाशत्वं स्यात् तदेव कुत इत्यतः श्रुतिसमन्वयन्यायेन पाशुपतादिस्मृतीनां विष्णुपरत्वेन शिवार्चनपरत्वाद्वा तच्छ्रुतेस्तु विषयान्तराभावान्निरवकाशत्वमिति भावेनोक्तम् **उक्तरीत्येति** । **अव्यवस्थितेति** । अव्यवस्थितमलौकिकं लोकाननुसारि यच्छाब्दलक्षणं 'मन्त्रेष्वाङ्यादेरात्मनः' इत्यादिशास्त्रं तद्विषयास्तन्निष्पाद्याः त्मना त्मन इत्याद्याः श्रुतय इत्यर्थः । वेद एव क्वचित्प्रवृत्तावपि क्वचिदप्रवृत्तेरुक्तशाब्दलक्षणस्याव्यवस्थितत्वं लोके सर्वथाऽप्यप्रवृत्तेरलौकिकत्वं च तस्येति बोध्यम् । **अशक्येति** । अशक्यमध्ययनं येषां तथाविधान्यनन्तान्यपरिपूर्णानि यानि वाक्यानि तद्रूपा इत्युक्तार्थे हेत्वन्तरम् ।

वा०र०— तदेव कुत इति । तदुभयमेव कुतः इत्यर्थः । परत्वाद्वा तत् इत्यत्र साम्यावकाशत्वमात्रं तच्छब्देन गृह्यते । योग्यत्वात् ।

स०न्र०— श्रुतिस्मृत्योर्विरोधे अनपेक्षं श्रुतिवाक्यं प्रमाणं स्यात् । असति विरोधे **अनुमानं** स्मृतिः प्रमाणमिति सूत्रार्थः । **ननु तर्हीति** । **उक्तरीत्या** श्रुतिसमन्वयन्यायेन शिवाद्यर्चनपरतयेत्युक्तरीत्येत्यर्थः । **अव्यवस्थितेति** । अव्यवस्थितं च तत् अलौकिकं च तत् शाब्दलक्षणं चेति विग्रहः । **मीमांसायासः** मीमांसारम्भ इत्यर्थः ।

विठ्ठल०— इत्यादिश्रुतिविरुद्धानामिति । यदि वस्त्रेण सर्ववेष्टनं न तदा स्पष्टदर्शनं लभ्यते वस्त्रेण व्यवहितत्वात् । यदि च स्पष्टदर्शनं न तदा सर्ववेष्टनं त्रिचतुरङ्गुलमात्रस्य स्पष्टदर्शनस्य स्थूलस्य वेष्टनेन विना असाध्यत्वादिति विरोधो ध्येयः । **अप्रामाण्यमिति** । प्राभाकरमतानुसारेण भट्टनये तु सर्ववेष्टनस्मृतेः सङ्कोचतः प्रामाण्यमिति द्रष्टव्यम् । **विरोधे त्विति** । श्रुतिस्मृत्योर्विरोधे स्मृतेः **प्रामाण्यमनपेक्ष** अनादरणीयं स्यात् । **हि** यस्मात् तस्मादसति विरोधे स्मृतित्वानुमानं मूलश्रुत्यनुमापकत्वेनैव प्रमाणमिति जैमिनिसूत्रार्थः । **न चैवमित्यतः**परं प्रकृत इति शेषः । **उक्तरीत्येति** । श्रुतिसमन्वयन्यायेन शिवार्चनादिपरत्वेन चेत्युक्तरीत्येत्यर्थः । **अव्यवस्थितेति** । शब्दस्येमे शाब्दाः, लक्षणानि च विवक्षया विषयाश्च लक्षणविषयाः, शाब्दाश्च ते लक्षणविषयाश्च शाब्दलक्षणविषया, अलौकिकाश्च ते शाब्दलक्षणविषयाश्च, अव्यवस्थितानेकरूपा अलौकिकशाब्दलक्षणविषया यासां तास्तथोक्ताः इति विग्रहः । तथा च श्रुतीना यानि लक्षणानि ब्रह्मणा सह त्मना देवेभिरित्यादीनि पदस्वरूपाणि, यो विषयः यूपाहवनीयादिपदार्थाः तेन लौकिकशब्दलक्षणादिसदृशाः क्वचित्तत्सादृश्येन अव्यवस्थितत्वादित्यर्थः । यद्वा लौकिकानि शाब्दलक्षणानि शब्दसम्बन्धीनि सूत्राणि प्रातिशाख्यादीनि तद्विषया इत्यर्थः । **अपरिपूर्णवाक्येति** । अध्याहारादिकमन्तरेणान्वयपूर्तिरहिता इत्यर्थः । **अत एवेति** । ये मतिव्याकुलत्वादेवेत्यर्थः ।

चषकः— नन्वित्यादि । 'उद्गाता औदुम्बरीं शाखां स्पृष्ट्वोद्गायेदि'त्यर्थः । **श्रुतिमूलतयेति** । वेदवत् अपौरुषेयत्वनिबन्धनप्रामाण्यस्यातीन्द्रियार्थे प्रत्यक्षाप्रवृत्त्या तन्मूलकत्वस्य दुरुपगमत्वादिति भावः । **अप्रामाण्य-**

मेवेति । प्राभाकरमतमभिसन्धायैतत् । भट्टदिशा तु तां शाखां स्प्रष्टुं द्वित्राङ्गुलं हित्वा तदितरनिखिलभागवेष्टन-रूपार्थान्तरस्यैवाभिहितत्वम् यथाश्रुतार्थे एवाप्रामाण्यमिति व्याकर्तव्यम् । अभिहितार्थे जैमिनिसूत्रं प्रमाणमाचष्टे **यथाऽऽहेति** । प्रमाणलक्षणे तृतीयचरणीयद्वितीयनय इति पूरणीयम् । सर्वविष्टनादिस्मृतीनां प्रत्यक्षश्रुतिविरोधे सति तादृशस्मृतिजातं प्रमाणत्वेनादरणीयं न स्यात् । हि यस्मात् तादृशश्रुतिविरोधेऽसति मूलभूतश्रुत्यनुमापक-मष्टकादिस्मरणमिति सूत्रार्थो जन्मादिनय एवाभिहितः । **अव्यवस्थितेत्यादि** । अव्यवस्थितानि अनेकविधानि अलौकिकानि लौकिकशब्दव्यावृत्तागमादेशादिप्रतिपादकानि यानि लक्षणानि 'आज्जसेरसुक्' 'मन्त्रेष्वाङ्यादे-रात्मनः' 'हृग्रहोर्भश्छन्दसी'त्यादीनि शास्त्राणि तद्विषया इति तत्पुरुषोऽनेकरूपाणि लौकिकशब्दव्यावृत्तानि शब्द-सम्बन्धीन्यागमादेशरूपचिह्नानि तादृशरूपाहवनीयादिविषयाश्च येषामिति बहुव्रीहिर्वा ।

॥ इति आप्तोक्तानां प्रत्यक्षमूलत्वम् ॥

* * *

११॥ अथ श्रुतीनां च संवादापेक्षित्वम् ॥

१२ **सु०— किञ्च श्रुतयः तावत् अविस्पष्टार्थाः प्रणेतृव्याख्यानसम्प्रदायविकला न स्वतन्त्राः कमप्यर्थं प्रतिपादयितुमीशते, किन्तु सहजसिद्धेन योगर्धि(र्धी)लब्धेन वा प्रत्यक्षेण अशेषार्थदर्शिनामाप्तानां वचनमनुसृत्य नेतव्याः । यथोक्तम् 'इतिहासपुराणाभ्यां वेदं समुपबृंहयेदि'ति । इतिहासपुराणग्रहणमुपलक्षणम् । तथा च कथं पाशुपतादिस्मृत्यु-क्तार्थनिवारणाय समर्थाः स्युः । तदिदमुक्तं पिपीलिकालिपिनिभा संवादेन विना कमप्यर्थं प्रतिपादयितुमसमर्था श्रुतिः यद्वचनसंवादापेक्षिणी तैरेव आप्तैः प्रत्यक्षतो दृष्ट्वा प्रोक्तमर्थं कथं वारयेत् । स्वतन्त्र(स्वातन्त्र्य)दशायामप्रतिपादकत्वात् । पारतन्त्र्ये तु विरोधाभावा-देव । किन्तु तदनुसारेणैव नेतव्येति ।**

परि०— किन्त्वित्यादि । यद्यप्येषा शङ्का उपक्रमादिभिरेव वेदार्थो ग्राह्यः न पाशुपता-दिभिरित्यर्थसाधकसमन्वयसूत्र एव निरस्ता । तथाप्युपक्रमादयोऽपि तदनुसारेण नेतव्या इत्येवमत्रा-भिप्रेतमिति चन्द्रिकोक्तं ध्येयम् ।

यादु०— उपलक्षणमिति । अशेषार्थदर्शिनामाप्तानां वचनमात्रस्येति शेषः । **स्वतन्त्रदशायामिति** । आप्तशिवादिवचनाननुसरणदशायामित्यर्थः । **पारतन्त्र्य इति** । तद्वचनानुसरण इत्यर्थः ।

वं०प०— नन्वत्रेतिहासपुराणयोरेव श्रवणात् कथमाप्तवचनानुसारेण नेतव्या इत्युच्यत इत्यत आह **इतिहासपुराणमुपलक्षणमिति** ।

कं०रा०— **स्वतन्त्रा इति** । स्मृत्यनुसरणरहिता इत्यर्थः । **पारतन्त्र्ये त्विति** । स्मृत्यनुसरणे तु स्मृत्या प्रतीयमानार्थस्यैव श्रुत्या प्रतिपादनीयत्वेन तस्याः स्मृतिविरोधाभावादेवेति भावः । पारतन्त्र्ये विरोधाभावः कथमिति पृच्छति **किन्त्विति** । पारतन्त्र्यदशायामुपजीव्यस्मृत्यनुसारेण श्रुतेर्नेतव्यत्वाद्विरोधाभाव इत्युत्तरमाह **तदनुसारेणेति** ।

श्रीनिधि०— **तथा चेति** । सर्वज्ञे सिद्धे सतीत्यर्थः ।

शे०वा०— भाष्यं प्रकारान्तरेणापि प्राबल्यदौर्बल्यव्युत्पादकतया व्याचष्टे **किञ्चेति** । **अविस्पष्टार्थाः** दुर्बोधपदार्थाः दुरधिगमवाक्यार्थाश्चेत्यर्थः । ईश्वरसङ्ग्रहार्थं सहजसिद्धेनेत्युक्तम् । तदितरयोगिसाधारणार्थमाह **योगर्धीति** । नन्वत्रेतिहासपुराणयोरेव वेदनिर्णायकत्वमुच्यते । न त्वाप्तवाक्यमात्रस्य तत्कथमेतद्बलेन पाशुपतादिस्मृतीनां वेदार्थनिर्णायकत्वसिद्धिरित्यत आह **इतिहासेति** । अशेषार्थप्रदर्श्याप्तवचनमात्रस्योपलक्षणमित्यर्थः । **स्वतन्त्रदशायामिति** । स्वव्याख्यानरूपपाशुपतादिस्मृत्यननुसरणदशायामित्यर्थः । **पारतन्त्र्य इति** । पाशुपतादिस्मृत्यनुसरण इत्यर्थः । नन्वनिश्चिततात्पर्यस्य शैवाद्यागमस्य वेदतात्पर्यनिश्चायकत्वे अतिप्रसङ्गात् निश्चिततात्पर्यस्यैव तस्य तत्तात्पर्यनिश्चायकत्वं वाच्यम् । न च शैवाद्यागमतात्पर्यनिश्चयो वक्त्रुपदेशेन वा तन्मूलकव्याख्यानेन वाऽङ्गीकर्तुं शक्यस्तथा सति वक्तरि तात्पर्यमनुपदिश्य नष्टे तत्तात्पर्यानवगमप्रसङ्गात् । किन्तूपक्रमादिभिरेवेति वेदेऽपि तैरेव लोके क्लृप्तेस्तात्पर्यनिश्चय इत्यस्यार्थस्य समन्वयसूत्रे उक्तत्वेन प्रणेतृव्याख्यानसम्प्रदायविकलानामपि श्रुतीनामर्थविशेषनिष्ठत्वोपपत्तेः प्रणेतृव्याख्यानसम्प्रदायविकलत्वमप्रयोजकम् । एवमनन्तत्वेऽपि शाखानामविरोधस्य **गतिसामान्यात्** इत्यत्रैव सिद्धेरनन्तशाखात्वमपि । तथा नानानिगमनिरुक्तव्याकरणादिभिरेव पदार्थनिर्णयोपपत्तेर्न दुर्गमपदार्थत्वमपि । नानान्यायकलापादेव वाक्यार्थाधिगमसम्भवान्न दुरधिगमवाक्यार्थत्वमप्यस्ति । साकाङ्क्षवाक्यपरिपूरणस्याध्याहारादिना लोकत एव सिद्धत्वान्न 'इषेत्वा' इत्यादीनामपरिपूर्णत्वमपीति कथमेतैर्हेतुभिः श्रुतीनामर्थविशेषनिष्ठत्वासम्भववर्णनमिति चेत् । सत्यम् । इयं वस्तुगतिः । तथाऽपि समूलस्मृतिविरोधे निर्मूलश्रुतिप्रामाण्यानुपपत्तेः स्मृत्यनुसारेण श्रौतोपक्रमादिकं नेयमिति भावेनैतत्पूर्वपक्षवर्णनमिति ध्येयम् ।

स०व्र०— **स्वातन्त्र्यदशायामिति** । व्याख्याननैरपेक्ष्येण स्वातन्त्र्याङ्गीकार इत्यर्थः । **पारतन्त्र्ये तु विरोधाभावादिति** । क्वचित्पुस्तके पारतन्त्र्ये विरोधाभावादेः इति पाठः । तत्रादिपदेन प्राबल्याभावपरिग्रहः । तथा च न स्मृतिबाधकत्वं श्रुतेरिति भावः ।

विठ्ठल०— **स्वतन्त्रा इति** । स्मृत्यनुसरणरहिता इत्यर्थः । **उपलक्षणमिति** । आप्तवचनमात्रस्येति शेषः । पारतन्त्र्येकरोधाभावः । कथमिति पृच्छति **किञ्चेति** । उत्तरमाह **तदनुसारेणेति** ।

चषकः— **उपलक्षणमिति** । अशेषार्थदर्शिनामाप्तानां वचनमात्रस्येति पूरणीयम् । **स्वतन्त्रदशायाम्** । पाशुपतादिस्मृत्यननुरोधदशायाम् । **पारतन्त्र्ये** । तादृशस्मृत्यनुरोधे ।

॥ इति श्रुतीनां च संवादापेक्षित्वम् ॥

* * *

॥ अथ रुद्रादीनां च सर्वज्ञत्वाद्याप्तत्वम् ॥

१३ **सु०**— भवेदेतद्यदि पाशुपतादिस्मृतिप्रणेतॄणामाप्तत्वं स्यात् । तदेव कुत इत्यत आह **सर्वगा हीति** । सर्वं गच्छन्त्यवगच्छन्तीति **सर्वगाः** । आप्तत्वोपलक्षणमेतत् । **ते** रुद्रादयः । **हि** इति तत्र प्रमाणप्रसिद्धिं द्योतयति ।

अथवा सर्वज्ञत्वमेवात्र प्रमाणप्रसिद्धया साध्यते, तत एवान्यस्य सिद्धेः ।

तथा हि । हरिहरहिरण्यगर्भास्तावत्सर्वज्ञतया श्रुतीतिहासपुराणेषु प्रसिद्धाः । तत्र हरेरेवावतारा बुद्धर्षभकपिलाः सौगतादिस्मृतिप्रणेतारः । तथा च तेषां मोहाभावेन राग-द्वेषयोरप्यभावात् विप्रलिप्सा च निवर्तते ।

किञ्च ज्ञानेच्छाप्रयत्नस्थानकरणपाटवानि तावदुपदेशमात्रेण तेषां निश्चीयन्ते । ज्ञानं तु यथार्थमयथार्थं वा स्यात्, इच्छाऽपि प्रतिपिपादयिषा वा विप्रलिप्सा वेति सन्देहो-ऽवशिष्यते ।

तत्राभ्यासदशापन्नोऽयमर्थोऽस्येति सामान्यतो निश्चये भवत्येव तस्य ज्ञानस्य यथार्थत्वनिश्चयः, यथाऽभ्यासदशापन्नमिदमरण्यममीषां म्लेच्छानामतोऽस्मिन्नेते मार्गा-भिज्ञा इति पान्थानामेव निश्चयः ।

विप्रलिप्सा च हेतुदर्शनेन व्याप्ता हेतौ सतीति स्यात् । स च द्विरूपः । स्वोपकारः परापकारो वा । न तावत्पान्थेषु विमार्गेण प्रतिष्ठमानेषु म्लेच्छानां कश्चित्स्वोपकारः; स्वस्य गृहीतत्वात्, शरीरस्य च करणीयान्तराभावात्, भावे वा परित्यागायोगात् । नापि द्वितीयः, न ह्यनुन्मत्ता अनपकारिणमपकुर्वते, नापि परापकारमात्रं पुरुषार्थः, तथा सति सर्वः सर्वमपकुर्यादिति । एवं विप्रलिप्साऽपि निवार्यते ।

अनभ्यासदशापन्ने तु विषये प्रमाणान्तरसंवादात्प्रवृत्तिसामर्थ्याद्वा मोहविप्रलिप्सयोर्निवृत्तिः; इत्यतो म्लेच्छा अप्याप्ता भवन्ति, किमुत महानुभावा रुद्रादय इति ॥

परि०— आप्तत्वेति । विवक्षितार्थतत्त्वज्ञानाविप्रलिप्साकरणपाटवविवक्षारूपधर्मचतुष्टयवत्त्वोपलक्षणमित्यर्थः । **अन्यस्येति** । आप्तशब्दार्थप्रविष्टाविप्रलिप्सादिधर्मस्येत्यर्थः । **मोहाभावेनेति** । मिथ्याज्ञानकार्यत्वाद्रागद्वेषयोरिति भावः । **विप्रलिप्सा निवर्तत इति** । रागादिमूलत्वात् तस्या इति भावः । **ज्ञानेति** । विवक्षितवाक्यार्थज्ञानम् । **इच्छा** वाक्यप्रयोगेच्छा । **प्रयत्नः** प्रयोगानुकूलो व्यापारः । 'अकुहविसर्जनीयानां कण्ठः, इचुयशानां तालु' इत्यादिनोक्तकण्ठताल्वादिस्थानरूपकरणपाटवमित्येतानीत्यर्थः । पाटवपदं प्रयत्नेऽप्यन्वेति । तथा च विवृतमूष्मणां स्वराणां च स्पृष्टं प्रयतनं स्पर्शानामित्याद्युक्तविवृतादिप्रयत्नपाटवमर्थ इत्येके । ज्ञानयाथार्थ्यनिश्चयप्रकारं हेतुदृष्टा(न्ताभ्यां)न्तोक्त्या व्यनक्ति **तत्रेत्यादिना** । अविप्रलिप्सां च दृष्टान्तेन व्यनक्ति **विप्रलिप्सा चेति** । अरण्यवासिषु म्लेञ्छेषु पान्थविषयकविप्रलिप्सा चेत्यर्थः । **हेतौ सति** हेतुज्ञाने सतीत्यर्थः । **प्रतिष्ठमानेषु** गच्छत्स्वित्यर्थः । 'समवप्रविभ्यःस्थ' इति प्रपूर्वस्य तिष्ठतेरात्मनेपदम् । द्रव्यापहार एवोपकार इत्यत आह **स्वस्येति** । द्रव्यस्येत्यर्थः । तदीयं शरीरं अस्ति खल्वित्यत आह **शरीरस्य चेति** । **अनभ्यासेति** । म्लेच्छानामिति योज्यम् । रुद्रादय इतीतिपदस्य तत एवान्यस्य सिद्धेरिति पूर्वेणान्वयः ।

गु०दी०— स्वस्य गृहीतत्वात् इत्यत्र स्वस्य द्रव्यस्य गृहीतत्वादित्यर्थः ।

यादु०— स्थानेत्यत्र वर्णोच्चारणस्थानं ताल्वादि विवक्षितम् । **पान्थानामेवेति** । म्लेच्छापहृतसर्वस्वानामेवेत्यर्थः । म्लेच्छेषु विप्रलिप्साऽभावमुपपादयितुमाह **विप्रलिप्सा चेत्यादिना** । **स्वस्येति** । धनस्येत्यर्थः । तथा च तदीयधनलाभलक्षणस्वोपकारः पूर्वमेव जातोऽस्तीति भावः । **शरीरस्य चेति** । जात्यभिप्रायमेकवचनम् । पान्थशरीराणामित्यर्थः । तदीयशरीरेषु धनापहारानुकूलं यत्ताडनादिकं तत्कृतमन्यच्च तत्र करणीयं स्वोपकारकं किमपि नास्तीति भावः । ननु कथं नास्ति, पान्था मुक्ताश्चेद्राजानं प्रति वक्ष्यन्ति स चास्माकमनिष्टं करिष्यत्यत एषां शिरश्छेद एव कर्तव्य इत्यभिप्रायवतामनिष्टनिवृत्तिरूपस्वोपकारजनकशिरश्छेद एव तत्र करणीयोऽस्तीत्यत आह **भावे वेति** । दार्ष्टान्तिके विप्रलिप्साऽभावं दर्शयति **एवं विप्रलिप्साऽपीति** । रुद्रादीनामिति शेषः । स्वोपकारपरापकाररूपहेत्वोरदर्शनादिति भावः । **मोहविप्रलिप्सयोरिति** । दृष्टान्ते म्लेच्छादौ दार्ष्टान्तिके रुद्रादावपीति शेषः । 'अतो म्लेच्छा' इति तु समग्राप्तत्वस्योपसंहारः ।

वं०प०— अनेनाप्त्येकदेशभूततत्त्वज्ञानस्यैकस्यैवोक्तत्वेनाविप्रलिप्साकरणपाटवयोरनुक्तत्वादाह **आप्त-त्वेति । प्रमाणसिद्धत्वा** हिशब्दोक्त्या । **तत एव** सार्वज्ञमात्रेणैव **अन्यस्य** अविप्रलिप्सादेः सिद्धेः; नात्र पूर्ववदाप्तत्वोपलक्षणं कार्यमिति भावः । तमेव सिद्धिप्रकारं दर्शयति **तथा ही**त्यादिना **किमु महानुभावा रुद्रादय** इत्यन्तेन । विप्रलिप्सा चेत्यतःपूर्वं तन्मूलकेति शेषः । **निवर्तते** । न ह्येवमेव कश्चित्कञ्चिद्विप्रलब्धुमिच्छतीति हृदयम् । रुद्रादौ तत्सिद्धिप्रकारं दर्शयति **किञ्चेत्यादिना** । स्थानपाटवं करणपाटवं चेति सम्बन्धः । स्थानं नामाक्षरोच्चारणहेतुभूतोरःप्रभृत्यष्टस्थलविशेषः । **पान्थानामिति** । मार्गे केचिद्गच्छन्ति, तेषां द्रव्यादिकं चोरभूता म्लेच्छा अपहृतवन्तोऽपहृतसर्वस्वैः पान्थैरस्मदीयं द्रव्यं तावत्सर्वमपहृतमस्माकं समीचीनं मार्गं वा गन्तुमुपदिशतेति पृष्टा अनेन मार्गेण गन्तव्यमित्युपदिशन्ति । पश्चादेवमुपदिष्टानां तेषां पान्थानां मार्गविषये म्लेच्छज्ञानेऽभ्यासदशापन्नत्वेन याथार्थ्यं निश्चित्य तेष्वाप्तिं च निश्चित्य पश्चाद्गच्छन्तीति म्लेच्छा अप्याप्ता भवन्तीत्यन्वयः । ननु तेष्वेतेषामाप्तिनिश्चयः कथं घटते । अमार्गमेवैते मार्गतयोपदिशन्त्यस्मद्धननार्थमिति सन्देहेनानिश्चय एव स्यादिति चेत् । सत्यम् । द्रव्यादिसद्भावदशायामेवमेतत् । यतस्ते पान्थाः । कोऽर्थः । म्लेच्छापहृतसर्वस्वाः । तथा चास्मदीयं सर्वस्वमपहृतमतःपरमस्मानेते किं करिष्यन्ति । अतः समीचीनमेव मार्गमिते उपदिशन्तीति भविष्यत्येवाप्तिनिश्चय इति हृदयम् । स्वोपकारोऽपि पान्थद्रव्यापहारो वा तदीय-शरीरच्छेदादिकं वेति विकल्प्य आद्यं निराह **स्वस्येति** । द्वितीये त्वाह **शरीरस्येति** । **द्वितीय इति** । म्लेच्छा अमार्गमिव मार्गतया विप्रलिप्सयोपदिशन्ति । पान्थेषु विमार्गेण गच्छत्सु सत्सु तेषां कश्चनापकारो भविष्यति स एव तेषां विप्रलिप्साहेतुरिति द्वितीयोऽपि नेत्यर्थः । **न हीति** । तथा च म्लेच्छानां पान्थकृतापकारप्रसक्ते-रेवाभावात् पान्थानां म्लेच्छा विमार्गोपदेशेन किमर्थमपकारं चिन्तयेयुरिति तद्धेतुका विप्रलिप्सा निवार्यत इत्यर्थः । तत्कृतापकाराभावेऽपि परेषामपकारचिन्तनमात्रमेव पुरुषार्थ इति भवति विप्रलिप्सायां हेतुरित्याशङ्क्याह **नापीति । अनभ्यासेति** । यथा कश्चिदनभ्यस्ते मार्गे सन्देहेन गच्छति पश्चात्तेन मार्गेण गच्छमानं कञ्चित् दृष्ट्वा 'अस्य ग्रामस्यायं मार्गो भवति न वे'ति पृष्टे, 'भवति, सुखेन गन्तव्यमि'ति तेनोक्ते तथा पुरतोऽन्येनापि तथैवोक्ते प्रमाणान्तरसंवादेन पुरतो गमनानन्तरं ग्रामो लब्ध इत्येवं समर्थप्रवृत्त्या वा पूर्वमुपदेष्टरि म्लेच्छे भवत्येवाप्तिनिश्चय इति भावः ।

कं०रा०— तत एवेति । सर्वज्ञत्वादेव विप्रलिप्साविरहस्य सिद्धेरित्यर्थः । **उपदेशमात्रेणेति** । उपदेशस्य ज्ञानेच्छाप्रयत्नस्थानकरणपाटवैर्विनानुपपत्तेरुपदेशमात्रेण तन्निश्चय इति भावः । **तस्येति** । ज्ञानस्य इत्यर्थः । **प्रतिष्ठमानेष्विति** । गच्छत्स्वित्यर्थः । ननु पन्थानां विमार्गेण गमने तदीयधनस्य म्लेच्छैर्गृहीतुं शक्यत्वात् कथं तेषु विमार्गेण प्रतिष्ठमानेषु म्लेच्छानामुपकाराभाव इत्यत आह **स्वस्येति** । धनस्य मार्गोपदेशात्प्रागेव म्लेच्छैर्गृहीततया पान्थानां विमार्गे गमनस्य तदीयधनग्रहणार्थत्वाभावेन न तेन म्लेच्छानां स्वोपकार इति भावः । ननु पान्थानां स्वस्य प्रागेव गृहीतत्वेन विमार्गगमनस्य तदीयधनग्रहणार्थत्वाभावेऽपि

तदीयशरीरग्रहणार्थत्वसम्भवेन विमार्गोपदेशः किं न स्यादित्यत आह **शरीरस्य चेति** । गृहीतस्य पान्थशरीरस्य कृत्यन्तराभावेन तदीयधनग्रहणमेव तत्कृत्यं वक्तव्यम् । तच्च न सम्भवति । तस्य प्रागेव गृहीतत्वादतः शरीरग्रहणस्य निष्प्रयोजनत्वेन विमार्गगमनस्य तादृश्यासम्भवान्न तदर्थं विमार्गोपदेश इति भावः । **भावे वेति** । गृहीतस्य पान्थशरीरस्य कृत्यान्तरभावे वा तदीयधनग्रहणानन्तरं शरीरावशिष्टानां पन्थानां परित्यागः म्लेच्छैर्न क्रीयेत । कृतश्च तैस्तत्परित्यागः । अतो न कृत्यान्तरसम्भावनेति भावः । म्लेच्छाः खलु अरण्ये गच्छतां जनानां पान्थानां सर्वस्वं गृहीत्वा तांस्त्यजन्ति अनन्तरं मार्गमजानानांस्तान्प्रति मार्गमुपदिशन्ति चेति प्रसिद्धम् ।

श्रीनिधि०— ज्ञानेच्छेत्यादि । **ज्ञानं** विवक्षितार्थज्ञानम् । **इच्छा** विवक्षा । **स्वस्य** धनस्य । **करणीयान्तराभावादिति** । धनग्रहणार्थमेव तावद्धनादेः कृतत्वादिति भावः ।

शे०वा०— 'सर्वगा हि ते' इति रुद्रादेः सर्वज्ञत्ववर्णनानर्थक्यमाशङ्क्य आप्तत्वसिद्ध्यर्थं तदिति भावेन तन्निवर्त्यशङ्काप्रदर्शनपूर्वकं तत्परिहारकतयोत्तरवाक्यं योजयति **भवेदेतदिति** । ननु रुद्रादीनां सर्वज्ञत्वकथनमात्रेण कथमाप्तत्वसिद्धिरविप्रलिप्सादेरकथनादित्यत आह **आप्तत्वोपलक्षणमेतदिति** । आप्त्येकदेशवाचिना सर्वग-शब्देन तदेकदेशभूताविप्रलिप्सादेरुपलक्षणमित्यर्थः । उपलक्षणत्वपक्षस्य स्वायत्तन्यायविरुद्धत्वात् पक्षान्तरमाह **अथवेति** । **अन्यस्येति** । अविप्रलिप्सादेरित्यर्थः । अस्तु सर्वज्ञत्वं किं तावतेत्यतस्तत्त्वज्ञानस्य समाना-श्रयविषयाज्ञानमिथ्याज्ञाननिवर्तकत्वस्वाभाव्यात् सर्वज्ञत्वेन मिथ्याज्ञानाभावसिद्धिरित्याह **तथा चेति** । **राग-द्वेषयोरिति** । तयोर्मिथ्याज्ञानकार्यत्वात् कारणाभावे च कार्याभावसौलभ्यादिति भावः । **विप्रलिप्सा चेति** । तस्या रागादिकार्यतया तद्रहितस्य तदसम्भवादिति भावः । एवं सार्वज्ञपुरस्कारेणाप्तत्वं प्रसाध्य अनङ्गीकृत्यापि सर्वज्ञत्वमाप्तत्वं साधयति **किञ्चेति** । अत एव द्विविधो हि पुरुषः सर्वज्ञोऽसर्वज्ञश्चेति । तत्र पूर्वस्य तावत् सर्वज्ञत्वसाधकादेव प्रमाणाद्रागद्वेषमोहविरहसिद्धेरनाप्तत्वं निरस्तम् । उत्तरस्यापि 'ज्ञानेच्छाप्रयत्नस्थानकरण-पाटवानि तावदुपदेशमात्रेणैव निश्चीयन्ते' इत्यादिना सर्वज्ञत्वतिरस्कारेणाप्याप्तत्वसमर्थनमित्थमेव प्रमाणनिबन्ध-कृता कृतमिति द्रष्टव्यम् । **प्रयत्नो** बाह्याभ्यन्तरभेदेन द्विरूपः । **स्थानं** ताल्वादि । ननु कथं तर्हि तद्याथार्थ्या-द्यवधारणमित्यतो रुद्रादयोऽर्थविशेषे **यथार्थज्ञानवन्तस्तद्विषयेऽभ्यासातिशयवत्त्वादित्यनुमानाज्ज्ञानयाथार्थ्यसिद्धि-** रित्यभिप्रेत्य विवक्षितानुमाने यो यत्राभ्यासातिशयवान् स तद्विशेषयथार्थज्ञानवानिति सामान्यव्याप्तिं सूचयन्नाह **तत्रेत्यादिना** । कुतोऽत्र सामान्यव्याप्तिराश्रीयते विशेषव्याप्तिरेव किन्न स्यादित्यतो दृष्टान्ताभावादिति भावेन दृष्टान्तोक्त्या सामान्यव्याप्तिमुपपादयति **यथेति** । **पान्थानामेवेति** । म्लेच्छापहृतसर्वस्वानामेवेत्यर्थः । एवमनु-मानेन मोहाभावः साधितः । इदानीं रुद्रादयो विप्रलिप्साशून्या हेतुदर्शनशून्यत्वादित्यनुमानाद्विप्रलिप्साऽभाव-सिद्धिरित्यभिप्रेत्य व्य.पकाभाववति व्याप्याभावनियमान्नाप्रयोजकत्वमिति दर्शयितुं विप्रलिप्साहेतुदर्शनयो-'र्व्याप्यव्यापकभावं तावद्दर्शयति **विप्रलिप्सा चेति** । यत्र हेतुदर्शनाभावः तत्र विप्रलिप्साऽभाव इत्यभि-प्रेतानुमानमूलव्याप्तौ म्लेच्छानामेव दृष्टान्तत्वमित्यभिप्रेत्य तत्र व्यापकाभावोपपादनपूर्वकं व्याप्याभावमाह

न तावदित्यादिना । स्वस्येति । धनस्येत्यर्थः । तथा च तदीयधनलाभलक्षणः स्वोपकारः प्रयोजनमिति भावः । ननु धनग्रहणेऽपि शरीरमवशिष्टमस्तीत्यत आह **शरीरस्य चेति** । जात्यभिप्रायमेकवचनम् । पान्थशरीराणामित्यर्थः । धनापहारानुकूलस्य ताडनादेः पूर्वमेव कृतत्वादन्यस्य च स्वोपकारस्य तत्र करणीयस्याभावादिति भावः । **भावे वेति** । यद्यप्यमार्गेण गच्छन्तः स्वयमेव मरिष्यन्ति पान्थाः किं स्वव्यापारेण सुमार्गेण गच्छन्तस्तु जीवित्वाद्राजानमावेद्यास्मान् घातयिष्यन्तीत्याशयेन स्वसंरक्षणार्थमेवामार्गमुपदिशन्तीत्याशयसम्भवादस्त्येव हेतुदर्शनं तथाऽपि यत्रैवं शङ्का नास्ति म्लेच्छेषु तत्परमेवैतदिति ध्येयम् । यद्वा यत्र म्लेच्छोक्तेनैव मार्गेण गच्छन्तो विवक्षितग्रामादिकं प्राप्नुवन्ति तत्र संवादेन म्लेच्छानामप्याप्तत्वं तेनैवावधारयन्तीत्येवम्परोऽयं ग्रन्थ इति द्रष्टव्यम् । अस्त्वेवमभ्यासदशापन्ने विषये उक्तानुमानद्वयेन मोहविप्रलिप्सयोरभावसिद्धिरनभ्यासदशापन्नविषये तु कथमित्यतोऽनभ्यासदशापन्नविषये म्लेच्छानां तदुभयसिद्धिवच्छिवादीनामप्युक्तविषये तदुभयसिद्धिरित्यभिप्रेत्य म्लेच्छेषु तदुभयसिद्धिप्रकारमाह **अनभ्यासेति । प्रवृत्तिसामर्थ्यादिति** । ततोऽर्थमवबुध्य प्रवृत्तस्य फलोपलम्भः प्रवृत्तिसामर्थ्यं तस्मादित्यर्थः । अस्त्वेवमुक्तरीत्या मोहविप्रलिप्सयोर्निवृत्तिः किं तावताऽपीत्यत आह **अत इति** ।

वा०र०— मोहाभाव इति । अर्थविशेषयथार्थज्ञाने सिद्धे मोहाभावसिद्धिरिति भावेन इदमुक्तम् । **इदानीमिति** । न च प्राणिमात्रेऽपि मोहाभावादेव रागद्वेषाभावेनाह विप्रलिप्साभावसाधनं कुतो न कृतमिति वाच्यम् । अर्थविशेषे यथार्थज्ञानवत्त्वेन विषयान्तरे रागाद्यभावाप्रतीतेरित्याशयात् । **ज्ञानीति** । एतदुत्तरत्र व्यक्तं भविष्यति ।

स०व्र०— रागद्वेषयोरप्यभावादिति । न च रागद्वेषाभावेन विप्रलिप्साभावसाधने बुद्धेर्व्यभिचार इति वाच्यम् । एवं स्वाभ्युगताचार्यस्यैव सार्वज्ञ्यमङ्गीकृत्य तत्प्रणीतवाक्यस्य प्रामाण्यं साधयन्तीत्युक्तत्वात् तस्यापि पक्षकोटिप्रवेशान्न व्यभिचार इति भावः । **स्थानेति** । देशसम्पत्तिरित्यर्थः । अथवा संस्थानविशेष इत्यर्थः । ननु द्रव्यसम्पन्नेन म्लेच्छं प्रति कोऽयं मार्ग इति पृष्टे द्रव्यापहारेच्छया अयं मार्ग इत्युपदेशस्य कृतत्वेन स्वोपकारस्यैव विद्यमानत्वात् कथं स्वोपकाराभाव इत्यत आह **स्वस्येति** । द्रव्यस्येत्यर्थः । ननु शरीरग्रहणेच्छयोपदिष्टत्वेन स्वोपकार एव वर्तत इत्यत आह **शरीरस्येति** । शरीरेण कर्तव्यप्रयोजनाभावात् न तस्य ग्रहणेच्छया उपदेश इति भावः । परकीयप्रयोजनस्य ज्ञातुमशक्यत्वात् कथं शरीरेण प्रयोजनाभाव इत्यत आह **भावे वेति** । परित्यागायोगात् गृह्णन्त्येवेत्यर्थः ।

विठ्ठल०— आप्तत्वेति । विवक्षितार्थतत्त्वज्ञानविप्रलम्भाकरणपाटवविवक्षारूपधर्मचतुष्टयवत्त्वोपलक्षणमित्यर्थः । **अन्यस्येति** । आप्तशब्दार्थप्रविष्टधर्मान्तरस्येत्यर्थः । एवं सार्वज्ञसिद्धिमुक्त्वा तत एवान्यस्य सिद्धिप्रकारमाह **तत्र हरेरेवेति । मोहाभावेनेति** । मिथ्याज्ञानकार्यत्वाद्रागद्वेषयोरिति भावः । **विप्रलिप्सा च निर्वतत इति** । रागादिमूलत्वात् तस्य इत्यर्थः । **सर्वगाहीत्यत्र** आप्तत्वे युक्तिर्हिशब्देन सूच्यत इत्याशयेन

शिवादीनामाप्तत्वं युक्त्यापि साधयति **किञ्चेति** । **ज्ञानेति** । विवक्षितार्थतत्त्वज्ञानम् । **इच्छा** वाक्यप्रयोगेच्छा । **प्रयत्नः** प्रयोगानुकूलो व्यापारः । कण्ठताल्वोष्ठादिस्थानरूपकरणपाटवमित्येतानीत्यर्थः । ज्ञानयाथार्थ्यनिश्चयप्रकारं हेतुं दृष्टाभ्यां व्यनक्ति **तत्रेत्यादिना** । अविप्रलिप्सां च दृष्टान्तेन व्यनक्ति **विप्रलिप्सा चेति** । आरण्यवासिषु म्लेच्छेषु पान्थविषयकविप्रलिप्सा चेत्यर्थः । **हेतौ सतीति** । हेतुज्ञाने सतीत्यर्थः । **प्रतिष्ठमानेषु** गच्छत्सु । तद्धनग्रहणमेवोपकार इत्यत आह **स्वस्येति** । धनस्येत्यर्थः । शरीरे ताडनार्थमित्यतो धनापहारकारे तदुपयुक्तताडनादेः कृतत्वादित्याशयेनाह **शरीरस्येति** । ननु कथं नास्ति 'मुक्ताश्चेदिमे राजानं प्रतिवक्ष्यतीति । तेन चास्माकमपकारो भविष्यति । अतः शिरच्छेद एव करणीय' इति करणीयान्तरमस्तीत्यत आह **भावे वेति** ।

चषकः— आप्तत्वोपलक्षणमिति । तद्धटकविवक्षितार्थतत्त्वज्ञानवाचिना सर्वगपदेन तद्धटकान्तराविप्रलिप्सादेरुपलक्षणमित्यर्थः । **प्रयत्नो** बाह्यान्तरभेदेन द्विरूपः । स्थानशब्दोऽधिकरणसाधनल्युडन्तो मूर्धादीन्याचष्टे । **पान्थानाम्** । म्लेच्छापहृतसर्वस्वानाम् । **प्रतिष्ठमानेषु** गच्छत्सु । समवप्रविभ्यः स्थ इति प्रोपसृष्टात्तिष्ठतोरात्मनेपदविधानम् । तङानावात्मनेपदमिति तत्संज्ञकः शानच् । **स्वस्य** धनस्य ।

॥ इति रुद्रादीनां च सर्वज्ञत्वादाप्तत्वम् ॥
॥ इति आप्तोक्तं बाधयितुं श्रुतिर्न समर्था ॥
॥ इति पूर्वपक्षसूत्राभिप्रायः ॥

* * *

॥ अथ सिद्धान्तसूत्रतात्पर्यम् ॥
॥ अथ पाशुपतादिस्मृतिप्रणेतॄणां सर्वज्ञत्वोक्तिन्यायेनैव पञ्चरात्रादिप्रणेतॄणामपि सर्वज्ञत्वं शक्यसाधनम् ॥

१४ **सु०— एवं पूर्वपक्षसूत्राभिप्रायमभिधाय सिद्धान्तसूत्रतात्पर्यमाह इति चेदिति ।**

अनु०— इति चेद्यद्यशेषज्ञा रुद्राद्या हरिपूर्वकाः । किन्नाशेषविदः

तन्नेति शेषः । कुतः । निश्चिते हि पाशुपतादिस्मृतिप्रामाण्ये तद्विरुद्धं विष्णोः सर्वजगत्कारणत्वादिकम् असत् स्यात् । न चैवम्, सत्प्रतिपक्षत्वात् । आस्तां तावत् श्रुतिः, पञ्चरात्रादिस्मृतयो हि विष्णोरेव सकलजगत्कारणत्वादिकमभिदधाना दृश्यन्ते ।

ननु विरुद्धयोः प्रमाणयोः साम्ये सति सत्प्रतिपक्षता स्यात् । न चैवं प्रकृते, पाशुपतादिस्मृतीनामाप्तप्रणीतत्वात्, विस्पष्टवादित्वेन निरवकाशत्वाच्च, पञ्चरात्रादिस्मृतीनां तदभावादित्यत आह यदीति । अशेषज्ञा अशेषविद इत्याप्तत्वोपलक्षणम् । हरिपूर्वका हरिमनुप्रभृतयः पञ्चरात्रादिस्मृतिप्रणेतारः । येन न्यायेन पाशुपतादिस्मृतीनामाप्तरचितत्वमुपेयते तेनैव पञ्चरात्रादीनामपि तदुपेयम्, न च विशेषहेतुरस्तीति भावः । उपलक्षणं चैतत्, विस्पष्टवादित्वेन निर(न)वकाशत्वं च द्रष्टव्यम् ।

परि०— सिद्धान्तः— **दृश्यन्त इति** । भाष्यकारैः तत्र तत्र बहुधोदाहृतत्वात् तासामिति भावः । आप्तत्वोपलक्षणमित्येतदुपलक्षणम् । पूर्वोक्तदिशा तत एव अन्यस्य लाभो वेत्यपि ध्येयम् । हरिकारणका इति भ्रमं निराह **हरिमनुप्रभृतय इति** । **अनवकाशत्वं चेति** । पञ्चरात्रादिस्मृतीनामिति योज्यम् । एतेन श्रुतिपरित्यागो न सिद्धान्ते युक्त इति पूर्वकृतचोद्यं निरस्तं ध्येयम् ।

यादु०— **प्रमाणयोरिति** । प्रमाणत्वेनाभिमतयोरित्यर्थः । एवमग्रेऽपि ।

वं०प०— ननु पूर्वं श्रुत्यादिसकलशास्त्रस्य प्रकृतत्वेन श्रुत्युपादानं कुतो न कृतं सूत्रकृतेत्यस्य अभिप्रायमाह **आस्तामिति** ।

श्रीनिधि०— **आस्तां तावच्छ्रुतिः** । अनेन स्मृतिमात्रोपादाने कारणाभावादिति निरस्तम् । तावतापि विवक्षितलाभात् श्रुतिपरित्यागस्तु नास्त्येव । 'मानं ह्युभयत्र समं भवेदि'त्यत्र श्रुतिमूलत्वेन पञ्चरात्रादेः प्रामाण्याभ्युपगमः । पराभिधित्सितदोषोऽप्यत एव परिहृतः । प्रामाण्ये हि सति पाशुपतादेस्तद्विरोधादप्रामाण्यं श्रुतेः न ह्यनाप्तवाक्यविरोधेनाप्तवाक्यं क्वचिदप्रमाणं दृष्टमिति ।

शे०वा०— यद्यशेषज्ञा इत्यादेः प्रकृतेन साक्षात्सङ्गत्यप्रतीतेस्तत्सङ्गमयितुमपेक्षितं तावत्पूरयति **निश्चिते हीत्यादिना** । **आस्तामिति** । अनेन श्रुतिपरित्यागानौचित्यशङ्का निरस्ता भवति । एवमपेक्षितमभिधायेदानीं सङ्गतिमाह **नन्विति** । विरुद्धयोः प्रमाणयोः साम्ये सतीत्यस्य विरुद्धयोः प्रमाणत्वेन साम्ये सतीत्यर्थः । हरिपूर्वका इत्यत्र पूर्वशब्देन रुद्रादिग्रहणायोगादन्यस्य च सङ्ग्राह्यस्याभावादानर्थक्यमित्याशङ्कां सङ्ग्राह्योक्त्या परिहरति **मनुप्रभृतय इति** । कथमनेनोक्तशङ्कापरिहार इत्यत आह **येन न्यायेनेति** ।

वा०र०— ननु विरुद्धयोः प्रमाणयोरिति शङ्काग्रन्थे विरुद्धयोः प्रमाणयोः साम्यानुपपत्तिः (दानप्रणीतत्वभावाभावादिना व्युत्पाद्यते) तद्व्याख्यानपर्यालोचनया च अप्रमाणत्वभावाभावपर्यवसायिनीत्याशयेन

साम्यान्तरभ्रान्तिं निराकुर्वन् व्याचष्टे **इत्यस्येति** । प्रमाणत्वेनेत्यादिप्रतिज्ञायाः समबलप्रमाणविरोध एव च प्रतिसाधन इति प्रमाणलक्षणोक्त-प्रतिसाधनस्वरूपनिरूपणादिति भावः । अथ ननु ये विरुद्धे प्रमाणे इत्युत्तरमूल-व्याख्यानावसरे विरुद्धयोः प्रामाण्यानुपपत्तेः । शुक्तिरजतज्ञानयोः तदभावदर्शनात् इत्युत्तरवाक्यानुसारेण ये विरुद्धे प्रमाणे इति यथाश्रुतार्थानुपपत्तिरित्यादेः प्रतिपादनात् अत्र विरुद्धयोः प्रमाणत्वेन साम्यं इत्यर्थः कथं अङ्गीकर्तुं शक्य इति चेत् । अत्र ब्रूमः । ननु विरुद्धयोः इति ग्रन्थः प्रतिसाधनलक्षणापुरस्कारेण प्रवृत्त इति तावत् सर्वसम्मतम् । तल्लक्षणे च हेत्वाभासस्य वास्तवप्रमाणत्वाभावेन प्रमाणत्वेनाभिमत इति व्याख्येयम् । व्यास्या-द्यसद्भावमात्रेण समबलप्रमाणत्वव्यवहारस्य तान्त्रिकत्वात् । उक्तं च स्वपरपक्षसिद्धावपि त्रिरूपो हेतुः प्रकरणसमः इति लक्षणकथनपूर्वकं उभयत्र त्रैरूप्यं च वादिप्रतिवादिनोः अभिमानिकमिति । समबलतया अभिमतविरुद्धः सत्प्रतिपक्ष इति च लक्षणटीकायाम । तावन्मात्रे आक्षेपाभिप्रायेण शङ्कायास्तदुपपादनेन तत्परिहारस्य च इह प्रवृत्तत्वात् । न तु प्रतिपक्षस्थले । उभयोः वास्तवप्रमाणत्वमिति तूक्तमेव । उत्तरग्रन्थे तु वास्तवप्रमाणत्वं विरुद्धयोर्न सम्भवतीति शङ्कातत्परिहारयोः प्रवृत्तिः । न हि स्थलान्तरीयप्रतिपक्षस्थल इव प्रकृते स्मृति-द्वयस्याप्यभिमानिकं प्रमाणत्वमभ्युपगम्य पञ्चरात्रादिस्मृतिभिः पाशुपतादिस्मृतिपक्ष इति प्रतिपादनमत्र ग्रन्थकृतोऽभिप्रेतमिति शक्यमङ्गीकर्तुम् । पञ्चरात्रादिस्मृतिप्रामाण्यस्य सिद्धान्तत्वात् । अत एव एतदुक्तं भवतीत्यादिवक्ष्यमाणग्रन्थे विशेषानिर्धारणायामेव सत्प्रतिपक्षत्वमित्यनेन प्रमाणत्वस्यापाततः प्रतीत्याश्रयणेन प्रतिपक्षत्ववचनम् । वस्तुतस्तु न प्रमाणत्वेन साम्यं इति वस्तुस्थितिकथनेन प्रतिपक्षलक्षणनिष्कर्षोऽपि सूचितः । तथा च ननु विरुद्धयोरिति ग्रन्थे यथाश्रुतप्रतिपक्षलक्षणानुसारेण तल्लक्षणासम्भवशङ्कातत्परिहारौ । ननु ये विरुद्धे इत्युत्तरग्रन्थे तु प्रतिपक्षत्ववचनेन प्राप्तं यत् पञ्चरात्रादिस्मृतीनां अप्रामाण्यं तदाशङ्क्य तत्स्मृतीनां वास्तवप्रामाण्यं अन्यासां तु अप्रामाण्यमेवेति समाधीयत इति न कश्चिद्दोष इति ज्ञेयम् । एवं विमतं सत्यं प्रमाणदृष्टत्वात् इत्यादि तत्तत्स्थलोक्तप्रतिपक्षस्थलेऽपि ज्ञेयम् । नञनुवृत्त्या ये विरुद्धे न ते प्रमाणे इति विरुद्धयोः मध्ये एकस्य प्रमाणत्वेऽपि द्वितीयस्य प्रमाणत्वाभावात् उभयोरपि प्रामाण्यं नास्तीति अर्थः । न त्वत्र द्वयोरपि अप्रामाण्यमिति विवक्षितम् । शुक्तिरजतादीति दृष्टान्तभङ्गप्रसङ्गात् । द्वयोरप्यप्रामाण्ये तेन रूपेण साम्यस्यैव सम्भवेन तदभावोक्त्यसम्भवाच्च । एवमप्रमाणत्वादेव न तयोः साम्यं इत्यत्रापि एकस्य प्रमाणत्वेऽपि अपरस्य अप्रमाणत्वेन तयोर्न साम्यं इत्येव विवक्षितम् । न तु उभयोरप्रमाणत्वम् । उक्तदोषात् । अत एव शुक्ताविदं रजतं नेदं रजतं इति ज्ञानयोः सत्यपि विरुद्धत्वे एकस्यैव प्रमाणत्वेनापरस्य चाप्रमाणत्वेन द्वयोः प्रमाणत्वेन साम्याभावादिति वक्ष्यतीति बोध्यम् । उक्तं च वरदराजीये अर्थापत्तिस्थले । प्रमाणयोः सतोः विरोध एव न सम्भवति । शुक्लोऽयं पटोऽयं इतिवत् सह सम्भवात् । विरुद्धयोश्च न प्रामाण्यम् । वस्तुना द्वैरूप्या-सम्भवात् । रज्जुरियं सर्पोऽयं इतिवत् अन्यतरस्याप्रामाण्यावश्यम्भावात् इत्यादीति भावः । अत्र पक्षे पदेन अनुवृत्तिराश्रयणीयेत्यपरितोषात् यथाश्रुतं स्वीकृत्यापि शुक्तिरजतादिदृष्टान्तानुगुणं प्रकृतोपयुक्तमर्थमाह । नञो-ऽन्विरुद्धत्वं न तयोः प्रमाणत्वेन साम्यमिवेति । कथमेषोऽर्थो लभ्यते इति चेत् । इत्थम् । प्रमाणशब्दो मूलस्थः सप्तम्यन्तो भावप्रधानः । तथा च प्रमाणत्वरूपे विषये इति लभ्यते । तस्य च तात्पर्यं **प्रमाणत्वेनेतीति** । तथा

च ये विरुद्धे ययोः विरुद्धत्वं तयोः प्रमाणे प्रमाणत्वे प्रमाणत्वेनेति यावत् । न साम्यमित्यर्थः उक्तो भवतीति ज्ञेयम् ।

स०व्र०— एवं पूर्वपक्षसूत्राभिप्रायमिति । सूत्रस्थपूर्वपक्षांशाभिप्रायमित्यर्थः । सूत्रांशस्यापि सूत्रत्वेन पूर्वपक्षसूत्राभिप्रायमित्युक्तम् । **सिद्धान्तसूत्रतात्पर्य**मित्यत्राप्येवमेव व्याख्येयम् । इति चेदित्यस्य तदित्यादि-ग्रन्थेन समन्वयासम्भवादसङ्गतत्वमित्यत आह **तत्रेति शेष इति** । ननु सत्प्रतिपक्षत्वेऽपि परस्यैव जयः निश्चयप्रतिबन्धकत्वादित्यत आह **आस्तां तावदिति** । अनेन सूत्राभिप्रायकथनेन पराभिधित्सितदोषमवबुद्ध्येत्यादि शङ्काऽपि परास्ता । **ननु विरुद्धयोरिति** । प्रमाणत्वेन साम्ये सतीत्यर्थः । अवच्छेदकमाह **पञ्चरात्रादिस्मृतिप्रणेतार इति** । **उपलक्षणं चैतदिति** । 'यद्यशेषज्ञा रुद्राद्या हरिपूर्वकाः । किं नाशेषविदः' इत्यनेन, तथा चाप्तोक्तत्वात् पञ्चरात्रादिस्मृतीनां प्रामाण्यमङ्गीकृतमेवेति यल्लब्धं तदुपलक्षणमित्यर्थः ।

विठ्ठल०— न चैतावता कथमाप्तप्रणीतत्वं पञ्चरात्रादीनामित्यत आह **येन न्यायेनेति** ।

॥ इति पाशुपतादिस्मृतिप्रणेतॄणां सर्वज्ञत्वोक्तिन्यायेनैव पञ्चरात्रादिप्रणेतॄणामपि सर्वज्ञत्वं शक्यसाधनम् ॥

* * *

॥ अथ उभयस्मृत्योर्मध्ये यत्समूलं तदेव मानम् ॥

१५ **सु०— किमतो यद्येवमित्यत आह मानमिति ।**

अनु०— मानं ह्युभयत्र समं भवेत् ॥

हिशब्दो हेतौ । यस्मादेवं तस्मात् उभयत्र पूर्वपक्षसिद्धान्तयोः मानं स्मृतिद्वयं समं भवेत् । तथा च पाशुपतादिस्मृतीनां सत्प्रतिपक्षत्वं स्थितमिति शेषः ।

ननु ये विरुद्धे प्रमाणे न तयोः साम्यम्, शुक्तिरजतज्ञानयोस्तदभावदर्शनात् । ये च समे न तयोर्विरोधः, पटः शुक्लो दीर्घश्चेत्यत्र तदभावात् । तत्कथं पाशुपतादिस्मृतेः सत्प्रतिपक्षत्वसम्भवः । सम्भवेऽपि जितं परेण, सिद्धान्तनिर्णयस्यायोगादित्यत आह **मानमिति** । **उभयत्र** द्वयोस्स्मरणयोर्मध्ये यत् **समं** सह मया मूलप्रमाणेन वर्तते, तदेव **मानम्**, अन्यदप्रमाणम् ।

एतदुक्तं भवति । विशेषानिर्धारणायामेव सत्प्रतिपक्षत्वम्, वस्तुतस्तु समूलं मानम्, अन्यदमानमिति ।

ननु समूलत्वेन प्रामाण्यावधारणे प्रामाण्यस्य परतस्त्वापत्तिः । मैवम् । परस्परविरोधेनाप्रामाण्यशङ्काप्राप्तौ समूलत्वेन तदपनयनात् । तथा **उभयत्र स्मरणे** यत्पञ्चरात्रादिस्मरणं **समं** समूलप्रमाणं संवादिप्रमाणान्तरोपेतं च, तदेव **मानं भवेत्** न तु पाशुपतादिकम्, मूलाद्यभावात्; अतो नोक्तदोष इति योज्यम् । वक्ष्येते हि श्रुतिमूलत्वतत्संवादित्वे च पञ्चरात्रादीनाम् ।

परि॰— **प्रमाणे इति** । प्रमाणत्वेन प्रतीते इत्यर्थः । **शुक्तीति** । शुक्तिज्ञानतदध्यस्तरजतज्ञानयोरित्यर्थः । **तदभावेति** । बाध्यबाधकभावदृष्टेरिति भावः । **समे इति** । बाध्यबाधकभावशून्ये इत्यर्थः । **मूलप्रमाणेनेति** । विष्ण्वाद्याप्तिरूपमूलप्रमाणेनेत्यर्थः । श्रुतिरूपमूलप्रमाणेन चेत्यर्थः । 'उभयत्र समं भवेदि'त्यस्यार्थान्तरमाह **तथोभयत्रेति** । **संवादिप्रमाणान्तरेति** । श्रुतिरूपेत्यर्थः । **नोक्तेति** । ननु ये विरुद्धे इत्यादिनोक्तदोष इत्यर्थः । **वक्ष्येते हीति** । उत्तराधिकरणे । **श्रुतिमूलत्वं** श्रुतितोऽर्थमुपलभ्य रचितत्वम् ।

यादु॰— **शुक्तिरजतज्ञानयोरिति** । शुक्तिज्ञानरजतज्ञानयोरित्यर्थः । **वक्ष्यते हीति** । 'निर्दोषवाक्यमूलत्वादि'त्यस्मिन्नधिकरणे 'तन्मूलत्वात्स्मृतीनां चे'त्युत्तराधिकरणे चेति शेषः ।

वं॰प॰— **साम्यं** समबलत्वम् । **समे** समबले प्रमाणे । 'मया सह वर्तते' इत्यन्वयः ।

कं॰रा॰— **परतस्त्वापत्तिरिति** । ज्ञानग्राहकातिरिक्तसमूलत्वरूपयुक्तिग्राह्यत्वेन प्रामाण्यस्य ज्ञानग्राहकमात्रग्राह्यत्वाभावादिति भावः । **तदपनयनादिति** । तथा च समूलत्वरूपयुक्तेरप्रामाण्यशङ्कानिरासोपक्षीणतया प्रामाण्यग्रहकारणत्वाभावेन प्रामाण्यस्य ज्ञानग्राहकमात्रग्राह्यत्वाक्षतेर्न परतस्त्वापत्तिरिति भावः ।

श्रीनिधि॰— **अतो नोक्तदोष इति** । पञ्चरात्रादिस्मृतीनामप्रामाण्यं परस्येष्टमिति दोषो नेत्यर्थः । सिद्धान्तनिर्णयस्यायोगादिति दोषो वा ।

शे॰वा॰— 'मानं ह्युभयत्र समं भवेदि'ति पूर्वपक्षसिद्धान्तीयस्मरणद्वयस्य साम्यात् सत्प्रतिपक्षत्वमुक्तम् । तदयुक्तम् । विरुद्धप्रमाणद्वयस्य साम्यानुपपत्तेर्ययोर्विरुद्धत्वं न तयोः प्रमाणत्वेन साम्यं, ययोश्च तेन

रूपेण साम्यं न तयोर्विरुद्धत्वमिति नियमादित्यभिप्रायेण नियमद्वयमुपपादयति **नन्वित्यादिना** । अत्र च नञनुवृत्त्या विरुद्धे ये न ते प्रमाणे, अप्रमाणत्वादेव च न तयोः साम्यमिति वा ययोर्विरुद्धत्वं न तयोः प्रमाणत्वेन साम्यमिति वाऽभिमतम् । न तु ये विरुद्धे प्रमाणे, न तयोः साम्यमिति यथाश्रुतम् । तथा सति शुक्ति-रजतज्ञानयोस्तदभावदर्शनादित्युत्तरग्रन्थासङ्गतिप्रसङ्गादिति द्रष्टव्यम् । **शुक्तिरजतज्ञानयोरिति** । शुक्ताविदं रजतं नेदं रजतमिति शुक्तिरजतज्ञानयोः सत्यपि विरुद्धत्वे एकस्यैव प्रमाणत्वेनापरस्य चाप्रमाणत्वेन प्रमाणत्वेन द्वयोः साम्याभावादित्यर्थः । **ये च समे** इत्यत्र प्रमाणत्वेनेति शेषः । **तदभावादिति** । वि(रोधि)रुद्धत्वाभावादि-त्यर्थः । न त्वेवं समूलस्य प्रमाणत्वान्निर्मूलस्य चाप्रमाणत्वात् समूलेन निर्मूलस्य बाधस्यैव लाभान्न सत्प्रतिपक्षावसरोऽवसरे वा न बाधावसर इत्यत आह **एतदुक्तं भवतीति** । नन्वेवं समूलेन स्मरणेन निर्मूलस्य तस्य बाधसिद्धावपि पञ्चरात्रादिस्मरणेन पाशुपतादिस्मरणस्यैव बाध इत्यर्थस्यासिद्धेर्न सिद्धान्तनिर्णयोपपत्तिरित्यत उक्तार्थसमर्पकतयाऽप्येतदेव मूलं योजयति **तथेति** । **मूलाद्यभावादिति** । प्रमाणमूलत्वतत्संवादित्वयो-रभावादित्यर्थः । ननु कुतः पञ्चरात्रादिस्मरणस्य श्रुतिमूलत्वतत्संवादित्वे येन तदेव मानमित्यवधार्यतेत्यत आह **वक्ष्यते हीति** । 'निर्दोषवाक्यमूलत्वादि'त्यादिना अत्रैवाधिकरणे 'तन्मूलत्वात् स्मृतीनां चे'त्यादिनोत्तराधिकरणे वेति शेषः । यद्यपि पञ्चरात्रस्य न श्रुतिसंवादित्वातिरिक्तं श्रुतिमूलत्वमस्ति तथाऽपि मन्वादिस्मृत्यभिप्रायेण श्रुतिमूलत्वश्रुतिसंवादित्वयोर्ग्रहणम् । अतद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहिणा मन्वादिस्मरणमेव पञ्चरात्रादिस्मृतीनामित्यनेन विवक्षितमित्यप्याहुः ।

वा०र०— सिद्धान्तविरुद्ध इत्याशङ्कते **अत्रेति** । इतिशब्द आवर्तते । तत्राद्यो हेतौ । इति हेतौ इति या आशङ्का उक्ता प्रतीतिरिति यावत् । तन्निरासाय इति योजना ।

स०व्र०— **यस्मादेवमिति** । आप्तोक्तत्वेन प्रामाण्यं, विस्पष्टवादित्वेनानवकाशत्वं तस्मादित्यर्थः । ननु 'मानं ह्युभयत्र समं भवेत्' इत्यनेन पूर्वपक्षसिद्धान्तयोर्मानं स्मृतिद्वयं समं भवेत् । तथा च सत्प्रतिपक्षत्व-मित्युक्तम्, तदनुपपन्नम् । विरुद्धप्रमाणद्वयस्य साम्यस्यैवायोगात् । ययोर्विरुद्धत्वं, न तयोः प्रमाणत्वेन साम्यम् । ययोश्च तत्त्वेन साम्यं न तयोर्विरोध इति नियमादित्यभिप्रायेण क्रमेण नियमद्वयमप्युपपादयति **ननु ये विरुद्ध इति** । अत्र ये विरुद्धप्रमाणे न तयोस्साम्यमिति यथास्थित एवार्थो नाभिमतः । तथा सति शुक्तिरजतज्ञानयोस्तदभावादित्युत्तरग्रन्थासङ्गतेः । किं तु ययोर्विरुद्धत्वं, तयोर्न प्रमाणत्वेन साम्यमित्येवेति द्रष्टव्यम् । **शुक्तिरजतज्ञानयोरिति** । इदं रजतं नेदं रजतमिति शुक्तिरजतज्ञानयोः सत्यपि विरुद्धत्वे एकस्यैव प्रमाणत्वेन अपरस्य च तदभावेन प्रमाणत्वेन साम्याभावादित्यर्थः । **ये च समे इति** । प्रमाणत्वेनेति शेषः । **तदभावात्** । विरुद्धत्वाभावादित्यर्थः । नन्वेवं समूलस्यैव प्रमाणत्वे, निर्मूलस्य चाप्रमाणत्वे साम्याभावात् न सत्प्रतिपक्ष इत्यत आह **एतदुक्तं भवतीति** । आभिमानिकस्य प्रमाणत्वेन साम्यस्य सत्त्वात् तदभिप्रायेण

सत्प्रतिपक्ष इति भावः । **मूलाद्यभावादिति** । आदिपदेन प्रमाणान्तरशून्यत्वपरिग्रहः । **वक्ष्येत इति** । 'तन्मूलत्वात् स्मृतीनां च विरोधो यत्र न क्वचित्' इत्यादिना उत्तराधिकरण इति शेषः ।

विठ्ठल०— प्रमाणे इति । प्रमाणतया प्रतीते इत्यर्थः । **शुक्तिरजतेति** । शुक्तिज्ञानरजतज्ञानयो-रित्यर्थः । ननु तर्हि पूर्वं सत्प्रतिपक्षत्वकथनमनुपपपन्नं स्यादित्यत आह **एतदुक्तं भवतीति** । उभयत्र द्वयोरित्यादिना सामान्यन्यायेन व्याख्यातं इदानीं तं विशेषनिष्ठत्वेन व्याख्याति **तथोभयत्रेति** ।

चषकः— शुक्तिरजतज्ञानयोरिति । शुक्तिनिष्ठेदन्त्वावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपिततादात्म्यसंसर्गा-वच्छिन्नरजतनिष्ठप्रकारताशालिज्ञानस्य नेदं रजतमिति तादृशविशेष्यतानिरूपितरजतभेदनिष्ठप्रकारताशालिज्ञानस्य च परस्परं विरुद्धत्वेऽप्येकस्यैव विशेष्यतासमानाधिकरणत्वनियन्त्रितप्रामाण्येनापरस्य तद्व्यधिकरणप्रकारकत्व-निबन्धनाप्रामाण्येनोभयोः साम्यादित्यर्थः । **तदभावात्** । विरुद्धत्वाभावात् । **वक्ष्येते हीति** । प्रकृत एव नये 'निर्दोषवाक्यमूलत्वात् स्मृतीनां चे'त्यादिनेत्युपस्कार्यम् ।

॥ इति उभयस्मृत्योर्मध्ये यत्समूलं तदेवं मानम् ॥

* * *

॥ अथ शिवादिषु आप्तिनिश्चयाशक्तिः व्यभिचारतः ॥

१६ **सु०— ननु कथं पाशुपतादिस्मृतीनां निर्मूलत्वम्, यावता पशुपतिप्रभृतीनामाप्ति-स्तत्र मूलमुदितेत्यत आह न चेति ।**

अनु०— न चाप्तिनिश्चयस्तत्र शक्यते व्यभिचारतः ।

तत्र शिवादिषु, निश्चयोपायाभावादिति शेषः ।

ननूक्तमत्र 'सर्वगा हि ते' इति । मैवम्, 'नित्यं वृद्धिक्षयापेतमि'त्यादिना परम-पुरुषादितरेषां सार्वज्ञ्याभावस्योक्तत्वात्, श्रुत्यादीनां चोपचरितत्वात् ।

नन्वस्ति तावद् विष्णोरनुपचरितसार्वज्ञ्यम्; शिवादीनामप्युपायोपेयविषयम्, किं गङ्गावालुकाकीटसङ्ख्यापरिज्ञानेन । सत्यम्, न तावत्तत्त्वज्ञानमेवाप्तिः, विप्रलम्भकेऽति-व्याप्तेरित्याह **व्यभिचारत इति** ।

परि०— उक्तत्वादिति । आद्याध्यायतृतीयपादान्ते । ननूक्तं श्रुतीतिहासपुराणप्रसिद्धं शिवादेः सार्वज्ञ्यमिति । तत्राह **श्रुत्यादीनां चेति** । विवक्षितार्थतत्त्वज्ञानं शिवादीनामस्तीति शङ्कते **नन्वस्तीति** । **उपायोपेयेति** । साधनसाध्यविषयमित्यर्थः । तावता आप्तिमूलत्वं न प्राप्तमेवेति निराह **सत्यमित्यादिना** । व्यभिचारशब्दार्थं वदन्नेवाह **अतिव्याप्तेरित्याहेति** । निश्चय इतीति-शब्दस्य अथोच्यतेति पूर्वेणान्वयः ।

यादु०— श्रुत्यादीनामिति । शिवादिसार्वज्ञ्यप्रतिपादकानामिति शेषः । **विष्णोरिति** । तेन तदवतारेषु बुद्धादिषु सार्वज्ञ्यसिद्धिरिति भावः ।

वं०प०— ननु 'ईशानः सर्वविद्यानाम्' इत्यादिश्रुतिभिरेव रुद्रादीनां सार्वज्ञ्यं सिद्ध्यतीति चेत्तत्राह **श्रुत्यादीनां चेति** । उपायोपेयविषयं स्वर्गादिरूपसाध्यतत्साधनविषयं सार्वज्ञ्यमित्यर्थः ।

कं०रा०— नित्यं वृद्धिक्षयापेतमित्यादिनेति । 'नित्यं वृद्धिक्षयापेतं विष्णोः पूर्णं तु वेदनम् । स्पष्टातिस्पष्टविशदं ब्रह्मणे शेषवस्तुगम् । अन्येषां क्रमशो ज्ञानं मितवस्तुगतं सदे'ति परमपुरुषादन्येषां सर्वज्ञाभावस्योक्तत्वादित्यर्थः । **उपायोपेयेति** । साधनफलविषयकमित्यर्थः ।

श्रीनिधि०— श्रुतीनां चेति । 'विश्वाधिको रुद्रो महर्षिरि'त्यादिश्रुतीनां इत्यर्थः । **उपायोपेयविषयम्** । **उपायः** साधनम् । **उपेयः** साध्यम् । **गङ्गावालुकाकीटसङ्ख्यापरिज्ञानेनेति** । साध्यसाधनातिरिक्तस्य सर्व-स्योपलक्षणमेतत् ।

शे०वा०— ननु 'न चाप्तिनिश्चयः' इति शिवादिष्वाप्तिनिश्चयस्याशक्यत्ववर्णनमनर्थकमित्यतः प्रागुप-न्यस्तस्य पाशुपतादिस्मृतिनिर्मूलत्वस्य समर्थनार्थत्वान्नानर्थक्यमिति भावेन समूलत्वशङ्कापरिहारकतयोत्तरमूलं योजयितुं तां शङ्कामुत्थापयति **नन्विति** । 'न चाप्तिनिश्चयस्तत्रे'ति तच्छब्देनाव्यवहितप्रकृतहर्यादिपरामर्श इति भ्रान्तिं वारयति **तत्र शिवादिष्विति** । शिवादिष्वाप्तिनिश्चयो न शक्यते व्यभिचारादित्यनन्वितमित्यतो व्यभि-चारादित्येतद्घटयितुं मध्ये उपयुक्तमाह **निश्चयोपायेति** । अत्र यद्यपि 'ननूक्तमत्र सर्वगा हि ते' इत्यनन्तरमेव 'सत्यं न तावत्तत्त्वज्ञानमेवाप्तिरि'त्यादिरूपेण 'व्यभिचारतः' इति मूलमवतारयितुं शक्यमिति मध्ये मैवमि-त्यादिग्रन्थो व्यर्थस्तथाऽपि तथात्वे सिद्धान्तिना रुद्रादीनां निरुपचरितं सार्वज्ञ्यमङ्गीकृतमिति प्रतीतिः स्यात् तच्च सिद्धान्तविरुद्धमित्याशङ्कानिरासाय तस्य सार्थक्यमिति ध्येयम् । ननु शिवादेरसार्वज्ञ्ये तत्सार्वज्ञ्यप्रतिपादक-वाक्यानां का गतिरित्यत आह **श्रुत्यादीनां चेति** । **नन्वस्ति तावदिति** । ततश्च तदवताराणां बुद्धादीनां निरुपचरितसार्वज्ञसिद्धिरिति भावः ।

१४अ **विठ्ठल०— यावतेति** । यस्मादित्यर्थः । श्रुत्यादिना शिवादिसार्वज्ञसिद्धिः भविष्यतीत्यत आह **श्रुत्यादीनामिति । उपायेति** । साधकफलविषयमित्यर्थः । **किं गङ्गावालुकेति** । उपायोपेयविषयज्ञानमात्रेणापि लाभात् किमनुपयुक्तेतरज्ञाने वेति भावः । व्यभिचारशब्दार्थं वदन्नेवाह **अतिव्याप्तेरित्याहेति** ।

चषकः— श्रुत्यादीनाम् । शिवादिसार्वज्ञ्यप्रतिपादिकानाम् ।

१७ **सु०— अथोच्येत सर्वज्ञानां मोहाभावात्तन्मूलयो रागद्वेषयोरभावे विप्रलिप्साऽपि निवर्तत इत्याप्तिनिश्चय इति । किं तत्र सर्वेऽपि तीर्थकरा आप्ता इत्यङ्गीकृत्यैवमनुमीयते, उत स्वस्वाभिमतमेकमेव ।**

आद्यं दूषयति व्यभिचारत इति । पञ्चरात्रादिस्मृतिप्रणेतरि नारायणे अस्याङ्गीकारस्य भग्नत्वादित्यर्थः । अभङ्गे वा सिद्धं नः समीहितम् ॥ यद्वा, व्यभिचारोऽन्योन्यविरोधः । न हि परस्परविरुद्धवादिनः सर्वेऽप्याप्ता इत्यङ्गीकर्तुमुचितम्, वस्तुविकल्पप्रसङ्गात् ।

द्वितीयं पराचष्टे व्यभिचारत इति । यस्य तीर्थकरस्याप्तत्वं नाङ्गीक्रियते तत्रैव सार्वज्ञ्यस्य व्यभिचारादित्यर्थः । न च तत्र सार्वज्ञ्यं नाङ्गीक्रियत इति युक्तम्, समानन्यायत्वात् । अथ हेतुं विशिँष्यात् तदा सन्दिग्धासिद्धत्वादिकम् ।

परि०— तीर्थकराः । शास्त्रकराः । **वस्तुविकल्पप्रसङ्गादिति** । शिवादिरूपं वस्तु जगत्कारणं भवति न भवति चेति विकल्पस्यायोगादिति भावः । ननु शिव आप्तः रागद्वेषविदूरत्वे सति तत्त्वज्ञानित्वादिति वा विप्रलम्भहेतुप्रयोजनशून्यत्वे सतीति वा हेतुविशेषणान्न व्यभिचार इत्यत आह **अथेति** । आदिपदेन सन्दिग्धव्यभिचारग्रहः । पक्षे हेतुसन्देहस्येव विपक्षेऽपि तत्सन्देहस्यावर्जनादिति भावः ।

गु०दी०— हेतुं विशिंष्यात् इत्यत्र अविप्रलम्भकत्वे सतीति विशेषणयुक्तं कुर्यादित्यर्थः ।

यादु०— तीर्थकराः शास्त्रकर्तारः । **अथ हेतुं विशिंष्यादिति** । सर्वज्ञत्वादिति हेतुमनाप्ततीर्थकरव्यतिरिक्तत्वेन विशिष्टं कुर्यादित्यर्थः । **सन्दिग्धासिद्धत्वादिकमिति** । आदिपदेन तीर्थकरान्तरे सन्दिग्धव्यभिचारो ग्राह्यः ।

वं०प०— एवमिति । शिवादय आप्ताः सर्वज्ञत्वादित्यनुमीयत इत्यर्थः । **भग्नत्वादिति** । सत्यपि सर्वज्ञत्वे आप्तत्वाभावादिति भावः । ननु कथमस्मदभिप्रायमबुद्ध्वा व्यभिचारश्चोद्यते । यतोऽस्माभिस्तेषामप्याप्तत्वमङ्गीकृतमित्यत आह **अभङ्गे वेति** । **समीहितमिति** । आप्तभूतनारायणप्रणीतत्वेन पञ्चरात्रप्रामाण्यं सिद्धमित्यर्थः । **वस्त्विति** । तत्तदाप्तप्रणीतशास्त्रानुसारेण रुद्रादिवस्तूनां कदाचित्सर्वोत्तमत्वं कदाचिदपकृष्टत्वं च प्राप्तमित्यर्थः । **न च तत्रेति** । तथा च हेतोरेवाभावान्न व्यभिचार इति भावः । **समानेति** । स्वाभिमतस्यैकस्य सार्वज्ञ्यसाधने यो न्यायः प्रकारः स इतरस्यापि सार्वज्ञ्यसाधने तुल्य इति स्यादेव व्यभिचार इति भावः । **सन्दिग्धेति** । तथा च विमत आप्तस्तीर्थकरव्यतिरिक्तत्वे सति सर्वज्ञत्वादित्यनुमाने यदि पक्षीभूतस्तीर्थकरः, अनाप्तोऽसर्वज्ञो वा स्यात् तदा सन्दिग्धविशेषणविशेष्यासिद्धिः । आदिपदेन तीर्थकरान्तरे सन्दिग्धव्यभिचारो द्रष्टव्यः ।

कं०रा०— तीर्थकरा इति । शास्त्रकारा इत्यर्थः । **अस्याङ्गीकारस्येति** । सर्वेऽपि तीर्थकरा आप्ता इत्यङ्गीकारस्येत्यर्थः । **न च तत्रेति** । स्वानभिमततीर्थकरे सार्वज्ञ्यं नाङ्गीक्रियत इति न च युक्तं स्वाभिमततीर्थकरस्य सर्वज्ञत्वसाधकश्रुत्यादिषु सर्वज्ञत्वप्रसिद्धिरूपो यो न्यायस्तस्य स्वानभिमततीर्थकरेऽपि समानत्वादित्यर्थः । अथेति न सार्वज्ञमात्रेण स्वाभिमततीर्थकरस्याप्तत्वं साध्यते । येन व्यभिचारस्य किन्त्वामानौपचारिकत्वविशेषितेन सार्वज्ञेन तादृशसार्वज्ञस्य च तीर्थकरान्तरे अभावान्न व्यभिचार इति यदि ब्रूयात् तदा स्वाभिमततीर्थकरेऽप्यनौपचारिकसार्वज्ञस्य सन्दिग्धत्वेन सन्दिग्धासिद्धिरनाप्तत्वेनाभिमते तीर्थकरान्तरेऽनौपचारिकसार्वज्ञस्य व्यतिरेकनिश्चयाभावेन तत्सन्देहासन्दिग्धानैकान्त्यं चेत्यर्थः । अथवा स्वप्रयोजनोद्देशरहितत्वे सतीत्यनेन विशेषणेन हेतुर्यदि विशिंष्यात् तदा स्वाभिमततीर्थकरे विशेषणसन्देहात्सन्दिग्धासिद्धिरनाप्तत्वेनाभिमते तीर्थकरान्तरे हेतुसन्देहात्सन्दिग्धानैकान्त्यं चेत्यर्थः ।

श्रीनिधि०— समानन्यायत्वादिति । धर्माद्युपदेष्टृत्वादेः समानत्वादित्यर्थः । धर्मादिप्रमात्वे सतीति तदुपदेष्टृत्वं विशेष्यत इत्यत आह **अथ हेतुं विशिंष्यादिति** । अथवाप्तत्वहेतुः सार्वज्ञप्रयोजनोद्देशरहितत्वे सतीति विशेष्यत इत्यत आह **अथ हेतुं विशिंष्यादिति** ।

शे०वा०— तीर्थकरा इति । शास्त्रप्रणेतार इत्यर्थः । **सिद्धं नः समीहितमिति** । सत्प्रतिपक्षत्वं सिद्धमित्यर्थः । **वस्तुविकल्पेति** । वस्तुनि द्वैरूप्येत्यर्थः । **समानन्यायत्वादिति** । सम्प्रतिपन्नतीर्थकरसार्वज्ञसाधकन्यायस्य तत्रापि समत्वादित्यर्थः । न्यायसाम्येऽपि तस्य सर्वज्ञत्वानङ्गीकारे सम्प्रतिपन्नस्यापि तन्न स्यादविशेषादिति भावः । **अथ हेतुं विशिंष्यादिति** । विप्रलिप्साशून्यत्वे सति सर्वज्ञत्वादिति वा स्वोपकारपरापकाररूपहेतुदर्शनाभावे सति सर्वज्ञत्वादिति वाऽस्खलितवाक्त्वे सति सर्वज्ञत्वादिति वा हेतुं विशिंष्यादित्यर्थः । सर्वत्र दोषमाह **सन्दिग्धासिद्ध्यादिकमिति** । पक्षीकृतेऽपि तीर्थकरे उक्तरूपसार्वज्ञ्यस्यानिश्चितत्वात् सन्दिग्धासिद्ध्यादिरित्यर्थः । आदिपदेन तीर्थकरान्तरे सन्दिग्धव्यभिचारपरिग्रहः ।

वा०र०— स्वस्वाभिमतं एकमेवेति मूलम् । अत्राप्ता इत्यस्य विभक्तिवचनविपरिणामेन एवमङ्गीकृत्य एवमनुमीयते इत्यस्य चानुवृत्तिः इत्यभिप्रायान्न दोषः । **वस्तुनि द्वैरूप्येत्यर्थ इति** । एतच्च अन्योन्यविरुद्धाः ब्राह्मणाः परस्परविरुद्धवादिनः इत्यादौ विरोधनिरूपकाणां धर्मिणां च द्वित्रादिरूपेणानेकत्वेऽपि अन्योन्याश्रयादि-शब्दवत् अन्योन्यादिपदप्रयोगदर्शनात् इहापि तत्तत्तीर्थकराणां अनेकतयाऽत्र तदुक्तवस्तुनो द्विरूपत्वं त्रिरूप-त्वादिरूपत्वेऽपि द्विरूपत्वोक्तिर्युक्ता । अथवा अनयोः द्वयोः अनयोः द्वयोः विरोधः इत्येवं तत्तद्द्विकाराणां क्रोडीकारेण द्विशब्दप्रयोगोपपत्तिः । ततश्च द्वैरूप्यमपि भिन्नभिन्नरूपमेव सङ्गृह्योक्तमिति न दोषः । एतेन वस्तुनि अनेकरूपत्वेति व्याख्येयमिति शङ्कानवकाशः । अथवा यत्र तत्तत्प्रमेयविशेषद्वयोः द्वयोरेव विरोधः तत्र द्वैरूप्यमेवायातीति तत्तत्स्थलानुसारेणैवमुक्तम् । अथवा द्वैरूप्यमित्युपलक्षणम् । त्रिरूपत्वचतुरूपत्वादिकमपि तत्तत्प्रमेयानुसारेण ज्ञेयमिति भावः । अत एव उत्पत्त्यसम्भवात् इत्यधिकरणीयपरापव्याख्याननिरासस्थलीये पञ्चरात्रकृत्स्नस्य वक्तेत्येतत् मूले ततः पुनः वस्तुनि विकल्पानुपपत्तेः परस्परविरुद्धानाम् इत्येतट्टीकायां वस्तुनः तत्तद्वादिपरिकल्पितविरुद्धानेकाकारत्वानुपपत्तेः इति व्याख्यातम् ।

स०न्न०— तीर्थकराः शास्त्रकर्तारः । **अस्याङ्गीकारस्येति** । सर्वेऽपि तीर्थकरा आप्ताः इत्यस्येत्यर्थः । ननु सार्वज्ञ्यमात्रस्य हेतुत्वानङ्गीकारात् आप्तिप्रयोजकसार्वज्ञ्यस्यैव च हेतुत्वेन विवक्षणात् न व्यभिचार इति शङ्कते **अथेति** । सार्वज्ञ्यरूपहेतोः आप्तिप्रयोजकत्वरूपं विशेषणं यद्युपेयेत इत्यर्थः । **सन्दिग्धासिद्धत्वा-दिकमिति** । आदिपदेन तीर्थकरान्तरे सन्दिग्धव्यभिचार इत्यर्थो गृह्यते ।

विठ्ठल०— तीर्थकराः शास्त्रकराः । **हेतुं विशिंष्यादिति** । स्वोद्देशस्य प्रयोजकाभावे सतीति विशिष्टं कुर्यादित्यर्थः । अनौपचारिकत्वे सतीति वा अनाप्ततीर्थकरव्यतिरिक्तत्वे सतीति वा विशिष्टं कुर्यादित्याहुः । **सन्दिग्धासिद्धत्वादिकमिति** । विशेषणसन्देहात् सन्दिग्धासिद्धिः । तीर्थकरान्तरे हेतुसन्देहात् सन्दिग्धानैकान्त्यं चेत्यर्थः ।

चषकः— तीर्थकराः । शास्त्रप्रणेतारः । स्मरहरेत्यादिवत् षष्ठ्यन्तस्य कृदन्तेन वृत्तिः । **समीहितम्** । सत्प्रतिपक्षत्वम् । **वस्तुविकल्पप्रसङ्गादिति** । शिवादिवस्तुषु जगत्कारणत्वतदभावरूपविरुद्धधर्मसमावेशप्रसङ्गा-दित्यर्थः । **समानन्यायत्वादिति** । बहुव्रीहिप्रकृतिको भावप्रत्ययः । सार्वज्ञ्यसाधकन्यायस्य सम्प्रतिपन्नतीर्थक इव व्यभिचारनिरूपकाधिकरणेऽपि चेदित्यर्थः । एवमपि तस्य तत्रानुपगतौ सम्प्रतिपत्तिगोचरेऽपि तदनुपगति-प्रसङ्गादिति भावः । **अथ हेतुं विशिंष्यादिति** । रौधादिकस्य शिषेर्विधिलिङि यासुटः ङित्त्वेन रलोपेऽनुस्वारागमे च निष्पद्यते । सार्वज्ञ्येनाप्तत्वे साधनीये दर्शितानैकान्त्यव्युदसनाय हेत्वंशे सामानाधिकरण्यप्रत्यासत्त्या विप्रलिप्साभाववैशिष्ट्यस्य विप्रलम्भहेतुग्रन्थकृदभिधास्यमानस्वोपकारपरापकारदर्शनाभावविशेषितहेतोः सन्दि-ग्धासिद्धिः व्यभिचारनिरूपकाधिकरणे हेतुविशेषणसन्देहेन विशिष्टसन्देहात् सन्दिग्धानैकान्त्यं चेत्यर्थः । न वैशिष्ट्यस्यास्खलितवाक्त्ववैशिष्ट्यस्य निवेशं कुर्यादित्यर्थः । **सन्दिग्धासिद्धत्वादिकमिति** । पक्षीकृतशास्त्र-

प्रणेतर्येव हेतुशरीरघटकोक्तविशेषणसन्देहाधीना तद्विशेषितहेतोः सन्दिग्धासिद्धिर्व्यभिचारनिरूपकाधिकरणे हेतुविशेषणसन्देहेन विशिष्टसन्देहात् सन्दिग्धानैकान्त्यं चेत्यर्थः ।

१८ सु०— यदप्युक्तं ज्ञानेच्छाप्रयत्नस्थानकरणपाटवानि तावदुपदेशमात्रेण निश्चीयन्त इति; तन्न, अपटुकरणानामप्युपदेशदर्शनेन व्यभिचारादित्याह व्यभिचारत इति । उपदेशविशेषणे चोक्तो दोषः ।

निश्चीयतां ज्ञानम्, तस्य याथार्थ्यं तु कुतः । अभ्यासदशापन्नोऽयम् अर्थोऽस्येति सामान्यनिश्चये सति तत्सिद्धिरिति नेत्याह व्यभिचारत इति । व्यभिचारः विप्रकर्षः; तेषामेव सन्निधानं दुर्लभमस्मदादीनां, दूरे तदीयाभ्यासावधारणमिति भावः ।

विनेयवचनपरम्परया तदवधारणमिति चेत् (न), तीर्थकरान्तरे व्यभिचारादित्याह **व्यभिचारत इति** । तासु तासु स्मृतिष्वभिनिविष्टाः सर्वेऽपि हि तं तमाचार्यं तत्र तत्रार्थेऽभ्यासवन्तमेवाचक्षते । न च तदीयं ज्ञानं यथार्थमेवाङ्गीकर्तुं शक्यं, त्वत्सिद्धान्तविरोधित्वात्, अन्यथा त्वदीयसिद्धान्तस्यावास्तवत्वापातादित्याह **व्यभिचारत इति** । **व्यभिचारः** विरोधः ।

इच्छाऽपि विप्रलिप्सा कुतो नेति वाच्यम् । स्वोपकारपरापकाररूपहेतुदर्शनाभावादिति चेत्, तत्किं स्मृतिप्रणेतारस्सर्वेऽपि न विप्रलम्भकाः । अद्धेति चेत्, अस्य नियमस्य बुद्धादिषु भग्नत्वादित्याह **व्यभिचारत इति** । नियमे च स्वव्याघातः ॥ यस्य कस्यापि विप्रलम्भकत्वे, हेतुदर्शनाभावस्य तत्रैव व्यभिचारः । न हि तत्तत्पुरुषविशेषानुसंहितास्ते ते प्रयोजनविशेषाः पिशितनयनैरस्मदादिभिरवधारयितुं शक्यन्त इत्याशयेनाह **व्यभिचारत इति** ।

केनापि प्रमाणेन हेतूपलम्भाभावोऽविप्रलम्भहेतुरिति चेन्न, सन्दिग्धत्वात् । प्रयोजनाभावोऽविप्रलम्भहेतुः, प्रयोजनाभावश्च परवञ्चनस्यापुरुषार्थत्वादतत्साधनत्वाच्च निश्चीयत इति चेन्न, सम्प्रतिपन्नविप्रलम्भकेषु व्यभिचारादित्याह **व्यभिचारत इति** ।

अपुरुषार्थमपि पुरुषार्थतया विभ्रम्य वञ्चयत्यसाविति चेत् । किं तावता, प्रकृतस्तु विवेकितया नैवमिति चेन्न, तीर्थकरान्तरे अविद्यमानस्य विवेकस्यास्मिन्नवधारणानुपपत्तेः ॥ अथ विश्वहितोपदेशार्थं प्रवृत्त्या विप्रलम्भाभावोऽनुमीयत इति चेन्न, बुद्धादिषु तत्साम्येन व्यभिचारादित्याह व्यभिचारत इति । अथ ते न तथा, किन्त्वयोग्यजनव्यामोहनार्थमिति चेत्, प्रकृतोऽपि न तथेति कुतो निश्चितम्, निश्चयोपायस्येतरत्रापि तुल्यत्वात् ।

परि०— उपदेशविशेषणे चेति । अपटुकरणकोपदेशविलक्षणो(पटुकरणको)पदेशत्वादित्यादिरूपेण उपदेशविशेषणे सन्दिग्धासिद्ध्यादिदोष इत्यर्थः । **विनेयेति** । शिष्यवचनपरम्परया रुद्रादीनामुपश्लिष्टेऽभ्यासपाटवावधारणमित्यर्थः । साध्यस्यापि सत्त्वान्न व्यभिचार इत्याशङ्क्य निराह **न चेति** । ज्ञानयाथार्थ्यं निरस्येच्छायाथार्थ्यं च निराह **इच्छेति** । **नियमे चेति** । बुद्धादिष्वपि अविप्रलम्भनियमे च तदभिमतं वस्तु न जगत्कारणम्, किन्तु शिवादिरेवेत्यादिस्वोक्तिः व्याहन्येतेत्यर्थः । **हेतुदर्शनेति** । स्वोपकारादिरूपहेतुदर्शनाभावस्येत्यर्थः । तत्र हेतोरेवाभावान्न व्यभिचार इत्यतस्तत्र हेतुसत्त्वं व्यनक्ति **न हीति** । पिशितनयनैर्मांसचक्षुष्कैरिति बहुव्रीहिः । ननु शिवादीच्छा न विप्रलिप्सारूपा केनापि प्रमाणेनानुपलभ्यमानविप्रलम्भनहेतुकत्वादिति साध्यते अतो न दोष इति शङ्कते **केनापीति** । हेतुस्वरूपं वदन्नेव तस्य सन्दिग्धत्वं निरसितुं निश्चितत्वं शङ्कते **प्रयोजनेति** । **अतत्साधनत्वादिति** । पुरुषार्थासाधनत्वाच्चेत्यर्थः । **व्यभिचारादित्याहेति** । प्रयोजनाभावहेतोरविप्रलम्भं प्रति व्यभिचारादित्याहेत्यर्थः । यद्वा अपुरुषार्थत्वादिति हेतोर्व्यभिचारादित्याहेत्यर्थः । **विभ्रम्येति** । भ्रान्त्वेत्यर्थः । अत्र विभ्रम्येति पाठः साधुः । न तु विभ्राम्येति । ल्यपो झलादित्वाभावेन 'अनुनासिकस्य क्विझलोः क्ङिती'ति दीर्घप्राप्तेरभावात् । न च स्थानिवद्भावः । तत्र अनल्विधावित्युक्तेः । अस्य च झलादावित्यल्विधित्वात् । न च समासाद्यपेक्षितबहिरङ्गल्यबपेक्षया क्त्वाप्रत्ययनिमित्तान्तरङ्गदीर्घत्वमेव ल्यबादेशात्पूर्वं भवत्विति शङ्क्यम् । अन्तरङ्गानपि विधीन् बहिरङ्गो ल्यप् बाधत इत्युक्त्या ल्यप एव पूर्वं प्राप्तेः । णिजन्तत्वं त्वत्राशक्यशङ्कम् । तस्मिन्नपि पक्षे 'मितां ह्रस्वः' इति ह्रस्वेन भाव्यतया 'ल्यपि लघुपूर्वादि'त्ययादेशो विभ्रमय्येति भाव्यत्वाच्च । विभ्राम्यन्निति क्वचित्पाठः । तदा तु न क्लेशः । **असाविति** । सम्प्रतिपन्नविप्रलम्भक इत्यर्थः । तथा च अपुरुषार्थत्वहेतुः तत्र नेति न व्यभिचार इति भावः ।

गु०दी०— अपटुकरणानामप्युपदेशदर्शनेन इत्यत्र अपटुकरणानां शीघ्रोच्चारणशक्तिरहितानाम् ।

वावु०— उपदेशविशेषणे चेति । आप्तकृतत्वेनोपदेशविशेषण इत्यर्थः । **विनेयाः** शिष्याः । किं सर्वेऽपि स्मृतिप्रणेतारो न विप्रलम्भका इति नियममङ्गीकृत्यैवमुच्यते उत यस्य कस्यापि स्मृतिप्रणेतुर्विप्रलम्भकत्वमङ्गीकृत्येति विकल्पं मनसि निधाय आद्यं पृच्छति **तत्किं सर्वेऽपीति** । ननु बुद्धादयोऽप्यविप्रलम्भका एवातो न नियमभङ्ग इत्यत आह **नियमे चेति** । हेतुदर्शनाभावस्य अविप्रलम्भकत्वेन नियमे हेतुदर्शनाभाववत्सु बुद्धादिष्वप्यविप्रलम्भकत्वप्राप्त्या तद्विरुद्धवादिनस्त्वदीयाचार्यस्य यदविप्रलम्भकत्वं प्रतिज्ञातं तद्व्याहतं स्यात् । विरुद्धवादिनोरुभयोराप्तत्वायोगादित्याशयः । द्वितीये त्वाह **यस्य कस्यापीति** । अतीन्द्रियहेतुभिर्विप्रलिप्सोपपत्तेर्हेतुदर्शनाभावोऽप्रयोजकश्चेत्याशयेनाह **न च तत्तत्पुरुषेति** । **पिशितनयनैः** मांसचक्षुष्कैः दिव्यनेत्रशून्यैरिति यावत् । गूढाशयः शङ्कते **अपुरुषार्थमपीति** । अविदिताशय इव परिहरति **किं तावतेति** । उक्तहेतोर्व्यभिचार एवमपि न परिहृत इति भावः । ननु न वञ्चनस्यापुरुषार्थत्वं हेतुर्येन व्यभिचारः स्यात् किन्तु तस्य पुरुषार्थत्वभ्रमाभाव एवातो नोक्तव्यभिचार इति पूर्वपक्षी स्वाशयमुद्घाटयति **प्रकृतस्त्विति** । ननु शिवादयो नायोग्यजनव्यामोहनाय प्रवृत्तिमन्तः किन्तु विश्वहितोपदेशार्थमेवेति निश्चयस्य तदागमेन तच्छिष्यवचनेनानुमानेन वा सम्भवात् कथमनिश्चय इत्यत आह **निश्चयोपायस्येति** । एवंविधनिश्चयोपायस्य बुद्धादिष्वपि सम्भवादिति भावः ।

वं०प०— निश्चीयन्त इति । तथा च विमतो ज्ञानेच्छादिमान् उपदेष्टृत्वादित्यनुमानेनेत्यर्थः । ननु नोपदेशमात्रं हेतुर्येनापटुकरणानामप्युदेशदर्शनेन व्यभिचारः स्यात्किन्नाम पटुकरणकर्तृकोपदेश एवेति न व्यभिचार इत्यत आह **उपदेशविशेषणे चेति** । यदि उपदेशे पटुकरणकर्तृकत्वरूपं विशेषणमुपादीयत इत्यर्थः । **उक्तेति** । पटुकरणकर्तृकोपदेशत्वस्यानिश्चयात् सन्दिग्धासिद्ध्यादिकमित्यर्थः । **ज्ञानं** विप्रतिपन्नस्येति शेषः । तस्य ज्ञानस्य । **तत्सिद्धिः** तदीयज्ञानस्य याथार्थ्यसिद्धिः । **विनेयेति** । विशेषेण नीयन्त प्रेर्यन्त इति विनेयाः शिष्यास्तेषां यद्वचनमस्मिन्नर्थेऽस्मद्गुरूणामतीवाभ्यास इत्येवं रूपं तत्परम्परया तदीयाभ्यासावसाधारणं युक्तमित्यर्थः । **अन्यथा** त्वत्सिद्धान्तविरोधिनोऽपि तदीयज्ञानस्य याथार्थ्ये । **विरोध इति** । तदीयज्ञानस्य याथार्थ्ये त्वत्सिद्धान्तस्य तद्विरोध इत्यर्थः । **हेतुदर्शनेति** । विप्रलिप्साहेतुदर्शनेत्यर्थः । **पिशितनयनाः** मांसमयचक्षुष्काश्चर्मचक्षुष्का दिव्यदृष्टिशून्या इति यावत् । तैरित्यर्थः । **सन्दिग्धत्वादिति** । पक्षीकृते तीर्थकरे प्रत्यक्षेण हेतुदर्शनाभावेऽपि तदतिरिक्तेन केनचित्प्रमाणेन तद्दर्शनसम्भवात् केनापि प्रमाणेन हेतूपलम्भाभावः सन्दिग्ध इति सन्दिग्धासिद्धिरित्यर्थः । हेतुभूतं प्रयोजनाभावमुपपादयति **प्रयोजनाभावश्चेति** । **तदसाधनत्वात्** पुरुषार्थासाधनत्वात् । तथा च यदि विप्रतिपन्नस्तीर्थकरो विप्रलम्भकस्तर्हि विप्रलम्भनेन तस्य किञ्चित्प्रयोजनं वाच्यम् । न हि विप्रलम्भनं स्वयमेव प्रयोजनरूपम् । न वा तत्साधनम् । तस्माद्विप्रलिप्सायाः प्रयोजनाभावात् प्रयोजनाभावेनाविप्रलिप्साऽनुमीयत इति हृदयम् । **सम्प्रतिपन्नेति** । प्रयोजनाभावेऽपि विप्रलब्धृत्वेन सम्मतेष्वित्यर्थः । **विभ्राम्य** भ्रान्त्या ज्ञात्वेत्यर्थः । **असौ** सम्प्रतिपन्नविप्रलम्भकः । **प्रकृतः** तीर्थकरः । **नैवमिति** ।

अपुरुषार्थं पुरुषार्थतया ज्ञात्वा न वञ्चयतीत्यर्थः । **तत्साम्येन** विश्वहितोपदेशाय प्रवृत्तिसाम्येन । **ते न तथेति** । ते बुद्धादयः **तथा** विश्वहितोपदेशाय प्रवृत्ता नेत्यर्थः । व्यामोहनार्थं प्रवृत्ता इति शेषः । **प्रकृतोऽपि** तीर्थकरस्त्वदभिमतः । **न तथेति** । बुद्धादिवदयोग्यजनव्यामोहनाय प्रवृत्तो न, किन्तु विश्वहितार्थमेवेति कुतो निश्चय इत्यर्थः । ननु शिवप्रणीतागमेषु शिवस्य विश्वहितोपदेशायैव प्रवृत्तिरित्युक्तेस्तत्प्रवृत्तिर्विश्वहितसाधनत्वं निश्चीयत इति चेत्तत्राह **तुल्यत्वादिति** । बुद्धादिप्रणीतागमेषु बुद्धादीनामपि विश्वहितोपदेशायैव प्रवृत्तिरित्युक्तत्वेन विप्रलम्भाभावसाधकविश्वहितोपदेशाय प्रवृत्तिरूपहेतोर्बुद्धादिषु व्यभिचार इति भावः ।

कं०रा०— ननु न उपदेशमात्रेण करणपाटवं साध्यते येन व्यभिचारः स्यात् किन्तु करणपाटवसाध्यो यादृश उपदेशविशेषस्तेन, अतो न व्यभिचार इत्यत आह **उपदेशविशेषण इति** । उपदेशविशेषणे च तादृशोपदेशस्य प्रकृते सन्दिग्धत्वेन सन्दिग्धासिद्धिरूपदोष इत्यर्थः । **तेषामिति** । तीर्थकराणां सन्निधानमेव दुर्लभम्, अस्मदादीनां दूरे तीर्थकरीयाभ्यासावधारणमित्यर्थः । **विनेयेति** । शिष्यवचनपरम्परया तीर्थकरीयाभ्यासावधारणमित्यर्थः । तीर्थकरान्तरे विनेयवचनपरम्परासत्त्वमुपपादयति **तासु तास्विति** । ननु तीर्थकरान्तरेऽपि विनेयवचनपरम्परास्ति ततस्तस्याभ्यासावधारणं तेन तदीयज्ञानस्य याथार्थावधारणं चेत्यत आह **न चेति** । **न हीति** । तत्पुरुषविशेषैरनुसंहितास्ते ते प्रयोजनविशेषाः **पिशितनयनर्मांसनयनैर्दिव्यदृष्टिरहितैरस्मदादिभिर्निश्चेतुं** न शक्यन्ते । तथा चास्मदाद्यज्ञातप्रयोजनविशेषवशेन तीर्थकरस्य विप्रलिप्सासम्भवान्न तद्विरहनिश्चयः शक्यते कर्तुमित्याशयेनाहेत्यर्थः । **न सम्प्रतिपन्नेति** । सम्प्रतिपन्नविप्रलम्भकेषु प्रयोजनाभावेऽपि विप्रलम्भकत्वदर्शनेन व्यभिचारात् प्रयोजनाभावो न विप्रलम्भाभावहेतुरित्याहेत्यर्थः । ननु विप्रलम्भाभावे प्रयोजनानुसन्धानाभावो हेतुः सम्प्रतिपन्नविप्रलम्भकस्त्वं प्रयोजनमपि प्रयोजनत्वेन विभ्राम्य वञ्चयतीति तत्र तदनुसन्धानाभावस्यासत्त्वान्न व्यभिचार इति शङ्कते **अपुरुषार्थमिति** । सम्प्रतिपन्नविप्रलम्भकत्वेनाभिमततीर्थकरोऽप्यप्रयोजनमेव प्रयोजनत्वेन विभ्राम्य वञ्चयतीति वक्तुं शक्यत्वात् किमनेनोपन्यस्तेन प्रकृतानुपयुक्तेनेत्याह **किमिति** । शङ्कते **प्रकृत इति** । स्वाभिमततीर्थकरस्तु विवेकित्वेनाप्रयोजने प्रयोजनत्वभ्रमरहिततया सम्प्रतिपन्नविप्रलम्भकवद्वञ्चको नेत्यर्थः । **व्यभिचार इति** । बुद्धाद्युक्तार्थेऽप्यनुमानसंवादस्य वक्तुं शक्यत्वाद्विप्रलिप्साराहित्यस्य चाभावाद्बुद्धादिषु व्यभिचार इति भावः ।

श्रीनिधि०— **नियमे च स्वव्याघात इति** । स्ववचनव्याघातः । स्वमतस्थापनपरमतदूषणं कुर्वन् तावत् । शिवातिरिक्तानां विप्रलम्भकत्वमङ्गीकृतम् । पुनः सर्वेषामविप्रलम्भकत्वे उच्यमाने स्वाङ्गीकारस्य स्वचनेन विरोध इत्यर्थः । **पिशितनयनैरिति** । हेतुदर्शनाभाव अविप्रलम्भकत्वं नास्तीति व्यभिचार इत्यर्थः । ननु कार्यं कारणसामग्रीं विना न सम्भवति । तस्य स्वोपकारपरोपकाररूपहेत्वभावे च कथं कार्यभूतं विप्रलम्भकत्वं सम्भवतीति चेत् तत्किमनुपलभ्यमानं सर्वं नास्तीत्यभिप्रायः । तथा सति परमाण्वादीनां अनुपलब्ध्या अलीकत्वापत्तेः । किन्तु योग्यत्वे सति अनुपलब्ध्येति वक्तव्यम् । तथा प्रकृतेऽपि । योग्यत्वाभावेनानुपलब्धिः न सम्भवतीति न तया हेतोरसत्त्वं निश्चेतुं शक्यमित्याह **न हि तत्तत्पुरुषेति** । ननु

न प्रत्यक्षेणानुपलब्ध्या हेत्वभावः कल्प्यते । किन्नाम प्रमाणसामान्येन न च परमाण्वादीनामभावप्रसक्तिः । प्रत्यक्षेणानुपलम्भेऽपि अनुमानादिना उपलम्भसम्भवादित्यत आह **केनापीति** ।

शे०वा०— ननु नोपदेशमात्रं हेतुः किन्तु पटुकरणकर्तृकोपदेश एवेति कथं व्यभिचार इत्यत आह **उपदेशविशेषणे चेति** । **उक्तदोष इति** । पक्षेऽपि पटुकरणकर्तृकोपदेशत्वस्यानिश्चयात् सन्दिग्धासिद्ध्यादिकमित्यर्थः । **विनेयवचनपरम्परयेति** । शिष्यवचनपरम्परयेत्यर्थः । 'विनेयो वचनग्राह्य' इत्यभिधानात् । **अन्यथेति** । त्वत्सिद्धान्तविरोधिनोऽपि तस्य यथार्थत्वे विरुद्धयोर्द्वयोरपि याथार्थ्यासम्भवात् त्वत्सिद्धान्तस्य अयाथार्थ्यं स्यादित्यर्थः । किं सर्वेऽपि स्मृतिप्रणेतारो न विप्रलम्भका इति नियमोऽभिप्रेत उत कश्चिद्विप्रलम्भकोऽपीति विकल्पं मनसि निधायाद्यं पृच्छति **तत्किमिति** । **अस्य नियमस्येति** । बुद्धादिषु हेतुदर्शनाभावे सत्यप्यविप्रलम्भकत्वाभावेन स्वोपकारपरापकाररूपहेतुदर्शनाभावस्यापि विप्रलम्भकत्वेन व्याप्तेर्भग्नत्वादित्यर्थः । ननु बुद्धादीनामप्यविप्रलम्भकत्वान्न तत्रोक्तनियमभङ्ग इत्यत आह **नियमे चेति** । हेतुदर्शनाभावस्याविप्रलम्भकत्वेन नियमे हेतुदर्शनाभाववत्सु अविप्रलम्भकत्वप्राप्त्या तद्विरुद्धवादिनस्त्वदीयाचार्यस्य यदविप्रलम्भकत्वं प्रतिज्ञातं तद् व्याहतं स्याद्विरुद्धवादिनोरुभयोराप्तत्वायोगादित्याशयः । द्वितीये त्वाह **यस्य कस्यापीति** । अतीन्द्रियहेतुभिर्विप्रलम्भोपपत्तेरप्रयोजकश्च हेतुदर्शनाभाव इत्याशयेनाह **न हीति** । यद्वा कथं तत्र हेतुदर्शनाभाव इत्यत आह **न हीति** । **पिशितनयनैरिति** । चर्मचक्षुर्भिरित्यर्थः । प्रत्यक्षेण तत्तत्पुरुषविशेषानुसंहितप्रयोजनविशेषानवधारणेऽप्यनुमानादिना तन्निश्चयान्न तत्र सर्वथा हेतूपलम्भाभाव इति कथं व्यभिचार इति शङ्कते **केनापीति** । एवं तर्हि माऽस्तु व्यभिचारः पक्षीकृतेऽपि तीर्थकरे प्रत्यक्षेण हेतूपलम्भाभावेऽपि केनापि प्रमाणेन हेतूपलम्भाभावस्यानिश्चितत्वात् सन्दिग्धासिद्धिः स्यादित्याह **सन्दिग्धत्वादिति** । गूढाभिसन्धिः शङ्कते **अपुरुषार्थमपीति** । अविदिताशय इव परिहरति **किं तावतेति** । वस्तुतोऽपुरुषार्थमपि पुरुषार्थत्वेन भ्राम्यतीत्येतावता प्रयोजनाभावलक्षणहेतुसिद्धेस्तत्रानपायादुक्तहेतोर्व्यभिचारतादवस्थ्यमिति भावः । ननु यथा कथञ्चिदप्युद्देश्याभाव एवाविप्रलम्भकत्वे हेतुत्वेनाभिमतः । न प्रयोजनाभावमात्रं सम्प्रतिपन्नविप्रलम्भकेषु परवञ्चनस्य भ्रान्त्याऽप्युद्देश्यस्य सत्त्वेन तदभावाभावान्न व्यभिचारः, प्रकृतशास्त्रकर्तुश्च विवेकित्वेन परवञ्चनस्यानुद्देश्यत्वात् तस्मिन् विवक्षितहेतुः सम्भवतीति स्वाशयमुद्घाटयति **प्रकृतस्त्विति** । **अथ ते न तथेति** । ते बुद्धादयो विश्वहितोपदेशाय न प्रवृत्ता इत्यर्थः । एवं तर्हि माऽस्तु व्यभिचारः सन्दिग्धासिद्धिस्तु स्यादेवेत्याह **प्रकृतोऽपीति** । बुद्धादिवदस्याप्ययोग्यजनव्यामोहनार्थमेव प्रवृत्तत्वसम्भवान्न विश्वहितार्थं प्रवृत्तत्वसिद्धिरिति भावः । ननु शिवप्रणीतागमेन वा विनेयवचनपरम्परया वा तीर्थकरत्वादेव वा प्रकृतस्य विश्वहितोपदेशार्थं प्रवृत्तत्वनिश्चय इत्यतस्तर्हि बौद्धागमेन वा विनेयवचनपरम्परया वा तीर्थकरत्वादेव वा बुद्धादीनामपि विश्वहितोपदेशार्थं प्रवृत्तत्वसिद्ध्यापत्त्या व्यभिचारतादवस्थ्यमेवेत्याशयेनाह **निश्चयोपायस्येति** ।

वा०र०— **चर्मचक्षुर्भिः इत्यर्थ इति** । 'पिशितं तरसं मांसं' इत्यभिधानवत् निशितं प्रश्नेऽपि शुना दर्शनेऽपि च इति मध्यतालब्धे विश्वोक्तेः । 'याज्ञियान्ये च मांसे च पिशिते देवभोजने' इति वाक्यं मूलीकृत्य

दशमस्य उत्तरार्धे पिशिताशनिशब्दस्य विजयध्वजीये व्याख्यानाच्च पिशितशब्दस्य अनेकार्थतया मांसवाचित्वेऽपि चर्मवाचित्वं अविरुद्धम् । शक्तिग्रहं व्याकरण उपमानेत्यादिना व्याकरणोपमानकोशाप्तवाक्यव्यवहारवाक्यशेषविवरणानां शक्तिग्राहकतया उक्तत्वेन विवरणादिनापि अर्थनिर्णयोपपत्तेश्च । अत एव कालनिर्णयदीपिकाविवरणे सङ्क्रान्तिप्रकरणे तथा च वसिष्ठः । सङ्क्रान्तिसमयः सूक्ष्मो ज्ञेयः । पिशितेक्षणैः तद्योगाच्चापि अधश्चोर्ध्वं त्रिंशति नाड्यः चित्रिताः इत्युक्त्वा पिशितेक्षणैः चर्मचक्षुभिः इति व्याख्यातम् । अत एव च स्मृतिकौस्तुभे सङ्क्रान्तीत्युदाहृतम् । वाच्यं देवलीयत्वेन उक्त्वा यस्मात् घयोगसम्पत्तिं विना चर्मचक्षुषा सूक्ष्मः सुदुर्ज्ञेयः इत्याद्युक्तम् । एवं अन्यत्रापि मयूखे । सङ्क्रान्तीति वाक्यं वसिष्ठीयत्वेन उक्तम् । तथा पिशः अवयवः इति धातुवृत्तौ अयं दीपनायामपि वर्तते । तथा च त्वष्टारूपाणि पिंशतु इत्युक्त्वा । अत्र हरदत्तः । पिशितं दीप्तिकर्म । नक्षत्रेभ्यः पितरो धाम पिंशन् इति दर्शनात् इत्याद्युक्तेः अनेकार्थत्वं वैयाकरणानामपि सम्मतम् । तथा च युक्तं पिशितशब्दस्य चर्मार्थतया व्याख्यानमिति ज्ञेयम् । अविदिताशय इवेति पाठः । **अयोग्यजनमोहनार्थमिति चेदिति** मूलम् । पूर्ववाक्यगततथेत्यस्य विश्वहितोपदेशाय प्रवृत्ताः इत्यर्थकत्वेन टीकायां व्याख्यानात् तथा शब्दार्थान्तर्गतप्रवृत्ता इत्यस्य बुद्ध्या विवेकेनात्र सम्बन्धाभिप्रायात् न न्यूनतेति ज्ञेयम् । अतत्साधनत्वादिति मूलप्रयोगः नानुमानमतच्छब्दात् इत्यत्र तच्छब्दादिति प्रयोगवत् उपपाद्यः । **बुद्धादिवदिति** । अनेन प्रकृतोऽपि तथा बुद्धादिवत् । एवं च बुद्धादयो यथा विश्वहितोपदेशार्थं प्रवृत्ताः न भवन्ति किन्तु अयोग्यजनव्यामोहनाय प्रवृत्ताः । एवं न भवति विश्वहितोपदेशाय प्रवृत्त इति कुतो निश्चितं इति मूलयोजना सूचिता ।

स०व्र०— ननु नोपदेशमात्रं हेतुः येनापटुकरणानामप्युपदेशसम्भवेन तत्र व्यभिचारः स्यात्, किं नाम । पटुकरणकर्तृकोपदेश एवेति न व्यभिचार इत्यत आह **उपदेशविशेषणे चेति** । पटुकरणकर्तृकत्वं यद्युपदेशरूपहेतौ विशेषणमुपादीयत इत्यर्थः । **उक्तो दोष इति** । पक्षेऽपि पटुकरणकर्तृकोपदेशत्वस्यानिश्चयात् सन्दिग्धासिद्ध्यादिकमित्यर्थः । **विनेयवचनेति** । विशेषेण नीयन्ते प्रेर्यन्ते ते विनेयाः शिष्याः, तद्वचनपरम्परयेत्यर्थः । **अन्यथेति** । त्वत्सिद्धान्तविरोधिनोऽपि तस्य च यथार्थत्वे विरुद्धयोर्द्वयोरपि याथार्थ्यासम्भवात् त्वत्सिद्धान्तस्यायथार्थत्वं स्यादित्यर्थः । **अस्य नियमस्येति** । स्वोपकारपरोपकाररूपहेतुदर्शनाभावस्याविप्रलम्भकत्वेन व्याप्तिर्नोपपद्यते । बुद्धादिषु व्यभिचारात् । सत्यपि तत्र हेतुदर्शनाभावरूपहेतौ विप्रलम्भकत्वस्यैव सत्त्वादित्यर्थः । ननु च हेतुदर्शनाभाववत्सु बुद्धादिष्वपि अविप्रलम्भकत्वस्याङ्गीकृतत्वेन साध्यस्यापि सत्त्वात् न व्यभिचार इत्यत आह **नियमे चेति** । त्वत्सिद्धान्तविरोधित्वेनाविप्रलम्भकत्वानुपपत्तेः । अन्यथा तद्विरोधित्वेन त्वत्सिद्धान्तस्य विप्रलम्भमूलकत्वं स्यात् । विरुद्धयोरुभयोरविप्रलम्भमूलकत्वानुपपत्त्या एकस्याविप्रलम्भमूलकत्वाभ्युपगमे अपरस्य विप्रलम्भमूलकत्वस्यैवाभ्युपेत(य)त्वेन पुनरविप्रलम्भमूलकत्ववचनस्य व्याहतत्वादिति भावः । **पिशितनयनैरिति** । चर्मचक्षुर्भिरित्यर्थः । प्रत्यक्षेण तत्तत्पुरुषविशेषानुसंहितप्रयोजनविशेषानवधारणेऽपि अनुमानादिप्रमाणेन तन्निश्चयात् सर्वथा प्रमाणेन हेतूपलम्भाभावस्यैव हेतुत्वान्न व्यभिचार इत्यत आह **केना-**

पीति । सन्दिग्धत्वादिति । पक्षीकृतेऽपि तीर्थकरे प्रत्यक्षेण हेतुदर्शनाभावेऽपि सर्वथा प्रमाणेन हेतुदर्शनाभावस्य सन्दिग्धत्वादित्यर्थः । **प्रकृतस्त्विति** । तथा च विवेकित्वे सति प्रयोजनशून्यत्वं हेतुरित्युक्तं भवति । **अथ ते न तथेति** । विश्वहितोपदेशाय प्रवृत्तिमन्तो नेत्यर्थः । अथ वा ते सन्निहिततया बुद्धिस्था उपदेशा न तथा विश्वहितप्रयोजना न भवन्तीत्यर्थः । ननु शिवप्रणीतागमेषु विश्वहितोपदेशायैव अस्य प्रवृत्तिरित्युक्तत्वात् तत्प्रवृत्तेः विश्वहितसाधनत्वनिश्चय इत्यत आह **निश्चयोपायस्येति** । बुद्धादिप्रणीतागमेषु बुद्धादीनामपि विश्वहितोपदेशायैवेषा प्रवृत्तिरित्युक्तत्वेन व्यभिचारादित्यर्थः ।

विठ्ठल०— उपदेशविशेषणे चेति । असाधारणकारणादिमत्त्वे सतीति विशेषणे चेत्यर्थः । आप्तकृतत्वे सतीति विशेषण इत्यप्याहुः । विनेयाः शिष्याः साध्यस्यापि तेषु सत्त्वान्न व्यभिचार इत्याशङ्क्य निराह **न चेति** । **सिद्धान्तविरोधादिति** । अन्यमताचार्यस्य यथार्थज्ञानवत्त्वाङ्गीकारेऽपसिद्धान्त इति भावः । किं सर्वेऽपि प्रणीतारो न विप्रलम्भका इति नियममङ्गीकृत्यैव उच्यते । उभयस्य कस्यापि प्रणेतुः विप्रलम्भकत्वमङ्गीकृत्यापि विकल्पं मनसि निधायाद्यं पृच्छति **तत्किं सर्वेऽपीति । नियमे चेति** । स्मृतिप्रणेतुमात्रस्याविप्रलम्भकत्वनियमे बुद्धयादिष्वविप्रलम्भकत्वप्राप्त्या तद्विरुद्धवादिनस्तदाचार्यस्य यदविप्रलम्भकत्वं प्रतिज्ञातं तद्विरुद्धं स्यात् । विरुद्धवादिनोरुभयोराप्तत्वादयोगादिति भावः । द्वितीये त्वाह **यस्य कस्येति । हेतुदर्शनाभावस्येति** । अविप्रलिप्सासाधकस्य स्वोपकारादिरूपहेतुदर्शनाभावरूपस्यास्य हेतोरित्यर्थः । तत्रास्य हेतोरभावान्न व्यभिचार इत्यतः तत्र हेतुसत्त्वं व्यनक्ति **न हीति । पिशितनयनैर्मांस**दृष्टिभिः दिव्यदृष्टिरहितैरिति यावत् । **केनापि प्रमाणेनेति** । तथा च बुद्धादौ विप्रलिप्साहेतुस्वोपकारादेः प्रत्यक्षेणानुपलम्भेऽप्यागमादिनोपलब्धेरुक्तहेतोः सत्त्वाभावस्य हेतोर्नोक्तव्यभिचार इति भावः । **सन्दिग्धत्वादिति** । शिवादावपि । 'त्वं च रुद्र महाबाहो मोहशास्त्राणि कारय' इत्यादिना हेतूपलम्भसम्भवेन हेतुसन्देहः । **पक्षे** । बुद्धादावपि तदनुपलम्भसम्भवे सन्दिग्धव्यभिचार इत्यर्थः । **अपुरुषार्थत्वादिति** । पुरुषैरर्थित्वादिति भावः । तथा च साध्याविशिष्टता परिहृता । **निश्चयोपायस्येति** । तच्छिष्यवचनादेर्निश्चयोपायस्येत्यर्थः ।

चषकः— ननु पटुकरणकर्तृकत्वांशस्य हेतुतावच्छेदकघटकत्वोपगमेन तद्घटितहेतुतावच्छेदकपर्याप्तावच्छेदकताकसाध्याभावाधिकरणनिरूपिताधेयताकत्वविरहात् द्रव्यं गुणकर्मान्यत्वे सति सत्त्वादित्यादिवन्नानैकान्त्यावकाश इत्यत आह **उपदेशविशेषणे चेति** । उक्तदिशा सन्दिग्धासिद्धिः सन्दिग्धानैकान्त्यं चेत्यर्थः । विनेयशब्दः शिष्यवचनः । 'विनेयो वचनग्राही'त्यमरोक्तेः । **अन्यथा** त्वत्सिद्धान्तविरोधिनोऽपि याथार्थ्ये । **अवास्तवत्वापातात्** अयाथार्थ्यापातात् । स्मृतिप्रणेतृत्वावच्छेदेन विप्रलम्भकत्वाभावोऽभ्युपेयते तत्सामानाधिकरण्येन वेति कल्पद्वयीमभिसन्धान आद्यं प्रत्याचष्टे **अस्य नियमस्येति** । स्वोपकारपरापकाररूपहेतुदर्शनाभावनिष्ठाविप्रलम्भकतानिरूपितव्याप्तेरित्यर्थः । **नियमे चेति** । उक्तहेतुदर्शनाभावनिष्ठाविप्रलम्भकतानिरूपितव्याप्त्युपगमे चेत्यर्थः । तथा सति तादृशहेतुदर्शनाभावविशेषितबुद्धादिष्वविप्रलम्भकता प्रासाङ्क्षीदिति

तत्प्रतीपाभिधायिभवदीयाचार्यस्य प्रतिज्ञाताविप्रलम्भकता व्याहन्येत परस्परप्रतीपाभिधायिनोर्द्वयोराप्तत्वायोगादिति भावः । द्वितीयकल्पं पराकुरुते **यस्यकस्यापीति** । विप्रलम्भहेतूनामतीन्द्रियत्वेन तद्दर्शनाभावः सूपपाद इति तत्र हेतुसत्त्वमनर्गलमित्याह **न हीति** । **अनुसंहिता**ः ज्ञाताः । **पिशितनयनै**ः मांसचक्षुष्कैः । विप्रलम्भहेतुकर्मकदर्शनत्वरूपविशेषधर्मावच्छिन्नाभावस्य हेतुत्वावधारणेन अनुमितिसाधारणज्ञानत्वावच्छिन्नाभावस्य हेतुत्वाश्रयणान्न क्षतिरित्याशङ्कते **केनापीति** । **सन्दिग्धत्वादिति** । पक्षीकृतशास्त्रप्रणेतर्यपि तादृशसामान्यधर्मावच्छिन्नाभावानिर्णयेन सन्दिग्धासिद्धिरित्यर्थः । पूर्ववादी स्वाशयमस्फुटीकुर्वाणः शङ्कते **अपुरुषार्थमपीति** । आशयमनभिसन्दधान इव परिहरति **किं तावतापीति** । शुक्तिं रजतत्वेन भ्राम्यतीत्येतावता न शुक्ती रजतं भवतीत्यपुरुषार्थे पुरुषार्थताभ्रमेऽप्यपुरुषार्थतानपायादनैकान्त्यतादवस्थ्यमिति भावः । ननु वस्तुतः प्रयोजनत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्य हेतुता नैवोपेयते । किन्तु प्रयोजनत्वप्रकारकप्रतीतिविषयत्वावच्छिन्नाभावस्यैव सम्प्रतिपन्नविप्रलम्भकेषु वास्तवप्रयोजनाभावसत्त्वेऽपि प्रयोजनत्वोपरक्तविपर्यासगोचरसमवधानेन तद्धर्मावच्छिन्नाभावविरहान्न क्षतिरिति स्वाशयं स्फुटीकरोति **प्रकृतस्त्विति** । **अथ ते न तथेति** । सर्वनाम्ना बुद्धादयः परामृश्यन्ते । नञ्समभिव्याहृतथालन्तेन विश्वहितोपदेशार्थं न प्रावर्तिषतेति प्रत्याप्यते । अनैकान्त्याप्रसञ्जनेऽपि सन्दिग्धासिद्धिः प्रसज्यत एवेत्याह **प्रकृतोऽपीति** । **निश्चयोपायस्य** शैवागमतद्विनेयवचनानुमानाद्यन्यतमस्य । **तुल्यत्वादिति** । बौद्धागमतद्विनेयवचनानुमानाद्यन्यतमस्य तत्रापि सुवचत्वादिति भावः ।

१९ **सु०— यदप्युक्तं प्रमाणान्तरसंवादान्मोहविप्रलिप्सयोर्निवृत्तिरिति, तदसत् ।**

प्रमाणान्तरं हि न तावत्प्रत्यक्षम्, अतीन्द्रियत्वाद्विप्रतिपन्नार्थस्य ।

अनुमानं चेद्व्यभिचारो बुद्धादिषु । 'आभासमेव तत्, मदीयं त्वनुमानमेवे'ति चेन्न, यतो निवारयिष्यामस्तव (वचन)चमत्कारं मा त्वरिष्ठा इत्याशयेनाह व्यभिचारत इति ।

अथागमः, स किं वेदादिरुत तद्विरुद्धं स्मृत्यन्तरमथवा स्वयूथ्यरचितं ग्रन्थान्तरम् । न प्रथमद्वितीयौ, विरोधित्वेन संवादासम्भवादित्याह व्यभिचारत इति । नापि तृतीयः, बुद्धादिप्रणीतस्मृतीनामपि स्वयूथ्यपुरुषान्तरवचनसंवादित्वेन व्यभिचारादित्याह व्यभिचारत इति । तेऽपि सन्दिग्धाप्तभावा इति चेन्न, प्रकृतेष्वपि तन्निश्चयोपायाभावात् ।

परि०— विप्रतिपन्नार्थस्येति । जगत्कारणत्वालौकिकश्रेयःसाधनत्वादिरूपार्थस्येत्यर्थः । **अनुमानं चेदिति** । लोकहितैषिभिरुपदिष्टत्वादाप्तोपदिष्टत्वादिरूपमित्यर्थः । **निवारयिष्याम इति** ।

'पत्युरसामञ्जस्यादि'त्यत्र । यद्वा 'अधिकारो हि सुलभः' इत्यादिना फलव्यभिचारस्य कर्त्रादि-वैगुण्येन समाधातुमशक्यत्वस्य वक्ष्यमाणत्वेन तदभिप्रायेण निवारयिष्याम इत्युक्तम् । **आगम इति** । प्रमाणान्तरमित्यनुकर्षः । **तद्विरुद्धं** पाशुपतादिविरुद्धम् । **व्यभिचारत इतीति** । व्यभिचारोऽत्र विरोधो ध्येयः । **तेऽपीति** । न केवलं बुद्धादयः किं तु बुद्धादियूथ्यपुरुषा अपीत्यर्थः । **प्रकृतेष्वपीति** । पशुपतिप्रभृतिष्वपीत्यर्थः ।

यादु०— अनुमानं चेदिति । क्षित्यादिकं सकर्तृकं कार्यत्वाद्घटवत् । विप्रतिपन्ने पृथिव्युदके प्रयत्नवता धृते गुरुत्वे सत्यपातित्वात् सम्प्रतिपन्नवत् । क्षित्यादिकं प्रयत्नवद्विनाश्यं विनाशित्वात् सम्प्रतिपन्नवदित्यादि-भिरनुमानैः विश्वोदयस्थितिलयकर्तरि सामान्यतः सिद्धेऽस्मदादीनां तदसम्भवाद्भगवाञ्छिव एव परिशेषाज्जग-ज्जन्मादिकर्ता सिद्ध्यतीति सामान्यसिद्धिपरिशेषरूपमनुमानं चेदित्यर्थः । **व्यभिचारो बुद्धादिष्विति** । शिवो मोहविप्रलिप्साशून्योऽनुमानसंवाद्यर्थप्रतिपादकशास्त्रप्रणेतृत्वादिति विवक्षितस्य हेतोर्बुद्धादिषु व्यभिचार इत्यर्थः । तच्छास्त्रप्रतिपाद्यस्य जगत्क्षणिकत्वादेरपि यत्सत्तत्क्षणिकं यथा दीपादिकं सन्तश्चामी भावा इत्याद्यनुमान-सिद्धत्वेन तस्याप्यनुमानसंवाद्यर्थप्रतिपादकशास्त्रप्रणेतृत्वादिति भावः । **आभासमेवेति** । सोऽयं देवदत्त इत्यादिप्रत्यभिज्ञाबाधितमित्यर्थः । **यतो निवारयिष्याम इति** । 'पत्युरसामञ्जस्यादि'त्यत्र त्वदीयानुमानमपि श्रुत्यादिबाधितमिति वक्ष्याम इति भावः । अत्र व्यभिचारत इत्येतत् आभिमुख्येन चरणाभावरूपयोगेन पक्षेऽसिद्धेरिति व्याख्येयम् । **विरोधित्वेनेति** । तथा च व्यभिचारत इत्यस्य विरोधादित्यर्थोऽत्राभिप्रेत इति ज्ञातव्यम् ।

वं०प०— प्रमाणान्तरं संवादभूतं प्रमाणान्तरमित्यर्थः । **विप्रतिपन्नार्थस्येति** । शिवादेरसन्निहितत्वेन तदीयमोहविप्रलिप्साऽभावरूपस्य विप्रतिपन्नार्थस्यातीन्द्रियत्वेन तत्र प्रत्यक्षसंवादो नेत्यर्थः । **अनुमानं चेदिति** । शिवो मोहविप्रलिप्साशून्याऽनुमानसंवाद्यर्थप्रतिपादकशास्त्रप्रणेतृत्वादित्यनुमानं चेदित्यर्थः । **आभासमिति** । बुद्धादिप्रणीतशास्त्रस्य संवादिरूपं यत्सत्तत्क्षणिकमित्याद्यनुमानं प्रत्यभिज्ञाबाधितत्वादाभासमित्यर्थः । **मदीय-मिति** । शिवप्रणीतशास्त्रस्य संवादि तु अनुमानमेव निर्दोषोपपत्तिरेवेत्यर्थः । **तदविरुद्धमिति** । वेदाविरुद्धं मन्वादिस्मृत्यन्तरमित्यर्थः । तद्विरुद्धमिति पाठे वेदविरुद्धं साङ्ख्यादिस्मृत्यन्तरमित्यर्थः । **सन्दिग्धेति** । बुद्धादि-प्रणीतस्मृतीनां संवादित्वेन यत्स्वयूथ्यरचितं ग्रन्थान्तरमुच्यते ते ग्रन्थान्तरकर्तारः स्वयूथ्या बुद्धसम्बन्धिन आप्तत्वेन सन्दिग्धा इति, न तद्वचनसंवादेन बुद्धादिस्मृतीनां विप्रलिप्सादिमूलकत्वाभावसिद्धिरित्यर्थः । **प्रकृते-ष्वपीति** । शिवप्रणीतस्मृतीनां संवादित्वेन, यत्स्वयूथ्यरचितं ग्रन्थान्तरमुच्यते, ते ग्रन्थकर्तारः स्वयूथ्याः शिवसम्बन्धिनोऽप्याप्तत्वेन सन्दिग्धा इति न तद्वचनसंवादेन शिवस्मृतीनां विप्रलम्भादिमूलकत्वाभावसिद्धि-रित्यर्थः ।

कं०रा०— ननु बुद्धाद्युक्तार्थे संवादकमनुमानां आभासरूपमेव, अतः प्रमाणान्तरसंवादरूपहेतुरत्राभावान्न तत्र व्यभिचारः । अस्य तीर्थकरोक्तार्थे संवादकं तु सदनुमानमिति प्रमाणान्तरसंवादरूपहेतोः सत्त्वात्तस्य विप्रलिप्सादिराहित्यसाधनं युक्तमेवेति शङ्कते **आभासमेवेति । स किमिति ।** स्वाभिमततीर्थकरोक्तार्थे संवादकं प्रमाणमागम इति पक्षेऽपि समागमः किं वेदादिरुत स्वाभिमततीर्थकरप्रणीतस्मृतिविरुद्धं स्मृत्यन्तरम् । अथवा स्वयुक्त्या रचितग्रन्थान्तरम् । न प्रथमद्वितीयौ । वेदादेर्विरुद्धस्मृत्यन्तरस्य च स्वाभिमततीर्थकररचितस्मृतिविरोधित्वेन तदुक्तार्थे तत्संवादासम्भवादित्याहेत्यर्थः । अस्मिन्पक्षे व्यभिचारपदं विरोधपरमिति भावः । ननु बुद्धादिस्मृतिषु स्वयूथ्यानामपि सन्दिग्धाप्तभावत्वेन तद्वचनप्रामाण्यनिश्चयाभावान्न तत्संवादः प्रमाणान्तरसंवादोऽतो न व्यभिचार इति शङ्कते **तेऽपीति । प्रकृतेष्विति ।** स्वाभिमततीर्थकरोक्तार्थे यत्पुरुषवचनसंवाद उच्यते तेष्वपि पुरुषेष्वाप्तत्वनिश्चयोपायाभावेन तेषां सन्दिग्धाप्तभावतया तद्वचनप्रामाण्यनिश्चयाभावान्न तत्संवादोऽपि प्रमाणान्तरसंवाद इति तुल्यमिति भावः ।

शे०वा०— ननु पाशुपतादिशास्त्रप्रतिपाद्यस्य रुद्रादिकारणत्वादेरतीन्द्रियत्वेन प्रत्यक्षेण तदसिद्ध्या तेन संवादासम्भवेऽपि क्षित्यादिकं सकर्तृकं कार्यत्वादित्याद्यनुमानेन तत्सिद्ध्याऽनुमानसंवादः सम्भवतीत्यत आह **अनुमानं चेदिति । व्यभिचारो बुद्धादिष्विति ।** शिवो मोहविप्रलिप्साशून्योऽनुमानसंवाद्यर्थप्रतिपादकशास्त्रप्रणेतृत्वादिति विवक्षितानुमाने बुद्धादिशास्त्रप्रतिपाद्यस्य जगत्क्षणिकत्वादेरपि यत्सत्तत्क्षणिकं यथा दीपादि; इत्याद्यनुमानसिद्धत्वात् । बुद्धादेरुक्तहेतुमत्त्वेऽपि मोहविप्रलिप्साशून्यत्वाभावाद्व्यभिचार इत्यर्थः । **आभासमेवेति ।** 'आकाशे चाविशेषादि'त्यादिसूत्रोक्तप्रतिपक्षादिग्रस्तत्वेनोक्तानुमानस्याभासत्वेन तत्संवादस्याकिञ्चित्करत्वान्न तत्र व्यभिचार इत्यर्थः । **अनुमानमेवेति ।** अनुकूलतर्कसनाथत्वेन कार्यत्वाद्यनुमानस्यानाभासत्वसिद्धेरित्यर्थः । **निवारयिष्याम इति ।** 'पत्युरसामञ्जस्यादि'त्यधिकरणे दोषित्वाशरीरत्वादिसत्प्रतिपक्षग्रस्ततया त्वदनुमानस्याप्याभासत्वस्य वक्ष्यमाणत्वादिति भावः । **विरोधित्वेनेति ।** अनेन मूले व्यभिचारपदं विरोधिपरमित्युक्तं भवति । **तेऽपीति ।** स्वयूथ्यपुरुषा अपीत्यर्थः । तथा च तद्वचनस्य प्रामाण्यसिद्धेर्न बुद्धादिष्वागमसंवादितार्थप्रतिपादकत्वसिद्धिरिति न तत्र व्यभिचार इति भावः । एवं तर्हि माऽस्तु व्यभिचारः प्रकृतस्वयूथ्येष्वपि तन्निश्चयोपायाभावेन तेषामपि सन्दिग्धाप्तभावत्वात् तद्वचनस्यापि प्रामाण्यासिद्धेः न शिवादीनामप्यागमसंवादितार्थप्रतिपादकत्वसिद्धिरिति हेत्वसिद्धिपरिहार्यैवेत्याह **न प्रकृतेष्वपीति ।**

वा०र०— **तद्विरुद्धमिति** मूले । तच्छब्देन पाशुपतादिस्मृतिपरिग्रहः । **रुद्रादिकारणत्वादेरिति ।** रुद्रादीनां जगत्कारणत्वादेरित्यर्थः । **प्रतिपक्षादीति ।** विश्वमक्षणिकं सत्त्वात् आकाशादिवत् इत्यादिप्रतिपक्षप्रत्यभिज्ञाविरोधादिग्रस्तत्वेन इत्यर्थः ।

स०व्र०— **अनुमानं चेदिति ।** प्रमाणान्तरस्यानुमानरूपत्वे शिवः मोह-विप्रलिप्सारहितः अनुमानसंवाद्यर्थोपदेशकत्वादित्येव हेतोर्वक्तव्यत्वात् तस्य च अनुमानसंवाद्यर्थोपदेशके बुद्धादौ व्यभिचारादित्यर्थः ।

आभासमेवेति । तथा च अनुमानसंवाद्यर्थोपदेशकत्वाभावान्न तत्र व्यभिचार इत्यर्थः । **निवारयिष्याम इति** 'पत्युरसामञ्जस्यात्' इत्यधिकरणे अशरीरत्वादिसत्प्रतिपक्षेण त्वदनुमानस्याप्याभासत्वस्य स्पष्टं वक्ष्यमाणत्वादित्यर्थः । **तेऽपि सन्दिग्धाप्तभावा इति** । बुद्धादिप्रणीतस्मृतीनां यत् पुरुषरचितवचनसंवादित्वं वर्तते, तस्य यूथ्याः सन्दिग्धाप्तभावा इत्यर्थः । तथा च आप्तस्वयूथ्यरचितग्रन्थान्तरसंवादित्वस्यैव हेतुत्वान्न व्यभिचार इति भावः । **प्रकृतेष्वपीति** । **तन्निश्चयोपायाभावात्** आप्तत्वनिश्चयोपायाभावादित्यर्थः । तथा च सन्दिग्धासिद्धिरिति भावः । तन्निश्चयोपायसत्त्वे च सन्दिग्धव्यभिचार इत्यपि द्रष्टव्यम् ।

विठ्ठल०— अनुमानं चेदिति । स्वस्य सिद्धान्तोदाहृतानुमानं संवादरूपमिति चेत् तद्बुद्धाद्युक्तार्थेऽप्यनुमानसंवादस्य वक्तुं शक्यत्वादविप्रलिप्साभावात् तेषु व्यभिचार इत्यर्थः । न नन्वाप्तियूथ्यपुरुषान्तरवचनसंवादित्वमेव विवक्षितम् । न च बौद्धस्वयूथ्या नामाप्तत्वमस्तीति भावेन शङ्कते **तेऽपीति** ।

चषकः— अतीन्द्रियत्वादिति । पाशुपतादिशास्त्रप्रतिपाद्यस्य शिवादेर्जगत्कारणत्वादेरिन्द्रियपथमतिक्रान्तत्वादिति भावः । **अनुमानं चेदिति** । क्षित्यादिकं सकर्तृकं कार्यत्वादित्याद्यनुमानं चेदित्यर्थः । **बुद्धादिष्विति** । शिवपक्षकमोहविप्रलिप्साराहित्यसाध्यकानुमानसंवाद्यर्थप्रतिपादकशास्त्रप्रणेतृत्वहेतुकानुमानस्य बुद्धादिष्वनैकान्त्यमित्यर्थः । बुद्धादेरपि, 'यत्सत्तत्क्षणिकं यथा दीपादि । सन्तश्चामी भावाः' इत्याद्यनुमानसिद्धजगत्क्षणिकत्वादिप्रतिपादकशास्त्रप्रणेतृत्वरूपहेतुमत्तया तत्र च मोहविप्रलिप्साराहित्यलक्षणसाध्यविरहाद्व्यभिचार इति भावः । **आभासमेवेति** । दर्शितानुमानस्याकाशे चाविशेषादिति योगाभिहितप्रतिरोधादिदूषितत्वरूपाभासत्वेन तत्संवादस्याकिञ्चित्करतया न तत्र अनैकान्त्यमित्यर्थः । प्रत्यभिज्ञाबाधितमित्यर्थः इत्यपि व्याकुर्वते । **अनुमानमेवेति** । अनुकूलतर्कसानाथ्यापादितनिरवग्रहव्याप्तिकमित्यर्थः । **निवारयिष्याम इति** । पत्युरसामञ्जस्यादिति नये । दोषित्वाशरीरत्वादिप्रतिरोधदूषिततया भवदीयानुमानमपि प्रतिविधास्याम इति भावः । **विरोधित्वेनेति** । अनेन मौलंतसिलंतं विरोधित्वतात्पर्यकमित्ययोजीत्यवसेयम् । **स्वयूथ्याः** स्वसमुदायप्रविष्टाः । **तेऽपि** तत्प्रविष्टा अपि । तथा च तदीयवचनस्यानवधृतप्रामाण्यकतया बुद्धादिष्वागमसंवादितार्थप्रतिपादकत्वनिर्णीतेर्न तत्रानैकान्त्यमिति भावः । **प्रकृतेष्वपीति** । शिवादिष्वित्यर्थः । तथा च सन्दिग्धासिद्धिरिति भावः ।

२० **सु०— यच्चोक्तं प्रवृत्तिसामर्थ्याद्व्यामोहविप्रलिप्सयोर्निरास इति । तदयुक्तम् । प्रवृत्तिसामर्थ्यं हि ततोऽर्थमवबुध्य प्रवृत्तस्य फलोपलम्भः ।**

न च विप्रतिपन्नस्मृतिफलं स्वर्गापवर्गलक्षणं प्रत्यक्षेणेक्ष्यते, इन्द्रियाणां तादृगर्थाविषयत्वादित्याह **व्यभिचारत इति** । आभिमुख्येन चारोऽभिचारस्तदभावो **व्यभिचारः** ।

नाप्यनुमानेन । स्मृतित्वादेर्व्यभिचारित्वात्, अन्यस्य चाभावादित्याह **व्यभिचारत इति** ।

अथागमेन । सोऽपि न तावत्सम्प्रतिपन्नोऽस्ति । न च विप्रतिपन्नेन, तस्य बौद्धादिविषयेऽपि विद्यमानत्वेन व्यभिचारादित्याह **व्यभिचारत इति** ।

स्यादेतत् । द्विविधा खलु शिवादिप्रणीता स्मृतिः । एका तावददृष्टं फलमुद्दिश्य प्रवृत्ता, परा तु सम्पदादिकं दृष्टम् । तत्र दृष्टार्थायाः प्रवृत्तिसामर्थ्यं प्रत्यक्षेणोपलभ्यते, ततस्तत्प्रणेतुराप्तत्वमिति । तन्न, तथाऽपि विप्रतिपन्नस्मृतेराप्तिमूलत्वे प्रमाणाभावात् । तत एवास्या अपि तत्सिद्धिरिति चेन्न, व्यभिचारात् । न ह्येकत्राप्तेन सर्वत्रापि तथा भाव्यमिति नियमोऽस्ति; तथा च सति सर्वासामपि स्मृतीनामाप्तिमूलतापातात्, तत्रापि दृष्टार्थानां प्रवृत्तिसामर्थ्योपलम्भादित्याह **व्यभिचारत इति** ।

अङ्गीकृत्य चेदमुदितम् । दृष्टार्थानामपि तासां बहुलं (फल)व्यभिचारो दृश्यते, तथा च कथं तद्दृष्टान्तेनेतरासामाप्तिमूलतानुमानमित्याह **व्यभिचारत इति** ।

किञ्च फलव्यभिचारतः तदंशस्य अनाप्तिमूलत्वस्थितौ पशुपतिप्रणीतत्वादेस्तत्र व्यभिचारतः कथमनुमानं स्यादित्याह **व्यभिचारत इति** ।

तदेवं पाशुपतादिस्मृतीनामाप्तिमूलत्वानिश्चयेन निर्मूलानां पञ्चरात्रादिस्मृतिविरोधेन अप्रामाण्यमेव युक्तम् ।

परि०— व्यभिचारत इत्यस्यार्थः **इन्द्रियाणां तादृगर्थाविषयत्वादिति** । **विप्रतिपन्नेनेति** । स्वयूथ्यानां वचनरूपेणेत्यर्थः । **तत एवेति** । एकांशे आप्तोक्तत्वादेव तद्दृष्टान्तत एवेति वार्थः ।

यादु०— विप्रतिपन्नस्मृतिफलमित्यत्र प्राप्तं सदिति शेषः । **स्मृतित्वादेरिति** । विप्रतिपन्ना स्मृतिः समर्थप्रवृत्तिजनिका स्मृतित्वादाप्तवाक्यत्वादित्यादेरित्यर्थः । **अन्यस्य चेति** । अन्यस्याभावात्स्मृतित्वादिकमेव वाच्यं तस्य च व्यभिचारित्वादित्याहेत्यर्थः । **न च विप्रतिपन्नेनेति** । विप्रतिपन्नप्रामाण्यकेन स्वयूथ्यरचितग्रन्थान्तरेणेत्यर्थः । ईक्ष्यत इति पूर्वेणान्वयः । **तत एवेति** । दृष्टार्थायां य आप्तस्तत्प्रणीतत्वादेवेत्यर्थः ।

वं०प०— विप्रतिपन्नस्मृतिः पाशुपतादिशास्त्रम् । **तादृगर्थेति** । स्वर्गापवर्गरूपातीन्द्रियार्थेत्यर्थः । **नाप्यनुमानेन** । फलमीक्ष्यत इत्यन्वयः । **व्यभिचारित्वादिति** । समर्थप्रवृत्त्यजनकबौद्धादिस्मृतावपि स्मृतित्वहेतोः सत्त्वादिति भावः । **अन्यस्य** हेतोः । आगमेनेत्यस्यापीक्ष्यत इति पूर्वेणान्वयः । **तस्य** विप्रतिपन्नप्रामाण्यक-स्वयूथ्यरचितग्रन्थान्तररूपागमस्य । **बौद्धादिविषय** बुद्धादिप्रणीतस्मृतिफलभूतस्वर्गादौ । **विप्रतिपन्नस्मृतेः** अदृष्ट-फलविधायिकायाः । **तत एवेति** । दृष्टफलविधायकेशवाक्यदृष्टान्तेनादृष्टफलविधायिकाया अपि स्मृतेरीश-वाक्यत्वेन हेतुना आप्तिमूलकत्वसिद्धिरित्यर्थः । **इदं** दृष्टार्थानां प्रवृत्तिसामर्थ्योपलम्भादित्येतत् । **तदंशस्य** पशुपतिप्रणीतदृष्टफलविधायकवाक्यैकदेशस्य ।

कं०रा०— नापीति । स्वर्गापवर्गलक्षणं विप्रतिपन्नस्मृतिफलमनुमानेनापि नेक्षते । विप्रतिपन्ना स्मृतिः स्वर्गापवर्गलक्षणफलवती स्मृतित्वात् तत्फलमुद्दिश्य सर्वज्ञेनोदितत्वादित्यादेर्बुद्धादिस्मृतिषु व्यभिचारित्वादन्यस्य चाभावादित्याहेत्यर्थः । **अथागमेनेति** । स्वर्गापवर्गलक्षणं विप्रतिपन्नस्मृतिफलमागमेनेक्ष्यत इति पक्षेऽपि स आगमः न तावत्सम्प्रतिपन्नोऽस्तीत्यर्थः । सम्प्रतिपन्नागमाभावेऽपि विप्रतिपन्नेन स्वयूथ्यरचितग्रन्थरूपेणागमेन विप्रतिपन्नस्मृतिफलमीक्ष्यत इत्यस्तु इत्येतच्छङ्कानिवर्तकत्वेन व्यभिचारित इति मूलमवतारयति **न चेति** । **इत्याहेति** । स्वर्गादिलक्षणं विप्रतिपन्नस्मृतिफलम् । स्वयूथ्यरचितग्रन्थरूपेण विप्रतिपन्नागमेनेक्ष्यत इति न च युक्तम् । विप्रतिपन्नागमस्य **बौद्धादिविषयेऽपि** सत्त्वेन व्यभिचारित्वादित्याहेत्यर्थः । **तथापीति** । दृष्टार्थायाः पाशुपतादिस्मृतेः प्रवृत्तिसामर्थ्येनाप्तिमूलत्वेऽप्यदृष्टार्थायाः पाशुपतादिस्मृतेनाप्तिमूलत्वे प्रमाणाभावादित्यर्थः । **तत एवेति** । दृष्टार्थकस्मृत्यंशे शिवादेराप्तत्वादेव तत्प्रणीतादृष्टार्थकस्मृतेरव्याप्तिमूलत्वसिद्धिरित्यर्थः ।

श्रीनिधि०— न तावत् सम्प्रतिपन्नोऽस्तीति । प्रमाणत्वेन सम्प्रतिपन्न इत्यर्थः । **न च विप्रतिपन्नेनेति** । स्वयूथ्यरचितेनागमान्तरेणेत्यर्थः ।

शे०वा०— आभिमुख्येन चार इत्यादि । इदं च तात्पर्यकथनं, न समासप्रदर्शनम् । समासस्तु विगत अभिचारो व्यभिचार इति प्रादिसमास एव द्रष्टव्यः । तेन व्यभिचार इति पुल्लिङ्गोपपत्तिः । अस्तु तर्ह्यनुमानेनैव विप्रतिपन्नस्मृतिफलस्य स्वर्गापवर्गलक्षणस्योपलम्भ इत्यतः तत्किं विप्रतिपन्ना स्मृतिः समर्थप्रवृत्तिजनिका स्मृतित्वादाप्तवाक्यत्वादित्याकारं स्यादन्यद्वेति विकल्प्याद्यं दूषयति **स्मृतित्वादेरिति** । **बौद्धादिस्मृतौ** स्मृति-त्वाप्तवाक्यत्वयोः सत्त्वेऽपि समर्थप्रवृत्तिजनकत्वाभावादिति भावः । न च **बौद्धादिस्मृतावाप्तवाक्यत्वस्यैवा-**भावात् कथं तत्र व्यभिचार इति वाच्यम् । तथा सति पाशुपतादिस्मृतावप्युक्तन्यायेन तदसिद्ध्यापत्त्या-ऽसिद्धिप्रसङ्गात् । द्वितीयं दूषयति **अन्यस्य चेति** । तस्य सतो निर्देशप्रसङ्गान्निर्देष्टुं चाशक्यत्वादिति भावः । किमत्र प्रमाणतया सम्प्रतिपन्नेनागमेन फलोपलम्भोऽभिमतः किंवा तत्त्वेन विप्रतिपन्नेनागमेनेति विकल्प्य मनसि निधाय स्वरूपासिद्ध्या आद्यं दूषयति **न तावदिति** । द्वितीयं दूषयति **न चेति** । **विप्रतिपन्नेन** विप्रतिपन्न-प्रामाण्यकेन स्वयूथ्यरचितग्रन्थान्तरेणेत्यर्थः । **तत एवेति** । तद्दृष्टान्तेनैव शिवप्रणीतस्मृतित्वादेव वेत्यर्थः ।

व्यभिचारादिति । तत्प्रणीताप्रमाणीभूतवाक्य इति शेषः । नन्वाप्तिमूलत्वस्य तत्र सत्त्वेनाप्रामाण्यासम्मतेर्न तत्र व्यभिचार इत्यत आह **न हीति** । उक्तनियमाङ्गीकारे बाधकमाह **तथा चेति** । न्यायसाम्यमुपपादयति **तत्रापीति** ।

वा०र०— आभिमुख्येन चार इत्यादीति प्रतीकोपादानपाठः स्वरस एव । चार इति इत्येव पाठेऽपि प्रतीकोपादानत्वादेव तदभावः इत्यन्तरस्योपादानलाभात् इदं चेति टीकोक्तपरामर्शविषयत्वं तदभाव इत्यन्तस्य प्राप्नोतीति ज्ञेयम् । **समासप्रदर्शनमिति** । समासार्थविबोधकवाक्यरूपविग्रहप्रदर्शनमित्यर्थः । समासस्तु इत्यस्यापि समासार्थविबोधकवाक्यरूपविग्रहस्त्वित्यर्थः । इति द्वन्द्व इति समास इत्यादिरूपोक्तेः इत्यव्ययी-भावगर्भः । इत्याद्युक्तेश्च विग्रहप्रदर्शनोत्तरं ग्रन्थकाराणां सत्त्वात् रूढलक्षणायां समासपदप्रयोगो युक्त इति ज्ञेयम् । ननु कुतस्तदभावः इत्यन्तं व्यभिचारपदतात्पर्यकथनम् । समासस्तु प्राचार्य इत्यादाविव प्रादयो गताद्यर्थे प्रथमयेति वार्तिकोक्तः प्रादिसमासः इत्याश्रीयते समासप्रदर्शनमेव किं न स्यात् इत्यत आह **तेन व्यभिचार इतीति** । तदभाव इत्यन्तोक्तरीत्या समासाङ्गीकारेऽर्थाभावेऽव्ययीभावसमासरूपत्वाप्रात्या अव्ययीभावस्य चाव्ययीभावश्च इति प्रथमाध्यायाद्यपादगतसूत्रेणाव्ययत्वेन सुप्लोपप्राप्तौ (नाव्ययीभावः) नाव्ययीभावादतोमित्यनेन पंचमीं विना अमादेशो उपकृष्णं इत्यादिवत् व्यभिचारमिति नपुंसकमेव स्यात् इति भावः । अविरोधो विरोधाभावः इति पूर्वमूलटीकानुसारेण उपयुक्तमधिकं ज्ञेयम् । तत्प्रणीताप्रमाणीभूतवाक्य इति शेषः । अथ शेषपदं पदस्थाने लेखकागतम् ।

स०व्र०— विप्रतिपन्नस्मृतिफलमित्यत्र प्राप्तमिति शेषः । **आभिमुख्येनेति** । विगतः अभिचारो व्यभिचार इति विग्रहो द्रष्टव्यः । तदभाव इति तु अर्थकथनम् । **नाप्यनुमानेनेति** । पाशुपतस्मृतिः तादृश-साधनेन फलप्रापिका भवति तादृशसाधनबोधकस्मृतित्वात् आप्तवाक्यत्वादित्यनुमानेनेति । **व्यभिचारित्वा-दिति** । स्मृतित्वादेर्बौद्धादिस्मृतावपि सत्त्वादिति भावः । **अङ्गीकृत्य चेदमुदितमिति** । इदं दृष्टार्थानां प्रवृत्ति-सामर्थ्येन प्रामाण्यमङ्गीकृत्य उक्तम् । तथाप्यदृष्टार्थानां प्रामाण्यं न सम्भवतीति दूषणमुक्तमित्यर्थः ।

विठ्ठल०— स्मृतित्वादेरिति । विप्रतिपन्ना स्मृतिः समर्थप्रवृत्तिजनका स्मृतित्वाप्तवाक्यत्वादेरित्यर्थः । **न च विप्रतिपन्नेनेति** । विप्रतिपन्नप्रामाण्यकेन स्वयूथ्यविरचितग्रन्थान्तरेण स्मृतिफलं वीक्ष्यत इति पूर्वेण अन्वयः । **विप्रतिपन्नस्मृतेरिति** । अदृष्टफलकपाशुपतादिस्मृतेरेव विप्रतिपन्नत्वादिति भावः । **तत एवेति** । दृष्टार्थकस्मृत्यंशे शिवादेराप्तत्वादेरेवेत्यर्थः ।

॥ इति शिवाविषु आप्तिनिश्चयाशक्तिः व्यभिचारतः ॥

॥ इति सिद्धान्तसूत्रतात्पर्यम् ॥

॥ इति 'स्मृत्यनवकाशे'त्याद्यसूत्रार्थप्रदर्शनम् ॥

* * *

॥ अथ उक्तार्थेन अग्रिमसूत्रद्वयस्यापि व्याख्यातता ॥

२१ सु०— तदनेन 'इतरेषां चानुपलब्धेः, एतेन योगः प्रत्युक्तः' इति सूत्रद्वयं व्याख्यातं भवति ।

परि०— तदनेनेति । 'न चाप्तिनिश्चयस्तत्र शक्यते व्यभिचारतः' इत्यनेनेत्यर्थः । सूत्रद्वयार्थस्तन्त्रदीपिकायां व्यक्तमुक्तः ।

यादु०— तदनेनेति । '**इतरेषां** तासु स्मृतिषूक्तानां फलादीनां, प्रत्यक्षतोऽनुपलब्धेरप्रामाण्यमेव तासां युक्तमि'ति प्रथमसूत्रस्य, 'योगफलं प्रत्यक्षोपलभ्यमिति न मन्तव्यमुक्ताभ्यासे तत्काल एव फलादृष्टेरि'ति द्वितीयसूत्रस्य च व्याख्यानं कृतमिति ज्ञातव्यम् ।

शे०वा०— 'न चाप्तिनिश्चयस्तत्रे'त्यादिभाष्यस्योत्सूत्रितत्वशङ्कां निरस्यति **तदनेनेति** ।

विठ्ठल०— तदनेनेति । 'न चाप्तिनिश्चयस्तत्र शक्यते व्यभिचारतः' इत्यनेन **इतरेषां** श्रुतिषूक्तानां फलादीनां प्रत्यक्षतोऽनुपलब्धेरप्रामाण्यमेव तासां युक्तमिति प्रथमसूत्रस्य, प्रयोगफलं प्रत्यक्षतोपलभ्यमिति न मन्तव्यम् उक्ताभ्यासे तत्काल एव फलादृष्टेरिति द्वितीयसूत्रस्य व्याख्यानं कृतमिति ज्ञातव्यम् ।

॥ इति उक्तार्थेन अग्रिमसूत्रद्वयस्यापि व्याख्यातता ॥

* * *

॥ अथ 'इतरेषां चानुपलब्धेः' इति सूत्रस्य व्याख्यानान्तरमप्ययुक्तम् ॥

२२ सु०— यच्चेतरेषां महदहङ्कारादितत्त्वानामनुपलब्धेश्च साङ्ख्यस्मृतेरप्रामाण्यमिति व्याख्यानम्, तत्प्रत्यक्षानुपलब्धेर्वेदान्तेष्वपि व्यभिचारतः सर्वथाऽनुपलब्धेरसिद्धेरुक्तत्वात् अयुक्तमिति ।

परि०— परोक्तार्थं निराह **यच्चेत्यादिना** । **उक्तत्वादिति** । 'पञ्चभिः पञ्चभिर्ब्रह्म चतुर्भिर्दशभिस्तथे'त्यादिना पूर्वपाद एवोक्तत्वादित्यर्थः ।

यादु०— इतरेषामिति । प्रधानादितरेषामित्यर्थः । **वेदान्तेष्वपीति** । प्रत्यक्षतोऽनुपलभ्यमानतत्त्वप्रतिपादकत्वस्य प्रमाणभूतेषु वेदान्तेष्वपि सत्त्वेनाप्रामाण्यव्यभिचार इत्यर्थः । **असिद्धेरुक्तत्वादिति** ।

'पञ्चभिः पञ्चभिर्ब्रह्म चतुर्भिर्दशभिस्तथा । एतच्चतुर्विंशतिकं गणं प्राधानिकं विदुरि'त्याद्यागमात् तेषामुपलब्धेरुक्तत्वादित्यर्थः ।

वं०प०— प्रत्यक्षेणानुपलब्धेर्हेतुत्व इति शेषः । त्वया वेदान्तानामपि प्रत्यक्षायोग्यार्थप्रतिपादकत्वेऽपि प्रामाण्याङ्गीकाराद्व्यभिचार इत्यर्थः ।

कं०रा०— यच्चेति । साङ्ख्यस्मृत्युक्तानामितरेषां महदहङ्कारादितत्त्वानामनुपलब्धेश्च साङ्ख्यस्मृतेः अप्रामाण्यमिति यत्परकीयं व्याख्यानं तदयुक्तम् । अनुपलब्धिशब्देन प्रत्यक्षानुपलब्धिविवक्षायां वेदान्तोक्तार्थस्यापि प्रत्यक्षेणानुपलब्धेरप्रामाण्यरूपसाध्यस्य च तत्राभावेन व्यभिचारात् सर्वथानुपलब्धिविवक्षायां 'पञ्चभिः पञ्चभिर्ब्रह्म चतुर्भिर्दशभिस्तथा । एतच्चतुर्विंशतिकं गणं प्राधानिकं विदुरि'त्यागमेन महदहङ्कारादितत्त्वानामुपलभ्यमानतया सर्वथानुपलब्धेरसिद्धिरित्युक्तत्वादित्यर्थः ।

शे०वा०— इतरेषामिति । प्रधानादिति शेषः । **वेदान्तेष्वपीति** । प्रत्यक्षतोऽनुपलभ्यमानतत्त्वप्रतिपादकत्वस्य प्रमाणीभूतवेदान्तेष्वपि सत्त्वादित्यर्थः । **असिद्धेरुक्तत्वादिति** । 'न सङ्ख्योपसङ्ग्रहा'धिकरणे महदादीनामागमिकत्वसमर्थनेन सर्वथाऽनुपलब्धेरसिद्धेरुक्तत्वादित्यर्थः ।

वा०र०— आगमिकत्वसमर्थनेनेति । 'यत्तत् त्रिगुणमव्यक्तं' इत्यागमिकत्वेत्यर्थः । अभिसन्धिप्रदर्शनारूपदृष्टार्थेति वाक्ये अत्र हीत्यादावुपस्कर्तव्यम् । मूले दृष्टार्थायां अप्रामाण्यवचनं तु प्रकृतानुपयुक्तं इत्युक्त्यैवादृष्टार्थपञ्चरात्रादिस्मृतेः अप्रामाण्यवचनं यद्यपि प्रकृतोपयोगीति सूचितं तदपि सङ्गृह्य तद्विरोधादेवेत्येव तद्वाक्यं तद्द्वितीयपक्षदूषणं अस्पष्टीकृतमशक्यत्वात् इत्यनेन, तत्रापि इति प्रतिपाद्यमानत्वात् इत्युक्त्या तदप्रामाण्यस्य प्रतिपादनस्य प्रकृतोपयोगित्वं इत्युत्तरेण सम्बन्धः । तस्यैवोपपादनं अदृष्टार्थं पञ्चरात्रादिस्मृत्यप्रामाण्य इत्यादि । अदृष्टार्थपञ्चरात्रादिस्मृत्यप्रामाण्यं यदि प्राप्तं भवेत् तदेत्यर्थः । तद्विरोधे सत्यपीति सम्बन्धः । एवमुत्तरत्र । अप्रमाणविरोधस्याकिञ्चित्करत्वादिति भावः । एवं चादृष्टार्थपञ्चरात्रादिस्मृत्यप्रामाण्यप्रतिपादनं तव सङ्गतम् । परन्तु कारणीभूतफलव्यभिचाराभावान्न तत्सम्भवति । तदेवायुक्तम् ।

स०व्र०— असिद्धेरुक्तत्वादिति । 'यत्तत्त्रिगुणमव्यक्तं नित्यं सदसदात्मकम् । प्रधानं प्रकृतिं प्राहुरविशेषं विशेषवत्' इत्यादिनोक्तत्वादित्यर्थः ।

विठ्ठल०— परव्याख्यानं प्रत्याख्याति **यच्चेति** । **प्रत्यक्षानुपलब्धेरिति** । उक्तार्थस्य प्रत्यक्षानुपलब्धिरूपहेतोः प्रामाण्योपेतवेदान्तेष्वपि व्यभिचारः । सर्वार्थानुपलब्धिहेतुरिति चेन्न । **असिद्धेरुक्तत्वात्** । 'पञ्चभिः पञ्चभिर्ब्रह्मे'त्यादिना तेषां महदादीनामप्युपलब्धेरुक्तत्वादित्यर्थः ।

चषकः— **वेदान्तेष्वपीति** । प्रत्यक्षानुपलभ्यमानार्थप्रतिपादकत्वस्य प्रमाणीभूतवेदान्तसाधारण्यादित्यर्थः । **असिद्धेरुक्तत्वादिति** । 'पञ्चभिः पञ्चभिरि'त्यादिकं 'विदुरि'त्यन्तोदाहरणेन तेषामुपलब्धेरभिहितत्वादित्यर्थः ।

॥ इति 'इतरेषां चानुपलब्धेः' इति सूत्रस्य व्याख्यानानन्तरमप्ययुक्तम् ॥

* * *

॥ अथ पञ्चरात्रादिस्मृतेः क्वचिद्व्यभिचारेऽपि मानता न हीयते न्यायसाम्याभावात् ॥

२३ **सु०— ननु पञ्चरात्रादिस्मृतयोऽपि फलं व्यभिचरन्ति, क्वचित्तदुक्तानुष्ठानेऽपि दृष्टफलानुपलम्भात्, अतस्तासामप्रामाण्यान्न तद्विरोधेन पाशुपतादिस्मृतीनामप्रामाण्यम्, अन्यथा फलव्यभिचारस्यानैकान्तिकत्वमित्यत आह न चेति ।**

अनु०— न चास्या व्यभिचारेऽपि हीयते मानता क्वचित् ।

अस्याः पञ्चरात्रादिस्मृतेः **क्वचिद्व्यभिचारेऽपि** इति सम्बन्धः ।

कुतो न हीयत इति चेत् । किमदृष्टार्थायाः प्रामाण्याभावोऽभिधीयते, उत दृष्टार्थाया एव । नाद्यः, यतः फलव्यभिचारे हेतौ क्वचिद् दृष्टार्थायां वर्तमाने अस्या अदृष्टार्थाया मानता न हीयते । व्यधिकरणत्वादिति भावः । न द्वितीयः । यस्मात् क्वचिद् दृष्टार्थायां फलव्यभिचारे, तत एव अप्रामाण्ये सत्यपि अस्या अदृष्टार्थायास्तावत् मानता न हीयते, कारणाभावात् । तद्विरोधादेव च पाशुपतादीनामप्रामाण्यमुक्तम् । दृष्टार्थाया अप्रामाण्यवचनं तु प्रकृतानुपयुक्तमित्यभिसन्धिः ।

परि०— तदेव वाक्यं आवृत्त्या शेषोक्तिपूर्वं योजयति **यत इति** । **फलव्यभिचारे हेताविति** । फलव्यभिचारित्वरूपे हेतौ वर्तमान इत्यन्वयः । 'क्वचिदि'त्यनुवादः । 'दृष्टार्थायामि'ति व्याख्या । सम्पदादिदृष्टफलसाधनबोधकस्मृतिभाग इत्यर्थः । 'अस्या' इत्यनुवादः । 'अदृष्टार्थाया' इति व्याख्या । एवमग्रेऽपि । **कारणाभावादिति** । फलव्यभिचाररूपकारणस्य तद्भागेऽदृष्टेरिति भावः ।

वं०प०— अन्यथा पञ्चरात्रस्मृतेर्दृष्टफलव्यभिचारेऽपि चेत्प्रामाण्यमित्यर्थः । **फलव्यभिचारस्य** शैवादिस्मृत्यप्रामाण्यसाधकहेतुभूतस्य, । **व्यधिकरणत्वादिति** । अदृष्टार्था पञ्चरात्रादिस्मृतिरप्रमाणं दृष्टार्थे फलव्यभिचारादिति व्यधिकरणमित्यर्थः । ननु तर्हि दृष्टफलार्थपञ्चरात्रस्मृतिविरोधेन पाशुपतादिस्मृतीनाम् अप्रामाण्यं न सम्भवतीत्याह **तद्विरोधादेवेति** । अदृष्टार्थकपञ्चरात्रादिस्मृतिविरोधादेवेत्यर्थः ।

कं०रा०— अन्यथेति । फलव्यभिचारेऽपि पञ्चरात्रादिस्मृतीनां प्रामाण्य इत्यर्थः । **तद्विरोधादिति** । अदृष्टार्थकपञ्चरात्रादिस्मृतिविरोधादेव पाशुपतादीनामप्रामाण्यमुक्तमिति दृष्टार्थायाः पञ्चरात्रादिस्मृतेरप्रामाण्यवचनं प्रकृतानुपयुक्तमित्यभिसन्धिरित्यर्थः ।

शे०वा०— ननु फलव्यभिचारेण पाशुपतादिस्मृतीनामप्रामाण्यं प्रतिपाद्य कथं तद्विरुद्धं फलव्यभिचारेऽपि तासामप्रामाण्याभाववर्णनं 'न च' इत्यादिनोत्तरग्रन्थेन क्रियते । न च नैतत्पाशुपतादिस्मृतीनां फलव्यभिचारेऽप्यप्रामाण्यवर्णनं किन्तु पञ्चरात्रादिस्मृतीनामिति न पूर्वोत्तरविरोध इति वाच्यम् । तत्र फलव्यभिचारस्याप्रसक्त्याऽप्रामाण्यप्रसक्तेरेवाभावात् । तथा च 'न चे'त्यादिपञ्चरात्रादिस्मृतिप्रामाण्यवर्णनमनर्थकमित्यतः प्रागुक्तस्य पञ्चरात्रादिस्मृतिविरोधेन पाशुपतादिस्मृत्यप्रामाण्यस्य समर्थनार्थत्वान्न तस्यानर्थक्यमित्याशयेन तद्व्यावर्त्यशङ्कामुत्थापयति **नन्विति** । ननु पञ्चरात्रादिस्मृतीनां फलव्यभिचारेऽप्यप्रामाण्यसम्प्रतिपत्तेर्युक्तमेव तद्विरोधेन पाशुपतादिस्मृत्यप्रामाण्यमित्यतस्तर्हि फलव्यभिचारस्य पञ्चरात्रादिस्मृतिष्वप्रामाण्यव्यभिचारेण तदसाधकत्वात् फलव्यभिचारेण पाशुपतादिस्मृतीनामप्रामाण्यसाधनं प्राक्तनमसमञ्जसं स्यादित्याशयेनाह **अन्यथेति** । व्यवहितत्वेऽपि योग्यत्वात् क्वचिदित्यस्य व्यभिचारेऽपीत्यनेन सम्बन्ध इत्याह **क्वचिद्व्यभिचारेऽपीति सम्बन्ध इति** । **अप्रामाण्ये सत्यपीति** । अनेन मूले व्यभिचारेऽपीत्यपिशब्दोऽप्रामाण्यसमुच्चयार्थ इत्युक्तं भवति । **कारणाभावादिति** । फलव्यभिचारलक्षणाप्रामाण्यकारणाभावादित्यर्थः । नन्वेवमदृष्टार्थपञ्चरात्रादिस्मृत्यप्रामाण्याप्राप्तावपि दृष्टार्थपञ्चरात्रादिस्मृत्यप्रामाण्यम् अवर्जनीयमेवेति न पञ्चरात्रादिस्मृतिविरोधेन पाशुपतादिस्मृत्यप्रामाण्यसिद्धिरित्यत आह **तद्विरोधादेवेति** । अदृष्टार्थपञ्चरात्रादिस्मृतिविरोधादेवेत्यर्थः । न तु दृष्टार्थपञ्चरात्रादिस्मृतिविरोधादित्येवार्थः । अदृष्टार्थपञ्चरात्रादिस्मृतिविरोधेन पाशुपतादिस्मृत्यप्रामाणस्य प्रतिपाद्यमानत्वात् अदृष्टार्थपञ्चरात्रादिस्मृत्यप्रामाण्ये सत्यपि तद्विरोधे पाशुपतादिस्मृतिप्रामाण्योपपत्त्या तद्विरोधस्य पाशुपतादिस्मृत्यप्रामाण्यानापादकतया तदप्रामाण्यप्रतिपादनस्य प्रकृतोपयोगित्वेऽपि फलव्यभिचाररूपकारणाभावेन तस्याशक्यत्वात् । दृष्टार्थपञ्चरात्रादिस्मृत्यप्रामाण्यप्रतिपादनस्योक्तकारणसम्पत्त्या शक्यत्वेऽपि तद्विरोधेन पाशुपतादिस्मृत्यप्रामाण्यप्रतिपादनपक्षे, दृष्टार्थस्य तस्याप्रामाण्ये सत्यपि तद्विरोधे पाशुपतादिस्मृतिप्रामाण्योपपत्त्या, तद्विरोधस्य पाशुपतादिस्मृत्यप्रामाण्यानापादकत्वेन, दृष्टार्थपञ्चरात्रादिस्मृत्यप्रामाण्यप्रतिपादनस्य प्रकृतोपयोगित्वप्राप्तावपि च दृष्टार्थपञ्चरात्रादिस्मृतिविरोधेन पाशुपतादिस्मृत्यप्रामाण्यप्रतिपादनस्येहानभिमतत्वात् । अभिमते चादृष्टार्थपञ्चरात्रादिस्मृतिविरोधेन पाशुपतादिस्मृत्यप्रामाण्यप्रतिपादने दृष्टार्थपञ्चरात्रादिस्मृत्यप्रामाण्येऽपि

प्रमाणीभूतादृष्टार्थपञ्चरात्रादिस्मृतिविरोधेन पाशुपतादिस्मृत्यप्रामाण्योपपत्त्या तद्विरोधस्याप्रामाण्यानापादकत्वाभावेन दृष्टार्थपञ्चरात्रादिस्मृत्यप्रामाण्यव्युत्पादनस्य प्रकृतानुपयोगित्वेनाकर्तव्यत्वान्नोक्तशङ्कावकाश इत्यभिसन्धिरिति भावः ।

वा०र०— फलव्यभिचारेति । यस्याश्च दृष्टार्थस्मृतेः फलव्यभिचारेण प्रामाण्यप्रतिपादनं शक्यं न तद्विरोधेन पाशुपतादिस्मृत्यप्रामाण्यप्रतिपादनं इह प्रकृतम् । यदि हि दृष्टार्थपञ्चरात्रादिस्मृतिविरोधेन विरोधस्मृतेः अप्रामाण्यप्रतिपादनं इहाभिमतं स्यात् तदा दृष्टार्थायाः तस्याः अप्रामाण्यप्रतिपादनसङ्गतिः । न चैवम् । ततो न दृष्टार्थाया अपि तस्याः तत् प्रतिपादनं सङ्गतम् । व्यर्थत्वात् । तदेतदुक्तम् । **दृष्टार्थेत्यादिना अनभिमतत्वादित्यन्तेन** । शक्यत्वेऽपि इत्यस्यादृष्टार्थपञ्चरात्रादिविरोधेन पाशुपतादिस्मृत्यप्रामाण्यप्रतिपादनस्य इह अनभिमतत्वात् इत्युत्तरेण सम्बन्धः । दृष्टार्थस्मृतिविरोधात् विरोधस्मृतेः अप्रामाण्यप्रतिपादनपक्षेऽपि तदप्रामाण्यप्रतिपादनं प्रकृतानुपयोगादेव कुतो न निराक्रियते इत्यत उक्तम् । तद्विरोधेनेत्यादिप्राप्तावपीत्यन्तम् । अपीत्यनन्तरं चकारपाठः । तस्याप्रामाण्येत्यत्र दृष्टार्थस्मृतिपदोपस्थितं वाक्यं परामृश्यते इत्यदोषः । अप्रामाण्ये एतत्पक्षे इत्यर्थः । अस्तु तर्हि दृष्टार्थ तत्स्मृत्यप्रामाण्यार्थमेवादृष्टार्थतत्स्मृतिविरोधेन प्रामाण्यप्रतिपादनपक्षे अपि उपयोगी । अदृष्टार्थतत्स्मृतेरपि अप्रामाण्यप्रसञ्जकत्वात् इत्यत आह **अभिमते चेति** । प्रतिपादनेत्यस्य तत्पक्षे इत्यर्थः । अस्य दृष्टार्थपञ्चरात्रादिस्मृत्यप्रामाण्यव्युत्पादनस्य प्रकृतानुपयोगित्वेन अकर्तव्यत्वादित्यनेन सम्बन्धः । प्रकृतानुपयोगस्यैवोपपादनं दृष्टार्थ इत्यादि अभावेनेत्यन्तम् । **तद्विरोधस्येति** । अदृष्टार्थतत्स्मृतिविरोधस्येत्यर्थः । मूलोक्तव्यधिकरणत्वादिति भावः । **नोक्तशङ्केति** । पञ्चरात्रादिस्मृत्यप्रामाण्यशङ्केत्यर्थः ।

स०व०— ननु कारणाभावेनादृष्टार्थाया अप्रामाण्याभावे दृष्टार्थायाः फलव्यभिचारलक्षणकारणसत्त्वेन अप्रामाण्यात् तद्विरोधेन कथं पाशुपतादिस्मृतीनामप्रामाण्यमुक्तमित्यत आह **तद्विरोधादेवेति** । अदृष्टार्थपञ्चरात्रस्मृतिविरोधादेवेत्यर्थः । जगत्कारणत्वादेरतीन्द्रियत्वादिति भावः ।

विठ्ठल०— अन्यथेति । फलव्यभिचारेऽपि पञ्चरात्रादीनां प्रामाण्य इत्यर्थः । तदेव वाक्यं पूर्वावृत्त्या दोषोक्तिपूर्वं योजयति **यत इति** । **फलव्यभिचारे हेताविति** । फलव्यभिचारित्वरूपहेतुवर्तमाने इत्यन्वयः । क्वचिदित्यनुवादः । **दृष्टार्थायामिति** । व्याख्यासम्पदादिदृष्टफलसाधनबोधकस्मृतिभाग इत्यर्थः । **अस्वात्ता**नुवादः **अदृष्टार्था**या इति व्याख्या । एवमग्रेऽपि । **कारणाभावादिति** । फलव्यभिचाररूपकारणस्य तद्भागे अदृष्टेरिति भावः ।

* * *

**॥ अथ पञ्चरात्रादिस्मृतेः निर्दोषवाक्यमूलत्वात् प्रामाण्यं,
न तु समर्थप्रवृत्तिजनकत्वरूपयुक्तिमूलत्वात् ॥**

२४ **सु०— अथ** दृष्टार्थायाः फलव्यभिचारेणाप्रामाण्ये सति तत एवादृष्टार्था अपि अप्रमाणं भविष्यतीति चेन्न । 'तत' इति किं तेन हेतुनोत तेन दृष्टान्तेन । नाद्यः, **क्वचिद् व्यभिचारे**(णा)ऽप्रामाण्ये **अपि अस्या मानता हीयत** इति **न** युक्तम्, व्याप्त्यभावात् । न द्वितीयः, **क्वचित्** व्यभिचारे **अप्रामाण्ये(ऽपि) अस्या मानता हीयत** इत्येतत् **न** युक्तम्, हेत्वभावात्, नारायणवाक्यत्वादेर्व्यभिचारात् ।

मा हि भूत्सकलमपि नारायणवाक्यमप्रमाणम् । दृष्टार्थायां **फलव्यभिचारे** अप्रामाण्ये च सति **अस्या अपि मानता** शङ्कास्पदत्वेन **हीयत** इति च **न** वाच्यम् । अत्र हेतुमाह **निर्दोषेति ।**

अनु०— निर्दोषवाक्यमूलत्वान्न च तद्युक्तिमूलता ।

निर्दोषवाक्यं वेदः, **तद्युक्तिः** समर्थप्रवृत्तिजनकत्वं, प्रामाण्यावधारणस्य, यत इति शेषः ।

अयमभिसन्धिः । किमिदं दृष्टार्थायाः पञ्चरात्रादिस्मृतेः फलव्यभिचारेण अप्रामाण्यानुमानम्, तत एवेतरस्या अप्यप्रामाण्यशङ्कनं च, स्वातन्त्र्येण क्रियते किंवा प्रतिबन्दीग्रहणम् ।

आद्यं तूत्तराधिकरणे निराकरिष्यामः ।

न द्वितीयः । प्रतिबन्दीग्रहणं हि प्रमेयसाध्ये भवति । न चैवं प्रकृते । परेण खलु फलसंवादादिना पाशुपतादिस्मृतेराप्तमूलत्वप्रामाण्ययोरनुमितयोरस्माभिस्तन्न्यायेन फलविसंवादं प्रदर्श्य दोषोऽभिहितः । यदि नाम पञ्चरात्रादिस्मृतिप्रामाण्यावधारणं फलसंवादयुक्त्याऽऽशास्येत, स्यादिदं तदा प्रतिबन्दीग्रहणम् । **न च** अस्माभिः पञ्चरात्रादिप्रामाण्यावधारणस्य **तद्युक्तिमूलता** उपेयते । न चैवं तत्प्रामाण्यावधारणं निर्मूलं स्यादिति वाच्यम्, बोधकत्वेन स्वतःसिद्धत्वात् । अप्रामाण्यशङ्कानिवृत्तिः कुत इति चेदाप्तमूलत्वेनेत्युक्तम् । तदवधारणं निर्मूलमिति चेन्न, श्रुतिसंवादनिबन्धनत्वादिति ।

ननु श्रुतेरेव वक्तृगुणहीनाया न प्रामाण्यमित्यतो निर्दोषवाक्य इत्युक्तम् । बोधकत्वेनैव हि प्रामाण्यं व्यवस्थापितं, तच्च वाक्यत्वाच्छ्रुतेरुभयसम्मतम्, दोषस्तु तदपवादकः, न च अपौरुषेये स सम्भवतीति निष्कम्पमेव श्रुतिप्रामाण्यम् इति वक्ष्याम इत्यर्थः । अस्यां दशायां श्रुतिविरोधेनापि पाशुपतादिस्मृतीनामप्रामाण्यं शक्यसाधनम् ।

यदप्युक्तम् 'इतिहासपुराणाभ्यां वेदं समुपबृंहयेदि'ति तत्तथा । किन्त्वविरुद्धानामेवोपायत्वं, न तु विरुद्धानाम् । न चैवमितरेतराश्रयत्वम्, श्रुत्यर्थनिश्चयस्य स्मृतिसंवादैकनिबन्धनत्वाभावादिति ।

परि०— **व्याप्त्यभावादिति** । अदृष्टार्थकत्वांशेऽपि पञ्चरात्रस्मृतिः फलव्यभिचाराप्रामाण्याभ्यामुपेता । दृष्टार्थकत्वांशे ताभ्यामुपेतत्वादित्यत्र यथाऽमुक इति सम्प्रतिपन्नदृष्टान्ताभावात् । यत्कचिदंशे तदुभयोपेतं तदंशान्तरेऽपि तदुभयोपेतमिति सामान्यव्याप्तेश्च देवदत्तादिवाक्येषु व्यभिचारादिति भावः । नारायणवाक्यत्वादेर्व्यभिचारादिति कुत इत्यत आह **मा हि भूदिति** । नारायणवाक्यं सकलमप्यप्रमाणं हि यस्मान्माभूत् न भवति अत इत्यर्थः । अन्यथा तद्वाक्यं सकलमप्यप्रमाणं प्रसज्येतेति भावः । उत्तरवाक्यमवतारयितुं योजनान्तरमाह **दृष्टार्थायामिति** । **स्वातन्त्र्येणेति** । पाशुपतादेरप्रामाण्यादिकं परिहर्तुं प्रतिबन्दीरूपेण ग्रहणं विनेत्यर्थः । **उत्तरेति** । 'न विलक्षणत्वादि'त्यत्र । **तद्युक्तिमूलतेति** । फलसंवादयुक्तिमूलतेत्यर्थः । **स्वत इति** । फलसंवादापेक्षां विनैवेत्यर्थः । **इत्युक्तमिति** । 'हरिपूर्वकाः । किं नाशेषविदः' इत्यनेनोक्तमित्यर्थः । एवं तर्हि निर्दोषवाक्यमूलत्वादिति किमर्थमुक्तमित्यतस्तदुपयोगं व्यनक्ति **तदवधारणमित्यादिना** । **व्यवस्थापितमिति** । 'प्रत्यक्षवच्च प्रामाण्यं स्वत एवागमस्य हि' इत्यत्र जिज्ञासानये । **वाक्यत्वादिति** । आकाङ्क्षायोग्यतासन्निधिमत्पदकदम्बकत्वरूपत्वादित्यर्थः । **वक्ष्याम इति** । उत्तराधिकरणे । **अस्यां दशायामिति** । निष्कम्पप्रामाण्य(ण्यावधारण)दशायामित्यर्थः । **न चैवमितरेतराश्रयत्वमिति** । स्मृत्यनुरोधेन श्रुत्यर्थनिर्णये सति स्मृतेः श्रुत्यविरुद्धत्वेन उपायत्वनिश्चयः तत्सिद्धौ च स्मृत्यनुसारेण श्रुत्यथनिर्णयार्थे निश्चिते सत्यविरुद्धत्वं अविरुद्धत्वे सति तदनुरोधेन श्रुत्यर्थनिर्णयः इतीतरेतराश्रयत्वमित्यर्थः । **स्मृतिसंवादैकनिबन्धनत्वाभावादिति** । उपक्रमादिभिरेव श्रुत्यर्थनिर्णय इति समन्वयसूत्रे व्यवस्थापितत्वात् उपक्रमादिसिद्धेऽर्थे स्मृत्यादिकमभ्युच्चयत्वेनेष्यत इति वक्ष्यमाणत्वादिति भावः ।

याद०— व्यभिचारमुपपादयति **मा हि भूदिति** । न हि भवतीत्यर्थः । तथा च प्रमाणभूते नारायणवाक्ये व्यभिचार इति भावः । **उत्तराधिकरण इति** । तन्मूलत्वात् स्मृतीनां चेत्यत्रेत्यर्थः । **वक्ष्याम इति** । 'नित्यत्वात्पुरुषोद्भवैः । उज्झितं सर्वदोषैश्च कथं नो मानतां व्रजेदि'त्युत्तराधिकरण इति शेषः । **न चैवमिति** । विष्णुजगज्जन्मादिकारणत्वादिकमेव श्रुतेरर्थ इति निश्चये तदविरुद्धानां पञ्चरात्रादिस्मृतीनामेवोपायत्वं न तु विरुद्धानां पाशुपतादिस्मृतीनामिति निर्णयः । तस्मिंश्च सत्यविरुद्धपञ्चरात्रादिस्मृत्यनुसारेणोक्तवेदार्थनिर्णय इतीतरेतराश्रयत्वमित्यर्थः । **श्रुत्यर्थनिश्चयस्येति** । ऋज्वादियोगिश्रुत्यर्थनिश्चयस्यानादिसिद्धत्वेन स्मृतिसंवादनिबन्धनत्वाभावादिति भावः । इतरेषामपि तेष्वाप्तिनिश्चये तदीयव्याख्यानेनैव श्रुत्यर्थनिश्चयः । अन्यथा पञ्चरात्रादिस्मृतिसंवादेनैव । तदिदमुक्तं स्मृतिसंवादैकनिबन्धनत्वाभावादिति । अन्ये तु स्पष्टार्थश्रुतेरर्थनिश्चयाय स्मृतिसंवादो नापेक्षित इत्यर्थ इत्याहुः ।

वं०प०— **क्वचिद** दृष्टार्थे । **अस्याः** अदृष्टार्थायाः । **व्याप्त्यभावादिति** । यत्र दृष्टफलविधायकवाक्याप्रामाण्यं तत्रादृष्टफलविधायकवाक्याप्रामाण्यमिति व्याप्त्यभावादित्यर्थः । **क्वचित्** स्थले । ननु पञ्चरात्रादिस्मृतिरप्रमाणमित्यत्र नारायणवाक्यत्वमेव हेतुर्भविष्यतीत्यत आह **नारायणेति** । गामानयेत्यादितद्वाक्य इत्यर्थः । तत्राप्रामाण्यरूपसाध्यस्यापि सत्त्वान्न व्यभिचार इत्यत आह **मा हि भूदिति** । न भवति हीत्यर्थः । **तदवधारणम्** आप्त्यवधारणम् । **तच्च** बोधकत्वम् । **तदिति** । प्रामाण्येत्यर्थः । **अस्यां दशायाम्** श्रुतेरपौरुषेयतया निष्कम्पप्रामाण्यस्य व्यवस्थितिदशायाम् । ततश्च 'परोक्तं दोषं बुद्ध्वा श्रुतिपरित्यागस्त्वयुक्त' इति दोषानवकाश इति ध्येयम् ।

कं०रा०— नन्वदृष्टार्थकपञ्चरात्रादिस्मृत्यप्रामाण्ये नारायणवाक्यत्वादेर्हेतुत्वात्कथं हेत्वभाव इत्यत आह **नारायणवाक्यत्वादेरिति** । व्यभिचारमुपपादयति **मा हीति** । **वाक्यत्वादिति** । आकाङ्क्षासन्निधिमत्पदकदम्बकत्वादित्यर्थः । **अस्यां दशायामिति** । श्रुतिप्रामाण्यनिश्चयदशायामित्यर्थः । **अविरुद्धानामिति** । अविरुद्धानां पञ्चरात्रस्मृतीनामेव श्रुत्यर्थनिश्चयोपायत्वं न तु विरुद्धानां पाशुपतादिस्मृतीनामित्यर्थः । **न चैवमिति** । अविरुद्धानां पञ्चरात्रादिस्मृतीनां श्रुत्यर्थनिश्चयोपायत्वे सिद्धे पञ्चरात्रादिस्मृतिप्रामाण्ये तदुपबृंहणेन श्रुत्यर्थनिश्चयः । सति च तस्मिन् श्रुतिसंवादेन स्मृतिप्रामाण्यसिद्धिरिति परस्पराश्रयत्वं नैव श्रुत्यर्थनिश्चयस्य उपक्रमोपसंहारादिभिरपि कर्तुं शक्यत्वेन पञ्चरात्रादिस्मृत्युपबृंहितकनिबन्धनत्वाभावादित्यर्थः ।

श्रीनिधि०— **हेत्वभावात्** लिङ्गाभावात् । व्यभिचारमुपपादयति **मा हि भूदिति** । नारायणवाक्यत्वं पञ्चरात्रस्मृतित्वं वा लिङ्गमस्त्वित्यत आह **नारायणवाक्यत्वादेरिति** । **तन्न्यायेनेति** । तद्रीत्येत्यर्थः । दोषोऽभिहित इत्यनेन सम्बन्धः । **तच्च वाक्यत्वादिति** । बोधकत्वमित्यर्थः । **अस्यां दशायामिति** । वक्तृगुणाभावेऽपि निर्दोषत्वेन प्रामाण्यं वेदस्येति बोधदशायामित्यर्थः । इदानीं प्रामाण्यकारणादेभविन पाशुपतादिकं प्रमाणश्रुतिः तदभावेन अप्रमाणमित्यस्य अयोगादिति भावः ।

शे०वा०— फलव्यभिचारेण दृष्टार्थपञ्चरात्रादिस्मृत्यप्रामाण्यव्युत्पादनस्य साक्षात्प्रकृतानुपयोगित्वेऽपि परम्परया तदस्त्येवेति कथमकर्तव्यतेति शङ्कते **अथेति** । **व्याप्त्यभावादिति** । दृष्टार्थायाः फलव्यभिचारेण अप्रामाण्यकरूपस्य हेतोरदृष्टार्थतदप्रामाण्यरूपसाध्येन व्याप्तौ दृष्टान्ताभावेन व्याप्त्यभावादित्यर्थः । **व्यभिचारादिति** । प्रमाणीभूतनारायणवाक्य इति शेषः । ननु नारायणवाक्यमात्रस्याप्रमाणत्वेन प्रमाणीभूततद्वाक्यासिद्धेर्न तत्र व्यभिचार इत्यत आह **मा हि भूदिति** । न भवति हीत्यर्थः । निर्दोषेत्यादिमूलमुत्थापयितुमपेक्षितप्रतिज्ञारूपतयाऽपि 'न चे'त्यादिमूलं योजयति **दृष्टार्थायामिति** ।

ननु पञ्चरात्रादिस्मृतिप्रामाण्यावधारणस्य फलसंवादरूपयुक्त्यमूलत्वकथनमनर्थकम् । न चेदं पाशुपतादिस्मृतिवैषम्योपदर्शनेन प्रतिबन्दीपरिहारार्थमिति वाच्यम् । फलव्यभिचारेण दृष्टार्थपञ्चरात्रादिस्मृत्यप्रामाण्यानुमानादेः परेण स्वातन्त्र्येणापि कर्तुं शक्यत्वेन प्रतिबन्दीत्वेनैव तस्य कर्तव्यतायां नियामकाभावात् । भावे वा वैषम्योपदर्शनेन प्रतिबन्दीपरिहारस्य 'न च तद्युक्तिमूलते'त्येतावता भाष्यखण्डेनैव सिद्धया निर्दोषवाक्यमूलत्वादित्यंशवैयर्थ्यमिव । न चोक्तयुक्तिमूलत्वाभावे तत्प्रामाण्यावधारणस्य निर्मूलत्वशङ्कापरिहारार्थं तदिति वाच्यम् । तथा सति प्रामाण्यावधारणस्य निर्दोषवाक्यमूलत्वेन प्रामाण्यस्य परतस्त्वापत्त्याऽपसिद्धान्तप्रसङ्गादित्यतोऽत्र विकल्पमुखेन ग्रन्थप्रवृत्तिं, बहिरेवाद्यपक्षदूषणं चाभिप्रेत्य प्रतिबन्दीग्रहणपक्षमात्रनिरासकतया मूलप्रवृत्तेर्नानुपपत्तिरिति भावेन विकल्पद्वयं प्रदर्श्याद्यपक्षं बहिरेव प्रदूष्य द्वितीयपक्षनिरासकतया भाष्यं योजयितुं विकल्पं तावद्दर्शयति **अयमभिसन्धिरित्यादिना** । **उत्तराधिकरण इति** । 'तन्मूलत्वात्स्मृतीनां चे'त्यादिनेति शेषः । भाष्ये वेदमूलत्वोपन्यासस्यानर्थक्यं परिहर्तुं तदुपयुक्तं प्रमेयमाशङ्कासमाधानाभ्यां स्वयमाह **न चेत्यादिना** । श्रुतिमूलत्वोक्त्यैव विवक्षितसिद्धेरनर्थकं भाष्ये तन्निर्दोषत्वकथनमित्यतः श्रुत्यप्रामाण्यशङ्कानिरासार्थत्वान्नानर्थक्यमित्याशयेन प्रसङ्गकोक्त्या तदप्रामाण्यशङ्कां निर्दोषत्वेन तत्परिहारप्रकारं च दर्शयति **नन्वित्यादिना** । **तच्च वाक्यत्वाच्छ्रुतेरुभयसम्मतमिति** । अनेन मूले वाक्यग्रहणस्य प्रयोजनमुक्तं भवति । अन्यथा निर्दोषवेदमूलत्वादित्येव वक्तव्यतया वाक्यग्रहणं न कुर्यादिति भावः । **वक्ष्याम इति** । 'नित्यत्वात्पुरुषोद्भवैः । 'उज्झितं सर्वदोषैश्च कथं नो मानतां व्रजेदि'त्यादिनोत्तराधिकरण इति शेषः । **अस्यां दशायामिति** । निष्कम्पश्रुतिप्रामाण्यसिद्धिदशायामित्यर्थः । **इतरेतराश्रयत्वमिति** । स्मृतेः श्रुत्यविरुद्धत्वे निश्चिते तत्संवादेन श्रुत्यर्थनिश्चयस्तन्निश्चये च स्मृतेस्तदविरुद्धत्वनिश्चय इतीतरेतराश्रयत्वमित्यर्थः । **स्मृतिसंवादैकनिबन्धनत्वाभावादिति** । विनाऽपि स्मृतिसंवादमुपक्रमादिभिरपि श्रुत्यर्थनिर्णयसम्भवाद्विति भावः । स्पष्टार्थश्रुतेरर्थनिर्णयाय स्मृतिसंवादो नापेक्षित इति भावेनैवमुक्तमित्यप्याहुः ।

वा०र०— तत इति । किं तेन हेतुना उत तेन दृष्टान्तेनेति मूले तच्छब्देन प्रकृतपरामर्शकेन दृष्टार्थायाः फलव्यभिचारेणाप्रामाण्यरूपविशिष्टस्यैव परामर्शोऽभिप्रेतेऽपि हेतुतापक्षे यथाश्रुतमुक्तम् । विशिष्टमप्रामाण्यमेव तच्छब्देन ग्राह्यम् । दृष्टान्तत्वपक्षे तु फलव्यभिचारेणाप्रमाणदृष्टार्थस्मृतिरेव ग्राह्या । तावतापि विशिष्टस्यैव

विवेकेनापादानलाभः । अत एव मूले पक्षद्वयदूषणावसरे तथैव स्पष्टं प्रतीतिरिति द्रष्टव्यम् । उक्तरीत्या तत इत्यस्य विशिष्टग्राहकत्वादेव व्याप्त्यभावोपपादनं च टीकाकारीयं तथैव भविष्यतीति ज्ञेयम् । **न भवतीत्यर्थ इति** । माङ्योगे लुङः सर्वलकारापवादकत्वेन लङर्थे लिङिति भावः । **अप्रामाण्यानुमानादेः** इत्यादिपदेनेतरस्य अप्रामाण्यानुमानस्य परिग्रहः । **उपक्रमादिभिरपीति** । अत्रादिपदेनोपसंहारादिषट्कस्य च श्रुत्यादिषट्कस्यापि ग्रहणम् । श्रुत्यादिषट्कं च ग्राह्यमिति समन्वयसूत्रीयतत्त्वप्रकाशिकायामुक्तत्वात् । समन्वयाधिकरणमूले उपक्रमादीनां श्रुत्यादीनां च सन्निकर्षविप्रकर्षाभ्यामिति व्यवहारः । तात्पर्यनिर्णायकत्वं उपक्रमादीनामेवेति उपक्रमोपसंहाराबभ्यास इति वाक्यं प्रमाणीकृत्य भाष्यादावुक्तम् । आगमार्थावसित्यर्थानियतव्याप्तयोऽखिला इति भक्तिपादीयानुभाष्ये श्रुत्यादीनामर्थनिर्णायकत्वमुक्तम् । उपक्रमादिलिङ्गानां बलीय इत्येतत् ज्ञानपादीयानुव्याख्यानमूले तूपक्रमोपसंहाराभ्यासापूर्वताफलार्थवादोपपत्तयः । श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकरणस्थानसमाख्याश्च तात्पर्यलिङ्गानीत्यन्तेन श्रुत्यादीनां तात्पर्यनिर्णायकत्वं (यदुक्तं तट्टतिष्टीकायाम्) । यद्यपि श्रुत्यादीनां आगमार्थनिर्णायकत्वमेव सिद्धान्तः, न तु तात्पर्यनिर्णायकत्वम्, 'आगमार्थावसित्यर्था नियतव्याप्तयोऽखिलाः' इत्युक्तत्वात्, तथापि साक्षात् विप्रतिपन्नार्थनिष्ठानां एतेषामागमार्थनिर्णायकत्वेऽपि प्रकरणादौ श्रुतीनां उपक्रमादिनिर्णायकत्वेन तद्द्वारा तात्पर्यनिर्णायकत्वाभिप्रायेण इयमुक्तिरिति ध्येयमिति कृतास्ति । 'वायवाया हि दर्शत' इति ऋग्भाष्यटीकायां उपक्रमादयः खलु अर्थस्य निश्चायका इत्युक्तम् । 'जिज्ञास्योऽयं विधीयते' इत्येतन्मूले शक्तितात्पर्यावधारणरूपं विचारप्रयोजनमुक्तम् । सकलस्यापि शास्त्रस्य यो ब्रह्मणि परममुख्यया वृत्त्या प्रतिपाद्यप्रतिपादकत्वलक्षणः समन्वयः इत्यानन्दमयनयमूले उक्तिः । तृतीयपादीयविष्णौ समन्वयमिति भाष्यस्य विष्ण्वैकवाचित्वमिति तट्टीकायां अर्थ उक्तः । अभ्यासस्य च समाख्यातो बलवत्वात् इति अन्तस्थत्वाधिकरणोक्तटीकायामुक्तिः । समन्वयाधिकरणचन्द्रिकायां गङ्गायां घोषः इत्यादिव्यावृत्त्यर्थं उपक्रमादिकं विषं भुंक्ष्वेत्यादिव्यावृत्त्यर्थं श्रुत्यादिकमित्युक्तम् । शक्तितात्पर्यावधारणभूतसमन्वय इति चानन्दमयनये तत्रोक्तम् । उपक्रमादिलिङ्गेभ्य इत्यनुभाष्यमूलटीकायामपि तात्पर्यज्ञापकत्वेन वाक्यार्थज्ञानोपयुक्तत्वेन च सजातीयानां उपसंहारादीनां चेत्युक्तम् । तदेतत् स्थलानुगुण्येन एकवाक्यता योज्यास्ति । न चैवमुपक्रमादिना श्रुत्यर्थनिश्चयदशायां अन्योन्याश्रयाप्रसङ्गेऽपि स्मृतिसंवादेन तन्निश्चयस्थले अन्योन्याश्रयः स्यादेवेति वाच्यम् । उपक्रमादेरेव सर्वत्रार्थनिश्चायकत्वम् । स्मृतिसंवादेन क्वचित् दृढीकरणमात्रं इत्यत्र मूलटीकयोः तात्पर्यात् । तथा च स्मृतिसंवादात् पूर्वभाविश्रुत्यविरोधस्योपक्रमादिकृतश्रुत्यर्थनिश्चयेन उपपत्त्या स्मृतिसंवादानपेक्षत्वम् । स्मृतिसंवादसाध्यश्रुत्यर्थदृढीकरणरूपनिश्चयस्य तु न श्रुत्यविरोधोपपादकत्वं इति कथमन्योन्याश्रयः । अस्ति च प्रत्यक्षादिना जायमाननिश्चयादीनां अनेकरूपत्वमिति बोध्यम् ।

स०व्र०— व्याप्त्यभावादिति । अदृष्टार्थायाः स्मृतेः अप्रामाण्यम्, दृष्टार्थायाः फलव्यभिचारेण अप्रामाण्यमित्यनयोः व्याप्तिग्रहणस्थलाभावेन व्याप्त्यभावादित्यर्थः । **नारायणवाक्यत्वादेरिति** । प्रमाणीभूते

तद्वाक्ये इति शेषः । तत्र साध्यस्याप्रामाण्यस्यापि सत्त्वान्न व्यभिचार इत्यत आह **मा हि भूदिति** । न भवति हीत्यर्थः । **तदवधारणमिति** । आप्तिमूलत्वावधारणमित्यर्थः । **अस्यां दशायामिति** । वेदस्यापौरुषेयत्वेन अप्रामाण्यशङ्काऽभावेन, बोधकत्वेन च स्वत एव प्रामाण्यसमर्थनदशायामित्यर्थः । **न चैवमितरेतराश्रयत्व-मिति** । स्मृतेः श्रुत्यविरुद्धत्वे निश्चिते तया श्रुत्यर्थनिश्चयः । श्रुत्यर्थनिश्चये च स्मृतेस्तदविरुद्धत्वनिश्चय इति अन्योन्याश्रयत्वमिति भावः । **श्रुत्यर्थनिश्चयस्येति** । स्पष्टार्थश्रुतेरर्थनिश्चयाय स्मृत्यनपेक्षणात् तदर्थनिश्चयानन्तरं तयोरविरोधज्ञानसम्भवादिति भावः ।

स०ना०— निर्दोषवाक्यमूलत्वादिति मूलसुधायां **न चैवमितरेतराश्रयत्वमिति** । श्रुत्यर्थनिश्चये स्मृतिप्रणयनं तस्मिंश्च सति स्मृत्या वेदार्थनिश्चय इतीतरेतरेतराश्रयत्वं नेत्यर्थः ।

वि०ल०— तत इति किमिति । तत इति । अस्याः **दृष्टार्थायाः** फलव्यभिचारेण निमित्ते प्रामाण्या-दिति हेतुना अदृष्टार्थाया अप्यप्रामाण्यं साध्यते वा फलव्यभिचारेण निमित्तेनाप्रमाणीभूतदृष्टार्थवाक्यदृष्टान्तेन अदृष्टार्थायाः प्रामाण्यं साध्यते वेति विकल्पार्थः । **व्याप्त्यभावादिति** । अमुक इति दृष्टान्ताभावादिति भावः । व्याप्तचिदंशे व्यभिचाराप्रामाण्योपेतं तदंशान्तरेऽपि तदुपेतम् । यथा विपर्ययादिपूर्वकवचनमिति सामान्य-व्याप्तिरस्तीति चेन्न । सम्प्रतिपन्नाप्तवाक्ये व्यभिचारात् । तस्यापि धर्मादिप्रसङ्गे क्वचिदप्रमाणवाक्यप्रयोक्तृत्व-सम्भवादिति भावः । व्यभिचारं उपपादयति **मा हि भूदिति** । तथा च प्रमाणभूते नारायणवाक्ये व्यभिचार इति भावः । उत्तरवाक्यमवतारयितुं योजनान्तरमाह **दृष्टार्थायामिति** । ननु दृष्टार्थायां पञ्चरात्रादिस्मृतौ फलव्यभिचारेण प्रामाण्यमनुमाय तत एव तद्वदेव अदृष्टार्थायामप्यप्रामाण्यशङ्का क्रियते । एवं च शङ्काकलङ्कितस्य न मानतानिश्चय इति परेणाशङ्किते अनुमानस्य दूषणोक्तिद्वारा शङ्कापरिहार एव कर्तव्यः । तद्विहाय श्रुति-मूलत्वादिकथनं प्रकृतानुपयुक्तमित्यत आह । प्रतिबन्दीरूपमन्तरा स्वातन्त्रेण तच्चोद्यं क्रियत आहोस्विदिति पाशुपतादिस्मृतौ एवं दूषणेनास्माभिर्दूषितायां सति तत्प्रतिबन्दीतया एतदुच्यते वेति विकल्प्य आद्यस्य तन्मूलत्वात्स्मृतीनामिति नविलक्षणत्वाधिकरणे निराकरिष्यमाणत्वात् प्रतिबन्दीमोचनार्थं वैषम्याप्रदर्शनपरत्वात् तदुपयोग इति भावेनाह **अयमभिसन्धिरिति** । **इत्युक्तमिति** । हरिपूर्वकाः । किन्नाशेषविदः इत्यनेनोक्त-मित्यर्थः । एवं तर्हि निर्दोषवाक्यमूलत्वादिति किमर्थमुक्तमित्यतस्तदुपयोगं दर्शयति **तदवधारणमित्यादिना** । **व्यवस्थापितमिति** । 'प्रत्यक्षवच्च प्रामाण्यं स्वत एवागमस्य ही'त्यनेनेत्यर्थः । **वक्ष्याम इति** । उत्तराधिकरण इति भावः । **न चैवमितरेतराश्रयत्वमिति** । श्रुत्यर्थनिश्चये अतीतस्मृतीनां विरोधाभावे सत्येव तदनुरोधेन श्रुत्यर्थनिश्चय इति इतरेतराश्रयत्वमित्यर्थः । **श्रुत्यर्थनिश्चयस्येति** । योगिनां श्रुत्यर्थनिश्चयस्य योगसामर्थ्य-लभ्यत्वेन व्युत्पन्नानां व्युत्पत्त्यादिभिर्निश्चेतुं शक्यत्वेन वा संवादैकनिबन्धनाभावादिति भावः ।

चषकः— व्यभिचारमुपपादयति **मा हि भूदिति** । 'माङि लुङ्' सर्वलकारापवादः । 'न माङ्योग' इत्याण्णिषेधः । न हि भवतीत्यर्थः । तथा च प्रमाणभूतनारायणवाक्येऽनैकान्त्यमिति भावः । **उत्तराधिकरण इति** । 'तन्मूलत्वात्स्मृतीनां चे'त्यादिनेत्यादिः । **वक्ष्याम इति** । नित्यत्वात्पुरुषोद्भवैरित्यादिनोत्तरनयेऽभिधास्याम इत्यर्थः । **अस्यां दशायां** निष्कम्पश्रुतिप्रामाण्यावधृतिदशायां इतरेतराश्रयत्वमित्यर्थः । **श्रुत्यर्थनिश्चयस्येति** । अत्र व्याचक्षाणाः । स्मृतिसंवादमन्तरेणाप्युपक्रमादिभिः श्रुत्यर्थनिर्णयसम्भवादिति भावः इत्याशयमुदबीभवन् । स्पष्टार्थश्रुतेरर्थनिर्णयाय स्मृतिसंवादो नापेक्षित इत्यपि व्याचक्रिरे । ऋज्वादियोगिनां श्रुत्यर्थनिश्चयस्यानादिसिद्धत्वेन स्मृतिसंवादनिबन्धनत्वाभावादिति भाव इत्यप्यभिसन्धिमाविष्कुर्वन्ति ।

* * *

॥ अथ वेदोक्तस्याधिकारस्य दुर्निरूपत्वतः
वेदोक्तसाधनानुष्ठानस्य फलनियमो व्यभिचारो वेति ज्ञातुमशक्यम् ॥

२५ **सु०**— "ननु च पञ्चरात्रादिस्मृतीनां प्रामाण्यमङ्गीकुर्वाणैः सर्वथा प्रवृत्तिसामर्थ्यमङ्गीकरणीयम् । व्यभिचारस्य च कर्तृकरणादिवैगुण्यनिबन्धनत्वमभ्युपेयम्, अन्यथा फलव्यभिचारि च प्रमाणं चेति व्याघातापातात् । तथा च फलसंवादेनापि प्रामाण्यादिसाधनं सुशकमेवेति किमुच्यते 'न च तद्युक्तिमूलते'ति" (इति) सुहृद्भावेन पृच्छन्तं प्रत्याह **वेदोक्तस्येति** ।

अनु०— वेदोक्तस्याधिकारस्य दुर्निरूपत्वतः सदा ।
नियमो व्यभिचारो वा नैव ज्ञातुं हि शक्यते ।

वैदिकग्रन्थोपदिष्टानुष्ठाने वेदोक्ता निषेकादिसंस्कारा एवाधिकारतामापद्यन्त इति **वेदोक्तस्य** इत्युक्तम् ।

यद्वा वेदशब्देन पञ्चरात्रादयोऽपि गृह्यन्ते । **अधिकारस्य** इत्युपलक्षणम्, साधनानुष्ठानस्येत्यपि द्रष्टव्यम् । **दुर्निरूपत्वम्** अस्मदाद्यप्रत्यक्षत्वम् । **सदा** इति स्वभावत एव, न तु देशादिव्यवधानेनेत्यर्थः । **नियमो व्यभिचारो वा** फलस्येति शेषः । हिशब्दो यस्मादित्यर्थे । तस्मात्फलसंवादेन प्रामाण्यादि नानुमीयत इति शेषः ।

एतदुक्तं भवति । प्रमितं खलु लिङ्गमनुमितेः करणम्, न सत्तामात्रेण, अतिप्रसङ्गात् । अत्र (च) एवं प्रयोक्तव्यम् । पञ्चरात्रादिकं प्रमाणम्, समर्थप्रवृत्तिजनकत्वात् सम्प्रतिपन्नवदिति । तस्य चायमर्थः, एतद्विहितसाधनानुष्ठानवद्भिस्तत्फलस्य नियमेन प्राप्तेरिति । न चैतल्लिङ्गं शक्यावधारणम्, व्यभिचारस्य बहुलमुपलम्भेन नियमस्य प्रत्येतुमशक्यत्वात्, तदवधारणे च काकतालीयतायाः शङ्कनात् । तत्रैतावद्वक्तव्यम् । कार्यं कारणसामग्रीसम्पाद्यं, न तु तदेकदेशेन, तथात्वेऽतिप्रसक्तेः । प्रकृते चोभयकुलशुद्धिवैदिकनिषेकादिसंस्काराद्यधिकारपूर्वकं विशुद्धाभिसन्ध्यादिमता सम्यगनुष्ठितं कर्म, असति प्रतिबन्धके, सति चेश्वरेच्छादौ हि सहकारिणि, सम्पदादिफलजननायालम् । तथा च यत्र फलं नोपलब्धं तत्राधिकारादिवैगुण्यम्, इतरत्र तु तत्साद्गुण्यम्, इत्यतो नियमनिश्चय इति ॥ न चैतत् युक्तम् । परगतयोरधिकारादिभावाभावयोरस्मदादिभिरवगन्तुमशक्यत्वात् । न हि खलु परकीयपितृपितामहादीनां मानसादिविशुद्धिर्वा, निषेकादिसमीचीनता वा, मन्त्राणामयातयामत्वादिकं वा, द्रव्यादीनां शुचित्वादिकं वा, अर्वाचीनैरवगन्तुं शक्यते । तथा च 'अस्य फलनियम एव, व्यभिचारस्तु वैगुण्यनिमित्त' इति वाऽस्तु, 'व्यभिचार एवास्य, क्वचित् फलोपलम्भस्तु काकतालीयोऽन्यनिमित्त एवे'ति वा भवतु इति सन्देहो न निवर्तते । न च सन्दिग्धेन प्रामाण्यानुमानं युज्यते, प्रामाण्यसिद्ध्युत्तरकालं तु व्यभिचारस्य वैगुण्यनिमित्ततकल्पनायामितरेतराश्रयत्वं स्यात् । वेदसंवादेन तु प्रामाण्येऽवधारिते शक्यते फलव्यभिचारस्यान्या गतिः कल्पयितुम् । अतो वेदसंवादेनैव प्रामाण्यं पञ्चरात्रादीनामवधार्यते न प्रवृत्तिसामर्थ्येनेति ।

परि०— स्मृत्यादिप्रसङ्गे वेदमात्रग्रहणसङ्गतमित्यत आह **वैदिकेति** । स्मृत्युक्तस्यापि वैदिकत्वादिति भावः । **पञ्चरात्रादयोऽपीति** । 'भारतं पञ्चरात्रं च वेदा इत्येव शब्दिता' इति नविलक्षणत्वनयभाष्योक्तस्मृतेरिति भावः । 'न च तद्युक्तिमूलते'त्यनेनान्वय इति अर्थतस्तदनुवादेन दर्शयति **तस्मात्फलसंवादेनेत्यादिना** । तात्पर्यस्यास्फुटत्वादाह **एतदुक्तमिति** । **प्रमितमिति** । लिङ्गप्रमितावेव तात्पर्यं न तु लिङ्गकरणतायाम् । परामर्शकरणताया एव तर्कताण्डवे समर्थनात् । **तस्य चेति** । हेतोरित्यर्थः । **काकतालीयताया इति** । काकागमनसमय एव तालफलपतनं यथा तथा इत्यर्थः । उपमानाच्छ इति छप्रत्ययः । काकागमनतालफलपतनयोर्यथा यादृच्छिकत्वं तथात्वस्येह

शङ्कनादित्यर्थः । **कारणसामग्रीति** । कारणानां मेलनमित्यर्थः । **अयातयामत्वादिकं** वीर्यवत्त्वादिकमित्यर्थः । प्रवृत्तिसामर्थ्येनेतीतिशब्दस्यैतदुक्तं भवतीति पूर्वेणान्वयः ।

यादु०— व्यभिचारस्य बहुलमुपलम्भेनेति । एतत्स्मृतिविहितसाधनानुष्ठानवतामपि तत्फलाभावस्य बहुलमुपलम्भेनेत्यर्थः । ननु फलस्यापि क्वचिदवधारणेनोक्तलिङ्गावधारणमपि किन्न स्यादित्यत आह **तदवधारण इति** । क्वचित्साधनानुष्ठानेन फलावधारण इत्यर्थः । **निषेकादीति** । गर्भाधानादीत्यर्थः । **अयातयामत्त्वम्** अगतवीर्यत्वम् । आदिपदेनोचितस्वरवर्णाद्युपेतत्वं ग्राह्यम् । **अन्यनिमित्त एवेति** । पूर्वादृष्टनिमित्त एवेत्यर्थः । यद्वा स्मृतिकर्तुर्गुडजिह्विकनिमित्त एवेत्यर्थः । **सन्दिग्धेनेति** । नियमगर्भेण प्रवृत्तिजनकत्वेनेत्यर्थः । ननु प्रामाण्यनिश्चयेनैवोत्तरसन्देहनिवृत्तिर्भविष्यतीत्यत आह **प्रामाण्यसिद्ध्युत्तरेति** । प्रामाण्यसिद्धौ व्यभिचारस्य वैगुण्यादिनिमित्तताकल्पनया नियमगर्भसमर्थप्रवृत्तिजनकत्वनिश्चयः । तन्निश्चये च तेन प्रामाण्यनिश्चय इतीतरेतराश्रयत्वं स्यादित्यर्थः ।

वं०प०— अन्यथा व्यभिचारस्य वैगुण्यनिबन्धनताऽनङ्गीकारे । ननु पञ्चरात्रादिवैदिकग्रन्थोक्तानुष्ठाने वैदिकोक्तस्येति वक्तव्यं वेदोक्तस्येति कथमुक्तमित्यत आह **वैदिकेति** । **तस्य** हेतोः । **तदवधारणे** फलविसंवादेन लिङ्गावधारणे । **शङ्कनात्** फलसंवादस्येति शेषः । **निश्चय इति** । एतावद्वक्तव्यमित्यन्वयः । **सामग्री** साकल्यम् । द्रव्यस्य शुचित्वं नाम न्यायार्जितत्वम् । **सन्दिग्धेन** फलोपलम्भरूपेण लिङ्गेन । ननु न भविष्यति सन्देहः फलनियममेवाङ्गीकृत्य फलसंवादेन प्रामाण्यसिद्ध्यनन्तरं फलव्यभिचारस्य वैगुण्यनिमित्तताकल्पनसम्भवेनैककोटेर्निश्चितत्वादित्याशङ्क्य फलसंवादेन प्रामाण्यसिद्धौ तदन्यथाऽनुपपत्त्या व्यभिचारस्य वैगुण्यनिमित्तत्वं कल्पनीयम् । व्यभिचारस्य वैगुण्यादिनाऽन्यथासिद्धौ कल्पितायां फलनियमसम्भवेन फलसंवादेन प्रामाण्यसिद्धिरित्यन्योन्याश्रयः स्यादत एककोटिनिश्चायकाभावेन सन्देहः स्यादेवेति न सन्दिग्धेन फलसंवादेन प्रामाण्यानुमानं युक्तमित्याशयेनाह **प्रामाण्यसिद्धीत्यादिना** ।

कं०रा०— ननु पञ्चरात्राद्युक्तानुष्ठाने तदुक्तस्यैवाधिकारत्वात् कथं वेदोक्तस्याधिकारस्येत्युक्तमित्यत आह **वैदिकग्रन्थेति** । **तदनवधारणे चेति** । नियमानवधारणे च पञ्चरात्रादिविहितसाधनानुष्ठाने फलभावस्य काकतालीयत्वशङ्कनेन तत्फलसाधनत्वबोधकपञ्चरात्रादिप्रामाण्यनिश्चयायोगादिति भावः । **इतरेतराश्रयत्वमिति** । पञ्चरात्रादिप्रामाण्यसिद्धौ फलव्यभिचारस्याधिकारादिवैगुण्यनिमित्तत्वसिद्धिः तत्सिद्धौ च पञ्चरात्रादिविहितसाधनानुष्ठानवद्भिः तत्फलस्य नियमेन प्राप्तेरिति हेतुसिद्ध्या पञ्चरात्रादिप्रामाण्यसिद्धिरिति इतरेतराश्रयत्वमित्यर्थः । यद्वा पञ्चरात्रादिप्रामाण्यसिद्धौ काचित्कफलव्यभिचारस्य अधिकारादिवैगुण्यनिमित्तत्वकल्पनया उक्तहेतुसिद्धिः तत्सिद्धौ च पञ्चरात्रादिप्रामाण्यसिद्धिः इति इतरेतराश्रयत्वमित्यर्थः ।

श्रीनिधि०— तदवधारणे चेति । क्वचित् तद्विहितसाधनानुष्ठानेन फलोपलम्भ इत्यर्थः । तदवधारणे कर्तव्ये सतीति वा शेषः । **कारणसामग्री** कारणपौष्कल्यम् ।

शे०वा०— प्रामाण्यादिसाधनमिति । पञ्चरात्रादिस्मृतीनामिति वर्तते । **सुशकमेवेति** । तथा च युक्तं मदीयं फलसंवादेन पाशुपतादिस्मृतिप्रामाण्यसाधनं व्यभिचारस्य कर्तृकरणादिवैगुण्यनिबन्धनत्वकल्पनं चेति प्रतिबन्दीग्रहण एव शङ्कितुस्तात्पर्यमिति द्रष्टव्यम् । **सुहृद्भावेनेति** तु गुडजिह्विकामात्रम् । अत एव 'यदपि प्रतिबन्दीमाददानस्य विवक्षितमि'त्युत्तरत्र वक्ष्यतीति द्रष्टव्यम् । यद्वा यथास्थितैवेयमुक्तिरन्यथा स्वातन्त्र्येण फलव्यभिचारेण अप्रामाण्यशङ्कया उत्तराधिकरणे निराकरिष्यमाणत्वेन व्यभिचारस्यान्यथासिद्धेरत्राव्युत्पादनीयत्वात् प्रतिबन्धाश्च मोचितत्वात् उक्तशङ्कानुदयादिति द्रष्टव्यम् । ननु पञ्चरात्रादिस्मृतीनां युक्तिमूलत्वेन प्रामाण्यस्य शङ्कितत्वात् तदभावप्रतिपादनाय स्मार्तकर्मानुष्ठाने स्मृत्युक्ताधिकारस्यैव दुर्निरूपत्वस्य वक्तव्यतया वेदोक्ताधिकारस्य दुर्निरूपत्ववर्णनमसङ्गतमित्यतो वेदोक्ताधिकारातिरिक्तस्य स्मृत्युक्ताधिकारस्यैवाभावात् स्मार्तकर्मानुष्ठानेऽपि वेदोक्त एवाधिकार इति ज्ञापयितुं वेदोक्ताधिकारस्य दुर्निरूपत्ववर्णनमित्याह **वैदिकेति** । **निषेकादीति** । गर्भाधानादीत्यर्थः । **उपलक्षणमिति** । अत एव 'अशक्यसाधनं चोक्त्वा' इत्युत्तरत्र वक्ष्यतीति भावः । ननु वेदोक्तस्याधिकारस्य वेदेनैव निरूपणात् कथं दुर्निरूपत्वमित्यत आह **दुर्निरूपत्वमिति** । ननु समर्थप्रवृत्तिजनकत्वेनैव पञ्चरात्रादेः प्रामाण्यानुमानसम्भवात् किमिति वेदमूलकत्वाश्रयणमिति शङ्कायां, मूले वेदोक्ताधिकारस्य दुर्निरूपत्वेन फलनियमो व्यभिचारो वा न ज्ञातुं शक्यत इत्युक्तम् । तदयुक्तम् । तावताऽपि समर्थप्रवृत्तिजनकत्वेन प्रामाण्यानुमाने दोषानभिधानेन तस्यादुष्टत्वप्रसङ्गात् । कथं च वेदोक्ताधिकारदुर्निरूपत्वस्य फलनियमव्यभिचारयोरनवधारणप्रयोजकत्वम् । के चात्र वेदोक्ताधिकाराः । कथं च तेषां दुर्निरूपत्वमित्यत आह **एतदुक्तं भवतीति** । **प्रमितं खल्विति** । अनेन 'फलस्य नियमो व्यभिचारो वा ज्ञातुं न शक्यते' इत्यंशेन मूले समर्थप्रवृत्तिजनकत्वकथनेन कथमुक्तलिङ्गस्यानवधारणोक्तिलाभ इत्यत आह **तस्य चेति** । **व्यभिचारस्येति** । एतत्स्मृतिविहितसाधनानुष्ठानवतामपि तत्फलाभावस्य बहुलमुपलम्भेनेत्यर्थः । कथं तर्हि साधनानुष्ठानेन क्वचित्फलोपलम्भ इत्यत आह **तदवधारणे चेति** । अत्र साधनानुष्ठानेन क्वाचित्कफलोपलम्भ एव तदवधारणपदेन विवक्षितः । अत एव वक्ष्यति 'क्वचित्फलोपलम्भस्तु काकतालीय' इत्यादि इति द्रष्टव्यम् । क्वचित्तदनवधारणे चेति पाठः । तत्र ननु लिङ्गस्य नियमगर्भत्वमेव कुत इत्यत आह **तदनवधारणे चेति** । लिङ्गस्य नियमाघटितत्व इत्यर्थ इति योज्यम् । इदानीं वेदोक्ताधिकारनिरूपणपूर्वकं तेषां दुर्निरूपतायाः फलनियमव्यभिचारयोरनवधारणप्रयोजकत्वमुपपादयितुमुपक्रमते **तत्रैतावद्वक्तव्यमित्यादिना** । **कारणसामग्रीति** । कारणपौष्कल्यमित्यर्थः । **अयातयामत्वम्** अगतवीर्यत्वम् । आदिपदेनोचितस्वरवर्णाद्युपेतत्वपरिग्रहः । **काकतालीय इति** । अत्र काकतालशब्दौ वृत्तिविषये काकतालसमवेतक्रियावर्तिनौ तेन काकागमनमिव तालपतनमिव काकतालमिति इवार्थे 'समासाच्च तद्विषयादि'ति ज्ञापकात्सुप्सुपेति वा समासः । उभयत्रोपमेयदेवदत्तागमनं तदानीमेव दस्योरुपनिपातश्च । तेन देवदत्तस्य दस्योश्च समागमः काकतालसमागमसदृश इति फलति । ततश्च काकतालमिव काकतालीयमिति द्वितीयस्मिन्निवार्थे 'समासाच्च तद्विषयादि'ति सूत्रेण 'इवे प्रतिकृतौ' इत्याधिकारिकस्थेन छप्रत्ययः । तथा च पतता तालेन काकवधस्येवोपनिपतता दस्युना देवदत्तवधः कृत इति तदर्थः । ततश्च काकागमनतालपतनसमागमरूपस्य तालकृतकाकवधरूपस्य चोपमानस्यानुपादानात् प्रत्यया-

र्थोपमायामुपमानलोपः । समासार्थोपमायां वाचनिकोपमानलोपः सर्वोऽप्ययं लोपः छप्रत्ययविधायकशास्त्रकृतः । ततश्च यद्यपि 'समासाच्च तद्विषयादि'ति सूत्रेणेवार्थविषयात्समासादपरस्मिन्निवार्थे छप्रत्ययेन निष्पादितः काकतालीयशब्द उपमाद्वयगर्भस्तथा च काकतालयोरिव यादृच्छिको दस्युदेवदत्तयोः समागम इत्येका समासार्थोपमा । तदानीमेव पतता तालेन काकस्येव दस्युना देवदत्तस्य वधः कृत इत्यन्या तद्धितार्थोपमा चेति यत्रोपमाद्वयं तत्रैवास्य शब्दस्य सम्पूर्णार्थता तथाऽपि यादृच्छिकसमागममात्रेऽप्यस्य प्रचुरः प्रयोगो दृश्यत इत्ययमपि प्रयोगो यादृच्छिकसमागममात्रविषय इति ध्येयम् । **अन्यनिमित्तक इति** । गुडजिह्विकानिमित्तक इत्यर्थः । **सन्दिग्धेनेति** । नियमगर्भप्रवृत्तिजनकत्वरूपलिङ्गेनेति शेषः । ननु प्रामाण्यनिश्चयेनैवोक्तसन्देहनिवृत्तिद्वारा नियमगर्भसमर्थप्रवृत्तिजनकत्वरूपलिङ्गनिश्चयसम्भवात् कथं सन्दिग्धत्वमित्यत आह **प्रामाण्यसिद्ध्युत्तरकालं त्विति । इतरेतराश्रयत्वमिति** । प्रामाण्यसिद्धौ व्यभिचारस्य वैगुण्यादिनिमित्तताकल्पनया नियमगर्भसमर्थप्रवृत्तिजनकत्वरूपलिङ्गनिश्चयः तन्निश्चये च निश्चितेन तेन प्रामाण्यनिश्चयः इतीतरेतराश्रयत्वमित्यर्थः । वेदसंवादेन तु प्रामाण्यावधारणे नायं दोषः । फलव्यभिचारस्यान्यनिमित्तताकल्पनायाः प्रामाण्यनिश्चयाधीनत्वेऽपि प्रामाण्यनिश्चयस्यान्यनिमित्तताकल्पनाधीनत्वाभावादित्याशयेनाह **वेदसंवादेन त्विति** ।

वा०२०— ननु च पञ्चरात्रादीत्यादिसुहृद्भावेन पृच्छन्तं प्रति इत्यतः ग्रन्थतात्पर्यं अन्यथाप्रतीतिनिरासाय आह **तथा च युक्तं मदीयमिति** । तथा सति सुहृद्भावेनेत्यस्यासङ्गतिप्रसङ्गः इत्यत आह **सुहृदिति** । वक्ष्यमाणग्रन्थानुसारेण प्रतिबन्दीपरत्वं स्पष्टं चेत्याह **अत एवेति** । अयमत्राशयः । प्राक् फलव्यभिचारेण पाशुपतादिस्मृतेः अप्रामाण्याङ्गीकारे तद्व्यभिचारेणैव पञ्चरात्रादिस्मृतेरप्यप्रामाण्यं स्यात् इति प्रतिबन्द्याशङ्कायाः त्वया फलसंवादेन प्रामाण्यस्याङ्गीकृतत्ववत् मया तस्याङ्गीकृतत्वाभावेन तद्व्यभिचारेणाप्रामाण्यस्य स्मृतिषु अप्रसङ्गात् इति परिहृतं 'न च तत् युक्तिमूलता' इत्यनुव्याख्यानेन । न चैव तावता प्रतिबन्दीमोचनं समाप्तम् । पूर्वपक्षिणा प्रामाण्यावधारणस्य युक्तिमूलत्वं सिद्धान्तिनाप्यङ्गीकारयित्वा स्वाभिलषितं च प्रतिबन्दीफलं सूचयितुं सिद्धान्तिनैव तदङ्गीकारयित्वा च प्रतिबन्द्याऽपरिहार्यत्वे शङ्किते वैषम्यान्तरप्रतिपादनेन तत्परिहाराय वेदोक्तस्येत्यादेः अनुव्याख्यानस्य प्रवृत्तत्वात् । अतः सुहृद्भावेनेत्येतत् अन्यथैव योज्यम् । यदपीति वक्ष्यमाणग्रन्थेऽपि अत्राशङ्कितफलस्य दूषणेनास्य तावत्पर्यन्तमेव तात्पर्यं वाच्यमिति । अत्र तात्पर्य इत्यनन्तरमिति द्रष्टव्यम् इत्येतत् अधिकं लेखकागतम् । वक्ष्यतीति द्रष्टव्य इत्येतत्पर्यन्तत्वात् अस्य ग्रन्थस्य पूर्वेणेति द्रष्टव्यमित्यनेन कृत्याभावादिति बोध्यम् । सुहृज्ज्ञानेनेतिपदस्वारस्यमात्रं आश्रित्य प्रकारान्तरमाह **यद्वेति** । अत्र यद्वेति अनास्थासूचनाय । वस्तुतः पूर्वोक्तमेव व्याख्यानं युक्तम् । न च यद्वेति पक्षोक्तदोषावकाशः । कर्तृकरणादिवैगुण्यकल्पनेन फलव्यभिचारान्यथासिद्धेः उत्तराधिकरणप्रतिपाद्यायाः उपजीवनेन पूर्वपक्षिणा अत्राशङ्कनेऽपि इह तदन्यथासिद्धिप्रतिपादनाभावात् । न च तत् युक्तिमूलतेति प्रतिबन्दीपरिहारकानुव्याख्यानोक्तस्यैव समर्थनेन प्रतिबन्दीमोचनस्यासमाप्तत्वाच्च । अत एव यदपीति वक्ष्यमाणग्रन्थव्याख्यावसरेऽप्यनेन प्राचीना सुहृद्भावेन पृच्छन्तं इत्युक्तिः गुडजिह्विकामात्रमित्युक्तं भवतीति पूर्वव्याख्यानमेव साधकतया वक्ष्यतीति विद्वद्भिः

परिभावनीयम् । **इत्याहेति** । इत्याशयेनाहेत्यर्थः । **लिङ्गस्येति** । समर्थप्रवृत्तीत्युक्तलिङ्गस्येत्यर्थः । ननु सामग्र्याः कारणत्वाव्यभिचारात् कारणत्वं सामग्रीविशेषणं न युक्तम् । कारणसाकल्यस्यैव प्रतिपादनीयतया सामग्रीपदप्रयोगायोग एवेत्यतो जिज्ञासाधिकरणीयपूर्वपक्षे कारणसामग्रीसद्भावात् इत्येतत् मूलोक्तिं घटयितुं समग्रस्य भावः सामग्री सामग्रीसाकल्यमित्यर्थः । औचितीत्यादिवत् ब्राह्मणादित्वात् ष्यञ् षित्वात् ङीषिति प्रतिपादितरीत्या उपपादनं ज्ञेयं इत्याशयेन तात्पर्यार्थमाह **कारणपौष्कल्येत्यर्थ इति** । औचितीत्यादिदृष्टान्तदार्ष्टान्तिकउपपादनं चोक्तटीकाव्याख्यावसरे प्रागेवास्माभिः कृतं, तत एव प्रतिपत्तव्यम् । कारणपौष्कल्ये इत्येव पाठः स्वरस एव । पौष्कल्यं इति पाठस्तु बुद्ध्या विविच्य सामग्रीपदव्याख्यानाशयेनेति ज्ञेयम् । अत्र प्रकरणे मध्यदीपिकान्यायेन काकतालीयशब्दव्याख्यानमध्ये इति न दोषः । **वृत्तिविषय इति** । समासरूपवृत्तिविषयेत्यर्थः । अनेन केवलयोः काकतालशब्दयोः काकतालरूप एवार्थ इति ध्वनितम् । एतदभिप्रायेणैव कैयटेऽपि वृत्तिविषय इत्युक्तमिति ज्ञेयम् । **ज्ञापकादिति** । इवार्थविषयात् समासात् इत्युक्त्या लक्षणान्तराभावेऽपि अनेनैव ज्ञापकेन समाससिद्धिरिति भावः । एवं ज्ञापनेन समासस्य छप्रत्ययविषयत्वमेवेति कैयटादयः । तत्रैवोक्तं समासविधायकमप्याह **सुप् सुपेति वेति** । सह सुपेत्यत्र सहेति योगविभागस्याङ्गीकारेण तस्य सुबामन्त्रिते इत्यतोऽनुवर्तमान सुबित्येतत्सम्बन्धे सूत्रवाक्यं सुप्सुपेति फलितम् । तेन समास इत्यर्थः । **उभयत्रेति** । काकागमनमिव तालपतनमिवेत्युभयोरित्यर्थः । साक्षात्कृतब्रह्मणो सद्यःशरीरादिपाते वातपुत्रीयाः पौरुषेयाः ब्रह्मोपदेशाः प्रसज्येरन् इत्येतत् जिज्ञासाधिकरणीयमूलव्याख्यानरूप अत्र यद्यपि समासाच्च तद्विषयात् इत्यादिटीकाव्याख्यानावसरेऽधिकमुपपादनमस्माभिः कृतमस्ति । तत्प्रकारेणाधिकं प्रमेयं ज्ञेयम् । तत्रत्यटीकानुसारेणैवाशङ्क्य समाधत्ते **यद्यपि इत्यादिना ध्येयमित्यन्तेन** । अत एव काकतालीयेति व्याप्तिरपरिहार्येति उत्तराधिकरणमूले उभयत्रापि उपमानोपमेयप्रदर्शनमिति ज्ञेयम् । समासप्रत्ययार्थ उपमयोः उपमानलोपः स्पष्टीकर्तव्योऽस्ति । **गुडजिह्वानिमित्तक इत्यर्थ इति** । स्मृतिकारेण गुडजिह्विकान्यायेन काचित् संवादार्थप्रतिपादिका स्मृतिः प्रणीता तन्निमित्तक इत्यर्थः ।

स०व्र०— ननु पञ्चरात्रादिस्मृतीनाम् आप्तमूलत्वेन प्रामाण्यस्य शङ्कितत्वात् तदभावप्रतिपादनाय स्मार्तकर्मानुष्ठाने स्मृत्युक्ताधिकारस्यैव दुर्निरूपत्वस्यैव वक्तव्यतया वेदोक्ताधिकारस्य दुर्निरूपत्ववर्णनमसङ्गतमित्यतो वेदोक्ताधिकारातिरिक्तस्य स्मृत्युक्ताधिकारस्याभावात् स्मार्तकर्मानुष्ठानेऽपि वेदोक्त एवाधिकार इति द्योतयितुं वेदोक्ताधिकारस्य दुर्निरूपत्ववर्णनमित्याह **वैदिकग्रन्थोपदिष्टानुष्ठान इति । हिशब्दो यस्मादित्यर्थ इति** । ननु हिशब्दो हेतावित्यनुक्त्वा यस्मादित्यर्थ इति किमर्थमुक्त इति चेन्न । हेतुत्वबोधनाय पञ्चम्या उद्देश्यसमर्पणार्थयच्छब्दस्य च सार्थकत्वादिति भावः ।

ननु व्यभिचारस्योपलम्भात् समर्थप्रवृत्तिजनकत्वानवधारणं चेत् तर्हि फलसंवाददर्शनेन तदवधारणमपि स्यात् तत्राह **तदवधारणे चेति** । फलसंवादेन लिङ्गावधारणे करिष्यमाणे चेत्यर्थः । तन्न सम्भवतीति शेषः । फलोपलब्ध्या लिङ्गावधारणं नोपपन्नम् । फलोपलब्धेः काकतालीयतायाः शङ्कनेन तदसम्भवादिति भावः । क्वचित्

तदनवधारणे इति पाठः । तत्र पूर्ववाक्यस्यैकवाक्यतया एवं योजना । तदनवधारणे नियमानवधारणे । अत एव तस्य हेत्वविषयत्वे चेत्यर्थः । किं तु फलोपलम्भमात्रस्यैव हेतुत्वे इत्यपि । तथा च हेतोरप्रयोजकत्वमिति भावः । **कारणसामग्री** कारणसाकल्यमित्यर्थः । **विशुद्धाभिसन्ध्यादिमतेति** । विशुद्धाभिप्रायादिमतेत्यर्थः । **अन्यनिमित्त इति** । गुडजिह्विकानिमित्त इत्यर्थः । ननु प्रामाण्यसिद्ध्यनन्तरं फलव्यभिचारस्य कर्त्रादिवैगुण्यनिमित्तत्वं प्रकल्प्य फलसंवादेन प्रामाण्यनिश्चयोपपत्तिरित्यत आह **प्रामाण्यसिद्ध्युत्तरकालमिति** । **इतरेतराश्रयत्वम्** फलसंवादेन प्रामाण्ये निश्चिते फलव्यभिचारस्य कर्त्रादिवैगुण्यनिमित्तत्वसिद्धिः । तत्सिद्धौ च बाधकाभावेन फलसंवादेन प्रामाण्यनिश्चय इत्यन्योन्याश्रयत्वमित्यर्थः ।

विठ्ठल०— ननु पञ्चरात्राद्यनुष्ठाने तदुक्तस्यैवाधिकारत्वात्कथं वेदोक्तस्येत्युक्तमित्यत आह **वैदिकग्रन्थेति** । **निषेको** गर्भाधानम् । **वेद**पदेन पञ्चरात्रादयो गृह्यत इति । 'पञ्चरात्रं च वेदाश्च वेदा इत्येव शब्दिताः' इति भाष्योक्तेरिति भावः । **प्रामाण्यादीत्यादि**पदेन आप्तिमूलग्रहणं फलसंवादेनापि प्रामाण्यादिसाधनं सुकरमेवेत्यस्य किमुत्तरमित्यत आह । प्रामाण्यादिसाधकहेतोरज्ञानसिद्धत्वादिदूषणं वक्तुमाह **एतदुक्तं भवतीति** । नात्र लिङ्गप्रमितिं सम्भवतीत्याह **अत्र चेति** । **तस्येति** । हेतोरित्यर्थः । **तदवधारण इति** । क्वचित्साधनानुष्ठाने फलावधारणे फलस्य काकतालीयतायाः शङ्कनाद्यर्थः । **तदनवधारण इति** पाठे तु नियमावधारणे क्वचित्फलाभावस्य काकतालीयतेत्यर्थः । काकागमनसमय एव तालपतनं **यथेत्यर्थे** उपमानाच्छ इति छप्रत्यये छस्येयादेशो काकागमनतालपतनयोः यथा यादृच्छकत्वं तथात्वस्य शङ्कनादिति भावः । व्यभिचारस्य कर्तरि वैगुण्यनिमित्तत्वमभ्युपेयमित्युक्तमाशङ्क्य निराह **तत्रैतावद्वक्तव्यमिति** । **अयातयामत्वादिकमिति** । अगतरसत्वम् । आदिपदेन उचितस्वराद्युपेतत्वमित्यर्थः । **इतरेतराश्रयत्वमिति** । प्रामाण्यसिद्धौ व्यभिचारस्य वैगुण्यनिमित्तत्वसिद्धिः । तत्सिद्धौ च नियमेन फलसंवादित्वादिति हेतुसिद्ध्या पञ्चरात्रादिप्रामाण्यसिद्धिरित्यन्योन्याश्रयत्वमित्यर्थः ।

चषकः— **व्यभिचारस्य बहुलमुपलम्भेनेति** । पञ्चरात्रस्मृतिविहितसाधनानुष्ठानवतामपि तत्फलाभावस्य बहुलमुपलम्भेनेत्यर्थः । **तदवधारणे चेति** । क्वचित्कसाधनानुष्ठाननियन्त्रितफलावधारण इत्यर्थः । **निषेकादीति** । गर्भाधानादीत्यर्थः । **अयातयामत्वम्** अगतवीर्यत्वम् । **सन्दिग्धेनेति** । नियमघटितप्रवृत्तिजनकत्वेनेत्यर्थः । प्रामाण्यसिद्ध्यधीनव्यभिचारधर्मिकवैगुण्यादिनिमित्तकताकल्पनानिबन्धनं नियमघटितसमर्थप्रवृत्तिजनकत्वावधारणं तन्नियन्त्रितश्च प्रामाण्यनिश्चय इतीतरेतराश्रयत्वं प्रसज्ज्येतेत्यर्थः ।

॥ इति वेदोक्तस्याधिकारस्य दुर्निरूपत्वतः
वेदोक्तसाधनानुष्ठानस्य फलनियमो व्यभिचारो वेति ज्ञातुमशक्यम् ॥

* * *

॥ अथ अन्यागमोक्ताधिकारस्य सौलभ्यात् व्यभिचारज्ञानशक्यता ॥

॥ अथ शैवाद्यागमेषु अधिकारसौलभ्यकथनं, वेदोक्ताधिकारस्य च सर्वमानुषदुर्लभता ॥

२६ **सु०—** एवं न्यायसाम्याभावेन प्रतिबन्दी मोचिता । यदपि प्रतिबन्दीमाददानस्य विवक्षितम्, 'यथा च पञ्चरात्रादिप्रामाण्यमभिलषता फलव्यभिचारस्याधिकारादिवैकल्यनिबन्धनता कल्प्या, तथाऽहमपि पाशुपतादिस्मृतिषु कल्पयिष्यामी'ति; तदयुक्तं वैषम्यादित्याह **अधिकारो हीति** ।

अनु०— अधिकारो हि सुलभः कथितोऽन्यागमेष्वलम् ।
वेदोक्तो ह्यधिकारस्तु दुर्लभस्सर्वमानुषैः ।

अधिकारग्रहणं साधनस्याप्युपलक्षणम् । **अन्यागमेषु** पाशुपतादिषु **कथितोऽधिकारोऽलं सुलभः** अनायाससाध्यः । कुतः । यस्मादन्यागमेषु **तथा कथितः** । तथा च तद्वैकल्यकल्पनमसम्भावनाप्रतिहतम् ।

वेदोक्तस्त्वधिकारः विशुद्धसन्तानजत्वादिः **सर्वमानुषैर्दुर्लभ** इति प्रसिद्धमेव । अतस्तद्वैकल्यकल्पनं सम्भावितमेवेति ।

परि०— अन्यागमेष्विति विषयसप्तमीमुपेत्य तावद्योजनामाह **अन्यागमेषु पाशुपतादिष्विति** । अधिकरणसप्तमीमभ्युपेत्य योजनान्तरमाह **यस्मादित्यादिना** । **तथा कथितः** अधिकारः सुलभः कथित इत्यर्थः । तुशब्दस्य व्युत्क्रमेणान्वयमुपेत्य वेदोक्त इत्यादेरर्थमाह **वेदोक्तस्त्विति** । हिशब्दार्थः प्रसिद्धमेवेति ।

वं०प०— **न्यायसाम्येति** । पाशुपतादिस्मृतीनां प्रामाण्यावधारणस्य यथा फलसंवादादियुक्त्यधीनत्वं तथा न पञ्चरात्रादिस्मृतिप्रामाण्यावधारणस्य तदधीनत्वम् । किन्नाम वेदसंवादाधीनत्वमेवेति न न्यायसाम्यमित्यर्थः । **तथा कथितः** सुलभत्वेन कथित इत्यर्थः ।

शे०वा०— **एवं न्यायसाम्याभावेनेति** । फलविसंवादेन पाशुपतादिस्मृतीनामप्रामाण्ये तर्हि तत एव पाञ्चरात्रादिस्मृतीनामप्यप्रामाण्यं स्यादिति प्रतिबन्दी परेण गृहीता सा न्यायसाम्याभावोपपादनेन परिहृतेत्यर्थः । **यदपि प्रतिबन्दीमाददानस्य विवक्षितमिति** । अनेन प्राचीनसुहृद्भावेन पृच्छन्तमित्युक्तिर्गुडजिह्विकामात्रमित्युक्तं भवति । अभ्युच्चयेनैतद्विवक्षितनिराकरणं प्रतिबन्द्या मोचितत्वेन तन्मूलविवक्षाया अप्रयोजकत्वादित्यप्याहुः ।

वा०र०— गुडजिह्विकामात्रमित्युक्तं भवतीति । एतच्च प्रागुक्तप्रथमपक्षानभिप्रायेण । द्वितीयपक्षस्तु प्रागुक्तरीत्या न सम्मत एवेति ध्येयम् । आह इत्यस्वरसोद्भावनम् । तद्बीजं तु प्रतिबन्द्या मोचितत्वेऽपि तन्मूलकपरविवक्षितस्यापि मोचनार्थं प्रवृत्तेऽत्र ग्रन्थे प्रतिबन्दी अनुपपन्ना एवं यच्च तदवष्टम्भेनोच्यते तच्चानुपपन्नमिति प्रतिपादनेन अप्रयोजकत्वकथनायोगात् इति ।

स०व्र०— एवं न्यायसाम्याभावेन प्रतिबन्दी मोचितेति । प्रवृत्तिसामर्थ्येनाप्तिमूलत्वे फलविसंवादेन आप्तिमूलत्वाभावश्च स्यादित्यस्माभिरुक्ते तथा सति फलविसंवादात् पञ्चरात्रादीनामप्यप्रामाण्यं स्यादिति प्रतिबन्दी अभिहिता । सा उक्तन्यायेन साम्याभावप्रतिपादनेन परिहृतेत्यर्थः ।

विठ्ठल०— अन्यागमेष्विति विषयसप्तमीत्यभ्युपेत्य तावद्योजनामाह **अन्यागमेषु पाशुपतादिष्विति** । पाशुपतादिग्रन्थोपदिष्टानुष्ठानविषये कथितोऽधिकार इति यावत् । अधिकरणसप्तमीमभ्युपेत्य योजनान्तरमाह **यस्मादित्यादिना** । कथाकथितमधिकारः सुलभः कमित्यतः तुशब्दस्य व्युत्क्रमेणान्वयमभ्युपेत्य वेदोक्त इत्यादेरर्थमाह **वेदोक्तस्त्विति** । **हिशब्दार्थः** प्रसिद्धमेवेति ।

॥ इति शैवाद्यागमेषु अधिकारसौलभ्यकथनं, वेदोक्ताधिकारस्य च सर्वमानुषदुर्लभता ॥

* * *

॥ अथ अन्यागमोक्ताधिकारसौलभ्यस्य लेशतो दर्शनम् ॥

२७ **सु०— ननु कथमन्यागमेष्वधिकारः साधनं च सुलभमुक्तमित्यतो लेशेन दर्शयति अन्यागमेष्विति ।**

अनु०— अन्यागमेषु विप्रत्वमपि चण्डालजन्मनाम् ।
मण्डलान्तःप्रवेशेन क्रमशः प्रतिपाद्यते ॥

यद्भवान्तरेण महता तपसा विना वा(न)ऽलभ्यं तदपीत्यर्थः । यतित्वादिकमपीति वा । चण्डालजन्मनामपि किमु क्षत्रियादीनामिति वा ।

विप्रा एव ये कर्मणा चण्डालास्तेषां कथञ्चित्प्रत्यापत्तिर्वैदिकैरप्यङ्गीक्रियत इत्यतः चण्डालजन्मनामित्युक्तम् । चण्डालेषु जन्म येषामिति वा । चण्डालसम्बन्धित्वाच्चण्डालं जन्म येषामिति वा तथोक्ताः ।

क्रमशो मण्डलान्तःप्रवेशेन इत्यनेनेदमुच्यते । 'यो यावज्जातिव्यवहितः तस्य तावन्ति मण्डलानि पूज्यानि (कल्प्यानि) । तत्र यद्यन्मण्डलं प्रविशति तत्तज्जातीयो भवति । चरममण्डलप्रवेशो तु विप्रः सम्पद्यत' इति **अन्यागमेषु प्रतिपाद्यत** इति सम्बन्धः ।

तथा चोक्तम् 'दीक्षाप्रवेशमात्रेण ब्राह्मणो भवति क्षणात् । कापालं व्रतमास्थाय यतिर्भवति मानवः' इति । एतदधिकारसौलभ्यमुदाहृतम् ।

एवं साधनसौलभ्यमपि द्रष्टव्यम् । यथाऽऽहुः कापालिकाः—

'मुद्रिकाषट्कतत्त्वज्ञः परमुद्राविशारदः ।
भगासनस्थमात्मानं ध्यात्वा निर्वाणमृच्छति ।
कर्णिका रुचकं चैव कुण्डलं च शिखामणिः ।
भस्म यज्ञोपवीतं च मुद्राषट्कं प्रचक्षते ।
आभिर्मुद्रितदेहस्तु न भूय इह जायते (कायभाक्) ॥' इत्यादि ।

तथा कालामुखा अपि—

'रुद्राक्षकङ्कणं हस्ते जटा चैका च मस्तके ।
कपालं भस्मना स्नानं लकुटं (च कला)कलशार्चनम् ॥' इत्यादि ।

परि०— गाधिराजपुत्रस्य जन्मान्तरेण विनैव विप्रत्वस्य पुराणेषु श्रवणादाह **महता तपसा विना वेति** । अलभ्यमिति पदच्छेदः । क्वचिन्न लभ्यमिति पाठः । **प्रत्यापत्तिः** । प्रतिप्रसवः । पुनर्विप्रत्वप्राप्तिरिति यावत् । **चण्डालेषु जन्मेति** । 'सप्तमी शौण्डैरि'त्यत्र योगविभागात् समास इति भावः ।

गु०दी०— **कर्णिका रुचकं चैव** इत्यत्र **कर्णिका** पद्मासनं **रुचकं** अयोमयकटकविशेषः । **लकुटं च कलार्चनम्** इत्यत्र **लकुटं** यष्टिविशेषः **कलार्चनं** लिङ्गपूजा ।

यादु०— **चण्डालसम्बन्धित्वादिति** । तथा चाणि वृद्ध्यभावश्छान्दसः । प्रत्ययान्तरं वा कल्पनीयमिति भावः । **दीक्षा पूर्वोक्ता** । कापालं व्रतं तच्छास्त्रोदितं द्रष्टव्यम् । 'कपालं भस्मना स्नानमि'ति वक्ष्यमाणं

वा । परमुद्राप्रदर्शनार्थमाह **तथा कालामुखा अपीति** । **कर्णिका** कर्णभूषणविशेषः । **कर्णिका** योगासनमिति केचित् । **लकुटं** वक्रकाष्ठम् । कुण्डलं च कलार्चनमिति पाठे **कलार्चनं** लिङ्गपूजा ।

वं०प०— जन्मपदकृत्यमाह विप्रा एवेत्यादिना । व्यधिकरणबहुव्रीहिमङ्गीकृत्य व्याख्याय समानाधिकरणबहुव्रीहिमङ्गीकृत्यापि व्याख्याति **चण्डालसम्बन्धित्वादिति** । **कलशार्चनं** घटपूजा ।

कं०रा०— भवान्तरेण जन्मान्तरेण । **प्रत्यापत्तिरिति** । पुनर्विप्रत्वप्राप्तिरित्यर्थः । चण्डालेषु जन्म येषामिति व्यधिकरणबहुव्रीहावपरितुष्यन्नाह **चण्डालसम्बन्धित्वाच्चण्डालमिति** । चण्डालशब्दान्मत्वर्थीय-अच्प्रत्यये चण्डालपदं तत्सम्बन्धिपरमिति भावः । **दीक्षाप्रवेशमात्रेणेति** । शिवदीक्षामात्रेण मण्डलप्रवेश-मात्रेणेत्यर्थः । सा पाशुपताद्युक्तिरिति भावे क्तप्रत्ययान्तेनोक्तशब्देन तच्छब्दस्य कर्मधारये सत्ययमर्थो लभ्यत इति भावः ।

श्रीनिधि०— इत्यतः इति । एवं कल्पनादित्यर्थः । व्यधिकरणबहुव्रीह्याश्रयणस्य अगतिकागतित्वात् आह **चण्डालसम्बन्धित्वादिति** । **दीक्षाप्रवेशमात्रेणेति** । दीक्षापूर्वकं मण्डलप्रवेशमात्रेणेत्यर्थः । **भगासनस्थं** योनिरूपासनस्थम् । **आत्मानं** शिवात्मानम् । पाणिपीठस्य योनिरूपत्वादिति । अविद्यामोहितधियो भ्रमन्तीति । परमुद्राविशारद इत्युक्तम् । तां मुद्रां दर्शयति **तथा कालामुखा अपीत्यादिना** ।

शे०वा०— साधनसौलभ्यस्याप्रदर्शितत्वाल्लेशेनेत्युक्तम् । विश्वामित्रादिसङ्ग्रहायाह **महता तपसेति** । **प्रत्यापत्तिरिति** । प्रायश्चित्तादिना ब्राह्मणत्वादेः पुनः प्राप्तिरित्यर्थः । **चण्डालसम्बन्धित्वादिति** । अत्र सम्बन्धार्थे विहितस्याणो लुक् द्रष्टव्यः । तेन चण्डालमिति साधु । अन्यथाऽऽदिवृद्धौ सत्यां चाण्डालमित्येव स्यादिति द्रष्टव्यम् । अणि वृद्ध्यभावश्छान्दस इत्यप्याहुः । **दीक्षाप्रवेशमात्रेणेति** । उक्तरीत्या चरममण्डलप्रवेशमात्रेणे-त्यर्थः । **कर्णिका** कर्णभूषणविशेषः । योगानुशासनं वा । परमुद्रां दर्शयति **तथेति** । **लकुटं** चक्रकाष्ठम् । कुण्डलं च कलार्चनमित्यपि क्वचित्पाठः । तत्र कलाशब्दो लिङ्गपर इति द्रष्टव्यम् ।

स०व्र०— चण्डालसम्बन्धित्वादिति । तथा च सम्बन्धार्थकाण्प्रत्ययस्य लोपेन एवं व्युत्पत्ति-कथनमिति भावः ।

विठ्ठल०— भवान्तरेणेति । वर्तमानसूत्रे द्विजन्म परित्यज्य जन्मान्तरेणेत्यर्थः । **महता तपसेति** । विश्वामित्रादीनां क्षत्रजात्युत्पन्नानां विप्रत्वस्य महत्तपोलभ्यत्वादिति भावः । **प्रत्यापत्तिः** पुनर्विप्रत्वप्राप्तिः । **चण्डालसम्बन्धित्वादिति** । चण्डालशब्दान्मत्वर्थीयाच्प्रत्यये चण्डालपदं तत्सम्बन्धिपरमिति भावः । **दीक्षा-प्रवेशमात्रेणेति** । शिवदीक्षाप्रवेशमात्रेणेत्यर्थः । **परमुद्रेति** । षण्मुद्रापेक्षयान्यमुद्रेत्यर्थः । **भगासनस्थमात्मानं**

शिवं **कर्णिका** कर्णभूषणं कर्णोपरि जपाकुसुमादिस्थानमिति यावत् । पद्मासनमिति वा । **रुचकं** अयोमय-कटकविशेष इत्याहुः । **लकुटं** यष्टिविशेषः । कुण्डलं च कलार्चनमिति पाठे **कलार्चनं** लिङ्गपूजा ।

चषकः— चण्डालेषु जन्मेति । सप्तमी शौण्डैरित्यत्र योगविभागात् समासस्याकरे व्यक्तत्वादिति भावः । **चण्डालसम्बन्धित्वादिति** । तथा चाणि वृद्ध्यभावश्छान्दसः प्रत्ययान्तरं वा कल्पनीयमिति स्थितम् ।

॥ इति अन्यागमोक्ताधिकारसौलभ्यस्य लेशतो दर्शनम् ॥

* * *

॥ अथ अन्यागमानां तदुक्ताधिकारसौलभ्यदौर्लभ्यविसंवादात् फलव्यभिचाराच्च अप्रामाण्यम् ॥

२८ **सु०— ननु यथाऽधिकारसाधनयोः सौलभ्यमुक्तमेवं तद्दौर्लभ्यमपि तत्रैवोक्तमिति चेत्तर्हि न केवलं फलविसंवादेन पाशुपतादीनामप्रामाण्यम्, किन्नाम परस्परविसंवादेनापी-त्याह अधिकारमिति ।**

अनु०— अधिकारं दुरापाद्यमुक्त्वाऽतिसुलभं पुनः ।
अशक्यं साधनं चोक्त्वा सुशकं तत्फलाप्तये ।
उच्यतेऽतस्तदुक्तं हि व्यभिचारि फलेऽपि तु ।
कथं प्रमाणतां गच्छेत् .... ॥

यस्मात् क्वचित् **अधिकारं दुरापाद्यमुक्त्वा** पुनरपि **सुलभं** ब्रवीति, यस्माच्च **तत्फलाप्तये** सम्पदादिफलाप्तये, **साधनमशक्यमुक्त्वा सुशकं चोच्यते** । यस्माच्च **तदुक्तं साधनं फलेऽपि** विषये **व्यभिचारि अतस्तदुक्तं**- सा पाशुपताद्युक्तिः **कथं प्रमाणतां गच्छेन्न** कथमपीत्यर्थः ।

दुर्लभत्वोक्त्यनुरोधेन सौलभ्यवचनं प्ररोचनार्थं व्याख्यायताम्, तथा च फल-विसंवादोऽप्यधिकारादिवैगुण्यनिमित्तो भविष्यति यथा पञ्चरात्रादाविति चेन्न, वैषम्यात् ।

युक्तं हि पञ्चरात्रादिषु, तथा कल्पनात्, श्रुतिमूलत्वेन प्रामाण्यस्य निश्चिततया कल्पकस्य विद्यमानत्वात्; पाशुपतादौ तु तदभावेन विसंवादस्याप्रामाण्यनिबन्धनतोपपत्तौ कल्पकाभावात् ।

क्वचित्संवादस्तु काकतालीयो वा गुडजिह्विकानिमित्तो वा भविष्यति । तदिदमुक्तं तुशब्देन । तदुक्तं तु इति सम्बन्धः ।

तदेवं पाशुपतादीनाम् अपस्मृतित्वान्न तद्विरोधेनोक्तार्थासम्भवः शङ्कनीय इति स्थितम् ॥

परि०— तदुक्तमिति कर्मणि निष्ठेति भावेनाह **यस्माच्च तदुक्तं साधनमिति** । भावे निष्ठेत्युपेत्यार्थान्तरमाह **तदुक्तं सा पाशुपताद्युक्तिरिति** । शङ्कते **दुर्लभत्वेति** । **तदुक्तं त्विति सम्बन्ध इति** । पाशुपताद्युक्तिस्त्वित्यर्थः ।

वं०प०— **तत्रैवोक्तं** तथा च भवन्मत इव अस्मन्मतेऽप्यधिकारस्य दुर्लभत्वात् फलव्यभिचारं वैगुण्यनिमित्तकमेव कल्पयिष्यतीति युक्तं फलसंवादेन पाशुपतादिस्मृतिप्रामाण्यानुमानमिति **हृदयम्** । पञ्चरात्र-पाशुपतस्मृत्योर्विशेषसूचकतुशब्दार्थमाह **दुर्लभत्वोक्तीत्यादिना** । **तदभावेन कल्पकाभावात्** । फलविसंवादस्य वैगुण्यनिमित्ततायां कल्पकस्य प्रामाण्यनिश्चयस्याभावादित्यर्थः ।

कं०रा०— **पाशुपतादौ त्विति** । पाशुपतादौ तु प्रामाण्यनिश्चयाभावेन फलव्यभिचारस्य परस्पर-विरोधस्य च अप्रामाण्यनिबन्धनत्वोपपत्तौ अधिकारादिवैगुण्यनिमित्तत्वे अधिकारादिसौलभ्यवचनस्य प्रोचनार्थ-तया व्याख्याने कल्पकाभावादित्यर्थः ।

श्रीनिधि०— ननु कल्पकाभावादित्युक्तं फलविसंवादस्यैव कल्पकत्वादित्यत आह **विसंवादस्येति** । **अपस्मृतित्वात्** अप्रमाणस्मृतित्वात् ।

शे०वा०— व्यभिचारि फले त्विति तुशब्दव्यावर्त्यां शङ्कामुत्थापयति **दुर्लभत्वोक्त्यनुरोधेनेत्यादिना** । गुडजिह्विकानिमित्तो वेत्यत्र लोकव्यामोहनायेति शेषः ।

स०व्र०— **गुडजिह्विकानिमित्त इति** । गुडजिह्विकानिमित्तं प्रयोजनं यस्येति विग्रहः । गुडस्य आधेयत्वमिव जिह्वाया आधारत्वमिवेति गुडजिह्विका । उच्यत्वात् । (रुच्यर्थत्वम्) अनुमानेन गृह्यते । तत्प्रयोजकतेति भावः ।

विठ्ठल०— तदुक्तमिति कर्मणि निष्ठेति भावेनाह **यस्माच्च तदुक्तं साधनमिति** । भावे निष्ठामुपेत्य अर्थान्तरमाह । तदुक्तं **समाधानमयुक्तमिति** शङ्कते **दुर्लभत्वेति** । **तदुक्तं त्विति सम्बन्ध इति** । पाशुपतायुक्तिस्त्वित्यर्थः ।

॥ इति अन्यागमानां तदुक्ताधिकारसौलभ्यदौर्लभ्यविसंवादात् फलव्यभिचाराच्च अप्रामाण्यम् ॥

॥ इति अन्यागमोक्ताधिकारस्य सौलभ्यात् व्यभिचारज्ञानशक्यता ॥

॥ इति पञ्चरात्रादिस्मृतेः निर्दोषवाक्यमूलत्वात् प्रामाण्यम्,
न तु समर्थप्रवृत्तिजनकत्वरूपयुक्तिमूलत्वात् ॥

॥ इति पञ्चरात्रादिस्मृतेः क्वचिद्व्यभिचारेऽपि मानता न हीयते न्यायसाम्याभावात् ॥

॥ इति स्मृत्यधिकरणम् ॥

॥ २-१-१ ॥

★ ★ ★

॥ न विलक्षणत्वाधिकरणम् ॥

॥ २-१-२ ॥

ब्र०सू०— ॐ न विलक्षणत्वादस्य तथात्वं च शब्दात् ॐ ॥

॥ अथ वेदादीनां प्रामाण्यात्, तदभावमूलकसमन्वयभङ्गशङ्कानिरसनम् ॥

॥ अथ वेदादिप्रामाण्यदौर्लभ्यात् श्रुत्यादिसमन्वयाभावशङ्का ॥

॥ तथा नित्यत्व(रूपापौरुषेयत्व)त्पुरुषोत्थसर्वदोषैरुज्झितत्वाच्च बोधकत्वेन सम्प्रतिपन्नानां वेदादीनां स्वत एव प्रामाण्यसिद्ध्या तच्छङ्कानिरसनञ्च ॥

२९ सु०— परिहृतः स्मृतिविरोधः । सम्प्रति युक्तिविरोधः परिह्रियते ।

तथा हि । "श्रुत्यादिसमन्वयेन खलु जगज्जन्मादिकारणत्वं ब्रह्मणो निरूपितम् । तत्र श्रुतेरेव प्रामाण्यं तावद् दुर्लभम् ।

यद्धि फलव्यभिचारि तदप्रमाणं दृष्टम्, यथा विप्रलम्भवाक्यम् । फलव्यभिचारिणी च श्रुतिः, पुत्रकामेष्ट्याद्यनुष्ठानेऽपि कदाचित्पुत्रजन्माद्यनुपलब्धेः । अन्यथा फलानुपलब्ध्योक्तं पाशुपताद्यप्रामाण्यमपि न स्यात् । एकदेशे चाप्रामाण्ये तन्न्यायेनैकदेशान्तरस्याप्यप्रामाण्यानुमानं सुलभमेव ।

किञ्च यदबुद्धिपूर्वकं तदप्रमाणं यथा पिपीलिकालिपिः । अबुद्धिपूर्वकश्च वेदोऽपौरुषेयत्वाङ्गीकारात् । पौरुषेयत्वे च मूलप्रमाणशून्यत्वादप्रमाणमेव, विप्रलम्भकवाक्यवत् ।

अपि चाप्तप्रणीतवाक्यत्वादुन्मत्तवाक्यवदप्रामाण्यं वेदस्यानुमेयम् ।

यदा वेदस्य ई(एता)दृशी दशा तदा का वा स्मृतीतिहासपुराणानां फलव्यभिचारादि(दोष)झर्झराणां प्रामाण्यस्य ।

तथा च वेदादिसमन्वयेन न जगज्जन्मादिकारणत्वं ब्रह्मणः सिद्ध्यती"त्येवं प्राप्ते तत्प्रतिविधानार्थस्य 'न विलक्षणत्वादि'ति सूत्रस्य तात्पर्यमाह नित्यत्वादिति ।

अनु०— **नित्यत्वात् पुरुषोद्भवैः ।**
उज्झितं सर्वदोषैश्च कथं नो मानतां व्रजेत् ॥

वेदवाक्यमिति शेषः ।

अयमर्थः । बोधकत्वेन खलु करणानां प्रामाण्यं, दोषात्तु कदाचिदपनीयते । वेदवाक्यं च बोधकत्वेन वादिप्रतिवादिसम्मतम् । अन्यथा फलव्यभिचारोऽपि तत्र(स्य) न स्यात् । वाक्ये च प्रमाणस्यापवादका दोषा अबोधकत्वविपरीतबोधकत्वादयः सर्वेऽपि वक्तृदोषनिबन्धना एव, अन्वयव्यतिरेकाभ्यां तदवगमात् । वेदवाक्यं च नित्यत्वाद् अपौरुषेयत्वात् पुरुषदोषनिबन्धनैः सर्वदोषैः वर्जितं स्वत एव प्रामाण्यमाप्नोति । प्रामाण्ये च निश्चिते सति फलव्यभिचारस्य सामग्रीवैकल्यं वा प्रतिबन्धकसद्भावो वा कारणं कल्पयिष्यते, अन्यथासिद्धानन्यथासिद्धयोरनन्यथासिद्धस्य बलवत्त्वादिति ।

अत्रैते प्रयोगा भवन्ति । वेदः प्रमाणं बोधकत्वे सति विपरीताबोधकत्वात् सम्प्रतिपन्नवत् । विमतो विपरीतबोधको न भवति अनाप्तप्रणीतवाक्यत्वात् सम्प्रतिपन्नवाक्यवत् । विमतो अनाप्तप्रणीतो न भवति अपौरुषेयत्वात् व्योमवत् । विमतः फलव्यभिचारो वैकल्यादिनिबन्धनो भव(वितुमर्ह)ति प्रमाणसिद्धफलव्यभिचारत्वात् चरकाद्युक्तफलव्यभिचारवदिति ।

परि०— भाष्यमवतारयितुमुपोद्घातमाह **परिहृतः स्मृतिविरोध इत्यादिना** । नित्यत्वादित्यादित्रिपादीव्यावर्त्यार्थं विवृण्वन्वेदाप्रामाण्यवादिनो बौद्धत्वात् तन्मतरीत्योदाहरणोपनयरूपावयवद्वयात्मकप्रयोगमाह **यद्धीति** । पक्षधर्मतां व्यनक्ति **पुत्रेति** । हेतोरप्रयोजकत्वनिरासाय विपक्षे बाधकमाह **अन्यथेति** । तावता न सर्वाप्रामाण्यसिद्धिरित्यत आह **एकदेशे चेति** । पुत्रकामेष्ट्यादिबोधकवाक्ये चेत्यर्थः । **सुलभमिति** । ज्योतिष्टोमादिबोधकवाक्यम् अप्रमाणं वेदत्वात् पुत्रकामेष्ट्यादिवाक्यवदिति प्रयोगसम्भवादिति भावः । 'पिपीलिकालिपिश्चापी'त्यादिवाक्यव्यावर्त्यमाह **किञ्चेति** । व्यावर्त्यान्तरं चाह **अपि चेति** । तन्मूलत्वादित्यादेर्व्यावर्त्यमाह **यदा वेदस्येति** । **फलेति** । फलव्यभिचार-आप्तोक्तत्वादिराहित्यादिना । **झर्झराणाम** अदृढानामित्यर्थः । ननु नित्यत्वमात्रेण कथं पुरुषोद्भवदोषहीनत्वमित्यतो नित्यत्वादित्यनूद्य व्याचष्टे **अपौरुषेयत्वादिति** ।

स्वतन्त्रपुरुषकृतत्वाभावादित्यर्थः । **अन्यथासिद्धानन्यथासिद्धयोरिति** । फलव्यभिचारप्रामाण्ययोरिति योज्यम् । फलव्यभिचारस्य सामग्रीवैकल्यादिनाप्युपपन्नत्वेनान्यथासिद्धत्वात् बोधकत्वे सत्यपौरुषेयत्वस्य च प्रामाण्यं विनाऽसम्भवेनानन्यथासिद्धत्वात् अन्यथासिद्धानन्यथासिद्धयोश्चानन्यथासिद्धस्य बलवत्त्वाद्वेदस्य प्रामाण्यमेवाभ्युपेयमित्यर्थः । **चरकाद्युक्तेति** । चरकेति वैद्यग्रन्थविशेषस्य नामधेयम् ।

गु०दी०— प्रमाणसिद्धफलव्यभिचारत्वात् इत्यत्र प्रमाणात्सिद्धेऽर्थे फलव्यभिचारत्वादित्यर्थः ।

यादु०— सम्प्रतीति । अनेनात्रावसरसङ्गतिं सूचयति । पूर्वसिद्धान्तन्यायेन पूर्वपक्षप्रवृत्तेरनन्तरता चास्याधिकरणस्येति ज्ञातव्यम् । **झर्झराणां** कम्पमानानाम् । **बोधकत्वेनेति** । बोधजनकत्वशक्त्येत्यर्थः । **प्रामाण्यं** भवतीति शेषः । तथा च बोधजनकत्वेनेति तृतीया हेताविति ज्ञातव्यम् । **अन्यथा फलव्यभिचार इति** । पुत्रकामेष्ट्यादौ फलसाधनतां वेदेन ज्ञात्वा तदनुष्ठातुः फलालाभे खलु फलव्यभिचारो वक्तव्यः । वेदवाक्यस्याबोधकत्वे तु साधनताऽज्ञानेऽनुष्ठानस्याभावेन क्व व्यभिचारोद्भावनावसर इत्यर्थः । **स्वत एव प्रामाण्यमिति** । करणरूपे वेदवाक्ये यथार्थज्ञानजनकत्वरूपप्रामाण्यस्य स्वतस्त्वं नाम ज्ञानजनकत्वशक्त्यभिन्नशक्तिरूपत्वं ज्ञानजनकमात्रजन्यत्वं वा द्रष्टव्यम् । अनन्यथासिद्धस्य बलत्त्वादित्येव पाठः । तत्रानन्यथासिद्धस्येत्यस्य निरवकाशस्येत्यर्थः । अत्रान्यथासिद्धः फलव्यभिचारः । अपौरुषेयत्वनिबन्धनं प्रामाण्यमनन्यथासिद्धमिति ज्ञातव्यम् । विपरीतबोधकत्ववति प्रत्यक्षादावनाप्तप्रणीते व्यभिचारवारणाय वाक्यत्वादित्युक्तम् । **प्रमाणसिद्धेति** । प्रमाणसिद्धं यत्फलं तद्व्यभिचारत्वादित्यर्थः । **चरकं** वैद्यशास्त्रम् ।

वं०प०— अन्यथा फलव्यभिचारेऽपि चेत् प्रामाण्यमित्यर्थः । अस्तु तर्ह्यपौरुषेयत्वेनैव प्रामाण्यमित्यतोऽपौरुषेयत्वं प्रत्युताप्रामाण्यमेव साधयतीत्याह **अपौरुषेयत्वे चेति** । **अन्यथा** प्रतिवादिनो मम मते वेदस्य बोधकत्वं न सम्मतमिति यद्युच्यत इत्यर्थः । तथा च, यदि वेदवाक्यमबोधकं स्यात्तदा पुत्रकामः पुत्रकामेष्ट्या यजेतेत्यादिवाक्यस्यार्थं बुद्ध्वा पश्चादिदमप्रमाणं कृतायामपीष्टौ पुत्रजन्मानुपलम्भादिति तस्य वेदस्य फलव्यभिचारश्चोद्यते । तन्न स्यात् । तस्माद्वेदवाक्यस्य बोधकत्वमुभयसम्मतमित्यर्थः । ननु वेदस्य प्रामाण्यमङ्गीकृत्य फलव्यभिचारस्य सामग्रीवैकल्यादिना कुतोऽन्यथासिद्धिः कल्पनीया नियामकाभावात् फलव्यभिचारेणाप्रामाण्यमेव किं न स्यादित्यत आह **अन्यथासिद्धेति** । फलव्यभिचार उक्तरीत्याऽन्यथासिद्धोऽतो दुर्बलः । वेदप्रामाण्यं त्वपौरुषेयतया स्वत एव सिद्धमिति प्रबलमित्ययं न्याय एव नियामक इति नोक्तदोष इति भावः । स्वरूपसिद्धिपरिहारायाह **विमतो विपरीतेति** । एवमुत्तरत्रापि ।

कं०रा०— परिहृतः स्मृतिविरोध इति । विष्णोर्जगज्जन्मादिकारणत्व इति शेषः । **एकदेशे चेति** । वेदैकदेशे चाप्रमाणे सति तन्न्यायेन तद्दृष्टान्तावष्टम्भप्रवृत्तन्यायेन विमतो वेदैकदेशो प्रमाणं वेदत्वात्

सम्मतवेदैकदेशवदित्येवंरूपेणैकदेशान्तरस्याप्यप्रामाण्यानुमानं सुलभमेवेत्यर्थः । ननु पूर्वपक्ष्युक्तरीत्या फलव्यभिचारेण वेदस्याप्रामाण्यमेव कल्प्यताम् । कुतस्तस्य प्रामाण्यं स्वीकृत्य फलव्यभिचारस्य सामग्रीवैकल्यादिनिबन्धनत्वेनोपपन्न इत्यन्यथासिद्धः । निर्दोषत्वं तु वेदस्य प्रामाण्यं विनाऽनुपपन्नमित्यन्यथासिद्धमन्यथासिद्धानन्यथासिद्धयोश्चानन्यथासिद्धं बलवदतो निर्दोषत्वेन वेदप्रामाण्यमङ्गीकृत्य फलव्यभिचारस्य सामग्रीवैकल्यादिनिबन्धनत्वकल्पनमेव युक्तमिति भावः । **प्रमाणसिद्धेति** । इदमेतस्य फलमिति प्रमाणसिद्धं यत्फलं तं निरूपितव्यभिचारत्वादित्यर्थः । **चरकेति** । वैद्यकाद्युक्तफलव्यभिचारकादित्यर्थः ।

श्रीनिधि०— अन्यथा फलव्यभिचारोऽपि न स्यादिति । **अन्यथा** बोधकत्वाभावे । बोधकत्वे खलु तदुक्तस्य साधनं ज्ञात्वा तदनुष्ठानेऽपि फलानुपलम्भात् फलव्यभिचार इति वक्तव्यम् । तद्वन्नास्ति तदा कथं फलव्यभिचारः । न हि फलव्यभिचारो नाम कश्चित् तज्जन्यज्ञाननिरपेक्षः शब्दत्वादिवन्निष्ठो धर्म इति भावः । **अन्यथासिद्धानन्यथासिद्धयोरिति** । फलव्यभिचारोऽन्यथासिद्धः । अपौरुषेयत्वं तु अनन्यथासिद्धं प्रामाण्यमाक्षिपतीति भावः । **प्रमाणसिद्धफलव्यभिचारत्वादिति** । प्रमाणसिद्धं यत्फलं तद्व्यभिचारत्वादित्यर्थः ।

शे०वा०— अत्रापि पूर्वमेव स्मृतिविरोधः परिह्रियत इति भ्रान्तिनिरासाय पूर्वोत्तराधिकरणयोरर्थभेदमाह **परिहृत इत्यादिना** । सम्प्रतीत्यनेन 'इतरेषां चानुपलब्धेरि'ति पूर्वाधिकरणसिद्धान्तन्यायेनेह पूर्वपक्षोत्थानादनन्तरसङ्गतिः सूचिता भवतीति ज्ञेयम् । उत्तरत्र पञ्चरात्रादिस्मृतिप्रामाण्यादिदौर्लभ्यस्यापि वक्ष्यमाणत्वात् तावदित्युक्तम् । 'नित्यत्वात् पुरुषोद्भवैः । उज्झितं सर्वदोषैश्च कथं नो मानतां व्रजेदि'त्यनेन मूले प्रथमतो वेदप्रामाण्यव्युत्पादनेन फलव्यभिचारस्यान्यथासिद्धिसूचनात् तदनुरोधेन प्रथमतः फलव्यभिचारेण तदप्रामाण्यशङ्कामेवोत्थापयति **यद्वीत्यादिना** । फलव्यभिचारेऽप्यस्तु वेदस्य प्रामाण्यं बाधकाभावादित्यप्रयोजकताशङ्कां परिहरति **अन्यथेति** । ननु 'पुत्रकामः पुत्रेष्ट्या यजेते'त्यादेः फलव्यभिचारेणाप्रामाण्येऽपि जगत्कारणत्वाभिधायकानां 'यतो वे'त्यादिवाक्यानां फलव्यभिचारशून्यानामप्रामाण्यं निर्निबन्धनमित्यतः फलव्यभिचारेण तद्वतो वेदभागस्याप्रामाण्यसिद्धौ तद्दृष्टान्तेन वेदत्वेन हेतुना 'यतो वे'त्यादिवेदभागस्याप्यप्रामाण्यसाधनात् युक्त्यैव कृत्स्नस्यापि वेदस्याप्रामाण्यसिद्धिरित्याह **एकदेशो चेति** । पिपीलिकालिपिश्चेत्याद्युत्तरानुव्याख्यानव्यावर्त्यत्वेन सूचितयुक्त्याऽपि तामुत्थापयति **किञ्चेति** । हेत्वसिद्धिं परिहरति **अबुद्धिपूर्वकश्चेति** । ननु च वेदस्य पौरुषेयत्वमेवाङ्गीकुर्मः तथा चोक्तहेत्वसिद्धेर्नाप्रामाण्यप्रसङ्ग इत्यतो वृथाऽयं पौरुषेयत्वाङ्गीकारः परस्य । पौरुषेयत्वेऽप्यप्रामाण्यस्य वज्रलेपत्वादित्याशयेनाह **पौरुषेयत्वे चेति** । पौरुषेयवाक्यत्वात् स्मृत्यादिवत् स्वातन्त्र्येण प्रामाण्यानुपपत्त्या प्रमाणमूलकत्वेनैव प्रामाण्यं वाच्यम् । न च तत्सम्भवति । वैदिकार्थस्य प्रत्यक्षाद्ययोग्यत्वेन तत्र प्रत्यक्षानुमानयोरप्रवृत्त्या तयोर्वेदं प्रति मूलत्वासम्भवाद्वाक्यस्याप्यपौरुषेयस्यान्यस्यानभ्युपगमात् पौरुषेयवाक्यस्यैव तन्मूलत्वे च तत्प्रामाण्यस्याप्युक्तरीत्या मूलप्रमाणसापेक्षतयाऽनवस्थितासिद्धवाक्यपरम्पराकल्पनायामनवस्थापत्तेः मूलप्रमाणशून्यत्वादप्रामाण्यमित्याशयः । प्रमाणीभूतस्यापि प्रत्यक्षादेः

आप्तप्रणीततया तत्र व्यभिचारपरिहाराय वाक्यत्वादित्युक्तम् । अस्तु तर्हि स्मृत्यादिसमन्वयेन ब्रह्मणो जगत्कारणत्वसिद्धिरित्यतस्तस्य श्रुतिमूलत्वतत्संवादित्वाभ्यां प्रामाण्यस्येष्टत्वात् श्रुत्यप्रामाण्ये न स्मृत्यादेः प्रामाण्यमित्यभिप्रेत्य तावत्पदसूचितं स्मृत्यादिप्रामाण्यस्य दुर्लभत्वमप्युपपादयति **यदा चेति** । **जर्जराणामिति** । शिथिलावयवानामिवेत्यर्थः । **वेदवाक्यमिति शेष इति** । अत्र वेद इति शेष इति वक्तव्येऽपि वाक्यग्रहणं मूले उज्झितमिति नपुंसकोपपत्त्यर्थम् । मूलेऽपि वेदस्य वाक्यत्वाद्बोधकत्वसिद्धिरित्यभिप्रायेणैव नपुंसकमेव प्रयुक्तमिति द्रष्टव्यम् । ननु वाक्ये यथार्थज्ञानसाधनत्वलक्षणप्रामाण्यस्याप्तोक्तत्वलक्षणगुणाधीनतायाः सर्वत्रोपलब्धत्वादपौरुषेयत्वे च वेदस्याप्तोक्तत्वलक्षणगुणाभावात् प्रामाण्यकारणगुणाभावे कथं दोषाभावमात्रेण प्रामाण्यं स्यादित्यतः प्रामाण्यस्य स्वतस्त्वात्र गुणापेक्षत्वमिति भावेन वेदप्रामाण्यस्योत्पत्तौ स्वतस्त्वं व्युत्पादयितुं प्रत्यक्षानुमानागमप्रामाण्यस्य तावत् तदुपपादयति **अयमर्थ इति** । **बोधकत्वेनेति** । ज्ञानजननशक्त्यैव न तु तदतिरिक्तशक्त्या । इत्थम्भूतलक्षणे चेयं तृतीया । प्रामाण्यं यथार्थज्ञानजननशक्तिरूपं यथार्थज्ञानसाधनत्वमित्यर्थः । ततश्चायमर्थः । **करणानां** प्रत्यक्षानुमानागमानां, **प्रामाण्यं** यथार्थज्ञानजननशक्तिः, **बोधकत्वेन** ज्ञानजननशक्त्या ज्ञानजननशक्तिरूपा, करणनिष्ठकरणहेत्वासादितज्ञानजननशक्त्यभिन्नेत्यर्थः । यद्वा बोधकत्वेनेति सहयोगे तृतीया । तथा च करणनिष्ठप्रामाण्यरूपा यथार्थज्ञानजननशक्तिर्बोधकत्वेन ज्ञानजननशक्त्या सहितैवेत्युक्त्या ज्ञानजननशक्तिवद्यथार्थज्ञानजननशक्तेः सहजत्वं लभ्यते । तदनेन करणनिष्ठकरणहेत्वासादितज्ञानजननशक्त्यभिन्नयथार्थज्ञानजननशक्तिमत्त्वं वा ज्ञानजननशक्तिवत् सहजतयथार्थजननशक्तिमत्त्वं वा करणानां प्रामाण्यस्योत्पत्तौ स्वतस्त्वमित्युक्तं भवति । नन्वेवं दुष्टेन्द्रियादेरपि ज्ञानजननशक्तिमत्त्वात् तदभिन्नयथार्थज्ञानजननशक्तिमत्त्वं तद्वत्सहजतयाथार्थ्यजननशक्तिमत्त्वं च स्यादिति तस्यापि प्रामाण्यापत्त्या प्रमाणतदाभासविवेकानुपपत्तिरित्यतो नायमस्ति नियमो यत् करणनिष्ठज्ञानजननशक्त्यभिन्ना तद्वत्सहजा वा सर्वत्र यथार्थज्ञानजननशक्तिरिति, येनोक्तातिप्रसङ्गः स्यात् । किन्तु दोषाभावे सत्येव तथा नियमः । दुष्टेन्द्रियादौ दोषस्यैव सत्त्वात् तेन च यथार्थज्ञानजननशक्तेः प्रतिबन्धान्नाशाद्वा न ज्ञानजननशक्तिमतोऽपि दुष्टेन्द्रियादेः प्रामाण्यं प्रसज्यते प्रामाण्यस्वतस्त्वस्यौत्सर्गिकत्वादित्याशयेनाह **दोषास्त्विति** । अस्त्वेवं करणप्रामाण्यस्य स्वतस्त्वाद्गुणानपेक्षत्वम् । किमेतावता वेदस्येत्यतो वेदस्यापि करणविशेषत्वात् तन्निष्ठयथार्थज्ञानजननशक्तेरपि वेदनिष्ठज्ञानजननशक्त्यभिन्नत्वस्य तद्वत्सहजत्वस्य वोक्तन्यायेन सिद्धया तस्य गुणानपेक्षप्रामाण्यसिद्धिरिति भावेन उभयसम्मत्या तत्र ज्ञानजननशक्तिमुपपादयति **वेदवाक्यं चेति** । ननु दुष्टेन्द्रियादिवद्वेदस्याप्यपवादविषयत्वोपपत्तेर्न तन्निष्ठयथार्थज्ञानजननशक्तेः तन्निष्ठज्ञानजननशक्त्यभिन्नत्वादित्यतोऽपवादकदोषसद्भावेन दुष्टेन्द्रियादेरपवादविषयत्वेऽपि वेदस्य निर्दोषतयाऽपवादशून्यत्वान्नापवादविषयत्वमित्याशयवान् के ते वाक्यदोषाः कुतश्च तेषां पुरुषदोषाधीनत्वं कथं च वेदस्य तद्राहित्यमित्याशङ्काः क्रमेण परिहरति **वाक्ये चेत्यादिना** । नित्यत्वस्याप्रयोजकत्वेन पुरुषदोषराहित्यानुपपादकत्वात् कथं तस्य मूले हेतुत्वेनोपन्यास इत्यतः तदनूद्य प्रकृतोपयोगितया व्याचष्टे **नित्यत्वादपौरुषेयत्वादिति** । **स्वत एवेति** । गुणानपेक्षमेवेत्यर्थः । न त्वपवादविषयो भवतीत्येवार्थः । अस्तु वेदस्य प्रामाण्यं तथाऽपि फलव्यभिचारस्य का गतिरित्यतः फलसंवादेन प्रामाण्यसिद्धयङ्गीकारे

उक्तरीत्याऽन्योन्याश्रयप्रसङ्गात् फलव्यभिचारस्य कर्तृकरणादिवैगुण्यनिमित्तताकल्पनाऽनुपपत्तावपि **अपौरुषेयादि-** युक्त्योक्तरीत्या प्रामाण्यसिद्ध्यङ्गीकारेऽन्योन्याश्रयाप्रसङ्गात् फलव्यभिचारस्य कर्तृकरणादिवैगुण्यनिमित्तत्वकल्पने-त्याह **प्रामाण्ये चेति** । अन्यथा फलव्यभिचारि च प्रमाणं चेति व्याघातापातादिति भावः । ननु यथा भवताऽपौरुषेययुक्त्या वेदस्य प्रामाण्यं प्रसाध्य फलव्यभिचारस्य गत्यन्तरं कल्पयितुं शक्यते तथा परेणापि फलव्यभिचारेणाप्रामाण्यं प्रसाध्य प्रामाण्यसाधकापौरुषेयत्वस्य गत्यन्तरं कल्पयितुं शक्यत एव । अप्रामाण्य-साधकफलव्यभिचारस्यैवान्यथासिद्धिर्वर्णनीया न तु प्रामाण्यसाधकापौरुषेयत्वस्येत्यत्र नियामकाभावात् तत्कथं निर्णय इत्यतः अप्रामाण्यसाधकस्य फलव्यभिचारस्य सावकाशत्वात् प्रामाण्यसाधकस्य च अपौरुषेयत्वस्य निरवकाशत्वात् सावकाशान्निरवकाशस्यैव बलवत्त्वेन निरवकाशापौरुषेयत्वनिबन्धनप्रामाण्यनिश्चयाङ्गीकारेण सावकाशफलव्यभिचारस्यैवान्यथासिद्धिर्वर्णनीयेति निर्णयोपपत्तिरित्याशयेनाह **अन्यथासिद्धानन्यथासिद्धयो-रनन्यथासिद्धस्य बलवत्त्वादिति** । अत्र चान्यथासिद्धशब्दः सावकाशपरः । अनन्यथासिद्धशब्दश्च निरव-काशपर इति द्रष्टव्यम् । क्वचिदन्यथासिद्धानन्यथासिद्धयोरन्यथासिद्धस्य बलवत्त्वादित्यपि पाठः । तत्राप्यन्यथा-सिद्धस्येत्यतःपरं सकाशादनन्यथासिद्धस्येति शेषपूरणेन उक्तरीत्याऽनन्यथासिद्धप्रामाण्यसाधकापौरुषेयत्वस्य प्रबलत्वादित्यर्थलाभादुक्तावधारणोपपत्तिरित्यर्थो द्रष्टव्यः । यद्यपि विपरीताबोधकत्वरूपविशेष्यस्येव बोधकत्व-रूपविशेषणस्याप्यसिद्धिः शङ्कितुं शक्यते तथाऽपि वेदवाक्यं च बोधकत्वेन सम्प्रतिपन्नमित्यादिना तदसिद्धेः पूर्वमेव परिहृतत्वाद्विशेष्यासिद्धिमेव परिहरति **विमतो विपरीतबोधको न भवतीत्यादिना** । अत्र हेतौ विपरीतबोधकत्ववति प्रत्यक्षादावप्यनाप्तप्रणीतत्वसत्त्वात् तत्र व्यभिचारवारणाय वाक्यत्वादित्युक्तम् । वैकल्या-दीत्यादिपदेन प्रतिबन्धसद्भावपरिग्रहः । **प्रमाणसिद्धेति** । प्रमाणसिद्धं यत्फलं तद्व्यभिचारत्वादित्यर्थः । **चरकं** वैद्यशास्त्रम् ।

वा०र०— अनन्तरसङ्गतिरिति । पूर्वसिद्धान्ततो यः पूर्वपक्षः प्रवर्तते इति लक्षणानुसारेणापवादिका सङ्गतिः इत्यर्थः । अनेनावसरसङ्गतिरिति टीकान्तरस्थमसदिति सूचितम् । अनन्तरसङ्गतिरिति सूचितं भवतीति योजना । **प्रथमत इति** । पिपीलिकालिपिश्चेत्युत्तरभाष्यव्यावृत्त्या बुद्धिपूर्वकत्वापेक्षया प्रथमतः इति योज्यम् । **यतो वेत्यादीति** । यद्यपि यतः वै इमानीति पदविभागात् वेत्यादीति सन्धिरयुक्तः । तथापि जन्माधि-करणादिसम्बन्धित्वपरग्रन्थयोः चन्द्रिकादौ च तत्र तत्र तथैव व्यवहारप्राचुर्यात् अत्रापि तथैव व्यवहारो युक्तः । एवं आत्मा इदं असद्वा इदं इत्यादेः उपादानस्थलेऽपि प्रचुरग्रन्थप्रयोगानुसारेण व्यवहार इति ज्ञेयम् । **व्यावर्त्यत्वेनेति** । अनुव्याख्यानेऽबुद्धिपूर्वकत्वेऽपि प्रामाण्यसम्भवोपपादनेन अबुद्धिपूर्वकत्वेनाप्रामाण्यसाधन-पूर्वपक्षसत्त्वादिति भावः । विशिष्टवाक्याशयं उक्त्वा तदवान्तरभागाशयः पौरुषेयवाक्यत्वादित्यारभ्येत्याशयः इत्यन्तेनोक्त इति पुनरुक्तिशङ्कावकाशः । अनभ्युपगमादित्यनन्तरं वचनविपरिणामेन तस्य वेदं प्रतीत्याद्यनु-वर्तते । **पौरुषेयस्यैव तस्येति** पाठः । वाक्यस्येति पाठे स्पष्टत्वार्थं तथोक्तिः । आप्तप्रणीतेति प्रतीकोपादानं सिद्धवत्कृत्य तत्कृत्यमाह **प्रमाणीभूतस्यापीति** । स्मृत्यादेरप्रामाण्यमिति सम्बन्धः । फलव्यभिचारादिभिः

झर्झरा इव तथोक्ताः इति तृतीयेति योगविभागात् समासः । 'सुखशक्तिपयोनिधिरि'त्यत्र यथा झर्झरत्वनिर्वचनं प्रशिथिलेति । 'प्रामाण्यं स्वत एवागमस्य ही'ति जिज्ञासाधिकरणीयानुव्याख्यानावसरे करणानां ज्ञानजनकशक्त्या एव तथायाथार्थ्यजनकत्वं स्वतस्त्वमिति मूलम् । तद्व्याख्यातं वाक्यार्थचन्द्रिकायाम् । याथार्थ्यजनकत्वं याथार्थ्यजननं ज्ञानजननशक्त्यैव न तु तदतिरिक्तशक्त्येत्यादिना तदनुसारेण व्याचष्टे **ज्ञानजननशक्त्यैवेत्यादिना** । **इत्थम्भूतेति** । यथार्थज्ञानजनकत्वप्रकाराकारं प्रामस्य ज्ञानजननशक्तिलक्षणम् । ज्ञानजननशक्तिं ज्ञात्वा यथार्थज्ञानजनकत्वं तेन जानन्तीति भवति लक्षणं ज्ञानजननशक्तिः प्रामाण्यस्येति भावः । एवं प्रामाण्यपदार्थत्वेन शक्तिलाभं अभिधाय बोधकत्वेनेति वाक्यं ज्ञानप्रामाण्यजननशक्त्योः अभेदप्रतिपादकं यथा स्यात् तथा व्याचक्षाणः इत्थम्भूततृतीयार्थत्वेनाभेदमाह **ततश्चायमिति** । ज्ञानजननशक्त्येत्यस्य एव विवरणं ज्ञानजननशक्तिरूपेति । तस्यापि तात्पर्यं करणनिष्ठेत्यादि । तर्कताण्डवोक्तद्वितीयपक्षस्यापि सङ्ग्रहो यथा स्यात् तथा रूपेणापि बोधकत्वेनेति वाक्यं योजयति **यद्वेति** । अत्रापि बोधकत्वप्रामाण्यपदार्थभूता शक्तिरेव किन्तु तयोर्भेदमाश्रित्य सहजत्वरूपं स्वतस्त्वमिति शेषः । मूले वेदवाक्यं बोधकत्वेनेत्यत्र बोधकत्वेनेत्यस्य ज्ञानजननशक्तिमत्वेनेत्यर्थः । **अन्यथेति** मूलम् । तस्य ज्ञानजननशक्तिशून्यत्वेत्यर्थः । तच्छून्यत्वे ज्ञानानुदयापत्त्या तत्पूर्वकि तत्र व्यभिचारस्यापि ज्ञातुमशक्यत्वेन तदभावापातादित्यर्थः । एतन्मूलवाक्यद्वयेन वक्ष्यमाणप्रयोगे विशेषणासिद्धिः परिहृता भवति इत्यपि अभिप्रायो वर्णनीयः । वक्ष्यति च तथापि वेदवाक्यं बोधकत्वेन सम्प्रतिपन्नमित्यादिनेति ज्ञेयम् । **के ते वाक्यदोषा इति** । उपलक्षणं चैतत् । कुतश्च ते स्वत एव न स्युरित्यपि द्रष्टव्यम् । मूलानुसारात् । अबोधकत्वेति तत्त्वनिर्णयटीकायां अबोधकत्वविपरीतबोधकत्वयोरेव अप्रामाण्यरूपत्वेन कीर्तनं तु तत्र तयोर्दोषत्वेनापि कीर्तनालाभात् अविरुद्धम् । तद्ग्रन्थद्वयाविरोधः तट्टीकाव्याख्याने अस्माभिर्निरूपितो द्रष्टव्यः । **उक्तरीत्येति** । प्रामाण्यसिद्ध्युक्तरेति पूर्वाधिकरणोक्तरीत्येत्यर्थः । **अपौरुषेयत्वादियुक्त्येति** । आदिपदेनानाप्तप्रणीतवाक्यत्वस्य बोधकत्वे सति विपरीताबोधकत्वस्य च सङ्ग्रहः । **उक्तरीत्येति** । अयमर्थः इत्यादिग्रन्थपर्यालोचनया प्रामाण्यसिद्धिप्रतीतेरिति भावः । अत एवापौरुषेयत्वयुक्तेः प्रामाण्ये तृतीयकक्ष्यतया अत्र एते प्रयोगाः इत्यत्र मूले उक्तिरिति द्रष्टव्यम् । निर्दोषवाक्येति पूर्वाधिकरणभाष्योक्तां युक्तिमाह **अन्यथाफलेति** । **अपौरुषेयत्वयुक्त्येति** । एतच्च परम्परां गर्भीकृत्योक्तम् । उक्तरीत्या तदभिप्रायस्यावश्यकत्वात् । एवमुत्तरत्रापीति बोध्यम् । **शङ्कितुं शक्यते इति** । अतस्तत्परिहारोऽपि आवश्यकः इति शेषः । सम्प्रतिपन्नमित्यर्थानुवादः । **विशेष्यासिद्धिमेवेति** । यद्यपि वेदवाक्यं च नित्यत्वात् इत्यनेन विशेष्यासिद्धिरपि परिहृतैव । तथापि अपौरुषेयत्वस्य साक्षात् विशेषसाधकत्वाभावाभिप्रायेण तथोक्तिः । अवान्तरहेतोरत्रोक्तेश्चात्र परिहारत्वं च युज्यत इति ध्येयम् । **अत्र हेताविति** । एतत् अनुमानीयहेतावित्यर्थः । अस्य वाक्यत्वात् इत्युक्तमित्यनेनान्वयः । तत्र साध्याभावोपपादनं **विपरीतेति** । हेतुसत्त्वमुक्तम् **अनादीति** । मूले चरकादीत्यादिपदेन सुश्रुतादिपरिग्रहः ।

सन्न्या०— अपौरुषेयत्वेनेति । क्वचित्पौरुषेयत्वे चेति पाठः । तत्र पौरुषेयत्वाङ्गीकारे आप्तिनिश्चयस्योक्तरीत्या असम्भवेन अप्रामाण्यापत्त्या अपौरुषेयत्वमङ्गीकार्यमित्युक्तार्थसिद्धिरिति भावः । **झर्झराणाम्** ।

शिथिलावयवानाम् । **बोधकत्वेन खल्विति** । इत्थम्भूतलक्षणे तृतीया । बोधकत्वरूपं प्रामाण्यमित्यर्थः । **अन्यथेति** । बोधकत्वानङ्गीकारे । फलव्यभिचारोऽपि ज्ञातुं न शक्येतेति भावः । ननु प्रामाण्यमङ्गीकृत्य फलव्यभिचारस्य सामग्रीवैकल्यं वा प्रतिबन्धकसद्भावो वा कारणत्वेन न कल्पनीयः । फलव्यभिचारेण वेदाप्रामाण्यमेवाभ्युपेत्य फलसंवादस्य काकतालीयतया अपि कल्पनाप्रसङ्गात् । नियामकप्रमाणाभावादित्यत आह **अन्यथेति** । अन्यथासिद्धानन्यथासिद्धयोरन्यथासिद्धस्य बलवत्त्वादित्येव पाठः । अयमाशयः— फलसंवादमात्रेण वेदप्रामाण्यमभ्युपेत्य फलविसंवादे सामग्रीवैकल्यनिमित्तत्वकल्पनायां विसंवादेनाप्रामाण्यमङ्गीकृत्य फलसंवादस्य काकतालीयत्वं वाच्यम् । न चैतदस्माभिरुच्यते किन्तु फलसंवादपरित्यागेन अप्रामाण्यकारणदोषशून्यस्य बोधकत्वेनैव प्रामाण्यमिति स्वत एव प्रामाण्यस्य सिद्धत्वेन तस्यान्यथासिद्धत्वात् । वेदाप्रामाण्ये च फलविसंवादातिरिक्तसाधकाभावेन फलविसंवादेनैव तस्य वाच्यतया अप्रामाणस्य अनन्यथासिद्धत्वात् । अन्यथासिद्धानन्यथासिद्धयोश्च अन्यथासिद्धस्यैव बलवत्त्वान्नियमोपपत्तिरिति । क्वचिदनन्यथासिद्धस्य बलवत्त्वादिति पाठः । तस्य, फलव्यभिचारस्य सामग्रीवैकल्यादिनाऽप्युपपन्नत्वेनान्यथासिद्धत्वात्, बोधकत्वे सति अपौरुषेयत्वस्य च प्रामाण्यं विना असम्भवेन अनन्यथासिद्धत्वात्, अन्यथाऽनन्यथासिद्धयोश्चानन्यथासिद्धस्य बलवत्त्वात्, वेदस्य प्रामाण्यमेवाभ्युपेयमित्यर्थः । विपरीतबोधकत्ववति प्रत्यक्षे आप्तप्रणीतत्वाभावरूपानाप्तप्रणीतत्वस्य सत्त्वेन तत्रानैकान्त्यं मा भूदिति वाक्यत्वादित्युक्तम् । **प्रमाणसिद्धेति** । प्रमाणसिद्धं यत्फलं तद्व्यभिचारत्वादित्यर्थः । चरकमिति वैद्यकशास्त्रसंज्ञेति ज्ञेयम् ।

विठ्ठल०— सङ्गतिदर्शनपूर्वकं पूर्वपक्षित्वात् तस्य चोदाहरणोपनयनरूपावयवद्वयाङ्गीकारि तथा तथैवानुमानं वेदाप्रामाण्यसाधकमुदाहरति **यद्वीति** । श्रुतेर्व्यभिचारितामेव दर्शयति **पुत्रेति** । हेतोरप्रयोजनतानिराकरणाय विपक्षे बाधकमाह **अन्यथेति** । तावता न सर्वाप्रामाण्यं सिद्ध्यतीत्यत उक्तम् **एकदेशे चेति** । **सुलभमेवेति** । यथोक्तम् । उन्मत्तप्रलपितन्नतीह्यमानं यद्वाक्यं व्यभिचरति क्वचित्फलेऽत्र दृष्टान्तो भवति तदप्रमाणतायां सर्वेषां श्रुतिवचसां च व्यर्थतेति । फलव्यभिचारादित्यादिपदेनापि मूलत्वाभावग्रहणम् । **झर्झराणां** शिथिलानाम् । ननु वक्तृदोषनिबन्धनदोषाभावमात्रेण कथं मानत्वं दुष्टेन्द्रियादौ तदभावादित्यत आह **अयमर्थ इति** । **बोधकत्वेनेति** । बोधजननशक्त्येत्यर्थः । प्रामाण्यं भवतीति शेषः । **अन्यथेति** । पुत्रकामेष्ट्यादौ फलसन्धानतां वेदेन ज्ञात्वा तदनुष्ठातुः फलाभावे खलु व्यभिचारो वक्तव्यः । वेदवाक्यस्य अबोधकत्वे तु फलसाधनताज्ञानाभावेन तदनुष्ठानस्यैवासम्भवान्न कश्चिद्व्यभिचारोद्भावनावसर इत्यर्थः । पुराणादावपि वर्तमाने नित्यत्वमात्रे वक्तृदोषाभावसिद्धेर्नित्यत्वादित्येतदपौरुषेयत्वादिति व्याख्याति **नित्यत्वादिति** । **अन्यथासिद्धेति** । फलव्यभिचारणाप्रामाण्याभावेऽपि सामग्रीवैकल्यादि निबन्धनोपपन्न इत्यन्यथासिद्धः । निर्दोषत्वं तु वेदस्य प्रामाण्यं विनाऽनुपपन्नमित्यनन्यथासिद्धम् । तथा च तयोरन्यथासिद्धस्यैव बलवत्त्वात् फलव्यभिचारस्य सामग्रीवैकल्यादिनिबन्धनत्वकथनमेव युक्तमिति भावः । **प्रमाणसिद्धेति** । प्रमाणसिद्धं यत्फलं तद्व्यभिचारित्वादित्यर्थः । **चरकं** वैद्यशास्त्रम् ।

२७ **चषकः**— पूर्वोत्तरनययोरैक्यविपर्यासं तद्भेदोक्त्या प्रत्यस्यति **परिहृतः स्मृतिविरोध इत्यादिना** । भाष्यमवतारयितुमुपोद्घातमाह 'परिहृतः स्मृतिविरोध इत्यादी'त्यपि स्थितम् । **सम्प्रति** इदानीम् । एतेन स्मृतिविरोधपरिहारगोचरप्रतिबन्धकीभूतविनेयजिज्ञासानिवृत्तौ सत्यामवश्यवक्तव्यतोक्त्याऽवसरसङ्गतिं ध्वनयति । इतरेषां चानुपलब्धेरिति पूर्वनयीयसिद्धान्तन्यायेनेह पूर्ववादिमतप्रवर्तनादानन्तर्यमेतन्नयस्येत्यवसेयम् । मूले नित्यत्वादित्यादिपादत्रिकव्यावर्त्यं विवृण्वानः प्रकृते वेदाप्रामाण्यवादिनो बौद्धस्य प्रत्यवस्थिततया तन्मतदिशो-दाहरणोपनयात्मकन्यायप्रयोगमभिधत्ते **यद्वीति** । हेतोः पक्षधर्मतां दर्शयति **पुत्रेति** । अप्रयोजकताशङ्का-निरसनौपयिकं विपक्षे बाधकतर्कमाह **अन्यथेति** । **जर्झराणां** शिथिलावयवानामिव स्थितानाम् । **अदृढानां** कम्पमानानामिति । **बोधकत्वेनेति** । ज्ञानजननशक्त्यैव न तु तदतिरिक्तशक्त्येत्यर्थः । अत्र व्याकर्तारः । इत्थम्भूतलक्षणे चेयं तृतीया । करणानां प्रत्यक्षानुमानागमानां प्रामाण्यं यथार्थज्ञानजननशक्तिः ज्ञानजनन-शक्त्यभिन्नेत्यर्थः । यद्वा सहयोगे तृतीया । तथा च करणगतयथार्थज्ञानजननशक्तिः ज्ञानजननशक्त्या सहितै-वेत्युक्त्या ज्ञानजननशक्तिवत् यथार्थज्ञानजननशक्तेः सहजत्वं लभ्यते । ज्ञानजननशक्त्यभिन्नयथार्थज्ञानजनन-शक्तिमत्त्वं तादृशशक्तिवन्नैसर्गिकयथार्थज्ञानजननशक्तिमत्त्वं वा करणानां प्रामाण्यस्योत्पत्तौ स्वतस्त्वमित्युक्तं भवतीति व्याकुर्वते । प्रामाण्यं भवतीति शेषः । तथा च बोधकत्वेनेति तृतीया हेताविति ज्ञातव्यमित्यपि व्याचक्षते **अन्यथा फलव्यभिचार इति** । पुत्रकामेष्टिधर्मिकफलसाधनत्वप्रकारकवेदवाक्यजनितान्वयबोधा-नन्तरं तदनुष्ठानकर्तुः फलालाभे फलव्यभिचारोऽभिधातव्यः । तस्यान्वयबोधाजनकत्वे तदधीनानुष्ठानाभाव-प्रसङ्गेन व्यभिचारोद्भावनस्य निराश्रयत्वप्रसङ्ग इत्यर्थः । **स्वत एव प्रामाण्यमिति** । तस्य स्वतस्त्वं ज्ञान-जनकशक्त्यभिन्नत्वरूपं ज्ञानजनकसामग्रीमात्रजन्यत्वरूपं वेति मन्तव्यम् । अन्यथासिद्धस्य बलवत्त्वादित्येव पाठः साधीयान् । अन्यथासिद्धशब्दश्च निरवकाशतात्पर्यक इत्यवसेयम् । आद्यानुमाने हेतुशरीरे दलद्वयप्रयोजनं घटे विप्रलम्भकवाक्ये च व्यभिचारवारणम् । द्वितीयानुवाके दुष्टेन्द्रियादौ तद्विधूननाय वाक्यत्वांशनिवेशनम् । वैकल्यादीत्यादिपदं प्रतिबन्धसमवधानपरम् । प्रमाणसिद्धत्वं फलांशे विशेषणम् । **चरकं** वैद्यशास्त्रम् ।

॥ इति वेदादिप्रामाण्यदौर्लभ्यात् श्रुत्यादिसमन्वयाभावशङ्का
तन्निरसनञ्च ॥

* * *

॥ अथ तच्छङ्कानिरसने वेदस्य नित्यत्व(रूपापौरुषेयत्व)ात् प्रामाण्यम् ॥
॥ अथ तत्रादौ प्रागुक्तसामान्यसिद्धिपरिशेषाभ्यां वेदनित्यत्वसिद्धिः ॥

३० **सु०**— स्यादेतत्, नित्यत्वमेव वेदस्य कुतः । प्रागुक्तसामान्यसिद्धिपरिशेषाभ्या-मिति ब्रूमः ।

परि०— प्रागुक्तेति । 'न हि धर्मादिसिद्धिस्स्यान्नित्यवाक्यं विना क्वचिदि'त्यादिजिज्ञासानयानुव्याख्याव्याख्यानावसरे 'धर्मादिकं सप्रमाणं वस्तुत्वात् घटवत् । तच्च प्रमाणं न प्रत्यक्षादी'त्युक्तसामान्यसिद्धिपरिशेषाभ्यामित्यर्थः ।

यादु०— प्रागुक्तेति । 'न हि धर्मादिसिद्धिः स्यान्नित्यवाक्यं विना क्वचित् । अविप्रलम्भस्तज्ज्ञानं तत्कृतत्वादयोऽपि च । कल्प्या गौरवदोषेण पुंवाक्यं ज्ञापकं न तदि'त्यत्रोक्तसामान्यसिद्धिपरिशेषाभ्यामित्यर्थः । तत्र हि, धर्मादिकं प्रमाणोपेतं वस्तुत्वाद्घटवदिति सामान्यतः सिद्धं धर्मादिविषयं प्रमाणं न तावत्प्रत्यक्षं धर्मादेरतीन्द्रियत्वात् । नाप्यनुमानम् । तत्प्रतिबद्धलिङ्गाभावात् । नापि पौरुषेय आगमः । आप्त्यनिश्चयात् । अतः परिशेषादपौरुषेयमेव तदिति सामान्यसिद्धिपरिशेषावुक्ताविति ज्ञातव्यम् ।

कं०रा०— प्रागुक्तेति । सर्ववादिसम्प्रतिपन्नं धर्मादिकं प्रमाणोपेतं वस्तुत्वात् । घटवत् । न हि विना प्रमाणेन धर्मादिनिश्चयः सर्ववादिनां भवितुमर्हति अतिप्रसङ्गात् तदेवं सामान्यतः सिद्धं धर्मादिगोचरं प्रमाणं न तावत्प्रत्यक्षं तद्धि बाह्यं मानसं वा स्यात् । न तावद्बाह्यम् । तस्य रूपादिमति द्रव्ये तत्समवेतगुणकर्मसामान्येष्वेव च प्रवृत्तेः । नापि मानसम् । सुखादिवद्धर्मादावनुभवाननुव्यवसायात् अन्यथा सुखमनुभवामीति स्यात् । न च योगसिद्धानां प्रत्यक्षं धर्मादिविषयकमिति वाच्यम् । तेन तेषां कथञ्चिद्धर्मादिसिद्धावप्यस्माकं तन्निश्चयायोगात् न ह्यन्यप्रत्यक्षेणान्यस्य निश्चयोऽनुष्ठानं वा सम्भवति । नाप्यनुमानं तद्व्याप्तिलिङ्गाभावात् सामान्यतो दृष्टेन कथञ्चिद्धर्मस्वरूपमात्रसिद्धावप्यनुष्ठानयोग्यस्तद्विशेषो नानुमातुं शक्यः, न हीदृशयज्ञदानादिभिरुपजनितो धर्म ईदृशं फलं जनयतीत्यादयः सूक्ष्मतरा विशेषाः शक्यानुमानाः । वाक्यमपि न पौरुषेयं धर्मादिनिश्चयाय प्रभवति पुरुषाणामज्ञानसंशयविपर्ययविप्रलम्भापटुकरणत्वानां बहुलमुपलम्भेन धर्माद्युपदेष्टर्याश्वासानुपपत्तेस्तदेवमपौरुषेयं वाक्यं विना सर्ववाद्यभिमतधर्मादिनिश्चयासम्भवात् सामान्यसिद्धिपरिशेषाभ्यां अपौरुषेयं किमपि वाक्यं धर्मादिप्रतिपादकमस्तीति सिद्धम् । तच्चापौरुषेयं वाक्यं वेद एव परिशेषात् वेदव्यतिरिक्तानां कर्तृप्रसिद्धिमत्वाद्वेदस्य तु तदभावादिति प्रागुक्तसामान्यसिद्धिपरिशेषाभ्यां वेदस्य नित्यत्वं सिद्धमिति ब्रूम इत्यर्थः ।

शे०वा०— नन वेदस्य नित्यत्वमेव कुत इत्याशङ्कायां मूले 'विरूपनित्यया वाचे'त्यादिना श्रुतिभिर्नित्यत्वं साध्यते । न तद्युक्तम् । धर्मादिकं प्रमाणोपेतं वस्तुत्वाद् घटादिवदिति सामान्यतो धर्मादिविषयप्रमाणसिद्धौ तस्य प्रत्यक्षानुमानपौरुषेयवाक्यत्वप्रतिषेधेनापौरुषेयत्वस्यैव प्राप्तत्वेन सामान्यसिद्धिपरिशेषाभ्यामेव नित्यत्वस्य सिद्धत्वात् । न च सामान्यसिद्धिपरिशेषाभ्यामिव श्रुत्याऽपि नित्यत्वं सुसाधमित्यभिप्रायेण श्रुत्युपन्यासो मूले इति वाच्यम् । श्रुतिप्रामाण्ये विवदमानं प्रति श्रुतिभिस्तत्साधनायोगादित्यतो नात्र श्रुतिप्रामाण्ये विवदमानं प्रति श्रुतिभिस्तत्साधनमभिप्रेतं येनोक्तानुपपत्तिः स्यात् । न चैवं नित्यत्वासिद्धि-

प्रसङ्गः । सामान्यसिद्धिपरिशेष्याभ्यामेव तत्सिद्धेरभिप्रेतत्वात् । 'न हि धर्मादिसिद्धिः स्यादि'त्यादिना सामान्यसिद्धिपरिशेषयोः प्रागुपन्यस्तत्वादेव चात्र नित्यत्वसाधकतयाऽनुक्तिर्भाष्यकाराणामित्यभिप्रेत्य तद्भाष्यं मनसि निधाय नित्यत्वाक्षेपं परिहरति **प्रागुक्तेति** ।

वा०र०— नित्यत्वं साध्यते तथा प्रतीयते इत्यर्थः । **प्रतिषेधेनेति** । न हि धर्मादीत्युक्तरीत्या इति शेषः । तन्नित्यतायां विवदमानमिति । यद्यपि प्रत्यक्षादिभ्योऽतिरिक्तं वेदरूपं प्रमाणं सिद्ध्यत् नित्यमेव सिद्ध्यतीति प्रागुपपादितम्, तथा च न नित्यत्वविवादः सम्भवति, तथापि धर्मादिप्रमाणस्य नित्यत्वे यो हेतुः पुरुषेषु अज्ञानादिदोषसद्भावेन पुरुषप्रणीतत्वानुपपत्तिरिति परिशेषोपपादनावसरेऽभिहितः सोऽत्र नास्ति परमाप्त-महेश्वरेण प्रणीतत्वाभ्युपगमात् इत्याशयेन विवदमानस्येति केचित् । तन्न । ईश्वरप्रणीतत्वपक्षस्यापि प्रागेव बहुधा निराकृतत्वात् । किन्तु तेन वेदप्रामाण्याङ्गीकारात् न तं प्रति परिशेषावसरः इति प्रामाण्याङ्गीकारादेव वेदरूपप्रमाणमुच्यते । नित्यताननुमितिस्तु वेदनित्यत्वे वेदरूपप्रमाणाभावशङ्कया ऋचः सामानीति विपरीत-प्रमाणदर्शनेन च । अत एव **स्वयूथ्या** इत्युक्तं मूले । वेदप्रामाण्यानङ्गीकारिणं प्रति प्रमाणत्वेन वेदः साध्यमानो नित्यतया एव साध्यते तदङ्गीकारिणं प्रति वेदेनैव नित्यत्वमात्रं प्रसाध्यते इति भेद इति मूले तात्पर्यम् । **न नित्यत्वमिति** । विवक्षितमिति शेषः ।

स०न्न०— प्रागुक्तेति । 'अविप्रलम्भस्तज्ज्ञानं' इत्यादिना जिज्ञासाधिकरणोक्तेरित्यर्थः ।

वि०ल०— प्रागुक्तसामान्यसिद्धीति । 'न हि धर्मादिसिद्धिः स्यान्नित्यवाक्यं विना क्वचिदि'त्या-दिनोक्तसामान्यसिद्धिपरिशेषाभ्यामित्यर्थः ।

चषकः— प्रागुक्तेति । 'न हि धर्मादिसिद्धिः स्यादि'त्यादिकं 'पुंवाक्यं ज्ञापकं न तदि'त्यन्ता-नुव्याख्याव्याख्यावसरे— धर्मादिकं प्रमाणं वस्तुत्वात् तच्च प्रमाणं प्रत्यक्षादीत्युक्तसामान्यसिद्धिपरिशेषाभ्या-मित्यर्थः ।

॥ इति प्रागुक्तसामान्यसिद्धिपरिशेषाभ्यां वेदनित्यत्वसिद्धिः ॥

* * *

॥ अथ च तत्र श्रुत्युक्तत्वाच्च वेदनित्यत्वसिद्धिः ॥

३१ **सु०— ये तु स्वयूथ्या वेदप्रामाण्यमङ्गीकृत्यापि तन्नित्यतां नानुमन्यन्ते तान्प्रति सूत्रसूचिताभिः श्रुतिभिस्तामुपपादयति विरूपेति ।**

अनु०— 'विरूप नित्यया वाचा'

अनेन 'तस्मै नूनमभिद्यवे वाचा विरूप नित्यया । वृष्णे चोदस्व सुष्टुतिमि'ति श्रुतिमुपादत्ते ।

अत्र 'वाचो नित्यत्वमुच्यते, न वेदस्य । तदपि बहुकालीनत्वं भविष्यती'त्यतो 'नित्ययाऽनित्यया स्तौमि ब्रह्म तत्परमं पदमि'ति, 'श्रुतिर्वाव नित्याऽनित्या वाव स्मृतयो याश्चान्या वाच' इति श्रुतिमुपादत्ते नित्ययेति ।

'नित्ययाऽनित्यया सदा' ।
इत्यादिश्रुतिभिर्वेदो नित्य इत्येव गम्यते ॥

व्याख्यानान्तरनिरासाय नित्ययेत्येतत् 'सदा विद्यमानये'ति व्याख्यातम् ।

वाक्यशेषे हि बहुकालीना अपि स्मृतीरनित्यपक्षे निक्षिप्य श्रुतिमेव नित्यामाह ।

परि०— स्वयूथ्याः वैशेषिकादयः । एतेन पुनरुक्तिर्निरस्ता । तस्मा इत्यादिश्रुत्योरर्थो भाष्यटीकायामुक्तत्वादत्र नोक्तः । **व्याख्यानान्तरेति** । बहुकालीनत्वरूपव्याख्यानान्तरेत्यर्थः । सदेत्यस्यार्थः सदा विद्यमानयेति ।

यादु०— अनेन तस्मै नूनमिति । अभितो द्यौः प्रकाशो यस्यासावभिद्युस्तस्मै अभिद्यवे वृष्णे वर्षित्रे नूनं निश्चितं हे विरूप नित्यया वाचा वेदलक्षणया सुष्टुतिं शोभनां स्तुतिं चोदस्व प्रेरय कुर्विति मन्त्रार्थः । **अत्र वाच इति** । वागिन्द्रियस्येत्यर्थः । **व्याख्यानान्तरेति** । बहुकालीनत्वरूपव्याख्यानान्तरनिरासायेत्यर्थः ।

वं०प०— स्वयूथ्याः सत्यतावादित्वेन तार्किकाः । **तां** नित्यताम् । **वाचो** वागिन्द्रियस्य । 'तदपी'त्यतःपूर्वम् 'अस्तु वाऽत्र वेदस्य नित्यत्वमुच्यत इति तथाऽपी'ति शेषः । **तदपि** नित्यत्वमपि ।

कं०रा०— सूत्रसूचिताभिरिति । तथात्वं चशब्दादिति सूत्रांशसूचिताभिरित्यर्थः । **अत्रेति** । 'वाचा विरूप नित्यये'ति श्रुतौ वाचो नित्यत्वमुच्यते । न वेदस्य । वाक्शब्दस्य वेदपरत्वे मानाभावात् । **तथापीति** । तस्य तत्परत्वेऽपीयं श्रुतिर्वेदस्य बहुकालीनत्वपरा भविष्यतीत्यर्थः । **वाक्यशेष इति** । 'श्रुतिर्वाव

नित्या अनित्या वाव स्मृतय' इति वाक्यशेषे बहुकालीना अपि स्मृतिः अनित्यपक्षे निक्षिप्य श्रुतिमेव नित्यामाह । 'हिः यस्मात तस्मान्नित्यये'त्यस्य 'सदा विद्यमानाये'ति व्याख्यानमेव युक्तं न तु 'बहुकालीनया' इति व्याख्यानान्तरमिति भावः ।

श्रीनिधि०— सूत्रसूचिताभिरिति । शब्दादिति सूत्रशेषसूचिताभिरित्यर्थः । **तदपि बहुकालीनत्वपरा भविष्यतीति** । वाचा विरूपनित्यया इति श्रुतिः बहुकालीनत्वपरा भविष्यतीत्युक्तम् । नित्येति नित्यताया उक्तत्वादित्यत आह **तदपीति** । बहुकालीनत्वमपीत्यर्थः । उपचरितमिति भावः । तदपि बहुकालीनत्वपरं भविष्यतीति पाठे तदपि वाचा विरूपनित्यया इति वचनमपीत्यर्थः । **व्याख्यानान्तरं** बहुकालीनत्वरूपं व्याख्यानान्तरम् । तन्निरासायेत्यर्थः ।

शे०वा०— नन्वेवं सामान्यसिद्धिपरिशेषाभ्यामेव वेदनित्यत्वसिद्धेः श्रुतिभिर्नित्यत्वसमर्थनं मूले अनर्थकमापन्नमित्यतोऽङ्गीकृत्य वेदप्रामाण्यं तन्नित्यतायां विवदमानं प्रति तत्समर्थनार्थत्वान्नानर्थक्यं तस्य इत्याशयेन उत्तरभाष्यं **तथैव योजयति ये त्विति** । ननु 'विरूप नित्यये'त्यादिरूपश्रुत्यप्रसिद्धेः 'इत्यादिश्रुतिभिः' इति भाष्यासामञ्जस्यमित्यतो नेदं श्रुतिप्रतीकोपादानं किन्त्वर्थानुवादोऽयमित्यभिप्रेत्य तदंशसूचिततत्तच्छ्रुतिस्वरूपमाह **अनेनेत्यादिना** । **वाच इति** । वागिन्द्रियस्येत्यर्थः । **व्याख्यानान्तरेति** । बहुकालीनत्वमात्रेण नित्यत्वमित्येवंरूपव्याख्यानान्तरनिरासायेत्यर्थः । बहुकालीनत्वं न नित्यत्वं किन्तु सदा विद्यमानत्वमेव इत्यत्र नियामकमाह **वाक्यशेषे हीति** ।

स०व्र०— आख्यानान्तरेति । बहुकालीनत्वादिरूपेत्यर्थः ।

विठ्ठल०— वेदातिरिक्तस्य नित्यत्वस्य उभयोः सम्मतेर्नित्यत्ववचनेनैव वेद एवेति पर्यवस्यतीत्यत आह **तदपीति** । नित्यत्ववचनमपीत्यर्थः । मूले सदेतिपदं व्यर्थमित्यत आह **व्याख्यानान्तरेति** । बहुकालीनत्वरूपव्याख्यानान्तरनिरासायेवेत्यर्थः । तत्त्वप्रकाशिकादौ श्रुत्यर्थो वर्णित इति नेहोक्तः । सन्न्यायरत्नावल्यां तु 'हे विरूप, नित्यया वाचा वेदेन तस्मै अभितो द्योतमानाय वृष्णे मनोरथवर्षिणे नूनं निश्चितं सुष्टुतिं शोभनां स्तुतिं चोदस्व प्रेरय गमयेति यावदि'त्युक्तः ।

चषकः— स्वयूथ्याः स्वसमुदायप्रविष्टाः वैशेषिकाद्दयः । **तस्मै नूनमिति** । विरूपेति ऋषिसम्बोधनम् । सर्वतः प्रकाशमानाय भक्ताभिलषितवर्षणशीलाय, नूनं निश्चितं, वेदलक्षणया वाचा शोभना स्तुतिं चोदस्व प्रेरय कुर्विति मन्त्रार्थोऽवसेयः । **वाचः** वागिन्द्रियस्य । **व्याख्यानान्तरेति** । बहुकालीनत्वरूपव्याख्यानान्तरनिरासायेत्यर्थः ।

* * *

॥ अथ वेदपौरुषेयताभिधायिश्रुतीनां दौर्बल्यम् ॥

३२ **सु०— पौरुषेयतामपि श्रुतयोऽभिदधतीति चेन्न, आप्तोक्तत्वस्य दुरवधारणताया: प्रागुक्तत्वेन पौरुषेयत्वे प्रामाण्यावधारणानुपपत्तिप्रसङ्गेन दुर्बलत्वात् । प्रामाण्यस्य स्वतस्त्वेन, 'अपौरुषेयत्वेऽपि कारणाभावात्प्रामाण्यं न स्यादि'ति प्रसङ्गस्याभासत्वात् । प्रबलश्रुत्यनुसारेण तत्तत्पुरुषप्रवर्तितत्वमेव तासामर्थोऽवगन्तव्य: । तथा च 'ऋच: सामानि जज्ञिरे', 'ऋग्वेद एवाग्नेरजायते'त्याद्युपपन्नं भवति । न ह्येकं वाक्यमनेककर्तृकमिति सम्भवति, सम्भवति त्वनेकप्रवर्तितमिति ।**

परि०— पौरुषेयतामपीति । 'ऋच: सामानि जज्ञिरे' इति श्रुतौ पुरुषाज्जातत्वम् ऋगादीनामुच्यते ।

यादु०— पौरुषेयतामपीति । 'ऋच: सामानि जज्ञिरे' इत्याद्या इत्यर्थ: । **प्रागुक्तत्वेनेति** । 'अविप्रलम्भस्तज्ज्ञानमि'त्यत्रोक्तत्वेनेत्यर्थ: । **दुर्बलत्वादिति** । तथा च न सत्प्रतिपक्षतेति भाव: । नन्वपौरुषेयत्वे श्रुतेराप्तत्वोक्तरूपकारणाभावात् प्रामाण्यं न स्यादिति प्रसङ्गबाधितत्वेनापौरुषेयत्वश्रुतेरपि दुर्बलत्वमित्यत आह **अपौरुषेयत्वेऽपीति** । कुत आभासत्वमित्यत उक्तं **प्रामाण्यस्य स्वतस्त्वेनेति** । गुणानपेक्षत्वेनेत्यर्थ: ।

वं०प०— ननु श्रुते: पौरुषेयत्वे यथा प्रामाण्यावधारणानुपपत्तिरूपतर्कबाधोऽस्ति । तथा प्रामाण्यस्य स्वतस्त्वमङ्गीकृत्य वेदस्यापौरुषेयत्वेऽपि यदि वेदोऽपौरुषेय: स्यात्तदा आप्तिरूपगुणलक्षणकारणाभावात् प्रामाण्यं न स्यादिति प्रसङ्गावतारादित्याशङ्क्याह **प्रामाण्यस्येति** । **आभासत्वादिति** । भवति च प्रमाणं वेद: तस्मात् आप्तोक्तत्वात् अपौरुषेयो नेति विपर्ययपर्यवसानं तर्के न सम्भवति । अपौरुषेयताया उक्तश्रुतिसिद्धत्वेन विपर्ययपर्यवसाने बाधापत्तेरिति भाव: । यद्वा गुणलक्षणकारणाभावे प्रामाण्यं न स्यादिति तर्को न युक्त: । यादृच्छिकसंवादिस्थले सल्लिङ्गपरामर्शरूपगुणाभावेऽपि प्रामाण्यदर्शनेन व्यभिचारदर्शनात् तद्वत्प्रकृतेऽपौरुषेयत्वेन आप्तोक्तत्वरूपगुणलक्षणकारणाभावेऽपि प्रामाण्यमस्त्विति तर्क आभास इत्यर्थ: । नन्वपौरुषेयताश्रुतयो 'ऋच: सामानी'ति पौरुषेयताऽभिधायकश्रुत्या सत्प्रतिपक्षा इति चेत् तत्राह **प्रबलेति** । 'वाक्यशेषे ही'त्याद्युक्तरीत्या प्राबल्योपेतनित्ययाऽनित्ययेत्यादिश्रुत्यनुसारेणेत्यर्थ: । प्रत्युतेदं वाक्यं पौरुषेयतापक्षे विरुद्धमित्याह **न हीति** । पुरुषसूक्ते 'ऋच: सामानी'ति ऋग्वेदसामवेदयो: पुरुषनामकभगवज्जातत्वं कथ्यते । तथा तयोरेव वेदयो: 'ऋग्वेद एवाग्नेरजायतादित्यात्सामवेद' इति वाक्याभ्यामग्न्यादित्यजातत्वं कथ्यते । न हीदं सम्भवति । एकस्य वाक्यस्यानेककर्तृकताऽयोगादिति भाव: । प्रवर्तितत्वपक्षे तु नानुपपत्तिरित्याह **सम्भवतीति** ।

कं०रा०— ननु वेदस्य पौरुषेयतामिति 'ऋग्वेद एवाग्नेरजायते'त्यादि श्रुतयो अभिदधति । अतः सत्प्रतिपक्षत्वात् कथं 'विरूपनित्यये'त्यादिश्रुतिभिर्वेदापौरुषेयत्वसिद्धिरिति शङ्कते **पौरुषेयतामिति** । **आप्तोक्तत्वस्येति** । वेदस्य पौरुषेयत्वे आप्तोक्तत्वस्य दुरवधारणतायाः प्रागुक्ततया प्रामाण्यावधारणानुपपत्तिप्रसङ्गेन वेदपौरुषेयत्वाभिधात्रीणां श्रुतीनां दुर्लभत्वादित्यर्थः । ननु वेदापौरुषेयत्वेऽपि प्रामाण्यकारणस्य वक्तृवाक्यार्थयथार्थज्ञानलक्षणगुणस्याभावात् तत्प्रामाण्यं न स्यादित्यनिष्टप्रसङ्ग इत्यत आह **प्रामाण्यस्येति** । **प्रबलेति** । प्रबलवेदापौरुषेयत्वश्रुत्यनुसारेण अग्ने ऋग्वेदः वायोर्यजुर्वेदः आदित्यात्सामवेद इत्यादि श्रुतीनां तत्तत्पुरुषप्रवर्तितत्वमेवार्थोऽभ्युपगन्तव्यः । न तु तत्तत्कर्तृकत्वमित्यर्थः ।

शे०वा०— **श्रुतय इति** । 'ऋचः सामानि जज्ञिरे' इत्याद्या इति शेषः । तथा च पौरुषेयत्वप्रतिपादकश्रुतिभिः सत्प्रतिपक्षत्वान्नोदाहृतश्रुतिभिरपौरुषेयत्वसिद्धिरिति भावः । तर्कपराहतत्वेन पौरुषेयत्वश्रुतीनां दुर्बलत्वान्न सत्प्रतिपक्षत्वमित्याह **आप्तोक्तत्वस्येति** । **प्रागिति** । अविप्रलम्भस्तज्ज्ञानमित्यादिनेत्यर्थः । ननु अपौरुषेयत्वे श्रुतेराप्तोक्तत्वरूपकारणाभावात् प्रामाण्यं न स्यादिति तर्कपराहतत्वेनापौरुषेयत्वश्रुतेरपि दुर्बलत्वात् श्रुतिद्वयस्यापि साम्यमेवेति मुक्तः सत्प्रतिपक्ष इत्याशङ्क्याह **अपौरुषेयत्वेऽपीति** । अभासत्वमेवोपपादयितुं प्रामाण्यस्य स्वतस्त्वेनेत्युक्तम् । गुणानपेक्षत्वेनेत्यर्थः । का तर्हि पौरुषेयत्वश्रुतीनां गतिरित्यत आह **प्रबलश्रुत्यनुसारेणेति** । प्रबलनित्यत्वश्रुत्यनुसारेणेत्यर्थः । सामान्यसिद्धिपरिशेषरूपन्यायोपेतत्वेन च नित्यत्वश्रुतेः प्राबल्यमित्यवधेयम् । तर्कपराहतिशून्यत्वेन नित्यत्वश्रुतेः प्राबल्यमित्यप्याहुः । तत्तत्पुरुषप्रवर्तितत्वमेवेत्यवधारणमुपपादयति **तथा चेति** । **तथात्व एव च** तत्तत्पुरुषप्रवर्तितत्वार्थत्व एव चेत्यर्थः । कथं तत्तत्कृतत्वार्थत्वेऽनुपपन्नत्वमित्यतस्तदुपपादयति **न हीति** । तत्तत्प्रवर्तितत्वार्थत्वे तदुपपत्तिमुपपादयति **सम्भवति त्विति** ।

वा०र०— **ऋचः सामानीति** । अत्र 'तस्मात् यज्ञात्' इत्यनेन सम्बन्धस्य सिद्धवत्कारेण ऋचः इत्यादिकमेवोदाहृतम् । अन्यथा ऋचः सकाशात् इति प्रतीयेत । एवं तत्त्वनिर्णयटीकायामपि तावन्मात्रोदाहरणस्याभिप्रायः । 'छन्दांसि जज्ञिरे' इति तर्कताण्डवे उदाहृतम् । तत्तु छन्दःशब्दस्य ऋचः इत्यादि समभिव्याहारेण वेदपरत्वं चास्ति । सामान्यविशेषभावेन युक्त्याश्रयणात् । अथर्ववेदस्य उत्पत्तिलाभार्थत्वाच्च छन्दःशब्दस्य वेदपरताया अपि आवश्यकत्वम् । वेदत्रयस्यैव त्रयो वेदा इत्याद्यनुसारेण संव्यवहारविषयत्वाशयेन भागवतद्वितीयस्कन्धगतपुरुषसूक्तव्याख्यानस्पष्टीकरणावसरे सप्त छन्दांसि इत्येवाभिनवतीर्थैः उक्तमिति ज्ञेयम् । **का तर्हीति** । पौरुषेयत्वप्रतिपादकश्रुतीनां तर्हि कोऽर्थः इत्यर्थः ।

स०व्र०— तर्कपराहतत्वेनापौरुषेयत्वश्रुतेर्दुर्बलत्वान्न सत्प्रतिपक्षतेत्यत आह **आप्तोक्तत्वस्येति** । अपौरुषेयत्वश्रुतेः तर्कपराहतिमाशङ्क्य परिहरति **प्रामाण्यस्येति** । **प्रबलश्रुत्यनुसारेणेति** । 'नित्ययाऽनित्यया स्तौमि' इत्यादिश्रुत्यनुसारेणेत्यर्थः । तर्कपराहतिशून्यत्वेन प्रबलत्वादिति भावः ।

॥ अथ वेदपौरुषेयताभिधायिश्रुतीनां दौर्बल्यम् ॥

३२ सु०— पौरुषेयतामपि श्रुतयोऽभिदधतीति चेन्न, आप्तोक्तत्वस्य दुरवधारणतायाः प्रागुक्तत्वेन पौरुषेयत्वे प्रामाण्यावधारणानुपपत्तिप्रसङ्गेन दुर्बलत्वात् । प्रामाण्यस्य स्वतस्त्वेन, 'अपौरुषेयत्वेऽपि कारणाभावात्प्रामाण्यं न स्यादि'ति प्रसङ्गस्याभासत्वात् । प्रबलश्रुत्यनुसारेण तत्तत्पुरुषप्रवर्तितत्वमेव तासामर्थोऽवगन्तव्यः । तथा च 'ऋचः सामानि जज्ञिरे', 'ऋग्वेद एवाग्नेरजायते'त्याद्युपपन्नं भवति । न ह्येकं वाक्यमनेककर्तृकमिति सम्भवति, सम्भवति त्वनेकप्रवर्तितमिति ।

परि०— पौरुषेयतामपीति । 'ऋचः सामानि जज्ञिरे' इति श्रुतौ पुरुषाज्जातत्वम् ऋगादीनामुच्यते ।

यादु०— पौरुषेयतामपीति । 'ऋचः सामानि जज्ञिरे' इत्याद्या इत्यर्थः । **प्रागुक्तत्वेनेति** । 'अविप्रलम्भस्तज्ज्ञानमि'त्यत्रोक्तत्वेनेत्यर्थः । **दुर्बलत्वादिति** । तथा च न सत्प्रतिपक्षतेति भावः । नन्वपौरुषेयत्वे श्रुतेराप्तत्वोक्तरूपकारणाभावात् प्रामाण्यं न स्यादिति प्रसङ्गबाधितत्वेनापौरुषेयत्वश्रुतेरपि दुर्बलत्वमित्यत आह **अपौरुषेयत्वेऽपीति** । कुत आभासत्वमित्यत उक्तं **प्रामाण्यस्य स्वतस्त्वेनेति** । गुणानपेक्षत्वेनेत्यर्थः ।

वं०प०— ननु श्रुतेः पौरुषेयत्वे यथा प्रामाण्यावधारणानुपपत्तिरूपतर्कबाधोऽस्ति । तथा प्रामाण्यस्य स्वतस्त्वमङ्गीकृत्य वेदस्यापौरुषेयत्वेऽपि यदि वेदोऽपौरुषेयः स्यात्तदा आप्तिरूपगुणलक्षणकारणाभावात् प्रामाण्यं न स्यादिति प्रसङ्गावतारादित्याशङ्क्याह **प्रामाण्यस्येति** । **आभासत्वादिति** । भवति च प्रमाणं वेदः तस्मात् आप्तोक्तत्वात् अपौरुषेयो नेति विपर्ययपर्यवसानं तर्के न सम्भवति । अपौरुषेयताया उक्तश्रुतिसिद्धत्वेन विपर्ययपर्यवसाने बाधापत्तेरिति भावः । यद्वा गुणलक्षणकारणाभावे प्रामाण्यं न स्यादिति तर्को न युक्तः । यादृच्छिकसंवादिस्थले सल्लिङ्गपरामर्शरूपगुणाभावेऽपि प्रामाण्यदर्शनेन व्यभिचारदर्शनात् तद्वत्प्रकृतेऽपौरुषेयत्वेन आप्तोक्तत्वरूपगुणलक्षणकारणाभावेऽपि प्रामाण्यमस्त्विति तर्क आभास इत्यर्थः । नन्वपौरुषेयताश्रुतयो 'ऋचः सामानी'ति पौरुषेयताऽभिधायकश्रुत्या सत्प्रतिपक्षा इति चेत् तत्राह **प्रबलेति** । 'वाक्यशेषे ही'त्याद्युक्तरीत्या प्राबल्योपेतनित्ययाऽनित्ययेत्यादिश्रुत्यनुसारेणेत्यर्थः । प्रत्युतेदं वाक्यं पौरुषेयतापक्षे विरुद्धमित्याह **न हीति** । पुरुषसूक्ते 'ऋचः सामानी'ति ऋग्वेदसामवेदयोः पुरुषनामकभगवज्जातत्वं कथ्यते । तथा तयोरेव वेदयोः 'ऋग्वेद एवाग्नेरजायतादित्यात्सामवेद' इति वाक्याभ्यामग्न्यादित्यजातत्वं कथ्यते । न हीदं सम्भवति । एकस्य वाक्यस्यानेककर्तृकताऽयोगादिति भावः । प्रवर्तितत्वपक्षे तु नानुपपत्तिरित्याह **सम्भवतीति** ।

कं०रा०— ननु वेदस्य पौरुषेयतामिति 'ऋग्वेद एवाग्नेरजायते'त्यादि श्रुतयो अभिदधति । अतः सत्प्रतिपक्षत्वात् कथं 'विरूपनित्यये'त्यादिश्रुतिभिर्वेदापौरुषेयत्वसिद्धिरिति शङ्कते **पौरुषेयतामिति** । **आप्तोक्तत्वस्येति** । वेदस्य पौरुषेयत्वे आप्तोक्तत्वस्य दुरवधारणतायाः प्रागुक्ततया प्रामाण्यावधारणानुपपत्तिप्रसङ्गेन वेदपौरुषेयत्वाभिधात्रीणां श्रुतीनां दुर्लभत्वादित्यर्थः । ननु वेदापौरुषेयत्वेऽपि प्रामाण्यकारणस्य वक्तृवाक्यार्थयथार्थज्ञानलक्षणगुणस्याभावात् तत्प्रामाण्यं न स्यादित्यनिष्टप्रसङ्ग इत्यत आह **प्रामाण्यस्येति** । **प्रबलेति** । प्रबलवेदापौरुषेयत्वश्रुत्यनुसारेण अग्ने ऋग्वेदः वायोर्यजुर्वेदः आदित्यात्सामवेद इत्यादि श्रुतीनां तत्तत्पुरुषप्रवर्तितत्वमेवार्थोऽभ्युपगन्तव्यः । न तु तत्तत्कर्तृकत्वमित्यर्थः ।

शे०वा०— **श्रुतय इति** । 'ऋचः सामानि जज्ञिरे' इत्याद्या इति शेषः । तथा च पौरुषेयत्वप्रतिपादकश्रुतिभिः सत्प्रतिपक्षत्वान्नोदाहृतश्रुतिभिरपौरुषेयत्वसिद्धिरिति भावः । तर्कपराहतत्वेन पौरुषेयत्वश्रुतीनां दुर्बलत्वान्न सत्प्रतिपक्षत्वमित्याह **आप्तोक्तत्वस्येति** । **प्रागिति** । अविप्रलम्भस्तज्ज्ञानमित्यादिनेत्यर्थः । ननु अपौरुषेयत्वे श्रुतेराप्तोक्तत्वरूपकारणाभावात् प्रामाण्यं न स्यादिति तर्कपराहतत्वेनापौरुषेयत्वश्रुतेरपि दुर्बलत्वात् श्रुतिद्वयस्यापि साम्यमेवेति मुक्तः सत्प्रतिपक्ष इत्याशङ्क्याह **अपौरुषेयत्वेऽपीति** । अभासत्वमेवोपपादयितुं प्रामाण्यस्य स्वतस्त्वेनेत्युक्तम् । गुणानपेक्षत्वेनेत्यर्थः । का तर्हि पौरुषेयत्वश्रुतीनां गतिरित्यत आह **प्रबलश्रुत्यनुसारेणेति** । प्रबलनित्यत्वश्रुत्यनुसारेणेत्यर्थः । सामान्यसिद्धिपरिशेषरूपन्यायोपेतत्वेन च नित्यत्वश्रुतेः प्राबल्यमित्यवधेयम् । तर्कपराहतिशून्यत्वेन नित्यत्वश्रुतेः प्राबल्यमित्यप्याहुः । तत्तत्पुरुषप्रवर्तितत्वमेवेत्यवधारणमुपपादयति **तथा चेति** । **तथात्व एव च** तत्तत्पुरुषप्रवर्तितत्वार्थत्व एव चेत्यर्थः । कथं तत्तत्कृतत्वार्थत्वेऽनुपपन्नत्वमित्यतस्तदुपपादयति **न हीति** । तत्तत्प्रवर्तितत्वार्थत्वे तदुपपत्तिमुपपादयति **सम्भवति त्विति** ।

वा०र०— **ऋचः सामानीति** । अत्र 'तस्मात् यज्ञात्' इत्यनेन सम्बन्धस्य सिद्धवत्कारेण ऋचः इत्यादिकमेवोदाहृतम् । अन्यथा ऋचः सकाशात् इति प्रतीयेत । एवं तत्त्वनिर्णयटीकायामपि तावन्मात्रोदाहरणस्याभिप्रायः । 'छन्दांसि जज्ञिरे' इति तर्कताण्डवे उदाहृतम् । तत्तु छन्दःशब्दस्य ऋचः इत्यादि समभिव्याहारेण वेदपरत्वं चास्ति । सामान्यविशेषभावेन युक्त्याश्रयणात् । अथर्ववेदस्य उत्पत्तिलाभार्थत्वाच्च छन्दःशब्दस्य वेदपरताया अपि आवश्यकत्वम् । वेदत्रयस्यैव त्रयो वेदा इत्याद्यनुसारेण संव्यवहारविषयत्वाशयेन भागवतद्वितीयस्कन्धगतपुरुषसूक्तव्याख्यानस्पष्टीकरणावसरे सप्त छन्दांसि इत्येवाभिनवतीर्थैः उक्तमिति ज्ञेयम् । **का तर्हीति** । पौरुषेयत्वप्रतिपादकश्रुतीनां तर्हि कोऽर्थः इत्यर्थः ।

स०न्या०— तर्कपराहतत्वेनापौरुषेयत्वश्रुतेर्दुर्बलत्वान्न सत्प्रतिपक्षतेत्यत आह **आप्तोक्तत्वस्येति** । अपौरुषेयत्वश्रुतेः तर्कपराहतिमाशङ्क्य परिहरति **प्रामाण्यस्येति** । **प्रबलश्रुत्यनुसारेणेति** । 'नित्ययाऽनित्यया स्तौमि' इत्यादिश्रुत्यनुसारेणेत्यर्थः । तर्कपराहतिशून्यत्वेन प्रबलत्वादिति भावः ।

विठ्ठल०— श्रुतयोऽभिदधतीति । 'ऋचस्सामानि जज्ञिरे', 'ऋग्वेद एवाग्नेरजायते'त्यादिश्रुतय इत्यर्थः । **प्रागुक्तत्वेनेति** । अविप्रलम्भस्तदज्ञानं तत्कृतत्वादयोऽपि चेत्यर्थः । **दुर्बलत्वादिति** । पौरुषेयाभिप्रायकश्रुतीनामिति शेषः । ननु वेदापौरुषेयत्वेऽपि प्रामाण्यकारणस्याप्तिपूर्वकत्वस्याभावात् प्रामाण्यं न स्यादिति प्रसङ्गस्तुल्य इत्यत आह **प्रामाण्यस्येति** । स्वतस्त्वेन हेतुना भासत्वादिति सम्बन्धः । तर्हि 'ऋचस्सामानि जज्ञिर' इत्यादि श्रुतीनां का गतिरित्यत आह **प्रबलेति** । **अनेककर्तृकमिति** । ऋचस्सामानीत्यादौ ऋगादीनां भगवत्कर्तृकत्वश्रवणात् तेषामेव ऋग्वेद इत्यग्न्यादिकर्तृकताश्रवणादिति भावः ।

चषकः— श्रुतयः 'ऋचः सामानि जज्ञिरे' इत्याद्याः । **प्रागुक्तत्वेनेति** । 'अविप्रलम्भस्तज्ज्ञानमि'त्यत्रोक्तत्वेनेत्यर्थः । **प्रामाण्यस्य स्वतस्त्वेनेति** । गुणनैरपेक्ष्यलक्षणेनेत्यर्थः ।

॥ इति वेदपौरुषेयताभिधायिश्रुतीनां दौर्बल्यम् ॥

॥ इति श्रुत्युक्तत्वाच्च वेदनित्यत्वसिद्धिः ॥

* * *

॥ ततश्च तत्र श्रुतेः पिपीलिकालिपिवदबुद्धिपूर्वकत्वमूलकाप्रामाण्यशङ्कानिरसनम् ॥

३३ **सु०— यदपि पिपीलिकालिपिवदबुद्धिपूर्वकत्वादप्रामाण्यं श्रुतेरिति, तन्निराकरोति पिपीलिकेति ।**

अनु०— पिपीलिकालिपिश्चापि प्रमाणमविरोधतः ।

चो यस्मादित्यर्थे, बोधकत्वसमुच्चये वा । तस्मात् दृष्टान्तस्य साध्यविकलत्वात् असदनुमानमिति शेषः । न केवलं श्रुतिः किन्तु पिपीलिकालिपिरपीति अपेरर्थः ।

परि०— बोधकत्वसमुच्चये वेति । पिपीलिकालिपिश्च बोधिकेत्यर्थः ।

शे०वा०— अपिशब्देनैव समुच्चयसिद्धेश्चशब्दवैयर्थ्यमित्यतोऽर्थान्तरसमर्पणार्थत्वान्न वैयर्थमित्याह **चेति** । प्रमाणं चेति भिन्नक्रमत्वमाश्रित्य समुच्चयार्थश्चशब्द इत्यभिप्रेत्य समुच्चेतव्यं दर्शयति **बोधकत्वसमुच्चये वेति** । अनेन मूलेऽविरोधमात्रेण कथं प्रामाण्यवर्णनमिति शङ्का निरस्ता भवति । बोधकस्य सतोऽविरोधे प्रामाण्यावश्यम्भावादिति द्रष्टव्यम् । तर्हि समुच्चयस्य चशब्देनैव सिद्धेरपिशब्दवैयर्थ्यमित्यतः चशब्दोक्तसमुच्चयभिन्नसमुच्चयप्रतिपादनार्थत्वात् तस्य नानर्थक्यमित्यभिप्रेत्य समुच्चेतव्यप्रदर्शनपूर्वकमपिशब्दोक्तसमुच्चयं दर्शयति **न केवलमिति** ।

वा०र०— प्रमाणं चेति । भिन्नक्रमत्वमिति । ननु अनेन मूल इत्यादि तमुपपादयतीत्यन्तटीकाग्रन्थे प्रामाण्येऽविरोधस्येव बोधकत्वस्यापि उपयोगितया व्याख्यानदशनिन तदनुसारेण विरोधतश्च इति चशब्द-सम्बन्धप्रदर्शनं कार्यम् । तत्कथं प्रमाणं चेति सम्बन्धप्रदर्शनमिति चेत् न । अविरोधतः इत्यनन्तरं वक्तव्यतया प्राप्तस्य ततःपूर्वमुक्तिमात्रस्य सत्त्वेन प्रामाण्ये समुच्चयोपपत्तेः । अवश्यं च प्रथमतो बोधकत्वोक्तिः तथैव प्राक् प्रयोगात् अतो बोधकत्वस्य प्रथमतो वचनार्थमुक्तरीत्या सम्बन्धप्रदर्शनं इति ध्येयम् । पुरुषलिपाविति एवमादिप्रयोगस्थले लिपिस्थले इत्यादिरर्थः । तेन तत्रेत्यादि प्रयोगोपपत्तिः । पिपीलिकालिपौ लेखकस्येति पाठः । मध्ये तुशब्दो लेखकागतः ।

स०न्न०— चो यस्मादित्यर्थ इति । उद्देश्यसमर्पको यच्छब्दः । अपिशब्दस्य दृष्टान्तान्तरसमुच्चाय-कत्वाभावाद्वैयर्थ्यमित्यत आह **न केवलं श्रुतिरिति ।**

विठ्ठल०— बोधकत्वसमुच्चय इति । प्रमाणं बोधकश्चेति समुच्चय इत्यर्थः ।

* * *

॥ तत्र लिपेः स्मरणहेतुत्वात् प्रामाण्यम् ॥

३४ **सु०— अप्रामाण्यं खलु पिपीलिकालिपेः अबोधकत्वेन वा स्याद्विपरीतबोधक-त्वेन वा ।**

नाद्यः, अनुभवविरुद्धत्वात् । अन्यथा पुरुषलिपेरप्यबोधकत्वं स्यात्, तथा च तद्वैयर्थ्यमापद्येत । अपि चैवं सत्याकाशादिकमेवोदाहियेत, तत्किं पिपीलिकालिपि-गवेषणया ।

न द्वितीयः । तद्धि बलवत्प्रमाणविरोधतः कल्पनीयम्, अन्यथाऽतिप्रसङ्गात् । न च पिपीलिकालिपिबोधितेऽर्थे प्रमाणविरोधोऽस्ति, अतः कथमसावप्रमाणं स्यात् ।

स्यादेतत् । लिपिस्तावन्न प्रमाणं पृथक्, अनुप्रमाणत्रित्वाभ्युपगमात् । न च प्रत्यक्षागमयोरन्तर्भवति, अतल्लक्षणत्वात् । अतोऽनुमानमेवेति वाच्यम् । तच्च लेखक-बुद्धिस्थशब्दविषयं वा तदवबुद्धार्थविषयं वा स्यात् । न चैतत्पिपीलिकालिपौ सम्भवति, प्रमाणबाधितत्वात् । तत्कथमसौ प्रमाणमिति । मैवम् । तथा सत्येडमूकलिपेरप्यप्रामाण्य-

प्रसङ्गात् । भवतु साऽप्रमाणमितरा त्वनुमानमिति चेन्न, एडमूकलिपेरपि सांव्यावहारिकत्वदर्शनात् ।

किञ्चेतरत्राप्यनुमाने किमेडमूकव्यावृत्त्यर्थं किमपि विशेषणमुपादेयमुत नेति वाच्यम् ॥ नाद्यः, सन्दिग्धासिद्धिप्रसङ्गात् । निर्णीतलेखकैव लिपिरनुमानमिति चेन्न, अनिर्णीतलेखकाया अपि सांव्यावहारिकत्वात् ॥ न द्वितीयः, एडमूकलिपावनैकान्त्यात् ।

अथ मूललेखकबुद्धिस्थशब्दार्थानुमाने न कोऽपि दोष इति मतम् । तदपि न, पिपीलिकालिपावनैकान्त्यात्, तद्व्यावर्तने च सन्दिग्धासिद्धेः । न हि पिपीलिकालिपेः पुरुषलिपेरस्ति कश्चिद्विशेषो येन नेयं पिपीलिकालिपिरिति निश्चिनुयात् ।

तस्मात्पुरुषलिपिरपि पदमिव पदार्थस्य वर्णानां स्मरणहेतुरेष्टव्या, तत्समं पिपीलिकालिपावपि ।

स्मृतेश्च प्रमितित्वं वक्ष्यामः ।

परि०— अपि चैवं सतीति । पिपीलिकालिपेः सर्वथैवाबोधकत्वे सतीत्यर्थः । लिपीनां वर्णस्मृतिजनकत्वेन प्रामाण्यं स्वाभिमतं स्फुटीकर्तुं पराभिप्रेतमनूद्य निराह **स्यादेतदित्यादिना** । **लेखकबुद्धिस्थेत्यादि** । इयं लिपिः कर्तृबुद्धिस्थशब्दपूर्विका तदवगतार्थपूर्विका वा लिपित्वाचैत्रलिखितलिपिवदित्येवमिति भावः । **एडमूकलिपेरिति** । प्राङ्लिखितलिपिं दृष्ट्वा लिखत्येडमूक इति नाश्रयासिद्धिरिति भावः । **किमपि विशेषणमिति** । अनेडमूकलिपित्वादित्यादिरूपविशेषणमित्यर्थः । **सन्दिग्धासिद्धीति** । पक्षीकृतलिपिरेडमूकलिपिर्वा तदन्या वेति सन्देहावस्कन्दनेन तदन्यैवेति निर्णयासम्भवादिति भावः । **मूललेखकेति** । यदीयलिपिं दृष्ट्वा एडमूको लिखितवान् तद्बुद्धिस्थेत्यर्थः । न कोऽपि दोष इति विभागः । ननु स्मरणहेतुत्वेऽपि स्मृतेरप्रमितित्वेन लिपेः अप्रामाण्यमेवेत्यत आह **स्मृतेश्चेति** । 'अनुभूतिः प्रमाणं चेत्केन स्मृतिरपोद्यते । पूर्वानुभूते किं मानमित्युक्ते स्यात्किमुत्तरम् ।' इति उत्तरत्रैतदधिकरण एव वक्ष्याम इत्यर्थः ।

गु०दी०— न हि पिपीलिकालिपेः पुरुषलिपेः इत्यत्र पुरुषलिपिपदेन मिश्रिताद्भिः श्रीतालीपत्रे लिखितमषीलिपिः गृह्यते । कण्ठलिखितलिपौ पिपीलिकालिपितो व्यावृत्तेः सर्वानुभवसिद्धत्वेनोक्तसन्दिग्धासिद्ध्यनुपपत्तेः ।

वावु०— तत्र लेखकबुद्धिस्थेति । विप्रतिपन्ना लिपिः स्वसङ्केतितशब्दज्ञानपूर्विका स्वसङ्केतित-शब्दप्रतिपाद्यार्थज्ञानपूर्विका वा शब्दस्मारकलिपित्वात् सम्प्रतिपन्नलिपिवदित्यनुमानं लेखकस्य शब्दविषय-मर्थविषयं वा ज्ञानमादाय पर्यवस्यतीत्यर्थः । **एडमूकलिपेरपीति** । स्वस्य लिपिसङ्केतितशब्दज्ञानाद्यभावेऽपि तज्ज-अन्यलिखितलिपिदर्शनमात्रेणैडमूकलिखितलिपेरपीत्यर्थः । **इतरत्रापीति** । अमूकपुरुषलिपावपीत्यर्थः । **एडमूकव्यावृत्त्यर्थमिति** । एडमूकलिखितलिपिव्यावृत्त्यर्थमित्यर्थः । **किमपि विशेषणमिति** । एडमूका-लिखितत्वं लिपिविशेषणमित्यर्थः । **सन्दिग्धासिद्धीति** । पक्षीकृतलिपावप्येडमूकलिखितत्वसन्देहादिति भावः । **अथ मूललेखकेति** । एडमूकलिपिर्यस्य पुरुषस्य लिपिं दृष्ट्वा लिखिता स मूललेखकस्तद्बुद्धिस्थशब्दार्थयो-रनुमानेनेत्यर्थः । **तत्सममिति** । तथा च पिपीलिकालिपेः स्मरणसाधनत्वेन प्रत्यक्षान्तर्भावान्न पृथक्प्रामाण्यमिति भावः । ननु स्मृतेरप्रामाण्यात् कथं तत्साधनत्वेन लिपेः प्रामाण्यमित्यत आह **स्मृतेश्चेति** । 'प्रामाण्यं नानुवादस्य स्मृतेरपि विहीयते' इत्यादाविति शेषः ।

वं०प०— अन्यथेति । अनुभवविरुद्धमप्यबोधकत्वं यदङ्गीक्रियत इत्यर्थः । इष्टापत्तिरिति चेत्तत्राह **तथा चेति** । **तदिति** । पुरुषलिपीत्यर्थः । **एवं सति** लिपेः सर्वथाऽबोधकत्वे । **आकाशादिकम्** अबोध-कत्वेनोभयसिद्धम् । तथा च श्रुतिरबोधकतयाऽप्रमाणमित्यत्राकाशनिभेति वाच्यम् । किं पिपीलिकालिपिनिभेति विप्रतिपन्नबोधकत्वोपेतपिपीलिकालिपिग्रहणेनेति भावः । **अन्यथा** बलवत्प्रमाणविरोधाभावेऽपि यदि तद्विपरीत-बोधकत्वं कल्प्यत इत्यर्थः । **अतदिति** । प्रत्यक्षागमलक्षणाक्रान्तत्वाभावादित्यर्थः । प्रसङ्गादुक्तरीत्या प्रमाण-बाधस्य तत्रापि साम्यादिति ज्ञेयम् । **सा** एडमूकलिपिः । **इतरेति** । एडमूकातिरिक्तपुरुषलिपिरित्यर्थः । तत्रोक्तबाधाभावादिति हृदयम् । ननु पुरुषलिपिपक्षीकारेण तत्र मूललेखकबुद्धिस्थशब्दार्थानुमानकरणादेड-मूकलिपौ साक्षाल्लेखकबुद्धिस्थशब्दार्थविषयकत्वाभावेऽप्युक्तसाध्यसत्त्वान्न लिपित्वहेतोर्व्यभिचार इति शङ्कते **अथेति** । ननु पिपीलिकालिपिव्यतिरिक्तत्वं हेतुविशेषणं विवक्षितमतो न व्यभिचार इत्यत आह **तद्व्यावर्तने चेति** । तामेवोपपादयति **न हीति** ।

कं०रा०— अपि चैवमिति । पिपीलिकालिपेरबोधकत्वेनाप्रामाण्ये सति अबोधकत्वप्रयुक्ताप्रामाण्य-स्याकाशादौ सुप्रसिद्धत्वाद्वेदः प्रमाणं न भवति अबुद्धिपूर्वकत्वादित्यत्र आकाशादिकमेव दृष्टान्तीक्रियेत किं पिपीलिकालिपिगवेषणयेत्यर्थः । **प्रमाणबाधितत्वादिति** । पिपीलिकायाः शब्दानुसन्धानमर्थानुसन्धानं च नास्तीति निश्चितत्वेन प्रमाणबाध इति भावः । **तथा सतीति** । लिपेर्लेखकबुद्धिस्थशब्दविषयत्वे तदवबुद्धार्थ-विषयत्वे वाऽन्यलिखितलिपिदर्शनमात्रेण लिखितलिपेरेडमूकस्य शब्दानुसन्धानार्थानुसन्धानयोरभावेन तल्लिखित-लिपेर्लेखकबुद्धिस्थशब्दविषयत्वस्य तदवबुद्धार्थविषयत्वस्य वा अयोगादप्रामाण्यप्रसङ्ग इति भावः । एडमूक-लिपेरप्रामाण्यमिष्टमेवेति शङ्कते **भवत्विति** । **निर्णीतलेखकैवेति** । तथा चेडमूककर्तृकलिपिव्यावृत्त्यर्थमनेडमूक-कर्तृकत्वादिविशेषणोपादानेन सन्दिग्धासिद्धिरिति भावः । निर्णीतोल्लेखको यस्याः सेति बहुव्रीहिसमासानन्तर-निष्पन्नस्यापः सुषरत्वेन बहुपरिव्राजकेत्यादिवदकारस्येत्वाभावः । मूललेखकेति मूललेखस्य बुद्धित्वस्थापः

शब्दोऽर्थो वा तदनुमाने एडमूकलिपेरप्रामाण्यप्रसङ्गः तत्रानैकान्त्यं वा नास्ति मूललेखकबुद्धिस्थशब्दस्य तादृशार्थस्य वा तत्रापि ग्रत्त्वादिति भावः । **पिपीलिकालिपावनैकान्त्यादिति** । पिपीलिकालिपौ मूललेखिकायाः पिपीलिकायाः बुद्धिस्थस्य शब्दस्यार्थस्य चाभावादिति भावः । **तद्व्यावर्तन इति** । पिपीलिकालिपिभिन्नत्वादिविशेषणदानेन तद्व्यावर्तने च पिपीलिकालिपिभिन्नत्वस्य निश्चेतुमशक्यत्वेन सन्दिग्धासिद्धेरनुमानमयुक्तमिति भावः । ननु पुरुषलिपिगतेन विशेषेण पिपीलिकालिपिभिन्नत्वस्य निश्चेतुं शक्यत्वात् कथं सन्दिग्धासिद्धिरित्यत आह **न हीति** । **तस्मादिति** । लेखकबुद्धिस्थशब्दाद्यनुमानकत्व-स्यायोगाद्यथापदमर्थस्य स्मरणे हेतुः, तथा पुरुषलिपिरपि वर्णानां स्मरणे हेतुरेष्टव्येत्यर्थः । **तत्सममिति** । वर्णस्मृतिहेतुत्वं पिपीलिकालिपावपि सममित्यर्थः । ननु पिपीलिकालिपेर्वर्णस्मृतिहेतुत्वेऽपि स्मृतेरप्रमितत्वेन प्रमितिसाधनत्वाभावात् कथं प्रामाण्यमित्यत आह **स्मृतेश्चेति** ।

श्रीनिधि०— अपि चैवं सत्याकाशादिकमेवेति । उभयोरप्यबोधकत्वाविशेषादिति भावः । **अतल्लक्षणत्वादिति** । तयोः प्रत्यक्षागमयोर्लक्षणं यस्मिन् तत्तल्लक्षणं तद्भिन्नं अतल्लक्षणं तत्त्वादित्यर्थः । **सांव्यावहारिकत्वदर्शनात्** समीचीनव्यवहारजनकत्वदर्शनात् । **निर्णीतलेखकैवेति** । तथा च सन्दिग्धा-सिद्धिरिति भावः । **एडमूकलिपावनैकान्त्यादिति** । तद्रीत्येति भावः ।

शे०वा०— चशब्दोक्तबोधकत्वस्याविरोधपदसूचितविपरीतबोधकत्वाभावस्य च कथं प्रामाण्यसाधने उपयोग इत्यतस्तमुपपादयति **अप्रामाण्यं खल्विति** । **अन्यथेति** । पिपीलिकालिपेरबोधकत्व इत्यर्थः । इष्टापत्तिं परिहरति **तथा चेति** । पुरुषलिपेरबोधकत्वे चेत्यर्थः । पिपीलिकालिपेरबोधकत्वाङ्गीकारेऽबोधकस्यानेकस्य गगनादेरेवाबुद्धिपूर्वकत्वेनाप्रामाण्यानुमाने दृष्टान्ततयोदाहरणसम्भवात् तदनुदाहृत्य पिपीलिकालिपिमेकामेव दृष्टान्ततयोदाहरतः परस्य कथमचातुर्यं न स्यादित्याह **अपि चेति** । **अन्यथेति** । बलवत्प्रमाणविरोधादे-रभावेऽपि विपरीतबोधकत्वकल्पने पुरुषलिपेरपि विपरीतबोधकत्वप्रसङ्गादित्यर्थः । तर्ह्यस्तु बलवत्प्रमाण-विरोधादेव पिपीलिकालिपेर्विपरीतबोधकत्वमित्यत आह **न चेति** । लिपिः प्रमाणमिति वदन् प्रष्टव्यः किं सा स्वतन्त्रं प्रमाणं किं वा प्रत्यक्षाद्यन्तर्गतमिति विकल्पद्वयं मनसि निधायाद्यमनूद्य दूषयति **लिपिस्तावदिति** । लिपेः स्वातन्त्र्येण प्रामाण्येऽनुप्रमाणचातुर्विध्यप्रसक्त्या तत्त्रित्वाभ्युपगमो बाधितः स्यादित्यर्थः । द्वितीयेऽपि किं प्रत्यक्षागमयोरन्तर्भाव किं वाऽनुमाने इति विकल्प्याद्यं प्रत्याह **न चेति** । **अतल्लक्षणत्वादिति** । निर्दोषार्थेन्द्रियसन्निकर्षत्वनिर्दोषशब्दत्वरूपप्रत्यक्षागमलक्षणानाक्रान्तत्वादित्यर्थः । अतो द्वितीय एवाङ्गीकार्य इत्याह **अत इति** । अस्तु तर्हि पुरुषलिपिवत्पिपीलिकालिपिरप्यनुमानमेवेत्यत आह **तच्चेति** । विप्रतिपन्ना लिपिः स्वसङ्केतितशब्दज्ञानपूर्विका स्वसङ्केतितशब्दप्रतिपाद्यार्थज्ञानपूर्विका वा शब्दस्मारकलिपित्वादित्यनुमानं लेखकस्य शब्दविषयमर्थविषयं वा ज्ञानमादाय पर्यवस्यतीत्यर्थः । ततश्च पुरुषलिपौ लेखकपुरुषस्य शब्दार्थविषयज्ञानवत्त्वेन

पर्यवसन्नार्थस्य तत्राबाधितत्वात् पुरुषलिपेरनुमानत्वेऽपि पिपीलिकालिपौ लेखकस्य तदुभयज्ञानवत्त्वाभावेन पर्यवसन्नार्थस्य तत्र बाधितत्वान्नास्या अनुमानत्वमिति भावः । **एडमूकलिपेरपीति** । 'स्यादेडे बधिरः प्रज्ञौ गड्डुलः कुकरे कुणिरि'त्यभिधानात् एडो बधिरश्चासौ मूकश्चैडमूकस्तल्लिपेरित्यर्थः । स्वस्य लिपिसङ्केतित-शब्दज्ञानाद्यभावेऽपि तदभिज्ञपुरुषान्तरलिखितलिपिदर्शनमात्रेण लिखिततल्लिपेरपीति यावत् । तत्राप्युक्तन्यायेन लेखकस्यैडमूकतया शब्दादिविषयकज्ञानाभावेन पर्यवसन्नार्थस्य तत्र बाधितत्वादिति भावः । **इतरा त्विति** । अनेडमूकपुरुषलिपिरित्यर्थः । तत्र लेखकपुरुषस्य शब्दादिज्ञानवत्तया पर्यवसन्नार्थस्य तत्राबाधितत्वादिति भावः । **सांव्यावहारिकत्वेति** । तथा च न तस्या अप्रामाण्यमिति नेष्टापत्तिरिति भावः । **इतरत्राप्यनुमान इति** । इतरद्यदनुमानमनेडमूकपुरुषलिपिरूपमिति सामानाधिकरण्येनान्वयः । **एडमूकव्यावृत्त्यर्थमिति** । एडमूक-लिखितलिपिव्यावृत्त्यर्थमित्यर्थः । **विशेषणमिति** । अनेडमूकलिखितत्वरूपमित्यर्थः । **सन्दिग्धासिद्धि-प्रसङ्गादिति** । पक्षीभूतपुरुषलिपावेडमूकलिपिव्यतिरिक्तत्वरूपहेतुविशेषणस्य निश्चायकप्रमाणाभावेन निश्चेतु-मशक्यत्वादिति भावः । **निर्णीतेति** । तथा च तल्लिपावेडमूकलिपिव्यतिरिक्तत्वनिश्चयोपपत्तेर्न सन्दिग्धासिद्धिरिति भावः । **सांव्यावहारिकत्वादिति** । तथा च तत्रोक्तनिश्चयानुपपत्त्या सन्दिग्धासिद्धितादवस्थ्यमिति भावः । **शब्दार्थानुमान इति** । शब्दार्थयोरनुमान इत्यर्थः । **न कोऽपि दोष इति** । एडमूकलिपिव्यतिरिक्तत्वस्य लिपि-विशेषणस्यानुपादानान्न सन्दिग्धासिद्धिः । एडमूकलिपौ साक्षाल्लेखकबुद्धिस्थशब्दार्थविषयत्वाभावेऽपि एडमूको यस्य लेखकस्य लिपिं दृष्ट्वा लिखति तल्लेखकबुद्धिस्थशब्दार्थविषयवत्तायाः सत्त्वेन विवक्षितसाध्यस्य तत्रापि सत्त्वान्न व्यभिचारोऽपीत्येवं पक्षद्वयोक्तदोषो नेत्यर्थः । **अनैकान्त्यादिति** । तत्र मूललेखकबुद्धिस्थशब्दार्थ-विषयत्वाभावादिति भावः । ननु च पिपीलिकालिपिव्यतिरिक्तत्वेन लिपिविशेषणान्न पिपीलिकालिपावपि व्यभिचार इत्यत आह **तद्व्यावर्तने चेति** । सन्दिग्धासिद्धिमेवोपपादयति **न हीति** । **तत्सममिति** । तथा च पुरुषलिपेरिव पिपीलिकालिपेरपि स्मरणसाधनत्वेन प्रत्यक्षान्तर्भावसम्भवेन पृथक् प्रामाण्याभावान्नानुप्रमाण-त्रित्वविरोध इति भावः । ननु च न लिपेः स्मरणसाधनत्वमात्रेण प्रामाण्यं स्मृतेः प्रमात्वाभावेन प्रमाकरण-त्वाभावादित्यत आह **स्मृतेश्चेति** । **वक्ष्याम इति** । 'प्रामाण्यं नानुवादस्य स्मृतेरपि विहीयते' इत्यादिना साधकबाधकभावाभावव्युत्पादनेनेति शेषः ।

वा०र०— तदुभयेति । शब्दोऽर्थश्चेत्येतत् उभयेत्यर्थः । गड्डुलः कुकुरः इत्यपि कोशान्तरे पाठः । एडमूकोऽपीत्येतद्व्याख्याने विस्तृतमेतत् प्राक् । **एडमूकलिखितलिपीति** । अनेन एडमूकशब्दः तल्लिपिपरः इत्युक्तं भवति । हेतौ लिपिपदसत्त्वेन लिपिव्यावर्तकविशेषणत्वोक्तेरेव श्लिष्टत्वादिति भावः । एकमुखेति क्वचित् एकपदं टीकायां लेखकप्रयुक्तम् । शब्दस्य योऽर्थ इति प्रतीतिनिरासाय आह **शब्दार्थयोरिति** ।

स०व्र०— अनुप्रमाणत्रित्वाभ्युपगमादिति । लिपेर्ज्ञानरूपत्वाभावेन न केवलप्रमाणत्वप्रसक्तिरिति भावः । **तथा सति एडमूकलिपेरपीति** । एडश्चासौ मूकश्चेति विग्रहः । **इतरा त्विति** । एडमूकाति-रिक्तपुरुषलिपिरित्यर्थः । **इतरत्राप्यनुमाने इति** । इतरत् एडमूकलिपिव्यतिरिक्तं यदनुमानं पुरुषलिपिरूपो यो हेतुः

तत्रेत्यर्थः । **सन्दिग्धासिद्धीति** । एडमूकलिपिव्यावृत्त्यर्थं विशेषणोपादाने विमता पुरुषलिपिः लेखकबुद्धिस्थ-शब्दादिविषयज्ञानपूर्विका एडमूकलिपिव्यतिरिक्तलिपित्वादिति वक्तव्यम् । तत्र च लिपौ एडमूकलिपिव्यतिरिक्तत्वरूपविशेषणनिश्चायकप्रमाणाभावेन सन्दिग्धासिद्धिप्रसङ्गादिति भावः ।

ननु पुरुषलिपिपक्षीकारेण तत्र मूललेखकबुद्धिस्थशब्दार्थानुमानकरणात् एडमूकलिपौ साक्षाल्लेखक-बुद्धिस्थशब्दार्थविषयत्वाभावेऽपि विवक्षितसाध्यस्य सत्त्वान्न व्यभिचार इति शङ्कते **अथेति** । यस्य लिपिं दृष्ट्वा कोऽपि लिखति स मूललेखकः । ननु पिपीलिकालिपिव्यतिरिक्तत्वं हेतुविशेषणमिति न व्यभिचारः तत्राह **तद्व्यावर्तने चेति** । सन्दिग्धासिद्धिमेव व्युत्पादयति **न हीति** । **वक्ष्याम इति** । 'केन स्मृतिरपोद्यते । पूर्वानुभूते किं मानमित्युक्ते स्यात्किमुत्तरम्' इत्यादिना अस्मिन्नेव पादे वक्ष्याम इति ।

विठ्ठल०— पिपीलिकालिपेः प्रामाण्यमेव कुतस्सिद्धमित्यत आह **आप्रामाण्यं खल्विति** । तच्च लेखकबुद्धिस्थेति विप्रतिपन्ना लिपिः स्वसङ्केतितशब्दज्ञानपूर्विका तदर्थज्ञानपूर्विका वा शब्दस्मारकलिपित्वात् । सम्प्रतिपन्नवदित्यनुमानं लेखकावबुद्धशब्दविषयसमर्थविषयं वा पर्यवस्यतीत्यर्थः । **तथा सतीति** । लिपेः लेखिकावबुद्धशब्दाद्यनुमापकत्व इत्यर्थः । **एडमूकलिपेरिति** । शब्दादिज्ञानवता अन्येन लिखिता लिपिं दृष्ट्वा एडमूकेन लिखितलिपेरपीत्यर्थः । **सन्दिग्धेति** । एडमूकलिपिव्यतिरिक्तत्वस्य निश्चेतुमशक्यत्वादित्यर्थः । **तत्सममिति** । ततश्च पिपीलिकालिपिः स्मरणसाधनं प्रत्यक्षान्तर्भावा न पृथक्प्रमाणमित्यर्थः । ननु स्मृतेरप्रमात्वात् कथं तत्साधनत्वेन लिपेः प्रामाण्यमित्यत आह **स्मृतेरिति** । प्रामाण्यं नानुवादस्येत्यादा-विति शेषः ।

चषकः— अतल्लक्षणत्वादिति । निर्दोषार्थेन्द्रियसन्निकर्षत्वनिर्दोषशब्दत्वरूपप्रत्यक्षागमलक्षणाना-क्रान्तत्वादित्यर्थः । **तच्चेति** । विप्रतिपन्ना लिपिः स्वसङ्केतितशब्दज्ञानपूर्विका तादृशशब्दप्रतिपाद्यार्थज्ञान-पूर्विका वा शब्दस्मारकलिपित्वादित्यनुमानं लेखकस्य शब्दविषयमर्थविषयं वा ज्ञानमादाय पर्यवस्यतीत्यर्थः । **एडमूकलिपेरपीति** । एडो बधिरश्चासौ मूकश्चेति विग्रहः । स्वस्य लिपिसङ्केतितशब्दस्य तत्प्रतिपाद्यार्थस्य वा ज्ञानवैधुर्येऽपि तत्प्रतिसन्दधानपुरुषान्तरलिखितलिपिदर्शनैकनिबन्धनैडमूकलिखितलिपेरित्यर्थः । **किमपीति** । अनेडमूकलिपित्वादिरूपविशेषणमित्यर्थः । **सन्दिग्धेति** । पक्षीकृतलिपौ उक्तव्यतिरिक्तत्वविशेषणावधारका-भावेन तन्निश्चयाभावादिति भावः । **मूललेखकेति** । एडमूकलिपिर्यदीयलिपिदर्शनपूर्विका स मूललेखक-स्तद्बुद्धिस्थशब्दार्थयोरनुमानेनेत्यर्थः । **तत्सममिति** । तथा च पुरुषलिपिवत्पिपीलिकालिपेरपि स्मृतिसाधनतया प्रत्यक्षान्तर्गत्या पृथक् प्रामाण्याभावो 'नानुवादस्य स्मृतेरपि विहीयते' इत्यादिनेति पूरणीयः ।

* * *

॥ अथ अत्र स्मरणहेतुत्वस्य स्मरणसाधनत्वम् ॥

३५ **सु०— ननु प्रमात्वेऽपि स्मृतेर्न तद्धेतुमात्रस्य प्रामाण्यम्, प्रमात्रादीनामपि तत्प्रसङ्गात्, किन्तु साधकतमस्यैव । तच्च मन एवेति सिद्धान्तः । लिपिदर्शनादिकं तु संस्कारोद्बोधाभिधसहकारिसम्पादनेनैव चरितार्थमिति कथं तस्य प्रामाण्यम् । मैवम् । अर्थसन्निकर्षलक्षणावान्तरव्यापारसहितं हि इन्द्रियं प्रत्यक्षं न इन्द्रियमात्रम् । मनसश्च स्मरणोदये संस्कारोद्बोध एवार्थसन्निकर्षः । तथा च चक्षुष इवार्थोपसर्पणतत्संयोगसहितस्य प्रामाण्यम् । एवं लिपिदर्शनतदुद्बुद्धसंस्कारसहितस्यैव मनस, इति कथं न लिपेः प्रामाण्यम् ।**

केवलायास्तु नास्तीति चेत्, श्रुतेरपि तन्नाङ्गीक्रियत एवेति ।

परि०— इति सिद्धान्त इति । 'मानसप्रत्यक्षजा स्मृतिरि'ति प्रमाणलक्षणाद्युक्तेरिति भावः ।

गु०दी०— श्रुतेरपि नाङ्गीक्रियत इत्यत्र प्रमाजननयोग्यत्वरूपप्रामाण्यस्य । श्रुतेः स्वभावेनैव सत्त्वेऽपि प्रमाख्यफलोपहितप्रामाण्यस्य सङ्केतग्रहणसापेक्षत्वादित्यर्थः । यद्यपि स्मरणजनकमनसस्तद्व्यापाररूपसंस्कारोद्बोधस्य च प्रामाण्यसम्भवेऽपि संस्कारोद्बोधकलिप्यादेर्न प्रामाण्यम् । अतिप्रसङ्गात् । तथापि यथा द्रौणेरित्यनुमापकदृष्टान्तं वदतो भाष्यकारस्य रेखारूपपिपीलिकालिपिरपि स्वसङ्केतितवर्णानुमापकत्वादनुमानरूपप्रमाणमिति हृदयम् । अतो न कश्चित्क्षुद्रोपद्रवः । टीकाकारस्य त्वसाधारण्येन प्रमाणसचिवस्यापि प्रामाण्यमिति भावः ।

यादु०— चक्षुष इवेति । चक्षुषा यथेत्यर्थः । करणफलमध्यवर्तिनां सर्वेषामप्यवान्तरव्यापारत्वमेवेति मतमाश्रित्येदमुक्तमित्यवधेयम् । यदाह । 'यावन्ति त्वान्तरालिकानि तानि सर्वाण्यवान्तरव्यापार' इति ।

वं०प०— तद्धेत्विति । स्मृतिहेत्वित्यर्थः । **तदिति ।** प्रामाण्येत्यर्थः । **तच्चेति ।** साधकतमं करणमित्यर्थः । **चरितार्थम्** अन्यथासिद्धमिति भावः । **एवं लिपिदर्शनेत्यादि ।** ततश्च विशिष्टस्यैव मनसः करणत्वाल्लिपेरपि करणकोटौ प्रवेशाद्युक्तो मनोरूपप्रत्यक्षेऽन्तर्भाव इति हृदयम् । **केवलाया इति ।** करणकोटिनिविष्टतयैव प्रामाण्यं प्राप्तं न तु केवलायाः संस्कारोद्बोधकताशून्यायाः लिपेः प्रामाण्यमित्यर्थः । **श्रुतेरपि** केवलाया इति शेषः । **तत्** प्रामाण्यम् । ततश्च शक्तिस्मृत्यादिसहिताया एव श्रुतेः प्रामाण्यं न केवलाया इत्यर्थः ।

कं०रा०— तच्चेति । स्मृतिं प्रति साधकतमं च मन एवेति सिद्धान्त इत्यर्थः ।

श्रीनिधि०— अर्थोपसर्पणम् अर्थं प्रति गमनम् ।

शे०वा०— शिष्यः शङ्कते **नन्विति** । **चक्षुष इवेति** । चक्षुषो यथेत्यर्थः । यद्यप्यर्थोपसर्पणस्यार्थसंयोगजनकत्वेनान्यथासिद्धत्वान्न तस्य व्यापारकोटौ निवेशो युक्तस्तथाऽपि कदाचिदिन्द्रियं कदाचिदिन्द्रियार्थसन्निकर्षः कदाचिज्ज्ञानं चेति करणभेदमुक्त्वा सर्वेषामपीन्द्रियमेव करणं यावन्ति त्वान्तरालिकानि तानि सर्वाण्यवान्तरव्यापार इति करणफलमध्यवर्तिनां सर्वेषामप्यवान्तरव्यापारत्वस्य परैरभिधानात् सुखसाधनशरीरजनकत्वेनान्यथासिद्धस्याप्यपूर्वस्य यागस्वर्गमध्यवर्तितया व्यापारत्ववत् धानादिबुद्धिजनकसविकल्पकजनकत्वेनान्यथासिद्धस्येन्द्रियसन्निकर्षस्य करणफलमध्यवर्तितया व्यापारकोटिनिवेशवच्चार्थसंयोगजनकत्वेनान्यथासिद्धस्याप्यर्थोपसर्पणस्य करणफलमध्यवर्तित्वेन व्यापारकोटिनिवेशो युक्त इत्यवधेयम् । एवं **लिपिदर्शनेति** । ननु चोद्बुद्धसंस्कारस्यैव स्मृतिजनकत्वात् कथं लिपिदर्शनस्य व्यापारकोटौ निवेश इति चेन्न । उद्बुद्धसंस्कारस्य स्मृतिजनकत्ववादिना न तावदुद्बुद्धत्वं जातिरिति वक्तुं शक्यम् । संस्कारत्वादिना सङ्करप्रसङ्गात्; उपाधित्वे चोद्बुद्धत्वं सहकारिलाभो वक्तव्यः तत्साहित्यमिति यावत् । सहकारिभूतं च लिपिदर्शनमेवेति युज्यते तस्य संस्कारोद्बोधान्तर्गतत्वेन व्यापारकोटिनिवेश इत्याहुः । वस्तुतोऽर्थोपसर्पणादिवत्करणमध्यफलवर्तित्वाल्लिपिदर्शनस्य व्यापारत्वोक्तिरित्यवधेयम् ।

वा०र०— चक्षुष इवेति इवशब्दस्य यथाश्रुतार्थत्वे एवंशब्दस्य वैयर्थ्यापत्तेः इत्यतो व्याचष्टे **चक्षुषो यथेत्यर्थ इति** । यथेत्युक्ते च एवंशब्दस्यावश्यकतेति भावः । ....रेणाशङ्क्य निराकरोति **यद्यपीति** ।

स०व्र०— केवलाया इति । संस्कारोद्बोधलक्षणावान्तरव्यापाररहिताया इत्यर्थः । **श्रुतेरपीति** । शब्दश्रवणसङ्केतस्मरणाद्यवान्तरव्यापाररहिताया इत्यर्थः । तथा च केवललिपिदृष्टान्तेन केवलश्रुतेरप्रामाण्ये साध्ये सिद्धसाधनमित्यर्थः ।

विठ्ठल०— चक्षुष इवेति । चक्षुषो यथेत्यर्थः । **श्रुतेरपीति** । न्यायानुसन्धानरहितायाः ज्ञाततायामेव प्रमासाधकत्वाङ्गीकारादिति भावः ।

चषकः— चक्षुष इवेति । चक्षुषो यथेत्यर्थः । अर्थसंयोगजनकत्वेनान्यथासिद्धस्याप्यर्थोपसर्पणस्य यावन्त्यान्तरालिकानि तानि सर्वाण्यवान्तरव्यापार इति करणफलमध्यवर्तिनां सर्वेषामप्यवान्तरव्यापारत्वस्य परोपगत्या सुखसाधनशरीरजनकत्वेनान्यथासिद्धस्याप्यपूर्वस्य यागस्वर्गमध्यवर्तितया व्यापारत्ववत् हानादिबुद्धिजनकसविकल्पकजनकत्वेनान्यथासिद्धस्येन्द्रियसन्निकर्षस्य करणफलमध्यवर्तितया तद्वच्च व्यापारत्वोक्तिरिति ध्येयम् ।

॥ इति अत्र स्मरणहेतुत्वञ्च स्मरणसाधनत्वम् ॥

॥ इति लिपेः स्मरणहेतुत्वात् प्रामाण्यम् ॥

* * *

॥ अथ 'लिपिः प्रमाणम्' इत्यनुव्याख्यानप्रयोगस्य व्याकरणशुद्धिः ॥

॥ तत्र च प्रमाणशब्दस्य भावसाधनत्वम् ॥

३६ सु०— नन्वत्र प्रमाणशब्दो भावसाधनो वा स्यात्करणसाधनो वा । आद्ये पिपीलिकालिपिः प्रमाणमिति सामानाधिकरण्यं न स्यात् । द्वितीये तु प्रमाणीति भवितव्यम्, कथं 'वेदाः प्रमाणं', 'स्मृतिः प्रमाणमि'ति । प्रमाणमिति सामान्येनोद्दिश्य वेदादित्वविधानात् । अन्यथा तत्रापि दौर्घट्यमेवेति । मैवम् । भावसाधनत्वाभ्युपगमात् । सामानाधिकरण्यं तु भाक्तमिति ।

परि०— सामानाधिकरण्यं न स्यादिति । पिपीलिकालिपिः प्रमितिरित्यभेदस्य बाधादिति भावः । **इति भवितव्यमिति** । ल्युटष्टित्करणसामर्थ्येन करणाधिकरणयोस्त्रिलिङ्गतायाः अवश्यम्भावादिति भावः । **भाक्तमिति** । 'आयुर्घृतमि'त्यादिवत् तत्साधने तद्व्यपदेशो गौण इत्यर्थः ।

गु०दी०— भाक्तम् इत्यस्य प्रमितिकरणे प्रमितिपदप्रयोगः 'कार्यकारणशब्दाश्चान्योन्यं सङ्कीर्यन्त' इति वचनादौपचारिक इत्यर्थः । भाक्तमित्यङ्गीकृत्योदितम् । वस्तुगत्या वेदाः प्रमाणमितिवदत्राप्युद्देश्यव्यत्ययेन प्रयोगसम्भवे न प्रमाणीति प्रयोगस्य आवश्यकता । टित्करणमहिम्ना नारायण इत्यादिप्रयोगनिर्वाहाय अगत्या अधिकरणे त्रिलिङ्गत्वाङ्गीकारेऽपि करणसाधनतायां 'नान्तं नपुंसकमि'ति वचनेन नित्यनपुंसकत्वान्न कोऽपि दोषः ।

यादु०— भावसाधन इति । भावो धात्वर्थः तं साधयति प्रतिपादयतीति भावसाधनो भावप्रतिपादक इति यावत् । एवं करणसाधन इत्यत्रापि करणप्रतिपादक इत्यर्थोऽवगन्तव्यः । **द्वितीये त्विति** । करणार्थकल्युडन्तस्य त्रिलिङ्गत्वेन विशेष्यनिघ्नत्वाद्विशेष्यस्य च स्त्रीलिङ्गत्वाड्ढ्राणेत्यादिना ङीपा भवितव्यमिति भावः । अयं च दोषो नाद्यपक्षे । भावार्थकल्युडन्तस्य नित्यनपुंसकत्वादिति ज्ञातव्यम् । **प्रमाणमिति सामान्येनेति** । यदत्र प्रमाणमिष्टं स वेदादिरिति विधीयत इत्यर्थः । ननु करणसाधनस्य प्रमाणशब्दस्य त्रिलिङ्गत्वात् प्रमाणः प्रमाणीति वा कस्मान्नोद्दिश्यत इत्यत उक्तं **सामान्येनेति** । तथा च सामान्ये नपुंसकमिति वचनात् प्रमाणमित्येवोद्दिश्यत इति भावः । **वेदादित्वेति** । तथा च अनियतलिङ्गस्यैव विधेयस्योद्देश्यसमानलिङ्गत्वनियमेऽपि विधेयवचनयोर्वेदस्मृतिशब्दयोर्नियतलिङ्गत्वान्नोद्देश्यसमानलिङ्गताप्राप्तिरिति भावः । प्रकृते तु लिपिरप्रमाणमित्याक्षेपे लिपिमुद्दिश्याप्रामाण्यमेव विधेयमिति नैतत्समाधानावकाश इति भावः । **अन्यथेति** । वेदादिकमुद्दिश्य प्रमाणमिति विधान इत्यर्थः । **दौर्घट्यमिति** । करणे प्रमाणशब्दस्य

अनियतलिङ्गत्वेन विधेयवाचकस्य तस्योद्देश्यसमानलिङ्गतानियमेन प्रमाणः प्रमाणीति वा प्रयोगप्रसङ्गेन प्रमाणमित्यस्य दौर्घट्यमेवेत्यर्थः । **भाक्तमिति** । सादृश्यपरतयाऽमुख्यमित्यर्थः ।

वं०प०— भावं साधयति प्रतिपादयतीति भावसाधनः । **न स्यादिति** । लिपेः प्रमितित्वाभावादिति भावः । करणाधिकरणयोर्ल्युडन्तस्य त्रिलिङ्गत्वात् । इध्मप्रव्रश्चना गोदोहन इत्यादिप्रयोगदर्शनात् प्रमाणीति स्यादिति यदुक्तं तन्न । करणसाधनत्वेऽपि नपुंसकत्वदर्शनादित्याशयेन शङ्कते **कथं तर्हीति** । **अन्यथेति** । वेदादिकमुद्दिश्य यदि प्रामाण्यमेव विधेयमित्युच्यत इत्यर्थः । **दौर्घट्यमिति** । ततश्च वेदाः प्रमाणाः स्मृतिः प्रमाणीत्येव प्रयोगापत्त्या प्रमाणमिति नपुंसकप्रयोगस्य दौर्घट्यमेवेति भावः । **भाक्तमिति** । तथा च प्रमितिरूपत्वाभावेऽपि प्रमितिसाधनत्वात् प्रमाणमिति व्यपदेशो गौण इत्यर्थः । **प्रमितिः** यथार्थज्ञानम् ।

कं०रा०— आद्य इति । प्रमाणशब्दस्य भावसाधनत्वेऽपि पिपीलिकालिपेः प्रमितित्वरूपत्वाभावेन पिपीलिकालिपेः प्रमाणमिति सामानाधिकरण्यं न स्यादित्यर्थः । **द्वितीय इति** । प्रमाणशब्दस्य करणसाधनत्वे करणार्थे ल्युडन्तस्य त्रिलिङ्गत्वेन लिपिविशेषणस्य प्रमाणशब्दस्य त्रिलिङ्गत्वात् टिड्ढाणञित्यादिना ङीपि सति प्रमाणीति भवितव्यमित्यर्थः । **सामान्येनेति** । तथा च 'सामान्ये नपुंसकं प्रयोक्तव्यमि'ति तत्र नपुंसकलिङ्गत्वोपपत्तिरिति भावः । **अन्यथेति** । वेदः प्रमाणं स्मृतिप्रमाणमित्यादौ प्रमाणमिति सामान्येनोद्दिश्य वेदादित्वस्याविधाने वेदादिकमेवोद्दिश्य प्रमाणत्वविधाने तत्रापि नपुंसकलिङ्गस्य दौर्घट्यमेवेत्यर्थः । पिपीलिकालिपिश्च प्रमाणमित्यत्र प्रमाणशब्दो भावसाधनः । तथा च भावे तस्य नपुंसकत्वनियमात् प्रमाणमिति निर्देशोपपत्तिः । न चैवं लिपेः प्रमितिरूपत्वाभावेन पिपीलिकालिपिः प्रमाणमिति सामानाधिकरण्यानुपपत्तिरिति वाच्यम्, आयुर्घृतमित्यादिवत् प्रमितिसाधने प्रमितित्वोपचारेण तस्य सम्भवादित्याशयेन परिहरति **मैवमिति** ।

श्रीनिधि०— प्रमाणीति भवितव्यमिति । टित्वात् ङीपा भवितव्यम् । ल्युटः टित्वात् स्त्रीलिङ्गं च । **लिपिपदमिति** । तत्समानाधिकरणत्वेन स्त्रीत्वेन स्त्रीत्वविवक्षा चावश्यकीति भावः । **सामान्येनोद्दिश्येति** । अत्रापि लिङ्गव्यत्यासः कुतो नेति चेत् उच्यते । यदि विशेषेणोद्दिश्य सामान्येन प्रमाणत्वं विधीयेत । तदा उद्देश्यस्य यल्लिङ्गं तदेव विधेयस्यापि प्राप्नोति । उद्देश्यलिङ्गस्य प्रथममुपस्थितत्वान्नियतत्वाच्च । विधेयसामान्यशब्दस्य विशेष्यनिघ्नत्वाच्च । यदि च सामान्येनोद्दिश्यविशेषविधानं तदा उद्देश्यलिङ्गस्य प्रथममुपस्थितत्वेऽपि विधेयस्य नियतलिङ्गतया नोद्देश्यलिङ्गप्राप्तिरिति विशेषादिति । इदं च विशेष्यनिघ्नस्थले । नियतलिङ्गस्थले तु न कापि शङ्केति द्रष्टव्यम् ।

शे०वा०— भावसाधन इति । **भावा** धात्वर्थः, **साधनम्** अभिधेयं, यस्य स तथोक्तः । एवं करणं साधनं यस्य स करणसाधन इति द्रष्टव्यम् । तथा च भाववाचकः करणवाचको वेत्यर्थः । किमत्र भावे ल्युट् किं वा करण इति प्रश्नाशयः । **सामानाधिकरण्यं न स्यादिति** । लिपेः प्रमितिरूपत्वाभावादिति भावः ।

द्वितीये त्विति । भावे ल्युडन्तस्य नित्यनपुंसकत्वेऽपि करणे ल्युडन्तस्य विशेष्यनिघ्नत्वेन त्रिलिङ्गतया नित्यनपुंसकत्वाभावात् प्रमाणशब्दस्यापि करणे ल्युडन्तत्वे विशेष्यभूतलिपिनिघ्नत्वेन टिड्ढाणञित्यादिना ङीपि सति प्रमाणीति भवितव्यमित्यर्थः । **कथं तर्हीति** । तत्रापि भावसाधनत्वे सामानाधिकरण्यानुपपत्तेः करणसाधनत्वे च त्रिलिङ्गत्वेन विशेष्यनिघ्नत्वाद्विशेष्यलिङ्गानुसारेण प्रमाण इति प्रमाणीति च भवितव्यत्वादिति भावः । 'यदत्र प्रमाणमिष्टं स वेदादिरि'ति प्रमाणमुद्दिश्य वेदादित्वस्यैव विधानादुद्देश्यवाचकप्रमाणशब्दस्य नपुंसकत्वेऽप्यनियतलिङ्गस्यैव विधेयस्योद्देश्यसमानलिङ्गतानियमात् वेदस्मृतिशब्दयोश्च विधेयसमर्पकयोर्नित्यपुंलिङ्गस्त्रीलिङ्गत्वेनोद्देश्यसमानलिङ्गत्वाप्राप्तेर्नानुपपत्तिरित्याशयेन परिहरति **प्रमाणमितीति** । ननु करणे ल्युडन्तस्य प्रमाणशब्दस्य त्रिलिङ्गतया प्रमाण इति प्रमाणीति चोद्देशसम्भवात् प्रमाणमिति नपुंसकेनोद्देश्यसमर्पणं निर्निबन्धनमित्यतः करणे ल्युडन्तस्यापि सामान्ये नपुंसकमिति नपुंसकत्वानुशासनात् प्रमाणशब्दस्यापि सामान्यपरत्वे नपुंसकत्वोपपत्तेर्नानुपपत्तिरित्याशयेनोक्तं **सामान्येनेति** । प्रकृते तु लिपिर्न प्रमाणमित्याक्षेपपरिहाराय लिपिमुद्दिश्य प्रामाण्यस्यैव विधेयत्वान्नैतत्समाधानावकाश इति हृदयम् । **अन्यथेति** । वेदादिकमुद्दिश्य प्रमाणमिति विधान इत्यर्थः । **दौर्घट्यमेवेति** । करणे ल्युडन्तस्य प्रमाणशब्दस्यानियतलिङ्गत्वेन विधेयवाचकस्य तस्योद्देश्यसमानलिङ्गतानियमात् प्रमाणः प्रमाणीत्येव वक्तव्यतया प्रमाणमित्यस्य दौर्घट्यमेवेत्यर्थः । तर्हि लिपेः प्रमितिरूपत्वाभावात् सामानाधिकरण्यानुपपत्तिरित्यत आह **सामानाधिकरण्यं त्विति** । **भाक्तमिति** । गौणमित्यर्थः । प्रमितिसाधनत्वात् प्रमितिरिति व्यपदेश इति भावः । एवमेव वेदोद्देशेन प्रमाणमिति प्रयोगोऽपि समाहितो वेदितव्यः ।

वा०र०— भावो धात्वर्थ इत्यादि । 'तुल्यास्यप्रयत्नं सवर्णमि'त्येतद्भाष्यगतप्रपूर्वात् नयतेः भावसाधनो नप्रत्ययः । इत्युक्तिव्याख्यावसरे कैयटे भावेऽभिधेयेन प्रत्ययः क्रियते । तेन नशब्दस्य भावः साधनं भवतीति इत्युक्तमप्युक्तमेवार्थं गमयतीति ज्ञातव्यम् । भावे ल्युट् इत्यङ्गीकारे प्रमितिप्रमाणमिति व्युत्पत्तिप्राप्तिरित्याशयेनाह **लिपेः प्रमितीति** । **भावे ल्युडन्तस्य नित्येति** । ल्युट् चेति सूत्रीयतदन्तश्च नपुंसक इति कौमुदीवाक्यव्याख्यावसरे यो ल्युट् तदन्त इत्यर्थः । तथा चामरः । क्तल्युट् नपुंसके भाव इति शेष्यामुक्तम् । तथा तत्रेवात एव भाष्येऽपि प्रयोगः । कोऽसावनुमानानामित्यपि उक्तम् । न चैवं साधनादिशब्दानां नियतलिङ्गत्वाभावप्रसङ्गः इति वाच्यम् । वृत्ताविध्मप्रव्रश्चन इति पुलिङ्गोदाहरणात् । भूवादयो धातवः इत्येतत्सूत्रीय कोऽसौ अनुमान इति भाष्यप्रयोगाच्च तदभावस्येष्टत्वात् । किञ्च नपुंसके भावे नपुंसक इत्यस्यानुवृत्तिः ल्युट् चेत्यत्र नास्तीत्यपि पक्षस्य सद्भावेन तत्पक्षेऽपि त्रिलिङ्गताया एव सम्भवः । यदनान्तमकर्तरीत्यस्य विशेषविषयत्वेऽपि तदपेक्षया उक्तल्युट्नपुंसके भावे इत्यमरोक्तेर्विशेषविषयतया भावे ल्युडन्तस्यैव नपुंसकत्वमिति प्राप्तेश्च । अत एव नामरवाक्ययोर्विरोधः । यदनान्तमित्यस्य भावकरणाधिकरणेषु अनान्तस्य नपुंसकत्वमित्येतद्विषयत्वेनोक्तल्युट् इत्यस्यैव नियमविषयत्वाभावात् । अत एव च 'विरोधे त्वनपेक्षं स्यात् असति ह्यनुमानमि'ति स्मृतिपादीयाधिकरणसम्बन्धिशाबरभाष्ये प्रमायां स्मृतौ 'स्पर्शनं व्यामोहः'

इत्युक्तस्य निर्वाहाय प्रवृत्तेन वार्तिककृता प्रमाणशब्दस्य ज्ञानसामानाधिकरण्येन भावोत्पन्नल्युडन्तत्वेन वा नपुंसकलिङ्गत्वात् वेदाः प्रमाणं स्मृतयः प्रमाणं इतिवत् प्रमाणे स्मृतौ च स्पर्शनव्यामोह इति भवितव्यम् । करणविशेषविवक्षायां वाऽभिधेयवल्लिङ्गवचनानुवृत्तौ ल्युडन्तात् टिड्ढाणञिति ङीपि प्राप्ते प्रामाण्यं स्मृतौ इति प्रयोक्तव्यं इत्याद्युक्तमित्याशयः । सामान्येन उद्देश्यादिकमेव स्पष्टयन् विधेयपदेऽपि उद्देश्यलिङ्गमिव प्राप्नोतीति शङ्कां च वारयति **यदत्र प्रमाणमिष्टमित्यादिना** । नित्यपुलिङ्गेत्यादेः क्रमेण सम्बन्धः । **सामान्ये नपुंसकमिति** । सामान्यविवक्षायां नपुंसकमित्यर्थः । उक्तं च मञ्जर्याम् । सामान्यविवक्षायामेकशब्दत्वं एकवचनं नपुंसकत्वं च भविष्यतीति प्रधाने कार्यसम्प्रत्ययात् शेषो भविष्यति । किं प्रधानं इत्यादि भाष्ये हि नपुंसकमेव प्रधानम् । एवं हि दृश्यते लोके अविज्ञातार्थगुणसन्देहे नपुंसकं प्रयुज्यते । किं जातमित्युच्यते स्त्री वा पुमान् वा इत्यादि भाष्ये चोक्तम् । यद्येवं तदिदमिति माञ्जरीककुसुमविकासे तु नपुंसकस्य व्यापित्वात् प्राधान्यम् । स्थितिर्हि नपुंसकशब्दार्थः इत्यादि उक्त्वा तथा च स्थितिरूपत्वेनैव स्त्रीपुंसयोर्विवक्षायां सिद्धो नपुंसकशब्दप्रयोगः इत्यादीति ज्ञेयम् । अधिकं तत्त्वाविशेषमानेनेति जिज्ञासाधिकरणानुभाष्ये मूलटीकायां तद्व्याख्याने चास्मदीये द्रष्टव्यम् । ननु एवं प्रकृते प्रमाणमित्युद्दिश्य समर्पकमित्यङ्गीकृत्य लिपिरिति नियतलिङ्गेन लिपित्वविधानं इत्यङ्गीकारेण समाधानं भविष्यति इत्यतः तथा समाधानस्य प्रकृतेऽसम्भवमाह **प्रकृते त्विति** । **प्रमितिसाधनत्वादिति** । दधित्रपुसम्प्रत्यक्षो आयुर्घृतं ज्वर इत्यादौ तत्साधने तद्व्यपदेशदर्शनादिति भावः ।

स०व्र०— प्रमाणानीति । प्रमीयते अनेनेति वा अनयेति वा प्रमाणमिति करणे निष्पन्नल्युडन्तप्रमाणशब्दस्य विशेष्यलिङ्गत्वेन नित्यनपुंसकत्वाभावादित्यर्थः । **प्रमाणमिति सामान्येति** । यदत्र प्रमाणत्वेन पृष्टं, स वेदादिरित्यर्थः । तथा च प्रमाणशब्दस्य सामान्यपरत्वात् 'सामान्ये नपुंसकम्' इति नपुंसकत्वोपपत्तिरिति भावः । प्रमाणमुद्दिश्य वेदादित्वस्यैवात्र विधेयत्वेन विशेष्यभूतप्रमाणशब्दस्य नपुंसकत्वेऽपि वेदस्मृतिशब्दयोर्नित्यपुलिङ्गस्त्रीलिङ्गत्वेन विशेष्यलिङ्गानापत्त्या वेदः प्रमाणं, स्मृतिः प्रमाणमिति प्रयोगोपपत्तिरिति भावः । नन्वत्र प्रमाणमुद्दिश्य वेदादित्वं न विधेयम्, किं तु वेदादिकमुद्दिश्य प्रमाणत्वमेवेत्यत आह **अन्यथेति** । तथा सति प्रमाणशब्दस्य विशेष्यपरत्वेन वेदः प्रमाणः स्मृतिः प्रमाणीति प्रयोगापत्त्या प्रमाणमित्यस्य दौर्घट्यमित्यर्थः । **भाक्तमिति** । प्रमि(म)तिसाधनत्वात् प्रमि(मे)तिरिति व्यपदेशो गौण इत्यर्थः ।

विठ्ठल०— भावसाधनेति । भावो धात्वर्थः । धात्वर्थः केवलः शुद्धो भाव इत्यभिधीयत इत्युक्तेः । तं साधयति प्रतिपादयतीति भावसाधनः । एवं करणसाधन इत्यत्रापीति करणप्रतिपादक इत्यर्थो ज्ञातव्यः । **द्वितीये त्विति** । करणार्थे ल्युडन्तस्य त्रिलिङ्गत्वेन विशेष्यनिघ्नस्य लिपिशब्दस्य स्त्रीलिङ्गत्वात् टिड्ढाणेत्यादिना ङीपा भवितव्यमिति भावः । करणसाधनस्य प्रमाणशब्दस्य त्रिलिङ्गत्वे वेदाः प्रमाणमित्यादि प्रयोगो न स्यादिति । **स्मृतिरिति** । मन्वादिस्मृतिरित्यर्थः । स्वयमेव शङ्कते **कथमिति** । शङ्कः स्वयं परिहरति **प्रमाणमितीति** । **सामान्येनेति** । तथा च सामान्ये नपुंसकमित्युक्तेः प्रमाणमित्येवोद्दिश्य नियत-

लिङ्गयोः स्मृतिवेदयोर्विधानान्नोद्देश्यसमानलिङ्गतापत्तिरिति भावः । प्रकृते तु लिपिमेवोद्दिश्याप्रामाण्यमेव विधीयत इति नैतत्साधनावकाश इति भावः । **अन्यथेति** । वेदादिकमेवोद्दिश्य प्रामाण्यविधाने करणे प्रमाणशब्दस्य त्रिलिङ्गत्वान्नपुंसकलिङ्गस्य दौर्घट्यमेवेति भावः । **भावसाधनत्वेति** । भावसाधनत्वे च नियतनपुंसकत्वान्न दोष इति भावः । **भाक्तमिति** । 'आयुर्घृतमि'त्यादिवत्साधने तद्व्यपदेशो गौण इति भावः ।

॥ इति प्रमाणशब्दस्य भावसाधनत्वम् ॥

॥ इति 'लिपिः प्रमाणम्' इत्यनुव्याख्यानप्रयोगस्य व्याकरणशुद्धिः ॥

॥ इति श्रुतेः पिपीलिकालिपिवदबुद्धिपूर्वकत्वमूलकाप्रामाण्यशङ्कानिरसनम् ॥

* * *

॥ अन्ते च तत्र श्रुतेः अबुद्धिपूर्वकत्वमूलकसम्यगनुभवसाधनत्वाभावद्वारक-अप्रामाण्यशङ्कायाः निरसनम् ॥

॥ अथ 'शब्दत्वे सत्यबुद्धिपूर्वकत्व'स्यापि हेतोः प्रमाणाविरुद्धत्वे सति सम्यगनुभवसाधनत्वमस्त्येव ॥

३७　सु०— ननु च श्रुतेः सम्यगनुभवसाधनत्वेन प्रामाण्यमिष्टं न तु स्मारकत्वेन । तथा च 'न श्रुतिः सम्यगनुभवसाधनमबुद्धिपूर्वकत्वात्पिपीलिकालिपिवदित्यनुमास्यत' इत्यत आह **यथेति** ।

अनु०— यथा द्रौणेरुलूकेन कृतमप्यास बोधकम् ।
अविरुद्धम्

यथा अबुद्धिपूर्वकमपि **एकेनोलूकेन कृतम्** अनेककाकनाशनमभवत्थाम्नोऽहमेक एवानेकान् वधिष्यामीत्यस्यार्थस्य **बोधकं** सम्यगनुभवं प्रति साधनं, जातम् । तथा श्रुतिरबुद्धिपूर्वाऽपि सम्यगनुभवसाधनम् ।

एतदुक्तं भवति । अबुद्धिपूर्वकत्वं किमनादित्वं विवक्षितम्, सादित्वेऽपि बुद्धि-जन्यत्वाभावो वा प्रतिपाद्यार्थबुद्धिपूर्वकत्वाभावो वाऽनेनैतदेवं प्रतिपादयिष्यामीत्यभि-सन्धिपूर्वकतावैधुर्यं वा ॥ नाद्यः, पिपीलिकालिपावभावात् । गगनमेव दृष्टान्तो भवि-ष्यतीति चेत्, तथाऽपि श्रुतेरनादित्वस्य परेणानङ्गीकृतत्वेनासिद्धेः ॥ न द्वितीयः, उत्पद्यमानं बुद्धिजन्यमेवेति मयाऽङ्गीकृतत्वात् ॥ न तृतीयचतुर्थौ, उलूककृतव्यापारे

व्यभिचारादिति । यद्यपि प्रत्यक्षे व्यभिचारोऽत्र वक्तुं शक्यते, तथाऽपि ज्ञातकरण-सजातीयत्वेन शक्यपरिहारोऽसाविति नोदितः । अनुमानमात्रे सुवचोऽपि चेतनव्यापार-विषयस्य तथाभूत एव शाकुने प्रदर्शयितुमुचित इति न प्रदर्शितः ।

ननु शाकुनमर्थविसंवाद्यपि दृश्यते । सत्यम् । यत्तु प्रमाण-अविरुद्धं तद्व्यभि-चारस्थलं भविष्यतीति भावेनोक्तम्— अविरुद्धमिति । शाकुनमात्रे व्यभिचारस्य दर्शयितुं शक्यत्वेऽप्यागमिकत्वेन विसंवादानर्हतयेदमुदाहृतम् ।

परि०— पिपीलिकालिपावभावादिति । तथा च श्रुतिरप्रमाणं अबुद्धिपूर्वकत्वात् पिपीलिकालिपिवदिति प्रागुक्तप्रयोगे दृष्टान्तसिद्धिरिति भावः । **परेणेति** । अप्रामाण्यवादिना बौद्धेन तार्किकादिनेति वार्थः । **मयेति** । 'स्वमतिप्रभवं जगदस्य यतः' इत्युक्तेरिति भावः । **अत्रेति** । तृतीयचतुर्थपक्षयोरित्यर्थः । **असाविति** । प्रत्यक्षे व्यभिचारः ज्ञातकरणजातीयत्वविशेषणदानेन शक्यपरिहार इत्यर्थः । **सुवचोऽपीति** । व्यभिचार इत्यनुकर्षः । **शाकुनमात्र इति** । लौकिका-गमिकसाधारणशाकुनमात्र इत्यर्थः । **आगमिकत्वेनेति** । भारतसिद्धत्वेनेत्यर्थः । तथा चोक्तं भारततात्पर्यनिर्णयेऽष्टाविंशेऽध्याये 'नाऽगान्निद्रा निशीथे च ध्वाङ्क्षान्न्यग्रोधवासिनः । हतान् सबहु-साहस्रानेकेनातिबलेन तु । कौशिकेन निरीक्ष्यैव प्राह तौ कृपसात्वतौ । निदर्शनिन ह्येतेन प्रेरितः परमात्मना । यामि पाण्डुसुतान् हन्तुमित्युक्त्वाऽऽरुरुहे रथमि'त्यादि ।

यादु०— बुद्धिजन्यमेवेति । ईश्वरबुद्धिजन्यत्वस्य सर्वत्रापि कार्ये सत्त्वादिति भावः । **ज्ञात-करणसजातीयत्वेनेति** । यद्यप्यत्र ज्ञातकरणत्वेनेत्येव वक्तुमुचितं तथाऽपि सर्वज्ञज्ञातकरणत्वस्येन्द्रियेऽपि सत्त्वेनास्मदादिज्ञातकरणत्वस्य विवक्षणीयत्वे वेदानामनन्तत्वेनास्माभिर्ज्ञातुमशक्यत्वेन भागासिद्धिः स्यात् । अतस्तत्परिहाराय ज्ञातकरणजातीयत्वेनेत्युक्तमित्यवधेयम् । चेतन**व्यापारविषयस्येति** । चेतनव्यापारो बुद्धि-रभिसन्धिर्वा तद्विषयस्य तद्घटितस्य हेतोरित्यर्थः । **शाकुनमात्र इति** । वायसदक्षिणगमनादिरूपे चेतन-व्यापारघटिते शाकुनमात्र इत्यर्थः । **आगमिकत्वेनेति** । भारताद्यागमसिद्धत्वादिति भावः ।

वं०प०— वक्ष्यमाणानुमाने सिद्धसाधनता श्रुतेः स्मारकत्वेनैव प्रामाण्याङ्गीकारादित्याशङ्कापरिहारायाह **ननु च श्रुतेरिति** । **असिद्धेः** अन्यतरासिद्धेः । **उत्पद्यमानमिति** । तथा च पिपीलिकालिपेरपि ईश्वर-बुद्धिजन्यत्वात् साधनवैकल्यम् । अबुद्धिजन्यस्य कस्याप्यभावेन बुद्धीति विशेषणवैयर्थ्यं चेति भावः । ज्ञातकरणजातीयत्वेनाबुद्धिपूर्वकत्वहेतौ विशेषणेन दत्तेनेति शेषः । अत्र ज्ञातकरणत्वविशेषणेनैव प्रत्यक्षे

व्यभिचारपरिहारः । जातीयपदं तु वेदानामनन्तत्वेन ज्ञातकरणताया अयोगेन भागासिद्धिपरिहारायेति ध्येयम् । **सुवच इति** । प्रतिपाद्यार्थबुद्धिपूर्वकतावैधुर्यरूपस्यानेनैतदेवं प्रतिपादयिष्यामीत्यभिसन्धिपूर्वकतावैधुर्यरूपस्य चाबुद्धिपूर्वकत्वरूपहेतोरनुमाने सत्त्वादिति भावः । **चेतनव्यापारो** बुद्धिरभिसन्धिर्वा । **तद्विषयस्य** तद्घटितस्य । तथा चानुमाने बुद्ध्यभिसन्ध्योः प्रसक्तेरेवाभावेन तन्निषेधायोगादुलूकादौ तत्प्रसक्तेः सत्त्वेन तन्निषेधसम्भवाद्युक्तं तत्रैव व्यभिचारप्रदर्शनमिति ध्येयम् । **शाकुनमात्रे** प्रमाणाविरुद्धशाकुनमात्रे । **इदं** यथा द्रौणेरित्येतच्छाकुनम् ।

कं०रा०— पिपीलिकालिपावभावादिति । तथा च श्रुतिप्रमाणं अबुद्धिपूर्वकप्रणीतत्वात् पिपीलिकालिपिवदिति प्रागुक्तप्रयोगे दृष्टान्तासिद्धिरिति भावः । **परेणेति** । अप्रमाणवादिना बौद्धेन तार्किकादिनेति चार्थः । **बुद्धिजन्यमेवेति** । सर्वस्यापि कार्यस्येश्वरकर्तृकत्वेन तदीयबुद्धिजन्यत्वादिति भावः ।

श्रीनिधि०— सम्यगनुभवसाधनत्वेन प्रामाण्यमिष्टमिति । अहमेक एवानेकदुर्बलपाण्डवसेनाहननसमर्थः । प्रबलेन एकेन उलूकेन दुर्बलानेककाकानां हननात् । यस्तु प्रबलः सः एकोऽपि विरोधिनो दुर्बलानेकहननसमर्थः । **यथा उलूक इति** । सम्यगनुभवं प्रति साधनं जातमित्यर्थः । **तथाभूत एव** चेतनव्यापारविषय एव ।

शे०वा०— ननु दृष्टान्तस्य साध्यविकलत्वेन श्रुत्यप्रामाण्यानुमानस्य दूषितत्वादुलूककृतव्यापारे अबुद्धिपूर्वकत्वस्य व्यभिचारप्रदर्शनपरोत्तरवाक्यानर्थक्यमित्यतो न सम्यगनुभवसाधनमिति प्रतिज्ञार्थपरिष्कारेण साध्यवैकल्यस्य परेण परिहारेण तद्दुष्टत्वासिद्ध्या व्यभिचारोपदर्शनेन तद्दुष्टत्वसमर्थनार्थत्वान्नानर्थक्यमित्याशयेन प्रतिज्ञार्थपरिष्कारेण साध्यवैकल्यपरिहारशङ्कामुत्थापयति **ननु चेति** । वक्ष्यमाणरीत्या प्रतिज्ञार्थपरिष्कारे नियामकमाह **श्रुतेरिति** । **इत्यनुमास्यत इति** । तथा च लिपेः स्मारकत्वेऽप्युक्तरीत्या सम्यगनुभवसाधनत्वाभावेनोक्तसाध्यस्यापि सत्त्वान्न **दृष्टान्ते** साध्यवैकल्यमिति भावः । ननु कथमनेन वाक्येनोलूककृतव्यापारे व्यभिचारसमर्थनं घटते । तदौपयिकसाध्याभावोपपादनेऽपि तदौपयिकहेतुसत्त्वानुपपादनादित्यतः स्पष्टत्वात् तस्यानुपपादनमित्याशयेन स्वयं तत्र हेतुसद्भावमाह **अबुद्धिपूर्वकमपीति** । ननूलूककृतव्यापारस्यापि बुद्धिपूर्वकत्वेनाबुद्धिपूर्वकत्वरूपहेत्वगमनान्न तत्र व्यभिचार इत्यतो बुद्धिपूर्वकत्वं विकल्प्य पक्षान्तरं बहिरेव प्रदूष्य परिशिष्टपक्षे व्यभिचारप्रदर्शनपरतया मूलं योजयति **एतदुक्तं भवतीति** । **किमनादित्वमित्यादि** । अत्र अबुद्धिपूर्वकत्वस्य सर्वथा अजन्यत्वेन वा जन्यत्वेऽपि बुद्ध्यजन्यत्वेन वा सम्भवादाद्यपक्षद्वयप्रसक्तिः । बुद्धावेवावान्तरविवक्षया चोत्तरपक्षद्वयप्रसक्तिरिति द्रष्टव्यम् । किमत्र पिपीलिकालिपिरेव दृष्टान्तः किं वा गगनादिकमिति विकल्पद्वयं मनसि निधायाद्यं दूषयति **पिपीलिकालिपाविति** । तथा च साध्यवैकल्यस्यात्राप्रसङ्गेऽपि साधनवैकल्यमवर्जनीयमिति भावः । द्वितीयमाशङ्कते **गगनादिकमिति** । तथा च न साध्यसाधनवैकल्यप्रसङ्गोऽत्रेति भावः । एवं तर्हि माऽस्तु दृष्टान्तदोषेणानुमानस्याभासत्वसिद्धिर्वादिनो हेत्वसिद्ध्या तु भविष्यतीत्याह **तथाऽपीति** । **बुद्ध्यजन्यत्वमेवेति** । इदं च जन्यमात्रस्येश्वरबुद्धिजन्यत्वमित्यभिप्रायेणोक्तम् ।

ततश्च पिपीलिकालिपेरपि बुद्धिजन्यत्वाद् दृष्टान्तस्य साधनवैकल्यं गगनादेरेव दृष्टान्तत्वाश्रयणे च श्रुतेरपि परेण जन्यत्वाङ्गीकारेणोक्तव्याप्तिबलाद् बुद्धिजन्यत्वप्राप्त्याऽन्यतरासिद्धिरिति भावः । ननु मूले प्रत्यक्षानुमानमात्रं विहायानुमानविशेषे शाकुने व्यभिचारोद्भावनं किमिति कृतमित्यतः प्रत्यक्षे तस्यानुद्भावनीयतामाह **यद्यपीत्यादिना । ज्ञातकरणसजातीयत्वेनेति** । श्रुतिर्न सम्यगनुभवसाधनं ज्ञातकरणजातीयत्वे सत्यबुद्धिपूर्वकत्वादित्येवं हेतुविशेषणदानेनाज्ञातकरणे प्रत्यक्षे व्यभिचारस्य परिहर्तुं शक्यत्वान्न तत्र व्यभिचारोद्भावनं कृतमित्यर्थः । यद्यप्यत्र ज्ञातकरणत्वमात्रविवक्षयाऽप्यज्ञातकरणे प्रत्यक्षे व्यभिचारस्य परिहारसिद्धेस्तावदेव वक्तुमुचितं तथाऽपि भागासिद्धिपरिहारार्थं ज्ञातकरणजातीयत्वपर्यन्तं धावनं कृतमिति द्रष्टव्यम् । ननु ज्ञातकरणजातीयत्वविवक्षया प्रत्यक्षे व्यभिचारपरिहारेऽप्यनुमानमात्रस्य तद्रूपत्वात् तत्र व्यभिचारः सुवच एवेति किमिति तदुपेक्षणमित्यत आह **अनुमानमात्र इति । चेतनव्यापारेति** । उच्चारणादिरूपचेतनव्यापारविषयस्य बुद्धिपूर्वकत्वाभावेन सम्यगनुभवसाधनत्वाभावे परेण साधिते तथाभूत एव चेतनव्यापारविषय एव शाकुने व्यभिचारः प्रदर्शयितुमुचितः । अन्यथा चेतनव्यापारविषयत्वे सति इत्यपि परेण विशेषणस्य ग्रहीतुं शक्यत्वेन व्यभिचारपरिहारप्रसक्तेरिति भावः । यद्वा चेतनव्यापारो बुद्धिरभिसन्धिर्वा तद्विषयस्य तद्घटितस्य हेतोरित्यर्थः । **तथाभूत एवेति** । चेतनव्यापारीभूतबुद्ध्यादिप्रसक्तिमत्येवेत्यर्थः । प्रतियोगिप्रसक्तिमत्येव तदभावस्य प्रतिपादनदर्शनेनाभिसन्ध्यादिपूर्वकत्वप्रसक्तिमत्येव तदभावो वाच्यः । चेतनव्यापार एव चाभिसन्ध्यादिपूर्वकत्वप्रसक्तिर्न त्वन्यत्रेति चेतनव्यापारप्रसक्तिमत्त्वात् तत्रैव व्यभिचारश्चोदित इति भावः । तथाऽपि प्रमाणाविरुद्धशाकुनमात्रे व्यभिचारमनुक्त्वा तद्विशेषभूतोलूककृतव्यापारे तत्प्रदर्शनं किमिति मूले कृतमित्यत आह **शाकुनमात्र इति । आगमिकत्वेनेति** । भारताद्यागमसिद्धत्वेनेत्यर्थः ।

वा०र०— उत्तरवाक्येति । उत्तरभाष्येत्यर्थः । एवमुत्तरत्रापि । **प्रतिज्ञार्थेति** । वेदो न प्रमाणं इति प्राक्कृतप्रतिज्ञायां योऽर्थः तत् परिष्कारः । तत्र विवक्षिताधिकमेलनेन कीर्तनं तेनेत्यर्थः । **दुष्टत्वासिद्ध्येति** । दुष्टत्वासिद्धिरिति शङ्कायामित्यर्थः । वक्ष्यति च **अवैकल्यपरिहारशङ्कामिति । व्यभिचारेति** । उलूकव्यापाररूपस्थलान्तरे इति शेषः । **अत्रेति** । उक्तसाध्यपरिष्कारपक्षेत्यर्थः । अनेन दृष्टान्तदूषण एव भारः । न तु द्रष्टव्यविशेषेण तद्दूषण इति मूलकाराशयः सूचितः । अस्मदादिबुद्धेः जन्यत्वमात्रे हेतुत्वायोगादाह **इदं चेति । उक्तव्याप्तीति** । उत्पद्यमानं बुद्धिजन्यमेवेति व्याप्तीत्यर्थः । **प्रत्यक्षे तस्येति** । तावदिति पूरणीयम् । **तदुपेक्षणमिति** । यद्यपि अनुमानं विहायेत्यादिना प्राक् विशिष्टविषयशङ्का प्रदर्शिता तथापि प्रत्यक्षपक्षे उक्तदूषणस्य अनुमानमात्रपक्षेऽसम्भवं वक्तुं पुनराशङ्केति ज्ञेयम् । तथाभूत एवेत्येतद् व्याख्यातं **चेतनेति** । **तद्घटितस्येति** । प्रतिपाद्यार्थे इत्याद्युक्तहेतुद्वयस्येत्यर्थः । तथाभूत इति हेत्वभावप्रतिपादकं कथमुपयुक्तं इत्यतस्तदुपयोगो यथा स्यात् तथा व्याख्याति **चेतनेति** । क्रमाविवक्षयाऽभिसन्ध्यादीत्युक्तम् । **चेतनव्यापार एव चेति** । चेतनेन कृते एव इष्टीरूपव्यापार एवेत्यर्थः । **अन्यत्रेति** । अचेतनरथादिव्यापारेत्यर्थः ।

सन्न०— असिद्धेरिति । अन्यतरासिद्धेरित्यर्थः । **उत्पद्यमानमिति** । तथा च सादित्वे सति **बुद्धिजन्यत्वाभावादिति** हेतुपदयोर्विरोध **इति** भावः ।

ननु ज्ञातकरणजातीयत्वविवक्षया प्रत्यक्षव्यभिचारपरिहारेऽपि अनुमानमात्रस्य तद्रूपत्वात् तत्र च प्रतिपाद्यार्थबुद्धिपूर्वकत्वाभावस्य 'अनेनैतत्प्रतिपादयिष्यामि' इत्यभिसन्धिपूर्वकतावैधुर्यस्य सद्भावेऽपि सम्यगनुभवसाधनत्वेन व्यभिचार इत्यत आह **अनुमानमात्र इति** । चेतनव्यापारो बुद्धिः अभिसन्धिर्वा तद्विषयस्य तद्घटितस्य हेतोरित्यर्थः । यद्वा चेतनव्यापारो विषयो यस्य स तथोक्तः अभिसन्ध्यादिः तस्य भावः । तथाभूते चेतनव्यापारे एवेत्यर्थः । प्रतियोगिप्रसक्तिमत्येव तदभावस्य वाच्यत्वात् चेतनव्यापारस्यैवाभिसन्ध्यादिपूर्वकत्वरूपप्रतियोगिप्रसक्तिमत्त्वात् तत्रैव तदभावो वाच्य इति भावेन स्थलविशेषोदाहरणमिति भावः ।

ननु संवादिशाकुनमात्र एव व्यभिचारः किं नोच्यते । किं 'यथा द्रौणेरुलूकेन' इति 'कृतमप्यास बोधकम्' इति तद्विशेषोदाहरणेनेत्यत आह **शाकुनमात्र इति** ।

विठ्ठल०— ननु किमनेनोक्तमनुमानस्य दूषणम् । न च उलूककृतविदासनेर्व्यभिचार इति वाच्यम् । तस्याप्युलूकबुद्धिपूर्वकत्वेन हेतोरेवाभावादित्यतो हेतुं विकल्प्य दूषणं व्यनक्ति **एतदुक्तं भवतीति** । **पिपीलिकालिपावभावादिति** । तथा च दृष्टान्तस्य साधनवैकल्यमिति भावः । **परेण** पूर्वपक्षिणा । **बुद्धिजन्यमेवेति** । सर्वस्यापीश्वरं बुद्धजन्यत्वाङ्गीकारात्पिपीलिकालिपौ साधनवैकल्यं स्यादिति भावः । 'स्वमतिप्रभवं जगदस्य यतः इत्युक्तेः । **अत्रेति** । तृतीये पक्षे चतुर्थपक्षे चेत्यर्थः । **ज्ञातकरणेति** । ज्ञातकरणजातीयत्वे सत्यबुद्धिपूर्वकत्वादिति हेतुविशेषणेत्यर्थः । नन्वनुमानमात्रेऽप्ययं व्यभिचारः शक्यते वक्तुम् । तत्कुतो नोक्तं इत्यत आह **अनुमानेति** । सुवचो व्यापारो न प्रदर्शित इति सम्बन्धः । कुत इत्यत उक्तं **चेतनव्यापारेति** । प्रतिपाद्यार्थबुद्धिपूर्वकताविरहादेव हेतोश्चेतनव्यापारविषयरूपत्वात् तादृशस्य च तादृश एव शकुने व्यभिचारः प्रदर्शयितुमुचित इति हेतोरित्यर्थः । **शाकुनमात्र इति** । अविरुद्धे लौकिकागमिकधारणशकुनमात्र इत्यर्थः ।

* * *

॥ तत्र च 'आस' इत्यनुव्याख्यानप्रयोगस्य व्याकरणशुद्धिः ॥

३८ **सु०— नन्वासेति कथम्, 'अस्तेर्भूः' इत्यस्य नित्यत्वात् । 'विभक्तिप्रतिरूपकं चाव्ययं भवती'ति वचनादव्ययमेतदिति न दोषः । विभक्तिप्रतिरूपकमित्युच्यते, न चैवं विभक्तिरस्ति । न नास्ति, आमन्तानुप्रयोगस्य विद्यमानत्वात् ।**

परि०— अस्तेरिति । असभुवीतिधातोरार्धधातुके परतो भूरित्ययमादेशो भवतीति पाणिनीयसूत्रार्थः । तथा च बभूवेति स्यादिति भावः । **इति वचनादिति** । 'चादयोऽसत्त्वे' इत्यत्र चादिगणपाठमध्ये 'उपसर्गविभक्तिस्वरप्रतिरूपकाश्च निपाताः' इति पाठादिति भावः । शङ्कते **विभक्तिप्रतिरूपकमित्युच्यत इत्यादि** । केवलस्यासेति तिङ्विभक्त्यन्तस्याभावेऽपि कारयामास इत्यादिप्रयोगेषु आम्प्रत्ययान्तादव्ययादनुप्रयुज्यमानं त्वासेति विभक्त्यन्तमस्त्येवेति भावेन समाधत्ते **न नास्तीति** । 'कृञ्चानुप्रयुज्यते लिटी'ति सूत्रेण कृभ्वस्तीनामामन्तादनुप्रयोगस्योक्तत्वादिति भावः ।

गु०दी०— आमन्तानुप्रयोगस्य इत्यत्र कारयामास पातयामासेत्यादौ कारयां पातयामित्याद्या-मन्तोपपदमनुसृत्य प्रयोगस्येत्यर्थः । अङ्गीकृत्येदमुदितम् । वस्तुतस्तु 'लावण्यमुत्पत्तुमिवास यत्नः' 'तस्माद्धान्यन्नपरः किञ्चनासे'ति लोकवेदयोः प्रयोगदर्शनात् । 'अस्तेर्भूरि'त्यस्य लटीव लिट्यप्यनित्यत्वं द्रष्टव्यम् ।

यावु०— अस्तेर्भूरित्यस्येति । अस्तेर्भूरादेशः स्यादार्धधातुक इति सूत्रार्थः । तथा च बभूवेति भवितव्यमिति भावः । **विभक्तिप्रतिरूपकमिति** । चिरायेत्यादिवद्विभक्त्यन्तसदृशमित्यर्थः । **न चैवं विभक्ति-रिति** । बहुव्रीहिविवक्षयाऽतिचिरायेति यद्विभक्त्यन्तं पदं तत्प्रतिरूपकं चिरायेत्यादेः । न चैवं प्रकृते । अस्तेर्भूरित्यस्य नित्यत्वेनाऽसेति विभक्तेः कदाऽप्यनुपपत्तेरिति भावः । **आमन्तेति** । इन्दामासेत्यादावित्यर्थः । 'कृञ्चानुप्रयुज्यते लिटी'त्यस्तेरामन्तानुप्रयोगविधानात् । तत्र च विधानसामर्थ्यादस्तेर्भूभावो नेति वैया-करणैरुक्तत्वादिति भावः ।

वं०प०— उत्तरमाह विभक्तीति । पुनश्शङ्कते **विभक्तीति** । एकवचनादिरूपा विभक्तिरित्यर्थः । उत्तरमाह **न नास्तीति** । अस्तीत्यर्थः । **आमन्तेति** । कारयामासेत्यादावाम्प्रत्ययान्ताव्ययमनु आसेत्येक-वचनरूपविभक्तिप्रयोगस्य सत्त्वादित्यर्थः । अनु प्रयुज्यते लिटीति विधानसामर्थ्यादामन्तानुप्रयोगेऽस्तेर्भूभावो नेति भावः ।

कं०रा०— नन्वासेति कथमिति । अस्तेर्भूरित्यार्धधातुकविषये । अस्तेर्भूभावविधानस्य नित्यत्वेन अस्तेर्लिटि तदादेशस्य तिटः लिङ्चेत्यार्धधातुकतया भूभावपरस्मैपदानां णलतुसुस्थलथुसणलवमा इति लिङादेशो तिपो णलादेशो लिटिधातोरनभ्यासस्येति द्विर्वचने अभ्यासे चर्चेति जस्त्वे भवतेर इत्यभ्यासोऽकारस्याकारे भुवोवुग्लुङ्लिटोविति तुगागमे च बभूवेति भवितव्यमासेति तु कथमित्यर्थः । **विभक्तीति** । विभक्तिप्रतिरूपकं चाव्ययं भवतीति वचनाद् आसेत्येतद्धि विभक्तिप्रतिरूपकमव्ययमेव नत्वस्तेर्लिटि रूपं येनोक्तशङ्कावकाश इति

भावः । नन्वासेत्येतद्धि विभक्त्यन्तप्रतिरूपकमव्ययमित्युच्यते कारयामासेति तिट विभक्त्यन्तं क्वचित्क्वचिदस्ति अतो न तत्प्रतिरूपकाव्ययत्वमेतस्येति शङ्कते **विभक्तिप्रतिरूपकमुच्यत इति** । परिहरति **न नास्तीति** । आत्मेति तिङ्विभक्त्यन्तं क्वचिदपि नास्तीति न । कारयामास शरयामासेत्यादौ कृभ्वनुप्रयुज्यते लिटीति विहितस्य आम्प्रत्ययान्तादनुप्रयुज्यमानस्य तिङ्विभक्त्यन्तस्यासेत्यस्य रूपस्य सत्त्वादित्यर्थः । विभक्तिप्रतिरूपकमव्ययमेतदित्युपलक्षणम् । असगतिदीप्त्यादि दानेष्विति धात्वन्तरस्य लिटि रूपमेतदित्यपि समाधानं द्रष्टव्यम् ।

शे०वा०— नन्वस्तेर्लिटि द्वित्वे हलादिशेषे अत आदेरि'ति दीर्घत्वे द्विहल्त्वाभावान्नुडभावे सवर्णदीर्घत्वे च सत्यासेति रूपनिष्पत्तिर्भवतीति काऽत्र कथन्तेत्यत आर्धधातुके परे 'अस्तेर्भूः' इत्यस्तेर्भूरादेशविधानेन बभूवेत्येव लिटि तद्रूपनिष्पत्तेर्न लिटि आसेति रूपनिष्पत्तिः सम्भवतीत्याशयेनाह **अस्तेर्भूरित्यस्येति** । परिहरति **विभक्तीति** । विभक्त्यन्तसदृशमित्यर्थः । बभूवार्थ इति शेषः । यथा चिरायेत्यादिकमिति भावः । **न चैवमिति** । अतिचिरायेत्यादिबहुव्रीहिसमासस्य साक्षाद्विभक्त्यन्तत्वमस्तीति युक्तं तत्प्रतिरूपकत्वं चिरायेत्यादेः । प्रकृते च सर्वत्रार्धधातुकेऽस्तेर्भूरादेशविधानेन आसेति विभक्त्यन्तशब्दस्यैवाभावान्न तत्प्रतिरूपकत्वमस्येति भावः । **आमन्तेति** । 'कृञ् चानुप्रयुज्यते लिटि' इत्यस्तेरामन्तानुप्रयोगविधानात् । इदामित्याद्यामन्तं पदम् । अनु पश्चात्प्रयुज्यमानस्य लिडन्तस्यासेत्यस्य विद्यमानत्वाद्युक्तं तिङन्तप्रतिरूपकाव्ययत्वमासेत्यस्येति भावः । ननु चास्तेर्भूभावस्य नित्यतयेन्दामासेत्यादावपि तत्प्रसङ्गोऽवर्जनीय इति चेत् । कृञ् चानुप्रयुज्यते लिटित्यत्र कृञिति प्रत्याहारग्रहणसामर्थ्येन तत्र भूरादेशाभावोपपत्तेः । अन्यथा हि प्रतिपत्तिलाघवाय कृभ्वनुप्रयुज्यत इत्येव ब्रूयादित्याशयः । यद्यपि च चान्द्रैरनुप्रयोगादन्यत्रापि क्वचित्क्वचिद्भूरादेशमनभ्युपगम्यैव प्रादुरास, बहुलक्ष्यपाच्छविरित्यादिमहाकाव्यप्रयोगसमर्थनादत्रापि तदभावव्युत्पादनसम्भवादनुप्रयोगपर्यन्तधावनानर्थक्यं तथाऽप्युक्तयुक्त्याऽनुप्रयोगे भूरादेशाभावसिद्धावपि ततोऽन्यत्रापि भूरादेशाभावे निमित्ताभावेन तदसिद्ध्याऽनुप्रयोगपर्यन्तं धावनम् । अत एवोक्तप्रयोगोऽपि विस्तरे बभूवार्थे विभक्तिप्रतिरूपकनिपातत्वेनैव समाहितः । एतदेवाभिप्रेत्योक्तं धातुवृत्तिकृता 'अत्र युक्तिर्न दृश्यत इती'ति सर्वमनवद्यम् ।

वा०र०— **नन्वस्तेरित्यादि** । लिटि परोक्षे लिट् इत्यनेन । द्वित्वे लिटिधातोरनभ्यासस्य इति सूत्रेण । **दीर्घत्व इति** । अभ्यासस्यादेः अतो दीर्घस्य तेन विधानादिति भावः । **नुडभाव इति** । तस्मान्नुट् द्विहल इत्यनेन दीर्घीभूतात् आकारात् परस्परद्विहलो धातोः लुट्विधानात् अत्र दीर्घभूतात् आकारात् परधातुत्वेन प्रसक्तस्य लुटो भावः इत्यर्थः । **आर्धधातुके परे इति** । नन्वस्तेर्भूरित्यत्रार्धधातुक इति अधिकारसूत्रात् प्राग्गार्धधातुक इत्यत्र या सप्तमी स्वविषयसप्तम्येव भवति न तु परसप्तमी ततश्चार्धधातुकविवक्षायामस्तेर्भूरादेशविधायकत्वात् आर्धधातुकत्वविवक्षायां इत्येव वक्तव्यं तत् कथं परत्वोक्तम् । न चास्य परसप्तमीत्वमेव किं न स्यादिति वाच्यम् । तथा सति भाव्यमिति रूपापत्तेः । तथा हि । परत्वविवक्षायां हि धातोरार्धधातुके

परि०— अस्तेरिति । असभुवीतिधातोरार्धधातुके परतो भूरित्ययमादेशो भवतीति पाणिनीयसूत्रार्थः । तथा च बभूवेति स्यादिति भावः । **इति वचनादिति** । 'चादयोऽसत्त्वे' इत्यत्र चादिगणपाठमध्ये 'उपसर्गविभक्तिस्वरप्रतिरूपकाश्च निपाताः' इति पाठादिति भावः । शङ्कते **विभक्तिप्रतिरूपकमित्युच्यत इत्यादि** । केवलस्यासेति तिङ्विभक्त्यन्तस्याभावेऽपि कारयामास इत्यादिप्रयोगेषु आम्प्रत्ययान्तादव्ययादनुप्रयुज्यमानं त्वासेति विभक्त्यन्तमस्त्येवेति भावेन समाधत्ते **न नास्तीति** । 'कृञ्चानुप्रयुज्यते लिटी'ति सूत्रेण कृभ्वस्तीनामामन्तादनुप्रयोगस्योक्तत्वादिति भावः ।

गु०दी०— आमन्तानुप्रयोगस्य इत्यत्र कारयामास पातयामासेत्यादौ कारयां पातयामित्याद्या-मन्तोपपदमनुसृत्य प्रयोगस्येत्यर्थः । अङ्गीकृत्येदमुदितम् । वस्तुतस्तु 'लावण्यमुत्पत्तुमिवास यत्नः' 'तस्माद्धान्यन्नपरः किञ्चनासे'ति लोकवेदयोः प्रयोगदर्शनात् । 'अस्तेर्भूरि'त्यस्य लटीव लिट्यप्यनित्यत्वं द्रष्टव्यम् ।

यावु०— अस्तेर्भूरित्यस्येति । अस्तेर्भूरादेशः स्यादार्धधातुक इति सूत्रार्थः । तथा च बभूवेति भवितव्यमिति भावः । **विभक्तिप्रतिरूपकमिति** । चिरायेत्यादिवद्विभक्त्यन्तसदृशमित्यर्थः । **न चैवं विभक्ति-रिति** । बहुव्रीहिविवक्षयाऽतिचिरायेति यद्विभक्त्यन्तं पदं तत्प्रतिरूपकं चिरायेत्यादेः । न चैवं प्रकृते । अस्तेर्भूरित्यस्य नित्यत्वेनाऽसेति विभक्तेः कदाऽप्यनुपपत्तेरिति भावः । **आमन्तेति** । इन्दामासेत्यादावित्यर्थः । 'कृञ्चानुप्रयुज्यते लिटी'त्यस्तेरामन्तानुप्रयोगविधानात् । तत्र च विधानसामर्थ्यादस्तेर्भूभावो नेति वैया-करणैरुक्तत्वादिति भावः ।

वं०प०— उत्तरमाह **विभक्तीति** । पुनश्शङ्कते **विभक्तीति** । एकवचनादिरूपा विभक्तिरित्यर्थः । उत्तरमाह **न नास्तीति** । अस्तीत्यर्थः । **आमन्तेति** । कारयामासेत्यादावाम्प्रत्ययान्ताव्ययमनु आसेत्येक-वचनरूपविभक्तिप्रयोगस्य सत्त्वादित्यर्थः । अनु प्रयुज्यते लिटीति विधानसामर्थ्यादामन्तानुप्रयोगेऽस्तेर्भूभावो नेति भावः ।

कं०रा०— नन्वासेति कथमिति । अस्तेर्भूरित्यार्धधातुकविषये । अस्तेर्भूभावविधानस्य नित्यत्वेन अस्तेर्लिटि तदादेशस्य तिटः लिड्चेत्यार्धधातुकतया भूभावपरस्मैपदानां णलतुसुस्थलथुसणल्वमा इति लिडादेशे तिपो णलादेशे लिटिधातोरनभ्यासस्येति द्विर्वचने अभ्यासे चर्चेति जस्त्वे भवतेर इत्यभ्यासोऽकारस्याकारे भुवोवुग्लुङ्लिटोविति वुगागमे च बभूवेति भवितव्यमासेति तु कथमित्यर्थः । **विभक्तीति** । विभक्तिप्रतिरूपकं चाव्ययं भवतीति वचनाद् आसेत्येतद्धि विभक्तिप्रतिरूपकमव्ययमेव नत्वस्तेर्लिटि रूपं येनोक्तशङ्कावकाश इति

भावः । नन्वासेत्येतद्धि विभक्त्यन्तप्रतिरूपकमव्ययमित्युच्यते कारयामासेति तिट विभक्त्यन्तं क्वचित्क्वचिदस्ति अतो न तत्प्रतिरूपकाव्ययत्वमेतस्येति शङ्कते **विभक्तिप्रतिरूपकमुच्यत इति** । परिहरति **न नास्तीति** । आत्मेति तिङ्विभक्त्यन्तं क्वचिदपि नास्तीति न । कारयामास शरयामासेत्यादौ कृभूत्वानुप्रयुज्यते लिटीति विहितस्य आम्प्रत्ययान्तादनुप्रयुज्यमानस्य तिङ्विभक्त्यन्तस्यासेत्यस्य रूपस्य सत्त्वादित्यर्थः । विभक्तिप्रतिरूपकमव्ययमेतदित्युपलक्षणम् । असगतिदीप्त्यादि दानेष्विति धात्वन्तरस्य लिटि रूपमेतदित्यपि समाधानं द्रष्टव्यम् ।

शे०वा०— नन्वस्तेर्लिटि द्वित्वे हलादिशेषे अत आदेरि'ति दीर्घत्वे द्विहल्त्वाभावान्नुडभावे सवर्णदीर्घत्वे च सत्यासेति रूपनिष्पत्तिर्भवतीति काऽत्र कथन्तेत्यत आर्धधातुके परे 'अस्तेर्भूः' इत्यस्तेर्भूरादेशविधानेन बभूवेत्येव लिटि तद्रूपनिष्पत्तेर्न लिटि आसेति रूपनिष्पत्तिः सम्भवतीत्याशयेनाह **अस्तेर्भूरित्यस्येति** । परिहरति **विभक्तीति** । विभक्त्यन्तसदृशमित्यर्थः । बभूवार्थ इति शेषः । यथा चिरायेत्यादिकमिति भावः । **न चैवमिति** । अतिचिरायेत्यादिबहुव्रीहिसमासस्य साक्षाद्विभक्त्यन्तत्वमस्तीति युक्तं तत्प्रतिरूपकत्वं चिरायेत्यादेः । प्रकृते च सर्वत्रार्धधातुकेऽस्तेर्भूरादेशविधानेन आसेति विभक्त्यन्तशब्दस्यैवाभावान्न तत्प्रतिरूपकत्वमस्येति भावः । **आमन्तेति** । 'कृञ् चानुप्रयुज्यते लिटि' इत्यस्तेरामन्तानुप्रयोगविधानात् । इदामित्याद्यामन्तं पदम् । अनु पश्चात्प्रयुज्यमानस्य लिडन्तस्यासेत्यस्य विद्यमानत्वाद्युक्तं तिङन्तप्रतिरूपकाव्ययत्वमासेत्यस्येति भावः । ननु चास्तेर्भूभावस्य नित्यतयेन्दामासेत्यादावपि तत्प्रसङ्गोऽवर्जनीय इति चेत् । कृञ् चानुप्रयुज्यते लिटित्यत्र कृञिति प्रत्याहारग्रहणसामर्थ्येन तत्र भूरादेशाभावोपपत्तेः । अन्यथा हि प्रतिपत्तिलाघवाय कृभ्वनुप्रयुज्यत इत्येव ब्रूयादित्याशयः । यद्यपि च चान्द्रैरनुप्रयोगादन्यत्रापि क्वचित्क्वचिद्भूरादेशमनभ्युपगम्यैव प्रादुरास, बहुलक्ष्यपाच्छविरित्यादिमहाकाव्यप्रयोगसमर्थनादत्रापि तदभावव्युत्पादनसम्भवादनुप्रयोगपर्यन्तधावनानर्थक्यं तथाऽप्युक्तयुक्त्याऽनुप्रयोगे भूरादेशाभावसिद्धावपि ततोऽन्यत्रापि भूरादेशाभावे निमित्ताभावेन तदसिद्ध्याऽनुप्रयोगपर्यन्तं धावनम् । अत एवोक्तप्रयोगोऽपि विस्तरे बभूवार्थे विभक्तिप्रतिरूपकनिपातत्वेनैव समाहितः । एतदेवाभिप्रेत्योक्तं धातुवृत्तिकृता 'अत्र युक्तिर्न दृश्यत इती'ति सर्वमनवद्यम् ।

वा०र०— **नन्वस्तेरित्यादि** । लिटि परोक्षे लिट् इत्यनेन । द्वित्वे लिटिधातोरनभ्यासस्य इति सूत्रेण । **दीर्घत्व इति** । अभ्यासस्यादेः अतो दीर्घस्य तेन विधानादिति भावः । **नुडभाव इति** । तस्मान्नुट् द्विहल इत्यनेन दीर्घीभूतात् आकारात् परस्मरद्विहलो धातोः लुट्विधानात् अत्र दीर्घभूतात् आकारात् परधातुत्वेन प्रसक्तस्य लुटो भावः इत्यर्थः । **आर्धधातुके परे इति** । नन्वस्तेर्भूरित्यत्रार्धधातुक इति अधिकारसूत्रात् प्राप्तार्धधातुक इत्यत्र या सप्तमी स्वविषयसप्तम्येव भवति न तु परसप्तमी ततश्चार्धधातुकविवक्षायामस्तेर्भूरादेशविधायकत्वात् आर्धधातुकत्वविवक्षायां इत्येव वक्तव्यं तत् कथं परत्वोक्तम् । न चास्य परसप्तमीत्वमेव किं न स्यादिति वाच्यम् । तथा सति भाव्यमिति रूपापत्तेः । तथा हि । परत्वविवक्षायां हि धातोरार्धधातुके

भूते परस्मिन् विधीयमाने एव आदेशादिकं भवतीति एष्टव्यम् । एवं हि यस्मजाध्यादेः आदेशस्य परवत्वेन उपपत्तिः तत्रानुपपत्तेभवेऽपि केवलस्यास्तेरार्धधातुकपूर्वत्वाभावेन भूरादेशो न स्यादेव । यदि च प्रथमत एव प्रत्यय उत्पाद्यते तर्हि अस्तेर्हलन्तत्वेन ऋहलोर्ण्यत् इति ण्यति सति आर्धधातुक तस्मिन् परतो भूरादेशे तदनन्तरं णित्वादचो ञ्णिति इति वृद्धौ धातोस्तन्निमित्तस्यैवेति सूत्रेण आवादेशे च भाव्यमिति प्राप्तेः । ततः उभयतः पाशारज्जुः । एवं प्रवैयं आख्याय्यं इति रूपापत्तिः बोध्या । प्रपूर्वक अजधातोश्चक्षिङश्च हलन्तत्वात् ण्यतिपश्चात्तयोः क्रमेण वीख्या इत्यादेशे वीत्यस्य वृद्धौ ख्या इत्यस्मात् आतो युक् चिण् कृतोरिति युकि प्रवैयं इत्यादेः प्राप्तेः । ततश्च भव्यं प्रवेयं आख्येयं इति रूपानुपपत्तिरिति । तत्परिहारार्थं विषयसप्तमीत्वमेव वाच्यम् । न चैवं सति ह्युक्तदोषप्रसङ्गोऽस्ति । आर्धधातुकस्य परत्वाभावेऽपि अस्तेरार्धधातुकविषयत्वेन तन्मात्रेण प्रथमत एव भूरादेरोततो हलन्तत्वाभावेन ण्यदप्रसक्त्या अचो यत् इति यदि गुणे वान्तोऽपि प्रत्यय इत्यवादेशे भव्यमिति रुपसिद्ध्युपपत्तेः । एवं अज् चक्षिणोरार्धधातुकविषये वीख्या इति च प्रथम एव आदेशे हलन्तत्वाभावेन ण्यदप्रसङ्गात् अचो यत् इति आद्यस्य सार्वधातुकेत्यनेन गुणे द्वितीयस्य धातोरीद्यतीति सूत्रेण यतिपरतः इदागमे गुणे च प्रवेयं आख्येयमिति रूपोपपत्तिः । ब्रुवस्तु क्यादेशानन्तरं एव ण्यदङ्गीकारात् वाच्यमित्येव रूपं न तु तदादेशात् पूर्वं अचो यत् आश्रयणमिति वाच्यमिति रूपापत्तिः । आर्धधातुक इति द्वितीयचतुर्थसूत्रमञ्जर्यां स्पष्टमेतत् । ततश्च विषयसप्तमीत्वात् पर इति व्याख्यानं अनुपपन्नमिति चेत् । अत्र ब्रूमः । यद्युक्तं विषयसप्तम्येवार्धधातुक इति सप्तमीति । तत्तथैव । न च एतावता परत्वोक्तिरयुक्ता । स हि तदा स्यात् यदि आर्धधातुके परे इति सूत्रानुवृत्तस्य व्याख्यानं स्यात् न चैवम् । किन्तु अस्तेर्भूरादेशे निमित्तभूतार्धधातुकविषयत्वोपदर्शनार्थं आर्धधातुके परे इति उक्तम् । न च तर्हि सूत्रानुसारेण तद्विषय इत्येव कुतो नोक्तमिति वाच्यम् । न हि आर्धधातुकेऽपरतोऽपि आदेशादि सम्भवार्थं अङ्गीकृते विषयत्वे परतो आर्धधातुके शून्यमात्रविषयम् । तथा सति यदादीनां ल्यबादावार्धधातुके परतो जातानां जग्ध्याद्यादेशादीनां अनुपपत्तिप्रसङ्गात् । अपि तर्हि यत्र प्रत्ययस्य प्रथममेवोत्पादेऽपि विवक्षितरूपोपपत्तिः तत्र तथात्वं यत्र तु प्रत्यस्य प्रथममुत्पादे विवक्षितरूपसिद्धिः तदभावेऽपि प्रत्ययाश्रितं कार्यं भवत्येव । एवं च विषयत्वविवक्षायाः उक्तोभयसाधारण्यात् सामान्यत्वेन तदविरोधात् न प्रकृते परत्वोक्तेरयुक्तेति दिक् । अस्तेरूपेत्यर्थः । अव्ययगणे विभक्तिप्रतिरूपका इत्युक्तविभक्त्यन्तसदृशाः इति तट्टीकाकारीयं व्याख्यानमनुसृत्याह **विभक्त्यन्तेति** । जातमिति मूलाभिप्रेतं अर्थविशेषं दर्शयति **बभूवेति** । **यथेति** । एतच्चातिचिरायेत्यादि उत्तरटीकायां स्पष्टं भविष्यति । **कृञ्चानुप्रयुज्यन्ते लिटीत्यादि** । अत्र इदामित्यादेव व्याख्यानम् । तत्रास्तेरामन्तानुप्रयोगः केन सिद्धः इत्यतः कृञ्चानुप्रयुज्यते लिटि इत्यतः आमन्तानुप्रयोगविधानादिति । कथमत्र विधानमिति चेत् । उच्यते । कृञ् इति हि न स्वरूपमात्रग्रहणम् । कृञ्धातुमात्रग्रहणं न भवतीति यावत् । तथा सति कृञः एवानुप्रयोगप्राप्त्या भ्वस्त्योस्तदभावेन तद्व्यावृत्त्यर्थं आम् प्रत्ययवत् कृञोऽनुप्रयोगस्य इत्यत्र सूत्रे कृञ्ग्रहणं अनर्थकं स्यात् । तत्र हि भ्वस्तिव्यावृत्त्यर्थमेव कृत् इति स्वरूपग्रहणम् । न चात्रापि स्वरूपग्रहणे भ्वस्त्योः

अनुप्रयोगप्रसक्तिरस्ति । ततश्च तन्निषेधायोगः । न चाम् प्रत्यय इति सूत्रे कृञ् इति प्रत्याहारग्रहणं कृञ् चेति सूत्रे तु स्वरूपग्रहणमेव । न चैवं सति उक्तानुपपत्तिरस्तीति वाच्यम् । तथा सति कृभ्वस्तीनां ग्रहणप्राप्त्या तेषां च त्रयाणां अनुप्रयोगस्य केनाप्यप्राप्तत्वेनात्र तदनुवादेनात्मनेपदविधानानुपपत्तिप्रसङ्गात् । किं च कृञोऽनुप्रयोगस्यात्मनेपदसद्भावेऽपि ईक्षाम्बभूव-ईक्षामासेभ्वस्त्योः परस्मैपदस्यैव सत्त्वेनात्मनेपदाभावात् आमिति सूत्रे कृभ्वस्तिग्रहणायोगः । अत एव उभयत्र प्रत्याहारग्रहणपक्षोऽप्यपास्तः । किन्तु कृञ् चेति सूत्रे एव कृञ् प्रत्याहारग्रहणम् । क्रमसन्निविष्टानां प्रत्याहारः । अभूततद्भावे कृभ्वस्तियोगः इत्यत्रत्यकृशब्दादारभ्य कृञो द्वितीयतृतीयेत्यत्रत्य कृञ् ञकारेण प्रत्याहारः । ननु ञकारस्येत्वाभावात् कथमनेन प्रत्याहार इति चेत् सत्यम् । कृञो द्वितीयेत्यत्रस्येत्वाभावेऽपि क्वचित् इत्संज्ञो दृष्टः इति युक्तं प्रत्याहारत्वं इत्याहुः । अस्य प्रत्याहारत्वे च कृञ्ग्रहणेन कृभ्वस्तीनां गृहीतत्वेनानुप्रयोगसिद्धेः भ्वस्तिव्यावृत्तार्थं कृञ्ग्रहणं युक्तमिति आम्प्रत्ययवत् इत्येतत् सूत्रीयकृञ्ग्रहणान्यथानुपपत्तिः । एवं कृञ् चेति सूत्रे प्रत्याहारग्रहणे प्रमाणं भवति । शिष्टं कैयटादौ अवधेयम् । ततश्चास्तेरनुप्रयोगसिद्धिः इति । अनुशब्दमनूद्य व्याचष्टे **अनु पश्चादिति** । प्रयोगस्येत्येत् व्याख्यानं **प्रयुज्यमानस्येति** । अस्तेर्भूरित्येतत्सूत्रीय कृञ् चानुप्रयुज्यते लिटीति प्रत्याहारेत्यादिकाशिकादिकमनुस्मृत्य समाधत्ते **प्रत्याहारग्रहणसामर्थ्येनेति** । कृञ् इति प्रत्याहारेण भ्वस्तीनां ग्रहणात् अस्तेः पृथग्ग्रहणसामर्थ्येनेत्यर्थः । तदेवोपपादयति **अन्यथा हीति** । यदि लिट्यपि अस्तेर्भूरादेशः तर्हि भूग्रहणेनैव भ्वस्त्योर्ग्रहणसिद्धेः कृभ्वित्येव वक्तव्यं स्यात् । तदैव लिट्यपि भूरादेशनिश्चयसम्भवी कृञ्ग्रहणे च कृभ्वस्तीनां त्रयाणां प्राप्त्या अस्तेरस्तित्वेन ग्रहणं न किन्तु भुत्वेनेति निश्चयायोगः । तेन एवं ज्ञायते लुटि भूरादेशो नास्तीति भावः । **उक्तयुक्त्येति** । कृभ्वनुप्रयुज्यते इत्यनुक्त्वा कृञ्ग्रहणेन भुरादेशाभाव इति उक्तयुक्त्येत्यर्थः । **ततोऽन्यत्रापीति** । यदि हि अनुप्रयोगस्थलेऽपि भूरादेशः स्यात् तर्हि उक्तनिमित्तमनादृत्य क्वचित् भूरादेशतदभावौ इच्छाधीनौ स्वीकर्तव्यौ । न चैवं विद्यमानत्वेऽपि नोदाहरणमात्रस्य तत्र उक्तनिमित्ताभावेन आदेशाभावानुपपत्तिरेव । तथा चानुप्रयोग एव आदेशाभावे निमित्तमिति चान्द्रोक्तं अनुपपन्नमिति भावः । कथं तर्हि प्रादुरासेति प्रयोगसमर्थनं भवत्पक्षेऽपीत्यत आह **अत एवेति** । उपलक्षणं चैतत् । अस्गताविति धातोः प्रयोगोऽप्यस्तीपि द्रष्टव्यम् । शेषीकृतायैवोक्तत्वात् । **विस्तर इति** । इत्येतन्नामकग्रन्थेत्यर्थः । **वृत्तिकृतेति** । अदादि गुणेऽसभुवीति धातुविचार इति शेषः ।

स०न्न०— नित्यत्वादिति । आर्धधातुके परत इति शेषः । **विभक्तिप्रतिरूपकमिति** । विभक्त्यन्तसदृशमित्यर्थः । **आमन्तेति** । इन्द्रामास कारणयामासेत्याद्यामन्तप्रयोगस्य सत्त्वादित्यर्थः ।

विठ्ठल०— अस्तेर्भूरित्यस्येति । अस भुवीत्यस्य धातोर्भूरित्यादेशो भवत्यार्धधातुके पर इति सूत्रार्थः । **बभूवेति** । भवितव्यमिति भावः । शङ्कते **विभक्तीति** । **आमन्तानुप्रयोगस्येति** । केवलमासेत्यादावाप्रत्ययानुप्रयोगस्य विद्यमानत्वादित्यर्थः ।

चषकः— अतिचिरायेत्यादिबहुव्रीहिसमासस्य कृत्तद्धितेत्यनुशिष्टप्रातिपदिकसंज्ञानियन्त्रितविभक्त्यन्तत्वेन तत्सादृश्यं चिरायेत्यादेरस्ति प्रकृते च दर्शितादेशस्य नित्यतया आसेति विभक्त्यन्तस्याभावेन न तत्प्रतिरूपमस्येति हृदयम् । **आमन्तेति** । कृञ् चान्विति सूत्रे कृञिति प्रत्याहारग्रहणसामर्थ्येनास्तेर्भूभावो नेति पाणिनीया अभ्यधुरितीन्दामासेत्यादिकमेव विभक्त्यन्तमस्तीति तत्सादृश्यं सूपपादमिति भावः । प्रपञ्चितं चैतत्प्रपञ्चकैः ।

॥ इति तत्र 'आस' इत्यनुव्याख्यानप्रयोगस्य व्याकरणशुद्धिः ॥

॥ इति 'शब्दत्वे सत्यबुद्धिपूर्वकत्व'स्यापि हेतोः प्रमाणाविरुद्धत्वे सति सम्यगनुभवसाधनत्वमस्त्येव ॥

* * *

॥ अथ 'शब्दत्वे सत्यबुद्धिपूर्वकत्व'हेतुना सम्यगनुभवसाधनत्वाभावसाधने प्रमाणविरुद्धत्वमुपाधिः ॥

३९ **सु०**— नन्वेवं तर्हि प्रयुज्यते, 'श्रुतिर्न सम्यगनुभवसाधनं शब्दत्वे सत्यबुद्धिपूर्वकत्वादिति, यद्वा श्रुतिर्नागमोऽबुद्धिपूर्वकत्वादिति; अबुद्धिपूर्वकत्वं च विवक्षितार्थतत्त्वज्ञानपूर्वकत्वाभावः । आद्य(स्यापि)स्य पिपीलिकालिपावप्रवेशोऽप्युन्मत्तवाक्यं दृष्टान्तो भविष्यति, न चोन्मत्तवाक्यमपि प्रमाणं प्रमाणविरुद्धत्वात्'; इत्यत आह **विरुद्धं त्विति** ।

अनु०— विरुद्धं तु विरोधादेव बाधितम् ।

प्रमाणविरुद्धं यदुन्मत्तवाक्यं तत् **प्रमाणविरोधादेव बाधितम्** अयथार्थमिति यावत् । न तूक्तहेतुभ्यामिति । सोपाधिकतामनेनाचष्टे । अत एवाप्तप्रणीतवाक्यत्वहेतुरप्यपास्तः ।

अयमभिसन्धिः । न तावत्सम्यगनुभवसाधनत्वाभावो ज्ञानसाधनत्वाभावेन, ज्ञानसाधनत्वस्योभयसिद्धत्वात्; नापि स्मृतिसाधनत्वेन, अननुभूतविषयत्वसम्मतेः; ततो विपरीतबोधकत्वेनैवेति वाच्यम् ।

एवं द्वितीयप्रयोगेऽपि न तावदनागमत्वमशब्दत्वेन, शब्दत्वस्योभयसम्मतत्वात् । तस्मादयथार्थत्वेनेति वक्तव्यम् ।

एवं तृतीयप्रयोगेऽपि साध्यनिष्कर्षः कर्तव्यः । तथा च तत्र प्रमाणबाधितत्वमुपाधिः ।

यद्वाऽनुभवसाधनत्वावच्छिन्ने प्रथमसाध्ये, वाक्यत्वावच्छिन्ने द्वितीयसाध्ये, बोधकत्वावच्छिन्ने तृतीये चायमुपाधिरिति ।

नन्वस्योपाधेः यदयथार्थं तत्प्रमाणविरुद्धमिति साध्यव्यापकत्वेऽपि साधनाव्यापकत्वं कथमित्यत आह विरोधेति ।

विरोधादर्शनात्

पक्षीकृतायां श्रुतावुक्तसाधनसद्भावेऽपि, प्रमाणविरोधस्य अदर्शनात् । साधनाव्यापकत्वमिति शेषः ।

अत्र विरोधाभावादिति वक्तव्येऽदर्शनादित्युक्तं विरोधाभावसाधनार्थमिति द्रष्टव्यम् ।

परि०— नन्वेवं तर्हीति । अबुद्धिपूर्वकत्वात् पिपीलिकालिपिवच्छ्रुतिरप्रमाणमिति प्राक्तनप्रयोगे सम्यगनुभवसाधनं न भवतीति विवक्षायामपि हेतुविकल्पेनोलूकव्यापारे व्यभिचारेण दूषणपक्षे एवं वक्ष्यमाणदिशोलूकव्यापारे व्यभिचाराभावाय द्वेधा प्रयोग उच्यत इत्यर्थः । **आद्यस्यापीति** । शब्दत्वे सतीत्यादिहेतोरित्यर्थः । न केवलं प्राग्विकल्पितानादित्वादिहेतोरित्यपेरर्थः । **उक्तहेतुभ्यामितीति** । केवलाबुद्धिपूर्वकत्वहेतुना । शब्दत्वविशेषणयुक्तेन चेत्यर्थः । **अत एव** सोपाधिकत्वादेव । आप्ताप्रणीतवाक्यत्वादुन्मत्तवाक्यवत् वेदस्याप्रामाण्यमिति पूर्वपक्षदशोक्तप्रयोगस्थहेतुरपीत्यर्थः । **अननुभूतेति** । अननुभूतार्थविषयकत्वस्य श्रुतावुभयसम्मतत्वादित्यर्थः । **तृतीयेति** । आप्ताप्रणीतत्वादुन्मत्तवाक्यवद्वेदस्याप्रामाण्यमिति प्रयोगेऽपि अप्रामाण्यं न तावदबोधकत्वेन बोधकत्वस्योभयवादिसम्मतेः । किं त्वयथार्थत्वेनेत्ययं निष्कर्षः कर्तव्य इत्यर्थः । निष्कर्षमकृत्वा यथाश्रुत(वाक्य एव)साध्य एव सोपाधिकत्वमाह **यद्वेति** । **प्रथमसाध्य इति** । सम्यगनुभवसाधनत्वाभावरूपे अनागमत्वरूपे द्वितीये साध्ये अप्रामाण्यरूपे तृतीय इत्यर्थः । घटादौ साध्याव्यापकत्वनिरासाय सर्वत्रावच्छेदकोक्तिः । साध्यत्रयेऽपि निष्कृष्टार्थानुवादः **यदयथार्थमिति** ।

गु०दी०— यद्वा अनुभवसाधनत्वावच्छिन्न इत्यत्र सम्यगनुभवसाधनं नेति साध्यस्य आगमो नेति साध्यस्य प्रमाणं नेति साध्यस्य च घटे गतत्वेन प्रमाणबाधितत्वरूपोपाधेश्च तत्राभावेन साध्याव्यापकता स्यादित्यतः अनुभवसाधनत्वावच्छिन्ने वाक्यत्वावच्छिन्ने बोधकत्वावच्छिन्ने इत्युक्तम् ।

याद्यु०— न च बुद्धिपूर्वकत्वं न तावदबुद्धिजन्यत्वरूपमिह सम्भवति । दृष्टान्ततया वक्ष्यमाणोन्मत्तवाक्येऽन्ततो पदावलीबुद्धिपूर्वकत्वस्यापि सम्भवेन साधनवैकल्यप्रसङ्गात् । नापि प्रतिपाद्यार्थबुद्ध्यादिपूर्वकताविरहरूपं तदत्र वक्तुं शक्यम् । उन्मत्तवाक्यस्यापि भ्रमरूपवाक्यार्थज्ञानपूर्वकत्वात् उक्ततदभिसन्धिपूर्वकत्वाच्च साधनवैकल्यानिस्तारात् । अत आह **अबुद्धिपूर्वकत्वं चेति** । तथा चोन्मत्तवाक्यस्य प्रतिपाद्यार्थज्ञानपूर्वकत्वेऽपि तत्तत्त्वज्ञानपूर्वकत्वं नास्तीति हेतुसत्त्वान्न साधनवैकल्यमिति भावः । **अत एवेति** । वेदोऽप्रमाणमाप्ताप्रणीतवाक्यत्वादुन्मत्तवाक्यवदिति पूर्वपक्षसमये कथितहेतुरपि सोपाधिकत्वादेवापास्त इत्यर्थः । ननु प्रथमसाध्ये सम्यग्ज्ञानरूपस्मृतिजनके संस्कारे द्वितीयसाध्ये प्रत्यक्षादिप्रमाणे यथार्थज्ञानजनकत्वरूपतृतीयसाध्ये चाबोधके कचटतपादिशब्दे व्यभिचारेण साध्याव्यापकतया कथमस्योपाधित्वमित्यत आह **अयमभिसन्धिरिति** । तथा च वाद्युक्तसाध्यव्यापकत्वाभावेऽपि पर्यवसितसाध्यव्यापकतयाऽस्योपाधित्वमुपपद्यत एव तस्याप्यभियुक्तैर्दूषणतयोच्यमानत्वादिति भावः । तदुक्तम् । 'पर्यवसितसाध्यव्यापकत्वे सति साधनाव्यापक उपाधिः । पर्यवसितं साध्यं पक्षधर्मताबललभ्यम् । यथा शब्दोऽनित्यत्वातिरिक्तशब्दधर्मातिरिक्तधर्मवान् मेयत्वादित्यत्र पर्यवसितं यत्साध्यमनित्यत्वं तस्य व्यापकं कृतकत्वमुपाधिरि'ति । अन्यत्राप्युक्तम् । 'वाद्युक्तसाध्यनियमच्युतोऽपि कथकैरुपाधिरुद्भाव्यः । पर्यवसितं नियमयन् दूषकताबीजसाम्राज्यादि'ति । **एवं तृतीयेति** । आप्ताप्रणीतवाक्यत्वादित्यत्रापि यथार्थज्ञानाजनकत्वलक्षणाप्रामाण्यरूपस्य साध्यस्यायथार्थज्ञानजनकत्व एव पर्यवसानं वाच्यमित्यर्थः ।

वं०प०— एवं तर्हीति । उक्तरीत्या तर्हि प्रयुज्यत इति शङ्कितुः प्रतिज्ञेयम् । प्रत्यक्षादौ व्यभिचारवारणाय शब्दत्वे सतीत्युक्तम् । **आगमः** निर्दोषः शब्दः । ननु यद्यपि द्वितीयानुमाने पिपीलिकालिपेर्दृष्टान्तत्वं युक्तं, न प्रथमानुमाने; पिपीलिकालिपेरशब्दत्वात्; तथाऽपि दृष्टान्तान्तरमाद्यानुमाने भविष्यतीत्याह **आद्यस्येति** । तत्र साध्यवैकल्यमाशङ्क्य निषेधति **न चेति** । **प्रमाणं** येन दृष्टान्तता न स्यादिति शेषः । **उक्तहेतुभ्यामिति** । तथा चोन्मत्तवाक्येऽयाथार्थ्ये विरुद्धत्वस्यैव प्रयोजकत्वं न शब्दत्वे सत्यबुद्धिपूर्वकत्वाबुद्धिपूर्वकत्वहेत्वोरिति ध्येयम् । प्रयोजकश्चोपाधिरिति भावः । **अत एव** सोपाधिकत्वादेव । **तथा च तत्रेति** । एवं च न संस्कार-प्रत्यक्षादिप्रमाण-कचटतपादिशब्देषु साध्याव्यापकतेति भावः । एवं शुद्धसाध्यव्यापकतापर्यवसन्नपर्यवसितसाध्यव्यापकोपाधिमुक्त्वा पक्षधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकं तमेवोपाधिमाह **यद्वेत्यादिना** । तथा च न संस्कारादौ साध्याव्यापकतेति ध्येयम् ।

कं०रा०— अबुद्धिपूर्वकत्वमिति । अबुद्धिपूर्वकत्वं च विवक्षितार्थतत्त्वज्ञानपूर्वकत्वाभावः । न तु अनादित्वं सादित्वेऽपि बुद्धिजन्यत्वाभावो वा येनोक्तदोषः स्यादिति भावः । **आद्यस्येति** । शब्दत्वे सत्यबुद्धिपूर्वकत्वादित्याद्यहेतोः पिपीलिकालिपावसत्त्वेन तस्याः दृष्टान्तत्वायोगेऽप्युन्मत्तवाक्यं दृष्टान्तो भविष्यतीत्यर्थः । **अत एवेति** । प्रमाणविरुद्धत्वरूपोपाधिग्रस्तत्वादेव वेदाप्रामाण्यसाधकत्वेनोपन्यस्तः आप्तप्रणीतवाक्यत्वहेतुरप्यपास्त इत्यर्थः । ननु श्रुतिर्न सम्यगनुभवसाधनं शब्दत्वे सत्यबुद्धिपूर्वकत्वादित्याद्यनुमानसाध्यस्य

सम्यगनुभवसाधनत्वाभावादेः स्मृतिसाधनादौ सत्त्वेऽपि प्रमाणविरुद्धत्वरूपोपाधेरभावेन साध्याव्यापकत्वाभावे पर्यवसितसाध्यव्यापकत्वेऽदस्योपाधित्वमिति वदन्नादौ साध्यपर्यवसानं दर्शयति **अयमभिसन्धिरित्यादिना** । **एवमिति** । वेदो न प्रमाणमाप्तप्रणीतवाक्यत्वादिति तृतीयप्रयोगेऽपि प्रामाण्याभावरूपसाध्यं न ताव-द्बोधकत्वाभावेन बोधकत्वस्योभयसिद्धत्वादतो विपरीतबोधकत्वेनैवेति वाच्यमित्येवं साध्यनिष्कर्षः कर्तव्य इत्यर्थः । **तत्रेति** । पर्यवसितसाध्य इत्यर्थः । **अनुभवसाधनावच्छिन्न इति** । तथा च स्मृतिसाधने अनुभवसाधनत्वावच्छिन्नसम्यगनुभवत्वाभावरूपसाध्यस्यैवासत्त्वान्न साध्यव्याप्तिरिति भावः । **वाक्यत्वेति** । तथा च प्रत्यक्षप्रमाणे वाक्यत्वावच्छिन्नागमत्वाभावरूपसाध्यस्यैवासत्त्वान्न तत्रोपाधेः साध्याव्यापकतेति भावः । **बोधकत्वेति** । तथा चाबोधके बोधकत्वावच्छिन्नप्रामाण्याभावरूपसाध्यस्यैवासत्त्वान्न तत्र साध्या-व्यापकतेति भावः । **अत्रेति** । उपाधेः पक्षे साधनाव्यापकत्वप्रदर्शनाय विरोधाभावादिति वक्तव्ये विरोधा-दर्शनादिति वचनं विरोधाभावसमर्थनार्थमित्यर्थः ।

श्रीनिधि०— आद्यस्येति । आद्यहेतोरित्यर्थः । **पिपीलिकालिपावप्रवेशोऽपीति** । पिपीलिकालिपेः शब्दत्वाभावादिति भावः । **साधनार्थमिति** । योग्यत्वे सत्यदर्शनेन विरोधाभावसमर्थनं सूचकमिति भावः ।

शे०वा०— व्यभिचारेणैव शङ्कितानुमानस्य दूषितत्वादुपाधिप्रदर्शनपरोत्तरवाक्यानर्थक्यमित्यतः प्रयोगपरिष्कारेण व्यभिचारेण परेण परिहृते तदाभासत्वव्युत्पादनार्थं तदिति भावेनोक्तव्यभिचारपरिहाराय तत्प्रयोगपरिष्कारमाह **नन्वेवं तर्हीति** । **शब्दत्वे सतीति** । इदं च शाकुने व्यभिचारपरिहारायेति द्रष्टव्यम् । एवं हेतुविशेषणदानेन व्यभिचारं परिहृत्य साध्यविशेषपरिष्कारेणापि व्यभिचारं परिहरति **यद्वेति** । ततश्च शाकुने सम्यगनुभवसाधनत्वेऽप्यागमत्वाभावान्न तत्र व्यभिचार इति भावः । नन्वबुद्धिपूर्वकं नानादित्वमिह सम्भवति । श्रुतेरनादित्वस्य परेणानङ्गीकारेणानुमानद्वयेऽप्यन्यतरासिद्धिप्रसक्तेः । आद्यहेतौ दृष्टान्ततयाऽभिमते उन्मत्तवाक्ये द्वितीयहेतौ च तेनाभिमतपिपीलिकालिपौ च साधनवैकल्यापाताच्च । नापि बुद्ध्यजन्यत्वं तत् । जन्यमात्रस्य बुद्धिजन्यत्वस्यास्माभिरङ्गीकारेणोन्मत्तवाक्यस्यापि बुद्धिजन्यत्वसिद्ध्या दृष्टान्तस्य साधनवैकल्यप्रसङ्गात् । द्वितीयहेतौ दृष्टान्ततयाऽभिप्रेतपिपीलिकालिपेरपि बुद्धिजन्यत्वेन तत्रापि साधनवैकल्यप्रसङ्गात् । नापि प्रति-पाद्यार्थबुद्ध्यादिपूर्वकताविरहः । उन्मत्तवाक्यस्यापि भ्रमरूपवाक्यार्थज्ञानपूर्वकत्वादुक्ताभिसन्धिपूर्वकत्वाच्च साधन-वैकल्यानिस्तारात् कथमेतदित्यत आह **अबुद्धिपूर्वकत्वं चेति** । ततश्चोन्मत्तवाक्यस्य प्रतिपाद्यार्थभ्रमपूर्वक-त्वेऽपि तत्त्वज्ञानपूर्वकत्वाभावेन हेतुसत्त्वान्न दृष्टान्ते साधनवैकल्यमिति भावः । ननु मूले विरोधादेव बाधित-मित्ययुक्तम् । प्रमाणविरोधस्यैव बाधकत्वादित्यत आह **अयथार्थमिति यावदिति** । विरोधादेवेत्येवकार-व्यावर्त्यमाह **न तूक्तहेतुभ्यामिति** । शब्दत्वे सत्यबुद्धिपूर्वकत्व-बुद्धिपूर्वकत्व-रूपहेतुभ्यामित्यर्थः । एतावताऽपि किमनुमानस्य दूषणमुक्तं भवतीत्यत आह **सोपाधिकतामिति** । **अत एवेति** । वेदो न प्रमाणमाप्तप्रणीत-वाक्यत्वादुन्मत्तवाक्यवदिति पूर्वपक्षदशायामुपन्यस्तहेतुरपि प्रमाणविरुद्धत्वरूपोपाध्याक्रान्तत्वान्निरस्त इत्यर्थः । ननु सम्यगनुभवसाधनत्वाभाववति घटादौ प्रमाणविरुद्धत्वाभावान्न प्रथमप्रयोगे तस्य साध्यव्यापकत्वं सम्भवति ।

प्रमाणीभूतप्रत्यक्षानुमानयोरनागमवृत्त्वेऽपि प्रमाणविरुद्धत्वाभावान्न द्वितीयप्रयोगेऽपि तस्य साध्यव्यापकत्वं सम्भवति । यथार्थज्ञानजनकत्वरूपप्रामाण्याभाववति कचटतपादिशब्दे प्रमाणविरुद्धत्वाभावान्न तृतीयप्रयोगेऽपि तस्य साध्यव्यापकत्वं सम्भवति । तत्कथमस्योपाधित्वमित्यतो वाद्युक्तसाध्यव्यापकत्वाभावेऽपि पर्यवसित-साध्यव्यापकत्वेनास्योपाधित्वमुपपद्यते । वाद्युक्तसाध्यनियमच्युतोऽपि कथकैरुपाधिरुद्भाव्यः । पर्यवसितं नियमयन् दूषकताबीजसाम्राज्यादि'ति पर्यवसितसाध्यव्यापकस्यापि दूषकतायाः परैरङ्गीकृतत्वादित्यभिप्रायेण अनुमानत्रयेऽपि पर्यवसितसाध्यव्यापकतामुपपादयितुं साध्यपर्यवसानमाह **अयमभिसन्धिरिति** । **एवं तृतीयप्रयोगेऽपीति** । वेदो न प्रमाणमाप्तप्रणीतवाक्यत्वादिति तृतीयप्रयोगेऽपि न तावदप्रामाण्याबोधकत्वेन बोधकत्वस्योभयसम्मतत्वात् । अन्यथा तत्र फलव्यभिचारस्योत्थानानुपपत्तेः । ततो विपरीतबोधकत्वेनैव अप्रामाण्यं वाच्यमिति साध्यनिष्कर्षः कर्तव्य इत्यर्थः । **तथा चेति** । घटादौ विपरीतबोधकत्वादिरूप-पर्यवसितसाध्यस्यैवाभावान्न तत्र साध्याव्यापकतेति भावः । शुद्धसाध्यव्यापकस्य पक्षधर्मावच्छिन्नसाध्य-व्यापकस्य साधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकस्य वा यथा शास्त्रे उपाधित्वेन संव्यवहारो न तथा पर्यवसित-साध्यव्यापकस्येति पर्यवसितसाध्यव्यापकस्योपाधित्वस्वीकारो न स्वरस इत्यतोऽत्रापि पक्षधर्मावच्छिन्न-साध्यव्यापकत्वेनैवोपाधित्वमुपपादयति **यद्वेति** । ज्ञानसाधनत्वावच्छिन्नत्वविवक्षया घटादौ साध्याव्याप-कत्वपरिहारेऽपि स्मृतिसाधनत्वेन सम्यगनुभवसाधनत्वाभाववति संस्कारे साध्याव्यापकतापरिहारार्थमनुभव-साधनत्वावच्छिन्नत्वोक्तिरिति ध्येयम् । अत्र चानुभवसाधनत्वावच्छिन्ने प्रथमसाध्य इत्युक्त्योक्तोपाधि-व्याप्यतावच्छेदकत्वं न केवलस्य किन्नाम विशिष्टस्यैवेत्येतदभिप्रेयते न त्वनुभवसाधनत्वस्य सम्यगनुभव-साधनत्वाभावं प्रत्यवच्छेदकत्वम् । तदन्यूनानतिरिक्तवृत्तित्वरूपस्य तस्य प्रकृतेऽसम्भवात् । सम्यगनु-भवसाधनत्वाभाववति घटादावनुभवसाधनत्वाभावेन तन्न्यूनवृत्तित्वात् । न चानतिरिक्तवृत्तित्वमेव तत् । ततश्चानुभवसाधनत्वस्य न्यूनवृत्तित्वेऽप्यतिरिक्तदेशवृत्तित्वाभावेनावच्छेदकत्वमुपपद्यत इति वाच्यम् । तथा सति द्रव्यत्वस्य प्रत्यक्षत्वावच्छेदकत्वाभावप्रसङ्गात् । अप्रत्यक्षत्ववत्यप्याकाशादौ द्रव्यत्वस्य सत्त्वेनाति-रिक्तदेशवृत्तित्वात् । प्रत्यक्षे रूपादावभावेनान्यूनवृत्तित्वाभावाच्चेति द्रष्टव्यम् । ननु विरोधादर्शनादिति ग्रन्थो न साधनाव्यापकत्वप्रदर्शनार्थतया व्याख्यातुं शक्यते । तथा सति प्रमाणविरोधस्यैवोपाधितयोपन्यासात् पक्षे तदभावं प्रतिपादयितुं विरोधाभावादित्येव वक्तव्यतया विरोधादर्शनादित्युक्त्यसामञ्जस्यप्रसङ्गादित्यत आह **अत्र विरोधेति** ।

वा०र०— प्रयोगपरिष्कारेणेति । साध्यहेत्वोः विशेषणप्रक्षेपेणेति पूरणीयम् । **प्रमाणीभूतेति** । प्रमाणविरुद्धत्वाभावोपपादनाय एतत् विशेषणम् । **यथार्थज्ञानजनकत्वरूपेति** । यथा ज्ञानजनकत्वाभावरूपो यः प्रामाण्याभावः तद्वतीत्यर्थः । **कचटतपादीति** । घटादावपीति घटादाविति प्राक् आदिपदेन कचटतपादि-शब्दस्यापि ग्रहणं इत्याशयेनात्र तस्य मुखतः कीर्तनम् । अत्र च उपलक्षणया घटादिकमपि ग्राह्यम् । अत एव वक्ष्यति । घटादौ विपरीतबोधकत्वादिरूपेति ज्ञेयम् । **परैरिति** । कुसुमाञ्जल्यादाविति शेषः । अयथार्थत्वेनैवेति

मूले **यथार्थज्ञान**जनकत्वाभावेनैवेत्यर्थः । घटादौ विपरीतबोधकत्वादिरूपेति । द्वितीयादिशब्देन द्वितीयसाध्य-निष्कर्षभूतायथार्थत्वपरिग्रहः । **तस्यापि अयथार्थज्ञान**जनकत्वरूपस्य घटादावसत्त्वादिति बोध्यम् । **परिहारेऽपि इति** । अनेन शङ्कितव्यभिचारपरिहारवत् शङ्किष्यमाणव्यभिचारपरिहारस्याप्यावश्यकत्वात् तदर्थमनुभवत्व-पर्यन्तत्वाश्रयणं इत्युक्तं भवति । **न केवलस्येति** । सम्यगनुभवसाधकत्वाभावस्येति शेषः । अत्रावच्छेदकत्वं अन्यूनानतिरिक्तदेशवृत्तित्वरूपं वा अनतिरिक्तवृत्तित्वमात्ररूपं वा इति विकल्पं मनसि निधायाद्यं प्रत्याह **तदन्यूनेति** । एवम् अन्यूनवृत्तित्वाभावं उपपाद्य अनतिरिक्तवृत्तित्वाभावे उपपादनीये तस्य द्वितीयपक्ष-निराकरणेनैव उपपादनसिद्धेस्तमेव पक्षं निराकर्तुमाशङ्कते **न चेति** । सम्यगनुभवसाधने सम्यगनुभव-साधनत्वाभावशून्येऽपि अनुभवसाधनतायाः सत्त्वेनानुभवसाधनत्वस्य नानतिरिक्तदेशवृत्तित्वं इति दूषणे सत्येव तस्य स्पष्टत्वाच्छिष्यैरेव तदूह्यतां इति भावेन दूषणान्तरमाह **तथा सतीति** । **द्रव्यत्वस्येति** । वायुप्रत्यक्ष-त्वानुमाने प्रत्यक्षत्वरूपसाध्यधर्मावच्छेदकस्य पक्षधर्मभूतद्रव्यत्वस्येत्यर्थः । द्वितीयपक्षस्य प्रथमपक्षान्तर्भूतत्वेन अव्यवधायकत्वं इति भावेन प्रथमे दूषणान्तरमाह **प्रत्यक्षेति** । अनेनोभयाभावोपपादनं कुर्वता पक्षद्वयमपि द्रव्यत्वे नास्तीति सूचितं भवतीति ध्येयम् ।

स०व्र०— उक्तहेतुभ्यामिति । शब्दत्वे सत्यबुद्धिपूर्वकत्व(केवल)ाबुद्धिपूर्वकत्वरूपहेतुभ्यामित्यर्थः । **अत एवेति** । प्रमाणविरुद्धत्वलक्षणोपाधिग्रस्तत्वादेवेत्यर्थः । **एवं तृतीयप्रयोगेऽपीति** । प्रामाण्याभावसाधके आप्ताप्रणीतत्वादिति तृतीयप्रयोगेऽपीत्यर्थः । **साध्यनिष्कर्ष इति** । प्रामाण्याभावो हि न ज्ञानसाधन(...?) अनुभवसाधनस्यावच्छेदकत्वे, यत्रानुभवसाधनत्वे सति आगमत्वाभावः तत्र प्रमाणविरुद्धत्वमिति व्याप्ते-र्वाच्यत्वात् तस्याश्च प्रत्यक्षे व्यभिचारस्य सम्भवेन तस्यैवावच्छेदकत्वानुपपत्त्या वाक्यत्वावच्छिन्नेत्युक्तम् । न चैवं प्रथमसाध्येऽपीदमेवावच्छेदकमास्तामिति शङ्क्यम् । अगृहीतसङ्गतिके वाक्ये वाक्यत्वे सति सम्य-गनुभवसाधनत्वाभावेऽपि प्रमाणविरुद्धत्वाभावेन साध्यव्यापकत्वाभावापातादित्यर्थः । **बोधकत्वावच्छिन्नेति** । न च संस्कारे बोधकत्वे सति प्रामाण्याभावेऽपि प्रमाणविरुद्धत्वाभावेन तत्र साध्याव्यापकत्वमिति वाच्यम् । अनुभवसाधनत्वरूपबोधकत्वस्यात्राभिप्रेतत्वेन संस्कारस्य तदभावेनादोषादिति भावः । वस्तुतस्तु विशेष्यवति विशिष्टाभावो विशेषणाभावेनैव वाच्य इति भावेन तत्तद्विशेषणरूपाणामनेकेषां धर्माणामवच्छेदकत्वोक्तिरिति द्रष्टव्यम् ।

विठ्ठल०— नन्वेवमिति । तर्ह्येवं प्रयुज्यत इति सम्बन्धः । **अबुद्धिपूर्वकत्वमिति** । तथा च अनादित्वमित्यादि विकल्पानवकाश इति भावः । एवशब्दव्यावर्त्यमाह **न तूक्तेति** । **अत एवेति** । सोपा-धिकत्वादेव वेदोऽप्रमाणम् । आप्ताप्रणीतवाक्यत्वादुन्मत्तवाक्यवदिति हेतुरप्यपास्त इत्यर्थः । ननु सम्यगनुभव-साधनत्वाभावागमत्वाप्रामाण्यानां साध्यानां घटादौ सद्भावेऽपि उपाधेरभावात्साध्याव्यापकत्वेन कथमस्यो-पाधित्वमित्यतः शुद्धसाध्यव्यापकत्वाभावेऽपि पर्यवसितसाध्यव्यापकत्वं भविष्यतीत्याशयेन साध्यपर्यवसानं

दर्शयति **अयमभिसन्धिरिति** । **एवमिति** । अत एव आप्ताप्रणीतवाक्यत्वहेतुरप्यपास्त इत्यत्रोक्ते वेदः अप्रमाणं आप्ताप्रणीतवाक्यत्वादिति तृतीयेऽपि **यथार्थज्ञानजनकत्वे** हि प्रामाण्यं तथा च वेदः अप्रमाणमित्युक्ते: अयथार्थज्ञानजनकत्वेनैव साध्यं पर्यवस्यतीति निष्कर्षः कर्तव्य इत्यर्थः । अवच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वेनापि उपाधित्वमित्याह **यद्वेति** । **अत्रेति** । विरोधाभावसमर्थनार्थमदर्शनादित्युक्तमिति द्रष्टव्यमित्यन्वयः ।

चषकः— पूर्ववादिना शङ्कितानुमाने हेतुशरीरे विशेषणांशनिवेशोऽनैकान्त्यस्य सुनिरासतयोपाधिप्रतिपादकोत्तरमूलसाफल्यं सम्पिपादयिषुरवतारयति **नन्वेवमिति** । शाकुनानैकान्त्यव्युदासकं सप्तम्यन्तमित्यवसेयम् । हेतुपरिष्कृत्या नानैकान्त्यमिति भावः । **विवक्षितार्थेति** । उन्मत्तवाक्ये प्रतिपाद्यार्थगोचरविपर्यासपूर्वकतासत्त्वेऽपि तादृशार्थावगाहिप्रमितिपूर्वकतावैधुर्यात् साधनसमवहितेर्न साधनवैकल्यमिति भावः । **अत एव** वेदो न प्रमाणमाप्ताप्रणीतवाक्यत्वादुन्मत्तवाक्यवदिति पूर्ववाद्युपन्यस्तहेतोरपि प्रमाणविरुद्धत्वलक्षणोपाधिविशेषितत्वादेव । ननु अत्र सम्यगनुभवसाधनत्वाभावावगमत्वाभावाप्रामाण्याभावसाधकानुमानत्रये तत्साध्यवति घटादौ, प्रत्यक्षानुमानयोः कचटतपादिशब्दे चोक्तोपाधिविरहेण साध्याव्यापकतया नोपाधिता सङ्गच्छत इत्यत आह **अयमभिसन्धिरिति** । वादिना कण्ठोदीरितसाध्यव्यापकत्वाभावेऽपि तत्तात्पर्यगोचरसाध्यव्यापकत्वेन उपाधिताऽस्योपपद्यत एव । तादृशस्यापि परीक्षकैरुपाधित्वस्योरीकृतत्वादिति भावः । अत एव पर्यवसितसाध्यव्यापकत्वे सति साधनाव्यापकत्वमुपाधित्वम् । पर्यवसितसाध्यं पक्षधर्मताबललभ्यं यथा शब्दः अनित्यत्वातिरिक्तशब्दधर्मातिरिक्तधर्मवान् मेयत्वादित्यत्र पर्यवसितं यत्साध्यनित्यत्वं तद्व्यापकं कृतकत्वमुपाधिः । 'वाद्युक्तसाध्यनियमच्युतोऽपि कथकैरुपाधिरुद्भाव्यः पर्यवसितं नियमयन् दूषकताबीजसाम्राज्यादि'ति नैयायिकानां प्रवादः सङ्गच्छत इत्यवसेयम् । शुद्धसाध्यव्यापकादीनामुपाधित्वेन संव्यवहार्यतेव पर्यवसितसाध्यव्यापकस्य साऽस्फुटेत्यरुचिमनुरुन्धानः पक्षधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वेनैवोपाधितां सङ्गमयति **यद्वेति** । स्मृतिरूपज्ञानसाधने संस्कारे साध्यव्यापकत्वभङ्गपरिजिहीर्षयाऽनुभवसाधनत्वपर्यन्तानुधावनम् ।

॥ इति 'शब्दत्वे सत्यबुद्धिपूर्वकत्व'हेतुना सम्यगनुभवसाधनत्वाभावसाधने प्रमाणविरुद्धत्वमुपाधिः ॥

* * *

॥ अथ तदुपाधिबलात् वेदाप्रामाण्यसाधकहेतूनां सत्प्रतिपक्षत्वम् ॥

४० **सु०— किमतो यद्येवं प्रमाणविरुद्धत्वमुपाधिरिति चेत्, उपाधेः प्रतिपक्षोन्नायकत्वस्य वक्ष्यमाणत्वेनानुमानानां सत्प्रतिपक्षत्वमित्याशयेनाह तस्मादिति ।**

अनु०— तस्माद्वेदप्रामाण्यमिष्यते ॥

यस्मात्प्रमाणविरुद्धत्वमयथार्थत्वस्य व्यापकं, व्यावृत्तं च पक्षीकृताद्वेदात्, व्यापक-निवृत्तौ व्याप्यनिवृत्तिरवश्यम्भाविनी । तस्माद्वेदप्रामाण्यम् एष्टव्यम् ।

अयमत्र प्रयोगः । वेदो नायथार्थः प्रमाणाविरुद्धत्वात्प्रत्यक्षवत्, यद्वा वेदो यथार्थो बोधकत्वे सति प्रमाणाविरुद्धत्वात्प्रत्यक्षवत् । एवं वेदः सम्यगनुभवसाधनमनुभव-साधनत्वे सति प्रमाणाविरुद्धत्वात्प्रत्यक्षवत् । वेद आगमो वाक्यत्वे सति प्रमाणा-विरुद्धत्वात्सम्प्रतिपन्नवदिति ।

एवं वाक्यत्वावच्छिन्ने साध्येऽनाप्तप्रणीतत्वमुपाधिस्तद्विपर्ययेण च प्रतिपक्षो-ऽभिधेय इति ।

परि०— वक्ष्यमाणत्वेनेति । 'साध्यव्यापकवैलोम्यमव्याप्तिः साधनस्य च' इत्यत्राग्रे अत्रैव नये वक्ष्यमाणत्वेनेत्यर्थः । 'उपाधिप्रतिरूपं हि साधनं तच्च नापरमि'ति चतुर्थाध्याये द्वितीय-पादे साक्षाद्वक्ष्यमाणत्वेनेति वार्थः । घटादावव्यभिचाराय बोधकत्वे सतीति अनुभवसाधनत्वे सतीति वाक्यत्वे सतीति च हेतुविशेषणानि । **एवं वाक्यत्वेत्यादि** । यत्र वाक्यत्वे सत्यप्रामाण्यं तत्र अनाप्तप्रणीतत्वमिति साध्यव्यापकत्वस्य, साधनवति पक्षे अभावेन साधनाव्यापकत्वस्य च सम्भवात् । वेदो यथार्थः वाक्यत्वे सत्यनाप्तप्रणीतत्वशून्यत्वात् । आप्तवाक्यवदिति प्रतिपक्षोऽभिधेय इत्यर्थः ।

गु०दी०— एवं वाक्यत्वावच्छिन्ने साध्ये इत्यत्र प्रागवच्छिन्नसाध्यत्रयेऽपि प्रमाणबाधितत्व-मुपाधिरित्युक्तम् । इदानीं वाक्यत्वावच्छिन्ने तस्मिन्नेव साध्यत्रये अनाप्तप्रणीतत्वमुपाधिः । तदभावेन अनाप्तप्रणीतत्वेन वेदस्य सम्यगनुभवसाधनत्वादिकमनुमेयमित्यर्थः ।

यादु०— वक्ष्यमाणत्वेनेति । 'साध्यव्यापकवैलोम्यमव्याप्तिः साधनस्य चे'त्यत्रेति शेषः । वेदो नायथार्थो, वेदो यथार्थः, इत्यनुमानद्वयं तृतीयानुमानस्तत्प्रतिपक्षरूपमित्यवगन्तव्यम् । भिन्नभिन्नधर्मा-वच्छिन्नसाध्यव्यापकोपाधिमुक्त्वा मूलमुपलक्षणपरमित्यभिप्रेत्य अनुमानत्रयेऽप्येकधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापको-पाधिमाह **एवं वाक्यत्वेति** । **तद्विपर्ययेण चेति** । वेदो यथार्थो वाक्यत्वे सत्यनाप्तप्रणीतत्वात् सम्प्रति-पन्नवदिति प्रयोगो ज्ञातव्यः ।

वं०प०— एवं वेद इत्यतःपूर्वं वेदो न अयथार्थज्ञानजनकः प्रमाणाविरुद्धत्वात् प्रत्यक्षवदिति तृतीयानुमानेऽप्युपाध्यभावेन सत्प्रतिपक्षता वाच्या । पर्यवसितसाध्यव्यापकोपाध्यभावेन सत्प्रतिपक्षतामभिधाय

पक्षधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकोपाध्यभावेनापि तामाह **एवं वेद इति** । **अत्रापि** तृतीयानुमानस्यापि । वेदो यथार्थज्ञानाजनको न भवति बोधकत्वे सति प्रमाणाविरुद्धत्वात् सम्प्रतिपन्नवदिति सत्प्रतिपक्षता वाच्या । वेदो यथार्थो बोधकत्वे सतीत्यत्र यथावस्थितार्थप्रतिपादकत्वरूपं प्रामाण्यं साध्यम् । तथा च कचटतपादिशब्देषु व्यभिचारपरिहाराय बोधकत्वे सतीत्युक्तम् । अनुभवसाधनत्वे सतीति विशेषणं संस्कारे व्यभिचारवारणायेति ध्येयम् । प्रत्यक्षादिप्रमाणे व्यभिचारवारणाय वाक्यत्वे सतीत्युक्तम् । मूलोक्तं प्रमाणाविरुद्धत्वरूपमुपाधिं समर्थ्य स्वयमुक्तानुमानत्रये उपाध्यन्तरमाह **एवमित्यादिना** । **साध्ये** सम्यगनुभवसाधनत्वाभावरूपे आगमत्वाभावरूपे प्रमाणत्वरूपे च साध्य इत्यर्थः । उक्तसाध्यद्वये घटादौ तृतीयसाध्ये दुष्टेन्द्रिये साध्याव्यापकता । प्रणीतत्वस्य वाक्य एव प्रयुज्यमानत्वेन वाक्यासाधारणधर्मत्वाद्घटादौ अनाप्तप्रणीतत्वाभावादतो वाक्यत्वावच्छिन्नेत्युक्तम् । पक्षधर्मावच्छिन्नेत्यर्थः । **प्रतिपक्ष इति** । वेदः सम्यगनुभवसाधनम् । वेद आगमः । वेदः प्रमाणम् वाक्यत्वे सत्यनाप्तप्रणीतत्वादित्युपाधिव्यतिरेकेण सत्प्रतिपक्षोऽभिधेय इति भावः ।

कं०रा०— एवं वाक्यत्वावच्छिन्न इति । वाक्यत्वावच्छिन्नवेदाप्रामाण्यरूपसाध्येनाप्तप्रणीतत्व-मुपाधिः । वेदः प्रमाणं वाक्यत्वे सत्यनाप्तप्रणीतशून्यत्वादित्युपाधिव्यतिरेकेण प्रतिपक्षश्चाभिधेय इत्यर्थः । न हि ता अप्यपौरुषेया इति न च वाच्यम् । सर्वपुरुषाभ्यां न उभावित्यत्र पुरुषाद्वधविकारसमूहतेन कृतेष्विति वक्तव्यमिति ढञ्प्रत्ययान्तस्य पौरुषेयशब्दस्य टिड्ढाणञित्यादिना टिपा भवितव्यमिति न विद्यते । पौरुषेयं पौरुषेयत्वं यासां ता इति भावप्रधानपौरुषेयशब्दस्य बहुव्रीहिसमासाश्रयणात् पूर्वपदार्थप्रधानः अव्ययसंज्ञां प्राप्नोति । अव्ययमस्य पूर्वपदं नैष दोषः पाठेनाव्ययसंज्ञा क्रियते न च नञ्समासस्तत्र पठ्यत इत्यादिना महाभाष्ये नञ्समासस्य पूर्वपदार्थप्रधानस्याप्युक्तेः पूर्वपदार्थप्राधान्यपक्षाश्रयणेनानुपसर्जनत्वाभावाद्वा टिपो प्रसक्तेः । वस्तुतस्तु न विद्यते पौरुषेयः पुरुषकृतसन्दर्भो यासां ता इत्यर्थस्य विवक्षितत्वान्न कश्चिद्दोष इति ध्येयम् ।

शे०वा०— उपाधेर्निष्कृष्टसाध्यव्यापकत्वपक्षे तद्व्यतिरेकेण निकृष्टसाध्यव्यावृत्तिसाधनप्रकारं दर्शयति **अयमत्र प्रयोग इति** । प्रथमतृतीयसाध्ययोर्विपरीतबोधकत्वरूपेण निष्कर्षेऽपि विपरीतबोधकत्वस्यायथार्थत्वा-नतिरेकादनुमानत्रयेऽप्ययथार्थत्वमेव निकृष्टं साध्यमित्यभिप्रायेण तद्व्यतिरेकमेव साधयति **वेदो नायथार्थ इति** । इदानीमुपाधेरवच्छिन्नसाध्यव्यापकतापक्षे तद्व्यतिरेकेणावच्छिन्नसाध्यव्यतिरेकसाधने पराभिप्रेतशुद्ध-साध्यव्यतिरेकासिद्ध्याऽर्थान्तरता स्यादित्याशङ्क्य साध्यविशेषणमुपाधिव्यतिरेकरूपसाधनविशेषणं कृत्वा तादृशविशिष्टसाधनेन शुद्धसाध्यव्यतिरेकसाधनान्नार्थान्तरतेत्यभिप्रायेण प्रयोगप्रकारं दर्शयति **यद्वेति** । **बोधकत्वे सतीति** । एतच्चाबोधके कचटतपादिशब्दे व्यभिचारपरिहारायोक्तम् । **एवं वेद इति** । घटादौ व्यभिचारपरिहाराय सत्यन्तम् । **वेद इति** । प्रमाणीभूतप्रत्यक्षानुमानयोरव्यभिचाराय वाक्यत्वे सतीत्युक्तम् । एवं भिन्नभिन्नधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकोपाधिमुक्त्वा विरोधादेवेति मूलमुपलक्षणमित्यभिप्रेत्यानुमानत्रयेऽप्येक-धर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकोपाधिमाह **एवमिति** । सम्यगनुभवसाधनत्वाभावस्य घटादावागमत्वाभावस्य

प्रमाणीभूतप्रत्यक्षादावप्रमाणत्वस्य दुष्टेन्द्रियादौ सत्त्वेऽपि तत्रानाप्तत्वप्रणीतत्वाभावेन शुद्धसाध्यव्यापकत्वाभावेऽपि वाक्यत्वरूपपक्षधर्मावच्छिन्नसम्यगनुभवसाधनत्वाभावस्य, तत्त्वे सत्यागमत्वाभावस्य वा, तत्त्वे सत्यप्रमाणत्वस्य वोदाहृतस्थलेष्वभावेन तत्रानाप्तप्रणीतत्वाभावेऽप्युक्तसाध्यवत्युन्मत्तवाक्यादौ अनाप्तप्रणीतत्वस्य सत्त्वेनोपाधेः साध्यव्यापकत्वादनाप्तप्रणीतत्वमपि प्रयोगत्रय उपाधिः । वेदः सम्यगनुभवसाधनं वाक्यत्वे सत्यनाप्ताप्रणीतत्वादाप्तवाक्यवत् । वेद आगमो वाक्यत्वे सत्यनाप्तत्वाप्रणीतत्वात् । वेदः प्रमाणं वाक्यत्वे सत्यनाप्ताप्रणीतत्वात् सम्मतवदिति सत्प्रतिपक्षश्चाभिधेय इत्यर्थः । केचित्तु बोधकत्वावच्छिन्ने तृतीये चायमुपाधिरिति बोधकत्वावच्छिन्नाप्रामाण्यरूपतृतीयसाध्ये प्रमाणविरुद्धत्वमुपाधिरित्युक्तम् । इदानीं वाक्यत्वावच्छिन्नेऽस्मिन्साध्येऽनाप्तप्रणीतत्वमुपाधिः । वेदः प्रमाणं वाक्यत्वे सत्यनाप्ताप्रणीतत्वादिति तद्व्यतिरेकेण साध्यव्यतिरेकश्चाभिधेय इत्येतद्ग्रन्थार्थमाहुः ।

वा०र०— उपाधेरिति । अत्र चोपलक्षणस्य इदानीं वक्ष्यमाणानुसारेणावश्यकत्वात् उपाधेः निष्कृष्टावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वपक्षयोः तद्व्यतिरेकेण निष्कृष्टावच्छिन्नसाध्यव्यावृत्तिसाधनप्रकारं दर्शयतीत्यर्थः । क्वचिदुक्तरीत्या विशिष्ट एव पाठः । अयं चावतारः प्रघट्टकस्येति नोत्तरावतारवैय्यर्थ्यमिति बोध्यम् । वेदो नागम इति द्वितीयप्रयोगे अयथार्थत्वरूपेण निष्कर्षेऽपि वेदो न सम्यगनुभवसाधनम् । वेदो न प्रमाणं इति प्रथमतृतीयप्रयोगयोः अयथार्थत्वेन निष्कर्षाभावात् वेदो नायथार्थः इत्येतत् न प्रयोगत्रये उक्तसाध्यव्यावृत्तिसाधनरूपं इत्यत आह **प्रथमेति** । अत्र प्रथमतृतीयसाध्ययोः इति पाठः । द्वितीयेति लेखकागतः । अत्र च इदानीं उपाधेरवच्छिन्नसाध्यव्यापकतापक्षे इति वक्ष्यमाणत्वात् निष्कृष्टसाध्यव्यापकतापक्ष इत्यलाभात् न न्यूनताशङ्कावकाशः । तथा शेषपूरणात् न दोषः इत्यप्याहुः । **परिहारायोक्तमिति** । घटादेरपि उपलक्षणमात्रग्रहणात् उत्तरत्र कचटतपादिशब्दस्यापि ग्रहणात् न पूर्वोत्तरयोर्ग्रन्थयोः उक्तिवैषम्ये नियामकाभाव इति शङ्कावकाशः । **सत्यन्तमिति** । अनुभवसाधनत्वे सतीति सत्यन्तमित्यर्थः । सत्यन्तमित्येतत् अनन्तरं वेद इति प्रतीकोपादानानन्तरं प्रमाणीभूतेत्यादिवाक्यम् । उक्तप्रतीकोपादानाभावो लेखकप्रयुक्तः । **प्रमाणीभूतेति** । अप्रमाणीभूतयोस्तयोः प्रमाणविरुद्धतया विशेष्येणैव व्यभिचारवारणात् न विशेषणकृत्यं इत्यतः इदमुक्तमिति ध्येयम् । **मूलमुपलक्षणमिति** । उक्तमूलात् प्रमाणविरुद्धत्वोपाधेः लब्धतया तदुक्तिसम्भवेऽपि अनाप्तप्रणीतत्वोपाधेः तेनालाभात् कथं उक्तिरिति न शङ्कनीयं इति सूचितमनेन । **उन्मत्तवाक्यादाविति** । आदिपदेन विप्रलम्भकवाक्यपरिग्रहः । **ग्रन्थार्थमाहुरिति** । आहुरिति सूचितास्वरसस्तु तृतीयानुमान इव प्रथमद्वितीययोरपि उक्तरीत्या उपाधित्वसम्भवेऽर्धजरतीयायोगः इति ।

स०व०— वक्ष्यमाणत्वेनेति । 'साध्यव्यापकवैलोम्यमव्याप्तिस्साधनस्य च' इत्यादिनेति शेषः । भिन्नभिन्नधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकमुपाधिमुक्त्वा एकधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकमुपाधिमप्याह **एवमिति** । सम्यगनुभवसाधनत्वाभावस्य च घटादौ सत्त्वेऽपि अनाप्तप्रणीतत्वाभावेन तत्र साध्याव्यापकत्वेऽपि वाक्यत्वेऽपि

सति यत्र सम्यगनुभवसाधनत्वाभावो वा आगमत्वाभावो वा अप्रमाणत्वाभावो वा, तत्रानाप्तप्रणीतत्वस्य नियमेन साध्यव्यापकत्वोपपत्तिरिति भावः । विमतं प्रमाणम् अनाप्तप्रणीतत्वादिति सत्प्रतिपक्षो द्रष्टव्यः ।

विठ्ठल०— उपाध्युन्नेयं सत्प्रतिपत्तिपक्षानुगमनमाह **अयमत्र प्रयोग इत्यादिना** । अत्राद्यानुमानं परोक्तानुमानत्रयस्याप्रतिपक्षमिति ज्ञेयम् । अत्र यथार्थशब्देन यथावस्थितज्ञेयविषयीकारिसाधनत्वमभिप्रेतम् । अनुचयस्यापि प्रत्येकं प्रतिपक्षानुमानं वक्तुं तृतीयानुमानस्य प्रथममुपन्यस्तत्वेन प्रतिपक्षानुमानं प्रथममाह **बोधकत्वे सतीति** । अत्र बोधकत्वे सतीति विशेषणम् । घटादौ व्यभिचारवारणार्थं भिन्नभिन्नधर्मावच्छिन्न-साध्यव्यापकोपाधिमुक्त्वा मूलमुपलक्षणमित्यभिप्रायेण अनुमानत्रयेऽप्येकधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकोपाधिमाह **एवं वाक्यत्वेति** । **तद्विपर्ययेणेति** । वेदो यथार्थः वाक्यत्वे सत्यनाप्तप्रणीतत्वादि एवं विपर्ययेणेत्यर्थः ।

॥ इति तदुपाधिबलात् वेदाप्रामाण्यसाधकहेतूनां सत्प्रतिपक्षत्वम् ॥

॥ इति श्रुतेः अबुद्धिपूर्वकत्वमूलकसम्यगनुभवसाधनत्वाभावद्वारक-अप्रामाण्यशङ्कायाः निरसनम् ॥

॥ इति तच्छङ्कानिरसने (वेदादिप्रामाण्यमूलिकायाः श्रुत्यादिसमन्वयाभावशङ्काया निरसने) वेदस्य नित्यत्व(रूपापौरुषेयत्व)ात् प्रामाण्यम् ॥

* * *

॥ अथ तच्छङ्कानिरसने (वेदादिप्रामाण्यदौर्लभ्यमूलिकायाः श्रुत्यादिसमन्वयाभावशङ्काया निरसने) पञ्चरात्रादिस्मृतीनाञ्च वेदमूलत्वात् प्रामाण्यम् ॥

॥ अथ तदपि प्रमाणाविरुद्धस्मृतीनामेव वेदमूलत्वात् प्रामाण्यम् ॥

४१ **सु०**— अस्त्वेवं वेदप्रामाण्यम्, पञ्चरात्रादिस्मृतीनां तु कथम्; न हि ता अप्यपौरुषेयाः, येन प्रामाण्यमवधार्य फलव्यभिचारमन्यथा नेष्यामः; इत्यत आह **तन्मूलत्वादिति** ।

अनु०— तन्मूलत्वात्स्मृतीनां च

प्रामाण्यमिष्यत इति सम्बन्धः । यद्यपि भगवद्रचितानां वेदा(द)र्थमुपलभ्य रचितत्वं वेदमूलत्वं नास्ति, तस्य स्वतः सर्वज्ञत्वात्; तथाऽपि तमनुसृत्य रचितत्वं तन्मूलत्वमिह विवक्षितमिति नोक्तदोषः ।

अयमत्र प्रयोगः । पञ्चरात्रादिस्मृतिः प्रमाणं प्रमाणमूलत्वात् प्रमाणसंवादित्वात् सम्प्रतिपन्नवदिति । यद्वा विमतं प्रमाणं वेदसंवादित्वात् पराभ्युपगताहिंसादिवाक्यवत् ।

आप्तवाक्यत्वमुपाधिरिति चेत् (न), प्रत्यक्षादौ साध्याव्यापनात् । वाक्यत्वावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वोददोष इति चेन्न, तथाऽपि वेदेतरवाक्यत्वावच्छिन्नसाधनेनोपाधेः पक्षे साधनसौलभ्यात् ।

सति चैवं स्मृतीनां प्रामाण्ये तद्बलेन फलव्यभिचारोऽप्यन्यथयितव्य इति ।

परि०— तमनुसृत्येति । वेदार्थं स्वरूपप्रज्ञया अवगत्येत्यर्थः । वेदसंवादित्वमिति फलितार्थः । प्रमाणमूलत्वादित्यस्यार्थः प्रमाणसंवादित्वादिति । **वेदेतरेति** । पञ्चरात्रादिस्मृतिराप्तप्रणीता वेदेतरवाक्यत्वे सति प्रमाणसंवादित्वात् सम्मतवाक्यवदिति पक्ष एवोपाधेः साधने साधनाव्यापकत्वाभावेनानुपाधित्वादिति भावः ।

गु०दी०— वेदेतरवाक्यत्वावच्छिन्नसाधनेन इत्यत्र वेदसंवादित्वसाधनेन आप्तवाक्यत्वसाधने वेदेऽपि शाखान्तरसंवादोऽस्त्येव । तत्र च आप्तवाक्यत्वं नास्तीति व्यभिचारः स्यात् । अतो वेदेतरेत्युक्तम् । वेदसंवाद्यनुमानादिव्यवच्छेदाय वाक्यत्वमित्यर्थः ।

यादु०— तमनुसृत्येति । तत्संवादमविहायेत्यर्थः । प्रमाणमूलत्वादित्यनूद्य प्रमाणसंवादित्वादिति व्याख्यानं न तु हेत्वन्तरमिति ज्ञातव्यम् । **तथाऽपि वेदेतरेति** । अत्र प्रमाणसंवादित्वं नाम प्रमाणविषयविवक्षापूर्वकत्वं विवक्षितम् । अतो न भ्रान्तप्रतारकवाक्ये व्यभिचार इति ध्येयम् ।

वं०प०— तमनुसृत्येति । तत्संवादेनेत्यर्थः न तूपलभ्येति भावः । प्रमाणमूलत्वादित्यस्यार्थमाह **प्रमाणसंवादित्वादिति । तथाऽपीति** । विमता स्मृतिराप्तवाक्यं वेदसंवादित्वादिति हेतुनाऽऽप्तवाक्यत्वरूपोपाधेः पक्षे पञ्चरात्रस्मृत्यादौ साधनं सुलभम् । योगिप्रत्यक्षे वेदसंवादिनि व्यभिचारवारणाय वाक्यत्वे सतीत्युक्तम् । तथा च साधनव्यापकत्वादनुपाधित्वमिति भावः । **अवच्छिन्नसाधनेन** । प्रमाणसंवादित्वरूपहेतुना । 'यतो वा इमानि भूतानि जायन्त' इत्यादि वेदसंवादिनि 'स हि सर्वस्य कर्ते'त्यादि वेदवाक्य एव व्यभिचारवारणाय वेदेतरेत्युक्तम् । उन्मत्तवाक्ये तद्वारणाय **वेदसंवादित्वादिति** । जीवासार्वज्ञप्रतिपादकवेदसंवादिन्यसर्वज्ञतया जीवस्वरूपग्राहकसाक्षिप्रत्यक्षे वेदेतरस्मिंस्तद्वारणाय वाक्यत्वे सतीत्युक्तम् ।

कं०रा०— तस्येति । पञ्चरात्रप्रणेतुः भगवतः स्वतः सर्वज्ञत्वेन वेदजन्यार्थोपलम्भाभावादिति भावः । **वेदेतरेति** । पञ्चरात्रादिस्मृतिराप्तवाक्यं भवितुमर्हति वेदेतरवाक्यत्वे सति प्रमाणसंवादित्वादित्यादिना आप्तवाक्यत्वरूपोपाधेः पक्षे साधनस्य सुलभत्वेन साधनव्यापकत्वान्न तस्योपाधित्वमिति भावः । **सति चैवमिति** । पञ्चरात्रादिस्मृतीनामुक्तरीत्या प्रामाण्ये निश्चिते सति तद्बलेन फलव्यभिचारः कर्त्रादिवैगुण्यनिबन्धनत्वेन नेतव्य इत्यर्थः ।

श्रीनिधि०— पराभ्युपगताहिंसावाक्यवदिति । 'अहिंसा परमो धर्म' इति परकीयवाक्येन 'मा हिंस्यात्सर्वा भूतानी'ति वेदसंवादित्वादिकमस्तीति भावः । तथा च पक्षे तद्व्युत्पादनं प्रकृतासङ्गतमेवेति । आगमेनेश्वरसिद्धौ धर्मिग्राहकमानविरोधः तदसिद्धावाश्रयासिद्धिरिति भावः ।

शे०वा०— अन्यथेति । कर्तृकरणादिवैगुण्यनिबन्धनत्वेनेत्यर्थः । **प्रामाण्यमिष्यत इति** । **सम्बन्ध इति** । यद्यपि प्रामाण्यशब्दो वेदशब्देन समस्तथाऽपि स्मृतीनां चेति चशब्दसामर्थ्यात् बुद्ध्या विविक्तेन प्रामाण्यमिष्यत इत्यनेन सम्बन्ध इति भावः । **भगवद्रचितानामिति** । किन्तु मन्वादिस्मृतीनामेव वेदादर्थ-मुपलभ्य रचितत्वरूपतन्मूलत्वमस्तीति तेन मन्वादिस्मृतीनामप्रामाण्यशङ्कानिराससम्भवेऽपि पञ्चरात्रादेस्तद-भावान्न तेन तन्निरास इति भावः । **स्वत इति** । स्वभावप्रज्ञयेत्यर्थः । **तमनुस्मृत्येति** । गौणप्रयोगे प्रयोजनं च श्रुतिसंवादस्य काकतालीयताशङ्कानिरासरूपं वक्ष्यमाणमनुसन्धेयम् । न चैवं पञ्चरात्रस्य श्रुतिसंवादि-त्वातिरिक्ततन्मूलत्वाभावात् 'वक्ष्यते हि श्रुतिमूलत्वतत्संवादित्वे पञ्चरात्रादीनामि'ति पूर्वग्रन्थविरोध इति वाच्यम् । मन्वादिस्मृत्यसाधारण्येन श्रुतिमूलत्वस्य सर्वस्मृतिसाधारण्येन श्रुतिसंवादित्वस्यैव तत्राभिप्रेतत्वेन श्रुतिमूलत्वश्रुतिसंवादित्वयोरुभयोरपि पञ्चरात्रादिभगवद्रचितस्मृत्यभिप्रायकत्वाभावेन तदविरोधोपपत्तेरित्या-शयात् ।

केचित्तु पञ्चरात्रादीनामित्यतद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहिणा मन्वादिस्मृतीनामेवोक्तत्वेन तद्ग्रन्थानुरोधेन मन्वादि-स्मृतीनामेव श्रुतिमूलत्वतत्संवादित्वलाभो न पञ्चरात्रस्यापीति तस्य श्रुतिसंवादित्वमात्राभ्युपगमेऽपि न पूर्वग्रन्थ-विरोध इत्याहुः ।

पञ्चरात्रादीनामिति तद्गुणबहुव्रीह्याश्रयेण भगवत्तदितररचितप्रमाणीभूतस्मृतिमात्रोक्तावपि तत्र श्रुतिपदस्य प्रमाणोपलक्षणत्वेन प्रमाणममूलत्वप्रमाणसंवादित्वयोरेव सर्वत्र प्राप्त्या मन्वादिस्मृत्यादौ वेदमूलत्ववेदसंवादित्वाभ्यां भगवद्रचितेष्वपि भगवत्प्रत्यक्षमूलत्ववेदसंवादित्वाभ्यां तदुभयवत्ताया अविकलत्वान्नानुपपत्तिरित्यप्याहुः ।

तन्मूलत्वादिति मूले तच्छब्देन प्रकृतवेदस्यैव परामशद्विदमूलत्वेन पञ्चरात्रादिस्मृतिप्रामाण्यं साध्यत इति भाति । न च तद्युक्तम् । मन्वादिस्मृतीनामपि पक्षनिक्षिप्तत्वेन दृष्टान्ताभावादित्यतः प्रयोगप्रकारं दर्शयति **अयमत्र प्रयोग इति** । **प्रमाणमूलत्वादिति** । तथा च तन्मूलत्वादिति मूले वेदत्वमविवक्षित्वा प्रमाणत्वेनैव वेदस्य परामर्श इत्युक्तं भवति । इदं च प्रमाणमूलत्वं मन्वादिस्मृत्यभिप्रायेणोक्तम् । तत्र वेदादर्थमुपलभ्य रचितत्वरूपस्य वेदरूपप्रमाणमूलत्वस्य मुख्यस्यैव सम्भवान्न तु भगवद्रचितस्मृत्यभिप्रायेणोक्तरूपस्य तस्य मुख्यस्यासम्भवात् किन्तु तदनुरोधेनोक्तरीत्या गौणं तन्मूलत्वं हेतुतया द्रष्टव्यमित्यभिप्रायेण तदाह **प्रमाण-संवादित्वादिति** । यद्यप्यत्र हेत्वन्तरत्वज्ञापकशब्दाश्रवणात् प्रमाणमूलत्वादित्यनूद्य प्रमाणसंवादित्वादिति व्याख्यानं कृतमिति शक्यते व्याख्यातुं, तथाऽपि वक्ष्यते हि श्रुतिमूलत्वतत्संवादित्वे पञ्चरात्रादीनामिति पूर्वग्रन्थे द्विवचनश्रुत्यन्यथाऽनुपपत्त्या चशब्दाध्याहारेण हेत्वन्तरत्वाश्रयणमेवास्योचितमित्येवं व्याख्यातम् ।

यदप्यनुपदमेव वेदसंवादित्वस्यैवोपादानं तदपि वेदसंवादित्वं पञ्चरात्रादिसाधारणमित्यभिप्रायेण वेदमूलत्वेन प्रामाण्यसाधने दृष्टान्तालाभेन च । न त्वेकदेशोऽपि वेदमूलत्वं नास्तीत्यभिप्रायेणेति न तेनाप्यस्य विरोध इत्यवधेयम् । इदानीं तन्मूलत्वादिति मूलस्थतच्छब्दस्वारस्यानुरोधेन वेदमूलकत्वेनैव पञ्चरात्रादिस्मृतिप्रामाण्य-साधनमभ्युपगम्य मुख्येन तेन तत्साधने दृष्टान्ताभावेन तदनुपपत्तेस्तत्परित्यज्य गौणमेव च तदभ्युपगम्य प्रामाण्यं साधयति **यद्वेति** । **पराभ्युपगतेति** । 'न हिंस्यात्सर्वाभूतानि' इत्येतद्वाक्यसंवादि 'अहिंसा परमो धर्मस्त्वधर्मः प्राणिनां वध' इति वाक्यवदित्यर्थः । न च भ्रान्तप्रतारकवाक्ये प्रमाणसंवादित्ववेदसंवादित्वयोः सद्भावेऽपि प्रामाण्याभावादनुमानद्वयेऽपि तत्र व्यभिचार इति वाच्यम् । तत्र यज्जातीयानन्तरं नियमेन कार्यं भवतीत्यादि वैवक्षिकयथार्थज्ञानसाधनत्वरूपप्रामाण्यस्याभावेऽपि यथार्थज्ञानकरणत्वरूपस्य तस्य त्रापितसत्त्वेन तदप्राप्तेः । न चैवं वाक्यत्वावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वाददोष इत्युत्तरग्रन्थासङ्गतिः । वाक्यत्वावच्छिन्नोक्त-रूपप्रामाण्यवत्यपि भ्रान्तप्रतारकवाक्ये आप्तवाक्यत्वाभावेन साध्याव्यापकतयाऽवच्छिन्नसाध्यव्यापकत्व-विवक्षावैयर्थ्यादिति वाच्यम् । तस्याप्तवाक्यत्वेन साध्यव्यापकत्वमेवेत्युत्तरग्रन्थतात्पर्यात् । न च भ्रममूलस्य कथमाप्तवाक्यत्वं तत्त्वज्ञानादिरूपत्वादाप्तेरिति वाच्यम् । प्रमितस्यैव वक्ताऽऽप्त इत्यादिलक्षणाभिप्रायेण तस्याप्युक्तरूपाप्तवाक्यत्वसम्भवादित्याहुः । **आप्तवाक्यत्वमिति** । पञ्चरात्रादिस्मृतिः प्रमाणं, विमतं प्रमाण-मित्यनुमानद्वयेऽपीत्यर्थः । **वेदेतरेति** । पञ्चरात्रादिस्मृतिराप्तवाक्यं वेदेतरवाक्यत्वे सति प्रमाणसंवादित्वादिति, वेदेतरवाक्यत्वे सति वेदसंवादित्वादिति हेतुभ्यां पक्षेऽप्याप्तवाक्यत्वसाधनसौलभ्येन साधनव्यापकत्वान्नाय-मुपाधिरित्यर्थः । न च भ्रान्तप्रतारकवाक्येऽप्युक्तसाधनवति आप्तवाक्यत्वाभावाद्व्यभिचार इति वाच्यम् । तस्याप्युक्तरीत्या आप्तवाक्यत्वेन साध्यस्यापि तत्र सत्त्वादित्यप्याहुः । वेदादिविषयविवक्षापूर्वकत्वरूपस्यैव वेदादिसंवादित्वरूपतया विवक्षितत्वाद्वैवक्षिकस्य च तस्य तत्राभावान्न व्यभिचार इत्यप्याहुः । वेदादेरर्थमुपलभ्य रचितत्वमेव वेदादिसंवादित्वमिति न व्यभिचार इति प्राञ्चः । न चात्र प्रमाणत्वमुपाधिः । आप्तवाक्यत्व-रूपसाध्यवति प्रामाण्यसद्भावादुक्तसाधनवति च पक्षे तदनिश्चयादिति वाच्यम् । प्रामाण्याभावे वेदेतरवाक्यत्वे सति तत्संवादित्वं न स्यादित्यनुकूलतर्केणोक्तहेतोः साध्यव्याप्यत्वे निश्चिते साध्यव्याप्यहेत्वव्यापकत्वेनोपाधेः साध्याव्यापकत्वप्रसङ्गात् । तद्व्यापकत्वे च साधनव्यापकत्वप्रसङ्गादेवानुपाधित्वमित्यवधेयम् । स्मृतिप्रामाण्य-समर्थनस्य फलमाह **सतीति** । प्रमाणसिद्धफलव्यभिचारस्य वैगुण्यादिनिमित्तकत्वनियमादिति भावः ।

वा०र०— मूले **वेदमूलत्वं नास्तीत्यनन्तरं** पूरणीयं दर्शयति **किन्त्विति** । अस्तीत्यन्तं पूरणी-यम् । विशिष्टवाक्यफलं दर्शयति **इतीति** । तथा चेत्यर्थः । **वक्ष्यमाणमिति** । **अतिरिक्तन्मूलत्वेति** । उपजीवनाभावेनानुसरणस्यापि संवादमात्रे पर्यवसानात् इति भावः । इत्याशयात् इत्यनन्तरं केचित्त्विति पूरणीयम् । तेन केचित्तु पञ्चरात्रादीनामित्यादि पाठः सम्पाद्यतेति ज्ञेयम् । **न चेति** । भ्रान्तप्रतारकवाक्ये वेदरूपप्रमाणमूलत्वासम्भवात् तत्परित्यागेनापूर्वनिष्कर्षस्यैव सत्त्वमुक्तम् । **प्रमाणसंवादित्वेनेति** । **उक्तरूपेति** । यथार्थज्ञानकरणत्वरूपेत्यर्थः । प्रत्यक्षादौ साध्यव्यापकत्वात् इत्यत्रादिपदसङ्गृहीतभ्रान्तप्रतारकवाक्यमपि ज्ञातम् ।

उक्तरीत्या तस्यापि प्रमाणत्वात् । ततश्च वाक्यत्वविशेषणेन प्रत्यक्षानुमानव्यावृत्तावपि भ्रान्तप्रतारकवाक्यस्य न व्यावृत्तिः तस्यापि वाक्यत्वात् । अतो व्यभिचारवारणार्थं उपादेयविशेषणस्य सर्वव्यावृत्तिः । अत एव उपादातव्यत्वेनातथाभूतस्य उपादाने वैयर्थ्येनासङ्गतिरिति भावः । **तस्यापीति** । ततश्चादिपदं सङ्गृहीत-भ्रान्तप्रतारकवाक्यस्य व्यावृत्त्यर्थं वाक्यत्वविशेषणं न किन्तु प्रत्यक्षादिव्यावृत्त्यर्थमेव । तद्वाक्यस्य तु उपाधि-मत्वादेव न व्यभिचारः इति नासङ्गतिरिति भावः । प्रमितस्यैवेति वस्तुतः प्रमाविषयस्यैवेत्यर्थः । न तु प्राक्तेन प्रमितस्यैवेति । असम्भवादिति बोध्यम् । **उक्तरूपेति** । प्रमितवृत्तिरूपाप्तवाक्यत्वसम्भवादित्यर्थः । उपाधिभूतेत्यर्थः इत्यप्याहुः । आहुरिति अस्वरसोद्भावनम् । तद्बीजं तु विवक्षिततत्त्वज्ञानादिरूपाप्तेरेव मुख्या-प्तत्वम् । आप्तवाक्यतया तेन इत्येतद्भाष्यव्याख्यानावसरे प्रागभिहितत्वात् तस्य च प्रकृतेऽभावात् नाप्त-वाक्यत्वमिति । शेषानन्तरं अर्थत्वाभिप्रायेणेति । **वेदादिविषयेति** । वेदादेर्यो विषयः तस्य या विवक्षा वक्तुमिच्छा तत्पूर्वकत्वेत्यर्थः । अत्र वेद इत्येव वक्तव्ये आदिपदं अन्यत्रापि यत्र यत्संवादित्वमुच्यते तत्र एवं ज्ञेयं इति भावेन । आहुरित्यस्वरसे । निमित्तं तु एवंरूपसंवादित्वस्य पौरुषेये सम्भवेऽपि अपौरुषेयवेदे-ऽसम्भवेन तत्र तन्न स्यात् इति । प्राञ्चः इत्यपि उक्तवदेव । **प्रामाण्याभाव इति** । आप्तवाक्यत्वाभाव इत्यर्थः । कृतकवाक्यप्रामाण्यस्य तत्स्वरूपत्वाभावादिति भावः । आप्तवाक्यत्वाभावे इति पाठस्तु मूल-कोशानुसारी । केचित्तु उक्तोपाधेः साधनव्यापकत्वेनानुमाने दूषिते तर्हि पूर्वानुमाने साध्यव्यापकत्वेनाप्त-वाक्यत्वस्यानुपाधित्वमुच्यते । तदनुसारेण प्रामाण्यपदमित्याहुः ।

स०व्र०— तमनुसृत्य रचितत्वमिति । श्रुत्यर्थतया पुराणानि करिष्य इति बुद्धिपूर्वं रचितत्वं तमनुसृत्य रचितत्वं द्रष्टव्यम् । **वेदसंवादित्वादिति** । अत्र वेदमूलरूपहेत्वनुक्तिस्तु पराभ्युपगता हिंसा-वादिवाक्यस्य वेदसंवादित्वेऽपि वेदमूलत्वाभावेन दृष्टान्ते साधनवैकल्यापत्तेः । दृष्टान्तान्तरस्य च अभावादिति ध्येयम् । **तथापि वेदेतरेति** । विमतमाप्तवाक्यं वेदेतरवाक्यत्वे सति वेदसंवादित्वादिति साधनसौलभ्या-दित्यर्थः । अत्र भ्रान्तप्रतारकवाक्यस्यापि आप्तवाक्यत्वाङ्गीकारात् न तत्र व्यभिचारः । न च भ्रममूलकस्य कथमाप्तिमूलकत्वम् । अविप्रलिप्सादिरूपत्वात् तस्या इति वाच्यम् । विवक्षितार्थतत्त्वज्ञानादिरूपाप्तिमूलक-वाक्यत्वस्याप्तवाक्यत्वरूपशब्दार्थत्वेनानभ्युपगमात् । प्रमितस्यैव वक्ता आप्तः । तद्वाक्यस्यैव तथात्वाङ्गी-कारात् । तथा च वैवक्षिकाप्तवाक्यत्वस्यैव सत्त्वान्न व्यभिचारः । अवश्यं चैतत् । अन्यथा वेदसंवादित्वेन प्रामाण्यानुमानेऽपि अत्र व्यभिचारापत्तेः । वैवक्षिकप्रामाण्याङ्गीकारेण व्यभिचारपरिहारे प्रकृतेऽपि तुल्यम् । वाक्यत्वावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वविवक्षायां उपाधेः पक्षे साधनं टीकाकारीयं चेममेवार्थं ज्ञापयति । अन्यथा तद्विवक्षायामपि भ्रान्तप्रतारकवाक्ये साध्याव्यापकत्वादित्येवं वक्तुं शक्यत्वात् तदनुक्त्वा साधनव्यापकत्वोप-पादनस्यासमञ्जसत्वादिति द्रष्टव्यम् ।

विठ्ठल०— तमनुसृत्येति । तत्संवादित एवेत्यर्थः । प्रमाणमूलत्वादित्यस्यार्थकथनं **प्रमाण-संवादित्वादिति** । **वेदेतरेति** । वेदानुसारिप्रत्यक्षादिव्यावृत्त्यर्थवाक्यत्वावच्छिन्नेति । वेदेष्वेव परस्परसंवाद-

सद्भावेन व्यभिचारवारणाय वेदेतरेत्युक्तमिति ज्ञेयम् । तथा च पञ्चरात्रादिस्मृतिराप्तप्रणीता वेदेतरवाक्यत्वे सति प्रमाणसंवादित्वात् सम्मतवदित्यनुमानेनोपाधेः पक्षे साधने साधनाव्यापकता भज्येतेति भावः ।

चषकः— तथापि वेदेतरेति । अत्र भ्रान्तप्रतारकवाक्येऽप्युक्तसाधनवति आप्तवाक्यत्वाभावाद्व्यभिचार इत्याशङ्कमानाः वेदादिविषयविवक्षापूर्वकत्वरूपस्यैव वेदादिसंवादिरूपतया विवक्षितत्वाद्वैवक्षिकस्याभावान्न तत्र व्यभिचार इति समादधुः ।

४२ सु०— ननु चोक्तार्थविरुद्धवादीन्यपि स्मृतीतिहासपुराणान्युपलभ्यन्ते, तेषां प्रामाण्यसाधने च बहुविप्लवः स्यादित्यत आह विरोध इति ।

अनु०— विरोधो यत्र न क्वचित् ।

पूर्वेणैवान्वयः । यासां स्मृतीनां सर्वथा प्रमाणविरोधो न अस्ति तासामेव पक्षीकरणान्न कश्चिद्दोष इत्याशयः ।

नन्वेवं सति वेदमूलत्वोपन्यासो व्यर्थः, ज्ञानजनकानामवश्याङ्गीकरणीयेन विरोधाभावेनैव प्रामाण्यसिद्धेरिति चेन्न, फलव्यभिचारलक्षणविरोधदर्शनेन असिद्धिप्रसङ्गात् । प्रामाण्येन तदपनयने चेतरेतराश्रयत्वापातात् । वेदमूलत्वेन तु प्रामाण्ये सिद्धे न कोऽपि दोष इति ।

परि०— असिद्धिप्रसङ्गादिति । विरोधाभावहेतोरिति भावः ।

वं०प०— पूर्वेणैवेति । यत्र स्मृतिवाक्ये विरोधो नास्ति तासामेव स्मृतीनां प्रामाण्यमिष्यत इति पूर्वेणान्वयो ज्ञेयः । **एवं सति** अविरोधस्यैव प्रामाण्यप्रयोजकत्व इत्यर्थः । **सिद्धेरिति** । तथा च स्मृतिः प्रमाणं ज्ञानजनकत्वे सति प्रमाणाविरुद्धत्वादित्यनुमानेनेत्यर्थः । **असिद्धीति** । विशेष्यासिद्धीत्यर्थः । **तदिति** । फलव्यभिचाररूपविरोधेत्यर्थः । तथा च सिद्धे प्रामाण्ये फलव्यभिचाररूपविरोधाभावसिद्धिः तत्सिद्धौ च तेन हेतुना प्रामाण्यसिद्धिरित्यन्योन्याश्रय इत्यर्थः । **न कोऽपि दोष इति** । अस्मन्मते तु प्रामाण्ये सिद्धे फलव्यभिचाररूपविरोधाभावसिद्धिरित्यङ्गीक्रियते । तत्सिद्धौ च प्रामाण्यसिद्धेरित्येतन्नाङ्गीक्रियते । वेदमूलकत्वेनैव प्रामाण्यसिद्ध्यङ्गीकारात् । तथा च नान्योन्याश्रयरूपो दोष इत्यर्थः ।

कं०रा०— एवं सतीति । प्रमाणविरोधरहितस्मृतीनामेव पक्षीकरण इत्यर्थः । **प्रामाण्येनेति** । पञ्चरात्रादिस्मृतिप्रामाण्यबलेन फलव्यभिचारलक्षणविरोधापनयने च पञ्चरात्रादिप्रामाण्यफलव्यभिचारलक्षणविरोधाभावसिद्धिः तत्सिद्धौ च विरोधाभावेन पञ्चरात्रादिप्रामाण्यसिद्धिः इति इतरेतराश्रयापातादित्यर्थः ।

शे०वा०— बह्विति । तेषां परस्परविरुद्धार्थप्रतिपादकत्वाद्वस्तुनि विकल्पप्रसङ्गः । वेदसंवादित्वस्य तत्राभावाद्धेतोरसिद्धिश्चेत्यादि- बहुविप्लवापातादित्यर्थः । **न कश्चिदिति** । शङ्कितासिद्ध्यादिरूपदोषो नेत्यर्थः । **अवश्याङ्गीकरणीयेनेति** । वेदमूलत्वमङ्गीकुर्वताऽप्यविरुद्धस्मृतीनामेव पक्षत्वाङ्गीकारेण विरोधाभावस्याङ्गीकरणीयत्वमिति भावः । **फलेति** । पञ्चरात्रादीनां स्वोक्तविपरीतग्राहिप्रमाणविरोधाभावेऽपि फलव्यभिचारलक्षणविरोधसद्भावेन विरोधाभावहेतोः स्वरूपासिद्धिप्रसङ्गादित्यर्थः । **इतरेतरेति** । प्रामाण्यसिद्धौ फलव्यभिचारस्य अन्यथासिद्ध्या विरोधाभावसिद्धिः तत्सिद्धौ च प्रामाण्यसिद्धिरितीतरेतराश्रयत्वापातादित्यर्थः । **न कोऽपीति** । असिद्ध्यादिलक्षण इत्यर्थः ।

वा०र०— विरोधाभावमङ्गीकृत्य पुनः विरोधसद्भावस्वीकारायोगः इत्यत आह **पञ्चरात्रादीनामिति** । ब्रह्मादिवस्तुषु इत्यादिग्रन्थे सावकाशत्वनिरवकाशत्वे वैदिकविषये प्रवृत्तिमत्तदभावौ । न तु बाध्यबाधकभावप्रयोजकभूतेति ध्येयम् ।

स०व्र०— तेषां प्रामाण्यसाधन इति । प्रमाणमूलत्वादिहेतोः स्वरूपासिद्धिः । तेषामपि प्रामाण्याङ्गीकारे तदुक्तार्थस्वीकारापत्तिः । तथा च वस्तुविकल्प इत्यादि बहुविप्लव इत्यर्थः । **नन्वेवं सतीति** । प्रमाणविरोधेन पञ्चरात्रादीनां प्रामाण्ये साधिते चेत्यर्थः । **असिद्धिप्रसङ्गादिति** । प्रमाणविरुद्धत्वहेतोरिति शेषः । **इतरेतराश्रयापातादिति** । सति प्रामाण्ये फलव्यभिचारलक्षणविरोधाभावसिद्धिः । तत्सिद्धौ च तत्सिद्धिरितीतरेतराश्रयादित्यर्थः । **न कोऽपि दोष इति** । असिद्ध्यन्योन्याश्रयादिदोषः कोऽपि नास्तीत्यर्थः ।

विठ्ठल०— उक्तार्थविरुद्धेति । प्रथमाध्यायोक्तस्य श्रुतिसमन्वयेन गुणपरिपूर्णत्वस्येत्यर्थः । **पूर्वेणान्वय इति** । तथा च यत्र यासु स्मृतिषु क्वचिदपि प्रमाणविरोधो न तासां स्मृतीनां तन्मूलत्वात् प्रामाण्यमिष्यत इति योजनेति भावः । **ज्ञानजनकानामिति** । स्मृतीनां वाक्यत्वेन ज्ञानजनकताया उभयसम्मतत्वाच्छ्रुतिमूलत्ववादिनाप्युक्तरीत्या विरोधाभावस्यावश्यमङ्गीकरणीयत्वात् अज्ञानजनकत्वे सत्यविरुद्धताया एव प्रामाण्यप्रयोजकत्वेन तावन्मात्रेणैव प्रामाण्यसाधनोपपत्तौ किं वेदमूलत्वोपन्यासेनेत्यर्थः । **असिद्धिप्रसङ्गादिति** । अविरुद्धत्वरूपहेत्वंशस्येति शेषः ।

चषकः— इतरेतरेति । प्रामाण्यसिद्धिनियन्त्रितफलव्यभिचारस्यान्यथासिद्ध्या विरोधाभावसिद्धिः तत्सिद्ध्यधीना च प्रामाण्यसिद्धिरितीतरेतराश्रयतापातादित्यर्थः ।

॥ इति पञ्चरात्रादिस्मृतिष्वपि प्रमाणाविरुद्धस्मृतीनामेव वेदमूलत्वात् प्रामाण्यम् ॥

॥ इति तच्छङ्कानिरसने (वेदादिप्रामाण्यदौर्लभ्यमूलिकायाः श्रुत्यादिसमन्वयाभावशङ्काया निरसने) पञ्चरात्रादिस्मृतीनाञ्च वेदमूलत्वात् प्रामाण्यम् ॥

* * *

॥ अथ तच्छङ्कानिरसने (वेदादिप्रामाण्यदौर्लभ्यमूलिकायाः श्रुत्यादिसमन्वयाभावशङ्कायाः निरसने)
'श्रुतिस्मृत्योः प्रमाणविरोधाभावान्नाप्रामाण्यम्' इत्युक्तार्थस्योपपादनम् ॥
॥ अथ स प्रमाणविरोधः प्रत्यक्षागमाभ्यामन्यतरेणैव विवक्षितो नेतरेण ॥

४३ सु०— अप्रामाण्यप्रयोजकस्य प्रमाणविरोधस्याभावान्न श्रुतिस्मृत्योरप्रामाण्यमित्युक्तम्, तदयुक्तम्, श्रुत्याद्युक्त(स्य)ईश्वरसार्वज्ञ्यादेः 'ईश्वरो न सर्वज्ञः पुरुषत्वात् यज्ञदत्तवत्' इत्याद्यनुमानविरुद्धत्वात्, इत्यत आह **विरोधोऽपीति** ।

अनु०— विरोधोऽपि स एवोक्तः प्रत्यक्षेणागमेन वा ॥

प्रकृतसम्बन्धार्थः **अपि**शब्दः । यच्छब्दोऽध्याहार्यः । 'विरोधादेव बाधितमि'त्यप्रामाण्यप्रयोजकतयोक्तो **विरोधोऽपि स एव** यः **प्रत्यक्षेणागमेन वा** स्यात्, न पुनरनुमानेन ।

अयमभिसन्धिः । अप्रामाण्यप्रयोजकतया यदस्माभिरभिहितं तत्पक्षेऽप्युपपादयितुं खलु परस्यायं प्रयत्नः । अस्माभिश्च प्रत्यक्षागमविरोध एव तथाऽभिप्रेतो नानुमानविरोधः । तथा च पक्षे तद्व्युत्पादनं प्रकृतासङ्गतमेव । स्वतन्त्रानुमानविरोधं तूत्तरत्र निराकरिष्यति सूत्रकृदिति ।

ननु प्रमाणविरोध एवाप्रामाण्ये प्रयोजकोऽस्तु किं 'प्रत्यक्षेणागमेन वा' इति विशेषणेन, तथा चोक्तानुमानविरोधाद्वेदादेरप्रामाण्यमिति । मैवम् । वक्ष्यामो ह्यत्र 'ब्रह्मादिवस्तुषु । प्रमाणं वेद एवैक' इति वैदिकेऽर्थेऽनुमानस्यानवकाशम् । यत्र च यस्याप्रवेशो, न तस्य तद्बाधकम् । न हि नयनं स्पर्शापबाधनस्येष्टे । तथा च कथमनुमानं वेदा(द्य)र्थबाधनेन तदप्रामाण्ये प्रयोजकं स्यात् । प्रकृतं च वेदादिकमेवेति ।

परि०— प्रकृतसम्बन्धार्थ इत्येतद्व्यञ्जयन् योजयति **विरोधादेवेत्यादिना** । **उत्तरत्रेति** । 'श्रुतेस्तुशब्दमूलत्वादि'त्यत्र निराकरिष्यतीत्यर्थः । **वक्ष्यामो ह्यत्रेति** । श्रुतेस्त्विति नये । इतिशब्दो हेतोरित्यर्थः । वेद एवैक इति हेतोरित्यर्थः ।

यादु०— अप्रामाण्यप्रयोजकतयोक्तस्य प्रमाणविरोधस्य पक्षेऽप्युपपादनायैतदनुमानविरोधो नोक्तो येनासङ्गतिः, किन्तु सार्वज्ञ्यादिप्रतिपादक आगमो न प्रमाणमुक्तयुक्तिविरोधादिति स्वातन्त्र्येणैवानुमानविरोध

आगमाप्रामाण्ये हेतुतयोच्यते तत्प्रामाण्यसाधकानुमानस्य सत्प्रतिपक्षतयेत्यत आह **स्वतन्त्रेति** । **उत्तरत्रेति** । 'सर्वधर्मोपपत्ते'त्यत्रेत्यर्थः ।

वं०प०— प्रकृतसम्बन्धार्थ इत्युक्तं दर्शयति **विरोधादेवेति** । यत्प्रमाणविरुद्धत्वम् । **पक्ष** श्रुतिस्मृतिरूपे । **तथा** अप्रामाण्यप्रयोजकत्वेन । **व्युत्पादनम्** अनुमानविरोधव्युत्पादनमित्यर्थः । ननु वैदिकेऽर्थेऽनुमानस्याप्रवेशेनानुमानस्य वेदादिबाधकत्वाभावेऽपि सार्वज्ञ्यादिप्रतिपादकवाक्यबाधकत्वं तु स्यादित्यत आह **प्रकृतं चेति** । **प्रकृतं** सार्वज्ञादिप्रतिपादकं वाक्यं वेदादिकमेवेति न तत्रानुमानस्य प्रवृत्तिरित्यर्थः ।

कं०रा०— ननु मृदब्रवीदित्यादि श्रुत्युक्तस्य मृदादिवक्तृत्वादिकस्य मृन्न वक्ती मृत्वात् सम्प्रतिपन्न-'मृद्वदि'त्यादिवेदानुपजीव्यनुमानविरुद्धत्वात् तदप्रामाण्यं किं न स्यादित्यत आह **स्वतन्त्रेति** । वेदानुपजीव्यनुमानविरोधं तूत्तरत्र अभिमानव्यपदेश इत्यादौ सूत्रकृदेव निराकरिष्यतीत्यर्थः ।

श्रीनिधि०— ननु मृन्न वक्ति अचेतनत्वात् इत्याद्यनुमानविरोधेन मृदब्रवीदित्याद्यागमाप्रामाण्यं शङ्क्यते । न चात्र पूर्वोक्तदोषः । मृदादेः प्रत्यक्षादिसिद्धत्वेनागमसिद्धधर्म्याद्यनपेक्षत्वेन स्वतन्त्रत्वादनुमानस्य आदिकालीनमृदादेः पक्षत्वेऽपि तदानीन्तनानां प्रत्यक्षत्वसम्भवादित्यत आह **स्वतन्त्रानुमानविरोधं त्विति** । ननु विरोधोऽपि स एवोक्त इत्यादि मूलमनुमानं वेदार्थबाधाय न प्रभवतीत्यभिप्रायेण प्रवृत्तं इति कथं ज्ञायत इत्यत आह **प्रकृतं च वेदादिकमेवेति** ।

शे०वा०— फलव्यभिचारस्यान्यथासिद्ध्यर्थं प्रामाण्यापेक्षायामपि प्रामाण्यसिद्ध्यर्थं फलव्यभिचारान्यथासिद्धेरनपेक्षितत्वादिति भावः । प्रमाणविरुद्धत्वोपाध्युद्भावनेनैव पूर्वपक्ष्युत्प्रेक्षितानुमानस्याभासत्वसिद्धेः तस्य प्रत्यक्षागमविरुद्धत्वे पर्यवसानपरोत्तरवाक्यमनर्थकमित्यत उक्तोपाधेः साधनाव्यापकत्वसिद्ध्यर्थत्वात् तस्य न तदित्याशयेन साधनव्यापकताशङ्कामुत्थापयति **प्रामाण्येति** । **प्रकृतेति** । अप्रामाण्यप्रयोजकत्वेनोक्तो विरोध इत्येवं प्रकृतसम्बन्धार्थ इत्यर्थः । **यच्छब्दोऽध्याहार्य इति** । स एवेति तच्छब्दश्रवणादिति भावः । नन्वस्त्वप्रामाण्यप्रयोजकतोक्तविरोधस्य प्रत्यक्षादिविरुद्धत्वे पर्यवसानं तथाऽप्युक्तानुमानविरोधेन श्रुत्यादेः अप्रामाण्यशङ्कायाः कः परिहार इत्यतो मूले 'उक्तो विरोधः स एव' इत्यत्रोक्तपदसूचितमभिप्रायम् आह **अयमभिसन्धिरिति** । ननु प्रमाणविरुद्धत्वोपाधेः पक्षे सद्भावप्रतिपादनेन साधनव्यापकत्वमुपपादयितुं नास्माभिः युक्तिविरोधः शङ्क्यते, येन श्रुत्यादेः प्रत्यक्षागमाविरुद्धतया विवक्षितोपाधेः पक्षे सत्त्वेन साधनाव्यापकताप्रतिहतेः प्रकृतिसङ्गतिः स्यात् किन्तु उक्तयुक्तिविरुद्धार्थप्रतिपादकत्वात् 'यः सर्वज्ञ' इत्यादिश्रुत्यादेरप्रामाण्यमिति स्वातन्त्र्येण युक्तिविरोध उपन्यस्यते तत्कथमसङ्गतिरित्यत आह **स्वतन्त्रेति** । **उत्तरत्रेति** । सर्वधर्मोपपत्तेश्चेत्यत्रेत्यर्थः । 'आगमेनागमस्यैवे'त्याद्युत्तरग्रन्थस्य न पूर्वेण साक्षात्सङ्गतिः सम्भवतीत्यतस्तत्सङ्गमयितुमाह **नन्वित्यादि** । ननु वैदिकेऽर्थेऽनुमानस्यानवकाशेन तद्बाधकत्वाभावेऽपि सार्वज्ञादौ तदवकाशादस्तु तद्बाधकत्वमित्यत आह **प्रकृतं चेति** । सार्वज्ञ्यादिसाधकतया प्रकृतं च वेदादिकमेवेत्यर्थः । ततश्च सार्वज्ञ्यादेरपि वैदिक-

त्वान्न तत्रानुमानस्यावकाश इति न सार्वज्ञ्यादिप्रतिपादकश्रुत्यादिबाधकत्वमनुमानस्येति भावः । प्रकृतं सार्वज्ञ्यादिकं वेदादिकं वेद आदिर्ज्ञप्तिकारणं यस्येति तथोक्तं वैदिकमिति न तत्रानुमानस्यावकाश इत्यर्थ इति वा ।

स०व्र०— ननु प्रमाणविरुद्धत्वरूपोपाधेः पक्षे सत्त्वप्रतिपादनेन साधनव्यापकत्वमुपपादयितुं न युक्तिविरोधः शङ्क्यते येन प्रकृतासङ्गतिः स्यात् । किं नाम युक्तिविरोधादेव नागमस्य मानत्वमिति स्वातन्त्र्येणैवेत्यत आह **स्वतन्त्रानुमानविरोधं त्विति** । ननु वैदिकेऽर्थेऽनुमानस्याप्रवेशेन बाधकत्वाभावेऽपि सार्वज्ञ्यादिप्रतिपादकवाक्येऽनुमानस्यावकाशोपपत्त्या तद्बाधकत्वं भवतु इत्यतः प्रकृतस्यापि वैदिकत्वान्न तत्र तस्यावकाश इत्याह **प्रकृतं च वेदादिकमिति** । **प्रकृतं** सार्वज्ञ्यादिकम् । **वेदादिकं** वेदः आदिः कारणं यस्येति वेदादिकं वेदप्रतिपाद्यमित्यर्थः । यद्वा ननु वैदिकेऽर्थे युक्तेः प्रसराभावेऽपि प्रकृते वेदादेः प्रसक्तेरभावात् तत्र च युक्तेरवकाशसम्भवेन युक्तिविरोधाभिधानं युक्तमित्यत आह **प्रकृतं चेति** । 'उपजीव्यविरोधे त्वि'त्यादिना वेदादिकमेव प्रकृतमिति भावः ।

विठ्ठल०— प्रकृतसम्बन्धार्थ इत्येतद्व्यञ्जयन् योजयति **विरोधादेवेत्यादिना** । ननु पुरुषत्वानुमानविरुद्धत्वे श्रुत्युक्तत्वेश्वरसार्वज्ञादेः शङ्किते अविरोध एव व्युत्पादः । तद्विरोध एव तादृश इति कथनं कथं प्रकृतोपयुक्तमित्यत आह **अयमभिसन्धिरिति** । तत्पक्षेऽप्युपपादयितुमित्यर्थः । **प्रकृतासङ्गतमेवेति** । उपाधितया अभिप्रेतस्यैवागमविरोधस्य पक्षे व्युत्पादनं साधनं व्यापकताप्रदर्शनार्थत्वात् सङ्गतिं तद्विहायाप्रकृतस्यानुमानविरोधस्य साधनं नोपयुक्त इति भावः । ननु नानुमानविरोधः पक्षे व्युत्पाद्यते एवमसङ्गतिः स्यात् । किं नाम एवमाद्यनुमानविरोधाद्वेदोऽप्रमाणमिति स्वतन्त्रशङ्का क्रियत इत्यत आह **स्वतन्त्रेति** । **उत्तरत्रेति** । श्रुतेस्तु शब्दमूलत्वादित्यत्रेत्यर्थः । कथमनेनोक्तशङ्कानिरासः ।

॥ इति स प्रमाणविरोधः प्रत्यक्षागमाभ्यामन्यतरेणैव विवक्षितो नेतरेण ॥

* * *

॥ अथ मीमांसारूपयुक्तेरुपयोगस्तु आगमेनागमस्य विरोधे सत्येव तदर्थनिर्णयार्थम् ॥

४४ **सु०— नन्वेवं (सति) तर्हि वेदार्थमीमांसा नारम्भणीया स्यात्, मीमांसाया युक्त्यनुसन्धानात्मकत्वात्; इत्यत आह आगमेनेति ।**

अनु०— आगमेनागमस्यैव विरोधे युक्तिरिष्यते ।

एवशब्दो 'विरोध' इत्यतः परो द्रष्टव्यः । निर्णयार्थमिति शेषः ।

एतदुक्तं भवति । अनुमानं हि धर्म्यादिप्रमितिमपेक्षते, न च धर्म्यादिरूपं ब्रह्मादिकं वेदादृते सिद्ध्यतीति तदनपेक्षायामाश्रयासिद्ध्यादिकम्, अपेक्षायां तु विरोधिनो धर्म्यादि-ग्राहकविरोधः; इत्येवं वैदिकेऽर्थेऽनुमानस्यावकाशोऽभिधित्सितः ।

मीमांसायां तु क्वचिद् आगमस्य आगमान्तरेण विरोध एव अर्थनिर्णयार्थं युक्तिः उपादीयते । सा खलु अन्यतरागम(प्रामाण्य)मुपोद्बलयन्त्यन्यतरागमबाधयाऽर्थनिर्णयाय प्रभवति, अन्यतरागमसिद्धधर्म्याद्याश्रयणेन(येण)ाश्रयासिद्ध्याद्यनवकाशात् । अन्यतरा-गमस्य धर्म्यादिग्राहकत्वाभावेनाप्रबलस्य,(?) आगमसचिवतया उपपत्तेः, ततो दुर्बलस्य (,?) अकिञ्चित्करत्वात् । तदेवमेवंविधोपपत्तेरागमिकेऽप्यर्थे सावकाशत्वात् उपपन्ना मीमांसेति ।

परि०— कथमनेनोक्तशङ्कानिरासः । क्वचिदागमार्थस्य युक्त्या बाधे सर्वत्र तद्बाधस्या-वर्जनादित्यत आह **एतदुक्तमिति** । **धर्म्यादीति** । पक्षलिङ्गादीत्यर्थः । सिद्ध्यतीतीतिशब्दो हेत्वर्थः । **विरोधेन इति** । अनुमानस्येति योज्यम् । **अभिधित्सितः** अभिधातुमिष्टः । **आगम-बाधयेति** । आगमस्य प्रतीतार्थबाधयेत्यर्थः ।

गु०दी०— आगमसचिवतयोपपत्तेस्ततो दुर्बलस्याकिञ्चित्करत्वात् इत्यत्रोपपत्तेरागमसचिवतया कारणेन तत उपपत्तितः दुर्बलस्यान्यतरागमस्येति सम्बन्धः ।

वं०प०— एवं यदि वैदिकेऽर्थेऽनुमानस्यानवकाशस्तर्हीत्यर्थः । **तदिति** । धर्म्यादिप्रमितीत्यर्थः । विरोधिनोऽसार्वज्ञप्रतिपादकस्यानुमानस्येत्यर्थः । नन्वितरागमस्यापि धर्म्यादिग्राहकत्वेनोपजीव्यत्वात् कथं युक्तेस्तद्बाधकत्वमित्यत आह **अन्यतरागमस्येति** । **सचिवतयेति** । युक्त्यनुगृहीतप्रबलागमानुकूलत्वेनेत्यर्थः । **ततः** युक्त्युपेतागमात् । **एवंविधेति** । आगमसहकृतेत्यर्थः ।

कं०रा०— नन्वागमस्यागमान्तरेण यत्र विरोधस्तत्रान्यतरागममुपोद्बलयन्त्या उपपत्तेरन्यतरागम-सिद्धधर्माद्याश्रयणेन प्रवृत्ततया आश्रयासिद्धिधर्मिग्राहकविरोधयोरनवकाशोऽप्यागमान्तरस्य प्रबलत्वेन कथं तद्बाधनेनार्थनिर्णायकत्वमित्यत आह **अन्यतरागमस्येति** । नन्वागमान्तरस्य धर्म्यादिग्राहकत्वाभावेनाप्रबलत्वेऽपि समबलतया प्रतिपक्षत्वेनोपपत्तिकर्तव्यनिर्णयप्रतिबन्धकत्वं किं न स्यादित्यत आह **आगमसचिवतयेति** । उपपत्तीतरागमसचिवतया ततो दुर्बलस्यागमान्तरस्य अकिञ्चित्करत्वादित्यर्थः ।

श्रीनिधि०— असिद्ध्यादिकं आश्रयासिद्ध्यादिकम् । **सावकाशत्वात्** साश्रयत्वात् ।

शे०वा०— एवमुपयुक्तमभिधायोत्तरवाक्यं सङ्क्रमयति **नन्विति** । **एवं तर्हीति** । वैदिकेऽर्थेऽनुमानस्यानवकाश इत्यर्थः । ब्रह्मादिवस्तुष्वित्यादिना वैदिकेऽर्थे युक्तेर्निरवकाशत्वस्य वक्ष्यमाणत्वादिह तस्यास्तत्र सावकाशत्ववर्णनं तद्विरुद्धमित्याशङ्क्याह **विरोध इत्यतःपर इति** । नन्वेतावताऽपि कथमुक्तशङ्कापरिहार इत्यतो वैदिकेऽनुमानस्यानवकाशाङ्गीकारे ब्रह्मादिष्वित्यादिना वक्ष्यमाणं नियामकं दर्शयन्नेव मीमांसायां तदवकाशे मूले 'विरोधे निर्णयार्थं युक्तिरिष्यते' इत्यनेन सूचितं नियामकमाह **एतदुक्तं भवतीत्यादिना** । **इत्येवमिति** । तथा च धर्म्यादिप्रमित्यसम्भव एव तत्रानुमानाप्रवृत्तौ नियामक इति भावः । अस्तु तर्हि प्रकृतेऽपि धर्म्यादिप्रमित्यसम्भवादेव मीमांसायामप्यनुमानाप्रवृत्तिरित्यतः प्रकृते तदभावमुपपादयति **मीमांसायां त्विति** । **आगमसचिवतयेति** । अत्रागमसचिवतयेत्यतःपरं प्रबलत्वादिति शेषः । 'ततः' इत्यस्योपपत्तेः सकाशादित्यर्थः ।

वा०र०— **विरोधे निर्णयार्थमिति** । विरोधे एव निर्णयार्थमिति एवकारघटितत्वमूलानुसारेण तथैवोत्तरग्रन्थं अवतारयतीति । प्रघटकावतारोऽयम् । ननु तावता उपजीव्यविरोधस्याप्रामाण्ये प्रयोजकत्वात् प्रकृते न प्रामाण्यं इत्येतत्समर्पणस्य उपजीव्यविरोधः इत्येतावतैव भाष्येण पूर्तेः वेदस्यान्यार्थकल्पनेति भाष्यखण्डस्यानर्थक्यम् । उपजीव्यविरोधः इत्यनेनोक्तार्थप्रतिपादनानन्तरं प्राप्तायाः प्रकृतेऽपि उपजीव्यविरोधस्य सत्त्वात् श्रुतेरप्रामाण्यं प्रसज्येत इत्येतट्टीकायास्तु निवारकत्वेन प्रत्यक्षमुपजीव्यं स्यात् इत्युत्तरभाष्यं योजनीयं इति समानमेव । अन्यार्थकल्पनारूपमेवाप्रामाण्यं वेदस्य न तु सर्वथाऽप्रामाण्यमिति प्रतिपादनप्रसक्तिमूलभूतं वेदस्याप्युपजीव्यविरोधेऽप्रामाण्यमस्तीति यत् प्रमेयं तस्य पूर्वपक्षिणा आपादितत्वाभावेन सिद्धान्तिना तदप्यस्त्येवेति चाङ्गीकाराभावेन तदप्रामाण्याप्रसक्तौ तर्हि वेदोऽपि अप्रमाणमिति प्राप्तमिति शङ्कानुदयेन तत्परिहाराय तच्चाप्रामाण्यं भवन्न सर्वथा इत्यादि व्यवस्थायाः अवक्तव्यत्वेन तदर्थतया वेदस्यान्यार्थेत्यादिभाष्यप्रवृत्त्ययोगात् । अत एव उपजीव्यविरोधेन चाप्रामाण्यं भवत् इत्यवतारोऽपि मूलकारस्य कथन्तामर्हतीति चेत् अत्र ब्रूमः । यत्तावदुक्तं उपजीव्यविरोध इत्येव भाष्येण पूर्तेरिति । तत्तथैवेति ब्रूमः । न च तर्हि प्रकृतेऽपि उपजीव्यविरोधसत्त्वशङ्कावारणाय प्रत्यक्षमुपजीव्यं स्यात् इति भाष्यमेव सङ्गतं इति मध्येऽप्रामाण्यव्यवस्थापरं वेदस्य इत्यादिभाष्यं अनर्थकं इत्युक्तमिति वाच्यम् । भावानवबोधात् । अत्र हि भाष्यकारेण उपजीव्यविरोध इत्यंशेन अप्रामाण्यप्रयोजकउपजीव्यविरोधः इत्युक्ते तर्हि 'जनितोत विष्णोः' इत्यादि वेदस्यापि उपजीव्य 'निरनिष्टो निरवद्यः' इत्यादिविरोधात् अप्रामाण्यं स्यात् । मध्ये शङ्कायाः इष्टापत्तिरेव समाधानं बहिरेव 'उपजीव्यविरोधे तु न प्रामाण्यममुष्य च' इति ब्रह्मतर्कानुसारेण वाच्यम् । तदुपरि च तर्हि वेदस्याप्रामाण्याङ्गीकारात् अपसिद्धान्त इति शङ्कान्तरं यत् प्राप्तं तत्परिहाराय वास्तवस्थितिप्रदर्शनस्यावश्यकतया तदर्थं वेदस्यान्यार्थकल्पनेति भाष्यमावश्यकमेव इत्येतावतोऽर्थस्य प्रतिपादनक्रमेण प्राप्ते विज्ञानात् । तथा च एतावन्तं प्रतिपाद्यमर्थं सिद्धवत्कृत्यैव मूलात् सुज्ञेयमिति नासङ्गतिशङ्का कार्येति सुज्ञैः परिभावनीयम् ।

स०न्न०— **आश्रयासिद्धबाधनवकाशादिति** । धर्म्याद्यस्य मानान्तराविरोधेन तस्य सिद्धत्वात् असिद्धत्वे च धर्म्यसिद्ध्या ऐक्यबोधकत्वमपि न स्यादिति भावः । **अन्यतरागमस्येति** । धर्म्यादि-

ग्राहकत्वाभावेनेत्यन्तम् अप्राबल्यहेतुः । ततो दुर्बलस्य । तत उपपत्तेः, आगमसचिवतया उपपत्तेः आगमसहकारित्वेन निमित्तेनेति योज्यम् । तदेवंविधेति । आगमसहकारिण्या इत्यर्थः ।

विठ्ठल०— क्वचिदागमस्यार्थस्य युक्त्या बाधे सति तदन्यत्रेति दृष्ट्वा धनस्य अविशेषणीयाव-र्जनीयत्वादित्यत आह एतदुक्तमिति । विरोध इति । अनुमानस्येति योज्यम् । अभिधित्सितः अभिधातुमिष्टः । आगमसचिवतयेति । न केवलमप्रबलस्य आगमसचिवतया कारणतया कारणेन तत उपपत्तेर्दुर्बलस्य चान्यतरागमस्येति योज्यम् ।

॥ इति मीमांसारूपयुक्तेरुपयोगस्तु आगमेनागमस्य विरोधे सत्येव तदर्थनिर्णयार्थम् ॥

* * *

॥ अथ उपजीव्यविरोधे तु वेदस्यान्यार्थकल्पना ॥

४५ सु०— अपि च प्रत्यक्षागमविरोधोऽपि न स्वरूपेणाप्रामाण्यं प्रयोजयति किन्तु तयोरुपजीव्यत्वादिना प्राबल्ये सत्येव; दुर्बलयोः स्वयं बाधितत्वेन, सम-बलयोः प्रतिबन्धमात्रहेतुत्वेनाप्रामाण्यनिश्चयानुपपत्तेः । उपजीव्यादिविरोधेन चाप्रामाण्यं भवद्वेदस्य न सर्वथा अयथार्थत्वलक्षणम्, किन्नाम प्रतीतार्थप्रच्यावनमात्रम्; अपौरुषेय-तया निर्दोषस्य सर्वथा अप्रामाण्यानुपपत्तेः; तथा चान्यार्थकल्पनाऽवश्यं कार्येत्याशय-वानाह उपजीव्येति ।

अनु०— उपजीव्यविरोधे तु वेदस्यान्यार्थकल्पना ॥

उपलक्षणमेतत् । निरवकाशत्वादिकमपि ग्राह्यम् ।

भवत्वेवं ततः किम् । वेदोपजीव्यत्वादिकं च प्रत्यक्षागमयोरेव प्रायेण सम्भवति, युक्तेस्तु क्वचिदेव, पुरुषत्वादियुक्तेस्तु नास्त्येव । अतश्च न तद्विरोधेन वेदस्याप्रामाण्यं मन्तव्यमित्याशयेनाह प्रत्यक्षमिति ।

प्रत्यक्षमुपजीव्यं स्यात्प्रायो युक्तिरपि क्वचित् ।
आगमैकप्रमाणेषु तस्यैव ह्युपजीव्यता ॥

वेदस्येत्यनुवर्तते । **स्यात्** इत्यतःपरम् 'इति'शब्दोऽध्याहार्यः । **तत्त्वमसीत्यादिवेदस्य प्रत्यक्षमुपजीव्यम्, 'युक्तिरपि क्वचित्** वेदस्य **उपजीव्या इति** सम्बन्धः । **यथा 'प्राणा वा अणव'** इत्यादेः । **आगमैकप्रमाणकेषु विष्ण्वादिविषयेषु प्रवर्तमानं 'जनितोत विष्णोः' इत्यादिवेदं प्रति 'निरनिष्टो निरवद्य' इत्यादेस्तस्य वेदो(दस्यो)पजीव्यतेत्यर्थः ।**

एवं निरवकाशत्वादिकमपि प्रत्यक्षागमयोरेव प्रायेण सम्भवति, युक्तेस्तु क्वचिदेव । तच्च न प्रकृतयुक्तेरित्यपि द्रष्टव्यम् ।

परि०— कैमुत्यन्यायेनाप्यागमस्यानुमानविरोधोऽकिञ्चित्कर इत्याह **अपि चेति** । **उपजीव्यत्वादिनेति** । निरवकाशत्वादिरादिपदार्थः । प्राबल्ये सत्येवेत्येतदुपपादयति **दुर्बलयोरिति** । **वेदेति** । वेद प्रत्युपजीव्यत्वादिकं चेत्यर्थः । **क्वचिदेवेति** । एतच्च 'प्राणा वा अणवः' इत्याद्यागमस्थल इत्यग्रे व्यक्तम् । **पुरुषत्वादिति** । ईश्वरो न सर्वज्ञः पुरुषत्वाद्यज्ञदत्तवदिति प्रागुक्तयुक्तेरित्यर्थः । **इतिशब्दोऽध्याहार्य इति** । स च हेत्वर्थः । प्रायः प्रत्यक्षमुपजीव्यं स्यादिति हेतोः पुरुषत्वयुक्तेस्तदभावात् तद्विरोधो वेदस्याकिञ्चित्कर इति योज्यमिति भावः । **इत्यादिवेदस्येति** । प्रत्यक्षसिद्धं जीवं त्वमित्युद्दिश्य तदसीति ब्रह्माभेदस्य वाच्यत्वादिति भावः । **यथा प्राणा वा अणव इति** । रूपाद्युपलब्धयः करणसाध्याः क्रियात्वात् छिदिक्रियावदित्यादियुक्तिसिद्धानि प्रमाणसिद्धेन्द्रियाण्युद्दिश्य अणुत्वस्य विधेयत्वादिति भावः । **जनितेति** । जनयिता विष्णोरित्यर्थः । **न प्रकृतेति** । पुरुषत्वादियुक्तेरित्यर्थः ।

यादु०— पूर्वं प्रत्यक्षागमविरोध एवाप्रामाण्यप्रयोजको न युक्तिविरोधः, तथा च तद्व्युत्पादनं प्रकृतासङ्गतमित्युक्तम् । इदानीमुपजीव्यत्वादिना प्रबलप्रत्यक्षादिविरोध एवाप्रामाण्यप्रयोजकतयाऽवश्यं वाच्यस्तथा प्राबल्यं च न पुरुषत्वादियुक्तेरस्तीति वक्तुमाह **अपि चेत्यादिना** । प्रसङ्गादाह **उपजीव्यादिविरोधेन चेति** । **इतिशब्द इति** । तथा च वेदस्य प्रत्यक्षमुपजीव्यं स्यादिति योऽर्थः स प्रायो बहुस्थलसम्बन्धीत्यर्थः । इतिशब्दाध्याहाराभावे त्वनन्वय इति ज्ञातव्यम् । **यथा प्राणा वा इति** । अत्र प्राणपदेनानुमानसिद्धानि चक्षुरादीन्यनूद्य तेषामणुत्वं विधीयत इति भावः ।

वं०प०— **दुर्बलयोरिति** । प्रत्यक्षागमयोः । बाधितत्वेनागमेनैव । **प्रतिबन्धेति** । अत्र प्रत्यक्षागमविरोधो यस्यागमस्योच्यते तदागमोक्तार्थप्रतिबन्धेत्यर्थः । **निश्चयेति** । तद्विरोधो नेति शेषः । ननूपजीव्यतद्विरोधेनाप्यपौरुषेयस्याप्रामाण्यं नाम कीदृशमित्यत आह **उपजीव्यादीति** । **सर्वथा** निर्विषयत्वेन ।

ग्राह्यमिति । **तथा च** उपजीव्यविरोधे निरवकाशप्रत्यक्षागमविरोधे चेत्यर्थः । **प्रायेण** बाहुल्येन । क्वचिदेवोपजीव्यत्वमिति वर्तते । नास्त्येवेत्यत्राप्येतदनुवर्तते । **इतिशब्द इति** । वेदस्य प्रत्यक्षमुपजीव्यं स्यादित्येतत्प्राय **इत्यर्थः** । **यथा प्राणा वा** इत्यनेन युक्तेस्तु क्वचिदेवेत्येतद्विवृतं भवति । निरवकाशप्रत्यक्षागमविरोधे चेत्यर्थः । **प्रायेण** बाहुल्येन । **युक्तेः** मृन्न वक्ति जडत्वादित्येवंरूपायाः । **तत्र** निरवकाशत्वम् । **प्रकृतयुक्तेः** पुरुषत्वादियुक्तेरित्यर्थः ।

कं०रा०— उपलक्षणमिति । 'उपजीव्यविरोधे तु वेदस्यान्यार्थकल्पने'त्युपलक्षणम् । निरवकाशप्रमाणविरोधेऽन्यार्थकल्पना । तथोपसंहारविरोधे उपक्रमस्यान्यार्थकल्पनेत्यादिकं च ग्राह्यमित्यर्थः । यदा निरवकाशत्वादिकमित्यादिशब्देन जात्या प्राबल्यं गृह्यते तथा च निरवकाशप्रमाणविरोधे वेदस्यान्यार्थकल्पना जात्या यत्प्रबलं तद्विरोधे चान्यार्थकल्पनेति ग्राह्यमित्यर्थः । **पुरुषत्वादीति** । ईश्वरो न सर्वज्ञः पुरुषत्वादित्यादि युक्तेस्तूपजीव्यत्वादिकं नास्त्येवेत्यर्थः । **स्यादित्यतःपरं इतिशब्दोऽध्याहार्य इति** । तथा च वेदस्य प्रत्यक्षमुपजीव्यं स्यादित्येतत्प्रायं इति योजनोक्ता भवति । **तत्त्वमसीत्यादीति** । तत्त्वमसीत्यनेन त्वम्पदार्थभूतं जीवरूपधर्मिणमुद्दिश्य ब्रह्मैक्यं विधीयते । जीवग्राहकं प्रत्यक्षं धर्मिग्राहकत्वेन तद्वाक्यस्योपजीव्यमिति भावः । युक्तिः कस्य वेदस्योपजीव्येति जिज्ञासायामाह **यथेति** । प्राणा वा अणवः । इति वाक्येन प्राणशब्दितेन्द्रियाणि धर्मीकृत्याणुत्वं विधेयमिन्द्रियरूपधर्मिसिद्धिश्च रूपाद्युपलब्धयः करणसाध्याः क्रियात्वादिति युक्त्या अतः सा युक्तिर्धर्मिग्राहकत्वेन तद्वाक्यस्योपजीव्येति भावः । **निरनिष्टो निरवद्य इत्यादेरिति** । 'निरनिष्टो निरवद्य' इत्यादिवेदसिद्धस्य विष्णोः 'जनितोत विष्णोरि'त्यादि वेदेन 'सोमः पवते जनिता मतीनामि'त्युक्तसोमाजनिमत्वं प्रतिपादनीयमिति निरनिष्ट इत्यादेर्जनितोत विष्णोरित्यादिकं प्रत्युपजीव्यत्वमिति भावः । **एवमिति** । उपजीव्यत्वप्रयुक्तप्राबल्यमिव निरवकाशत्वप्रयुक्तप्राबल्यं आप्तप्राबल्यं च प्रत्यक्षागमयोरेव प्रायेण सम्भवति । युक्तेस्तु क्वचिदेव । तच्चेश्वरो न सर्वज्ञः पुरुषत्वादिति युक्तेर्नेत्यपि द्रष्टव्यमित्यर्थः ।

श्रो०वा०— ननु वक्तव्यस्य सर्वस्याप्युक्तत्वात् किमुपजीव्यविरोधे तु इत्यादिनेत्यतो, युक्तिविरोधेन श्रुतेरप्रामाण्यशङ्कायाः प्रत्यक्षागमविरोधस्यैवाप्रामाण्यप्रयोजकत्वेन युक्तिविरोधस्य तदभावान्न युक्तिविरोधेन श्रुतेरप्रामाण्यप्रसङ्ग इति 'विरोधोऽपि स एवोक्तः' इत्येवं समाधानमुक्तं; तत्रैवोत्तरग्रन्थेन तूपजीव्यविरोधस्यैव तत्प्रयोजकत्वात् प्रकृतयुक्तेश्चानुपजीव्यत्वेनोपजीव्यविरोधाभावान्नाप्रामाण्यप्रसङ्ग इति समाधानान्तरमुच्यत इति नानर्थक्यमिति भावेन तथैवोत्तरग्रन्थमवतारयति **अपि चेत्यादिना** । **स्वरूपेण** प्रत्यक्षागमविरोधत्वेनेत्यर्थः । यदि स्वरूपेण प्रत्यक्षागमविरोधस्याप्रामाण्यप्रयोजकत्वं केन तर्हि रूपेण प्रयोजकत्वमिति पृच्छति **किन्त्विति** । उत्तरमाह **तयोरिति** । उपजीव्यत्वादिनेत्यादिपदेन निरवकाशत्वपरिग्रहः । स्वरूपेणैव तद्विरोधस्य प्रयोजकत्वोपपत्तौ किं रूपान्तराश्रयणेनेत्यत आह **दुर्बलयोरिति** । नन्वस्त्वेवमुपजीव्यविरोधस्यैवाप्रामाण्यप्रयोजकत्वसिद्धिस्तथाऽपि भाष्ये वेदस्यान्यार्थकल्पनावर्णनमनर्थकमुपजीव्यविरोधेन वेदाप्रामाण्यस्यैव वर्णनीयत्वात् । न चोपजीव्यविरोधप्रयुक्तमप्रामाण्यमेतदेवेति दर्शयितुमन्यार्थकल्पनावर्णनमिति वाच्यम् । अन्यत्र क्लृप्तयाथार्थ्य-

रूपाप्रामाण्यस्यैव वेदेऽपि तत्प्रयुक्तत्वस्य सम्भवेन तत्परित्यागायोगादित्यत आह **उपजीव्यादिविरोधेनेति** । **सर्वथाऽप्रामाण्येति** । अयथार्थत्वलक्षणाप्रामाण्येत्यर्थः । निरवकाशत्वादिकमित्यादिपदेन बहुत्वपरिग्रहः । तथाऽपि वेदं प्रति प्रत्यक्षागमयोरेव प्रायेणोपजीव्यत्वस्य युक्तेस्तु क्वचिदेव तदुपजीव्यत्वस्य पुरुषत्वादित्युक्तेश्च सर्वथाऽनुपजीव्यत्वस्य च वर्णनपरोत्तरवाक्यानर्थक्यमित्यत उपजीव्यविरोधस्यापि प्रकृते सत्त्वेन साधन-व्यापकतयोपजीव्यविरोधस्य नोपाधित्वमित्याशङ्कापरिहारार्थं तदिति भावेन तां शङ्कामुत्थापयति **भवत्वेवमिति** । उपजीव्यविरोधस्यैवाप्रामाण्यप्रयोजकत्वं भवत्वित्यर्थः । **तत इति** । प्रकृतेऽप्युपजीव्यविरोधाच्छ्रुतेरप्रामाण्य-मुपपन्नमिति भावः । **अतश्चेति** । न केवलं प्रत्यक्षागमविरोधस्यैवाप्रामाण्यप्रयोजकत्वेन युक्तिविरोधस्य तदभावान्न पुरुषत्वादियुक्तिविरोधेन श्रुतेरप्रामाण्यमित्येव किन्नामोपजीव्यविरोधस्यैवाप्रामाण्यप्रयोजकत्वेन पुरुष-त्वादियुक्तेश्चानुपजीव्यत्वेन तद्विरोधस्याप्रामाण्याप्रयोजकत्वाच्च न तद्विरोधेन श्रुतेरप्रामाण्यं वक्तुं शक्यमित्यर्थः । **अनुवर्तत इति** । वेदस्यान्यार्थकल्पनेति पूर्ववाक्यादिति शेषः । अत्र प्राय इत्यस्य युक्तिशब्देन सन्निहितत्वात् तेनैवान्वयः प्रतीयते न चासौ युक्तः । तथा सति वेदं प्रति युक्तेरेव बाहुल्येनोपजीव्यत्वमित्यापातात् । न चागमं प्रति युक्तेर्बाहुल्येनोपजीव्यत्वं सम्भवति । क्वचिदित्युक्तक्वाचित्कत्वेन विरुद्धत्वाच्च । न च क्वचिदित्यस्य प्रत्यक्षं प्राय उपजीव्यं स्यादित्यन्वये न दोष इति । तथा सति सन्निहितान्वयपरित्यागापत्तेः । प्रत्यक्षस्य वेदं प्रत्युपजीव्यतानियमस्य प्रायिकत्वालाभाच्चेत्यत आह **स्यादित्यतःपरमितिशब्दोऽध्याहार्य इति** । अनेन प्रत्यक्षमुपजीव्य स्यादित्येतत्प्रायो बाहुल्येनेत्यन्वय इत्युक्तं भवति । **प्राणा वा अणव इत्यादेरिति** । अत्र रूपाद्युपलब्धिः सकरणिका क्रियात्वाच्छिदिक्रियावदित्यनुमानसिद्धचक्षुरादीनि प्राणपदेनानूद्य तेषामणुत्वविधाना-द्युक्तेरागमं प्रत्युपजीव्यत्वमिति द्रष्टव्यम् । 'युक्तोऽयुक्तश्च यद्यर्थ आगमस्य' इत्युत्तरग्रन्थस्याव्यवहितपूर्वग्रन्थेन सङ्गतिर्न प्रतीयत इत्यतस्तं सङ्गमयति **आगमयोरित्यादि** ।

वा०र०— तेनैवेति । सन्निहितयुक्तिशब्देन एव इत्यर्थः । **बाहुल्येनोपजीव्यत्वमिति** । बहुस्थलाव-च्छेदेनोपजीव्यत्वमित्यापातादित्यर्थः । अत्र च युक्तिबाहुल्येनोपजीव्येत्युक्ते समानसंवित्संवेद्यतयोपजीव्यत्वे बाहुल्यस्य भानेऽपि न दोषः । तद्यथा घटत्वेन घटं जानाति घटत्वेन कार्यता तेन कारणतेत्यादौ घटत्वादीनां घटेन वा ज्ञानादिना वा सम्बन्धेऽपि उभयत्रापि अर्थसम्बन्धप्रत्ययः । सर्वानुभवसिद्धं चेदम् । परन्तु घटः कथं ज्ञानविषयः इत्येवमाकाङ्क्षानिवृत्तये प्रयुक्तस्य घटत्वेनेत्यस्य घट एव प्रकारान्तरव्यावृत्तिबुद्धिजनकता इत्यादि कश्चित् विशेषोऽपि आश्रयत एव । एवं च प्रकृते बाहुल्येन उपजीव्यत्वं इत्येतत् वाक्यार्थतया बाहुल्ये उपजीव्यत्वसम्बन्धश्चेति कश्चित् ब्रूयात् तदा सोऽपि न दुष्यत्येव । युक्तिशब्देनान्वयं मूलीकृत्य युक्ति-विशेषणत्वेनैव बोध इति पक्षे तु समानसंवित्संवेद्यतयोपजीव्यत्वेऽपि बाहुल्यभावेऽपि आकाङ्क्षानुसारेण युक्तेरेव बाहुल्येन इत्यनेन युक्तिगतरूपान्तरव्यावृत्तिः बाहुल्येन भवतीति युक्तेरेवात्र बाहुल्यप्रतिपादनं नोपजीव्यत्वस्य इति मन्तव्यम् । एतेन युक्तिशब्देन प्रायःपदस्यान्वये युक्तेरेव बाहुल्यप्राप्तावपि उपजीव्यत्वस्य तदप्राप्तिरिति कथं बाहुल्येन उपजीव्यत्वमिति बाहुल्यं उपजीव्यत्वविशेषणतया आश्रितमित्यपास्तम् । उक्तरीत्या उभयत्र बाहुल्य-

भावेन एकैकविशेषणत्वपक्षेऽपि प्रतीतौ उभयत्रार्थान्वयभानस्यावर्जनीयतया च तथोक्तावपि दोषाभावात् । वस्तुतः आकाङ्क्षायाः अनुसर्तव्यत्वात् उभयत्रापि अन्वयबोधेऽपि युक्तावेव बाहुल्यं विशेषणीभूततया अङ्गीकृतमिति न कश्चित् क्षुद्रोपद्रवः । **क्वाचित्कत्वेनेति** । युक्तिरपि क्वचित् इति हि आकाङ्क्षानुसारेण युक्तेः क्वाचित्कत्वं प्राप्तम् । तत्र प्रायस्त्वस्याप्युक्तौ युक्तिः क्वचित् बाहुल्येन उपजीव्येत्यर्थप्राप्त्या विरोध इत्यर्थः । न च क्वचिदित्यस्य उपजीव्येत्यनेनान्वये विरोधानवकाशः इति वाच्यम् । तावतापि समानसंवित्संवेद्यतया युक्तिगतक्वाचित्कतायाः अपि भानेनान्ततः युक्तिबाहुल्येनोपजीव्ययुक्तेः उपजीव्यत्वं क्वचिदिति तयोरपि विरोधस्य सर्वसम्मतत्वेन विधोक्तेः उपपन्नतरत्वात् । क्वचिदित्यस्योपजीव्यपदान्वयस्य मूले टीकायां च उक्तत्वे तथा शङ्कामात्रावकाशेऽपि तयोस्तथानुक्तत्वेन सन्निधानेनैवान्वयस्य प्राप्त्या विरोधस्य सुकरत्वाच्च युक्तिपदेन अनन्वयादिति । सन्निधानेन हि युक्तिपदेनान्वयमङ्गीकृत्य विरोधः शङ्कितः । अस्माभिस्तु सन्निधानमाश्रित्य युक्तिपदेनान्वयस्यानङ्गीकारात् । योग्यतया उपजीव्यमित्यनेनान्वयाङ्गीकाराच्च न विरोधः इत्याशयात् न कश्चिद्दोषः । न हि सम्भावितान्वयाशङ्कनेन ग्रन्थप्रसक्तौ सत्यां क्वचिदित्युक्तक्वाचित्कत्वेन विरोधाच्चेति विशेषान्वये स्पष्टीकृते च सति पूर्वं युक्तिपदेनान्वयानुक्तेः अत्र निषिधे करणानुपपत्तिरिति शङ्कावकाशमासादयतीति ध्येयम् । **व्यवहितेति** । न च सन्निहितान्वये बाधकसद्भावे व्यवहितान्वयाङ्गीकारोऽयुक्त एवेति वाच्यम् । तथा सति सन्निहितासन्निहितान्वयकरणं कुत्राप्यसङ्गतं स्यात् । सर्वत्रापि शङ्कित्रा सन्निहिता च ये दूषिते व्यवहितान्वयापादिते तं प्रति इष्टत्वेन समाधानं सुलभं स्यात् । व्यवहितान्वयस्यायोग्यत्वे वा प्रतिपादयित्रानभिप्रेतत्वे वा तदङ्गीकारायोगेन सन्निहितान्वये बाधकमात्रेण तदङ्गीकारायोगाच्च । अत एव व्यवहितान्वये बाधकान्तरमुक्तं **प्रत्यक्षस्येति** । वस्तुतः प्रत्यक्षस्य बाहुल्येन उपजीव्यत्वेनेत्यर्थः । **सन्निहितान्वयेति** । एतदपि पूर्ववत् समाधेयम् । **नियमस्येति** । न च प्रत्यक्षस्य बाहुल्येन उपजीव्यत्वातिरिक्तं न नियमप्रापकत्वमिति कथं तदलाभाभिधानं इति वाच्यम् । समानसंवित्संवेद्यतया वा आर्थिकलाभाद्वा प्रत्यक्षस्य बाहुल्येन उपजीव्यत्वोक्तौ नियमप्रायिकत्वभानेऽपि प्रत्यक्षस्य बाहुल्येन उपजीव्यत्वस्य नियमाप्रापकतायाश्च भिन्नविशेष्यकत्वादिनैक्यानुपपत्तेः । न हि प्रत्यक्षं प्रायः उपजीव्यं प्रत्यक्षं उपजीव्यं स्यात् इति प्रायः । प्रत्यक्षं उपजीव्यं प्रायः स्यात् इत्युक्तिषु प्रमेयभेदोऽस्ति । बोधवैलक्षण्येन वाचनिकार्थे प्रकारप्रकारिवैलक्षण्यमित्येवेत्यलम् । **स्यादित्येतत् प्राय इति** । ननु व्यवहितान्वयात् बिभ्यता कथमध्याहारो मूलकृतानुसृतः इति चेत् । न । न हि व्यवहितान्वयप्रसङ्गमात्रं बाधकम् । अपि तु सिद्धान्त्यभिप्रेतार्थलाभोऽपि(र्थलाभोऽपि) । एवं चाध्याहारेऽभिप्रेतार्थलाभसौकर्यात् तदङ्गीकारोऽत्र । यदि पुनः व्यवहितान्वयेऽपि अभिप्रेतार्थसिद्धिः तदा तथान्वयं को नु नानुमन्येत इत्याशयादिति सर्वमनवद्यम् ।

स०व्र०— उपजीव्यत्वादिनेति । आदिशब्देन निरवकाशत्वं ग्राह्यम् । निरवकाशत्वादिकमित्यत्र आदिपदेन स्वरूपप्राबल्यसङ्ग्रहः । प्राय इत्यस्य न युक्तिरित्यनेनान्वयः । क्वचिदित्यनेन विरोधात् । 'विरोधोऽपि स एवोक्तः प्रत्यक्षेणागमेन वा' इत्युक्तस्यानुवादेन प्रायिकत्वस्यैव विधातव्यत्वात् तस्य च इतिशब्दमन्तरेण

असम्भवात् तदध्याहारेणाह **स्यादित्यतःपरमिति** । तथा च 'प्रत्यक्षमुपजीव्यं स्यात्' इत्येतत् प्रायो बाहुल्यमिति योजना । **यथा प्राणा वेति** । प्राणाः अणव उत्क्रान्त्यादिमत्त्वात् जीववदिति युक्तिः उपजीव्येत्यर्थः ।

स०ना०— प्रत्यक्षमुपजीव्यं स्यादिति मूलसुधायां **स्यादित्यतः**परं **इतिशब्दोऽध्याहार्य इति** वाक्यमस्ति । तत्तु नात्रत्यं, इतिशब्दाध्याहाराभावेऽपि प्रत्यक्षं प्रायः उपजीव्यं स्यादिति अन्वयसम्भवेन अनावश्यकत्वात् । तत्त्वमसीत्यादि वेदस्येति योजनावसरे इतिशब्दस्यायोजितत्वाच्च । किं तु **स्यात्तत्र युक्त एवार्थ इति** मूलसुधायां द्रष्टव्यम् । तत्रैवं योजना द्रष्टव्या । आगमस्य किमयमर्थः स्यात् उत स इति वस्तुतः युक्तोऽयुक्तश्चार्थो यत्र प्रतीयते तत्र युक्त एवार्थो नायुक्तो ग्राह्य इति ।

विठ्ठल०— पूर्वप्रत्यक्षागमविरोध एवाप्रामाण्यप्रयोजको न युक्तिविरोधः । अतस्तद्व्युत्पादनं न प्रकृतसङ्गतमित्युक्तम् । इदानीमुपजीव्यत्वादिना प्रबलप्रत्यक्षागमयोर्विरोधस्यैव वेदप्रतीतार्थमात्रे अप्रामाण्यप्रयोजकत्वं तदुपजीवियुक्तेस्तु क्वचिदेव पुरुषत्वादियुक्तेस्तु सर्वथा नास्त्येवेति वक्तुमाह **अपि चेत्यादिना** । निरवकाशत्वादिकमित्यादिशब्देन बहुत्वग्रहणम् । ननु प्रत्यक्षं प्राय उपजीव्यं स्यादिति बहुस्थलेषु प्रत्यक्षस्योपजीव्यत्वं क्वचिन्नेति प्रतीयते । सर्वत्र प्रत्यक्षस्यागमस्वरूपग्राहकत्वेन विरुद्धमसङ्गतं चेत्यत आह **स्यादित्यतःपरमिति** । तथा च प्रत्यक्षस्योपजीव्यत्वं स्यादित्यभिप्रायः । **क्वचिद्युक्तिरपीति** । युक्त्यपेक्षया बाहुल्यं लभ्यत इत्यर्थः । **प्राणा वा इति** । अत्र प्राणशब्देनानुमानसिद्धेन्द्रियाण्युच्यन्ते । अतो रूपाद्युपलब्धयः करणसाध्याः कार्यत्वादिति युक्तिरुपजीव्येति ज्ञेयम् ।

॥ इति उपजीव्यविरोधे तु वेदस्यान्यार्थकल्पना ॥

* * *

॥ अथ आगमस्य युक्तायुक्तार्थद्वयप्रतीतौ च युक्तार्थस्यैव ग्रहणम् ॥

४६ **सु०—** 'आगमयोः परस्परविरोधे सत्यन्यतरागमाश्रयेण युक्तेरनुप्रवेशोपपत्तेर्युक्ता मीमांसेत्युक्तम् । तदनुपपन्नम्, असार्वत्रिकत्वात् । न हि सर्वत्रागमयोः परस्परविरोध एव मीमांसाऽवतार्यत'; इत्यत आह **युक्त इति** ।

अनु०— युक्तोऽयुक्तश्च यद्यर्थ आगमस्य प्रतीयते ।
स्यात्तत्र युक्त एवार्थः

तत्र तर्हि । अयमभिसन्धिः । सत्यमेतत्क्वचिदेवायं न्याय इति; तथाऽपि यत्र नैवं तत्रैकस्यैवागमस्यानेकार्थप्रतीतौ युक्त्यनुसारिणमर्थमुपादाय तदननुगुणतद्विरुद्धार्थपरित्यागः क्रियत इति नोक्तनियमभङ्गः, केवलयुक्तेर्वैदिकेऽर्थे अनुप्रवेशस्य अनङ्गीकृतत्वात्; नापि मीमांसाऽनुपपत्तिः, अन्यतरवैदिकार्थानुसारिण्या युक्तेरङ्गीकृतत्वादिति ।

परि०— न हि सर्वत्रेति । जिज्ञासासूत्रादौ । जिज्ञासा न कार्येति विरोधिश्रुतेरभावादिति भावः ।

यादु०— असार्वत्रिकत्वादिति । तथा च क्वचिद्वैदिकेऽर्थे केवलयुक्तेः प्रवेशप्राप्त्या 'ब्रह्मादिवस्तुषु । प्रमाणं वेद एवैक' इत्युक्तनियमभङ्ग इति भावः ।

वं०प०— अयं न्यायः । आगमेनागमस्यैव विरोधे युक्तिरित्ययमित्यर्थः । **नैवम्** आगमेनागमस्य विरोधो नेत्यर्थः । कुत इत्यतस्तद्विवृणोति **केवलयुक्तेरिति** ।

कं०रा०— अन्यतरेति । अन्यतरो यो वैदिकोऽर्थस्तदनुसारिण्या इत्यर्थः ।

शे०वा०— असार्वत्रिकत्वमेवोपपादयति **तत्र तर्हीति** । 'युक्तोऽयुक्तश्च यद्यर्थः' इति पूर्वत्र यदीति श्रवणादिति भावः । कथमनेनोक्तशङ्कापरिहार इत्यत आह **अयमभिसन्धिरिति** । **इति नोक्तेति** । इति नोक्तनियमभङ्गो नापि मीमांसारम्भानुपपत्तिरिति सम्बन्धः । न चानेनोक्तनियमभङ्गाभावे मीमांसारम्भानुपपत्त्यभावे च को हेतुरुक्त इत्यत उभयत्रैतन्मूलसूचितौ हेतू दर्शयति **केवलेति** । **अन्यतरेति च** ।

स०व्र०— असार्वत्रिकत्वादिति । आगमेनागमस्य विरोधस्येति शेषः । उक्तनियमाभङ्गमेव दर्शयति **केवलयुक्तेरिति** ।

विठ्ठल०— असार्वत्रिकत्वादिति । तत्क्वचिद्वैदिकेऽर्थे केवलयुक्तेः श्रौतार्थेऽनुप्रवेशाङ्गीकारादुक्तशङ्का तदवस्थैवेत्यत आह **अयमभिसन्धिरिति** । **युक्त्यनुसारिणमर्थमुपादायेति** । उक्तं सन्न्यायरत्नावल्यां श्रुतेः श्रुत्यन्तरविरुद्धाया युक्त एवार्थः स्वीकार्यो नायुक्तः, तद्यथा 'अन्धो मणिमविन्ददि'त्यादि श्रुतेः । प्रातीतिकार्थो अयुक्तः परित्याज्यः प्राकृतचक्षुरादिरहितस्य चिन्मयचक्षुरादिरहितस्य हरेर्मणिदर्शनादिरूपो युक्तोऽर्थः स्वीकार्य इति । **केवलयुक्तेरिति** । श्रुत्यनुसारि युक्तेरित्यर्थः ।

॥ इति आगमस्य युक्तायुक्तार्थद्वयप्रतीतौ च युक्तार्थस्यैव ग्रहणम् ॥

* * *

॥ अथ युक्तिमूलयुक्त्यपेक्षया प्रत्यक्षागममूलयुक्तेर्बलीयस्त्वम् ॥

॥ अथ तत्र युक्तित्रैविध्यम् ॥

४७ सु०— प्राक् पुरुषत्वादियुक्तिविरोधेन आगमस्याप्रामाण्यं न वाच्यमित्युक्तम्, इदानीं तु युक्तिरेवासौ प्रत्यक्षागमविरोधेनाप्रमाणम्, तस्यास्तदुपजीवित्वेन ततो दुर्बलत्वात्; इत्याशयवानाह **युक्तिश्चेति** ।

अनु०— युक्तिश्च त्रिविधा मता ॥

यद्वा यत्सिद्धवत्कृत्य तत्र मीमांसारम्भानुपपत्तिः परिहृता, तदिदानीं दर्शयितुमाह **युक्तिश्चेति** ।

चशब्दः प्रकृतानुसन्धानार्थः ।

कथं त्रैविध्यमित्यत आह **व्याप्तिरिति** ।

व्याप्तिः प्रत्यक्षगा यस्या युक्तिगाऽऽगमगा तथा ।

यस्याः युक्तेः साध्येन **व्याप्तिः प्रत्यक्षगा** प्रत्यक्षावगता सैका । **युक्तिगा** युक्त्यवगता **यस्या व्याप्तिः** सा द्वितीया । तथा **आगमगा** आगमावगता **यस्या व्याप्तिः** सा तृतीयेति । एवं त्रिविधेति योज्यम् ।

उपलक्षणं चैतत्, ध(र्मा)र्म्यादिग्राहकभेदेनापि त्रैविध्यं द्रष्टव्यम् । एतच्च स्पष्टयिष्यामः ।

परि०— परिहृतेति । 'आगमेनागमस्यैवे'त्यत्रेति भावः । **दर्शयितुम्** । 'प्रत्यक्षागममूला तु युक्तिस्तत्र बलीयसी'त्यत्र । **धर्मादीति** । यस्याः-युक्तेः साध्यो धर्मः प्रत्यक्षयोग्यः सैका विधेत्येवंरूपेण द्रष्टव्यमिति भावः । क्वचिद्धर्म्यादीति पाठः । **एतच्च स्पष्टयिष्याम इति** । 'प्रत्यक्षमागमो वापि भवेद्यत्र नियामकः । सैव व्याप्तिर्भवेन्मानं नान्या सन्दिग्धमूलत' इति वैशेषिकनयानुव्याख्यावसरे धूमाग्न्योः प्रत्यक्षावगता व्याप्तिः । ब्राह्मणो न हन्तव्य इत्यत्रागमगृहीता व्याप्तिः । जीवच्छरीरं सात्मकं प्राणादिमत्त्वादित्यादिकेवलव्यतिरेकिण्यनुमानगृहीतव्याप्तिरिति

स्पष्टयिष्याम इत्यर्थः । अत्रैव प्रकरणे 'व्याप्तिरेव तु सा स्मृते'त्येतद्व्याख्यावसरे च स्पष्टयिष्याम इत्यर्थः । तत्र व्यतिरेकिणि व्याप्त्यनुमानप्रकारस्य विवरिष्यमाणत्वात् ।

यादु०— यत्सिद्धवत्कृत्येति । **यत्** वैदिकेऽर्थे युक्तेरप्रवेशेनाबाधकत्वम् । **सिद्धवत्कृत्य** अभिप्रेततयोक्त्वेति यावत् । **परिहृता** आगमेनागमस्यैवेत्यत्रेति शेषः । दर्शयितुं 'प्रत्यक्षागममूला तु युक्तिस्तत्र बलीयसी'त्यत्रेति शेषः । **आह** आदौ तावद्युक्तेस्त्रैविध्यमिति शेषः । **स्पष्टयिष्याम इति** । 'प्रत्यक्षमागमो वाऽपि भवेद्यत्र नियामकः । सैव व्याप्तिर्भवेन्मानं नान्या सन्दिग्धमूलतः' इत्यनुव्याख्यानव्याख्यावसरे, प्रत्यक्षगृहीतव्याप्तिर्यथा, धूमस्याग्निना । आगमगृहीता यथा, ब्राह्मणो न हन्तव्य इति । अनुमानगृहीता यथा, व्यतिरेकप्रयोग इति स्पष्टयिष्याम इत्यर्थः ।

वं०प०— असौ पुरुषत्वादिरूपः । **तदिति** । प्रत्यक्षागमेत्यर्थः । **ततः** प्रत्यक्षागमाभ्याम् । **यत्सिद्धवत्कृत्येति** । युक्तेरागमाद्युपजीवित्वप्रकारमित्यर्थः । **धर्म्यादीति** । तथा च प्रत्यक्षगृहीतधर्मिकैका युक्तिः, आगमावगतधर्मिकाऽन्या, युक्त्यवगतधर्मिकाऽपरेत्येवंरूपेणापि युक्तेस्त्रैविध्यं द्रष्टव्यमित्यर्थः । आदिपदेन प्रत्यक्षगृहीतहेतुका, आगमगृहीतहेतुका, युक्तिगृहीतहेतुका इत्यादिरूपेणापि त्रिविधत्वं ग्राह्यम् । तस्यागमादेर्बाधिका भवत्वित्यन्वयः । आगमाद्युपजीव्यत्वे खलु तद्बाधकत्वं स्यात् । इयं च न तथेत्याशयः ।

श्रीनिधि०— चशब्दः प्रकृतानुसन्धानार्थ इति । मीमांसोपयोगियुक्त्यनुसन्धानार्थ इत्यर्थः ।

शे०वा०— मूले 'युक्तिश्च त्रिविधा मते'ति युक्तित्रैविध्यं किमर्थमुच्यत इत्यतस्तत्प्रयोजनं दर्शयन्नुत्तरमूलमवतारयति **प्रागिति** । **यत्सिद्धवत्कृत्येति** । आगममूलकयुक्तेर्वैदिकेऽप्यर्थेऽवकाशं सिद्धवत्कृत्यागमेन आगमस्यैवेति पूर्ववाक्ये मीमांसारम्भानुपपत्तिः परिहृता । सा तदा स्याद्यद्यागमादिमूलकत्वं युक्तेः स्यात् तदेव नास्तीत्यतस्तन्मूलत्वं दर्शयितुं युक्तेर्विभागमाहेत्यर्थः । अत एव पूर्वमेवंविधोपपत्तेरागमिकेऽप्यर्थे सावकाशत्वादुपपन्ना मीमांसेत्युपसंहृतम् । तत्रत्यस्यैवंविधोपपत्तेरित्यस्य पदस्य समूलोपपत्तेरित्यर्थकत्वात् । **प्रकृतानुसन्धानार्थ इति** । आगमयोः परस्परविरोधे सति निर्णयार्थमनुसृतप्रकृतयुक्त्यनुसन्धानार्थ इत्यर्थः । मूले यस्या युक्तेर्व्याप्तिः प्रत्यक्षगा सा युक्तिस्त्रिविधेत्येव प्रत्येकं त्रैविध्यान्वयभ्रान्तिं निवारयति **यस्या इत्यादिना** । **उपलक्षणमिति** । प्रत्यक्षादिगृहीतव्याप्तिकत्वेन युक्तित्रैविध्यकथनमुपलक्षणं प्रत्यक्षादिगृहीतधर्म्यादिकत्वेनापि युक्तेस्त्रैविध्यं द्रष्टव्यमित्यर्थः । **एतच्च स्पष्टयिष्याम इति** । समयचरणे 'प्रत्यक्षमागमो वाऽपि भवेद्यत्र नियामकः' इत्यनुव्याख्यानव्याख्यावसरे त्रिविधव्याप्तेरुदाहरणप्रदर्शनेन युक्तित्रैविध्यं स्पष्टयिष्याम इत्यर्थः ।

स०व०— युक्तिश्चेतीति । अत्र 'व्याप्तिः प्रत्यक्षगा यस्या युक्तिगा आगमगा तथा' इत्यनेन युक्तिं प्रति प्रत्यक्षागमयोरुपजीव्यत्वस्य कथितत्वेन ततो दुर्बला युक्तिरेवाप्रमाणमित्युक्तं भवतीत्यनुव्याख्यानतात्पर्यमिति

भावः । **यत्सिद्धवत्कृत्येति** । आगमस्यागमेन विरोधे प्राप्ते अन्यतरागमाश्रयणेन प्रवृत्ताया युक्तेरन्यतरागम-बाधेन तदर्थनिर्णायकत्वोक्तः वैदिकेऽप्यर्थे युक्तेः प्रसर इति एतत्सिद्धवत्कृत्येत्यर्थः । 'तत्रागम' इत्यनेन युक्तेरागममूलकत्वकथनेन वैदिकेऽप्यर्थे युक्तेः प्रसरः सम्भवतीति प्रदर्शित इत्यर्थः । यत्सिद्धवत्कृत्येति इति पूर्ववाक्ये मीमांसाऽऽरम्भानुपपत्तिः परिहृता । सा तदा स्यात् । यदि तन्मूलत्वमेव भवेत् । तदेव कुतः इत्यतः तन्मूलत्वं दर्शयितुं युक्तेर्विभागमाहेत्यर्थः इति वा । **चशब्दः प्रकृतानुसन्धानार्थ इति** । पूर्वमन्यप्रमाण-त्रैविध्यस्यानुक्तत्वात् समुच्चायकत्वं न सम्भवतीति भावः । अनेन तु-शब्दार्थ इति व्याख्यातं भवति । प्रत्येकं त्रैविध्यपरिहारेण योजयति **प्रत्यक्षगेत्यादिना धर्म्यादीति** । प्रत्यक्षावगतधर्मिका युक्त्यवगतधर्मिका आगमा-वगतधर्मिका इत्येवं त्रैविध्यमित्यर्थः ।

विठ्ठल०— यत्सिद्धवत्कृत्येति । धर्मादिग्राहकतयोपजीव्यागमविरोधे सति यद्वैदिकेऽर्थे युक्ते-रप्रवेशेनाबाधकत्वं सिद्धवत्कृत्य **तत्र** आगमेनागमस्यैवेत्यत्र परिहृता मीमांसानुपपत्तिस्तदुपजीव्यत्वमित्यर्थः । **धर्मादीति** । यस्यायुक्तेः धर्मिसाध्यधर्मग्रहणं प्रत्यक्षेण सैकाविधेत्यादि द्रष्टव्यम् । **धर्मादीति** । क्वचि-त्पाटध्यरयाः साध्यधर्मः प्रत्यक्षयोग्यः सैकेत्यादिस्तत्रोऽर्थः । **स्पष्टयिष्याम इति** । 'प्रत्यक्षमागमो वापि भवेद्यत्र नियामकः । सैव व्याप्तिर्भवेन्मानमि'त्येतद्व्याख्यानावसरे । धूमाग्निव्याप्तिः प्रत्यक्षगा 'गौर्न पदा स्प्रष्टव्ये'त्यागमगा । जीवच्छरीरं सात्मकं प्राणादिमत्वादित्यनुमानगेति स्पष्टयिष्याम इति भावः ।

॥ इति तत्र युक्तित्रैविध्यम् ॥

* * *

॥ अथ तत्र प्रत्यक्षागममूलयुक्तेर्बलीयस्त्वम् ॥

४८ **सु०— एवं तर्हि या युक्तिमूला युक्तिः सा नागमाद्युपजीविनीति तस्य बाधिका, तदबाध्या च भवत्वित्यत आह प्रत्यक्षेति ।**

अनु०— प्रत्यक्षागममूला तु युक्तिस्तत्र बलीयसी ॥

तत्र तासु त्रिविधासु युक्तिषु । **प्रत्यक्षागममूलेति** । प्रत्यक्षमूला आगममूला चेत्यर्थः । युक्तिमूलाऽपि हि युक्तिरन्ततः प्रत्यक्षागममूलेव (द्र)एष्टव्या, अन्यथा तन्मूल-युक्तेर्निर्मूलत्वमनवस्था वा आपद्येत । तथा च प्रत्यक्षाद्यपेक्षत्वेन साम्येऽपि, बहुसंवि-धानानपेक्षयोः प्रत्यक्षागममूलयोर्युक्त्योः प्रबलत्वं, तदपेक्षायास्तु युक्तिमूलाया दुर्बलत्वं,

युक्तमेव । तथा च प्रबलयो(र्युक्त्यो)र्यदिदृशी दशा, तदा का (वार्ता) दुर्बलाया युक्तेरागमबाधनादाविति ।

परि०— अनवस्था वेति । युक्तिमूलयुक्तेः युक्त्यन्तरमूलतयाऽनवस्थेत्यर्थः । **साम्येऽपीति** । प्रत्यक्षादिप्रमाणत्रयमूलकयुक्तित्रयस्येति योज्यम् । **बहुसंविधानेति** । अनेकमेलनेत्यर्थः । **तदपेक्षेति** । प्रत्यक्षागमान्यतरमूलकयुक्तिसापेक्षयुक्तेरित्यर्थः । **प्रबलयोरिति** । प्रत्यक्षागममूलयोः । **ईदृशी दशा** वैदिकेऽर्थे प्रवेशाभावेन तदबाधकत्वतद्बाध्यत्वावस्थेत्यर्थः ।

यादु०— तुशब्दाभिप्रायं तन्निवर्त्याशङ्काप्रदर्शनपूर्वकमाह **युक्तिमूलाऽपीत्यादिना** । बहुसंविधानानपेक्षत्वरूपोऽर्थो विशेषवाचितुशब्देन लब्ध इति भावः । **संविधानं** व्यवधानम् । **प्रबलयोरिति** । साक्षात्प्रत्यक्षागममूलयोरित्यर्थः । **ईदृशी दशेति** । वैदिकेऽर्थे प्रवेशाभावेनाबाधकत्वमित्यर्थः ।

वं०प०— तदिति । प्रत्यक्षागमेत्यर्थः । अन्यथाऽन्ततः प्रत्यक्षागममूलत्वाभावे **तन्मूलेति** । युक्तिमूलेत्यर्थः । ननु कथं निर्मूलत्वं, प्रत्यक्षागमयोर्मूलत्वाभावेऽपि युक्तेरेव मूलत्वसम्भवादिति आह **अनवस्था वेति** । युक्तिमूलभूतयुक्तेरपि पुनर्युक्तिरेवम्, तस्या अपि पुनर्मूलं सैवेत्यादिरूपेणेत्यर्थः । **बहुसंविधानेति** । प्रत्यक्षागममूलयुक्त्योः साक्षात्तन्मूलकत्वेन परम्परा नेत्यर्थः । तदपेक्षाया युक्तेरेका युक्तिर्मूलं तस्याः प्रत्यक्षादिकं मूलमिति बहुसंविधानापेक्षाया इत्यर्थः । **युक्तेः** । पुरुषत्वादिरूपायाः ।

श्रीनिधि०— बहुसंविधानेति । बहुव्यवधानेत्यर्थः । अपौरुषेयतया निर्दोषस्य सर्वथा प्रामाण्यानुपपत्तेरिति ।

शे०वा०— आगमोपजीवियुक्तेरागमबाध्यत्वेनागमाबाधकत्वेऽपि युक्तिमूलयुक्तेरागमोपजीवित्वाभावेन तस्या आगमबाधकत्वतदबाध्यत्वयोरुपपत्त्या सार्वज्ञ्यादिविरोधित्वेनोच्यमानाया अपि युक्तेर्युक्तिमूलत्वाद्युक्तमागमबाधकत्वं तदबाध्यत्वं चेति भावेन शङ्कते **एवं तर्हीति** । प्रत्यक्षोऽयमागम इत्यन्यथाप्रतीतिनिरासाय व्याचष्टे **प्रत्यक्षागममूलेतीति** । प्रत्यक्षागममूला त्विति मूले तुशब्दानर्थक्यमित्यतः प्रत्यक्षागममूलयुक्त्योः प्राबल्ये युक्तिमूलकयुक्तेस्ततो दौर्बल्ये च हेतुसूचनार्थत्वान्न तस्यानर्थक्यमिति भावेन तद्व्यावर्त्यसाम्यशङ्काप्रदर्शनपूर्वकं तुशब्दोक्तं प्राबल्यदौर्बल्यहेतुं निरूपयितुं साम्यशङ्कामुत्थापयति **युक्तिमूलाऽपीति** । ननु युक्तिमूलयुक्तेर्युक्तिमूलत्वयोरेव सम्भवात्किमिति प्रत्यक्षागममूलकत्वनिर्बन्ध इत्यत आह **अन्यथेति** । **निर्मूलत्वमिति** । ततश्चाप्रामाण्यप्रसङ्ग इति भावः । **अनवस्था वेति** । युक्तिमूलत्व इति शेषः । अस्त्वेवं तस्याः प्रत्यक्षागममूलकत्वं किं तावतेत्यतः प्रत्यक्षागममूलकत्वे तस्यास्तन्मूलकयुक्तिसाम्यप्रसङ्गात् न तदपेक्षया

दौर्बल्यमित्याशयेनाह **तथा चेति** । एवं साम्यशङ्कामुत्थाप्य तत्परिहारकतया तुशब्दसूचितं प्राबल्यदौर्बल्यहेतुं दर्शयति **बहिति** । **संविधानं** व्यवधानम् । **तदिति** बहुसंविधानपरामर्शः । ननु युक्तिमूलकयुक्तेरागमाद्यबाध्यत्वशङ्कायां प्रत्यक्षागममूलकयुक्त्यपेक्षया युक्त्यपेक्षयुक्तेर्दौर्बल्यनिरूपणमसङ्गतमित्यतः प्रत्यक्षागममूलकयुक्त्योः स्वोपजीव्यागमाबाधकत्वे तद्बाध्यत्वे वा, कैमुत्येनैव तन्मूलकयुक्तेरपि तदबाधकत्वतद्बाध्यत्वसिद्धिरिति कैमुत्योपपादकत्वान्नासङ्गतिरिति भावेन प्राबल्यदौर्बल्यसिद्धिफलतया कैमुत्यमुपपादयति **तथा चेति** । **ईदृशीति** । वैदिकेऽर्थे अप्रवेशेन तदबाधकत्वादिरूपेत्यर्थः ।

वा०र०— ननु युक्तिमूलयुक्तेरिति । युक्तिमूलकयुक्तेरित्यर्थः । विशेषाग्रहणात् कप्रत्ययाभावः । विवाद इति अवधेयमिति पाठः ।

स०व्र०— एवं तर्हीत्यादिशङ्काग्रन्थस्य अयमाशयः । आगमोपजीवियुक्तेरागमबाधकत्वानुपपत्त्या तद्बाध्यत्वेऽपि युक्तिमूलयुक्तेरागमोपजीवित्वाभावेन तस्याः आगमबाधकत्वतदबाध्यत्वयोरुपपत्त्या सार्वज्ञ्यादिविरोधित्वेनोच्यमानायाः युक्तेस्तु युक्तिमूलत्वेन आगमबाधकत्वमुपपन्नमिति । प्रत्यक्षागममूलकयुक्त्योः स्वोपजीव्यागमाबाधकत्वे तद्बाध्यत्वे वा, कैमुत्येनैव युक्तिमूलकयुक्तेस्तदबाधकत्वं तद्बाध्यत्वं सिद्ध्यति, युक्तिमूलकयुक्तेः प्रत्यक्षादिमूलकयुक्त्यपेक्षया दुर्बलत्वमित्यभिप्रेत्य प्राबल्यदौर्बल्ययोर्हेतुं निरूपयन्नेवाह **युक्तिमूलाऽपीति** । ननु प्रत्यक्षागमयोर्मूलत्वाभावेऽपि न निर्मूलत्वं, युक्तेरेव तदभ्युपगमादित्यत आह **अनवस्था वेति** । युक्तिमूलत्व इति शेषः । **संविधानं** व्यवधानम् ।

विठ्ठल०— ननु प्रत्यक्षमूलकयुक्तेः कुतः प्राबल्यं कुतश्च युक्तिमूलकयुक्तेः दौर्बल्यमित्यत आह **युक्तिमूलापीति** । **निर्मूलत्वमिति** । युक्तिमूलकयुक्तेर्युक्त्यन्तरामूलकत्वे निर्मूलत्वं युक्त्यन्तरमूलत्वे तस्याप्येवमिति अनवस्थेति भावः । **तदपेक्षाया इति** । प्रत्यक्षादिमूलकयुक्त्यपेक्षाया इति प्रत्यक्षादिमूलक इत्यपेक्षायुक्तेरित्यर्थः । **प्रबलयोरिति** । साक्षात्प्रत्यक्षादिमूलयुक्त्योर्यदीदृशी दशा, श्रुतेः प्रतीतार्थप्रच्यावकतामात्रं न तु सर्वथा प्रामाण्यापादकत्वरूपदशा, तदा दुर्बलायाः युक्तेः श्रुतिबाधनादौ का वार्तेत्यर्थः ।

॥ इति तत्र प्रत्यक्षागममूलयुक्तेर्बलीयस्त्वम् ॥

॥ इति युक्तिमूलयुक्त्यपेक्षया प्रत्यक्षागममूलयुक्तेर्बलीयस्त्वम् ॥

॥ इति तच्छङ्कानिरसने (वेदादिप्रामाण्यदौर्लभ्यमूलिकायाः श्रुत्यादिसमन्वयाभावशङ्काया निरसने) 'श्रुतिस्मृत्योः प्रमाणविरोधाभावाभ्याप्रामाण्यम्' इत्युक्तार्थस्योपपादनम् ॥

॥ इति नित्यत्व(रूपापौरुषेयत्व)ात्पुरुषोत्थसर्वदोषैर्वर्जितत्वाच्च बोधकत्वेन सम्प्रतिपन्नानां वेदादीनां स्वत एव प्रामाण्यसिद्ध्या तच्छङ्कानिरसनम् ॥

* * *

॥ अथ उक्तार्थस्य सुबोधार्थं प्रमाणाप्रमाणविवेचनम् ॥

॥ अथ प्रमाणाप्रमाणविवेचनस्य उद्देशः, सङ्गतिः, वैयर्थ्यपरिहारश्च ॥

४९ सु०— तदेवमप्रामाण्ये प्रमाणविरोधस्यैव प्रयोजकत्वात्, श्रुत्यादेश्च प्रत्यक्षागमविरोधाभावात्, अनुमानविरोधस्याप्रयोजकत्वान्नाप्रामाण्यम्, किन्नाम बोधकत्वेन स्वत एव प्रामाण्यमित्युपपादितम् ।

तदेतत्प्रमाणाप्रमाणविवेकमविदुषां दुरवधारणम् इत्युद्देशलक्षणविभागपरीक्षाभिः तन्निरूपणार्थम् उत्तरो ग्रन्थसन्दर्भः ।

न च सांव्यावहारिकत्वात्प्रमाणादेः किं तन्निरूपणेनेति वाच्यम्, तथाऽपि स्वरूपसङ्ख्याविषयफलगोचराणां वादिविवादानां विद्यमानत्वेन निरूपणार्हत्वात् । यद्यप्येषोऽर्थस्तर्कशास्त्रस्य विषयो न मीमांसाशास्त्रस्य, तथाऽपि शिष्यहितैषिणा भाष्यकृता प्रसङ्गागतो निरूप्यते, यथा पूर्वमीमांसाभाष्यकारेणेत्यदोषः । अत एव प्रमाणलक्षणादौ निरूपितस्यार्थस्य पुनरत्र निरूपणं न दोषाय, एकीकृत्य निरूपणस्यापि शिष्यहितार्थत्वात् ।

परि०— स्वरूपसङ्ख्येत्यादि । अनुभूतिरेव मानं नान्यत् । प्रमाकरणमेव मानं नान्यत् इत्यादिः स्वरूपगोचरो विवादः । प्रत्यक्षमेकमेव प्रमाणमित्यादिः सङ्ख्यागोचरः । धर्माद्यभावः प्रत्यक्षविषयः, कालाकाशवाक्यार्थादिः अनुमानविषयः, आत्मसुखदुःखादिः मनोविषय इत्यादिर्विषयगोचरः, सम्भावनैवानुमा(ना)गमफलं न तु प्रमितिः, हानादिबुद्धयः प्रत्यक्षफलमित्यादिः फलगोचरो, विवादो ध्येयः । **यथा पूर्वमीमांसाभाष्यकारेणेति** । प्रथमपादे । 'अथातो धर्मजिज्ञासे'ति प्रथमसूत्रे निर्दिष्टो धर्मः क इति जिज्ञासायां 'चोदनालक्षणोऽर्थो धर्म' इति द्वितीयसूत्रेण चोदनैकप्रमाणकोऽर्थरूपो धर्म इति धर्मस्य विध्येकप्रमाणकत्वं लक्षणमभिधाय 'तस्य निमित्तपरीष्टिरि'ति तृतीयसूत्रे धर्मे प्रमाणपरीक्षा कार्येत्युक्त्वा तत्सम्प्रयोगे पुरुषस्येन्द्रियाणां बुद्धिजन्मतत्प्रत्यक्षमनिमित्तं विद्यमानोपलम्भनत्वादि'ति चतुर्थसूत्रे प्रत्यक्षस्य एकस्य लक्षणमुक्त्वा धर्मस्य प्रत्यक्षगोचरत्वमुक्तं तदुपलक्षणं मत्वा शाबरभाष्ये अनुमानोपमानादेर्लक्षणादिप्रपञ्चनं कृतं यथा तथेत्यर्थः । अत एवेत्युक्तं व्यनक्ति **एकीकृत्येति** । विक्षिप्य तत्र तत्र निरूपितं सर्वमेकत्रोपसंहृत्य कथनस्येत्यर्थः ।

यादु०— स्वरूपसङ्ख्येत्यादि । करणं प्रमाणं फलं वेति स्वरूपगोचरो विवादः । प्रत्यक्षमेकमेव प्रमाणमुत प्रत्यक्षानुमाने द्वे इत्यादिः सङ्ख्यागोचरः । पदार्थसंसर्गः किमनुमितिविषय उतागमविषय इत्यादिर्विषयगोचरः । ज्ञानफलं किं ज्ञाततोत व्यवहार इति, हानादिबुद्धयः किं प्रत्यक्षफलमुतानुमानफलमिति वा फलगोचर इति ज्ञातव्यम् । **यथा पूर्वमीमांसेति** । प्रत्यक्षादीनामनिमित्तत्वं चोदनैव निमित्तमित्येतत्प्रत्यक्षाद्यज्ञाने दुरवधारणमिति तन्निरूपणं यथा कृतमित्यर्थः । **अत एवेति** । शिष्यहितैषित्वादेवेत्यर्थः । ननु कथमनेन शिष्यहितैषिता भाष्यकारस्येत्यत आह **एकीकृत्येति** । मीमांसाविषयेण सहेति शेषः । अन्यथा मीमांसापर्यालोचनदशायां शिष्याणां ग्रन्थान्तरानुसन्धानप्रसङ्ग इति भावः ।

वं०प०— तर्केति । न्यायतर्केत्यर्थः । भाष्यकारेण शबरेण यथा प्रमाणलक्षणादि निरूपितमित्यर्थः । अत एवेत्युक्तं विशदयति **एकीकृत्येति** ।

कं०रा०— स्वरूपेति । प्रमित्याश्रय ईश्वरः प्रमाणं न चेति स्वरूपविषयो विवादः । प्रमाणानि त्रीणि वाचकत्वादिवेत्यादिसङ्ख्यागोचरो विवादः । सुखादिकं मानसप्रत्यक्षविषयोऽन्यविषयो वेति विषयगोचरो विवादो प्रमाणफलं ज्ञातता वान्यद्वेति फलगोचरो विवादश्च वादिनां विद्यत इति प्रमाणादेर्निरूपणार्हत्वमिति भावः । **यद्यप्येषोऽर्थ इति** । प्रमाणादिरूपोऽर्थः तर्कशास्त्रस्य विषयो न मीमांसाशास्त्रस्य 'प्रमाणन्यायसच्छिक्षा क्रियते तर्कशास्त्रतः । मानन्यायैस्तु तत्सिद्धैर्मीमांसा मेयशोधनमि'त्युक्तरीत्या तर्कशास्त्रव्युत्पादितैः प्रमाणादिभिः प्रमेयशोधनरूपत्वात् तस्यातोऽत्र प्रमाणादिनिरूपणमयुक्तमिति यद्यपि तथापि यथा पूर्वमीमांसाभाष्यकारेण चोदनालक्षणोऽर्थो धर्म इत्यत्र प्रसङ्गादागतः प्रमाणादिरूपोऽर्थः शिष्यहितार्थं निरूप्यते तथा शिष्यहितैषिणा अस्मद्भाष्यकारेणापि न विलक्षणत्वादित्यत्र प्रसङ्गादागतः सोऽर्थो निरूप्यत इति न कश्चिद्दोष इत्यर्थः ।

श्रीनिधि०— सांव्यावहारिकत्वात् संव्यवहारसिद्धत्वात् । **सङ्ख्याविषयफलगोचराणामिति** । विषयः प्रतिपाद्यं ज्ञेयमिति यावत् । **अत एवेति** । शिष्यहितैक्षितत्वादेवेत्यर्थः ।

शे०वा०— ननु वक्तव्यस्य सर्वस्याप्युक्तत्वात्किमुत्तरेण प्रबन्धेनेत्यतः प्रकृतसङ्गततया तं सङ्गमयितुमेतदधिकरणसिद्धमर्थं तावदनुवदति **तदेवमिति** । इदानीं तत्सङ्गततयोत्तरग्रन्थप्रतिपाद्यं दर्शयति **तदेतदिति** । **उद्देशेति** । यद्यपि विभागस्य विशेषोद्देशरूपतयोद्देशरूपत्वेनोद्देशशब्देनैव सङ्गृहीततया पृथग्ग्रहणं न युक्तं तथाऽपि कुरुपाण्डवन्यायेन पृथगुक्तिरिति ध्येयम् । लक्षणशब्दः सामान्यविशेषलक्षणपरः । **सांव्यावहारिकत्वादिति** । इदं प्रमाणमिदमप्रमाणमिति लोकव्यवहारसिद्धिकत्वादित्यर्थः । **तथाऽपीति** । सांव्यावहारिकत्वेऽपीत्यर्थः । करणं प्रमाणं फलं वेति स्वरूपगोचरः, किं प्रत्यक्षमेकमेव प्रमाणं किंवा प्रत्यक्षानुमाने द्वे अपीत्यादिः सङ्ख्यागोचरः, गगनादिकं किमानुमानिकं किंवा प्रात्यक्षिकमित्यादिर्विषयगोचरः, ज्ञानं फलं किंवा ज्ञातता उत व्यवहार इति हानादिबुद्धयः किं प्रत्यक्षफलमुतानुमानफलमिति च फलगोचरो विवाद, इत्यव-

धेयम् । **तर्कशास्त्रस्येति** । ब्रह्मतर्काभिधतर्कशास्त्रस्येत्यर्थः । तस्य प्रमाणशास्त्रत्वादिति भावः । **न मीमांसाशास्त्रस्येति** । तस्य तदन्यप्रमेयव्युत्पादनपरत्वादन्यथा विद्याभेदानुपपत्तिप्रसक्तेरिति भावः । **यथेति** । धर्मे चोदनैव प्रमाणं न प्रत्यक्षादीत्येतत्प्रत्यक्षाद्यज्ञाने दुरवधारणमिति तन्निरूपणं पूर्वमीमांसाभाष्यकारेण शबरस्वामिना यथा कृतमित्यर्थः । ननु प्रमाणलक्षणादौ प्रमाणादिस्वरूपस्याचार्यैः एव निरूपितत्वात् तत एव च प्रमाणाप्रमाणविवेकोपपत्तेः किमर्थमन्यत्र निरूपितस्य पुनरत्र निरूपणमित्यत आह **अत एवेति** । शिष्यहितैषित्वादेवेत्यर्थः । एतदेव विवृणोति **एकीकृत्येति** । तथा च प्रमाणलक्षणादौ प्रमाणादेर्निरूपितत्वेऽपि विक्षिप्य वर्णितत्वेन मन्दैः सुखेन बोद्धुमशक्यत्वात् तदर्थमेकीकृत्य निरूपणमप्यावश्यकमिति भावः ।

वा०र०— यथेतीति । यद्यपि विद्यापृथक्त्वात् इत्येतत् जिज्ञासाधिकरणीयभाष्यमूले अनेन जैमिनीयानां प्रमाणलक्षणादिनिरूपणं नातीव मीमांसायां सङ्गतमिति सूचितमित्युक्तत्वात् पूर्वमीमांसाकारीयलक्षणादिनिरूपणस्य असङ्गतत्वसिद्धेः कथं सङ्गतत्वेन दृष्टान्तीकरणं इत्याभाति । तथापि प्रसङ्गसङ्गत्यादिना कथञ्चित् निरूपणस्य सङ्गतत्वमित्यङ्गीकृत्य इह दृष्टान्तीकरणम् । अत्यन्तसङ्गतत्वं तु न परभाष्ये । अत एव नातीवेति प्राक् मूलेऽभिहितम् । अस्मद्भाष्यकारेण तु प्रथमसूत्रस्थातःशब्दार्थत्वेन प्रामाण्यादेः व्याख्याततत्वात् । तत्र तत्र उपयोगानुसारेण प्रमाणविचारकरणं युक्तम् । अधिकमुदाहृतस्थलीयजिज्ञासाधिकरणीयटीकाप्रपञ्चे ज्ञेयम् । प्रमाणलक्षणादौ इत्यादिपदेन तत्त्वनिर्णयपरिग्रहः । **मन्दैः सुखेनेति** । ननु मन्दैः सुखेन बोधार्थं एकीकृत्य निरूपणं, तर्हि पद्धतिनिर्माणं ग्रन्थकारस्य कुत इति चेत् । सत्यम् । मन्देष्वपि तारतम्येनाल्पमन्दानां अनेन बोधेऽपि बहुमन्दानां सुखेन बोधार्थं तन्निर्माणोपपत्तेः । अत एव गम्भीरयेति पद्धतावुक्तमिति ध्येयम् । प्रथमतोऽवक्तव्यत्वात् इति पदच्छेदः ।

स०व्र०— तथाऽपीति । **स्वरूपविषयविवादः** चार्वाकस्य अनुमानादिस्वरूपविषयविवादः । **सङ्ख्याविषयः** कणादादीनाम् । **विषयविषयः** ईश्वरादिकम् अनुमानस्यैव विषय इति तार्किकादीनाम् । फलगोचराः हानादिबुद्धयः अनुमानस्येति ।

विठ्ठल०— स्वरूपेति । ज्ञानं प्रमाणं करणं प्रमाणमिति स्वरूपगोचरो विवादः प्रत्यक्षमेकमेव प्रमाणमित्यादि सङ्ख्यागोचरो विवादः सुखादिकमानसप्रत्यक्षगोचरं वेति विषयगोचरो विवादः हानादिबुद्धयः किं प्रत्यक्षफलं उतानुमानफलमिति फलगोचरे विवाद इति ज्ञातव्यम् ।

॥ इति प्रमाणाप्रमाणविवेचनस्य उद्देशः, सङ्गतिः, वैयर्थ्यपरिहारश्च ॥

* * *

॥ अथ प्रमाणसामान्यलक्षणम् ॥

५० **सु०— तत्र निर्धारित(निर्ज्ञात)स्वरूपस्यैव सङ्ख्यादिजिज्ञासा, लक्षणं च तन्निर्धारणोपायः, न च सामान्यलक्षणेन विना विशेषलक्षण(स्य)ावसरः; इत्यतः प्रमाणसामान्यलक्षणं प्रथमं तावदाह याथार्थ्यमेवेति ।**

अनु०— याथार्थ्यमेव मानत्वं

परि०— तन्निर्धारणोपायो लक्षणं चेत् तर्हि विशेषलक्षणमेवादौ वाच्यमित्यत आह **न च सामान्येति** ।

वं०प०— निर्ज्ञातेति । निर्धारितेत्यर्थः ।

शे०वा०— ननु प्रयोजनाभावेन लक्षणस्यैवावक्तव्यत्वाद्वक्तव्यत्वे वा नियामकाभावेन प्रथमतोऽवक्तव्यत्वात्प्रथमतो वक्तव्यत्वे वा विशेषलक्षणान्यनभिधाय सामान्यलक्षणस्यैव प्राथमिकत्वे नियामकाभावात् सामान्यलक्षणाभिधानपरोत्तरवाक्यानर्थक्यमित्यतो लक्षणाभिधानप्रयोजनदर्शनपूर्वकं लक्षणस्यैव प्रथममभिधाने नियामकं वदन्नेव नियामकोक्त्या सामान्यलक्षणस्य प्राथमिकत्वं समर्थयमानस्तदभिधानपरतयोत्तरं वाक्यं योजयति **तत्रेति** । स्वरूपसङ्ख्याविषयफलैरनेकधा प्रमाणे निरूपणीय इत्यर्थः । **न च सामान्यलक्षणेन विनेति** । यद्यपि सामान्यलक्षणाभिधानेन विना न विभज्योद्देशावसरः । अवच्छेदकैक्येनैक्यमापन्नस्यैव वस्तुनो विभज्योद्देष्टव्यत्वात् तथाऽपि विभज्योद्देशार्थस्यापि सामान्यलक्षणाभिधानस्य तद्द्वारा तत्कार्यभूतविशेषलक्षणाभिधानार्थत्वमप्यविकलमित्यभिप्रेत्य न विशेषलक्षणावसर इत्युक्तमत एव कथालक्षणटीकायामेवमेव सामान्यलक्षणाभिधानस्यार्थवत्त्वमुपवर्णितमिति ध्येयम् ।

वा०र०— न विभज्योद्देशावसर इति । तथा न विभज्योद्देशावसर इति वक्तव्यत्वापत्त्या न विशेषलक्षणावसर इत्युक्त्या सामञ्जस्यमिति भावः ।

* * *

॥ अथ लक्षणोक्तेः प्रयोजनम् ॥

॥ अथ तत्र निष्प्रयोजनत्वशङ्का विकल्पपञ्चकद्वारा ॥

५१ **सु०— अत्र कश्चिदाह । किमर्थं लक्षणमुच्यते । किं सजातीयविजातीयव्यवच्छिन्नलक्ष्यप्रतीत्यर्थम्, उत प्रमाणत्वादिप्रतीतये तच्चिन्होपदर्शनमिदम्, उत व्यवहारार्थम्, उत प्रमाणादिशब्दप्रवृत्तिनिमित्तावधारणार्थम्, अन्यस्मै कस्यैचित्प्रयोजनाय वा ।**

परि०— कश्चिदिति । खण्डनकारादिर्लक्षणोक्तिविषये दूषणमाहेत्यर्थः । यद्वाऽत्रोच्यत इत्यतः प्राक्तनेनाशक्यत्वादितीतिशब्दान्तेन आहेत्यस्य इत्याहेत्यन्वयो ध्येयः । **व्यवच्छिन्नेति** । व्यावृत्तेत्यर्थः । विशेषलक्षणोक्तिखण्डनाभिप्रायेणोक्तं प्रमाणत्वादीत्यादिपदम् । प्रत्यक्षत्वादिस्तदर्थः । यद्वा गवादिसामान्यलक्षणदूषणाभिप्रायेणादिपदम् । गोत्वादिरादिपदार्थः । **तच्चिह्नेति** । तज्ज्ञापकेत्यर्थः । **इदमिति** । याथार्थ्यादिलक्षणोपदर्शनमित्यर्थः । **व्यवहारार्थमिति** । इदं प्रमाणं इयं गौरित्यादिव्यवहारार्थं लक्षणमुच्यत इत्यन्वयः । **अवधारणार्थमिति** । याथार्थ्यादिलक्षणरूपं यत्तदेव प्रमाणादिशब्दानां प्रवृत्तिनिमित्तमित्यवधारणार्थमित्यर्थः ।

यादु०— लक्षणप्रणेतुरनर्थकं नाम निग्रहस्थानमिति मन्वानं श्रीहर्षं दूषयितुमुत्थापयति **अत्र कश्चिदिति** । **तच्चिह्नोपदर्शनमिति** । तल्लिङ्गोपदर्शनमित्यर्थः । लक्षणस्य केवलव्यतिरेक्यनुमानत्वादिति भावः । **प्रवृत्तिनिमित्तेति** । प्रमाणादिशब्दप्रवृत्तौ याथार्थ्यादिकमेव निमित्तं नान्यदित्यवधारणार्थमित्यर्थः ।

वं०प०— प्रमाणत्वादिति । लक्ष्यतावच्छेदकीभूतेत्यर्थः । **तच्चिह्नेति** । तज्ज्ञापकेत्यर्थः । **इदं** याथार्थ्यम् ।

शे०वा०— लक्षणप्रणेतुरनर्थकं नाम निग्रहस्थानमिति लक्षणप्रणयनमाक्षिपन्तं श्रीहर्षं दूषयितुमुत्थापयति **अत्रेति** । यद्यप्येतल्लक्षणखण्डनं परकीयप्रस्तावानुसारेण प्रत्यक्षलक्षण एवोत्थापयितुमुचितम्, तथाऽपि लक्षणमात्रखण्डनत्वादस्यात्रोत्थापनं कृतमिति द्रष्टव्यम् । आनर्थक्यसिद्ध्यर्थं लक्षणप्रयोजनं विकल्पयति **किमिति** । हृदि कृतान् विकल्पान् विशदयति **किमिति** । अत यथार्थज्ञानतत्साधनरूपस्य प्रमाणस्य ज्ञानं तत्साधनं च सजातीयम् । यन्न ज्ञानं नापि तत्साधनं तद्विजातीयं तेभ्यो व्यवच्छिन्नतया प्रमाणसिद्ध्यर्थमिदं लक्षणप्रणयनम् । सजातीयविजातीयव्यावर्तकधर्मस्य लक्षणत्वादित्यर्थः । साजात्यवैजात्ययोर्लक्ष्यसिद्ध्यधीनसिद्धिकत्वादन्योन्याश्रयत्वमित्यतः कल्पान्तरमाह **उतेति** । विमतं, प्रमाणत्वादिसमवायि कथितलक्षणयोगित्वाद्व्यतिरेकेण घटवदिति प्रमाणत्वादिप्रतीतये तल्लिङ्गोपदर्शनमित्यर्थः । प्रमाणं जातिर्न भवति साक्षात्त्वादिना सङ्करात् । अतो यथार्थज्ञानत्वमेव तद्वाच्यमिति साध्यावैशिष्ट्यप्रसङ्ग इत्यतः कल्पान्तरमाह **उतेति** । इदं प्रमाणमिति व्यवहर्तव्यमेतल्लक्षणयोगित्वादिति व्यवहारसिद्ध्यर्थं लक्षणप्रणयनमित्यर्थः । व्यवहारसिद्धौ सिद्धसाधनताऽसिद्धावप्रसिद्धविशेषणतेति पूर्वत्रापरितोषात्कल्पान्तरमाह **उतेति** । प्रमाणं यथार्थमित्यादिशब्दप्रवृत्ताविदं निमित्तमिति लक्षणकरणमित्यर्थः । न्यूनतापरिहाराय कल्पान्तरमाह **अन्यस्मा इति** । न चैतादृशविकल्पकरणेऽधिकं नाम निग्रहस्थानमन्यस्यासम्भवादिति वाच्यम् । ग्रन्थोक्तदोषेण सम्भावितत्वादन्त्यविकल्पस्याधिकत्वाभावात् । तस्मादन्यस्य च दूषणस्यानुपलम्भादिति भावः ।

वा०र०— खण्डनटीकाभूतविद्यासागराद्यनुसारेणाह **लक्षणप्रणेतुरिति** । **लक्षणप्रयोजनमिति** । लक्षणस्य व्यतिरेक्यनुमानत्वे च व्यतिरेकी लक्षणेत्येवं योजनीयं शङ्कराद्यनुसारात् । वक्ष्यति च व्यवहारार्थं व्यतिरेकलक्षणं प्रमाणमिति तृतीयकल्पमिति ज्ञेयम् । **साजात्यवैजात्ययोरिति** । लक्ष्ये सिद्धेन साजात्य-वैजात्यज्ञानसम्भवात् तज्ज्ञाने च सजातीयविजातीयव्यावृत्ततया लक्ष्यसिद्धिरिति अन्योन्याश्रयत्वमित्यर्थः । **विमतमिति** । प्रमाणत्वादिसमवायीति साध्यानुसारेण प्रमाणत्वाभिमतलक्षणान्तरे यल्लक्ष्यं प्रत्यक्षत्वादिनाऽभिमतं तच्च विमतमित्यनेनोच्यते इति ध्येयम् । फलप्रमाणलक्षणांशे दोषमाह **प्रमाणमिति** । **इदमिति** । विमत-मित्यर्थः । अत्र प्रमाणमिति व्यवहार इव उपलक्षणया लक्षणान्तरे प्रत्यक्षमित्यादिव्यवहारोऽपि साधनीयः । अस्य पूर्वोत्तरसाधारण्येन लक्षणमात्रविचारत्वात् । मूलेऽपि आदिपदरहितस्थले उपलक्षणया अन्यस्याभिप्रेतत्वं वा बोध्यम् । अत एव साक्षात्कारप्रदीपः इत्येव खण्डने उक्तेऽपि प्रकृते आदिपदम् । अत एव लक्षणस्य प्रत्यक्षवेद्यतानिराकरणावसरे निर्दोषाक्षोद्भवादेः प्रत्यक्षविशेषणवत्त्वात् इति वक्ष्यति । **एतल्लक्षणत्वादिति** । एतच्छब्दः प्रमाणपरामर्शकः । तथा च प्रमाणलक्षणं विद्यते यस्मिन् इति एतल्लक्षणं तस्य भावः तत्वं एतल्लक्षणकत्वादिति यावत् । तस्मादित्यर्थः । अत्र तल्लक्षणयोगित्वादिति पाठः सुगमः । **प्रमाणं यथार्थ-मित्यादीति** । ननु यथार्थत्वस्य लक्षणत्वात् प्रमाणमिति शब्दप्रवृत्तौ इत्येव वक्तव्यम् । खण्डने तु इन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नं अव्यभिचारिज्ञानं इति लक्षणस्य कृतत्वेन प्रत्यक्षादीत्यादिपदेन साक्षात्कारीत्वस्य उपादानमुचितम् । अत एव प्रत्यक्षादीत्यादिशब्दः । गुण्डराजीये अध्यक्षशब्दार्थत्वेन व्याख्यातः । प्रमाणादि इत्यादिपदेन तु प्रमाणशब्दपर्यायस्य मानशब्दस्य लक्षणान्तराभिप्रायेण प्रत्यक्षादिशब्दस्य वा उपादानं कार्यम् । तत्कथ यथार्थशब्दोपादानमिति चेत् । अत्राहुः । यथार्थशब्दस्य लक्षणया प्रमाणशब्दपर्यायशब्दपरत्वात् । एकार्थत्वेन पर्यायस्य एव ग्रहणं द्योतयितुमेव यथार्थशब्देन लक्षणा कृतेति । वयं तु प्रमाणं यथार्थं इत्येतौ आदिभूतौ एषां इति अतद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहिणा प्रमाणशब्दतत्पर्यायशब्दयोः तथा प्रत्यक्षाध्यक्षसाक्षात्कारि इत्यादि शब्दानां च ग्रहणमित्यर्थ इति वदामः । **निमित्तमितीत्यत्रत्येतिशब्दस्य** इत्यतः इत्यर्थः । **ग्रन्थोक्त-दोषेणेति** । तादृशस्य दर्शयितुं अशक्यत्वात् इति वक्ष्यमाणदोषेणेत्यर्थः । अत्राधिकत्वाभावात् इत्यनन्तरम् अधिकत्वेनान्त्यविकल्पदूषणस्यानुपलम्भापातात् इति पाठः स्वरसः । विद्यासागर्यनुसारात् । समाना जातिर्येषां तानि हि सजातीयानि इति पाठः ।

स०व्र०— खण्डनकारकमतमाशङ्कते **अत्रेति** । न च लक्ष्यस्वरूपज्ञानार्थं लक्षणमिति वाच्यम् । तस्य यथायथं प्रत्यक्षादिभिरवगन्तुं शक्यत्वेन लक्षणप्रयोजनाभावात् । छलप्रसङ्गपरिहाराय हृदि कृतान् विकल्पान् विशदयति **किं सजातीयेति** । अत्र साजात्यं पदार्थताऽवच्छेदकतद्घटिततत्समनियतधर्मातिरिक्तयावद्धर्मैः साजात्यं विवक्षितम् । तादृशं चानुमानादि । अन्यद्विजातीयम् । तद्द्व्यवच्छिन्नतया प्रमाणसिद्ध्यर्थमिदं लक्षणप्रणयनम् । सजातीयविजातीयव्यावर्तकधर्मस्य लक्षणत्वादित्यर्थः । साजात्यवैजात्ययोर्लक्ष्यसिद्ध्यधीन-सिद्धित्वादन्योन्याश्रयत्वात् कल्पान्तरमाह **उतेति** । प्रमाणं यथार्थत्वसमवायि कथितलक्षणयोगित्वात्, व्यतिरेकेण

घटवदिति प्रमाणत्वप्रतीयते उक्तलक्षणं लिङ्गोपदर्शनमित्यर्थः । प्रमात्वं जातिर्न सम्भवति । साक्षात्त्वादिना सङ्करात् । अतो यथार्थज्ञानत्वमेव तदिति साध्याविशिष्टता स्यादिति । इदं प्रमाणपदमिति व्यवहर्तव्यम् एतल्लक्षणवत्त्वादिति व्यवहारसिद्ध्यर्थं लक्षणप्रणयनमित्यर्थः । व्यवहारसिद्धौ सिद्धसाधनता । असिद्धावप्रसिद्ध-विशेषणतेति ततोऽपि पक्षान्तरमुपक्षिपति उतेति । प्रमाणं यथार्थमित्यादिशब्दप्रवृत्तौ निमित्तमिति लक्षण-करणमित्यर्थः । न्यूनतापरिहाराय विकल्पान्तरमाह अन्यस्मा इति । नन्वीदृशविकल्पकरणे अधिकं नाम निग्रहस्थानम् । अन्यस्यासम्भवादिति । मैवम् । ग्रन्थोक्तदोषेण सम्भावितत्वादधिकत्वं नान्त्यविकल्पस्य । तस्मादस्य दूषणं नोपलक्ष्यत इति ।

विठ्ठल०— अत्र कश्चिदिति । श्रीहर्षनामकः कश्चित् खण्डनकार इत्यर्थः । **प्रमाणत्वादी**त्यादिपदेन गोत्वादिसङ्ग्रहः । **अस्य** सामान्यदूषणत्वात् । **तच्चिह्नोपदर्शनमिति** । लक्ष्यस्य केवलव्यतिरेकित्वज्ञापकोप-दर्शनमिति भावः ।

चषकः— लक्षणप्रणेतुरनर्थकं नाम निग्रहस्थानमित्याक्षिपन्तं श्रीहर्षं, दुदूषयिषुरुत्थापयति **अत्र कश्चिदिति** । **सजातीयविजातीयेति** । सजातीयविजातीयप्रतियोगिकव्यवच्छित्तिविशेषितलक्ष्यप्रतीतय इत्यर्थः । **तच्चिह्नेति** । लक्षणस्य केवलव्यतिरेकिलिङ्गरूपतया तज्ज्ञापकोपदर्शनमित्यर्थः ।

* * *

॥ अथ प्रथमविकल्पनिरासः ॥

५२ **सु०— नाद्यः । तस्या एव दुरवधारणत्वात् ।**

तथा हि । किं सजातीयेति प्रमाणत्वेन (सजातीयत्वं) विवक्षितं रूपान्तरेण वा । नाद्यः, स्वव्यवच्छेदावधेः सजातीयादव्यावृत्तत्वेन व्यवच्छेदकत्वानुपपत्त्या व्यावृत्ति-स्वीकारेण(च)ाव्यापकत्वात् । नापि द्वितीयः, विजातीयपदोपादानवैयर्थ्यात् । अस्ति हि प्रमेय(त्वादिना)सर्वसाजात्यम् ।

अथ ज्ञानत्वेन विशेषेण साजात्यं विवक्षित्वेदमुच्यते, तर्हि लक्ष्यस्यापि ज्ञान-त्वादिना साजात्याद्व्यवच्छेद्यकोटिप्रविष्टतया सङ्ग्राह्याभावप्रसङ्गः ॥ लक्ष्यस्य यज्ज्ञान-त्वादिभिः सजातीयं तद्व्यवच्छेद्यम्, न च लक्ष्यस्य लक्ष्यं सजातीयम्, षष्ठ्यर्थस्य सम्बन्धस्य भेदे व्यवस्थितत्वादिति चेत्; एवं तर्हि लक्ष्यापेक्षया भिन्नाद्व्यवच्छेद इत्येवोच्यतां, कृतं ज्ञानत्वादिना साजात्येन प्रकृतानुपयोगिना वर्णितेन ॥ यदा च

लक्ष्यादन्यत्वं परेषामवगतं तदा परेभ्योऽन्यत्वमपि लक्ष्यस्यार्थादवगम्यत इति सिद्धमग्रतो लक्षणप्रयोजनमिति वैयर्थ्यमेव स्याल्लक्षणाख्यानस्य ।

अपि च न तावदनेन लक्षणेनानवगतेनैव व्यवच्छिन्नप्रतीतिसम्भवः, अतिप्रसङ्गात् । नापि ज्ञातेन, दुरवधारणत्वात् । न तावल्लक्षणं प्रत्यक्षम्, निर्दोषाक्षोद्भवत्वादेरप्रत्यक्ष-विशेषणत्वात् । नापि कार्येण लिङ्गेन तदनुपपत्त्या वा तदवगमः, ताभ्यां सामान्यतः कारणमात्राक्षेपेण कारणगतानुगतरूपासिद्धावेकरूपलक्षणासिद्धेः । कार्यस्यैकजात्यादेक-जातीयकारणसिद्धिरिति चेत्, तर्हि कार्यगतैकजात्यस्य पूर्वमवश्यं प्रत्येतव्यत्वाङ्गीकारे(ण) तत एव सजातीयविजातीयव्यवच्छेदप्रति(दोप)पत्तिरस्तु, कृतमनया पारम्पर्यकुसृष्ट्या ।

नन्वेतावताऽपि न प्रकृतलक्षणखण्डनं (सं)भवति, अव्याप्तेरतिव्याप्तेर्वाऽनुद्भावना-दिति चेत् । मैवम् । प्रथमभावितयाऽवश्याभ्युपेयतया लघोरुपायात्साध्यसिद्धौ सम्भवत्यां चरमभावितया अवश्यानुष्ठेयत्वाभावेन गुरावुपाये प्रवर्तमानस्य तवैवेदं (दूषणो)दोषो-द्भावनम् । प्रदीपे प्रदीपं प्रज्वाल्य तमोनिरासाय यतमानस्यैव पुंसः । न हि तत्र कश्चित् दीपदोषः, किन्तु तथाकारी पुरुष एव पर्यनुयोज्यः । सर्वसाधनसाधारणो वाऽयं दोषः । यत्सम्भवदेवंविधलघूपायत्वं नाम स्वरूपासिद्धिरिव सर्वप्रमाणानाम् । तस्मान्मा नाम भूदतिव्याप्त्यादिदोषः, सामान्यदोषादेव दुष्टं लक्षणमिति ।

परि०— **व्यवच्छेदेति (स्वेति)** । स्वनिष्ठो यो व्यवच्छेदः तं प्रत्यवधेः निरूपकी-भूतात् प्रमाणत्वादिना सजातीयात् प्रमाणान्तरादितः, अव्यावृत्तत्वेन तत्र विद्यमानत्वेन लक्षणस्येति योज्यम् । **व्यावृत्तत्वस्वीकारे** तत्राप्यविद्यमानत्वाङ्गीकारे चेत्यर्थः । **अव्यापकत्वादिति** । लक्ष्यैकदेशे वर्तमानत्वाभावादिति भावः । शङ्कते **लक्ष्यस्येति** । **एवं तर्हीति** । सम्बन्धस्य भेदघटितत्वे सतीत्यर्थः । **प्रकृतानुपयोगिनेति** । लक्ष्यासङ्ग्राहकत्वादिति भावः । अस्त्वेवं तावता लक्षणफलस्येतरभेदस्य लक्ष्येऽसिद्ध्यभावेन लक्षणवैयर्थ्यानापत्तेरित्यत आह **यदेति** । एवं लक्षणोक्तिकृत्यं इतरव्यवच्छेदरूपं निरस्येदानीं अशक्यं च लक्षणेन तत्प्रयोजनसम्पादनमित्याह **अपि चेति** । यद्यप्येतत्खण्डनं विकल्पितप्रयोजनपञ्चकनिरासानन्तरं प्रदर्शनीयम् । सर्वलक्षण-साधारणत्वात् । तथाप्येतदतिदेशेन द्वितीयादिपक्षनिराससौकर्याय अत्र अनूदितमित्यदोषः । **अति-प्रसङ्गादिति** । गवादिलक्षणाज्ञानिनोऽप्यगोव्यावृत्तिबुद्धिप्रसङ्गादित्यर्थः । अप्रत्यक्षविशेषणत्वादिति

बहुव्रीहिः । दोषाभावादिरूपायोग्योपाधिघटितत्वादित्यर्थः । **कार्येणेति** । अर्थाविसंवादिरेखोपरेखादिगोचरविशिष्टव्यवहारादिकार्येणेत्यर्थः । अर्थापत्तेः पृथक् प्रमाणत्वमुपेत्याह **तदनुपपत्त्या वेति** । **ताभ्यां** लिङ्गानुपपत्तिभ्याम् । **अनुगतेति** । सर्वलक्ष्यनिष्ठधर्मासिद्धावित्यर्थः । शङ्कते **कार्यस्येति** । निर्दोषाक्षोद्भवप्रमितिजन्यव्यवहारविशेषस्येत्यर्थः । **व्यवच्छेदप्रतिपत्तिरिति** । निर्दोषाक्षजन्यप्रमिताविति योज्यम् । **पारम्पर्येति** । कार्यगतैकरूप्येण तत्कारणीभूतलक्षणेऽप्यैकरूप्यमनुमाय तेन लक्ष्याभिमते सजातीयप्रतीतिरूपपारम्पर्यकुसृष्ट्येत्यर्थः । उक्तदूषणस्यासङ्गतत्वमाशङ्क्य समाधत्ते **नन्वित्यादिना** । तावताऽर्थदोषो न प्राप्त इत्यत आह **सर्वसाधन इति** ।

गु०दी०— व्यावृत्तिस्वीकारेणाव्यापकत्वात् इत्यत्र प्रमाणत्वेन सजातीयाद्व्यावृत्तौ च लक्षणस्य अव्याप्तिरिति भावः ।

यादु०— व्यवच्छेदावधेरिति । यतः प्रमाणात् प्रमाणं व्यावर्तनीयं तत्र लक्षणस्य सत्त्वेऽव्यावर्तकत्वमसत्त्वे तदव्याप्तिर्लक्षणदोष इत्यर्थः । एवं सति लक्ष्यभिन्नव्यवच्छेदफलकं लक्षणमित्येवोच्यताम् लाघवात् । सजातीयविजातीयव्यवच्छेदफलकत्वोक्तिरयुक्तेति परिहरति **एवमिति** । ननु तथैवास्तु तावताऽपि लक्षणं सफलमेवेत्यत आह **यदा चेति** । परेभ्यः प्रमाणस्य भेदं विना, परेषां प्रमाणाद्भिन्नत्वमनुपपन्नमित्यर्थवशाल्लक्षणाभिधानात्पूर्वमेव सिद्धमितरभिन्नत्वमित्यर्थः । ननु स्वतो लक्ष्यापेक्षया भिन्नाद्व्यवच्छेद इत्युच्यते न तु लक्ष्यभिन्नत्वेन परेषां ज्ञानमपेक्षितं, येन लक्षणाख्यानमनर्थकं स्यादित्यरुचेराह **अपि चेति** । **अतिप्रसङ्गादिति** । लक्षणस्य सत्तामात्रेण व्यवच्छिन्नप्रतीतिहेतुत्वे काश्यां स्थितेनापि लक्षणेन दाक्षिणात्यस्य व्यवच्छिन्नप्रतीतिप्रसङ्ग इत्यतिप्रसङ्ग इत्यर्थः । दुरवधारणत्वमेवाह **न तावदिति** । लक्षणं सर्वं न प्रत्यक्षमित्यर्थः । निर्दोषाक्षोद्भवत्वादेरित्यत्रादिपदेन प्रकृतलक्षणसङ्ग्रहः । **अप्रत्यक्षविशेषणत्वादिति** । अप्रत्यक्षं विशेषणं यस्मिंस्तदप्रत्यक्षविशेषणं तस्य भावस्तत्त्वं तस्मादित्यर्थः । इन्द्रियस्याप्रत्यक्षत्वेन तद्विशिष्टस्य लक्षणस्य प्रत्यक्षेण प्रतीतिरनुपपन्नेति भावः । एवं प्रकृतलक्षणमपि यद्देशकालयोर्यद्वस्तु यथाऽस्ति, तद्देशकालयोस्तथा तद्वस्त्ववगाहित्वे पर्यवसन्नमप्रत्यक्षविशेषणमेवेति ज्ञातव्यम् । ननु साक्षात्कारिप्रमारूपं कार्यं स्वकारणं निर्दोषमक्षमनुमापयिष्यति, तदन्यथाऽनुपपत्तिर्वा तज्ज्ञापिकेत्यत आह **नापीति** । **तदवगम इति** । यद्यपि कार्येण कारणतया लक्षणविशेषणीभूताक्षमेव सिद्ध्यति, न तदुद्भवत्वरूपं लक्षणम् । तथाऽपि समानसंवित्संवेद्यत्वात् । कारणतयाऽक्षावगमे कार्ये तदुद्भवत्वमप्यवगम्यत एवेत्याशयेनेदमुक्तमित्यवगन्तव्यम् । **ताभ्यामिति** । लिङ्गानुपपत्तिभ्यामित्यर्थः । **अनुगतरूपासिद्धाविति** । कार्येण लिङ्गेन तदनुपपत्त्या वा कारणीभूताक्षव्यक्तिमात्रं सिद्ध्यति न त्वक्षत्वेनानुगतम् । कार्यं कारणपूर्वकमित्येव हि व्याप्तिः न त्वनुगतकारणपूर्वकमिति । तदसिद्धौ चाक्षोद्भवत्वादिरूपानुगतलक्षणासिद्धिरित्यर्थः । अक्षव्यक्तिविशेषोद्भवत्वं तु अव्याप्तत्वादलक्षणमिति भावः । ननु न किञ्चित्कार्यव्यक्तिरूपेण लिङ्गेन कारणमनुमीयते येनानुगतगलक्षणासिद्धिः,

किन्तु साक्षात्त्वावच्छिन्नं कार्यं प्रतीन्द्रियत्वेनैव कारणतेति तदेव तेनानुमेयमिति शङ्कते **कार्यस्येति** । तर्हि साक्षात्कारिज्ञानत्वमेव प्रत्यक्षलक्षणमस्तु कृतमनुमितलक्षणेनेति परिहरति **तर्हीति** ।

लक्षणदूषणाय प्रवृत्तस्यान्याभिधानमनुचितमित्याशङ्कते **नन्विति** । परोदीरितलक्षणे दूषणोद्भावनं स्वरूपेण न प्रयोजनं किन्तु जयहेतुतया । तदिह लक्षणं स्वयमदुष्टमपि स्वप्रणेतुर्दोषमापादयन्मम जयहेतुर्भविदेवेति परिहरति **मैवमिति** । **प्रथमभावितवेति** । कार्यैकजात्यवगमस्यैकजातीयकारणावगमं प्रति हेतुत्वादिति भावः । **अवश्याभ्युपेयतयेति** । अन्यथा कथितलक्षणावगमस्यैवासम्भवादिति भावः । **तवैवेदमिति** । 'इष्टस्यायत्नसंसिद्धौ को विद्वान्यत्नमाचरेदि'ति न्यायादिति भावः । पुरुषस्य दुष्टत्वेऽपि लक्षणादुष्ट्या तद्बलाल्लक्ष्यादिसिद्ध्युपपत्तिरित्याशङ्क्य लक्षणमपि दुष्टमित्याह **सर्वेति** । एतदुक्तं भवति । लघावुपाये सम्भवति गुरोरुपायस्योपायत्वमेव नास्ति । उपेयस्यान्यत एव सिद्धेः । उपेयते साध्यमनेनेति ह्युपायः । प्राथमिकदीपे निरस्ते तमसि जायमानदीपान्तरस्य तमोनिरासससाधनत्वाभावादिति । **मा नाम भूत** मा भून्नामेति सम्बन्धः ।

वं०प०— व्यवच्छेदावधेरिति । यस्मात् प्रमाणत्वेन सजातीयादिदं व्यवच्छिद्यते तस्मात् व्यवच्छेदावधेर्व्यावृत्तिप्रतियोगिनः सकाशाल्लक्षणस्याव्यावृत्तत्वे तत्र सत्त्वे तस्माद्व्यवच्छेदकत्वानुपपत्तेः तस्मात् सजातीयाद्व्यावृत्तिस्वीकारे च लक्षणस्याव्याप्तिप्रसङ्ग इति भावः । ज्ञानत्वादिनेत्यत्रादिपदेन तत्कारणत्वं ग्राह्यम् । सङ्ग्राह्याभावो लक्षणेनेति शेषः । **अर्थादिति** । लक्ष्यस्य प्रमाणस्य परेभ्यो भेदं विना परेषां प्रमाणाद्भिन्नत्वमनुपपन्नमित्यर्थात्समानसंवित्संवेद्यतयेतरभिन्नत्वं सिद्धमेवेत्यर्थः । **व्यवच्छिन्नेति** । व्यवच्छिन्नलक्ष्यप्रतीतीत्यर्थः । **अतिप्रसङ्गः** सर्वेषामनवगतलक्षणानामपीतरभेदज्ञानरूपोऽतिप्रसङ्ग इत्यर्थः । **अप्रत्यक्षेति** । अतीन्द्रियाक्षादिघटितत्वेन प्रत्यक्षाविषयत्वादित्यर्थः । **तदनुपपत्त्या** कार्यान्यथाऽनुपपत्त्या । अर्थापत्तेरनुमानाद्भेदमङ्गीकृत्यैवमुक्तम् । **ताभ्यां** अन्यथानुपपत्तिलिङ्गाभ्याम् ।

कं०रा०— व्यवच्छेदावधेरिति । याथार्थ्यरूपलक्षणस्य व्यवच्छेदावधेः प्रमाणत्वेन सजातीयादव्यावृत्तत्वेन व्यवच्छेदकत्वानुपपत्तेरित्यर्थः । काशिकायां समानस्य छन्दस्य मूर्धप्रभृत्युदर्केष्वित्यत्र समानस्येति योगविभाग इष्टप्रसिद्ध्यर्थः क्रियते तेन सपक्षः साधर्म्यं सजातीय इत्यादयः सिद्धो भवतीत्युक्तत्वात् सजातीयशब्दः साधुः । **व्यावृत्तिस्वीकार इति** । याथार्थ्यरूपप्रमाणलक्षणस्य प्रमाणत्वेन सजातीयव्यावृत्तिस्वीकारे च लक्ष्यैकदेशे लक्षणस्यावर्तनेनाव्यापकत्वप्रसङ्गादित्यर्थः । रूपान्तरेण साजात्यविवक्षायां विजातीयपदोपादानवैयर्थ्यमुपपादयति **अस्ति हीति** । हि यस्मात्प्रमेयत्वादिना रूपेण सर्वस्य साजात्यमस्ति तस्मात् सजातीयपदेनैव सर्वस्य ग्रहणात्सजातीयविजातीयव्यवच्छिन्नलक्ष्यप्रतीत्यर्थं लक्षणमुच्यत इत्यत्र विजातीयपदोपादानस्य वैयर्थ्यमिति भावः । ननु सजातीयपदेन लक्ष्यापेक्षया भिन्नं विवक्षित्वा ततो व्यवच्छेदप्रतीतिर्लक्षणप्रयोजनमित्युच्यते चेत् को दोष इत्यत आह **यदा चेति** । यदा च लक्ष्यादन्यत्वं परेषामवगतं तथा भासमानस्य लक्ष्यगतस्य परनिष्ठान्यत्वप्रतियोगित्वस्य लक्ष्यगतं परेभ्योऽन्यत्वं विनानुपपत्तेरर्थाल्लक्ष्यस्य

परेभ्योऽप्यन्यत्वमवगम्यत इतीतरव्यावृत्तिबोधरूपलक्षणप्रयोजनस्य प्रायेव सिद्धत्वात् लक्षणकथनस्य **वैयर्थ्यमेव** स्यादित्यर्थः । **निर्दोषेति** । निर्दोषाक्षोद्भवत्वादेर्लक्षणस्याप्रत्यक्षविशेषणघटितत्वेन दोषाभावादिरूपोपाधिघटितत्वेन प्रत्यक्षत्वायोगादिति भावः । **नापीति** । साक्षात्कारिज्ञानरूपकार्येण लिङ्गेन तत्कार्यनुपपत्त्या वा तत्कारणत्वेनाक्षानुमितावक्षोद्भवत्वरूपलक्षणावगम इत्यपि नाकार्यरूपलिङ्गवदनुपपत्तिभ्यां सामान्यतस्तत्कारणमात्राक्षेपेण कारणगताक्षत्वरूपानुगतधर्मासिद्धौ तदुद्भवत्वरूपानुगतलक्षणासिद्धेरित्यर्थः । **कार्यस्येति** । कार्यस्य साक्षात्कारत्वेनैव जात्या तत्कारणं सिद्ध्यदक्षत्वेनैकजातीयमेव सिद्ध्यति अतस्तदुद्भवत्वरूपलक्षणसिद्धिरिति भावः । **कार्यगतेति** । कार्यगतस्य साक्षात्कारत्वरूपैकजात्यस्य पूर्वमवश्यम्प्रत्येतव्यत्वाङ्गीकारे साक्षात्कारित्वजातित एव सजातीयविजातीयव्यवच्छेदप्रतीतिरस्तु किं कार्यस्य साक्षात्कारत्वरूपजात्या तत्कारणं सिद्ध्यदक्षत्वावच्छिन्नमेकजातीयं सिद्ध्यति । ततश्चाक्षोद्भवत्वरूपलक्षणेनेतरव्यवच्छेदकप्रतीतिरिति पारम्पर्यकसृष्टिकल्पनयेत्यर्थः । **सर्वसाधनेति** । स्वरूपासिद्धिर्यथा सर्वप्रमाणानां साधारणो दोषस्तथा सम्भवदेवंविधलघूपायकत्वं नाम यत्सोऽयं सर्वसाधनसाधारणो दोष इत्यर्थः ।

श्रीनिधि०— कश्चित् खण्डनकारः । **व्यावृत्ततास्वीकारे चेति** । उपलक्षणमिदं स्वनिष्ठप्रमाणत्वेन यत् सजातीयं ततो व्यावृत्तं लक्ष्यमित्यङ्गीकारे प्रमाणत्वं लक्ष्येनेत्युक्तम् । **स्यात्तथा च व्याहतिरिति** । **अतिप्रसङ्गादिति** । महिषादावपि व्यवच्छिन्नप्रतीतिप्रसङ्गात् तत्र लक्षणसम्बन्धो नास्तीति चेत् भिक्षुके गृहस्थत्वं प्रतीतिप्रसङ्गात् गृहस्थलक्षणशिखायज्ञोपवीतादिसम्बन्धस्य तत्र पूर्वं सत्त्वात् । इदानीं नास्तीति चेत् तर्हि आच्छादितशिखादिमति भिक्षुवेषधारिणि गृहस्थे तत्प्रसङ्गादिति भावः । अथवा व्यवच्छिन्नप्रतीतेः कादाचित्कता न स्यादित्यर्थः । **सर्वसाधनसाधारण इति** । सर्वकरणसाधारण इत्यर्थः ।

शे०वा०— विकल्पक्रमेण निराकरोति **नाद्य इति** । एतल्लक्षणस्य सजातीयादेरव्यावर्तकत्वं दर्शयितुं सजातीयपदार्थं विकल्पयति **तथा हीति** । समाना जातिर्येषां तानि हि सजातीयानि । तत्र समाना जातिः किं प्रमाणत्वमेवोत रूपान्तरमेवानुगतं किमपीति विकल्प्याद्यं दूषयति **नेति** । कुत इत्यपेक्षायां हेतुमाह **व्यवच्छेदावधेरिति** । यस्मात्प्रमाणत्वेन सजातीयादिदं व्यवच्छिद्यते तस्माद्व्यवच्छेदावधेर्व्यावृत्तिप्रतियोगिनो लक्षणस्य ह्यव्यावृत्तत्वेऽव्यावृत्तत्वेनैव हेतुना व्यवच्छेदकत्वानुपपत्तिः । वैधर्म्यस्यैव व्यावर्तकत्वात् । अतो व्यवच्छेदकत्वानुपपत्त्या व्यावृत्तत्वं स्वीकरणीयं, तेन तत्र लक्षणमव्यापकं स्यात् । प्रमाणत्वाक्रान्ततया तस्यापि लक्ष्यैकदेशत्वात् । अस्यापि प्रमाणसामान्यलक्षणत्वादित्यर्थः । अस्तु तर्हि रूपान्तरेण सजातीयत्वमिति द्वितीयो निरवद्यत्वादित्यत आह **नापीति** । हेतुमाह **विजातीयेति** । सजातीयविजातीयव्यवच्छिन्नतत्प्रतीत्यर्थमित्यत्र विजातीयपदं **व्यर्थं** सर्वस्यैव सजातीयतया सजातीयव्यवच्छेदेनैव लक्षणस्य चरितार्थत्वादित्यर्थः । सर्वपदार्थेषु भावाभावरूपेष्वनुगतरूपाभावात् सर्वेषां साजात्याभावेन विजातीयपदसङ्ग्राह्यमस्त्येवेत्याशङ्क्याह **अस्ति हीति** । प्रमेयत्वाभिधेयत्वाद्यनुगतरूपस्य सत्त्वात्सर्वेषां साजात्यमेव । तया च कस्योपसङ्ग्रहाय विजातीयपदमित्यर्थः ।

ननु न प्रमेयत्वादिसामान्यरूपेण साजात्यं विवक्षितं येन तेन रूपेण सर्वस्य सजातीयतया सजातीयव्यवच्छेदेनैव लक्षणस्य चरितार्थ्याद्विजातीयपदवैयर्थ्यं स्यात् । किन्नाम ज्ञानत्वादिना रूपेण, तेन च रूपेण न सर्वस्य साज्यात्यमिति तद्व्यावृत्तलाभेऽपि विजातीयव्यावृत्तिलाभार्थं विजातीयपदं सार्थकमिति भावेन द्वितीयपक्षदूषणपरिहारं शङ्कते **अथेति** । **ज्ञानत्वादिनेत्यादिपदेन** ज्ञानसाधनत्वपरिग्रहः ।

यदि ज्ञानत्वतत्साधनत्वाभ्यां सजातीयाद्व्यवच्छेदो लक्षणफलं तदा स्वस्यापि ज्ञानत्वाद्याक्रान्ततया साजात्यमस्तीति व्यवच्छेद्यकोटिनिविष्टत्वं स्यात् । तथा च ततो व्यावृत्तावसम्भवोऽव्यावृत्तावतिव्याप्तिरिति भावेन परिहरति **तर्हीति** । ननु प्रमाणेऽपि प्रणीतं वर्तत एवेति नासम्भवः । नैवमतिव्याप्तिः । तदितरस्य ज्ञानत्वादिना सजातीयस्य व्यवच्छेद्यत्वादिति शङ्कते **लक्ष्यस्येति** । ननु लक्ष्यस्य लक्ष्यमपि सजातीयमेवेत्यतो गदितावद्यतादवस्थ्यमित्याशङ्क्याह **न चेति** । कुत इत्यत आह **षष्ठीति** । सजातीयमित्युक्ते कस्येति मीमांसानये लक्ष्यस्येति वाच्यम् । अतः षष्ठ्या लक्ष्यसम्बन्धिनः साजात्यं प्रतीयते । न च लक्ष्यं लक्ष्यसम्बन्धि । सम्बन्धस्य भेदनियतत्वादित्यर्थः । एवं सति यल्लक्ष्यादन्यत्ततो व्यवच्छेदो लक्षणप्रयोजनमिति वाच्यम् । लाघवात् न 'ज्ञानत्वादिना' इत्यादि, आनर्थक्यापातादिति परिहरति **एवमिति** । ननु चालक्ष्याल्लक्ष्यव्यावृत्तये लक्षणप्रणयनमिष्टमस्माभिरित्यत आह **यदा चेति** । किं लक्ष्यादन्यतया प्रतिपन्नमलक्ष्यं किंवा प्रतिपन्नमात्रम् । नान्त्यः । लक्ष्यस्यापि तथात्वेन तद्व्यावर्त्यापातात् । यद्याद्यस्तदाऽपि लक्ष्यप्रतियोगिकमन्यत्वमलक्ष्यस्य ततो लक्ष्यस्यान्यत्वप्रतीतिमन्तरेण प्रतिपत्तुं न शक्यमात्मनोऽपि तत्प्रसङ्गात् । ततश्चालक्ष्यस्य लक्ष्यान्यत्वप्रतीतावेव लक्ष्यस्यापि ततोऽन्यत्वं लक्षणोदीरणात्पूर्वमेव सिद्धमिति व्यर्थं लक्षणमित्यर्थः ।

घटप्रत्यक्षं यथा घटादन्यत्वेनानवगतपटादेर्व्यावृत्तं घटं बोधयति । तथा लक्षणमपि लक्ष्यादन्यत्वेनानवगतादलक्ष्याद्वस्तुतोऽन्यस्माल्लक्ष्यं किन्न व्यवच्छिन्द्यादित्याशङ्क्य दोषान्तराभिधानायाङ्गीकृत्य लक्ष्याद्वस्तुतोऽन्यत्सजातीयपदवाच्यमिति व्यवस्थां किमिदं लक्षणमज्ञातं व्यवच्छिन्नप्रतीतिहेतुरुत ज्ञातमिति विकल्प्याद्यं दूषयति **अपि चेति** । तत्र हेतुमाह **अतिप्रसङ्गादिति** । सत्तामात्रेण व्यवच्छेदकत्वे सर्वदा सर्वेषामेव सर्वान्प्रति व्यवच्छेदकत्वं स्यादविशेषादित्यतिप्रसङ्गादित्यर्थः । द्वितीयमसम्भवेन दूषयति **नापीति** । लक्षणस्य दुरवधारणत्वान्न ज्ञातमपि व्यवच्छिन्नलक्ष्यज्ञानहेतुरित्यर्थः । दुरवधारणत्वं च तत्साधकप्रमाणाभावात् । तथा हि । प्रमाणलक्षणं प्रत्यक्षेण ज्ञायते किंवा लिङ्गादिनेति विकल्प्य प्रथमं तावन्निराकरोति **न तावदिति** । निर्दोषाक्षोद्भवं प्रत्यक्षमिति हि प्रत्यक्षलक्षणम् । न च तत्प्रत्यक्षगम्यम् । अप्रत्यक्षविशेषणत्वात् अप्रत्यक्षं विशेषणं यस्मिंस्तदप्रत्यक्षविशेषणं तस्य भावस्तत्त्वं तस्मादित्यर्थः । इन्द्रियस्य तत्सन्निकर्षस्य तद्दोषस्य तदभावस्य चाप्रत्यक्षत्वेन प्रत्यक्षेण तद्विशिष्टलक्षणस्य प्रतीत्यनुपपत्तेः । 'नागृहीतविशेषणा विशेष्ये बुद्धिरि'ति न्यायादिति भावः । आदिशब्दः प्रमाणलक्षणाद्यभिप्रायः । तस्यापि यद्देशकालयोर्यद्वस्तु यथाऽस्ति तद्देशकालयोस्तथा तद्वस्त्ववगाहित्वे पर्यवसन्नस्याप्रत्यक्षविशेषणत्वादिति द्रष्टव्यम् । ननु प्रत्यक्षस्येतरभिन्नत्वेन ज्ञानं तल्लक्षणसाध्यमिति कार्यमेव लक्षणे लिङ्गं तदन्यथाऽनुपपत्तिर्वा लक्षणज्ञापिकेति द्वितीयमाशङ्क्याह **नापीति**

इति केचित् । वस्तुतस्तु साक्षात्कारिप्रमारूपं कार्यमेव स्वकारणं निर्दोषमक्षमनुमापयिष्यति । तदन्यथा-ऽनुपपत्तिरूपार्थापत्त्या वा तदवगम इति द्वितीयमाशङ्क्याह **नापीति** । **तदवगम इति** । यद्यपि कार्येण कारणतया लक्षणविशेषणीभूतनिर्दोषाक्षस्यैव सिद्धिर्न तु तदुद्भवत्वरूपलक्षणस्यापि तथाऽपि समानसंवित्संवेद्य-त्वात् कारणतया निर्दोषाक्षावगमे कार्ये तदुद्भवत्वमप्यवगम्यत एवेत्याशयेनैवमुक्तमिति मन्तव्यम् । कथमनवगम इत्यतस्तमुपपादयति **ताभ्यामिति** । लिङ्गानुपपत्तिभ्यामित्यर्थः । **अनुगतरूपासिद्धाविति** । ज्ञानादिरूपकार्येण लिङ्गेन तदन्यथाऽनुपपत्त्या वा किञ्चित्कारणं सिद्ध्यति । कार्यं कारणपूर्वकमिति नियमात् । न पुनः कारण-स्यानुगतधर्मसिद्धिरपि । कार्यमनुगतकारणपूर्वकमिति नियमाभावात् । तदसिद्धौ च न निर्दोषाक्षोद्भवत्वादि-रूपलक्षणसिद्धिरित्यर्थः । विमतं ज्ञानमेकजातीयकारणजन्यमपरोक्षत्वेनैकजातीयकार्यत्वात् । यदेकजातीयं कार्यं तदेकजातीयकारणजन्यं यथा घट इति सामान्यतो दृष्टात् कारणस्यानुगतरूपसिद्धिरिति युक्ता लक्षणसिद्धिरिति शङ्कते **कार्यस्येति** । एवं तर्हि कार्यगतं यदैकजात्यं कारणैकजात्ये लिङ्गमुच्यते तस्यैव साक्षात्कारिज्ञानत्वस्य लक्षणभवनसमर्थस्योपजीव्यस्य प्रत्यक्षलक्षणत्वमस्तु कृतमनुमितलक्षणेनेति परिहरति **तर्हीति** । **पारम्पर्येति** । कार्यगतैकजात्येन कारणगतैकजात्यद्वारा लक्षणमनुमाय तेन लक्ष्यस्य सजातीयविजातीयव्यवच्छिन्नप्रतीतिरिति यत्नगौरवात् पारम्पर्यस्य या कुत्सिता सृष्टिस्तया कृतमलमित्यर्थः ।

कार्यगतैकरूपप्रमित्या लक्ष्यस्य सजातीयादिव्यवच्छेदोपपत्त्या लक्षणस्योक्तं वैयर्थ्यमभ्युपगम्यापि लक्षणस्यादुष्टत्वं चोदयति **नन्विति** । नन्वेवं पारम्पर्याश्रयणे गौरवमुक्तं किमेतावता । न हि गौरवं लक्षण-दूषणम् । तथा च लक्षणदूषणाय प्रवृत्तस्यान्याभिधाने कथं नासङ्गतिरिति चोदयति **नन्वितीत्यन्ये** । **एतावतेति** । गौरवप्राप्त्येत्यर्थः । लक्षणान्तरसम्भवेऽपि न प्रकृतस्य लक्षणत्वक्षतिः । लक्षणदोषस्याति-व्याप्त्यादेरकथनादित्यर्थः । परोदीरितलक्षणस्य दूषणोदीरणं स्वरूपेण न प्रयोजनं किन्तु जयहेतुतया । तदिह लक्षणं स्वयमदुष्टमपि स्वप्रणेतुर्दोषानापादयन् मम जयहेतुर्भवेदेवेति परिहरति **मैवमिति** । लघोरुपायात् साध्यसिद्धौ सम्भवत्यां गुरावुपाये प्रवर्तमानस्य तवैवेदं दोषोद्भावनमिति सम्बन्धः । गौरवं चात्र हेतुः 'इष्टस्यायत्नसंसिद्धौ को विद्वान्यत्नमाचरेदि'ति न्यायात् । उपायान्तरस्य लाघवे हेतुमाह **अवश्येति** । कार्य-गतैकरूप्यानवगतौ कथितलक्षणस्यैवावगत्यसम्भवेनावश्यानुष्ठेयत्वमवश्यज्ञेयत्वमिति यावत् । तदेव कुत इत्यत आह **प्रथमेति** । कार्यगतैकरूप्यावगमस्यैवैकजातीयकारणरूपलक्षणावगमं प्रति हेतुत्वाभावात् प्राथम्यमिति भावः । इतरस्य गुरुत्वे कारणमाह **अवश्येति** । तस्यावश्यानुष्ठेयत्वाभावश्च साधनान्तरादेव आवश्यकत्वात् साध्यसिद्धेरिति ज्ञेयम् । विपरीतं किन्न स्यादित्यत आह **चरमेति** । लक्षणस्य चरमभावित्वेनाविदिष्टत्वासिद्धेर्न वैपरीत्यचोदनावकाश इति भावः । उक्तमेवोदाहरणप्रदर्शनेनोपपादयति **प्रदीप इति** । द्वितीयप्रदीपहेतुतया प्रथमप्रदीपस्यावश्यकस्य दीपान्तरानपेक्षतया तमोनिरसनसामर्थ्ये सति दीपान्तर-मुज्वाल्य तमोनिरासाय यतमानस्य यथाऽप्रतिपत्त्यादिदोषस्तद्वदित्यर्थः । विषम उपन्यासः तत्र द्वितीयदीपस्य दुष्टत्वात् तत्कारी पर्यनुयुज्यते । अत्र तु कथितलक्षणस्यानवद्यत्वात् कथं तत्प्रणेतुर्मम पराजय इत्यत आह **न हीति** । तर्हि साधनस्यादुष्टत्वात् ततोऽपि साध्यसिद्धिरित्याशङ्क्य कर्तृदोषान्नेत्याह **किन्त्विति** । नन्वस्तु

पुरुषदोषस्तथाऽपि लक्षणस्यादुष्टत्वात् तेन सजातीयविजातीयव्यावृत्तलक्ष्यप्रतीतिरवर्जनीयैवेत्यतो लक्षणदोषोऽप्यस्तीत्याह **सर्वेति** । एवंविधं प्राथमिकमवश्यानुष्ठेयं सम्भवति यस्मिन् लघूपायरूपं तत्सम्भवदेवंविधलघूपायं तस्य भावस्तत्त्वम् । एतदुक्तं भवति । लघावुपाये सम्भवति सति गुरोरुपायस्योपायत्वमेव नास्त्युपेयस्यान्यत एव सिद्धेः । उपेयतेऽनेनेति ह्युपायः । प्राथमिकेन दीपेन निरस्ते तमसि जायमानस्य दीपान्तरस्य निरास-साधनत्वाभावादिति । बुद्धिसाम्योपपादनार्थं दृष्टान्तमाह **स्वरूपेति** । प्रत्यक्षादिप्रमाणानां यथा स्वरूपासिद्धिर्दोषस्तद्वदित्यर्थः । अतिव्याप्त्यादिदोषाभावेऽपि सामान्यदोषेण दुष्टं लक्षणमिति प्रथमपक्षदूषणमुपसंहरति **तस्मादिति** । मा नाम भूत् मा भून्नामेति सम्बन्धः ।

वा०र०— पूर्वकल्पार्थकथनपूर्वकं उत्तरवाक्यावतारात् विकल्प्येत्युक्तम् । व्यवच्छेदावधेः इत्येतत् अनूद्य विवृतं **व्यावृत्तिप्रतियोगिन इति** । लक्ष्यनिष्ठव्यावृत्तिप्रतियोगिनः सकाशादित्यर्थः । ननु व्यावृत्तिप्रतियोगिन्यपि लक्षणस्य सत्त्वेऽपि ततो व्यावृत्तिलक्ष्येन कुर्यात् इत्यत आह **वैधर्म्यस्यैवेति** । विरुद्धधर्मवत्वस्यैवेत्यर्थः । व्यावर्तकत्वात् परस्परं व्यावृत्तिहेतुत्वादित्यर्थः । प्रकृते च लक्ष्ये इव तद्व्यावृत्तिप्रतियोगिन्यपि लक्षणसद्भावेन समानधर्मवत्त्वप्राप्त्या विरुद्धधर्मवत्वाभावात् न भेदकत्वमिति भावः । साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां इति वैशेषिकसूत्रे इव अत्रापि वैधर्म्यशब्दस्य व्यावृत्तधर्मपरत्वमिति वा । विधर्मस्यैवेति पाठे तु व्यावृत्तिप्रतियोगिविरुद्धधर्मस्येत्यर्थः । ततश्च यतो यत् व्यावृत्यते येन धर्मेण तस्य तस्मिन् व्यावृत्तिप्रतियोगिनि । अत एव व्यावर्तकत्वात् प्रकृते व्यावृत्तिहेतोः लक्षणस्य व्यावृत्तिप्रतियोगिन्यपि सत्त्वेन तत्रासत्त्वात् व्यावर्तकत्वानुपपत्तिरित्यर्थः । यद्यपि लक्ष्यस्यापि सजातीयकोटिनिविष्टत्वेन सद्भावाभावप्रसङ्गः इति दूषणमप्यत्र सम्भवति । तथापि वक्ष्यमाणरीत्या स्पष्टत्वात् उपलक्षणया शिष्यैरेव ऊह्यतां इति भावेनानुक्तिर्मूले । अनुगतरूपाभावे हेतुमाह **भावाभावरूपेष्विति** । **तद्व्यावृत्तत्वलाभेऽपीति** । न सर्वस्य साजात्यं इत्युक्ते किन्तु केषाञ्चिदेवेति लभ्यते । तत्र येषां साज्यात्यं ततो व्यावृत्तत्वलाभेऽपि इत्यर्थः । **ततो व्यावृत्ताविति** । व्यवच्छेदकोटेः सकाशात् व्यावृत्तौ अलक्ष्यादिव लक्ष्यादपि व्यावृत्त्या लक्ष्ये लक्षणावृत्तेः असम्भव इत्यर्थः । **अव्याप्तावि**त्यत्रापि व्यवच्छेदकोटेः अव्यावृत्तौ लक्ष्ये इवालक्ष्ये लक्षणसत्त्वप्राप्त्याऽतिव्याप्तिरित्यर्थः । ननु प्रमाणेऽपि प्रणीतं लक्षणं वर्तत एवेति लक्ष्यादव्यावृत्तं लक्षणमित्यर्थः । **तदितरस्य** लक्ष्यादितरस्य । **लक्ष्यसम्बन्धिनः इति** । लक्ष्यसम्बन्धि-सजातीयस्यैव लक्ष्यस्य सजातीयमित्यनेन बोधनेन लक्ष्यसम्बन्धिनः साजात्यं लक्ष्यसम्बन्धिगतं यत्साजात्यं तस्यैव प्रतीयमानत्वादित्यर्थः । **लक्ष्यसम्बन्धीति** । ततश्च न लक्ष्यसम्बन्धिसाजात्योपेतं इति शेषः । इत्येवोच्यतां इत्यापादितमङ्गीकृत्य सजातीयेत्याद्युक्तेरपि तत्रैव तात्पर्यान्नानुपपत्तिरिति शङ्कायां तन्निवृत्त्यर्थं उत्तरग्रन्थ इति भावेन यदा चेति ग्रन्थमवतारयति **ननु चेति** । **तथा हि प्रमाणलक्षणमिति** । अत्र प्रमाणशब्देन प्रमाणसामान्यं तद्विशेषप्रत्यक्षादिकं च गृह्यते । यद्यपि निर्दोषाक्षेति वक्ष्यमाणानुसारेणात्र प्रत्यक्षादिलक्षणमित्येव वक्तव्यम्, तथापि प्रमाणलक्षणविचारावसरे निर्दोषाक्षोद्भवत्वस्य प्रत्यक्षलक्षणस्यातीन्द्रियताव्युत्पादनं मुखतो न कार्यम्, अपि तु प्रमाणलक्षणस्यैव आदिपदेनैव च पूर्वत्रेवात्रापि प्रत्यक्षादि-

लक्षणग्रहणकार्यमिति शङ्कायां नात्र निर्दोषाक्षोद्भवत्वमादिः यस्येति व्युत्पत्तिमात्रमभिप्रेतम् । अपि तर्हि तस्यादिरित्यपि ततश्च स्यादिति व्युत्पत्त्या प्रमाणलक्षणस्य बहुव्रीहिव्युत्पत्त्या च लक्षणान्तरस्यातीन्द्रियस्य ग्रहणम् । न चैवं प्रतिपत्तिगौरवम् । प्राक्प्रमाणत्वादि प्रमाणादि चादिपदोदिततया वस्तुविशेषज्ञापनस्य प्रयोजनस्य सत्त्वेन गौरवानादरणोपपत्तेः इति परिहारस्य उत्तरत्राभिप्रेतत्वेन प्रमाणलक्षणस्यैवादित्वात् तद्ग्रहणं आदिशब्दः प्रमाणलक्षणाद्यभिप्रायः इत्यत्रापि व्युत्पत्तिद्वयाश्रयणेन लक्षणान्तरस्वीकारः इत्येवार्थः । अतो नानुपपत्तिरिति बोध्यम् । **तस्यापीति** । देशकालयोरतीन्द्रियत्वात् अप्रत्यक्षविशेषणत्वं इति भावः । एतच्च उपलक्षणम् । लक्षणान्तरेऽपि अप्रत्यक्षविशेषणे तु तदप्रत्यक्षविशेषणत्वोपपादनं बोध्यम् । तर्हि कार्यगत-एकजात्यस्येति वक्ष्यमाणसङ्गतिः इत्याशयेन शङ्करभट्टीयेऽस्वरसमाह **केचिदिति** । तदनुरोधेन प्रत्यक्षज्ञानेनैव कार्येण इति गुण्डराजभट्टोक्त्यनुसारेण च स्वपक्षमाह **वस्तुतः इति** । सिद्धिरपि भवतीति सम्बन्धः । **अपरोक्षत्वेनेति** । इत्थम्भूतलक्षणे तृतीया । अपरोक्षत्वलक्षण एकजातीयकार्यत्वात् इत्यर्थः । एकजातीय-कार्यत्वादित्येवोक्ते आत्ममनोयोगादिसाधारणकारणजन्यत्वेनार्थान्तरता स्यात् । तत्परिहारार्थम् अपरोक्षत्वेन जातिर्विशेषिता । तथा च उक्तहेतोः पक्षधर्मताबलात् साध्यसिद्धयै अपरोक्षज्ञानासाधारणं निर्दोषाक्षमेव सिद्ध्यति । यत् वक्ष्यति साक्षात्कारिज्ञानस्येति ध्येयम् । दृष्टान्ताभावेन विशेषव्याप्तेरसम्भवादाह **यदिति** । **व्यवच्छेदोपपत्त्येति** । व्यवच्छेदप्रमित्युपपत्त्येत्यर्थः । **लक्षणान्तरसम्भवेऽपीति** । कार्यगतएकरूप्यादिरूप-लक्षणान्तरसम्भवेऽपीत्यर्थः । **न प्रयोजनमिति** । ममेति वक्ष्यमाणं अत्रापि वर्तते । **तत्सम्भवदिति** । एतत्तात्पर्यकथनम् । विग्रहस्तु सम्भवति एवंविधो लघूपायो यस्मिन् तस्य भावः तत्त्वमित्येवेति ज्ञेयम् । **बुद्धिसाम्योपपादनार्थमिति** । सर्वेषां दोषत्वेन समानबुद्धित्वोपपादनार्थमित्यर्थः ।

स०व्र०— विकल्पक्रमेण निराकरोति **नाद्य इति** । लक्षणस्य सजातीयादेरव्यावर्तकत्वं दर्शयितुं सजातीयपदार्थं विकल्पयति **तथा हीति** । समाना जातिः येषां तानि तत्र । समानजातिः किं प्रमाणत्वमेव उत रूपान्तरमेवानुगतं किमपीति विकल्प्याद्यं दूषयति **नेति** । कुत इत्याकाङ्क्षायां हेतुमाह **व्यवच्छेदावधिरिति** । यस्मात्प्रमाणत्वेन सजातीयादिदं व्यवच्छिद्यते, तस्मात् व्यवच्छेदावधेर्व्यावृत्तिप्रतियोगिनो लक्षणस्याव्यावृत्तत्वे ह्यव्यावृत्तत्वेनैव हेतुना व्यवच्छेदकत्वानुपपत्तेः वैधर्म्यस्यैव व्यवच्छेदकत्वादतो व्यवच्छेदकत्वानुपपत्त्या व्यावृत्तत्वं स्वीकरणीयम् । तेन लक्षणं तत्राव्यापकं स्यात् । प्रमाणत्वाक्रान्ततया तस्यापि लक्ष्यैकदेशत्वात् । अस्यापि प्रमाणसामान्यलक्षणत्वादित्यर्थः । अस्तु तर्हि रूपान्तरेण सजातीयत्वमिति द्वितीयो निरवद्यत्वादित्यत आह **नापीति** । **विजातीयेति** । सजातीय-विजातीय-व्यवच्छिन्नतत्प्रतीत्यर्थमित्यत्र विजातीयेति पदं व्यर्थम् । सर्वस्यैव सजातीयतया सजातीयव्यवच्छेदेनैव लक्षणस्य चरितार्थत्वादित्यर्थः । सर्वपदार्थेषु भावाभावरूपेषु अनुगतरूपाभावात् सर्वेषां साजात्याभावेन विजातीयपदसङ्ग्राह्यमस्त्येवेत्याशङ्क्याह **अस्तीति** । प्रमेयत्वा-भिधेयत्वादिना सर्वं सजातीयमेव । तथा च कस्योपग्रहाय विजातीयपदमित्यर्थः । ननु न प्रमेयत्वादि-सामान्यरूपेण साजात्यं विवक्षितं, येन तेन रूपेण सर्वस्य सजातीयतया सजातीयव्यवच्छेदेनैव लक्षणस्य

चरितार्थत्वात् विजातीयपदवैयर्थ्यं स्यात् । किं तु ज्ञानत्वादिना । तेन च रूपेण न सर्वस्य साजात्यमिति तद्व्यावृत्तत्वलाभेऽपि विजातीयव्यावृत्तिलाभार्थं विजातीयपदं सार्थकमिति भावेन शङ्कते **अथ ज्ञानत्वादिनेति** । आदिपदेन ज्ञानसाधनत्वपरिग्रहः । यदि ज्ञानत्वेन सजातीयात् व्यवच्छेदो लक्षणफलं तदा स्वस्यापि ज्ञानत्वाक्रान्ततया साजात्यमस्तीति व्यवच्छेद्यत्वमेव स्यात् । तथा च ततो व्यावृत्तावसम्भवः । अव्यावृत्तावतिव्याप्तिरिति भावेन परिहरति । ननु स्वयमेव न सजातीयम् । किं त्वन्यदेवेति शङ्कते **लक्ष्यस्येति** । एवं सति लक्ष्यभिन्नव्यवच्छेदफलकं लक्षणमित्येवोच्यताम् । सजातीयविजातीयव्यवच्छेदफलकत्वोक्तिरतन्त्रमिति परिहरति **एवमिति** । ननु तथैवाऽस्तु । तावताऽपि लक्षणं सफलमेवेत्यत आह **यदा चेति** । परेभ्यः प्रमाणस्य भेदं विना परेषां प्रमाणाद्भिन्नत्वमनुपपन्नमिति अर्थवशात्सिद्धमेवेतरभिन्नत्वमित्यर्थः ।

ननु वस्तुतो लक्ष्यापेक्षया यद्भिन्नं तद्व्यवच्छेद इत्युच्यते । न तु तद्भिन्नत्वेन ज्ञानमपेक्षितम् । येन लक्षणाऽऽख्यानमनर्थकं स्यादित्यत्राह **अपि चेति** । दुरवधारणत्वमेवाह **न तावदिति** । **अप्रत्यक्षविशेषणत्वादिति** । अप्रत्यक्षं विशेषणं यस्मिन् तत् अप्रत्यक्षविशेषणम् । तस्य भावः तत्त्वम् तस्मादित्यर्थः । इन्द्रियस्य तत्सन्निकर्षस्य वा अप्रत्यक्षत्वेन तद्विशिष्टप्रतीत्यनुपपत्तेरिति भावः । ननु प्रत्यक्षस्य इतरभिन्नत्वेन ज्ञानं लक्षणसाध्यमिति तदेव लक्षणे लिङ्गं तदन्यथानुपपत्तिर्वा लक्षणज्ञापिका इत्यत आह **नापीति** । यद्वा साक्षात्कारजातीयं ज्ञानमिन्द्रियार्थसन्निकर्षाख्यकारणमनुमापयिष्यतीत्यत आह **नापीति** । **ताभ्यां** लिङ्गानुपपत्तिभ्याम् । **अनुगतरूपासिद्धाविति** । कार्येण लिङ्गेन तदनुपपत्त्या कारणमात्रसिद्धिः स्यात् । न तु कारणगतसत्त्वादिरूपानुगतधर्मसिद्धिः । तदसिद्धौ च निर्दोषाक्षोद्भवत्वरूपलक्षणसिद्धिर्न स्यादित्यर्थः । साक्षात्कारित्वावच्छिन्नकार्यं प्रति इन्द्रियार्थसन्निकर्षत्वेनैव कारणतेति तदेव तेनानुमेयमिति शङ्कते **कार्यस्येति** । तर्हि साक्षात्कारिज्ञानत्वमेव प्रत्यक्षलक्षणमस्तु । कृतमनुमितलक्षणेनेति परिहरति **तर्हीति** । **प्रथमभावितयेति** । कार्यगतानुगतरूपेण कारणगतानुगतरूपसिद्धेरङ्गीकारेण कार्यगतरूपोपस्थितेः प्रथमभावित्वमवश्याभ्युपेयत्वं च द्रष्टव्यम् ।

विठ्ठल०— व्यवच्छेदावधेरिति । यतः सजातीयादव्यावर्तनीयं तस्माद्व्यवच्छेदावधेः सजातीयाल्लक्षणस्याव्यावृत्तत्वं स्वीकार्यम् । तस्यापि प्रमाणित्वात् ततश्च तत्र लक्षणस्य सत्त्वे तद्व्यवच्छेदकत्वानुपपत्तिः । असत्त्वे तु लक्ष्यैकदेशावृत्तित्वेन अव्याप्तिः स्यादित्यर्थः । **विजातीयपदोपादानेनेति** । सजातीयपदेनैव सर्वालक्ष्यसङ्ग्रहसम्भावनादिति भावः । तदेवोपपादयति **अस्ति हीति** । **सङ्ग्राह्याभाव इति** । लक्ष्यत्वेन यत्सङ्ग्राह्यं तदभावप्रसङ्ग इत्यर्थः । लक्ष्याद्भिन्नस्य सर्वस्यावच्छेद्यत्वात् । तत्सर्वसङ्ग्राहकत्वाभावादिति भावः । ननु लक्ष्याद्भिन्नाद्व्यवच्छेदार्थलक्षणकथनमित्येवास्त्वित्यत आह **यदा चेति** । लक्ष्येतरेभ्यो लक्ष्यस्य भेदं विना परेषां लक्ष्यत्वाद्भिन्नत्वानुपपत्तेः अर्थाल्लक्षणाभिधानात्पूर्वमेवसिद्धं लक्ष्यलक्ष्यस्येतरेभ्यो भिन्नत्वमित्यर्थः । एवं लक्षणोक्तिकृत्यमितरव्यवच्छेदरूपं निरस्येदानीमशक्यं च लक्षणेन तत्प्रयोजनसम्पादनमित्याह **अपि चेति** । यद्यप्येतत्खण्डनं विकल्पपञ्चकनिरासानन्तरमेव प्रदर्शनीयं तथाप्यतिदेशेन द्वितीयादिपक्षदूषणसौकर्यान्न

दर्शितमित्यदोषः । **निर्दोषेति** । निर्दोषाक्षोद्भवत्वस्य सकलदेशकालेषु यथावस्थितार्थविषयीकारित्वादेर्लक्षणस्य अतीन्द्रियार्थकालादिविशेषकत्वादिना सर्वमपि लक्षणं प्रत्यक्षमित्यर्थः । **नापीति** । साक्षात्कारिज्ञानरूपकार्येण लिङ्गेन तस्य कार्यत्वान्यथानुपपत्त्या वा तत्कारणत्वेनाक्षावनुमितौ पक्षोद्भवत्वरूपलक्षणावगम इत्यपि नेत्यर्थः । कुतो नेत्यत आह **ताभ्यामिति** । **ताभ्यां** कार्यरूपलिङ्गतदनुपपत्तिभ्यां सामान्यतस्तत्कारणमात्रापेक्षेण करणगताक्षत्वरूपानुगतधर्मासिद्धौ तदुद्भवत्वरूपानुगतलक्षणासिद्धेरित्यर्थः । **कार्यस्येति** । कार्यस्य साक्षात्कारित्वेनैकजात्याकारणसिद्ध्यदक्षत्वेनैकजातीयमेव सिद्ध्यति । अतस्तदुद्भवत्वरूपलक्षणसिद्धिरिति भावः । तर्हि साक्षात्कारिज्ञातत्वमेव प्रत्यक्षलक्षणमस्तु कृतमनिमित्तनिर्दोषाक्षोद्भवत्वरूपत्वलक्षणेनेति परिहरति **तर्हीति** । **एतावतेति** । कार्यगतसाक्षात्कारिज्ञानत्वमेवास्तु लक्षणं तेनानुमितं निर्दोषाक्षोद्भवत्वं मास्त्वित्येतावतेत्यर्थः । **प्रथमभावितयेति** । कार्यैकजात्यवगमस्येकजातीयकरणावगमं प्रति हेतुत्वेन प्रथमभावित्वादिति भावः । **अवश्याभ्युपेयतयेति** । अन्यथाकथितलक्षणावगमस्यैवासम्भवादिति भावः । पुरुषस्य दुष्टत्वेऽपि लक्षणस्यादुष्टत्वाल्लक्ष्यादिसिद्ध्युपपत्तिरित्याशङ्क्य लक्षणमिति दुष्टमित्याह **सर्वसाधनेति** । यस्यार्थस्य येनोपायेन साधनं क्रियते तस्यार्थस्य साधकलघूपायान्तरे सम्भवति सत्यपि गुरुभूततदपादानमेव सर्वत्र साधारणो दोषः त्वदीयलक्षणं तादृशदोषोपेतमिति भावः ।

चषकः— तस्याः तादृशाव्यवस्थितेः । **व्यवच्छेदावधेरिति** । लक्षणत्वेनाभिमतधर्मस्य व्यवच्छित्तिप्रतियोगिभूतसजातीयाव्यावृत्तत्वे व्यावर्तकत्वानुपपत्तिः, व्यावृत्तत्वे चाव्याप्तिरित्यर्थः । **अप्रत्यक्षविशेषणत्वादिति** । बहुव्रीहिप्रकृतिको भावप्रत्ययः । निर्दोषाक्षोद्भवत्वरूपप्रत्यक्षलक्षणस्यातीन्द्रियाक्षघटिततयातीन्द्रियत्वादिति भावः । **पारम्पर्येति** । कार्यगतैकजात्येन कारणगतैकजात्यद्वारा लक्षणानुमित्या सजातीयविजातीयव्यवच्छेदविशिष्टप्रतिपत्तिरिति प्रयत्नगौरवापत्त्या तादृशकुसृष्ट्याऽलमित्यर्थः ।

॥ इति प्रथमविकल्पनिरासः ॥

* * *

॥ अथ द्वितीयविकल्पनिरासः ॥

५३ **सु०— एतेन द्वितीयोऽपि निरस्तः, प्रमाणत्वाद्यवगममन्तरेण तदवगमानुपपत्तेस्तदवगमायास्य प्रतीतावन्योन्याश्रयप्रसङ्गः । 'अस्तु वाऽन्यदपि लक्षणे किञ्चिल्लिङ्गम्, तथाऽपि तदेव लक्ष्याविनाभूततया लक्षणमुपन्यस्यतां सन्निहितप्रतिपत्तिकत्वात्; न तदवश्यं व्यापकं वक्तव्यम्, लिङ्गत्वस्य व्याप्यत्वेनैवोपपत्तेः' इति चेन्न, यत्र लिङ्गमव्यापकत्वान्नास्ति तत्र लक्षणस्य प्रमाणाभावात्प्रत्येतुमशक्यत्वेन कथं ततः प्रामाण्याद्यवगमः ।**

यदा च क्वचिल्लक्ष्यजातीय एव प्रमाणाभावाल्लक्षणम(स्या)नवधारणीयतया लक्ष्यव्यापकताऽनवगमेऽपि लक्षणम्, तदा किमपराद्धं लिङ्गान्तरेणाव्यापकेन । अथ यत्र तल्लक्षणे लिङ्गं नास्ति तत्र लिङ्गान्तरात्प्रत्येतव्यम्, तथाऽपि (तावेवा) ते एवास्तां लक्ष्ये लिङ्गम्, किं लक्षणानुमानपूर्वकं तदनुमानकल्पनया । अथ तथा(विधं) लिङ्गद्वयं यत्तत्प्रत्येकमव्यापकतया न लक्षणम्, तदनुमितं तु तथात्वाल्लक्षणमिति चेन्न, लक्ष्यानुमानस्य लक्षणप्रयोजनस्योभाभ्यामेव सिद्धेः कृतं व्यापकेन तेन ।

परि०— प्रमाणत्वादिप्रतीतये लक्षणमुच्यत इति कल्पं निराह **एतेनेति** । अपि च इत्यादिना उक्तदोषेणेत्यर्थः । ननु प्रमाणत्वादिनैव याथार्थ्यादिरूपलक्षणावगमोऽस्त्वित्यत आह **प्रमाणत्वादीति** । आदिपदेन प्रत्यक्षत्वादिग्रहः । विशेषलक्षणाभिप्रायेणादिपदोक्तिः । नन्वविसंवादिप्रवृत्तिहेतुकत्वादिकमेव लिङ्गं चेन्नोक्तदोष इत्यत आह **अस्तु वेति** । **सन्निहितप्रतिपत्तिकत्वादिति** । अन्यदनपेक्ष्योपस्थितत्वादित्यर्थः । ननु तदेव लक्षणमुपन्यस्यतामित्ययुक्तम् । तस्य ल(क्ष्याव्यापक)क्ष्यव्याप्यत्वात् । लक्षणस्य च लक्ष्यव्यापकत्वावश्यम्भावादिति भावेन शङ्कते **न तदवश्यमिति** । लिङ्गस्यापि व्यापकत्वमावश्यकमिति भावेन समाधत्ते **यत्रेति** । **किमपराद्धं लिङ्गान्तरेणेति** । लक्षणापेक्षया लिङ्गान्तरेणेत्यन्तरशब्दप्रयोगः । लक्षणावगमकेन लिङ्गेनेत्यर्थः । व्यापकत्वाज्ञाने तस्याव्यापक(त्व)तौल्यादिति भावः । **अथ यत्रेति** । लक्ष्यभागे । **तल्लक्षणे** विषये । **तावेवेति** । लक्ष्यैकदेशे वर्तमानौ हेतू एवेत्यर्थः । क्वचित्तु ते एवेति पाठः । तदा तु प्राक्प्रकृतलिङ्गद्वयपरामर्शः स्पष्टः । **लक्ष्ये लिङ्गमिति** । लक्ष्यगतेतरव्यावृत्तिलिङ्गमित्यर्थः । **तदनुमानेति** । इतरव्यावृत्तलक्ष्यस्वरूपानुमानकल्पनयेत्यर्थः । तावेवास्तां लक्ष्ये लिङ्गमित्ययुक्तमिति शङ्कते **अथेति** ।

गु०दी०— **प्रमाणत्वाद्यवगममन्तरेण तदवगमानुपपत्तेः** इत्यत्र **तदवगमानुपपत्तेः** लक्षणावगमानुपपत्तेरव्याप्त्यतिव्याप्त्यादिविचारस्य प्रमाणत्वावगममन्तरेणासम्भवादिति भावः । **तदवगमाय** प्रमाणत्वावगमाय अस्य लक्षणस्य प्रतीतावित्यर्थः । **अस्तु वाऽन्यदपि किञ्चित्** इत्यत्र **अन्यत्** लिङ्गं यथार्थसाक्षात्कारत्वादिकम् ।

यादु०— **एतेनेति** । लक्षणस्य दुरवधारणत्वेनेत्यर्थः । एतदेव दर्शयति **प्रमाणत्वाद्यवगममिति** । आदिपदेन साक्षात्त्वादिपरिग्रहः । लक्ष्यतावच्छेदकं प्रमाणत्वाद्येव तदवगमकं वाच्यमन्यस्यानुपलम्भादित्यभिमानेनेदमुक्तम् । अत एवाह **अस्तु वेति** । **अन्यदपि** लक्ष्यतावच्छेदकातिरिक्तमपि । यथा केवलप्रमाणे

यथार्थज्ञानत्वम् । **लक्ष्याविनाभूततयेति** । लक्ष्यतावच्छेदकव्याप्यतयेत्यर्थः । **सन्निहितप्रतिपत्तिकत्वं** **प्रथमोपस्थितत्वम्** । लक्षणं सकललक्ष्यव्यापकं वक्तव्यमिदं तु न व्यापकमनुप्रमाणेऽभावादित्याशयेन शङ्कते **न तदवश्यमिति** । अव्यापकत्वे लिङ्गत्वमेव तस्य न स्यादित्यत आह **लिङ्गत्वस्येति** । अन्यथा धूमादेरलिङ्गत्वप्रसङ्ग इति भावः । **यत्रेति** । अनुप्रमाण इत्यर्थः । **प्रामाण्याद्यवगम इति** । अत्र सर्वत्र प्रामाण्यं लक्ष्यतावच्छेदकभूतं लक्षणातिरिक्तं किञ्चिद्गोत्वादिवदखण्डमेवाभिप्रेतमित्यवगन्तव्यम् । क्वचिल्लक्ष्यभागेऽनुप्रमाणे यथार्थज्ञानत्वरूपलिङ्गाख्यप्रमाणाभावेन तत्र याथार्थ्यरूपलक्षणानवगमेऽपि केवलप्रमाणे तेन लिङ्गेन ज्ञातं तल्लक्षणं भविष्यति । लक्षणस्य हि स्वरूपसतः सर्वलक्ष्यव्याप्तिर्वक्तव्या, न तु तज्ज्ञानस्यापि सर्वत्र लक्ष्येऽवश्यम्भावनियम इत्याशयेन शङ्कते **यदा चेति** । क्वचिल्लक्ष्यजातीय एवानवधारणीयतयेत्यन्वयः । **किमपराद्धमिति** । सार्वत्रिकव्यवहारहेतुत्वाभावस्योभयत्राविशेषादिति भावः । **तत्र लिङ्गान्तरादिति** । अनुप्रमाणे यथार्थज्ञानसाधनत्वादिरूपलिङ्गान्तराद्याथार्थ्यं प्रत्येतव्यम् । ततश्च लिङ्गद्वयेन सर्वत्र ज्ञातं तत्सार्वत्रिकव्यवहारोपयोगि भविष्यतीति भावः । **ते एवेति** । यथार्थज्ञानत्वतत्साधनत्वे इत्यर्थः । **लक्ष्ये** लक्ष्यतावच्छेदके प्रमाणत्वादावित्यर्थः । एवमग्रेऽपि लक्ष्यपदं लक्ष्यतावच्छेदकधर्मपरम् ।

वं०प०— एतेनेत्युक्तं विशदयति **प्रमाणत्वादिति** । **तदिति** । तदनुमापकलिङ्गभूतलक्षणेत्यर्थः । **अस्य** प्रमाणत्वस्य । अवगतस्यैव लिङ्गत्वात् प्रमाणत्वादिलिङ्गभूतलक्षणावगमकस्याभावात् प्रमाणत्वमेव तदवगमकं वक्तव्यम् । ततश्च लक्ष्यतावच्छेदकीभूते प्रमाणत्वेऽवगते तेन लक्षणावगमोऽवगतेन तेन लक्षणेन प्रमाणत्वावगम इत्यन्योन्याश्रय इति भावः । ननु लक्षणावगमोऽन्येन भविष्यतीति नोक्तदोष इत्याशङ्क्याह **अस्तु वेति** । **अन्यत** लक्ष्यतावच्छेदकीभूतप्रमाणत्वाद्यन्यत् । **लक्षणे** याथार्थ्यरूपे लक्षणे । **तदेव** लक्षणानुमापकं लिङ्गमेव । **सन्निहितेति** । प्रथमज्ञेयतया लघूपायत्वेन प्रतिपत्तिसौकर्यादित्यर्थः । तथा च किं याथार्थ्यरूपलक्षणकथनेनेति भावः । **तदिति** । तथा च यल्लक्षणानुमापकं लिङ्गमुच्यते तल्लक्षणस्य व्यापकं लक्षणान्यूनातिरिक्तदेशवृत्ति अवश्यं वक्तव्यमिति यदि नियमः स्यात् तर्ह्येव लक्षणवत् तस्यापि सर्वत्र लक्ष्ये सत्त्वात् तदेवास्तु लक्षणं किमनेनेत्युच्येतेत्यर्थः । ननु तद्यदि लक्षणस्य न व्यापकं कथं तर्हि लक्षणे लिङ्गमत आह **लिङ्गत्वस्येति** । यथा धूमस्य वह्न्यव्यापकत्वेऽपि तल्लिङ्गत्वं तद्व्याप्तत्वाद्दृष्टं तद्वदित्यर्थः । **ततः** अव्यापकाल्लिङ्गात् । तथा चावश्यं व्यापके वक्तव्ये तदेव लक्षणमस्त्विति भावः । **प्रमाणाभावात्** प्रमापकाभावात् । तस्य लक्षणत्वेऽव्याप्तिप्रसङ्ग इति भावः । याथार्थ्यरूपं लक्षणं भवतीति शेषः । लक्षणत्वेनोपादेयत्वं भवतीत्यर्थः । **अव्यापकेन** लक्षणतया कथितेनेति शेषः । **यत्र** लक्ष्ये । **तल्लक्षणे** तल्लक्षणज्ञाने । **लक्ष्ये** लक्ष्यतावच्छेदके । **तदिति** । लक्ष्यतावच्छेदकेत्यर्थः । **तथाविधेति** । अननुगतेत्यर्थः । **तदनुमितं** ताभ्यामनुमितं याथार्थ्यम् । **तथात्वात** एकत्वात् । **लक्ष्यानुमानस्य** लक्ष्यतावच्छेदकीभूतप्रमाणत्वानुमानस्य ।

कं०रा०— **प्रमाणत्वादीति** । प्रमाणत्वादिज्ञानमन्तरेण तच्चिह्नमिदं लक्षणमित्यवगमस्यानुपपत्तेरित्यर्थः । तर्हि प्रमाणत्वाद्यवगमानन्तरमेव तच्चिह्नमिदं लक्षणमिति प्रतीतिरस्त्वित्यत आह **तदवगम इति** ।

तदवगमे चास्य प्रतीतावङ्गीक्रियमाणायां प्रमाणत्वाद्यवगमे तद्विलक्षणप्रतीतिस्तत्प्रमितौ च प्रमाणत्वाद्यवगम इत्यन्योन्याश्रयप्रसङ्ग इत्यर्थः । **लक्ष्याविनाभूततयेति** । लक्ष्येतरावृत्तित्वे सति लक्ष्यवृत्तितयेत्यर्थः । **सन्निहितेति** । प्रथमोपस्थितत्वादित्यर्थः । **न तदवश्यमिति** । लक्षणे यल्लिङ्गं तदवश्यं व्यापकं न वक्तव्यं लिङ्गत्वस्य व्याप्यत्वमात्रेणोपपत्तेः तथा च लक्षणो यल्लिङ्गं तदेव लक्षणत्वेनोपन्यस्यतामित्येतदयुक्तं तस्याव्यापकत्वेन लक्षणत्वानुपपत्तेरिति भावः । **यत्रेति** । यत्र लक्ष्ये लक्षणानुमापकं लिङ्गमव्यापकत्वान्नास्ति तत्र लक्ष्ये लक्षणसत्त्वस्य प्रमाणाभावेन ज्ञातुमशक्यत्वात् कथं तेन लक्षणेन प्रमाणत्वाद्यवगम इत्यर्थः । **त एवेति** । कतिपयलक्ष्येषु लक्षणानुमापकं यल्लिङ्गं यच्च लक्ष्यान्तरेषु लक्षणानुमापकं लिङ्गान्तरं ते एव लिङ्गं लक्ष्यावधारणे लिङ्गं स्याताम् किं ताभ्यां लक्षणमनुमाय तेन लक्ष्यस्वरूपमवधार्यत इति कल्पनयेत्यर्थः । **तथात्वादिति** । व्यापकत्वादित्यर्थः ।

श्रीनिधि॰— न हि नखेनैव तु मोक्षे सम्भवति तत्र मुसलं साधनं भवति । अन्यथा तत्र स्यात् । एतेनेत्युक्तमेव दर्शयति **प्रमाणत्वादिति** । लक्षणे किं प्रमाणत्वमेव लिङ्गं अन्यद्वेति विकल्पं मनसि निधायाह **प्रमाणत्वादीति** । **तदवगमे** प्रमाणत्वापगमे । **अन्यलक्षणस्य** । लक्षणस्य प्रामाण्यावगमार्थत्वादिति भावः । द्वितीयमाशङ्कते **अस्तु वेति** । **लक्ष्याविनाभूततया** लक्ष्यतावच्छेदकाविनाभूततया । सिद्धान्ती शङ्कते **न तदिति** । एवं चाव्याप्तत्वान्न लक्षणत्वं सम्भवतीत्याशयः ।

शे॰वा॰— अस्तु तर्हि 'प्रमाणत्वादिप्रतीतये तद्विलोपदर्शनमि'ति द्वितीयो निरवद्यत्वादित्यत आह **एतेनेति** । लक्षणस्य दुरवधारणत्वकथनेनेत्यर्थः । अत्र पक्षे दुर्ज्ञेयत्वमुपपादयति **प्रमाणत्वादीति** । आदिपदेन साक्षात्कारित्वपरामर्शः । प्रमाणत्वसाक्षात्कारित्वप्रतीतिव्यतिरेकेण याथार्थ्यनिर्दोषाक्षोद्भवत्वरूपकथितलक्षणाव-गमानुपपत्तेरित्यर्थः । अस्तु तर्हि प्रमाणत्वसाक्षात्कारित्वाभ्यामेव याथार्थ्याद्यवगमः को दोष इत्यत आह **तदिति** । प्रमाणत्वसाक्षात्कारित्वसिद्धौ याथार्थ्यादिलक्षणसिद्धिः तत्सिद्धौ च प्रमाणत्वादिसिद्धिरिति अन्यो-न्याश्रय इत्यर्थः । ननु याथार्थ्यादिरूपलक्षणस्य प्रमाणत्वाद्यवगमकत्वेऽपि न याथार्थ्यादिलक्षणज्ञानाय प्रमाणत्वादिज्ञानापेक्षा यथार्थव्यवहारहेतुप्रत्ययत्वस्य अपरोक्षव्यवहारहेतुप्रत्ययत्वस्य वा लिङ्गस्य याथार्थ्याद्यव-गमकत्वात् तत्कथमन्योन्याश्रय इत्यत आह **अस्तु वेति** । याथार्थ्यादौ लिङ्गान्तरमुपगतं चेत् परस्परा-श्रयपरिहारात्सिद्धस्तर्हि द्वितीयः कल्प इत्यत आह **तथाऽपीति** । यथार्थव्यवहारहेतुप्रत्ययत्वादिकमेव लक्षण-मुच्यतां कृतमनेनेत्यर्थः । **लक्ष्याविनाभूततयेति** । लक्ष्यतावच्छेदकव्याप्यतयेत्यर्थः । कुत एतत् तत्राह **सन्निहितेति** । प्रथमज्ञेयतया सन्निहितप्रतिपत्तिकत्वादित्यर्थः । ननु लक्षणं सकललक्ष्यव्यक्तिव्यापकं वक्तव्यम् । यथार्थव्यवहारहेतुप्रत्ययत्वादिकं च न व्यापकम् । उपेक्ष्यतृणादिविषययथार्थज्ञानाद्युत्पत्तावपि पथि गच्छतो यथार्थव्यवहाराद्यभावादिति शङ्कते **न तदिति** । अव्यापकत्वे याथार्थ्यादिलिङ्गत्वमेव तस्य न स्यात् । कृतकत्वादेरनित्यत्वं प्रति व्यापकस्यैव लिङ्गत्वादित्यत आह **लिङ्गत्वस्येति** । व्याप्यत्वमेव कृतकत्वादे-

यथार्थज्ञानत्वम् । **लक्ष्याविनाभूततयेति** । लक्ष्यतावच्छेदकव्याप्यतयेत्यर्थः । **सन्निहितप्रतिपत्तिकत्वं** प्रथमोपस्थितत्वम् । लक्षणं सकललक्ष्यव्यापकं वक्तव्यमिदं तु न व्यापकमनुप्रमाणेऽभावादित्याशयेन शङ्कते **न तदवश्यमिति** । अव्यापकत्वे लिङ्गत्वमेव तस्य न स्यादित्यत आह **लिङ्गत्वस्येति** । अन्यथा धूमादेरलिङ्गत्वप्रसङ्ग इति भावः । **यत्रेति** । अनुप्रमाण इत्यर्थः । **प्रामाण्याद्यवगम इति** । अत्र सर्वत्र प्रामाण्यं लक्ष्यतावच्छेदकभूतं लक्षणातिरिक्तं किञ्चिद्गोत्वादिवदखण्डमेवाभिप्रेतमित्यवगन्तव्यम् । क्वचिल्लक्ष्यभागेऽनुप्रमाणे यथार्थज्ञानत्वरूपलिङ्गाख्यप्रमाणाभावेन तत्र याथार्थ्यरूपलक्षणानवगमेऽपि केवलप्रमाणे तेन लिङ्गेन ज्ञातं तल्लक्षणं भविष्यति । लक्षणस्य हि स्वरूपसतः सर्वलक्ष्यव्याप्तिर्वक्तव्या, न तु तज्ज्ञानस्यापि सर्वत्र लक्ष्येऽवश्यम्भावनियम इत्याशयेन शङ्कते **यदा चेति** । क्वचिल्लक्ष्यजातीय एवानवधारणीयतयेत्यन्वयः । **किमपराद्धमिति** । सार्वत्रिकव्यवहारहेतुत्वाभावस्योभयत्राविशेषादिति भावः । **तत्र लिङ्गान्तरादिति** । अनुप्रमाणे यथार्थज्ञानसाधनत्वादिरूपलिङ्गान्तराद्याथार्थ्यं प्रत्येतव्यम् । ततश्च लिङ्गद्वयेन सर्वत्र ज्ञातं तत्सार्वत्रिकव्यवहारोपयोगि भविष्यतीति भावः । **ते एवेति** । यथार्थज्ञानत्वतत्साधनत्वे इत्यर्थः । **लक्ष्ये** लक्ष्यतावच्छेदके प्रमाणत्वादावित्यर्थः । एवमग्रेऽपि लक्ष्यपदं लक्ष्यतावच्छेदकधर्मपरम् ।

वं०प०— एतेनेत्युक्तं विशदयति **प्रमाणत्वादिति** । **तदिति** । तदनुमापकलिङ्गभूतलक्षणेत्यर्थः । **अस्य** प्रमाणत्वस्य । अवगतस्यैव लिङ्गत्वात् प्रमाणत्वादिलिङ्गभूतलक्षणावगमकस्याभावात् प्रमाणत्वमेव तदवगमकं वक्तव्यम् । ततश्च लक्ष्यतावच्छेदकीभूते प्रमाणत्वेऽवगते तेन लक्षणावगमोऽवगतेन तेन लक्षणेन प्रमाणत्वावगम इत्यन्योन्याश्रय इति भावः । ननु लक्षणावगमोऽन्येन भविष्यतीति नोक्तदोष इत्याशङ्क्याह **अस्तु वेति** । **अन्यत** लक्ष्यतावच्छेदकीभूतप्रमाणत्वाद्यन्यत् । **लक्षणे** याथार्थ्यरूपे लक्षणे । **तदेव** लक्षणानुमापकं लिङ्गमेव । **सन्निहितेति** । प्रथमज्ञेयतया लघूपायत्वेन प्रतिपत्तिसौकर्यादित्यर्थः । तथा च किं याथार्थ्यरूपलक्षणकथनेनेति भावः । **तदिति** । तथा च यल्लक्षणानुमापकं लिङ्गमुच्यते तल्लक्षणस्य व्यापकं लक्षणान्यूनातिरिक्तदेशवृत्ति अवश्यं वक्तव्यमिति यदि नियमः स्यात् तर्ह्येव लक्षणवत् तस्यापि सर्वत्र लक्ष्ये सत्त्वात् तदेवास्तु लक्षणं किमनेनेत्युच्येतेत्यर्थः । ननु तद्यदि लक्षणस्य न व्यापकं कथं तर्हि लक्षणे लिङ्गमत आह **लिङ्गत्वस्येति** । यथा धूमस्य वह्न्यव्यापकत्वेऽपि तल्लिङ्गत्वं तद्व्याप्तत्वाद्दृष्टं तद्वदित्यर्थः । **ततः** अव्यापकाल्लिङ्गात् । तथा चावश्यं व्यापके वक्तव्ये तदेव लक्षणमस्त्विति भावः । **प्रमाणाभावात्** प्रमापकाभावात् । तस्य लक्षणत्वेऽव्याप्तिप्रसङ्ग इति भावः । याथार्थ्यरूपं लक्षणं भवतीति शेषः । लक्षणत्वेनोपादेयत्वं भवतीत्यर्थः । **अव्यापकेन** लक्षणतया कथितेनेति शेषः । **यत्र** लक्ष्ये । **तल्लक्षणे** तल्लक्षणज्ञाने । **लक्ष्ये** लक्ष्यतावच्छेदके । **तदिति** । लक्ष्यतावच्छेदकेत्यर्थः । **तथाविधेति** । अननुगतेत्यर्थः । **तदनुमितं** ताभ्यामनुमितं याथार्थ्यम् । **तथात्वात** एकत्वात् । **लक्ष्यानुमानस्य** लक्ष्यतावच्छेदकीभूतप्रमाणत्वानुमानस्य ।

कं०रा०— **प्रमाणत्वादीति** । प्रमाणत्वादिज्ञानमन्तरेण तच्चिह्नमिदं लक्षणमित्यवगमस्यानुपपत्तेरित्यर्थः । तर्हि प्रमाणत्वाद्यवगमानन्तरमेव तच्चिह्नमिदं लक्षणमिति प्रतीतिरस्त्वित्यत आह **तदवगम इति** ।

तदवगमे चास्य प्रतीतावङ्गीक्रियमाणायां प्रमाणत्वाद्यवगमे तद्विलक्षणप्रतीतिस्तत्प्रमितौ च प्रमाणत्वाद्यवगम इत्यन्योन्याश्रयप्रसङ्ग इत्यर्थः । **लक्ष्याविनाभूततयेति** । लक्ष्येतरावृत्तित्वे सति लक्ष्यवृत्तितयेत्यर्थः । **सन्निहितेति** । प्रथमोपस्थितत्वादित्यर्थः । **न तदवश्यमिति** । लक्षणे यल्लिङ्गं तदवश्यं व्यापकं न वक्तव्यं लिङ्गत्वस्य व्याप्यत्वमात्रेणोपपत्तेः तथा च लक्षणो यल्लिङ्गं तदेव लक्षणत्वेनोपन्यस्यतामित्येतदयुक्तं तस्याव्यापकत्वेन लक्षणत्वानुपपत्तेरिति भावः । **यत्रेति** । यत्र लक्ष्ये लक्षणानुमापकं लिङ्गमव्यापकत्वान्नास्ति तत्र लक्ष्ये लक्षणसत्त्वस्य प्रमाणाभावेन ज्ञातुमशक्यत्वात् कथं तेन लक्षणेन प्रमाणत्वाद्यवगम इत्यर्थः । **त एवेति** । कतिपयलक्ष्येषु लक्षणानुमापकं यल्लिङ्गं यच्च लक्ष्यान्तरेषु लक्षणानुमापकं लिङ्गान्तरं ते एव लिङ्गे लक्ष्यावधारणे लिङ्गे स्याताम् किं ताभ्यां लक्षणमनुमाय तेन लक्ष्यस्वरूपमवधार्यत इति कल्पनयेत्यर्थः । **तथात्वादिति** । व्यापकत्वादित्यर्थः ।

श्रीनिधि०— न हि नखेनैव तु मोक्षे सम्भवति तत्र मुसलं साधनं भवति । अन्यथा तत्र स्यात् । एतेनेत्युक्तमेव दर्शयति **प्रमाणत्वादिति** । लक्षणे किं प्रमाणत्वमेव लिङ्गं अन्यद्वेति विकल्पं मनसि निधायाह **प्रमाणत्वादीति** । **तदवगमे** प्रमाणत्वापगमे । **अन्यलक्षणस्य** । लक्षणस्य प्रामाण्यावगमार्थत्वादिति भावः । द्वितीयमाशङ्कते **अस्तु वेति** । **लक्ष्याविनाभूततया** लक्ष्यतावच्छेदकाविनाभूततया । सिद्धान्ती शङ्कते **न तदिति** । एवं चाव्याप्तत्वान्न लक्षणत्वं सम्भवतीत्याशयः ।

शे०वा०— अस्तु तर्हि 'प्रमाणत्वादिप्रतीतये तद्विलोपदर्शनमि'ति द्वितीयो निरवद्यत्वादित्यत आह **एतेनेति** । लक्षणस्य दुरवधारणत्वकथनेनेत्यर्थः । अत्र पक्षे दुर्ज्ञेयत्वमुपपादयति **प्रमाणत्वादीति** । आदिपदेन साक्षात्कारित्वपरामर्शः । प्रमाणत्वसाक्षात्कारित्वप्रतीतिव्यतिरेकेण याथार्थ्यनिर्दोषाक्षोद्भवत्वरूपकथितलक्षणावगमानुपपत्तेरित्यर्थः । अस्तु तर्हि प्रमाणत्वसाक्षात्कारित्वाभ्यामेव याथार्थ्याद्यवगमः को दोष इत्यत आह **तदिति** । प्रमाणत्वसाक्षात्कारित्वसिद्धौ याथार्थ्यादिलक्षणसिद्धिः तत्सिद्धौ च प्रमाणत्वादिसिद्धिरिति अन्योन्याश्रय इत्यर्थः । ननु याथार्थ्यादिरूपलक्षणस्य प्रमाणत्वाद्यवगमकत्वेऽपि न याथार्थ्यादिलक्षणज्ञानाय प्रमाणत्वादिज्ञानापेक्षा यथार्थव्यवहारहेतुप्रत्ययत्वस्य अपरोक्षव्यवहारहेतुप्रत्ययत्वस्य वा लिङ्गस्य याथार्थ्याद्यवगमकत्वात् तत्कथमन्योन्याश्रय इत्यत आह **अस्तु वेति** । याथार्थ्यादौ लिङ्गान्तरमुपगतं चेत् परस्पराश्रयपरिहारात्सिद्धस्तर्हि द्वितीयः कल्प इत्यत आह **तथाऽपीति** । यथार्थव्यवहारहेतुप्रत्ययत्वादिकमेव लक्षणमुच्यतां कृतमनेनेत्यर्थः । **लक्ष्याविनाभूततयेति** । लक्ष्यतावच्छेदकव्याप्यतयेत्यर्थः । कुत एतत् तत्राह **सन्निहितेति** । प्रथमज्ञेयतया सन्निहितप्रतिपत्तिकत्वादित्यर्थः । ननु लक्षणं सकललक्ष्यव्यक्तिव्यापकं वक्तव्यम् । यथार्थव्यवहारहेतुप्रत्ययत्वादिकं च न व्यापकम् । उपेक्ष्यतृणादिविषययथार्थज्ञानाद्युत्पत्तावपि पथि गच्छतो यथार्थव्यवहाराद्यभावादिति शङ्कते **न तदिति** । अव्यापकत्वे याथार्थ्यादिलिङ्गत्वमेव तस्य न स्यात् । कृतकत्वादेरनित्यत्वं प्रति व्यापकस्यैव लिङ्गत्वादित्यत आह **लिङ्गत्वस्येति** । व्याप्यत्वमेव कृतकत्वादे-

रनित्यत्वादिलिङ्गत्वे प्रयोजकम्, न तु तद्व्यापकत्वं, सपक्षैकदेशवर्तिनोऽपि धूमादेरग्न्यादिलिङ्गत्वादन्यथा तन्न स्यात् । ततश्च युक्तमव्यापकस्यापि याथार्थ्यादिलिङ्गत्वमिति भावः । अव्यापकस्य लिङ्गत्वोपपत्तावपि याथार्थ्यादिलिङ्गं व्यापकमेव वाच्यम् । अन्यथा तस्य सार्वत्रिकत्वानुपपत्त्या सर्वत्र लक्ष्ये याथार्थ्यादि-लक्षणावगतिहेतुत्वं न स्यादिति परिहरति **न यत्रेति** । ननु च यत्र लिङ्गाभावाद्याथार्थ्यादिरूपं लक्षणमनवगतं तत्र स्वरूपसत्त्वात्प्रमाणत्वादिव्यापकतयाऽनवगतमपि लक्षणं भवतीत्यत आह **यदा चेति** । याथार्थ्यादिकं क्वचित्प्रमाणादिजातीय एव प्रमाणाभावात् प्रमाणत्वादिव्यापकतयाऽनवगतमपि लक्षणम् । तदाऽव्यापकेन लिङ्गान्तरेण किमपराद्धं कोऽपराधः कृतो येन तस्य लक्षणत्वं न भवेदित्यर्थः । सार्वत्रिकव्यवहारहेतुत्वाभाव-स्योभयत्राप्यविशिष्टत्वादिति भावः । लिङ्गद्वयेन याथार्थ्यादिः प्रमाणत्वादिव्यापकतयाऽवगतस्य सार्वत्रिक-व्यवहारहेतुत्वाल्लक्षणत्वं भवत्विति शङ्कते **अथेति** । तद्यथार्थव्यवहारहेतुत्वादिकं लिङ्गं यत्र प्रमाणादिभागे नास्ति तत्र लिङ्गान्तरेणैव याथार्थ्याद्यनुमानान्नाव्याप्तिरित्यर्थः । एवं तर्हि ताभ्यामेव लिङ्गाभ्यामाहत्य प्रामाण्य-मेवानुमीयतां किं याथार्थ्यानुमानेनेति परिहरति । **तावेव** लिङ्गविशेषावेवेत्यर्थः । क्वचित्ते एवेति पाठः । तत्र लिङ्गे इति व्याख्येयम् । यथार्थत्वव्यवहारहेतुप्रत्ययत्वादिरूपलिङ्गविशेषावेव प्रमाणत्वादौ लिङ्गं स्यातां ताभ्यां याथार्थ्यादिरूपलक्षणमनुमाय तत्पूर्वकया प्रमाणत्वाद्यनुमानकल्पनयाऽलं गौरवापातादित्यर्थः । ननु लक्षणं व्यापकं वाच्यम् । लिङ्गद्वयं प्रत्येकं मिलितं च प्रमाणत्वादिव्यापकं न भवति । अतो याथार्थ्यादिकमेव व्यापक-त्वाल्लक्षणमिति शङ्कते **अथेति** । यद्यप्युक्तलिङ्गाभ्यामेवाहत्य प्रमाणत्वाद्यनुमानोपपत्तौ किं याथार्थ्याद्यनु-मानेनेति वैयर्थ्याभिप्रायेण गूढाभिसन्धिना तावेवास्तामित्युक्तम् । न तु लिङ्गद्वयस्यैव लक्षणत्वेन लिङ्गत्वं तथाऽप्युक्ताभिप्रायमज्ञात्वा लिङ्गद्वयस्यैव लक्षणत्वेन लिङ्गत्वं पूर्वोक्तमिति भ्रान्त्या शङ्क्येयमिति द्रष्टव्यम् । यत्र ह्यव्यापकेन लक्षणेन लक्ष्यानुमानं न सिद्ध्येत् तत्रैव व्यापकं लक्षणं वाच्यम् । इह तु याथार्थ्याद्यनुमापक-लिङ्गद्वयेनैव प्रमाणत्वादिसिद्धेर्न याथार्थ्यादिकं लक्षणमिति परिहरति **लक्ष्येति** । यद्वा स्वाशयमुद्घाटयति **लक्ष्येति** ।

वा०र०— साक्षात्कारित्वपरामर्श इति । साक्षात्कारित्वशब्देन प्रत्यक्षत्वं गृह्यते । साक्षात्कारि-प्रत्यक्षशब्दयोः पर्यायत्वादिति बोध्यम् । **अपरोक्षव्यवहारहेतुप्रत्ययत्वस्य वा** इत्यत्रापि **यथार्थ** इति ग्राह्यम् । **वाशब्दः** समुच्चयार्थः । **यथार्थव्यवहारहेतुप्रत्ययत्वादिकं** इत्यत्र आदिपदेन अपरोक्षव्यवहारहेतुत्व-परिग्रहः । **लिङ्गान्तरेणैवेति** । खण्डने इन्द्रियजत्वरूपलक्षणज्ञापकतया अपरोक्षव्यवहारहेतुत्वशङ्कानान्तरं तत्र लिङ्गान्तरस्य शङ्कितत्वात् तदनुसारेणात्रापि मूले लिङ्गान्तरशङ्कनात् टिप्पण्यामपि सामान्यतो लिङ्गान्तरेणे-त्येवोक्तमिति ध्येयम् । **आहत्येति** । साक्षादित्यर्थः । यथार्थव्यवहारहेतुप्रत्ययत्वादिरूपलिङ्गविशेषावेवेति पाठः । **यथार्थत्वेति** वस्तु लेखकागतः । मूलकोशेऽभावादि बोध्यम् । अत्रादिपदेन प्रमाणलक्षणभूतयथार्थत्व-ज्ञापकतया शङ्कितलिङ्गान्तरम् । तथा प्रत्यक्षलक्षणं इन्द्रियजत्वज्ञापकलिङ्गद्वयं च परिगृह्यते ।

स०व्र०— प्रमाणत्वचिह्नोपदर्शनमिति पक्षं दूषयति **एतेनेति** । अत्र एतेन इत्यनेन पूर्वपक्षे व्युत्पादितं प्रमाणत्वस्य याथार्थ्यज्ञापकत्वमेव परामृश्यते । अन्यथा तदभावे याथार्थ्यस्य प्रमाणत्वज्ञापकत्वेऽपि प्रमाणत्वस्य याथार्थ्यज्ञापकत्वाभावेन वक्ष्यमाणान्योन्याश्रयानुपपत्तिप्रसङ्गात् । न तु 'एतेन' इत्यनेन अन्योन्याश्रयपरामर्शः । पूर्वपक्षे तदनुक्त्या तत्परामर्शानुपपत्तेरिति द्रष्टव्यम् । **तदवगमानुपपत्तेरिति** । याथार्थ्यावगमानुपपत्तेरित्यर्थः । **तदवगमायेति** । प्रमाणत्वावगमाय याथार्थ्यस्य प्रतीतावित्यर्थः । ननु याथार्थ्यरूपलक्षणस्य प्रमाणत्वज्ञापकत्वेऽपि याथार्थ्यावगमाय न प्रमाणत्वज्ञानापेक्षोच्यते, येन अन्योन्याश्रयः । किन्तु अन्यदेव तज्ज्ञापकमित्यत आह **अस्तु वेति** । **सन्निहितप्रतिपत्तिकत्वादिति** । याथार्थ्यलिङ्गस्यैव प्रमाणलक्षणत्वाभ्युपगमे लाघवं, प्रथमं ज्ञेयतया सन्निहितप्रतिपत्तिकत्वात् । याथार्थ्यमनुमाय अनुमितस्य तु तत्त्वे गौरवं स्यादिति भावः । ननु न याथार्थ्यावगमकस्यैव प्रमाणलक्षणत्वं सम्भवति । तथा सति तस्य प्रमाणमात्रेऽभावेन तदव्यापकत्वात् । न चैवं याथार्थ्यलिङ्गत्वमपि न स्यादिति वाच्यम् । याथार्थ्यव्याप्यतामात्रेणापि तदुपपत्त्या लिङ्गत्वार्थं व्यापकत्वस्यानपेक्षितत्वादित्याशयेन शङ्कते **न तदवश्यमिति** । यत्र प्रमाणभागे याथार्थ्यं व्याप्यैकरूपेण तेन लिङ्गेन न याथार्थ्यमनुमेयं, तत्राव्याप्तिः स्यादिति परिहरति **यत्र हीति** । तत्रापि प्रमाणभागे लिङ्गान्तरेणैव याथार्थ्यानुमानान्नाव्याप्तिरिति शङ्कते **अथेति** । ताभ्यां लिङ्गाभ्याम् आहत्य साक्षात्प्रमाणत्वानुमानोपपत्तौ किं याथार्थ्यानुमानेन इति वैयर्थ्याभिप्रायेणैव गूढाभिसन्धिना 'ते एव स्ताम्' इत्युक्तम् । तदभिप्रायमज्ञात्वा लिङ्गद्वयस्यैव लक्षणत्वेन लिङ्गत्वमुच्यत इति भ्रान्तः शङ्कते **अथेति** । स्वाशयमुद्घाटयति **लक्ष्येति** । ताभ्यां लिङ्गाभ्याम् आहत्य साक्षात्प्रमाणत्वमेवानुमीयताम् । किं याथार्थ्यानुमानेनेति परिहरति **तथाऽपीति** । **ते एवेति** । लिङ्गे एवेत्यर्थः । लिङ्गद्वयस्य प्रत्येकं मिलितस्य वा प्रमाणत्वाव्यापकत्वात् लक्षणत्वासम्भवेन याथार्थ्यस्य च तद्व्यापकत्वाल्लक्षणत्वमिति भावेन शङ्कते **अथेति** । **लक्ष्यानुमानस्येति** । यदि व्यापकेन विना लक्ष्यानुमानं न स्यात्, तदा तत्सिद्ध्यर्थं व्यापकं लक्षणं वाच्यम् । प्रकृते तु याथार्थ्यानुमापकलिङ्गद्वयेनैव तत्सिद्धेस्तद्वैयर्थ्यमिति भावः ।

वि०ल०— **एतेनेति** । लक्षणदुर्ज्ञेयत्वेनेत्यर्थः । एतदेव दर्शयति **प्रमाणत्वादीति** । लक्ष्यतावच्छेदकप्रमाणत्वादिज्ञानमन्तरेण तद्विलक्षणावगमेन चास्य प्रामाण्यस्य प्रतीतावन्योन्याश्रयप्रसङ्गः स्यादित्यर्थः । ननु न प्रामाण्यावगमस्य लक्षणावगमकत्वं येनोक्तदोषः स्यात् किं तु अन्यस्य कस्यचिदेवेत्यत आह **अस्तु वेति** । **लक्ष्याविनाभूततयेति** । लक्ष्यतावच्छेदकव्यापकतयेत्यर्थः । शङ्कते **न तदवश्यमिति** । तथा च लक्षणलिङ्गस्य यावल्लक्ष्यवृत्तित्वाभावेन कथं लक्षणत्वं स्यादिति भावः । ननु सर्वत्र स्वरूपसत्त्वमात्रेणैव लक्षणत्वमस्तु न तु लक्ष्यव्यापकतया तदज्ञाननियम इत्याशङ्क्य परिहरति **यदा चेति** । क्वचिल्लक्ष्यसजातीय एवानवधारणीयतयेत्यन्वयः । **किमपराद्धमिति** । सर्वत्र व्यवहाराभावस्योभयत्राविशेषादित्यर्थः । तावेवेति पाठे तु हेतु एवेति योज्यम् । **लक्ष्ये लिङ्गमिति** । अत्र सर्वत्र लक्ष्यपदं लक्ष्यतावच्छेदकपरमिति ज्ञातव्यम् । **तथात्वात्** अज्ञापकत्वात् ।

चषकः— **द्वितीयोऽपि निरस्त इति** । लक्षणस्य दुरवधारणत्वकथनेन तद्विलोपदर्शनमिति द्वितीयोऽपि **प्रत्याख्यात इत्यर्थः** ।

॥ इति द्वितीयविकल्पनिरासः ॥

* * *

॥ अथ तृतीयविकल्पनिरासः ॥

५४ **सु०— नापि तृतीयः । स ह्येवंरूपः 'यद्यथार्थं तत्प्रमाणमिति व्यवहर्तव्यमि'ति । अयमनुपपन्नः, सर्वत्र लक्षणस्य ज्ञातुमशक्यत्वात्; प्रमाणत्वादिना तदवगमे तदेवास्तु व्यवहारनियमनिदानम्, अव्यवहितप्रतिपत्तिकत्वादित्यावेदितम् ।**

परि०— व्यवहारार्थमिति पक्षं निराह **नापि तृतीय इति** ।

वं०प०— **सर्वत्र** प्रमाणव्यक्तिषु । **लक्षणस्य** याथार्थ्यस्य । तत्रैवायुःपर्यवसानापत्तेरिति हृदयम् । **तदवगमे** याथार्थ्यरूपलक्षणावगमे । **तदेव** प्रमाणत्वमेव । **व्यवहारेति** । व्यवहारेत्यर्थः । **आवेदितम** अन्योन्याश्रयस्याप्युपलक्षणमेतत् ।

कं०रा०— **स हीति** । व्यवहारो हि **यद्यथार्थं** तत्प्रमाणमिति व्यवहर्तव्यमित्येवंरूप इत्यर्थः । **प्रमाणत्वादिनेति** । यदपि प्रमाणत्वस्य याथार्थ्यानतिरिक्तत्वात् प्रमाणत्वेन याथार्थ्यरूपलक्षणावगम इत्येतदयुक्तं तथाप्यभियुक्तानां प्रमाणमिति या प्रसिद्धिस्तद्विषयत्वमत्र प्रमाणत्वशब्देनोक्तमिति ध्येयम् । **अव्यवहित-प्रतिपत्तिकत्वादिति** । प्रथमोपस्थितत्वादित्यर्थः ।

श्रीनिधि०— **प्रमाणत्वादिना तदवगम इति** । अत्र प्रमाणत्वं यथार्थत्वसमानाधिकरणं धर्मान्तरं वा । तदेव वा इति विकल्पं मनसि निधायाद्य आह **पमाणत्वादिना तदवगम इति** । द्वितीये तु यल्लक्षणे लिङ्गं तदेवास्तु व्यवहारनिमित्तमिति भावः ।

शे०वा०— व्यवहारार्थं व्यतिरेकिलक्षणमिति तृतीयं कल्पं निराचष्टे **नापीति** । निषेध्ये सम्यगवगते तन्निषेधः सुशक इति निषेध्यकल्पमेव दर्शयति **स हीति** । किंरूपमित्यत आह **यदिति** । यद्यथार्थं तत्प्रमाणमिति व्यवहर्तव्यमित्येवंरूपः स तृतीयकल्प इत्यर्थः । एवमनूद्यापवदति **अयमिति** । लक्षणस्य ज्ञातुमशक्यत्वमसिद्धं प्रमाणत्वादिनैव तदवगमादित्याशङ्क्याह **प्रमाणत्वादिनेति** । **अव्यवहितेति** । प्रथम-ज्ञेयतया लघूपायत्वादित्यर्थः ।

सं०व्र०— व्यवहारसाधकं व्यतिरेकिलक्षणमिति तृतीयं खण्डयति **नापीति** । **अव्यवहितेति** । प्रथमज्ञेयतया लघूपायत्वादित्यर्थः ।

चषकः— **नापि तृतीय इति** । व्यवहारार्थमिति तृतीयोऽपि नेत्यर्थः ।

॥ इति तृतीयविकल्पनिरासः ॥

* * *

॥ अथ चतुर्थविकल्पनिरासः ॥

५५ **सु०— अत एव न चतुर्थः । कल्पनागौरवदोषश्चाधिकः ।**

परि०— प्रमाणशब्दप्रवृत्तिनिमित्तावधारणार्थमिति कल्पं निराह **अत एव न चतुर्थ इति** । सर्वत्र लक्षणस्य ज्ञातुमशक्यत्वादेवेत्यर्थः । **कल्पनागौरवेति** । लक्षणज्ञापकतयाऽव-(श्यकलिङ्ग)श्यकल्पितस्यैव प्रमाणादिशब्दप्रवृत्तिनिमित्तत्वोपपत्तौ तदनुमितलक्षणस्य तथात्वकल्पनं गुर्विति भावः ।

यादु०— अत एवेति । लक्षणस्य ज्ञातुमशक्यत्वादेवेत्यर्थः । **कल्पनेति** । लक्षणानुमापकत्वेनावश्यकप्रमाणत्वाद्यखण्डधर्मस्यैव तच्छब्दप्रवृत्तित्वोपपत्तौ अनेकविशेषणविशिष्टस्य याथार्थ्यादिस्तन्निमित्तताकल्पने गौरवमिति भावः ।

वं०प०— अत एवेति । प्रमाणादिशब्दप्रवृत्तिनिमित्तमिदं लक्षणमेव नान्यदित्येतदप्युक्तरीत्या न सर्वत्र ज्ञातुं शक्यमित्यर्थः ।

शे०वा०— प्रमाणशब्दप्रवृत्तिनिमित्तावधारणार्थं लक्षणमुच्यत इति चतुर्थं कल्पमतिदेशेन दूषयति **अत एवेति** । अव्यवहितप्रतिपत्तिकत्वादेवेत्यर्थः । लक्षणस्य ज्ञातुमशक्यत्वादेवेत्यर्थ इत्यप्याहुः । अस्मिन्कल्पेऽसाधारणं दोषमाह **कल्पनेति** । अन्वयव्यतिरेकावगतप्रमाणत्वजातेरेव प्रमाणशब्दप्रवृत्तिनिमित्तत्वोपपत्तावनेकविशेषणविशिष्टस्य यथार्थत्वादिरूपलक्षणस्य तन्निमित्तत्वकल्पने गौरवं स्यादित्यर्थः ।

वा०र०— अव्यवहितप्रतिपत्तिकत्वादेवेत्यर्थ इति । लक्षणस्य ज्ञातुमशक्यतया प्रमाणत्वादिना एव प्रवृत्तिनिमित्तावधारणे अव्यवहितप्रतिपत्तिकत्वमिति भावः । अव्यवहितप्रतिपत्तिकत्वातिरिक्तं कल्पनागौरवं न प्रतीयते । तन्मात्रत्वे च नैतत्पक्षासाधारणदोषत्वेनाल्पसङ्कीर्णम् । कल्पनागौरवमाह **अन्वयव्यतिरेकेति** ।

स०व्रा०— अत एवेति । अव्यवहितप्रतिपत्तिकत्वादेवेत्यर्थः । **कल्पनेति** । अन्वयव्यतिरेकावगत-प्रमाणत्वजातेरेव प्रमाणशब्दप्रवृत्तिनिमित्तत्वोपपत्तौ अनेकविशेषणविशिष्टस्य याथार्थ्यत्वादिरूपलक्षणस्य तन्निमित्तत्वकल्पने कल्पनागौरवं च स्यादित्यर्थः ।

विठ्ठल०— अत एवेति । लक्षणस्य ज्ञातुमशक्यत्वादेवेत्यर्थः । **कल्पनागौरवेति** । लक्षणलिङ्गस्यैव प्रवृत्तिनिमित्तत्वसम्भवादिति भावः ।

चषकः— न चतुर्थ इति । प्रमाणादिशब्दप्रवृत्तिनिमित्तावधारणमिति चतुर्थोऽपि नेत्यर्थः ।

॥ इति चतुर्थविकल्पनिरासः ॥

* * *

॥ अथ पञ्चमविकल्पनिरासः ॥

५६ **सु०— (नापि) न पञ्चमः, तादृशस्य दर्शयितुमशक्यत्वादिति ॥**

परि०— अन्यस्मै कस्मैचित् प्रयोजनायेत्येतन्निराह नापि पञ्चम इति ।

बं०प०— तादृशस्य तथाविधप्रयोजनस्य ।

शे०वा०— अस्तु तर्ह्यन्यत्किञ्चिदर्थमिति पञ्चमः कल्पो नेत्याह **नापीति** । हेतुमाह **तादृशस्येति** । तस्य सतो निर्वचनापातान्निर्वक्तुं चाशक्यत्वादित्यर्थः ।

स०व्रा०— अस्तु तर्हि अन्यस्मै कस्मैचिदिति कल्पः । नेत्याह **तादृशस्येति** । तस्य सतो निर्वचनापातात् निर्वक्तुमशक्यत्वादित्यर्थः ।

चषकः— नापि पञ्चम इति । अन्यस्मै कस्मैचिदिति पञ्चमोऽपि न सम्भवतीत्यर्थः ।

॥ इति पञ्चमविकल्पनिरासः ॥
॥ इति लक्षणोक्तेः निष्प्रयोजनत्वशङ्का विकल्पपञ्चकद्वारा ॥

* * *

॥ अथ लक्षणोक्तेः निष्प्रयोजनत्वशङ्कानिरासः ॥

॥ अथ तत्र प्रथमविकल्पाङ्गीकारः ॥

॥ अथ प्रथमविकल्पाङ्गीकारः, तत्स्पष्टीकरणञ्च, प्रथमविकल्पासिद्धिशङ्कानिरसनञ्च ॥

५७ **सु०— अत्रोच्यते । अस्तु तावत्सजातीयविजातीयव्यवच्छिन्नलक्ष्यप्रतीत्यर्थं लक्षणमिति पक्षः । सास्नादिमान्गौरिति विदितलक्ष्यलक्षणसम्बन्धो हि यं पिण्डं सास्नादिमन्तं पश्यति तं नायमश्वादिर्नापि घटादिरिति प्रतिपद्यते ।**

परि०— अस्तु तावदित्यनेनोक्तं लक्षणप्रयोजनं व्यनक्ति **सास्नादिमानिति** ।

वं०प०— कथं लक्षणत्वेन तत्प्रतीतिरित्यत आदौ तावत् तां प्रतीतिमुपपादयति **सास्नेत्यादिना** ।

श्रीनिधि०— नायमश्वादिरिति । अश्वादिरयं नेति प्रतिपद्यते । अतिव्याप्तिर्लक्षणस्य नास्तीति प्रतिपद्यत इति भावः । यदा तु गोपिण्ड एवाश्वत्वबुद्धिः तदा विदितलक्ष्यलक्षणसम्बन्धः । अयमश्वादिर्नेत्येव प्रतिपद्यत इति द्रष्टव्यम् ।

शे०वा०— उक्तनिरासाय तत्समाधानाभिधानं प्रतिजानीते **अत्रेति** । विकल्पितेषु लक्षणप्रयोजनेषु कः पक्षोऽभिमत इत्यतः प्रथमं पक्षं तावदुपादत्ते **अस्तु तावदिति** । कथं लक्षणस्य सजातीयविजातीयव्यवच्छिन्नलक्ष्यप्रतीत्यर्थत्वमित्यतोऽत्राभिप्रेतलक्षणज्ञानप्रकारप्रदर्शनपूर्वकं तत्साध्यव्यवच्छेदज्ञानप्रकारं च दर्शयति **सास्नादिमान् गौरित्यादिना** । अत्र सास्नादिमान् गौरिति लक्षणज्ञानप्रकारप्रदर्शनम् । नायमश्वादिरित्यादि तु व्यवच्छेदज्ञानप्रकारमिति द्रष्टव्यम् ।

वा०र०— प्रतियोगिविशेषघटितभेदज्ञानस्य व्यतिरेकव्यभिचाराभावात् नन्वित्यादि उत्तरग्रन्थः सङ्गतिरित्यतः तं सङ्गमयति **ननु व्यवच्छेदेत्यादिना** ।

विठ्ठल०— अस्तु तावदित्यादिनोक्तं प्रयोजनं व्यनक्ति **सास्नादिमानिति** ।

चषकः— उक्तशङ्कासमाधित्सया प्रतिजानीते **अत्रेति** ।

॥ इति प्रथमविकल्पाङ्गीकारः, तत्स्पष्टीकरणञ्च, प्रथमविकल्पासिद्धिशङ्कानिरसनञ्च ॥

* * *

५८ **सु०— ननु व्यवच्छेदोऽन्योन्याभावो भेद इत्यनर्थान्तरम्, भेदश्च वस्तुस्वरूपमेव; तथा च लक्ष्यस्वरूपप्रतिपत्तिरेव तत्प्रतिपत्तिरिति कृतं लक्षणेन । अथ लक्ष्यप्रतीतिनिरपेक्षमेव लक्षणेन व्यवच्छेदो बोध्यत इति मतम्, तन्न, निराश्रयस्य तस्य बोध(दर्शा)यितुमशक्यत्वादिति ।**

सत्यं स्वरूप(वस्तु)प्रतीतिरेव भेदप्रतीतिरिति । तथाऽपि प्रतियोगिविशेषघटिततदवगमाय लक्षणस्योपयोगः । असङ्कीर्णतया गोपिण्डं पश्यन्नपि हि, न तावदयं नाश्वो न घट इति प्रत्येति, यावल्लक्षणं नावगच्छति । सास्नादिमत्त्वं तदा प्रतीतमिति चेन्न, सास्नादिमान् गौरित्येवमवगमस्य विवक्षितत्वात्; अत एव सजातीयेत्यादिविशेषणोपादानम् ।

परि०— असिद्धमेतत्प्रयोजनमिति शङ्कते **नन्विति** । **प्रतियोगिविशेषघटिततदवगमायेति** । स चावश्यमपेक्षितः । अन्यथा तत्तद्विशेषार्थिनस्तत्र तत्र प्रवृत्तिर्न स्यादिति भावः । **सास्नादिमत्त्वमिति** । तस्यापि भेदस्येव धर्म्यभेदादिति भावः । **एवमवगमस्येति** । सास्नादिमत्त्वादेः गवादिवाच्यतां प्रति व्याप्तत्वग्रहस्य विवक्षितत्वादित्यर्थः । **अत एवेति** । लक्षणस्य प्रतियोगिविशेषघटितव्यवच्छेदबोधार्थत्वादेवेत्यर्थः ।

गु०दी०— सास्नादिमत्त्वं तदा प्रतीतमिति चेत् इत्यस्य यदा यदा गोव्यक्तिः प्रतीयते तदा तदा सास्नादिमत्त्वमपि प्रतीतम् । अतस्सास्नादिमत्त्वप्रतीतेः सदा विद्यमानत्वात् व्यवच्छेदबुद्धिरपि सदा स्यादिति शङ्कितुराशयः ।

यादु०— सजातीयेत्यादिविशेषणप्रयोजनं वक्तुं तटस्थमुत्थापयति **नन्विति** । **सास्नादिमत्त्वं तदेति** । तस्यापि धर्मिस्वरूपत्वादिति भावः । यदर्थमिदमुक्तं तदाह **अत एवेति** । अश्वघटादिरूपप्रतियोगिविशेषघटितव्यावृत्त्यवगमाय लक्षणस्यापेक्षितत्वादेवेत्यर्थः ।

वं०प०— तत्प्रतिपत्तिः भेदप्रतिपत्तिः । ननु लक्ष्यप्रतीतौ भेद एव प्रतीतो न व्यवच्छेदोऽतः सार्थकं लक्षणमित्यतो व्यवच्छेद इति पूर्ववाक्यम् । **निराश्रयस्येति** । कुत्र व्यवच्छेदो बोध्य इति भावः । तदुपपादयति **असङ्कीर्णेति** । नन्वसङ्कीर्णतया गोपिण्डदर्शनसमये सास्नादिरूपं लक्षणमपि प्रतीतमेव । तदभिन्नत्वात् । अतो गोपिण्डं पश्यन्नपि यावल्लक्षणं नावगच्छतीत्युक्तमयुक्तम् । तथा च लक्षणप्रयोजनभूतं प्रतियोगिविशेषघटितव्यावृत्तिज्ञानमपि गोपिण्डदर्शनसमये जातमेवेति लक्षणं व्यर्थमित्यभिप्रेत्य शङ्कते **सास्नादीति** ।

कं०रा०— नन्वसङ्कीर्णगोपिण्डदर्शनकाले सास्नादिमत्वस्यापि योग्यत्वेन प्रतीतत्वात् तदेवेतरव्यवच्छेदबुद्धिः कस्मान्न भवतीति शङ्कते **सास्नादिमत्वमिति** । तथा सास्नादिमत्वस्य स्वरूपेण प्रतीतत्वेऽपि गोलक्षणत्वाकारेणाप्रतीतत्वान्नेतरव्यवच्छेदबुद्धिः प्रसज्यत इत्याशयेन परिहरति **नेति** । **अत एवेति** । लक्षणस्य प्रतियोगिविशेषघटितव्यवच्छेदावगमार्थत्वादेव सजातीयविजातीयव्यवच्छिन्नलक्ष्यप्रतीत्यर्थं लक्षणमुच्यत इत्यत्र सजातीयेत्यादिविशेषणोपपादनमित्यर्थः ।

श्रीनिधि०— **अथ लक्ष्यप्रतीतीति** । तथा च लक्ष्यस्वरूपप्रतिपत्तिरेव तत्प्रतिपत्तिरिति कृतं लक्षणेनेति दूषणं नास्तीति प्रतीत्योर्भिन्नत्वादिति भावः । **अयं नाश्वो न घट इति प्रत्येतीति** । अत्रापि पूर्ववत् अश्वादिरयं न, **अयमश्वादिर्नेति** द्वयी गतिः ।

शे०वा०— ननु व्यवच्छेदज्ञानमात्रस्यैव लक्षणज्ञानप्रयोजनत्वसम्भवान्नायमश्वादिरिति प्रतियोगिविशेषघटितभेदज्ञानस्य तत्प्रयोजनपर्यन्तं धावनमनर्थकमित्यतो व्यतिरेकव्यभिचारपरिहारार्थं तदिति भावेन तद्व्यावर्त्यतया व्यवच्छेदज्ञानमात्रस्य लक्षणज्ञानप्रयोजनत्वे व्यतिरेकव्यभिचारशङ्कामुत्थापयति **नन्वित्यादिना** । एवं व्यवच्छेदज्ञानमात्रस्य व्यतिरेकव्यभिचारेण लक्षणज्ञानप्रयोजनत्वं निराकृत्य प्रतियोगिविशेषघटितभेदज्ञानस्य लक्षणप्रयोजनत्वे तदप्रसक्तिं प्रदर्शयितुं तं पक्षमुपादत्ते **सत्यमित्यादिना** । **असङ्कीर्णतयेति** । स्वेतरसर्वविलक्षणतया गोपिण्डं पश्यन्नपि नायमश्वादिरिति प्रतियोगिविशेषघटितवैलक्षण्यं लक्षणज्ञानं विना न प्रतिपद्यत इति न व्यतिरेकव्यभिचार उक्तरूपभेदज्ञानस्य लक्षणज्ञानप्रयोजनत्व इति भावः । तथाऽपि सास्नादिमान् गौरिति विदितलक्ष्यलक्षणसम्बन्धो हीति लक्षणज्ञानप्रकारदर्शनमनर्थकं लक्षणज्ञानमात्रस्यैव प्रतियोगिविशेषघटितभेदज्ञानजनकत्वसम्भवादित्यतोऽन्वयव्यभिचारपरिहारार्थं तदिति भावेन लक्षणज्ञानमात्रस्य प्रतियोगिविशेषघटितभेदज्ञानप्रयोजनकत्वेऽन्वयव्यभिचारशङ्कामुत्थापयति **सास्नादिमत्त्वमिति** । **तदेति** । लक्ष्ये प्रतियोगिविशेषघटितभेदानवगमदशायामित्यर्थः । तथा च लक्षणप्रतीतौ सत्यामप्युक्तरूपभेदानवगमादन्वयव्यभिचार इति भावः । भेदज्ञानमात्रस्य लक्षणज्ञानप्रयोजनत्वे सजातीयेत्यादिविशेषणवैयर्थ्यप्रसक्तावप्यश्वादिघटादिरूपप्रतियोगिविशेषघटितभेदज्ञानस्य तत्प्रयोजनत्वे न तस्य वैयर्थ्यमापद्यते । उक्तरूपप्रतियोगिविशेषसमर्पकत्वेनार्थवत्त्वादित्याह **अत एवेति** । यतः प्रतियोगिविशेषघटितभेदावगतिर्लक्षणज्ञानफलमत एवेत्यर्थः । **सजातीयेत्यादीति** । प्रमाणत्वादिरूपलक्ष्यतावच्छेदकधर्मेण साजात्यविवक्षायामुक्तरीत्याऽव्याप्ती रूपान्तरेण विवक्षायां विजातीयपदवैयर्थ्यमित्युक्तमित्यर्थः ।

स०व्र०— लक्ष्य-लक्षणसम्बन्धज्ञानस्य व्यवच्छेदज्ञानमात्रप्रयोजनकत्वमेव परस्याभिप्रेतमिति मन्वानो व्यतिरेकव्यभिचारं शङ्कते **ननु व्यवच्छेद इत्यादिना** । नायमश्वादिः नापि घटादिरिति प्रतियोगिविशेषघटितसजातीय-विजातीयव्यवच्छिन्नलक्ष्यप्रतीतेरेव लक्षणज्ञानसाध्यत्वेनाभिप्रेतत्वात् लक्षणज्ञानाभावे व्यवच्छेदज्ञानमात्रसत्त्वेऽपि उक्तरूपव्यवच्छेदज्ञानाभावान्न व्यभिचार इत्याह **सत्यमित्यादिना** । ननु तथापि लक्षण-

ज्ञानसत्त्वेऽपि उक्तरूपलक्ष्यज्ञानाभावात् अन्वयव्यभिचार इत्याशङ्कते **सास्नादिमत्त्वमिति** । **विदितलक्ष्य-लक्षणसम्बन्ध इति** । प्रागुक्तमेव स्मारयति **सास्नादिमानिति** । **अत एवेति** । नायमश्वादिर्नापि घटादिरिति प्रतियोगिविशेषघटितव्यवच्छेदप्रतीतेर्लक्षणज्ञानसाध्यत्वादित्यर्थः ।

विठ्ठल०— असिद्धमेतत्प्रयोजनमिति शङ्कते **नन्विति** । **असङ्कीर्णतयेति** । अस्ति नाम गौर्नाम पदार्थ इति विदितवतो हि सर्वत्र गोबुद्धिः प्रसक्त असङ्कीर्णतया सर्वलक्षणतया वस्तुतो गोपिण्डं पश्यन्नपि यावल्लक्षणं नावगच्छतीति यावत् । अयं पुरोवर्तिगौः अश्वो न घटो न गौरिति न प्रत्येति लक्षणज्ञाने तदभाववति अगौत्वबुद्धिः । तद्वति घटादिव्यावृत्ततया गोत्वबुद्धिर्भवतीत्यर्थः । ननु यावल्लक्षणं नावगच्छतीत्ययुक्तं सास्नादि-मत्वाख्यलक्षणस्य धर्मिस्वरूपत्वात् गोव्यक्तिप्रतीतिकाल एव प्रतीतत्वादिति शङ्कते **सास्नादिमत्वं तदेति** । **अत एवेति** । प्रतियोगिघटितव्यावृत्तिबोधाय लक्षणस्योपेक्षिततत्वादेवेत्यर्थः ।

चषकः— **प्रतियोगिविशेषघटिततयेति** । प्रतियोगितासंसर्गावच्छिन्नकिञ्चिन्निष्ठप्रकारतानिरूपितभेद-त्वावच्छिन्नविशेष्यताशाल्यवगमायेत्यर्थः । **अत एव** भेदांशे प्रतियोगितासंसर्गेण कस्यचिद्भानावश्यम्भावादेव ।

* * *

॥ अथ प्रथमविकल्पनिरासे उक्तानामाक्षेपाणां निरासः ॥

५९ **सु०— यदत्रोक्तं 'किं सजातीये'त्यादि । तदसत् । पौरुषेयवचसां पुरुषविवक्षा-धीनत्वेन नियन्तुमशक्यत्वात् । लक्ष्यातिरिक्तं हि सजातीयविजातीयतया द्वैराश्येन विवक्ष्यते । यथा यथार्थज्ञानतत्साधनस्य प्रमाणस्य ज्ञानं तत्साधनं च सजातीयम्, यन्न ज्ञानं नापि तत्साधनं तद्विजातीयम् । यथा च प्रत्यक्षस्यानुमानादिकं सजातीयं, विजातीयं तु घटादिकम् । एवमन्यत्रापि विवेक्तव्यमिति ।**

एवं तर्हि लक्ष्यापेक्षया भिन्नाद्व्यवच्छेद इत्युक्तं स्यादिति चेत् । को नेत्याह, न हि कोऽपि स्वस्थात्मा स्वस्मादेव व्यवच्छेदे लक्षणप्रयोजनमाचक्षति(ष्टे) ।

परि०— **किं सजातीयेत्यादीति** । प्रमाणत्वादिना साजात्यं चेदव्यापकं लक्षणं स्यात् । रूपान्तरेण चेद्विजातीयपदं व्यर्थमिति यदुक्तं तदसदित्यर्थः । तत्र द्वितीयपक्षमुपेत्य तत्रोक्तदोषं निराह **पौरुषेयेति** । लक्ष्यतावच्छेदकं प्रति साक्षाद्व्यापकधर्मेण साजात्यं वैजात्यं च ध्येयमिति भावेनाह **लक्ष्यातिरिक्तं हीति** ।

गु०वी०— ज्ञानं तत्साधनं च सजातीयम् इत्यत्र ज्ञानं संशयविपर्ययादिज्ञानं तत्साधनं दुष्टेन्द्रियादिकं सजातीयमित्यर्थः ।

वं०प०— ज्ञानम् अयथार्थम् । **तत्साधनं** ज्ञानसाधनं दुष्टेन्द्रियम् । **एवमन्यत्रापीति** । सास्नादिमत्त्वरूपे गोलक्षणे पशुत्वेन महिष्यादि सजातीयं विजातीयं तु घटादीति विवेक्तव्यमित्यर्थः ।

कं०रा०— द्वैराश्येनेति । द्विराशित्वेनेत्यर्थः ।

श्रीनिधि०— एवमन्यत्रापीति । सास्नादिमान् गौरित्यादावित्यर्थः ।

शे०वा०— ज्ञानत्वादिना लक्ष्यतावच्छेदकव्यापकधर्मेणैव साजात्यस्य विवक्षितत्वेन विकल्पितरूपद्वयेनापि साजात्यस्याविवक्षितत्वात् तद्विवक्षायामुक्तरीत्या दोषद्वयप्रसक्तावपि ज्ञानत्वादिना तद्विवक्षायां नाव्याप्त्यादिप्रसङ्ग इत्याशयेन दूषयति **तदसदिति** । ज्ञानत्वादिसाजात्यविवक्षायां अव्याप्त्यादिदोषपरिहारेऽपि लक्ष्यस्यापि ज्ञानत्वेन साजात्याद्व्यवच्छेद्यकोटिप्रविष्टत्वात् ततो लक्षणस्य व्यावृत्तावसम्भवोऽव्यावृत्तावतिव्याप्तिप्रसङ्ग इत्यतो लक्ष्यातिरिक्तस्यैव सजातीयत्वादिना विवक्षणान्न तत्प्रसङ्गोऽपीत्याशयेनोक्तविवक्षायां नियामकमाह **पौरुषेयवचसामिति** । पुरुषविवक्षामेव दर्शयति **लक्ष्यातिरिक्तं हीति** । **एवमन्यत्रापीति** । गोरश्वादिकं सजातीयं घटादिकं विजातीयमिति विवेक्तव्यमित्यर्थः । **इत्युक्तं स्यादिति** । इत्येव वक्तव्यं स्यादित्यर्थः । अलक्ष्याल्लक्ष्यव्यावृत्तये लक्षणप्रणयनमिष्टमेवेति परिहरति **क इति** । यदत्र किं लक्ष्यान्यतया प्रतिपन्नमलक्ष्यं व्यावर्त्यते किंवा प्रतिपन्नमात्रमिति विकल्प्यान्त्ये लक्ष्यस्यापि तथात्वेन व्यावर्त्यापातादिति दूषणमभिसंहितं तदनङ्गीकारपराहतमित्याह **न हीति** ।

स०व्र०— एवमिति । यथा अनुमानस्य अक्षादिकं सजातीयम्, विजातीयं तु घटादिकमिति विवेक्तव्यमित्यर्थः ।

विठ्ठल०— तदसदिति । द्वितीयपक्षाङ्गीकारादिति भावः । प्रमेयत्वेन सर्वसाजात्याद्विजातीयपदोपादानवैयर्थ्यमित्यत आह **पौरुषेयेति** ।

६० **सु०— यदत्रोक्तं 'यदा चे'त्यादि । तदसङ्गतम् । वस्तुतो यल्लक्ष्याद्भिन्नं, ततो व्यवच्छेदावगमार्थत्वाल्लक्षणस्य । प्रतिपादकस्य यद्यपि लक्ष्यान्यत्वज्ञानमलक्ष्येऽ(वश्या)पेक्षितम् तथापि प्रतिपाद्यस्यातद(तदन)पेक्षत्वान्न दोषः ।**

तस्यापि, पदार्थज्ञानपूर्वकत्वात् वाक्यार्थज्ञानस्य सजातीयविजातीयपदोपात्तलक्ष्यान्य(त्व)ज्ञानं विना लक्ष्यस्य अलक्ष्यान्यत्वज्ञानं न सिद्ध्यतीति कश्चित् । तदनुप-

पन्नम् । न हि लक्ष्यान्यव्यावृत्तिर्लक्षणवाक्यप्रतिपाद्या, किन्नाम तज्ज्ञानं लक्षणप्रयोजनत्वेनोच्यते, लक्षणवाक्यार्थ एव प्रतिपाद्येन बोद्धव्यः ।

परि०— प्रतिपादकस्येति । परं प्रति प्रतिपादयितुं प्रवृत्तस्येत्यर्थः । **प्रतिपाद्यस्य** बोध्यस्येत्यर्थः । **न दोष इति** । लक्षणवैयर्थ्यदोषो नेत्यर्थः । कस्यचिन्मतमाह **तस्यापीति** । प्रतिपाद्यस्यापीत्यर्थः । लक्षणवाक्याप्रतिपाद्या चेत् किं तत इत्यत आह **लक्षणवाक्यार्थ एवेति** । स च लक्षणस्य लक्ष्यतावच्छेदकसामानाधिकरण्यादिरूप एवेति भावः ।

गु०दी०— वस्तुतो यल्लक्ष्याद्भिन्नं ततो व्यवच्छेदावगमार्थत्वात् इत्यत्र पशुत्वजात्या सजातीयत्वेन महिषादिज्ञानस्य तयैव जात्या विजातीयत्वेन घटादिज्ञानस्यापेक्षितत्वेऽपि साक्षाल्लक्ष्याद्भेदज्ञानस्य प्रागनपेक्षितत्वादिति भावः । किं चोक्तलक्षणरहितत्वान्महिषादिकमेतद्भिन्नमिति ज्ञानदशायामर्थान्महिषादेरपि गोभेदसिद्धिरिति वदता महिषनिष्ठभेदप्रतियोगित्वाद्गौरपि महिषभिन्नेति गोनिष्ठभेदप्रतीतेरपि सम्भवात् तदर्थं किं लक्षणेनेत्युक्तं स्यात् । इदं चानुपपन्नम् । महिषादीनां गोभिन्नत्वस्य व्यावर्तकधर्मसापेक्षतयोक्तलक्षणरहितत्वं महिषादिनिष्ठभेदव्यावर्तकधर्म इत्यङ्गीकार्यम् । गोनिष्ठभेदस्य चोक्तलक्षणसाहित्यमेव व्यावर्तको धर्म इति वक्तव्यम् । अन्यथा कुतो भेद इति शङ्कायाः निरुत्तरत्वप्रसङ्गात् । एवं च कथं नोभयत्रापि लक्षणस्योपयोगः । अत एव हि उष्णत्वशीतलत्वाभ्यां दहनतुहिनयोर्भेदं प्रतियन्ति नान्यथा ।

यादु०— प्रतिपादकस्येति । बोधकस्य पुरुषस्येत्यर्थः । **प्रतिपाद्यस्य** बोध्यस्य पुरुषस्य । **लक्षणवाक्यार्थ एवेति** । लक्षणवाक्ये च न सजातीयेत्यादिपदानि सन्तीति भावः ।

वं०प०— लक्षणस्येति । तथा च लक्ष्याद्भिन्नत्वेन ज्ञानं नापेक्षितम् । येनार्थादितरभेदस्य सिद्धत्वेन लक्षणमनर्थकं स्यादित्यर्थः । कुतो नापेक्षितमित्यत आह **प्रतिपादकस्येति** । उपदेष्टुरित्यर्थः । **प्रतिपाद्यस्य** उपदेश्यस्य श्रोतुरित्यर्थः । **तदिति** । लक्ष्यान्यत्वज्ञानेत्यर्थः । **तस्यापि** श्रोतुरपीत्यर्थः । सजातीयविजातीयपदोपात्तं यल्लक्ष्यान्यदिति विग्रहः । **प्रतिपाद्येति** । येन पदार्थज्ञानपूर्वकत्वादित्युक्तदोषः स्यादिति शेषः । **तज्ज्ञानमिति** । लक्ष्यादन्यस्माद्व्यावृत्तिज्ञानमित्यर्थः । ननु व्यावृत्तिज्ञानस्य लक्षणप्रयोजनत्वेऽपि प्रतिपाद्यस्य व्यावृत्तिज्ञानं भवतु को दोष इत्यत आह **लक्षणेति** । लक्षणवाक्यं च न सजातीयादिपदघटितमिति भावः ।

कं०रा०— प्रतिपादकस्येति । अनेम लक्षणेनालक्ष्यव्यावृत्तिमयं बुद्ध्या त्वितीच्छया लक्षणोपदेशस्यालक्ष्ये लक्ष्यान्यत्वज्ञानं विनानुपपत्तेर्बाधकस्य न तु ज्ञानमपेक्षितमिति भावः ।

श्रीनिधि०— वस्तुतो यल्लक्ष्यभिन्नमिति । न तु भिन्नतया ज्ञातमित्यर्थः । येन समानवित्तिवेद्यतया अलक्ष्यभेदोऽपि **लक्ष्ये ज्ञात एवेति** लक्षणं व्यर्थं स्यादिति भावः । **प्रतिपादकस्य यद्यपीति ।** अलक्ष्यव्यावृत्तिबोधार्थं खलु लक्षणं प्रतिपादयति । तथा च यदि अलक्ष्ये लक्षान्यत्वज्ञानं न स्यात् । तदा लक्ष्ये अलक्ष्यान्यत्वज्ञानमपि न स्यात् । तथा च कथं तदुद्दिश्यलक्षणं प्रतिपादयेत् । तथा च तदपेक्षितमिति भावः । **न दोष इति ।** लक्षणाभिधानवैयर्थ्यदोषो नेत्यर्थः । प्रतिपाद्यत्वापेक्षयैव लक्षणाभिधानस्य सार्थक्याङ्गीकारादिति भावः । **तस्यापि** प्रतिपाद्यस्यापि । **सजातीयविजातीयपदोपात्तलक्ष्यान्यज्ञानं विनेति ।** अलक्ष्यस्य सजातीयविजातीयतया द्वैराश्येन क्रोढीकारादिति भावः । **लक्षणप्रयोजनं न सिद्ध्यतीति ।** तथा च लक्षान्यज्ञाने अवश्यापेक्षिते समानवित्तिवेद्यतया तदन्यत्वं लक्ष्ये सुज्ञानमिति कृतं लक्षणाभिधानेनेति भावः ।

शे०वा०— लक्ष्यान्यज्ञाने तदन्यत्वं लक्ष्यस्यावगतमेवेति किं लक्षणेनेत्याद्यपक्षदूषणमनुभाष्य दूषयति **यदत्रेति ।** लक्ष्यादन्यत्वेनानवगतादपि वस्तुतो लक्ष्यान्यस्मादलक्ष्याल्लक्ष्यव्यावर्तकं लक्षणमित्यर्थः । ननु वस्तुतो यल्लक्ष्याद्भिन्नं ततो व्यवच्छेदावगमविवक्षायां लक्ष्यभिन्नस्य तत्त्वेन ज्ञानाभावेन ततो व्यवच्छेदानवगमात् तदर्थं लक्षणकथनमेवानुपपन्नमित्यत आह **प्रतिपादकस्येति ।** लक्षणवाक्यार्थोपदेशकस्येत्यर्थः । **अपेक्षितमिति ।** अन्यथा तत्प्रतिपादकत्वानुपपत्तेरित्यर्थः । तं प्रति च लक्षणवैयर्थ्यमिष्टमेवेति हृदयम् । **प्रतिपाद्यस्येति ।** उद्देश्यपुरुषस्येत्यर्थः । लक्षणवाक्येन बोध्यस्य पुरुषस्येति यावत् । **तदनपेक्षत्वात्** अलक्ष्ये लक्ष्यान्यत्वज्ञानानपेक्षत्वादित्यर्थः । तथा चालक्ष्यभिन्नतया लक्ष्यावगमासिद्धेस्तदर्थलक्षणस्य न वैयर्थ्यमिति भावः ।

तस्यापीति । प्रतिपाद्यस्यापीत्यर्थः । **लक्षणप्रयोजनत्वेनोच्यत इति ।** तथा च लक्षणवाक्यार्थावगमदशायां न लक्ष्यान्यत्वज्ञानापेक्षेति भावः । **लक्षणवाक्यार्थ एवेति ।** तथा च लक्षणवाक्यार्थज्ञानौपयिकत्वेन तद्गतपदार्थज्ञानस्य बोध्यं प्रत्यावश्यकत्वेऽपि तदनन्तर्गतसजातीयेत्यादिपदोपात्तलक्ष्यान्यज्ञानमनावश्यकमेवेति भावः ।

स०न्न०— प्रतिपादकस्येति । बोधकस्येत्यर्थः । **प्रतिपाद्यस्य** बोध्यस्येत्यर्थः ।

विठ्ठल०— ननु लक्षणबोधकेन पुरुषेण स्वयमलक्ष्यमेतदिति ज्ञात्वापि तस्माद्व्यवच्छिन्नतया लक्ष्यावगमार्थं लक्षणं बोधनीयम् । तच्च लक्ष्यादन्यताज्ञानस्य प्रथममपेक्षितत्वादुक्तदोषतादवस्थ्यमित्याशयेन आशङ्क्य परिहरति **प्रतिपादकस्यापीति । प्रतिपाद्यस्य** बोध्यपुरुषस्य लक्षणवाक्यार्थो ज्ञातव्यः । प्रकृतं च सजातीयेत्यादिवाक्यं प्रयोजनपरमिति भावः ।

चषकः— वस्तुत इति । नाश्वो न घट इत्यादि प्रतीयमानाश्वघटादिरूपप्रतियोगिविशेषाणामश्वत्वादिनैव भानेन गवान्यत्वादिना अभानादिति भावः । **प्रतिपादकस्य** लक्षणवाक्यार्थोपदेशकस्य । **प्रतिपाद्यस्य** उपदेश्यपुरुषस्य । **तस्यापि** प्रतिपाद्यपुरुषस्यापि । **प्रतिपाद्येन** उपदेश्येन ।

६१ **सु०— यदपि 'अपि चे'त्यादिना पृष्टम् । तत्रावगतमेव लक्षणं व्यावृत्तलक्ष्यज्ञानमुपजनयतीति वदामः । न च तस्य दुरवधारणता, यथायथं प्रत्यक्षादिना तदवधारणात् ॥ यत्र लिङ्गात्तदवगमस्तत्र तत एव लक्षणप्रयोजनसिद्धेर्व्यर्था परम्पराकुसृष्टिरिति चेन्न, प्रयोजनसद्भावे गौरवस्याप्यनादरण(प्यादरण)सम्भवात्, यथेन्द्रियव्यापारान्वयव्यतिरेकानुविधायित्वेनाक्षोद्भवत्वमनुमाय तेन प्रत्यक्षं लक्ष्यते । तत्रान्वर्थसंज्ञाज्ञापनं प्रयोजनम् ॥ एवमन्यत्रापि द्रष्टव्यम् ॥ गौरवमनुरुध्य प्रयोजनमवधीर्यतामिति चेन्न, पुरुषाभिप्रायाणां नियन्तुमशक्यत्वात् । गरीयांश्च प्रतिपत्तौ गौरवात्प्रमेयाधिक्यलाभः ।**

प्रयोजनाभावे तु 'परम्पराकुसृष्टिरनादरणीयैव' इति तदीयदोषताव्युत्पादनं नास्माकमनिष्टम् ।

परि०— शङ्कते **यत्र लिङ्गादिति** । **इन्द्रियेति** । निर्दोषेन्द्रियेत्यर्थः । अक्षोद्भवत्वमित्यत्र निर्दोषा(क्षेत्यर्थः)क्षोद्भवत्वमित्यर्थः । यद्वा प्रत्यक्षमित्यत्र प्रमाणतदाभाससाधारणं प्रत्यक्षं ग्राह्यम् । तेन यथाश्रुतमेव साधु । **लक्ष्यते** = लक्षणवत्तयोच्यते । एवमुक्तौ किं प्रयोजनमित्यत आह **तत्रान्वर्थेति** । अर्थमनुसृत्य वर्तमाना या संज्ञा तज्ज्ञापनमित्यर्थः । प्रत्यक्षमित्यनेन सन्निकर्षविशिष्टमिन्द्रियं ग्राह्यम् । विशिष्टस्य शुद्धाक्षोद्भवत्वात् । तस्य विषयान् प्रति स्थितं ह्यक्षमिति तत्त्वनिर्णयाद्युक्तदिशा प्रतिस्थितं च तदक्षं च प्रत्यक्षं विषयसन्निकृष्टमेव चाक्षं तादृशं भवतीति प्रत्यक्षमिति संज्ञाऽन्वर्थरूपा स्यादित्येवमर्थमक्षोद्भवत्वरूपमन्यानुमितमपि तदेव लक्षणत्वेनोच्यत इत्यर्थः । यदा तु प्रत्यक्षपदेन साक्षात्कारज्ञानं विवक्षितं तदाक्षोद्भवत्वं स्पष्टमेव । तत्र प्रत्यक्षमिति संज्ञाया अन्वर्थत्वं च विषयविषयकतयाभिमुख्यरूपेण विषयं प्रति स्थितत्वेन बोध्यम् । **एवमन्यत्रापीति** । सफलप्रवृत्तिहेतुत्वादिलिङ्गेनानुमितयाथार्थ्यादिरूपधर्मस्यैव लक्षणत्वोक्तेः प्रमाणमित्यादिसंज्ञायाः अर्थाव्यभिचारित्वरूपप्रकृष्टमानत्वस्यान्वर्थत्वज्ञापनायेति द्रष्टव्यमित्यर्थः । **गौरवमनुरुद्ध्येति** । प्रतिपत्तिगौरवं न दोषायेतिभी(री)त्या प्रयोजनं तिरस्क्रियतामित्यर्थः । **प्रमेयाधिक्यलाभ इति** । संज्ञाया अन्वर्थत्वरूपप्रमेयाधिक्यलाभ इत्यर्थः । एवं तर्हि शास्त्रे गौरवस्य दोषत्वोक्तिरयुक्ता स्यादित्यत आह **प्रयोजनाभावे त्विति** ।

गु०दी०— तत्रान्वर्थसंज्ञाज्ञापनं प्रयोजनम् इत्यत्राक्षोद्भवं ज्ञानं प्रत्यक्षमिति कथने अक्षं प्रति गतं प्रत्यक्षमिति प्रत्यक्षशब्दस्यान्वर्थताज्ञापनं प्रयोजनमित्यर्थः । उपलक्षणं चेदं इन्द्रियान्वयव्यतिरेकानुविधायित्वस्य गुरुत्वाच्चेत्यपि द्रष्टव्यम् । **अवधीर्यताम्** इत्यत्रावधीरणं नाम धिक्कारः ।

यादु०— तत्रान्वर्थसंज्ञाज्ञापनमिति । 'विषयान्प्रति स्थितमक्षं प्रत्यक्षमि'त्यन्वर्थसंज्ञाज्ञापनमित्यर्थः । ननु निर्दोषाक्षोद्भवत्वेन कथमिदं ज्ञाप्यत इति चेत् । निर्दोषाक्षोद्भवत्वस्य निर्दोषार्थेन्द्रियसन्निकर्षोद्भवत्वे पर्यवसानस्य वक्ष्यमाणत्वेन, तेनोक्तान्वर्थसंज्ञाज्ञापनमित्याशयात् । **एवमन्यत्रेति** । एवं प्रकृतलक्षणेऽप्यदुष्टकरणजन्यत्वादिना ज्ञाने याथार्थ्यं निश्चित्य, तेन प्रमाणं लक्ष्यते प्रकृष्टं मानं प्रमाणमित्यन्वर्थसंज्ञाज्ञापनाय । यथावस्थितज्ञेयविषयीकारित्वरूपप्रकर्षस्यानेन ज्ञापनादिति द्रष्टव्यमित्यर्थः । **अवधीर्यतामिति** । धृङनादर इत्यस्येदं रूपम् । तथा च प्रयोजनस्यानादर एव क्रियतामित्यर्थः । **प्रमेयाधिक्येति** । अन्वर्थसंज्ञादिरूपप्रमेयाधिक्यलाभ इत्यर्थः ।

वं०प०— तदिति । लक्षणेत्यर्थः । **तत एव** लिङ्गादेव । **प्रयोजनेति** । व्यावृत्तिरूपेत्यर्थः । **परम्परेति** । लिङ्गेन लक्षणज्ञानं तेन लक्ष्यज्ञानमिति परम्परेत्यर्थः । **अनादरणेति** । दोषत्वेनेति शेषः । **गौरवम्** उक्तरीत्या परम्पराकल्पने । **अनुरुध्य** अदोषत्वेनाङ्गीकृत्य । **प्रमेयेति** । अन्वर्थसंज्ञादिरूपेत्यर्थः । **इति** हेतोः । **तदीयेति** । मैवं प्रथमभावितयेत्यादिना तदीयं तेन क्रियमाणं लक्षणप्रणेतृणामस्माकं गौरवदोषवत्त्वव्युत्पादनमित्यर्थः । तथा च अन्वर्थसंज्ञाज्ञापनरूपप्रमेयाधिक्यलाभरूपप्रयोजनसद्भावेन गौरवस्येष्टत्वादिति भावः ।

कं०रा०— इन्द्रियेति । इन्द्रियव्यापारान्वयव्यतिरेकानुविधायित्वेनाक्षोद्भवत्वमनुमीयते । न तु तेन प्रत्यक्षं लक्ष्यते किन्तु तदनुमितेनाक्षोद्भवत्वेनैव तेनैव तल्लक्षणे अक्षोद्भवत्वेनाक्षं प्रति गतत्वात्प्रत्यक्षमिति प्रत्यक्षपदमन्वर्थसंज्ञारूपमिति ज्ञापनं प्रयोजनमिति भावः । **गौरवमिति** । इन्द्रियव्यापारान्वयव्यतिरेकानुविधायित्वेनाक्षोद्भवत्वमनुमीयते न प्रत्यक्षं लक्ष्यत इति परम्पराकुसृष्टिकल्पनागौरवं दोषत्वेनाङ्गीकृत्य प्रत्यक्षपदस्यान्वर्थसंज्ञत्वज्ञापनरूपं प्रयोजनं तिरस्क्रियतामित्यर्थः ।

श्रीनिधि०— अनादरणसम्भवात् अलक्षीकरणसम्भवादित्यर्थः । **अन्वर्थसंज्ञाज्ञापनमिति** । **प्रयोजनमिति** । अक्षपदघटिता संज्ञा अक्षजन्यतानिमित्तेन प्राप्ता, न तु डित्थादिवत् सङ्केतितेति ज्ञापनं प्रयोजनमित्यर्थः । **अन्यत्रापि द्रष्टव्यमिति** । प्रयोजनानन्तरं सम्भावितं द्रष्टव्यमित्यर्थः ।

शे०वा०— यदुक्तं लक्षणमनवगतं व्यवच्छिन्नलक्ष्यप्रतीतिहेतुः किंवाऽवगतमित्यादि तदवनुवदन् द्वितीयं कल्पमभ्युपैति **यद्यपीति** । तथा च नानवगतपक्षोक्तदोष इति भावः । माऽस्त्वाद्यपक्षोक्तोऽतिप्रसङ्गोऽत्रैतत्पक्षोक्तदोषस्तु स्यादेवेत्याशङ्कते **न चेति** । प्रत्यक्षानुमानार्थापत्तिभिस्तदवगमासम्भवस्य पूर्वमुपपादितत्वादिति भावः । न वयं प्रत्यक्षेणैव लक्षणावगमं ब्रूमः किन्नाम प्रत्यक्षयोग्यस्य लक्षणस्य प्रत्यक्षेण तदयोग्यस्य च लिङ्गादिनेति । तथा चाप्रत्यक्षविशेषणत्वान्निर्दोषाक्षोद्भवत्वादेः प्रत्यक्षेणानवगमेऽपि, लिङ्गेन

तदवगतिसम्भवाददोष इति भावेनोक्तं **यथायथमिति** । लक्षणावगमार्थादावश्यकालिङ्गादेव लक्ष्यावधारणोपपत्तेः लक्षणाश्रयणे गौरवमिति न लिङ्गेन लक्षणावगमाङ्गीकारो युक्त इति पूर्वोक्तं दोषमनुवदति **यत्रेति** । फलवत्त्वाद्गौरवं न दोषायेत्याह **प्रयोजनेति** । प्रयोजनानुसारेण गौरवाश्रयणमुदाहरणनिष्ठतया दर्शयति **यथेति** । किं तत्र प्रयोजनमित्यत आह **तत्रेति** । निर्दोषाक्षोद्भवत्वेन लक्षणेनाक्षं प्रति स्थितं प्रत्यक्षमित्यन्वर्थसंज्ञा ज्ञायते नेन्द्रियव्यापारान्वयव्यतिरेकानुविधायित्वेनेत्यर्थः । **एवमन्यत्रेति** । अदुष्टकरणजन्यत्वादिना याथार्थ्यमनुमाय तेन प्रमाणं लक्ष्यते तत्र प्रकृष्टं मानं प्रमाणमित्यन्वर्थसंज्ञाज्ञापनं प्रयोजनं यथावस्थितज्ञेयविषयीकारित्वस्य विशेषस्यानेन ज्ञापितत्वादिति द्रष्टव्यमित्यर्थः । गौरवदोषपरिजिहीर्षया फलमेव किन्न त्यज्यत इति शङ्कते **गौरवमिति** । धृञ् अनादर इत्यस्येदं रूपम् । **प्रमेयाधिक्येति** । अन्वर्थसंज्ञारूपप्रमेयाधिक्येत्यर्थः । ननु यदि गौरवं न दोषः, कथं तर्हि भवतां तद्दोषव्युत्पादनं शास्त्रे सङ्गच्छते । अथ दोषः, कथं तर्हि तदाश्रयणमित्यत आह **प्रयोजनाभाव इति** । उक्तमेव समाधानं पक्षान्तरेऽप्यतिदिशति

वा०र०— अक्षं प्रति स्थितं प्रत्यक्षमितीति । अयं प्रादिसमासः द्वितीया वा । एतच्च प्रत्यक्षमिति गीयते इत्युत्तरभाष्यस्थ-प्रतिगतमितिवाक्यटीकायाम् । विषयान् प्रति इत्युपासनापादीयभाष्यमूलटीकायां प्रत्यक्षावगमति नवमगीताभाष्यस्थाक्षेन्द्रियेषु प्रतिस्थित इत्येतद्व्याख्यानं टीकायां तत् तृतीयतयोपपादन-रूप-अस्मदीयव्याख्याने च प्रतिपादितरीत्या व्युत्पादनम् । मूलेऽवधार्यतां इत्येव पाठः । गौरवमिति प्रतिकोपादानेनैवावधीर्यतां इत्येतत् उपादानमपि सिद्धमिति मत्वा तत्साधुत्वमात्रं व्युत्पादयति । **धृञ् अनादरे इत्यस्येत्यादिना** । प्रतीकोपादानपूर्वकधृञ् इत्यादि पाठः सुगम एव । अत एव वैशेषिकाधिकरणमूलटीकायां तथैव पाठः । **दीर्घॠकारान्त इति** । अनेन धृञ् अनादर इति पाठ इति ध्वनयति । धृञ् अनादरे इति पाठस्तु लेखकागतः । **दिवादिभ्यः श्यन् इति** । पठ्यमानगणेऽभावेऽपि वृत्करणस्य पुषादिसमाप्त्यर्थत्वमङ्गीकृत्य दिवाद्यसमाप्तेः शाब्दिकसम्मतत्वेन तत्रास्य पाठेन दिवादित्वं सम्पाद्य श्यन् कर्तव्य इति भावः । **अयं चेति** । प्रागुक्तदिशा दिवादिषु पठनीयः इति भावः । वस्तुतः इति इदं शोध्यम् । वस्तुतस्तु बहुलमेतन्निदर्शनं इत्येतद्व्याख्यानावसरे धातवो बहुलं द्रष्टव्याः । ततश्च मद्गौरवो लयति विडम्बयति अवधारयति इत्यादि सिद्ध्यन्ति इति कौमुद्यादावभिधानेनावधीर्यते कर्मणि निर्वोढव्योऽयं शब्दः । दीर्घ ॠकारान्तो धृञ्धातुरिह विवक्षितः । तस्यैव ॠत इद्धातोः इति सूत्रेण इत्वसम्भवात् । ततश्च रपरत्वानन्तरं हलि चेति दीर्घत्वे तीर्यात् जीर्यति इत्यादिकमिवावपूर्वकात् धृञोऽपि लोटि ञित्वात् आत्मनेपदम् । दिवादित्वात् धृञः ॠकारस्य इकारे रपरत्वे च प्रथमपुरुषे तत्टेरेत्वे आमेतः इत्यनेन लोडेकारस्यामादेशो अवधीर्यतां इति भवति । अयं च अनादरार्थो धातुः शोध्यः । वस्तुतः दृङ् आदरे इतिवत् धृञ् आदरे इति धातुः । उपसर्गस्तु विरोधकः प्रतिष्ठते इत्यादाविव । तेनावधीर्येत्यादौ विशेषकत्वेऽपि प्रकृते धात्वर्थबाधकत्वं युक्तमिति ज्ञेयम् । प्राचीनस्वटिप्पण्यां लिखितमेव ।

स०व्र०— अनादरणीयैवेति । गौरवस्य दोषत्वमनादरणीयमित्यर्थः । **अवधा(धी)र्यतामिति** । परित्यज्यतामित्यर्थः । गौरवस्य दोषत्वमङ्गीकृत्य प्रयोजनत्यागः कर्तव्य इति भावः ।

विठ्ठल०— अन्वर्थसंज्ञाज्ञापनमिति । विषयान्प्रति स्थितमक्षं प्रत्यक्षमित्यन्वर्थसंज्ञापनमित्यर्थः । **एवमन्यत्रापीति** । सफलप्रवृत्तिहेतुत्वेन लिङ्गेन याथार्थ्यमनुमाय तेन प्रमाणं लक्ष्यतोऽर्थाव्यभिचारित्वरूप-प्रकृष्टमानत्वाख्यान्वर्थसंज्ञाज्ञापनमिति द्रष्टव्यमित्यर्थः । **अवधीर्यतां** तिरस्क्रियताम् ।

चषकः— अवधीर्यतामिति । भृञ् अनादर इत्यस्य कर्मणि लोटो रूपमेतत् ।

॥ इति प्रथमविकल्पनिरासे उक्तानामाक्षेपाणां निरासः ॥
॥ इति प्रथमविकल्पाङ्गीकारः ॥

* * *

॥ अथ द्वितीय-तृतीय-चतुर्थ-विकल्पसमाधानम् ॥

६२　सु०— एतेन द्वितीयतृतीयचतुर्था अपि समाहिता वेदितव्याः, लक्षणावधारणो-पायस्योक्तत्वात्, गौरवस्य च समाहितत्वात् ।

परि०— द्वितीयतृतीयचतुर्था अपीति । उत प्रमाणत्वादिप्रतीतय इत्यादिना प्राग्विकल्पितपक्षा इत्यर्थः । एतेनेत्युक्तं व्यनक्ति **लक्षणेति** । ननूक्तमत्र लक्षणज्ञापकमेव लक्ष्यावधारकमस्तु । सन्निहितप्रतिपत्तिकत्वात् । अन्यथा गौरवदोषः स्यादित्यत आह **गौरवस्य चेति** । 'गरीयांश्च प्रतिपत्तिगौरवात् प्रमेयाधिक्यलाभ' इत्यादिग्रन्थेन समाहितत्वादित्यर्थः ।

वं०प०— समाहितत्वादिति । प्रयोजनसद्भावमङ्गीकृत्येति शेषः ।

शे०वा०— एतेनेति । एतेनेत्युक्तमेव हेतुं विवृणोति **लक्षणेत्यादिना** ।

चषकः— प्रतिपत्तिगौरवं न दोषायेति । भीत्वा तादृशप्रयोजनं तिरस्क्रियतामित्यर्थः । **एतेन** लक्षणावधारणोपायस्य सुवचत्वेन ।

॥ इति द्वितीय-तृतीय-चतुर्थ-विकल्पसमाधानम् ॥

* * *

॥ अथ चतुर्णामपि विकल्पानां तत्त्वता ॥

६३ सु०— ननु तथाऽपि किं तत्त्वम् । यथायथं चतुष्टयमपि । तथा हि । क्वचिल्लक्ष्यातिरिक्तं लक्षणं भवति, यथा गन्धवती पृथिवीति । क्वचिल्लक्ष्यानतिरिक्तम्, यथा पृथिवीत्ववती पृथिवी, यथार्थं प्रमाणमित्यादि ।

तत्राद्यं लक्ष्यस्वरूपप्रतिपत्तिकारणं भवत् तस्यान्यतो व्यवच्छेदतच्छब्दव्यवहर्तव्यते च प्रतिपादयति । द्वितीयं तु प्रवृत्तिनिमित्तं भवद्व्यवहारमात्रकारणं भवति ।

तत्र सिद्धांशेन पक्षीकरणमसिद्धांशेन साध्यत्वं स्वयमूहनीयम् ।

परि०— एतेनेत्यादिना द्वितीयादिपक्षाणामपि समाधानोक्तिरयुक्ता एकपक्षेणैव चारितार्थ्यादित्यतः सर्वस्योपयोगं शङ्कोत्तराभ्यां व्यनक्ति **नन्वित्यादिना** । लक्षणभेदेन प्रयोजनचतुष्टयमपि व्यनक्ति **लक्ष्येत्यादिना** । अत्र लक्ष्यपदेन लक्ष्यतावच्छेदकविशिष्टधर्मिस्वरूपं गृह्यते । लक्ष्यस्वरूपप्रतिपत्तिकारणं भवदित्यनेन प्रमाणत्वादिप्रतीतय इति द्वितीयपक्ष उपपादितः । अन्यतो व्यवच्छेदतच्छब्दव्यवहर्तव्यते चेत्यनेन आद्यतृतीयपक्षौ उपपादितौ ध्येयौ । तत्र लक्ष्यतावच्छेदकविशिष्टलक्ष्यस्वरूपप्रतीत्यधीनत्वात् व्यवच्छेदव्यवहारप्रतिपादनस्येति हेतोर्लक्ष्यस्वरूपप्रतिपत्तिकारणं भवदित्युक्तम् । **व्यवहारमात्रेति** । मात्रपदेनेतरव्यवच्छेदप्रतिपादनादि व्यावर्त्यते । तथा च पक्षद्वयमनेनोपपादितं भवति । जलादौ सर्वत्र पृथिवीत्वं मन्वानस्य पृथिवीत्वरूपलक्ष्याभिन्नलक्षणेनेतरव्यवच्छेदबुद्धेरनुदयेन तत्प्रतिपादनासामर्थ्यात् लक्षणस्यैव लक्ष्यतावच्छेदकतया तयोर्भेदाभावेन प्रमाणत्वादिप्रतिपत्तय इति पक्षस्याप्यनवकाशादिति भावः । नन्वियं पृथिवी पृथिवीशब्दवाच्येत्यनुमानप्रयोगे सिद्धसाधनता स्यादित्यत आह तत्र **सिद्धांशेनेति** । पृथिवीत्वं पृथिवीपदप्रवृत्तिनिमित्तमिति, इयं पृथिवीत्वधर्मवत्त्वात् पृथिवीति व्यवहारभाजनमित्यादिरूपेण प्रयोक्तव्यमित्यर्थः ।

गु०दी०— तत्र सिद्धांशेन पक्षीकरणम् इत्यत्र इयं व्यक्तिरिति पक्षीकरणम् । गौरिति साध्यनिर्देश इत्यर्थः ।

यादु०— चतुर्णां पक्षाणामेकत्रासम्भवादेकस्वीकारे कः पक्षोऽभिमत इति पृच्छति **नन्विति** । **यथार्थमिति** । लक्षणभेदेनावस्थाभेदेन चेत्याशयः । एतदेव दर्शयति **तथा हीत्यादिना** । अवस्थाभेदमप्यग्रे

दर्शयिष्यति **लक्ष्यातिरिक्तमित्यादि** । अत्र लक्ष्यातिरिक्तत्वं लक्ष्यवाचकशब्दार्थान्तर्भूतत्वाभावरूपं तदनतिरिक्तत्वं च लक्ष्यवाचकशब्दान्तर्भूतत्वरूपं विवक्षितमित्यवगन्तव्यम् । **लक्ष्यस्वरूपप्रतिपत्तीति** । लक्ष्यतावच्छेदकविशिष्टलक्ष्यस्वरूपप्रतीतिकारणमित्यर्थः । अनेन द्वितीयपक्ष उपपादित इति ध्येयम् । तथा चातिरिक्तं लक्षणमुक्तलक्ष्यप्रतीतिं जनयत् कदाचिद्व्यवच्छेदानुमितिं कदाचिद्व्यवहारानुमितिं च करोतीत्यर्थः । अनेना अतिरिक्तलक्षणे चरमपक्षातिरिक्तं पक्षत्रयमुपपादितं चरमपक्षस्य तु तत्र नावकाशः । गन्धादेः पृथिव्यादिशब्दार्थान्तर्गत्यभावेन तत्प्रवृत्तिनिमित्तत्वासम्भवादित्याशयः । **द्वितीयं त्विति** । अत्रापि प्रवृत्तिनिमित्तावधारणस्य वाच्यताग्रहोपयोगित्वेन प्रथममावश्यकत्वद्योतनाय भवदित्युक्तम् । तथा चानतिरिक्तलक्षणेऽभिहिते प्रथमं प्रवृत्तिनिमित्तावधारणं भवति, पश्चात्तेन वाच्यताग्रहो भवतीत्याशयः । अनेनानतिरिक्तलक्षणे अन्त्योपान्त्यपक्षावेवोपपादिताविति ज्ञातव्यम् । **व्यवहारमात्रेति** । मात्रपदेनाद्यपक्षद्वयस्य तत्र व्यावर्तितत्वात् । यस्य हि सजातीयं जलादिद्रव्यं, विजातीयं गुणकर्मादिकं सर्वं पृथिव्येवेति बुद्धिः तं प्रति तद्व्यवच्छिन्नलक्ष्यप्रतीतिजनकं लक्षणं वाच्यम् । अन्यथाऽनाकाङ्क्षिताभिधानत्वेनासङ्गतिप्रसङ्गात् । तादृशं च गन्धवत्त्वादिकमेव न पृथिवीत्वम् । तस्यातिप्रसक्ततया परेण ज्ञातत्वात् । अतो नाद्यपक्षस्यात्रावकाशो नापि द्वितीयस्य । पृथिवीत्वरूपलक्ष्यतावच्छेदकविशिष्टलक्ष्यप्रतीतये पृथिवीत्वस्यैवाभिधाने आत्माश्रयत्वप्रसङ्गात् । अतश्चरमपक्षद्वयस्यैवात्रावकाश इति तदेवोपपादितम् । यद्यपि जगज्जन्मादिहेतुत्वस्वरूपब्रह्मस्वरूपलक्षणस्यापि सजातीयजीवादिव्यावर्तकत्वं जन्माधिकरणे प्रतिपादितं, तथाऽपि तत्र ब्रह्मशब्दार्थान्तर्गतलक्षणं ब्रह्म जगत्कारणमिति सहप्रयोगात् । पृथिवीत्वादिकं तु पृथिव्यादिशब्दार्थान्तर्गतमेव । अत एतादृशस्वरूपलक्षणे उक्तरीत्या व्यवच्छेदकता नास्तीति न कोऽपि विरोध इति । पृथिवी इतरभिन्ना पृथिवीत्वादित्यादिप्रयोगास्तु नास्मत्सम्मता इत्याशयः । ननु पृथिवीशब्दवाच्यत्वं पृथिव्यां सिद्धं, न वा । आद्ये तत्र तच्छब्दवाच्यतासाधने सिद्धसाध्यता, द्वितीये पृथिवीति पक्षीकरणमनुपपन्नमित्यत आह **तत्र सिद्धांशेनेति** । विवादाध्यासितेति वा इयमिति वा पक्षीकरणमित्यर्थः । **असिद्धेनेति** । पृथिवीशब्दवाच्यत्वरूपेणेत्यर्थः ।

वं०प०— व्यवहारमात्रकारणं भवतीति । नेतरव्यावृत्तिबोधहेतुर्भवतीत्यर्थः । नन्विदमयुक्तम् । जगज्जन्मादिकारणत्वरूपस्वरूपलक्षणस्यापि व्यावृत्तिहेतुताया जन्मादिसूत्रे कथितत्वात् । यथोक्तम् । 'अतो जीवैक्यमपि स निराचक्रे जगद्गुरुरि'ति । अतः कथमेतदिति चेत् । उच्यते— जगत्कारणत्वं न ब्रह्मशब्दार्थान्तर्गतं लक्षणम् । तादृशं तु पूर्णत्वमेव । पृथिवीत्वं तु तच्छब्दान्तर्गतम् । जातौ शक्तिरिति मते जातिविशिष्टायां व्यक्तौ शक्तिरिति मते च पृथिवीत्वं पृथिवीस्वरूपमित्यस्मन्मते च पृथिवीत्वस्य पृथिवीशब्दार्थान्तर्गतत्वात् । यदा इतरभेदः पृथिव्यां सन्दिग्धः तदा पृथिवीत्वमेव सन्दिग्धं जातम् । तथा च पृथिवीतरभिन्ना पृथिवीत्वादित्यत्र कथं तस्य हेतुत्वम् । अनिश्चितत्वादतस्तच्छब्दान्तर्गतस्य स्वरूपलक्षणस्य न व्यावृत्तिहेतुत्वमित्यभिप्रायः । तच्छब्दानन्तर्गतस्य स्वरूपलक्षणस्य सास्नादिमत्त्वादेर्भवत्येव व्यावृत्तिबुद्धिहेतुत्वम् । तत्रोक्तदोषाभावादित्यवधेयम् ।

श्रीनिधि०— लक्ष्यतातिरिक्तं लक्ष्यतावच्छेदकातिरिक्तम् । **द्वितीयं प्रवृत्तिनिमित्तं भवद्व्यवहारकारणमिति** । लक्ष्यतावच्छेदकानतिरिक्तं लक्षणं नेतरव्यवच्छेदं प्रतिपादयति । तथा सति लक्ष्यतावच्छेदकस्यैव लक्ष्यतावच्छेदकत्वेन पृथिवी इतरभिन्ना पृथिवीत्वात् इति साधने च व्याप्तिग्रहणसमय एव पक्षतावच्छेदकसामानाधिकरण्येन साध्यसिद्धेर्जातत्वादनुमानं विफलं स्यात् । तर्हि तच्छब्दव्यवहर्तव्यत्वमपि न प्रतिपादयति, उक्तदोषादिति चेन्न वैषम्यात् घटः पृथिवीति व्यवहर्तव्यः, पटः पृथिवीति व्यवहर्तव्यः पृथिवीत्वादित्यादि प्रयोगे घटत्वादेरेव पक्षतावच्छेदकत्वात् । न हि पृथिवीमात्रं पक्षीकृत्य तत्र तच्छब्दव्यवहर्तव्यतासाधनमनुभवसिद्धम् । नापि तथा असाधने कश्चिद्दोषः समापतति । न चैवमितरभेदसाधनेऽप्येषा गतिः । तत्र यावत् सुलक्षणमस्ति तावत् स्वेतरभेदस्यावश्यज्ञेयत्वात् अन्यथा लक्षणस्य अतिव्याप्त्यादिशङ्का समास्कन्दनात् । तत्र च न प्रत्येकं प्रत्येकं पक्षीकरणं शङ्क्यम् । पदार्थानां आनन्त्यात् । न चैवम् । व्यवहारसाधनेऽप्येष दोषः । तत्र प्रमितमात्रपक्षीकरणेऽप्यदोष इत्युक्तम् ।

शे०वा०— ननु लक्षणमात्रस्य व्यवहारकारणत्वं व्यावृत्तिकारणत्वं च वक्ष्यमाणरीत्या विरुद्धमेव । तथा प्रमाणत्वादिप्रदर्शनाय तच्चिह्नोपदर्शकत्वोक्त्या लक्षणस्य प्रवृत्तिनिमित्तत्वाभावः प्राप्यते प्रमाणशब्दप्रवृत्तिनिमित्तावधारणार्थत्वोक्त्या च तस्य प्रवृत्तिनिमित्तत्वमिति प्राप्यते तदुभयं च विरुद्धमित्येतेषां चतुर्णां पक्षाणां न तात्त्विकत्वं सम्भवतीत्येतेषु, कस्यचिदेव तात्त्विकत्वमास्थेयं स कः पक्ष इति भावेन पृच्छति **नन्विति** । ननु चतुर्णामपि पक्षाणां समाहितत्वात् कथं न तत्त्वतेत्यत उक्तं **तथापीति** । समाधानेऽपीत्यर्थः । अतात्त्विकत्वेऽपि प्रौढवादेन समाधानसम्भवान्न तेन तात्त्विकत्वसिद्धिरिति भावः । पक्षचतुष्टयमपीत्येतावन्मात्रेण नोक्तशङ्कानिरास इत्यतो नात्रैकलक्षणाभिप्रायेण पक्षचतुष्टयमभ्युपगम्यते येन विरोधः स्यात् किन्तु कस्यचिल्लक्षणस्य किञ्चिदिति लक्षणभेदेनैव । तथा च कुतो विरोध इत्याशयेनोक्तं **यथायथमिति** । यथायथमित्युक्तमेवोदाहरणनिष्ठत्वेनोपपादयितुमाह **तथा हीति** । किं तदित्यतः भृङ्गिग्राहिकतया दर्शयति **यथेति** । लक्ष्यानतिरिक्तमपि तथा दर्शयति **यथेति** । कुत्र लक्षणे किं फलमित्यतस्तद्विविच्य दर्शयति **तत्रेति** । **लक्ष्यस्वरूपेति** । असाधारणधर्मविशिष्टतया लक्ष्यस्वरूपप्रतीतिकारणमित्यर्थः । अत्राद्ये दले साक्षादित्युत्तरदले चार्थादिति पूरणीयम् । लक्षणवाक्यं हि साक्षाल्लक्ष्यस्यासाधारणधर्मसंसर्गं प्रतिपादयदर्थादितरव्यावृत्तिं प्रतिपादयतीति पूर्वग्रन्थानुसारादिति ध्येयम् । उक्तरूपलक्ष्यप्रतीतेः पक्षधर्मताप्रतीतित्वेन व्यवच्छेदाद्यनुमितिकारणतया तत्पूर्वभावित्वमावश्यकमिति दर्शयितुं भवदित्युक्तम् । तथा चातिरिक्तं लक्षणमादावुक्तविधलक्ष्यप्रतीतिमुपजनय्य पश्चादर्थतः कदाचिद्व्यवहारानुमितिं चोपजनयतीत्यर्थः । अनेनातिरिक्तलक्षणे चरमपक्षव्यतिरिक्तं पक्षत्रयमप्यस्तीत्युक्तं भवति । **द्वितीयं त्विति** । अत्रापि प्रवृत्तिनिमित्तावधारणस्य वाच्यताग्रहोपयोगित्वेन पूर्वभावित्वमावश्यकमिति द्योतयितुं भवदित्युक्तम् । ततश्चानतिरिक्तलक्षणं प्रवृत्तिनिमित्तावधारणद्वारा वाच्यताग्रहमुपजनयतीत्यर्थः । अनेनानतिरिक्तलक्षणेऽन्त्योपान्त्यपक्षावेव स्त इति सूचितं भवति । **व्यवहारमात्रकारणं भवतीति** ।

ननु 'स्वरूपं वा तटस्थं वा लक्षणं भेदकं मतम् । सजातीयाद्विजातीयात्' इत्युक्तन्यायेन लक्ष्यानतिरिक्तस्य पूर्वगुणत्वादेरितरव्यावृत्तिसाधकत्ववत् तादृशस्य पृथिवीत्वादेरपीतरव्यावर्तकत्वाङ्गीकृतौ बाधकाभावात् पृथिवीतरभिन्ना पृथिवीत्वादिति तेनेतरभेदसाधनदर्शनाच्च कथं लक्ष्यानतिरिक्तलक्षणस्य व्यवहारमात्रकारणत्वाभिधानम् । न च पूर्णगुणत्वादेर्न व्यावर्तकत्वं किन्तु लक्ष्यातिरिक्तधर्मस्यैवेति वाच्यम् । तथा सति ब्रह्मणि तादृशलक्षणाभावेन तस्येतरभेदासिद्ध्यापातात् । स्वरूपस्यापि व्यावर्तकताया जिज्ञासासूत्रीयटीकादौ स्पष्टप्रतिभासेन तदनभ्युपगमे तद्विरोधापाताच्च तत्कथमेतदिति चेदत्राहुः । नात्र लक्ष्यातिरिक्तानतिरिक्तपदाभ्यां लक्ष्यभिन्नत्वाभिन्नत्वे अभिमते । किन्तु लक्ष्यपरपदार्थानन्तर्गतत्वतदन्तर्गतत्वे एव । तथा च गन्धादेर्लक्ष्यपरपदार्थानन्तर्भूतत्वमेव लक्ष्यातिरिक्तम् । पृथिवीत्वादेश्च तदन्तर्भूतत्वाल्लक्ष्यानतिरिक्तत्वम् । ततश्च नोक्तदोषावकाशः । तथा हि । न तावल्लक्ष्यपरपदार्थान्तर्गतस्य व्यावृत्तिकारणत्वे बाधकाभावः । लक्ष्यतावच्छेदकतया पक्षतावच्छेदकभूतस्य पृथिवीत्वस्यैव हेतुत्वाभिधाने व्याप्तिग्रहदशायामेव पक्षतावच्छेदकावच्छेदेन साध्यसिद्ध्याऽनुमानवैयर्थ्यापत्तेरेव तथात्वात् । तदभावादेव च वैवक्षिकलक्ष्यातिरिक्तस्य गन्धवत्त्वादेर्लक्षणस्य व्यावृत्तिकारणत्वोपगमात् । न च व्यतिरेकव्याप्तिरेव तत्र गृह्यत इति नानुमानवैयर्थ्यमिति वाच्यम् । तस्याः साक्षादगमकत्वेनोक्तदोषानिस्तारात् । सत्यत्वादेर्लक्ष्येण ब्रह्मणाऽभिन्नत्वेऽपि लक्ष्यपरब्रह्मपदार्थानन्तर्गतत्वेन वैवक्षिकलक्ष्यातिरिक्तलक्षणतया गन्धवत्त्वादिवद्व्यावर्तकत्वोपपत्त्या द्वितीयदोषस्याप्यनवकाशः । ततश्चोक्तरूपलक्ष्यातिरिक्तत्वे गन्धवत्त्वपृथिवीत्वयोर्युक्ते इति । अन्ये त्वत्र लक्षणवाक्येन व्यवहारनिदानत्वेन व्यावृत्तिनिदानत्वेन च लक्षणप्रतीत्यनन्तरं यत्र यत्र लक्षणं पश्यति तत्र तत्र तल्लक्षणवत्त्वेनेतरव्यावृत्तिमपि जानातीति तावदनुभवसिद्धम् । तादृशव्यावर्तकत्वमेव चात्र व्यावर्तकत्वशब्दार्थत्वेनाभिमतम् । तादृशं च व्यावर्तकत्वं स्वरूपातिरिक्तस्यैव लक्षणस्योपपन्नम् । सास्नादिमत्त्वस्य स्वरूपातिरिक्तत्वेन तदवधारणदशायां लक्ष्यव्यावृत्त्यसिद्ध्या तेनापूर्वाया एव व्यावृत्तेर्बोधसम्भवात् । न तु स्वरूपानतिरिक्तस्य । तस्य स्वरूपात्मकत्वेन तदवधारणदशायां स्वरूपस्यापि व्यावृत्ततयाऽवधारितत्वेन तादृशलक्षणस्यापूर्वव्यावृत्तिसाधकत्वाभावात् । तदभिप्रायेण व्यवहारमात्रकारणं भवतीत्युक्तमित्यप्याहुः । अपरे तु पृथिवीत्वज्ञानमात्रेणेतरव्यवच्छिन्नलक्ष्यप्रतीत्यभावाद्गन्धवती पृथिवीति पृथिवीत्वस्य जलादिव्यावृत्तत्वेन ज्ञानोपयोगिना आवश्यकेन गन्धवत्त्वेनैवेतरव्यवच्छिन्नलक्ष्यप्रतीतेर्जातत्वाच्च न लक्ष्यानतिरिक्तलक्षणस्य सजातीयादिव्यवच्छिन्नलक्ष्यस्वरूपप्रतीतिकारणत्वम् । न चैवं तेनैव व्यवहारस्यापि सिद्धेः प्रवृत्तिनिमित्तभूतलक्षणस्य व्यवहारकारणत्वमपि न स्यादिति वाच्यम् । प्रवृत्तिनिमित्तज्ञानस्यापि व्यवहारकारणत्वाभिप्रायेण तदुपपत्तेरिति भाव इत्याहुः । ननु पृथिव्यां पृथिवीशब्दवाच्यत्वसिद्धौ तत्साधने सिद्धसाधनत्वमसिद्धौ च पृथिवीति पक्षीकरणायोग इत्यत इदन्त्वादिना सिद्धेन रूपेण पक्षीकरणादसिद्धेन पृथिवीशब्दवाच्यत्वेन साध्यत्वाददोष इत्याह **तत्रेति** । व्यवहारकारणत्वपक्ष इत्यर्थः ।

वा०र०— पक्षमतिस्वारस्याप्रतिभासात् अन्यतमत्वेनाह **अत्राहुरिति** । **द्वितीयदोषस्यापीति** । स्वरूपस्यापि व्यावर्तकतायाः इत्युक्तमूलविरोधरूपदोषस्यापीत्यर्थः । टीकादावित्यादिपदेन जन्माधिकरणीयचन्द्रिकापरिग्रहः ।

स०ब०— लक्षणमात्रस्य व्यावृत्तिकारणत्वं व्यवहारकारणत्वं च वक्ष्यमाणरीत्या विरुद्धं प्रमाणादिना प्रतीयते । तद्विरोधोपदर्शकत्वोक्त्या लक्षणस्य प्रवृत्तिनिमित्तत्वाभावः प्राप्तः । प्रमाणशब्दप्रवृत्तिनिमित्ताव-धारणत्वोक्त्या लक्षणस्याप्रवृत्तिनिमित्तत्वं प्राप्तम् । तदुभयं च विरुद्धम् इत्यतः चतुर्णामपि पक्षाणां न तत्त्वं सम्भवति । समाधानमात्रं चाभ्युच्चयमात्रेणाप्युपपद्यते । अतः किं तत्त्वमित्याक्षिपति **नन्विति** । उक्तशङ्का-परिहाराय यथायथमित्युक्तम् । तथा च लक्षणभेदेन सर्वेषां पक्षाणां सम्भवान्न विरोध इति भावः ।

व्यवहारमात्रकारणं भवतीति । ननु लक्ष्यानतिरिक्तस्यापि अनन्तगुणपूर्णत्वरूपलक्षणस्य 'जिज्ञास्यं जीवाद्भिन्नम् । अनन्तगुणपूर्णत्वात्' इति इतरव्यावृत्तिसाधकत्वस्य दर्शनेन तद्वदेव पृथिवीत्वादिरूपस्य लक्ष्यानतिरिक्तलक्षणस्यापि इतरव्यावर्तकत्वाङ्गीकारे बाधकाभावात् । 'पृथिवीतरभिन्ना पृथिवीत्वात्' इति तेन इतरभेदसाधनदर्शनाच्च कथं लक्ष्यानतिरिक्तलक्षणस्य व्यवहारमात्रकारणत्वाभिधानम् । न चानन्तगुणपूर्णत्वस्य न व्यावर्तकत्वं, किन्तु लक्ष्यातिरिक्तस्यैव तदिति वाच्यम् । तथात्वे ब्रह्मणि तादृशस्य लक्षणस्याभावेन ब्रह्मण इतरभेदासिद्ध्या जिज्ञासायाः कर्तव्यत्वाभावापत्तिः । तत्र स्वरूपभूतस्यैव व्यावर्तकत्वमभ्युपेयम् । उक्तं चैतज्जिज्ञासासूत्रे टीकाकारैरपि । चन्द्रिकाकारैरपि 'स्वरूपं वा तटस्थं वा लक्षणं भेदकं मतम् । सजातीया-द्विजातीयात् तच्चाद्वैतिमते कथम्' । इत्यादिना जन्माधिकरणे तटस्थवत् स्वरूपस्यापि व्यावर्तकत्वमुक्तमिति चेन्न । पृथिवीत्वादिरूपस्य स्वरूपलक्षणस्य व्यावृत्त्यकारणत्वेऽपि स्वरूपानतिरिक्तलक्षणमात्रस्य व्यवहार-कारणत्वमेव । न तु व्यावृत्तिकारणत्वमिति नियमस्यानभ्युपगतत्वेन अनन्तगुणपूर्णत्वादिरूपलक्षणस्य व्याव-र्तकत्वोक्तेरुपपत्तेः । न चैवं तद्वदेव पृथिवीत्वस्यापि व्यावर्तकत्वोपपत्त्याऽवधारणानुपपत्तिरिति वाच्यम् । अनन्तगुणपूर्णत्वादिरूपलक्षणस्य आगमादवगतत्वेन तस्य व्यावर्तकत्वेऽपि पृथिवीत्वादेर्लक्ष्यातिरिक्तलक्षण-ज्ञाप्यत्वेन लक्ष्यातिरिक्तलक्षणेन च यदा लक्षणं ज्ञायते तदा इदं लक्षणमन्यत्र नास्ति अत्रैवास्तीति अर्थात् व्यावृत्तेरपि बोधितत्वेन स्वरूपभूतस्य व्यावर्तकत्वानुपपत्तेः । न च विनिगमनाभावादागमादवगतस्य व्यावर्तकत्वे अन्यस्यापि तदापत्तिरिति वाच्यम् । 'यः सर्वज्ञः' इत्याद्यागमस्थलक्षणस्य सार्वज्ञादिमात्रबोधकत्वेन व्यावर्तक-त्वानुपपत्त्या तद्बोधितलिङ्गस्य व्यावर्तकत्वोपपत्तेः । अपि च गन्धादिरूपस्य लक्ष्यातिरिक्तलक्षणस्यैव व्याव-र्तकत्वेन व्यावृत्तेः प्रकारान्तरेण सिद्धत्वेन पृथिवीत्वादेस्तदभावोपपत्तेः । न चैवं लक्ष्यातिरिक्तस्य व्यवहार-हेतुत्वस्यापि सत्त्वेन स्वरूपलक्षणस्यापि व्यवहारहेतुत्वमपि न स्यादिति वाच्यम् । स्वरूपलक्षणस्य प्रवृत्ति-निमित्तत्वेन मुख्यतस्तस्यैव व्यवहारहेतुत्वात् । लक्ष्यातिरिक्तस्य तु लक्षणस्य स्वरूपभूतपृथिवीत्वादिज्ञापकतयैव व्यवहारहेतुत्वेन मुख्यतो व्यवहारहेतुत्वाभावात् । तस्य स्वरूपलक्षणस्य यत्रागमेन प्रत्यक्षेण वाऽवगमस्तत्र स्वरूपलक्षणस्य व्यवहारहेतुत्वात्, व्यावृत्तिहेतुत्वे विद्यमानेऽपि लिङ्गेन यत्र तदवगमस्तत्रैव स्वरूपलक्षणस्य, व्यवहारहेतुत्वमात्राभिधानात् न कश्चिद्दोष इति ध्येयम् । ननु लक्षणद्वयस्यापि व्यवहारादिकारणत्वमुक्तम् । तत्र च पृथिवी इतरेभ्यो भिद्यते पृथिवीत्वादिति प्रयोक्तव्यम् । न चैवं सम्भवति । साध्याविशिष्ट्यात् इत्यत आह **सिद्धांशेनेति** । पृथिवीत्वाधिकरणत्वरूपेणेत्यर्थः । अथवा गन्धवत्त्वरूपेणेत्यर्थः । असिद्धांशेन पृथिवी-शब्दवाच्यत्वरूपेणेत्यर्थः ।

विट्ठल०— **लक्ष्यानतिरिक्तमिति** । अत्र लक्ष्यवाचकशब्दानन्तर्भूतत्वाल्लक्ष्यतिरिक्तत्वं तदन्तर्भूतत्वाल्लक्ष्यानतिरिक्तमिति ज्ञेयम् । **यथार्थं प्रमाणमिति** । यथाशब्दस्यानतिक्रमार्थत्वेन अर्थाव्यभिचारित्वरूपयाथार्थ्यस्य प्रकृष्टमानत्वाख्यप्रामाण्यात्मकत्वेन प्रमाणशब्दान्तर्गततत्वादिति ज्ञेयम् । **लक्ष्यस्वरूपेति** । लक्ष्यतावच्छेदकविशिष्टलक्ष्यस्वरूपप्रतिपत्तिकारणमित्यर्थः । अत्र उक्तलक्ष्यप्रतीतेः पक्षप्रतीतत्वेन व्यवच्छेदव्यवहारानुमितिकारणतया पूर्वभावित्वमावश्यकमिति दर्शयितुं भवदित्युक्तं प्रमाणत्वादि प्रतिपत्तय इति । द्वितीयपक्ष उपपादितः । अन्यथा व्यवच्छेदव्यवहर्तव्यते चेत्यनेन आद्यतृतीयपक्षा उपपादिता इति ज्ञेयम् । **द्वितीयं त्विति** । प्रवृत्तिनिमित्तावधारणस्य वाच्यताग्रहणोपयोगित्वेन प्रथममावश्यकत्वद्योतनाय भवदित्युक्तम् । अनेन च चतुर्थोपपादनं कृतं भवति । इतरव्यवच्छेदस्याप्यर्थतोलाभेऽपि स्फुटम् । तदप्रतीतेः जलादावपि पृथिवीत्वं मन्यमानस्य पृथिवीत्वरूपलक्षणज्ञानेऽपि तद्व्यवच्छेदबुद्ध्यनुदयात् लक्ष्यलक्षणयोर्भेदाभावेन लक्षणप्रतीतिरेव लक्ष्यप्रतीतिरिति न द्वितीयपक्षस्यावकाश इति भावः । ननु व्यवहरणपक्षे इत्थं खलु व्यवहारसिद्धिः । पृथिवी पृथिवीशब्दवाच्या पृथिवीत्वादिति तत्र पृथिवीत्वादि । तत्र पृथिवीशब्दवाच्यत्वं पृथिव्यां सिद्धं न वा आद्ये सिद्धसाधनता । द्वितीये पृथिवीति पक्षीकरणमनुपपन्नमित्यत आह **तत्र सिद्धान्तांशेनेति** । विवादाध्यासितेति वा इयमिति वा पक्षीकरणमिति भावः । **असिद्धे** पृथिवीकरणशब्दवाच्यत्वरूपेणेत्यर्थः ।

चषकः— **लक्ष्यातिरिक्तमिति** । लक्ष्यातिरिक्तत्वं लक्ष्यवाचकशब्दशक्तिग्रहाविषयत्वरूपम् । तदनतिरिक्तत्वं च तादृशशक्तिग्रहविषयत्वरूपं द्रष्टव्यम् । **लक्ष्यस्वरूपेति** । लक्ष्यतावच्छेदकोपरागेण लक्ष्यस्वरूपगोचरप्रतीतिकारणमित्यर्थः ।

॥ इति चतुर्णामपि विकल्पानां तत्त्वता ॥

* * *

॥ अथ प्रथमविकल्पे शङ्कान्तरनिरासः ॥

६४ **सु०—** ननु लक्षणं व्यावृत्तं व्यावर्तयत्युताव्यावृत्तम् ।

आद्ये स्वव्यावृत्तिर्लक्षणान्तराधीना न वा । न प्रथमः, तत्रापि लक्षणापेक्षायामनवस्थापातात् । न द्वितीयः, लक्ष्येऽपि तत्प्रसङ्गात्, निर्निमित्तकार्याभ्युपगमे कादाचित्कताऽनुपपत्तेश्च ।

नान्त्यः, अतिप्रसङ्गादेवेति ।

उच्यते । लक्षणमपि व्यावृत्तमेव व्यावर्तयति । तदपि लक्षणेनैव । न चैवमनवस्था, प्राङ्निर्ज्ञातिष्वर्थेषु व्यवस्थानात् । यस्तु काष्ठलोष्ठायितः कश्चित्पदार्थं वा कस्यचित्किञ्चिच्छब्दवाच्यत्वं वा न वेत्ति नासौ लक्षणशास्त्रेऽधिक्रियते, किन्नामोपदेशादिना विदितपदतदर्थसङ्गत्यादिः स्वतन्त्रव्यवहाराद्यर्थं लक्षणमपेक्षत इति ।

परि०— कादाचित्कतेति । कार्यं पूर्वेद्युर्नोत्पन्नमद्य तदुत्पन्नमिति यत्कादाचित्कत्वं कार्यस्यास्ति तन्न स्यात् । तद्धि सामग्रीमेलनरूपनिमित्तस्य यद्दशायां सत्त्वं तदा हि कार्यमिति कादाचित्कत्वं निर्वाह्यम् । निर्निमित्ततापक्षे तु यदा कार्योत्पत्तिरुपेयते ततः प्रागपि कार्यं स्यादिति भावः । **अतिप्रसङ्गादेवेति** । तत् द्रव्यत्वाद्यपि घटात्पटं व्यावर्तयेदिति भावः । **प्राङ्निर्ज्ञातिष्विति** । उपदेशादिनेति भावः । यथा गोः सास्नादिमत्त्वं लक्षणं सास्नादिकं चेदं सास्नेत्युपदेशादिना इतरव्यावृत्ततया निर्ज्ञातमिति नानवस्थादोष इति । **काष्ठलोष्ठायितः** काष्ठलोष्ठादिवत् विद्यमानः । तस्य विवरणं **कश्चिदित्यादि** । कस्तर्ह्यधिकारीति पृच्छति **किं नामेति** । उत्तरयति **उपदेशादिनेति** । सोऽधिक्रियत इति योज्यम् ।

गु०दी०— प्राग्विज्ञातार्थेषु व्यवस्थानात् इत्यस्य राजसदृशालङ्कारभरितबहुमानुषसन्दर्भे राजा क इति प्रश्ने श्वेतच्छत्रवानिति लक्षणं कथ्यते । श्वेतच्छत्रं त्वसङ्कीर्णत्वात् श्वेतच्छत्रपदादेव विज्ञातमिति न तत्र शङ्का नापि समाधानमिति क्वानवस्थेति भावः ।

यादु०— अतिप्रसङ्गादिति । पशुत्वादिधर्माणामपि गवि अगोव्यावर्तकत्वप्रसङ्गादेवेत्यर्थः । **प्राङ्निर्ज्ञातिष्विति** । वैद्यकादौ रोगादिलक्षणवद्व्याकरणादौ शब्दादिलक्षणवच्चेत्यर्थः । क्वचिन्मानान्तरेण ज्ञातो धर्मो लक्षणतयोपदिश्यत इति भावः । लक्षणमपेक्षत इति योऽसावधिक्रियत इति योजना ।

वं०प०— व्यावृत्तमिति । स्वयमन्येन व्यावृत्तं सदित्यर्थः । **स्वव्यावृत्तीति** । स्वस्मिंल्लक्षणे व्यावृत्तीत्यर्थः । **तत्रापि** लक्षणेऽपि । व्यावृत्तिज्ञानार्थमिति शेषः । **लक्ष्येऽपीति** । यथा लक्षणे व्यावृत्तिः न लक्षणान्तराधीना, एवं लक्ष्येऽपीतरव्यावृत्तेर्लक्षणान्तराधीनत्वप्रसङ्गेन लक्षणस्य वैयर्थ्यमेव स्यादित्यर्थः । **निर्निमित्तेति** । व्यावर्तकरूपनिमित्ताभावेऽपीत्यर्थः । **कार्येति** । व्यावृत्तिरूपेत्यर्थः । **कादाचित्कतेति** । व्यावृत्तिरूपकार्यस्येति शेषः । ततश्च सदा व्यावृत्तिबोधः स्यादित्यर्थः । **व्यावृतमेव** व्यावृत्तं सदेव । **लक्ष्येऽपीति** । व्यावृत्तेर्लक्षणानधीनत्वप्रसङ्गादित्यर्थः । **तदपि** व्यावृत्तत्वमपि । **प्रागिति** । लक्ष्ये व्यावृत्तिर्लक्षणाधीना तल्लक्षणेऽपि व्यावृत्तिर्लक्षणाधीनेत्येवं किञ्चिद्दूरं गत्वा कस्मिंश्चिल्लक्षणे व्यावृत्तिन

लक्षणान्तराधीना, किन्तु तल्लक्षणं प्रत्यक्षसिद्धमेव भविष्यति । तत्र व्यावृत्तिरपि प्रत्यक्षेणैव ज्ञायत इति नानवस्थेति भावः । निः नितराम् । येन किमपि प्रत्यक्षेण न ज्ञातं तं प्रति कथं दोषपरिहार इत्यत आह **यस्त्विति** । **स्वतन्त्रेति** । स्वयमेव सर्वत्र व्यवहारार्थमित्यर्थः ।

श्रीनिधि०— व्यावृत्तं व्यावृत्ततया प्रतीतम् । **तत्प्रसङ्गादिति** । लक्षणानधीनताप्रसङ्गादित्यर्थः । **कादचित्कतानुपपत्तेरिति** । यदा यदा धर्मी प्रतीयते तदा तदा व्यावृत्तिः प्रतीतिः स्यादित्यर्थः । **अतिप्रसङ्गादेवेति** । अव्यावृत्ततया प्रतीतत्वाविशेषात् लक्ष्यमपि लक्ष्यं व्यावृत्तयेत् इत्यतिप्रसङ्गादित्यर्थः । **किञ्चिच्छब्दवाच्यत्वं** वादार्थे त्विति शेषः । **नासौ लक्षणशास्त्रेति** । असावपीत्यपिशब्दसम्बन्धः लक्षणमपेक्षत इति स इति शेषः ।

शे०वा०— प्रकारान्तरेण व्यावृत्तिबुद्धिजनकत्वाभावं लक्षणस्य शङ्कते **नन्विति** । व्यावृत्तमिति व्यावृत्तत्वेन ज्ञातं सदित्यर्थः । लक्षणं स्वयं व्यावृत्तं सल्लक्ष्यं व्यावर्तयतीति कल्पमपि विकल्पयति **आद्य इति** । न वेति द्वितीयपक्षेऽप्यन्याधीनत्वमङ्गीकृत्य लक्षणान्तराधीनत्वमात्रं नाभिप्रेतं किंवाऽन्याधीनत्वमेव नाभिप्रेतमिति विकल्पं मनसि निधाय क्रमेण दूषयति **लक्ष्येऽपीति** । लक्षणेन विनाऽपि लक्षणस्य व्यावृत्तिवत् तेन विनैव लक्ष्यस्यापि व्यावृत्तेः सम्भवाल्लक्षणोक्तिवैयर्थ्यमित्यर्थः । अव्यावृत्तमेव लक्षणं लक्ष्यं व्यावर्तयतीति द्वितीयं दूषयति **नान्त्य इति** । **अतिप्रसङ्गादेवेति** । व्यावृत्तत्वेनाज्ञातस्यापि लक्षणस्य लक्ष्यव्यावृत्तिप्रतिपादकत्वे व्यावृत्तत्वेनाज्ञातस्य लक्ष्यस्यैव स्वव्यावृत्तिहेतुत्वं स्यादित्यतिप्रसङ्गादेवेत्यर्थः । यद्वा पशुत्वादिधर्माणामपि गवि अगोव्यावर्तकत्वप्रसङ्गादेवेत्यर्थः । लक्षणान्तरेण व्यावृत्तस्यैव लक्षणस्य लक्ष्यव्यावृत्तिप्रत्यायकत्वमभ्युपेत्यानवस्थां परिहरति **उच्यत इति** । व्युत्पन्नपदपदार्थसंसर्गादिकस्य तत्रैवाकाङ्क्षाविच्छेदान्नानवस्थेति भावः । अनेतादृशस्य जडप्रायस्य लक्षणान्तरापेक्षा विद्यत इत्यनवस्था स्यादित्यत आह **यस्त्विति** । कस्य तर्हि लक्षणशास्त्रेऽधिकार इत्याशङ्कते **किन्नामेति** । परिहरति **उपदेशाविनेति** । ननु व्युत्पन्नस्य लक्षणमन्तरेणैव लक्ष्यावधारणसम्भवान्नार्थो लक्षणेनेत्यत आह **स्वतन्त्रेति** । योऽसौ अधिक्रियत इति सम्बन्धः ।

स०व्र०— न वेति द्वितीयपक्षेऽपि अन्याधीनत्वमभ्युपेत्य लक्षणाधीनत्वं नास्तीत्यभिप्रेतं किं वा अन्याधीनत्वमेव नास्तीति विकल्पं मनसि निधाय क्रमेण दूषयति **लक्ष्येत्यादिना** । **तदपि लक्षणेनैवेति** । एतच्च लिङ्गेन यत्र लक्षणावगमस्तदभिप्रायेणैव, न तु लक्षणस्य तन्मात्रवेद्यत्वम् । आगमादिनाऽपि तदवगमादिति ध्येयम् ।

विठ्ठल०— लक्षणस्य व्यवच्छेदानुपपत्तिमाशङ्क्य प्रत्याख्याति **नन्वित्यादिना** । **तत्प्रसङ्गादिति** । लक्षणानधीनव्यावृत्तिप्रसङ्गादित्यर्थः । दूषणान्तरमाह **निर्निमित्तकार्येति** । येन कोऽप्यर्थो न विज्ञातः तस्य

कथमित्यत आह **यस्त्विति** । **किन्नामेति** । येन यथायथं प्रत्यक्षादिना तदवधारणमित्युक्तं युक्तमित्युक्तं भवति । **स्वतन्त्रेति** । परोपदेशानपेक्षव्यवहारार्थमित्यर्थः ।

॥ इति प्रथमविकल्पे शङ्कान्तरनिरासः ॥

* * *

॥ अथ लक्षणस्य फलहेतुत्वे लक्षणावगतेः कारणत्वम् ॥

॥ अथ लक्षणस्य फलहेतुत्वे लक्षणावगत्यनवगत्योः कारणत्वविकल्पः ॥

६५ सु०— अथाऽपि स्यात् । किमवगतं लक्षणं फलहेतुः, किंवाऽनवगतम् ॥ न तावच्चरमः, तदभिधानवैयर्थ्यप्रसङ्गात्, अभिधानस्य ज्ञानोत्पादनो(पयोगि)पायत्वात्, तस्य चानवगतस्यैव फलसाधनत्वाभ्युपगमात् ॥ आद्ये किमन्यस्मात्तदवगम उत त्वदीयाल्लक्षणवाक्यात् । यद्यन्यस्मात्, कृतममुना लक्षणाभिधानप्रयासेन, अभिधानस्य ज्ञानोत्पादातिरिक्तप्रयोजनाभावात्, तस्यान्यत एव सिद्धेः । अन्त्ये किमिदं त्वदभिधानमाप्तोपदेशतया लक्षणं बोधयत्युत लिङ्गादिभावेन । न तावच्चरमः, त्वद्वचनलक्षणाविनाभावादेर्दर्शयितुमशक्यत्वात् । नापि प्रथमः, परं प्रति भवत्याप्तत्वासिद्धेः, सिद्धौ हि प्रतिज्ञामात्रादेव साध्यसिद्धेर्हेत्व(द्य)भिधानमनर्थकं स्यात् ।

ननु प्रतिवादिनं प्रति लक्षणाभिधानं नार्थवत्, तेन वाद्याप्तभावानङ्गीकारात्, किन्तु शिष्यार्थं लक्षणमुच्यते शास्त्रे, स हि सर्वस्य शास्त्रस्य कर्तारमाप्तमेव मन्यते; तस्माच्छिष्यं प्रत्याप्तवचनतयैव लक्षणवाक्यमर्थं प्रतिपादयिष्यतीति । मैवम् । यदि न प्रतिवादिनं प्रति शास्त्रं किन्तु शिष्यं प्रति, तदा प्रतिज्ञामात्रादेवाप्तवचनाच्छिष्यस्यार्थनिश्चयोपपत्तेर्हेत्वाद्यभिधानमनर्थकतामापन्नं शास्त्रे ॥ अथ भवतु प्रतिवादिनमपि प्रति (तच्छा)शास्त्रवाक्यं यत्र हेत्वाद्युपात्तम्; लक्षणवाक्यं तु शिष्यमेव प्रति प्रयोजकं प्रतिपन्नशास्त्रकाराप्तभावमिति मन्यसे । तदप्यनुपपन्नम्, शास्त्रान्तरसाध्यत्वादस्यार्थस्य । अस्ति हि समयग्राहकं शास्त्रं मुनिभिः प्रणीतं नामलिङ्गानुशासनव्याकरणादीति ॥

परि०— लक्षणज्ञापनमेव लक्षणवाक्यप्रयोजनं मत्वा तं पक्षं विकल्पमुखेन दूषयति **किमवगतमित्यादिना** । **फलहेतुरिति** । व्यावृत्तिव्यवहारादिबोधरूपफलहेतुरित्यर्थः । **कृतममुने-**

त्यादि । एतेन **यथायथं** प्रत्यक्षादिना तदवधारणादिति प्राचीनसमाधिरपि निरस्तो ध्येयः । **अस्येति** । लक्षणस्येत्यर्थः । **लिङ्गादिभावेनेति** । लिङ्गविधयाऽर्थापत्त्यादिविधया वेत्यर्थः । **त्वद्वचनलक्षणेति** । त्वद्वचनस्य लक्षणेन सहाविनाभावस्यानुपपत्त्यादेर्वा दर्शयितुमशक्यत्वादित्यर्थः । क्वापि सहचारादृष्टेरिति भावः । **भवत्यासत्वेति** । त्वय्याप्तत्वासिद्धेरित्यर्थः । **हेत्वाद्यभिधानमिति** । अव्याप्त्यादिराहित्यादिरूपहेत्वभिधानं व्याप्तिदृष्टान्ताद्यभिधानं चानर्थकमित्यर्थः । किं तच्छास्त्रान्तरमित्यत आह **अस्ति हीति** । पुल्लिङ्गस्त्रीलिङ्गादिज्ञापकममरसिंहादिकं लिङ्गानुशासनम् । उपमानवृद्धव्यवहारादिरादिपदार्थः ।

यादु०— यथायथं प्रत्यक्षादिना तदवधारणादित्येतद्दूषयितुं पुनः पृच्छति **किमवगतमिति** । लिङ्गादिभावेनेत्यत्रादिपदेनार्थापत्त्युपमानादेर्ग्रहणम् । अविनाभावादेरित्यत्रादिपदेनानुपपत्तिसादृश्यादेर्ग्रहणम् । **प्रतिज्ञामात्रादेवेति** । सास्नादिमत्त्वं गोर्लक्षणं भवितुमर्हतीति प्रतिज्ञामात्रादेव लक्षणत्वरूपसाध्यसिद्धावतिव्याप्त्यादिदोषशून्यत्वादिति हेत्वभिधानमनर्थकं स्यादित्यर्थः । आदिपदेन व्याप्त्याद्यभिधानग्रहणम् । तादृशं शास्त्रान्तरमेव नास्तीत्यत आह **अस्ति हीति** । नामानुशासनमभिधानग्रन्थो लिङ्गानुशासनं वाररुचादि ।

वं०प०— अधिकं वक्तुमुक्तमेव पुनरनुवदति **अथाऽपीति** । **अभिधानं** वचनम् । एवमुत्तरत्रापि । वैयर्थ्यमिवोपपादयति **अभिधानस्येति** । लक्षणवचनस्येत्यर्थः । **ज्ञानेति** । लक्षणज्ञानेत्यर्थः । **तस्य च** लक्षणस्य । तथा च यद्यवगतस्यैव लक्षणस्य व्यावृत्त्यादिरूपफलहेतुत्वमभ्युपगतं स्यात् तदैव लक्षणज्ञानजननाय लक्षणाभिधानं सार्थकं स्यात् न चैवमभ्युपगतम् अतो व्यर्थं लक्षणवचनमित्यर्थः । एवमुत्तरत्र वाक्यमपि योज्यम् । **तस्य** लक्षणज्ञानस्य । **अन्यतः** लक्षणवाक्यं विनाऽन्यस्मादित्यर्थः । **यत्र** यस्मिन् शास्त्रप्रदेशे । **प्रतिपन्नशास्त्रकाराप्तभावम्** आप्तभावमाप्तत्वोपेतं शिष्यं प्रत्येव प्रयोजकं सार्थकमिति योजना । **शास्त्रान्तरेति** । हेत्वाद्यभिधानं विना दानवारयः सुरा इत्यादिवत् सास्नादिमान् गौरिति वाच्यवाचकभावसम्बन्धग्रहणस्याभिधानादिशास्त्रान्तरसाध्यत्वादत्रावक्तव्यतेत्यर्थः । तदेव विशदयति **अस्ति हीति** ।

कं०रा०— **त्वद्वचनेति** । त्वदीयलक्षणवचनस्य लक्षणेन सहाविनाभावस्य पक्षधर्मतायाश्च दर्शयितुमशक्यत्वादित्यर्थः । **सिद्धाविति** । परं प्रति भवत्याप्तत्वसिद्धौ हि प्रतिज्ञामात्रादेव साध्यसिद्धेः सर्वत्र शास्त्रे हेत्वाद्यभिमानमनर्थकं स्यादित्यर्थः । **शास्त्रान्तरेति** । लक्षणप्रयोजनत्वेनोक्तस्य शब्दवाच्यत्वज्ञानस्य शास्त्रान्तरसाध्यत्वादित्यर्थः । तदेव दर्शयति **अस्ति हीति** ।

श्रीनिधि०— **अस्ति हि समयग्राहकमिति** । तथा च तच्छब्दव्यावर्तव्यतासिद्ध्यर्थं न लक्षणमुपदेष्टव्यमिति । भेदः व्याकरणादीत्यादिपदेन तर्कशास्त्रमुच्यते ।

शो०वा०— लक्षणप्रणयनस्यार्थवत्त्वं विधान्तरेणाक्षिपति **अथाऽपीति** । याथार्थ्यादिकं लक्षणं स्वयं ज्ञातमितरेभ्यो व्यवच्छेदादिज्ञानहेतुरुत सत्तामात्रेणेति विकल्पार्थः । बहुवक्तव्याभावाद् द्वितीयकल्पमेवादौ दूषयति **नेति** । अनवगतलक्षणस्य लक्ष्यव्यवच्छेदप्रतीतिहेतुत्वे लक्षणाभिधानवैयर्थ्यप्रसङ्गादिति हेतुमाह **तदिति** । तदेव कुत इत्यत आह **अभिधानस्येति** । अस्तु तर्हि ज्ञानोत्पादकत्वेनेदं लक्षणं सार्थकमित्यत आह **तस्य चेति** । तस्य लक्षणस्यानवगतस्यैव व्यावृत्तज्ञानहेतुत्वान्न तदभिधानस्य प्रयोजनमित्यर्थः । अवगतं तर्हि तत्फलहेतुरिति प्रथमकल्पमाशङ्क्य पराकर्तुं विकल्पयति **आद्य इति** । प्रमाणान्तराल्लक्षणावगमपक्षं दूषयति **यदीति** । अन्यतो लक्षणावगममात्रेण लक्षणप्रणयनवैयर्थ्यं कुत इत्यत आह **अभिधानस्येति** । वाक्यप्रयोगस्य परप्रत्यायनार्थत्वादिति भावः । लक्षणज्ञानस्य साधनान्तरायत्ततयाऽनन्यसाधनत्वाभावान्नाभिधानप्रयोजनत्वमित्याह **तस्येति** । लक्षणाभिधानमनर्थकमित्यर्थः । प्रणेतृवचनादवगम्यते लक्षणमिति चरमकल्पमाशङ्क्य विकल्पयति **अन्त्य इति** । चरमकल्पं बुद्धिस्थत्वादादौ दूषयति **नेति** । हेतुमाह **त्वदिति** । तद्वचनस्य लक्षणेन सहाविनाभावस्य दर्शयितुमशक्यत्वान्न लिङ्गतया बोधकत्वं, नाप्यर्थापत्तितया तदन्तरेणानुपपत्त्यभावात्, नाप्युपमानादितया सादृश्यादेर्दर्शयितुमशक्यत्वादित्यर्थः । आप्तोपदेशतया तर्हि मद्वाक्यं लक्षणबोधकमिति प्रथमं निषेधति **नापीति** । हेतुमाह **परं प्रतीति** । उक्तमेव व्यतिरेके दण्डप्रदर्शनेन समर्थयते **सिद्धौ हीति** ।

कथायां प्रतिवादिना वादिनं प्रति लक्षणं प्रणीयत इत्येव नेष्यत येनेयमुक्तदोषपरम्परा स्यादिति चोदयति **नन्विति** । कुतो नार्थवदित्यत आह **तेनेति** । आप्तवाक्यतयाऽनुमानतया वा लक्षणवाक्यस्य लक्ष्यप्रमापकत्वायोगादित्यर्थः । कस्य तर्हि लक्षणतो बोधनमित्यत आह **किन्त्विति** । शिष्यार्थं लक्षणप्रणयनमित्यस्मिन्पक्षे को लाभ इत्यत आह **स हीति** । तं च प्रतिलक्षणवाक्यमनुमानत्वेनाबोधकमप्याप्तवाक्यतया बोधकमित्याह **तस्मादिति** । हेतुदृष्टान्तादिकथनानुपपत्त्या वादिनं प्रत्येव शास्त्रं न शिष्यं प्रतीति परिहरति **नैवमिति** । हेत्वाद्यभिधानलक्षणप्रणयनयोरर्थवत्त्वमापादयितुं शास्त्रे द्वैराश्यमाशङ्कते **अथेति** । न वयं सर्वं शास्त्रं शिष्यार्थं ब्रूमः किन्तु लक्षणवाक्यांशं तस्य तं प्रति लक्ष्यप्रमितिजनकत्वात् । यश्च शास्त्रांशो हेत्वाद्यभिधानसहितः स वादिनं प्रति, तेन न कश्चिद्दोष इत्यर्थः । न भवच्छास्त्रस्य समयग्रहणत्वमर्थस्तस्यान्यत एव सिद्धेरिति परिहरति । तादृशं शास्त्रान्तरमेव नास्तीत्यत आह **अस्ति हीति** । **समयः** सङ्गतिः । **नामानुशासनम्** अभिधानग्रन्थः । **लिङ्गानुशासनं** वररुच्यादि । तस्यास्मिन्नर्थेऽयं शब्दः साधुरित्याद्याकारेण लिङ्गानुशासकत्वात् समयग्राहकत्वमप्यस्तीति भावेन तद्ग्रहणम् । व्याकरणादीत्यादिपदेन निगमादिपरिग्रहः ।

वा०र०— किमवगतं लक्षणं फलहेतुरनधिगतं चेत्यादिखण्डनव्याख्यानरूपविद्यासागर्यनुसारेणावगतादिपदं व्याचष्टे **याथार्थ्यादिलक्षणमित्यादिना** । **प्रमाणान्तरादिति** । अनेनान्यस्मात् इति अन्यपदं प्रमाणान्तरार्थमित्युक्तं भवति । **अनन्यसाधनत्वेति** । न विद्यते अन्यत्साधनं यस्य तत् अनन्यसाधनं तस्य भावः तत्त्वं तदभावादित्यर्थः । **चरमकल्पं बुद्धिस्थत्वादिति** । चरमे कल्पनीयं चरमकल्पमित्यर्थः । उक्तमेव

व्यतिरेके दण्डप्रदर्शनेन समर्थयते इति पाठः । दूषयतीति पाठे उक्तमेवेत्यस्यासिद्धेरित्यनेन प्रत्युक्तमेव प्रथमकल्पं दूषयतीति योज्यम् । **अनुमानतया चेति** । उपलक्षणमेतत् । उपमानादितया वेत्यपि द्रष्टव्यम् । **ग्राहकत्वमर्थ इति** । ग्राहकस्य भावः ग्राहकत्वग्रहणमेव । अन्यतासम्बन्धेन धर्मः । ग्रहणमर्थ इति पाठस्तु स्वरस एव । अर्थशब्देन चात्र प्रयोजनं विवक्षितमिति ज्ञेयम् । **वररुच्यादीति** । वररुचिप्रणीतादिकम् । वररुच्यादिप्रणीतमिति फलतीति ज्ञेयम् । **निगमादीति** । आदिपदेन विवृत्यादिपरिग्रहः । अस्याप्तवाक्यत्वेन च बोधकत्वं न स्यात् इत्यर्थः । लक्षणवाक्येनैव लक्षणास्वरूपज्ञानाङ्गीकारे लक्षणवाक्यत्वेनैव बोधकत्वाङ्गीकारायोगात् आप्तवाक्यत्वस्य चासिद्धेः । न तेनापि रूपेण बोधकत्वं सम्भवतीत्याशयः ।

स०व्र०— अधिकं वक्तुम् उक्तमेव पुनरनुवदति **अथापि स्यादिति** । **किमिति** । यथावस्थितज्ञेयविषयीकारित्वरूपं लक्षणं स्वयं ज्ञातमितरेभ्यो व्यवच्छेदज्ञानहेतुः उत सत्तामात्रेणेति विकल्पार्थः । द्वितीयं कल्पमादौ दूषयति **नेति** । अनवगतलक्षणस्य लक्ष्यव्यवच्छेदप्रतीतिहेतुत्वे लक्षणाभिधानवैयर्थ्यप्रसङ्गादिति हेतुमाह **तदिति** । तदेव कुत इत्यत आह **अभिधानेति** । अस्तु तर्हि ज्ञानोत्पादकत्वेन लक्षणस्य लक्ष्यव्यवच्छेदप्रतीतिहेतुत्वं इत्यत आह **तस्य चेति** । तस्य लक्षणस्यानवगतस्यैव व्यावृत्तिज्ञानहेतुत्वात् न तदभिधानस्य प्रयोजनमित्यर्थः । अवगतं तर्हि तत्फलहेतुरिति प्रथमकल्पमाशङ्क्य परार्कर्तुं विकल्पयति **आद्य इति** । प्रमाणमन्तरा लक्षणावगतपक्षं दूषयति **यदीति** । अन्यतो लक्षणावगममात्रेण लक्षणप्रणयनवैयर्थ्यं कुत इत्यत आह **अभिधानस्येति** । वाक्यप्रयोगस्य परप्रत्ययार्थत्वादिति भावः । लक्षणज्ञानस्य साधनान्तरायत्ततया तत्साधनत्वाभावान्नाभिधानप्रयोजनत्वमित्याह **तस्येति** । लक्षणाभिधानम् अनर्थकमित्यर्थः । प्रणेतृवचनादवगम्यते लक्षणमिति चरमकल्पमाशङ्क्य विकल्पयति **अन्त्य इति** । चरमकल्पं बुद्धिस्थत्वादादौ दूषयति **नेति** । हेतुमाह **त्वदिति** । त्वद्वचनस्य याथार्थ्यरूपलक्षणाविनाभावस्य दर्शयितुमशक्यत्वान्न लिङ्गतया बोधकत्वम् । नाप्यर्थापत्तितया । तदन्तरेणानुपपत्त्यभावात् । नाप्युपमानादितया । सादृश्यस्य दर्शयितुमशक्यत्वादित्यर्थः । आप्तोपदेशतया तर्हि मद्वाक्यं लक्षणबोधकमिति प्रथमं प्रतिषेधति **नापीति** । कुतो नैवमित्यत आह **परं प्रतीति** । उक्तमेव व्यतिरेकदण्डप्रदर्शनेन द्रढयति **सिद्धौ हीति** ।

कथायां प्रतिवादिना वादिनं प्रति लक्षणं प्रणीयत इत्येवं नेष्यते येनेयमुक्तदोषपरम्परा स्यादिति चोदयति **नन्विति** । कुतो नार्थवत् इत्यत आह **तेनेति** । आप्तवाक्यतया अनुमानतया वा लक्षणवाक्यस्य लक्ष्यप्रमापकत्वायोगादित्यर्थः । कस्य तर्हि लक्षणतो बोधनमित्यत आह **किन्त्विति** । शिष्यार्थं लक्षणप्रणयनमित्यस्मिन्पक्षे को लाभ इत्यत आह **स हीति** । तत्र लक्षणवाक्यमनुमानत्वेनाबोधकमपि आप्तवाक्यतया बोधकमित्याह **तस्मादिति** । हेतुदृष्टान्तादिकथनानुपपत्त्या वादिनं प्रति शास्त्रप्रणयनं न शिष्यं प्रतीति परिहरति **मैवमिति** । हेत्वाद्यभिधानलक्षणप्रणयनयोरर्थवत्त्वमापादयितुं शास्त्रोद्देश्यमाशङ्कते **अथेति** । न वयं सर्वशास्त्रं शिष्यार्थं ब्रूमः । किन्तु लक्षणवाक्यांशम् । तस्य तं प्रति लक्ष्यप्रमितिप्रयोजकत्वात् । यः शास्त्रांशो हेत्वाद्यभिधानसहितः स वादिनं प्रति । तेन न कश्चिद्दोष इति भावः । तर्कशास्त्रस्य

न समयग्राहकत्वमर्थः । तस्यान्यत एव सिद्धेरिति परिहरति **तदिति** । तादृशं शास्त्रान्तरमेव नास्तीत्यत आह **अस्तीति** । **नामानुशासनम्** अभिधानग्रन्थः ।

विठ्ठल०— यथायथं प्रत्यक्षादिनेत्युक्तं पृच्छति **अथापि स्यादिति** । **लिङ्गादिभावेनेत्या**दिपदेन अर्थापत्तेर्ग्रहणम् । **त्वद्वचनलक्षणेति** । त्वद्वचनलक्षणयोरविनाभावादेरित्यर्थः । **भवत्याप्तत्वेति** । त्वय्याप्तत्वासिद्धेरित्यर्थः । **हेत्वाद्यभिधानमिति** । प्रतिपन्नाप्तभावं प्रतिशास्त्रे तत्र तत्राव्याप्त्याद्यभावादित्यादिहेत्वभिधानं व्यर्थमिति भावः । प्रतिपन्नशास्त्रकाराप्तभावं शिष्यं प्रतीति योजना । **व्याकरणादीत्या**दिपदेन वृत्त्यादि ग्रहणम् ।

॥ इति लक्षणस्य फलहेतुत्वे लक्षणावगत्यनवगत्योः कारणत्वविकल्पः ॥

* * *

॥ अथ तत्र लक्षणावगतेः कारणत्वाङ्गीकारः ॥

६६ **सु०— अत्र ब्रूमः । उक्तं ह्येतदवगतमेव लक्षणं फलहेतुरिति, तदवगमश्च यथायथं प्रत्यक्षादिप्रमाणादित्यपि । न च 'यथार्थं प्रमाणमि'ति 'सास्नादिमान् गौरि'ति वाक्यस्य लक्षणं प्रतिपाद्यमभ्युपगच्छामः, येनान्यतः सिद्धत्वात्तस्येदमनर्थकं स्यात्; किन्तु यो लक्षणमन्यतो जानाति, न जानाति च व्यवहारनिदानत्वादिना, तं प्रति तदवबोधायेदं वाक्यम् । तथा हि । 'अयं गौः' इत्याद्युपदेशादिनैकस्यां व्यक्तौ गोशब्दार्थतयाऽवगतायां, 'किमियमेव व्यक्तिः (एवम्) उतान्याऽपी'ति जिज्ञासमानं प्रत्यन्यत्रापि गोशब्दार्थतां विजिज्ञापयिषुरुपदेशादेरानन्त्यादिना कर्तुमशक्यत्वादिदं व्याप्तिविषयं वाक्यमाह 'यः सास्नादिमान् स गोशब्दार्थ' इति । इदं च नाप्तोपदेशतयैव व्याप्तिबोधकम्, अपि तु प्रयोगान्तरवत्प्रतीताया व्याप्तेः स्मारकत्वेन, अप्रतीतायास्तु तदेव जिज्ञासाजननद्वारेण प्रमोत्पादकत्वेनोपयुज्यते । स्मृतव्याप्तिश्च यां यां व्यक्तिं सास्नादिमतीमवलोकयति, तां तां गोशब्दार्थतयाऽनुमिनोतीति को दोषः ।**

यद्वा यः पृथिवीति पदं वा व्यक्तिविशेषस्य तदर्थतां वाऽवगच्छंस्तत्प्रवृत्तिनिमित्तं जिज्ञासते, तं प्रति 'पृथिवीत्ववती पृथिवी'ति पृथिवीत्वं पृथिवीशब्दप्रवृत्तिनिमित्तमुच्यते । तत्र यस्य वक्तर्याप्तताबुद्धिः स तावता सन्तुष्यति । अपरं प्रति त्वव्याप्त्यादिशून्यत्वादिति वाक्यशेषः प्रवर्तते ।

अथवा 'अस्ति गौर्नामार्थ' इति विदितवतो, यत्र तत्र गवि घटादावश्वादौ च गोबुद्धौ प्रसक्तायां, गोः स्वरूपावधारणमुखेनेतरव्यवच्छेदं कुर्वत् 'सास्नादिमानेव गौर्न तु तद्विरही घटादिरश्वादिर्वा' इति वाक्यं प्रयुज्यते । इदमपि पूर्ववदाप्तत्वावधारणानवधारणाभ्यां द्वयीं गतिमवलम्बत इति किमत्रानुपपन्नम् ।

परि०— नन्वेवं लक्षणोक्तिर्व्यर्थेत्युक्तमित्यत आह **न च यथार्थमिति** । वक्ष्यमाणव्युत्पादनसौकर्याय सास्नादिमानिति वाक्यान्तरोक्तिः । यद्वा लक्ष्यभिन्नलक्षणवाक्योक्त्यर्थमेव तदुक्तिः । **इदमिति** । लक्षणवाक्यमित्यर्थः । **व्यवहारनिदानत्वादिनेति** । व्यवहारनिमित्तेतरव्यवच्छेदबोधहेतुत्वादिनेत्यर्थः । उपदेशादिनेत्यादिपदेन व्यवहारादिग्रहः । **एवमिति** । गोशब्दार्थ इत्यर्थः । **विजिज्ञापयिषुः** विज्ञापनेच्छावान् । **उपदेशादेः** उपदेशव्यवहारादेः । **आनन्त्यादिना** । आनन्त्यव्यभिचाराभ्यां गवादिव्यक्तीनामिति योज्यम् । इदं त्वभिधानमाप्तोपदेशतया लक्षणं बोधयत्युत लिङ्गादिभावेनेत्यादिना विकल्प्य दूषितस्योत्तरमाह **इदं चेति** । **प्रयोगान्तरवदिति** । कथायां वाद्यन्तरप्रयुक्तप्रयोगो **यथा** स्मारकत्वादिनोपयुज्यते तथेत्यर्थः । **जिज्ञासेति** । कथं व्याप्तिरिति व्या(प्तौ)प्तिप्रमाणजिज्ञासाजनकत्वेनेत्यर्थः । स्मारकत्वेनोपयुज्यत इत्येतं पक्षं उपपाद्य जिज्ञासाजनकत्वेनेतिपक्षं पक्षभेदेनोपपादयति **यद्वेति** । यद्वा व्यवहारार्थं लक्षणाभिधानमित्येतत् उपपाद्य प्रवृत्तिनिमित्तावधारणार्थं तदितिपक्षमुपपादयति **यद्वेति** । इतरव्यवच्छेदबोधार्थं लक्षणोक्तिरित्येतद्व्यनक्ति **अथवेति** । यद्वा लक्ष्याद्भिन्नं लक्षणं इतरव्यवच्छेदव्यवहर्तव्यते प्रतिपादयतीति प्रागुक्तम् । तत्र व्यवहारोपपादकत्वं स्मृतव्याप्तिश्चेत्यादिनोपपादितम् । इतरव्यवच्छेदव्यवहर्तव्यताप्रतिपादकत्वं व्यनक्ति **अथवेति** । लक्ष्यानतिरिक्तं लक्षणं तु प्रवृत्तिनिमित्तावधारणार्थमित्येतत् यद्वेत्यादिनोपपादितमिति ज्ञेयम् । **इदमपीति** । सास्नादिमानेव गौरित्यादिवाक्यमपि पूर्ववत् पृथिवीत्वं पृथिवीपदप्रवृत्तिनिमित्तमिति वाक्यवत् वक्तुराप्तत्वावधारणे तावतैव श्रोतुः परितोषः । तदनवधारणे तु श्रोतारं प्रति सास्नादिमत्त्वस्य गोत्वेनैव व्याप्तत्वादिति हेतुवाक्यमपेक्षितमिति द्वयीं गतिमवलम्बत इत्यर्थः ।

यादु०— ननु लक्षणस्य प्रत्यक्षादिसिद्धत्वे तदभिधानवैयर्थ्यमुक्तमेवेत्यत आह **न च यथार्थमिति** । व्यवहारनिदानत्वादिनेत्यत्रादिपदेनेतरपक्षत्रयपरिग्रहः । **पूर्वं** लक्षणभेदेनोक्तं पक्षचतुष्टयमवस्थाभेदेन तत्रोपपादयितुमाह **तथा हीति** । यद्यपीदमुपपादनं तत्रैवं कर्तव्यं तथाऽपि लक्षणवाक्यप्रतिपाद्यं न केवलं लक्षणं,

किन्तु व्यवहारनिदानत्वादिनैवेति प्रमेयज्ञाने तदुपपादनस्यावसरो नेत्यत्रैव तत्कृतमिति ज्ञेयम् । तत्र तावदतिरिक्तलक्षणे व्यवहारनिदानत्वमुपपादयति **अयं गौरिति** । उपदेशादेरित्यत्रादिपदेन भृङ्गग्रहणादिना प्रदर्शनादिसङ्ग्रहः किमिदं त्वदभिधानमाप्तोपदेशतया लक्षणं बोधयत्युत लिङ्गादिभावेनेति पृष्टस्य परिहारमाह **इदं चेत्यादिना** । **प्रयोगान्तरवदिति** । कथायां प्रतिवादिनं प्रति क्रियमाणानुमानप्रयोगवदित्यर्थः । प्रवृत्तिनिमित्तावधारणार्थं लक्षणप्रणयनमित्येतदनतिरिक्तलक्षणे उपपादयति **यद्वेति** । अत्र प्रयोगान्तरवदित्युक्तसमाधानासम्भवादाह **तत्र यस्येति** । इदमुपलक्षणम् । इतरव्यक्तिषु स्वतन्त्रव्यवहारार्थत्वमपि प्रागुक्तत्वाद् ग्राह्यम् । प्रथमद्वितीयपक्षावतिरिक्तलक्षणे उपपादयति **अथवेति** । गोस्वरूपावधारणमुखेनेत्यनेन द्वितीयपक्षोपपादनम् । विप्रतिपन्ना गौर्भवितुमर्हति सास्नादिमत्त्वादिति प्रयोगसूचनात् । अस्यावधारणस्य व्यवच्छेदानुमित्युपयोगं दर्शयितुमवधारणमुखेनेत्युक्तम् । **पूर्ववदिति** । प्रयोगान्तरवदित्यादिनोक्तवदित्यर्थः ।

वं०प०— अभ्युपगच्छाम इति । यद्यपि सास्नादिमान् गौरिति वाक्ये लक्षणमपि प्रतिपाद्यं भवति, तथाऽपि तत्प्रतिपादने न तात्पर्यं किन्तु प्रत्यक्षादिना ज्ञातं लक्षणमनूद्य तस्य व्यवहारकारणत्वबोधन एवेति न दोष इति ज्ञेयम् । **अन्यतः** प्रत्यक्षादितः । **तस्य** लक्षणस्य । **इदं** लक्षणवाक्यम् । **तदिति** । व्यवहारकारणत्वेत्यर्थः । लक्ष्यातिरिक्तलक्षणस्य व्यवहारहेतुत्वमुपपादयति **तथा हीति** । इयमेव व्यक्तिर्गोशब्दार्थ इति शेषः । **प्रयोगान्तरेति** । यो धूमवान् सोऽग्निमानित्यादिप्रयोगान्तरेत्यर्थः । लक्ष्यानतिरिक्तलक्षणस्य व्यवहारहेतुतामुपपादयति **यद्वेति** । **अपरं** यस्य वक्तर्याप्तिबुद्धिर्नास्ति तं प्रतीत्यर्थः । **गौर्नाम** गौरिति प्रसिद्धः । लक्ष्यातिरिक्तलक्षणस्येतरव्यावृत्तिहेतुत्वमुपपादयति **अथवेति** । **इदमपि** वाक्यम् । **पूर्ववत** यस्य वक्तरीत्याद्युक्तरीत्या । **द्वयी** ज्ञाताप्तभावं प्रति तावत एव वाक्यस्य बोधकता अपरा तु हेतुवाक्यसापेक्षस्येति गतिद्वयमित्यर्थः ।

कं०रा०— नन्ववगतं लक्षणं फलहेतुस्तदवगमश्च **यथायथं** प्रत्यक्षादिप्रमाणादित्यत्रापि लक्षणाभिधानं **व्यर्थं** तदभिधानस्य लक्षणज्ञानोत्पादातिरिक्तं प्रयोजनाभावाल्लक्षणज्ञानस्य च यथायथं प्रत्यक्षादिप्रमाणैरुत्पन्नत्वादित्युक्तमेवेत्यत आह **न चेति** । **इदमिति** । यः सास्नादिमान् स गोशब्दार्थ इति व्याप्तिविषयं सास्नादिमान् गौरिति लक्षणवाक्यमाहेत्यर्थः । **प्रयोगान्तरवदिति** । यो धूमवान् सः वह्निमानित्यादि प्रयोगान्तरवदित्यर्थः । **अपरमिति** । यस्य श्रोतुर्वक्तृव्याप्तत्वबुद्धिर्नास्ति तं प्रति तु पृथिवीत्वं पृथिवीशब्दप्रवृत्तिनिमित्तमित्यस्य वाक्यस्याव्याप्त्यतिव्याप्त्यसम्भवशून्यत्वादिति शेषः प्रवर्तत इत्यर्थः ।

श्रीनिधि०— पृथिवीति पदं वा व्यक्तिविशेषस्य तदर्थतां वेति । परस्परसमुच्चये वाशब्दौ ।

शे०वा०— समाधानाभिधानं प्रतिजानीते **अत्रेति** । निरवद्यत्वात्प्रथमं पक्षं परिगृह्णाति **उक्तमिति** । ततश्चानवगतपक्षोक्तदोषोऽनङ्गीकारपराहत इति भावः । नन्वत्रापि दोषोऽभिहितः । किमन्यस्मात्तदवगम उत

त्वदीयाल्लक्षणवाक्यात्क्वितः प्रथमं पक्षं परिगृह्णाति **तदवगमश्चेति** । नन्वेवं लक्षणस्य प्रत्यक्षादिसिद्धत्वात् तदभिधानवैयर्थ्यमित्यत आह **न चेति** । तर्ह्यनवगतस्यावगन्तव्यस्य असत्त्वात्तदभिधानवैयर्थ्यमिति शङ्कते **किन्त्विति** । लक्षणाभिधानस्य न लक्षणस्वरूपज्ञानं प्रयोजनं येनान्यतस्तत्सिद्धावभिधानवैयर्थ्यं स्यात् अस्य चाप्तवाक्यत्वेनाबोधकत्वं स्यात् अपि त्वन्यदेव व्यवहारादिनिदानत्वज्ञानं प्रयोजनमित्याशयेन परिहरति **य इति** । यथार्थत्वं प्रमाणव्यवहारहेतुरिति न जानातीत्यर्थः । आदिपदेन प्रागुक्तस्येतरपक्षत्रयस्य सङ्ग्रहः । कथं लक्षणवाक्येन लक्षणस्य व्यवहारनिदानत्वादिकं बोध्यत इत्यतो व्यवस्थया तद्दर्शयितुमाह **तथा हीति** । उपदेशादिनैवैतत्फलसिद्धिसम्भवात् किं लक्षणेनेत्यत आह **उपदेशादेरिति** । आदिपदेन भृङ्गग्रहणादिना प्रदर्शनादिपरिग्रहः । आनन्त्यादिनेत्यादिपदेन व्यभिचारपरिग्रहः । नन्वेतद्वाक्यमनुमानतया व्याप्तिं बोधयति किंवाऽऽप्तवाक्यतया । आद्येऽनवस्था द्वितीये त्वसम्भवो वादिन आप्तत्वासिद्धेरित्याशङ्क्याह **इदं चेति** । तर्हि प्रकारान्तरासम्भवेन तद्वैयर्थ्यमित्याशङ्क्य प्रकारद्वयेन तत्सार्थक्यमाह **अपि त्विति** । **प्रयोगान्तरवदिति** । यो धूमवानसावग्निमानिति कथायां प्रतिवादिनं प्रति वादिना क्रियमाणप्रयोगवदित्यर्थः । एकसम्बन्धि-दर्शनमपरसम्बन्धिस्मारकमिति न्यायात् व्याप्त्यादिविषयशब्ददर्शने वादिना पूर्वानुभूतव्याप्तिपदार्थः स्मार्यते तत्स्मारकत्वेन वाक्यस्यार्थवत्त्वमित्याशयः । भवत्वेवं पूर्वप्रतिपन्नव्याप्तिविषये । यत्र पुनरप्रतिपन्न-व्याप्तिविषयकमेव व्याप्तिवाक्यं प्रयुज्यते तत्र कथं स्मारकत्वमित्यत आह **अप्रतीतायास्त्विति** । वादिना प्रयुक्तं वाक्यमुपश्रुत्य प्रतिवादिनो जिज्ञासा जायते किमनेन साधनमुपन्यस्तमिति । जिज्ञासमानस्य च तत्साधकप्रमाणप्रवृत्त्या व्याप्तिप्रमोत्पत्तिः स्वात्मनीति प्रमोत्पादकमिति कृत्वा न तद्वैयर्थ्यमिति भावः ।

इदानीं लक्ष्यानतिरिक्तलक्षणप्रतिपादकवाक्यस्य प्रवृत्तिनिमित्तावधारकत्वमुपपादयति **यद्वेति** । वाक्यस्य प्रवृत्तिनिमित्तत्वबोधकत्वं किमाप्तवाक्यतया किंवाऽनुमानत्वेनेत्यतः पुरुषभेदेनोभयथाऽपीत्याह **तत्रेति** ।

लक्ष्यातिरिक्तलक्षणप्रतिपादकवाक्यस्यैव सजातीयादिव्यवच्छेदेन लक्ष्यस्वरूपावधारकत्वं प्रागुक्तमुप-पादयति **अथवेति** । **द्वयीं गतिमिति** । यस्य वक्तर्याप्तिबुद्धिः स तावता सन्तुष्यति । अपरं प्रति तु अव्याप्त्यादिशून्यत्वादिति वाक्यशेषः प्रवर्तत इति द्वयीं गतिमित्यर्थः ।

वा०र०— **व्यवहारनिदानत्वादिनेति** मूले आदिपदेन प्रवृत्तिनिमित्तावधारणत्वसजातीयादि-व्यवच्छिन्नलक्ष्यप्रतीतिजनकत्वरूपस्येव प्रमाणत्वादिप्रतीतये तद्विशेषोपदर्शकत्वरूपस्यापरिग्रहणम् । परन्तु चतुर्थप्रकारानुपदर्शनस्येष्टत्वात् । अत एव यथायथं चतुष्टयमपीति प्रतिज्ञायाऽपि मूले तृतीयमात्रस्य एव प्राक् प्रदर्शनं इत्याशयेनाह **आदिपदेन प्रागुक्तस्येति** । **व्यभिचारेति** । उपदेशादेः परस्परव्यभिचारेत्यर्थः । व्यक्तिः पदार्थः इति पक्षे व्यभिचारस्तु वैशेषिकपरीक्षायां वक्ष्यमाणोऽन्य एवेति ज्ञेयम् । वादिना प्रयुक्त-मिति वाक्यं व्याख्येयमस्ति । **आद्येऽनवस्थेति** । यद्यपि उक्तरीत्या लक्षणाविनाभावो दर्शयितुमशक्य

इत्यप्यभिधातुं शक्यम् । तथापि तस्य च स्पष्टत्वात् । शिष्यैरेव तदूह्यतां इत्याशयेन अनवस्थामात्रमुक्तमिति ज्ञेयम् । व्याप्तिपदार्थः स्मर्यते इति मूलकोशे पाठः । वादिनेति पूर्वोक्तेः । वादिनेत्यस्य प्रतिवादिनेत्यर्थात् स्मार्यते इति पाठः, ह्रस्वपाठोऽपीत्यप्याहुः । यद्यपि अयं गौरित्याद्युपदेशादिनेति पक्षस्य लक्ष्यातिरिक्तलक्षणे व्यवहारकारणताप्रतिपादकत्वेनावतारः कार्यः तथापि इदानीं लक्ष्यातिरिक्तलक्षण इत्युत्तरग्रन्थानुसारेणास्य तत्परत्वाविज्ञानं सुशब्दमित्याशयेन तथावताराभावात् न दोष इति ज्ञेयम् ।

स०व्रा०— लक्ष्यातिरिक्तलक्षणस्य व्यवहारहेतुत्वमुपपादयति **तथा हीति** । उपदेशादेरित्यादिपदेन वृद्धव्यवहारपरामर्शः । आनन्त्यादेरित्यनेन च व्यभिचारस्येति ज्ञेयम् । उपदेशस्याशक्यत्वे व्यक्त्यानन्त्यं हेतुः । आदिशब्दोक्तव्यभिचारस्तु वृद्धव्यवहारेण, तदसम्भवे तत्र च वृद्धव्यवहारस्य नियतैकव्यक्तिविषयत्वाभावो व्यभिचारपदेनोक्त इति भावः । **जिज्ञासाजननद्वारेणेति** । किमनेन साधनमुक्तं भवति इत्येवं जिज्ञासा-जननद्वारेणेत्यर्थः । **प्रमोत्पादकत्वेनेति** । अत्र प्रमाणशब्दस्य करणसाधनत्वं भावसाधनत्वं चाभिप्रेतम् । तथा च लिङ्गानुसन्धानरूपप्रमाणस्य तत्साध्यप्रमितेश्चोत्पादकत्वेनेत्यर्थः । स्वरूपानतिरिक्तस्य व्यवहारकारणत्व-मुपपादयति **यद्वेति** । लक्ष्यातिरिक्तस्य व्यावृत्तिहेतुत्वमुपपादयितुमाह **अथवेति** । **पूर्ववदिति** । यस्य वक्तरि आप्तिबुद्धिः स तावता सन्तुष्यति । अपरं प्रति त्वव्याप्त्यादिशून्यत्वादिति वाक्यशेषः इति **पूर्ववदित्यर्थः** ।

विठ्ठल०— ननु लक्षणस्य प्रत्यक्षादिसिद्धत्वेन तदभिधानमुक्तमेवेत्यत आह **न च यथार्थमिति** । **उपदेशादेः** इत्यादिपदेन वृद्धव्यवहारं शृङ्गग्राहकत्वादिना प्रदर्शनसङ्ग्रहः । **आनन्त्यादिने**त्यत्राप्रत्यक्षत्वसङ्ग्रहः । इदं त्वभिधानमुपदेशतया लक्षणं बोधयत्युत लिङ्गादिभावेनेति विकल्प्य दूषितस्योत्तरमाह **इदं चेति** । **प्रयोगान्तरवदिति** । पञ्चावयववाक्यप्रयोगवदित्यर्थः । व्याप्तिस्मारकत्वेनेति पक्षमुपपाद्य जिज्ञासाजनकत्वेनेति पक्षमुपपादयति **यद्वेति** । अथवा व्यवहारार्थं लक्षणाभिधानमित्युपपाद्य प्रवृत्तिनिमित्तावधारणार्थं तदिति पक्ष-मुपपादयति **यद्वेति** । इतरेतरव्यवच्छेदार्थं लक्षणोक्तिरित्येतद्व्यनक्ति **अथवेति** । यद्वा लक्ष्याद्भिन्नं लक्षण-मितरव्यवच्छेदव्यवहर्तव्यतां प्रतिपादयतीति प्रागुक्तम् । तत्र व्यवहारोपपादकत्वं स्मृतव्याप्तिश्चेत्यादिनोप-पादितम् । इतरव्यवच्छेदप्रतिपादकत्वं तु व्यनक्ति **अथवेति** । लक्ष्यातिरिक्तं तु लक्षणं प्रवृत्तिनिमित्ताव-धारणार्थमित्येतद्वेत्यादिनोपपादितमिति ज्ञेयम् । **इदमिति** । सास्नादिमानेव गौरित्यादिवाक्यमपि पूर्ववत् । पृथिवीत्वं पृथिवीपदप्रवृत्तिनिमित्तमिति वाक्यवक्तुराप्तत्वावधारणे तावतैव श्रोता तुष्यति । **तदनवधारणेति** । श्रोतारं प्रति सास्नादिमत्त्वस्य गोत्वेन व्याप्तत्वादिहेतुवाचमपेक्षत इति द्वितीयगतिमवलम्बत इत्यर्थः ।

॥ इति तत्र लक्षणावगतेः कारणत्वाङ्गीकारः ॥

* * *

॥ अथ तत्कारणत्वविकल्पोक्तविषयाणां दूषणम् ॥

६७ सु०— नन्वत्र तावदेवं प्रयोक्तव्यम् । अयं गोत्वेन व्यवहर्तव्यः सास्नादिमत्त्वादिति । तत्र किं गौर्व्यवहारस्य विशेषणं गोशब्दो वा । आद्ये यद्यसौ गोविशिष्टं व्यवहारं नाज्ञासीत् तदा कथं पुरोवर्तिव्यक्तौ तस्य कर्तव्यतामनुमानादपि जानीयात्, न ह्यविदिताग्निरनुमानादग्निसम्बन्धं बोधयितुं शक्यः; अथाज्ञासीत्तदा ज्ञातज्ञापकत्वेन व्यर्थमनुमानम् । न द्वितीयः, तदा हि 'अयं गोशब्दाभिधेयः सास्नादिमत्त्वात्' इत्यनुमानं स्यात्, तत्र चातिप्रसङ्गः । तत एव जबगडदशादिशब्दाभिधेयत्वमपि साध्यं स्यात्, ते सामान्यतोऽप्यर्थवत्तया न प्रसिद्धाः । नैवं गोशब्द इत्यस्ति विशेष इति चेत्, तथाऽपि शशविषाणादिशब्दाभिधेयत्वं साध्यताम्, तेऽप्यसद्विषयतयैव प्रसिद्धाः । गौरस्तीत्यादिप्रयोगाद् गोशब्दो नैवमिति चेत्, एवमपि स्वस्तिमतीत्यादिशब्दवाच्यतानुमानं गोमात्रे स्यात् । अथ सत्यपि गोत्वे तदन्यत्र तदप्रयोगान्नेति चेत् । एवं तर्हि 'यत्र सास्नादिमत्त्वं नास्ति तत्र गोशब्दप्रयोगोऽपि नास्ति, यत्र सास्नादिमत्त्वमस्ति तत्र सर्वत्रास्ती'ति यो जानीते तं प्रति लक्षणाभिधानमिति स्यात्, स च व्यवहारान्तरवदन्वयव्यतिरेकाभ्यामेव वाच्यवाचकभावमवधारितवानिति व्यर्थमनुमानमिति ।

मैवम् । उभयत्रापि दोषाभावात् । केवलव्यतिरेकित्वे हि कथञ्चिदेतदभिधातुं युक्तम्, उपदेशादिना विशेषणेन गवा विशेषितं व्यवहारमवगतवतो हि तदन्यत्र तत्कर्तव्यताऽनुमानसाध्येत्यङ्गीकारे को विरोधः स्यात् ।

शब्दविशेषितव्यवहारकर्तव्यतासाधनेऽतिप्रसङ्गः किं बोध्यस्य बोधकस्य वेति वाच्यम् । नाद्यः, तेन तद्व्याप्तेः अनवगतत्वात्, अवगतत्वाच्च गोशब्दवाच्यताव्याप्तेः । न द्वितीयः, तेनाऽपि पूर्वं वृद्धवचनादिना तथैव व्याप्तेरवगतत्वात्, प्रयोगभावाभावाभ्यां बाधस्य निर्णीतत्वाच्च । न हि बोध्यो बाधपरिचयशून्य इत्येतावता परिचितबाधेनापि बोधकेन विपरीतं बोधनीयम्, विप्रलम्भकत्वापातात्, तत्त्वनिर्णयार्थत्वाच्च वादकथानुसारिणः शास्त्रस्येति ।

एवं पक्षान्तरेऽप्यनुमानप्रयोगप्रकारो बोद्धव्यः ।

परि०— अयं गौरित्युपदेशादिनैकस्यां गोव्यक्तौ गोशब्दार्थतयावगतायामिति प्रागुक्तौपदेशिकप्राथमिकज्ञानस्योपयोगं लक्षणस्यान्वयव्यतिरेकिलिङ्गतासम्पादनेनेति विवक्षुः लक्षणमपि केवलव्यतिरेकीति परोक्तेर्दूषणं वक्तुं शङ्कामुट्टङ्कयति **नन्वत्रेत्यादिना मैवमित्यन्तेन** । **अत्रेति** । यस्सास्नादिमान् स गोशब्दार्थ इत्यभिमतव्याप्तिविषय इत्यर्थः । **गौर्व्यवहारस्य विशेषणं गोशब्दो वेति** । गौर्व्यवहारस्य विषयतया व्यावर्तक इत्यर्थः । गोत्वप्रकारकगोपिण्डविशेष्यकव्यवहारोऽत्र पुरोवर्तिपिण्डे कर्तव्य इति साध्यार्थो विवक्षित उत गोशब्दघटितव्यवहारोऽत्र कर्तव्य इति साध्यार्थो विवक्षित इति विकल्पद्वयस्य फलितार्थः । अविदिताग्निरिति बहुव्रीहिः ॥ पुमानिति शेषः । **अथाज्ञासीदिति** । ज्ञातवानित्यर्थः । तज्ज्ञानं च केवलव्यतिरेकित्वं लक्षणस्य जानतो मते पुरोवर्तिन्येवेति वाच्यम् । न त्वन्यत्र । तथात्वेऽन्वयित्वापत्तेः । तथा च दोषमाह **तदा ज्ञातज्ञापकत्वेनेति** । अतिप्रसङ्ग इत्युक्तमेव व्यनक्ति **तत एवेति** । अस्मादेव हेतोरित्यर्थः । अनेनैव हेतुनेति यावत् । गोशब्दस्तु सद्विषय इति भावेनाह **गौरस्तीत्यादिप्रयोगाद्गोशब्दो नैवमिति चेदिति** । असद्विषयो नेत्यर्थः । **स्वस्तिमतीत्यादीति** । स्वस्तिमतीति गोविशेषस्य नाम । आदिशब्देन गृष्ट्यादिशब्दग्रहः । अस्मिन्पक्षे लक्षणवैयर्थ्यं कथयितुमुपोद्घातयति **एवं तर्हीति** । यदर्थमुपोद्घातितं तद्दर्शयति **स चेति** । **व्यवहारान्तरवदिति** । वृद्धव्यवहारेऽन्वयव्यतिरेकाभ्यां घटदिशब्दान्तरसङ्केतमिवेत्यर्थः । **उभयत्रेति** । गौर्व्यवहारस्य विशेषणमिति पक्षे गोशब्दः विशेषणमिति च पक्ष इत्यर्थः । प्रथमपक्षे विक(ल्पाभि)ल्प्याभिमतं दोषं परिहर्तुं गोविशिष्टव्यवहारं नाज्ञासीदिति पक्षं नाङ्गीकरोमीत्याह **केवलव्यतिरेकित्वे हीति** । व्यवहारादिसा(धक)ध्यकलक्षणरूपहेतोरिति योज्यम् । **एतदिति** । अप्रसिद्धविशेषणत्वादिकमित्यर्थः । साध्यप्रसिद्धेर्वादिवाक्यादिनापि सम्भवात् कथञ्चिदित्युक्तिः । द्वितीयपक्षेऽभिहितं दोषं निराह **शब्देति** । **बोध्यस्येति** । व्युत्पित्सोः पुरुषस्येत्यर्थः । **बोधकस्य** व्युत्पादकपुरुषस्य । **तद्व्याप्तेरिति** । जबगडदशादिशब्दवाच्यत्वरूपसाध्येन लक्षणरूपहेतोर्व्याप्तेरज्ञानादित्यर्थः । **पूर्वं वृद्धवचनादिनेति** । आदिपदेन व्यवहारादिग्रहः । विपरीतं कुतो न बुद्ध्यते बोधक इत्यत आह **प्रयोगेति** । गवादिशब्दप्रयोगस्य भावेन जबगडदशादिशब्दप्रयोगस्याभावेन च गवादिशब्दवाच्यत्वस्येतरशब्दावाच्यत्वस्य (बोध्येनैवनि)बुद्ध्येकनिर्णीतत्वाच्चेत्यर्थः । परं प्रति विपरीतं वा बोधको बोधयत्वित्यत आह **न हीति** । अस्तु विप्रलम्भकतेत्यत आह **तत्त्वेति** । **एवं पक्षान्तरेऽपीति** । यद्वेति अथवेति चोक्ते पक्षद्वयेऽपीत्यर्थः । पृथिवीत्वं पृथिवीशब्दप्रवृत्तिनिमित्तम्

अव्याप्त्यादिशून्यत्वात् सामान्यव्याप्त्या घटशब्दप्रवृत्तिनिमित्तघटत्ववदिति । गौरितरभिन्ना सास्नादिमत्त्वात् उपदेशावगतपूर्वगोव्यक्तिवदित्यादिरूपेण प्रयोगो द्रष्टव्यः ।

गु०दी०—— गोत्वेन व्यवहर्तव्य इत्यत्र गोत्ववत्तया व्यवहर्तव्यो गोशब्दवाच्यतया व्यवहर्तव्य इत्यर्थद्वयमभिप्रेत्य शङ्कते **तत्र किमिति** । **एवमपि स्वस्तिमतीत्यादिशब्दवाच्यतानुमानम्** इत्यत्र स्वस्तिमती शोभनक्षीरवती । आदिशब्देन गृष्ट्यादिपदं गृह्यते । गोमात्रे सौरभेय्यां वृषभे च । **विप्रलम्भकतापातात्** इत्युपलक्षणम् । एवं वदता त्वयाऽपि निर्गुणनिर्विशेषादिश्रुत्या निर्गुणादिव्यवहारं कुर्वता शून्यश्रुत्या शून्यमित्यादि व्यवहारः कुतो न क्रियते । जन्मादिसूत्रोक्तलक्षणवत एव ब्रह्मत्वान्न शून्यादिव्यवहारो ब्रह्मणीति यदि मन्यसे तर्हि लक्षणचरणानुसरणं त्वयाऽपि कर्तव्यम् । एवं च मयाऽपि सास्नादिमत्त्वलक्षणस्य गोमात्रे सत्त्वेन गोमात्रानुस्यूतो लक्षणवाक्ये सहनिर्दिष्टश्च गोशब्दव्यवहार एव क्रियते न त्वेकदेशबोधकोऽन्यबोधको विपरीतबोधको वा शब्दो व्यवह्रियत इति परोऽपि कुतो न ब्रूयादित्यपि ग्राह्यम् ।

यादु०—— लक्षणवाक्य परार्थानुमानप्रयोगवद्व्यवहारानुमित्युपयोगीत्युक्तं तदाक्षिपति **नन्वत्रेति** । व्यवहारमात्रविषयत्वं त्वया न साध्यते गोत्वेनेति विशेषणवैयर्थ्यप्रसङ्गात् किन्तु व्यवहारविशेषविषयत्वम् । स च व्यवहारविशेषः पक्ष एवेति प्रथमकल्पार्थमभिप्रेत्य दूषयति **आद्य इति** । **तदा कथमिति** । अप्रसिद्धविशेषणत्वेन पक्षाभासत्वादिति भावः । सर्वप्रमाणानामनधिगतगन्तृस्वभावत्वादन्यतो व्यवहारस्य अनवगतावपि व्यतिरेक्यनुमानरूपलक्षणवाक्यादेव तदधिगतिः किन्न स्यादित्यत आह **न हीति** । अविदितोऽग्निर्येन सोऽविदिताग्निः । प्रमाणानामनधिगतज्ञापकत्वेऽप्यनुमानस्य सामान्यतोऽन्यत्र प्रसिद्धज्ञापकत्वमेव । अन्यथा व्याप्तिग्रहाद्यसम्भवादिति भावः । सास्नादिमत्त्वेन गोशब्दाभिधेयत्वसाधने किं गोशब्दस्य सास्नादिमद्भिन्नेऽप्रयोगमात्रं मूलम् उत सास्नादिमति सर्वत्र प्रयोगोऽपि वेति विकल्पं मनसि निधायाद्येऽतिप्रसङ्गमाह **तत्र चेति** । तमेवाह **तत एवेति** । सास्नादिमत्त्वादेवेत्यर्थः । अनुमाने मूलस्यान्यत्राप्रयोगमात्रस्याविशेषादिति भावः । नन्वर्थवत्तया प्रसिद्धत्वे सत्यन्यत्राप्रयोगो मूलमतो नोक्तातिप्रसङ्ग इत्याशयेन शङ्कते **ते सामान्यत इति** । ननु सदर्थकत्वे सत्यन्यत्राप्रयोगो मूलमतो नोक्तातिप्रसङ्ग इत्याशङ्कते **तेऽपीति** । सास्नादिमति सर्वत्र प्रयोगोऽपि मूलं स्वस्तिमतीत्यादिशब्देषु तदभावान्नोक्तदोष इति द्वितीयमाशङ्कते **अथ सत्त्वपीति** । गोशब्देन गोर्भावः सास्नादिमत्त्वं ग्राह्यम् । तस्यैव प्रकृतत्वात् । तथा च तदन्यत्र स्वस्तिमदन्यगोव्यक्तिषु सास्नादिमत्त्वे सत्यपि तदप्रयोगात् । स्वस्तिमत्यादिशब्दाप्रयोगादित्यर्थः । **व्यवहारान्तरवदिति** । शब्दान्तरवदित्यर्थः । तथा च यथा वृद्धव्यवहारेऽन्वयव्यतिरेकाभ्यां घटादिशब्दे सङ्गत्यधिगतिः तथा गोशब्देऽपि तत एव सङ्गत्यधिगतेर्व्यर्थं लक्षणमित्यर्थः । **कथञ्चिदेतदिति** । अप्रसिद्धविशेषणत्वमित्यर्थः । तत्रापि सामान्यतः साध्यप्रसिद्धेर्वक्तुं शक्यत्वादित्याशयेनोक्तं **कथञ्चिदिति** । **तेन तद्व्यासेरिति** । तथा च सास्नादिमत्त्वेन गोशब्दवाच्यतानुमाने तदन्यत्राप्रयोगादिकं न मूलं येनोक्तदोषः किन्तु व्याप्तिज्ञानमेव । तच्च सास्नादिमत्त्वे गोशब्दवाच्यतयाऽस्ति न स्वस्तिमतीत्यादिशब्दवाच्यतयाऽतो नातिप्रसङ्गः । व्याप्तिज्ञानार्थमेव च लक्षणवाक्यमुपयुज्यत इति भावः ।

बाधस्येति । स्वस्तिमतीत्यादिशब्दवाच्यत्वरूपसाध्याभावस्येत्यर्थः । ननु येनानाप्तोपदेशेन **सास्नादिमत्त्वे** स्वस्तिमतीत्यादिशब्दवाच्यताव्याप्तिर्गृहीता तादृशं बोध्यं प्रति बोधकेन तच्छब्दवाच्यत्वं सास्नादिमत्त्वेन कुतो न बोधनीयम् । प्रयोगभावाभावयोस्तेनाज्ञातत्वेन बाधनिर्णयाभावादित्यत आह **न हीति** । **एवं पक्षान्तरेऽपीति** । यद्वाऽथवेत्युक्तपक्षान्तरेऽपीत्यर्थः । विवादास्पदं पृथिवीत्वेन व्यवहर्तव्यं पृथिवीत्ववत्त्वादित्यत्रोक्तरीत्यैव समाधानसम्भवात् गौरितरेभ्यो भिद्यते सास्नादिमत्त्वादित्यत्रापीतरभेदस्य पूर्वमवगमेऽनुमानं व्यर्थम् अनवगमेऽप्रसिद्धविशेषणतेति शङ्कायां उपदेशादिना व्यक्तिविशेषे इतरभेदनिश्चये तद्दृष्टान्तेनान्यत्रेतरभेदसाधनं सुलभमिति परिहारसम्भवादिति भावः ।

वं०प०— गौर्व्यवहारस्येति । गोरूपार्थविषयको व्यवहार इत्यर्थः । साध्यभूतं गोधर्मिकं व्यवहारं जानाति वा । द्वितीये आह **यद्यसाविति** । **जानीयादिति** । अप्रसिद्धविशेषणतापत्त्येति शेषः । **तस्य** व्यवहारस्य । अविदितोऽग्निर्येनासौ तथा । आद्ये त्वाह **अथेति** । तत एव सास्नादिमत्त्वहेतुनैव साध्यं स्यात् । श्रोतृपुरुषेण न **प्रसिद्धाः** प्रतिपाद्येन न ज्ञाताः । **अस्ति विशेष इति** । तथा च गोशब्दस्यार्थविशेषवत्त्वेन ज्ञातत्वात् तच्छब्दवाच्यत्वमेव साधयतीत्यर्थः । **प्रसिद्धा** असद्विषयकत्वेन ज्ञाता इत्यर्थः । **नैवम्** असद्विषयको न । अपि तु सद्विशेषवाचकत्वेन ज्ञातत्वात् तच्छब्दवाच्यत्वमेवानुमिनोतीत्यर्थः । **स्वस्तिमती** साधुत्वादिस्वभाववती क्षेमवती वाऽङ्गदार्ढ्यवती वा । ननु स्वतिमच्छब्दवाच्यत्वं गोमात्रे नानुमीयते । गोत्वरूपे लक्ष्यतावच्छेदके तत्समनियतसास्नादिमत्त्वे वा सत्यपि स्वस्तिमद्भिन्नगोव्यक्तौ स्वस्तिमच्छब्दो न प्रयुज्यते । प्रयुज्यते च गोशब्द इति तेन ज्ञातत्वादित्याह **अथेति** । अस्मिन्पक्षे लक्षणवैयर्थ्यं वक्तुमुपोद्घातमाह **एवं तर्हीति** । गोत्वादिके सत्यपि स्वस्तिमच्छब्दप्रयोगो नास्तीति गोमात्रे स्वस्तिमच्छब्दवाच्यतां नानुमिनोतीत्युक्त्या यत्र सास्नादिमत्वं गोत्वं वा वर्तते तत्रैव गोशब्दवाच्यत्वमस्ति नो चेन्नेति यो जानीते तं प्रत्येवेदं लक्षणवचनमिति वाच्यम् । तथा च व्यर्थमनुमानमनुमानफलस्य पूर्वमेव सिद्धत्वादित्याह **स चेति** । **व्यवहारान्तरवदिति** । घटं प्रति दण्डस्य कारणत्वव्यवहारवदित्यर्थः । गोधर्मिक एव व्यवहारः साध्यते । तत्र तं जानाति न वेति पृष्टम् । तत्र न जानातीति वदामः । तर्ह्यप्रसिद्धविशेषणतेति चेत्तत्राह **केवलेति** । अयं गोविषयकव्यवहारविषय इत्यनुमानस्येत्यर्थः । विशेषणेन गवा गोरूपविशेषणेनेत्यर्थः । **तदन्यत्र** उपदेशादिनाऽवगतगोव्यक्तिभिन्नव्यक्त्यन्तर इत्यर्थः । तथा च दृष्टान्तस्य सम्भवादन्वयव्यतिरेक्यनुमानमिदम् । तथा च गोधर्मिकं व्यवहारं न जानातीत्यस्य कुत्रचिज्जानाति कुत्रचिन्न जानातीत्येवार्थो न तु न सर्वथा जानातीति । **तेन** बोध्येन । **तद्व्याप्तेः** सास्नादिमत्त्वे स्वस्तिमत्यादिशब्दवाच्यताव्याप्तेः । **अवगतत्वादिति** । उपदेशादिनैकस्यां गोव्यक्तावित्यर्थः । **तेन** बोधकेन । **तथैव** सास्नादिमत्त्वस्य गोशब्दवाच्यत्वेनैव । बोधकस्य सास्नादिमत्त्वेन गोशब्दवाच्यतानुमितिरेव भवति । कुतः । सास्नादिमद्व्यक्तौ गोशब्दप्रयोगभावस्य जबगडदादिशब्दप्रयोगाभावस्य च निर्णीतत्वेन जबगडदशादिशब्दवाच्यतासाधने बाधस्य निर्णीतत्वान्न तच्छब्दवाच्यतानुमितिर्भवति । अपि तु गोशब्दवाच्यतानुमितिरेवेत्याह **प्रयोगेति** । **परिचयः** ज्ञानम् ।

कं०रा०— अतिप्रसङ्गं दर्शयति **तत एवेति** । सास्नादिमत्वादेव जबगडदशादिशब्दाभिधेयत्वमपि साध्यं स्यादित्यर्थः । **न इति** । जबगडदशादिशब्दाः सामान्यतोऽप्यर्थवत्तया न प्रसिद्धाः गोशब्दस्तु न तथेत्यस्ति विशेषः अतः सास्नादिमत्वेन जबगडदशादिशब्दवाच्यत्वेन नानुमीयते किं तु गोशब्दवाच्यत्वमेवेति भावः । **शशविषाणादीति** । शशविषाणादिशब्दानामप्यर्थवत्त्वेन प्रसिद्धत्वादिति भावः । **गोमात्र इति** । गोविशेषे स्वस्तिमत्वादिशब्दवाच्यतानुमानस्येष्टत्वान्मात्रग्रहणम् । **तेनेति** । बोध्येन सास्नादिमत्वस्य जबगड-दशादिशब्दवाच्यत्वेन सह व्याप्तेरनवगतत्वात्सास्नादिमत्वेन तच्छब्दवाच्यत्वानुमानं न प्रसज्यत इति भावः । **अवगतत्वादिति** । सास्नादिमत्वस्य गोशब्दवाच्यतया सह व्याप्तेरवगतत्वात् सास्नादिमत्वेन गोशब्द-वाच्यतानुमानं तु भवत्येवेति भावः । **तेनापीति** । बोधकेनापि पूर्वं वृद्धवचनादिना सास्नादिमत्वस्य गोशब्दवाच्यत्वेनैव व्याप्तेरवगतत्वात् जबगडदशादिशब्दवाच्यत्वेन व्याप्तेरनवगतत्वादिति भावः । **प्रयोगेति** । सास्नादिमत्पिण्डे गोशब्दप्रयोगभावेन जबगडदशादिशब्दप्रयोगाभावेन च तस्य गोशब्दवाच्यत्वमिति बाधकस्य बोधकेन निर्णीतत्वाच्च तस्य तच्छब्दवाच्यत्वबोधनं न प्रसज्यत इति भावः । ननु बोधकस्य सास्नादिमत्पिण्डे जबगडदशादिशब्दवाच्यत्वं नास्तीति बाधनिर्णयत्वेऽपि बोध्यस्य तदभावात् तस्य तद्बोधनं तेन कुतो नाङ्गीक्रियत इत्यत आह **न हीति** ।

श्रीनिधि०— **गौर्व्यवहारस्य विशेषणं गोशब्दो वेति** । आद्ये व्यवहारः ज्ञानाभिलपनसाधारणः । द्वितीये तु अभिलपनपर इति विशेष इति द्रष्टव्यम् । अत्र द्वितीयपक्षोक्तदोषः कुतो नेति चेन्न । तर्ह्येवं वक्तव्यं अयं महिषविशिष्टव्यवहारविषयः । महिष इति प्रमाविषय इति यावत् । **सास्नादिमत्त्वादिति** । न च तद्युज्यते । बाधविरोधादेः स्फुटत्वात् । **न द्वितीय इति** । प्रथमपक्षोक्तदोषोऽप्यत्र द्रष्टव्यः । स्फुटत्वा-दनुक्तिः । **कथञ्चिदिति** । केवलव्यतिरेकित्वपक्षे विभ्रमप्रमासाधारण्येन प्रसिद्धिमात्रमलं न तु प्रमितिनियमः । स च प्रकृते सम्भवत्येव **गवयादौ** । अतः केवलव्यतिरेकित्वेऽपि न दोष इति एवमुक्तं उपदेशादिकारणेन अवगतवत इति कतिपयव्यक्तिष्विति भावः । **एवं पक्षान्तरेऽपीति** । प्रमाणत्वप्रतीतये तद्भिन्नोपदर्शनमिति पक्षे = याथार्थ्यप्रामाण्ययोर्भेदपक्षे, तेन तदशमानं तदेव तदिति पक्षे लक्षणान्तराभिप्रायेण वा । एतद्व्यतिरिक्त-स्थलापेक्षया वेति न कश्चिद्दोषः । चतुर्थे तु याथार्थ्यं प्रमाणशब्दप्रवृत्तिनिमित्तं भवितुमर्हति तत्त्वात् । न चाप्रयोजकत्वं अव्याप्त्यतिव्याप्त्यादिशून्यत्वादिति प्रयोक्तव्यम् ।

शे०वा०— लक्षणवाक्यं परार्थानुमानप्रयोगवद्व्यवहारानुमित्युपयोगीत्युक्तम् । तदाक्षिपति **नन्विति** । नात्र 'व्यवहर्तव्य' इति व्यवहारमात्रविषयत्वं साध्यम् । तथा सति गोत्वेनेति विशेषणवैयर्थ्यप्रसङ्गात् । किन्नाम व्यवहारविशेषविषयत्वमेव । स च विशेषः किं विषयभेदः किंवा शब्दभेद इति भावेन विकल्पयति **तत्रेति** । व्यवहारविषयो गौरेव विशेषणमिति प्रथमपक्षमाशङ्क्य दूषयति **आद्य इति** । अयमर्थः असौ बोध्यः तद्विषयविशिष्टं व्यवहारं किमज्ञासीदन्यतः किंवा नाज्ञासीत्, यदि नाज्ञासीत् तदा कथं गवादिव्यक्तौ तस्य

बाधस्येति । स्वस्तिमतीत्यादिशब्दवाच्यत्वरूपसाध्याभावस्येत्यर्थः । ननु येनानाप्तोपदेशेन सास्नादिमत्त्वे स्वस्तिमतीत्यादिशब्दवाच्यताव्याप्तिर्गृहीता तादृशं बोध्यं प्रति बोधकेन तच्छब्दवाच्यत्वं सास्नादिमत्त्वेन कुतो न बोधनीयम् । प्रयोगभावाभावयोस्तेनाज्ञातत्वेन बाधनिर्णयाभावादित्यत आह **न हीति** । **एवं पक्षान्तरेऽपीति** । यद्वाऽथवेत्युक्तपक्षान्तरेऽपीत्यर्थः । विवादास्पदं पृथिवीत्वेन व्यवहर्तव्यं पृथिवीत्ववत्त्वादित्यत्रोक्तरीत्यैव समाधानसम्भवात् गौरितरेभ्यो भिद्यते सास्नादिमत्त्वादित्यत्रापीतरभेदस्य पूर्वमवगमेऽनुमानं व्यर्थम् अनवगमेऽप्रसिद्धविशेषणतेति शङ्कायां उपदेशादिना व्यक्तिविशेषे इतरभेदनिश्चये तद्दृष्टान्तेनान्यत्रेतरभेदसाधनं सुलभमिति परिहारसम्भवादिति भावः ।

वं०प०— गौर्व्यवहारस्येति । गोरूपार्थविषयको व्यवहार इत्यर्थः । साध्यभूतं गोधर्मिकं व्यवहारं जानाति वा । द्वितीये आह **यद्यसाविति** । **जानीयादिति** । अप्रसिद्धविशेषणतापत्त्येति शेषः । **तस्य** व्यवहारस्य । अविदितोऽग्निर्येनासौ तथा । आद्ये त्वाह **अथेति** । तत एव सास्नादिमत्त्वहेतुनैव साध्यं स्यात् । श्रोतृपुरुषेण न **प्रसिद्धाः** प्रतिपाद्येन न ज्ञाताः । **अस्ति विशेष इति** । तथा च गोशब्दस्यार्थविशेषवत्त्वेन ज्ञातत्वात् तच्छब्दवाच्यत्वमेव साधयतीत्यर्थः । **प्रसिद्धा** असद्विषयकत्वेन ज्ञाता इत्यर्थः । **नैवम्** असद्विषयको न । अपि तु सद्विशेषवाचकत्वेन ज्ञातत्वात् तच्छब्दवाच्यत्वमेवानुमिनोतीत्यर्थः । **स्वस्तिमती** साधुत्वादिस्वभाववती क्षेमवती वाऽङ्गदार्ढ्यवती वा । ननु स्वतिमच्छब्दवाच्यत्वं गोमात्रे नानुमीयते । गोत्वरूपे लक्ष्यतावच्छेदके तत्समनियतसास्नादिमत्त्वे वा सत्यपि स्वस्तिमद्भिन्नगोव्यक्तौ स्वस्तिमच्छब्दो न प्रयुज्यते । प्रयुज्यते च गोशब्द इति तेन ज्ञातत्वादित्याह **अथेति** । अस्मिन्पक्षे लक्षणवैयर्थ्यं वक्तुमुपोद्घातमाह **एवं तर्हीति** । गोत्वादिके सत्यपि स्वस्तिमच्छब्दप्रयोगो नास्तीति गोमात्रे स्वस्तिमच्छब्दवाच्यतां नानुमिनोतीत्युक्त्या यत्र सास्नादिमत्वं गोत्वं वा वर्तते तत्रैव गोशब्दवाच्यत्वमस्ति नो चेन्नेति यो जानीते तं प्रत्येवेदं लक्षणवचनमिति वाच्यम् । तथा च व्यर्थमनुमानमनुमानफलस्य पूर्वमेव सिद्धत्वादित्याह **स चेति** । **व्यवहारान्तरवदिति** । घटं प्रति दण्डस्य कारणत्वव्यवहारवदित्यर्थः । गोधर्मिक एव व्यवहारः साध्यते । तत्र तं जानाति न वेति पृष्टम् । तत्र न जानातीति वदामः । तर्ह्यप्रसिद्धविशेषणतेति चेत्तत्राह **केवलेति** । अयं गोविषयकव्यवहारविषय इत्यनुमानस्येत्यर्थः । विशेषणेन गवा गोरूपविशेषणेनेत्यर्थः । **तदन्यत्र** उपदेशादिनाऽवगतगोव्यक्तिभिन्नव्यक्त्यन्तर इत्यर्थः । तथा च दृष्टान्तस्य सम्भवादन्वयव्यतिरेक्यनुमानमिदम् । तथा च गोधर्मिकं व्यवहारं न जानातीत्यस्य कुत्रचिज्जानाति कुत्रचिन्न जानातीत्येवार्थो न तु न सर्वथा जानातीति । **तेन** बोध्येन । **तद्व्याप्तेः** सास्नादिमत्त्वे स्वस्तिमत्यादिशब्दवाच्यताव्याप्तेः । **अवगतत्वादिति** । उपदेशादिनैकस्यां गोव्यक्तावित्यर्थः । **तेन** बोधकेन । **तथैव** सास्नादिमत्त्वस्य गोशब्दवाच्यत्वेनैव । बोधकस्य सास्नादिमत्त्वेन गोशब्दवाच्यतानुमितिरेव भवति । कुतः । सास्नादिमद्व्यक्तौ गोशब्दप्रयोगभावस्य जबगडदादिशब्दप्रयोगाभावस्य च निर्णीतत्वेन जबगडदशादिशब्दवाच्यतासाधने बाधस्य निर्णीतत्वान्न तच्छब्दवाच्यतानुमितिर्भवति । अपि तु गोशब्दवाच्यतानुमितिरेवेत्याह **प्रयोगेति** । **परिचयः** ज्ञानम् ।

कं०रा०— अतिप्रसङ्गं दर्शयति **तत एवेति** । सास्नादिमत्वादेव जबगडदशादिशब्दाभिधेयत्वमपि साध्यं स्यादित्यर्थः[१] । **न इति** । जबगडदशादिशब्दाः सामान्यतोऽप्यर्थवत्तया न प्रसिद्धाः गोशब्दस्तु न तथेत्यस्ति विशेषः अतः सास्नादिमत्वेन जबगडदशादिशब्दवाच्यत्वेन नानुमीयते किं तु गोशब्दवाच्यत्वमेवेति भावः । **शशविषाणादीति** । शशविषाणादिशब्दानामप्यर्थवत्त्वेन प्रसिद्धत्वादिति भावः । **गोमात्र इति** । गोविशेषे स्वस्तिमत्वादिशब्दवाच्यतानुमानस्येष्टत्वान्मात्रग्रहणम् । **तेनेति** । बोध्येन सास्नादिमत्वस्य जबगडदशादिशब्दवाच्यत्वेन सह व्याप्तेरनवगतत्वान्सास्नादिमत्वेन तच्छब्दवाच्यत्वानुमानं न प्रसज्यत इति भावः । **अवगतत्वादिति** । सास्नादिमत्वस्य गोशब्दवाच्यतया सह व्याप्तेरवगतत्वात् सास्नादिमत्वेन गोशब्दवाच्यतानुमानं तु भवत्येवेति भावः । **तेनापीति** । बोधकेनापि पूर्वं वृद्धवचनादिना सास्नादिमत्वस्य गोशब्दवाच्यत्वेनैव व्याप्तेरवगतत्वात् जबगडदशादिशब्दवाच्यत्वेन व्याप्तेरनवगतत्वादिति भावः । **प्रयोगेति** । सास्नादिमत्पिण्डे गोशब्दप्रयोगभावेन जबगडदशादिशब्दप्रयोगाभावेन च तस्य गोशब्दवाच्यत्वमिति बाधकस्य बोधकेन निर्णीतत्वाच्च तस्य तच्छब्दवाच्यत्वबोधनं न प्रसज्यत इति भावः । ननु बोधकस्य सास्नादिमत्पिण्डे जबगडदशादिशब्दवाच्यत्वं नास्तीति बाधनिर्णयत्वेऽपि बोध्यस्य तदभावात् तस्य तद्बोधनं तेन कुतो नाङ्गीक्रियत इत्यत आह **न हीति** ।

श्रीनिधि०— गौर्व्यवहारस्य विशेषणं गोशब्दो वेति । आद्ये व्यवहारः ज्ञानाभिलपनसाधारणः । द्वितीये तु अभिलपनपर इति विशेष इति द्रष्टव्यम् । अत्र द्वितीयपक्षोक्तदोषः कुतो नेति चेन्न । तर्ह्येवं वक्तव्यं अयं महिषविशिष्टव्यवहारविषयः । महिष इति प्रमाविषय इति यावत् । **सास्नादिमत्त्वादिति** । न च तद्युज्यते । बाधविरोधादेः स्फुटत्वात् । **न द्वितीय इति** । प्रथमपक्षोक्तदोषोऽप्यत्र द्रष्टव्यः । स्फुटत्वादनुक्तिः । **कथञ्चिदिति** । केवलव्यतिरेकित्वपक्षे विभ्रमप्रमासाधारण्येन प्रसिद्धिमात्रमलं न तु प्रमितिनियमः । स च प्रकृते सम्भवत्येव गवयादौ । अतः केवलव्यतिरेकित्वेऽपि न दोष इति एवमुक्तं उपदेशादिकारणेन अवगतवत इति कतिपयव्यक्तिष्विति भावः । **एवं पक्षान्तरेऽपीति** । प्रमाणत्वप्रतीतये तद्भिन्नोपदर्शनमिति पक्षे = याथार्थ्यप्रामाण्ययोर्भेदपक्षे, तेन तदशमानं तदेव तदिति पक्षे लक्षणान्तराभिप्रायेण वा । एतदतिरिक्तस्थलापेक्षया वेति न कश्चिद्दोषः । चतुर्थे तु याथार्थ्यं प्रमाणशब्दप्रवृत्तिनिमित्तं भवितुमर्हति तत्त्वात् । न चाप्रयोजकत्वं अव्याप्त्यतिव्याप्त्यादिशून्यत्वादिति प्रयोक्तव्यम् ।

शे०वा०— लक्षणवाक्यं परार्थानुमानप्रयोगवद्व्यवहारानुमित्युपयोगीत्युक्तम् । तदाक्षिपति **नन्विति** । नात्र 'व्यवहर्तव्य' इति व्यवहारमात्रविषयत्वं साध्यम् । तथा सति गोत्वेनेति विशेषणवैयर्थ्यप्रसङ्गात् । किन्नाम व्यवहारविशेषविषयत्वमेव । स च विशेषः किं विषयभेदः किंवा शब्दभेद इति भावेन विकल्पयति **तत्रेति** । व्यवहारविषयो गौरेव विशेषणमिति प्रथमपक्षमाशङ्क्य दूषयति **आद्य इति** । अयमर्थः असौ बोध्यः तद्विषयविशिष्टं व्यवहारं किमज्ञासीदन्यतः किंवा नाज्ञासीत्, यदि नाज्ञासीत् तदा कथं गवादिव्यक्तौ तस्य

व्यवहारस्य कर्तव्यतां जानीयात् न कथञ्चित् अप्रसिद्धविशेषणत्वेन पक्षाभासत्वापातादिति । सर्वप्रमाणाना-मनवगताधिगन्तृत्वस्वाभाव्यादन्यत उक्तव्यवहारस्यानवगतावपि व्यतिरेक्यनुमानरूपलक्षणवाक्यादेव तदधिगतिः किन्न स्यादित्यतः, प्रमाणानामज्ञातज्ञापकत्वेऽपि तद्भेदस्यानुमानस्य सामान्यतोऽन्यत्र प्रसिद्धगोचरत्वमेव, व्याप्त्यादिसापेक्षतया बोधकत्वात् अन्यथाऽप्रसिद्धविशेषणत्वादेरुच्छेदापातात् । अन्वयिनि तद्दूषणं केवल-व्यतिरेकिणि नेति तु कोशपानमेव शरणमिति भावेनाह **न हीति** । अविदितोऽग्निर्येन सोऽविदिताग्निः । विषयविशेषविशिष्टं व्यवहारमन्यतो ज्ञातवानित्याद्यकल्पमाशङ्कते **अथेति** । लक्षणप्रवृत्तेः प्रागेव तत्कृत्यस्य व्यवहारविशेषज्ञानस्य सिद्धत्वादनुमानरूपत्वेऽपि लक्षणवैयर्थ्यमेवेति भावेन दूषयति **तदेति** । व्यवहारस्य शब्दभेदो विशेष इति द्वितीयं कल्पमपवदति **नेति** । द्वितीयकल्पेऽनुपपत्तिं प्रथयितुमनुमानार्थं प्रथयति । इष्यत एवायमनुमानार्थ इत्यतः किमत्र गोशब्दस्यागोव्यक्तावप्रयोगात् तदभिधेयत्वं सास्नादिमति साध्यते किंवा सास्नादिमत्त्येव प्रयोगादिति विकल्प्याद्यमतिप्रसङ्गेन दूषयति **तत्र चेति** । अतिप्रसङ्गमेव प्रथयति **तत एवेति** । सास्नादिमत्त्वादेवेत्यर्थः । **स्यादिति** । अन्यत्राप्रयोगस्य गोशब्द इव जबगडादिशब्देष्वप्यविशेषादिति भावः । सामान्यतोऽर्थवत्तया प्रसिद्धत्वे सत्यन्यत्राप्रयोगाद्गोशब्दाभिधेयत्वं साध्यते, नैवं जबगडादिशब्दा इति वैषम्यात् कथमतिप्रसङ्ग इति शङ्कते **अत इति** । एवं तर्हि सास्नादिमत्त्वेन जबगडादिशब्दाभिधेयत्वसाधननिरासेऽपि शशविषाणादिशब्दाभिधेयत्वसाधनानिरासादतिप्रसङ्गलक्षणप्रतिकूलतर्कपराहतिः तदवस्थैव इत्याशयेन दूषयति **तथाऽपीति** । सद्विषयत्वे सत्यन्यत्राप्रयोगाद्गोशब्दाभिधेयत्वं साध्यते नैवं शशविषाणादिशब्दा इत्यस्त्येव विशेष इत्याशयेन तेषामसद्विषयत्वे व्यवस्थापकत्वमाह **तेऽपीति** । एवं विशेषणेनातिप्रसङ्गपरिहारेऽपि नासिद्धि-परिहारः । गोशब्दस्याप्यनेवंरूपत्वादित्यत आह **गौरस्तीत्यादीति** । अतिप्रसङ्गेनैव दूषयति **एवमपीति** । स्वस्तिमत्यादिशब्दानामप्युक्तविशेषवत्त्वाद्गोमात्रे प्रयोगः प्रसज्येत गोशब्दवत् । अतः अस्वस्तिमत्यादीनामपि स्वस्तिमत्यादिशब्दवाच्यत्वं विरुद्धमापद्येतेत्यर्थः । तत्रैव प्रयोगाद्गोशब्दाभिधेयत्वं सास्नादिमति साध्यत इति द्वितीयपक्षमाशङ्कते **अथेति** । अत्र गोत्वशब्देन गोर्भावत्वात्सास्नादिमत्त्वमेव विवक्षितं तस्यैव प्रकृतत्वा-दिति द्रष्टव्यम् । अस्मिन्पक्षे लक्षणवैयर्थ्यं प्रथयितुमुपोद्घातं करोति **एवमिति** । यदर्थमुपोद्घातितं तद्दर्शयति **स चेति** । वृद्धव्यवहारेऽन्वयव्यतिरेकाभ्यामेव घटादिशब्दासङ्गत्यधिगतिवद्गोशब्दस्यापि तत एव सङ्गत्यधि-गतेर्लक्षणं व्यर्थमित्यर्थः । **उभयत्रेति** । विषयविशेषो विशेषणं शब्दविशेषो विशेषणमिति पक्षद्वयेऽपीत्यर्थः । तत्कथमित्यतो विषयविशेषस्य विशेषणत्वपक्षे उद्भावितमप्रसिद्धविशेषणत्वं तावद्विघटयति **केवलेति** । **कथञ्चिदेतदिति** । अप्रसिद्धविशेषणत्वमित्यर्थः । केवलव्यतिरेकित्वपक्षेऽपि नानुपपत्तिः । तत्रापि सामान्यतः साध्यप्रसिद्धेर्वक्तुं शक्यत्वात् । अन्यथा केवलव्यतिरेकित्वलयापत्तेरिति भावेन कथञ्चिदित्युक्तम् । नन्वयमपि केवलव्यतिरेक्येव अन्वयव्याप्तौ दृष्टान्ताभावादित्यत आह **उपदेशादिनेति** । विमतो गौरिति व्यवहर्तव्यः सास्नादिमत्त्वात् य एवमुक्तरूपसाधनवान् स उक्तरूपसाध्यवान् यथोपदेशावगतो गौरिति प्रयोगो द्रष्टव्यः । शब्दविशेषस्य विशेषणत्वपक्षेऽप्युक्तमतिप्रसङ्गं विकल्पेनापाकरोति **शब्देति** । तेनेति । बोध्येनेत्यर्थः । **तद्व्याप्तेरिति** । जबगडशब्दवाच्यत्वादिव्याप्तेरित्यर्थः । **अवगतत्वाच्चेति** । यः सास्नादिमान् स गोशब्दार्थ इति

व्याप्तिविषयकबोधकप्रयुक्तलक्षणवाक्येन सास्नादिमत्त्वस्य गोशब्दवाच्यत्वेन व्याप्तेर्बोध्येनावगतत्वादित्यर्थः । तथा च सास्नादिमत्त्वस्य गोशब्दवाच्यत्वेन सह व्याप्तेरवगतत्वेन तेन तच्छब्दवाच्यत्वानुमानसम्भवेऽपि जबगडदशब्दवाच्यत्वादिना व्याप्तिग्रहाभावेन व्याप्तेरनवगमेन न तेन तच्छब्दवाच्यत्वाद्यनुमानप्रसङ्गः । व्याप्तिज्ञानभावाभावाभ्यां विशेषणाविशेषासिद्धेर्न तन्मूलकोऽतिप्रसङ्ग इति भावः । **तेनापीति** । बोधकेनापीत्यर्थः । **वृद्धवचनादिनेति** । स्वोपदेशकपुरुषप्रयुक्तोक्तविधव्याप्तिविषयकलक्षणवाक्येनेत्यर्थः । **तथैवेति** । सास्नादिमत्त्वस्य गोशब्दवाच्यत्वेनैव व्याप्तेरवगतत्वादित्यर्थः । तथा चोक्तरीत्या व्याप्तिज्ञानभावाभावाभ्यां विशेषान्न बोधकं प्रत्यतिप्रसङ्ग इत्यर्थः । द्वितीये दोषान्तरमाह **प्रयोगेति** । ननु माऽस्तु बोधकस्य जबगडदशब्दवाच्यत्वाद्यनुमानप्रसङ्गस्तेन प्रयोगभावाभावाभ्यां बाधस्य निर्णीतत्वेनानुमानासम्भवात् । बोध्यस्य तु तदनुमानं किन्न स्यात् तथा च तदवस्थोऽतिप्रसङ्गः । न हि तेनापि प्रयोगभावाभावाभ्यां बाधोऽवगतोऽस्ति । तथात्वे प्रयोगान्तरवद्गोशब्दवाच्यतामप्यन्वयव्यतिरेकाभ्यामेव ज्ञास्यतीति व्यर्थमनुमानं स्यात् । न च बोधकेन गोशब्दवाच्यताव्याप्तेरेव प्रतिपादनेन जबगडदशब्दवाच्यतादिव्याप्तेर्बोध्येनानवगतत्वात् न तस्य जबगडदशब्दवाच्यत्वाद्यनुमानप्रसङ्ग इत्युक्तमिति वाच्यम् । बोध्यस्य बाधपरिचयशून्यत्वेन तं प्रति बोधकेन जबगडदशब्दवाच्यत्वादिव्याप्तेरपि प्रतिपादनेन बोध्यस्य तद्व्याप्त्यवगमसम्भवादित्यत आह **न हीति** । बोधकस्य विप्रलम्भकत्वे नानिष्टमितीष्टापादनमेतदित्यत आह **तत्त्वेति** । व्यवहारो लक्षणप्रयोजनमिति पक्षे उपदेशादिनेत्यादिनाऽन्वयव्यतिरेकिप्रयोगं प्रदर्श्येतरव्यावृत्तलक्ष्यस्वरूपावधारणं लक्षणप्रयोजनमिति पक्षेऽपि स एव प्रकारो द्रष्टव्य इत्याह **एवमिति** । उपदेशादिनैकत्र व्यक्तिविशेष इतरभेदनिश्चये तद्दृष्टान्तेनान्यत्रेतरभेदसाधनान्नाप्रसिद्धविशेषणत्वमिति भावः ।

वा०र०— शिष्टव्यवहारज्ञानस्य प्राक्भाविनो लक्षणवाक्यान्येनैव स्वीकार उचित इत्याशयेनाधिकं पूरयति **अन्यत इति** । **पक्षाभासत्वात् इति** । विशेषणाप्रसिद्धौ तत्कोटिकरादिहानुपपत्त्या तद्घटितपक्षलक्षणाभावेन पक्षाभासत्वादित्यर्थः । ननु यदि अनुमानेऽप्रसिद्धविशेषणत्वदोषः तर्हि केवलव्यतिरेकिण्यपि दोषः स्यात् तर्हि साध्याप्रसिद्धिस्तत्रास्ति तथात्वेऽप्रामाण्यं स्यात् इत्यत आह **अन्वयिनीति** । इति तु इत्यत्र तु इत्यर्थः । कोशपानं नाम तुलाविषादिवत् शुद्ध्यशुद्धिज्ञापनद्वारा चोरादिकं दण्डहेतुभूतं यत्र तदत्र शरणम् । तेन परीक्षणे शुद्धिरेव व्यतिरेकिणो अप्रसिद्धविशेषणस्य दोषत्वानङ्गीकारे भवतीत्याशयः । कोशपानविधिश्च विज्ञानेश्वरेण दर्शितः । उग्रदुर्गादिदेवान् वा तत्तदुपास्यदुर्गादिदेवेषु अन्यतमद्वा तद्देवीशूलादित्यमण्डलादिकं वा समभ्यर्च्य संस्थाप्य तदुदकमानीयालोमत्वप्राणिनां प्राणः ।'इत्याद्युक्तरीत्या तत्तोयस्य पानं कारयितव्यम् । पराश्चतुर्दशादिनपर्यन्तं राजनिमित्तं वा महद्दुःखप्राप्तिश्चेत् अयं अशुद्धः तत् प्राप्त्यभावे तु शुद्ध इति कार्य इति ज्ञेयम् । **गोमात्र इति** । गोत्वावच्छिन्नगोषु इत्यर्थः । सत्यपि गोत्वे इति मूलम् । गोत्वे सत्यपि स्वस्तिमत्यादिशब्दवाच्यात् अत्र स्वस्तिमतीत्यादिशब्दप्रयोगाभावेन न तच्छब्दवाच्यतानुमानमित्यर्थः । साक्षात्कारित्वे सत्यपि अन्यत्राप्रयोगेऽपि गोव्यक्तौ प्रयोगाभावे सति तव तत्सद्भावे सतीति च द्वेधा । तत्राद्ये

दूषणं 'तत एवे'ति मूलम् । द्वितीयस्य तु 'एवमपी'त्युत्तरमूलम् । (श्रोणादि?)खण्डनानुसारात् । गोशब्दस्य तु गोत्ववति सर्वत्र प्रयोगात् वैयर्थ्य इति शेषः । नन्वेवं प्रत्यक्षादिशब्दानामिति विशेष इति खण्डनानुसारात् । पूर्वं तु सास्नादिमत्वस्य हेतुतया उपादानेऽपि गोत्वस्यानुपादानात् अत्र तद्ग्रहणानुपपत्तिः इत्यतो गोत्वशब्दं सास्नादिमत्वपरतया व्याचष्टे **अत्र गोत्वेति** । **कथञ्चिदित्युक्तमिति** । उपलक्षणं चैतत् । अन्वयिनि तस्य दोषत्वेऽपि व्यतिरेकिणि तस्य दोषत्वाभावात् अप्रसिद्धविशेषणप्राप्तावपि न क्षतिरित्यपि ज्ञेयम् ।

स०न्ना०— व्यवहर्तव्य इति । व्यवहारमात्रविषयत्वं न साध्यते । गोत्वेनेति विशेषणवैयर्थ्यप्रसङ्गात् । किन्तु व्यवहारविशेषविषयत्वम् । स पक्षभेद एव विशेष इति प्रथमकल्पमाशङ्क्य दूषयति **आद्य इति** । अयमर्थः । असौ बोध्यस्तु विषयविशिष्टतद्व्यवहारं किमज्ञासीदन्यतः, नाज्ञासीद्वा । यदि नाज्ञासीत् साक्षात्कारिज्ञाने तस्य व्यवहारस्य (कर्तव्यतां) कथं जानीयात् । न कथञ्चित् । अप्रसिद्धविशेषणत्वेन पक्षाभासत्वादिति । सर्वप्रमाणानामनवगताधिगन्तृत्वस्वाभाव्यादन्यतो व्यवहारस्य अनवगतावपि व्यतिरेक्यनुमानरूपलक्षणवाक्यादेव तदधिगतिः किं न स्यादित्यत आह **न हीति** । अविदितोऽग्निः येन सः अविदिताग्निः । प्रमाणानामज्ञातज्ञापकत्वेऽपि तद्भेदस्य अनुमानस्य सामान्यतोऽन्यत्र प्रसिद्धगोचरत्वमेव । व्याप्त्यादिसापेक्षतया बोधकत्वात् । अन्यथा अप्रसिद्धविशेषणत्वादेरुच्छेदापातात् । अन्वयिनि तद्दूषणं केवलव्यतिरेकिणि नेति तु कोशपानमेव शरणमित्यर्थः । विषयविशेषविशिष्टव्यवहारमन्यतो ज्ञातवानिति द्वितीयं कल्पमाशङ्कते **अथेति** । लक्षणप्रवृत्तेः प्रागेव तत्कृत्यस्य व्यवहारविशेषज्ञानस्य सिद्धतया अनुमानरूपमपि लक्षणं व्यर्थमिति दूषयति **व्यवहारस्य शब्दभेदो विशेष इति** । द्वितीयं कल्पमपवदति **नापीति** । द्वितीयकल्पे अनुपपत्तिं प्रथयितुं अनुमानार्थं प्रथयति **तदा हीति** । इष्यत एवानुमानार्थ इत्यत्राह **तत्र चेति** । ननु सामान्यतो अर्थवत्तया प्रसिद्धत्वे सति अन्यत्राप्रयोगात् शब्दाभिधेयत्वं विप्रतिपन्नं साध्यते । तेन जबगडादिशब्दाभिधेयत्वसाधनप्रसङ्गो अनुपपन्न इत्यत्राह **ते सामान्यत इति** । तथा च जबगडादिशब्दानां निरभिधेयत्वेनैव प्रसिद्धत्वात् तदभिधेयत्वे साध्यमाने बाध इति भावः । एवं विशेषणेऽतिप्रसङ्गपरिहारेऽपि नासिद्धिपरिहारः गोशब्दस्याप्यनेवंरूपत्वादित्यत्राह **गोशब्द इति** । ननु सद्विषयत्वे सति अन्यत्राप्रयोगो निमित्तमित्यत्राह **तेऽपीति** । तथा च शशविषाणादिशब्दानामसद्विषयत्वेनैव प्रसिद्धत्वात् सद्विषयत्वे साध्यमाने बाध एवेति भावः । **नेति** । स्वस्तिमत्यादिशब्दानामप्युक्तविशेषणवत्वात् गोमात्रे प्रयोगः प्रसज्येत । तथा च विरुद्धत्वमित्यर्थः । **अथ सत्यपि गोत्वे इति** । तथा च सत्यपि सास्नादिमत्त्वे व्यक्तिविशेषे स्वस्तिमत्यादिशब्दवाच्यत्वाभावात् तद्वाच्यत्वे साध्यमाने व्यभिचार इति भावः । अस्मिन्पक्षे लक्षणवैयर्थ्यं कथयितुमुपोद्घातं करोति । **एवमिति** । यदर्थमुपोद्घातितं तद्दर्शयति **स चेति** । वृद्धव्यवहारे अन्वयव्यतिरेकाभ्यामेव घटादिशब्दसङ्गत्यधिगतिवत् गोशब्दस्यापि तत एव सङ्गत्यधिगतेर्लक्षणं व्यर्थमित्यर्थः ।

उभयत्रापीति । गोरूपार्थविषयकव्यवहारविषयत्वे वा गोशब्दविषयकव्यवहारविषयत्वे वा साध्यमान इत्यर्थः । प्रथमपक्षे विकल्प्याभिहितदोषं परिहर्तुं गोविशिष्टव्यवहारं नाज्ञासीदिति पक्षं नाङ्गीकरोमीत्याह

केवलव्यतिरेकित्वे हीति । कथञ्चिदिति । केवलव्यतिरेकित्वेऽपि पृथिवी इतरभिन्नेत्यत्र घटस्यापि पृथिवीत्वेन पक्षत्वेऽपि घटत्वेन सपक्षवत् रूपभेदेन वा सामान्यप्रसिद्ध्या वा साध्यस्य भावरूपत्वसम्पादनेन वा सामान्यव्याप्त्यङ्गीकारेणाप्रसिद्धविशेषणत्वस्य परिहर्तुं शक्यत्वात् कथञ्चिदित्युक्तम् । **अथ व्यवहारं अज्ञासीदिति** द्वितीयपक्षमङ्गीकृत्य तत्रोक्तं दूषणं परिहरति **उपदेशादिनेति** । विषयेणेत्येव पाठः । न तु विशेषणेनेति वा, विशेषेणेति वा । **तेनेति । तेन बोध्येन, तेन** स्वस्तिमत्यादिशब्दवाच्यत्वेन चेत्यर्थः । ननु बोध्येन व्याप्तेरनवगतत्वेऽपि बोधकेन विपरीतं किमिति न बोध्यते इत्यत आह **न हीति** । अस्तु विप्रलम्भकत्वम् । ततः **को दोष** इत्यत आह **तत्त्वनिर्णयार्थत्वादिति** । वादकथाऽनुसारिण इत्येतत् तत्त्वनिर्णयार्थहेतुत्वे हेतुगर्भविशेषणम् । तथा च विपरीतबोधे तत्त्वनिर्णयो न स्यादिति भावः । **पक्षान्तरेऽपीति** । यद्वा यः पृथिवीपदं व्यक्तिविशेषस्य तदर्थतां वा अवगच्छन् तत्प्रवृत्तिनिमित्तं जिज्ञासते, तं प्रति पृथिवीत्ववती पृथिवीति, पृथिवीत्वं पृथिवीशब्दप्रवृत्तिनिमित्तमित्युच्यते इत्यस्मिन्पक्षे इदं पृथिवीशब्दवाच्यं तत्प्रवृत्तिनिमित्तपृथिवीत्ववत्त्वात् घटवत् । अथवा अस्ति गौर्नामार्थ इति विदितवतः यत्र तत्र गवि घटादौ, अश्वादौ च गोबुद्धौ प्रसक्तायां गोस्वरूपावधारणमुखेनेतरव्यवच्छेदं कुर्वन् सास्नादिमानेव गौः, न तु तद्विहीनो घटादिरश्वादिर्वेति वाक्यं प्रयुज्यत इत्यस्मिन्पक्षे गौः इतरेभ्यो भिद्यते सास्नादिमत्त्वात् उपदिष्टगोव्यक्तिवत् । इत्यनुमानप्रयोगप्रकारो बोद्धव्य इत्यर्थः ।

विठ्ठल०— लक्षणवाक्यं परार्थानुमानप्रतियोगवद्व्यवहारोपयोगीत्युक्तम् । तदाक्षिपति **नन्वत्रेत्यादि मैवमित्यन्तेन** । गोत्वेन व्यवहर्तव्य इत्यर्थः । अत्र पुरोवर्तिनि गोविषयकव्यवहारकर्तव्यता गोशब्दव्यवहारकर्तव्यता वा साध्यत्वेन विवक्षितेत्यर्थः । अतिप्रसङ्गमुपपादयति **तत एवेति** । सास्नादिमत्वादेवेत्यर्थः । अनुमानमूलस्यान्यत्र प्रयोगस्याविशेषादिति भावः । **स्वस्तिमतीत्यादीति** । स्वस्तिमतीति गोविषयनाम । आदिपदेन गृष्ट्यादिग्रहणम् । **अथ सत्स्वपीति** । गोर्भावो गोत्वं गोर्भावश्च सास्नादिमत्वम् । तथा च तदन्यत्र स्वस्तिमत्यन्यगोव्यक्तिषु गोत्वसास्नादिमत्वे सत्यपि तदप्रयोगात्स्वस्तिमत्यादि शब्दाप्रयोगाद्गोमात्रे स्वस्तिमत्यादिशब्दवाच्यतानुमानं नेति चेदित्यर्थः । **व्यवहारान्तरवदिति** । शब्दान्तरवदित्यर्थः । तथा च वृद्धव्यवहारदर्शनेन अन्वयव्यतिरेकाभ्यां पटादिशब्दसङ्गत्यवगतिवत् गोशब्दसङ्गत्यवगतिसम्भवादित्यर्थः । **उभयत्रेति** । गौर्व्यवहारस्य विशेषणमिति पक्षे गोशब्दो व्यवहारस्य विशेषणमितिपक्षेऽपीत्यर्थः । **कथञ्चिदिति** । सामान्यतः साध्यप्रसिद्धिसम्भवात्कथञ्चिदित्युक्तम् । **एतत्** अप्रसिद्धविशेषणत्वं द्वितीयं पक्षं निराह **शब्देति । अतिप्रसङ्ग इति** । जबगडदादिशब्दाभिधेयत्वं स्यादित्यर्थः । **बोध्यस्य** व्युत्पत्त्योः **बोधकस्य** व्युत्पादकस्य तेन **तद्व्याप्तेरिति** । सास्नादिमत्वेन गोशब्दवाच्यतानुमाने तदन्यत्र प्रयोगादिकं न मूलं येनोक्तदोषः स्यात् किं तु व्याप्तिज्ञानमेव । न च सास्नादिमत्वस्य गोशब्दवाच्यं जबगडदादि शशविषाणादि स्वस्तिमत्यादि शब्दवाच्यत्वेनाप्तेः तेन बोध्येनावगता । अतो नातिप्रसङ्गः । व्याप्तिज्ञानार्थमेव च लक्षणवचनमुपयुज्यत इति भावः । जबगडदादिस्वस्तिमत्यादिशब्दवाच्यतानुमानं बाधितं चेत्याह **प्रयोगेति** ।

साम्रादिमत्यपि क्वचित्स्वस्तिमत्यादि शब्दप्रयोगः क्वचिदभाव इति बाधकस्य निर्णीतत्वादिति भावः । ननु बोध्यपुरुषस्य बहुप्रयोगदृष्टत्वाभावेन बोधपरिचयशून्यत्वात् तं प्रत्युपदेशः क्रियतामित्यत आह **न हीति** । उक्तन्यायं व्यावृत्त्यादि साधनानुमानेऽप्यतिदिशति **एवं पक्षान्तरेऽपीति** । लक्षणप्रयोजकतयोक्तपक्षान्तरेऽपि गौरितरेभ्यो भिद्यते साम्रादिमत्वादित्यादि प्रयोगप्रकारो बोद्धव्य इत्यर्थः ।

चषकः— **किं गौर्व्यवहारस्य विशेषणमिति** । स्वनिरूपितविषयिताप्रत्यासत्त्या गोरूपार्थविशेषित-व्यवहारविषयत्वं साध्यमित्यर्थः । **जानीयादिति** । अप्रसिद्धविशेषणत्वादिति भावः ।

६८ सु०— यदप्युक्तं 'शास्त्रान्तरसाध्यत्वादयमर्थो न वक्तव्य' इति, तदयुक्तम् । न ह्येवमस्माभिः प्रतिज्ञातं 'यत्सर्वथा शास्त्रान्तरसाध्यं तन्नोच्यत' इति । न चैवं शास्त्रसाङ्कर्यमाशङ्कनीयम्, विषयप्रयोजनभेदात् । यदि च शास्त्रान्तरसाध्योऽप्यर्थो भवदीयशास्त्रस्य विषयः तर्हि व्याकरणादिसाध्यमन्यदपि कस्मान्नोच्यत इति चेन्न, सन्दिग्धत्वसप्रयोजनत्वसदसद्भावाभ्यां वैषम्यात् । सन्दिग्धतादिसद्भावेऽपि यदवचनं तदुक्तदिशा शिष्यैरेव शक्यज्ञानत्वादिति यत्किञ्चिदेतत् ।

अन्यथा परस्यापि कुलीरस्येव स्वापत्ययुक्तिहतत्वं स्यात् । तेनापि हि स्मृतिरूपः परत्र पूर्वदृष्टावभासोऽध्यास इत्यादीनि लक्षणानि स्वशास्त्रे निबद्धानि, सूत्रकृता च जन्माद्यस्य यत इति । तत्रैते दोषास्तानि लक्षणानि किं समास्कन्दन्त्युत नेति वक्तव्यम् । न तावद् द्वितीयः, (सामान्य)समानन्यायत्वात् । नाद्यः, दुष्टोपादानस्य पराजयहेतुत्वात् । दोषास्कन्दितान्यपि तानि व्यवहारं निर्वहन्तीति चेन्न, आपाततोऽपि दुष्टानां तथात्वे कथमुन्मत्तभाषितानामपि तद्भावो न स्यात्, न हि तेषामनिर्वाहकत्वेऽनुपपत्तेरन्यत्कारणमस्ति ।

परि०— विषयप्रयोजनेति । परब्रह्माख्यविषयमोक्षाख्यप्रयोजनवत्त्वमेतच्छास्त्रस्य, लिङ्गानुशासनव्याकरणादिशास्त्रान्तरस्य तु साधुशब्दतद्व्यवहारौ विषयप्रयोजने इति तद्भेदान्न साङ्कर्यमित्यर्थः । शङ्कते **यदीति** । **अन्यदपीति** । स्वरादिकमपीत्यर्थः । **सन्दिग्धत्वादीति** । सुवर्णपार्थिवत्वतमोद्रव्यत्वादौ सन्दिग्धत्वादिसद्भावेऽपीत्यर्थः । **उक्तदिशेति** । लक्षणसार्थक्यादिकमस्माभिर्यथोक्तं तथैवान्यस्यापि शक्यज्ञानत्वादित्यर्थः । **अन्यथेति** । लक्षणोक्तेरस्मदुक्तदिशा सार्थक्यानङ्गीकारे परस्यापि लक्षणोक्तिं दूषयतो मायावादिनोऽपि कुलीराख्यजन्तुविशेषस्य स्वापत्य-

हतत्वं यथा तथा मायावाद्यभिहितयुक्तिहतत्वं मायावादिनः स्यात् । कुत इत्यत आह **तेनापीति** । **स्मृतिरूप इति** । स्मृत्या रूप्यते उ(त्पाद्य)त्पद्यत इति स्मृतिरूपः । आदिपदेन सदसद्विलक्षणत्वादिरूपस्यानिर्वचनीयत्वादिलक्षणस्य ग्रहः । यत इतीत्यनन्तरं लक्षणं निबद्धमित्यन्वयः । **एते दोषाः** । अस्मान्प्रति त्वदुक्तदोषा इत्यर्थः । लक्षणानीति द्वितीयान्तं कर्मकारकम् ।

याद०— विषयप्रयोजनेति । एतच्छास्त्रमुख्यविषयो हि भगवान्, प्रयोजनं मोक्षः । नामलिङ्गानुशासनव्याकरणादिषु नामादिकमेव विषयः तत्परिज्ञानेन शुद्धव्यवहारो वा स्वर्गो वा प्रयोजनमिति विषयप्रयोजनभेदादित्यर्थः । **अन्यदपीति** । प्रकृतिप्रत्ययादिविभागेन शब्दसाधनादिकमपीत्यर्थः । **सन्दिग्धतासद्भावेऽपीति** । भावशब्दस्य स्वरूपसत्त्वसत्तासामान्याद्यर्थत्वेऽधिकरणशब्दस्य पतनप्रतिबन्धकत्वसमवायित्वाद्यर्थकत्वे एवमन्यस्मिन्नपि बहा पदार्थे सन्दिग्धतादिसद्भावेऽपीत्यर्थः । **अन्यथेति** । अस्मदीयलक्षणाभिधानस्योक्तरीत्या सार्थक्यानङ्गीकार इत्यर्थः । **कुलीरस्येवेति** । कर्कटकस्य **स्वापत्ययुक्त्या** स्वापत्ययोगेन तदुत्पत्त्या हननवत्स्वोत्प्रेक्षितत्वेन स्वापत्यरूपया युक्त्या स्वोक्तस्य बाधः स्यादित्यर्थः । तथा च स्वव्याघात इति भावः । **स्मृतिरूप इति** । स्मृते रूपमिव रूपमस्येति स्मृतिरूपः । असन्निहितविषयक इति यावत् । एतावत्येवोक्ते स्मृतावतिव्याप्तिरतः **परत्र** इत्युक्तम् । पारमार्थिके शुक्त्यादावधिष्ठान इत्यर्थः । मिथ्याप्रत्यय आरोपाधिष्ठान-आरोपणीयमिथुनमन्तरेण न भवतीति पूर्वदृष्टग्रहणेनानृतमुपस्थापयति । तस्य च दृष्टत्वमात्रमुपयुज्यते न तु वस्तुसत्तेति दृष्टग्रहणम् । वर्तमानं दृष्टदर्शनं नारोपोपयोगीति पूर्वेत्युक्तम् । तच्च पूर्वदृष्टं स्वरूपेण सदपि आरोपणीयतयाऽनिर्वाच्यमित्यनृतम् । तदनेन सत्यानृतमिथुनमुक्तम् । पूर्वदृष्टस्य परत्रावभास इत्येवोक्ते, प्रत्यभिज्ञारूपे समीचीनप्रत्ययेऽतिव्याप्तिः तस्यापि पूर्वं कस्मिंश्चिद्देशे काले वा दृष्टस्य परत्र देशान्तरादाववभासरूपत्वादतः स्मृतिरूपपदम् । असन्निहितविषयत्वं च स्मृतिरूपत्वं, प्रत्यभिज्ञानं च सन्निहितविषयमतो नातिव्याप्तिः । ननु पूर्वदृष्टमारोपणीयमनृतमित्युक्तं कथं तत्पदाङ्कितलक्षणस्य प्रत्यभिज्ञायामतिव्याप्तिः । उच्यते । स्मृतिरूपपदाभिधास्यमानासन्निधानसिद्धवत्कारेण तदभिधानं, न तु पूर्वदृष्टपदसामर्थ्येनेत्यदोषः । अनेनासन्निहितस्य परत्र प्रतीतिरध्यास इत्येव लक्षणम् । असन्निधानं चारोप्यस्याधिष्ठाने परमार्थतोऽसत्त्वं न देशान्तरसत्त्वादीति नापराद्धान्तः । पूर्वदृष्टपदं तु पूर्वदृष्टमिव तत्त्वतस्तु न पूर्वदृष्टमिति तस्यानृतत्वोपपादनार्थमेवेत्युक्तं भवति । नन्वेवं स्मृतावतिव्याप्तिवारणार्थं परत्रेति विशेषणमित्युक्तम् । विवक्षितस्यासन्निधानस्य तत्राभावादिति चेत् । सत्यम् । यथाश्रुताभिप्रायेणैव तदभिधानम् । असत्त्वरूपासन्निधानविवक्षायां तु परत्रेति विशेषणं नापेक्षितमेव । तथा चासन्निहितस्यावभास इत्येव लक्षणं तदा विवक्षितम् । यथाऽऽह कल्पतरुकारः । 'अथवाऽसन्निधानेन सत्ख्यातिरिह वारिता । अवभासादसत्ख्यातिर्निरस्ता तददर्शनादि'ति । इत्यादीनीत्यत्रादिपदेन भ्रमोपादानत्वादिरूपाविद्यादिलक्षणसङ्ग्रहः । **पराजयहेतुत्वादिति** । तथा चानर्थकं नाम निग्रहस्थानं त्वदीयानामपि स्यादिति भावः । ननु नास्माकं दुष्टोपादानेऽपि पराजयः । अस्माभिस्तादृशानामेव व्यवहारनिर्वाहकत्वाभ्युपगमादिति शङ्कते **दोषेति** ।

वं०प०— शास्त्रान्तरेति । नामानुशासनादिशास्त्रान्तरेत्यर्थः । **एवं** प्रतिपाद्यैक्यादित्यर्थः **विषयेति** । मुख्यविषयादिकं भिन्नमेवास्ति इदं तु प्रासङ्गिकमिति भावः । शङ्कते **यदि चेति** । **विषयः** अमुख्यतयाऽपि यदि विषय **इत्यर्थः** । **वैषम्यात्** । शब्दसाधुत्वविषये यदि सन्देहस्तन्निर्णयेन च यदि प्रयोजनमस्ति तर्ह्यवश्यं कथ्यते । एवं नो चेन्नेति भावः । **इति यत्किञ्चिदेतदिति** । अत्राह कश्चिदित्यादिना खण्डनकारेण यदुक्तं तदेतदुक्तरीत्या यत्किञ्चित्फल्गिवत्यर्थः । **अन्यथा** यदुक्तविकल्पेनास्मदीयं लक्षणं खण्ड्यत इत्यर्थः । **कुलीरस्येति** । यथा कुलीरः स्वापत्योत्पत्त्यनन्तरमुत्पन्नेन तेन स्वयं हतो भवत्येवं परस्यापि स्वोक्तयुक्तिहतत्वं प्राप्तमित्यर्थः । तानि लक्षणानीति द्वितीया । तथा च त्वया सूत्रकारेण चोक्तेषु लक्षणेष्वेते दोषाः समास्कन्दन्ति प्राप्नुवन्त्युत नेत्यर्थः । **उपपत्तितोऽपि दुष्टानामिति** । युक्तिविरोधतो दुष्टानामपीत्यर्थः । **तथात्वे** व्यवहारनिर्वाहकत्वे । **तद्भावः** व्यवहारनिर्वाहहेतुत्वम्; अस्ति । तथा च साऽनुपपत्तिस्त्वत्पक्षेऽप्यविशिष्टेति हृदयम् ।

कं०रा०— अन्यथेति । किं सजातीयविजातीयव्यवच्छिन्नलक्ष्यप्रतीत्यर्थं लक्षणमुच्यत इत्यादि विकल्पानुपपत्तिभिरस्मदुक्तलक्षणबाधने परस्य मायावादिनोऽपि कुलीरस्य जन्तुविशेषस्य स्वापत्यहतत्वमिव स्वोत्प्रेक्षितत्वेन स्वापत्यस्थानीयोक्तयुक्तिहतत्वं स्यादित्यर्थः । परस्य स्वापत्ययुक्तिहतत्वं कुत इत्यत आह **तेनापीति** । परेणापि हि स्मृतिरूपः परत्र पूर्वदृष्टावभासोऽध्यास इत्यादीन्यध्यासादिलक्षणानि स्वशास्त्रे कथितानि सूत्रकृतापि जन्माद्यस्य यत इति ब्रह्मलक्षणं कथितम् । तच्च सूत्रं भाष्यकृतः परस्याभिमतमेव तथा च स्वाभिमतेष्वध्यासादिलक्षणेष्वप्युक्तदोषसाम्यात्परस्य कुलीरस्येव स्वापत्ययुक्तिहतत्वमिति भावः । तदेव विकल्पपूर्वकं व्यनक्ति **तत्रेति** । एते दोषाः सजातीयव्यवच्छिन्नलक्ष्यप्रतीत्यर्थं लक्षणमुच्यते किमित्यादि विकल्पदोषाः । तानि लक्षणानि अध्यासादिलक्षणानि व्यवहारं निर्वहन्त्यतस्तदुपादानं न पराजयहेतुरिति भावः । **आपातत इति** । आपाततोऽपि दुष्टानां त्वदीयाध्यासादिलक्षणानां व्यवहारनिर्वाहकत्वे उन्मत्तभाषितानां लक्षणानामपि व्यवहारनिर्वाहकत्वं कथं न स्यात् न ह्युन्मत्तभाषितानां व्यवहारानिर्वाहकत्वेऽनुपपत्तेरन्यत्कारणमस्ति येन कारणान्तरवशादेव तेषामनिर्वाहकत्वमुच्यत इति भावः ।

श्रीनिधि०— लक्षणानि समास्कन्दन्तीति । लक्षणानि प्रति समास्कन्दन्तीत्यर्थः ।

शे०वा०— तत्रैव प्रयोगाद्गोशब्दवाच्यत्वं सास्नादिमति साध्यत इत्यत्र लक्षणवैयर्थ्यमुक्तमनुभाष्य दूषयति **यदिति** । **विषयेति** । विषयभेदात् प्रयोजनभेदाच्चेत्यर्थः । नामलिङ्गानुशासनव्याकरणादिनैतच्छास्त्रस्य विषयप्रयोजनैक्य एव तत्साङ्कर्यप्रसक्तिर्न च प्रकृते तदस्तीति न साङ्कर्यमिति भावः । **अन्यदपीति** । प्रकृतिप्रत्ययविभागेन शब्दानां साधनादिकमपीत्यर्थः । ननु सन्दिग्धत्वसप्रयोजनत्वाभ्यां वैषम्यादित्ययुक्तम् । सन्दिग्धत्वादिभावेऽपि प्रत्यक्षानुमानयोरिवागमलक्षणस्यात्रानभिधानादित्यत आह **सन्दिग्धतादीति** । सप्रयोजनत्वमादिशब्दार्थः । **यत्किञ्चिदेतदिति** ।

यदेतल्लक्षणप्रयोजनखण्डनं तत्किञ्चित्फल्गु इत्यर्थः । शास्त्रान्तरविषयलक्षणाभिधानानर्थक्योक्तौ परस्य व्याहतिः स्यादित्याह अन्यथेति । यद्वोक्तदिशा लक्षणप्रयोजनानुपपत्तिसमाधानानङ्गीकारे स्वव्याहतिः स्यादित्याह अन्यथेति । कुलीरः कर्कटकः । 'स्यात्कुलीरः कर्कटकः' इत्यमरोक्तेः । तथा च कर्कटकस्य स्वापत्ययुक्त्या स्वापत्ययोगेन तदुत्पत्त्या हननवत्स्वोत्प्रेक्षितत्वेन स्वापत्यतुल्यया लक्षणप्रयोजनखण्डनयुक्त्या परस्य बाधः स्यादित्यर्थः । कथं परस्य स्यापत्ययुक्त्या बाध इत्यत आह तेनापीति ।

स्मृतिरूप इति । यद्यपि परभाष्ये स्मृतिरूपः परत्र दृष्टावभास इत्येव पठितं तथाऽपि साकाङ्क्षत्व-परिहाराय प्रश्नवाक्यस्थाध्यासपदानुषङ्गं सिद्धवत्कृत्याध्यासपदगर्भतयैवानुवादः कृत इति द्रष्टव्यम् । अत्र परत्रेत्युक्त्या परस्येत्यस्यार्थतो लाभात् परत्र परस्यावभास इत्येव लक्षणमभिमतं तदुपपादनाय स्मृतिरूपत्व-सङ्कीर्तनं स्मृतिरूपत्वोपपादनाय च पूर्वदृष्टत्वसङ्कीर्तनम् । तथा हि । अत्राध्यासद्वयेऽपि परत्रेति सामान्यतो धीयोग्यमधिष्ठानमुक्तम् । तत्रार्थपक्षेऽवभास्यत इत्यवभासः परश्चासाववभासश्च परावभास इति विग्रहः । ज्ञान-पक्षे चावभासनमवभासः परस्यावभासः परावभास इति विग्रहो द्रष्टव्यः । परावभास इत्येवोक्ते घटात्परस्य पटस्यावभासेऽवभास्यमाने पटे चातिव्याप्तिः स्यात्तन्निवृत्तये परत्रेत्युक्तम् । न चैवमपि खण्डो गौरित्यादा-वतिव्याप्तिः । परत्रेत्यारोप्यात्यन्ताभाववतोऽधिष्ठानस्य विवक्षितत्वात् । खण्डगवादीनां तादात्म्यवतां संसर्ग-शून्यत्वासम्भवात् । दोषसंस्कारसम्प्रयोज्यत्वादवभासः सम्भवतीति वक्तुं स्मृतिरूप इत्युक्तम् । स्मर्यत इति स्मृतिः स्मर्यमाणोऽर्थः । भावे, अकर्तरि च कारके संज्ञायामिति सूत्रद्वयमधिकृत्य स्त्रियां क्तिन्निति सूत्रेण भावे कर्तृव्यतिरिक्ते च कारके कर्मादौ संज्ञायां चकारादसंज्ञायां च क्तिन्विधानात् । ततश्चार्थपक्षे स्मर्यमाणस्य रूपमिव रूपमस्येति स्मृतिरूपः । न तु स्मर्यत एवास्पष्टं पुरोवस्थितत्वेन भानात् । ज्ञानपक्षे च स्मरणं स्मृतिः । उक्तसूत्रेण भावेऽपि क्तिन्विधानात् स्मृते रूपमिव रूपमस्येति स्मृतिरूपः । न पुनः स्मृतिरेव पूर्वानुभूतस्य तथा भानात् । स्मृतिरूपता चास्य दोषादित्रयोत्पन्नत्वात् तादृग्विषयत्वाद्वा अदृष्टरजतस्य रजत-भ्रमादृष्टेस्तत्संस्काराभावाच्च संस्कारद्वारा स्मृतिरूपतोपयोगित्वं पूर्वदृष्टत्वस्य । ततश्चात्र भाष्ये परत्र परावभास इत्येवाध्यासलक्षणमभिमतम् इतरदुक्तरीत्या तच्छेषभूतमित्यवधेयम् । यद्वाऽत्रावभास इत्यनेन मिथ्याज्ञानमध्यास इति सङ्क्षिप्तमध्यासलक्षणमुक्तम् । अवसन्नोऽवमतो भासोऽवभासः । प्रत्ययान्तरबाध एवात्रास्यावसादोऽवमानो वेति यौगिकेन तेन मिथ्याज्ञानस्यैव लाभसम्भवात् । पूर्वदृष्टेत्यादिना त्ववभासपदस्य रूढमर्थमादाय विस्तृत-मध्यासलक्षणमुच्यत इति द्रष्टव्यम् ।

तथा हि । पूर्वदृष्टस्यावभासः पूर्वदृष्टावभासः । अत्र पूर्वदृष्टेत्यनेनानृतमारोपणीयमुपस्थाप्यते मिथ्या-प्रत्ययस्यारोपविषयारोपणीयरूपसत्यानृतमिथुनमन्तरेणासम्भवात् तस्य च दृष्टत्वमात्रमुपयुज्यते न वस्तुसत्ता इत्यभिप्रेत्य दृष्टग्रहणम् । तत्रापि वर्तमानं दृष्टदर्शनं नारोपोपयोगीति भावेन पूर्वेत्युक्तम् । तच्च पूर्वदृष्टं स्वरूपेण सदप्यारोपणीयतयाऽनिर्वाच्यमित्यनृतम् । आरोपविषयं सत्यमाह **परत्रेति** । परत्र शुक्तिकादौ परमार्थसती-त्यर्थः । तदनेन विशेषणद्वयेन सत्यानृतं मिथुनमुक्तं भवति । पूर्वदृष्टस्य परत्रावभासोऽध्यास इत्युक्ते,

स्वस्तिमत्यां गवि पूर्वदृष्टस्य गोत्वस्य परत्र कालाक्ष्यामवभासे, तथा पाटलिपुत्रे पूर्वदृष्टस्य देवदत्तस्य परत्र माहिष्मत्यामवभासे च, यथार्थप्रत्यये प्रत्यभिज्ञारूपेऽतिव्याप्तिः । न च मिथ्याज्ञानत्वरूपावभासपदार्थस्य तत्राभावात् कथं तत्पदाङ्कितलक्षणस्य तत्रातिव्याप्तिरिति वाच्यम् । अत्र लक्षणेऽवभासपदस्य रूढार्थत्वाश्रयणेन योगेन मिथ्याज्ञानार्थत्वाभावात् । नीलस्यावभासः पीतस्यावभास इत्यादौ समीचीनप्रत्ययेऽप्यवभासप्रसिद्ध्या समीचीनप्रत्ययस्याप्यवभासपदरूढार्थत्वात् । न चैवमपि पूर्वदृष्टेत्यनेनानृतस्यारोपणीयस्योक्तत्वात् कथं तत्पदाङ्कितलक्षणस्य प्रत्यभिज्ञायामतिव्याप्तिरिति वाच्यम् । स्मृतिरूपपदाभिधास्यमानासन्निधानसिद्धवत्कारेण पूर्वदृष्टेत्यनेनानृतारोपणीयसमर्पणस्योक्तत्वेन तस्य पूर्वदृष्टपदसामर्थ्याप्रयुक्ततया तत्पदाङ्कितलक्षणस्यापि तत्राति-व्याप्तेर्वज्रलेपत्वात् । अतस्तत्रातिव्याप्तिपरिहारार्थं स्मृतिरूप इत्युक्तम् । स्मृतिरूपमिव रूपमस्येति स्मृतिरूपः । न चोक्तप्रत्यभिज्ञाया अपि संस्कारजन्यत्वेन स्मृतिरूपत्वान्न तेन तद्व्यावृत्तिरिति वाच्यम् । स्मृतिरूप-पदेनासन्निहितविषयत्वस्योक्त्या संस्कारजन्यस्याप्युक्तप्रत्यभिज्ञानस्य समीचीनप्रत्ययत्वेन सन्निहितविषयत्वेन असन्निहितविषयत्वाभावात् तदर्थकस्मृतिरूपपदेन तद्व्यावृत्तेः सम्भवात् । न च देशान्तरादौ सत्त्वरूप-असन्निहितत्वस्य प्रत्यभिज्ञाविषयेऽपि सत्त्वान्नासन्निहितविषयत्वोक्त्याऽपि प्रत्यभिज्ञानिरास इति वाच्यम् । आरोप्यस्याधिष्ठाने परमार्थतोऽसत्त्वरूपस्यैवासन्निहितत्वस्य स्मृतिरूपपदेन विवक्षिततया तेनोक्तप्रत्यभिज्ञा-व्यावृत्तेः सम्भवात् । ततश्चासन्निहितस्यावभासोऽध्यास इत्येव तल्लक्षणमितरत्तु तच्छेषभूतं न तु स्मृता-वतिव्याप्तिपरिहाराय परत्रेत्यपि लक्षणे निवेश्यम् । 'स्मृतिरूप'विशेषणेनैव स्मृतिव्यावृत्तिसिद्धेः । तदर्थ-स्याधिष्ठाने परमार्थतोऽसत्त्वमिति निरुक्त्याऽधिष्ठानसमसत्ताकत्वाभावरूपस्य प्रत्यभिज्ञाविषये गोत्व इव स्मृतिविषयीभूतायामप्यभावात् । उभयोरपि गोव्यक्त्यन्तरस्मर्यमाणधर्मिरूपाधिष्ठानसमसत्ताकत्वादधिष्ठाने सत्यत्वार्थकेन परत्रेत्यनेन स्मृतिव्यावर्तनाच्चेत्यन्यत्र विस्तरः । आदिपदेन भ्रमोपादानत्वाद्यविद्यादिलक्षणसङ्ग्रहः । **सूत्रकृता चेति** । लक्षणं शास्त्रे निबद्धमिति सम्बन्धः ।

कथं लक्षणानां शास्त्रे निबन्धनमात्रेण परस्य स्वव्याहतिरित्यत आह **तत्रेति** । **दुष्टोपादानस्येति** । दुष्टस्वीकारस्येत्यर्थः । **पराजयेति** । तथा चानर्थकं नाम निग्रहस्थानं परस्यापि स्यादिति भावः । ननु दुष्टोपादानेऽपि न मम पराजयो मया तादृशानामेव व्यवहारनिर्वाहकत्वाभ्युपगमादिति शङ्कते **दोषेति** । न तावद्भवदीयलक्षणानामव्यक्तदोषत्वम् । व्यक्तदोषाणामपि व्यवहारनिर्वाहकत्वे चातिप्रसङ्ग इत्याह **नेति** । **आपातत इति** । व्यक्तदोषाणामपीत्यर्थः ।

वा०र०— तत्रैव प्रयोगादिति । अत्र चेत्यत्र इत्यन्तेन तत्पक्षोऽभ्युपगम्यते । तेन तद्व्याप्ते-रनवगतत्वादित्यादिना तदुपपादनादिति सूचयति **लक्षणवैयर्थ्यमिति** । यद्यपि प्रागनुमानवैयर्थ्यमुक्तमिति तथैव वक्तुमुचितं तथापि लक्षणस्याप्यनुमानत्वाश्रयणेनैव प्राचीनोक्तिरिति भावेन लक्षणेत्येवोक्तम् । ननु तत्रैव प्रयोगादिति पक्षे सास्नादिमत्त्वं यत्रास्ति तत्र सर्वत्र गोशब्दप्रयोगोऽस्ति । यत्र च तन्नास्ति न तत्र तत्प्रयोगः इत्यन्वयव्यतिरेकाभ्यामेव वृद्धव्यवहारेणैव घटादिशब्दसङ्गतिग्रहणवत् गोशब्दवाच्यत्वज्ञानं सम्भवत्येवेति

नानुमानेन तज्ज्ञानार्थं यः सास्नादिमान् सः गौरिति व्याप्तिविषयलक्षणवाक्यं आवश्यकमित्येवं प्राप्तलक्षण-वैयर्थ्यमेव प्राक् शङ्कितमिति तदेव परिहरणीयम्। परिहृतं च बोध्यस्यातिप्रसङ्गः। इत्याद्यपक्षनिरासकेनापि तेन तद्व्याप्तेः अनवगतत्वात्, अवगतत्वाच्च गोशब्दवाच्यताप्रतीतेरित्यनेन। तत्र हि बोध्येन गोशब्दवाच्यत्वेन सास्नादिमत्वव्याप्तेः प्रयोजकवृद्धीयलक्षणवाक्येन अवगतत्वादित्यर्थः। तेनापि पूर्ववृद्धवचनादिना तथैव व्याप्ते-रवगतत्वात् इत्युत्तरग्रन्थानुसारात्। एवं च वृद्धव्यवहारेणैव घटादिशब्दवाच्यत्वग्रहवत् लक्षणवाक्यप्रयोगरूपेण वृद्धव्यवहारेणैव गोशब्दवाच्यत्वज्ञानमपि भवतीत्यङ्गीकारे लक्षणाभिधानसार्थक्यं सिद्धमेव। यच्च इदानीं शास्त्रान्तरसाध्यत्वात् इत्यनेन लक्षणाभिधानवैयर्थ्यशङ्कनं न तत् पूर्ववत् प्रयोजनाभावाश्रयणेन। किन्तु सत्यपि प्रयोजने शास्त्रान्तरेऽस्यार्थस्य प्रतिपादितत्वात् अत्र प्रतिपादनं न कर्तव्यमिति शास्त्रान्तरसङ्करापत्त्या आश्रयणेन। न च तत् सास्नादिमत् इत्येव प्रयोगात् गोशब्दवाच्यत्वं तत्र साध्यते इत्यस्मिन् पक्षे प्राक् आशङ्कितम्। किन्तु लक्षणाभिधानं किं सजातीयविजातीयव्यावृत्त्यर्थमिति प्राथमिकशङ्कामारभ्य शिष्यं प्रति लक्षणवाक्यं लक्षणावगमकमित्यन्तसम्भाविताসम्भावितसम्मतासम्मतसर्वपक्षसाधारणतया शिष्यं प्रति लक्षण-वाक्य इत्यस्मिन् पक्षे आशङ्कितम्। अत एव च व्यावृत्त्याद्यर्थत्वादितत्तत्पक्षेऽपि अस्य वैयर्थ्यप्रसङ्गोऽपि सर्वत्र एकोक्त्यैव तद्वचनार्थं अन्तिमाक्षेप एव तदुक्तम्। अतः कथं इत्यत्रोक्तमिति वचनमिति चेत्। अत्र ब्रूमः। यत्तावदुक्तं तत्रैव प्रयोगात् इत्यस्मिन् पक्षे प्रागाशङ्कितं वैयर्थ्यं परिहृतमेवेति तत्तथैवेति वदामः। शङ्कि-ष्यमाणवैयर्थ्यं च भिन्नमित्यपि अङ्गीकुर्मः। किन्तु व्याप्त्याद्यर्थं इत्यादिपक्षेषु प्रयुक्तस्याप्यलक्षणाभिधान-वैयर्थ्यस्य तेषां पक्षाणां मध्ये कस्यचिदनङ्गीकारेण कस्यचिदतिदेशेन उपपादनेन तत्रैव प्रयोगात् इत्यस्यैवात्र निर्वाह्यतया प्रकृतत्वेन तत्रैव दोषत्वेन प्राप्ततया शङ्कानिरासकत्वेन अत्रोक्तमस्त्वित्युपपत्तेः। इतरभेदज्ञानं प्रयोजनं इत्येतत्पक्षे तु अतिदेशेनानुमानप्रकारसाधुत्ववत् तत्तद्दोषपरिहारो सुज्ञान एवेति चोपलक्षणतया तस्याप्यत्र ग्रहणस्याभिप्रेतत्वेन तत्रैव प्रयोगात् इति एकस्यैव पक्षस्य उपादानमिति युक्तमुक्तमित्यत्र लक्षणवैयर्थ्यमुक्त-मनुभाष्येतीति दिक्। इत्यत्रापि उक्तप्रायमित्यर्थः इत्यप्याहुः। परत्रेत्युक्तेऽर्थात् परस्यावभासमानतेति पञ्च-पादिकानुसारेणाह **अत्र परत्रेत्युक्त्वेति। इत्येव लक्षणमिति।** परस्येति सर्वविभक्तिकस्य लाभानुसारेण परस्यावभासः इत्युक्तिः। वस्तुतः परावभासः इत्येव विवक्षितम्। अत एव परश्चासौ इत्याद्युत्तरग्रन्थे पदैक्याश्रयणेन व्यवहारो युक्त इति ज्ञेयम्। **अध्यासद्वयेऽपीति।** अर्थरूपे ज्ञानरूपे चेत्यर्थः। **अर्थपक्ष इति।** उत्तरत्र क्रमाविवक्षया अर्थस्य पश्चादुक्तिः क्वचित् पूर्वमुक्तिश्च युक्तेति ज्ञेयम्। **आरोप्यात्यन्ताभाव-वत इति।** आरोप्यसंसर्गशून्यस्येत्यर्थः। यद्वक्ष्यति संसर्गशून्यत्वाभावादिति। **खण्डगवादीनामिति।** तेषां तादात्म्यरूपसंसर्गवत्तया तच्छून्यत्वाभावादिति भावः। विवरणोपन्यासाद्यनुसारेणाह **दोषेति।** ननु अकर्तरि च कारके संज्ञायां इति कर्तृव्यतिरिक्ते कारके संज्ञायां एव घञो विधानात् कथं तदधिकारस्थस्त्रियां क्तिन् इत्यनेनासंज्ञाभूते स्मृतिशब्दे कर्मणि क्तिन् इत्यत आह **भाव इति।** ततश्चाकर्तरीति सूत्रे चकारेणासंज्ञायामपि घञादिप्रत्ययविधानसिद्धेः युक्तः प्रवृत्ते कर्मणि क्तिन् इति भावः। ननु स्मृतित्वमात्रमेव वक्तव्यम्। न तु उपपदेन कृत्य इत्यतः अस्मर्यमाणेऽस्मृतिरूपे चोपमासमासार्थोरूपशब्दः इत्याशयेनाह **ततश्चार्थपक्ष इति।** ननु

स्मर्यमाणत्वमेव किं न स्यात् इत्यत आह **न त्विति** । अत्र बाधज्ञानोत्तरकालं एतावन्तं कालं इदं रजतमित्याभात् इति इदमा संसृष्टावभासत्वेन प्रत्यभिज्ञायोग्यत्वं स्पष्टत्वम् । भ्रान्तिसमये पुरोदेशसंसृष्टतया रजतस्य स्फुरणं पुरोऽवस्थितत्वावभासनमिति विवेको बोद्धव्यः । संस्कारजन्यत्वेनैव स्मृतित्वं किं न स्यात् इत्यत आह **न पुनरिति** । **तथेति** । पुरोऽवस्थितत्वेनेत्यर्थः । स्मृतित्वे पूर्वानुभवविषयभूतस्यार्थस्य इदमनुभवभिन्नत्वेनावभासकं स्यात् न चैवमिति भावः । अनुभवभिन्नत्वेनानवभासकत्वे कथमस्य स्मृतिता इत्यत आह **स्मृतिरूपता चास्येति** । **तादृग्विषयकत्वाद्वेति** । स्मृतिविषयसदृशार्थविषयकत्वादित्यर्थः । एवं स्मृतिरूपत्वस्यावभासोपपादकत्वं उपपाद्य स्मृतिरूपत्वोपपादकत्वं पूर्वदृष्टत्वस्य उपपादयति **अदृष्टेति** । आरोप्यज्ञानाभावे तजनितसंस्काराभावात् भ्रमरूपस्मृत्यनुपपत्तिः इत्यतः स्मृतिरूपतोपयोगित्वं **पूर्वदृष्टत्वस्येति** । पूर्वदर्शने भ्रमसंस्कारयोः सम्भवेन स्मृतिः सम्भवतीति भावः । उक्तमर्थमुपसंहरति **ततश्चेति** । एवं पञ्चपादिकाद्युक्तरीत्या लक्षणं विचार्य वाचस्पतिरीत्या तत् विचारयति **यद्वेति** । अनृतं आरोपणीयमिति पाठः मूलकोशे भामत्यां च तथैव सत्त्वात् । अथ स्मृतिरूपविशेषणस्य कृत्यं वक्तुं तद्व्यावृत्त्यां अतिव्याप्तिं तावदाह **पूर्वदृष्टेति** । कल्पतर्वाद्यनुसारेणाह **न च मिथ्येति** । भामतिव्याख्यानुसारेणाह **न च देशान्तरादाविति** । एतत् स्थलं पुनः स्पष्टनीयमस्ति ।

स०व्र०— अयमर्थ इति । लक्षणवाक्यबोध्यार्थ इत्यर्थः । **कुलीरस्येवेति** । कर्कटस्य स्वापत्येन हननवत् स्वोक्तयुक्तिबाधः स्यादित्यर्थः । **दोषास्कन्दितान्यपीति** । दोषाणां पारमार्थिकत्वाभावादिति भावः । आपाततो दुष्टानामित्यस्य यथास्थितान्वये दोषाणामपारमार्थिकत्वं तदर्थः । आपाततस्तथात्वे इत्युत्तरत्र सम्बन्धे कार्यस्यापारमार्थिकत्वं तदर्थ इति द्रष्टव्यम् । **तद्भाव इति** । व्यवहारनिर्वाहकत्वाभाव इत्यर्थः । **अनुपपत्तेरन्यत्** लक्षणानुपपत्तेरन्यदित्यर्थः ।

विठ्ठल०— विषयप्रयोजनेति । ब्रह्मविषयः मोक्षः प्रयोजनमित्येतच्छास्त्रस्य व्याकरणादेस्तु साधुशब्दतद्व्यवहारौ विषयप्रयोजने इति भेदान्न साङ्कर्यमित्यर्थः । शङ्कते **यदीति** । **सन्दिग्धतादीति** । भावशब्दस्य स्वरूपाभिप्रायकत्वं वा सत्तासामान्यादित्वं वेत्यादि सन्दिग्धतादिसद्भावेऽपीत्यर्थः । **उक्तदिशेति** । तत्रोक्तदिशा प्रकरणभेदः उभयार्थकमित्यादि शिष्यैरेव ज्ञातुं शक्यत्वादिति भावः । **अन्यथेति** । लक्षणोक्ते अस्मदुक्तरीत्या सार्थक्यानङ्गीकार इत्यर्थः । **कुलीरस्येति** । कर्कस्येत्यर्थः । **स्मृतिरूप इति** । स्मृत्या रूप्यते उत्पद्यत इति स्मृतिरूपम् । **इत्यादीत्यनेन** सदसद्विलक्षणत्वमनिर्वचनीयमित्यादि लक्षणसङ्ग्रहः । यत इतीत्यतःपरं लक्षणं निबद्धमित्यन्वयः । **एते इति** । ये अस्मान्प्रति लक्षणदोषा उक्ता एते इत्यर्थः । **दुष्टोपादानस्य** दुष्टलक्षणस्वीकारस्य । **दोषास्कन्दितानीति** । तथा च दुष्टत्वेऽपि व्यवहारनिर्वाहहेतुत्वान्न तदुपादानं पराजयाय हेतुरिति भावः । **आपाततोऽपि दुष्टानामिति** । अविद्यादोषव्यतिरिक्तदोषदुष्टानामपि व्यावहारिकत्व इत्यर्थः । **न हि तेषामिति** । तेषामुन्मत्तभाषितानामनिर्वाहकत्वेनोक्तानुपपत्तिं

विना कारणान्तरमस्ति । अतोऽनुपपत्तिरेव कारणमिति वाच्यम् । सा च समापरोक्ताध्यासादिलक्षणानामपीति । एतेषामपि निर्वाहकत्वं तथा च तदुपादानं पराजयहेतुरेवेति भावः ।

चषकः— कुलीरस्य कर्कटकस्य । 'स्यात्कुलीरः कर्कटक' इत्यमरोक्तेः । **स्वापत्ययुक्त्या** स्वापत्ययोगेन तदुत्पत्त्याह तत्त्ववत् स्वोत्प्रेक्षितत्वेन स्वापत्यरूपयुक्त्या स्वोक्तस्य बाधः स्यादित्यर्थः ।

६९ सु०— किञ्चैवं वदता 'प्राग्ब्रह्मसाक्षात्काराद्बाध्यमव्यावहारिकं ब्रह्मसाक्षात्कारबाध्यं व्यावहारिकमि'ति मतमपि परित्यक्तं स्यात् । न ह्ययं ब्रह्मसाक्षात्कारो नापि बाधः ।

परि०— एवं वदतेति । दुष्टमपि लक्षणं व्यवहारनिर्वाहकमिति वदता त्वदुत्प्रेक्षित-तर्कबाधितान्यपि लक्षणानि व्यवहारनिर्वाहकाणीत्युक्त्या व्यावहारिकाणीत्यङ्गीकृतत्वादिति भावः । अनुपपत्तिप्रतिसन्धानस्य ब्रह्मसाक्षात्कारत्वेन (न)लक्षणदुष्टत्वज्ञानस्य बाधत्वे(न) च व्यावहारिकता लक्षणस्य वक्तुं शक्या । न चैवमित्याह **न ह्ययमिति** । अनुपपत्त्यवमर्शः ब्रह्मसाक्षात्कारो न भवति तेन लक्षणस्य दुष्टत्वज्ञानं त्रैकालिकनिषेधादिरूपबाधश्च न भवतीत्यर्थः ।

गु०दी०— न ह्ययं ब्रह्मसाक्षात्कार इत्यत्रायं तवाध्यासलक्षणे समानन्यायत्वेनाऽऽपतितो दोषो ब्रह्मसाक्षात्कारो न हि येनैतद्दोषेण बाधोऽपि ब्रह्मसाक्षात्कारेणैव बाध इति व्यावहारिकनिर्वाहः स्यात् । नाप्यबाधः । बाधो नेत्यपि न । अतो व्यावहारिकत्वं गतमेव । न दूषणम् । किन्तु ब्रह्मसाक्षात्कारा-त्प्रागेवोक्तदोषदूषितत्वाच्छुक्तिरजतादिवद्भवदीयलक्षणशास्त्रस्य प्रातिभासिकत्वं च स्यादित्यर्थः ।

यादु०— एवं वदतेति । उक्तानुपपत्तिदुष्टमपि लक्षणं व्यावहारिकमिति वदतेत्यर्थः । **न ह्यय-मिति** । उक्तानुपपत्तिप्रत्यय इत्यर्थः । **नापि बाध इति** । उक्तानुपपत्तिप्रत्ययेन लक्षणानां दुष्टत्वप्रत्यय एव भवति न त्रैकालिकनिषेधरूपो बाध इत्यर्थः ।

वं०प०— ननूक्तानुपपत्तिप्रत्ययदुष्टस्यापि व्यावहारिकत्वं वदता ब्रह्मसाक्षात्कारबाध्यं व्यावहारिकमिति मतं न त्यक्तम् । उक्तानुपपत्तिप्रत्ययस्य ब्रह्मसाक्षात्काररूपत्वाङ्गीकारादित्यत आह **न ह्ययमिति** । किञ्चोक्तानुपपत्तिप्रत्ययस्य ब्रह्मसाक्षात्काररूपत्वे तेन लक्षणानां त्रैकालिकनिषेधरूपो बाधबोधः स्यात् । न चैवम् । किन्नाम दुष्टत्वप्रत्यय एव भवतीत्याशयेनाह **नापि बाध इति** ।

कं०रा०— किं चैवमिति । दोषास्कन्दितान्यप्यध्यासादिलक्षणानि व्यवहारं निर्वहन्तीति वदता ब्रह्मसाक्षात्कारात्प्राग्बाध्यं व्यवहारनिर्वाहकं ब्रह्मसाक्षात्कारबाध्यं व्यवहारनिर्वाहकमिति मतमपि त्यक्तं स्यान्न

ह्ययं दोषो ब्रह्मसाक्षात्कारो नापि तेन सविलासाज्ञाननिवृत्तिलक्षणो बाधः येन तादृशदोषबाध्यस्य स्वाभिमताध्यासादिलक्षणस्य व्यवहारानिर्वाहकत्वं सुवचं स्यादिति भावः । किञ्चैवमस्मदीयमतिदोषास्कन्दितस्यापि तदीयाध्यासादिलक्षणस्य व्यवहारनिर्वाहकत्वेऽस्मदीयं याथार्थ्यरूपप्रमाणलक्षणमपि कुतो व्यवहारं न निर्वहेत् । न हि व्यवहारातिरिक्तं लक्षणप्रयोजनमिच्छाम इत्यर्थः ।

शे०वा०— प्रसङ्गमूलभूतव्याप्तौ दृष्टान्ताभावेन व्याप्तिवैधुर्यात् तर्काभासोऽयमित्यतो विशेषव्याप्त्यभावेऽप्यविशेषरूपसामान्यव्याप्तेः सत्त्वान्नानुपपत्तिरित्यभिप्रेत्य विशेषराहित्यमुपपादयति **एवं वदतेति** । अनुपपत्तिदुष्टमपि लक्षणं व्यावहारिकमिति वदतेत्यर्थः । **न ह्ययमिति** । अयमनुपपत्तिरूप इत्यर्थः । **नापि बाध इति** । उक्तानुपपत्तिप्रत्ययो लक्षणानां दुष्टत्वप्रत्यय एव । न तु त्रैकालिकनिषेधप्रत्ययरूपो बाध इत्यर्थः । तथा च नास्य ब्रह्मसाक्षात्कारत्वबाधत्वं येन ब्रह्मसाक्षात्कारबाध्यत्वेन व्यावहारिकत्वं लक्षणानां स्यादिति भावः । यद्वा न हीत्यादेरयम्भावः । अनुपपत्तिलक्षणदोषस्य ब्रह्मसाक्षात्कारत्वाभावान्न तद्बाध्यत्वेन लक्षणानां व्यावहारिकमित्यर्थः । ननु च माऽस्तु ब्रह्मसाक्षात्कारत्वं तथाऽपि बाधत्वं किन्न स्यादित्यत आह **नापीति** । बाधत्वाभ्युपगमे तद्बाध्यलक्षणानामब्रह्मसाक्षात्कारबाध्यतया प्रातिभासिकत्वं स्यादिति । 'नापि न बाध' इत्यपि क्वचित्पाठः । तत्रेत्थं योजना । ब्रह्मसाक्षात्कारबाध्यं व्यावहारिकमिति मतत्यागो हि द्वेधा सम्भवति । अनुपपत्तिरूपलक्षणदोषस्य ब्रह्मसाक्षात्कारत्वेन वाऽबाधत्वेन वा । न तावदाद्यप्रकार इत्याह **न हीति** । अयमनुपपत्तिलक्षणो न ब्रह्मसाक्षात्कार इत्यर्थः । तथा चानुपपत्तिलक्षणदोषस्याब्रह्मसाक्षात्कारत्वात् तद्बाध्यलक्षणानामप्यब्रह्मसाक्षात्कारबाध्यत्वान्न व्यावहारिकत्वसिद्धिरिति भावः । द्वितीयं प्रकारं प्रतिषेधति **नापि न बाध इति** । ततश्चानुपपत्तिलक्षणदोषस्याब्रह्मसाक्षात्कारत्वेऽप्यबाधकत्वे तदुपन्यासवैयर्थ्यप्रसक्त्याऽबाधकत्वाभावान्न तेनापि रूपेण मतत्याग इति भावः । अनुपपत्तिलक्षणो बाधः किं ब्रह्मसाक्षात्काररूपः किंवा तदितर इति विकल्पं मनसि निधायाद्यं दूषयति **न ह्ययमिति** । तथा च न लक्षणानां व्यावहारिकत्वं स्यात् । न च तत्परेणेष्यते । तथा च ब्रह्मसाक्षात्काराबाध्यस्यापि व्यावहारिकत्वे ब्रह्मसाक्षात्कारबाध्यं व्यावहारिकमिति मतं त्यक्तमेवेत्याशयः । द्वितीयं दूषयति **नापीति** । तदितरे इति शेषः । तथा सत्यब्रह्मसाक्षात्कारबाध्यत्वेन लक्षणानां प्रातिभासिकत्वमेव स्यात् । न च तत्परेणेष्यते । तथा चाब्रह्मसाक्षात्कारबाध्यस्यापि व्यावहारिकत्वे प्रागब्रह्मसाक्षात्काराद्बाध्यमव्यावहारिकमिति मतत्याग एवेति भाव इत्यप्याहुः ।

वा०र०— **यद्वा न हीत्यादेरिति** । न हि अयं इत्यादेरित्यर्थः । **इत्यर्थ इति** । न हि इति प्रथमवाचकार्थ इत्यर्थः । उपलक्षणं चैतत् । ब्रह्मसाक्षात्कारत्वाभावे अस्य बाध्यत्वं च नाङ्गीकर्तुमुचितं इत्यपि द्रष्टव्यम् । अत्र शङ्कते **ननु चेति** । पूर्वयोजनायां न हीत्यादि वाक्यद्वयार्थत्वेन ब्रह्मसाक्षात्कारत्वाभावात् बाधस्वरूपपर्यालोचनायां बाधत्वाभावाच्च न ब्रह्मसाक्षात्कारबाध्यत्वमिति विशिष्टासम्भवोऽभिहितः । तत्पक्षे ब्रह्मसाक्षात्कारत्वाभावमात्रोक्त्यापि विशिष्टासम्भवप्राप्तेः । किं नापीति वाक्येन बाध्यत्वाभावोक्त्योत्पत्त्यरुच्या

ब्रह्मसाक्षात्कारत्वाभावेऽपि बाधत्वसत्त्वात् बाध्यत्वमात्रमस्तु इति शङ्कान्तरनिराकरणार्थं यथार्थत्वे ब्रह्मसाक्षात्कारातिरिक्तबाधबाध्यत्वाङ्गीकाराम्या लक्षणस्य प्रातिभासकत्वापत्तिः स्यात् इत्येवंरूपदोषान्तराभिधायकतया उत्तरवाक्यं योजितमिति ध्येयम् । **अनुपपत्तिरूपलक्षणदोषस्येति** । अनुपपत्तिरूपो लक्षणस्य यो दोषः तस्येत्यर्थः । **ब्रह्मसाक्षात्कारत्वेन वेति** । बाधत्वेऽपीति शेषः । **अबाधत्वेन वेति** । अब्रह्मसाक्षात्कारत्वेऽपीति शेषः । **तथा चानुपपत्तीति** । अनुपपत्तिलक्षणदोषस्यापि ब्रह्मसाक्षात्काररूपत्वेन तद्बाध्यलक्षणानामपि ब्रह्मसाक्षात्कारबाध्यत्वात् व्यावहारिकत्वस्य सिद्धिः या पराभिमता सा नेति नञो नयः । दोषस्याब्रह्मेति लक्षणानामपि अब्रह्मेति नञ्पाठे तु यथाश्रुत एवान्वयः । व्यावहारिकत्वं स्यात् इत्यतःपरं न च तथापरेण इति पाठः । तत्र तथेत्यस्य लक्षणानां व्यावहारिकत्वाभाव इत्यर्थः । न च तत् इति पाठे तु लक्षणानां अव्यावहारिकत्वमित्यर्थः । अनुपपत्तिलक्षणदोषस्य बाध्यतायाः प्रागप्रसक्तेः तदङ्गीकारेण विकल्पानवकाशः । नापि बाधः इत्यस्य बाधत्वनिषेधकतया एव प्रतीतेः इतरबाधत्वनिराकरणानुपपत्तिश्चेत्यस्वरसाभिप्रायेणाह **आहुरिति** । अयं च पक्षः नापि बाध इति पाठपक्षे द्रष्टव्यः । अस्यात्राभिधानरूपकपक्षमात्रमालम्ब्य प्रवृत्तेः पाठान्तरादर्शनादिमूलकत्वमित्यपि सूचयितुमिति ध्येयम् ।

स०व्र०— किं चेति । ब्रह्मसाक्षात्कारस्य तदितरसाक्षात्कारस्य चापारमार्थिकत्वेन तद्बाधस्याप्यपारमार्थिकत्वेन बाध्यत्वाबाध्यत्वाभ्यां व्यावहारिकाव्यावहारिकविभागो न स्यादित्यर्थः । **न ह्ययमिति** । लक्षणदोष इत्यर्थः ।

स०ना०— याथार्थ्यमेव मानत्वमिति मूलसुधायां न ह्ययं ब्रह्मसाक्षात्कार इति । ब्रह्मसाक्षात्कारबाध्यमेव व्यावहारिकं उपन्यस्तो लक्षणदोषस्तु ब्रह्मसाक्षात्कारोऽपि न प्रतिपन्नोपाधौ त्रैकालिकनिषेधलक्षणबाधोऽपि न किन्तु दुष्टत्वप्रतीतिमात्रहेतुरिति कथं तेन व्यावहारिकत्वं स्यादित्यर्थः ।

विठ्ठल०— एवं वदतेति । आपातदोषदुष्टमपि व्यवहारनिर्वाहकमिति वदतेत्यर्थः । ननु नैतद्ब्रह्मसाक्षात्कारीति रिक्तदोषदुष्टं किं नाम ब्रह्मसाक्षात्कारादित्यत आह **न ह्ययमिति** । उक्तानुपपत्तिप्रत्यय इत्यर्थः । **नापि बाध इति** । त्रैकालिकनिषेधरूपो बाधो नेत्यर्थः । किं तु लक्षणा नाम दुष्टमेवेति भावः ।

७० सु०— किञ्चैवमस्मदीयमपि लक्षणं कुतो न व्यवहारं निर्वहेत् । न च व्यवहारनिर्वाहातिरिक्तं किमपि तत्साध्यमभिलषामः । भवदभिलषिता पारमार्थिकता बाध्यत इति चेत्, किं लक्षणस्योत लक्ष्यस्य ।

नाद्यः, तथा हि, 'विमतमपारमार्थिकमप्रयोजनाभिधानत्वात्' इत्याद्युक्तं स्यात्, न चास्य अस्मान्प्रति व्याप्तिः शक्याभिधाना । किञ्चास्मिन्पक्षेऽध्यासलक्षणानुपपत्तिश्च

भवता न परिहरणीया, तस्या व्यवहारनिर्वाहाविरोधात्, पारमार्थिकतानिषेधौपयिकत्वेनेष्ट-साधनत्वाच्च । एतेनातिव्याप्त्यादिदोषोऽपि नापरमार्थ(पारमार्थिक)तासाधकः, अलक्षणता-साधकस्तु स्यात् ।

न द्वितीयः, अनुपपद्यमानलक्षणत्वेन लक्ष्यमिथ्यात्वसाधने ब्रह्मणि व्यभिचारात्, उक्ताया लक्षणानुपपत्तेस्तल्लक्षणेऽपि साम्यात् ।

परि०— इत्याद्युक्तं स्यादिति । दुर्ज्ञानत्वादिरादिपदार्थः । **अस्मान्प्रतीति** । अस्माभिः प्रयोजनहीनाभिधानवतामुन्मत्तभाषितादीनां पारमार्थिकत्वाभ्युपगमादिति भावः । नन्वेवं कथं तर्ह्य-व्याप्त्यादिदोषो लक्षणस्यापारमार्थिकतासाधक इत्यतो न भवत्येवेत्याह **एतेनेति** । अध्या-सादिलक्षणेऽनुपपत्तेरपरिहार्यतापातेनेत्यर्थः । लक्षणस्येति पक्षं निराह **न द्वितीय इति** । अनुपपद्य-मानलक्षणत्वेनेति बहुव्रीहिः ।

यादु०— न चास्येति । निष्प्रयोजने काकस्याष्टौ दन्ता इत्यादिवाक्येऽस्मन्मते मिथ्यात्वाभावेन दृष्टान्ताभावादिति भावः । नन्वेवमतिव्याप्त्यादिदोषोऽपि लक्षणापारमार्थिकतासाधको न स्यादित्यत आह **एतेनेति** । तथात्वेऽध्यासादिलक्षणेऽतिव्याप्त्यादिदोषपरिहारेऽपि भवता न कार्यः स्याद्व्यवहाराविरोधित्वादिष्ट-साधनत्वाच्चेत्युक्तदूषणेनेत्यर्थः । तथा चेष्टापत्तिरिति भावः । तर्ह्यतिव्याप्त्यादिना किं कृत्यमित्यत आह **अलक्षणतेति** । अतिव्याप्त्यादियुतं पशुत्वादिकं नापारमार्थिकमिति ज्ञायते किन्त्वलक्षणमेवेति भावः ।

वं०प०— तत्साध्यं लक्षणसाध्यम् । **किञ्चास्मिन्पक्ष इति** । अपारमार्थिकस्यापि लक्षणस्य व्यवहारनिर्वाहकत्वमिति पक्ष इत्यर्थः । **इष्टसाधनत्वाच्चेति** । अनुपपत्तेरिति शेषः । **नापरमार्थतासाधक इति** । अपरमार्थताप्रयुक्तव्यवहारनिर्वाहकत्वाङ्गीकारेण त्वदिष्टत्वादित्यर्थः । तथा चातिव्याप्त्यादिदोषपरिहारोऽपि त्वया न कर्तव्यः स्यादिति भावः । दोषोऽपीत्यनन्तरं लक्षणस्येति वर्तते । ब्रह्मणि निर्धर्मकत्वाङ्गीकारा-दित्यर्थः । **तल्लक्षणे** ब्रह्मलक्षणे ।

कं०रा०— ननु सजातीयविजातीयव्यवच्छिन्नलक्ष्यप्रतीत्यादिरूपं लक्षणाभिधानप्रयोजनं किमपि न सम्भवतीत्यस्मदुक्तदोषेण भवदभिलषिता पारमार्थिकता बाध्यते अतः परस्य कुलीरस्येव स्वापत्ययुक्तिहतत्वं नेति शङ्कते **भवदभिलषितेति** । लक्षणाभिधानप्रयोजनासम्भवेन किं लक्षणस्यैव पारमार्थिकत्वं बाध्यते उत लक्ष्यस्येति विकल्प्य पक्षद्वयमपि क्रमेण दूषयति **किं लक्षणस्येत्यादिना** । **तथा हीति** । लक्षणाभिधाने प्रयोजनानुपपत्त्या लक्षणस्य पारमार्थिकत्वबाधने हि विमतं याथार्थ्यरूपप्रमाणलक्षणमपारमार्थिकं निष्प्रयोजना-भिधानकत्वाद्युक्तं स्यान्न च यन्निष्प्रयोजनाभिधानकं तदपारमार्थिकमिति व्याप्तिरस्मान्प्रति वक्तुं शक्या

निष्प्रयोजनाभिधानकानामपि बहूनामस्माभिः पारमार्थिकत्वस्याङ्गीकृतत्वादिति भावः । **तस्या इति** । अनुपपत्तेर्व्यवहारनिर्वाहकरूपेण विरोधित्वादध्यासादिलक्षणपारमार्थिकत्वनिष्प्रयोजनाभिधोपयुक्तत्वेनेष्टसाधनत्वाच्च इत्यर्थः । **एतेनेति** । लक्षणानुपपत्तिरूपदोषो लक्षणस्यापारमार्थिकत्वसाधको नेत्युक्तन्यायेनातिव्याप्त्यादि-दोषोऽपि तादृशस्यापारमार्थिकत्वसाधको नेत्यर्थः । तर्ह्यतिव्याप्त्यादिदोषः किं साधक इत्यत आह **अलक्षणतेति** । ननु ब्रह्मणि लक्षणानुपपत्तेरभावेनानुपपद्यमानलक्षणकं त्वरूपहेतोरेव असत्त्वाव्यभिचार इत्यत आह **उक्ताया इति** । उक्ताया निष्प्रयोजनत्वरूपलक्षणानुपपत्तेर्ब्रह्मलक्षणेऽपि साम्यादनुपपद्यमानलक्षणकत्वरूप-हेतोर्ब्रह्मणि सत्त्वेन मिथ्यात्वरूपसाध्याभावेन व्यभिचार एवेति भावः ।

श्रीनिधि०— अप्रयोजनाभिधानत्वादिति । प्रयोजनाभिधानशून्यत्वादित्यर्थः । प्रयोजनस्य वक्तु-मशक्यत्वात् तृणादिदर्शने व्यभिचारादिति भावः । सर्वथा सर्वान् प्रति प्रयोजनाभिधानशून्यत्वं विवक्षितमिति चेदसिद्धेः ।

शे०वा०— अनुपपन्नानामपि व्यावहारिकत्वेऽनुपपन्नस्याप्यस्मदीयलक्षणस्य व्यवहारनिर्वाहकत्व-सम्भवादनुपपत्तिव्युत्पादनवैयर्थ्यमित्यभिप्रेत्याह **किञ्चेति** । नन्वनुपपत्तिव्युत्पादनेन व्यवहारो न निषिध्यते किन्त्वन्यदेवेति न तद्व्युत्पादनवैयर्थ्यमित्यत आह **न चेति** । तथा चानुपपत्तिव्युत्पादनवैयर्थ्यं तदवस्थमेवेति भावः । अनुपपत्तिव्युत्पादनस्य व्यवहारनिर्वाहकत्वानिषेधकत्वेऽपि न वैयर्थ्यं प्रयोजनान्तरसद्भावादिति शङ्कते **भवदिति** । दूषणसौकर्यार्थमाद्यं निष्कृष्य दर्शयति **तथा हीति** । **अप्रयोजनत्वेनेति** । अप्रयोजनमभिधानं यस्य तत्तथोक्तं तस्य भावस्तत्त्वं तस्मादित्यर्थः । **न चेति** । उदासीने तृणादावप्रयोजनाभिधानत्वसत्त्वेऽपि मिथ्यात्वस्य मन्मतेऽभावेन तत्र व्यभिचारादिति भावः । अप्रयोजनाभिधानत्वेऽप्यमिथ्यात्वे बाधकाभावान्नेयं व्याप्तिरभिधातुं शक्यत इति भाव इत्यप्याहुः । किञ्च यद्यनुपपत्त्या लक्षणस्य पारमार्थिकता बाध्यते इति मन्यसे तर्ह्यतिव्याप्त्यादिदोषोऽपि लक्षणस्य पारमार्थिकताबाधक एव स्यान्न तु लक्षणबाधकः । तथा च लक्षणस्य सत्यप्यतिव्याप्त्यादौ अलक्षणत्वाभावात् पारमार्थिकताभावस्य चेष्टत्वादतिव्याप्त्यादिपरिहारायासो व्यर्थः स्यादित्याह **एतेनेति** । एवञ्च नापरमार्थतेत्यत्रत्यस्य नञो लक्षणत्वसाधको न स्यादिति व्यवहितेनापि योग्यतयाऽन्वयो द्रष्टव्यः । यद्वा नन्वेवमतिव्याप्त्यादिदोषस्यापि लक्षणापारमार्थिकत्वसाधकत्वं न स्यादि-त्यतोऽतिव्याप्त्यादिदोषस्यापि मिथ्यात्वाविनाभावासम्मतेर्न लक्षणस्य मिथ्यात्वसाधकतेतीष्टापादनमेतदित्याह **एतेनेति** । अनुपपत्तिदोषस्य मिथ्यात्वासाधकत्ववर्णनेनेत्यर्थः । किं तर्हि अतिव्याप्त्यादिना कृतमित्यत आह **अलक्षणतेति** । अतिव्याप्त्यादिना पशुत्वादेर्नापारमार्थिकत्वं विज्ञायते किन्त्वलक्षणमेतदित्येव विज्ञायत इत्यलक्षणत्वसाधकत्वमेव तस्येति भावः ।

वा०र०— परिहारायास इति । अत्र तव इति शेषः । परिहारायासो व्यर्थः स्यादिति इष्टापादनयैतत् इति योजनाद्वयोपरूपता एतेनेति वाक्ययोजनाद्वये उक्तदोषद्वयं क्रमेणेति सूचितम् । **व्यवहितेनापीति** ।

अपिशब्दो व्यवहितत्वे कथमन्वय इति विरोधाभासालङ्काराय आनन्तर्यमकरणमिति वा उपपत्तिरिति परिहारः। व्यवहितान्वयेऽरुचिं मत्वा आह **यद्वेति**।

स०व्र०— एतेनेति। दुष्टानामपि व्यवहारनिर्वाहहेतुत्वाङ्गीकारेणेत्यर्थः।

स०ना०— निगमयति **एतेनेति**। तत्परिहारेणेत्यर्थः। अयं भावः। यदि अतिव्याप्त्यादिदोषः लक्षणस्य अपरमार्थतासाधकः स्यात् तर्हि त्वदीयलक्षणस्य त्वया अतिव्याप्त्यादिदोषो न परिहर्तव्यः स्यात्। परिह्रीयते च दोषः तस्मात् नासावपारमार्थिकताहेतुः। किन्त्वलक्षणतासाधक एव।

विठ्ठल०— तथाप्यर्थक्रियाकारित्वासम्भवान्न भवदीयं लक्षणं साध्वित्यत आह **न चेति**। व्यवहार एव हि तत्साध्यं तच्च निर्वहिष्यतीति नोक्तानुपपत्तिरित्यर्थः। तथापि भवदभिमतपारमार्थिकत्वासिद्ध्या भवदीयं लक्षणमयुक्तमेव। उक्तरीत्या लक्षणकथनस्य प्रयोजनान्तरशून्यत्वादित्याशङ्क्यते **भवदिति**। **इत्याद्युक्तं स्यादिति**। दुर्ज्ञानत्वादिरादिशब्दार्थः। **न चास्येति**। निष्प्रयोजनकाकदन्तपरीक्षावाक्यस्यास्मन्मते पारमार्थिकत्वेन दृष्टान्ताभावादिति भावः। नन्वेवमतिव्याप्त्यादिदोषोऽपि लक्षणपारमार्थिकतासाधकोऽपि न स्यादित्यत आह **एतेनेति**। अध्यासादिलक्षणेऽनुपपत्तेरपरिहार्यत्वाय तेनेत्यर्थः। तथा चेष्टापत्तिरेवेति भावः। तर्ह्यतिव्याप्त्यादिदोषः किं साधक इत्यत आह **अलक्षणेति**।

७१ सु०— किञ्चाध्यासलक्षणमुपपन्नं न वा। आद्ये, सपक्षाप्रवेशः साधनस्य। द्वितीये, तदनुपपत्तिनिरासायासो व्यर्थः स्यात्। इत्यास्तां विस्तरः॥

परि०— सपक्षाप्रवेशः साधनस्येति। अनुपपद्यमानलक्षणत्वादिति साधनस्य मिथ्यात्वरूपसाध्यवति अध्यासमात्रेऽभावेनासाधारणानैकान्तिकतेति भावः।

यादु०— सपक्षाप्रवेश इति। मिथ्याभूतेऽध्यासमात्रेऽनुपपद्यमानलक्षणत्वं नास्तीत्यङ्गीकारे हेतोः सपक्षाप्रवेशित्वेनासाधारण्यं स्यादिति भावः। ननु वैतण्डिकेन मया न लक्षणाद्यभिधानं समर्थनीयं, यत्तु सूत्रकारादिभिरुक्तं तत्परीतिमाश्रित्यैव अतो न मम स्वव्याघात इत्यत आह **आस्तां विस्तर इति**। कथायामेवं परिहारस्य कथञ्चित्सम्भावितत्वेऽपि स्वस्य शिष्यस्य वा मोक्षोपयुक्तस्येतरव्यावृत्ततत्त्वावधारणस्यावश्यमपेक्षितत्वेन तदुपयुक्तं लक्षणं स्वरीत्यैवानुपपत्तिपरिहारेण सम्यग् व्यक्तम्। न हि दुष्टा परीतिः स्वात्मतत्त्वज्ञानाय प्रभवति। अतिप्रसङ्गादिति भावः।

वं०प०— सपक्षाप्रवेश इति। भ्रमस्यापि मिथ्यात्वाङ्गीकारान्मिथ्याभूतेऽप्यध्यासेऽनुपपन्नलक्षणवत्त्वाभावेनासाधारण्यमिति भावः। **तदिति**। तस्मिन्नध्यासलक्षणेऽनुपपन्नत्वापादकानामतिव्याप्त्याद्यनुपपत्तीनां दोषाणां निरासाय यत्नो व्यर्थ इति भावः।

कं०रा०— आद्य इति । अध्यासलक्षणस्योपपन्नत्वेन निश्चितमिथ्यात्वरूपसाध्यवत्यध्यासेऽनुपपद्यमानलक्षणकत्वरूपसाधनस्याप्रवेशात् तथा चासाधारण्यमिति भावः ।

शे०वा०— सपक्षाप्रवेश इति । अध्यासलक्षणस्योपपन्नत्वाङ्गीकारे मिथ्याभूतेऽप्यध्यासेऽनुपपद्यमानलक्षणत्वाभावेन हेतोः सपक्षाप्रवेशित्वादसाधारण्यमिति भावः । ननु वैतण्डिकेन मया लक्षणाभिधानं न समर्थनीयम् । यत्तु सूत्रकारादिभिः शास्त्रे लक्षणस्य निबन्धनं तत्परीत्यैव अतो न मम स्वव्याघात इत्यत आह **आस्तां विस्तर इति** । कथायामेवंविधपरिहारस्य कथञ्चित्सम्भवेऽपि शिष्यादेर्मोक्षोपयोगित्वेन एतद्व्यावृत्त्यवधारणस्यावश्यकत्वात् तदुपयुक्तं लक्षणमप्यनुपपत्तिपरिहारेण स्वरीत्यैव सम्यग्वक्तव्यम् । न हि दुष्टा परीतिः स्वात्मतत्त्वज्ञानाय प्रभवति । अतिप्रसङ्गादिति भावः ।

स०व्र०— सपक्षाप्रवेश इति । अध्यासलक्षणमिथ्यात्वस्याङ्गीकृतत्वेन सपक्षत्वेऽपि तल्लक्षणस्योपपन्नत्वाङ्गीकारे अनुपपद्यमानलक्षणत्वरूपहेत्वभावादसाधारण्यमिति भावः ।

विठ्ठल०— आद्ये सपक्षाप्रवेश इति । अध्यासलक्षणस्योपपन्नत्वे पारमार्थिकत्वरूपसाध्यस्याध्यासेऽनुपपद्यमानलक्षणकत्वरूपसाधनस्याप्रवेशः । तथा च साधारण्यमिति भावः ।

॥ इति तत्कारणत्वविकल्पोक्तविषयाणां दूषणम् ॥
॥ इति लक्षणस्य फलहेतुत्वे लक्षणावगतेः कारणत्वम् ॥
॥ इति निष्प्रयोजनत्वशङ्कानिरासः ॥
॥ इति लक्षणोक्तेः प्रयोजनम् ॥

* * *

॥ अथ प्रमाणसामान्यलक्षणस्य विवरणम् ॥
॥ अथ लक्षणघटकशब्दार्थकथनम्, एवशब्दसार्थकतया अस्य लक्षणस्य स्वरूपलक्षणत्वं न तु भिन्नलक्षणत्वम् ॥

७२ **सु०—** अर्थं नातिवर्तत इति **यथार्थं**, तस्य भावो **याथार्थ्यं**, तत् **एव मानत्वं** मानशब्दप्रवृत्तिनिमित्तं, मानलक्षणमिति यावत्¹।

यद्यपि सास्नादिमान्गौरितिवद्यथार्थं प्रमाणमित्युक्तेऽपि भवत्येव लक्ष्यलक्षणभावप्रतीतिः, तथाऽपि तद्वदेव लक्ष्यं लक्षणातिरिक्तं शङ्क्येत, ततश्च पृथङ्निरूप्यमपि स्यात्, तन्मा शङ्कीति **याथार्थ्यमेव मानत्वं** न तु सास्नादिमत्त्वाद् गोत्वमिव ततोऽतिरिक्तमित्युक्तम् ।

परि॰— योग्यतावीप्सापदार्थानतिवृत्तिसादृश्यरूपार्थचतुष्टयमध्येऽत्रानतिक्रमार्थको 'यथाऽसादृश्ये' इत्यव्ययीभावश्च समास इत्युपेत्याह **अर्थं नातिवर्तत इतीति** । उपाधिखण्डनटीकाव्याख्यानमन्दारमञ्जर्यां तु यथाशब्दस्य सादृश्यार्थत्वमुपेत्य यथा सादृश्यविशिष्ट एवार्थो यस्येति बहुव्रीह्याश्रयणेन यथार्थशब्दस्य यथार्था प्रतीतिरित्यभिधेयवल्लिङ्गं लोकसिद्धं सिद्धम् । अर्थमनतिक्रम्य वर्तत इत्यादिटीकाकारवचनं तु फलितप्रदर्शनपरतया व्याख्येयम् । ज्ञानार्थयोरसत्तया सादृश्यकथने ज्ञानस्यार्थानतिक्रमस्यावश्यकत्वादित्युक्तम् । **लक्ष्यमिति** । लक्ष्यतावच्छेदकमित्यर्थः । **पृथङ्निरूप्यमपीति** । सास्नादिमत्त्वं विनापि गौरिति पृथगुक्तिवत् याथार्थ्यं विना मानमिति पृथक् वाच्यं स्यादित्यर्थः ।

यादु॰— ननु धर्मिप्राधान्येनैव कुतो लक्षणं नाभिहितमित्याशङ्क्य धर्मप्राधान्येन तदभिधाने प्रयोजनमाह **यद्यपीत्यादिना** । **पृथङ्निरूप्यमपीति** । यथा सास्नादिमत्त्वं विहाय कदाचिच्छब्दादिना गोत्वेनापि गौः प्रतीयते तथा याथार्थ्यं विहाय मानत्वेन रूपेण मानं कदाचित्प्रतीयेत । न च तथा प्रतीयतेऽतो न लक्ष्यमेतल्लक्षणातिरिक्तमिति भावः । **तन्मा शङ्कीति** । यत्र लक्ष्यातिरिक्तं लक्षणं तत्र न धर्मप्राधान्येन तदुक्तिः सम्भवति । न हि गोत्वं सास्नादिमत्त्वमिति शक्यते वक्तुम् । तयोर्धर्मयोर्भिन्नत्वेन सामानाधिकरण्यव्यपदेशायोगात् । प्रवृत्तिनिमित्तरूपस्वरूपलक्षण एव तु धर्मप्राधान्येनोक्तिर्वानुपपन्ना । तत्र लक्ष्यतावच्छेदकलक्षणयोरभेदेनोक्तशङ्कानवकाशादिति भावः ।

वं॰प॰— ननु मूले याथार्थ्यमेवेत्येवकारः कुतः । न च याथार्थ्यं प्रामाण्यमित्युक्ते लक्ष्यलक्षणवैपरीत्यशङ्का तदर्थं याथार्थ्यमेव मानत्वमित्युच्यते । ततश्च याथार्थ्यस्य लक्षणत्वं मानत्वस्य लक्ष्यत्वं ज्ञापितं भवतीति वाच्यम् । एवकाराभावेऽपि तज्ज्ञापनसम्भवादित्याशङ्क्य समाधत्ते **यद्यपीत्यादिना** । **पृथक्** वाक्यान्तरेण । **निरूप्यं** लक्ष्यस्य मानत्वस्य याथार्थ्यरूपलक्षणानतिरिक्तत्वमिति शेषः । ततो याथार्थ्यान्मानत्वमतिरिक्तं नेत्यर्थः ।

कं॰रा॰— **तद्वदेवेति** । सास्नादिमान् गौरित्यत्र यथा लक्ष्यतावच्छेदकं गोत्वसास्नादिमत्वरूपलक्षणातिरिक्तं तथा मानत्वरूपलक्ष्यतावच्छेदकं याथार्थ्यरूपलक्षणातिरिक्तं शङ्केत ततश्च मानत्वं **पृथङ्निरूप्यमपि स्यात् तन्मा शङ्कीति याथार्थ्यमेव मानत्वं न तु सास्नादिमत्वाद् गोत्वमिव ततोऽतिरिक्त**मित्युक्तमित्यर्थः ।

शे॰वा॰— लक्षणप्रणयनस्यानर्थक्यनिरासानन्तरमेव तद्व्याख्यानावसर इत्यतोऽर्थवत्तामुपपाद्येदानीं लक्षणवाक्यं व्याचष्टे **अर्थमिति** । यथाशब्दस्य योग्यताद्यनेकार्थत्वेऽपि वक्ष्यमाणरीत्या तदसम्भवात्

पदार्थानतिवृत्त्यर्थत्वमेव सिद्धवत्कृत्यैवं व्याख्यातमिति ध्येयम् । याथार्थ्यमेवेति सावधारणभावनिर्देशस्य वैयर्थ्यमाशङ्क्य परिहरति **यद्यपीति** । **लक्ष्यमिति** । लक्ष्यतावच्छेदकमित्यर्थः । **पृथगिति** । सास्नादिमत्त्वाद्गोत्वस्य पृथङ्निरूपणीयत्वदर्शनाद्याथार्थ्यलक्षणात्प्रमाणत्वरूपलक्ष्यतावच्छेदकस्य पृथङ्निरूपणीयत्वं स्यादित्यर्थः । **तन्मा शङ्कीतीति** । यत्र लक्ष्यतावच्छेदकातिरिक्तं लक्षणं तत्र न धर्मनिर्देशः सम्भवति । न हि सास्नादिमत्त्वं गोत्वमिति शक्यते वक्तुम् । तयोर्धर्मयोर्भिन्नत्वेनोक्तरीत्या सामानाधिकरण्यव्यपदेशस्य बाधितत्वात् । प्रवृत्तिनिमित्तस्वरूपलक्षणे तु धर्मप्राधान्येन निर्देशो युज्यते । तत्र लक्ष्यतावच्छेदकलक्षणयोरभेदेन सामानाधिकरण्यव्यपदेशस्योपपन्नत्वादिति भावः ।

वा०र०— पृथङ्निरूपणीयत्वेति । सास्नादिमत्वस्य गोशब्दान्तर्भावाभावेन गोत्वापेक्षया पृथङ्निरूप्यत्वमिति भावः । **प्रमाणरूपेति** । याथार्थ्यस्य प्रमाणपदार्थान्तर्भूततया याथार्थ्यापेक्षया प्रमाणत्वस्य पृथङ्निरूप्यत्वाभावः । व्यवहारमात्रकारणं भवतीत्येतन्मूलव्याख्यावसरे लक्ष्यपरपदार्थान्तर्गतत्वतदनन्तर्गतत्वयोरेव लक्ष्यानतिरिक्तत्वं तदतिरिक्तत्वपदार्थत्वेन विवक्षादेरुक्तत्वात् तदनुसारेणेदं उपपाद्यमिति ज्ञेयम् । **उपपन्नत्वादिति भाव इति** । ननु एतावता धर्मयोः सामानाधिकरण्यव्यपदेशस्य लक्ष्यतावच्छेदकलक्षणयोः अभेदसाधकत्वमुक्तं भवति । तावता भावप्रत्ययसार्थक्येऽपि अवधारणवैयर्थ्यमिति चेत् । न । अभेदे सिद्धेऽपि भेदस्य निषेधार्थं अवधारणसार्थक्यात् । न चाभेदमात्रोक्त्या भेदनिषेधोऽपि सिद्ध इति वाच्यम् । अर्थतः सिद्धावपि वचनतः सिद्धेरभावेन तदर्थं तस्य सार्थकत्वात् इत्याशयात् ।

स०व०— वक्ष्यमाणानुसारेण यथाशब्दस्य सादृश्याद्यर्थकत्वे बाधकस्य विद्यमानत्वेन अनतिक्रमार्थकत्वमेवाङ्गीकर्तव्यमिति सिद्धवत्कृत्याह **अर्थं नातिवर्तत इतीति** । 'याथार्थ्यमेव मानत्वम्' इत्यत्र भावप्रत्ययो व्यर्थः । किन्तु यथार्थमेव मानत्वमित्येवास्त्वित्यभिप्रेत्य शङ्कते **यद्यपीति** । उत्तरमाह **तथाऽपीति** । **पृथङ्निरूप्यमपीति** । यथा सास्नादिमत्त्वापेक्षया गोत्वं नाम जातिरिति पृथङ् निरूप्यते एवं याथार्थ्यापेक्षया मानत्वं नाम किमित्युक्ते तन्निर्वक्तव्यं स्यादित्यर्थः ।

विठ्ठल०— अत्र यथाशब्दः पदार्थानतिवृत्त्यर्थकः । अव्ययीभावश्च समास इत्यभिप्रेत्याह **अर्थं नातिवर्तत इति** । **तद्वदेवेति** । यथा सास्नादिमान् गौरित्यतः यथा लक्ष्यतावच्छेदकं गोत्वलक्षणातिरिक्तं तद्वदेवेत्यर्थः । **पृथङ्निरूप्यमपीति** । सास्नादिमत्वं विना गौरिति पृथगुक्तिवद्याथार्थ्यं विना मानमिति पृथग्वाच्यं स्यात् । सास्नादिमत्वरूपधर्मातिरेकेण गोत्वं लक्ष्यतावच्छेदकं यथा पृथगुच्यते । तथा यथावस्थितार्थविषयीकारित्वातिरिक्तं लक्ष्यतावच्छेदकं धर्मान्तरमस्ति प्रमाणत्वे स्यात् तन्मात्रत्वादित्यभिप्रायः ।

चषकः— लक्षणप्रणयनानर्थक्यप्रतिविधानानन्तरमेव लक्षणवाक्यव्याख्यानौचितीति तदर्थवत्तामुपपाद्य सम्प्रति योग्यतावीप्सापदार्थानतिवृत्तिसादृश्यरूपार्थचतुष्टयमध्येऽनतिक्रमार्थको यथाशब्दो 'यथा असादृश्ये'

इत्यव्ययीभावसमास इत्युपेत्य तद्वाक्यं व्याकुरुते **अर्थमिति** । उपाधिखण्डनटीकाव्याख्यानमन्दारमञ्जर्यां तु तथा यथाशब्दस्य सादृश्यार्थत्वमुपेत्य 'यथा सादृश्यविशिष्ट एवार्थो यस्येति बहुव्रीह्याश्रयणेन यथार्थः शब्दः यथार्था प्रतीतिरित्यभिधेयवल्लिङ्गं लोकसिद्धं सिद्धं अर्थमनतिक्रम्य वर्तत इत्यादि टीकाकारवचनं तु फलितदर्शनपरतया व्याख्येयम् । ज्ञानार्थयोः सादृश्यकथने ज्ञानस्यार्थानतिक्रमस्य आवश्यकत्वादित्युक्तम् । **लक्ष्यमिति** । लक्ष्यतावच्छेदकमित्यर्थः । **पृथङ्निरूप्यमिति** । यथा सास्नादिमत्ताप्रत्यापकपदासमभिव्याहारेऽपि गोपदादिना गोत्वेन गौः प्रतीयते तथा याथार्थ्याभिधायकपदासमभिव्याहारे मानत्वेन न प्रतीयत इति । लक्ष्यतावच्छेदकं न लक्षणातिरिक्तमित्यर्थः ।

॥ इति लक्षणघटकशब्दार्थकथनम्, एवशब्दसार्थकतया अस्य लक्षणस्य स्वरूपलक्षणत्वं न तु भिन्नलक्षणत्वम् ॥

* * *

॥ अथ लक्षणस्य लक्षणम् ॥

॥ अथ लक्षणम्, तदङ्गतया लक्ष्यशब्दार्थश्च ॥

७३ सु०— ननु किमिदं लक्षणं नाम । लक्ष्यस्यासाधारणो धर्मः; यावत्स्वेकः शब्दो निवेशयितुमिष्टः, यावन्ति चेतरस्माद्व्यावर्तनीयानि तान्युच्यन्ते लक्ष्याणीति ।

परि०— लक्षणं हि ज्ञातमेव लक्ष्यावधारणस्येष्टे । तज्ज्ञानं च लक्षणाधीनमिति भावेन पृच्छति **ननु किमिदमिति** । किं लक्ष्यमित्यतो व्यवहारव्यावृत्तिरूपलक्षणप्रयोजनद्वयानुरोधेन लक्ष्यस्य च लक्षणद्वयमाह **यावत्स्विति** । **निवेशयितुं** व्युत्पादयितुम् ।

यादु०— निवेशयितुमिति । व्यवहर्तुमित्यर्थः ।

कं०रा०— लक्ष्यस्यासाधारणो धर्मो लक्षणमिति लक्षणं लक्षणज्ञानस्य लक्ष्यज्ञानं विनानुपपत्ते-र्लक्ष्यलक्षणमाह **यावत्स्विति** । यावत्स्वेकशब्दो वाचकत्वेन निवेशयितुमिष्टस्तानि लक्ष्याणीत्युच्यन्ते यावन्तीतरेभ्यो व्यावर्तनीयानि तानि चालक्ष्याणीत्युच्यन इति लक्ष्यस्य लक्षणद्वये तात्पर्यमेकलक्षणत्वे वैयर्थ्यप्रसङ्गादिति ध्येयम् ।

शे०वा०— याथार्थस्य प्रमाणलक्षणत्वं मूलारूढं कर्तुं 'मानत्वं मानशब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तं मानलक्षणमिति यावदि'ति व्याख्यातम् । तच्च लक्षणनिरूपणसापेक्षमित्यतो लक्षणलक्षणं पृच्छति **नन्विति** । धर्ममात्रस्य वा तद्धर्ममात्रस्य वाऽतिव्यापकत्वेन तल्लक्षणत्वानुपपत्तेरिति भावः । परिहरति **लक्ष्येति** । अत्र

यद्यपि यो यस्यासाधारणो धर्मः स तस्य लक्षणमित्येव वक्तुं युक्तं न तु लक्ष्यत्वमपि तत्र निवेश्यं व्यर्थत्वात् । तथाऽपि प्रसङ्गाल्लक्ष्यस्यापि स्वरूपनिरूपणाय तदन्तर्भावेनेदं लक्षणाभिधानम् । यथा निर्दोषं वाक्यमागम इत्यागमलक्षणे प्रसङ्गाद्वाक्यस्यापि स्वरूपनिरूपणार्थमेव वाक्यान्तर्भावेन आगमलक्षणाभिधानमिति द्रष्टव्यम् । वक्ष्यमाणाव्याप्त्यादिशङ्कानिरासार्थं लक्ष्यस्वरूपनिरूपणमप्यावश्यकमेवेति तदन्तर्भावेन लक्षणाभिधानम् । अत एव वक्ष्यति तत्र लक्ष्यस्य धर्म इत्युक्तमेवेतीत्यप्याहुः । असाधारणपदं भृङ्गित्वे प्रसङ्गवारणाय । तस्य लक्ष्यधर्मत्वेऽप्यसाधारण्याभावात् । अन्ये तु भृङ्गित्वेन महिष्यादिसाधारणेन गोमात्रस्यान्यतो व्यावर्तयितुमयोग्यतया तस्य तत्प्रति अलक्ष्यत्वादेव तत्रातिव्याप्तिपरिहारात् तद्वैयर्थ्यमित्याशङ्क्य अन्यसाधारणेन तेन गोमात्रस्यान्यतो व्यावर्तयितुमयोग्यत्वेऽपि, तद्योग्यत्वस्य लक्ष्यपदार्थत्वाभावात् तत्त्वेनेष्टत्वस्यैव च तच्छब्दार्थत्वेन विवक्षितत्वात् भृङ्गित्वेन गोमात्रस्येतरस्माद्व्यावृत्तेश्च कदाचिदिष्टत्वेन तत्राप्युक्तरूपलक्ष्यतासद्भावेन तदनिवारणेनासाधारणपदस्यावश्यकत्वादित्यभिप्राय इत्यप्याहुः । किं तल्लक्ष्यं यस्यासाधारणो धर्मो लक्षणमित्युच्यत इत्यतो लक्षणप्रयोजनद्वैविध्यानुरोधेन प्रयोजनद्वयघटितं लक्ष्यस्य लक्षणमाह **यावत्स्वित्यादिना** । अन्यव्यावृत्तिशब्दवाच्यत्वान्यतरबुद्ध्युत्पादनेच्छाविशेष्यमित्यर्थः । अन्यथा परस्पराव्याप्तिप्रसङ्गादिति बोध्यम् ।

वा०र०— लक्षणलक्षणं पृच्छतीति । लक्षणलक्षणं वक्तुं तत् पृच्छतीत्यर्थः । अतिव्यापकत्वेनेत्युपलक्षणम् । असम्भावित्वेनेत्यपि द्रष्टव्यम् । एकशफत्वादिधर्मानुसारात् । प्रश्नवाक्यस्थं लक्षणपदं अत्र गृहीत्वा लक्ष्यस्यासाधारणः धर्मः तस्य लक्षणमिति विशिष्टार्थसिद्धिमभिप्रेत्य तत्र लक्ष्यपदवैयर्थ्यमाशङ्कते **अत्र यद्यपीति । अन्ये तु शृङ्गित्त्वेनेति** । अयं शङ्काशयः । लक्ष्यशब्दो हि सम्बन्धिशब्दः । तथा भृङ्गित्वं लक्ष्यस्य धर्मः इति यदा व्युत्पाद्यं तदा भृङ्गित्वस्य लक्ष्यं गोत्वावच्छिन्नमिति वाच्यम् । अन्यथा लक्ष्यादन्यत्रापि सत्त्वेनातिव्याप्तिः अस्येति यदुच्यते तदनुपपत्तिप्रसङ्गात् । लक्ष्यं च तदेव तस्य भवति यत् येन धर्मेणान्यतो व्यावर्तयितुं योग्यम् । न च महिष्यादिसाधारण्येन भृङ्गित्वेन गोमात्रं अन्यतो व्यावर्तयितुं योग्यम् । तथा च गोमात्रस्य भृङ्गित्वं प्रति अलक्ष्यतया लक्ष्यधर्मत्वं भृङ्गित्वे नास्तीति न तत्रातिव्याप्तिरिति तत्परिहाराय असाधारणपदोपादानं न कर्तव्यमिति । **तद्वैयर्थ्यमिति** । साधारणपदेन बुद्ध्या च सन्निधापितमसाधारणपदं तत इति परामृश्यते । वक्ष्यति च **असाधारणपदस्येति । तत्त्वेन इष्टत्वस्येति** । तेनान्यतो व्यावर्तनीयत्वेन इष्टस्यैवेत्यर्थः । **तेन तदनिवारणेति** । लक्ष्यस्य धर्मः इत्यनेन भृङ्गित्वस्य निवारणाभावेनेत्यर्थः ।

स०व्र०— यदि किञ्चिल्लक्षणं वदिष्यति तर्हि अव्याप्त्यादिकं वदिष्यामीति गूढाभिसन्धिश्शङ्कते **नन्विति** । यद्यव्याप्तिं वदिष्यति तर्हि तस्या दोषत्वमेव नास्तीति उपपादयिष्यामीति गूढाभिसन्धिरेवाह **लक्ष्यस्येति** । अत्र यद्यपि यो यस्यासाधारणो धर्मः स तस्य लक्षणमित्येवाभिप्रेतं न तु लक्ष्यत्वमपि निवेश्यम् । व्यर्थत्वात् । तथापि प्रसङ्गाल्लक्ष्यस्यापि स्वरूपनिरूपणाय तस्य प्रवेशः । निर्दोषं वाक्यमिति

आगमलक्षणे वाक्यग्रहणवदिति द्रष्टव्यम् । असाधारणपदं शृङ्गित्वे अतिप्रसङ्गनिरासाय । धर्म इत्यनेनासम्भवो निराकृतः । **यावत्स्वेक इति** । लक्षणप्रयोजनद्वयानुसारेण लक्ष्यस्य लक्षणद्वयमुक्तमिति द्रष्टव्यम् ।

विठ्ठल०— लक्षणं हि ज्ञातमेव लक्ष्यावधारणस्येष्टे । अतो लक्षणस्य लक्षणं वक्तव्यमित्याशयेन पृच्छति **ननु किमिदमिति** । किं तल्लक्ष्यं यद् साधारणं धर्मत्वं लक्षणलक्षणं स्यादित्यतः व्यवहारव्यावृत्तिरूपप्रयोजनानुरोधेन लक्ष्यस्य लक्षणमाह **यावत्स्विति** ।

॥ इति लक्षणम्, तदङ्गतया लक्ष्यसाध्वार्थं च ॥

* * *

॥ अथ 'अव्यापकस्यापि लक्षण'त्वे आपादितस्य अनिष्टस्य परिहारः ॥

॥ अथ तदानीं लिलक्षयिषितमात्रव्यापित्वं लक्षणस्यापेक्षितम् ॥

७४ **सु०— नन्वसाधार(णो)णधर्मश्चेल्लक्षणम्, अव्यापकस्यापि तदा लक्षणतापत्तिः; अतिव्याप्त्यसम्भवाविव अव्याप्तिरपि हि लक्षणदोषः । उच्यते । लिङ्गतया हि लक्षणमुपयुज्यते । न च व्यापकता लिङ्गत्वोपयोगिनी, व्याप्यत्वेनैव तदुपपत्तेः, इतरथा धूमादीनामलिङ्गतापातात्; किन्नाम पक्षीकृतदृष्टान्तीकृतव्यापकता त्वपेक्षितैव, उपायत्वेनोपन्यस्तस्याभावे तदुपेयप्राप्तेरसम्भवात्, उभयधर्मभूताया व्याप्तेरन्यतराभावे दर्शयितुमशक्यत्वात् । तथा च तदानीं लिलक्षयिषितमात्रव्यापित्वं लक्षणस्यापेक्षितम्, तच्च लक्ष्यस्य धर्म इत्युक्तमेव ।**

परि०— अस्तु लक्षणतेत्यत आह **अतिव्याप्तीति** । **व्यापकतेति** । इतरभेदादिसाध्यव्यापकतेत्यर्थः । **अलिङ्गतापातादिति** । धूमादीनां वह्निं प्रत्यव्यापकत्वादिति भावः । **व्यापकता त्विति** । विद्यमानता त्वित्यर्थः । पक्षे सत्ता कुत इत्यत आह **उपायत्वेनेति** । दृष्टान्ते सत्त्वस्योपयोगमाह **उभयधर्मेति** । एवं तर्हि लिलक्षयिषितमात्रव्यापित्वे सति लक्ष्यस्यासाधारणो धर्मो लक्षणमिति वक्तव्यमित्यतो नेत्याह **तच्चेति** । लिलक्षयिषितमात्रव्यापित्वं लक्ष्यस्य धर्म इति पदद्वयेनोक्तमेवेत्यर्थः । लक्ष्यशब्देन लिलक्षयिषितत्वस्य धर्मशब्देन व्यापित्वस्य प्राप्तेरिति भावः ।

यादु०— इष्टापत्तिं परिहरति **अतिव्याप्त्यसम्भवाविति** । **व्यापकतेति** । इतरभेदादिरूपसाध्यनिरूपितेति शेषः । **व्यापकता त्विति** । व्यापित्वं त्वित्यर्थः । **तच्च** पक्षीकृतमपेक्ष्यैव । दृष्टान्तीकृते तु वृत्तिमात्रं

विवक्षितमिति ध्येयम् । पक्षीकृतव्यापकता लक्षणरूपहेतोरपेक्षितेत्येतदुपपादयति **उपायत्वेनेति** । हेतुत्वेनोपन्यस्तस्य **पक्षधर्म**त्वाभावे तदुपेयस्य तत्साध्यस्यापि न सिद्ध्यतीत्यर्थः । दृष्टान्तीकृतवृत्तिताऽपेक्षितेत्येतदुपपादयति **उभयधर्मेति** । यद्यपि व्याप्तिः साधनस्यैव धर्मो न साध्यस्य तथाऽपि साधनाश्रितायाः तस्याः साध्यनिरूपितत्वेनोभयधर्मत्वव्यपदेश औपचारिक इति ध्येयम् । **तदानीमिति** । तदानीं लिलक्षयिषितं च, यावत्सु शबलत्वं वर्तते तावद्दृष्टान्तीकृतं चेति भावः । नन्वेवमपि लिलक्षयिषितमात्रव्यापित्वरहितमपि लक्ष्यासाधारणधर्मभूतं लक्षणं स्यादित्यत आह **तच्चेति** । तदानीं लिलक्षयिषितमात्रव्यापित्वं च 'लक्ष्यस्य धर्म' इति लक्षणलक्षणान्तर्गतेन पदद्वयेनोक्तमेवेत्यर्थः । 'यावत्स्वेकः शब्दो निवेशयितुमिष्ट' इति लक्ष्यशब्दार्थस्योक्तत्वेन लक्ष्यशब्देन तदानीं लिलक्षयिषितस्य षष्ठ्युत्तरधर्मपदेन च तन्मात्रव्यापित्वस्य लाभेन, न लक्षणलक्षणस्योक्तधर्मेऽतिव्याप्तिशङ्केति भावः ।

वं०प०— लक्ष्यस्यासाधारणो धर्म इत्युक्त्या सर्वलक्ष्यसाधारणो यो धर्मो न भवति स लक्षणमित्युक्तं स्यात् । तत्र शङ्कते **नन्वसाधारण इति** । **इतरथा** व्यापकताया लिङ्गत्वोपयोगित्वे । व्यापकतैवापेक्षितेत्यन्वयः । **उभयेति** । साध्यहेत्विर्थः । **अन्यतराभावे** साध्यहेतोरन्यतरस्य दृष्टान्तेऽभाव इत्यर्थः ।

कं०रा०— अव्यापकस्य धर्मस्य लक्षणत्वमिष्टमित्यत आह **अतिव्याप्त्यसम्भवाविति** । **इतरथेति** । व्यापकत्वस्य लिङ्गत्वोपयोगित्वे धूमादीनां वह्न्यादिकं प्रति व्यापकत्वाभावेनालिङ्गत्वापातादित्यर्थः । पक्षीकृतव्यक्तिव्यापकत्वं लिङ्गतायामपेक्षितमित्येतदुपपादयति **उपायत्वेनेति** । उपायत्वेनोपन्यस्तस्य लिङ्गस्य पक्षीकृतव्यक्तावभावे तेन लिङ्गेन ज्ञेयस्य साध्यस्य सिद्धेन सम्भवादित्यर्थः । दृष्टान्तीकृतव्यक्तिव्यापकत्वं लिङ्गतायामपेक्षितमित्येतदुपपादयति **उभयेति** । साध्यसाधननिरूप्यायाः व्याप्तेर्दृष्टान्तव्यक्तावन्यतरस्याभावे निदर्शयितुमशक्यत्वादित्यर्थः । **तच्चेति** । लक्षणस्य लिलक्षयिषितमात्रव्याप्तत्वं लक्ष्यस्य धर्म इत्यनेनोक्तमेवेत्यर्थः ।

श्रीनिधि०— लक्षणतापत्तिरित्युक्तं नष्टमिति वक्तुं शक्यमित्याह **अतिव्याप्त्यसम्भवाविवेति** । **उपायत्वेन** ज्ञापकत्वेन । **उपेयस्य** ज्ञाप्यस्य । **उभयधर्मभूताया इति** । साध्यसाधनोभयधर्मभूताया इत्यर्थः । अत्रोभयधर्मत्वं उभयनिरूप्यत्वेन अन्यतराभावे साध्यसाधनयोरन्यतराभावे तथा च साध्यवत् साधनस्यापि पक्षीकृतदृष्टान्तीकृतव्यापकता अपेक्षितेत्युक्तं भवति । अनेन उपनायकत्वेन उपन्यस्तस्याभाव इत्यनेन पक्षीकृते व्यापकतया आवश्यकत्वे हेतुरुक्तः । **उभयधर्मभूताया** इत्यनेन दृष्टान्तीकृतव्यापकताया आवश्यकत्व इति ज्ञेयम् । लक्ष्यसाधारणधर्म । **इत्युक्तमेवेति** इत्यनेनोक्तमित्यर्थः ।

शे०वा०— ननु लक्ष्यस्य धर्म इत्यनेनासम्भवस्यासाधारण इत्यनेनातिव्याप्तेश्च व्यावर्तितत्वेनोक्तलक्षणस्य असम्भव्यतिव्याप्तिव्यावृत्तौ सिद्धायामप्यव्याप्तिवारकपदाभावेनोक्तलक्षणस्य अव्यापकव्यावृत्त्यसिद्ध्या

तत्रातिव्यापकं लक्षणलक्षणमिति शङ्कते **नन्विति** । लक्षणतया तल्लक्ष्यत्वादेव न तत्रातिव्याप्तिरित्यतोऽतिव्याप्त्यसम्भवयोरिवाव्याप्तेरपि लक्षणदोषत्वान्न लक्षणतया लक्ष्यत्वमित्यतिव्याप्तिर्वज्रलेपायितैवेत्याह **अतिव्याप्त्यसम्भवाविवेति** । तथा चातिव्याप्त्यादिपरिहारायासाधारणधर्म इति विशेषणं यथोपादीयते तथाऽव्यापके शबलत्वादावतिप्रसङ्गपरिहाराय यावल्लक्ष्यासाधारणो धर्म इति वा लक्ष्यव्यापकधर्म इति वा तल्लक्षणं वक्तव्यमिति नोक्तं लक्षणलक्षणमनुपपन्नमिति भावः । लक्षणस्य लिङ्गतयोपयोगित्वेन साध्यव्याप्यतया लिङ्गत्वोपयोगेन आवश्यकत्वेऽपि तद्व्यापकताया अनावश्यकत्वान्न व्यापकत्वाभावो दोषायेति परिहरति **उच्यत इति** । साध्यव्यापकताया लिङ्गत्वोपयोगित्वे बाधकमाह **इतरथेति** । अग्निमति पर्वते महानसे वा धूमस्य सत्त्वेऽप्यग्निमत्ययोगोलके तदभावेन वह्न्यव्यापकत्वादिति भावः । ननु साध्यव्यापकताया लिङ्गत्वानुपयोगित्वात् तद्व्याप्यतामात्रेणैव लिङ्गत्वाभ्युपगमे निर्धूमपक्षदृष्टान्तकधूमवत्त्वस्यापि लिङ्गत्वं स्यादित्याशयेन शङ्कते **किन्नामेति** । न च व्यापकता लिङ्गतोपयोगिनीति न व्यापकतामात्रस्य लिङ्गत्वोपयोगो निषिध्यते येनोक्तातिप्रसङ्गः स्यात् । किन्तु साध्यव्यापकताया एव । पक्षीकृतदृष्टान्तीकृतव्यक्तिव्यक्तिव्यापकतायास्तूपयोगोऽभ्युपगम्यत एव । ततश्च तदभावान्नोक्तातिप्रसङ्ग इत्याशयेन परिहरति **पक्षीकृतेति** । **व्यापकता त्विति** । व्यापित्वमित्यर्थः । तत्कृत इत्यतस्तदुभयं क्रमेणोपपादयति **उपायत्वेनेत्यादिना** । यद्यपि व्याप्तिः साधनस्यैव धर्मो न साध्यस्य तथाऽपि साधनाश्रितताया अपि तस्याः साध्यनिरूपितत्वेन तद्धर्मत्वव्यपदेश औपचारिक इति द्रष्टव्यम् । यदर्थं लक्षणस्य लिङ्गतयोपयोगित्ववर्णनं यदर्थं च लिङ्गत्वोपयोगिरूपावधारणं तदिदानीमाह **तथा चेति** । ननु तदानीं लिलक्षयिषितमात्रव्यापित्वस्य लक्षणापेक्षितरूपस्य लक्षणलक्षणे प्रत्यायकपदाभावात् कथमनेवंरूपस्यालक्षणस्यानेन व्यावृत्तिरित्यतस्तस्य लक्ष्यस्य धर्म इत्यनेनैवोक्तत्वाद्युक्ता तेनानेवंरूपस्य व्यावृत्तिरित्याह **तच्चेति** । तदानीं लिलक्षयिषितमात्रव्यापित्वं चेत्यर्थः । ततश्च तदानीं लिलक्षयिषितमात्रव्यापित्वेन शबलत्वस्यापि लक्षणत्वेन लक्ष्यत्वान्न तत्रातिव्याप्तिरिति भावः । इदं च लिलक्षयिषितमात्रव्यापित्वस्य लक्ष्यस्य धर्म इत्यनेनोक्तत्ववचनं लक्ष्यस्य धर्म इत्यनेन लिलक्षयिषितव्यापित्वस्योक्तत्वान्न व्यापकतालाभार्थं लक्षणलक्षणे पृथक् व्यापकतापदापेक्षेत्यभिप्रेत्यैव । न तु लक्ष्यस्य धर्म इत्यनेनैव तदानीं लिलक्षयिषितमात्रव्यापित्वस्याप्युक्तत्वाभिप्रायेण । लक्ष्यपदेन तदानीं लिलक्षयिषितत्वस्य षष्ठ्युत्तरधर्मपदेन च तद्व्यापित्वस्य कथञ्चिदुक्ततालाभेऽपि मात्रार्थस्य तेनानुक्त्या लक्षणलक्षणान्तर्गतपदद्वयेन लिलक्षयिषितमात्रव्यापिताया अनुक्तेः । उक्तौ चात्रासाधारणपदस्यान्यत्र च न वर्तते चान्यत्रेत्यस्य वैयर्थ्यापातात् । न चैवं सति यो धर्मो लक्ष्ये व्याप्त्या वर्तन इत्यादौ व्याप्त्येति विशेषणवैयर्थ्यं स्यात् । तत्रापि यो धर्मो लक्ष्ये वर्तत इत्येतावतैव तदानीं लिलक्षयिषितव्याप्तित्वलाभसम्भवादिति वाच्यम् । तत्रापि लिलक्षयिषितमात्रव्यापित्वस्यैव विशिष्टलक्षणार्थत्वेनाभिप्रेतार्थत्वादिति ध्येयम् ।

वा०२०— लक्ष्यधर्मः इत्यनेनासम्भवस्येति । असाधारण इत्येवोक्ते सास्नादिमत्वस्य महिष्याद्यसाधारणत्वाभावात् असम्भवः । **तद्व्यावृत्त्यर्थं लक्ष्यस्य धर्म इति** । ततश्च महिष्याद्यसाधारणत्वाभावेऽपि

लक्ष्यस्यासाधारणधर्मत्वात् नासम्भवः इति असम्भवस्य व्यावर्तितत्वेन इत्यर्थ इत्याहुः । वस्तुतस्तु लक्ष्यस्य धर्म इत्युक्ते लक्षणत्वेनाभिमतेऽसम्भवे नास्तीति सिद्ध्यतीत्येवम् अनेन असम्भवव्यावृत्तिः बोध्या । न तु कस्मिंश्चित् विशेषणे उपपत्ति-असम्भवप्राप्तौ तद्व्यावृत्तिः अनेन कृता भवतीति ध्येयम् । धर्म इत्येवोक्ते सास्नादिमत्वस्य महिष्यादिधर्मत्वाभावात् असम्भवः । तन्निवृत्तिः लक्ष्यस्येत्यनेन वा असम्भव्यतिव्याप्तिव्यावृत्तौ सिद्धायामपि इति पाठः । क्वचित् अव्याप्तीति पाठः । तत्र तल्लक्षणपरिग्रहः । एवमुत्तरत्र । असम्भविलक्षणे लक्ष्यस्य धर्मत्वाभावात् अतिव्याप्तिलक्षणे चासाधारणधर्मत्वाभावात् तद्व्यावृत्तिसिद्धिरिति भावः । **असाधारण-धर्म इति विशेषणमिति** । असाधारणेत्यनेनातिव्याप्तिपरिहारः । धर्मः इत्यस्यैव प्राक् प्रकृतत्वानुसारेण लक्ष्यधर्मः इत्यर्थकस्य सिद्धत्वात् असम्भवस्यापि परिहारः । असाधारणधर्मः इति च विशेषणं यथोपादीयते इति योजना । तेन विशेष्यान्तराभावात् कथं असाधारणधर्मः इति विशेषणमित्युक्तमिति निरस्तम् । अथवा विशिष्यते तत् विशेषणविशिष्टं लक्षणं उपादीयते उच्यते इत्यर्थान्न दोषः । अत एव तल्लक्षणं वक्तव्यं इति उत्तरत्र वक्ष्यतीति ज्ञेयम् । **तदभावात् नोक्तातिप्रसङ्ग इति** । व्यापकतामात्रस्य लिङ्गत्वोपयोगनिषेधाभावात् । निर्धूमपक्षदृष्टान्तकधूमत्वस्यापि लिङ्गत्वप्रसङ्गो नेत्यर्थः । दोषित्वोक्तिरित्युक्तमित्यादौ अव्यापकत्वस्येत्यनु-वर्तनीयम् ।

स०व्र०— पूर्वपक्षी स्वाशयमुद्घाटयति **नन्विति** । नन्वस्तु अव्याप्तिः । तस्य अतिव्याप्त्यादिवत् लक्षणदोषत्वाभावात् नानुपपत्तिरित्यत आह **अतिव्याप्त्यसम्भवाविवेति** । तथा च तयोरदोषत्वे तत्परिहारार्थं विशेषणोपादानं व्यर्थं स्यात् । तयोरेव दोषत्वमङ्गीकृत्य अव्याप्तिदोषत्वानङ्गीकारे तद्वत्तयोरपि दोषत्वं न स्यात्, विशेषनियामकाभावादिति भावः । लक्ष्यासाधारणधर्मत्वमात्रस्य न लक्षणलक्षणत्वं युक्तम् । अव्यापकस्य शबलत्वादेरपि गोमात्रलक्षणत्वापातात् । किन्तु यावल्लक्ष्यासाधारणधर्मत्वं वा लक्ष्यमात्रव्यापकधर्मत्वं वा तदिति वक्तव्यम् । तथा च लक्ष्यव्यापकधर्मस्यैव लक्षणत्वे व्याप्त्या कथं लक्ष्यासाधारणधर्ममात्रस्य तत्त्वमुच्यत इति भावः । **सिद्धान्ती स्वाशयमुद्घाटयति उच्यत इति** । लक्ष्यासाधारणधर्मस्य लक्षणत्वमित्यभिहिते लक्ष्य-मात्रव्यापकत्वं तदिति वाच्यमिति वदतः किं साध्यव्यापकत्वमप्यपेक्षितमित्यभिप्रेतं किंवा पक्षदृष्टान्त-व्यापकत्वमेव वेति विकल्पं मनसि निधाय न तावत्प्रथम इत्याह **लिङ्गतया इति** । लक्षणस्य लिङ्गतयोपयुक्तत्वेन लिङ्गस्य साध्यव्याप्यत्वमात्रापेक्षायामपि तद्व्यापकत्वस्यानपेक्षितत्वेन तदनभिधानेऽपि दोषाभावात् । अन्यथा धूमादीनामपि वह्निव्यापकत्वाभावेन लिङ्गत्वं न स्यादिति-भावः । द्वितीये त्वङ्गीकार इत्याह **किं नामेति** । लक्ष्यासाधारणधर्मत्वमित्येतावन्मात्रेणैव पक्षदृष्टान्तव्यापकत्वलाभात् तत्प्रतिपादनाय पुनर्व्यापकत्वविशेषणस्य अनावश्यकत्वादिति भावः । हेतोः पक्षव्यापित्वमावश्यकमित्युपपादयति **उपायत्वेनेति** । तथा चोपायभूतो धूमो यदि पक्षे न स्यात् तदुपेयभूतोऽग्निरपि पक्षे दुर्लभः स्यादित्यर्थः । दृष्टान्तव्यापित्वमावश्यकमित्युपपादयति **उभयधर्मेति** । लिङ्गनिष्ठाया अपि व्याप्तेरुभयधर्मत्वकथनं साध्यस्य निरूपकत्वादौपचारिकमिति ज्ञातव्यम् । **उभयधर्मभूतयोः** साध्यसाधनधर्मभूतयोः । **अन्यतराभावे** साधनस्य साध्यस्य वा अभावे इत्यर्थः । ननु

तदानीं लिलक्षयिषितमात्रव्यापित्वं लक्षणस्यापेक्षितं भवतु । तदर्थमेव च लक्षणलक्षणे व्यापकपदमावश्यकमित्यत आह **तथा चेति** । लिलक्षयिषितमात्रवृत्तित्वं = पक्षदृष्टान्तमात्रव्यापित्वमित्यर्थः । **तच्च** लक्ष्यस्यासाधारणो धर्म इत्यनेनोक्तम् इत्यर्थः । तदवृत्तिनस्तद्धर्मत्वानुपपत्त्या लिलक्षयिषितधर्मत्वोक्त्या तद्व्यापकत्वस्य लाभेन लक्ष्य-लिलक्षयिषितशब्दयोश्च समानार्थत्वेन लक्ष्यस्य धर्म इत्यनेनैव तद्व्यापकस्य लब्धत्वात् न तदर्थं पृथग्व्यापक-पदमुपादेयमिति भावः । न चैवं यो धर्मो लक्ष्ये वर्तते इत्येतावतैव लक्ष्यव्यापकतालाभात् व्याप्येत्यस्य वैयर्थ्यं स्यादिति वाच्यम् । लिलक्षयिषिते व्यापकत्वमात्रस्यैव तत्र विशिष्टपदार्थत्वेन विवक्षणाददोषः ।

स०ना०— ननु लक्षणस्य लिलक्षयिषितमात्रव्याप्यत्वं यद्यपेक्षितं कथं तर्हि प्राक् तदनुक्तिरित्यत आह **तच्च लक्ष्यस्येति** । लक्ष्यशब्दो हि लिलक्षयिषितपरः । ततश्च यदि लक्षणत्वेनोक्तो लिलक्षयिषितव्यापी न स्यात् तर्हि नासौ लक्ष्यस्य धर्मः । अपि तु लक्ष्यैकदेशधर्म इति लक्ष्यस्य धर्म इत्युक्त्यैव लक्षणलिलक्षयिषित-व्यापित्वमुक्तमित्यर्थः । **सर्वस्य लिलक्षयिषितत्व इति** । लक्षणत्वेनोच्यमानं शबलत्वं यावद्गोवृत्ती-त्यभिसन्धिश्चेत् अव्याप्तिरित्यर्थः ।

विठ्ठल०— लक्षणलक्षणस्याव्यापकेति व्याप्तिमाशङ्कते **नन्विति** । अव्यापकस्य लक्षणत्वान्नाति-व्याप्तिरित्यत उक्तं **अतिव्याप्तिसम्भवाविवेति** । **व्यापकतेति** । साध्यं प्रति व्यापकतेत्यर्थः । **धूमादीना-मिति** । वह्निव्याप्तानाम् । **पक्षीकृतेति** । धर्मिणि दृष्टान्तीकृते धर्मिणीत्यर्थः । पक्षव्यापकताया आवश्यकता-मुपपादयति **उपायत्वेनेति** । पक्षे साध्यसिद्ध्यर्थं साधकतयोपन्यस्तस्याभावे साध्यनिश्चयानुपपत्तेरिति भावः । दृष्टान्तीकृतव्यापकता कुतोऽपेक्ष्यतेत्यत आह **उभयधर्मभूताया इति** । **लिलक्षयिषितमात्रेति** । न तु लक्ष्यतावच्छेदकावच्छिन्नयावल्लक्ष्यवृत्तित्वलक्षणस्यापेक्षितमिति भावः । एवं तर्हि लिलक्षयिषितमात्रव्यापित्वे सतीत्यपि लक्षणलक्षणवक्तव्यमित्यत आह **तच्चेदिति** । तदानीं लिलक्षयिषितमात्रव्याप्यत्वं लक्ष्यस्य धर्म इत्येवं तल्लक्षणं नामासाधारणधर्म इत्यत्रोक्तमित्यर्थः ।

॥ इति तदानीं लिलक्षयिषितमात्रव्यापित्वं लक्षणस्यापेक्षितम् ॥

* * *

॥ अथ 'अव्यापकत्वस्य लक्षणदोषतावाद'स्य गतिद्वैविध्यम् ॥

७५ **सु०— अव्यापकत्व(धर्म)स्य लक्षणदोषतावादस्तु सर्वस्यापि लिलक्षयिषितत्वे द्रष्टव्यः ।**

यद्वाऽन्यत्र लक्षणान्तराभावनिश्चयनिमित्ता तदुक्तिः ।

यादु०— नन्वेवमव्यापकस्यालक्षणविशेषत्वोक्तिर्ग्रन्थान्तरस्था कथमित्यत आह **अव्यापकत्वस्येति** । एतेन यो धर्मो लक्ष्ये वर्तत इत्येतावतैवोक्तरीत्याऽव्याप्तलक्षणस्य व्यावर्तितत्वात् व्याप्त्या इत्यस्य पद्धत्युक्त-लक्षणान्तर्गतस्य वैयर्थ्यमिति निरस्तम् । तत्रत्यलक्ष्यपदस्य सर्वलिलक्षयिषितपरत्वात् । **यद्वाऽन्यत्रेति** । लक्षणत्वेनोक्ताव्याप्तधर्माश्रयालक्ष्यादन्यत्र लक्ष्ये व्यावृत्त्यादिज्ञापकमन्यल्लक्षणं नास्तीति निश्चयो यदा तदैव अव्याप्तधर्मस्य सार्वत्रिकव्यावृत्त्याद्यसाधकत्वेन दुष्टत्वोक्तिरित्यर्थः ।

कं०रा०— नन्वव्यापकस्यापि लिलक्षयिषितव्यक्तिमात्रव्याप्तत्वेन लक्षणत्वे अव्याप्तेर्लक्षणदोषत्ववादः कथमित्यत आह **अव्यापकत्वस्येति** । भावप्रधानो निर्देशः । **अन्यत्रेति** । लक्ष्यभूतव्यक्त्यन्तरे लक्षणा-न्तराभावनिश्चयनिमित्तात् व्यापकस्य दोषत्वोक्तिरित्यर्थः ।

शे०वा०— का तर्ह्यतिव्याप्त्यसम्भवयोरिवाव्याप्तेर्लक्षणदोषत्वोक्तेर्गतिरित्यत आह **अव्यापकत्व-स्येति** । तत्राव्यापकधर्मस्य सार्वत्रिकव्यावृत्त्याद्यहेतुत्वादिति भावः । तथा च तदानीं लिलक्षयिषितसकल-गोव्यापित्वाभावान्न तत्रातिव्याप्तिरिति न तद्व्यावृत्त्यर्थं लक्षणलक्षणे पदान्तरापेक्षेति हृदयम् । एवं गोत्वाव-च्छिन्नसकलगोव्यक्तीनां लिलक्षयिषितत्व एव शबलत्वादेरव्यापकत्वेनालक्षणत्वात् तदभिप्रायेण दोषत्वोक्ति-रित्युक्तम् । इदानीं त्वव्यापकधर्मस्य लक्षणत्वेऽपि निमित्तान्तरेण लक्षणदोषत्वोक्तिं समर्थयते **यद्वेति** । लक्षणत्वेनोक्ताव्यापकधर्माश्रयालक्ष्यादन्यत्र तज्जातीये लक्ष्ये व्यावृत्त्यादिसाधकमन्यल्लक्षणं नास्तीति निश्चयो यदा तदैवाव्याप्तधर्मस्य सार्वत्रिकव्यावृत्त्याद्यसाधकत्वात् तद्दोषत्वोक्तिरित्यर्थः । अन्यत्र लक्षणान्तरसद्भावे तु लक्ष्यजातीयस्य तेनैव व्यावृत्त्यादिसिद्धेर्नाव्याप्तिदोष इति भावः ।

वा०र०— ननु सकलगोव्यक्तिलिलक्षयिषितत्वपक्षे शबलत्वादेरव्याप्तिर्दूषणमित्यङ्गीकृतं चेत् अव्यापकलक्षणातिव्याप्तिपरिहाराय लक्ष्यासाधारणधर्मः व्यापकत्वेनापि विशेषणीयः इत्यतो मूलकाराभिप्रायमाह **तथा च तदानीमिति** । पदान्तरं व्यापकेत्येव रूपम् । इदानीमित्यनन्तरं गोत्वावच्छिन्नसकलगोव्यक्तीनां लिलक्षयिषितत्वेऽपि इति शेषः । तथा च सकलगोव्यक्तीनां लक्ष्यत्वेऽपि शबलत्वाद्यव्यापकधर्मोऽपि स्वाश्रय-व्यक्तिषु व्यावृत्त्यादिकं कुर्वन् लक्षणं भवत्येव । तादृशधर्मस्य दुष्टत्वात् अस्तु निमित्तान्तरेणेत्यर्थः । दोषत्वोक्तिं दोषत्वोक्तिरिति समर्थ्यते इत्यर्थाश्रयणात् पूर्वत्रेवात्रापि इति शब्दार्थलाभात् साम्येनोक्तिप्राप्तिरिति ज्ञेयम् । यद्यपि तदानीं लिलक्षयिषितव्यापित्वस्य लक्षणत्वोक्त्या गोत्वावच्छिन्नगोव्यक्तिलिलक्षयिषितत्वपक्षे शबलत्वादेः लिलक्षयिषितव्यापकत्वाभावेन अव्याप्तेर्दूषणत्वमिति प्रतिपादनलाभात् लक्ष्यव्यापकधर्मस्यैव लक्षणत्वमित्यना-यासेनैव प्राप्तमिति व्यर्थ एवायं प्रयासः इति अपरितोषपरिहारकतया यद्वेतिपक्षमवतार्यात्र च पक्षे सर्वासां लक्ष्यत्वेऽपि व्यक्त्यन्तरे लक्षणान्तराभावनिश्चये सार्वत्रिकव्यावृत्त्याद्यसाधकत्वेन लक्षणदुष्टत्वेऽपि व्यक्त्यन्तरे लक्षणान्तरसद्भावनिश्चये दुष्टत्वाभावः इति प्रतिपादनेन लक्ष्यान्तरगतव्यावृत्त्यादिसाधकत्वाभावेऽपि स्वाश्रयमात्रे व्यावृत्त्यादिसाधकत्वमात्रेण लक्षणत्वोपपत्तिरित्यङ्गीकारस्य स्पष्टप्रतिभासत्वात् लक्ष्यव्यापकत्वपर्यन्तपर्यव-

सानताप्राप्तिरिति युक्तं पक्षान्तराश्रयणं इत्याशयोऽपि वर्णयितुं शक्यते, तथापि अस्यावतारपूर्वकाशयस्य स्पष्टतया शिष्यैरेव स ऊह्य इत्यभिप्रेत्य तत्परित्यागेन इदानीं तु इत्यादिप्रकारान्तरेण अवतारितं इत्यदोष इति ज्ञेयम् । तज्जातीय इत्यनेनैव सकलगोव्यक्तिलक्ष्यत्वपक्षाश्रयणं सूचितम् । **अन्यल्लक्षणमिति** । केश्चित् अनध्यवसितस्य दोषतानङ्गीकारात् इत्युत्तरमूलोक्तासाधारणस्यानुकूलतर्कस्यावतारदशायां दोषत्वाभावात् तदनवतारदशायां तु दोषत्वमिति दशाविशेषे दोषत्वात्तदभाववत् पक्षे व्यभिचारस्य बाधोन्नीते दोषत्वं अन्यत्र तदभाववत् पक्षेतरस्य बाधोन्नीतस्य दोषत्वं तदनुन्नीतस्य तदभाव इतिवच्च व्यवस्थायाः अव्याप्तेरपि दोषत्वोपपत्तेः । अत एव सर्वस्मै वा एतत् यज्ञस्य क्रियते यत् ध्रुवायामाज्यं सस्वर्गः स्यात्सर्वान् प्रति अविशिष्टत्वात् इत्यादि श्रुतिसूत्रादौ प्रतिपादित द्रव्यफलादिकमविशेषेण सर्वत्र प्राप्तमपि विशेषतो द्रव्यफलप्रतिपादनाभावस्थल एव प्रवर्तते । नान्यत्र । न च तावता तस्य बाधः । द्रव्यफलान्तरप्रतिपादनाभावस्थले श्रुतिसूत्रोक्तद्रव्यादेरप्रवृत्तौ हि तत् बाधः स्यात् । तथा च द्रव्याद्यन्तरप्रवृत्तिस्थलेऽप्रवृत्तावपि तत् द्रव्यफलसम्बन्धबोधकवाक्यस्य विशेषविषयत्वमात्रेणादुष्टत्वं तथा व्यक्त्यन्तरे लक्षणान्तरेण व्यावृत्त्यादिमति एतल्लक्षणस्याप्रवृत्तावपि न दोषः । अत एव चानेकमन्यसमवाये कांश्चिदेवान्नादिना सन्तर्पयन्नपि यजमानः तदैव तुष्यति । यदा मान्यान्तराणां अन्ययजमानाहृतत्वाद्यभावनिश्चयः तदैव मान्यविशेषपूजकस्यापि तदन्यमान्यापूजनेनापि निन्द्यत्वदर्शनात् । अन्याहृतत्वनिश्चयवांस्तु कांश्चिदेव पूजयन् अपि न दुष्यतीत्येतत्सर्वसम्मतम् । तदत्रापि अव्याप्तधर्मे लक्षणत्वेन कथितेऽपि न दोषः इति सूरिभिरालोचनीयम् । गुणाश्च विद्यते अस्मिन् इति इदंशब्दस्य सप्तम्येकवचनपाठः । तथैव सूत्रोपस्कारपाठात् । **किरणावलीकारमतमिति** । पृथिवीत्वादिसम्बन्धात् पृथिवी इति पृथिवीलक्षणकथनावसरे कथं तर्हि शास्त्रोक्तिवत् द्रव्यमिति । द्रव्यलक्षणेषु पठ्यते । न । द्रव्यस्यैवायमसाधारण इत्यादिनोक्तमित्यर्थः । गुणादाववृत्तेरिति मूलकोशे पाठात् । उक्तत्वाच्च गुणादाववृत्तेरिति पाठः ।

स०व्र०— नन्वेवं गोविशेषत्वावच्छिन्नगोविशेषरूपलिलक्षयिषितव्यापकत्वस्य शबलत्वादपि सत्त्वेन तस्यापि लक्षणत्वस्यैव सत्त्वेन तस्याव्यापकत्वरूपलक्षणदोषत्वोक्तिः ग्रन्थान्तरीया अनुपपन्ना स्यादित्यत आह **अव्यापकत्वस्येति** । यद्वा ननु लिलक्षयिषितं हि लक्ष्यतावच्छेदकाक्रान्तम्, न तु लक्ष्यतावच्छेदकावच्छिन्नम् । एवं च लक्ष्यतावच्छेदकाक्रान्ते पक्षे दृष्टान्ते च शबलत्वस्य व्यापकत्वात् ग्रन्थान्तरे तस्याव्यापकत्वोक्तिरयुक्तेत्यत आह **अव्यापकत्वस्येति** । **सर्वस्यापि** लक्ष्यतावच्छेदकावच्छिन्नस्य सर्वस्यापीत्यर्थः । तत्र शबलत्वस्याव्यापित्वादिति भावः । प्रकारान्तरेण अव्यापकस्य लक्षणदोषत्वोक्तिं समर्थयते **यद्वेति** । अन्यत्र पक्षी(लक्ष्यी)भूतव्यक्त्यतिरिक्तस्थले सास्नादिमत्त्वापेक्षया अन्यत् यच्छबलत्वादिकं तदभावनिश्चयनिमित्तेत्यर्थः । यद्वा **अन्यत्र** व्यापकीभूतैकलक्षणवतीत्यर्थः । **लक्षणान्तरं** व्यापकलक्षणापेक्षया अन्यलक्षणं लक्षणान्तरं शबलत्वादि । तदभावनिश्चयनिमित्ताऽलक्षणत्वोक्तिः शबलत्वादीनामित्यर्थः । सास्नादिमत्त्वस्य शबलत्वादेश्च गोलक्षणत्वेऽपि सास्नादिमत्त्वस्य व्यापकत्वेन सर्वत्र वृत्तित्वेन तद्वत्यपि शबलत्वादि-

धर्माणामभावेन असार्वत्रिकत्वात् उभयोरपि सार्वत्रिकत्वासार्वत्रिकत्वरूपनिमित्तभेदेन लक्षणत्वोक्तिरुपपन्नेति भावः ।

स०ना०— यद्वेति । यावत्सुशबलत्वमस्ति तावतामेव लक्ष्यत्वं तद्व्यतिरिक्तानां तु लक्षणान्तरं नास्त्येवेति अलक्ष्यत्वं मन्यमानस्यापि तेषां लक्ष्यत्वं प्रसाध्याव्याप्तिर्वक्तव्येत्यर्थः ।

विठ्ठल०— अन्यत्रेति । लक्ष्यतावच्छिन्ने व्यक्त्यन्तरे व्यावृत्त्यादिज्ञापकमन्यलक्षणं नास्तीति निश्चयो यदा तदैवाव्याप्तधर्मस्य सार्वत्रिकव्यावृत्त्याद्यसाधकत्वेन दुष्टत्वोक्तिरित्यर्थः ।

॥ इति 'अव्यापकत्वस्य लक्षणदोषतावाद'स्य गतिद्वैविध्यम् ॥

* * *

॥ अथ वस्तुतः अव्यापकस्यापि 'भागशो लक्षणकार्यनिर्वाहकत्वम्' अस्त्येव ॥

७६ सु०— वस्तुतस्त्वेकमिवानेकमपि स्वस्वाश्रये व्यावृत्त्यादिकं कुर्वद्भवत्येव लक्षणम् । अत एव कणादः क्रियावद्-गुणवत्समवायिकारणमिति क्रियावत्त्वमपि द्रव्यलक्षणत्वेनाह । क्रियावद्ग्रहणमन्यार्थमिति चेत्, तत्किमव्यापकस्य लक्षणतानुपपत्तेरन्यथाव्याख्यानमुत निमित्तान्तरात् । नान्त्यः, तददर्शनात् । न प्रथमः, अनुपपत्तेरपाकृतत्वात् ।

ननु (च) 'अत्र पृथिव्यादीनि नवापि पक्षीकृत्यैतानि द्रव्याणि क्रियावत्त्वादिति प्रयोक्तव्यम्, क्रियावन्त्येव वा मूर्तानि । नाद्यः, भागासिद्धेः । न द्वितीयः, अनध्यवसितत्वात्'; तत्कथं नानुपपत्तिः । मैवम्, कैश्चिदनध्यवसितस्य दोषतानङ्गीकारात्, येषां च स दोषस्तेषामप्युपदेशादिना घटादेर्द्रव्यत्वनिश्चये सति तदितरमूर्तपक्षीकारेण द्रव्यत्वसाधने कीदृशो दोषः स्यादित्यलम् ।

परि०— अन्यार्थमिति । समवायिकारणत्वं गुणवत्त्वं च द्रव्यस्यासाधारणधर्मो यथा तथा क्रियावत्त्वमपि तस्यैव धर्म इति व्युत्पादनार्थं न तु लक्षणत्वार्थमित्यर्थः । **अपाकृतत्वादिति** । उच्यत इत्यादिनेति भावः । **अनध्यवसितत्वादिति** । सत्यपि सपक्षे तत्रावर्तमानत्वेन असाधारणानैकान्त्यादित्यर्थः । **घटादेर्द्रव्यत्वनिश्चये सतीति** । गगनादिरूपसपक्षावृत्तित्वेऽपि घटादिरूप-

सपक्षवृत्तित्वमात्रेण सद्धेतुत्वसम्भवेनानध्यवसितत्वाभावेन कीदृशो दोषः स्यात् न कोऽपीति भावः ।

गु०दी०— क्रियावद्ग्रहणमन्यार्थम् इत्यत्र **अन्यार्थं** द्रव्येष्वपि पञ्चानां मूर्तत्वनिवारणार्थमित्यर्थः । **अर्थयोग्यताया अर्थानां** वा इत्यत्र वीप्सायां सर्वार्थानामेव प्राप्तेरर्थानां वेत्युक्तम् ।

याद०— अन्यत्र लक्ष्ये लक्षणान्तरसद्भावनिश्चये त्वाह **वस्तुतस्त्विति** । **एकमिवेति** । सर्वलक्ष्यसाधारणैकलक्षणमिवेत्यर्थः । **अनेकमपीति** । कतिपयलक्ष्यमात्रवृत्त्यनेकमपीत्यर्थः । अत्रैकमिवेति दृष्टान्तकथनं स्वाश्रये व्यावृत्त्यादिकारिणोऽप्यनेकस्यालक्षणत्वे एकस्यापि तदापद्यतेत्यनिष्टं सूचयितुमिति ज्ञातव्यम् । अव्याप्तधर्मस्यापि लक्षणत्वेऽभियुक्तसम्मतिमाह **अत एवेति** । अव्याप्तस्यापि लक्षणत्वादेवेत्यर्थः । **अन्यार्थमिति** । द्रव्यस्यैवायमसाधारणो धर्मः समवायिकारणत्ववद्गुणवत्त्ववच्चेति प्रतिपादनार्थं, वायुमनसोरप्रत्यक्षत्वेन द्रव्यत्वविप्रतिपत्तौ क्रियावत्त्वेन तत्र द्रव्यत्वसाधनार्थं च न तु लक्षणतयेति किरणावलीकारेण व्याख्यातत्वादित्याशयः । **अपाकृतत्वादिति** । उच्यत इत्यादिनेति शेषः । तददर्शनादित्यसहमान आह **नन्वत्रेति** । **अनध्यवसितत्वादिति** । सपक्षविपक्षव्यावृत्तत्वेनासाधारण्यादिति भावः । **कश्चिदिति** । एकत्रानुकूलतर्कावतारे साधकतासम्भवादिति तेषामाशयः । **येषामिति** । तर्कानवतारदशायां हेतुः किं सर्वसाध्यवद्व्यावृत्त्या साध्याभावस्य साधकः उत सर्वसाध्याभाववद्व्यावृत्त्या साध्यस्येति संशयाधायकतया दोष इत्यर्थः । नन्वेवममूर्तद्रव्यविशेषरूपं गगनमेव यदा लिलक्षयिषितं तदाऽभिधीयमानममूर्तद्रव्यलक्षणं शब्दवत्त्वं गगनस्यामूर्तद्रव्यत्वसाधने प्रयुज्यमानमसाधारणं स्यादेव । तत्र गगनस्यैकत्वेनोक्तरीत्या सपक्षासम्भवादिति चेन्न । एकव्यक्तिस्थले उपदेशादिनैव व्युत्पत्त्यादिसम्भवे लक्षणाभिधानस्य तदर्थकस्य तत्रानपेक्षितत्वात् । तदिदमाह **इत्यलमिति** ।

वं०प०— अन्यार्थं किंचिद्द्रव्यं किंचिन्नेति द्रव्ये द्वैविध्यं दर्शयितुमेवोक्तं, न लक्षणत्वेनोक्तमित्यर्थः इत्याहुः । **अनध्यवसितत्वादिति** । अमूर्तद्रव्ये गगनादौ क्रियावत्त्वाभावेनासाधारण्यमित्यर्थः । **घटादेरिति** । तथा च सपक्षे घटादौ हेतोः सत्त्वेन यावत्सपक्षवृत्तित्वस्य धूमानुमानेऽप्यभावेनाप्रयोजकतया नासाधारण्यमिति भावः ।

कं०रा०— अत एवेति । अव्यापकस्यापि लक्षणत्वादेव । **कणादः** क्रियावत गुणवत्समवायिकारणं द्रव्यमिति विभुद्रव्येष्वव्यापकं क्रियावत्त्वमपि द्रव्यलक्षणत्वेनाहेत्यर्थः । ननु तत्र क्रियापदं ग्रहणं क्रियाजन्यसंयोगवत्त्वार्थं तथा च संयोगवत्त्वं द्रव्यलक्षणत्वेनोक्तमित्यव्यापकस्यापि लक्षणत्वमित्यत्र नेदमुदाहरणमिति शङ्कते **क्रियावद्ग्रहणमिति** । **तददर्शनादिति** । निमित्तान्तरादर्शनादित्यर्थः । **तदितरेति** । घटादीतरमूर्तपक्षीकारेण द्रव्यत्वसाधनक्रियावत्त्वरूपहेतोर्घटादौ सपक्षे सत्त्वेन पक्ष एव वर्तमानत्वस्याभावान्नध्यवसितत्वमिति भावः ।

श्रीनिधि०— अनध्यवसितत्वादिति । पक्ष एव वृत्तेः गगनादौ सपक्षे अवृत्तेरिति भावः ।

शे०वा०— ननु किमेवं क्लिष्टकल्पनया अव्यापकधर्माणामलक्षणत्वादेव लक्षणदोषत्वोक्तिरिति किन्न स्यादित्यतो लक्षणत्वप्रयोजकस्य व्यावृत्त्यादिसाधकत्वस्य तत्रापि सत्त्वान्न अलक्षणत्वाभिप्रायकत्वं तदुक्तेरित्याशयवानाह **वस्तुतस्त्विति** । **एकमिवेति** । सर्वलक्ष्यसाधारणैकलक्षणमिवेत्यर्थः । **अनेकमपीति** । कतिपयलक्ष्यमात्रवृत्त्यनेकमपीत्यर्थः । अत्र स्वाश्रयव्यावृत्त्यादिकारित्वादनेकस्य लक्षणत्वमित्येव वक्तव्ये यदेकमिवेति दृष्टान्तप्रदर्शनं तत्स्वाश्रये व्यावृत्त्यादिकारिणोऽप्यव्यापकस्यालक्षणत्वे तत्कारिणो व्यापकस्यापि तदापद्येतेत्यनिष्टसूचनार्थमित्यवधेयम् । व्यापकधर्मस्य लक्षणत्वेऽभियुक्तसम्मतिं चाह **अत एवेति** । अव्यापकस्यापि धर्मस्य स्वस्वाश्रये व्यावृत्त्यादिकारित्वेन लक्षणत्वादेवेत्यर्थः । यद्यपि क्रियागुणवदित्येव परेण पठितं न तु क्रियावद्गुणवदिति । तथाऽपि क्रिया च गुणाश्च विद्यन्ते यस्मिन्निति क्रियागुणवदिति तदर्थानुवादोऽयमित्यवधेयम् । ननु द्रव्यमात्रनिष्ठो धर्मः क्रियावत्त्वमद्रव्ये नास्ति समवायिकारणत्ववद्गुणवत्त्ववच्चेति प्रतिपादनार्थमिव द्रव्यलक्षणेषु पाठो न तु लक्षणत्वेनेति कथमनेनाव्यापकस्य लक्षणत्वसिद्धिः । न च क्रियावत्त्वस्य द्रव्यासाधारणधर्मत्वप्रतिपादनं किमर्थमिति वाच्यम् । वायुमनसोरप्रत्यक्षत्वेन द्रव्यत्वविप्रतिपत्तौ क्रियावत्त्वेन द्रव्यत्वसाधनार्थत्वादित्यभिप्रायेण किरणावलीकारमतमाशङ्कते **क्रियावद्ग्रहणमिति** । विकल्पेनैतत्पराचष्टे **तदिति** । **अपाकृतत्वादिति** । उच्यत इत्यादिनेति शेषः । लक्षणस्य लिङ्गत्वेनोपयोगित्वाल्लिङ्गत्वस्य च व्याप्यत्वमात्रेणैव सम्भवान्न व्यापकत्वस्य लक्षणतायामुपयोग इत्यव्यापकस्यापि क्रियावत्त्वस्य युक्तं लक्षणत्वमित्यर्थः । क्रियावत्त्वस्य लिङ्गत्वानुपपत्तेर्न लक्षणत्वमित्याशङ्कते **नन्वत्रेति** । **अनध्यवसितत्वादिति** । क्रियावत्त्वस्य सपक्षे आकाशादौ विपक्षे गुणादौ चावृत्तेः पक्षमात्र एव वृत्तेरसाधारणत्वमित्यर्थः । अनुकूलतर्कावतारेऽसाधारणस्य न दोषत्वमित्यभिप्रेत्याह **कैश्चिदिति** । अनध्यवसितस्यासाधारणत्वात् तस्य च सत्प्रतिपक्षोत्थापकतयैव दूषणत्वात् पूर्वानुमाने चानुकूलतर्कसद्भावे प्रबलतदनुमानबाधितत्वेन प्रतिपक्षासम्भवात् नानुकूलतर्कावतारेऽसाधारणस्य दूषणत्वमिति भावः । नन्वस्त्वनुकूलतर्कावतारदशायामसाधारणस्यादूषणत्वं तथाऽपि तदनवतारदशायामस्त्येव दूषणत्वम् । हेतुः सकलसाध्यवद्व्यावृत्त्या किं साध्याभावसाधकः किंवा सकलसाध्याभाववद्व्यावृत्त्या साध्यसाधक इति संशयाधायकत्वात् तत्कथं क्रियावत्त्वेन द्रव्यत्वसाधनमित्यत आह **येषां चेति** । **कीदृश इति** । तत्र यत्किञ्चित्सपक्षवृत्तित्वेनासाधारण्याभावादिति भावः ।

वा०र०— सत्प्रतिपक्षेति । सत्प्रतिपक्षोत्थापकतया इत्यर्थः । प्रतिपक्षोत्थापकतयेति पाठे तु स्पष्ट एवार्थः । विमतः साध्यवान् न साध्यवत् अवृत्तिधर्मवत्वात् इति प्रतिपक्षो बोध्यः ।

स०व्र०— ननु किमेवं क्लिष्टकल्पनया । अव्यापकधर्माणां अलक्षणत्वमेव किं न स्यादित्यत आह **वस्तुतस्त्विति** । **एकमिवेति** । व्यापकमिवेत्यर्थः । अनेकमव्यापकं शबलत्वादिकमित्यर्थः । अत्र स्वाश्रये व्यावृत्त्यादिकारित्वादनेकस्यापि लक्षणत्वमित्येव वक्तव्ये एकमिवेति दृष्टान्तमभिदधता स्वाश्रये व्यावृत्त्यादि-

कारिणोऽपि **अलक्षणत्वे व्यापकस्यापि तदापत्तेतेत्यनिष्टप्रसङ्गं सूचयति । अत्र पूर्वपक्षे** लिलक्षयिषितगोमात्र-व्यापकत्वाभावेन तस्यालक्षणत्वोक्तिरित्युक्तम् । अत्र तु सत्यपि तल्लक्षणत्वे असार्वत्रिकत्वात् तदुक्तिरिति पक्षयोर्भेदः । **अत एवेति** । अव्यापकस्यापि लक्षणत्वादेवेत्यर्थः । **अन्यार्थमिति** । क्रियावदक्रियावच्चेति द्विविधं द्रव्यमिति विभागार्थमित्यर्थः । यद्वा द्रव्यस्यैवायमसाधारणो धर्मः । समवायिकारणत्ववत् गुणवत्त्ववच्चेति प्रतिपादनार्थमेव शास्त्रे क्रियावद्द्रव्यमिति द्रव्यलक्षणेषु पठ्यते न तु लक्षणत्वेनेत्यर्थः । **अप्राकृतत्वादिति** । उच्यत इत्यादिनेति शेषः । **अनध्यवसितत्वादिति** । असाधारणत्वादित्यर्थः । **कैश्चिदिति** । अयमाशयः । असाधारण्यस्य हि साध्याभाववद्व्यावृत्तत्वात् हेतुः, साध्यवतोऽपि व्यावृत्तत्वात् साध्याभाववान् वेति सन्देहकारणत्वेनैव दोषत्वम् । न चैतदसाधारण्यस्य सम्भवति । अनुकूलतर्केण हेतोः साध्यव्याप्यत्वस्य निर्णीतत्वेन संशयस्याप्रयोजकत्वादिति ।

विठ्ठल०— अन्यत्र लक्षणान्तरसद्भावनिश्चये त्वाह **वस्तुतस्त्विति** । सर्वलक्ष्याद्यसाधारणैक-लक्षणामिवानैकमपि कतिपयलक्ष्यमात्रवृत्त्यपि स्वलक्षणे स्वाश्रये सजातीयाद्व्यावर्त्यं कुर्वत्येवेति लक्षणं भवत्येवेत्यर्थः । अव्याप्तस्यापि लक्षणत्वे सम्मतिमाह **अत एवेति** । **अन्यार्थमिति** । द्रव्यपञ्चकस्य विभुत्व-व्यावृत्त्यर्थं वा क्रियावत्त्वस्य द्रव्यमात्रधर्मताज्ञापनार्थं चेत्यर्थः । **अपाकृतत्वादिति** । उच्यत इत्यनेनेति शेषः । **अनध्यवसितत्वादिति** । सत्यपि सपक्षे गगनादौ तत्रावर्तमानत्वेनासाधारणत्वादिति भावः । **घटादे-र्द्रव्यत्वनिश्चयेति** । तथा च सपक्ष्यैकदेशवृत्तित्वेनाप्युक्तदोषाभावादिति भावः ।

॥ इति वस्तुतः अव्यापकस्यापि 'भागशो लक्षणकार्यनिर्वाहकत्वम्' अस्त्येव ॥
॥ इति 'अव्यापकस्यापि लक्षण'त्वे आपादितस्य अनिष्टस्य परिहारः ॥
॥ इति लक्षणस्य लक्षणम् ॥
॥ इति प्रमाणसामान्यलक्षणस्य विवरणम् ॥

* * *

॥ अथ प्रमाणविभागः ॥
॥ अथ भावकरणरूपाभ्यां द्वैविध्यम् ॥
॥ अथ अधिकरणरूपतृतीयविधायाः अत्राभावः ॥

७७ **सु०**— केचिद्वादिनो विज्ञानस्य प्रामाण्यमास्थिषत, अपरे तु तत्करणस्य, तत् किमत्र तत्त्वम् । द्वयमपीति ब्रूमः, 'प्रमितिः प्रमाणम्, प्रमीयतेऽनेनेति प्रमाणमि'ति भाव-करणयोः प्रमाणशब्दस्य सामर्थ्यात् ।

यद्यपि ल्युट्भावकरणयोरिवाधिकरणेऽपि स्मर्यते, तथाऽपि प्रमाणशब्दस्याभिधानाभावान्न तत्र वृत्तिः, कृत्तद्धितसमासानामभिधानाधीनत्वात् ।

नन्वस्ति विप्राः प्रमाणमित्यधिकरणेऽपि प्रयोगः । मैवम् । विप्राणां प्रमायां (प्रमां प्रति) स्वातन्त्र्येण कर्तॄणामधिकरणत्वाभावात् । न हि क्रियाधारोऽधिकरणम्, किन्नाम कर्तृकर्मणोः क्रियाश्रययोर्धारणक्रियां प्रति य आधारस्तत्कारकम्, तस्मात्तदीयविज्ञानस्य वाक्यस्य वा प्रामाण्याद्विप्राः प्रमाणमित्युपचर्यते ।

यदि तर्हि विज्ञानं तत्करणं च प्रमाणं द्वयमपि; तत्रोभयत्र याथार्थ्यापरपर्यायं प्रामाण्यं किमेकप्रकारं वर्तते, उतानेकप्रकारम् । आद्ये 'विज्ञानं केवलप्रमाणं, प्रत्यक्षानुमानागमलक्षणं, तत्करणमनुप्रमाणमि'ति सिद्धान्तविरोधापातः । द्वितीये लक्षणस्यानुपपत्तिः, प्रकारद्वयस्यान्योन्यस्मिन्नवर्तनेनाव्याप्तत्वादित्यत आह तदिति ।

अनु॰— तन्मुख्यं ज्ञानशब्दयोः ।

करणभूतयोः प्रत्यक्षानुमानयोस्त्वमुख्यमिति शेषः । एतच्च (स्पष्टी)स्फुटीकरिष्यते ।

परि॰— केचिदिति । अनुभूतिः प्रमाणमिति वदन्तः प्राभाकराः । **अपरे त्विति** । प्रमाकरणं प्रमाणमिति वदन्तस्तार्किका इत्यर्थः । **सामर्थ्यादिति** । भावे ल्युट् करणाधिकरणयोश्चेति भावकरणार्थयोः पाणिनिना ल्युटोऽनुशासनादिति भावः । पाणिनिस्मृत्योच्यत इत्यर्थः । **अभिधानाभावादिति** । प्रमाधिकरणवाचित्वेन प्रमाणशब्दस्य प्रयोगाभावादित्यर्थः । अभिधानाभावेऽपि कुतस्तस्य न सङ्ग्रह इत्यत आह **कृत्तद्धितेति** । ल्युटः कृदतिङिति सूत्रेण कृत्संज्ञकत्वेन प्रमाणशब्दस्य कृदन्तत्वादिति भावः । **विप्राणामिति** । कर्तॄणामित्यन्वयः । कर्तृत्वे हेतुः **स्वातन्त्र्येणेति** । 'स्वतंत्रः कर्ते'ति पाणिनिस्मरणात् । कर्तृकारकभूतानां कथमधिकरणकारकत्वमिति भावः । ननु विप्राणां प्रमाश्रयत्वात् कथं नाधिकरणतेत्यत आह **न हीति** । **क्रियेति** । धात्वर्थरूपमित्यादिलक्षणक्रियाधार इत्यर्थः । आधारोऽधिकरणमिति सूत्रे वृत्त्यादावुक्तमाह **कर्तृकर्मणोरित्यादि** । **तत्कारकमिति** । अधिकरणमित्यनुषङ्गः । यथा कटे शेते स्थाल्यामोदनं पचतीति । **(स्फुटीक)-स्पष्टीकरिष्यत इति** । 'ज्ञानार्थे ज्ञेयता मुख्या शब्दार्थे तदनन्तरमि'त्येतद्व्याख्यावसर इति भावः ।

यादु०— ननु ल्युट् भावे करणाधिकरणयोश्चेति स्मरणाद्भावकरणयोरिवाधिकरणेऽपि प्रमाणशब्दस्य सामर्थ्यावगमादधिकरणमपि प्रमाणं स्यादित्याशङ्क्य निराकरोति **यद्यपीत्यादिना** । **अभिधानाभावादिति** । प्रयोगाभावादित्यर्थः । **कृत्तद्धितेति** । प्रमाणशब्दश्च कृदन्त इति भावः । **कर्तृकर्मणोरिति** । कटे शेते स्थाल्यां पचतीत्यादौ दर्शनात् । प्रकृते च क्रियाश्रयाणां विप्राणां न स्वाश्रितत्वमात्माश्रयत्वप्रसङ्गादिति भावः । **सिद्धान्तेति** । केवलानुशब्दयोरुपपदत्वाभ्युपगमविरोध इत्यर्थः । **अव्याप्तत्वादिति** । सर्वस्यापि लिलक्षयिषितत्वादिति भावः । ननु तन्मुख्यं ज्ञानशब्दयोरिति न युक्तम् । तथा सति ज्ञानवच्छब्दस्यापि केवलत्वप्रसङ्गादित्यत आह **एतच्चेति** । 'ज्ञानार्थे ज्ञेयता मुख्या शब्दार्थे तदनन्तरमि'त्यत्रेति शेषः । 'तत्र हि न ज्ञानसमकक्षतया याथार्थ्यं शब्दे मुख्यं किन्तु करणत्रयापेक्षया ज्ञान एव मुख्यं, करणेष्वपि निर्धारणायां शब्दे मुख्यं, प्रत्यक्षानुमानयोस्त्वमुख्यम् । तदेते परमुख्यमुख्ये एकीकृत्य तन्मुख्यं ज्ञानशब्दयोरित्युक्तमि'ति स्फुटीकरिष्यत इत्यर्थः । इदमुपलक्षणम् । उक्ताव्याप्तिपरिहारेऽपि 'अनुप्रमाणमेतानि ह्यक्षयुक्तिवचांस्यतः' इत्यत्र वक्ष्यत इत्यपि द्रष्टव्यम् ।

वं०प०— प्रोपपदात् माङ्माने‌ऽस्माल्ल्युट्प्रत्यये लकारटकारयोर्लोपे युवोरनाकाविति योरनादेशे नकारस्य णत्वे च **प्रमाणमिति** ल्युडन्तः शब्दः स्मर्यते । तथा च प्रमाणं त्रिविधमिति वाच्यमिति भावः । **अभिधानं** प्रयोगः । **सामर्थ्य** व्युत्पन्नत्वात् । **कृत्तद्धितेति** । ल्युटः कृत्प्रत्ययत्वादिति भावः । **विप्रा इति** । विप्राः प्रमाणं ज्ञानाश्रया इत्यर्थः । कर्तृत्वोपपादकं कारकान्तराप्रयोज्यत्वं स्वातन्त्र्यम् । **स्वातन्त्र्येण इति** । प्रमायां 'स्वतन्त्रः कर्ते'ति तल्लक्षणादिति भावः । **न हीति** । येन ज्ञानरूपक्रियाधारत्वेन विप्राणामधिकरणत्वं स्यादित्यर्थः । **किन्नामेत्यादि** । यथा कटे शेत इत्यत्र शयनरूपक्रियाश्रयो यः कर्ता पुरुषः तद्धारणक्रियां प्रति य आधारः कटः तत्राधिकरणसंज्ञा भवति, तथा स्थाल्यां पचतीत्यत्र पचनरूपक्रियाश्रयभूतं यदोदनरूपं कर्म तद्धारणक्रियां प्रत्याधारः स्थालीरूपः तत्राधिकरणसंज्ञा भवति । न ह्येतदाधारलक्षणं विप्राः प्रमाणमित्यत्र सम्भवतीत्यर्थः । तर्हि कथमयमुपदेश इत्यत औपचारिक इत्याह **तस्मादिति** । तथा च विप्राणां ज्ञानं प्रमाणमिति कृत्वा विप्राः प्रमाणमित्युपचर्यते । तथा च भाव एव ल्युडिति भावः । अथवा विप्राणां वाक्यस्य प्रामाण्याद्विप्राः प्रमाणमित्युपचारः । तथा च करणे ल्युडिति हृदयम् । विज्ञानं तत्करणं चेति द्वयमपि यदि प्रमाणं तर्हीत्यन्वयः । साक्षाज्ज्ञेयविषयीकारित्वं परम्परया तद्विषयीकारित्वं चेति प्रकारद्वयं ज्ञेयम् ।

कं०रा०— **अधिकरणेऽपीति** । करणाधिकरणयोश्चेत्यधिकरणेऽपि ल्युट् स्मर्यत इति भावः । **प्रमाणशब्दस्येति** । प्रमाणशब्दस्याधिकरणार्थे प्रयोगाभावान्न तत्र वृत्तिरित्यर्थः । ननु मास्तु प्रमाणशब्दस्याधिकरणे प्रयोगस्तथापि तस्य तत्र वृत्तिः किं न स्यादित्यत आह **कृदिति** । कृत्तद्धितसमासानां वृत्तेरभिधानाधीनत्वात् कृदन्तस्य प्रमाणशब्दस्य प्रमाणविनाधिकरणे वृत्तिर्न वक्तुं शक्येति भावः । **कर्तृकर्मणोरिति** । आधारोऽधिकरणमिति सूत्रस्य क्रियाश्रययोः कर्तृकर्मणोर्यथाधारः सोऽधिकरणमिति व्याख्यात-

त्वात् देवदत्तः कट आस्ते स्थाल्यामोदनं पचतीत्युदाहरणे चासनपाकरूपक्रियाश्रययोर्देवदत्तौदनयोर्धारणक्रियां प्रत्याधारभूतयोः कटस्थाल्योरधिकरणत्वस्य दृष्टत्वाच्च क्रियाश्रययोः कर्तृकर्मणोर्धारणक्रियां प्रति यः आधारस्तत्कारकमधिकरणमिति भावः । **तदीयस्येति** । विप्रसम्बन्धिन इत्यर्थः ।

श्रीनिधि०— स्वातन्त्र्येण कर्तृणाम् । स्वतन्त्रः कर्तेति तल्लक्षणादिति भावः । **एतच्च स्फुटीकरिष्यत इति** । ज्ञानार्थे ज्ञेयतामुख्यशब्दार्थे तदनन्तरमित्यत्रेति शेषः ।

शे०वा०— ननु तन्मुख्यं ज्ञानशब्दयोरित्युत्तरमूले ज्ञाने याथार्थ्यं मुख्यं करणेष्वपि शब्दे मुख्यम् अन्यत्रामुख्यमित्युच्यते न तद्युक्तम् । ज्ञानकरणयोरुभयोरपि प्रामाण्ये नियामकाभावे तदसिद्धेः । उभयप्रामाण्यसिद्धावप्युभयत्र मुख्यत्वेनैव वाऽमुख्यत्वेनैव वैकरूप्ये सम्भवति क्वचिन्मुख्यत्वं क्वचिदमुख्यत्वमिति वैरूप्याश्रयणस्य निर्निबन्धनत्वादित्यत उभयोरपि प्रामाण्ये नियामकं कथयन् ऐकरूप्ये च बाधकं च दर्शयन्नुत्तरमूलमवतारयति **केचिदित्यादिना** । ज्ञानकरणयोरुभयोरपि प्रामाण्ये नियामकमाह **प्रमितिरिति** । अनेनोभयोरपि प्रामाण्ये सामर्थ्यमेव नियामकमित्युक्तं भवति । भावकरणयोः प्रमाणशब्दस्य सामर्थ्योपपादनपूर्वकमतिप्रसङ्गान्न तन्नियामकमित्यभिप्रेत्य शङ्कते **यद्यपीति** । 'नपुंसके भावे क्तः' इत्यतो भाव इत्यनुवर्तमाने 'ल्युट् च'ेति भावे ल्युड्विधानात्करणाधिकरणयोश्चेति करणाधिकरणयोरुभयोरपि ल्युड्विधानान्न ल्युटो भावकरणमात्रनिष्ठत्वमिति ल्युडन्तप्रमाणशब्दस्य सामर्थ्याद्भावकरणाधिकरणानां प्रामाण्यप्रसक्त्या न तेन द्वयोरेव प्रामाण्यसिद्धिरिति भावः । न केवलमनुशासनमात्रं नियामकं ब्रूमः । किन्नामाभिधाने सत्येव । न चाधिकरणे विशिष्टमनुशासनमस्ति येन तस्यापि प्रामाण्यं प्रसज्येत । तथा च विशिष्टस्यानुशासनस्योभयमात्रनिष्ठत्वात् तेनोभयोरेव प्रामाण्यसिद्धिर्भविष्यतीत्याशयेन समाधत्ते **तथाऽपीति** । **तत्रेति** । अधिकरण इत्यर्थः । अनुशासनस्याभिधानसापेक्षत्वे नियामकमाह **कृत्तद्धितेति** । प्रमाणशब्दश्च कृदन्त इति भावः । **अभिधानाधीनत्वादिति** । प्रयोगानुसारित्वादित्यर्थः । ग्रामं गच्छतीत्यादावनभिधानेन कर्मण्यण् इत्यादिलक्षणप्राप्तकृदाद्यनुत्पत्तिदर्शनादिति भावः ।

विशिष्टानुशासनस्याप्यधिकरणसाधारणत्वान्नोभयोरेव प्रामाण्यनियामकत्वमिति शङ्कते **नन्विति** । नाभिधानमात्रसापेक्षानुशासनस्य नियामकत्वमभ्युपगच्छामः किन्नामानुपचरिताभिधानसहकृतस्यैव । प्रकृते च विप्राः प्रमाणमिति प्रयोगस्यौपचारिकत्वेन विशिष्टानुशासनस्य तत्राभावान्नातिप्रसङ्ग इत्याशयवान् कुतो अस्य प्रयोगस्यौपचारिकत्वमित्यतो मुख्यार्थानुपपत्तिं तावदुपपादयति **विप्राणामिति** । विप्राणां प्रमायां कर्तृत्वे हेतुमाह **स्वातन्त्र्येणेति** । हेतौ तृतीयेयं, स्वतन्त्रत्वादित्यर्थः । नन्वस्तु विप्राणां स्वातन्त्र्यात् कर्तृत्वं तथाऽपि कर्तृणामपि तेषां साक्षात्क्रियाधारत्वेनाधिकरणत्वमपि किन्न स्यादित्यतो भवेदेवं यदि क्रियाधारत्वमेवाधिकरणत्वं स्यान्न चैवं कर्तृणां, तेषामनवकाशया कर्तृसंज्ञया स्वविषये बाधेनाधिकरणत्वायोगादित्याह **न हीति** । तर्ह्यतिरिक्तस्य तस्य दुर्निरूपत्वादधिकरणकारकोच्छेदः स्यादित्यभिप्रेत्य शङ्कते **किन्नामेति** । 'कर्तृकर्म-

व्यवहितामसाक्षात्साधयत् क्रियाम् । उपकुर्वत्क्रियासिद्धौ शास्त्रेऽधिकरणं स्मृतमि'त्याधारोऽधिकरणमिति सूत्रीयाभियुक्तोक्तिं मनसि निधायाधिकरणलक्षणमाह **कर्तृकर्मणोरित्यादिना** । ततश्च शयनरूपक्रियाश्रयकर्त्राधारतया कटस्य शयनं प्रत्यधिकरणत्ववद्विक्लित्याख्यक्रियाश्रयौदनरूपकर्माधारतया स्थाल्याः क्रियां प्रत्यधिकरणत्ववच्चेह कर्तृकर्मव्यवहितक्रियां प्रत्याधारत्वमेवाधिकरणत्वं विप्राणामभिलषता वाच्यम् । न च तत्सम्भवति । प्रमाश्रयाणां विप्राणां स्वाश्रितत्वस्यात्माश्रयप्रसङ्गेनासम्भवादिति न मुख्यमधिकरणत्वं तेषामिति भावः । एवं मुख्यार्थानुपपत्तिमभिधायोपचारप्रयोजकं मुख्यार्थसम्बन्धं दर्शयन्निगमयति **तस्मादिति** ।

सिद्धान्तेति । ज्ञाने याथार्थ्यस्य मुख्यत्वादेव हि तस्य केवलत्वमन्यत्रामुख्यत्वादनुप्रमाणत्वमिति हि सिद्धान्तः । तत्रोभयत्रापि प्रामाण्यस्यैकप्रकारत्वे विभागानुपपत्त्या सिद्धान्तविरोध इत्यर्थः । उभयत्र प्रामाण्यस्यानेकप्रकारतया मूलारूढत्वसिद्ध्यर्थमपेक्षितं पूरयति **करणेति** । ननु 'तन्मुख्यं ज्ञानशब्दयो'रित्युक्तम् । तथा सति ज्ञानवच्छब्दस्यापि केवलत्वापातादित्यत आह **एतच्चेति** । 'ज्ञानार्थे ज्ञेयता मुख्या शब्दार्थे तदनन्तरमि'त्यादिना 'न ज्ञानसमकक्षतया शब्दे याथार्थ्यं मुख्यं किन्तु करणत्रयापेक्षया ज्ञान एव तन्मुख्यं करणेष्वपि निर्धारणायां शब्दे मुख्यं प्रत्यक्षानुमानयोरत्त्वमुख्यम् । ते एते परममुख्यमुख्ये एकीकृत्य तन्मुख्यं ज्ञानशब्दयोरित्युक्तमि'ति स्फुटीकरिष्यत इत्यर्थः । यद्वा ननु च प्रामाण्यस्यानेकप्रकारत्वे प्रकारद्वयस्यान्योन्यस्मिन्नवर्तनादुक्ताव्याप्तितादवस्थ्यमित्यत आह **एतच्चेति** । अनुप्रमाणमेतानि ह्यक्षयुक्तिवचांस्यतः' इत्यादिनेति शेषः ।

वा०र०— नियामकमिति । अभिधानलक्षणाः । कृत्तद्धितसमासा इति परिभाषावाक्यरूपमित्यर्थः । एतच्चानुमानिकाधिकरणवाक्यटीकायां उदाहृतम् । **कृदन्त इति** । ल्युडाख्येति नाम योज्यम् । **अनुत्पत्तीति** । अन्यथा ग्रामयाम इत्यादि प्रयोगापात इति भावः । वक्ष्यते चैतत् । तत् ज्ञानजनकाः इत्येतत् उपपादनावसरे टीकाकृदिति ज्ञेयम् । **वामनेनेति** । उत्तरचतुराध्यायीकाशिकाकृतेत्यर्थः ।

स०व्र०— सामर्थ्यादिति । योगरूढिभ्यां प्रवृत्तत्वादित्यर्थः । **अभिधानाभावादिति** । प्रयोगाभावादित्यर्थः । ननु अभिधानाभावेऽपि स्मरणस्य विद्यमानत्वेन अधिकरणेऽपि ल्युट् स्यादित्यत आह **कृत्तद्धितेति** । **स्वातन्त्र्येणेति** । कर्तृत्वोपपादकमेतत् । स्वतन्त्रः कर्तेति द्रष्टव्यम् । ननु ईश्वरस्य प्रमाधिकरणत्वस्य विद्यमानत्वेन तस्यापि प्रामाण्यमुपपन्नमित्येव चेत्परस्याभिप्रायः तर्हि अभिधानाभावादित्येव परिहारोऽभिधेयः । 'कर्तरि प्रमाणशब्दस्याननुशासनादि'ति पद्धत्युक्तसमाधानमसङ्गतमिति चेत् तदभिप्रायानवबोधात् । तत्र हि एवमभिप्रायः । वैवक्षिकमधिकरणत्वमीश्वरस्य नास्त्येव । एवं च प्रमाकर्तृत्वलक्षणमेव प्रमाऽऽश्रयत्वं वक्तव्यम् । न चैवं वक्तुं शक्यम् । कर्तरि ल्युटः अनुशासनाभावादिति । **उपचर्यत इति** । विप्रशब्देन लक्षणया तज्ज्ञानं तद्वाक्यं वा गृह्यते इत्यर्थः । **एतच्चोपपादयिष्यत इति** । 'ज्ञानार्थे ज्ञेयता मुख्या शब्दार्थे तदनन्तरम्' इत्यादिनोपपादयिष्यत इत्यर्थः ।

विठ्ठल०— केचित् प्राभाकराः । अपरे **तार्किकाः** । **अधिकरणेऽपीति** । 'करणाधिकरणयोश्चेति' स्मरणादिति भावः । **अभिधानाभावादिति** । प्रयोगाभावादिति भावः । **कृत्तद्धितेति** । प्रमाणशब्दश्च कृदन्त इति भावः । **स्वातन्त्र्येणेति** । स्वतन्त्रः कर्तेति पाणिन्युक्तेरिति भावः । ननु विप्राणां प्रमाश्रयत्वाद्भवत्यधिकरणत्वमपीत्यत आह **न हीति** । **कारकमिति** । अधिकरणमिति शेषः । कटे शेते स्थाल्यामोदनं पचतीत्यादौ दर्शनात् । क्रियाश्रयाणां विप्राणां स्वाश्रितत्वमिति भावः ।

चषकः— आधारेऽधिकरणमिति सूत्रे वृत्त्याद्युक्तदिशाह **कर्तृकर्मणोरित्यादि** । कटे शेते स्थाल्यामोदनं पचतीत्युदाहरणे द्रष्टव्ये । (किमत्र । **खण्डवृत्तिरिति** । ? रूढ इत्यर्थः ।) **स्फुटीकरिष्यत इति** । 'ज्ञानार्थे ज्ञेयता मुख्या शब्दार्थे तदनन्तरमि'ति प्रतीकव्याख्यावसर इत्यादिः ।

॥ इति अधिकरणरूपतृतीयविधायाः अप्रामाभावः ॥

॥ इति भावकरणरूपाभ्यां द्वैविध्यम् ॥

॥ इति प्रमाणविभागः ॥

* * *

॥ अथ प्रमाणसामान्यलक्षणस्य परीक्षा ॥

॥ अथ क्रियाविषयेषु यथार्थत्वस्य अतिव्याप्तिशङ्का तत्परिहारश्च ॥

॥ अथ अतिव्याप्तिशङ्का ॥

७८ **सु०— स्यादेतत् । यदि याथार्थ्यं प्रमाणलक्षणं स्यात्, न च तत्सम्भवत्यतिव्याप्तेः ।**

परि०— उत्तरवाक्यमवतारयति **स्यादेतदित्यादिना** ।

वं०प०— अतिव्याप्तेरिति । सकर्मकगमनच्छिदादिरूपक्रियामात्रेऽतिव्याप्तेरित्यर्थः ।

कं०रा०— अतिव्याप्तेरिति । सकर्मकक्रियामात्र इति शेषः ।

शे०वा०— ननु 'अर्थत्वमर्यतैव स्यादि'त्युत्तरवाक्यमनर्थकम् । न च लक्षणान्तर्गतस्यार्थशब्दस्य व्याख्यानार्थं तदिति वाच्यम् । तथा सति यथाशब्दार्थस्यापि वक्तव्यत्वापातात् । न च प्रसिद्धेषु योग्यतार्थेषु प्रकृताविरुद्धो यथाशब्दार्थो ज्ञातुं शक्यत इति तदनभिधानमिति वाच्यम् । तथा सति प्रसिद्धेष्वभिधेयार्थेषु प्रकृताविरुद्धस्यार्थशब्दार्थस्य ज्ञातुं शक्यत्वेन तदभिधानवैयर्थ्यापातादित्यतोऽर्थशब्दस्यैव व्याख्याने नियामकं वदंस्तद्वाक्यमवतारयति **स्यादेतदिति** । **अतिव्याप्तेरिति** । सकर्मकगमनादिक्रियामात्र इति शेषः ।

स०व्र०— अतिव्याप्तिरिति । सकर्मकगमनादिक्रियामात्रे अतिव्याप्तिरित्यर्थः ।

विठ्ठल०— अतिव्याप्तेरिति । सकर्मकक्रियामात्र इति शेषः ।

* * *

१७अ॥ अथ यथाशब्दार्थशब्दयोरनेकार्थप्रसक्तिः ॥

७९ **सु०— "तथा हि । योग्यता, वीप्सा, पदार्थानतिवृत्तिः, सादृश्यं चेति यथाशब्दार्थाः । अर्थशब्दश्चाभिधेयधनवस्तुप्रयोजननिवृत्तिषु वर्तते ।**

परि०— वृत्त्याद्युक्तमाह **योग्यतेति** । 'अर्थोऽभिधेयरैवस्तु प्रयोजननिवृत्तिषु' इत्यमरोक्तिं हृदि कृत्वाह **अर्थशब्दश्चेति** । अभिधेयशब्देन शब्दनिष्ठाभिधा(वृत्ति)विषयो गृह्यते ।

गु०दी०— अर्थशब्दस्य च अभिधेयादिवाचिन इत्यत्र अभिधानज्ञानस्याभिधेयज्ञानाधीनत्वेन व्याप्तिः । अभिधेयशब्दस्य केवलान्वय्यर्थपरत्वेऽभिधानेऽर्थान्तरोपादानवैयर्थ्यादिति भावः ।

यादु०— यथार्था इति । यथाशब्दस्यार्था इत्यर्थः ।

वं०प०— तामेव परिशेषादुपपादयति **तथा हीत्यादिना** । वीप्सार्थस्य परिग्रह इत्यन्वयः ।

कं०रा०— याथार्थ्यरूपप्रमाणलक्षणस्य सकर्मकक्रियामात्रेति व्याप्तिर्दर्शयितुं यथाशब्दार्थनिष्कर्षपूर्वकं यथार्थशब्दस्यार्थं दर्शयति **तथा हीत्यादिना** । **यथार्थ इति** । यथाशब्दार्थ इत्यर्थः ।

शे०वा०— कथं गमनादिक्रियाया याथार्थ्यं येन तत्रातिव्याप्तिरित्यतो विषयमनतिक्रम्य वर्तमानत्वात् तदिति वक्तुं कुतोऽत्रानेकार्थयथाशब्दस्यानतिक्रममात्रार्थत्वं कुतश्चानेकार्थस्यार्थशब्दस्य विषयमात्रार्थत्वमित्यतोऽर्थान्तरासम्भवप्रदर्शनपूर्वकं तदुभयं व्यवस्थापयितुं सम्भावितान्यथार्थशब्दयोरर्थास्तावद्दर्शयति **तथा हि इत्यादिना** । **यथाशब्दार्थ इति** । 'यथा सादृश्ययोग्यत्ववीप्सास्वर्थानतिक्रम' इत्यमरोक्तिरिति भावः । **वर्तत इति** । 'अर्थोऽभिधेयरैवस्तु प्रयोजननिवृत्तिष्वि'त्यमरोक्तेरिति भावः ।

स०व्र०— क्रियामात्रे अतिव्याप्तिमुपपादयितुं परिशेषयति **तथा हीति** ।

विठ्ठल०— अतिव्याप्तिमेवोपपादयितुं यथार्थशब्दार्थनिष्कर्षं करोति **तथा हीत्यादिना** ।

चषकः— 'अर्थोऽभिधेयरैवस्तु प्रयोजननिवृत्तिष्वि'ति प्रतिसन्दधानोऽभिधत्ते **अर्थशब्दश्चेति** । सप्तम्यर्थो वाचकत्वं वात्वर्थ आधेयत्वं तन्निरूपितवाचकत्वाश्रय इत्यर्थः ।

॥ इति यथाशब्दार्थशब्दयोरनेकार्थप्रसक्तिः ॥

* * *

॥ अथ तेष्वर्थेषु पदार्थानतिवृत्तेः यथाशब्दार्थत्वेन ग्रहणम् ॥

८० सु०— तत्र सादृश्यार्थस्य यथाशब्दस्य तावदत्र न परिग्रहः, 'यथाऽसादृश्ये' इत्यव्ययीभावविधाने विशेषणात्, समासान्तरस्य च असामर्थ्यादिप्रतिहतत्वात् । अत एव 'यथार्थानुभवः प्रमे'त्यत्र 'किं याथार्थ्यमर्थसादृश्यमि'त्यादिः कस्यचित्प्रश्नोऽनुपपन्नः । नापि योग्यतावीप्सार्थस्य, वाक्यशेषा(दोषा)भावेनार्थयोग्यताया (अर्थानां) अर्थवीप्साया वा प्रामाण्यापत्तेः ॥ तस्मात्पदार्थानतिवृत्त्यर्थस्येदं ग्रहणम् ।

परि०— **'यथाऽसादृश्य इतीति** । असादृश्ये सादृश्यव्यतिरिक्ते योग्यतावीप्सादिरूपेऽर्थे वर्तमानो यथाशब्दः समस्यते स चाव्ययीभाव इति समासविधायकपाणिनिसूत्रेऽसादृश्य इति विशेषणोपादानेन सादृश्यार्थे यथाशब्दस्याव्ययीभावसमासनिषेधात् । इह च यथार्थमित्यव्ययीभावपरिग्रहान्नात्र सादृश्यार्थो यथाशब्द इति भावः । **समासान्तरस्येति** । कर्मधारयतत्पुरुषबहुव्रीह्यादिरूपस्येत्यर्थः । आदिपदेन प्रमाणस्यार्थस्य च सादृश्यानिरूपणग्रहः । **अत एवेति** । सादृश्यव्यतिरिक्तार्थ एव यथाशब्दसमासस्य युक्तत्वादेवेत्यर्थः । **योग्यतावीप्सार्थस्येति** । बहुव्रीहिरयम् । यथाशब्दस्येत्यनुषङ्गः । **वाक्यशेषाभावेनेति** । अर्थस्य योग्यमित्यर्थे अर्थमर्थमित्यर्थे वा यथार्थमित्यव्ययीभावसमासे सति यथार्थज्ञानं प्रमाणमिति वा यथार्थज्ञानकरणं प्रमाणमिति वा यथार्थज्ञानतत्साधने प्रमाणमिति वा यदि वाक्यविन्यासः स्यात् तर्ह्यर्थानुरूपस्य सर्वार्थविषयकस्य वा ज्ञानादेः प्रामाण्यं स्यात् । न चैवमुक्तमाचार्यैः । किन्तु याथार्थ्यमेव मानत्वमित्युक्तम् । एवमुक्तौ तु योग्यतादेरेव प्रामाण्यापत्त्या विवक्षितार्थासिद्धिरिति भावः । वीप्सार्थाभिप्रायेणोक्तम् **अर्थानामिति** ।

यादु०— **यथाऽसादृश्य इति** । असादृश्येऽर्थे यथाशब्दः सुपा नित्यं समस्यत इति सूत्रार्थः । उदाहरणं तु यथाशक्तीत्यादि । सादृश्ये तु यथा हरिस्तथा हर इत्येव न तु समासः । **विशेषणादिति** ।

सादृश्यभिन्नतया यथाशब्दार्थविशेषणादित्यर्थः । अन्यथा 'यथार्थे यदव्ययमि'ति पूर्वेणैव सिद्धत्वादिदं सूत्रं व्यर्थमिव स्यादिति भावः । यथाऽऽह वामनः । 'यथार्थे यदव्ययमि'ति पूर्वेणैव सिद्धमिदं वचनं सादृश्यप्रतिषेधार्थमि'ति । विशेषणादित्यन्तरं प्रकृते चाव्ययीभावसमासस्यैव विवक्षितत्वादिति वाक्यशेषः । असामर्थ्यादीत्यत्रादिपदेन सङ्ख्यापूर्वकत्वाभावपरिग्रहः । तथा च प्रकृतवाक्यार्थासम्भवरूपासामर्थ्येन तत्पुरुषकर्मधारयबहुव्रीहीणां प्रतिहतिः । सङ्ख्यापूर्वकत्वाभावेन द्विगोरपीत्यर्थः । केचित्तु यथाशब्दस्य सादृश्यार्थत्वेऽपि किमव्ययीभावसमासोऽभिप्रेत उतान्यः । नाद्य इत्याह **यथाऽसादृश्य इति** । द्वितीयं प्रत्याह **समासान्तरस्येति** । तदा ह्यर्थसादृश्यमित्यर्थः स्यात् तथा चास्त्यादिक्रियासापेक्षस्य यथाशब्दस्यार्थशब्देनासामर्थ्यान्न समासः सम्भवतीत्यर्थः । आदिपदेन समासान्तरेऽर्थशब्दस्यैवोपसर्जनत्वप्राप्त्या पूर्वनिपाताप्रसङ्गसङ्ग्रह इत्याहुः । **अत एवेति** । सादृश्यार्थस्योक्तरीत्याऽसम्भवादेवेत्यर्थः । सम्भावितमेव प्रश्नार्हमिति भावः । **वाक्यशेषाभावेनेति** । यदि हि यथार्थमिति वाक्यशेषभूतमन्यत्पदं स्यात् तदा तदर्थनिष्ठयोग्यताया वा तदर्थस्य वा प्रामाण्यं सम्भावितं स्यात् । न च तादृशं शेषभूतं पदमत्र श्रूयते । अतोऽर्थपदार्थ एव योग्यताद्यन्वयो वाच्यः । तथा चार्थयोग्यतादावतिव्याप्तिरित्यर्थः । अर्थानामिति बहुवचनं वीप्साया एकस्मिन्नर्थेऽसम्भवादिति द्रष्टव्यम् । **पदार्थानतिवृत्तीति** । समभिव्याहृतपदार्थानतिक्रमस्येत्यर्थः ।

वं०प०— वाक्येति । यथार्थमित्येव सत्त्वाज्ज्ञानं तत्करणं वेत्येवंरूपस्य यथार्थमिति वाक्यशेषस्याभावात् । यथार्थमित्युक्ते वीप्सायोग्यतावानर्थः । अर्थनिष्ठा योग्यता वीप्सा वेति प्राप्नोति । द्वितीयपक्षेऽर्थयोग्यताऽर्थवीप्सयोः प्रामाण्यापत्तिः आद्येऽर्थानां प्रामाण्यापत्तिरित्यतिव्याप्तिः । यदि कश्चिदुक्तो वाक्यशेषः स्यात् तदैव योग्यतावीप्सारूपार्थार्पितज्ञानं तत्करणं वा प्रमाणं स्यात् । न चैवमस्तीत्यर्थः । **पदार्थेति** । पदार्थानतिवृत्तिरूपस्यार्थस्येदमनेन यथाशब्देन ग्रहणमित्यर्थः ।

कं०रा०— यथाऽसादृश्य इति । यथा सादृश्य इति सूत्रे सादृश्यव्यतिरिक्तार्थे वर्तमानो यथाशब्दः समर्थेन सुबन्तेन समस्यते सोऽव्ययीभाव इत्यव्ययीभावविधायकेऽसादृश्य इति विशेषणेन सादृश्यार्थकयथाशब्दस्याव्ययीभावसमासायोगाभावादिति भावः । ननु सादृश्यार्थकयथाशब्दस्याव्ययीभावसमासयोगेऽपि समासान्तरमस्त्वित्यत आह **समासान्तरस्येति** । **अत एवेति** । यथाशब्दस्य सादृश्यार्थत्वे उक्तरीत्या समासायोगेन सादृश्यार्थग्रहणस्यानुपपन्नत्वादेव यथार्थानुभवः प्रमेत्यत्र याथार्थ्यं किमर्थसादृश्यादिरूपः कस्यचित्प्रश्नोऽनुपपन्न इत्यर्थः । **नापीति** । योग्यतावीप्सार्थकस्य यथाशब्दस्य परिग्रहोऽप्यत्र न सम्भवतीत्यर्थः ।

श्रीनिधि०— अर्थगतयोग्यताया वा वीप्साया वा प्रामाण्यापत्तेरिति । तथा चासम्भव इति भावः ।

शे०वा०— इदानीं परिशेषेणानतिक्रमार्थत्वं व्यवस्थापयितुं यथाशब्दार्थान्तराणि पराचष्टे **तत्रेति** । कुतो न परिग्रह इत्यतः सादृश्यार्थत्वे यथाशब्दस्य किमत्राव्ययीभावोऽभिमतः किंवा ततोऽन्य इति विकल्प्य

मनसि निधायाद्यं प्रत्याह **यथेति** । **विशेषणादिति** । असादृश्य इति सादृश्यव्यतिरिक्तत्वेन यथाशब्दार्थस्य विशेषणादित्यर्थः । असादृश्यार्थकस्यैव यथाशब्दस्य 'यथाऽसादृश्ये' इत्यनेनाव्ययीभावनियमनान्न सादृश्यार्थकस्य तस्यार्थशब्देनाव्ययीभावोऽन्यथा हि यथार्थे यदव्ययमिति पूर्वेणैव समासस्य सिद्धत्वात् 'यथा असादृश्ये' इति सूत्रस्य वैयर्थ्यप्रसङ्गात् । अत एवोक्तं वामनेन 'यथार्थे यदव्ययमिति पूर्वेण सिद्धम् । इदं तु वचनं सादृश्यप्रतिषेधार्थमि'तीत्याशयः । द्वितीयं प्रत्याह **समासान्तरस्य चेति** । सादृश्यस्य सापेक्षत्वात् तदर्थकयथाशब्दस्यासमर्थत्वान्न समासान्तरं सम्भवतीत्यर्थः । नित्यसापेक्षत्वादसामर्थ्येऽपि समासोऽर्थशब्देनावश्यमभ्युपगमनीयः । अन्यथा 'यथाऽसादृश्ये' इति सादृश्यार्थकयथाशब्दस्य समासाप्रसक्त्या तन्निषेधानर्थक्यप्रसङ्गादित्यपरितोषादाह **आदीति** । अनेन प्रकृतानुपयोगित्वपरिग्रहः । तत्पुरुषादेः प्रकृतप्रामाण्यानुपपादकत्वेन प्रकृतानुपयोगित्वादिति ध्येयम् । अन्ये तु समासान्तरेऽर्थसादृश्यस्य लक्षणार्थतया पर्यवसानात् अस्त्यादिक्रियासापेक्षयथाशब्दस्यार्थशब्देन असामर्थ्यान्न समासः सम्भवतीत्यर्थः । आदिशब्देन समासान्तरेऽर्थशब्दस्यैवोपसर्जनत्वात् पूर्वनिपातप्रसङ्गस्य सङ्ग्रह इत्याहुः । केचित्त्वसादृश्य इति विशेषणादव्ययीभावासम्भवेऽपीह यथासदृशोऽर्थो यस्येत्येव बहुव्रीहिरेव किं न स्यादित्यत आह **समासान्तरस्येति** । सादृश्यस्येतरान्वितत्वेन तदर्थकयथाशब्दस्यान्यपदार्थेनासामर्थ्यात् सादृश्यवाचकयथाशब्दस्य सादृश्यवत्परत्वाश्रयणाल्लक्षणापत्तिश्चेत्याशय इत्याहुः । **अत एवेति** । सादृश्यार्थत्वे समासानुपपत्त्या समासेन सादृश्यार्थत्वाभावस्यैव निर्णीतत्वादेवेत्यर्थः । इत्यादीत्यादिपदेन तत्त्वविषयकत्वरूपविधान्तरपरिग्रहः । **कस्यचिदिति** । खण्डनकारस्येत्यर्थः । सम्भावितस्यैव प्रष्टव्यत्वादिति भावः । एवं प्रकृते सादृश्यार्थत्वासम्भवमुपपाद्य योग्यत्वाद्यर्थत्वासम्भवमप्युपपादयति **नापीति** । अत्र परिग्रह इत्यनुवर्तते । उभयत्र हेतुमाह **वाक्येति** । योग्यार्थत्वे यथाशब्दस्यार्थस्य योग्यतेत्यर्थपर्यवसानाद्वीप्सार्थत्वे चार्थमर्थं प्रतीत्यर्थपर्यवसानादर्थयोग्यताया वाऽर्थवीप्साया वा प्रामाण्यं स्यादित्यर्थः । नन्वत्रेव सादृश्यार्थत्वपक्षेऽप्यर्थसादृश्यस्य प्रामाण्यमापादयितुं शक्यत इति कुतस्तदनापादनम् । तत्र तदापादनासम्भवादनापादने च कुतोऽत्रापि तदापादनसम्भवो येनार्थयोग्यतादेस्तदापाद्यत इत्यतः सादृश्यार्थत्वे यथाशब्दस्योक्तरीत्या समासानुपपत्त्या तद्रूपवाक्यदोषेणार्थसादृश्यस्य लक्षणवाक्यार्थतया अलाभान्न तन्मूलकमर्थसादृश्यस्य प्रामाण्यापादनं शक्यते कर्तुमिति नार्थसादृश्यस्य प्रामाण्यमिहापादितम् । योग्यताद्यर्थत्वे तु समासानुपपत्तिरूपवाक्यदोषाभावेनार्थयोग्यतायास्तद्वीप्साया वा लक्षणवाक्यार्थतया लाभसम्भवात् तन्मूलकमर्थयोग्यतादेः शक्यते प्रामाण्यमापादयितुमिति तदेवेहापाद्यत इत्याशयेनोक्तं **वाक्यदोषाभावेनेति** । वाक्यशेषाभावेनेति पाठे लक्षणे तद्व्यावर्तकपदाश्रवणेनेत्यर्थः । एवं प्रसक्तयथाशब्दार्थान्तरप्रतिषेधं विधायेदानीं परिशेषयति **तस्मादिति** । **पदार्थेति** । समभिव्याहृतपदार्थेत्यर्थः ।

स०व०— अव्ययीभावविधाने विशेषणादिति । असादृश्य इति विशेषणात् । सादृश्यार्थकत्वे अव्ययीभावासम्भवादिति भावः । ननु च यथा सादृश्यविशिष्टार्थो यस्येति एवं बहुव्रीहिरेव किं न स्यादित्यत आह **समासान्तरस्य चेति** । सादृश्यस्य अन्यान्वितत्वेन तदर्थकयथाशब्दस्य अन्यपदार्थेन समासासम्भवा-

दित्यर्थः । आदिपदेन सङ्ख्यापूर्वकत्वाद्यभावेन द्विगुतत्पुरुषादेरनुपपत्तिसङ्ग्रहः । यद्वा आदिपदेन अर्थानुपपत्तिसङ्ग्रहः । उपमानमात्रस्य सादृश्यविशिष्टार्थविषयकत्वेऽपि प्रामाण्यमात्रस्य तदभावादिति द्रष्टव्यम् । **अत एवेति** । यथाशब्दस्य सादृश्यार्थकत्वे समासानुपपत्तेरेवेत्यर्थः । **वाक्यशेषाभावेनेति** । योग्यताऽर्थकत्वे अर्थस्य योग्यतामनतिक्रम्य वर्तमानम्, वीप्साऽर्थकत्वे अर्थमर्थं प्रति स्थितमित्यादिवाक्यशेषाभावेनेत्यर्थः ।

विठ्ठल०— यथा असादृश्य इति । सादृश्यातिरेकेऽर्थे वर्तमानो यथाशब्दः सुबन्तेन समस्यते सोऽव्ययीभाव इत्यव्ययीभावविधायकेऽस्मिन्सूत्रे असादृश्य इति विशेषणेन सादृश्यार्थकस्यार्थकस्य यथाशब्दस्य समासायोगादिति भावः । **असामर्थ्यादीत्यादिपदेन** सङ्ख्यापूर्वकत्वाभावपरिग्रहः । **अत एवेति** । सादृश्यव्यतिरिक्तार्थ एव यथाशब्दसमासस्योक्तत्वादेवेत्यर्थः । **वाक्यशेषाभावेनेति** । तद्विषयाकारि ज्ञानमित्यादि वाक्यदोषाभावेनेत्यर्थः ।

च.क.:— यथाऽसादृश्य इति । सादृश्यभिन्नवाचको यथाशब्दः सुपा नित्यं समस्यते, स च अव्ययीभाव इति तदर्थोऽवसेयः । यथाशक्तीत्यादिकं तदुदाहरणम् । **विशेषणादिति** । सादृश्यान्यत्वेन यथाशब्दार्थस्य विशेषणादित्यर्थः । अत एव वामनः काशिकायां यथार्थे यदव्ययमिति पूर्वेणैव सिद्धमिदं वचनं सादृश्यप्रतिषेधार्थमित्यभ्यधात् । **समासान्तरस्य** कर्मधारयादिरूपस्य । अत्र व्याचक्षाणाः समासान्तरे अर्थसादृश्यस्यार्थतया पर्यवसानात् अस्त्यादिक्रियासापेक्षयथाशब्दस्यार्थशब्देनासामर्थ्यान्न समासः सम्भवतीत्यादिदिशा व्याचक्षते **वाक्यशेषाभावेनेति** । यथार्थज्ञानं प्रमाणं यथार्थज्ञानसाधनं प्रमाणं यथार्थे ज्ञानसाधने प्रमाणे इति वा यदि वाक्यघटकपदानुपूर्वी श्रूयेत तदा ह्यर्थानुरूपस्य सर्वार्थविषयकस्य वा ज्ञानादेः प्रामाण्यं स्यात् । न चैवम् । याथार्थ्यमेव मानत्वमित्येवमभिहितौ तु योग्यतादेरेव प्रामाण्यापत्त्या विवक्षितार्थासिद्धिरिति भावः ।

॥ इति तेष्वर्थेषु पदार्थानतिवृत्तेः यथाशब्दार्थत्वेन ग्रहणम् ॥

* * *

॥ अथ अर्थशब्दार्थेषु च विषयापरपर्यायवस्तुनो ग्रहणम् ॥

८१ **सु०— अर्थशब्दस्याभिधेयवाचिनो ग्रहणे अव्याप्तिप्रसङ्गात्, विषयापरपर्यायवस्तुवचनस्यैव ग्रहणम् ।**

परि०— अव्याप्तिप्रसङ्गादिति । अभिधेयधनाद्यनतिवर्तिनः शब्दादेरेव प्रामाण्यापत्त्या प्रत्यक्षादेः प्रमाण्याप्राप्तेरिति भावः ।

यादु०— अव्याप्तिप्रसङ्गादिति । अभिधेयवाचिनो ग्रहणे तदनतिक्रमस्य शब्दमात्रगतत्वेन प्रत्यक्षाद्यव्याप्तिप्रसङ्गः । धनप्रयोजननिवृत्तिवाचिनो ग्रहणे तत्तदनतिक्रमस्य तत्तज्ज्ञानमात्रवृत्तित्वेन घटादिज्ञानाद्यव्याप्तिप्रसङ्ग इत्यर्थः ।

वं०प०— वस्तुवचनस्य वस्त्वभिधायकस्य । यदर्थं परिशेषः कृतस्तदाह **एतच्चेति** । **अति** अतिक्रम्य । छेद्यमतिवर्तत इत्यन्वयः । ननु देवदत्तगृहं जिगमिषुर्व्यासङ्गाद्यज्ञदत्तगृहं गच्छति, तत्र गमनं देवदत्तगृहरूपं गम्यं व्यभिचरत्येव अतो नातिव्याप्तिरिति चेत्तत्राह **यदेवेति** । जिगमिषाया अप्रयोजकत्वाद्यज्ञदत्तगृहमेव तत्र गम्यमिति भावः ।

कं०रा०— अव्याप्तिप्रसङ्गादिति । शब्दस्याभिधेयसद्भावेन तन्त्रत्वलक्षणस्य सत्त्वेऽपि प्रत्यक्षादेरभिधेयाभावेन तत्र लक्षणाभावादर्थशब्दस्याभिधेयवाचिनो ग्रहणे अव्याप्तिप्रसङ्गस्तथोपेक्षणीयतृणादिविषयके प्रयोजनाद्यभावेन तद्वाचिनोऽर्थशब्दस्य ग्रहणेऽप्यव्याप्तिप्रसङ्ग इति भावः ।

श्रीनिधि०— अव्याप्तिप्रसङ्गादिति । अभिधेयार्थत्वे प्रत्यक्षानुमानयोरव्याप्तिः स्यात् । वित्ताद्यर्थत्वे गुणादिविषयकेष्वव्याप्तिरिति द्रष्टव्यम् ।

शे०वा०— नन्वनतिक्रमार्थत्वं न यथाशब्दस्य युज्यते तथा सति यथाशब्दस्यानतिक्रमार्थे यथा असादृश्य इत्यव्ययीभावविधानादव्ययीभावस्य च नपुंसकत्वविधानादुपकुम्भमित्यादिवद्यथार्थं प्रतीतिरित्यादिप्रयोगप्रसङ्गेन यथार्था प्रतीतिरित्यादिप्रयोगस्यासाधुत्वप्रसङ्गादिति चेन्न । तस्येष्टत्वात् । वक्ष्यति चैतत् स्वयमेव ग्रन्थकारो 'यथार्था युक्तय' इत्येतद्व्याख्यानावसर इति ध्येयम् । एवं यथाशब्दार्थमभिधायार्थशब्दस्यापि प्रसक्तार्थान्तरप्रतिषेधप्रदर्शनपूर्वकं विषयार्थत्वं परिशेषेण दर्शयति **अर्थशब्दस्य चेति** । **अव्याप्तिप्रसङ्गादिति** । अभिधेयवाचिनो ग्रहणे तदनतिक्रमस्य शब्दमात्रगतत्वेऽपि प्रत्यक्षादावभावात् तत्राव्याप्तिप्रसङ्गः । धनप्रयोजननिवृत्तिवाचिनो ग्रहणे च तत्तदनतिक्रमस्य तत्तज्ज्ञानमात्रवृत्तित्वेऽपि तदन्यत्र घटादिज्ञानेऽसत्त्वात् तत्राव्याप्तिप्रसङ्ग इत्यर्थः । **विषयापरपर्ययेति** । 'अर्थो विषयार्थतयोर्धनकारणवस्तुषु । अभिधेये च शब्दानां निवृत्तौ च प्रयोजने' इति मेदिनीकारोक्तेरिति भावः ।

विठ्ठल०— अव्याप्तिप्रसङ्गादिति । अभिधेयवाचिनो ग्रहणे तदनतिक्रमस्य शब्दमात्रकृतित्वेन प्रत्यक्षाद्यव्याप्तिप्रसङ्गः । धनादिग्रहणे तदनतिक्रमस्य तत्तदज्ञानमात्रवृत्तित्वेन इतराव्याप्तिप्रसङ्ग इत्यर्थः ।

॥ इति अर्थशब्दार्थेषु च विषयापरपर्यायवस्तुनो ग्रहणम् ॥

* * *

॥ अथ एतयोरर्थयोः समन्वये यथार्थशब्दस्य क्रियाविषयार्थत्वम् ॥

८२ **सु०— तथा चार्थं विषयं नातिवर्तते न व्यभिचरति यत्तत्प्रमाणमित्युक्तं स्यात् । एतच्च सकर्मकक्रियामात्रेऽस्ति । न हि गमनं गम्यमतिवर्तते, नापि छिदा छेद्यम् । यदेव (हि) गत्यादिना प्राप्यं तदेव गम्यादि ।''**

परि०— अतिव्याप्तेरिति प्राक् प्रतिज्ञातामतिव्याप्तिं व्यनक्ति **एतच्चेति** । गत्यादेः स्वविषयानतिक्रमं व्यनक्ति **यदेव हीति** । गतिप्राप्यमेव हि गम्यम् । छिदा प्राप्यमेव हि छेद्यमित्यादिरर्थोऽस्य ध्येयः ।

यादु०— इदानीमतिव्याप्तेरित्युक्तामतिव्याप्तिं दर्शयति **एतच्चेति** । ननु कर्मानेकविधं दृश्यते । यथा कटं करोतीत्यत्रासदेव जायमानं निर्वर्त्यरूपम्, यथा वा काष्ठं भस्म करोति ओदनं पचतीत्यादौ लब्धसत्ताकमेवावस्थान्तरमापद्यमानं विकार्यसंज्ञं तदिह गत्यादिकर्मतया विवक्षितयोर्ग्रामदारुणोर्न प्रागसतोर्गत्यादिना जन्म, न वाऽवस्थान्तरप्राप्तिः, अतः कथं तयोर्गत्यादिकर्मता येन ग्रामदारुणी गम्यच्छेद्ये स्याताम् । न चान्यत् तत्र गत्यादिनिर्वर्त्यं विकार्यं वा दृश्यते, यद्गम्यादि स्यात् । अतो गमनादिकं गम्यादिकमतिवर्तत एवेत्यत आह **यदेव हीति** । तथा च कर्तुरीप्सिततमं कर्म तच्च त्रिविधम् । निर्वर्त्यं विकार्यं प्राप्यं चेति । तत्र ग्रामादेराद्यप्रकारद्वयासम्भवेऽपि तृतीयः प्रकारोऽस्त्येव । यत्र निर्वर्त्यविकार्यसम्बन्धिनो विशेषाः सर्वथा न प्रतीयन्ते, केवलं प्राप्तिमात्रं प्रतीयते, यथाऽऽदित्यं पश्यतीति, तदेव हि प्राप्यं नाम । तादृशं च ग्रामादिकमिति भावः । उक्तं चैतद्भर्तृहरिणा 'निर्वर्त्यं च विकार्यं च प्राप्यं चेति त्रिधा मतम् । तत्रेप्सिततमं कर्म' इति । 'क्रियाकृतविशेषाणां सिद्धिर्यत्र न गम्यते । दर्शनादनुमानाद्वा तत्प्राप्यमिति कथ्यते' इति च ।

शे०वा०— एवं लक्षणवाक्यान्तर्गतपदार्थो निरूपितः । तेनार्थशब्देन विषयस्य यथाशब्देन च तदनतिक्रमस्य लाभेऽपि विषयमनतिक्रम्य वर्तमानत्वस्य कथं लाभ इत्यतो यथार्थशब्दयोरव्ययीभावसमासेन तल्लाभ इत्याशयेनाव्ययीभावसमासप्रदर्शनपूर्वकमभिमतं वाक्यार्थमाह **तथा चेति** । एवमतिव्याप्त्युपयोगिनो लक्षणवाक्याल्लाभमुपपाद्येदानीम् 'अतिव्याप्तेरि'ति प्रतिज्ञातामतिव्याप्तिं दर्शयति **एतच्चेति** । विषयमनतिक्रम्य वर्तमानं चेत्यर्थः । सकर्मकक्रियामात्रे गमनादिरूपक्रियायामित्यर्थः । **न हीति** । छेद्यमतिवर्तत इति सम्बन्धः । ननु कर्मानेकविधं तन्निवर्त्यं विकार्यं च । तत्र 'यदसज्जायते, सद्वा जन्मना यत्प्रकाशते; तन्निर्वर्त्यम् । विकार्यं तु कर्म द्वेधा व्यवस्थितम् । प्रकृत्युच्छेदसम्भूतं किञ्चित्काष्ठादिभस्मवत् । किञ्चिद्गुणान्तरोत्पत्त्या सुवर्णादिविकारवदित्युक्तेः । तत्र निर्वर्त्यं यथा कटं करोतीत्यादि । प्रकृत्युच्छेदसम्भूतं विकार्यं यथा काष्ठं भस्म करोतीत्यादि । गुणान्तरोत्पत्त्या यथा सुवर्णं कुण्डलं करोतीति । तत्रासतोर्भस्मकुण्डलयोर्जायमानत्वेन निवर्त्यत्वम् । काष्ठसुवर्णादेस्तु विक्रियमाणत्वेन विकार्यत्वम् । तदिह कथं ग्राम-

दारुणोर्गम्यादिकर्मत्वं येन ग्रामदारुणी गम्यच्छेद्ये स्याताम् । न चात्र गत्यादिनिर्वर्त्यं विकार्यं वा किञ्चिद् दृश्यते यद्गम्यादि स्यात् । ततो गत्यादेरपि गम्याद्यतिक्रम्यवृत्तेर्न तत्रातिव्याप्तिरित्यतो नोक्तरूपेण द्विविधमेव कर्म किन्तु प्राप्यान्तर्भावेन त्रिविधम् । 'निर्वर्त्यं च विकार्यं च प्राप्यं चेति त्रिधा मतमि'ति हरिणोक्तेः । 'क्रियाकृतविशेषाणां सिद्धिर्यत्र न गम्यते । दर्शनादनुमानाद्वा तत्प्राप्यमिति कथ्यते' इति तल्लक्षणम् । तद्यथा आदित्यं पश्यति हरिं भजतीत्यादि । तत्र रज्जुं सृजति काष्ठं दहतीत्यादौ प्रत्यक्षेणेव देवदत्तं रोषयतीत्यादौ च सुखवैकृत्यादिकार्यानुमानेनैव च नात्र प्रत्यक्षेणानुमानेन वा क्रियाकृतः कश्चिदतिशयो दृश्यत इत्यादित्यादेः प्राप्यत्वमेव । तथा च ग्रामादेराद्यप्रकारद्वयाभावेऽप्यादित्यादिवत् तृतीयप्रकाराक्रान्तत्वाद्युक्तं ग्रामादेरपि गत्यादिकर्मत्वमिति न गम्याद्यतिक्रमो गत्यादेरित्यतिव्याप्तिरेवेत्याशयेनाह **यदेवेति** ।

वा०र०— कर्मणि द्वितीया इत्येतत्सूत्रीय प्रेप्सिततमं कर्म इति त्रिविधं इत्यादिशेष्यनुसारेण कर्मद्वैविध्ये ग्रामदारुणोः कर्मत्वाभावमाशङ्क्य तत्त्रैविध्याश्रयणेन कर्मतां समर्थयते । **ननु कर्मानेकविध-मित्यादिना** । द्विविधमित्यर्थः । **यदसज्जायत इति** । यत् असज्जायते तत् निवर्त्यमिति न्यायमतानुसारेण । यत् सदेव जन्मना प्रकाशते तद्वा निवर्त्यं इति साङ्ख्यमतानुसारेण । **प्रकृतीति** । प्रकृते प्रकृतिभूतस्य आत्मना उच्छेदं सम्भूतं प्राप्तमित्यर्थः । **यथा कटमिति** । कटस्यासतो जायमानत्वेन निवर्त्यत्वमिति भस्मकुण्डल्योरिति वक्ष्यमाणरीत्या सुज्ञेयमिति वा स्पष्टमिति अतो वा नोक्तम् । काष्ठवत् भस्मनोऽपि कर्मत्वात् सुवर्णवत् कुण्डलस्यापि कर्मतया चतुर्णामपि विकार्यत्वमिति भ्रान्तिनिरासायाह **तत्रासतोरिति** । **तदिह इति** । यतो निवर्त्यविकार्यभेदात् द्विविधमेव कर्म । ग्रामदारुणोश्च निवर्त्यत्वविकारत्वलक्षणरूपद्वयाभावात् नोभयथापि कर्मतासम्भवः । तस्मात् कथं गति छेदनकर्मत्वमित्यर्थः । **गम्यच्छेद्ये इति** । गम्यच्छेद्यत्वयोः गतिकर्मत्व-छिदाकर्मत्वरूपत्वादिति भावः । **प्रत्यक्षेणेवेति** । दृश्यत इति वक्ष्यमाणमत्रापि सम्बध्यते । एवमनुमानेनैव चेत्यत्रापि । अत्र मुखवैकृत्यादीति पाठः । विकृतिरेव वैकृत्यम् । स्वार्थे ष्यञ्प्रत्ययः । मुखविकासादि-कार्यलिङ्गकानुमानेन इत्यर्थः ।

स०न्न०— अतिव्याप्तेरित्युक्तामतिव्याप्तिमेव स्पष्टयति **एतच्चेति** । ननु गम्यस्य गमनं प्रति छेद्यस्य छिदां प्रति विषयत्वस्यैवाभावेन कथं गमनादेर्विषयाव्यभिचारित्वमित्यत आह **यदेव हीति** ।

विठ्ठल०— अतिव्याप्तिरिति प्राक्प्रतिज्ञातातिव्याप्तिमिदानीं व्यनक्ति **यच्चेति** । स्वविषयानतिक्रमं दर्शयति **यदेव हीति** । गतिप्राप्यं गम्यं छिदा प्राप्यं वेद्यमित्यादिरर्थो ज्ञेयः ।

चषकः— **सकर्मकक्रियामात्रे** तादृशक्रियासामान्ये ।

॥ इति एतयोरर्थयोः समन्वये यथार्थशब्दस्य क्रियाविषयार्थत्वम् ॥

॥ इति अतिव्याप्तिशङ्का ॥

* * *

॥ अथ अतिव्याप्तिशङ्कापरिहारः ॥

॥ अथ अर्थशब्दस्य ज्ञेयार्थत्वम् ॥ (अर्यार्थत्वम् ॥)

८३ **सु०— ततो नेदं लक्षणमित्यत आह अर्थत्वमिति ।**

अनु०— अर्थत्वमर्यतैव स्यात्

अर्यतैव ज्ञेयतैव अर्थत्वम् अर्थशब्दप्रवृत्तिनिमित्तमस्माकं विवक्षि(ता)तं स्यात्, न तु विषयत्वमित्यर्थः ।

शे०वा०— ननु च याथार्थ्यमिति लक्षणवाक्यान्तर्गतार्थशब्दार्थस्यैव वक्तव्यत्वादर्थत्वमर्यतैवेत्यर्थत्वार्यत्वयोरभेदकथनं प्रकृतानुपयुक्तमित्यत आह **अर्थत्वमर्थशब्दप्रवृत्तिनिमित्तमिति** । नन्वभिधेयत्वादेरप्यर्थशब्दप्रवृत्तिनिमित्तत्वात् कथमर्यतैवेत्यवधारणमित्यत उक्तम् **अत्रेति** । तथा च प्रकृतलक्षणान्तर्गतार्थशब्दप्रवृत्तावभिधेयत्वादेरनिमित्तत्वाद्युक्तमवधारणमिति भावः ।

॥ इति अर्थशब्दस्य ज्ञेयार्थत्वम् ॥ (अर्यार्थत्वम्)

* * *

॥ अथ अर्थान्तरस्य तात्पर्यम्, तस्य यौगिकार्थत्वञ्च ॥

८४ **सु०— एतदुक्तं भवति । यथाशब्दस्य पदार्थानतिवृत्तिवाचित्वमङ्गीकृतमेव । अर्थशब्दस्तु न विषयपर्यायो गृह्यते, किन्तु ज्ञेयवाची ॥ यद्यपि न तत्र तस्य रूढिस्तथाऽप्यर्यत(इत्यर्थ) इति व्युत्पत्त्या तद्वाचिताऽस्त्येव, अर्तेरौणादिकस्य थन्प्रत्ययस्य प्रसिद्धत्वात्, गत्यर्थानां च ज्ञानार्थत्वादिति ।**

परि०— कथमनेनोक्तशङ्कानिरास इत्यत आह **एतदुक्तं भवतीति** । **अर्तेरौणादिकस्येति** । ऋगतावित्यस्मात् कर्मणि 'उषिकुषिगार्तिभ्यस्थन्' इति थन्प्रत्यये सार्वधातुकार्धधातुकयोरिति गुणे चार्थ इति रूपमिति भावः ।

यादु०— अर्तेरौणादिकस्येति । 'उषिकुषिगार्तिभ्यस्थन्' इत्युणादिसूत्रेण ऋ गतिप्रापणयोरित्यस्मात् कर्मणि थन्प्रत्यये हलन्त्यमिति नलोपे सार्वधातुकार्धधातुकयोरित्यनेन गुणे रपरत्वे चार्थ इति रूपनिष्पत्तिरिति भावः ।

वं०प०— तत्र ज्ञेये । तस्य अर्थशब्दस्य । अर्तेरिति । ऋ गतावस्मात् 'उषिकुषिगार्तिभ्यस्थन्' इत्युणादिसूत्रेण थप्रत्यये आर्धधातुकं शेष इत्यार्धधातुकसंज्ञायां सार्वधातुकार्धधातुकयोरित्यनेन गुणे तस्य रपरत्वे च अर् थ अर्थेति रूपम् ।

कं०रा०— अर्तेरिति । ऋगतिप्रापणयोरित्यस्मात् औणादिकथप्रत्ययस्य उषिकुषिगार्तिभ्यस्थन्निति सूत्रे प्रसिद्धत्वादित्यर्थः । **थन्प्रत्ययस्येति ।** मुक्तानुबन्धग्रहणं तथाच थन्प्रत्ययं निमित्तीकृत्य सार्वधातु-कार्धधातुकयोरिति ऋकारस्य अकारे गुणे कृते उरण्रपर इति तस्य परत्वे चार्थशब्दो निष्पन्न इति भावः । ननु ऋगतिप्रापणयोरित्यस्मादौणादिकथप्रत्यये कृते निष्पन्नस्यार्थशब्दस्य कथं ज्ञेयवाचित्वमित्यत आह **गत्यर्थानामिति ।**

शे०वा०— ननु मूले यथाशब्दस्यार्थान्तरमनुक्त्वा कुतोऽर्थशब्दस्यैव प्रसिद्धार्थपरित्यागेनार्थान्तरवर्णनं कथं चार्थशब्दस्य ज्ञेयवाचित्वं तत्र तस्य रूढेरभावाद्योगस्य चाप्रतिभासादित्यत आह **एतदुक्तं भवतीति । अङ्गीकृतमेवेति ।** प्रसिद्धार्थाङ्गीकारेऽनुपपत्तेरभावान्न यथाशब्दस्यार्थान्तरमुक्तमिति भावः । **औणादिकस्य थन्प्रत्ययस्येति ।** कर्मणीति शेषः । ऋ गतावित्यस्मात् 'उषिकुषिगार्तिभ्यः स्थन्' इत्यौणादिकसूत्रेण कर्मणि थन्प्रत्यये सार्वधातुकार्धधातुकयोरित्यार्धधातुके परतो गुणे उरण् रपर इति रपरत्वे अचो रहाभ्यामिति थस्य द्वित्वेऽर्थशब्दनिष्पत्तिरिति भावः । ननु तथाऽप्यर्थशब्दस्य गतिकर्ममात्रवाचित्वलाभेऽपि न ज्ञेयवाचित्वलाभ इत्यत आह **गत्यर्थानामिति ।** अनेकार्थत्वाद्धातूनामिति भावः । यद्वा सर्वे गत्यर्था ज्ञानार्था इति न्यायादिति भावः ।

स०व्र०— अर्तेरौणादिकस्य थन्प्रत्ययस्येति । 'ऋ गतिप्रापणयोः' इत्यस्मात् 'उषि-कुषि-गार्तिभ्यस्थन्' इत्यादिकेन औणादिके थन्प्रत्यये तस्यार्धधातुकं शेष इत्यनेन आर्धधातुकत्वसंज्ञायां 'सार्वधातुकार्धधातुकयोः' इत्यनेन गुणे रपरत्वे च अर्थशब्दनिष्पत्तिर्द्रष्टव्या ।

विठ्ठल०— ननु तथापि न यथाशब्दार्थाभिहितः किन्त्वर्थशब्दस्याभिधेयादिष्वेव रूढतया ज्ञेयवाचि-ताप्रसिद्ध्यभावात्कथं ज्ञेयार्थतया व्याख्यायत इत्यत आह **एतदुक्तं भवतीति । अर्तेरिति ।** 'ऋगतिप्रापण' इत्यस्माद्दोषादिप्रत्ययस्य 'उषिकुषिगार्तिभ्यः स्थन्नि'ति सूत्रे प्रसिद्धत्वादिति भावः ।

॥ इति अर्थान्तरस्य तात्पर्यम्, तस्य यौगिकार्थत्वञ्च ॥

* * *

॥ अथ अर्यतेतिपदप्रयोगस्य साधुता ॥

८५ **सु०— नन्वर्यतेति कथम् । 'अर्यः स्वामिवैश्ययोरि'ति विशेषणात् । मैवम्, स्वामित्वोपचारात् । अर्यो हि ब्राह्मणाद्यपेक्षया प्रधानं विवक्ष्यते ।**

परि०— अर्यतेति कथमिति । ऋहलोर्ण्यदिति ण्यत्प्रत्यये 'अचोञ्णिती'ति वृद्धौ आर्यतेति भाव्यमिति भावः । ननु ऋ गतावित्यस्मात् अचो यदिति सूत्रेण यत्प्रत्यये स्यादेवार्यतेत्यतो यत्प्रत्ययोऽर्थविशेष एव नियमितो नान्यत्रेति भावेनाह **अर्य इति** । स्वामिनि वैश्ये च वाच्ये अर्य इति भवति नान्यत्रेति सूत्रार्थः । चोद्यस्योत्तरमाह **स्वामित्वोपचारादिति** । तदेव व्यनक्ति **अर्यो हीति** ।

यादु०— नन्वर्तेः ऋहलोर्ण्यदिति ण्यति 'अचो ञ्णिती'ति वृद्धौ रपरत्वे च आर्यतेति वक्तव्यं, कथमर्यतेति वचनमित्याशयेन शङ्कते **नन्विति** । ननु ण्यदपवादेनाचो यदिति विहितो यत्प्रत्यय एवात्र किन्न स्यादित्यत आह **अर्यः स्वामीति** । अर्तेर्ण्यति प्राप्ते स्वामिवैश्ययोरभिधेययोर्यत्प्रत्ययो भवतीति सूत्रार्थः । उदाहरणं तु अर्यः स्वामीत्यादि । अत्र स्वामिवैश्ययोरित्यभिधेयविशेषणादर्थस्य च स्वामित्वाद्यसम्भवे तदुपाधिकयत्प्रत्ययाप्रसङ्गादर्यतेति वचनमनुपपन्नमेवेत्याशयः । उत्तरमाह **स्वामित्वेति** । मैवमिति पाठे तु स्पष्टमस्योत्तरत्वम् । उपचारबीजं गुणमाह **अर्यो हीति** ।

वं०प०— ननु ऋ गतावित्यस्मात् ऋहलोर्ण्यदिति ण्यत्प्रत्यये णकारतकारयोर्लोपे णित्वादचो ञ्णितीति ऋवर्णस्य आकाररूपवृद्धौ सत्यामाकारस्य रपरत्वे च आर् य आर्येति रूपे सति आर्यस्य भाव आर्यतेति स्यादर्यतेति कथं प्रयुक्तमित्याशयेन शङ्कते **नन्विति** । ननु ऋगतावित्यस्मात् 'अर्यःस्वामिवैश्ययोरि'ति सूत्रेण यत्प्रत्यये तकारलोपे पूर्ववत् सार्वधातुकेति गुणे तस्य च रपरत्वे अर् य अर्येति रूपे तस्य भावोऽर्यतेति भविष्यतीति चेत्तत्राह **अर्य इति** । ऋ गतावित्यस्मात् ऋहलोर्ण्यदिति ण्यति प्राप्ते तदपवादकत्वेन स्वामिवैश्ययोरभिधेययोः सतोर्यत्प्रत्ययो भवतीति सूत्रार्थः । अर्यः स्वामी, अर्यो वैश्य इत्युदाहरणम् । तथा च स्वामित्वे वैश्यत्वे वाऽभिधेये सत्येव यत्प्रत्ययविधानात् प्रकृते च तयोरर्थयोरसम्भवात्; तथा च ऋहलोरिति ण्यदेव स्यात् । आर्यो ब्राह्मण इत्यादेर्दर्शनात् ततश्चार्य इत्येव स्यादिति भावः । अर्यःस्वामिवैश्ययोरित्यनेन सूत्रेण यत्प्रत्ययेऽर्यतेत्येव रूपे तस्य भावोऽर्यतेति भविष्यति । न चोक्तदोषः । स्वामित्वस्यैवात्र विवक्षितत्वादित्याह **स्वामित्वेति** । उपचारबीजं गुणमाह **अर्यो हीति** ।

कं०रा०— अर्यतेति कथमिति । 'अर्यः स्वामिवैश्ययोरि'ति स्वामिनि वैश्ये च अर्यशब्दस्य निपातित्वात् अर्यस्य च स्वामित्वाद्यभावादर्यतेति कथमित्यर्थः ।

श्रीनिधि०— अर्यः स्वामिवैश्ययोरिति विशेषणादिति । न बहेनार्यशब्दो रूढ इत्युच्यते । प्रकृते तु योग आश्रितः। तत्कथमियं शङ्केति चेदुच्यते । योगाश्रयणमपि रूढिपरित्यागेनैव युक्तम् । क्षय्यजैयौ शक्यार्थ इत्यत्रेवेति भावेन शङ्कनात् योगरूढेषु तथा नियमात् । तथा ह्युदाहरणम् । क्रयार्थे प्रसारितं क्रय्यम् । केयमन्यादित्यादि ।

शे०वा०— ननु 'अर्तेरचो यदि'ति सामान्यलक्षणप्राप्त 'यद'पवादकस्य 'ऋहलोर्ण्यदि'ति ण्यतः स्वामिवैश्ययोरभिधेययोः सतोरेवापवादेनार्यस्वामिवैश्ययोरिति यत्प्रत्ययविधानादर्यः स्वामीत्यादिवत् प्रकृतेऽर्थस्य स्वामित्वाद्यभावेन प्रकृते तदप्राप्तेः 'अपवादाभावे पुनरुत्सर्गस्य स्थितिरि'ति न्यायेन 'ऋहलोर्ण्यदि'ति ण्यति तस्य णित्वात् 'अचो ञ्णिती'ति वृद्धौ रपरत्वे चार्यो ब्राह्मण इत्यादिवदार्यतेति भवितव्यमर्यतेति तु कथमित्याशयेनाक्षिपति **नन्वित्यादिना** । स्वामित्वोपचारे बीजभूतं गुणमाह **अर्थो हीति** । अर्थतथात्वस्य ज्ञानप्रामाण्यप्रयोजकत्वादर्थस्य ज्ञानापेक्षया प्राधान्यमित्यवधेयम् ।

वा०र०— भट्टोज्युद्भावितं अर्यतेति भाष्ये व्याकरणविमर्शदोषं दूषयितुं शङ्काशयमेव स्पष्टयति **ननु अर्तेरच इति । यदपवादकस्येति** । अनेन यत्पक्षे अर्यते इति युक्तमिति शङ्का अपहस्तिता भवति । **इति ण्यत इति** । इत्यनेन विहितस्य ण्यत्प्रत्ययस्येत्यर्थः । न च ण्यतोऽपवादकत्वं मूलानभिप्रेतं कुतो वर्णितमिति वाच्यम् । अचो यत् इति हि यति अर्यतेति रूपसम्भवात् का कथन्तेति शङ्काऽत्र परिहरणीयैव । तत्परिहारश्च तदपवादकण्यत्प्राप्त्या वाच्यः । तद्वचनेन परो ब्रूयात् ण्यतोऽप्यपवादेन आर्यः स्वामीत्यनेन यत् स्यादिति तदा वाच्यम् । स्वामित्वाद्यभावात् न ते न यदिति । एवमानुपूर्व्या ग्रन्थे प्रवृत्ते अत्र यदभावार्थण्यतः तदपवादकत्वस्य वक्तव्यत्वात् । ण्यदपवादकत्वं च यतोऽप्यर्थः इत्यनेन विहितस्यास्ति । उक्तं च काशिकायाम् । ऋगतौ अस्मात् ण्यति प्राप्तेत्यादि । तदेतत्सर्वं यदि मूलकारानभिप्रेतं स्यात् कथं तर्हि प्रथमत एवार्यस्वामित्वस्याप्रवृत्तिवर्णनं घटेत । तथा वर्णयति तूक्तं सर्वमभिसंहितमिति तद्वर्णनं सङ्गतमेवेति ज्ञेयम् । एवं यदपवादकतया ण्यत्प्रवृत्तिवर्णनेनैव यथाख्यातिस्थं ण्यदपवादकतया अचो यदिति यत् प्रवृत्तिवर्णनादिकमपि न युक्तमिति सूचितम् । तन्निरासोऽपि उत्तरत्र करिष्यते । **अर्यः स्वामीत्यादिवदिति** । आदिपदेनार्यो वैश्यः इत्यस्य सङ्ग्रहः । अत्र चार्यः इत्यस्य स्वाम्यभिधेयकत्वमस्तीति दर्शयितुं स्वामीत्युक्तम् । न तु आर्यो ब्राह्मणः इत्यत्र ब्राह्मणशब्दवत् समानाधिकरणं पदान्तरम् । येनार्यस्वामिपदयोः पर्यायतया सह प्रयोगायोगेन आर्यशब्दोपेतवाक्यान्तरमेव प्रयोक्तव्यं इति शङ्का स्यात् । समानाधिकरणपदान्तरं तु भद्रसेनादिपदं स्पष्टत्वात् वृत्त्यादाविवात्रापि अनुदाहृतमेव । अत एव वृत्तादावुदाहृतम् । आर्यः स्वामी आर्यः वैश्यः इति । तत्र हि आर्यशब्दे स्वामिवैश्याभिधेयत्वप्रदर्शनार्थमेव स्वामीत्यादेरुदाहरणमिति स्पष्टत्वात् इति ज्ञेयम् । भद्रसेनादिपदानां स्वामिवाचित्ववत् स्वामिशब्दस्यापि स्वामिवाचितास्तीति समानाधिकरणपदान्तरमेव एतत् इत्यप्याहुः । प्रकृतलक्षणे अन्योन्येति पाठः । अपिपदं लेखकागतम् । **अपवादाभाव इति** । न चात्रापवादप्रसक्तेरेवाभावेन

अपवादाभावन्यायमनुसृत्य पुनः उत्सर्गप्राप्त्यभिधानायोग इति वाच्यम् । इति विशेषणादिति वदता मूलकारेण स्वामिवैश्ययोरित्येतत् आच्छाद्यैव यत्प्रापकापवादप्रसक्तिसूचनेन तत्प्रसक्तिपूर्वकतदभाववर्णनेन च तदनुसारेण अपवादाभाव इति अन्यान्यप्रवृत्त्युपवर्णनोपपत्तेः । न हि सम्पूर्णापवादप्राप्तिरस्ति इत्यपि टीकायामुक्तम् । .... इत्यादौ सम्पूर्णापवादादिप्राप्त्यभावेऽपि कथञ्चित् प्रसक्तिमात्रेण निषेधस्य दृष्टत्वाच्च । अंशानाच्छादनेन तदाच्छादनेन वाऽपवादप्राप्तिमात्रेणापवादप्रसक्तेरनुगमेन लक्षणान्तरादिना केनाप्युपायेनापवादभावप्रसक्तिनिरासे-ऽपवादाभावन्यायस्य प्रवृत्त्युपपत्तेश्चेत्यलम् । **आर्यो ब्राह्मण इत्यादिवदिति** । अत्रार्यो ब्राह्मण इत्यस्य सिद्धत्वेन दृष्टान्तता । तन्न्यायेन आर्यतेति भाष्येऽप्यसिद्धस्थले आर्यतेति भवितव्यं इत्यापादनोपपत्तेरिति ध्येयम् । **स्वामित्वोपचार इति** । न च गमनेऽतिव्याप्तिवारणाय ज्ञेयत्ववचनार्थमेवार्यतेत्यनेनैव योगस्य सूचितत्वेन योगनिष्पन्नार्थशब्दे साधुत्वसिद्धेरेव प्रयोजनत्वात् इत्यवधेयम् । यत्तु ननु अर्तेः ऋहलोर्ण्यत् इति ण्यति अचो ञ्णिति इति वृद्ध्या आर्यतेति वक्तव्यं कथं अर्यतेति वचनं इत्याशङ्कते नन्वितीति अवतारो नन्वर्यतेति कथं इत्यस्य कृतो अन्यथाख्यातौ तद्दूषणं वाक्यार्थविनोदे ण्यतोपवादेन प्रवृत्त्यवर्णनात्सामान्यलक्षणप्राप्ते यति अर्यते रूपसम्भवेनाक्षेपस्य निर्दलत्वमित्यादिरूपमहितम् । ण्यतो यदपवादकत्वाभिप्रायकल्पनायामपि सामान्यविशेष-लक्षणप्राप्तत्वादिनियामकानुक्तिरपि दोषत्वेनोक्ता । तदेतद्दूषणान्तरोपलक्षणम् । यदि ण्यतोपवादकत्वं भवतो-ऽभिप्रेतं तर्हि शङ्काशयस्य कथञ्चित् पूर्णत्वेऽपि ण्यतोपवादेनाचो यदिति विहितो यत्प्रत्यय एव किं न स्यात् इत्याशङ्कानिवर्तकतया अर्यः स्वामिवैश्ययोः इति विशेषणात् इत्युत्तरवाक्यावतारायोगः । अचो यत् इति अपवादेन ण्यत्प्रवृत्तिवर्णनं कृत्वा पुनः ण्यदपवादेनाचो यत्प्रवृत्तेरुपवर्णनस्य पूर्वोत्तरविमर्शशून्यतापादकत्वात् । अथ ऋहलोर्ण्यत् इतीत्यत्र ण्यतः चाक्षेपे यदपवादकत्वं न ममाभिप्रेतम् । भवद्बलात्कारात् अङ्गीकृतं अतो न पूर्वोत्तरविरोधः इति ब्रूषे तर्हि यत्प्राप्तिशङ्कायाः अवर्जनीयतया ण्यत्प्रवृत्तिमात्राश्रयणेन शङ्कानिर्दलत्वमिति दूषणग्रन्थोक्तदोषोऽवर्जनीय एव । किञ्च ण्यतोपवादकता न तु अचो यत् इति विहित यतो ण्यदपवादकत्व-मित्यस्य सामान्यलक्षणेति वदता वैयाकरणाभिप्रेतस्य सूचिततया ननु ण्यत् इत्याद्यवतारो व्याकरण-ग्रन्थाज्ञानमूलः । अचो यत् इत्यनेन ण्यदपवादशङ्कामुत्थाप्य तन्निवर्तये अर्यः स्वामीति मूलमवतार्य अर्यस्वामिवैश्ययोः इत्यस्यार्थकथनपूर्वकं अत्र स्वामिवैश्ययोः इत्यभिधेयविशेषणात् अर्थस्य च स्वामित्वा-द्यसम्भवे तदुपाधिकयत्प्रत्ययाप्रसङ्गात् अर्यतेति वचनं अनुपपन्नमेवेत्याशयं वर्णयन् आम्रान् पृष्टः केदारान् आचक्षाण इवानवधेयवचन एव स्यात् । आर्यस्वामीत्यस्याचो यत् इत्येतदपवादकण्यदपवादेन यत्प्रत्यय-विधायकतया अचो यत् इत्यत्रैव विशेषनियमार्थत्वाभावात् भवदीयोत्तरसूत्रार्थकथनविरोधश्च । अर्तेर्यत् इति प्राप्तेः । स्वामिवैश्ययोरभिधेययोः यत्प्रत्ययो भवतीति सूत्रार्थः इत्युक्तं चात्यन्तायुक्तम् । ण्यति प्राप्तेः इत्यस्य सूत्रार्थान्तर्भावकथनायोगात् । काशिकायां हि ऋगतौ अस्मात् ण्यति प्राप्ते स्वामिवैश्ययोः अभिधेययोः यत्प्रत्ययो निपात्यत इत्युक्तम् । तत्र ण्यदपवादकस्तु नयत् ण्यति प्राप्ते इत्युक्तेः । एवं सति सूत्रार्थत्व-कल्पनं कथनभ्रान्तिमूलं यथाश्रुतकाशिकाग्रन्थलेखपरित्यागश्च वृथैव कृतः इत्यादिदूषणानि दुर्वाराणि शिष्यप्रवेदनीयत्वाशये न स्पष्टं नोक्तमिति टीकाकृतेति तेषामप्यत्र वक्तव्यत्वात् इति सूरिभिराकलनीयम् ।

अर्थतथात्वस्येति । तत्सत्यत्वस्येत्यर्थः । **प्रयोजकत्वादिति** । तादृशार्थविषयकज्ञाने एव ज्ञानजनकेन प्रामाण्यजननादिति भावः ।

स०व्या०— नन् 'ऋ गतौ' इत्यस्मात् ऋहलोर्ण्यत् इति ण्यति णित्त्वात् अचोञ्णितीति वृद्धौ रपरत्वे च आर्यतेति स्यात्, अर्यतेति कथमित्याशङ्कते **नन्विति** । ननु ण्यदपवादेन 'अचो यदि'ति विहितो यत्प्रत्यय एवात्र किं न स्यादित्यत आह **अर्यस्स्वामीति** । अर्तेर्ण्यदिति प्राप्ते स्वामि-वैश्ययोरभिधेययोर्यत्प्रत्ययो भवतीत्यचो यदिति सूत्रार्थः । ननु अर्यःस्वामिवैश्ययोरित्यनेन यत्प्रत्यये अर्यतेति साध्वित्यत आह **अर्य-स्स्वामिवैश्ययोरिति विशेषणादिति** । ऋ गतावित्यस्माद्धातोर्ण्यति प्राप्ते स्वामिवैश्ययोरभिधेययोर्यत्प्रत्ययो निपात्यत इति सूत्रार्थः । तथा च अर्यः स्वामी अर्यो वैश्य इति स्वामित्वे वैश्यत्वे वा अभिधेय एव यत्प्रत्ययस्यानेन विधानात् । तदभावे आर्यो ब्राह्मण इतिवत् ण्यत्प्रत्ययस्यैव दर्शनादत्रापि ण्यदेव स्यादिति भावः । उपचारप्रयोजकं गुणमाह **अर्थो हीति** । अर्थतथात्वस्य ज्ञानप्रमात्वप्रयोजकत्वात् अर्थस्य ज्ञानापेक्षया प्राधान्यमिति द्रष्टव्यम् ।

स०ना०— अर्थत्वमर्यतैव स्यादिति मूलसुधायां **स्वामित्वोपचारादिति** । न चैवं सति स्वामिन-मनतिक्रम्य वर्तमानं यथार्थमित्युक्तं स्यात् । ततश्च भृत्येतिव्याप्तिरित्यत आह **अर्थो हीति** । आदिशब्देन ज्ञानसाधनमुच्यते । ततश्च अर्थो हि ज्ञेयं हि ज्ञानतत्साधनापेक्षया प्रधानं तयोः प्रामाण्यनिर्वाहकत्वात् इति अर्यत इति स्वामित्वोपचारेण विवक्ष्यत इति योजना । इदमुक्तं भवति । यथा हि लोके माणवकस्य क्रौर्यादिगुणलाभाय सिंहोऽयमित्युपचर्यते तथा ज्ञानतत्करणयोः सोऽयमनादिव्यावृत्तप्रामाण्यस्वरूपनिर्धारणं ज्ञेयत्वाधीनमिति ज्ञापनाय अर्यतेत्युपचारः कृतः तेन च येनोपाधिना येन निमित्तेन वा ज्ञेयत्वं विषयस्य तस्य तद्विषयपरत्वमेव प्रामाण्यमिति निर्णयो भवति । गमनं तु न ज्ञेयं प्रत्युपाधिः नापि निमित्तं इति ज्ञेयविषयकारित्वलक्षणप्रामाण्यस्य गमनव्यावृत्तिरपि तत एव सिद्धा भवति । अर्थत्वमर्यतैवेत्यभिधाने तु ज्ञेयविषयीकारिप्रमाणमित्येवार्थः स्यात् । न च तद्गमने नास्तीति शक्यते वक्तुम् । तद्विषयस्य ग्रामादेरपि ज्ञेयत्वात् इति । एतेन प्रयोजनाभावान्न स्वामित्वोपचारः कार्य इति परास्तम् ।

विठ्ठल०— नन्वर्ते ऋहलोर्ण्यदिति ण्यत्प्रत्यये अचो ञ्णितीति वृद्धौ रपरत्वे च आर्यतेति वक्तव्यं, कथमर्यतेति वचनमित्याशयेन शङ्कते **नन्विति** । ननु ण्यदपवादेन 'अचो यदि'ति विहितोऽयं यत्प्रत्यय एवात्र किं न स्यात्तथा चार्यतेति युक्तमेवेत्यत उक्तम् **अर्यतेति** । अर्ते ण्यदिति प्राप्ते स्वामिवैश्ययोरभिधेययोर्यत्प्रत्ययो भवतीति सूत्रार्थः । तथा च प्रकृते अर्थस्य स्वामित्वाद्यसम्भवेन न च ह्यत्यप्रसङ्गादर्यतेतिवचनमनुपपन्नमिति भावः । उत्तरमाह **स्वामित्वेति** । उपचारबीजं गुणमाह **अर्थो हीति** ।

॥ इति अर्यतेतिपदप्रयोगस्य साधुता ॥

* * *

॥ अथ अर्यतायाः क्रियार्थेष्वभावात् अतिव्याप्त्यभावः ॥

८६ **सु०— किमतो यद्येवं ज्ञेयतैवार्थत्वमित्यत आह नेति ।**

अनु०— न क्रियार्थेषु सा मता ।

क्रियार्थेषु क्रियाविषयेषु सा अर्यता । 'तदभावाच्च न यथार्थता क्रियास्विति नातिव्यापकं प्रमाणलक्षणमि'ति शेषः ।

परि०— यथार्थतेति । यथावस्थितज्ञेयविषयीकारितेत्यर्थः ।

वं०प०— तदभावादिति । क्रियाविषयेऽर्यताया अभावात् तदनतिक्रम्य वर्तमानत्वरूपा यथार्थना क्रियासु नेत्यर्थः ।

शे०वा०— क्रियार्थेष्वित्यत्र क्रियासाध्यफलेष्विति तज्ज्ञेयेष्विति वाऽन्यथाप्रतीतिनिरासाय व्याचष्टे **क्रियाविषयेष्विति** । सेति स्त्रीलिङ्गनिर्देशादर्थत्वव्याख्यानस्यैवायं परामर्शो नार्थत्वस्येत्यभिप्रेत्याह **साऽर्यतेति** । लक्षणस्यातिव्याप्तौ शङ्कितायां क्रियायां लक्षणाभावस्यैव व्युत्पादनीयत्वात् । क्रियाविषयेष्वर्थत्वाभावव्युत्पादनमसङ्गतमित्यतो लक्षणाभावव्युत्पादनार्थत्वान्नासङ्गतिरिति भावेनापेक्षिताध्याहारेण साकाङ्क्षवाक्यं तत्परतया योजयति **तदभावाच्चेति** ।

वा०र०— नासङ्गतिरिति । अर्थत्वाभावव्युत्पादनवत्वस्येति शेषः । क्वचिन्नासङ्गतमिति पाठः । तत्र व्युत्पादनस्य प्रकृतत्वात् न शेषापेक्षेति ।

स०ना०— सार्यतेति । क्रियाविषयेषु अर्यताप्रामाण्यनिर्वाहकत्वरूपं स्वामित्वं नास्तीति नातिव्यापकं प्रामाण्यलक्षणमिति भावः ।

६८॥ इति अर्यतायाः क्रियार्थेष्वभावात् अतिव्याप्त्यभावः ॥

* * *

६८अ॥ अथ ज्ञेयशब्दस्य सम्बन्धिशब्दत्वात् अतिप्रसङ्गाभावः ॥

८७ **सु०— नन्वेतावताऽपि नातिव्याप्तिपरिहारः, गमनादीनामपि ज्ञेयानतिवृत्तित्वात् । न हि तद्विषयो ग्रामादिः सर्वथा न ज्ञेय इति शक्यते वक्तुम्, तदत्यन्ताभावप्रसङ्गादिति ।**

मैवम् । यथा हि 'पितरि साधुर्मातरि साधुरि'तिवाक्यं यत्किञ्चित्पित्रादौ साधुत्वेन न पर्यवस्यति, किन्तु स्वीये पित्रादौ; तत्कस्य हेतोः, पित्रादिशब्दानां सम्बन्धिशब्दत्वात्, सम्बन्धिशब्दानां ह्येष महिमा, अन्यथा पितुर्धनमुपाददीतेत्यादौ बहुविप्लवः स्यात्, सति चैवं, शब्दमहिमानमनादृत्य प्रत्यवतिष्ठमानः छलवादितया जीयेत । तथा प्रकृतेऽपि ज्ञेयशब्दस्य सम्बन्धिशब्दत्वात् 'स्वज्ञेयं नातिवर्तते यत् तत्प्रमाणमि'त्युक्तं स्यात् । न च गम(ने)नोपाधिना गमनेन वा निमित्तेन ग्रामो ज्ञेयः, येन तमनतिक्रम्य वर्तमानं गमनं यथार्थं स्यात्, किन्तु गम्य एव; तत्कथमतिव्याप्तिः । भवति च घटादिर्ज्ञानतत्करणाभ्यामुपाधिनिमित्ताभ्यां ज्ञेय इति । तदिदमुक्तं क्रियार्थेषु सा न मता शब्दार्थतत्त्वविदुषामिति ।

परि०— मतेत्यस्य तात्पर्यं शङ्कोत्तराभ्यां व्यनक्ति **नन्वेतावताऽपीति । तदत्यन्ताभावेति ।** शशविषाणादेरिवाप्रामाणिकतया अत्यन्तासत्त्वापातादिति भावः । केवलानुप्रमाणयोः क्रमादुपाधित्वनिमित्तभावात् तत्तात्पर्येणोक्तं **गमनेनोपाधिनेत्यादि । यथार्थं स्यात्** यथावस्थितार्थविषयीकारि स्यादित्यर्थः । **गम्य एवेति ।** गमनेनोपाधिना गमनेन निमित्तेन वा ग्राम इत्यनुवर्तते । अतिव्याप्तिं निरस्यासम्भवाव्याप्ती निराह **भवति चेति ।**

गु०दी०— ज्ञानतत्करणाभ्यामुपाधिनिमित्ताभ्याम् इत्यत्र कुठारस्य किं छेद्यं छिदिक्रियायाश्च किं छेद्यमिति प्रश्नस्य दार्वित्येव शिष्टैरुत्तरस्य दीयमानत्वात्साक्षादुपाधिभूतज्ञानेन ज्ञेयो घटादिः करणभूतप्रमाणेनापीति भावः ।

यादु०— तदत्यन्ताभावेति । तस्यासत्त्वप्रसङ्गादित्यर्थः ।

वं०प०— तदिति । ग्रामादेः सर्वथाऽज्ञेयत्वेऽत्यन्तासत्त्वमेव स्यादित्यर्थः । **सम्बन्धिशब्दानां** पित्रादिशब्दानाम् । **एषः** स्वीयपित्रादिकमादायैव पर्यवसानरूपः । **अन्यथा** स्वीयपित्रादिकमादायापर्यवसान इत्यर्थः । **विप्लवः** यस्यकस्यचित्पितुर्द्रव्यं यस्यकस्यचित्पुत्र उपाददीतेत्यर्थः । **सति चेति । विप्लवाङ्गीकारे** चेत्यर्थः । **शब्देति ।** पित्रादिशब्दानां सम्बन्धिशब्दत्वात् तन्महिमलभ्यं स्वीयपित्रादिकमादाय पर्यवसानरूपाभिप्रेतमर्थमनादृत्य, यत्किञ्चित्पित्रादिकमादाय विप्लवाङ्गीकारेण दूषणे प्रत्यवतिष्ठमानश्छलवादितया जीयेत । छलेनैव तस्य जयः प्राप्तो न तु समीचीनदूषणेनेत्यर्थः । **स्वज्ञेयमिति ।** तथा च स्वनिमित्तकज्ञेयत्वोपेतज्ञेयविषयीकारित्वं पर्यवस्यतीति ज्ञेयम् । साक्षाज्ज्ञेयत्वसम्पादक उपाधिः, ज्ञानद्वारा परम्परया ज्ञेयत्वसम्पादको

निमित्तम् । तादृशं च ज्ञानमिन्द्रियं चेत्युभयम् । न हि गमनं साक्षाद्वा परम्परया वा ज्ञेयत्वं ग्रामे सम्पादयतीत्यर्थः । **सा** अर्यताऽपरपर्याया ज्ञेयता । **न मता** क्रियाप्रयुक्तत्वेनेति शेषः ।

कं०रा०— भवति चेति । ज्ञानेनोपाधिना ज्ञानकरणेन निमित्तेन च घटादि ज्ञेयो भवति । ज्ञेयत्वस्य ज्ञानोपहितत्वेन ज्ञानस्य ज्ञेयतायामुपाधित्वात् देयत्वस्य ज्ञानकरणाधीनत्वेन तस्य तत्र निमित्तत्वात् तथा च स्वज्ञेयं नातिवर्तत इति लक्षणं केवलप्रमाणे ज्ञानेऽनुप्रमाणे तत्करणेष्वस्तीति भावः ।

शे०वा०— क्रियार्थेषु न सेत्येव तावतैव पूर्तेः किं मतग्रहणेनेत्यतोऽतिव्याप्तिपरिहारार्थं तदिति भावेन पुनरतिव्याप्तिशङ्कामुत्थापयति **नन्वेतावताऽपीति** । अर्थशब्दस्य ज्ञेयवाचित्वपरिग्रहमात्रेणापीत्यर्थः । **तदत्यन्ताभावेति** । सर्वथाऽज्ञेयस्य ग्रामादेः सत्त्वे प्रमाणाभावेन तदत्यन्तासत्त्वप्रसङ्गादित्यर्थः । **विप्लव इति** । यस्यकस्यचित्पुत्रो यस्यकस्यचिद्धनमुपादद्यादित्येवंरूप इत्यर्थः । **स्वज्ञेयमिति** । स्वेनोपाधिना स्वेन निमित्तेन वा ज्ञेयमित्यर्थः । कथमुक्तविवक्षयाऽतिव्याप्तिनिरास इत्यतः किं गमनस्य ज्ञेयत्वोपाधित्वमभिमतं किं वा उपाधिनिमित्तत्वमिति विकल्पं मनसि निधाय पक्षद्वयस्यापि क्रियायामसम्भवमाह **न चेति** । माऽस्तु तर्ह्यतिव्याप्तिरसम्भवस्तु स्यादेवोक्तरूपज्ञेयानतिक्रमस्य ज्ञानतत्करणयोरयोगादित्यत आह **भवति चेति** । घटादेर्ज्ञानविषयत्वरूपज्ञेयतायां ज्ञानस्य तच्छरीरान्तःप्रविष्टतयोपाधित्वस्य चक्षुरादेश्च ज्ञेयत्वोपाधिज्ञाननिमित्तत्वस्य सत्त्वान्नासम्भवो गमनस्य चोक्तरूपज्ञेयताशरीरानन्तर्भावान्न ज्ञेयोपाधित्वं ज्ञानवत्, नापि ज्ञानकरणवदुपाधिरूपज्ञाननिमित्तत्वमिति न तत्रातिव्याप्तिरित्याखण्डलार्थः । **शब्दार्थतत्त्वेति** । सम्बन्धिशब्दार्थतत्त्वेत्यर्थः ।

वा०र०— स्वेनोपाधिना स्वेन निमित्तेन वेति । स्वयं यः उपाधिः तेन ज्ञेयं इत्युक्ते ज्ञेयत्वं यदुपाधिप्राप्तं इत्युक्तं भवति । तथा तादृशोपाधिं प्रति निमित्ततोक्त्या ज्ञेयपदार्थान्तर्गतज्ञानस्य विषयसम्बन्धो मुख्यः । तद्द्वारा करणस्येत्युक्तं भवति ।

स०व्र०— तदत्यन्ताभावप्रसङ्गादिति । तस्य सत्त्वं न सिद्ध्येदित्यर्थः ।

स०ना०— ननु स्वामित्वोपचारसूचितलक्षणस्यातिव्याप्तिपरिहारेऽपि कण्ठोक्तस्य याथार्थ्यमेव मानत्व-मित्यस्य तु अतिव्याप्तिरेवेत्याशङ्कते **नन्वेतावतापीति** । नास्माभिः अर्यतैव स्यादिति प्रयोगेन लक्षणान्तरमुच्यते किं नाम प्रागुक्तस्यैव लक्षणस्य आशयो वर्ण्यते इति भावेन अर्यत इति प्रयोगेण सूचितमर्थं याथार्थ्यमिति पदारूढं करोति **मैवमित्यादिना** ।

विट्ठल०— मतेत्यस्य तात्पर्यं शङ्कोत्तराभ्यां व्यनक्ति **नन्वेतावतापीति** । **तदत्यन्ताभावेति** । ग्रामादेरज्ञेयत्वे शशविषाणादेरिव तस्यात्यन्ताभावप्रसङ्गादित्यर्थः । केवलानुप्रमाणयोः क्रमात् उपाधित्वनिमित्त-

त्वाभावात् तदनुरोधेनोक्तं **गमनोपाधिनेति** । **यथार्थं स्यात्** यथावस्थितार्थविषयीकारि स्यात् । अतिव्याप्तिं निरासासम्भवाव्याप्त्योरपि निरस्यति **भवति चेति** ।

॥ इति ज्ञेयशब्दस्य सम्बन्धिशब्दत्वात् अतिप्रसङ्गाभावः ॥

* * *

॥ अथ एतेन दोषान्तरनिरासोऽपि ज्ञेयः ॥

८८ **सु०— ननु तथाऽप्यन्योन्याश्रयत्वमात्माश्रयत्वं वा, स्वशब्देन प्रमाणस्याभिधानात्; इति चेन्न, ज्ञानतत्करणमात्रोपादानेन लक्षणस्य व्याख्यातत्वात्, स्वगुण(ग्राहक)-ग्रहणमिन्द्रियं श्रोत्रमित्यत्र यथेति ।**

परि०— अन्योन्याश्रयत्वमित्यादि । प्रमाणस्वरूपे ज्ञाते तन्निरूपितज्ञेयत्वज्ञानद्वारा ज्ञेयविषयीकारित्वज्ञानं तज्ज्ञाने च सति तेन प्रमाणस्वरूपज्ञानं इत्यन्योन्याश्रयत्वम् । स्वज्ञाने स्वोपहितवस्तुज्ञानापेक्षणात् आत्माश्रयत्वमित्यर्थः । **स्वगुणेति** । तत्र यथा स्वशब्देन प्रमिति-कारणतदाभासरूपसाधारण्येनोपादानं श्रोत्रपदेन च प्रमाणभूतश्रोत्रोपादानं कृत्वा दोषः परिह्रियते तथेत्यर्थः ।

यादु०— ननु तथाऽपीति । स्वशब्दाभिधेयप्रमाणे सिद्धे तज्ज्ञेयसिद्धिः तत्सिद्धौ च तद्विषयी-कारिप्रमाणसिद्धिरित्यन्योन्याश्रयत्वं स्वज्ञेयमपेक्षमाणमन्ततः स्वमेवापेक्षत इत्यात्माश्रयत्वं वेत्यर्थः । **स्वगुण-ग्रहणमिति** । यथाऽत्र स्वशब्देन श्रोत्रस्य विवक्षितत्वेऽपि तस्येन्द्रियत्वेनाकाशत्वेन वा सामान्यत एवोपादानं, न श्रोत्रत्वेन अतो नात्माश्रय इति परैरुच्यते । तथाऽस्माभिरपि प्रमाणं ज्ञानत्वेन तत्करणत्वेन वा सामान्यत एव स्वशब्देनोपादीयते, न तु प्रमाणत्वेनातो नान्योन्याश्रयादीत्यर्थः ।

वं०प०— अन्योन्येति । प्रमाणज्ञाने तद्घटितलक्षणज्ञानं, तज्ज्ञाने तेन लक्षणेन लक्ष्यभूतप्रमाण-ज्ञानमित्यन्योन्याश्रय इत्यर्थः । **ज्ञानतत्करणमात्रोपादानेनेति** । ज्ञानतत्करणयोः स्वशब्देनोपादानेनेत्यर्थः । न तु प्रमाणत्वेनेत्यभिप्रायः । **स्वेति** । श्रोत्रस्य स्वत्वेनैव प्रवेशो न श्रोत्रत्वेन । एवं ज्ञानत्वेन तत्करणत्वेन च प्रमाणस्य लक्षणे प्रवेशो न प्रमाणत्वेनेति नात्माश्रय इति भावः ।

कं०रा०— ननु तथापीति । ज्ञेयशब्दस्य सम्बन्धिशब्दतया स्वज्ञेयत्वलाभेन स्वज्ञेयं नातिवर्तत इति लक्षणस्य सकर्मकगमनादिक्रियास्वसत्त्वेनातिव्याप्तिभावेऽपि स्वशब्देन प्रमाणस्याभिधानात्स्वशब्दितप्रमाणज्ञप्तौ

तज्ज्ञेयत्वज्ञप्तिस्तज्ज्ञप्तौ च स्वज्ञेयं नातिवर्तते यत्तत्प्रमाणमिति । प्रमाणज्ञप्तिरित्यन्योन्याश्रयत्वं स्वज्ञेयं नातिवर्तते यत्तत्प्रमाणमिति प्रमाणज्ञाने स्वशब्दितप्रमाणज्ञानस्यापेक्षितत्वेनात्माश्रयत्वं चेत्यर्थः । स्वशब्देन प्रमाणग्रहणं विहाय ज्ञानतत्करणयोरुपादानेन स्वज्ञेयं नातिवर्तत इति लक्षणस्य व्याख्यातत्वात् नान्योन्याश्रयत्वादिकमिति परिहरति **नेति** । **स्वगुणेति** । स्वगुणग्राहकमिन्द्रियं श्रोत्रमित्यत्र यथा स्वशब्दस्य ज्ञानकरणपरत्वेन श्रोत्रपरत्वाभावान्नान्योन्याश्रयादिकं तथा प्रकृतेऽपीत्यर्थः ।

श्रीनिधि०— आत्माश्रयत्वमन्योन्याश्रयत्वं वेति । प्रमाणस्य व्यावृत्तत्वेन ज्ञानं लक्षणज्ञानाधीनम् । तच्च लक्षणं प्रमाणघटितमिति स्वज्ञानेन स्वज्ञानापेक्षया आत्माश्रयत्वमित्यर्थः । **अन्योन्याश्रयत्वं वेति** । प्रमाणज्ञेयानतिवर्तनरूपलक्षणे ज्ञाते व्यावृत्तलक्ष्यज्ञानं तस्मिन् ज्ञाते तद्घटितलक्षणज्ञानमित्यन्योन्याश्रयत्वमित्यर्थः ।

शे०वा०— भाष्यकारीयमतिव्याप्तिनिराकरणं दोषान्तरनिरासोपलक्षणमित्यभिप्रेत्य दोषान्तरमाशङ्कते **ननु तथाऽपीति** । अतिव्याप्तिपरिहारेऽपीत्यर्थः । नेदं लक्षणमिति शेषः । लक्षणदोषाभावे कुतो न लक्षणत्वमित्यतोऽतिव्याप्त्यभावेऽप्यसम्भवाख्यतद्दोषान्न लक्षणत्वमित्याशयवानसम्भवमुपपादयति **अन्योन्याश्रयत्वमित्यादि** । यतोऽत्र भवतीति शेषः । अन्योन्याश्रयादिकमुपपादयति **स्वशब्देन प्रमाणस्येति** । अननुसंहितोपाधेरुपहितप्रत्ययायोगात् स्वशब्दार्थभूतप्रमाणज्ञाने सत्येव विषयस्य प्रमाणज्ञेयत्वसिद्धिस्तज्ज्ञेयत्वसिद्धौ च तद्विषयीकारिप्रमाणसिद्धिरित्यन्योन्याश्रयत्वम् । प्रमाणं स्वसिद्ध्यर्थं स्वज्ञेयमपेक्षमाणमन्ततः स्वात्मानमपेक्ष्यत एवेत्यात्माश्रयत्वमिति भावः । स्वशब्देन प्रमाणस्याभिधानेऽपि ज्ञानत्वेन तत्करणत्वेनैव च रूपेण तदभिधानस्याभिमतत्वेन प्रमाणत्वेन रूपेण तदभिधानानङ्गीकारान्नोक्तरीत्याऽन्योन्याश्रयादिप्रसङ्ग इति नासम्भवो लक्षणस्येत्याशयेन समाधत्ते **ज्ञानतत्करणमात्रेति** । प्रमाणत्वेन रूपेण प्रमाणस्य स्वशब्देनानभिधानेऽपि ज्ञानत्वादिरूपेणाभिधानात् कथमन्योन्याश्रयादिनिरास इत्यतो न यथाकथञ्चित् स्वशब्देन प्रमाणस्याभिधानमात्रेणान्योन्याश्रयत्वादि किन्तु लक्ष्यतावच्छेदकरूपेण तदभिधान एवेति परेणाङ्गीकारयितुमनुरूपं दृष्टान्तमाह **स्वेति** । अत्र हि स्वशब्देन श्रोत्रत्वेन रूपेण श्रोत्रग्रहणे उक्तरीत्याऽन्योन्याश्रयादिप्राप्त्येन्द्रियत्वादिना रूपेण श्रोत्रग्रहणेन श्रोत्रत्वेन रूपेण तदनभिधानान्नान्योन्याश्रयादीति नासम्भव इत्येव परेण समाधीयते । तत्र यदि यथाकथञ्चित्प्रमाणाभिधानेऽपि प्रकृतलक्षणेऽन्योन्याश्रयाद्यपरिहारेणासम्भव इति मन्यसे तदा परकीयलक्षणेऽपि श्रोत्रस्य श्रोत्रत्वेन रूपेण स्वशब्देनानभिधानेऽपि यथाकथञ्चिदभिधानस्य परेषामपि सम्मतेरन्योन्याश्रयाद्यपरिहारापत्त्या तल्लक्षणस्याप्यसम्भव एव स्यादिति लक्ष्यतावच्छेदकरूपेण लक्ष्यस्य स्वशब्देनाभिधान एवान्योन्याश्रयादि भवति । न तु यथाकथञ्चित् तदभिधानमात्रेणेति परेषामपि सम्मतमेवेति न प्रकृतलक्षणस्याप्यसम्भव इति भावः ।

वा०र०— अननुसंहितोपाधेरित्यादिना । अत्र ज्ञप्तावन्योन्याश्रय इति ध्वनयितुं अननुसंहितेति प्रत्ययायोगादिति चोक्तं **परेषामपीति** । एतच्च स्वगुणग्राहकमिति लक्षणं अभियुक्तोक्तित्वेन सर्वसम्मतमिति परेषामिति सामान्येनोक्तम् ।

स०व्र०— अन्योन्याश्रयत्वमात्माश्रयत्वं वेति । प्रमाणत्वे ज्ञाते प्रमाणज्ञेयत्वज्ञानसम्भवात् तद्घटितलक्षणज्ञाने सति तस्मिन् अनुप्रमाणत्वज्ञानमित्यन्योन्याश्रयः । प्रमाणत्वज्ञाने प्रमाणत्वज्ञानस्यापेक्षणात् आत्माश्रयत्वमित्यर्थः । **स्वगुणग्रहणमिति** । अत्र स्वशब्देन श्रोत्रस्य ग्रहणे स्वज्ञाने स्वज्ञानापेक्षया आत्माश्रयत्वम् । अन्योन्याश्रयत्वं वा स्यात् । तन्निरासायैव स्वशब्देन इन्द्रियमात्रग्रहणात् यथा अन्योन्याश्रयाद्यभावः, तथा प्रकृतेऽपि स्वशब्देन ज्ञानतत्कारणयोरेव ग्रहणान्न दोषः ।

विठ्ठल०— ननु तथापीति । स्वशब्देन प्रमाणस्याभिधानात्स्वशब्दितप्रमाणज्ञप्तौ तज्ज्ञेयत्वज्ञप्तिः तज्ज्ञप्तौ च तद्विषयीकारिप्रमाणज्ञप्तिरित्यन्योन्याश्रयत्वम् । स्वज्ञेयमपेक्षमाणमन्ततः स्वमेवापेक्षत इति स्वात्माश्रयत्वं चेत्यर्थः । **स्वगुणग्राहकमिति** । परेणापि स्वशब्देन सामान्यत आकाशो गृह्यत इति भावः ।

॥ इति एतेन दोषान्तरनिरासोऽपि ज्ञेयः ॥
॥ इति अतिव्याप्तिशङ्कापरिहारः ॥
॥ इति क्रियाविषयेषु यथार्थत्वस्य अतिव्याप्तिशङ्का तत्परिहारश्च ॥

* * *

॥ अथ प्रमाणस्य ज्ञेयाव्यभिचारित्वं विकल्पदूषणेन स्पष्टयति ॥
॥ अथ अद्वैतिनाऽपि अस्यार्थस्य निर्वक्तव्यत्वम् ॥
॥ तत्र उपायान्तराभावः ॥

८९ **सु०—** ननु किमिदं प्रमाणस्य ज्ञेयाव्यभिचारित्वं नाम; किं प्रमेयव्याप्यत्वं, किंवा यावत्प्रमेयगोचरत्वम् ॥ आद्येऽपि व्याप्तिः किं देशतः किंवा कालतः । न प्रथमः, प्रमाणासमानदेशार्थविषयप्रमाणेष्वव्याप्तेः । न द्वितीयः, अतीतादिविषयप्रमाणाव्याप्तेः ॥ नान्त्यः । असर्वज्ञज्ञानानां तत्करणानां वाऽप्रामाण्यप्रसङ्गादिति ।

मैवम् । अद्वैतागमादेस्तत्त्वावेदकत्वलक्षणं प्रामाण्यमभ्युपगच्छता परेणा(पि तस्या)प्यस्यार्थस्य निर्वक्तव्यत्वात् ।

परि॰— अव्यभिचारशब्दार्थस्य व्याप्तिरूपत्वादाह **प्रमेयव्याप्यत्वमिति** । प्रकृतप्रमाणस्य सविषयकत्वात् तदभिप्रायेणाह **यावदिति** । **प्रमाणासमानदेशेति** । घटादिविषयकप्रमातत्साधनेष्वित्यर्थः । स्वरूपसुखादिविषयकसाक्षिणि त्वस्ति समानदेशत्वमित्यव्याप्तेरित्युक्तम् । पररीत्या सुखादिज्ञानस्य समानदेशत्वमस्तीति वा एवमुक्तम् ।

गु॰दी॰— अहमिति साक्षिज्ञानस्य प्रमेयसमानदेशत्वात् तद्व्यवच्छेदाय असमानविषयेत्युक्तम् । घटमात्रविषयप्रमाणस्यापि यावत्प्रमेयव्यापित्वेऽतीतानागतसकलघटविषयत्वस्याप्यापातेन सर्वज्ञत्वापरिहारादिति भावेनोक्तं **असर्वज्ञविज्ञानानामिति** । तदेव हि तत्त्वावेदकं यत्तत्त्वमेवावेदयति नातत्त्वम् । अन्यथा भ्रमस्याप्यधिष्ठानरूपतत्त्वावेदनरूपत्वेन तत्करणस्यापि तत्त्वावेदकत्वप्रसङ्गः । एवं च तत्त्वाव्यभिचारित्वमेव तत्त्वावेदकत्वमिति भावेनोक्तं **अद्वैतागमादेरिति** । यद्यपि करणत्रयस्याप्यनुप्रमाणत्वादमुख्यमेव याथार्थ्यम् । तथाऽपि यथार्थज्ञानकरणत्वस्य वेदे नियतत्वरूपमुख्यत्वमादाय शब्दे मुख्यमित्युक्तम् ।

यादु॰— **किं प्रमेयव्याप्यत्वमिति** । धूमादौ वह्निव्याप्यत्वस्यैवाव्यभिचारतया प्रसिद्धत्वात् तदनुसारेणायं कल्पः । **किं वा यावदिति** । व्यभिचारो हि परित्यागः । एवं च प्रमाणं प्रमेयं न व्यभिचरति न परित्यजति सर्वमपि गृह्णातीति यावदित्यर्थविवक्षयाऽयं कल्पः । अन्ये तु आभिमुख्येन चारोऽभिचारस्तदभावो व्यभिचारस्तदभावोऽव्यभिचारित्वम् । '**द्वौ नञौ प्रकृतमर्थं** सातिशयं गमयत' इति न्यायेन यावत्प्रमेयगोचरत्वं लभ्यत इत्यभिप्रायेणायं कल्प इत्याहुः । **प्रमाणासमानेति** । **ज्ञानकरणरूपप्रमाणाभ्यामसमानेति** । ज्ञानकरणरूपप्रमाणाभ्याम् असमानदेशा ये घटादयोऽर्थाः तज्ज्ञानादीनां प्रामाण्यं न स्यादित्यर्थः । सुखादीनां तत्तज्ज्ञानानां चात्मसमवेततया समानदेशत्वमस्तीति तज्ज्ञानप्रामाण्यं सम्भवतीत्यभिप्रायेणाव्याप्तेरित्युक्तम् । **अप्रामाण्यप्रसङ्गादिति** । तथा च याथार्थ्यं दुर्निरूपमिति शङ्कितुराशयः । **परेणाप्यस्येति** । याथार्थ्यशब्दार्थस्येत्यर्थः । एवं च तदेवास्माकमपि याथार्थ्यमित्यग्रिमवाक्यं श्लिष्टं भवतीति ध्येयम् ।

वं॰प॰— धूमादौ वह्निव्याप्तत्वरूपस्यैवाव्यभिचारस्य दृष्टत्वात् तदनुसारेण प्रमेयव्याप्तत्वमित्याद्यः कल्पः । **यद्वा यावदिति** । किञ्चिज्ज्ञेयं विषयीकरोति किञ्चिज्ज्ञेयं नेत्येवंरूपो व्यभिचारो न । किन्तु यावज्ज्ञेयविषयकत्वं लभ्यत इति भावः । **प्रमाणेत्यादि** । प्रमाणेनासमानदेशो भिन्नदेशो योऽर्थस्तद्विषयाणि यानि प्रमाणानि तेष्वव्याप्तिरित्यर्थः । ततश्च यत्र ज्ञानरूपं प्रमाणं तत्र ज्ञेयमिति न व्याप्तिः । आत्मनि ज्ञानस्य सत्त्वेन तत्र ज्ञेयभूतघटादेरभावादिति ध्येयम् । ननु नाव्याप्तिः । यत्र ज्ञानं तत्र ज्ञेयमिति व्याप्तेः सत्त्वात् । सुखादिज्ञानस्यात्मनिष्ठत्वेन तद्विषयसुखादेरप्यात्मनिष्ठतया समानदेशत्वादित्यतः प्रमाणासमानदेशार्थेत्युक्तम् । **अतीतादीति** । तथा च यदा ज्ञानं तदा ज्ञेयमिति नास्ति व्याप्तिः । अतीतादिविषयज्ञानस्येदानीं सत्त्वेऽपि तद्विषयवस्तुनोऽतीतादेरिदानीमभावादव्याप्तिरित्यर्थः । **असर्वज्ञेति** । असर्वज्ञानां पुरुषाणामित्यर्थः । यावत्प्रमेयगोचरत्वाभावोपपादनार्थमिदं विशेषणम् । **अस्येति** । तत्त्वावेदकत्वरूपप्रामाण्यलक्षणस्यार्थस्येत्यर्थः ।

कं०रा०— यावदिति । सकलप्रमेयगोचरत्वमित्यर्थः । **प्रमाणासमानाधिकरणविषयेति** । अनेन तादृशप्रमाणेषु दैशिकः प्रमेयव्याप्यत्वाभावादव्याप्तिरित्युपपादयति **असर्वज्ञेति** । असर्वज्ञानामस्मदादीनां यानि विज्ञानानि तेषां तत्करणानां च सकलप्रमेयगोचरत्वाभावेनाप्रामाण्यप्रसङ्ग इति भावः ।

ज्ञे०वा०— ज्ञेयाव्यभिचारित्वं किं तत्त्वविषयकत्वमभिमतं किंवा ज्ञेयव्यभिचारशून्यत्वम् । नाद्यः । वक्ष्यमाणरीत्या विभ्रमेऽतिव्याप्तेरित्यभिप्रेत्य द्वितीयं पक्षं प्रतिक्षेप्तुं विकल्पयति **नन्विति** । धूमादौ वह्नि-व्याप्यत्वरूपतया तदव्यभिचारित्वप्रसिद्धेराद्यकोटिप्रसक्तिः । आभिमुख्येन चारोऽभिचारस्तदभावो व्यभिचार-स्तदभावोऽव्यभिचारित्वम् । ततश्च द्वौ नञौ प्रकृतमर्थं सातिशयं गमयत इति न्यायाद्यावत्प्रमेयगोचरत्वं लक्ष्यत इत्यभिप्रायेण द्वितीयकोटिप्रसक्तिरिति ध्येयम् । यद्वा प्रमेयं न व्यभिचरति परित्यजति सर्वमपि गृह्णातीति यावदित्यभिप्रायेण द्वितीयकोटिलाभः । अथवा प्रमाणस्य किञ्चित्प्रमेयमविषयीकृत्य विद्यमानत्वमेव प्रमेय-व्यभिचारित्वं, तदभावो यावत्प्रमेयगोचरत्वमेव तदव्यभिचारित्वमित्याशयेन द्वितीयकोटिप्रसक्तिरिति द्रष्टव्यम् । दूषणभागप्रज्ञप्तये आद्यं विकल्पयति **आद्येऽपीति** । धूमाग्न्योरिव किमिहैकदेशसम्बन्धो व्याप्तिः किंवा समुद्र-वृद्धिचन्द्रोदयवदेककालनियम इति प्रश्नार्थः । तत्राद्यमपवदति **नेति** । हेतुमाह **प्रमाणेति** । ज्ञानतत्करणरूप-प्रामाण्येन सह विभिन्नदेशा ये घटाद्या अर्थास्तज्ज्ञानादीनां प्रामाण्यं न स्यात् । ज्ञानस्यात्मैकगुणस्यात्मनिष्ठ-त्वात् करणानां च देहनिष्ठत्वात् घटादीनां धराद्यधिकरणत्वादिति भावः । आत्मसमवेता ये सुखादयः तज्ज्ञानानामप्यात्मसमवेतत्वेन समानदेशत्वात् प्रमाणत्वं सम्भवतीत्याशयेनोक्तं **प्रमाणासमानदेशेति** । उपलक्षणं चैतत् । देहादावात्मत्वादिभ्रमेऽतिव्याप्तिः । तत्रात्मत्वादिधर्मस्यान्यत्र देहादावारोपकज्ञानानामारोप्य-माणधर्मस्यात्मत्वादेश्चात्ममात्रनिष्ठत्वेन देशाव्यभिचारस्य सत्त्वादित्यपि द्रष्टव्यम् । एककालसम्बन्ध एव प्रमाणप्रमेययोर्व्याप्तिरिति द्वितीयोऽपि नेत्याह **नेति** । कुत इत्यत आह **अतीतेति** । अतीतानागत-विषयानुमानागमयोरव्याप्तेरित्यर्थः । विशिष्टनदीपूरेण लिङ्गेनाभूद्वृष्टिरित्यनुमीयते मेघोदयदर्शनाच्च भविष्यति सेति । तत्रानुमेयार्थेन वृष्ट्यनुमानस्यासमानकालत्वादनुमाने, कालान्तरभाविनियोगादिबोधकागमादेरप्यर्थेन असमानकालत्वादागमे चाव्याप्तिरिति भावः । **असर्वज्ञविज्ञानानामिति** । तेषां यावत्प्रमेयगोचरत्वाभावात् तद्भावे च सर्वेषामपि सार्वज्ञ्यं स्यादित्याशयेनासर्वज्ञेति हेतुगर्भं विशेषणम् । तत्त्वविषयकत्वमेव ज्ञेयाव्यभिचारित्वमिह विवक्षितमिति न ज्ञेयाव्यभिचारित्वस्य दुर्निरूपत्वमित्याशयेनाद्यपक्षोक्तदोषपरिहारं परेणैव वाचयितुं गूढाभिसन्धिः प्रतिबन्दीमुपादत्ते **मैवमिति** । **अस्वार्थस्येति** । भ्रमव्यावृत्ततत्त्वावेदकत्व-शब्दार्थस्येत्यर्थः ।

वा०र०— वक्ष्यमाणरीत्येति । इदमाकारस्य सत्त्वेन भ्रमेऽतिव्याप्तेरित्यर्थः । **समुद्रवृद्धिचन्द्रोदयवत्** एककालनियमोऽविनाभाव इत्येकं भृङ्गिग्राहकमाह **किमिति** । धूमाग्न्योरिव एकदेशसम्बन्धोऽविनाभावः इत्यपरं भृङ्गमाह **धूमाग्न्योरिवेति** । यद्यपि व्याप्तिशब्दार्थं पृथगेव विवक्षितत्वात् तच्छरीरान्तर्गताधिकरणं किं देशरूपं उत कालरूपं इत्येव प्रष्टुः अभिप्रायः प्रतीयते इति व्याप्तिशरीरे द्वैविध्यप्रदर्शनं अयुक्तमित्याभाति तथापि

व्याप्तिशरीरान्तर्गतताधिकरणे **विशेषविकल्प्ये** सति तच्छरीरस्यैकदेशसम्बन्धनीयमादावेव पर्यवसानं इत्याशयेन किं एकदेशसम्बन्धो व्याप्तिः इत्याद्युक्तम् । अत्र च खण्डनटीकानुसारेण एकदेशसम्बन्धः इत्युक्तत्वेऽपि असाधारण्येन व्यपदेशा भवन्तीति अन्या येन एकदेशसम्बन्धनियमः इति व्याख्येयम् । अत एव खण्डनादौ यत्राग्निः तत्रैव धूम इत्याद्युक्तम् । कालनियम इत्यनन्तरं व्याप्तिरिति वर्तते । कालनियमः इत्येतत् व्यभिचारराहित्यार्थतया व्याख्येयम् । तेन नियमरूपव्याप्तिघटितव्याप्तिशरीराङ्गीकारे आत्माश्रयशङ्कानवकाशः । अत एव वक्ष्यति **एककालसम्बन्ध एवेति** । तथा च व्यभिचारितो देशसम्बन्धः तादृशः कालसम्बन्धो वेति फलतीति बोध्यम् । **ज्ञानस्यात्मैकेति** । न्यायरीत्या चेदम् । स्वमतेऽन्तःकरणगुणस्येति वाच्यम् । एवमुत्तरत्रापि ज्ञानसमानदेशमर्थं अन्यत्रारोपयतोऽप्यनुभवस्य प्रमात्वापातः इत्येतत् अव्याप्तिपरखण्डनानुसारेणोपलक्षणमाह **उपलक्षणं चैतदिति । आत्मत्वादिधर्मस्येति** । आत्मत्वादिधर्मस्यान्यत्र धर्मादावारोपकाणि यानि ज्ञानानि तेषाम् । देहादौ आत्मत्वादिप्रकाशयतां आरोपरूपज्ञानानामिति यावत् । आरोपयतोऽपि अनुभवस्येत्येतत् खण्डनस्यायं अर्थानुवादः इति बोध्यम् । **मेघोदय इति** । विशिष्टमेघोदयेत्यर्थः । **अनुमान इति** । अव्याप्तिरिति वक्ष्यमाणेनान्वयः । **कालान्तरेति** । कालान्तरभावि यत् नियोगादि अपूर्वस्वर्गादि तत् बोधकेत्यर्थः । शब्दार्थत्वसम्भवात् इत्यनन्तरं न हि अस्य भ्रमः इति पाठः । न भ्रमेऽतिव्याप्तिरिति पाठेऽपि न हि अस्य भ्रमेऽतिव्याप्तिः इत्येवार्थः ।

स०व्र०— नन्विति । धूमादौ वह्नेः व्याप्यत्वरूपस्यैव अव्यभिचारस्य दृष्टत्वात् तदनुसारेण आद्यः कल्पः । आभिमुख्येन चारः तदभावो व्यभिचारः । तदभावः अव्यभिचारित्वम् । 'द्वौ नञौ प्रकृतमर्थं सातिशयं गमयतः' इति न्यायेन यावत्प्रमेयगोचरत्वं लक्ष्यत इत्यभिप्रायेण द्वितीयः कल्पः इति ध्येयम् । धूमाग्न्योरिवैकदेशसम्बन्धः अविनाभावः इत्येकं भृङ्गमाह **किं देशत इति** । समुद्रवृद्धिचन्द्रोदयवत् एककालनियमः अविनाभावः इत्यपरं भृङ्गमाह **किं वेति** । एकदेशसम्बन्धो ज्ञानज्ञेययोरविनाभाव इति प्रथमं निराह **प्रथम इति** । प्रमाणेन सह विभिन्नदेशा ये घटाद्यर्थाः तज्ज्ञानानां प्रमात्वं न स्यात् । ज्ञानादिरूपप्रमाणस्य आत्मगुणस्य तन्निष्ठत्वात् घटादीनां धराद्यधिकरणत्वादिति भावः । आत्मसमवेताः सुखादयः । तज्ज्ञानानामात्मसमवेततया समानदेशत्वात् प्रमात्वं सम्भवतीत्यत उक्तम् **प्रमाणासमानदेशेति** । अव्याप्तेरित्युपलक्षणम् । देहादावात्मत्वादिभ्रमे अतिव्याप्तेरिति द्रष्टव्यम् । नान्त्य इत्याह **नेति** । तत्र हेतुमाह **अतीतेति** । विशिष्टनदीपूरलिङ्गेन अभूद्वृष्टिरित्यनुमीयते । विशिष्टमेघोदयदर्शनात् भविष्यतीति । न चानुमानकाले सोऽर्थोऽस्तीति तत्राव्याप्तिरित्यर्थः । न चानुमितिकाले अर्थातीतत्वस्य सत्त्वात् कालतः समानदेशत्वोपपत्तिरिति वाच्यम् । तावताप्यर्थस्यापि विषयत्वात् तस्य चासमानकालत्वाभिप्रायेण तदभिधानात् । आदिपदेन कालान्तरभाविनियोगादिबोधकागमाद्युपादीयते । **तस्यार्थस्य निर्वक्तव्यत्वादिति** । तत्त्वावेदकत्वलक्षणस्यार्थस्य निर्वक्तव्यत्वादित्यर्थः । तथा च परस्य यत्तत्त्वावेदकत्वशब्दार्थत्वेनाभिप्रेतं, तदेवास्माकमपि ज्ञेयव्यभिचारित्वाभावेऽप्यस्तीति भावः ।

विठ्ठल०— प्रमाणासमानेति । देशान्तरीयघटादिविषयकप्रमाणतत्साधनेष्वित्यर्थः । सुखादिविषयक-साक्षिणस्त्वस्ति सामानाधिकरण्यमित्यव्याप्तेरित्युक्तम् **असमानदेशेति** । क्वचित्पाठः **परेणाप्यस्येति** । याथार्थ्यशब्दार्थस्येत्यर्थः ।

* * *

॥ अथ 'पराङ्गीकृतेन व्यवहारो, न किमपि लक्षणं व्यवस्थाप्यते' इतिमतस्य दूषणम् ॥

९० सु०— परेणाङ्गीकृतमुपादा(य मया व्यव)यास्माभिर्व्यवहियते न तु किमपि लक्षणं व्यवस्थाप्यत इति चेन्न, स्वप्रतिपत्तावष्याश्रयणीयत्वाद्व्यवस्थायाः; न हि स्वप्रकाशं तत्त्वमित्येतावता, विना वेदान्ताधिगमं, तदधिगमः शक्योऽङ्गीकर्तुम् ।

अथावेदितस्य सत्त्वं तत्त्वावेदकत्वमिति निर्ब्रूयात्तदा विभ्रमेऽतिव्याप्तिः स्यात्, तत्राप्यावेदितस्येदमाकारस्य सत्त्वात् ।

अथ यावदावेदितस्य सत्त्वं तत्त्वावेदकत्वं सदेकगोचरत्वमिति यावदिति वदेत्, तदेवास्माकमपि याथार्थ्यमिति वदामः ।

परि०— तस्येति । तत्त्वावेदकत्वरूपप्रामाण्यस्येत्यर्थः । शङ्कते **परेणेति** । द्वैत-वादिनेत्यर्थः । **(अस्माभिरिति) मयेति** । अद्वैतवादि(भिः)ना । **स्वप्रतिपत्तौ** स्वस्य ज्ञानार्थम् । ननु तत्त्वस्य स्वप्रकाशतया प्रमाणानपेक्षत्वान्न तत्त्वप्रतिपत्त्यर्थं प्रामाण्यं मया निर्वक्तव्यमित्यत आह **न हीति** । निर्वचननिर्बन्धेऽवश्यम्भाविनि परस्तत्त्वावेदकत्वरूपप्रामाण्यं निर्वक्ति **अथेति** । यावदावेदितसत्त्वस्य प्रमाणनिष्ठतया असम्भववारणायाह **सदेकेति** ।

यादु०— नन्वस्मन्मते यत्तत्त्वं मतं तत्स्वप्रकाशं न प्रमाणवेद्यमतो मया न प्रमाणस्य तत्त्वावेदकत्वं निर्वक्तव्यमित्यत आह **न हि स्वप्रकाशमिति** । अन्यथा दर्शनार्थं श्रवणादिविधिवैयर्थ्यप्रसङ्गादिति भावः । यावदावेदितसत्त्वस्य प्रमाणनिष्ठत्वाभावादाह **सदेकगोचरत्वमिति** ।

वं०प०— तदधिगमः तत्त्वाधिगमः । तथा च वेदान्तेनैव तत्त्वाधिगमस्य जायमानत्वेन तत्त्वावेदकत्वरूपं प्रामाण्यमवश्यमभ्युपेयम् । तच्च त्वया निर्वक्तव्यमेवेत्यर्थः । आवेदितस्य विषयीकृतस्य । **यावदिति** । तथा च न भ्रमेऽतिव्याप्तिः । रजतादेरसत्त्वेन यावदावेदितस्य सत्त्वाभावादित्यर्थः । **एवमपि** सदेकगोचरत्वमेव याथार्थ्यमित्यङ्गीकार इत्यर्थः ।

कं०रा०— नन्वस्मन्मते चैतन्यं तत्त्वं तच्च स्वप्रकाशत्वेन स्वतःसिद्धत्वान्न प्रमाणाधीनसिद्धिकमतो न प्रमाणलक्षणमस्माभिर्निर्वक्तव्यमित्यत आह **न हीति** । तत्त्वं स्वप्रकाशमित्येतावता वेदान्तज्ञानं विना विप्रकाशतत्त्वस्याधिगमोऽङ्गीकर्तुं न हि शक्यः । अत्रायं पुरुषः स्वयंज्योतिरित्यादि वेदान्तेनैव स्वप्रकाशरूपतत्त्वस्य ज्ञेयत्वादिति भावः ।

श्रीनिधि०— **स्वप्रतिपत्ताविति** । व्यवहारस्यान्यथोपपत्तावपि स्वप्रतिपत्तिर्नान्यथोपपन्नेत्यर्थः । तदेवोपपादयति **न हीति** । **विना वेदान्ताधिगममिति** । तदधिगमश्च न प्रमाणादिस्वरूपज्ञानमन्तराशक्य इति भावः । तथा च स्वव्याहृतिरिति हृदयम् । **सदेकगोचरत्वमिति** । केवलसद्गोचरत्वमित्यर्थः ।

शे०वा०— परं प्रति व्यवहारदशायां पराङ्गीकृतमुपादाय व्यवहारोपपत्तावपि स्वस्य प्रामाण्यप्रतिपत्त्यर्थं लक्षणव्यवस्थाऽवश्याश्रयणीयेत्याह **स्वप्रतिपत्ताविति** । अन्यथा तत्त्वप्रतिपत्त्यर्थं तदुपादानं न स्यादिति भावः । ननु स्वप्रतिपत्तावपि न मया व्यवस्थाऽवश्याश्रयणीया तत्त्वस्य स्वप्रकाशत्वेन प्रमाणावेद्यत्वादित्यत आह **न हीति** । अन्यथा दर्शनार्थं श्रवणादिविधिवैयर्थ्यप्रसङ्गादिति भावः । भ्रमव्यावृत्तं तत्त्वावेदकत्वं निर्वक्तव्यमिति प्रतिबन्दीमाददानस्याशयमजानानः शङ्कते **अथेति** । भ्रमसाधारणत्वान्नायं तत्त्वावेदकत्वशब्दार्थ इति स्वाभिसन्धिमुद्घाटयति **सत्त्वादिति** । रजतं नेति रजतांशे बाधवदिदं नेति बाधाभावान्नेदमास्पदस्य भ्रमेऽसत्त्वमिति भावः । भ्रमव्यावृत्ततत्त्वावेदकत्वशब्दार्थं परेणैव वाचयति **अथेति** । तथा च न भ्रमेऽतिव्याप्तिः । तत्रेदमास्पदस्य सत्त्वेऽपि यावदावेदितं तस्य सत्त्वाभावादिति भावः । नन्वेवं माऽस्त्वतिव्याप्तिर्यावदावेदितसत्त्वरूपतत्त्वावेदकस्य यावदावेदितमात्रवृत्तित्वेन प्रमाणमात्रवृत्तेरसम्भवः स्यादित्यत आह **सदेकेति** । तथा च नोक्तदोषद्वयमपीति भावः । एवं तर्हि मन्मतेऽपि न ज्ञेयाव्यभिचारित्वस्य दुर्निरूपत्वरूपतत्त्वावेदकत्वस्यैव ज्ञेयाव्यभिचारित्वशब्दार्थत्वसम्भवात् ततश्च न भ्रमेऽतिव्याप्तिरिति स्वाभिसन्धिमुद्घाटयति **तदेवेति** ।

स०व्र०— **तदधिगम इति** । स्वप्रकाशत्वाधिगम इत्यर्थः ।

विठ्ठल०— नन्वस्मन्मते यत्तत्त्वं तत्स्वप्रकाशं न प्रमाणवेद्यं अतो न मया तत्त्वावेदकत्वरूपप्रमाणलक्षणं निर्वक्तव्यमित्यत आह **न हीति** । यावदावेदितस्य सत्त्वस्य प्रमाणनिष्ठताया असम्भववारणायाह **सदेकेति** । तर्हि नास्मन्मतेऽप्यतिव्याप्तिरित्यत आह **मायावादीति** । परिहरति **मैवमिति** ।

९१ **सु०— ननु एवमपि भ्रमेऽतिव्याप्तिः । न हि इदमंशो वा रजतत्वादिजातिर्वा तत्सम्बन्धः समवायो वा तत्तादात्म्यं वा न सत् । अन्यत्र सत्त्वेऽप्यत्रासदिति चेत्, न हि देवदत्तो गृहेऽसन्नित्यसन्नेव । न चायमस्त्यस्माकं प्रसङ्गः, अधिष्ठानेतरस्य सर्वस्य अनिर्वचनीयतयाऽङ्गीकारादिति । मैवम्, अस्माभिरपि तस्यात्यन्तासत्त्वस्वीकारात् ।**

परि०— न्यायमतरीत्या शङ्कते **नन्वेवमिति** । **तत्तादात्म्यमिति** । रजततादात्म्यमित्यर्थः । **तस्यैति** । अधिष्ठानेतरस्येत्यर्थः । तादृशस्याप्यारोपो जिज्ञासाधिकरणे समर्थित इति भावः ।

यादु०— विशेष्यं विशेषणं तत्संसर्गश्चेति त्रयमेव विशिष्टज्ञानेऽवभासते । इदं रजतमिति विशिष्टज्ञानेऽवभासमानं तत्त्रयं सदेव । अतः सदेकगोचरत्वं तत्रातिव्याप्तमित्याशयेनोपपादयति **न हीति** । रजतत्वजातिरित्युपलक्षणम् । रजतमित्यपि ग्राह्यम् । तादात्म्यारोपे रजतस्य विशेषणत्वम् । अत एवाह **तत्तादात्म्यं वेति** । **न हि देवदत्त इति** । तथा च सदेकगोचरत्वमक्षतमेवेति भावः । **तस्येति** । अधिष्ठानेतरस्येत्यर्थः ।

वं०प०— **समवायो वेत्यादि** । संसर्गतादात्म्यारोपद्वयाभिप्रायेण । **अत्र** पुरोदेशे । **असन्नेव सर्वथेति** शेषः । तथा च पुरोदेशेऽत्रासत्त्वमात्रेण सर्वत्राप्यसत्त्वं न वाच्यम् । तथात्वे गृहेऽसत्त्वमात्रेण देवदत्तोऽप्यसन्नेव स्यादतो रजतत्वादेरन्यत्र सत्त्वेन भ्रमस्यापि सदेकगोचरत्वादतिव्याप्तिः स्यादेवेत्यर्थः । ननु यावदावेदितस्य सत्त्वं तत्त्वावेदकत्वमित्यङ्गीकर्तृत्वव मतेऽप्यस्य तत्त्वावेदकत्वलक्षणस्योक्तरीत्या भ्रमेऽतिव्याप्तिः स्यादेवेत्यत आह **न चायमिति** । **अस्माकम्** एवंविधं तत्त्वावेदकत्वलक्षणं वदताम् । प्रतीयमानरजतादेरिति शेषः । यावदावेदितस्य सत्त्वं मया नाङ्गीक्रियत इति मन्मते नातिव्याप्तिरित्यर्थः । **अस्माभिः** यावदावेदितस्य सत्त्वमेव याथार्थ्यमिति वदद्भिः । **तस्य** अधिष्ठानेतरस्य सर्वस्य । तथा च त्वद्वदेव मयाऽप्यतिव्याप्तिः परिह्रियते । परन्त्वेतावान्विशेषः । त्वयाऽधिष्ठानेतरस्य सर्वस्य प्रतीयमानस्यानिर्वचनीयत्वमङ्गीकृत्यातिव्याप्तिः परिह्रियते । मया त्वत्यन्तासत्त्वमङ्गीकृत्येति । तथा च सदेकगोचरत्वमेव याथार्थ्यमिति भावः ।

कं०रा०— **तस्येति** । अधिष्ठानेतरस्येत्यर्थः ।

शे०वा०— सदेकगोचरत्वं भ्रमव्यावृत्तत्वात् स्वमते भवति प्रामाण्यं न त्वन्मते भ्रमसाधारणत्वादिति वैषम्यान्न प्रतिबन्दीग्रहणमुपपद्यत इत्याशयेन शङ्कते **नन्वेवमपीति** । कथं भ्रमस्य सदेकगोचरत्वमित्यतो भ्रमस्य संसर्गारोपत्वेन तादात्म्यारोपत्वेन च द्वैविध्याद् द्विविधारोपविषयप्रदर्शनपूर्वकं तत्सत्त्वमुपपादयति **न हीति** । भ्रमस्य विशिष्टज्ञानत्वात् तत्र विशेष्यविशेषणतत्संसर्गाणामेव भानं वाच्यम् । तत्र इदमिति द्विविधारोपेऽपि भासमानविशेष्यप्रदर्शनम् । तादृशं विशेषणं दर्शयति **रजतत्वादिजातिरिति** । एतच्च संसर्गारोपाभिप्रायेण । तादात्म्यारोपे रजतमित्यपि ग्राह्यम् । संसर्गारोपे भासमानं संसर्गं दर्शयति **तत्सम्बन्धः समवायो वेति** । रजतत्वादिजातिसम्बन्ध इत्यर्थः । तादात्म्यारोपे भासमानं सम्बन्धमाह **तदिति** । विशेषणीभूतरजतादितादात्म्यमित्यर्थः । यद्वा नन्वेवमिति ग्रन्थस्यायमर्थः । सद्गोचरत्वं प्रामाण्यमित्युक्ते भ्रमेऽतिव्याप्तिस्तन्निरासार्थमेकेति विशेषणमिति वक्तव्यम् । न च तद्युक्तम् । एवं विशेषणेऽप्यतिव्याप्तेस्तादवस्थ्यादिति । मिथ्याध्यवसायो विपर्यय इति तल्लक्षणपर्यालोचनया सदेकगोचरत्वाभावादुक्तलक्षणव्यावृत्तिः प्रतीयते तत्कथं

तत्रातिव्याप्तिरित्यतो रजतप्रत्ययस्येदमंशो वा रजतत्वादिजातिर्वा तयोः सम्बन्धो वा विषयो न पुनर्विषयान्तरमपि सम्भवति । इदं रजतमित्यत्र त्रयाणामेव प्रतिभासात् तत्र किमिदमंशस्य सत्त्वं नेत्युच्यते रजतत्वादिजातेर्वा तत्सम्बन्धस्य वेति विकल्पत्रयं मनसि निधायाद्यपक्षद्वयं क्रमेण दूषयति **न हीति** । सदिति वक्ष्यमाणं लिङ्गविपरिणामेनेदमंश इत्यादिनापि सम्बध्यते । बाधाभावादिदमंशरजतत्वजात्योर्नासत्त्वं सम्भवतीत्यर्थः । अस्तु तर्हि तृतीयो निरवद्यत्वादित्यतः स तावन्नाप्रतिभासमानो विषयोऽतिप्रसङ्गात् किन्तु प्रतिभासमान एवेति न तस्यासत्त्वमित्याह **तत्सम्बन्ध इति** । न हीत्यनुवर्तते । अवभासमानोऽपि भ्रान्तिविषयत्वादसत् किं न स्यादित्याशङ्क्य तत्स्वरूपं दर्शयितुं तत्तत्पक्षविशेषमाश्रित्य सम्बन्धविशेषमाह **समवाय इति** । इदमिति सामान्यं रजतमिति विशेषोऽथवा रजतमिति सामान्यमिदमिति विशेषोऽनयोश्च सम्बन्धः समवाय इति तार्किकाः । तादात्म्यमिति भाट्टाः । तत्र तार्किकसमयमनुसृत्योक्तं **समवाय इति** । भाट्टसमयमनुसृत्याह **तत्तादात्म्यमिति** । इदमंशस्य रजतत्वादिजातेश्च तादात्म्यमित्यर्थः । किमुक्तरूपसम्बन्धस्य सत्त्वमात्रं निषिध्यते किंवा यद्विशेषणविशिष्टतयाऽसौ प्रतिपन्नस्तस्य तद्विशेषणविशिष्टतया सत्त्वम् । आद्ये समवायविलोपेन पदार्थन्यूनतापत्तिरित्यभिप्रेत्य द्वितीयमाशङ्कते **अन्यत्रेति** । न सत्त्वमात्रं निषिध्यते किन्तु विशिष्टसत्त्वम् । न चात्र शुक्तिरजतत्वाभ्यां विशिष्टं सत्त्वमस्तीति कथं भ्रमस्य सदेकगोचरत्वमित्यर्थः । शुक्तौ रजतत्वसमवायो नेति नञः केन सम्बन्धः किं समवायस्वरूपेण किंवा तस्य ताभ्यां सम्बन्धान्तरेण । नाद्यः । तथा सति समवायविलोपेन पदार्थन्यूनत्वापरिहारात् । द्वितीये सम्बन्धान्तरनिषेधेऽपि समवायस्य न काचित्क्षतिरित्यभिप्रेत्योक्तार्थेऽनुरूपं दृष्टान्तमेवाह **न हीति** । देवदत्तस्य गृहसंसर्गनिषेधेऽपि न देवदत्तस्य सत्त्वहानिस्तद्वत्समवायस्य शुक्तिसंसर्गनिषेधेऽपि न सत्त्वव्यावृत्तिरिति भावः । यद्यपि चेह तद्दूषणं परेण नोक्तम् । तथाऽपि 'तत्त्वानुभूतिः प्रमे'ति लक्षणान्तर्गततत्त्वशब्दस्य रूढिपक्षं खण्डतया खण्डनकृता लक्षणान्तरे उद्भावितं तुल्यन्यायतया प्रसक्तत्वादाशङ्कितमित्यवधेयम् । तर्हि उक्तरीत्या भ्रमसाधारणत्वादेव न त्वन्मतेऽपि सदेकगोचरत्वं तत्त्वावेदकत्वमित्यविशेष एवेत्यतोऽन्यथाख्यातिवादित्वात् त्वन्मते सदेकगोचरत्वप्राप्तावप्यनिर्वचनीयख्यातिवादिमते न भ्रमस्य सदेकगोचरत्वप्रसङ्ग इत्याशयेनाह **न चेति** । भ्रमेऽवभासमानस्य सर्वस्य निर्वचनीयत्वेऽधिष्ठानस्यापि तत्प्रसङ्गाद्ब्रह्मणोऽपि सत्त्वं न स्यादित्यत उक्तं **अधिष्ठानेतरस्येति** । **अस्माभिरपीति** । अत्यन्तासदेव रजतं दोषवशाच्छुक्तिकायामारोप्यत इत्यभिनवान्यथाख्यातिवादिभिरित्यर्थः । **तस्येति** । अधिष्ठानेतरस्येत्यर्थः । तथा चारोपितस्यान्यत्र सत्तामभ्युपगच्छतां वैशेषिकादीनां मते भ्रमस्य सदेकगोचरत्वेन सदेकगोचरत्वस्य भ्रमव्यावृत्तत्वाभावेऽपि त्वन्मते भ्रमस्यानिर्वचनीयगोचरत्वेन सदेकगोचरत्वाभाववन्मन्मतेऽप्यसद्गोचरत्वेन सदेकगोचरत्वाभावेनोक्तरूपप्रामाण्यस्य भ्रमव्यावृत्तत्वमेवेत्यविशेषाद्युक्तं प्रतिबन्दीग्रहणमिति भावः ।

वा०र०— त्वन्मते इति । अधिष्ठानेतरसर्वस्यानिर्वचनीयत्वमङ्गीकुर्वतो मतेत्यर्थः । न हि धर्मी वा रजतत्वं वा न स्वरूपमित्यादिखण्डनग्रन्थे रजतत्वादिजातिसम्बन्धस्य इदमंशे आरोपप्रतिपादनेऽपि रजत-

तादात्म्यारोपाप्रतिपादनेऽपि चोपलक्षणया तस्याप्यभिप्रेतत्वं तत्रेत्याशयेन मूले तादात्म्यं वेत्युक्तम् । तदुपपादनाय आरोप्यद्वैविध्याभिधानपूर्वकं उत्तरवाक्यमवतारयति **भ्रमस्य संसर्गेति** । **तत्सत्त्वम्** आरोपविषयसत्त्वम् । मूले धर्म्यादीनां सत्त्वप्रतिपादने निमित्तानिमित्ताभावः इत्यतो विशिष्टज्ञानविषयीकृतत्वात् तेषां सत्त्वोपपादनं इत्याशयेनाह **भ्रमस्येति** । **तत्रेति** । अत्र च तत्रेत्येतत् आवर्तनीयम् । आद्यस्य तस्मादित्यर्थः । द्वितीयस्य विशेष्यादित्रय इत्यर्थः इति बोध्यम् । इदमितीत्येतत् प्रदर्शनं इत्यनेनान्वयी । मूले न्यूनतापरिहाराय आह **तादात्म्यारोप इति** । रजतादेरप्रकृततया तत्तादात्म्यमिति मूले परामर्शायोगः इत्यतः प्रधानतया प्रकृतत्वाभावेऽपि प्रकृतरजतत्वादिजातिविशेषणतया प्रकृतत्वमस्तीति युक्तः परामर्शः इति भावेनाह **विशेषणीभूतेति** । **यद्वा नन्वेवमिति ग्रन्थस्येति** । अत्र पक्षे संसर्गारोपमात्राश्रयणेन प्रवृत्तं खण्डनव्याख्यानविद्यासागर्यनुसारेणाधिकं लक्षणाशङ्कनादिकं कृतं तत् प्राचीपक्षेऽपि आवश्यकं एवेति **पक्षद्वयमेकविषयमेव** । तथापि पूर्वोक्तपक्षोपपादनरूपस्याप्यस्य तादात्म्यारोपांशे भिन्नरूपत्वाशयेन यद्वेत्युक्तम् । पक्षद्वयभेदः स्पष्टनीयोऽस्ति । इदमंशः इत्यादेः न सदिति वक्ष्यमाणेनान्वय इत्यभिप्रेत्य नेत्यंशेऽनुपपत्तिविरहेण सत् इत्यंशे एवानुपपत्तिसद्भावेन च तदंश एव उपपत्तिप्रदर्शनपूर्वकं सम्बन्धं दर्शयति **सदितीति** । **रजतत्वादिजातेश्चेति** । दृश्यते जातिव्यक्त्योस्तादात्म्यसम्बन्धसत्त्वादिति भावः । एतदपि स्पष्टनीयमस्ति । **इह परेणेति** । **प्रमाणलक्षणे** खण्डनकृतेत्यर्थः । **तथापीति** । लक्षणान्तरे उद्भावितं तुल्यतया प्रसक्तत्वात् आशङ्कितमित्येवोक्ते किं लक्षणान्तरं इत्यतः उक्तं **तत्त्वानुभूतिरित्यादि** । अनेन खण्डनकृता तत्त्वानुभूतिः प्रमेति लक्षणान्तर इति लभ्यत इति ज्ञेयम् ।

स०व्र०— रजतमिति प्रत्ययस्य किमिदमंशो विषय, किं वा रजतत्वम्, उत तयोः सम्बन्धः । तदा असौ प्रतिभासमानविषयो वा अप्रतिभासमानो वा । नान्त्यः । अतिप्रसङ्गात् । यद्यायस्तत्राह **तत्सम्बन्ध इति** । अवभासमान इति शेषः । अवभासमानोऽपि भ्रान्तिविषयत्वात् असन्नित्याशङ्क्य तस्य स्वरूपं दर्शयितुं तत्तत्पक्षविशेषमाश्रित्य सम्बन्धविशेषमाह **समवाय इति** । **इदमिति** सामान्यम् । रजतमिति विशेषः । तद्रूपत्वेन वा अनयोः सम्बन्धः समवाय इति तार्किकाः । तादात्म्यमिति भाट्टाः । तत्र तार्किकसमयमनुसृत्योक्तं समवायः स्वरूपमेवेति । अन्यथा समवायविलोपेन पदार्थन्यूनतापातात् । न सत्त्वमात्रं स्वरूपम् । किन्तु विशिष्टम् । न चात्र शुक्तिरजतत्वाभ्यां विशिष्टं सत्त्वमस्तीति द्वितीयं शङ्कते **अत्रेति** । सत्यम् । समवायः स्वरूपम् । स एव तु शुक्तिव्यक्तौ रजतत्वस्य नास्तीति भावः । शुक्तिव्यक्तौ रजतत्वस्य समवायो नेति नञः केन सम्बन्धः । किं समवायस्वरूपेण किं वा तस्य ताभ्यां सम्बन्धान्तरेण । नाद्यः उक्तदोषानुषङ्गात् । द्वितीये सम्बन्धान्तरनिषेधेऽपि न समवायस्य काचित्क्षतिरिति परिहरति **न हीति** । देवदत्तस्य गृहसंसर्गनिषेधेऽपि न देवदत्तस्य स्वरूपहानिः । तद्वत् समवायस्य शुक्तिसंसर्गनिषेधेऽपि न स्वरूपहानिरित्यर्थः ।

विठ्ठल०— न्यायमतावलम्बनेन शङ्कते **नन्वेवमिति** । संसर्गारोपविवक्षयोक्तं **तत्सम्बन्धः समवाय** इति । तादात्म्यारोपे त्वाह **तत्तादात्म्यमिति** । यत्र कुत्रचिद्रजततादात्म्यमित्य...... **अधिष्ठानेतरस्येति** । तथा

चाधिष्ठानमात्रस्य सत्त्वेन विभ्रमे सदेकगोचरत्वरूपलक्षणाभावान्न मायिमतरीत्या अतिव्याप्तिरिति भावः । **तस्येति** । अधिष्ठानेतरस्येत्यर्थः ।

९२ सु०— अथ मतं किं विषयसत्त्वं तदानीमभिमतमुत पूर्वमथ पश्चाद्यद्वा सर्वदाऽथवा यदाकदाचिद्यदि वा यद्यद्देशकालयोर्यथाप्रतीतं तस्य तद्देशकालयोस्तथात्वेन ॥ नाद्यः, अतीतानागतविषयप्रमाणाव्यापनात् । न द्वितीयः, वर्तमानानागतविषयाव्याप्तेः, पाकरक्तेऽपि घटे नीलप्रतीतौ विभागोत्तरकालं संयुक्तप्रत्यये वाऽतिव्याप्तेश्च । न तृतीयः, अतीतादिविषयाव्याप्तेः, भाविपाकजरागे कुम्भे श्यामेऽपि रक्तपित्तिना रक्तताप्रतिभासे अतिव्याप्तेश्च । न चतुर्थः, अनित्यविषयाव्याप्तेः । न पञ्चमः, पूर्वोक्तविभ्रमेऽतिव्याप्तेः । नापि षष्ठः, देशकालप्रमाणाव्याप्तेः, न हि देशकालयोर्देशकालान्तरमस्तीति ।

मैवम्; देशकालयोरपि स्वसम्बन्धेन निरूपणस्य वक्ष्यमाणत्वात्, यद्वा यद्यथाभूतं प्रतीतं तस्य तथाभूतस्य सत्त्वमित्युक्त एव नातिप्रसङ्गः । देशकालयोरपि विशेषणान्तरवत् यथाभूतमित्यनेनैव गृहीतत्वात्, विशेषानुक्तेरुक्तदोषा(प्राप्ते)प्रसक्तेश्च ।

परि०— तदानीमिति । ज्ञानकाल इत्यर्थः । **तथात्वेनेति** । सत्त्वमभिमतमित्यनुषङ्गः । भाविपाकजराग इति बहुव्रीहिः । **पूर्वोक्तेति** । पाकरक्तेऽपीत्यादिनोक्तविभ्रमेष्वतिव्याप्तेरित्यर्थः । **वक्ष्यमाणत्वादिति** । 'ईशो देशश्च कालश्च स्वगता एव सर्वदा' इत्यनेन वैशेषिकाधिकरणान्त इति भावः । इत्युक्त इति सप्तम्यन्तम् । इत्युक्ते सत्येवेत्यर्थः । देशकालरूपविशेषणयोर्देशकालत्वरूपविशेषेणावचनाद्देशकालप्रमाणाव्याप्तिरूपदोषाप्राप्तेश्चेत्यर्थः । न केवलं भ्रमेऽतिप्रसङ्गदोषो नेति चार्थः ।

यादु०— तदानीमिति । ज्ञानकाल इत्यर्थः । **भाविपाकेति** । भाविना पाकेन रागो रक्तिमा यस्य स तथोक्तस्तस्मिन्नित्यर्थः । **वक्ष्यमाणत्वादिति** । 'ईशो देशश्च कालश्च स्वगता एव सर्वदा' इत्यादिनेति शेषः । **विशेषानुक्तेरिति** । देशकालरूपविशेषणयोर्न देशकालत्वरूपविशेषाकारेण लक्षणे प्रवेशः । येन देशकालप्रमाणाव्याप्तेरित्युक्तदोषप्राप्तिः स्यात्किन्तूक्तेन सामान्यरूपेणैवेत्याशयः ।

वं०प०— अस्तु यावदावेदितस्य सत्त्वमेव याथार्थ्यं तथाऽपीदमयुक्तमित्याशङ्कते **अथेत्यादिना** । **तदानी** ज्ञानसमये । **पूर्वं** ज्ञानात् । पश्चादित्यत्रापि ज्ञानादिति शेषः । **सर्वदा** ज्ञानात्पूर्वं पश्चाज्ज्ञानसमये चेति सर्वदा सत्त्वं विषयस्याभिप्रेतम् । नित्यत्वमभिप्रेतमिति यावत् । **यदाकदाचित्** पूर्वमेव पश्चादेव तदानीमेवेति

नियमो नाभिप्रेतः किन्नाम पूर्वं वा पश्चाद्वा तदानीं वेति यदाकदाचिदित्यर्थः । तथात्वेन सत्त्वमेव विषयस्य सत्त्वमित्यर्थः । **अतीतेति** । ज्ञानसमयेऽभावादित्यर्थः । **वर्तमानेति** । ज्ञानात्पूर्वमभावेनानागतवर्तमान-विषयकज्ञानरूपप्रमाणाव्याप्तिरित्यर्थः । **नीलेति** । नैल्यस्य पाकात्पूर्वं सत्त्वात्पूर्वं विद्यमाननीलरूपविषयकत्वेन रक्ततादशायां भ्रमरूपनैल्यप्रतीतौ, तथा संयोगस्यापि विभागात्पूर्वं सत्त्वात्पूर्वं विद्यमानसंयोगविषयकत्वेन विभक्ततादशायां भ्रमरूपसंयुक्तप्रत्यये चातिव्याप्तिरित्यर्थः । **अतीतेति** । ज्ञानात्पश्चात्सत्त्वात्तद्विषयज्ञाने-ऽव्याप्तिरित्यर्थः । **श्यामेऽपीति** । तथा च यदा श्यामतादशायामपि रक्तपित्तिना रक्तताप्रदर्शकदोषेण यो भ्रमरूपो रक्तताप्रतिभासो भवति तस्मिन्नतिव्याप्तिः । तद्विषयस्य रक्तत्वस्य पश्चाद्भावित्वेन तद्विषयसत्त्वम् । पश्चा-द्भावित्वमुपपादयितुमेव भाविपाकजरागे कुम्भ इत्युक्तम् । भावी यः पाकस्तज्जन्यो यो रागस्तद्वति कुम्भ इत्यर्थः । **अनित्येति** । सर्वदा सत्त्वाभावेनानित्यघटादिविषयकप्रमाणेऽव्याप्तिरित्यर्थः । **पूर्वोक्तेति** । वस्तुतो रक्तेऽपि घटे नैल्यप्रतीतौ यदाकदाचित्पूर्वविषयस्य नैल्यस्य सत्त्वात् । तथा वस्तुतः श्यामेऽपि दोषेण रक्तताप्रतीतौ च यदाकदाचित्पश्चाद्विषयस्य रक्तरूपस्य सत्त्वात्तत्रातिव्याप्तिरित्यर्थः । **देशकालप्रमाणेति** । अयं देशोऽयं काल इत्येवं देशकालविषयज्ञानेऽव्याप्तिरित्यर्थः । **अस्तीति** । तथा च यद्देशः कालश्चेति द्वयं यद्देशकालयोर्यथा प्रतीतमिति वक्तुं न शक्यते । आत्माश्रयापत्त्या स्वस्मिन्स्वस्य वृत्त्ययोगेनाधिकरणत्वा-योगादिति ध्येयम् । **यथाभूतं** यादृशम् । **तथाभूतस्य** तादृशस्य । तथा चात्र लक्षणे सत्त्वं पूर्वं पश्चादिदानीमिति विशेषो न विवक्षितः किन्तु सत्त्वमात्रम् । तत्तु ज्ञानविषयेऽतीतादौ वर्तत एव यदा-कदाचित्सत्त्वात् । तथा रक्ततादशायां श्यामताप्रतीतौ श्यामतादशायां रक्तताप्रतीतौ च नास्त्यतिव्याप्तिः । प्रतीतस्य श्यामतादेः पूर्वं पश्चाद्वा सत्त्वेन तज्ज्ञानस्यापि प्रमात्वात् । इदानीं श्याम इदानीं रक्त इति प्रतीतिस्त्वप्रमेति ध्येयम् । **सत्त्वम्** एतदेव विषयस्य सत्त्वं तादृशसदर्थविषयकमेव ज्ञानं प्रमाणमित्यर्थः । **इत्युक्त एवेति** । इत्येवोक्ते देशकालवाचिपदघटिततया लक्षणकरण इत्यर्थः । नन्वस्मिन् लक्षणे यत्र यदा यद्यथाभूतं प्रतीतं तस्य तथाभूतस्य तस्मिन्देशे तस्मिन्काले च सत्त्वमिति देशकालवाचिपदं प्रवेश्यमेव । अन्यथा रक्ततादशायामपि रक्तघटज्ञानमप्रमाणं स्यात् । **तथाप्रतीतस्य** रक्तत्वेन प्रतीतस्य घटस्य देशान्तरे कालान्तरे च सत्त्वाभावादतः कथं देशकालाघटिततया लक्षणमित्यत आह **देशकालयोरपीति** । कथं यथाभूतमित्यनेन देशकालयोर्ग्रहणमित्यत उक्तं **विशेषणान्तरवदिति** । येन प्रकारेण येन सम्बन्धेनेति विशेषणान्तरवदित्यर्थः । अनेनेदमपि विशेषणद्वयमभिप्रेतमित्युक्तं भवति । अन्यथा यद्यथाभूतं घटत्वेन प्रतीतं तस्य पटत्वेन प्रकारेण समवायेन सम्बन्धेन च भूतलादावसत्त्वादव्याप्तिः स्यादतस्तत्परिहाराय यथाभूत-मित्यनेनैव येन प्रकारादिना प्रतीतं तेनैव प्रकारादिना सत्त्वमभिप्रेतमित्यवश्यं वाच्यम् । तद्वद्देशकालादिवाचि यत्र यदेति पदमपि सङ्गृहीतमस्त्येवेति भावः । ननु यदि देशकालादिवाचिपदं लक्षणे दीयते तर्हि देशकालादि-विषयप्रमाणे पूर्वोक्ताऽव्याप्तिः स्यादेवेत्यत आह **विशेषेति** । देशकालादिवाचिपदं तथाभूतस्येति पदेनाभि-प्रेतमस्तीत्येव, न तु यत्र यदेति विशिष्य तद्वाचिपदं कण्ठत उच्यत इत्यर्थः । तथा च यद्देशादिकं यथा देशत्वादिना प्रतीतं तस्य तथाभूतस्य सत्त्वमस्तीत्येतल्लक्षणस्य सत्त्वान्नाव्याप्तिरित्यर्थः ।

कं०रा०— तदानीमिति । ज्ञानकाल इत्यर्थः । **पूर्वोक्तेति** । भाविष्यक अरुणे कुम्भे श्यामत्वदशायां पित्तितो यो रक्तत्वभ्रमस्तत्र यदाकदाचिद्विषयस्य सत्त्वेनातिव्याप्तेरित्यर्थः । देशकालविषयकप्रमायामव्याप्तिमुपपादयति **न हीति** । देशकालयोरधिकरणं देशकालान्तरं न ह्यस्ति येन यद्यद्देशकाल्योर्यथाप्रतीतं तस्य तद्देशकाल्योस्तथात्वेन सत्त्वमित्येतद्देशकालप्रमायामस्तीति वक्तुं शक्येतेति भावः । यद्यद्देशकालयोः यथा प्रतीतं तस्य तद्देशकाल्योस्तथात्वेन सत्त्वमेव विवक्षितं न च देशकालविषयकप्रमायामव्याप्तिः । 'ईशो देशश्च कालश्च स्वगता एव सर्वदित्यत्र' देशकालयोरपि स्ववृत्तित्वेन निरूपणस्य वक्ष्यमाणत्वादित्याशयेन परिहरति **मैवमिति** । **विशेषेति** । यद्यद्देशकालयोः प्रतीतमिति विशेषानुयुक्त्या देशकालविषयकप्रमायामव्याप्तेरप्रसक्तेरित्यर्थः ।

श्रीनिधि०— रक्तपित्तिनेति । रक्तं च तत् पित्तं च रक्तपित्तं तदस्यास्तीति रक्तपित्ती । तस्य पाकरक्ते नीलप्रतीतौ पूर्वानुभवजन्यसंस्कारवशान्नैल्यसम्बन्धस्य भ्रमविषयत्वं सम्भवति । भाविपाकरागे तु रागस्य प्रागननुभूतत्वात् न तत्र रागसम्बन्धभ्रमकारणमस्तीति शङ्कासमाधानार्थं रक्तापित्तिनो रक्तताप्रतिभास इत्युक्तम् । **पूर्वोक्तविभ्रमेति** । पाकरक्तघटे भाविपाकरागे कुम्भ इत्युक्तविभ्रम इत्यर्थः । **निरूपणस्य वक्ष्यमाणत्वादिति** । ईशो देशश्च कालश्चेत्यादिनेति भावः । **देशकालयोरिति** । देशकालरूपविशेषणयोरित्यर्थः ।

शे०वा०— तदानीमिति । ज्ञानसमय इत्यर्थः । **पूर्वमिति** । ज्ञानादिति शेषः । एवं पश्चादित्यत्रापि । **सर्वदिति** । तदानीमित्यादिना निर्दिष्टसमयत्रयेऽपीत्यर्थः । **यदा कदाचिदिति** । उक्तसमयेषु यस्मिन्कस्मिंश्चित्समय इत्यर्थः । **अतीतेति** । तत्र विषयस्यातीतत्वादिना ज्ञानकालेऽसत्त्वादित्यर्थः । **वर्तमानेति** । इदं च वर्तमानविषयकनित्यज्ञानाभिप्रायेण, तात्कालिकविद्युदादिविषयकानित्यज्ञानाभिप्रायेण वा । उभयत्र ज्ञानापेक्षया विषयस्य पूर्वमसत्त्वादिति द्रष्टव्यम् । **पाकरक्तेऽपीति** । तत्र नीलप्रतीतिसमये घटस्य नीलत्वाभावेऽपि पूर्वं घटे नीलत्वस्य सत्त्वेन, प्रतीतेः पूर्वं नीलत्वस्य सत्त्वादिति भावः । **विभागेति** । विभागस्य संयोगपूर्वकत्वेन विभागसमानकालीनसंयोगप्रतीतेः पूर्वं संयोगस्य सत्त्वादिति भावः । **अतीतादिति** । अतीतस्य प्रतीतेः पूर्वं सत्त्वेऽपि तात्कालिकविद्युदादेश्च प्रतीतिसमये सत्त्वेऽपि ततः पश्चात्सत्त्वाभावात् तद्विषयकप्रमाणयोरव्याप्तिरिति भावः । **भावीति** । पाकेन जायत इति पाकजः स चासौ रागश्चेति तथोक्तः । भावी पाकजरागो यस्य स तथोक्तस्तस्मिन्नित्यर्थः । **रक्तपित्तिन इति** । रक्तपित्तदुष्टचक्षुष इत्यर्थः । तत्रापि प्रतीतेः पश्चाद्रक्तिम्नः सत्त्वादिति भावः । **अनित्येति** । अनित्यघटादिविषयकनित्यानित्याज्ञानाव्याप्तेरित्यर्थः । तत्र विषयस्यानित्यत्वेन सर्वदा सत्त्वाभावादिति भावः । **पूर्वोक्तविभ्रम इति** । भाविपाकजरागे कुम्भे श्यामेऽपि रक्तपित्तिनो रक्तताप्रतिभास इत्यर्थः । तत्रापि विषयभूतस्य रक्तिम्नः पश्चात्सत्त्वेन कदाचित्सत्त्वानपायादिति भावः । **देशेति** । तद्विषयस्य देशादेर्देशादिवैशिष्ट्याभावादित्यर्थः । देशादेर्देशादिवैशिष्ट्यमभ्युपगच्छन् प्रष्टव्यः, किं तस्यैव देशादेस्तेनैव देशादिना वैशिष्ट्यमुच्यते किंवा देशान्तरादिना । नाद्यः । स्वस्य स्ववैशिष्ट्यस्य विरुद्धत्वादिति भावेन द्वितीयं दूषयति **न हीति** । सद्भावे वा तद्विषयप्रमाणाव्याप्तिरेव । तत्रापि देशान्तरा-

द्यभ्युपगमेऽनवस्था पूर्वदिशाद्यभ्युपगमे चान्योन्याश्रय इति भावः । श्रुत्यादिसिद्धत्वान्न तस्यैव देशादेस्तेनैव देशादिना वैशिष्ट्यानुपपत्तिरिति न तत्प्रमाणाव्याप्तिरित्याह **मैवमिति** । **वक्ष्यमाणत्वादिति** । वैशेषिकपरीक्षायाम् 'ईशो देशश्च कालश्च स्वगता एव सर्वदे'त्यादिनेति शेषः । **नातिप्रसङ्ग इति** । भाविपाकजरागे कुम्भे श्यामेऽपि रक्तपित्तिनो रक्तताप्रतिभासेऽतिव्याप्तिलक्षणोऽतिप्रसङ्गो नेत्यर्थः । ननु यदा तदेति विशेषणानुपादाने यदा-कदाचित्सत्त्वस्यैव प्राप्तेः पूर्वोक्तभ्रमेऽतिव्याप्तिरेवेत्यत आह **देशकालयोरिति** । यथाभूतमित्यनेन येन प्रकारेण येन सम्बन्धेनेत्यादिविशेषणान्तरस्यैव देशकालयोरपि सङ्गृहीतत्वात् कदाचित्सत्त्वेऽपि रक्तिम्नो यद्देशकालाव-च्छेदेन प्रतीतं तद्देशकालयोस्तथात्वाभावान्नातिव्याप्तिरित्यर्थः । एवं तर्हि माऽस्तु पूर्वोक्तभ्रमेऽतिव्याप्तिः । विशेषणान्तरवद्देशकालयोरपि गृहीतत्वाद्देशकालयोश्च देशकालवैशिष्ट्यस्य पूर्वोक्तरीत्याऽनुपपत्तेर्देशकालविषय-प्रमाणाव्याप्तिरस्तु स्यादित्यत आह **विशेषेति** । देशकालयोर्विशेषणान्तरवद्यथाभूतमित्यनेन सङ्गृहीतत्वेऽपि यत्र यदा तत्र तदेति विशिष्यानुपादानान्न देशकालविषयप्रमाणाव्याप्तिरित्यर्थः ।

वा०र०— समयत्रयेऽपीति । ज्ञानकालतत्पूर्वोत्तरकालेषु इत्यर्थः । वर्तमानघटादिज्ञानात् पूर्वं विषयसत्त्वात् आह **इदं च वर्तमानेति** । रक्तपित्तेन्द्रियस्य दोषतया रक्तपित्तित्वं इन्द्रियधर्मो पुरुषे उपचर्यते इत्याशयेन रक्तपित्तित्वं पुरुषस्योपपादयति **रक्तपित्तदुष्टेति** । विद्यासागर्यां दृष्टेन्द्रिय इत्युक्तावपि पित्तिनेति पदं रक्तपित्तदुष्टचक्षुषेति गुण्डराजीये व्याख्यानात् तदनुसारेण प्रयुक्तम् । इदं च षष्ठ्यन्ततया रक्तपित्तज इति मूलपाठानुसारेण व्याख्यानम् । वस्तुतो रक्तपित्तिना रक्ततयेति खण्डनानुसारेण तृतीयान्त एव पाठः । तत्र चक्षुषेत्यन्तं तृतीयान्तमेव पठनीयम् । मूलकोशे तथैव सत्त्वादिति बोध्यम् । ननु दिनस्य प्रहररात्रिर्यामो-यामवतीयामनि इत्यादिप्रतीतेः दर्शनात् कालोऽपि कालविशिष्टः । तथा पर्वते नितम्बे धूमः । स्थण्डिलस्य पश्चिमदेशे इत्यादिप्रतीतेः देशोऽपि देशविशिष्टः तत्कथं तदुभयाभावः इत्यत आह **सद्भावे वेति** । **भावि-पाकजेति** । पाकरक्तेऽपि घटे नीलप्रतीतौ विभागानन्तरं पूर्वभाविसंयोगप्रत्यये च अतिव्याप्तिरपि उपलक्षणया ज्ञेया । एवमुत्तरत्र तत्रतत्रस्थले ।

स०व०— भावीति । पाकजश्चासौ रागश्च पाकजरागः । स च भावी चेति भाविपाकजरागः । स यस्य तथोक्तः । स चासौ कुम्भश्च तादृक् । रक्तपित्तिनो नायनरश्मयो घटग्रहणाय प्रवृत्ता दुष्टाः सन्तो वस्त्वन्तरवर्तिनं पीतिमानं घटत्वसमानाधिकरणतया गृह्णन्ति, तदैव गत्वा परस्ताद्भविष्यन्तीति तदपि तत्त्वं स्यादिति तज्ज्ञानस्यापि प्रमात्वापत्तेरित्यर्थः । **पूर्वोक्तविभ्रमं इति** । पाकरक्तेऽपि घटे नीलप्रतीतौ, विभागो-त्तरकालं संयुक्तप्रत्यये, भाविपाकजरागकुम्भे श्यामेऽपि रक्तपित्तिनो रक्तताप्रतिभासे चेति **पूर्वोक्तविभ्रमे** इत्यर्थः । **देशकालप्रमाणेति** । देशकालविषयकप्रमाणेष्वित्यर्थः । **वक्ष्यमाणत्वादिति** । वैशेषिकप्रमाणपरीक्षायां 'ईशो देशश्च कालश्च स्वगता एव सर्वदा' इत्यनेन वक्ष्यमाणत्वादित्यर्थः । **इत्युक्त एवेति** । एवेति एवकारेण पूर्वपक्षे बहुविशेषणप्रक्षेपेण गौरवेऽपि अत्र तदभावान्न गौरवमिति । ननु तत् यथाभूतं प्रतीतम् इत्यत्र यत्र यदेति

देशकालवाचिपदद्वयमवश्यं प्रवेश्यम् । अन्यथा पाकरक्तस्य घटस्य कालान्तरे देशान्तरे सत्त्वाभावात् रक्ततादशायामपि तज्ज्ञानस्य अप्रमाणत्वापातात् । तत्राह **देशेति** । यथाभूतमित्यनेन येन प्रकारेण येन सम्बन्धेनेत्यादिविशेषणान्तरलाभवत् देशकालवाचि यत्र यदेत्यादिकमपि सङ्गृहीतमित्यर्थः । **विशेषेति** । देशकाल्योरिति विशेषानुक्त्या देशकालविषयप्रमाणाव्याप्तिरित्युक्तदोषानवकाशादित्यर्थः ।

विठ्ठल०— तदानीमिति । ज्ञानकाल इत्यर्थः । **वक्ष्यमाणत्वादिति** । ईशो देशश्च कालश्च स्वगता एव सर्वदित्यादाविति शेषः । **इत्युक्त इति** । इत्युक्ते सति नैवातिप्रसङ्ग इत्यर्थः । ननु यद्यथा रूपं प्रतीतमित्युक्तेऽपि पूर्वोक्तविभ्रमेष्वतिव्याप्तिः सम्भवति । यद्घटलक्षणं वस्तु श्यामतादशायां यथाभूतं प्रतीतं रक्ततया प्रतीतं तस्य तथाभूतस्य रक्ततया विद्यमानस्य सत्त्वं च पाकानन्तरं वर्तत इति हेतोरित्यतः यथाभूतमित्यत्र यद्देशकालयोर्यथाप्रतीतमित्यपि विवक्षितत्वान्नोक्तदोष इत्याशयेनाह **देशकालयोरपीति** । यादृगाकारयादृग्रूपसाद्युपेतमिति विशेषणवद्यद्देशकालोपेतमित्येवं देशकालयोरपि तथाभूतमित्यनेनापि गृहीत इत्यव्ययत्वादित्यर्थः । तर्हि तद्देशकालयोरपि गृहीतत्वे पूर्वात्पक्षाद्विशेषाभावः देशकालविषयप्रमाणाव्याप्ति-रित्युक्तदोषः स्यादित्यत आह **विशेषानुक्तेरिति** । यद्यद्देशकालयोः प्रतीतमिति विशेषानुक्तेः देशकालयोः स्वसम्बन्धसद्भावेन देशकालविषयकप्रमायामव्याप्तेरप्रसक्तेत्यर्थः । तृणादिदर्शनावित्यर्थः ।

॥ इति 'पराङ्गीकृतेन व्यवहारो, न किमपि लक्षणं व्यवस्थाप्यते' इतिमतस्य दूषणम् ॥

* * *

॥ अथ निश्चायकाभावशङ्कापरिहारस्य उभयत्र साम्यता ॥

९३ **सु०— तथाऽपि निश्चायकाभावेनासम्भवीदं लक्षणम् ॥ तथा हि । ज्ञानयाथार्थ्यं किमदुष्टकरणजन्यत्वेनावधारणीयम्, उत दुष्टकरणाजन्यत्वेन, अथ प्रवृत्तिसामर्थ्येन, यद्वा ज्ञानान्तरसंवादेन, किंवा विसंवादाभावेन । नाद्यः, तस्यापि दुरवधारणत्वात्, ज्ञान-याथार्थ्येन तदनुमाने चेतरेतराश्रयत्वापत्तेः, नित्यज्ञानेषु तदभावाच्च । न द्वितीयः, अशक्यावधारणत्वात् । न तृतीयः, सर्वत्र तदभावात् । न चतुर्थः, सुखादिज्ञाने तदभावात्, ज्ञानमात्रसंवादाङ्गीकारे च धारावाहिकविभ्रमे(ऽपि) तद्ग्रहापत्तिः, यथार्थज्ञानसंवादाभ्युपगमे तु तत्तद्याथार्थ्यावधारणेनानवस्था । न पञ्चमः; असञ्जातबाधभ्रमेष्वपि तदापातात्, पुरुष-देशकालविकल्पानुपपत्तेश्चेति ।**

मैवम् । तथा सति वेदान्तजनितविज्ञानस्यापि याथार्थ्यानवधारणप्रसङ्गात् । विषयसत्यत्वात्तदवधारणमिति चेत्, तदेव कथम् । ज्ञानसामर्थ्यादिति चेत्, किं ज्ञान-

मात्रस्य सामर्थ्यमुत यथार्थतया निश्चितस्य । आद्ये शुक्तिरजतादेरपि सत्यतापत्तिः । द्वितीये(ऽपि) किमेतस्यैव ज्ञानस्योत ज्ञानान्तरस्य । न प्रथमः, परस्पराश्रयप्रसङ्गात् । न द्वितीयः अनवस्थाद्यापातात् ।

परि०— पुरुषेति । यत्किञ्चित्पुरुषीयविसंवादाभावो वा सर्वपुरुषीयतदभावो वा । नाद्यः । व्यभिचारात् । नान्त्यः । तस्य दुरवधारणत्वात् । एवं यत्किञ्चिद्देशकालसम्बन्धिविसंवादाभावो व्यभिचारी सर्वदेशकालसम्बन्धिविसंवादाभावो दुरवधारण इति भावः । **वेदान्तजनितेति** । उपनिषज्जनितेत्यर्थः । **कथमिति** । अवधार्यमिति योज्यम् । ज्ञानसामर्थ्यादित्यादावप्येवं योज्यम् । फलवत्प्रवृत्तिजनकत्वादिरूपाज्ज्ञानसामर्थ्यादित्यर्थः । **एतस्यैव ज्ञानस्येति** । वेदान्तजनितज्ञानस्यैव यथार्थतया निश्चितस्य सामर्थ्यात् । विषयसत्यत्वमवधार्यत इति योज्यम् । **परस्परेति** । विषयसत्यत्वनिश्चये सति तज्ज्ञानयाथार्थ्यनिश्चयः तन्निश्चये सति तत्सामर्थ्याद्विषयसत्यत्वनिश्चय इति परस्पराश्रयप्रसङ्गादित्यर्थः । **अनवस्थाद्यापातादिति** । वेदान्तजनितज्ञानसमानविषयकमानान्तरजन्यज्ञानान्तरस्योक्तरूपसामर्थ्याद्विषयसत्यत्वनिश्चयः, तेन च वेदान्तजन्यज्ञानस्य याथार्थ्यनिश्चय इत्युक्तौ अन्योन्याश्रयाभावेऽपि ज्ञानान्तरे याथार्थ्यनिश्चयोऽपि तादृशज्ञानान्तरसामर्थ्यात् तत्रापि तन्निश्चयः तादृशज्ञानान्तर(जन्यस्य)सामर्थ्यादित्यनवस्थापातादित्यर्थः । आदिपदेनाऽन्योन्याश्रयादिर्ग्राह्यः(मूलहत्यादिर्वा) ।

यादु०— पुरुषदेशकालेति । किं कस्यचित्पुरुषस्य कस्मिंश्चिद्देशे कस्मिंश्चित्काले विसंवादाभावो हेतुरुत सर्वेषां सर्वस्मिन्देशे काले च विसंवादाभावः । नाद्यः । भ्रमे व्यभिचारात् । न द्वितीयः । तस्य दुरवधारणत्वादिति विकल्पानुपपत्तेरित्यर्थः । **एतस्यैवेति** । वेदान्तजनितज्ञानस्यैवेत्यर्थः । **सामर्थ्यादिति** पूर्वेणान्वयः । **ज्ञानान्तरस्येति** । सजातीयसंवादरूपस्य विजातीयसंवादरूपस्य वा ज्ञानान्तरस्येत्यर्थः ।

वं०प०— तस्यापि अदुष्टकरणजन्यस्यापि । **तदिति** । अदुष्टकरणजन्यत्वेत्यर्थः । **तथा च** ज्ञानयाथार्थ्ये ज्ञाते तेनादुष्टकरणजन्यत्वज्ञानं तज्ज्ञाने च तेन ज्ञानयाथार्थ्यज्ञानमित्यन्योन्याश्रय इत्यर्थः । **तदिति** । जन्यत्वेत्यर्थः । द्वितीये नित्यज्ञानस्य सर्वथाऽजन्यत्वेन दुष्टकरणाजन्यत्वमस्तीति तेन ज्ञानयाथार्थ्यं निश्चेतुं शक्यते इति पूर्वोक्तदोषायोगादाह **अशक्येति** । दुष्टकरणाजन्यत्वस्येति शेषः । **तदिति** । प्रवृत्तिसामर्थ्येत्यर्थः । **तदिति** । ज्ञानान्तरसंवादेत्यर्थः । देवदत्तसुखादेस्तन्मात्रवेद्यत्वेन तत्र यज्ञदत्तादिज्ञानाप्रसरादिति हृदयम् । **ज्ञानमात्रेति** । तथा च देवदत्तसुखेनाहं सुखीति भ्रमरूपयज्ञदत्तज्ञानसंवादोऽस्तीति न पूर्वोक्तदोष इत्यर्थः । **धारेति** । तथा चोत्तरोत्तरभ्रमसंवादस्य पूर्वपूर्वभ्रमे सत्त्वेन तादृशभ्रमरूपज्ञानसंवादेन, तत्रापि

याथार्थ्यग्रहः स्यादिति भावः । **अनवस्थेति** । तद्याथार्थ्यमपि पुनर्यथार्थज्ञानसंवादेनैव ज्ञेयं तद्याथार्थ्यमपि पुनस्तथेत्यनवस्थेत्यर्थः । विसंवादाभावोपपादनाय असञ्जातबाधेत्युक्तम् । यदि बाधः स्यात्तर्हि विसंवादिप्रमाणं स्यान्न चासावस्तीत्यर्थः । **तदापातात्** याथार्थ्यावधारणापातात् । **विज्ञानस्य** ब्रह्मज्ञानस्य । **तदिति** । वेदान्तजनितज्ञानस्य **याथार्थ्येत्यर्थः** । **तदेव** विषयसत्यतावधारणमेव । **सामर्थ्यात्** वेदान्तजन्यज्ञानसामर्थ्यादिव तद्विषयसत्यतावधारणमिति शेषः । **सामर्थ्यं** विषयसत्यतानिश्चायकत्वरूपं सामर्थ्यमङ्गीक्रियत इत्यर्थः । निश्चितस्य ज्ञानस्य सामर्थ्यमिति वर्तते । **शुक्तिरजतेति** । ज्ञानमात्रस्य विषयसत्यतानिश्चायकत्वाङ्गीकारेण शुक्तिरजतज्ञानस्यापि विषयसत्यतानिश्चायकत्वापत्त्येति वाक्यशेषः । **एतस्यैवेति** । विषयसत्त्वेन यस्मिन्ज्ञाने याथार्थ्यं निश्चीयते तस्यैव यथार्थतया निश्चितस्य ज्ञानस्य विषयसत्यतानिश्चायकत्वसामर्थ्यमङ्गीक्रियत इत्यर्थः । **परस्परेति** । विषयसत्त्वे सिद्धे तेन ज्ञाने याथार्थ्यसिद्धिः, तत्सिद्धौ च तेन ज्ञानयाथार्थ्येन विषयसत्यतासिद्धिरित्यन्योन्याश्रय इत्यर्थः । **अनवस्थेति** । ज्ञाने याथार्थ्यावधारणं विषयसत्यत्वेनोच्यते । विषयसत्यतावधारणं च यथार्थतया निश्चितज्ञानान्तरसामर्थ्येनेत्युच्यते । तस्मिन्ज्ञानान्तरेऽपि याथार्थ्यं विषय-सत्यत्वेनैव निश्चेयं, तद्विषयसत्यत्वं च पुनर्यथार्थतया निश्चितज्ञानान्तरसामर्थ्येनैव निश्चेयं, तत्रापि याथार्थ्यं पुनर्विषयसत्यत्वेनैव निश्चेयं, तद्विषयसत्यत्वं पुनर्यथार्थतया निश्चितज्ञानसामर्थ्येनेत्यनवस्था द्रष्टव्या ।

कं०रा०— निश्चायकाभावेनेति । याथार्थ्यरूपं प्रमाणलक्षणं निश्चायकाभावेनासम्भवतीत्यर्थः । तस्य निश्चायकाभावमुपपादयति **तथा हीत्यादिना** । **अदुष्टेति** । अदुष्टं यत्करणं तज्जन्यत्वेनेत्यर्थः । **तस्यापीति** । अदुष्टकरणजन्यत्वस्यापीत्यर्थः । **नित्येति** । नित्यज्ञानेऽप्यदुष्टकरणतज्जन्यत्वाभावेन तत्र याथार्थ्यनिश्चया-प्रसङ्गाच्चेत्यर्थः । **अशक्येति** । दुष्टकरणाजन्यत्वस्यावधारयितुमशक्यत्वादित्यर्थः । **सुखादीति** । सुखादेः स्वसाक्षिमात्रवेद्यत्वेन तज्ज्ञाने ज्ञानान्तरसंवादस्याभावादित्यर्थः । **असञ्जातेति** । असञ्जातबाधभ्रमेष्वपि संवादा-भावस्य सत्त्वेन याथार्थ्यनिश्चयापातादित्यर्थः । किञ्च ज्ञानयाथार्थ्यनिश्चायको विसंवादाभावः । किं तत्पुरुषीय-स्तद्देशीयस्तत्कालिकोऽभिमतः उत सर्वपुरुषीयः सर्वदेशीयः सार्वकालिकः । नाद्यः अतिप्रसङ्गात् । न द्वितीयः तस्य निश्चेतुमशक्यत्वादित्याह **पुरुषदेशेति** । **विषयेति** । वेदान्तजनितविज्ञानस्य यो विषयस्तस्य सत्त्वात् तज्ज्ञानस्य याथार्थ्यविदारणमित्यर्थः । **तदेवेति** । विषयसत्यत्वमेव कथं निश्चेयमित्यर्थः । **किं ज्ञानमात्र-स्येति** । किं ज्ञानमात्रस्य सामर्थ्यं विषयसत्यत्वनिश्चायकमुत यथार्थत्वेन निश्चितज्ञानस्य सामर्थ्यमित्यर्थः । **द्वितीयेऽपीति** । यथार्थत्वेन निश्चितज्ञानसामर्थ्यं विषयसत्यत्वनिश्चायकमिति पक्षेऽपि विषयसत्यत्वेन यस्य ज्ञानस्य याथार्थ्यं निश्चीयते किं तस्यैव ज्ञानस्य सामर्थ्यमभिमतमुत ज्ञानान्तरस्येत्यर्थः । **परस्पराश्रयेति** । विषयसत्यत्वनिश्चये ज्ञानयाथार्थ्यनिश्चयस्तन्निश्चये यथार्थत्वेन निश्चिततज्ज्ञानसामर्थ्याद्विषयसत्यत्वनिश्चय इति परस्पराश्रयप्रसङ्गादित्यर्थः । **अनवस्थेति** । यथार्थत्वेन निश्चितज्ञानसामर्थ्यं विषयसविषयसत्यत्वनिश्चायकमिति पक्षे तज्ज्ञानान्तरयाथार्थ्यनिश्चयोपयुक्तविषयसत्यत्वनिश्चयो ज्ञानान्तरसामर्थ्यात् तत्रापि याथार्थ्यनिश्चयोपयुक्त-विषयसत्यत्वनिश्चयः पुनर्ज्ञानान्तरसामर्थ्यादिति स्वीकारेऽनवस्थात् प्रकृताद्यज्ञानसामर्थ्यादिति स्वीकारे तु चक्रकं स्यादिति भावः ।

श्रीनिधि०— परस्पराश्रयेति । ज्ञानसामर्थ्यसिद्धे विषयसत्यत्वसिद्धिः । तत्सिद्धौ च तत्सिद्धिरित्यन्योन्याश्रय इत्यर्थः । सोपपत्तिकमिति क्रियाविशेषणम् ।

शे०वा०— प्रवृत्तिसामर्थ्येनेति । फलसंवादेनेत्यर्थः । **तस्यापीति** । अदुष्टकरणजन्यत्वस्यापि इत्यर्थः । तदवधारकं भवज्ज्ञानयाथार्थ्यमेव वा स्यादन्यद्वा किञ्चिदिति विकल्पं मनसि निधायाद्यं दूषयति **ज्ञानेति** । ज्ञानयाथार्थ्यसिद्धावदुष्टकरणजन्यत्वसिद्धिः तत्सिद्धौ च तत्सिद्धिरित्यन्योन्याश्रयापत्तेरित्यर्थः । न द्वितीयः तदभावात् । अभ्युपेत्यापि निश्चायकान्तरभावं दोषान्तरमाह **नित्येति** । तत्रादुष्टकरणजन्यत्वाभावेऽपि प्रकारान्तरेणैव याथार्थ्यावधारणे तत एव सर्वत्र याथार्थ्यावधारणसिद्धिसम्भवान्नादुष्टकरणजन्यत्वस्य तदवधारणोपायत्वमिति भावः । **अशक्येति** । ज्ञानयाथार्थ्येनैव तदनुमाने चेतरेतराश्रयत्वमिति भावः । **सर्वत्रेति** । उदासीनवस्तुज्ञानात्प्रवृत्त्यभावेन तत्र याथार्थ्यानवधारणप्रसङ्गात् तत्राप्युपायान्तरेणैव याथार्थ्यावधारणे च तत एव सर्वत्र याथार्थ्यावधारणोपपत्तेः प्रवृत्तिसामर्थ्यकल्पनमनर्थकमिति भावः । **सुखादीति** । परसुखादेः परं प्रत्यप्रत्यक्षत्वेन सुखादिज्ञाने ज्ञानान्तरसंवादानुपपत्तेरित्यर्थः । ननु माऽस्तु परसुखादिविषयकः परस्य प्रात्यक्षिकोऽनुभवः । आनुमानिकस्तु सोऽस्त्येवेति कथं ज्ञानान्तरसंवादाभावः । किञ्च योगिनां प्रत्यक्षरूपोऽपि सोऽस्त्येवेति न तदभावोऽपीत्याशङ्क्य किमत्र यथार्थत्वेनानवधारितज्ञानान्तरसंवादोऽभिमतः किंवा तत्त्वेनावधारिततत्संवाद इति विकल्पद्वयं मनसि निधायाद्यमनूद्य दूषयति **ज्ञानमात्रेति** । द्वितीयमनूद्य दूषयति **यथार्थेति** । याथार्थ्यावधारणमपि यथार्थतयाऽवधारितज्ञानान्तरसंवादेनैव । ज्ञानमात्रसंवादस्य धारावाहिकभ्रमसाधारणत्वात् । एवं तज्ज्ञानयाथार्थ्यमपि तत्त्वेनावधारितज्ञानान्तरसंवादेनैव । एवं तदपीत्यनवस्था स्यात् । उपलक्षणमेतत् । अन्योन्याश्रयादिकमपि स्यादित्यपि द्रष्टव्यम् । नन्वसञ्जातबाधभ्रमेऽपि पुरुषान्तरीयो वा तस्यैव पुरुषस्य कालान्तरीयो वा बाधोऽस्त्येवेति न विसंवादाभावः तत्कथं तत्रातिप्रसङ्ग इत्यतो विसंवादाभावेन ज्ञानयाथार्थ्यावधारणं वदन् प्रष्टव्यः किं किञ्चित्पुरुषीयविसंवादाभावोऽभिमतः किंवा सर्वपुरुषीयः । एवं तद्देशीयबाधाभावो वा सर्वदेशीयो वा तथा तत्कालीयविसंवादाभावोऽभिमतः किंवा सर्वकालसम्बन्धी स विवक्षित इति पुरुषादिविकल्पानामाद्ये भ्रमसाधारण्यमन्त्ये दुरवधारणत्वमित्याद्यनुपपत्तीनां च प्रसक्तिरित्याह **पुरुषेति** । **किमिति** । यथार्थत्वेनानिश्चितज्ञानसामर्थ्यं विषयसत्त्वावधारकमित्यर्थः । निश्चितस्येत्यतःपरं ज्ञानस्य सामर्थ्यमिति पूरणीयम् । **आद्य इति** । विषयसत्त्वावधारकत्वेनाभिमतज्ञानमात्रसंवादस्य तत्रापि सत्त्वादिति भावः । **एतस्यैवेति** । वेदान्तजनितज्ञानस्यैवेत्यर्थः । **परस्परेति** । वेदान्तजनितविज्ञानस्य याथार्थ्यावधारणे हि तत्सामर्थ्याद्विषयसत्यत्वावधारणसिद्धिः । तदवधारणे च तेन वेदान्तजनितविज्ञानयाथार्थ्यावधारणसिद्धिरिति परस्पराश्रयप्रसङ्गादित्यर्थः । **अनवस्थादीति** । **यथार्थतया** निश्चितज्ञानान्तरसामर्थ्याद्विषयसत्यत्वावधारणे तज्ज्ञानयाथार्थ्यावधारणहेतुभूतविषयसत्यत्वावधारणस्य **यथार्थतया** निश्चितज्ञानान्तरसामर्थ्याधीनत्वात् तत्रापि यथार्थतया निश्चितज्ञानान्तरसामर्थ्यादेव विषयसत्यत्वावधारणाद्विषयसत्यत्वावधारकयथार्थतया निश्चितानवस्थितानेकज्ञानसामर्थ्यकल्पनायामनवस्था स्यादित्यर्थः । न वयं वेदान्त-

जनितविज्ञानयाथार्थ्यावधारणहेतुभूतविषयसत्यत्वावधारकज्ञानान्तरयाथार्थ्यावधारणाय विषयसत्यत्वावधारकयथार्थतयानिश्चितपूर्वज्ञानसामर्थ्यमेव विकल्पयामो येनानवस्था स्यात्किन्नाम विषयसत्यत्वावधारकयथार्थतयानिश्चितपूर्वज्ञानसामर्थ्यमेवेति कथमनवस्थेत्यत एवं तर्हि माऽस्त्वनवस्था विषयसत्यत्वावधारकज्ञानान्तरयाथार्थ्यावधारणाय विषयसत्यत्वावधारकपूर्वज्ञानयाथार्थ्यावधारणापेक्षायामन्योन्याश्रयत्वम् । एवं त्रयाणां परस्परापेक्षायां चक्रकत्वं तज्ज्ञानयाथार्थ्यनिश्चयाय तज्ज्ञानयाथार्थ्यनिश्चयापेक्षायामात्माश्रयत्वमवर्जनीयमेवेत्याशयेनानवस्थादीत्यादिपदमिति द्रष्टव्यम् ।

वा०र०— निश्चायकान्तराभाव इति । नञ्रहितः पाठः । **दोषान्तरम्** । अदुष्टकरणजन्यत्वस्य याथार्थ्यावधारकत्वपक्ष इति योज्यम् । ननु अन्यदेव तत्र याथार्थ्यावधारकमित्यत आह **तत्रेति** । **आनुमानिकस्त्विति** । मुखगत उच्चत्वनीचत्वादिना तदनुमानसम्भवात् इति । **कालान्तरीयो बाधोऽस्त्येवेति** । उपलक्षणं चैतत् । देशान्तरगतस्यापि यन्मया रजतत्वेन तत्र दृष्टं सा शुक्तिकैवेति बोधात् अनेकशक्तिशकलान्येव पथि पश्यतः सम्भवत्येवेत्यपि ज्ञेयम् । अत एव तद्देशीयबाधाभावो वेति भ्रमसाधारणमिति च वक्ष्यति । **तद्देशीयबाधाभावो वेति** । अनेन मध्यदीपिकान्यायेन विसंवादपदं बाधपरत्वेन व्याख्यातं भवति । **आद्ये भ्रमसाधारण्यमिति** । आद्यस्याद्य इति योज्यम् । **अन्त्ये** इत्यत्रापि आद्यस्यान्त्य इति योज्यम् । पुरुषमाश्रित्य प्रथमविकल्पीयपक्षद्वयदूषणं देशकालावाश्रित्य प्रवृत्तविकल्पद्वयेऽपि द्रष्टव्यमित्याशयेनोक्तमित्यादीति । आदिपदेनोक्तविकल्पद्वये प्रत्येकदूषणभूतभ्रमसाधारणदुरवधारणत्वयोः सङ्ग्रहः । तयोरपि पूर्वविकल्पीयभ्रमसाधारणदुरवधारणत्वोक्त्यैव सङ्ग्रहसम्भवेऽपि तत्तदुपाधिभेदात् पृथक्ग्रहणम् । अत एवानुपपत्तीनां इति बहुवचनं युक्तम् । एतेन पक्षत्रयसाधारण्यात् इत्यनुपपत्त्योश्चेति वक्तव्यं इत्यनुपपत्तिः परास्ता । प्रत्येकमनुपपत्तिप्रतिपादनानुसारेण आदिपदस्य बहुवचनस्य च प्रयोगोपपत्तिरिति ज्ञेयम् । **संवादस्येति** । सामर्थ्यस्येत्यर्थः । किञ्चित् तथैव पाठः । पूर्वज्ञानेत्यत्र वेदान्तजनितविज्ञानेत्यर्थः । एवमुत्तरत्रापि । **एवं त्रयाणामिति** । अन्योन्याश्रयत्रयपरिहाराय त्रयाणामेव परस्परापेक्षाऽभ्युपेयते तर्हि चक्रत्वमित्यर्थः । तत्परिहाराय स्वस्य एव स्वापेक्षाङ्गीकारे आदिपदसङ्ग्राह्यान्तरमाह **बहस्येति** (?) । क्षायां चात्मेति पाठः ।

स०व्र०— ज्ञानयाथार्थ्येनेति । अदुष्टकरणजन्यत्वे ज्ञाते ज्ञानयाथार्थ्यज्ञानं, ज्ञानयाथार्थ्ये ज्ञाते तज्ज्ञानमित्यन्योन्याश्रयत्वमित्यर्थः । **तद्ग्रहापत्तिरिति** । याथार्थ्यग्रहापत्तिरित्यर्थः । **तत्तद्याथार्थ्यावधारणे इति** । यस्य यथार्थज्ञानस्य संवादः अङ्गीक्रियते तत्र ज्ञाने याथार्थ्यावधारणे करिष्यमाणे यथार्थज्ञानान्तरसंवादापेक्षा, तद्याथार्थ्यावधारणार्थं पुनरिति अनवस्थेत्यर्थः । किं च किं कस्यचित् पुरुषस्य वा बाधाभावः, सर्वेषां वा । नाद्यः । भ्रमेऽपि तदनुमानापातात् । न द्वितीयः । सन्दिग्धासिद्धेः । एवं कस्मिंश्चिद्देशे वा सर्वदेशे वेति पक्षद्वये दूषणं पूर्ववत् । एवं कस्मिंश्चित्काले वा सर्वकाले वेत्यादिविकल्पानुपपत्तेश्चेत्याह **पुरुषेति** । **परस्परेति** । यथार्थतया निश्चितस्यैव ज्ञानस्य सामर्थ्यात् विषयसत्त्वावधारणं, सति तस्मिन्

याथार्थ्यावधारणमिति परस्पराश्रय इति भावः । **अनवस्थाऽऽदीति** । ज्ञानान्तरस्यापि याथार्थ्यावधारणं ज्ञानान्तरसामर्थ्यादित्येवमनवस्थेत्यर्थः । पूर्वज्ञानसामर्थ्यात् तदवधारणाङ्गीकारे च आदिशब्दोक्तान्योन्याश्रयः । व्यक्तित्रयाङ्गीकारे चक्रकमिति द्रष्टव्यम् ।

विठ्ठल०— ज्ञानान्तरसंवादो नाम सफलं ज्ञानलक्षणविजातीयसंवादो वेति विकल्पं हृदि निधायाद्यं दूषयति **सुखादीति** । द्वितीयं निराह **ज्ञानमात्रेति** । **पुरुषदेशकालेति** । तथा हि सकलपुरुषदेशकालसम्बन्धिविसंवादाभावोऽभिप्रेतो वा उत कतिपयपुरुषदेशकालसम्बन्धिविसंवादाभावो वा । नाद्यः, दुरवधारणत्वात् । न द्वितीयः, अतिप्रसङ्गादिति भावः । **एतस्यैवेति** । वेदान्तजनितविज्ञानस्येत्यर्थः । सामर्थ्यादिति पूर्वेणान्वयः । **परस्परेति** । विषयसत्यत्वनिश्चये वेदान्तवाक्यजनितविज्ञानयाथार्थ्यनिश्चयः । तन्निश्चये सत्येव तत्सामर्थ्यात् सत्यत्वनिश्चय इत्यन्योन्याश्रयप्रसङ्गादित्यर्थः । **अनवस्थाद्यापातादिति** । यथार्थज्ञानान्तरस्य याथार्थ्ये च तद्विषयसत्यत्वेन तत्सत्यत्वं च यथार्थज्ञानान्तरसामर्थ्येनेत्याद्यनवस्था । वेदान्तजनितज्ञानं विषयसत्यत्वावधारणहेतुभूतयथार्थज्ञानान्तरस्य तद्विषयत्वं तद्वेदान्तजनितविज्ञानसामर्थ्येनेति पुनर्मूलानुसारेणैव अनवस्थापरिहारे चक्रकप्रसङ्ग इति भावः ।

॥ इति निश्चायकाभावप्रसङ्गपरिहारस्य उभयत्र साम्यता ॥

* * *

॥ अथ प्रामाण्यस्य ज्ञप्तौ स्वतस्त्वमपि उभयत्र समानम् ॥

९४ सु०— अथ मन्येत 'स्वत एव विज्ञानानां प्रामाण्यग्रहः, बाधेन क्वचिदपोद्यते । न च ब्रह्मज्ञानस्य बाधः सम्भवति, यथाशक्ति परीक्षायामपि तददर्शनात्, निर्मूलशङ्कायाश्च अनुदयात्, निरवधिकस्य निस्साक्षिकस्य बाधस्यादर्शनात्, अवध्यादिस्वीकारे च तस्यैव ब्रह्मत्वेन बाधितुमशक्यत्वादि'ति, तदेतत्समानमस्मन्मतेऽपि । विवृतश्चायमर्थस्तत्र तत्रेत्युपपन्नं याथार्थ्यस्य प्रमाणलक्षणत्वमिति ।

परि०— **स्वत एवेति** । अन्यानपेक्षज्ञानग्राहकादेवेत्यर्थः । **ब्रह्मज्ञानस्येति** । वेदान्तजनितज्ञानस्य ब्रह्मविषयकस्येत्यर्थः । **परीक्षायामिति** । सजातीयविजातीयविसंवादाख्यबाधान्वेषणरूपपरीक्षायां क्रियमाणायामपीत्यर्थः । **निर्मूलशङ्कायाः** ब्रह्मज्ञानं प्रमाणं अप्रमाणं नेति शङ्काया इत्यर्थः । **निरवधिकस्येति** । यत्किञ्चिदप्यनवलम्बमानस्येत्यर्थः । **निस्साक्षिकस्येति** । अननुव्यवसितस्य इत्यर्थः । **अवध्यादीति** । बाधालम्बनस्य बाधविषयकसाक्षिणश्च स्वीकार

इत्यर्थः । **तत्रतत्रेति** । 'प्रत्यक्षवच्च प्रामाण्यं स्वत एवागमस्य हि' इति जिज्ञासाधिकरणे तथा 'तत्प्रामाण्यं च साक्षितः', 'तत्प्रामाण्यं यथा साक्षी स्थापयत्येवमेव ही'त्यादिना प्रकृतिनये । तथाऽऽनुमानिकपादे 'यदि साक्षी स्वयम्भातो न मानं केन गम्यते । अक्षजादेश्च मानत्वं' इत्यादिना वैशेषिकाधिकरणे 'वैधर्म्याच्च न स्वप्नादिवत्' इत्यादिव्याख्यावसरादौ च तत्र तत्रेत्यर्थः ।

वं०प०— शङ्कया: ब्रह्मज्ञानस्यापि बाधो भविष्यतीत्येवंरूपायाः । **इतीति** । तथा च वेदान्तजन्यज्ञाने याथार्थ्यावधारणं भविष्यतीत्यर्थः । **सममिति** । तथा च घटादिज्ञानेऽपि याथार्थ्यरूपप्रामाण्यस्य स्वतस्त्वाङ्गीकारात् यथाशक्तिपरीक्षायामपि बाधादर्शने स्वत एव प्रामाण्यग्रहो भविष्यतीति न किञ्चिदनुपपन्नमित्यर्थः ।

शे०वा०— नन्वेवं शुक्तिरजतादिज्ञानस्यापि स्वत एव प्रामाण्यप्रसङ्ग इत्यतः प्रामाण्यस्वतस्त्वस्यौत्सर्गिकत्वेनापवादाभावनिबन्धनत्वाच्छुक्तिरजतादिज्ञाने चापवादकसद्भावान्न तत्प्रामाण्यप्रसङ्ग इत्याशयेनाह **बाधेनेति** । तर्हि तद्वदेव ब्रह्मज्ञानेऽपि बाधादेव प्रामाण्यापवादोऽस्त्वित्यतः किमत्र क्लृप्तो बाधः प्रामाण्यापवादकत्वेनाभिमतः किंवा कल्प्यः स इति विकल्पं मनसि निधायाद्यं प्रत्याह **न चेति** । द्वितीयं दूषयति **निर्मूलेति** । ज्ञानस्य डोलायमानत्वादिरूपतत्कल्पकाभावान्न बाधकल्पना सम्भवतीत्यर्थः । अन्यथा सर्वत्र तादृशशङ्काप्रसङ्गात् सकललोकव्यवहारोच्छेदः स्यादिति भावः । ब्रह्मज्ञानस्य बाधो न सम्भवतीति वस्तुस्थितिमात्रमुक्तम् । इदानीमङ्गीकृत्यापि बाधं ब्रह्मणः सत्यत्वमुपपादयति **निरवधिकस्येति** । न हि रजतं नेत्येव क्वचिद्बाधः किन्त्विदं नेति । तथा च वेदान्तजनितविज्ञानस्य बाधमङ्गीकुर्वाणेनापि बाधावधिभूतं तत्त्वं वाच्यम् । तदेव चास्माकं ब्रह्म । एवं बाध्यस्य विपरीतप्रमारूपस्य ज्ञानत्वेन ज्ञातृसापेक्षत्वात् तदभावे बाधस्यानुपपत्तिः सद्भावे च तस्यैव ब्रह्मत्वमिति न ब्रह्म बाधितुं शक्यमित्याशयः । अबाध्यादीत्यादिपदेन साक्षिपरिग्रहः । इतीत्यस्य अथ मन्येतेत्यनेन सम्बन्धः । तर्हि स्वत एव तत्र ज्ञानयाथार्थ्यावधारणसम्भवान्न लक्षणस्यासम्भवित्वमिति समाधिसाम्यमिति परिहरति **तदेतदिति** । स्यादेवं यदि ब्रह्मज्ञानवज्जगतोऽपि बाधाभावः स्यात् । न चासावस्ति । नेह नानेत्यादिश्रौतस्य विमतं दृश्यत्वादित्याद्यनुमानस्य च बाधस्य सत्त्वादित्यत आह **विवृतश्चायमर्थ इति** । **तत्र तत्रेति** । 'मिथ्यात्वं यदि दुःखादेस्तद्वाक्यस्याग्रतो भवेत्', 'भ्रमत्वे त्वियमुक्तिश्च तदन्तःपातनान्न हि', 'दृश्यत्वाद्विमतं मिथ्या स्वप्नवच्चेदियं च मे'त्यादिना पूर्वत्रोत्तरत्र चेत्यर्थः ।

वा०र०— स हि ज्ञानेत्यत्र स इत्यस्य परिहारेत्यर्थः । **अर्थशब्दस्य ग्रहणेऽपि इति** । गत्यर्थधातुनिष्पन्नार्थशब्दस्यापि गतिकर्मवाचित्वात् ग्रामस्य च गतिकर्मतया गमनेऽतिव्याप्तिः स्यादेव । गमनमात्रग्रहणेनार्थशब्दस्य विषयार्थत्वे प्रामायां छिदादौ अतिव्याप्तितदभावोऽपीति सूचितम् । **अर्यताव्याख्यानमिति मूलम्** । गत्यर्थानां ज्ञानार्थत्वन्यायमालम्ब्येत्यर्थः । **तर्हीति** । शब्दे याथार्थ्यस्यामुख्यत्वाङ्गीकारेत्यर्थः ।

स०व्र०— ननु यथाशक्तिपरीक्षायां तदर्शनेऽपि बाधः किं न स्यादित्याशङ्क्यत इत्यत आह **निर्मूलमिति** । अस्तु वा भ्रमः । न तथाऽपि ब्रह्मणस्तत्त्वहानिरित्याह **निरवधिकस्येति** । **विवृतश्चेति** । 'प्रत्यक्षवच्च प्रामाण्यं स्वत एवागमस्य हि' इत्यादिनेति शेषः ।

विठ्ठल०— **ब्रह्मज्ञानस्येति** । वेदान्तजनितस्येति योज्यम् । असम्भावितं हि ब्रह्मज्ञानस्य बाधः निरालम्बनस्य द्रष्टृशून्यस्य बाधस्यादर्शनात् । अवध्यादिस्वीकारे चावध्यादिभूतमेव ब्रह्म सत्यमेवेति कथं तज्ज्ञानस्य बाध इत्याशयवानाह **निरवधिकस्येति** । **तदेतत्समानमिति** । स्वत एव ज्ञानानां प्रामाण्यमित्यादि समानमिति भावः । **तत्रतत्रेति** । 'प्रत्यक्षवच्च प्रामाण्यं स्वत एवागमस्य ही'ति । तत्प्रामाण्यं च साक्षितः इत्यादावित्यर्थः ।

॥ इति प्रामाण्यस्य ज्ञप्तौ स्वतस्त्वमपि उभयत्र समानम् ॥

॥ इति उपायान्तराभावः ॥

॥ इति अद्वैतिनाऽपि अस्वार्थस्य निर्वक्तव्यत्वम् ॥

॥ इति प्रमाणस्य ज्ञेयाव्यभिचारित्वं विकल्पदूषणेन स्पष्टयति ॥

॥ इति प्रमाणसामान्यलक्षणस्य परीक्षा ॥

* * *

॥ अथ प्रमाणविभागपरीक्षा ॥

॥ अथ मुख्यामुख्ययाथार्थ्यवत्तया भावकरणरूपप्रमाणद्वैविध्यस्य युक्तता ॥

९५ **सु०**— तन्मुख्यं ज्ञानशब्दयोरिति न युक्तम्, तथा सति ज्ञानवच्छब्दस्यापि केवलत्वापत्तेः; इत्याशङ्क्य सोपपत्तिकं परिहरति **ज्ञानार्थ इति** ।

अनु०— ज्ञानार्थे ज्ञेयता मुख्या शब्दार्थे तदनन्तरम् ।

यस्मात् ज्ञानार्थे ज्ञानविषये ज्ञेयता मुख्या शब्दार्थे शब्दविषये तदनन्तरं ज्ञेयता-ऽमुख्येति यावत् । तस्माज्ज्ञान एव याथार्थ्यलक्षणं प्रामाण्यं मुख्यं, शब्दे तु अमुख्यम् । तथा च न तस्य केवलत्वापत्तिरित्यर्थः ।

ज्ञानार्थेष्वर्थता मुख्येति प्रकृतत्वाद्वक्तव्येऽर्थताऽपि गतिकर्मसु विद्यत इति गतौ अतिव्याप्तिः तदवस्थेत्याशङ्कानिरासाय ज्ञेयतेत्यर्थताव्याख्यानं कृतम् । इदमुक्तं भवति ।

न ज्ञानसमकक्षतया शब्दे याथार्थ्यं मुख्यम्, किन्तु करण(मात्रा)त्रयापेक्षया । ज्ञान एव मुख्यं याथार्थ्यं, करणेष्वपि निर्धारणायां शब्दे मुख्यम् । तदेते परममुख्यमुख्ये एकीकृत्य तन्मुख्यं ज्ञानशब्दयोरित्युक्तमिति ।

परि०— प्रकृतत्वादिति । 'अर्थत्वमर्यतैव स्यादि'ति पूर्ववाक्ये अर्यतेत्यस्य प्रस्तुतत्वात् । ज्ञानार्थेष्वर्यता मुख्येति वक्तव्य इत्यर्थः । **अर्यतापीति** । न केवलमभिधेयत्वपर्यायमर्थत्वं किन्तु तद्व्याख्यानत्वेनोक्तार्यतापीत्यर्थः । ऋ गताविति धातोः कर्मणि ऋहलोर्ण्यदिति प्राप्तण्यत्प्रत्ययापवादत्वेन 'अर्यःस्वामिवैश्ययोः' इत्यनेनोक्तयत्प्रत्यये भावप्रत्यये च अर्यतेति भवति । सा च गमनक्रियाकर्मसु गम्येषु ग्रामादिषु वर्तते । अतोऽत्र ऋ गतावित्यत्र गतिपदेन न गमनक्रिया विवक्षिता किन्तु ये गत्यर्थास्ते ज्ञानार्था इति ज्ञानमेव विवक्षितमिति भावेनार्यता ज्ञेयतेति व्याख्या(तं । अतो न क्रि?)नं कृतमित्यर्थः । तेन 'न क्रियार्थेषु सा मते'(त्येतद्यु)त्याद्युक्तमिति भावः । एवं हि 'तन्मुख्यं ज्ञानशब्दयोरि'ति प्रागुक्तविरोध इत्यतो भावमाह **इदमुक्तं भवतीत्यादिना वारयितुमित्यन्तेन** । अयमर्थो व्याख्यातव्य इत्युक्तमेव व्यनक्ति **ज्ञान इत्यादिना** ।

वं०प०— ज्ञानार्थेष्वर्यता मुख्येति । वक्तव्य इत्यन्वयः । तत्र हेतुः **प्रकृतत्वादिति** । 'अर्थत्वमर्यतैव स्यादि'ति प्रकृतत्वादित्यर्थः । **गतिकर्मस** गत्यर्थकधातुषु । **विद्यते** पठितस्तिष्ठतीत्यर्थः । **तदवस्थेति** । अर्थशब्दस्य विषयापरपर्यायवस्तुवाचकत्वाभ्युपगमे यथा गमनेऽतिव्याप्तिस्तथाऽर्थशब्दस्यार्यत्वार्थकत्वेऽप्यर्यताया गत्यर्थकधातुषु पाठादर्यमर्थं गम्यमित्यर्थस्तदनतिक्रम्य विद्यमानत्वं गतावस्तीत्यतिव्याप्तिस्तदवस्थेत्यर्थः । **ज्ञान एवं मुख्यं** परममुख्यम् ।

कं०रा०— प्रकृतत्वादिति । 'अर्थत्वमर्यतैव स्यादि'ति पूर्वत्र प्रकृतत्वादित्यर्थः । **अर्यतापीति** । गतिकर्मतापीत्यर्थः ।

शे०वा०— 'ज्ञानार्थे ज्ञेयता मुख्ये'त्युत्तरग्रन्थस्य पूर्वेण सङ्गत्यभावादानर्थक्यमित्याशङ्क्याव्यवहितपूर्वग्रन्थेन सङ्गत्यभावेऽपि व्यवहितेन तेन सङ्गतिसद्भावान्नानर्थक्यमित्याशयेनोत्तरग्रन्थं तथैवावतारयति **तन्मुख्यमिति** । तन्मुख्यं ज्ञानशब्दयोरिति ज्ञानशब्दयोर्याथार्थ्यं मुख्यमित्युक्त्या प्राप्तायाः शब्दस्य ज्ञानसमकक्ष्यत्वशङ्कायाः कथमनेन परिहारः । स हि ज्ञाने याथार्थ्यं मुख्यं शब्दे त्वमुख्यत्वमित्युक्त्या भवेत् । न चैवमत्रोच्यते किन्तु ज्ञानार्थे ज्ञेयता मुख्या शब्दार्थे त्वमुख्येत्येवोच्यते । तथा चासङ्गतिरित्यत उक्तं **सोपपत्तिकमिति** । ततश्च ज्ञानशब्दगतयाथार्थ्यमुख्यत्वामुख्यत्वोपपत्तित्वेन तदर्थगतज्ञेयतामुख्यत्वामुख्यत्वस्य कथनात् तस्य च ज्ञानशब्दगतयाथार्थ्यमुख्यत्वामुख्यत्व एव पर्यवसन्नत्वाद्युक्तोऽनेनोक्तशङ्कापरिहार इति भावः ।

मुख्यत्वप्रतिद्वन्द्वत्वेन अमुख्यताया एवेह वक्तव्यत्वात् 'तदनन्तर'शब्दस्तत्पर इति भावेनाह **अमुख्येति यावदिति** । **अर्थता** मुख्येति वक्तव्यतायां किन्नियामकं इत्यत उक्तं **प्रकृतत्वादितीति** । **तदवस्थैवेति** । विषयापरपर्यायवस्तुवचनस्यार्थशब्दस्य ग्रहणे प्राप्ता या गमनेऽतिव्याप्तिः साऽर्यत्वार्थकस्यार्थशब्दस्य ग्रहणेऽपि तदवस्थैवेत्यर्थः तर्हि तन्मुख्यमिति ज्ञानशब्दयोर्याथार्थ्यमुख्यत्वकथनविरोध इत्यत आह **इदमुक्तं भवतीति** ।

स०व्र०— तदवस्थेति । विषयापरपर्यायवस्तुवचनस्यार्थशब्दस्याभ्युपगमे प्राप्ता या गमने अतिव्याप्तिः सा अर्यार्थकस्य ग्रहणेऽपि तदवस्थैवेत्यर्थः ।

विठ्ठल०— गतिकर्मसु विद्यत इति । ऋगताविति धातोः यत्प्रत्यये खल्वर्यतशब्दो निष्पन्नः । स च गम्यवाची । एवं चार्यतागमनक्रियाकर्मसु ग्रामादिषु विद्यत इत्यर्थः । नन्वेवं शब्दे प्रामाण्यस्यामुख्यत्वे तन्मुख्यं ज्ञातशब्दयोरित्युक्तविरोधः । अमुख्यतायाः प्रत्यक्षानुमानयोरेष्टव्यत्वाच्छब्दमात्रस्य विशिष्यग्रहणानुपपत्तिश्चेत्यत आह **इदमुक्तं भवतीति** ।

९६ सु०— यद्वा 'तन्मुख्यं ज्ञानशब्दयोरि'त्यत्रैव अयमर्थो व्याख्यातव्यः । तथा हि । तद्याथार्थ्यं ज्ञाने मुख्यं, करणेषु त्वमुख्यम् । करणेष्वपि किमेकप्रकारमनेकप्रकारं वेति जिज्ञासायां, शब्दे मुख्यं प्रत्यक्षानुमानयोरमुख्यमित्युक्तम् ।

अत्र च शब्दशब्देन वेदमेवाधिकुरुते भगवान्मुनिः, तन्मुख्यताकथनस्यैव मीमांसोपयोगित्वात्, अन्यथा व्यर्थाया जिज्ञासायास्तत्परिहारस्य चासङ्गतिप्रसङ्गात् ।

यद्यपि ज्ञान(शब्द)शब्दौ द्वन्द्वनिर्दिष्टौ, तथाऽपि बुद्ध्या विविच्य व्याख्यानमेतदिति ।

तत्र कथं 'ज्ञाने यथार्थत्वं मुख्यं, करणेष्वमुख्यमि'त्यत आह ज्ञानार्थ इति । शब्द इत्युपलक्षणम्, प्रत्यक्षानुमानयोरपीति द्रष्टव्यम् । व्याख्यानं तु पूर्ववत् । शब्दस्य स्वशब्देनोपादानं (तु) पूर्वत्र ज्ञानसमकक्षतया·प्रतीतिं वारयितुमिति ।

परि०— मुनिः प्रमाणतत्वविचारपरो भाष्यकार इत्यर्थः । **मीमांसोपयोगित्वादिति** । मुख्यप्रामाण्यकत्वादेव वेदस्य तन्मीमांसारम्भो युक्त इत्येवंरूपेण फलवत्त्वादित्यर्थः । **अन्यथेति** । शब्दमात्रग्रहण इत्यर्थः । **जिज्ञासाया इति** । करणेष्वपि किमेकप्रकारमनेकप्रकारं वेति जिज्ञासायाः शब्दे मुख्यं प्रत्यक्षानुमानयोरमुख्यमिति परिहारस्य चासङ्गतिप्रसङ्गात् । कुत इत्यतो व्यर्थाया इति

हेतुगर्भं व्यर्थस्य चेत्यपि ध्येयम् । ननु ज्ञानशब्दयोरित्यत्र ज्ञाने मुख्यम्, करणेष्वमुख्यम्; करणेष्वपि शब्दे मुख्यम्, अन्ययोरमुख्यमित्यर्थः कथं लभ्यते इत्याशङ्कामनूद्योत्तरमाह **यद्यपीति** । बुद्ध्या विविच्येत्युपलक्षणम् । करणेष्वमुख्यम् । करणेष्वपि शब्दे मुख्यमन्ययोरमुख्यमित्यध्याहारेणेत्यपि ध्येयम् । **पूर्ववदिति** । यस्माज्ज्ञानार्थ इत्यादिकमिव इत्यर्थः । शब्द इत्यस्य शब्दादाविति व्याख्येयत्वात् पूर्ववदित्युक्तम् । न तु पूर्वकृतमेवेत्युक्तम् ।

यादु०— अन्यथा व्यर्थाया इति । करणेष्वपि किमेकप्रकारमुतानेकप्रकारमिति जिज्ञासायाः शब्दे मुख्यं प्रत्यक्षानुमानयोरमुख्यमिति परिहारस्य चासङ्गतिप्रसङ्गादित्यर्थः ।

वं०प०— अयमर्थ इति । 'ज्ञानार्थे ज्ञेयता मुख्ये'त्यनुव्याख्यानार्थो द्रष्टव्य इत्यर्थः । **अन्यथा** वेदरूपशब्दस्य यदि मुख्यतामनभिप्रेत्य शब्दशब्देन वेदो न गृह्यते, तर्हि तद्याथार्थ्यं करणेऽपि किमेकप्रकारमनेकप्रकारं वेति जिज्ञासायाः, शब्दे मुख्यं प्रत्यक्षानुमानयोरमुख्यमिति परिहारकथनस्य व्यर्थत्वेनासङ्गतिः स्यात्, तेन ज्ञायते शब्दशब्देन वेद एवोच्यत इति । **द्वन्द्वेति** । ज्ञानशब्दयोरिति द्वन्द्वेत्यर्थः । ननु यद्वेति पक्षे ज्ञानार्थ इत्यनुव्याख्यानं व्यर्थमापन्नमित्यत आह **तत्र कथमिति** । नन्वस्मिन्व्याख्याने अनुप्रमाणार्थेऽमुख्येति सामान्यतो वाच्यं तत्र शब्दस्यैव किमर्थं कण्ठत उपादानमित्यत आह **शब्दस्येति** । **पूर्वत्र** 'तन्मुख्यं ज्ञानशब्दयोरि'त्यत्र । **समकक्ष्यतयेति** । शब्दस्येति शेषः ।

कं०रा०— तन्मुख्यतेति । वेदयाथार्थ्यमुख्यताकथनस्यैव वेदमीमांसोऽपि योगित्वादित्यर्थः । **अन्यथेति** । तन्मुख्यं ज्ञानशब्दयोरित्यत्र शब्दशब्दस्य वेदेतरशब्दपरत्वे याथार्थ्यं करणेष्वपि किमेकप्रकारमुत अनेकप्रकारमिति व्यर्थाया जिज्ञासायाः शब्देऽमुख्यमितिवत्परिहारस्य च वेदमीमांसानुपयोगित्वेनासङ्गति-प्रसङ्गादित्यर्थः । **यद्यपीति** । तन्मुख्यं ज्ञानशब्दयोरिति ज्ञानशब्दौ द्वन्द्वे एव निर्दिष्टौ । तथा च तद्याथार्थ्यं ज्ञाने मुख्यं करणेषु त्वमुख्यं करणेष्वपि शब्देऽमुख्यमिति व्याख्यानमयुक्तमिति यद्यपि तथापि द्वन्द्वनिर्दिष्टो ज्ञानशब्दो बुद्ध्या विविच्य तद्व्याख्यानं कृतमित्यदोष इति भावः । **व्याख्यानं त्विति** । ज्ञेयतायां ज्ञानस्योपाधित्वेन ज्ञानार्थे ज्ञेयतामुख्या दावक्षोदकरणविषयज्ञेयता तु तदनन्तरं ज्ञानार्थनिष्ठज्ञेयतानन्तरभाविनी अमुख्येति यावत् । शब्दादीनां ज्ञानकरणानां ज्ञेयतायां निमित्तत्वादिति व्याख्यानं पूर्ववदित्यर्थः । ननु शब्दार्थे तदनन्तरमित्यत्र शब्दशब्देन सर्वेषां करणानां विवक्षितत्वे शब्दस्य स्वशब्देनोपादानं किमर्थमित्यत आह **शब्दस्येति** । शब्दार्थे तदनन्तरमित्यत्र शब्दस्य स्वशक्तिनोपादानं तु तन्मुख्यं ज्ञानशब्दयोरिति पूर्ववाक्ये शब्दस्य या ज्ञानसम-कक्ष्यत्वप्रतीतिः प्रसक्तां वारयितुमित्यर्थः ।

श्रीनिधि०— भगवान् मुनिः श्रीमद्भारतीरमणश्रीमुख्यप्राणतृतीयावतारो रुद्रशेषगरुडादिदेवता-निकरपूजितपादपद्मो आनन्दतीर्थाभिधानो मुनिः । **ज्ञानशब्दाविति** । ज्ञापदशब्दपदे इत्यर्थः । उपलक्षणत्वे

लक्षणत्वे तदनन्तरमित्याद्येवोच्यताम् । किं शब्दग्रहणेनेत्यत आह **शब्दस्येति** । तन्मुख्यमिति पूर्वोक्त्यनुसारेण उक्तमात्रग्रहणमिति प्रतीयेत । अत एवमुक्तमिति ज्ञेयम् ।

शे०वा०— एवं ज्ञानार्थे ज्ञेयता मुख्या शब्दार्थे तदनन्तरमि'ति मूले शब्दशब्दस्वारस्यानुरोधेन 'तन्मुख्यं ज्ञानशब्दयोरि'ति द्वन्द्वनिर्देशप्राप्तायाः शब्दस्य केवलप्रमाणत्वशङ्कया निराकरणपरत्वेन ज्ञानार्थ इत्यादिमूलं व्याख्यातम् । अत्र च पक्षे 'यथार्थज्ञानजनका यथार्था युक्तयः स्मृताः' इत्युत्तरग्रन्थे युक्त्यादीनां यथार्थज्ञानजनकत्वेन हेतुना साक्षादुपपाद्यस्य करणविषयनिष्ठज्ञेयताऽमुख्यत्वस्यावश्यवक्तव्यस्य 'शब्दार्थे तदनन्तरमि'त्यत्रानुक्त्योत्तरग्रन्थानुपपत्तिर्भवति । द्वन्द्वनिर्देशमात्रेण प्राप्तोक्तशङ्कायास्तु ज्ञानार्थ इत्यादिना मूलेनैव परिहार इति पूर्वत्रापरितोषं मनसि निधाय शब्दार्थे तदनन्तरमिति मूलस्थशब्दशब्दस्योपलक्षणत्वमङ्गीकृत्यापि ज्ञानार्थ इत्यादिमूलमन्यथा योजयितुं 'तन्मुख्यं ज्ञानशब्दयोरि'ति द्वन्द्वनिर्देशप्राप्तशब्दकेवलप्रामाण्यशङ्कया-स्तद्वाक्यव्याख्यानादेव निरास इत्याशयेन पक्षान्तरमारचयति **यद्वेति** । ननु प्रत्यक्षादिमात्रस्येव न शब्दमात्रस्यापि यथार्थज्ञानजनकत्वमस्ति तद्विशेषस्येव प्रत्यक्षादिविशेषस्यापि तदस्तीत्ययुक्त एवायं विभाग इत्यत आह **अत्र चेति** । ततश्चेन्द्रियलिङ्गयोरिव शब्दविशेषस्य वेदस्य सर्वथाऽयाथार्थ्याभावाद्युक्तो विभाग इति भावः । कुत इत्यतस्तत्र हेतुमाह **तन्मुख्येति** । **जिज्ञासाया इति** । करणेष्वपि किमेकप्रकारमुतानेकप्रकारमिति जिज्ञासायाः शब्दे मुख्यं प्रत्यक्षानुमानयोरमुख्यमिति परिहारस्य चेत्यर्थः । **व्याख्यानं तु पूर्ववदिति** । यस्माज्ज्ञानार्थे ज्ञानविषये ज्ञेयता मुख्या शब्दार्थे शब्दादिविषये तदनन्तरं ज्ञेयताऽमुख्येति यावत्तस्माज्ज्ञान एव याथार्थ्यलक्षणं प्रामाण्यं मुख्यं, शब्दादिषु त्वमुख्यमिति पूर्ववदित्यर्थः । शब्दशब्दस्य प्रत्यक्षाद्युपलक्षणत्वे प्रथमातिक्रमे कारणाभावेनेतरोपलक्षकतया प्रत्यक्षस्यैव ग्रहणसम्भवे कुतस्तत्परित्यागेनेतरोपलक्षकतया शब्दस्यैवोपादान-मित्यत आह **शब्दस्येति** । स्वशब्देन स्ववाचकशब्दशब्देनेत्यर्थः ।

वा०र०— **अनुक्त्येति** । अनुक्तिप्राप्त्येत्यर्थः । **उत्तरग्रन्थानुपपत्तिरिति** । प्रागुक्तत्वाभावेन तदनुप-पादनग्रन्थस्यानपेक्षत्वादिति भावः । भवतीत्यनन्तरं गतशब्दार्थः इत्यत्र अवश्यवक्तव्यकरणविषयनिष्ठज्ञेयतायाः अमुख्यत्वमेवोच्यते इत्येवाङ्गीकार्यमिति पूरणीयम् । नन्वेवं तस्यावश्यवक्तव्यत्वोक्तिपरत्वे द्वन्द्वनिर्देशमात्रेण प्राप्तोक्तशङ्कायाः परिहारकान्तराभावेन तत्परिहाराभावप्रसङ्गः इत्यत आह **द्वन्द्वनिर्देशमात्रेणेति** । मूलेनैव परिहारः । ततो ज्ञानार्थे इत्यादिमूलस्य न तत्परतावश्यकीति शेषः । **सर्वथाऽयाथार्थ्याभावादिति** । अयाथार्थ्यस्य सर्वथाभावादेकदेशेऽप्यभावादित्यर्थः । इन्द्रियलिङ्गपदाभ्यां असर्वज्ञवाक्यमपि उपलक्षणीयम् । तथा च इन्द्रियलिङ्गासर्वज्ञवाक्यानां इति सिद्ध्यति । अयं च व्यतिरेकदृष्टान्तः । इन्द्रियादीनां अयथार्थवत् वेदस्यापि अयथार्थ्यं सर्वथा नास्तीति ज्ञेयम् ।

स०व०— **अन्यथेति** । करणेष्वपि किमेकप्रकारं, किं वा अनेकप्रकारमिति जिज्ञासायाः शब्दे मुख्यम्, प्रत्यक्षानुमानयोरमुख्यमिति परिहारस्य चासङ्गतिप्रसङ्गादित्यर्थः । ननु द्वन्द्वस्योभयपदार्थप्राधान्यात्

ज्ञानशब्दयोश्च द्वन्द्वनिष्ठत्वात् उभयत्र याथार्थ्यं मुख्यमेव किं न स्यादित्यत आह **यद्यपीति** । ननु करणमात्रे ज्ञेयतोपाधिनिमित्तत्वेनैव ज्ञेयविषयीकारित्वमेकप्रकारमेव । तत्कथं मुख्यामुख्यविभाग इति चेन्न । प्रत्यक्षाद्यपेक्षया आगमस्य जात्या प्राबल्याभिप्रायेण तन्मुख्यत्वोक्तिरित्यदोषः । **व्याख्यानं पूर्ववदिति** । 'शब्दार्थे तदनन्तरम्' इत्यत्र **शब्दार्थे** शब्दविषये ज्ञेयता **तदनन्तरं** अमुख्येति यावत् । **उपलक्षितयोः** प्रत्यक्षानुमानयोः । शब्दापेक्षयाऽपि अमुख्येति व्याख्यानं पूर्ववत् । **शब्दस्येति** । **स्वशब्देन** स्ववाचकशब्देन । **पूर्वत्र** 'तन्मुख्यं ज्ञानशब्दयोः' इत्यत्र । न च 'करणार्थे तदनन्तरमि'त्युक्तेऽपि ज्ञानसमकक्षत्वनिराससम्भवेन स्वशब्देनोपादानं व्यर्थमिति वाच्यम् । तत्र शब्दस्य ज्ञानसमकक्ष्यत्वस्योक्तत्वात्, अत्र करणशब्दः शब्दातिरिक्तकरणपर इत्यप्युपपत्तेः । पूर्ववदिति पाठे पूर्वव्याख्याने शब्दार्थे ज्ञेयताऽमुख्या कुतः । ज्ञानसमकक्ष्यतया उपात्तत्वेन तद्वत् मुख्यैव किं न स्यादित्यतः 'ज्ञानार्थे' इत्यादिवाक्यं तन्निरासार्थं प्रवृत्तम् । द्वितीयव्याख्यानं करणे ज्ञेयताऽमुख्या कुतः इति शङ्कानिरासार्थं प्रवृत्तम् । तत्र लक्षणया शब्दशब्दः करणमात्रपरः । एवं च सति पूर्ववत् ज्ञानसमकक्ष्यत्वशङ्का चेत्प्राप्ता तदा शब्दस्य स्वशब्देनोपादानात् न ज्ञानसमकक्ष्यत्वमिति व्याख्येयम् ।

विठ्ठल०— ननु प्रत्यक्षादिनार्थमुपलभ्य रचितस्य पौरुषेयागमस्य कथं ततः प्राबल्यमित्यत आह **शब्दशब्देनेति** । **अत्र मुनिः** भगवानाचार्यः । **मीमांसोपयोगित्वादिति** । वेदस्य मुख्यप्रामाण्यकत्वात् तन्मीमांसारम्भो युक्त इत्येवं मीमांसाफलोपपादनरूपोपयोगवत्वादित्यर्थः । **अन्यथेति** । वेदशब्दस्येतरपरत्वे करणेऽपि याथार्थ्यं किमेकप्रकारमिति जिज्ञासायास्तत्परिहारस्य च मीमांसानुपयोगित्वेन व्यर्थतया असङ्गति-प्रसङ्गादित्यर्थः । **ज्ञानसमकक्ष्यत्वप्रतीतिमिति** । बुद्ध्या विवेकेन वाक्यभेदज्ञापनद्वारा ज्ञानसमकक्ष्यत्वप्रतीतिं वारयितुमित्यर्थः ।

९७ सु०— 'ज्ञाने मुख्यं याथार्थ्यं, करणेष्वमुख्यम्, तत्रापि शब्दे मुख्यमि'त्युक्तम् । तत्र ज्ञानकरणयोर्याथार्थ्यस्य मुख्यत्वामुख्यत्वोपपादनाय तद्विषययोर्ज्ञेयताय(ां)ा मुख्या-मुख्यत्वे हेतुतयोक्ते । तदुपपादनार्थमाह यथार्थेति ।

अनु०— यथार्थज्ञानजनका यथार्था युक्तयः स्मृताः ॥

सोपस्कराणि वाक्यानि भवन्ति । तेन ज्ञानं साक्षाद्यथार्थमित्यादौ पठितव्यम् ।

बहुवचनमाद्यर्थे । युक्त्यादय इत्यर्थः । तेन जनका इत्युपपन्नम् ।

अव्ययीभावस्य क्लीबाव्ययत्वं छन्दस्तुल्यत्वेनानाश्रित्य यथार्था इत्युक्तम्, कथञ्चि-द्बहुव्रीहितामाश्रित्य वा, यद्वा भावप्रधानाद्यथार्थशब्दान्मत्वर्थेऽर्श आदित्वादच् याथार्थ्यो-पेता इत्यर्थः ।

तदयमर्थः । ज्ञानमेव हि विषयस्य ज्ञेयस्य ज्ञेयतायां साक्षादुपाधिर्भवति, ज्ञातताया निराकरिष्यमाणत्वात् । अतस्तद्विषयस्य (एव) ज्ञेयत्वं मुख्यमिति ज्ञानस्यैव मुख्यतो याथार्थ्यम्, युक्त्यादिकरणानि तु विषयस्य ज्ञेयतायाम् उपाधिभूतं ज्ञानं जनयन्तीति तद्विषयस्य ज्ञेयत्वममुख्यम्, तत एव तेषां याथार्थ्यमप्यमुख्यमिति ।

परि०— तदुपपादनार्थमिति । तयोरवान्तरसाध्यपरमसाध्ययोरुपपादनार्थमित्यर्थः । नन्वत्र युक्तिरेव श्रुता न तु ज्ञानं करणानि वा तत्कथं तदुपपादनार्थमाहेत्युक्तिरित्यत आह **ज्ञानमित्यादि । बहुवचनमाद्यर्थ इति** । आदिशब्दार्थे बहुवचनं ज्ञापकमित्यर्थः । तेन 'फणां च सप्तानामि'त्यादाविव युक्तय इत्यत्र प्रकृतिप्रत्यययोर्मध्ये 'यत्रानवसरोऽन्यत्रे'ति न्यायेनादिपदमध्याहार्यमिति भावेनाह **युक्त्यादय इत्यर्थ इति** । तथा च युक्तिश्च आदी च युक्त्यादय इति बहुवचनोपपत्तिरिति भावः । केचित्तु प्रोद्गातृणां चमसभक्षणमित्यत्रेव युक्तिशब्दोऽजहल्लक्षणया आदिपदार्थद्वयं लक्षयित्वा तद्वाचकमादिपदं लक्षयतीति लक्षितलक्षणया युक्त्यादय इत्यर्थ इत्युक्तं इत्याहुः । युक्तिशब्द एवाजहल्लक्षणया आदिशब्दं लक्षयति बहुवचननिर्वाहायेत्यन्ये । एवं हि करणगतयाथार्थ्यस्यामुख्यत्वोपपादनमात्रस्यैव न लाभः किन्त्वन्यदप्यनुकूलितमित्याह **तेनेति** । अन्यथा हि जनका इत्यस्य युक्तिशब्दविशेषणतया स्त्रीलिङ्गत्वापातेन 'प्रत्ययस्थात्कात्पूर्वस्यात इदाप्यसुपः' इति सूत्रेणेत्वे सति जनिका इति स्यादिति भावः । नन्वर्थं नातिवर्तत इति यथार्थमिति प्रागुक्तरीत्या यथार्थशब्दस्याव्ययीभावतया 'स नपुंसकं' 'अव्ययीभावश्चे'ति सूत्राभ्यां नपुंसकत्वाव्ययत्वाभ्यां भाव्यतया यथार्थमिति वक्तव्ये कथं यथार्था इत्युक्तिरित्यत आह **अव्ययीभावस्येति । कथञ्चिद्बहुव्रीहितामिति** । विवृतमेतदुपाधिखण्डनटीकाभावदीपिकायां चन्द्रिकाकारैः । यथाशब्दस्य सादृश्यार्थत्वं उपेत्य यथा सदृशः अर्थो यस्य तद्याथार्थं अर्थस्य ज्ञानादेश्चाबाधितत्वमेव सादृश्यमित्यादिवदद्भिः । यथाशब्दस्यानतिक्रमार्थत्वोक्तिरव्ययीभावसमासपक्ष एव । 'यथाऽसादृश्य' इति सूत्रे सादृश्यव्यतिरिक्तेऽर्थे यथाशब्दस्याव्ययीभावत्वोक्तेः । अस्फुटत्वादाह **तदयमर्थ इति । साक्षादुपाधिरिति** । अव्यवधानेन निमित्तमित्यर्थः । ननु ज्ञाततैव साक्षात्तत्रोपाधिरित्यत आह **ज्ञातताया निराकरिष्यमाणत्वादिति** । 'न परिच्छेदकार्येव प्रमाणमिति च प्रमे'त्यत्रैवोत्तरत्र । तथा 'न च प्रमाणतोऽन्या स्यात् प्रमितिर्नाम कुत्रचिदि'त्यादिना भक्तिपादे चेति भावः ।

यादु०— ननु युक्तिशब्दस्य स्त्रीलिङ्गत्वेन तद्विशेषणस्य जनका इत्यस्यापि स्त्रीलिङ्गत्वात् 'प्रत्ययस्थात्कात्पूर्वस्यात इदाप्यसुप' इतीत्वस्य प्राप्त्या जनिका इति स्यादित्यत आह **बहुवचनमिति** । युक्तिशब्दः प्रमाकरणयोः प्रत्यक्षानुमानयोरजहत्स्वार्थ एव छत्रिन्यायेन प्रयुज्यते । तत्र च प्रमाणं बहुवचननिर्देश इत्यर्थः । तया चादिशब्दाभावेऽपि तदर्थोऽत्रावगम्यत इति भावः । **तेन जनका इति** । ननु युक्तिशब्दस्य बहुवचननिर्देशरूपज्ञापकबलेनादिशब्दार्थलक्षकत्वेऽपि 'यष्टीः प्रवेशये'त्यादाविव स्त्रीलिङ्गत्वानपगमात् कथं तद्विशेषणे जनकशब्दे स्त्रीलिङ्गकार्याभावः । उच्यते । अनियतलिङ्गानां विशेषणपदानां विशेष्यपदलिङ्गत्वमेवेति नियमो न सर्वत्र । 'अहमेवेदं सर्वोऽस्मि', 'अजानता महिमानं तवेदमि'त्यादौ व्यभिचारात् । सर्वमहिमशब्दयोः पुल्लिङ्गत्वेऽपि तद्विशेषणयोरिदंशब्दयोर्नपुंसकत्वात् । किन्तु लिङ्गानामर्थधर्मत्वमिति पक्षे क्वचिद्विशेष्यपदप्रतिपाद्यार्थलिङ्गत्वमप्यस्ति । ततश्च सर्वमहिमशब्दप्रतिपाद्ययोः सर्वत्वमहिमत्वयोरर्थयोर्नपुंसकत्वात् तद्विशेषणयोरिदंशब्दयोर्नपुंसकतोपपद्यते । यथोक्तं बृहद्भाष्ये भगवत्पादैः । 'इदमिति पूर्णत्वविशेषणम् । अजानता महिमानं तवेदमितिवदि'ति । उक्तं च गीताभाष्यटीकायाम् । भूतं महदीश्वरं चेति भूतमहेश्वरमिति वाक्यव्याख्यावसरे भावं याथार्थ्यमिति व्याख्यानापेक्षया नपुंसकमिति । एतेनेदंशब्द एवेयं व्यवस्था नान्यत्रेति शङ्कानवकाशः । अत एव बृहद्भाष्योदाहृतप्रमाणे 'इदमादिस्त्रिधा मत' इत्यादिशब्दप्रयोगः । तदिहात्रापि युक्तिशब्दप्रतिपाद्यानुप्रमाणसमुदायरूपार्थधर्मभूतं यत्पुलिङ्गं तदेव जनकशब्दस्य लिङ्गमित्यभिप्रायः । ननूक्तोदाहरणे विशेष्यपदशक्यार्थलिङ्गत्वमेव विशेषणपदस्य, न तु प्रकृत इव लक्ष्यार्थलिङ्गत्वमिति चेन्न । लाघवेन विशेष्यपदप्रतिपाद्यलिङ्गत्वस्यैवाङ्गीकर्तुमुचितत्वात् । न चैवं गम्भीरायां नद्यां घोष इत्यत्र नदीपदलक्ष्यस्य तीरस्य नपुसङ्कत्वाद्गम्भीरपदेऽपि नपुंसकलिङ्गापत्तिः । अभियुक्तप्रयोगे सति निमित्तानुसरणं, न तु निमित्तमस्तीति प्रयोगोऽभियुक्तानां, तथा सति बहुविप्लवापत्तेः । आचार्यश्च सर्वज्ञशिखामणितयाऽभियुक्ततम एवेति युक्तं तत्प्रयोगे उक्तनिमित्तानुसरणमिति सम्प्रदायः । ननु 'अव्ययीभावश्चे'ति सूत्रेणाव्ययीभावसमासे क्लीबत्वमव्ययत्वं च विवक्षितमतो यथार्थमिति वक्तव्यं, कथं यथार्था इत्युक्तिरित्यत आह **अव्ययीभावस्येति** । **कथञ्चिद्बहुव्रीहितामिति** । यथाऽनतिक्रान्ता अर्था यैस्ते यथार्था इति बहुव्रीहितामित्यर्थः । यद्यप्यनतिक्रमार्थकयथाशब्दयोगे 'यथाऽसादृश्ये' इति विशेषसूत्रेण विहितमव्ययीभावं विहायानेकमन्यपदार्थे' इति सामान्यसूत्रविहितबहुव्रीह्याद्याश्रयणमनुचितम् । तथाऽपि 'यथार्था प्रतीतिरि'त्याद्यभियुक्तप्रयोगबलेन बहुव्रीह्याद्याश्रयणमित्याशयेन कथञ्चिदित्युक्तम् । **साक्षादिति** । इदं चोपाधिशब्दस्य लाभाद्युपाधिना कृतमित्यादौ निमित्तेऽपि प्रयोगात्करणसाधारण्यनिरासाय । ननु ज्ञानजन्यज्ञातताधारत्वरूपज्ञेयतायां ज्ञाततैव साक्षादुपाधिर्न ज्ञानमित्यत आह **ज्ञाततायाः इति** । 'न परिच्छेदकार्यैव प्रमाणमिति च प्रमे'त्यस्मिन्नेव पादे सङ्क्षेपेण 'न च प्रमाणतोऽन्या स्यात्प्रमितिर्नाम कुत्रचित् । मानाभावाद्गौरवाच्च कल्पनायाः किमेतया' इति भक्तिपादे विस्तरेण च ज्ञाततायाः निराकरिष्यमाणत्वात् ज्ञेयता नोक्तरूपा, किन्तु स्वरूपसम्बन्धविशेषरूपा ज्ञानविषयतैव । तत्र च ज्ञानमेव साक्षादुपाधिरिति भावः ।

वं०प०— बहुवचनमाद्यर्थ इति । नन्वत्राद्यर्थे बहुवचनस्य जसो न तावच्छक्तिरस्ति । बहुषु बहुवचनमिति बहुत्वस्यैव बहुवचनवाच्यत्वेनाद्यर्थस्य तद्वाच्यत्वाभावात् । किञ्च यदि बहुवचनस्याद्यर्थकत्वं तदा युक्तय इत्यस्य युक्त्यादीत्येव प्राप्त्या युक्त्यादय इत्यर्थलाभो न स्यात् । नापि लक्षणा । सुब्विभक्तौ लक्षणाऽनङ्गीकारात् । तस्मादेतत्कथमिति चेदुच्यते । युक्तिप्रातिपदिकस्यैवाद्यर्थे लक्षणा, तथा च युक्तिप्रातिपदिकस्याद्यर्थलक्षकत्वे किं ज्ञापकमिति चेत् । युक्तय इति बहुवचनमेवेति वदामः । यदि युक्तिप्रातिपदिकमाद्यर्थलक्षकं न स्यादेकस्यामेव युक्तौ युक्तय इति बहुवचनं न स्यात् । तेन ज्ञायते युक्तिप्रातिपदिकमाद्यर्थलक्षकमिति । तथा च **बहुवचनमाद्यर्थे** युक्तिप्रतिपादिकमाद्यर्थे लक्षणया इत्यस्य ज्ञापकम् । यद्वाऽऽद्यर्थ इति भावप्रधानो निर्देशः । तथा च बहुवचनमेव युक्तिप्रतिपादिकस्याद्यर्थत्वे ज्ञापकम् । अन्यथा तदनुपपन्नं स्यादित्यर्थः । अनेनैकस्यामेव युक्तौ बहुवचनायोग इति मुख्यानुपपत्तिर्लक्षणबीजभूताऽस्तीति सूचितं भवतीति ज्ञातव्यम् । ननु यथार्थेत्यस्याव्ययीभावसमासत्वादव्ययीभावश्चाव्ययीभावेऽप्यव्ययं स्यादित्यव्ययसंज्ञायां 'स नपुंसकं, यस्याव्ययीभावः स नपुंसकं स्यादि'त्युक्तत्वेन यथाक्रममित्यादिवत् यथार्थमिति वाच्ये यथार्था युक्तय इति कथमुक्तमित्यत आह **अव्ययीभावस्येत्यादि** । अव्ययत्वे सति क्लीबत्वम् क्लीबसहितमव्ययत्वं वा क्लीबाव्ययत्वम् । क्लीबत्वमव्ययत्वं चेति यावत् । **बहुव्रीहितामिति** । यथाऽनतिक्रान्ता अर्था यैस्ते इति बहुव्रीहिर्नाव्ययीभाव इत्यर्थः । **भावेति** । याथार्थ्या इति भावप्रधानेत्यर्थः ।

कं०रा०— ननु 'यथार्थज्ञानजनका यथार्था युक्तयः स्मृता' इत्यनेन युक्त्यादीनां ज्ञेयत्वोपाधिभूतज्ञानजनकतया तद्विषयस्य ज्ञेयत्वममुख्यमतस्तेषां याथार्थ्यमप्यमुख्यमित्येवोपपाद्य तेन तु ज्ञानविषयस्य ज्ञेयत्वं मुख्यमित्युपपादनपूर्वकं ज्ञानयाथार्थ्यस्य मुख्यत्वमतः कथमुभयोपपादनपरत्वेनायं ग्रन्थोऽवतारित इत्यत आह **सोपस्कराणीति** । उपस्करसहितानि वाक्यानि भवन्ति तेन ज्ञानं साक्षाद्यथार्थं स्यात् ज्ञेयतायामुपाधित इति वाक्यं यथार्थज्ञानजनका इति वाक्यात्पूर्वं पठितव्यमित्यर्थः । **बहुवचनमिति** । युक्तय इति बहुवचनं वृध्यः स्पसनोरित्यादाविवाद्येऽर्थे तेन युक्त्यादय इत्यर्थः । सिद्धश्चेत्यतः सर्वकरणसङ्ग्रह इति भावः । युक्त्यादय इत्यर्थकथनस्य प्रयोजनान्तरमप्याह **तेनेति** । युक्तय इत्यस्य युक्त्यादय इत्यर्थकत्वेन यथार्थज्ञानजनका इत्येतदुपपन्नमन्यथा युक्तिविशेषणत्वेन स्त्रीलिङ्गत्वादिहापि प्रत्ययस्थात्कात्पूर्वस्यात इदाप्यसुप इति इत्वे यथार्थज्ञानजनका इत्येव निर्देष्टव्यत्वेन यथार्थज्ञानजनका इत्येतदनुपपन्नं स्यादिति भावः । ननु यथाशब्दस्य अनतिक्रमवाचिनोऽर्थशब्देनाव्ययीभावसमासे तस्याव्ययीभावश्चेत्यव्ययत्वेनाव्ययादाप्सुप इति सुपो लोपे प्राप्ते नाव्ययीभावादतोम्त्वपञ्चम्या इत्यमादेशेन भाव्यमव्ययीभावश्चेति क्लीबत्वाच्च अतोमित्युद्भावेन भाव्यं तथा चोभयथापि यथार्थमिति वक्तव्ये कथं यथार्था इत्युक्तमित्यत आह **अव्ययीभावस्येति** । छन्दः कल्पत्वेनेति स्ववाक्यस्येति शेषः । **कथञ्चिदिति** । यथा सदृशः अबाधितोऽर्थो येषामिति कथञ्चिद्बहुव्रीहितामाश्रित्य वा याथार्थ्य इत्युक्तमित्यर्थः । **यद्वेति** । भावप्रधानाद्याथार्थोपराद्यथार्थशब्दान्मत्वर्थे अर्श आदिभ्योऽचिति अर्श आदित्वादच् तथा च याथार्थ्य इत्यस्य याथार्थ्योपेता इत्यर्थ इति भावः ।

श्रीनिधि०— सोपस्कराणि साध्याहाराणि । **जनका इत्युपपन्नमिति** । तथा विश्रुतलिङ्गानुसारेण इत्वं स्यादिति चेन्न । दृष्ट्वा' महिमानं तवेदमित्यादौ भगवत्पादैरन्यत्र स्पष्टं व्याख्यातत्वात् । अव्ययीभावश्च अव्ययश्चाव्ययीभावो नपुंसकं स्यात् । अव्ययीभावश्च अव्ययीभावोऽप्यव्ययं स्यादिति स्मरणात् क्लीबाव्ययत्वे स्यातामित्यत आह **अव्ययीभावस्येति** । **कथञ्चित् बहुव्रीहितामिति** । सदृशशब्दस्य सापेक्षत्वेन सामर्थ्याभावात्कथञ्चिदित्युक्तम् ।

शे०वा०— तदिति । ज्ञानकरणविषयनिष्ठज्ञेयत्वमुख्यत्वामुख्यत्वोपपादनपूर्वकं तद्धेतुत्वोपपादनार्थमित्यर्थः । नन्वत्र ज्ञाननिष्ठयाथार्थ्यमुख्यत्वं प्रति हेतुतयोक्तस्य ज्ञानविषयनिष्ठज्ञेयतामुख्यत्वस्यानुपादानान्न तदुपपादनार्थत्वमस्य वाक्यस्येत्यत आह **सोपस्कराणीति** ।

ननु युक्तेरेकत्वाद्युक्तय इति **बहुवचनमनर्थकम्** । प्रत्यक्षादिकरणविषयनिष्ठज्ञेयताया अमुख्यत्वमुपपादयितुं प्रवृत्तेऽस्मिन्वाक्ये प्रत्यक्षादीनां त्रयाणामपि यथार्थज्ञानजनकत्वेन याथार्थ्यस्य वक्तव्यत्वाद्युक्तिमात्रस्य यथार्थज्ञानजनकत्वेन याथार्थ्योपादानानुपपत्तिश्च । स्त्रीलिङ्गयुक्तिविशेषणत्वे जनकशब्दस्य 'प्रत्ययस्थात्कात्पूर्वस्यात इदाप्यसुप' इति ककारात्पूर्वस्याकारस्येकारे जनिका इत्येव भवितव्यत्वाज्जनका इत्यस्यानुपपत्तिश्चेत्यतो भवेदेवं यद्यत्र युक्तिशब्दो युक्तिमात्रपरः स्यान्न चैवं, किं तर्हि यथा छत्रिणो गच्छन्तीत्यत्र छत्रिशब्दः छत्रिसहचरितेष्वच्छत्रिष्वजहत्स्वार्थलक्षणया प्रवर्तते, यथा वा 'सप्तमी शौण्डैः' 'कडाराः कर्मधारय' इत्यादौ शौण्डशब्दः कडारशब्दश्च स्वार्थसहचारिषु धूर्तादिषु तथा प्रवर्तते । एवं युक्तिशब्दोऽपि स्वार्थसहचारिणि प्रत्यक्षादावजहत्स्वार्थलक्षणया प्रवर्तत इत्यङ्गीकारात् । न चात्र ज्ञापकाभावः । छत्रिणः शौण्डैः कडारा इत्यादिबहुवचनस्येव युक्तय इति बहुवचनस्यैव तत्र ज्ञापकत्वात् । अत एव न तद्वैयर्थ्यमपीत्याशयवानाह **बहुवचनमिति** । आद्यर्थे युक्तिशब्दस्याजहत्स्वार्थलक्षणया स्वार्थसहचारिणि प्रत्यक्षादौ वृत्तौ युक्तय इति बहुवचनं तात्पर्यग्राहकं प्रमाणमित्यर्थः । युक्तिशब्दस्य युक्त्यादिपरत्वादेव करणविषयनिष्ठज्ञेयताया अमुख्यत्वस्यैवानेनोपपादनान्न द्वितीयोऽपि दोष इत्याशयवांस्तृतीयदोषं परिहरति **तेनेति** । ननु युक्तिशब्दस्य बहुवचननिर्देशरूपज्ञापकबलेनादिशब्दार्थलक्षकत्वेऽपि यष्टीः प्रवेशयेत्यादाविव स्त्रीलिङ्गत्वानपगमाद्विशेषणानां च विशेष्यनिघ्नत्वात्कथं स्त्रीलिङ्गयुक्तिशब्दविशेषणजनकशब्दे स्त्रीलिङ्गकार्याभाव इति चेत् । उच्यते । युक्तिशब्दस्यादिशब्दार्थलक्षकत्वे शब्दतः स्त्रीलिङ्गत्वेऽप्यर्थतः पुंस्त्वात् अनियतलिङ्गानां विशेषणानां च विशेष्यनिघ्नत्वनियमेऽपि 'क्वचित्पदार्थशेषः स्यात् क्रियाशेषः क्वचिद्भवेत् । क्वचित्तद्भावशेषः स्यादिदमादिस्त्रिधा स्मृतः' इत्यनुशासनबलात् 'अजानता महिमानं तदेवम्' इत्यत्र गीतायां महिमशब्दस्य पुलिङ्गत्वेऽपीदमित्यस्य तदर्थभूतमहत्त्वविशेषणत्वस्य, 'इदं सर्वोऽस्मि' इति बृहदारण्यके च 'इदमिति पूर्णत्वविशेषणम्' इति बृहद्भाष्योक्तरीत्येदंशब्दस्य सर्वपदतदर्थभूतपूर्णविशेषणत्वासम्भवेऽपि तद्धर्मभूतपूर्णत्वविशेषणतायास्तण्डुलानिदं पचतीत्यादौ पचनादिक्रियाविशेषणत्वस्य च दृष्टत्वात् । 'भूतं महदीश्वरं चे'ति भूतमहेश्वरमिति गीताभाष्यव्याख्यानावसरे भावं याथार्थ्यमिति व्याख्यानापेक्षया नपुंसकमिति टीकाकारैरप्यस्य प्रकारस्याश्रयणेन

तन्नियमस्यौत्सर्गिकत्वात् । स्मृतौ चेदमादिरित्यादिपदेन विशेषणत्वावच्छिन्नस्य सर्वस्यापि ग्रहणाल्लाघवेन विशेष्यपदप्रतिपाद्यलिङ्गत्वस्यैव प्रयोजकत्वेन, गौरवेण विशेष्यपदशक्यार्थलिङ्गत्वस्यातथात्वादिहापि युक्तिशब्दप्रतिपाद्यभूतयुक्तिप्रत्यक्षागमरूपपुलिङ्गार्थविशेषणत्वेन जनका इत्यस्योपपन्नत्वात् । न चैवं गम्भीरायां नद्यामित्यत्र नदीपदलक्ष्यस्य तीरस्य नपुंसकत्वात् तद्विशेषणीभूतगम्भीरपदेऽपि नपुंसकलिङ्गापत्त्या गम्भीरे नद्यामित्यनिष्टप्रयोगापत्तिरिति वाच्यम् । अनुशासनस्य प्रयोगानुरोधित्वेन तदुन्नेयप्रयोगाभावेऽप्रवृत्तेः । अवश्यं चैतदेवम् । अन्यथा ग्रामं गच्छतीत्यादावपि कर्मण्यणित्यादिलक्षणप्रवृत्त्यापत्त्या ग्रामगाम इत्याद्यनिष्टप्रयोगस्याप्यापातादिति दिक् ।

ननु 'यथाऽसादृश्ये' इत्यनतिक्रमार्थकयथाशब्दस्यार्थशब्देनाव्ययीभावसमासविधानात् 'अव्ययीभावश्चे'ति अव्ययीभावस्याव्ययत्वविधानात् 'अव्ययीभावश्चे'ति सूत्रान्तरेण तस्य नपुंसकत्वस्यापि विधानाद्यथार्थं युक्तय इति भवितव्यम्, यथार्था युक्तय इति तु कथमित्यतः 'सर्वे विधयः छन्दसि विकल्प्यन्ते' इति वचनादाचार्यवचनस्यापि छन्दस्तुल्यत्वेन क्लीबत्वाद्यभावोपपत्तेर्नानुपपत्तिरित्याह **अव्ययीभावस्येति** । क्लीबत्वाश्रयणेऽप्यव्ययत्वानाश्रयणे यथार्थानीति बहुवचनप्रसङ्गादव्ययत्वाश्रयणेऽपि क्लीबत्वानाश्रयणे यथार्थमिति प्रसङ्गादुभयथाऽपि यथार्था इति प्रयोगानुपपत्तिरित्युभयस्याप्यनाश्रयणोक्तिरिति द्रष्टव्यम् । छन्दःकल्पत्वाश्रयणं सति गत्यन्तरे न युक्तमिति पूर्वत्रारुच्या पक्षान्तरमाह **कथञ्चिदिति** । यथाऽनतिक्रान्ता अर्था यैस्ते यथार्था इति बहुव्रीहितामित्यर्थः । नन्वनतिक्रमार्थकयथाशब्दयोगेऽव्ययं विभक्तीति यथापदार्थत्वेनाव्ययीभावस्यैव विधानाद्विशेषसूत्रविहितमव्ययीभावं विहायानेकमन्यपदार्थ इति सामान्यसूत्रविहितबहुव्रीह्याश्रयणं कथमित्यतो यथार्था प्रतीतिर्यथार्थानुभव इत्यभियुक्तप्रयोगसद्भावाद्विशेषसूत्रविहिताव्ययीभावपरित्यागेन सामान्यसूत्रविहितबहुव्रीह्याश्रयणमुचितमिति भावेन कथञ्चिदित्युक्तम् । यद्वैतदस्वरसादेवाह **यद्वेति** । **भावप्रधानादिति** । लक्षणया भावप्रतिपादकादित्यर्थः । यत्तु केषाञ्चिद्याथार्थ्यमिव मानमित्यत्रत्ये यथार्था युक्तय इत्यत्रत्ये च यथार्थशब्दे यथा सदृशोऽर्थो यस्य तद्यथार्थमिति यथा सदृशोऽर्थो येषां ते यथार्था इति च सादृश्यार्थकस्य यथाशब्दस्य बहुव्रीहिरेव समासः । न च सादृश्यानिरुक्तिः । 'प्रमेयत्वादिसाधारणधर्मेण सादृश्यस्य भ्रमसाधारणत्वादत्यन्तसादृश्यस्य चासम्भवित्वादिति वाच्यम् । सत्तया सादृश्यस्याभ्युपगमात् । अत एव न भ्रमेतिऽव्याप्तिः । तत्र ज्ञानस्य सत्त्वेऽप्यर्थस्यासत्त्वेन ज्ञानार्थयोः सत्तया सादृश्यस्याभावात् । न च यथाऽसादृश्ये इति सादृश्यार्थकस्य यथाशब्दस्य समासनिषेधात् समासानुपपत्तिरिति वाच्यम् । तस्य निषेधस्याव्ययीभावविषयकत्वेन बहुव्रीह्यनिषेधकत्वात् । अर्थं नातिवर्तत इति यथार्थमित्यादिटीकाकारीयं वचनं तु फलितप्रदर्शनपरतया व्याख्यातव्यम् । ज्ञानार्थयोः सादृश्यकथने ज्ञानस्यार्थानतिक्रमस्यावश्यकत्वादिति व्युत्पादनम् । तत्तु समासान्तरस्यासामर्थ्यादिप्रतिहतत्वात् । अत एव यथार्थानुभवः प्रमेत्यत्र किं याथार्थ्यमर्थसादृश्यमित्यादिः कस्यचित्प्रश्नोऽनुपपन्नः । यथाशब्दस्य पदार्थानतिवृत्तिवाचित्वमङ्गीकृतमेव । कथञ्चिद् बहुव्रीहितामाश्रित्यैवेत्यादिनिरवकाशटीकाग्रन्थास्वारस्यं सोढ्वा कृतमिति द्रष्टव्यम् । ननु न ज्ञानार्थे ज्ञेयताया मुख्यत्वं युज्यते

हेतोरभावात् । कथं च युक्त्यादीनां **यथार्थज्ञानजनकत्वकथनेन** तद्विषयनिष्ठज्ञेयताया अमुख्यत्वमुपपादितं भवतीत्यत आह **तदयमर्थ इति** । **साक्षादिति** । लाभाद्युपाधिना कृतमित्यादावुपाधिशब्दस्य निमित्तेऽपि प्रयोगात् तत्साधारणोपाधित्वनिरासाय साक्षादित्युक्तम् । ज्ञानविषयत्वरूपज्ञेयत्वान्तर्गतत्वेन तच्छरीरघटकता उपाधिरित्यर्थः । ननु ज्ञानजन्यज्ञातताधारत्वरूपविषयनिष्ठज्ञेयतायां ज्ञाततैव साक्षादुपाधिर्न तु ज्ञानमित्यत आह **ज्ञातताया इति** । **निराकरिष्यमाणत्वादिति** । 'न परिच्छेदकार्यैव प्रमाणमिति च प्रमा' इत्यादिनाऽस्मिन्नेव पादे सङ्क्षेपेण 'न च प्रमाणतोऽन्या स्यात्प्रमितिर्नाम कुत्रचिदि'त्यादिना भक्तिपादे च विस्तरेणेति शेषः । तया च ज्ञातताया असिद्धेर्नोक्तरूपा ज्ञेयता किन्तु स्वरूपसम्बन्धविशेषरूपा ज्ञानविषयतैव । तत्र च ज्ञानमेव साक्षादुपाधिरिति भावः ।

वा०र०— **तर्हि तद्धेतुत्वोपपादनार्थं इत्यर्थ इति** । उक्तमुख्यत्वामुख्यत्वयोः ज्ञानकरणनिष्ठ-याथार्थ्यमुख्यत्वामुख्यत्वहेतुत्वोपपादनार्थमित्यर्थः । **अनुपादानादिति** । तद्वाचकपदाश्रवणादिति भावः । **न तदुपपादनार्थत्वमिति** । तद्धेतुत्वोपपादनार्थत्वमित्यर्थः । पूर्वोक्तपरामर्शात् । सप्तमीशौण्डैः इत्येतत्सूत्रीयमञ्जर्यनुसारेणाह **यथा छत्रिण इति** । आदिपदेनार्धर्चाः पुंसि च फणां च सप्तानां इत्यादि सङ्ग्रहो व्याख्येयः । कडारशब्दश्चेत्येतदपि उपलक्षणं अर्धर्चाशब्दस्येति ज्ञेयम् । **तथा प्रवर्तत इति** । अजहत्स्वार्थलक्षणया प्रवर्तते इत्यर्थः । **प्रत्यक्षादौ वृत्तावित्यादि** । अत्र प्रत्यक्षादावित्यन्तेनाद्यर्थः इत्यस्य व्याख्यानं विशिष्टं शेषपूरणेन योजनमिति विवेकः । **विशेष्यनिघ्नत्वनियमेऽपीति** । अस्य तन्नियमस्य औत्सर्गिकत्वात् इति वक्ष्यमाणेनान्वयः । औत्सर्गिकत्वस्य उपपादनं **क्वचित् पदार्थेत्यादि** । क्रियाविशेषणत्वोदाहरणात् प्राक् भावविशेषणत्वोदाहरणं तु स्वग्रन्थोक्तरीत्यैव उदाहरणद्वयलाभादिति बोध्यम् । **गीतायामिति** । भाष्यादौ विचाराभावात् गीतायामिति स्वीयोत्प्रेक्षानुसारेणोक्तं यच्छ्रेय एतयोरेकं तन्म इत्यत्रापि श्रेय अधिक इति पुलिङ्गेन व्याख्यानं चोपलक्षणया ज्ञेयम् । **बृहद्भाष्येति** । षष्ठाध्यायस्थेति शेषः । पचनादि क्रियते । तण्डुलानां इदं पचनं इत्यादिबाधादिति भावः । **गीताभाष्येति** । नवमाध्यायस्थेति शेषः । **व्याख्यानेति** । यद्यपि 'परम्भावमजानन्तो मम भूतमहेश्वरं' इत्येतत् नवमाध्यायगतवाक्यव्याख्यानावसरे भावं याथार्थ्यमिति न व्याख्यातं भाष्ये । तथापि परम्भावमजानन्तो ममाव्ययमनुत्तमं इति सप्तमस्थवाक्यव्याख्यावसरे भावं याथार्थ्यमिति भाष्ये व्याख्याततत्वात् । तद्वदत्रापि भावपदस्य याथार्थ्यमिति व्याख्यानं सिद्धं इत्याशयेन व्याख्यानापेक्षयेति गीताभाष्यटीकायामुक्तमिति ज्ञेयम् । **स्मृतौ चेति** । अनुशासनतयोक्तबृहदारण्योदाहृत-स्मृतावित्यर्थः । **पदप्रतिपाद्येति** । शक्यलक्ष्यार्थसाधारण्याय प्रतिपाद्येत्येवोक्तं **प्रयोजकत्वेनेति** । विशेषणत्वे इति शेषः । **अतथात्वादिति** । विशेषणत्वाप्रयोजकत्वादित्यर्थः । अभिधानलक्षणाः कृत्तद्धितसमासलक्षणाः इति परिभाषामाश्रित्य समाधत्ते **अनुशासनस्येति** । (एतच्च) कृत्तद्धितसमासानां अभिधाधीनत्वादिति प्रमाणशब्दस्याधिकरणे प्रयोगाभावकथनपरपूर्वमूलटीकायां व्यक्ताधिकरणे व्युत्पादितं चेदम् । अव्ययीभावश्चेति प्रथमाध्यायगतमधिहरि इत्यादौ अव्ययत्वप्रापकम् । द्वितीयगतं नपुंसकविधायकम् । **भवितव्यमिति** । यद्यपि

यथार्थमिति रूपापत्त्युपपादनार्थं अव्ययीभावस्य नपुंसकत्वमात्रं वाच्यम् । नपुंसकत्वे यथार्थानीति बहुवचनप्रसङ्गात् अव्ययत्वमप्याश्रित्योक्तम् । **यथार्था इति** । स्त्रीलिङ्गापवादार्थे निर्मक्षिकं इत्यादाविव नपुंसकत्वमप्याश्रितम् । अत एवोभयानाश्रयणं मूलोक्तमुपपादयिष्यति **सर्वे विधयः छन्दसीति** । षष्ठी-युक्तछन्दसि वा इत्यत्रत्य वेत्यस्यैव व्यत्ययो बहुलं इत्यादि प्रपञ्चः । सर्वे विधयः इत्येतदपि वेत्येतत् मूलं इत्यादिकं आकरे व्यक्तम् । उपपादयिष्यते च एतत् उत्तरत्र तत्तत्स्थलेऽस्माभिः । **यथार्थानीति** । ज्ञानानीति बहुवचनम् । प्राप्नोत्येवं यथार्थमिति एकवचनस्य सर्वत्राव्ययत्वे सति वा प्रसङ्गादिति भावः । अव्ययत्वमात्राश्रयणेऽपि अव्ययादाप् इत्यनेनापो लोपे प्राप्ते तदपवादेन नाव्ययीभावात् इत्यनेन अमादेश-प्राप्त्या पञ्चमीं विना सर्वविभक्तिषु यथार्थमित्येव रूपप्राप्त्या युक्तयो यथार्थाः इति स्त्रीलिङ्गबहुवचनाप्राप्तिरित्येवं इति भावेनाह **अव्ययत्वेति** । कुतो यथाशब्दयोगेऽव्ययीभावविधानविधिः इत्यत आह **यथापदार्थ-त्वेनेति** । यथाशब्दस्य सूत्रे उपादानात् तच्छब्दार्थत्वेनेत्यर्थः । अत्रानतिक्रमार्थकस्य यथाशब्दस्य बुद्ध्या विवेकेनान्वयानुपपत्तिरभिप्रेतेति नानन्वयशङ्कावकाशः इति ध्येयम् । पादे च विस्तरेणेति चशब्दयुक्तः । तदयमर्थः । **ज्ञानमेव हि साक्षादिति** मूलम् । अनेनैव ज्ञेयविषयीकारित्वं च साक्षादिति यत्र पद्धत्यादौ उक्तिः तत्र साक्षात् ज्ञेयं स्वेनोपाधिना यत् ज्ञेयं इति साक्षात् ज्ञेयविशेषणमिति सूचितम् । यत् विषये ज्ञेयता साक्षात् अस्तीति यावत् । साक्षात् ज्ञेयविषयीकारि ज्ञानसाधनत्वेनेत्यत्रापि ज्ञानं प्रति साक्षात् ज्ञेयत्वोक्त्या ज्ञानद्वारा विषये ज्ञेयता इत्येव लभ्यते । तथा च ज्ञानद्वारा ज्ञेयत्वोपेतविषयविषयीकारित्वमिति फलितं भवति इत्यादिरूपेणार्थो ज्ञेयः । ज्ञेयविषयीकारित्वे साक्षात्त्वं परम्परात्वं च विशेषणम् । यथाव-स्थितार्थविषयत्वस्य उभयत्रापि साम्यात् इत्याद्युत्तरमूलविरोधात् इति ज्ञेयम् । **प्रतिपत्त्यनुबद्धतयेति** । साक्षादित्यस्य व्यापारानुबन्धतयेति साधनत्वेन इत्यस्यार्थः । इति टीकाकाराणां अभिप्रायकथनं चोक्ताभि-प्रायत्वेन कथञ्चित् व्याख्येयम् । इह प्रकरणे ज्ञानेन्द्रियकरणे च प्रामाण्यमुख्यत्वामुख्यत्वप्रयोजकतया विषये ज्ञानेन्द्रियादीन् प्रति मुख्यत्वामुख्यत्वे निरूपिते । ते कथं मातापितृभूतौ देवदत्तादेवदत्तश्च । तौ प्रति व्यवधानमपुरस्कृत्यैव पुत्रे पुत्रतायाः मुख्यत्वस्यैव सत्त्वादिति चेत् । न ज्ञेयशब्दार्थान्तर्गतसम्बन्धस्य स्वनिरूपकत्वेन ज्ञानोपस्थापकतया ज्ञेयत्वे उक्तरीत्या मुख्यत्वामुख्यत्वयोः कल्पनावकाशेऽपि पुत्रशब्दार्था-न्तर्गतसम्बन्धस्य स्वनिरूपकतया मातृपस्थापकत्वाभावेन साक्षात्त्वासाक्षात्त्वविभागकल्पनानवकाशेन माता-पितरौ प्रति पुत्रत्वस्य मुख्यत्वामुख्यत्वविभागाप्रसक्तेः । अधिकं तु तन्मुख्यं ज्ञानशब्दयोः इत्येतत् तत्त्वनिर्णयोदाहृतवाक्यव्याख्यानटीकोपपादनावसरे अस्माभिर्निरूपितमस्ति तद्रीत्या अत्रापि ज्ञेयम् ।

•

स०व्र०— सोपस्कराणीति । साध्याहाराणीत्यर्थः । युक्तेरेकत्वात् युक्तयः इति बहुवचनानुप-पत्तिः । (यथार्थजनका इत्यस्य) युक्तिविशेषणत्वे प्रत्ययस्थात्कात्पूर्वस्यात इकारे जनिका इति स्यादित्यत आह **बहुवचनमाद्यर्थे इति** । आद्यर्थे प्रमाणमिति शेषः । अयं भावः । 'छत्रिणो गच्छन्ति इत्यत छत्रिसहचरितेषु अच्छत्रिषु छत्रिशब्दस्य अजहत्स्वार्थलक्षणया प्रवृत्तिवत् युक्तिसहचरितप्रत्यक्षादौ अजहत्स्वार्थलक्षणया युक्ति-

शब्दो वर्तते । तत्र बहुवचननिर्देश एव प्रमाणमिति । अत एवोक्तं 'सप्तमी शौण्डैः' इत्यत्र पदमञ्जर्याम् । तत्र साहचर्यात् तद्धितादिषु अजहत्स्वार्थ एव शौण्डशब्दः प्रवर्तते, यथा छत्रिणो गच्छन्तीति । अत्र बहुवचननिर्देशः प्रमाणम् । अतोऽन्तरेणाप्यादिशब्दं तदर्थो गम्यत इत्याह **शौण्डादिभिरिति** । कडाराः कर्मधारय इति सूत्रे बहुवचननिर्देशात् आद्यर्थोऽवगम्यत इत्याह कडारा इतीत्यप्युक्तत्वात् । न चैवं व्याख्यानेऽपि जनका इत्यनुपपन्नम् । 'गभीरायां नद्यां घोषः' इत्यादौ तददर्शनात् इति वाच्यम् । 'क्वचित्पदार्थशेषस्स्यात् क्रियाशेषः क्वचिद्भवेत्' इति बृहद्भाष्ये उदाहृतप्रमाणानुसारेण 'इदं महिमानम्' इत्यादाविव व्याख्यानापेक्षया पुलिङ्गोपपत्तिरिति तत्त्वम् । ननु च यथार्थमिति वक्तव्ये **यथार्था** इति कथमुक्तमित्यत आह **अव्ययीभावस्येति** । **कथञ्चिदिति** । अनतिक्रमार्थस्य **यथाशब्दस्य परिग्रहे** अनतिक्रान्तः अर्थः यस्येति बहुव्रीह्या प्रमाणाव्यभिचारित्वं प्रमेयस्यैव प्राप्नोतीति यथाशब्देन अनतिक्रमविषयो ग्राह्यः इति कथञ्चिदित्युक्तम् । सादृश्यार्थकस्य परिग्रहे **असामर्थ्यं अर्थानुपपत्तिश्चेति** । यद्वा । ननु अनतिक्रमार्थकयथाशब्दयोगे यथा असादृश्य इत्यव्ययीभावस्य विधानात् विशेषसूत्रविहितमव्ययीभावं विहाय 'अनेकमन्यपदार्थे' इति सामान्यसूत्रविहितबहुव्रीह्याश्रयणमनुपपन्नम् (इत्यतः) यथार्था प्रतीतिः इति महत्प्रयोगसद्भावात् । विशेषसूत्रविहिताव्ययीभावपरित्यागेनापि सामान्यशास्त्रप्राप्तबहुव्रीह्याश्रयणमावश्यकमिति भावः । **साक्षादिति** । लघूपाधिना कृतमित्यादौ उपाधिशब्दस्य निमित्तेऽपि दृष्टत्वेन निमित्तसाधारणोपाधित्वनिरासाय साक्षादित्युक्तम् । ज्ञानविषयत्वरूपज्ञेयत्वान्तर्गतत्वेन तच्छरीरघटकत्वेन उपाधित्वमित्यर्थः । ननु विषयस्य ज्ञेयतायां साक्षादुपाधिर्ज्ञानमित्यनुपपन्नम् । ज्ञातताद्वारैव ज्ञानेन विषये ज्ञेयतासम्पादनात् । ज्ञानजनितज्ञातताऽऽधारत्वस्यैव ज्ञानविषयत्वादित्यत आह **ज्ञातताया इति** । 'न परिच्छेदकार्येव प्रमाणम्' इत्यादिनेति शेषः ।

विठ्ठल०— ननु युक्तिशब्दस्य स्त्रीलिङ्गत्वेन तद्विशेषणस्यापि स्त्रीलिङ्गत्वात् प्रत्ययस्थात्कात्पूर्वस्यात इदाप्यसुप इतीत्वस्य प्राप्त्या जनिका इति स्यादित्यत आह **बहुवचनमिति** । आदिशब्दार्थे बहुवचनं ज्ञापकमिति भावः । तेन प्रकृतप्रत्यययोर्मध्ये यत्रानवसरोऽन्यत्र न्यायेनादिशब्दोऽध्याहार्य इति भावेनाह **युक्त्यादय इति** । युक्तशब्दो जहल्लक्षणया आदिशब्दार्थं लक्षयित्वा तद्वाचकमादिपदं लक्षयतीति लक्षितलक्षणेत्यप्याहुः । ननु 'स नपुंसकम्' अव्ययीभावश्चेति सूत्राभ्यां अव्ययीभावसमासे क्लीबत्वमव्ययीभावत्वं विहितमतो यथार्थमिति वक्तव्ये कथं याथार्था इत्युक्तिरित्यत आह **अव्ययीभावस्येति** । **कथञ्चिदिति** । यथानतिक्रान्तो अर्थो यैस्ते यथार्था इति बहुव्रीहितामित्यर्थः । यद्यप्यनतिक्रमार्थकयथाशब्दयोगो असादृश्य इति विशेषसूत्रविहितमव्ययीभावं विहायानेकपदार्थ इति सामान्यसूत्रविहितबहुव्रीहित्वाश्रयणमनुचितम् । तथापि यथार्थाप्रतीतिरित्यभियुक्तप्रयोगबलेन बहुव्रीह्याश्रयणमित्याशयेन कथञ्चिदित्युक्तम् । कथमनेन याथार्थ्यायाथार्थ्ये मुख्यत्वामुख्यत्वे प्रतिज्ञेयताया मुख्यत्वामुख्यत्वयोर्हेतुता उपपादितेत्यत आह **अयमर्थ इति** । ननु ज्ञाततैव साक्षादुपाधिर्न ज्ञानमित्यत आह **ज्ञाततया अपीति** ।

चषकः— कथञ्चिद्बहुव्रीहिताममिति । विवृतमेतदुपाधिखण्डनटीकाभावदीपिकायां चन्द्रिकाकारैः यथाशब्दस्य सादृश्यार्थत्वमुपेत्य यथा सदृशः अर्थो यस्य तद्यथार्थमर्थस्य ज्ञानादेश्चाबाधितत्वमेव सादृश्यमित्यादिवदद्भिरिति स्थितम् । **साक्षादुपाधिरिति** । द्वारमन्तरेण निमित्तमित्यर्थः । ननु ज्ञानजन्यज्ञातताश्रयत्वरूपज्ञेयतायां ज्ञाततैव साक्षादुपाधिर्न ज्ञानमित्यत आह **ज्ञातताया इति** । 'न परिच्छेदकार्यैव प्रमाणमिति च प्रमे'ति प्रकृतपादे 'न च प्रमाणतोऽन्या स्यात्प्रमितिर्नाम' इत्यादि 'कल्पनायाः किमेतये'त्यन्तेन भक्तिपादे ज्ञाततायाः प्रत्याख्यास्यमानतया ज्ञेयता न दर्शितरूपा किन्तु ज्ञानविषयतारूपैव । तत्र च ज्ञानमेव साक्षादुपाधिरिति भावः ।

९८ सु०— अत्र 'यथार्थज्ञानजनका यथार्थाः' इत्युक्तिस्तु परमसाध्यमपि सूचयितुम् । युक्तेरमुख्यतायामादित्वेन ग्रहणं त्रिष्वप्यपकर्षसूचनार्थम् । आगमयुक्त्योरुत्कर्षापकर्षौ तत्र तत्र समर्थिताविति नेहोक्तम् ।

परि०— परमसाध्यमपीति । तत एव तेषां याथार्थ्यममुख्यमित्युक्तपरमसाध्यमपीत्यर्थः । अन्यथा ज्ञेयत्वमुख्यमित्यवान्तरसाध्योपपादनस्य यथार्थज्ञानजनका इत्यनेनैव प्राप्तेर्यथार्था इति न वाच्यं स्यादिति भावः । **तत्र तत्रेति** । 'प्राबल्यमागमस्यैव जात्या तेषु त्रिषु स्मृतम्' इत्यादिना तत्त्वनिर्णये श्रीमद्भाष्यादौ च तत्र तत्रेत्यर्थः ।

गु०दी०— परमसाध्यमपि सूचयितुम् इत्यत्र वेदानामेव मीमांस्यत्वमित्यर्थः ।

यादु०— परमसाध्यमपीति । तत एव तेषां याथार्थ्यमप्यमुख्यमिति परमसाध्यमित्यर्थः । अन्यथा करणविषये ज्ञेयत्वममुख्यमित्यवान्तरसाध्यस्यैवोपपादनीयत्वाद्यथार्था इत्युक्तिर्व्यर्था स्यादिति भावः । एतदनुसारेणैव पूर्ववाक्येऽपि ज्ञानस्यैव मुख्यतो याथार्थ्यमिति परमसाध्यमुक्तमिति ज्ञातव्यम् । **अमुख्यतायामिति** । अमुख्ययाथार्थ्योपेतेष्वित्यर्थः । **तत्र तत्रेति** । 'सर्वत्र शक्यते कर्तुमागमं हि विनाऽनुमा । तस्मान्न सा शक्तिमती विनाऽऽगममुदीक्षितुम्' । आ समन्ताद्गमयति धर्माधर्मौ परं पदम् । यच्चाप्यतीन्द्रियं वस्तु तेनासावागमः स्मृतः' इत्यादावित्यर्थः ।

वं०प०— ज्ञानकरणविषययोर्ज्ञेयतायां मुख्यत्वोपपादनायास्यानुव्याख्यानस्य प्रवृत्तत्वात् तदर्थं यथार्थज्ञानजनका इत्येव वाच्यम् । यथार्था इत्युक्तिस्तु किमर्थेत्यत आह **अत्रेति** । ज्ञानस्य स्वविषये ज्ञेयतायां साक्षादुपाधित्वेन तद्विषये ज्ञेयत्वस्य मुख्यत्वात् तत्रैव मुख्यं करणानां तु विषयस्य ज्ञेयत्वे उपाधीभूतज्ञानजनकत्वेन तद्विषयत्वस्यामुख्यत्वात् तत्र याथार्थ्यममुख्यमिति याथार्थ्यमुख्यत्वामुख्यत्वरूप-

परमसाध्यसूचकत्वेन सार्थक्यादिति ध्येयम् । अत एव पूर्वं तत्र ज्ञानकरणयोर्याथार्थ्यस्य मुख्यत्वामुख्यत्वोपपादनायेत्युक्तमिति ज्ञेयम् । **अमुख्यतायाम्** अमुख्यतया गणनायामित्यर्थः ।

कं०रा०— ननु यथार्थज्ञानजनका युक्तयोऽतस्तद्विषयस्य ज्ञेयत्वममुख्यमिति वक्तव्ये यथार्था इत्युक्तिः कथमित्यत आह **अत्रेति** । अत्र यथार्थज्ञानजनका यथार्था इत्युक्तिर्युक्त्यादीनां ज्ञानजनकतया साधितेन तद्विषयज्ञेयत्वामुख्यत्वेनापि यत्साध्यं तद्याथार्थ्यामुख्यत्वरूपं परमसाध्यं तत्सूचयितुमित्यर्थः । **युक्तेरिति** । युक्तयः युक्त्यादय इति युक्तेर्याथार्थ्यामुख्यतायामादित्वेन ग्रहणं प्रत्यक्षादिषु त्रिषु प्रमाणेषु युक्तेरपकर्षसूचनार्थमित्यर्थः ।

श्रीनिधि०— परमसाध्यमपि सूचयितुमिति । अवान्तरसाध्यं स्वविषयस्य ज्ञेयताया अमुख्यत्वं तद्यथार्थज्ञानजनका इत्यनेनोक्तं यथार्था इत्युक्तिः किमर्थेत्यतः एवमुक्तम् । तच्चामुख्यतो याथार्थ्यं अन्यथा वैयर्थ्यापत्तेः ।

शे०वा०— ननु 'यथार्थज्ञानजनका यथार्था' इति मूले यथार्थज्ञानजनका इत्येतावतैव पूर्तेर्यथार्था इत्यंशवैयर्थ्यम् । न च यथार्थज्ञानजनका इत्यनेनापेक्षितहेतुसमर्पणेऽपि साध्यासमर्पणात् तत्समर्पकतया यथार्था इत्यंशस्य न वैयर्थ्यमिति वाच्यम् । यथार्थज्ञानजनकत्वेन यथार्थत्वसाधनपक्षेऽपेक्षितसाध्यसमर्पकत्वसम्भवेऽपीह तेन तदसाधनात् करणविषयनिष्ठज्ञेयताऽमुख्यत्वस्यैव च साधनेन करणविषये ज्ञेयत्वममुख्यमित्यस्य तादृशसाध्यसमर्पकत्वसम्भवेऽपि यथार्था इत्यस्य तादृशसाध्यप्रतिपादनासामर्थ्येन तत्समर्पकत्वासम्भवात् । न च यथार्थज्ञानजनकत्वं प्रति साध्यभूतस्यापि विषयनिष्ठज्ञेयत्वामुख्यत्वस्य करणनिष्ठयाथार्थ्यामुख्यत्वसाधकत्वेन न मुख्यसाध्यत्वं तस्य किन्त्ववान्तरसाध्यत्वमेव । मुख्यसाध्यत्वं तु करणनिष्ठयाथार्थ्यामुख्यत्वस्यैव । तथा च यथार्था इत्यस्योक्तरूपावान्तरसाध्यासमर्पकत्वेऽपि परमसाध्यसमर्पकत्वान्नानर्थक्यं तस्येति वाच्यम् । याथार्थ्यमात्रप्रतिपादनसमर्थस्य तस्योक्तरूपपरमसाध्यसमर्पकत्वस्याप्यसम्भवादित्यतो यथार्था इत्यस्य परमसाध्यानभिधायकत्वेऽपि यथाकथञ्चित्सूचकत्वेन तत्समर्पकत्वमविकलमेवेति न तदंशस्य वैयर्थ्यमिति युक्तैव साध्यसाधनभावापन्नवस्तुद्वयाभिधायकतया मौली यथार्थज्ञानजनका यथार्था इत्युक्तिरित्याह **अत्रेति** । युक्त्यादयो ज्ञेयत्वोपाधीभूतज्ञानजनकत्वेनैव यथार्था न तु ज्ञानवत्स्वविषयज्ञेयतायामुपाधीभूतयथार्था इति । तत्र याथार्थ्यममुख्यमित्येवमुक्तरूपपरमसाध्यसूचनप्रकारोऽनुसन्धेयः । **अमुख्यतायामिति** । अमुख्यतागणनायामित्यर्थः । **आगमयुक्त्योरिति** । त्रिष्वागमस्योत्कर्षो युक्तेश्चापकर्ष इत्यर्थः । ननु कथं युक्तेः प्रत्यक्षादिषु त्रिष्वपकर्षः । प्रत्यक्षस्योपजीव्यत्वेन तदपेक्षया युक्तेरपकर्षसम्भवेऽप्यागमापेक्षया तदपकर्षस्य निर्निबन्धनत्वात् । एवमागमस्यैव युक्त्याद्यपेक्षयोत्कर्षोऽपि निर्निबन्धन एवेत्यत आह **तत्र तत्रेति** । 'आ समन्ताद्गमयति धर्माधर्मौ परं पदम् । यच्चाप्यतीन्द्रियं त्वन्यत्तेनासावागमः स्मृतः', 'इत्याद्यनुमया स्पर्धिनाऽनुमानं परेशितुः । शक्यं विज्ञापने',

'अनुमा कामवृत्ता हि कुत्र नावसरं व्रजेत्' इत्यनुव्याख्याने 'सर्वत्र शक्यते कर्तुमागमं हि विनाऽनुमा । तस्मान्न सा शक्तिमती विनाऽगममुदीक्षितुमि'त्यपि चेत्येवं तत्र तत्रेत्यर्थः ।

वा०र०— मूले **नेहोक्तमिति** । उत्कर्षापकर्षाविति द्विवचनेन प्रकृतयोरपि उत्कर्षापकर्षयोः द्वित्वेनोपस्थितत्वात् । द्वित्वेन उपस्थितवस्तुद्वयमिति प्रकृतपरामर्शोपपत्तेः । उक्तमिति साधु । यद्वा उक्तिः उक्तम् । भावे क्तः । उत्कर्षापकर्षयोरिति वचनविपरिणामेनानुवर्तते इति नानुपपत्तिरिति ज्ञेयम् ।

स०व्र०— **परमसाध्यमपि सूचयितुमिति** । यथार्थजनका युक्तय इत्येतावतैव ज्ञानकरणविषययोर्ज्ञेयतामुख्यामुख्यत्वयोः हेतुसूचनात् तावत्येव वक्तव्ये 'यथार्था' इति व्यर्थमिति नाशङ्कनीयम् । ज्ञानस्य स्वज्ञेयविषयतायां साक्षादुपाधित्वेन तद्विषये ज्ञेयत्वस्य मुख्यत्वात् तत्रैव याथार्थ्यं मुख्यम् । करणानां तु विषयस्य ज्ञेयत्वे उपाधिभूतज्ञानजनकत्वेन सार्थक्यादिति भावः । **अमुख्यतायामिति** । अमुख्यतागणनायामित्यर्थः । **उत्कर्षापकर्षौ** । आगमस्य प्रत्यक्षयुक्त्यपेक्षया, युक्तेः आगमप्रत्यक्षापेक्षया उत्कर्षापकर्षावित्यर्थः । **नेहोक्तमिति** । उपपादकमिति शेषः । **तत्र तत्रेति** । 'आ समन्ताद्गमयति धर्माधर्मौ परं पदम्' इत्यादिनेति शेषः ।

विठ्ठल०— ननु यथार्था ज्ञानजनका युक्तयः अतो ज्ञेयत्वममुख्यमिति वक्तव्यम् । यथार्था इत्युक्तिः कथमित्यत आह **अत्रेति** । अतो याथार्थ्यममुख्यमिति परमं साध्यमित्यर्थः ।

चषकः— **परमसाध्यमिति** । तत एव तेषां याथार्थ्यमप्यमुख्यमिति परमसाध्यमपीत्यर्थः । अन्यथा 'यथार्थज्ञानजनका' इत्यनेनैव ज्ञेयत्वममुख्यमित्यवान्तरसाध्योपादानसम्भवेन यथार्था इत्युक्तिर्मन्दप्रयोजना स्यादिति भावः । **तत्र तत्रेति** । 'प्राबल्यमागमस्यैव जात्या तेषु त्रिषु स्मृतमि'त्यादिना तत्त्वनिर्णये श्रीमद्भाष्यादौ चेत्यर्थः ।

९९ सु०— किमतो यद्येवं ज्ञानस्य याथार्थ्यं मुख्यं प्रत्यक्षादिकरणानां चामुख्यमित्यत आह अनुप्रमाणमिति ।

अनु०— अनुप्रमाणमेतानि ह्यक्षयुक्तिवचांस्यतः ।

अत्रापि ज्ञानं केवलप्रमाणम् इति प्रथमं पठितव्यम् । हि यस्मात् एवम् अत इति सम्बन्धः ।

अनुप्रमाणम् इत्येकवचनं बहुवचनार्थे, सुपां सुलुगिति स्मरणात् । अथवा अक्षयुक्तिवचांसीति द्वन्द्वनिर्दिष्टानामपि बुद्ध्या विवेकेन प्रत्येकमनुप्रमाणमिति सम्बन्धः । यद्वाऽनुप्रमाणानुवादेन अक्षादित्वकथनमत्रेति न दोषः ।

अवान्तरव्यापारमविवक्षित्वा करणधर्मिण एव विवक्षया अ(क्षेत्यु)क्षम् इत्युक्तम्, अन्यथा प्रत्यक्षमिति वक्तव्यम् ।

वच इत्यागमोपलक्षणम् ।

परि०— सुपां सुलुगितीति । 'सुपां सुलुक्पूर्वसवर्णाच्छेयाडाड्यायाजाल' इति सूत्रेण सुपां सप्तविभक्तीनां स्थाने सुरिति प्रथमैकवचनं भवति । लुग्भवति । पूर्वसवर्णो भवतीत्यादेश-विधानादित्यर्थः । तस्य छन्दोविषयत्वेऽप्यस्य छन्दःकल्पत्वादिति प्रागुक्तत्वादिति भावः । 'विषया-न्प्रति स्थितं ह्यक्षं प्रत्यक्षमिति कीर्तितम्' इति तत्त्वनिर्णयोक्त्या विषयसन्निकृष्टाक्षस्यैव प्रत्यक्ष-प्रमाणत्वेन प्रत्यक्षेति वाच्यमित्यत आह **अवान्तरेति** । **करणधर्मिण इति** । अदुष्टेन्द्रिय-रूपस्येत्यर्थः । **आगमेति** । अदुष्टवाक्योपलक्षणमित्यर्थः । 'आगमोऽदुष्टवाक्यं च ' इति तत्त्व-निर्णयोक्तेः ।

गु०दी०— अन्यथा प्रत्यक्षम् इत्यत्र अर्थं प्रति गतमक्षं प्रत्यक्षमित्युक्ते सन्निकर्षस्यापि सङ्ग्रहो भवतीति भावः ।

यादु०— एकवचनं बहुवचनार्थ इति । बहुत्ववाचिनो बहुवचनस्यैकवचनादेश इति भावः । अत्र विधायकमाह **सुपां सुलुगिति** । एतत्सूत्रार्थस्त्वानन्दमयाधिकरण एवोक्तोऽनुसन्धेयः । गत्यन्तरसत्त्वे छान्दसेन विधिना समाधानमुचितमित्याशयेनाह **अथवेति** । अत्र प्रतिपत्तिगौरवभयादाह **यद्वेति** । यदनुप्रमाणं तानि अक्षयुक्तिवचांसीत्यर्थः । तथा च यत्र समानाधिकरणप्रयोगे उद्देश्यस्य विशेष्यत्वं विधेयस्य विशेषणत्वं विवक्षितं तत्रैव विधेये उद्देश्यवचनं नियतं, यथा पर्वतो वह्निमानिति । अत एव पूर्वमक्षादेरुद्देश्यविशेष्यत्वं विधेयस्यानुप्रमाणशब्दवाच्यत्वस्य विशेषणत्वं विवक्षितमिति प्रकारद्वयेन समाहितम् । यत्र तु तादृशप्रयोगे उद्देश्यादौ विशेष्यत्वादिकं न विवक्षितं केवलं स्वतन्त्रो धर्म्यैव विधीयते तत्र विधेये नोद्देश्यवचननियमो यथा 'अत्र प्रमाणं वेदाः' इति । प्रकृते च विशेषणविशेष्यभावाविवक्षया स्वतन्त्राणामक्षादीनां धर्मिणामेव विधानान्न तत्रोद्देश्यानुसारेणैवमेकवचनमिति भावः । **करणधर्मिण एवेति** । करणशब्दार्थभूते सन्निकर्षरूपव्यापारविशिष्टेऽक्षे यो धर्मिभागस्तस्यैवेत्यर्थः । **अन्यथेति** । प्रत्यक्षशब्दस्य 'विषयान्प्रति स्थितमक्षं प्रत्यक्षमि'ति व्युत्पत्त्या

सन्निकृष्टाक्षवाचित्वादिति भावः । **अक्षशब्दार्थश्च** 'अदुष्टमिन्द्रियं त्वक्षमि'ति **प्रमाणोक्तो ग्राह्यः** । अतो न **दुष्टेन्द्रियेऽनुप्रमाणत्वप्रसङ्गः** । अत एव शब्दमात्रपर्यायस्य वचःशब्दस्य दुष्टशब्दसाधारण्यादाह **वच इत्यागमेति** । निर्दोषशब्दोपलक्षणमित्यर्थः । एवं युक्तिशब्दार्थेऽपि निर्दोषत्वमन्तर्भूतमिति वक्ष्यमाणत्वेन नानुमानाभासेऽतिप्रसङ्ग इति ध्येयम् ।

वं०प०— सम्बन्ध इति । अतः 'तन्मुख्यं ज्ञानशब्दयोरि'त्यनेन सम्बन्ध इत्यर्थः । प्रत्येकमक्षमनुप्रमाणमित्यादिरूपेण ज्ञेयम् । **करणेति** । निर्दोषार्थसन्निकृष्टस्येन्द्रियस्य करणत्वात्तन्मध्ये धर्मिभूतं यदिन्द्रियं तद्विवक्षयेत्यर्थः । वचोमात्रस्यानुप्रमाणत्वोक्तेर्दुष्टवचसोऽपि तत्प्राप्तेराह **वच इतीति** । **आगमेति** । निर्दोषशब्देत्यर्थः ।

कं०रा०— यस्मादिति । यस्माद्युक्त्यादिकरणानां विषयनिष्ठज्ञेयतोपाधिभूतज्ञानजनकत्वेन तद्विषयज्ञेयताया अमुख्यतया तद्याथार्थ्यममुख्यमत इति सम्बन्ध इत्यर्थः । नन्वक्षयुक्तिवचांस्यनुप्रमाणानीति वक्तव्ये अनुप्रमाणमेतानि ह्यक्षयुक्तिवचांस्यत इत्युक्तिः कथमित्यत आह **अनुप्रमाणमित्येकवचनमिति** । अनुप्रमाणमित्येकवचनं बहुवचनार्थे वर्तते । सुपां सुलुक्पूर्वसवर्णाच्छेयाडाड्याया जाल इति बहुवचनस्य सु इत्यादेशो भवतीति विहितत्वात् तदादेशस्य च तद्वद्भावात् तस्य च सोः अतोमिति अमादेशो अनुप्रमाणमिति भवतीति भावः । यथा च भाषायां छान्दसप्रयोगसम्भवस्तथा समर्थितमानन्दमयाधिकरणे तत्रैव द्रष्टव्यम् । **अथवेति** । अक्षयुक्तिवचांस्यपीति द्वन्द्वनिर्दिष्टानामप्यक्षादीनां बुद्ध्या विवेके अक्षमनुप्रमाणं युक्तिरनुप्रमाणं वचोऽनुप्रमाणमिति प्रत्येकं सम्बन्धः ततोऽनुप्रमाणमित्येकवचनमुपपन्नमिति भावः । **यद्वेति** । अनुप्रमाणमेतानीत्यत्र सामान्यतोऽनुप्रमाणमनूद्य तस्याक्षादित्वं विधीयते सामान्ये च नपुंसकवदेकवचनस्य प्रयोक्तव्यत्वान्नैकवचनानुपपत्तिदोष इति भावः । अवान्तरव्यापारमिति इन्द्रियार्थसन्निकर्षरूपावान्तरव्यापारमविवक्षित्वा इन्द्रियरूपकरणधर्मिण एव विवक्षया अक्षमित्युक्तम् अन्यथावान्तरव्यापाररूपसन्निकर्षविवक्षायां तस्याक्षं प्रति गतस्यैव सत्त्वेन प्रत्यक्षमित्येव वक्तव्यं स्यादिति भावः । ननु वचोमात्रस्यानुप्रमाणत्वात् कथं वच इत्युक्तिरित्यत आह **वच इतीति** । वच इति निर्दोषशब्दोपलक्षणमित्यर्थः ।

श्रीनिधि०— अत्रापि ज्ञानं **केवलप्रमाणमिति** । न केवलं तन्मुख्यं ज्ञानशब्दयोरित्यत्र कारणभूतयोः प्रत्यक्षानुमानयोरिति शेषः । किं त्वत्रापि ज्ञानं केवलं इति पठितव्यमित्यध्याहारसमुच्चयेऽपिशब्दः । **यस्मादेवमिति** । यथार्थज्ञानजनकत्वेन तद्विषये ज्ञेयतायाः अमुख्यत्वात् । याथार्थ्यममुख्यमित्यर्थः । **अनुप्रमाणमिति** । ज्ञेयानीत्यर्थः । अतो न साध्यविशेषः ।

शे०वा०— मूले ज्ञाननिष्ठयाथार्थ्यमुख्यत्वप्रतिपादनस्य च प्रयोजनस्यावश्यवक्तव्यस्यानुक्त्या प्राप्तां न्यूनताशङ्कां परिहरति **अत्रापीति** । सोपस्कराणि वाक्यानि भवन्तीति न्यायादिति भावः । एकवचनमिति

बहुत्ववाचिनो बहुवचनस्यैकवचनादेश इत्यर्थः । अत्र विधायकमाह **सुपामिति** । सति गत्यन्तरे छान्दसत्वाश्रयणमनुचितमिति पूर्वत्रापरितोषात् पक्षान्तरमाह **अथवेति** । अस्मिन्नपि पक्षे प्रतिपत्तिगौरवं सम्भवतीत्यरुचिं मनसि निधायाह **यद्वेति** । यदनुप्रमाणं तान्यक्षयुक्तिवचांसीत्यनुप्रमाणानुवादेनाक्षादित्वविधानमित्यर्थः । तथा च यत्र समानाधिकरणप्रयोगे उद्देश्यस्य विशेष्यत्वं विधेयस्य विशेषणत्वं च विवक्षितं तत्रैव विधेये उद्देश्यवचननियमो यथा पर्वतोऽग्निमानिति । अत एव पूर्वमक्षादेरुद्देश्यस्य विशेष्यत्वं विधेयस्य अनुप्रमाणत्वस्य विशेषणत्वं च विवक्षितमिति समानवचनतयैव प्रकारद्वयेन समाहितम् । यत्र तूक्तविधानप्रयोगे उद्देश्यविधेययोर्न विशेष्यविशेषणभावविवक्षा तत्र न विधेयस्योद्देश्यवचननियमो यथा प्रमाणं वेदा इति । प्रकृते चोद्देश्यविधेययोर्विशेषणविशेष्यभावस्याविवक्षितत्वान्नोद्देश्यवचनत्वं विधेयस्येति भावः । अनेन हि यस्मादेवं तस्मात्करणमनुप्रमाणं, यदनुप्रमाणमेतान्यक्षयुक्तिवचांसीति वाक्ययोजनया, 'किमत' इति शङ्कापरिहार इति द्रष्टव्यम् । अत्राविवक्षितत्वेत्येव पाठः । **करणधर्मिण इति** । अवान्तरव्यापारविशिष्टाक्षरूपकरणे यो धर्म्यंशस्तस्येत्यर्थः । ननु किं करणधर्मिणः प्राधान्यविवक्षाकल्पनया करणविवक्षयैवाक्षमित्युक्तमिति किन्न स्यादित्यत आह **अन्यथेति** । करणविवक्षायामित्यर्थः । प्रत्यक्षस्यैव करणत्वेनाक्षमात्रस्य करणत्वाभावादिति भावः । **वच इतीति** । प्रमाणाप्रमाणीभूतशब्दमात्रपरो वचःशब्दो निर्दोषशब्दोपलक्षणमित्यर्थः ।

वा०र०— विधायकमाहेति । तत्र हि सुपां सुपो आदेशाः भवन्तीति प्रतिपादनात् । ऋतवः सन्तु पन्थाः इत्यत्र पन्थान इति भवितव्ये जसः सुः यथा भवति एवमनुप्रमाणानीति जसः सुरादेश इति भावः । द्वैविध्यं सूचितं इत्यादि चैतन्यवृत्तिरूपं चेत्युक्तावपि यथार्थज्ञानरूपचैतन्य इति उत्तरवाक्यानुसारेण चैतन्यस्य याथार्थ्यप्राप्त्या द्वितीयस्यापि अर्थतो अयथार्थ्यप्राप्त्या चैवमुक्तिः । एतद्विभागस्य फलतो याथार्थ्यायाथार्थ्यविभागत्वमित्यप्याहुः । पाठस्तु शोध्योऽस्ति । प्रत्यक्षविशेषणं निर्दोषत्वमुक्तं तत् व्यवच्छेद्यं दर्शयितुं अक्षभेदं तावदाह **प्राकृतमितीति** । वक्ष्यमाणमूलं यावदत्र सदोषमुक्तं तन्निर्दोषग्रहणव्यवच्छेद्यमिति भाव इति ।

स०न्र०— छान्दसत्वस्यागतिकागतिकत्वात् पक्षान्तरमाह **अथवेति** । अस्मिन्नपि पक्षे प्रतिपत्तिगौरवं भवतीत्यरुचिं हृदि निधायाह **यद्वेति** । **प्रमाणानुवादेनेति** । यदनुप्रमाणत्वेन प्रकृतं तान्यक्षादीनीत्यर्थः । उद्देश्यविधेयभावे च न वचनतौल्यापेक्षेति हृदयम् । **करणधर्मिण एवेति** । सन्निकर्षलक्षणं यत्करणं तत् प्रति यद्धर्मि इन्द्रियं तस्य प्राधान्यविवक्षयेत्यर्थः । **वच इत्यागमोपलक्षणमिति** । वचश्शब्दस्य प्रमाणाप्रमाणमात्रपरस्य प्रमाणीभूतवचनोपलक्षणमित्यर्थः । सन्निकर्षस्य इन्द्रियं प्रति विशेषणत्वेन तत्र विशिष्टस्य करणत्ववत् व्याप्तिज्ञानादिरूपव्यापारस्य लिङ्गज्ञानादिरूपकरणविशेषणत्वाभावेन विशिष्टस्य करणत्वानुपपत्त्या तस्य सहकारित्वस्यैव वाच्यत्वात् । अक्षवत् अवान्तरव्यापारमविवक्षित्वा करणधर्मिविवक्षया अक्षमित्युक्तिवत् वच इत्यत्रापि तथा समाधानस्यासम्भवात् । वचनत्वावच्छिन्नप्रमाणाप्रमाणशब्दमात्रसाधारणस्य वचनशब्दस्य प्रमाणमात्रोपलक्षणत्ववत् अक्षत्वावच्छिन्नसन्निकृष्टासन्निकृष्टाक्षसाधारणस्य सन्निकृष्टाक्षोपलक्षणत्वसम्भवेऽपि तस्यागतिकत्वात् अक्षे गत्यन्तरसद्भावात् तदनाश्रित्य वचन एव तदाश्रितमिति ध्येयम् ।

विठ्ठल०— सुपामिति । 'सुपां सुलुक्पूर्वसवर्णाच्छेयाडाड्याजाल' इति पुंसां सप्तविभक्तीनां स्थाने बहुवचनस्य सु इत्यादेशो भवति । लुग्भवतीति विहितत्वादिति भावः । ननु प्रमाणलक्षणतत्त्वनिर्णयाद्युक्तदिशा सन्निकृष्टाक्षस्यैव प्रमाणत्वेन प्रत्यक्षेति वक्तव्यमित्यत आह **करणधर्मिण इति** । इन्द्रियार्थसन्निकर्षरूपकरणस्य यो धर्मी तस्येन्द्रियस्येत्यर्थः । वचःशब्दस्य दुष्टशब्दसाधारणत्वादाह **वच इतीति** ।

चषकः— बहुवचनार्थ इति । 'ऋजवः सन्तु पन्थाः' इत्यादाविवैकवचनं बहुवचनादेश इति भावः । एतत्सूत्रार्थमानन्दमयनये एवाभ्यधाम । **बुद्ध्याविवेकेनेति** । अक्षं युक्तिर्वचश्चेति व्यस्तैकवचनान्त-पदानुसन्धानेनेत्यर्थः । अत्र कल्पे प्रतिपत्तिगौरवं प्रतिसन्दधानः कल्पान्तरमाश्रयते **यद्वेति** । अत्र व्याकर्तारः । यदनुप्रमाणं तान्यक्षयुक्तिवचांसीत्यर्थः । तथा च यत्र समानाधिकरणप्रयोगे उद्देश्यस्य विशेष्यत्वं विधेयस्य विशेषणत्वं विवक्षितम्; तत्रैव विधेये उद्देश्यवचनम् । यथा पर्वतो वह्निमानिति । अत एव पूर्वपक्षादेरुद्देश्यस्य विशेष्यत्वं विधेयस्यानुप्रमाणशब्दवाच्यत्वस्य विशेषणत्वं च विवक्षितमिति प्रकारद्वयेन समाहितम् । यत्र तु तादृशप्रयोगे तथा न विवक्षितं तत्र विधेयस्य नोद्देश्यवचननियमः । यथा अत्र प्रमाणं वेदा इति । प्रकृते च तयोर्विशेष्यविशेषणभावाविवक्षया स्वतन्त्राणां धर्मिणामेव विधानान्नोद्देश्यवचनत्वं विधेयस्येति भाव इति निबध्नन्ति ।

॥ इति मुख्यामुख्ययाथार्थ्यवत्तया मानकरणरूपप्रमाणद्वैविध्यस्य युक्तता ॥

* * *

॥ अथ ज्ञेयविषयीकारित्वस्य ज्ञानतत्करणयोर्वृत्तौ विशेषवैलक्षण्यम् ॥

१०० सु०— न चैवमप्यव्याप्तिर्लक्षणस्येति वाच्यम्, 'ज्ञानमेव यथार्थं, करणानि तु तज्जनकतया तथोपचर्यन्त' इत्यङ्गीकारे हि सा स्यात् । न चैवम्, यथावस्थितार्थ-विषयित्वस्योभयत्रापि साम्यात् । ज्ञानविषय एव हि करणानां विषयः, न हि कमपि अविषयीकुर्वन्त्येव तानि ज्ञानं जनयन्ति; नाप्यन्यविषयाणि, अतिप्रसङ्गात् ।

केवलं विषयस्य ज्ञेयतां ज्ञानमुपाधितया करणानि तु तज्जनकतया सम्पादयन्ती-त्येतावन्तं विशेषमाश्रित्य केवलानुप्रमाणभेदः समर्थितः । यदि चैतावताऽप्यव्याप्ति-दोषस्तदा सर्वत्रापि यत्किञ्चिद्वैलक्षण्यस्य वक्तुं शक्यत्वादतिप्रसङ्गः स्यादिति ।

परि०— न चैवमिति । ज्ञानतत्करणेषु याथार्थ्यस्य मुख्यामुख्यत्व इत्यर्थः । **अतिप्रसङ्गादिति** । गन्धादिविषयकघ्राणादिना रूपादिज्ञानोदयापत्तेरित्यर्थः । **अतिप्रसङ्ग इति** । सास्नादिमत्वादेरलक्षणत्वप्रसङ्गात् । शुक्लपीतादिना सास्नादावपि वैलक्षण्यस्य सुवचत्वादिति भावः ।

याचु०— ज्ञानकरणयोर्याथार्थ्यस्यानेकविधत्वे पूर्वोक्तामव्याप्तिमाशङ्क्य निषेधति **न चैवमिति** । **अतिप्रसङ्गादिति** । रूपादिविषयकचक्षुरादिनाऽपि गन्धादिज्ञानजननापत्तेरित्यर्थः । ननु ज्ञानत्वकरणानामपि स्वभावत एव ज्ञेयविषयीकारित्वे केवलानुप्रमाणयोर्भेदानुपपत्तिरित्यत आह **केवलमिति** । ननु करणं ज्ञेयतायां ज्ञानमिव न साक्षादुपाधिः, अतः अव्याप्तिस्तदवस्थेत्यत आह **यदि चेति** । **सदा सर्वत्रेति** । गन्धवती पृथिवीत्यादावपि गन्धादेः सुरभित्वादिना वैलक्षण्यस्य वक्तुं शक्यत्वेनाव्याप्त्यापत्त्या लक्षणमात्रोच्छेदप्रसङ्ग इत्यर्थः ।

वं०प०— **तथा** यथार्थतया । किमप्यविषयीकुर्वतो ज्ञानजनकत्वे गन्धाविषयकचक्षुषोऽपि गन्धज्ञानजनकत्वरूपोऽतिप्रसङ्गः । अन्यविषयकस्यान्यज्ञानजनकत्वे पटविषयकस्यापि घटज्ञानजनकत्वलक्षणोऽतिप्रसङ्गो ध्येयः । ननु ज्ञानवत् तत्करणस्यापि ज्ञेयविषयीकारित्वे केवलानुप्रमाणविभागानुपपत्तिरिति पूर्वोक्तदोष इत्यत आह **केवलमिति** । ज्ञानं स्वविषयस्य ज्ञेयतामुपाधितया सम्पादयतीत्यन्वयः । **एतावता** विशेषणेत्यर्थः । क्वचिद्रक्तसास्नायाः सत्त्वात् क्वचिच्छुक्लायाः सत्त्वेन सास्नावत्त्वेऽपि वैलक्षण्यसत्त्वात् तस्यापि लक्षणत्वं न स्यादित्यादिरूपोऽतिप्रसङ्गः स्यादित्यर्थः ।

कं०रा०— **न चैवमिति** । करणानां यथार्थज्ञानजनकतया याथार्थ्येऽपि याथार्थ्यरूपप्रमाणलक्षणस्य करणेष्वव्याप्तिस्तेषु यथार्थज्ञानजनकयथायाथार्थ्यस्योपचरितत्वेन वस्तुतस्तदभावादिति न च वाच्यमित्यर्थः ।

शे०वा०— ज्ञानकरणयोर्याथार्थ्यस्यानेकविधत्वे पूर्वोक्ताव्याप्तितादवस्थ्यमित्याशङ्क्य निषेधति **न चैवमिति** । ननु ज्ञेयविषयीकारित्वस्य ज्ञानधर्मत्वेऽपि करणधर्मत्वाभावान्न तस्योभयत्र साम्यमित्यतो ज्ञान इव तज्ज्ञानकरणेऽपि विषयविषयीकारित्वव्यवहाराविशेषेणाबाधितव्यवहारानुरोधेन तस्योभयधर्मत्वान्नानुपपत्तिरित्यभिप्रेत्य घटादेस्तज्ज्ञानविषयत्वेऽपि करणानां विषयस्यैवानिरूपणान्न तद्विषयीकारित्वं सम्भवतीत्यतो ज्ञानविषयस्यैव तज्ज्ञानकरणविषयत्वान्नानुपपत्तिरित्याह **ज्ञानेति** । कुतो ज्ञानविषयस्य करणविषयत्वमित्यतः सम्भाविततया प्रसक्तेषु निर्विषयत्वान्यविषयत्वज्ञानविषयविषयकत्वरूपप्रकारेषु निर्विषयत्वान्यविषयत्वयोरयोगात् तत्सिद्धिरिति भावेन तत्प्रकारद्वयं निराकरोति **न हीति** । **अतिप्रसङ्गादिति** । चक्षुरादिनाऽपि गन्धादिग्रहप्रसङ्गादित्यर्थः । ननु यथावस्थितार्थविषयत्वस्योभयत्र साम्ये कथं केवलानुप्रमाणभेद इत्यत आह **केवलमिति** । नन्वेवमपि ज्ञानवत्करणानां स्वविषयज्ञेयतायां साक्षादुपाधित्वाभावात् करणवच्च ज्ञानस्य स्वविषयज्ञेयतायां उपाधिभूतज्ञानजनकत्वाभावादुक्तप्रकारद्वयस्यान्योन्यावर्तनादव्याप्तितादवस्थ्यमित्याशङ्क्य परिहरति **यदि चेति** । **तदेति** । पृथिव्यादिलक्षणभूतगन्धादेरपि सुरभित्वासुरभित्वादिना वैलक्षण्यस्य वक्तुं शक्यत्वेनाव्याप्त्यापत्त्या लक्षणमात्रोच्छेदः स्यादित्यर्थः ।

स०व्र०— अतिप्रसङ्गादिति । देशान्तरस्थपुलस्य चक्षुरादिना देशान्तरस्थपदार्थज्ञानापत्तेरित्यर्थः । ननु सन्निकृष्टानां करणानां ज्ञानजनकत्वात् देशान्तरस्थेन चासन्निकर्षात् तदज्ञानोपपत्तौ न तदन्यथानुपपत्त्या करणानाम् अर्थविषयीकारित्वसिद्धिरिति चेन्न । चक्षुषो रूपेणेव आकाशेनापि सन्निकृष्टत्वेन चक्षुषा सन्निकृष्टरूपज्ञानवत् स्वसन्निकृष्टाकाशज्ञानापत्त्या सन्निकर्षस्याप्रयोजकत्वात् तद्विषयीकारित्वस्यावश्यकत्वात् । न च आकाशस्यारूपित्वाद्रूपवत्सन्निकर्षस्यैव प्रयोजकत्वान्न तज्ज्ञानापत्तिरिति वाच्यम् । अनेकरूपवद्द्रव्यैः सन्निकृष्टस्यापि चक्षुषस्तावज्ज्ञानजनकत्वापातात् । न च समनस्केन्द्रियासन्निकर्षात् न तावज्ज्ञानापत्तिरिति वाच्यम् । चक्षुर्मनसोः सन्निकर्षे सति समनस्केन्द्रियसन्निकर्षस्यापि अवर्जनीयत्वात् । न च सन्निकर्षविशेषस्यैव हेतुत्वात् नातिप्रसङ्गः । सन्निकर्षविशेषस्यैव विषयीकारित्वशब्दार्थत्वात् । तथा च सन्निकर्षस्यापि प्रयोजकत्वमभ्युपेत्यापि अतिप्रसङ्गपरिहारानुपपत्त्या विषयीकारित्वमावश्यकमित्यभिप्रायः । ननु ज्ञानवत् करणस्यापि ज्ञेयविषयीकारित्वे केवलानुप्रमाणविभागानुपपत्तिः । तत्राह **केवलमिति** । ननु तथापि ज्ञानवत् करणस्य ज्ञेयताघटकोपाधित्वाभावात् अव्याप्तिरित्यत आह **यदि चेति** । तदेति । क्वचिद् रक्तसास्नायाः सत्त्वात् क्वचिच्छुक्लसास्नायाः सत्त्वेन सास्नावत्त्वेऽपि वैलक्षण्यसद्भावेन तस्यापि लक्षणत्वं न स्यात् । एवं 'प्रमाकरणं प्रमाणम्' इत्यत्रापि प्रमायाः प्रत्यक्षादिभेदेन अनेकप्रकारत्वेन वैलक्षण्यसम्भवात् तस्यापि लक्षणत्वं न स्यादित्यर्थः । अयमत्र लक्षणनिष्कर्षः । स्वप्रयोज्यज्ञेयतोपेतज्ञेयविषयीकारित्वम् । स्वस्य प्रयोजकत्वं च ज्ञेयताघटकत्वेन तच्छरीरप्रविष्टत्वेन, तन्निमित्तेनेति द्वेधेति । नन्वेवं ज्ञेयविषयीकारित्वस्योभयत्र साम्ये तावन्मात्रस्य अनुप्रमाणे अव्याप्तिमाशङ्क्य ज्ञेयविषयीकारित्वं च साक्षादित्यादिग्रन्थान्तरीयपरिहारोऽसङ्गतः इति चेन्न । अभिप्रायानवबोधात् । ननु ज्ञेयविषयीकारित्वमेव लक्षणं चेत् तदा गमनस्यापि ज्ञेयविषयीकारित्वस्य सत्त्वेन तत्रातिव्याप्तेः । न च साक्षाज्ज्ञेयविषयीकारित्वस्य विवक्षितत्वेन तस्य च तत्राभावान्नातिव्याप्तिरिति वाच्यम् । तथात्वे तस्यानुप्रमाणेष्वभावेनाव्याप्तिरित्यत आह **ज्ञेयविषयीकारित्वं चेति** । साक्षाज्ज्ञेयतोपाधित्वेन साक्षाज्ज्ञेयविषयीकारिसाधनत्वेन साक्षाज्ज्ञेयविषयीकारिज्ञानं तत्साधनत्वेन च ज्ञेयविषयीकारित्वं विवक्षितम् । एवं च सति अनुप्रमाणेष्वव्याप्तिप्रसक्तेरेवाभावादित्यभिप्रेत्य प्रवृत्तत्वात् ।

विठ्ठल०— ननु ज्ञानेन ज्ञानमनु तज्जनकतया उपचारादर्थविषयीकारित्वेन करणानां प्रामाण्याङ्गीकारे प्रमाणसामान्यलक्षणस्य तत्राव्याप्तिः । वस्तुतोऽविषयीकारित्वाभावादित्यत आह **न चैवमिति** । तर्हि केवलानुप्रमाणयोर्भेदः कथमित्यत आह **केवलमिति** । **तथा सर्वत्रेति** । गन्धवती पृथिवीत्यादावपि गन्धादेः सुरभित्वादिना वैलक्षण्यस्य वक्तुं शक्यत्वेनाव्याप्त्यापत्त्या लक्षणमात्रोच्छेद इत्यर्थः ।

॥ इति ज्ञेयविषयीकारित्वस्य ज्ञानतत्करणयोर्वृत्तौ विशेषवैलक्षण्यम् ॥

* * *

॥ अथ केवलानुप्रमाणयोः विभागसमुदायार्थः ॥

१०१ सु०— अयमत्र समुदायार्थः । यथार्थं प्रमाणम् । तद् द्विविधम्, केवलमनुप्रमाणं च ॥ तत्र यथार्थज्ञानं केवलम् । तत्साधनमनुप्रमाणम् ।

केवलमपि द्विविधम्, चैतन्यं वृत्तिरूपं चेति ॥ चैतन्यमपि त्रिविधम्, उत्तम-मध्यमाधमभेदात् । तत्रोत्तमं यथार्थमेव । मध्यमं मिश्रम् । अधममयथार्थमेव ॥ द्वितीयमपि केवलं प्रत्यक्षानुमानागमजभेदात्त्रिविधमेवेति ।

अनुप्रमाणमपि प्रत्यक्षानुमानागमभेदात्त्रिविधमेवेति ।

परि०— बुद्धिसौकर्याय निष्कृष्टार्थमाह **अयमत्रेति** । याथार्थ्यमेव मानत्वमित्यनेनोक्तमाह **यथार्थं प्रमाणमिति** । ज्ञानार्थ इत्यादिना सूचितमर्थमाह **तद् द्विविधमिति** । यथार्थज्ञानजनका इत्यनेन सूचितमर्थमाह **यथार्थेति** । जनकपदेन साधनत्वं विवक्षितमिति भावेनाह **तत्साधन-मिति** । अनुप्रमाणविभागोक्त्या प्रकृतं, 'प्राकृतं शुद्धचैतन्यमि'त्यादिनोत्तरत्र शुद्धादिभेदेनाक्षविभाग-कथनेन च सूचितं केवलविभागं, चैतन्यविभागं च यथार्थज्ञानमित्यत्र यथार्थपदव्यावर्त्याय, प्रत्यक्षादेर्यथार्थचैतन्यज्ञानजनकत्वप्रसक्तिवारणाय चाह **केवलमपीति** । अत एव द्विविधं द्वितीय-मपीत्यादिना यथार्थायथार्थरूपद्विविधवृत्तिज्ञानस्यैव प्रत्यक्षादिभेदेन त्रैविध्योक्तिः । अक्षयुक्तीत्यादिना सूचितमाह **अनुप्रमाणमपीति** । अनुप्रमाणानुवादेन त्रित्वविधानमहिम्ना लब्धार्थोक्तिः **एवेति** ।

यादु०— अयमत्र समुदायार्थ इति । नन्वत्र यद्यपि प्रमाणसामान्यलक्षणं याथार्थ्यमित्यनेनैवोक्तं केवलमनुप्रमाणं चेति तद्विभागोऽपि 'ज्ञानार्थे ज्ञेयता मुख्ये'त्यनेन सूचितः । 'यथार्थज्ञानजनका' इत्यनेन च तयोर्लक्षणे सूचिते । 'अनुप्रमाणमेतानी'त्यनेन चानुप्रमाणत्रैविध्यमप्युक्तम् । तथाऽपि 'केवलमपि द्विविधमि'त्यादि सपरिकरः केवलप्रमाणविभागः केनापि प्रकृतमूलेनानुक्तोऽसूचितश्च कथमुक्तः । असङ्गतं चात्र मध्यमाधम-चैतन्यनिरूपणम् । न हि तत्केवलप्रमाणं येन तद्विभागावसरे निरूपणार्हमिति चेन्मैवम् । अनुप्रमाणविभागपरं मूलं केवलप्रमाणविभागाद्युपलक्षकमित्यभिप्रेतत्वात् । अन्यथा अनुप्रमाणविभागस्यात्रोक्तत्वात् तदवान्तर-प्रत्यक्षादिविभागानामपि वक्ष्यमाणत्वात् केवलप्रमाणे सामान्यतो विशेषतश्च विभागानुक्तौ न्यूनता स्यात् । अयथार्थज्ञाननिरूपणं च केवलप्रमाणलक्षणगतयथार्थपदव्यवच्छेद्यप्रदर्शनायैव न तु लक्ष्यतया । अत एवाग्रेऽनुप्रमाणप्रत्यक्षविभागकथनावसरे 'यावदत्र सदोषमुक्तं तन्निर्दोषग्रहणव्यवच्छेद्यमि'ति विभावयिष्यति । अतो नासङ्गतिशङ्काऽपीति ।

वं०प०— द्वितीयमपि केवलं वृत्तिरूपं ज्ञानम् । **प्रत्यक्षेति** । तथा च तत्करणस्यापि त्रित्वात् तज्जन्यं ज्ञानमपि त्रिविधमिति ज्ञेयम् ।

कं०रा०— मध्यममिति । मध्यमचैतन्यस्य संशयरूपत्वेन असंशयस्य चैककोटौ यथार्थत्वात्कोट्यन्तरे चायथार्थत्वान्मिश्रत्वमिति भावः । **द्वितीयमपीति** वृत्तिरूपमपि । **केवलं प्रत्यक्षजमनुमानजमागमजमिति** भेदस्त्रिविधमित्यर्थः ।

श्री०वा०— मूले याथार्थ्यमेवेत्यादिनोक्तं प्रमेयं बुद्ध्यारोहार्थमेकीकृत्याह **अयमत्रेति** । यद्वा केवलानुप्रमाणलक्षणयोः खण्डनकारोक्तातिव्याप्तिशङ्कासमाधानोपक्षेपाय ते विशिष्य दर्शयितुं प्रसङ्गाद्याथार्थ्यमेवेत्यादिनोक्तं सकलं प्रमेयं सङ्गृह्य दर्शयति **अयमत्रेति** । तत्र याथार्थ्यमेवेत्यनेनोक्तं प्रमाणसामान्यलक्षणमाह **यथार्थं प्रमाणमिति** । 'ज्ञानार्थे ज्ञेयता मुख्या शब्दार्थे तदनन्तरमि'त्यनेन सूचितं तद्विभागमाह **केवलमनुप्रमाणं चेति** । 'यथार्थज्ञानजनका यथार्था युक्तयः' इत्यादिना सूचिते तयोर्लक्षणे आह **तत्र यथार्थज्ञानं केवलमित्यादिना** । यथार्थज्ञानजनका इत्यत्र यथार्थेति ज्ञानविशेषणेन केवलभूते ज्ञाने याथार्थ्यायाथार्थ्यभेदेन द्वैविध्यं सूचितं तदाह **केवलमपीति** । यथार्थज्ञानरूपचैतन्ये यथार्थपदव्यावर्त्यं तत्सङ्ग्राह्यं च दर्शयन्नेव चैतन्यमात्रं विभजते **चैतन्यमपीति** । सर्वमपि चैतन्यं केवलं नेत्याहेत्यप्याहुः । केवलं द्विविधमित्युक्त्या केवलत्वेनैव ज्ञानं परामृश्यते न तु प्रमाणत्वेनापीति न वक्ष्यमाणविभागानुपपत्तिरित्यप्याहुः । अनुप्रमाणमेतानीत्यादिना सूचितं केवलत्रैविध्यमाह **द्वितीयमपि केवलमिति** । **प्रत्यक्षानुमानागमभेदात्** प्रत्यक्षानुमानागमजभेदादित्यर्थः । अनुप्रमाणमेतानीत्यादिना कथितमनुप्रमाणत्रैविध्यमाह **अनुप्रमाणमपीति** ।

वा०र०— निर्दोषमेव चैतन्यमित्येतत् सम्बन्ध्युत्तरमूलं च मनसि निधाय आह **यथार्थज्ञानरूपे चैतन्ये इति** । अतो न मध्यमज्ञाने यथार्थभागः अधमज्ञानं यथार्थपदव्यावृत्यं च इत्युक्तं भवति । तेन एवं विभागेन चैतन्याङ्गीकारे मध्यमाधमज्ञानयोः याथार्थ्यस्याव्याप्तिरिति शङ्का निराकृता भवति । अत एव मूलकारो वक्ष्यति निर्दोषमेव चैतन्यं अन्यत्रेति अनुव्याख्याव्याख्यावसरे यावदत्र सदोषमुक्तं तत् निर्दोषग्रहणव्यवच्छेद्यं इति भाव इति ।

स०व०— ननु केवलानुप्रमाणविभागस्यानुक्तत्वात् उक्तवैलक्षण्यकथनमयुक्तमित्यत आह **अयमत्रेति** । यथार्थज्ञानरूपचैतन्ये यथार्थपदव्यावर्त्यं तत्सङ्ग्राह्यं च दर्शयन्नेव चैतन्यमात्रं विभजते **चैतन्यमपीति** ।

विठ्ठल०— नन्वत्र यथावस्थितार्थविषयत्वस्य ज्ञानकरणयोस्तुल्यत्वे साक्षादज्ञेयविषये केवलं परम्परया तादृशमनुप्रमाणमिति प्रमाणलक्षणटीकाविरोध इति चेन्न । साक्षादित्यस्य ज्ञेयविशेषणत्वात् । एवमेव पद्धतावपि विरोधपरिहारो द्रष्टव्यः । बुद्धिसौकर्याय निकृष्टार्थमाह **अयमत्रेति** । यथार्थज्ञानजनका इत्यनेन सूचितमाह

यथार्थेति । जनकपदेन साधनत्वं विवक्षितमिति भावेनाह **तत्साधनमिति** । अनुप्रमाणभागोक्त्या प्रकृतं शुद्धचैतन्यमित्यादिना उत्तरत्र शुद्धादिभेदेनाक्षविभागकथनं च सूचितं केवलविभागं चैतन्यविभागं च । यथार्थज्ञानमित्यत्र यथार्थपदव्यावृत्त्या यत्प्रत्यक्षादेर्यथार्थचैतन्यज्ञानजनकत्वप्रसक्तिवारणाय चाह **केवलमपीति** । **चैतन्यमिति** । त्रिविधमित्यत्र न केवलप्रमाणविभागः अधर्मादिज्ञानस्य प्रमाणत्वाभावात् । किं तु चैतन्यस्वरूपज्ञानेष्वप्यप्रमाणज्ञानविविक्ततया उत्तमादिज्ञानस्वरूपस्यैव प्रामाण्यावधारणार्थं सामान्यतो विभागाविति ज्ञेयम् । अत एव द्विविधं द्वितीयमपीत्यादिना यथार्थायथार्थरूपद्विविधवृत्तिज्ञानस्यैव प्रत्यक्षादिभेदेन त्रैविध्योक्तिः अक्षयुक्तीत्यादिना रुचितमाह **अनुप्रमाणमपीति** । अनुप्रमाणानुवादेन तत्त्वविधानमपि लब्धार्थोक्तिरेवेति । **अधममयथार्थमेवेति** । यद्यपि प्रमाणविभागकथनावसरे अयथार्थज्ञानकथनमसङ्गतमेव । तथापि केवलप्रमाणलक्षणगतयथार्थपदव्यावृत्यदर्शनार्थमित्यदोषः ।

॥ इति केवलानुप्रमाणयोः विभागसमुदायार्थः ॥

* * *

॥ अथ काकतालीयादौ अतिव्याप्तिपरिहारः ॥

१०२ **सु०— ननु तथाऽपि काकतालीयेऽतिव्याप्तिरपरिहार्या । तथा हि । पाणौ पञ्च वराटकान्पिधाय कश्चित्कञ्चित्पृच्छति मम करे कति वराटका इति । स च पृष्टोऽजाकृपाणीयन्यायेनाह पञ्चेति । तदेतत्प्रष्टुर्वक्तुश्च ज्ञानं यथार्थमिति प्रमाणं प्रसज्यते । न च निस्साधनं तदुत्पन्नमिति तत्साधनस्यापि प्रमाणत्वापातः । यादृच्छिकसंवादिलिङ्गविभ्रमादिष्वप्येवं प्रसङ्गो दुर्वार इति ।**

मैवम् । वक्तुर्ज्ञानस्य संशयत्वेनाप्रसङ्गात् । तत्र (च) पाक्षिकव्यवहारस्तु वैयात्यनिबन्धनः, न स्वज्ञाननिबन्धनः; अन्यथा विप्रलम्भकस्यापि तादृशनिश्चयापत्तौ विपर्यस्ताविशेषप्रसङ्गात् । एतेनाहार्यनिश्चयकल्पनमप्यपास्तम् ॥ प्रष्टुस्तु प्रागूर्ध्वं च ज्ञानं (यथार्थ)प्रमाणमेव । तन्मूलं च प्रत्यक्षम् ॥ वाक्यजनितमपि पार्श्वस्थादेर्विज्ञानमेवमेव । वाक्यं तु यादृच्छिकसंवादि ।

यादृच्छिकसंवादिलिङ्गविभ्रमवाक्याभासजन्यस्य केवलप्रमाणत्वेऽपि न तयोः प्रामाण्यम् । तथा हि । न तावत्तत्र बाष्पस्य बाष्पतया (वि)ज्ञातस्य वा यथार्थज्ञानसाधनत्वं वक्तुं शक्यम्, नापि धूमस्य, असतः साधनत्वायोगात्, सत्त्वेऽप्यपरामृष्टत्वात् ।

ततो धूमत्वेन ज्ञातस्य बाष्पस्य, बाष्पविषयस्य धूमविभ्रमस्य वेति वक्तव्यम्; न च तत्सम्भवति, तज्जातीयस्य सर्वत्र यथार्थज्ञानजनकत्वाभावात् । तथाविधस्यैव साधनत्वेनास्माभिर्विवक्षितत्वात् । तथा सत्यकारणिका कार्यो(करणिकाक्रियो)(कारणकार्यो)-त्पत्तिरापन्नेति चेन्न, लिङ्गविभ्रमस्य लौकिककार(कर)णत्वेऽपि पारिभाषिकसाधनत्वाभावस्योक्तत्वात् ।

वाक्याभासस्यापि प्रामाण्यप्रसङ्गः अनेन निरस्तः । तस्य प्रामाण्यप्रसङ्गेऽपि न काचिदस्माकं क्षतिः । न हि तार्किकाणामिवास्माकमाप्तोक्ततया प्रामाण्यानुमानादिकमस्ति ।

परि०— 'यथार्थज्ञानजनकाः' इत्यत्र साधनत्वं विवक्षीकृत्य वक्तुं शङ्कासमाधी आह **नन्वित्यादिना** । **काकतालीय इति** । काकशब्दः काकागमनपरः । तालशब्दः 'फले लुगि'ति तालफलपरः सन् तत्पतनक्रियापरः । 'समासाच्च तद्विषयादि'तीवार्थे छप्रत्ययान्तोऽयं काकागमनमिव तालपतनं इव स्थित इत्यर्थः । दैवात् काकागमनवेलायां पक्वतालफलस्य काकभक्षणयोग्यस्य पतनं यथा तथैव करणसामर्थ्यं विना दैवाज्जातप्रमारूपज्ञाने तत्करणे चातिव्याप्तिरित्यर्थः । काकगमनतालफलपतनवत् यादृच्छिकं किं तदित्यत आह **पाणावित्यादिना** । **वराटका इति** । कपर्दिका इत्यर्थः । **अजाकृपाणीयेति** । अजाया आगमनवेलायां कृपाणस्य दैवात् पाते सति तद्वधोऽतर्कित एव भवति । तद्वदतर्किताामेव सङ्ख्यामाहेत्यर्थः । पूर्ववद्रूपनिष्पत्तिर्ध्येया । **अप्रसङ्गादिति** । तज्ज्ञाने तज्जनके चातिव्याप्त्यप्रसङ्गादित्यर्थः । ननु तस्य संशयत्वे कथं पञ्चत्वपक्षमात्रव्यवहार इत्यत आह **तत्र पाक्षिकेति** । एककोटिव्यवहारो धार्ष्ट्यनिमित्त इत्यर्थः । **अन्यथेति** । व्यवहारबलात् तादृशनिश्चयकल्पने नास्तीति जानन्नपि अस्तीत्यादि वदन् प्रतारकोऽप्यस्तित्वादिनिश्चयवान् स्यात् । तथा च भ्रान्तप्रतारकयोरविशेषः स्यादित्यर्थः । **एतेनेति** । भ्रान्ताविशेषप्रसङ्गेनेत्यर्थः । पाक्षिकव्यवहारस्यान्यनिमित्तकथनेनेति वाऽर्थः । **वाक्येति** । पञ्चेतिवाक्यजनित इत्यर्थः । इतश्च किमित्यत आह **यादृच्छिकसंवादिलिङ्गविभ्रमवाक्याभासेति** । **अपरामृष्टत्वात्** परामर्शाविषयत्वादित्यर्थः । **पारिभाषिकेति** । यज्जातीयानन्तरं नियमेन प्रमोत्पत्तिः तादृशसाधनत्वाभावस्येत्यर्थः । **अनेनेति** । विवक्षितसाधनत्वाभावेन निरस्त इत्यर्थः । कथं न क्षतिः आप्तोक्तत्वलिङ्गाभावेन तत्र प्रामाण्यज्ञप्तेरयोगात् । आप्तोक्तत्वगुणाभावेन प्रामाण्योत्पत्तेरयोगात् । तथा च प्रामाण्योत्पत्तिज्ञप्त्योरयोग एवेत्यत आह **न हीति** । **अस्माकं** स्वतस्त्ववादिनाम् ।

गु०दी०— अजाकृपाणीयन्यायेन इत्यत्र अभ्यासार्थं कृपाण्या इतस्ततः क्षेपे यदृच्छया तत्रागतायाः अजायाः शस्त्रघातेन मरणमजाकृपाणीयन्यायः । **आहार्यनिश्चयकल्पनमप्यपास्तम्** इत्यत्र शुकबालवत्पदावलीज्ञानमात्रेण वाक्यप्रयोगसम्भवादिति भावः । **सत्त्वेऽप्यपरामृष्टत्वात्** इत्यत्र अभिनवाग्नावल्पतया सत्त्वेऽपीत्यर्थः । प्रामाण्यस्य स्वतस्त्वमते दोषाभावदशायां वह्निज्ञानकरणधूमज्ञानस्यैव प्रमां प्रत्यपि कारणत्वाद्वह्निज्ञानकारणमेव धूमज्ञानं वह्निप्रमां प्रत्यपि कारणमिति यावत् । तदेव लौकिककारणत्वं तर्ह्यसल्लिङ्गपरामर्शाख्यदोषसद्भावात् कथमत्र प्रमोदय इति चेत्सत्यम् । प्रतिबन्धकमणेर्मन्त्रौषधाद्युत्तेजकसद्भावेऽप्रतिबन्धकत्ववद्यादृच्छिकवह्निसद्भावस्य उत्तेजकत्वेनेहापि दोषस्याप्यप्रतिबन्धकत्वसम्भवादिति भावेनोक्तं **लिङ्गविभ्रमस्य लौकिककरणत्व इति** ।

यादु०— काकतालीय इति । काकतालीयं यादृच्छिकसंवादिज्ञानं, तत्रातिव्याप्तिरित्यर्थः । 'समासाच्च तद्विषयादि'त्यनेनेवार्थविषयात्समासपदादन्यस्मिन्निवार्थे छप्रत्यये तस्येयादेशे च सति काकतालीयम् अजाकृपाणीयमित्यादिरूपनिष्पत्तिरिति द्रष्टव्यम् । काकतालशब्दौ काकतालसमवेतक्रियावाचिनौ । काकस्यागमनं यादृच्छिकं तालस्य च पतनं, तेन पतता तालेन काकस्य वधः । एवं यादृच्छिकं विषयसत्त्वं तत्र दुष्टकरणसन्निपातः । तेन **यथार्थज्ञानोत्पत्तिः** । तत्र काकागमनं यादृच्छिकविषयसत्त्वस्योपमानम् । तालपतनं दुष्टकरणसन्निपातस्य । तालेन तु यः काकस्य वधः, स **यथार्थज्ञानोत्पत्तेः** । तथा च काकागमनमिव तालपतनमिव काकतालम्, काकतालमिव काकतालीयमिति विग्रहः । अत्र यादृच्छिकसद्विषयदुष्टकरणयोः सन्निपातः स काकतालसम्बन्धसदृशः इत्येक उपमार्थः । यच्च तेन **यथार्थज्ञानजन्म** तत्काकवधसदृशमिति द्वितीयः । तत्राद्यः समासार्थो द्वितीयः प्रत्ययार्थ इति ज्ञातव्यम् । काकतालादिशब्दयोरुक्तार्थे समासश्चास्मादेव ज्ञापकात् । यथाऽऽहुः 'इवार्थे काकतालाद्याः समासाः स्युरमी इति । ज्ञाप्यतेऽनेन योगेन प्रत्ययश्च विधीयते' इति । यत्तु खण्डनटीकाकारेणोक्तम् 'परिणततालपतनकाले काकोऽपि तद्वृक्षमाश्रयते । तत्र काकयोगस्य तालपतनेऽन्वयव्यतिरेकविरहाद्यादृच्छिकः काकयोगः' इति, तथा दैवादागतविज्ञानं यादृच्छिककाकतालीयसमं काकतालीयमित्युच्यत इति । तदुक्तव्याकरणविध्यज्ञानमूलमित्युपेक्षणीयम् । **वराटकाः** कपर्दकाः । **अजाकृपाणीयन्यायेनेति** । अत्र न्यायेनेत्युक्त्याऽजाकृपाणीयो देवदत्तवधस्तन्न्यायेनेत्यर्थः । यत्र शिथिलबन्धनकृपाणयुक्तस्तम्भे कण्डूयनार्थमजाया आगमनं यादृच्छिकं, कृपाणस्य च पतनं च, तेन तद्वधः । एवमेव देवदत्तस्य गमनं यादृच्छिकम् । दस्यूनां चोपनिपातः । तैश्च वधः अत्र यो देवदत्तस्य दस्यूनां च समागमः सोऽजाकृपाणीसमागमसदृश इत्येक उपमार्थः । यश्च देवदत्तवधः सोऽजावधसदृश इति द्वितीयः । अतो देवदत्तवधोऽजाकृपाणीय इत्युच्यते । तन्न्यायेन युक्तं प्रकृतं पञ्चवराटका इति वाक्यजन्यं ज्ञानम् । प्रयोगमूलं ज्ञानमत्र चोपमार्थद्वयं प्रागेव प्रदर्शितम् । ननु ज्ञानस्य संशयत्वे कथं पञ्चेत्येककोटिकव्यवहार इत्यत आह **तत्र पाक्षिक इति** । एकपक्षावलम्बीत्यर्थः । अत्र पक्षपदेन कोटिरेव विवक्षिता । **वैयात्यं** धार्ष्ट्यम् । **अन्यथेति** । व्यवहारानुरोधेन ज्ञानकल्पन इत्यर्थः । **एतेनेति** । विप्रलम्भकस्यापि व्यवहारानुरोधेन तादृशा-

हार्यभ्रमकल्पनापत्तौ विप्रलम्भकोऽपि विपर्यस्त एव स्यात्, न विप्रलम्भक इत्युक्तदूषणेनेत्यर्थः । एतेन वैयात्यनिबन्धनत्वेऽव्युत्पादनेनेत्यप्याहुः । **वाक्यजनितमिति** । पञ्चेतिवक्तृवाक्यजनितं विज्ञानं यथार्थमेवेत्यर्थः । तर्हि तत्करणं वाक्यं प्रमाणं स्यादित्यत आह **वाक्यं त्विति** । तथा च यादृच्छिकसंवादिनि लिङ्गविभ्रमे यः परिहारः स एवात्रापि भविष्यतीति भावः । **वाक्याभासेति** । भ्रान्तप्रतारकवाक्यजन्यस्येत्यर्थः । जन्यस्येत्यनन्तरं ज्ञानस्येति शेषः । **बाष्पस्येत्याद्युक्तिर्लिङ्गकरणतापक्षमाश्रित्येति** द्रष्टव्यम् । ननु तत्र यादृच्छिकवह्नेः सत्त्वेन तत्कार्यस्य धूमस्याप्यल्पस्य सत्त्वात् कथमसत्त्वमित्यत आह **सत्त्वेऽपीति** । तस्य बाष्पेणाभिभूतस्याज्ञातत्वादित्यर्थः । तथा च यः सन्नल्पो धूमः स बाष्पाभिभूतत्वान्न ज्ञायते । यश्च ज्ञायते स बाष्पारोपितोऽसन्नेवेति भावः । **लौकिकेति** । लोकप्रसिद्धेत्यर्थः । धूमज्ञानस्य सामान्यतो वह्न्यनुमितिं प्रति करणत्वं लोकसिद्धान्वय व्यतिरेकसिद्धमिति भावः । न च दोषस्य प्रमाप्रतिबन्धकत्वात् कथं दुष्टकरणेन प्रमोत्पत्तिः । विषयसत्त्वस्य तत्रोत्तेजकतयाऽङ्गीकृतत्वात् । **तथाविधस्येति** । यज्जातीयानन्तरं नियमेन कार्योत्पत्तिः तथाविधस्येत्यर्थः । **अनेन निरस्त इति** । विप्रलम्भकवाक्यजातीयस्य सर्वत्र यथार्थज्ञानजनकत्वाभावेनेत्यर्थः । नन्वेवं ज्ञातज्ञापकवाक्यादावतिव्याप्तिः तज्जातीयानन्तरं नियमेन यथार्थज्ञानजननादित्यरुचेराह **तस्येति** । अनुमानादिकमित्यत्रादिपदेन प्रामाण्योत्पत्तिपरिग्रहः । इदमुपलक्षणम् । यादृच्छिकसंवादिलिङ्गविभ्रमस्यापि प्रामाण्यप्रसङ्गे न काचिदस्माकं क्षतिः । न ह्यस्माकं सलिङ्गपरामर्शतया प्रामाण्यानुमानादिकमित्यपि द्रष्टव्यम् । ज्ञातज्ञापकादिवाक्यमप्यस्मन्मते प्रमाणतया सङ्ग्राह्यमेवेति भावः ।

वं०प०— वराटकाः कपर्दिकाः इत्याहुः । **वक्तुर्ज्ञानस्येति** । चक्षुःसन्निकर्षादिप्रमाणजन्यत्वेनेति भावः । **अतिप्रसङ्गात्** तथा च न तज्ज्ञानस्य यथार्थत्वेन केवलत्वं न वा तत्साधनस्यानुप्रमाणत्वमिति नातिव्याप्तिदोषः । **अन्यथेति** । एकपक्षावलम्बिव्यवहारस्य तथाज्ञानाभावेऽसम्भवात् तदनुसारेण ज्ञानस्याप्यभ्युपगम इत्यर्थः । तथा च नदीतीरे न सन्ति फलानीति ज्ञात्वा विप्रलम्भार्थं सन्तीति व्यवहरति । ततश्च तस्यापि तदनुरोधेन सन्तीति ज्ञानं कल्प्यं स्यात् । ओमिति चेत् । तर्हि फलाभावेऽपि तेषां सत्त्वेन ज्ञानं भ्रान्तस्याप्यस्तीति विप्रलम्भकभ्रान्तयोर्विशेषो न स्यात् । तदर्थं विप्रलम्भके व्यवहारानुरोधेन भ्रान्त इव ज्ञानं न कल्पनीयं तद्वत्प्रकृतेऽपीति नोक्तदोष इति भावः । **एवमेव** प्रमाणमेव । **वाक्यं त्विति** । तथा यादृच्छिकलिङ्गे यः परिहारः स एवात्रापि भविष्यतीति शेषः । **वाक्याभासो** भ्रान्तप्रतारकवाक्यम् । **जन्यस्य** ज्ञानस्य । **बाष्पतया** इदं बाष्पमिति बाष्पत्वेन ज्ञातस्येत्यर्थः । **असतो** धूमस्य । **सत्त्वेऽपि** धूमस्य । **अपरामृष्टत्वात्** परामर्शाविषयत्वात् धूमत्वेनाज्ञातत्वादिति भावः । **बाष्पविषयस्य** तदधिष्ठानकस्येत्यर्थः । **धूमेति** । धूमप्रकारकेत्यर्थः । लिङ्गज्ञानं करणमिति मतेनेदं मन्तव्यम् । वक्तव्यमित्यत्र यथार्थज्ञानसाधनत्वमिति वर्तते । **तज्जातीयस्य** एतादृशभ्रमजातीयस्य । **तथाविधस्यैवेति** । यज्जातीयानन्तरं नियमेन कार्योत्पत्तिस्तादृशस्यैवेत्यर्थः । **तथा सति** लिङ्गविभ्रमस्याकरणत्वे सति । **लौकिकेति** । लोकदृष्टेत्यर्थः ।

पारिभाषिकेति । यज्जातीयानन्तरमित्यादिना निरुक्तेत्यर्थः । **अनेन** पारिभाषिकसाधनत्वाभावेन । **तस्य** वाक्याभासस्य । लिङ्गविभ्रमस्य च । आप्तोक्ततयेत्युपलक्षणम् । सल्लिङ्गपरामर्शेन चेत्यपि द्रष्टव्यम् ।

कं०रा०— वराटका इति । कपर्दिका इत्यर्थः । **अजेति** । अजागमनकृपाणपतनसमागमवत्पतता कृपाणेनाजावधाच्च यादृच्छिकं ते करे पञ्च वराटका इतिवाक्यमाहेत्यर्थः । समासाच्च तद्विषयादिति इवार्थविषयात् समासादपरस्मिन्निवार्थे छप्रत्ययः । अत एव वृत्तिकारेणैतत्सूत्रं व्याख्यातं काकतालीयमजाकृपाणीयमित्युदाहृतं तदैदिति कतिमे करे वराटका इति प्रश्नवाक्यप्रयोक्तुस्ते करे पञ्चवराटका इति प्रतिवचनवत् कश्च पञ्चवराटकास्तित्वज्ञानं यथार्थमिति प्रमाणं प्रसज्यत इत्यर्थः । ननु ते करे पञ्चवराटका इति वक्तुर्ज्ञानस्य संशयत्वे ते करे पञ्च वा दश वेत्यादि पाक्षिकव्यवहारेण भाव्यं पञ्चैवेत्यपाक्षिकव्यवहारस्तु कथमित्यत आह **तत्रेति** । **अन्यथेति** । व्यवहारेण तदनुगुणज्ञानकल्पन इत्यर्थः । **विपर्यस्तेति** । भ्रान्ताविशेषप्रसङ्गादित्यर्थः । **एतेनेति** । वाक्यप्रयोगस्य वाक्यार्थनिश्चयसाध्यत्वनियमाभावेनेत्यर्थः । **प्रष्टुरिति** । मम करे कति वराटका इति प्रष्टुः प्रश्नात्पूर्वमुत्तरकालं च यत्स्वकरे पञ्च वराटकास्तित्वज्ञानं तत्तन्मूलभूतं प्रत्यक्षं च प्रमाणमेवेति न तयोः प्रामाण्यापादनमनिष्टापादनमिति भावः । ननु तथापि ते करे पञ्च वराटका इति वक्तुर्वाक्यजनितं पार्श्वस्थादेर्ज्ञानं यथार्थमिति प्रमाणं प्रसज्यत इत्यत्रेष्टापत्तिमाह **वाक्यजनितमिति** । **वाक्यं त्विति** । तव करे पञ्च वराटका इति वाक्यं तु यादृच्छिकसंवादि अतस्तत्र वक्ष्यमाणस्य यज्जातीयानन्तरं यथार्थज्ञानं भवत्येवेति नियमस्तत्वं साधनत्वमित्येवंरूपस्य साधनत्वस्याभावान्नातिव्याप्तिरिति भावः । **तथा सतीति** । लिङ्गविभ्रमजातीयस्य सर्वत्र यथार्थज्ञानजनकत्वाभावेन लिङ्गविभ्रमस्यासाधनत्वे लिङ्गविभ्रमानन्तरभाविन्यनुमित्युत्पत्तिप्रकरणिकापन्नेत्यर्थः । **वाक्याभासस्येति** । गेहे घटोऽस्तीति यथार्थज्ञानानन्तरं घटोऽस्तीति वक्तव्ये प्रमादात्करणापाटवाद्वा पटोऽस्तीति यद्वाक्यं प्रयुक्तं तज्जन्यज्ञानस्य दैवात्पटसत्त्वे यथार्थत्वात् तद्वाक्याभासस्य प्रामाण्यप्रसङ्ग इत्येतदपि तज्जातीयस्य सर्वत्र यथार्थज्ञानजनकत्वाभावेन पारिभाषिकसाधनत्वाभावादेव निरस्तमित्यर्थः । **तस्येति** । वाक्याभासस्येत्यर्थः । ननु वाक्याभासस्य न प्रामाण्यमङ्गीकर्तुं शक्यं प्रामाण्यस्याप्तोक्तत्वेनानुमेयत्वात् तस्य च तत्राभावादित्यत आह **न हीति** ।

श्रीनिधि०— वैयात्यनिबन्धनः दार्क्ष्यनिबन्धः । **एतेन** व्यवहारानुसारिज्ञानस्यानावश्यकत्वेन प्रष्टुर्ज्ञानस्य वाक्यजन्यत्वं नास्तीति ज्ञापयितुं प्रागूर्ध्वं चेत्युक्तम् । तर्हि निःसाधनोपपत्तिप्रसङ्ग इत्यतो मूलान्तरं सम्भवतीत्याह **तन्मूलं चेति** । ज्ञातं लिङ्गं, लिङ्गज्ञानं वा करणमिति पक्षभेदेन धूमत्वेन ज्ञातस्येत्याद्युक्तम् । अनेन पारिभाषिकसाधनत्वाभावेन ।

शे०वा०— काकतालीय इति । यथार्थज्ञान इति शेषः । तथा च यादृच्छिके यथार्थज्ञान इत्यर्थः । अत्र काकतालशब्दौ वृत्तिविषये काकतालसमवेतक्रियावर्तिनौ । तेन काकागमनमिव तालतपनमिव काकतालं काकतालमिव काकतालीयमिति विग्रहः । काकस्यागमनं यादृच्छिकं तालस्य पतनं च । तेन पतता

तालेन काकस्य वधः कृतः । एवमेव यादृच्छिकं विषयसत्त्वम् । तत्र दुष्टकरणसन्निपातश्च । तेन च यथार्थज्ञानोत्पत्तिः । तत्र काकागमनं यादृच्छिकविषयसत्त्वस्योपमानं; तालपतनं च दुष्टकरणसन्निपातस्य । तालेन काकस्य यो वधः स दुष्टकरणसन्निपातेन यथार्थज्ञानोत्पत्तेः । अत्र यो यादृच्छिकसद्विषयदुष्टकरणयोः सन्निपातः स काकतालसम्बन्धसदृश इत्येकोपमार्थः । यच्च तेन यथार्थज्ञानजन्म तत्पतत्तालेन काकवधसदृश इति द्वितीयोपमार्थः । तत्राद्यः समसार्थः, द्वितीयः प्रत्ययार्थ इति विवेकः । काकतालशब्दे समासश्चास्मादेव ज्ञापकाद्द्रष्टव्यः । अत एवोक्तम् 'इवार्थे काकतालाद्याः समासाः स्युरमी इति । ज्ञाप्यतेऽनेन योगेन प्रत्ययश्च विधीयते' इति । यादृच्छिकं यथार्थज्ञानमेव नास्तीत्याशङ्क्य तदुदाहरणेनोपपादयति **तथा हीति** । **वराटकाः** कपर्दकाः । **अजाकृपाणीयन्यायेनेति** । अत्राजाकृपाणशब्दावजाकृपाणसमवेतक्रियावर्तिनौ । अजाग्रीवा-प्रसारणमिव कृपाणपतनमिवाजाकृपाणम् अजाकृपाणमिवेत्यजाकृपाणीयमिति विग्रहः । अत्र हि कण्डूयमानार्थं शिथिलबन्धखड्गे स्तम्भादौ यादृच्छिकं छाग्या ग्रीवा प्रसारणं कृपाणपतनं च, तेन च पतता तद्वधः । एवमेव देवदत्तस्य गमनं दस्यूनां चोपनिपातः । तैश्च तद्वधः । तत्र यो देवदत्तस्य दस्यूनां च समागमः सोऽजा-कृपाणसमागमसदृश इत्येकोपमार्थः । यश्च तैर्देवदत्तस्य वधः सोऽजावधसदृश इति द्वितीयोपमार्थः । तेन भवति देवदत्तस्य वधोऽजाकृपाणीयः स चासौ न्यायश्चेति विग्रहः । अतश्चाजाकृपाणीयदेवदत्तवधन्यायेनेत्यर्थः । समासादिव्युत्पादनप्रकारश्च काकतालीयशब्देन प्रदर्शितोऽनुसन्धेयः । **प्रसज्यत इति** । ततश्च केवल-प्रमाणलक्षणस्य तत्रातिव्याप्तिरिति भावः । **न चेति** । ततश्चानुप्रमाणलक्षणस्य तत्रातिव्याप्तिरिति भावः । लिङ्गविभ्रमादिष्वित्यादिपदेन यादृच्छिकसंवादिवाक्याभासपरिग्रहः ।

पञ्चसङ्ख्यावच्छिन्नज्ञानं यद्वक्तृसमवेतं तत्रातिव्याप्तिरुच्यते उत प्रष्टृसमवेतज्ञाने उत पार्श्वस्थज्ञाने वेति विकल्पत्रयं मनसि निधायाद्यं दूषयति **वक्तुर्ज्ञानस्येति** । **संशयत्वेनेति** । चक्षुषः सम्प्रयोगादिरूपनिश्चायक-प्रमाणाभावादिति भावः । **पञ्चैवेति** । निश्चयाभावे तथात्वेनाभिवदनव्यवहारो न स्यात्किन्तु पञ्च वाऽधिका वेत्येव व्यवहारः स्यात् । व्यवहारस्य ज्ञानपरतन्त्रत्वादित्यत आह **तत्रेति** । **पाक्षिकेति** । एकमात्रकोटिक इत्यर्थः । ननु किमेककोटिकव्यवहारस्य वैयात्यनिबन्धनत्वकल्पनया, तादृशव्यवहाराद्वक्तृज्ञानमेककोटि-मात्रविषयकं किन्न स्यादित्यत आह **अन्यथेति** । एककोटिकव्यवहारानुरोधेन तादृशज्ञानाभ्युपगम इत्यर्थः । व्यवहारानुसारित्वे ज्ञानस्य विप्रलम्भस्यापि नदीतीरे पञ्च फलानि सन्तीति व्यवहारानुरोधेन तादृशमेव ज्ञानं कल्पनीयं स्यात् । ततश्च भ्रान्तस्यापि तादृशज्ञानसद्भावादेको भ्रान्तोऽपरस्तु विप्रलम्भक इति सर्वसम्प्रति-पन्नस्तयोर्भेदो न स्यादित्यर्थः । नन्वेकतरकोटिव्यवहारस्य वैयात्यनिबन्धनत्वान्न स्वज्ञानहेतुकत्वमित्युक्तं तदयुक्तम् । स्वज्ञानहेतुकत्वस्य युक्तिसिद्धत्वेन निरासायोगात् । तथा हि । वक्तुः पञ्चसङ्ख्यावच्छिन्नत्व-ज्ञानस्यानेककोट्यनवलम्बित्वेन न संशयत्वम् । तथा सति व्यवहारस्य स्वविषयनिश्चयजन्यत्वनियमेन तदभावे तादृशव्यवहारानुपपत्तिप्रसङ्गात् । अतस्तद्व्यवहारमूलतया पञ्चसङ्ख्यावच्छिन्नत्वकोटौ तस्य निश्चयत्वमेव स्यात् । एवमेवान्यकोटावपि तस्य निश्चयत्वमभ्युपेयम् । स्थाणुरेव पुरुषो वेत्याद्यपाक्षिककोटिद्वयविषयकसंशयादर्शनात् ।

तेन पश्चैव नैवेति विरुद्धकोटिद्वयनिश्चयसमुच्चयत्वं विरुद्धमापद्यते । अतो यथा दृष्टफले कृष्यादौ कर्षकस्य निष्पन्नफलावश्यकत्वसन्देहेऽप्याहार्यफलावश्यकत्वनिर्णयजन्यैव प्रवृत्तिः । प्रवृत्तेः स्वविषयनिश्चयपुरःसरत्वनियमात् । तथा वक्तुः पञ्चसङ्ख्यावच्छिन्नसन्देहेऽप्याहार्यतत्कोटिनिश्चयादेवोक्तव्यवहार इति कथं न तस्य स्वज्ञानहेतुकत्वमिति खण्डनकृतोक्तं समाधानम्, एवं सति विप्रलम्भकस्यापि तादृशव्यवहारानुसारेण तादृशनिश्चयापत्तौ विपर्यस्ताविशेषप्रसङ्गादित्युक्तदूषणातिदेशेन दूषयति **एतेनेति** । अत्राहार्येति पाठः सुगमार्थः । आहारेति पाठे त्वाहरणमाहार उत्प्रेक्षेति यावत् । स चासौ निश्चयश्चेत्याहारनिश्चय इत्यर्थः ।

द्वितीयं दूषयति **प्रष्टुस्त्विति** । तथा च लक्ष्यत्वान्न केवलप्रमाणलक्षणस्य तत्रातिव्याप्तिरिति भावः । तर्हि निस्साधनस्य तस्यानुत्पत्तेस्तत्साधनेऽनुप्रमाणलक्षणस्यातिव्याप्तिरेवेत्यतो भवेदेवं यदि प्रत्यक्षाद्यन्यदेव तत्साधनं स्यात् । न चैतदस्तीत्याह **तन्मूलं चेति** ।

तृतीयं दूषयति **वाक्येति** । पार्श्वस्थादेरित्यादिपदेन प्रष्टुः सङ्ग्रहः । पञ्च वराटक इति वाक्येत्यर्थः । **एवमेवेति** । प्रमाणमेवेत्यर्थः । ततश्च न केवलप्रमाणलक्षणस्य तत्रातिव्याप्तिरिति भावः । तर्हि तत्करणस्य वाक्यस्य प्रामाण्यं स्यात् । न च तत्सम्भवति । अनाप्तवाक्यत्वादित्यत आह **वाक्यं त्विति** । तथा च यादृच्छिकसंवादिलिङ्गविभ्रमे यः परिहारः स एवात्रापि भविष्यतीति भावः । यादृच्छिकसंवादिलिङ्गविभ्रमादिष्वप्येवं प्रसङ्ग इति किं तज्जनितवह्न्यादिज्ञानस्य केवलप्रमाणत्वापादनमभिमतमुत तज्जनकलिङ्गविभ्रमादेरिति विकल्पद्वयं मनसि निधायाद्यमिष्टापत्त्या दूषयन्नेव द्वितीयं प्रतिषेधति **यादृच्छिकेति** । **वाक्येति** । विप्रलम्भादिवाक्याभासजन्यस्येत्यर्थः । जन्यस्येत्यतःपरं ज्ञानस्येति शेषः । लिङ्गकरणतापक्षमाश्रित्याह **बाष्पस्येति** । बाष्पस्य वह्न्यविनाभावानवगत्या तस्य तज्ज्ञानाजनकत्वाद्यथार्थज्ञानजनकत्वं तस्यासम्भावितमिति भावः । अस्तु तर्हि तत्र गृहितवह्न्यविनाभावस्य धूमस्यैव यथार्थज्ञानजनकत्वमित्यतस्तस्य वह्न्यविनाभावेऽपि पक्षेऽसत्त्वेन पक्षधर्मत्वाभावान्न तज्ज्ञानजनकत्वमित्याह **असत इति** । यत्र पक्षे धूमस्यासत्त्वं तत्र धूमस्य यथार्थज्ञानजनकत्वायोगेऽपि यत्र यादृच्छिकसंवादिप्रमानुमितिस्थले धूमस्यापि पक्षे सत्त्वं तत्र धूमस्य व्याप्तिपक्षधर्मताक्रान्तत्वाद्यथार्थज्ञानजनकत्वं किन्न स्यादित्यतस्तत्र बाष्पस्यैव करणसन्निकृष्टत्वेन परामर्शविषयतयाऽनुमितिजनकत्वसम्भवेऽपि धूमस्यासन्निकृष्टत्वेन परामर्शविषयत्वाभावान्न तस्य तत्र यथार्थानुमितिजनकत्वमित्याह **सत्त्वेऽपीति** । लिङ्गकरणतापक्षमाश्रित्योक्तं **धूमत्वेन ज्ञातस्य बाष्पस्येति** । तज्ज्ञानकरणतापक्षमाश्रित्योक्तं **बाष्पविषयस्य धूमभ्रमस्येति** । **सर्वत्रेति** । वह्निमति तस्य तज्जनकत्वेऽप्यवह्निमति तस्य तदजनकत्वादिति भावः । ननु तज्जातीयस्य सर्वत्र यथार्थज्ञानजनकत्वाभावेऽपि धूमत्वेन ज्ञातस्य बाष्पविषयस्य धूमभ्रमस्य वह्निमति यथार्थज्ञानजनकत्वाद्यथार्थज्ञानसाधनत्वमस्त्येवेति कथमतिव्याप्तिपरिहार इत्यतः स्यादेतदेवं यदि जनकत्वमात्रमिह साधनत्वं विवक्षितं स्यान्न चैवं किन्तु यज्जातीयानन्तरं नियमेन कार्यमुत्पद्यते तदेवेह साधनत्वं विवक्षितम् । तच्च नोक्तरीत्या तत्रास्तीति नातिव्याप्तिरित्याशयेनाह **तथाविधस्यैवेति** । **तथा सतीति** । लिङ्गविभ्रमस्य यथार्थज्ञानजनकत्वाभाव इत्यर्थः । **लौकिककरणत्वेऽपीति** ।

लोकप्रसिद्धासाधारणत्वरूपकरणत्वेऽपीत्यर्थः । ततश्च लोकप्रसिद्धकरणशून्यताया एवाकरणक्रियोत्पत्त्यापादकत्वात् प्रकृते च तदभावान्न तदापत्तिरिति भावः ।

एवं परिभाषिकसाधनत्वघटितलक्षणाभावेन यादृच्छिकसंवादिलिङ्गविभ्रमेऽतिव्याप्तिं परिहृत्य यादृच्छिकसंवादिनि विप्रलम्भकवाक्येऽपि तां परिहरति **वाक्याभासस्येति** । तस्यार्थसत्त्वस्थले यथार्थज्ञानजनकत्वेऽपि तदभावस्थले तज्जनकत्वाभावेन यज्जातीयानन्तरमिति पारिभाषिकसाधनत्वाभावान्न तत्रातिव्याप्तिरिति भावः । न चैवमपि यथार्थं प्रमाणमिति प्रमाणसामान्यलक्षणस्य लिङ्गविभ्रमादावतिव्याप्तिरिति वाच्यम् । साक्षाज्ज्ञेयविषयीकारितत्साधनान्यतरत्वस्यैव लक्षणार्थतया विवक्षितत्वेन तदनवकाशात् । लौकिककरणत्वातिरिक्तपारिभाषिकसाधनत्वाश्रयणे गौरवं मनसि निधाय विप्रलम्भकवाक्यस्यानुप्रमाणतया लक्ष्यत्वान्न तत्रातिव्याप्तिरित्यभ्युपगमवादेनाह **तस्येति** । वाक्याभासस्येत्यर्थः । उपलक्षणं चैतत् । यादृच्छिकसंवादिलिङ्गविभ्रमस्येत्यपि द्रष्टव्यम् । **अस्माकं** प्रामाण्यस्वतस्त्ववादिनाम् । कथं न क्षतिरित्यतोऽस्माकमित्येतद्व्यावर्त्यप्रदर्शनपूर्वकं क्षत्यभावमुपपादयति **न हीति** । **आप्तोक्ततयेति** । उपलक्षणं चैतत् । सल्लिङ्गपरामर्शतयेत्यपि द्रष्टव्यम् । प्रामाण्यानुमानादिकमित्यादिपदेन प्रामाण्योत्पत्तिपरिग्रहः । अत्र लिङ्गाभासवाक्याभासयोर्यथार्थज्ञानजनकत्वाविशेषेऽपि वाक्यज्ञानस्य वाक्यांशे केवलप्रमाणत्ववल्लिङ्गभ्रमस्य लिङ्गांशे तदभावात् तत्परित्यागेनोभयथा प्रमाणभूतत्वाद्वाक्याभासस्यैवाभ्युपगमवादेन स्वशब्देन प्रमाणतयोक्तिर्न तु लिङ्गविभ्रमस्येति ध्येयम् ।

वा०र०— काकतालीयकार्याणां बहुत्वात् अत्रातिव्याप्तिस्थूलत्वेनाभिप्रेतं मूलं दर्शयति **यथार्थज्ञान इति शेष इति** । इदानीं काकतालीयपदविवक्षितार्थं वदन् श्रुतिविशेषमेलनेन लब्धमर्थं दर्शयति **तथा चेति** । **वृत्तिविषय इति** । समासरूपवृत्तिविषय इत्यर्थः । अनेन वृत्तेरन्यत्र काकतालार्थकावेवेति सूचितम् । **काकतालमिति** । समासार्थोपमेयम् । प्रत्ययार्थोपमां दर्शयति **काकतालीयमिवेति** । ब्रह्मज्ञानिनां सद्यःशरीरपाते ब्रह्मोपदेशाः वातपुत्रीयाः प्रसज्येरन् इति जिज्ञासाधिकरणीयमूलटीकायां वातपुत्रीयशब्दमुत्पादनव्याजेन काकतालीयाजाकृपाणीयशब्दव्युत्पादनात् तदनुसारेण स्मृत्यधिकरणेऽपि काकतालीयशब्दव्युत्पादनात् तदनुसारेणात्रापि काकतालीयशब्देऽधिकं व्युत्पादनं द्रष्टव्यं इत्याशयेनाधिकं व्युत्पादनं न कृतम् । परन्तु उपमाद्वयस्थल एव काकतालीयशब्दस्य सम्पूर्णार्थत्वेऽपि स्मृत्यधिकरणाद्युदाहृतदार्ष्टान्तिके उपमाद्वयाभावेऽपि यादृच्छिकसमासमात्रे दृष्टान्तत्वमित्यादेः प्राक् प्रतिपादनात् अत्रापि नोपमाद्वय इत्याशङ्कापरिहाराय उपमाद्वयस्यापि प्रकृते सम्भवः । उपमेयद्वयसद्भावात् इत्याशयेन उपमाद्वयादिकं वा दर्शयति काकस्येत्यादिना । पतनं चेत्यतःपरं यादृच्छिकमिति वर्तते । वधः इत्यनन्तरं यादृच्छिक इति योज्यम् । एवं सन्निपातश्चेत्यादावपि यादृच्छिकमित्यादेः यथासम्भवं सम्बन्धो ज्ञेयः । यद्यपि काकतालोपमानेन दस्युदेवदत्तसमागमादि प्राक् व्युत्पादितम् । तथापि तत्र काकतालीयन्यायेनेति मूले उक्तेः दस्युकृतदेवदत्तवधान्तं काकतालीयशब्देन विवक्षितत्वात् तन्न्यायेनेति योज्यम् । अत एवाजाकृपाणीयन्यायेनेत्युत्तरमूले पूर्वत्रेव देवदत्तवधान्तमेव

अजाकृपाणीयशब्दार्थं उक्त्वा तन्न्यायेनेति व्याख्यातम् । **इह मूले तु** काकतालीयेति व्याप्तिरित्युक्तानुसारेण दुष्टकरणजन्ययथार्थज्ञानस्य एव काकतालीयशब्देन गृहीतत्वात् उपमेयान्तराभाव इति तत् ज्ञानमेव यच्छब्दार्थत्वेन व्याख्यातमिति ज्ञेयम् । इति द्रष्टव्यम् । एतच्च यत्किञ्चित् प्रागेवास्माभिः व्याख्यातम् । **अत एवोक्तमिति** । जिज्ञासाधिकरणोक्तं व्युत्पादनप्रकारं अजाकृपाणीयशब्दे दर्शयन् न्यायेनेत्यन्तं व्याख्याति **अजाकृपाणशब्दावित्यादिना** । अत्रापि दार्ष्टान्तिके उपमेयद्वयाभावात् यादृच्छिकसमागममात्रे दृष्टान्तो-ऽयमित्यपि उपलक्षणया अभिप्रेतम् । पूर्वत्र तथाव्याख्यानात् तत एवान्यत्रापि तथाविधस्थले तस्योह्यत्वात् शापाच्चात्र पुनः तथा नोक्तमिति ज्ञेयम् । **अजाकृपाणीयदेवदत्तवधेति** । अजाकृपाणीयशब्दार्थत्वेन प्राप्तो यो देवदत्तवधः इति योज्यम् । **शिथिलबन्धेति** । शिथिलश्चासौ बन्धश्चेति स तथोक्तः । शिथिलबन्धः खड्गस्य यस्मिन् इति गमकत्वात् व्यधिकरणो बहुव्रीहिः । अथवा शिथिलो बन्धो यस्मिन् तत् शिथिलबन्धम् । तादृशं खड्गं यस्मिन् स्तम्भादाविति बहुव्रीहिगर्भो बद्धबहुव्रीहिः । स्तम्भादाविति सप्तम्यर्थो बद्धत्वम् । उभयोर्बन्धस्य शिथिलत्वं यत्रेति फलति **प्रदर्शित इति** । स्मृत्यधिकरण इति शेषः । समासाच्च तद्विषयात् इति सूत्रार्थकथनादिना व्युत्पादनस्य कृतत्वादिति भावः । **अनेककोट्यवलम्बित्वेन न संशयत्वं** इत्यत्र अनेककोट्यवलम्बित्वेन प्राप्तं यत्संशयत्वं तन्नेत्यर्थः । **अपाक्षिकपाक्षिकेति** । अपाक्षिकत्वं नाम कोटेः स्वोल्लेखनानन्तरं कोट्यन्तरोल्लेखशून्यत्वम् । पाक्षिकत्वं तु तदुल्लेखवत्त्वं इति ज्ञेयम् । आदिपदेन द्रष्टुः सङ्ग्रहः इति पाठः । प्रष्टु इति पाठे तु ज्ञानं यथार्थं प्रमाणमेव पार्श्वस्थस्य वाक्यजन्यज्ञानं प्रमाणमिति । दृष्टान्ततया प्रष्टुः ग्रहणं इति न दोषः । **विप्रलम्भकादिवाक्याभासेति** । भ्रान्तः सव्यो विप्रलम्भयति । तद्वाक्येत्यर्थः । तेन कश्चित् न दोषः । बाष्पस्य बाष्पविषयधूमभ्रमस्य इति वा इति मूलानुसारी पाठः । **तदेव इहेति** । तत्त्वमेवेत्यर्थः । क्वचित् तथैव पाठः । **साक्षाज्जन्येति** । इदं च पूर्वमूलानुसारेण योज्यम् । **अत्र लिङ्गा-भासवाक्याभासयोरिति** । वाक्यस्य दुष्टत्वेऽपि तज्ज्ञानस्य यथार्थत्वादिति भावः । **उभयथा** यथार्थज्ञान-जनकत्वेन अयथार्थज्ञानजनकत्वेन चेत्युभयथा । **स्वशब्देनेति** । तस्य प्रामाण्येति वाक्ये तस्येत्यनेन वाक्याभासमात्रपरामर्शः । न हीत्युत्तरवाक्ये आप्तोक्ततयेति विशिष्योक्तिरिति भावः । विभ्रमस्येत्यनन्तरं स्वशब्देनाभ्युपगमवादे प्रमाणतया उक्तरीत्यानुवर्तते । किन्तु उपलक्षणयेति शेषः ।

स०व०— काकतालीये इति । समासाच्च तद्विषयात् इवार्थविषयात् समासवाक्याच्च छप्रत्ययो भवतीत्यनेन छप्रत्यये तस्य इयाऽऽदेशे काकतालीयेति शब्दनिष्पत्तिः । तथा चात्र काकपदेन काकागमनस्य तालपदेन तालपतनस्य ग्रहणात् काकगमनस्येव तालपतनस्येवेति काकतालीयमित्यर्थो लभ्यत इति भावः । परिणततालफलपतनकाले काकोऽपि तद्वृक्षमाश्रयते । तत्र काकयोगस्य तालपतने अन्वयव्यतिरेकविरहात् यादृच्छिकः काकयोग इति । तथा दैवगत्याऽऽगतविज्ञानं यादृच्छिकं काकतालीयसमं काकतालीयज्ञान-मुच्यते । यादृच्छिकं यथार्थज्ञानमेव नास्तीत्याशङ्क्य उदाहरणेनोपपादयति **तथा हीति** । **वराटकाः** कपर्दकाः । **अजाकृपाणीयेति** । अजाशब्देन अजायाः ग्रीवाप्रसारणम्, कृपाणशब्देन कृपाणपतनं ग्राह्यम् ।

तथा च अजाग्रीवाप्रसारणस्येव कृपाणपतनस्येवेति अजाकृपाणीयः । स चासौ न्यायश्चेत्यर्थः । यथा कण्डूयनार्थं सम्लि(शिथिल)बन्धनखड्गयुक्ते स्तम्भे बद्धया छाग्या ग्रीवाप्रसारणे क्रियमाणे दैवात् तद्ग्रीवायां खड्गे पतिते ग्रीवाच्छेदो भवति । स यथा कादाचित्कस्तद्वदित्यर्थः । **न च निस्साधनमिति** । ज्ञानस्वरूपं न निर्हेतुकम् । भावकार्यस्य सहेतुकत्वनियमात् । नापि याथार्थ्यमस्य निर्हेतुकम् । तथा सति नियामकाभावेन भ्रान्त्यादावपि यथार्थत्वाऽऽपातात् । प्रमायामपि करणसम्बन्धनिरपेक्षत्वेन अयथार्थत्वप्रसङ्गाच्च इत्याशयः । **एवमिति** । दैवगत्या अनलवति शैले बाष्पधूमेन सम्यग्धूमतया परिगृहीतेन अत्र कृशानुरस्तीति यत्र मतिरुत्पद्यते सा तावन्न स्मृतिः । अननुभूतगोचरत्वात् । नापि प्रमा । आभासकरणजन्यत्वात् । न च तत्त्वपदव्यवच्छेद्यता । स्थितवस्तुगोचरत्वात् । तथा च तत्रातिव्याप्तेः(प्तिः) । आदिपदेनार्थापत्त्याद्याभासपरिग्रहः । ननु वक्तुर्ज्ञानस्य संशयरूपत्वे पञ्च वराटकाः अधिका वा इति व्यवहारो भवेत् । एककोटिव्यवहारस्तु कथमित्यत आह **पाक्षिक इति** । पक्षसम्बन्धी पाक्षिकः । पक्षशब्देन कोटिर्ग्राह्या । पञ्चैवेति एकतरकोटिक व्यवहार इत्यर्थः । **न स्वज्ञाननिबन्धन इति** । पञ्च वराटका इति निश्चयस्वरूपस्वज्ञाननिबन्धनो नेत्यर्थः । ज्ञानमात्रस्याप्रयोजकत्वादिति भावः । **अन्यथेति** । एककोटिव्यवहारस्य ज्ञानाभावे असम्भवात् ज्ञानाभ्युपगम इत्यर्थः । व्यवहारानुसारेण ज्ञानाङ्गीकारे विप्रलम्भकस्य नदीतीरे पञ्च फलानीति व्यवहारस्य दृष्टत्वात् तस्य तथाभूतनिश्चयरूपमेव ज्ञानमङ्गीकार्यम् । विपर्यस्तस्यापि तादृशनिश्चयरूपज्ञानमस्तीति तयोर्भेदो न स्यादिति भावः । ननु शङ्खः श्वेतः शङ्खत्वात् इवि विशेषदर्शनाप्रतिबध्यपीतत्वारोपवत् प्रकृतेऽपि पञ्चवराटका इति वक्तृविशेषदर्शनाप्रतिबध्याहार्यारोपस्य सद्भावात् कथं तद्व्यवहारस्य ज्ञानमूलत्वाभावः इत्यपि निरस्तमित्याह **एतेनेति** । विप्रलम्भकस्यापि विपर्यस्ताविशेषप्रसङ्गेनेत्यर्थः ।

तन्मूलमिति । यथार्थमिति पूर्वेण सम्बन्धः । तत्करणमिति वक्तव्ये तन्मूलमिति वचनं तु ज्ञानस्य समूलत्वेन प्रामाण्योपपादनार्थमिति ध्येयम् । **वाक्यं त्विति** । तथा च यादृच्छिकलिङ्गे यः परिहारः स एव अत्रापि भविष्यतीति शेषः । **अपरामृष्टत्वादिति** । परामर्शाविषयत्वादित्यर्थः । बाध्यस्यैव करणसन्निकर्षविषयत्वेन परामर्शविषयत्वादिति भावः । **लौकिककरणत्वेऽपीति** । लोकसिद्धकरणत्वे सत्यपि अस्मदभ्युपगममात्रसिद्धत्वेन अलौकिकपारिभाषिकसाधनत्वस्यैव लक्षणे विवक्षितत्वेन तदभावान्न लक्षणस्यातिव्याप्तिरिति भावः । **अनेनैवेति** । पारिभाषिकसाधनत्वाभावेनैवेत्यर्थः । **तस्येति** । वाक्याभासस्येत्यर्थः । अत्र यथार्थज्ञानजनकत्वस्य लिङ्गाभासे वाक्याभासे च सत्त्वेऽपि वाक्यज्ञानस्य वाक्यांशे केवलत्वेऽपि लिङ्गाभासस्य लिङ्गांशे केवलप्रमाणत्वाभावेन तयोर्वैलक्षण्यं मनसि निधाय वाक्याभासस्यैव ग्रहणम् । **वाक्याभासस्यापि प्रामाण्यप्रसङ्गो निरस्त इति** । न तावत्प्रयोगहेतुभूतज्ञानसमानविषयकवाक्यस्य तज्ज्ञानस्य वा यथार्थज्ञानसाधनत्वं वक्तुं शक्यम् । प्रयोगहेतुभूतघटाभावज्ञानस्य घटोऽस्तीति वाक्याभाससमानविषयत्वात् । ततो भिन्नविषयस्यैव तस्य तत्साधनत्वं वाच्यम् । न च तद्युक्तम् । तज्जातीयस्य सर्वत्र साधनत्वाभावादित्युपपादनप्रकारः ।

विठ्ठल०— यथार्थज्ञानजनका इत्यत्र साधनत्वविवक्षाकृत्यं वक्तुं शङ्कासमाधानं आह **नन्वित्यादिना । काकतालीय इति** । काकशब्दः काकागमनपरः तालशब्दः फले लुगिति सन् तत्पतनक्रियापरः तालफलपरः समासाच्च तद्विषयादिति वाऽर्थे छप्रत्ययान्तो यं काकगमनमिव तालपतनमिव स्थित इत्यर्थः । दैवो काकागमनवेलायां पक्वतालफल,काकभक्षणयोग्यस्य पतनं यथा तथैव कारणसामर्थ्यं विना दैवा-ज्जातप्रमारूपज्ञाने तत्करणे चातिव्याप्तिरित्यर्थः । काकगमनफलवद्यादृच्छकं तदित्यत आह **पाणावित्यादिना । वराटकाः** कपर्दकः **अजाकृपाणीति** । अजाप्यागता दैवात्कृपाणी पतिता तदा तद्वधो जातः सोऽयमजाकृपाणीन्यायस्तेनेत्यर्थः । ननु ज्ञानस्य संशयत्वे कथं पचेत्येककोटिव्यवहार इत्यत आह **तत्रेति । अन्यथेति** । व्यवहारेण तदनुगुणज्ञानकल्पन इत्यर्थः । वक्तुरारोपितो निश्चयोऽस्तीत्यत आह **एतेनेति** । वाक्यप्रयोगस्य वाक्यार्थज्ञाननिश्चयसाध्यनियमाभावेनेत्यर्थः । **यद्वा यद्यग्निर्न** स्यादिति वाक्यप्रयोक्तुरपि तदर्थभूतवह्न्यभावधूमाभावनिश्चयकल्पनमप्यपास्तमित्यर्थः । न तु वाक्यजनितस्य तटस्थज्ञानस्य प्रमाणत्वे वाक्यस्य प्रामाण्यमापतितमित्यत आह **वाक्यं त्विति** । यादृच्छकसंवादिस्थले हि धूमस्यैवाग्निज्ञान-जनकत्वमित्यत आह **नापीति । सत्त्वेऽपीति** । बाष्पसमीपे सत्त्वेऽपीत्यर्थः । **तथा सतीति** । बाष्पारोपितधूमादेस्तत्र यथार्थजनकत्वाभाव इत्यर्थः । **लौकिकेति** । लोकप्रसिद्धेरित्यर्थः । धूमज्ञानस्य सामान्यतो वह्न्यनुमितिं प्रति कारणत्वं लोकसिद्धान्वयव्यतिरेकसिद्धमिति भावः । **पारिभाषिकेति** । यज्जातीयानन्तरं नियमेन प्रमोत्पत्तिः तादृशसाधनत्वाभावस्येत्यर्थः । यादृच्छकसंवादिनि जातेरभावादिति भावः । **अनेन निरस्त इति** । विप्रलम्भकवाक्यसजातीयस्य यथार्थज्ञानजनकत्वाभावेनेत्यर्थः । तत्कथं न क्षतिः आप्तोक्तत्व-लिङ्गाभावेन तत्र प्रामाण्यज्ञप्तेरयोगादाप्तोक्तगुणाभावेन प्रामाण्योत्पत्तेरयोगात् । तथा च प्रामाण्यज्ञप्त्योरयोगादेवेत्यत आह **न हीति** ।

चषकः— **काकतालीये** दैववशसम्पन्नसम्पादिनि । **अजाकृपाणीयन्यायेनेति** । यादृच्छिकमजाया आगमनं कृपाणस्य च तज्जनिताजावधसदृशो देवदत्तवधोऽजाकृपाणीयस्तन्न्यायेनेत्यर्थः ।

॥ इति काकतालीयादौ अतिव्याप्तिपरिहारः ॥

* * *

॥ अथ याथार्थ्यफलितार्थतयैव निर्दोषग्रहणम् ॥

१०३ सु०— यद्वा निर्दोषतया साधनं विशिष्यते, निर्दोषता च लिङ्गज्ञानादेर्यथार्थत्वादि-लक्षणा व्याख्येया; तथात्वे निर्दोषं ज्ञानसाधनमनुप्रमाणमित्येवास्तु, कृतं यथार्थेति ज्ञानविशेषणेनेति चेत् (न); तत्फलितार्थस्यैव निर्दोषग्रहणेन वर्णितत्वात् । निर्दोषकरणजं ज्ञानं, याथार्थ्यं न व्यभिचरतीति स्वरूपकथनं वा तदिति ।

परि०— प्रमाव्याप्तत्वादिरूपनिर्दोषत्वं यादृच्छिकेऽप्यस्तीत्यत आह **निर्दोषता चेति** । यथार्थत्वाप्तोक्तत्वेलक्षणेत्यर्थः । **तत्फलितार्थस्येति** । तथा च निर्दोषपदे दत्ते तन्न देयमित्यर्थः । **तदिति** । ज्ञाने याथार्थ्यकथनमित्यर्थः ।

याबु०— ननु यादृच्छिकसंवादिलिङ्गविभ्रमादेरनुप्रमाणतया सङ्ग्राह्यत्वे तस्य प्रत्यक्षादिष्वन्तर्भावो वाच्यः । न चासौ सम्भवति । तल्लक्षणानां तत्रासम्भवादतो न तदनुप्रमाणमित्यरुच्याऽऽह **यद्वेति** । ननु करणे निर्दोषत्वं नाम फलाव्यभिचारित्वं वा, तदविनाभूतं वा, किञ्चिद्वक्तव्यम् । तदुभयं च यादृच्छिकसंवादिनि लिङ्गविभ्रमादावस्तीत्यतिव्याप्तितादवस्थ्यमित्यत आह **निर्दोषता चेति** । आद्येनादिपदेन वाक्याभासपरिग्रहः । द्वितीयेनाप्तिमूलकत्वादिपरिग्रहः । **तत्फलितार्थस्येति** । याथार्थ्यपदमहिम्नैव साधने निर्दोषत्वं लब्धम् अतो न ज्ञाने याथार्थ्यं पृथग्विशेषणं विवक्षितं येन वैयर्थ्यं स्यादिति भावः । ज्ञानविशेषणेन याथार्थ्येन करणे निर्दोषतालाभो न शाब्द इत्यरुचेराह **स्वरूपकथनमिति** । एवं प्रमाणसामान्यलक्षणेऽपि निर्दोषत्वेन ज्ञेयविषयीकारि विशेषणीयम् । अन्यथोक्तातिव्याप्तेरपरिहारादिति द्रष्टव्यम् ।

वं०प०— यथार्थपदमहिम्नैवैषोऽर्थो लभ्यत इत्याह **तत्फलितेति** ।

कं०रा०— **निर्दोषता चेति** । अनुप्रमाणलक्षणे साधनविशेषणत्वेनोपात्ता निर्दोषता च लिङ्गज्ञानस्य यथार्थत्वलक्षणावाक्यस्य तु भ्रमादिमूलकत्वाभावलक्षणा व्याख्येया अतो न लिङ्गविभ्रमवाक्याभासयोरति व्याप्तिरिति भावः । निर्दोषतया साधनविशेषणे यथार्थेति ज्ञानविशेषणं व्यर्थमिति शङ्कते **तथात्व इति** । यथार्थपदलभ्यस्यैवार्थस्य निर्दोषग्रहणेन वर्णितत्वात् न यथार्थपदवैयर्थ्यमिति परिहरति **नेति** । **निर्दोषेति** । निर्दोषकरणजं ज्ञानं याथार्थ्यं न व्यभिचरतीति स्वरूपकथनपरं वा यथार्थपदमित्यर्थः ।

शे०वा०— ननु तथाऽपि ज्ञातज्ञापकवाक्यादावतिव्याप्तिरपरिहार्या । तथा हि । तज्जातीयस्य सर्वत्र यथार्थज्ञानसाधनत्वस्यापि सत्त्वेन पारिभाषिकसाधनत्वविवक्षयाऽपि लिङ्गभ्रमादाविव तत्परिहारासम्भवात् । न च ज्ञातज्ञापकवाक्यादेरलक्ष्यत्वमेव नास्ति तथा सति स्मृत्यनुवादयोर्नाप्रामाण्यमित्यादिविरोधापातात् तत्कथं तत्रातिव्याप्तिशङ्कावकाश इति वाच्यम् । अयथार्थज्ञानसाधनत्वाभावमात्रस्यैव तत्र विवक्षितत्वात् । न च तावता वाक्यस्य प्रामाण्यम् । तज्जन्यज्ञानस्य यथार्थत्वनियमेऽपि वाक्यस्य दुष्टत्वेन भ्रान्तप्रतारकवाक्यवदप्रमाणत्वादत एव पद्धत्यादौ निर्दोषः शब्द आगम इत्यत्र निर्दोषग्रहणेन ज्ञातज्ञापकादिवाक्यमागमाद्बहिष्कृतमित्यतो नेदमनुप्रमाणलक्षणं युक्तमित्यस्वरसादाह **यद्वेति** । नन्वेवमपि नातिव्याप्तिपरिहारः । लिङ्गविभ्रमादेर्दोषजन्यत्वेऽपि स्वयं निर्दोषत्वादित्यत आह **निर्दोषता चेति** । आद्येनादिपदेन वाक्याभासस्य परिग्रहः । द्वितीयेन चाप्तिमूलत्वादिपरिग्रहः । **तत्फलितार्थस्यैवेति** । ज्ञानविशेषणीभूतयथार्थपदमहिम्नैव साधनस्य निर्दोषत्वविवक्षाया लब्धत्वेन न तस्याः स्वोपजीव्यविशेषणवैयर्थ्यापादकत्वमिति भावः । ननु च

विठ्ठल०— यथार्थज्ञानजनका इत्यत्र साधनत्वविवक्षाकृत्यं वक्तुं शङ्कासमाधाने आह **नन्वित्यादिना । काकतालीय इति ।** काकशब्दः काकागमनपरः तालशब्दः फले लुगिति सन् तत्पतनक्रियापरः तालफलपरः समासाच्च तद्विषयादिति वाऽर्थे छप्रत्ययान्तो यं काकगमनमिव तालपतनमिव स्थित इत्यर्थः । दैवो काकागमनवेलायां पक्वतालफल,काकभक्षणयोग्यस्य पतनं यथा तथैव कारणसामर्थ्यं विना दैवा-ज्जातप्रमारूपज्ञाने तत्करणे चातिव्याप्तिरित्यर्थः । काकगमनफलवद्यादृच्छकं तदित्यत आह **पाणावित्यादिना । वराटकाः** कपर्दकः **अजाकृपाणीति** । अजाप्यागता दैवात्कृपाणी पतिता तदा तद्वधो जातः सोऽयमजाकृपाणीन्यायस्तेनेत्यर्थः । ननु ज्ञानस्य संशयत्वे कथं पचेत्येककोटिव्यवहार इत्यत आह **तत्रेति । अन्यथेति ।** व्यवहारेण तदनुगुणज्ञानकल्पन इत्यर्थः । वक्तुरारोपितो निश्चयोऽस्तीत्यत आह **एतेनेति ।** वाक्यप्रयोगस्य वाक्यार्थज्ञाननिश्चयसाध्यनियमाभावेनेत्यर्थः । यद्वा यद्यग्निर्न स्यादिति वाक्यप्रयोक्तुरपि तदर्थभूतवह्न्यभावधूमाभावनिश्चयकल्पनमप्यपास्तमित्यर्थः । न तु वाक्यजनितस्य तटस्थज्ञानस्य प्रमाणत्वे वाक्यस्य प्रामाण्यमापतितमित्यत आह **वाक्यं त्विति ।** यादृच्छकसंवादिस्थले हि धूमस्यैवाग्निज्ञानजनकत्वमित्यत आह **नापीति । सत्त्वेऽपीति ।** बाष्पसमीपे सत्त्वेऽपीत्यर्थः । **तथा सतीति ।** बाष्पारोपितधूमादेस्तत्र यथार्थजनकत्वाभाव इत्यर्थः । **लौकिकेति ।** लोकप्रसिद्धेरित्यर्थः । धूमज्ञानस्य सामान्यतो वह्न्यनुमितिं प्रति कारणत्वं लोकसिद्धान्वयव्यतिरेकसिद्धमिति भावः । **पारिभाषिकेति ।** यज्जातीयानन्तरं नियमेन प्रमोत्पत्तिः तादृशसाधनत्वाभावस्येत्यर्थः । यादृच्छकसंवादिनि जातेरभावादिति भावः । **अनेन निरस्त इति ।** विप्रलम्भकवाक्यसजातीयस्य यथार्थज्ञानजनकत्वाभावेनेत्यर्थः । तत्कथं न क्षतिः आप्तोक्तत्वलिङ्गाभावेन तत्र प्रामाण्यज्ञप्तेरयोगादाप्तोक्तगुणाभावेन प्रामाण्योत्पत्तेरयोगात् । तथा च प्रामाण्यज्ञप्त्योरयोगादेवेत्यत आह **न हीति ।**

चषकः— **काकतालीये** दैववशसम्पन्नसम्पादिनि । **अजाकृपाणीयन्यायेनेति ।** यादृच्छिकमजाया आगमनं कृपाणस्य च तज्जनिताजावधसदृशो देवदत्तवधोऽजाकृपाणीयस्तन्न्यायेनेत्यर्थः ।

॥ इति काकतालीयादौ अतिव्याप्तिपरिहारः ॥

* * *

॥ अथ याथार्थ्यफलितार्थतयैव निर्दोषग्रहणम् ॥

१०३ सु०— यद्वा निर्दोषतया साधनं विशिष्यते, निर्दोषता च लिङ्गज्ञानादेर्यथार्थत्वादिलक्षणा व्याख्येया; तथात्वे निर्दोषं ज्ञानसाधनमनुप्रमाणमित्येवास्तु, कृतं यथार्थेति ज्ञानविशेषणेनेति चेत् (न); तत्फलितार्थस्यैव निर्दोषग्रहणेन वर्णितत्वात् । निर्दोषकरणजं ज्ञानं, याथार्थ्यं न व्यभिचरतीति स्वरूपकथनं वा तदिति ।

परि०— प्रमाव्याप्तत्वादिरूपनिर्दोषत्वं यादृच्छिकेऽप्यस्तीत्यत आह **निर्दोषता चेति** । यथार्थत्वाप्तोक्तत्वलक्षणेत्यर्थः । **तत्फलितार्थस्येति** । तथा च निर्दोषपदे दत्ते तन्न देयमित्यर्थः । **तदिति** । ज्ञाने याथार्थ्यकथनमित्यर्थः ।

यादु०— ननु यादृच्छिकसंवादिलिङ्गविभ्रमादेरनुप्रमाणतया सम्मतत्वे तस्य प्रत्यक्षादिष्वन्तर्भावो वाच्यः । न चासौ सम्भवति । तल्लक्षणानां तत्रासम्भवादतो न तदनुप्रमाणमित्यरुच्याऽऽह **यद्वेति** । ननु करणे निर्दोषत्वं नाम फलाव्यभिचारित्वं वा, तदविनाभूतं वा, किञ्चिद्वक्तव्यम् । तदुभयं च यादृच्छिकसंवादिनि लिङ्गविभ्रमादावस्तीत्यतिव्याप्तितादवस्थ्यमित्यत आह **निर्दोषता चेति** । आद्येनादिपदेन वाक्याभासपरिग्रहः । द्वितीयेनाप्तिमूलकत्वादिपरिग्रहः । **तत्फलितार्थस्येति** । याथार्थ्यपदमहिम्नैव साधने निर्दोषत्वं लब्धम् अतो न ज्ञाने याथार्थ्यं पृथग्विशेषणं विवक्षितं येन वैयर्थ्यं स्यादिति भावः । ज्ञानविशेषणेन याथार्थ्येन करणे निर्दोषतालाभो न शाब्द इत्यरुचेराह **स्वरूपकथनमिति** । एवं प्रमाणसामान्यलक्षणेऽपि निर्दोषत्वेन ज्ञेयविषयीकारि विशेषणीयम् । अन्यथोक्तातिव्याप्तेरपरिहारादिति द्रष्टव्यम् ।

वं०प०— यथार्थपदमहिम्नैवैषोऽर्थो लभ्यत इत्याह **तत्फलितेति** ।

कं०रा०— **निर्दोषता चेति** । अनुप्रमाणलक्षणे साधनविशेषणत्वेनोपात्ता निर्दोषता च लिङ्गज्ञानस्य यथार्थत्वलक्षणावाक्यस्य तु भ्रमादिमूलकत्वाभावलक्षणा व्याख्येया अतो न लिङ्गविभ्रमवाक्याभासयोरतिव्याप्तिरिति भावः । निर्दोषतया साधनविशेषणे यथार्थेति ज्ञानविशेषणं व्यर्थमिति शङ्कते **तथात्व इति** । यथार्थपदलभ्यस्यैवार्थस्य निर्दोषग्रहणेन वर्णितत्वात् न यथार्थपदवैयर्थ्यमिति परिहरति **नेति** । **निर्दोषेति** । निर्दोषकरणजं ज्ञानं याथार्थ्यं न व्यभिचरतीति स्वरूपकथनपरं वा यथार्थपदमित्यर्थः ।

शे०वा०— ननु तथाऽपि ज्ञातज्ञापकवाक्यादावतिव्याप्तिरपरिहार्या । तथा हि । तज्जातीयस्य सर्वत्र यथार्थज्ञानसाधनत्वस्यापि सत्त्वेन पारिभाषिकसाधनत्वविवक्षयाऽपि लिङ्गभ्रमादाविव तत्परिहारासम्भवात् । न च ज्ञातज्ञापकवाक्यादेरलक्ष्यत्वमेव नास्ति तथा सति स्मृत्यनुवादयोर्नाप्रामाण्यमित्यादिविरोधापातात् तत्कथं तत्रातिव्याप्तिशङ्कावकाश इति वाच्यम् । अयथार्थज्ञानसाधनत्वाभावमात्रस्यैव तत्र विवक्षितत्वात् । न च तावता वाक्यस्य प्रामाण्यम् । तज्जन्यज्ञानस्य यथार्थत्वनियमेऽपि वाक्यस्य दुष्टत्वेन भ्रान्तप्रतारकवाक्यवदप्रमाणत्वादत एव पद्धत्यादौ निर्दोषः शब्द आगम इत्यत्र निर्दोषग्रहणेन ज्ञातज्ञापकादिवाक्यमागमाद्बहिष्कृतमित्यतो नेदमनुप्रमाणलक्षणं युक्तमित्यस्वरसादाह **यद्वेति** । नन्वेवमपि नातिव्याप्तिपरिहारः । लिङ्गविभ्रमादेर्दोषजन्यत्वेऽपि स्वयं निर्दोषत्वादित्यत आह **निर्दोषता चेति** । आद्येनादिपदेन वाक्याभासस्य परिग्रहः । द्वितीयेन चाप्तिमूलत्वादिपरिग्रहः । **तत्फलितार्थस्यैवेति** । ज्ञानविशेषणीभूतयथार्थपदमहिम्नैव साधनस्य निर्दोषत्वविवक्षाया लब्धत्वेन न तस्याः स्वोपजीव्यविशेषणवैयर्थ्यापादकत्वमिति भावः । ननु च

यादृच्छिकसंवादिलिङ्गविभ्रमस्थल एव सत्यपि ज्ञानयाथार्थ्ये करणनिर्दोषत्वाभावेन व्यभिचारात् कथं तेन तल्लाभ इत्यत आह **निर्दोषेति** । **तदिति** । यथार्थत्वरूपं ज्ञानविशेषणमित्यर्थः । एवं च निर्दोषत्वे सति ज्ञेय-विषयीकारित्वमेव प्रमाणसामान्यलक्षणं विवक्षितमिति न तस्य ज्ञातज्ञापकादावतिव्याप्तिरिति द्रष्टव्यम् ।

वा०र०— बहिष्कृतमिति । दोषेषु ज्ञातज्ञापकत्वादेः गणनादिति भावः । **विशिष्यते इति** मूलम् । लिङ्गविभ्रमादिव्यावृत्त्यर्थमिति शेषः । एतत् शेषं सिद्धवत्कृत्वा शङ्कते **नन्वेवमपीति** । **लिङ्गेति** । यादृच्छिके पूरणं सिद्धमेव । **स्वयमिति** । प्रमाजननप्रतिबन्धकदोषयुक्तत्वाभावादिति भावः । **आहेति** । वैदिकीं निर्दोषतां व्यवस्थया आह **आद्येनेति** । अत्र वाक्ये वाक्यज्ञानपरिग्रहः इति पाठः । वाक्यज्ञानस्य प्रकृतत्वात् । वाक्या-वभासेति पाठोऽपि क्वचित् । वाक्येत्यपि ज्ञानकरणतापक्षानुसारि पाठः । वाक्याभास इति पाठस्तु यदुपतीये पाठं दृष्ट्वा लेखकेन लिखितः । यथार्थतायाः लिङ्गज्ञाने आप्तोक्तत्वादेर्वाक्ये निर्दोषत्वपरार्थतया कथनानुसारेण प्रमाणवाक्यस्यैव ग्राह्यत्वात् । यथावस्थितार्थविषयकत्वस्य भ्रमव्यावृत्तस्य लिङ्गज्ञाने निर्दोषत्वरूपत्वोपपत्तावपि वाक्येन वा वाक्यज्ञाने वा तद्रूपत्वानुपपत्तिः विप्रलम्भकवाक्यसाधारण्यात् इत्यतः आदिपदं मूले इति भावेन तत्सङ्ग्राह्यं दर्शयति **द्वितीयेन चेति** । 'मूलत्वादि' इत्यादिपदेन श्रुतिमूलत्वपरिग्रहः । तथा च लिङ्गभ्रम-व्यावर्तिका निर्दोषता लिङ्गज्ञाने यथार्थत्वरूपा । वाक्ये निर्दोषता तु आप्तोक्तत्वादिरूपा वाक्याभासव्याव-र्तिकेति व्यवस्था उक्ता भवति । **ज्ञानेति** । ततश्च निर्दोषत्वे सति यथार्थज्ञानकरणं अनुप्रमाणमिति लक्षणं उक्तं भवतीति ध्येयम् । **निर्दोषितीति** । तथा च ज्ञानयाथार्थ्यकरणनिर्दोषत्वलाभेत्यस्य ज्ञानयाथार्थ्यं यत्र तत्र करणनिर्दोषत्वमिति नियमे तात्पर्यमिति । तर्हि यन्निर्दोषकरणं जन्यं तत् यथार्थं इति नियमे एतावतापि हि करणनिर्दोषता सिद्ध्यत्येवेति नानुपपत्तिः इत्युक्तं भवति । ननु यदि लिङ्गभ्रमादिजन्यकेवलत्वमभ्युपगतं तर्हि तत्करणे यथावस्थितार्थज्ञेयविषयीकारित्वरूपं प्रमाणसामान्यलक्षणं अतिव्याप्तम् । न हि तल्लक्षणेऽपि साधन-निर्दोषत्वविवक्षायां परिहारः सम्भवति । फलकरणसाधारणत्वानुपपत्तेः इत्यत आह **एवं चेति** । अनेन स्वरूप-कथनवाक्यं प्रमाणसामान्यविशेषोभयलक्षणविषयकमित्युक्तं भवति । अत एव यथार्थत्वरूपं ज्ञानविशेषण-मित्येवाभिहितम् । अन्यथा अनुप्रमाणस्य प्रकृतत्वात् तत्रेति ब्रूयात् । केवललक्षणं निर्दोषत्वे सति साक्षात् ज्ञेयविषयीकारित्वं द्रष्टव्यम् । तत्र निर्दोषत्वं च यथावस्थितार्थविषयकत्वम् । निर्दोषसाधनसाध्यत्वम् । तथा सति लिङ्गविभ्रमादिजन्यज्ञानप्रामाण्याभावप्रसङ्गात् इति द्रष्टव्यम् ।

विठ्ठल०— अस्माकं स्वतस्त्ववादिनां प्रमाव्याप्तत्वादिरूपनिर्दोषत्वं यादृच्छकेऽप्यस्तीत्यत आह **निर्दोषता चेति** । **लिङ्गज्ञानादेरित्यत्रा**दिपदेन वाक्यं गृह्यते । **यथार्थत्वादित्यत्र** आप्तिमूलकत्वं गृह्यते ।

॥ इति याथार्थ्यफलितार्थतयैव निर्दोषग्रहणम् ॥

॥ इति प्रमाणविभागपरीक्षा ॥

* * *

॥ अथ स्मृत्यनुवादयोरव्याप्तेर्दर्शनान्तरोक्तलक्षणस्यानादरणीयता ॥
॥ अथ स्मृत्यनुवादयोरपि प्रामाण्यमस्त्येव ॥

१०४ सु०— ननु दर्शनान्तरोक्ते लक्षणे सति किम् अपूर्वनिर्माणेन इत्यत आह **प्रामाण्यमिति** ।

अनु०— प्रामाण्यं नानुवादस्य स्मृतेरपि विहीयते ॥
याथार्थ्यमेव प्रामाण्यशब्दार्थो यद्विवक्षितः ॥

यत् यदा **याथार्थ्यमेव प्रामाण्यशब्दार्थो विवक्षितो** भवति, तदैव यथार्थयोः स्मृत्यनुवादयोः **प्रामाण्यं न हीयते** । दर्शनान्तरोक्तलक्षणकक्षीकारे तु, तैः स्वलक्षणस्य व्यापकतया अङ्गीकृतत्वात्, स्मृत्यादौ तदभावात्प्रामाण्याभाव एव प्रसज्यत; इति युक्तं तदनादरेण लक्षणान्तरनिर्माणमिति ।

तथा हि 'अनधिगतार्थगन्तृ प्रमाणमि'ति मीमांसकोक्तस्य लक्षणस्य स्मृत्यादावभावः स्फुटः, तस्याधिगतगोचरत्वात् । 'अनुभूतिः प्रमाणमि'ति प्राभाकरो(भास्करो)क्तं लक्षणमपि न तत्रास्ति, स्मृतिव्यतिरिक्तं ज्ञानमनुभूतिरिति निर्वचनात् । तथा 'प्रमाव्याप्तं प्रमाणं', 'प्रमाकरणं प्रमाणमि'ति नैयायिकोक्तमपि, तैरपि 'यथार्थानुभवः प्रमे'ति व्याख्यातत्वात् । अत एव 'प्रमासामग्री प्रमाणमि'ति निरस्तम् । 'अविसंवादिविज्ञानं प्रमाणमि'ति सौगतोक्तमपि, तदभिप्रेतस्यार्थजत्वादेरविसंवादस्याभावात्स्मृत्यादेरव्यापकम् । 'स्वापूर्वार्थव्यवसायात्मकं ज्ञानं प्रमाणमि'ति जैनोक्तमपि न स्मृत्यादौ वर्तते, तस्यापूर्वार्थविषयत्वाभावात् ।

ननु स्मृतिरपूर्वार्थविषया, तदित्युल्लेखात्, तस्य चानुभवेनाविषयीकरणादिति चेत् (न); तथा सत्यपूर्वग्रहणस्य व्यवच्छेद्याभावप्रसङ्गात् । धारावाहिकं तद्व्यवच्छेद्यमिति चेन्न, अनेकान्त(ता)वादे पदार्थानां क्षणिकत्वस्याङ्गीकृतत्वेन धारावाहिके(कविभ्रमे)-ऽप्येवमपूर्वार्थताऽभ्युपगमसौलभ्यात् । मा भूद्वाऽत्र स्मृतिप्रामाण्यहानिर्दोषः, धारावाहिके तु तद्धानिरवर्जनीया, तदपि स्मृत्यनुवादपदाभ्यामुपलक्ष्यत इति ।

परि०— व्यापकतयेति । लक्ष्ये व्याप्त्या वर्तमानत्वेनेत्यर्थः । **अनधिगतार्थगन्त्रिति** । अज्ञातार्थविषयकमित्यर्थः । **प्रमाव्याप्तम्** नियमेन प्रमाजनकम् । **नैयायिकोक्तमपीति** । लक्षणं न तत्रास्तीत्यनुषङ्गः । **सौगतोक्तमपीति** । लक्षणं न तत्रास्तीत्यनुषङ्गः । **अर्थजत्वादेरिति** निर्विकल्पकरूपार्थजत्वतादृशार्थविषयकत्वयोरित्यर्थः । स्मृत्यादेर्विशिष्टार्थविषयकत्वादिति भावः । **स्वापूर्वेति** । येन पुंसा योऽर्थः पूर्वं न ज्ञातः तस्य तदर्थविषयकनिश्चय इत्यर्थः । तेन पुमन्तरेण ज्ञातस्यापि पुमन्तरेणाज्ञातत्वात् तद्विषयज्ञानं ज्ञातृपुरुषस्य प्रमाणत्वाप्रसङ्गः । **तस्य चेति** । देशकालयोः व्यवहितत्वरूपतत्त्वस्येत्यर्थः । **अनेकान्ततावाद इति** । अनियतानेकस्वभाव-स्वीकारवादे क्षणिकत्ववाद्युक्तक्षणिकत्वस्याप्यङ्गीकृतत्वादिति भावः । मूलकृतेदं नोक्तमित्यत आह **स्मृत्यनुवादपदाभ्यामिति** ।

गु०दी०— स्वलक्षणस्य व्यापकतयाऽङ्गीकृतत्वात् इति । स्वाभिमतप्रमाणमात्रव्यापकतयेत्यर्थः । **अनेकान्तवाद** इत्यत्र सत्त्व-भावत्व-क्षणिकत्वानां तैस्तैर्वादिभिरङ्गीकृतानां पदार्थस्वभावानामनेकान्तवादे सर्वं सप्तभङ्ग्या प्रवर्तते न त्वेकधैवेति नियमवाद इत्यर्थः । तदा हि (१) क्षणिकमपि स्यात्, (२) अक्षणिकमपि स्यात्, (३) उभयमपि स्यात्, (४) अवक्तव्यं स्यात्, (५) क्षणिकमवक्तव्यं स्यात्, (६) अक्षणिकमवक्तव्यं स्यात्, (७) उभयमवक्तव्यं स्यादिति भङ्गिसप्तकस्याप्यङ्गीकारेण क्षणिकत्वस्याप्यङ्गीकारादिति भावः ।

यादु०— तैः स्वलक्षणस्येति । लक्ष्यतावच्छेदकव्यापकतया अङ्गीकृतत्वादिति भावः । स्वमते तु लिङ्गतया हि लक्षणमुपयुज्यत इत्यादिना तद्व्याप्यत्वमेवापेक्षितं न व्यापकमपीत्युक्तत्वादव्याप्तिर्न दोषायेति भावः । **अर्थजत्वादेरिति** । आदिपदेनार्थविषयत्वसङ्ग्रहः । तथा च शुद्धवत्वात्मकार्थजन्यत्वादिकं रूपमसंवादि-निर्विकल्पक एव साक्षादस्ति नान्यत्रेति तैरङ्गीकृतत्वादिति भावः । **स्वापूर्वार्थेति** । स्वस्य ज्ञातुरपूर्वः पूर्वमज्ञातो योऽर्थस्तद्व्यवसायात्मकमित्यर्थः । स्वपदत्यागे सर्वस्याप्यर्थस्य केनचित्पूर्वं ज्ञातत्वेनापूर्वत्वाभावादसम्भवः स्यादतः स्वेत्युक्तम् । **तस्य चेति** । तत्ताविशिष्टस्य चेत्यर्थः । इदं चानुभवदेशकालसम्बन्धध्वंस एव तत्ता नानुभवदेशकालसम्बन्ध इत्यभिप्रेत्य । **अनेकान्ततावाद इति** । अनियतवाद इत्यर्थः । तैस्तैर्वादिभिरङ्गीकृतानां स्थायित्वक्षणिकत्वादीनां पदार्थस्वभावानां सप्तभङ्गि जगदिति वदद्भिर्जैनैः सर्वत्राङ्गीकृतत्वादिति भावः । ननु मूलानुक्तं कथमिदमुक्तमित्यत आह **तदपीति** । यद्यप्येकस्यैव पदस्योपलक्षणकत्वाङ्गीकारे भवतीष्टसिद्धिः । तथाऽपि विनिगमनाविरहादुभयोरपि लक्षकत्वमित्यभिप्रेत्य द्विवचनमिति ज्ञातव्यम् । एवम् एवंजातीये सर्वत्र द्रष्टव्यम् ।

वं०प०— स्वेति । स्वकीयेत्यर्थः । **व्यापकतया** लक्ष्यतावच्छेदकव्यापकतया । **तदिति** । व्यापकीभूतस्य लक्षणस्येत्यर्थः । **प्रामाण्याभावो** व्याप्यभूत इत्यर्थः । नैयायिकोक्तमपि न तत्रास्तीत्यनु-

वर्तते । **अत एवेति** । लक्षणान्तर्गतप्रमाया यथार्थानुभवः प्रमेति पैर्व्याख्यातत्वादेवेत्यर्थः । **अर्थजत्वेति** । शुद्धवस्तुन एवार्थत्वात् तज्जन्यत्वस्य निर्विकल्पक एव सत्त्वेन स्मृतेश्च विशिष्टज्ञानरूपत्वेन तदनङ्गीकारादिति भावः । **स्वापूर्वेति** । अनधिगतार्थनिश्चयात्मकेत्यर्थः । **तस्य** तत्त्वस्य । तत्ताया इति यावत् । **तदिति** । अपूर्वपदेनेत्यर्थः । **सौलभ्यात्** पूर्वोत्तरज्ञानविषयीभूतवस्तुनोर्भिन्नत्वादिति हृदयम् । अस्तु वाऽपूर्वग्रहणेन धारावाहिकमेव व्यवच्छेद्यम् । ननु तर्हि स्मृतिप्रामाण्यस्यैतल्लक्षणेन सङ्गृहीततया भवदभिलषितसिद्धेरिद-मेवाद्रियतामिति चेत् । सत्यम् । अथाऽपि मीमांसकादिलक्षणमिवेदं जैनलक्षणं न स्मृतिप्रामाण्यप्रच्युतिभीत्या नाद्रियते, किन्नाम धारावाहिकस्य तैर्लक्षणेन व्यावर्तितत्वेनासङ्गृहीतत्वात् तत्प्रामाण्यसङ्ग्रहायेदमपूर्वलक्षण-निर्माणमिति वदामः । तर्ह्याचार्यैः 'प्रामाण्यं नानुवादस्य स्मृतेरपी'ति द्वयमेव कस्मादुक्तमिति चेत् । सत्यम् । तदपि धारावाहिकमनुव्याख्याने उपलक्षणीयमित्याह **मा भूद्वेत्यादिना** । **तद्धानिः** प्रामाण्यहानिः ।

कं०रा०— तथेति । प्रमाव्याप्तं प्रमाणं प्रमाकरणं प्रमाणमिति नैयायिकोक्तमपि लक्षणं न स्मृतावस्ति नैयायिकैरपि यथार्थानुभवः प्रमेति प्रमाशब्दार्थस्योक्तत्वेन प्रमाव्याप्तत्वस्य तत्करणत्वस्य वा स्मृतावभावादिति भावः । यद्यपि यथार्थज्ञानं प्रमेत्युक्तेऽपि तत्करणत्वादिरूपलक्षणं स्मृतौ नास्तीति वक्तुं शक्यं अथापि स्मृतेः स्मृत्यन्तरे करणत्वादिना तत्र लक्षणं सम्भाव्येत तन्नासम्भवीत्याशयेन यथार्थानुभवः प्रमेति तैर्व्याख्यात-त्वादित्युक्तमिति ध्येयम् । **अत एवेति** । स्मृतौ प्रमासामग्रीत्वस्यासत्त्वेनाव्याप्तत्वादेवेत्यर्थः । **अविसंवा-दीति** । अविसंवादिविज्ञानं प्रमाणमिति सौगतोक्तमपि प्रमाणलक्षणं स्मृत्यादेरव्यापकं सौगताभिप्रेतस्यार्थजत्व-रूपस्य स्वलक्षणविषयत्वरूपस्मृत्या अविसंवादित्वस्य स्मृत्यादावभावादित्यर्थः । **तस्येति** । स्मृत्यादेर्ज्ञातार्थ-विषयत्वेनापूर्वार्थविषयत्वाभावादित्यर्थः । **तस्य चेति** । तदित्याकारस्य चेत्यर्थः । **तथा सतीति** । स्मृते-रपूर्वार्थविषयत्वे सतीत्यर्थः । **धारावाहिकमिति** । धारावाहिकद्वितीयादिज्ञानमपूर्वग्रहणव्यवच्छेद्यमित्यर्थः ।

श्रीनिधि०— व्यापकतयाऽङ्गीकृतत्वादिति । तथा च यत्र स्वोक्तं लक्षणं नास्ति तत्प्रमाणं नेत्यङ्गीकृतम् । व्यापकनिवृत्तौ व्याप्यनिवृत्तेरवश्यम्भावादिति भावः । तर्हि स्मृत्यादावपि व्यापकसम्भवे लक्षणान्तरं न वक्तव्यमेवेत्यत आह **स्मृत्यादौ इति** । **अनधिगतार्थगन्तृ** अनधिगतार्थविषयीकारि । इदं ज्ञानकरणसाधारणम् । **स्मृत्यादाविति** । अत्राप्युभयं विवक्षितम् । आदिपदेनानुवादो गृह्यते । **अत एवेति** । स्मृत्यादावव्याप्तत्वादेव । यथार्थानुभवः प्रमास्मृतिव्यतिरिक्तं ज्ञानमनुभव इत्यङ्गीकारादिति भावः । **स्मृत्यादे-रव्यापकमिति** । स्मृत्याद्यर्थस्य व्यवहितत्वेनाकारणत्वादिति भावः । **अपूर्वार्थविषया** पूर्वमननुभूतार्थविषया । **अनेकान्तवादे** अनियमवादे । सप्तभङ्गिजगदित्यङ्गीकारादिति भावः । ननु स्मृत्यनुवादयोरेव मूले ग्रहणात् न धारावाहिकेति व्याप्तिर्दोषाय तस्य लक्ष्यत्वादित्यत आह **स्मृत्यनुवादपदाभ्यामिति** । स्मृतिपदेन वा अनुभवपदेन वेत्यर्थः ।

शे०वा०— ननु 'प्रामाण्यं नानुवादस्ये'त्यादिमूलमनर्थकम् । न चैतत्परोक्तलक्षणानां तत्राव्याप्तिप्रतिपादनद्वाराऽऽभासत्वव्युत्पादनार्थत्वान्नानर्थकमिति वाच्यम् । तद्व्युत्पादनस्याप्यनर्थकत्वादित्यतोऽपूर्वस्वकीयलक्षणप्रणयनानर्थक्यशङ्कापरिहारार्थत्वात् आभासत्वव्युत्पादनस्य नानर्थक्यमित्याशयवानानर्थक्यशङ्कानिवर्तकतयोत्तरमूलं योजयितुं तदानर्थक्यशङ्कामुत्थापयति **नन्विति** । लक्षणान्तरनिर्माणे हेतुभूतपरकीयलक्षणाव्याप्तिदोषस्य मूलारूढतायै यदित्यस्य यदेत्यर्थं तद्बलात्तदेतस्य लाभमेवशब्दाध्याहारं चाभिप्रेत्य प्रामाण्यविघातहेतुं वदन् वाक्यं योजयति **यद्यदेत्यादिना** । यथार्थयोरिति स्मृत्यनुवादविशेषणं तु तत्र लक्षणोपपादनार्थमयथार्थस्मृत्यनुवादव्यावृत्त्यर्थं वेति द्रष्टव्यम् । तदैवेत्येवशब्दलब्धमर्थं दर्शयन्नुक्तमेव विवृणोति **दर्शनान्तरेति** । **व्यापकतयेति** । प्रामाण्यव्यापकतयेत्यर्थः । अव्याप्तेर्लक्षणदोषत्वाङ्गीकारादिति भावः । लिङ्गतया लक्षणस्योपयोगित्वेन लक्षणस्य तद्व्याप्यत्वमेवापेक्षितं न तु तद्व्यापकत्वमप्यत एवाव्याप्तिर्न लक्षणदोष इति स्वमतवैलक्षण्यं परमतस्य दर्शयितुं तैरित्युक्तम् । **प्रसज्यत इति** । व्यापकाभावे व्याप्याभावस्यावश्यकत्वादिति भावः । **तस्येति** । स्मृत्यादेरित्यर्थः । प्रतिपत्त्यनुबन्धितया स्मृतेः व्यापारानुबन्धितयाऽनुवादस्य चाधिगतार्थगोचरत्वादित्याशयः । **प्रमाव्याप्तमिति** । प्रमया नियतसम्बन्धवदित्यर्थः । **अपीति** । न तत्रास्तीति वर्तते । तत्कथमित्यतः किमत्र करणादित्वेन स्मृतेः सङ्ग्रहोऽभिमतः किंवा प्रमारूपत्वेन । नाद्यः । स्मृतेः प्रमाकरणत्वाद्यभावादिति मनसि निधाय द्वितीयं दूषयति **तैरपीति** । तथा च प्रमारूपफलतयाऽपि न तस्याः सङ्ग्रहः इत्याशयः । **अत एवेति** । उक्तरीत्या प्रमासामग्रीत्वप्रमात्वायोगेन करणतया फलतया वोक्तलक्षणानाक्रान्तत्वादेवेत्यर्थः । **अर्थजत्वादेरिति** । अर्थेन स्वलक्षणेन क्रियाया ज्ञानरूपायाः स्थितिरुत्पत्तिरिति अर्थक्रियास्थितिरविसंवादनमिति तद्वचनार्थ इत्येकदेशमतमनुरुध्यार्थजत्वग्रहणम् । आदिपदेन चार्थेन स्वलक्षणेन क्रियाया ज्ञानरूपायाः स्थितिर्निरूपणमर्थविषयकत्वमुच्यत इति तद्वचनार्थतया तदेकदेश्यन्तराभ्युपगतस्यार्थविषयत्वस्य परिग्रहः । शुद्धवस्त्वात्मकार्थजत्वादेः स्वरूपमात्रावगाहिनिर्विकल्पकमात्रनिष्ठत्वेन विशिष्टाकारावगाहिसविकल्पकानिष्ठत्वेन तादृशस्मृत्यादेरपि तदभाव एव । यद्यपि निर्विकल्पकद्वारा स्मृत्यादेरपि स्वलक्षणजन्यत्वादिकमस्ति । तथाऽपि न तत्परस्याभिमतम् । तथा सति सविकल्पकस्यापि तद्द्वारा स्वलक्षणजन्यत्वसम्भवेन प्रामाण्यप्रसङ्गात् । किन्त्वाहत्य तज्जन्यत्वमेव । तच्च सविकल्पकवत्स्मृत्यादावपि नास्तीत्यभिप्रायेणेदमुक्तमत एव तदभिप्रेतस्येति पूर्वमुक्तमिति ध्येयम् । **स्वापूर्वेति** । स्वस्य प्रमातुरपूर्वो योऽर्थः स्वेन पूर्वमज्ञात इति यावत् । तद्विषयकव्यवसायात्मकमित्यर्थः । अत्र यस्यकस्यचिदर्थस्य येनकेनचित्पूर्वं ज्ञातत्वेनापूर्वत्वाभावादसम्भवः स्यात् । तत्परिहारार्थं स्वपदम् । **तस्येति** । स्मृत्यादेरनुभूतार्थव्यवसायात्मकत्वान्नापूर्वार्थविषयकत्वं तस्येत्यर्थः । **तस्य चेति** । तत्ताविशिष्टस्येत्यर्थः । इदं च अनुभवदेशकालसम्बन्धध्वंस एव तत्ता न त्वनुभवदेशकालसम्बन्ध इत्यभिप्रेत्योक्तमित्यवधेयम् । अर्थव्यवसायात्मकत्वस्य स्मृतिसाधारणत्वात् तद्व्यावृत्तये खल्वत्रापूर्वग्रहणम् । तत्र यदि स्मृतेरप्यपूर्वार्थग्राहकत्वं तदाऽपूर्वग्रहणेन स्मृतिव्यावर्तनासम्भवादर्थव्यवसायात्मकत्वमेव लक्षणमस्तु कृतमर्थविशेषणेनापूर्वत्वेनेति परिहरति **तथा सतीति** । स्मृतेरपूर्वार्थव्यवसायात्मकत्वान्न तत्राव्याप्तिः । व्यवच्छेद्यान्तरस्य सत्त्वान्नापूर्व-

ग्रहणवैयर्थ्यमपीति शङ्कते **धारावाहिकमिति** । **अनैकान्तवाद इति** । सप्तभङ्गिनय इत्यर्थः । **क्षणिकत्वस्येति** । क्षणिकत्ववादिभिर्विश्वस्य प्रमाणैः क्षणिकत्वस्य प्रतिष्ठापितत्वात् तदनङ्गीकारे दोषाणां चोक्तत्वेन विश्वस्य क्षणिकत्वानङ्गीकारे तदुपन्यस्तप्रमाणोपरोधस्य तदुपन्यस्तदूषणानुषङ्गस्य च प्रसक्त्या तत्प्रमाणानुसरणार्थं तद्दूषणपरिहारार्थं च विश्वस्य क्षणिकत्वं परेणाङ्गीकृतमिति भावः । **एवमिति** । स्मृतिवदित्यर्थः । अयं घट इत्युल्लेखात् तस्य च पूर्वक्षणेऽसत्त्वेन वर्तमानमात्रग्राहिणा प्रत्यक्षेणाविषयीकरणात् ततश्च धारावाहिकस्याप्यपूर्वार्थविषयकत्वेनापूर्वग्रहणव्यवच्छेद्यत्वमिति भावः । वस्तुस्थितिकथनमात्रं चेदम् । वस्तुतस्तु धारावाहिकस्यापूर्वग्रहणव्यवच्छेद्यत्वेऽपि नास्माकं काचित्क्षतिः । न चैवं स्मृतेरपूर्वार्थविषयकत्वप्राप्त्योक्तलक्षणस्य तत्र सत्त्वान्न पूर्वोद्भाविताव्याप्तिरस्य लक्षणस्येति कथं न क्षतिरिति वाच्यम् । उदाहरणस्यानादरणीयत्वेनैतल्लक्षणस्य स्मृत्यादावव्याप्त्यभावेऽपि धारावाहिकस्यापूर्वग्रहणव्यवच्छेद्यतायामुक्तलक्षणस्य तत्रासत्त्वप्रसक्त्या तत्राव्याप्तेरवर्जनीयतया तदनादरेण लक्षणान्तरनिर्माणोपपत्तिरित्याशयवानाह **मा भूद्वेति** । तर्हि दर्शनान्तरोक्तलक्षणानां स्मृत्यनुवादयोरव्याप्तिप्रदर्शनपरभाष्यानुपपत्तिरित्यतो भाष्यस्थस्मृत्यनुवादपदयोर्धारावाहिकोपलक्षकत्वेन स्मृत्यनुवादमात्रपरत्वाभावान्नानुपपत्तिरित्याह **तदपीति** । अत्र यद्यपि स्मृतिपदस्यैव वाऽनुवादपदस्यैव वा धारावाहिकोपलक्षकत्वाङ्गीकारेऽपि भवत्येव चेष्टसिद्धिस्तथाऽपि विनिगमनाविरहादुभयत्र लक्षणाश्रयणमिति ध्येयम् ।

वा०८०— तत्रातिव्याप्तिप्रतिपादनेति । अत्र तच्छब्देन स्मृत्यनुवादयोः अनुवादस्येत्यादि मूलोपस्थिततया बुद्धिस्थयोः परामर्शाङ्गीकारान्न दोषः । तदैवेत्येव शब्दबले इति पाठः । **प्रतिपत्त्यनुबन्धितयेति** । विषयता हि द्वेधा प्रतिपत्त्यनुबन्धितया व्यापारानुबन्धितया चेति । तत्र प्रतिपत्तिलक्षणसम्बन्धित्वेन विषयता प्रतिपत्तिं प्रति साक्षादेव । प्रतिपत्तिद्वारा विषयता तु चक्षुरादिकं प्रति । तदिह स्मृतेः साक्षात् । अनुवादस्य च स्वजन्यज्ञानद्वारा अर्थविषयकत्वमिति विवेकः । वाच्यवाचकभावादिव्यापारद्वारा इत्यप्याहुः । जिज्ञासाधिकरणे कर्मणि षष्ठीपरिग्रहस्थलीयटीकानुसारश्च योज्योऽस्ति । तेन विना प्रतिपत्तुमशक्यत्वात् प्रतिपत्त्यनुबन्धित्वं इत्यादेः तत्रोक्तेः । तदुपपादनं च तद्व्याख्यावसरे कृतमवधेयम् । तर्कताण्डवीयस्वतस्त्वनिरूपणव्याख्यानानुसारेणेदं पुनः विवेचनीयमस्ति । **उक्तरीत्येति** । स्मृतेरित्यनुवर्तते । **प्रमासामग्रीत्वप्रमात्वयोरिति** । प्राक्प्रमाव्याप्तत्वादिप्रमाणलक्षणनिराकरणावसरे तैरपि यथार्थानुभवः प्रमेति व्याख्यातत्वादेव इत्येतत् सङ्क्रमयितुं विकल्पमुखेन ग्रन्थस्य योजिततया तत्पक्षीयदूषणद्वयं समानन्यायतया अत्रापि भवेदेवेत्याशयेन प्रमात्वस्यापि ग्रहणमिति ज्ञेयम् । **प्रमाणं** अविसंवादिज्ञानम् । **अर्थक्रिया स्थितिः** । अविसंवादनमिति सौगतवाक्ये अर्थक्रियास्थिति अविसंवादनं इति व्याख्यातम् । तच्च वरदराजीये एतेनार्थवत्त्वं अर्थविषयत्वं वाऽविसंवाद इति निरस्तमित्यनुवादमुखेन विवृतम् । तत् कथं लभ्यते इत्यतः तल्लाभप्रकारो हरिहरदीक्षितीये निरूपादितः । अन्ये त्वाहुः । अर्थेन स्वलक्षणेन इत्यादिना तं प्रकारं दर्शयति **अर्थेन स्वलक्षणेनेत्यादिना** । **उपपत्तिरिति** । अस्य तद्वचनार्थः इत्युत्तरेण सम्बन्धः । **तद्वचनं** सौगतवचनम् । परिहरति । यद्यपि अर्थेन स्वलक्षणेनेत्याद्युक्त-

प्रकारद्वयेनार्थत्वविषयत्वयोः अर्थक्रियास्थितिपदार्थत्वेन वर्णनवत् ज्ञानस्यार्थः प्रयोजनं हानोपादानादिरूपं फलं तद्रूपा क्रिया तस्याः स्थितिः सद्भावः तत्करणत्वं अर्थक्रियाकारिकत्वमित्यर्थ इति । अर्थस्य ज्ञानविषयस्य हानोपादानादिलक्षणक्रियायास्स्थितिरिति अनन्यथाभावः । विषयापहारे सति हानादेः अन्यथाभावो भवति तदेव बाधितत्वं तद्राहित्यं अबाधितत्वमित्यर्थः इति वा अर्थक्रियाकारित्वाबाधितत्वयोरर्थक्रियास्थितिपदार्थत्वेन वर्णनमस्तीत्यादिपदेन तयोरपि ग्रहणं व्याख्यातव्यम् । तथापि स्मृतिज्ञानसविकल्पकज्ञानाभ्यां चातिव्याप्तेरिति च दूषयता वरदराजेन स्मृतिज्ञानविषयस्यार्थक्रियाकारित्वाभ्युपगमात् अर्थतः सविकल्पकवदेवाबाधितत्वस्यापि सद्भावाङ्गीकारप्रतीतेश्च तदुभयस्येत्यादावतिव्याप्तिप्रतिपादनस्यायोगः इति मनसि निधायार्थजत्वार्थविषयत्वयोरेव उपादानं कृतं इति द्रष्टव्यम् । **तादृशेति** । विशिष्टाकारावगाहीत्यर्थः । **स्मृत्यादौ** इत्यादि मूले आदिपदेन अनुवादजन्यज्ञानमभिप्रेतमिति टीकायामपि स्मृत्यादेरित्यादिपदेन अनुवादजन्यज्ञानं ग्राह्यम् । लाक्षणिकत्वस्य अङ्गीकृतत्वं कुतः इत्यतो मूले अनेकान्तवाद इत्युक्तम् । तत्रानेकान्तवादाश्रयणेऽपि कुतस्तस्याङ्गीकृतत्वं इत्यतोऽनेकान्तवादे तथात्वस्य सत्त्वेन तदनङ्गीकारे तद्वादविरोधापत्त्या अवश्यं तथात्वमङ्गीकार्यं इत्याशयेन तद्वादिप्रतिपादितप्रमेयप्रदर्शनपूर्वकं तदङ्गीकारावश्यकत्वमुपपादयति **क्षणिकत्ववादिभिरित्यादिना** । वक्ष्यते च जैनाधिकरणमूले तत्तद्दोषनिवृत्त्यर्थे एतदनुभाष्यव्याख्यानावसरे सद्वादिनो हि सत्त्वं विश्वस्य प्रतिष्ठापयन् तदनङ्गीकारे दोषांश्च निरूपयन् । एवं असद्वादिनोऽपि इत्याद्युक्तम् । तथा च यदि सत्त्वं नाङ्गीक्रियेत तदुपन्यस्तं प्रमाणं उपरुद्ध्येत । तद्दूषणं चानुषज्येत । एवमसत्त्वाद्यनङ्गीकारेऽपि । अतः तत्तद्दोषपरिहारार्थं तत्तत्प्रमाणा-नुसरणार्थं च तत्र तदात्मता विश्वस्य मया स्वीकृतेत्यादीति भावः । **अपूर्वार्थविषयकत्वेति** । हेतौ सप्तमी । अपूर्वार्थविषयकत्वादिति यावत् । अपूर्वग्रहणंव्यवच्छेद्यं नेति सम्बन्धः । **मा भूद्वेति** मूलम् । माङ् योगे लङः सर्वलकारापवादित्वात् मास्तु इति लोडर्थः ।

स०व्र०— ननु स्मृत्यादौ प्रमाणलक्षणाभावेऽपि तदतिरिक्तस्थले सत्त्वेन तस्य च लिङ्गतयोपयुक्तत्वेन लिङ्गत्वस्य व्याप्यत्वमात्रेण सम्भवात् अव्याप्तिः कथं दोषत्वेनोच्यते इत्यत आह **तैः स्वलक्षणस्येति** । अनधिगतार्थगन्तृत्वादेः प्रामाण्यज्ञापकत्वस्याङ्गीकृतत्वादित्यर्थः । एतच्चोत्तरत्र स्पष्टम् । **अत एवेति** । प्रमासामग्री प्रमाणमिति लक्षणेऽपि प्रविष्टायाः प्रमायाः यथार्थानुभवः प्रमेति परैर्व्याख्यातत्वादेवेत्यर्थः । **अर्थजत्वादेरिति** । शुद्धं वस्तु अर्थशब्देन गृह्यते । तज्जत्वस्य निर्विकल्पकेऽङ्गीकृतत्वेन स्मृतेश्च विशिष्ट-ज्ञानरूपत्वेन तस्यां तदभावो ज्ञातव्यः । आदिशब्देन प्रवृत्तिसामर्थ्यादिकं ग्राह्यम् । **स्वापूर्वार्थेति** । स्वेनान्येन वाऽज्ञात इत्यर्थः । **अनेकान्ततावाद इति** । सप्तभङ्गिवाद इत्यर्थः । ननु सप्तभङ्गिवादे स्थायित्वस्या-प्यङ्गीकृतत्वेन तत् कथं धारावहिके अपूर्वार्थाभ्युपगमतासौलभ्यमित्यत आह **तदपीति** ।

विठ्ठल०— **स्वलक्षणस्येति** । स्वोक्तलक्षणस्य लक्षतावच्छेदकव्यापकतयाङ्गीकृतत्वाद्यावल्लक्ष्या-वृत्तित्वेनाङ्गीकृतस्य लक्षणस्याव्याप्तेर्दोषत्वादित्यर्थः । **अर्थजत्वादेरिति** । आदिपदेन अर्थविषयत्वपरिग्रहः ।

तथा च शुद्धवस्तुत्वादिरूपमपि संवादित्वं निर्विकल्पक एव साक्षादस्ति नान्यत्रेति तैरङ्गीकृतत्वादिति भावः । **स्वापूर्वेति** । स्वस्य ज्ञातुः योऽयमपूर्वार्थः पूर्वमज्ञातोऽर्थः तद्व्यवसायात्मकमित्यर्थः । **तस्य चेति** । तथाविशिष्टस्येत्यर्थः । **अनेकान्तवाद इति** । क्षणिकं स्यादक्षणिकं च स्यादित्यादि सप्तभङ्ग्या प्रवर्तता-नियमवाद इत्यर्थः । मूलानुक्तोक्तिः कथमित्यत आह **तदपीति** ।

चषकः— अधिगतगोचरत्वात् पूर्वानुभवविषयीकृतार्थविषयकत्वात् । **स्वापूर्वेति** । यादृशार्थं यो नाज्ञासीत् तस्य तादृशार्थविषयनिश्चय इत्यर्थः । **अनेकान्ततावाद इति** । अनियतवाद इत्यर्थः । सप्तभङ्गि जगदिति वाद इति यावत् ।

१०५ सु०— ननु भवत्पक्षेऽपि स्मृतेः प्रामाण्यं हीयत एव, तस्या याथार्थ्याभावात् । न हि यादृशोऽर्थः स्मर्यते यदा, तादृश एवासौ तदा; पूर्वावस्थाया वर्तमाने निवृत्तत्वात्, अनिवृत्तौ हि पूर्वतैव न स्यात् । न च निवृत्तपूर्वावस्थतयैव तमर्थं स्मृतिरालम्बते, पूर्वावस्थानिवृत्तावनुभवाप्रवृत्तेः ।

ननु समानविषयत्वेऽपि स्मृत्यनुभवयोरनुभवो यथार्थो न तु स्मृतिरिति कुत एतत् । अनुभवकाले तस्यार्थस्य तादवस्थ्यात्, स्मृतिकाले त्वतादवस्थ्यात् ॥ ननु पूर्वं तावत् तदवस्थ एव असावासीत् एतावतैव ज्ञानमस्तु यथार्थम् । न, पाकरक्तेऽपि श्यामताप्रत्ययस्य यथार्थत्वप्रसङ्गात् । नन्वतीतश्यामताप्रत्ययस्तत्र यथार्थ एव । सत्यम्, तद्विषयस्य तदानीमेव तदवस्थत्वात् । न तु स्मर्यमाणावस्थस्तदानीं तदवस्थः । तस्मात् स्मृतिरयथार्थैव ।

मैवम्, अपसिद्धान्तापातात् । तथा हि । 'उपलब्धिहेतुः प्रमाणमि'त्यत्र संशयादा-वतिव्याप्तिमाशङ्क्य प्रकृतयाथार्थ्येनोपलब्धिर्विशेषिता । तस्यापि स्मृतिहेतावतिव्याप्ति-माशङ्क्य 'उपलब्धिशब्दोऽनुभववचनो न ज्ञानसामान्यवचन' इत्युक्तं वाचस्पतिना । तेन ज्ञायते तेनाभ्युपगतं स्मृतेर्याथार्थ्यमिति । अन्यथा याथार्थ्येन स्मृतौ व्यावृत्तायां पुनर्न शङ्केत, शङ्कमानो वा तमेव परिहारमनतिदिशन्नुपलब्धिपदमनुभूतिपरतया न व्याकुर्यात् ।

'यथार्थानुभवः प्रमा', 'सम्यगनुभवसाधनं प्रमाणमि'त्यादीनि न्यायविदां वचना-न्यपीममेवार्थमवगमयन्ति, अन्यथा द्व्यङ्गविकलत्वात्स्मृतेरनुभवपदव्यावर्त्यता न स्यात् ।

काणादैरपि प्रत्यक्षलैङ्गिकस्मृत्यार्षभेदेन विद्याचातुर्विध्यमङ्गीकुर्वाणैर्यथार्थत्वं स्मृतेरङ्गीकृतम् ।

यदपि 'न हि (यदा) यो यादृश' इत्यादि, तदनेन किमुक्तं भवति । स्मरणकालेऽर्थस्य तदवस्थत्वाभावादयाथार्थ्यं स्मृतेरिति वा, पूर्वावस्थानिवृत्तेरविषयीकरणादिति वा, अनिवृत्तपूर्वावस्थत्वेन विषयीकरणादिति वा । आद्येऽतीतानागतविषयानुमानागमप्रामाण्यप्रच्युतिः, अतीतादिविषयस्य तदानीम् असत्त्वात् । द्वितीये सर्वप्रमाणाप्रामाण्यप्रसङ्गः, कस्यापि सर्वात्मना विषयीकरणाभावात् । तृतीये त्वसिद्धिः । न ह्यनिवृत्ततदवस्थोऽसाविति स्मृतिरालम्बते, किन्तु तदाऽसौ तादृश इति; तदवस्थानिवृत्त्यनिवृत्त्योस्तु उदासीनैव ।

नन्वनुभवेन 'तदा(ऽसौ) तादृश' इत्यविषयीकृतं, तथा विषयीकुर्वाणाः कथं याथार्थ्यं लभन्त इति चेत्, न । स्यादिदम् यद्यनुभवानुसारित्वं याथार्थ्यमिति वदामः, अर्थानुसारित्वं तु तथेत्युक्तम् । अनुभवेऽन्याकारे कुतस्त्योऽयं स्मृतेरन्याकार इति चेत्, किमयं नास्तीत्यभिमानः, उत निर्हेतुक इति वा, यद्वा प्रश्नमात्रम् । नाद्यः, साक्षिसिद्धत्वात् । न द्वितीयः, व्याघातात् । तृतीयेऽनुभवस्यापि कुतस्त्यः, स्वहेतुसमासादित इति चेत्तुल्यम् ।

यदि च संस्कारमात्रजन्यता स्मृतेः स्यात्, (स्यात्त)तदा कथञ्चिद्वैसादृश्यानुपपत्तिः । मानसं तद्धि विज्ञानमिति वक्ष्यते । तस्माद्वैयात्यमात्रनिमित्तं स्मृतियाथार्थ्यनिराकरणम् ।

तथा च स्मृत्यनुवादप्रामाण्यसङ्ग्रहाय लक्षणान्तररचनमिति सूक्तम् ।

परि०— तार्किकः शङ्कते **नन्विति** । **वर्तमान इति** । स्मृतिकाल इत्यर्थः । ननु निवृत्तां पूर्वावस्थामिदानीमस्तित्वेन स्मृतिर्न विषयीकरोति येन याथार्थ्यहानिः । किन्तु निवृत्तत्वेन । तथा च न दोष इत्याशङ्क्य तथानुभवाभावेन तथा स्मृत्युत्पत्तिर्न युक्तेत्याह **न च निवृत्तेति** । सिद्धान्ती शङ्कते **ननु समानेति** । पूर्ववादी उत्तरमाह **अनुभवेति** । पुनः सिद्धान्ती शङ्कते **नन्विति** । पूर्ववादी निराह **नेति** । ननु कीदृशप्रत्ययस्य प्रामाण्यमापाद्यते । किमिदानीमयं श्याम इति प्रत्ययस्य, अथ पूर्वमयं श्याम आसीदित्येवंरूपस्य । नाद्यः इष्टापत्तेः । अन्त्ये तु नास्ति दोष इत्याशङ्कते

नन्विति । पूर्ववादी वैषम्येण निराह **सत्यमित्यादिना** । **अपसिद्धान्तेति** । न्यायमते स्मृतेः याथार्थ्योपगमादिति भावः । तदेवाह **तथा हीत्यादिना स्मृतेरङ्गीकृतमित्यन्तेन** । **संशयादा-विति** । उपलब्धिपदस्येति योज्यम् । **सम्यगनुभवेति** । अन्यथा सम्यग्ज्ञानसाधनमित्येव ब्रूयात् इति भावः । **न्यायविदां** नैयायिकानाम् । **द्व्यङ्गेति** । स्मृतेर्यथार्थत्वानुभवत्वरूपाङ्गद्वयहीनत्वेन यथार्थपदेनैव व्यावर्तितत्वादनुभवपदव्यावर्त्यता न स्यादित्यर्थः । परोक्तायाथार्थ्यबीजं च निराह **यदपीत्यादिना** । **द्वितीय इति** । स्वविषयं सर्वात्मना यद्विषयीकरोति तत्प्रमाणमिति पक्षे । **व्याघातादिति** । कार्यं सहेतुकमिति नियमात्कार्यत्वमुपेत्य निर्हेतुकत्वोक्तौ स्वक्रियाविरोधा-दित्यर्थः । अनुभवजन्यसंस्कारहेतुकस्य कथं अन्याकारतेत्यत आह **यदि (च) संस्कारेति** । अभिज्ञाजन्यसंस्कारस्य विसदृशप्रत्यभिज्ञाहेतुत्वदर्शनात् कथञ्चित् इत्युक्तम् **वक्ष्यत इति** । एतद्ग्रन्थान्त्यभागे ।

गु०दी०— न च निवृत्तपूर्वावस्थतया इत्यत्र पूर्वावस्थतयेदानीं वर्तमानतया ग्रहणे खल्वयाथार्थ्यं निवृत्तपूर्वावस्थतयैव ग्रहणे तु कुतोऽयाथार्थ्यमिति शङ्कितुरभिप्रायः । **पूर्वावस्थाया निवृत्तावनुभवाप्रवृत्तेः** इत्यत्र पूर्वावस्थाया निवृत्तौ अनुभवाप्रवृत्तेः । अनुभवाभावात् कथं तस्याः स्मरणमिति भावः । **अन्यथा द्व्यङ्गविकलत्वात्** इत्यत्र यथार्थत्वानुभवत्वाख्यद्व्यङ्गविकलत्वादित्यर्थः । **सर्वप्रमाणाप्रामाण्यप्रसङ्ग** इत्यत्र एकैकस्यार्थस्याविषयीकरणमात्रेणाप्रामाण्ये घटप्रत्यक्षस्य पटाविषयत्वेन वह्न्यनुमानस्यानित्यत्वाविषयत्वेन ज्योतिष्टोमवाक्यस्याश्वमेधाविषयत्वेन चाप्रामाण्यं स्यादित्यर्थः । **तदवस्थानिवृत्त्यनिवृत्त्योस्तूदासीनैव** इत्यत्र तदाऽतीतकाल इत्यर्थाङ्गीकारेऽनुभवकाले वर्तमानकाल इव स्मृतिकालेऽतीतकालोऽपि साक्ष्युपनीतः प्रतीयते । अस्मिन्पक्षे पूर्वावस्थानिवृत्तेः स्मरणेऽपि न कश्चिद्दोषः । अत एव हि 'प्रध्वंसो हि तथोच्यत' इति तत्त्वोद्योते टीकाकृतैव लिखितम् । अनुभवकालः स काल इत्यङ्गीकारे निवृत्त्यनिवृत्त्योरौदासीन्यम् । अनुभवश्चानुभव-कालीनतदनुव्यवसायोत्थसंस्कारेणैवोल्लिख्यत इत्याशयः ।

यादु०— श्यामताप्रत्ययस्येति । इदानीमयं श्याम इति प्रत्ययस्येत्यर्थः । ननु पाकरक्ते इदानीमयं श्याम इति प्रत्ययस्याकार एव नास्ति । श्याम इत्याकारकस्य प्रत्ययस्य तत्र सत्त्वेऽपि तस्य याथार्थ्यमेव । वस्तुतोऽतीतश्यामताया एव तद्विषयत्वात् । एवमेव वस्तुतोऽतीतपूर्वावस्थावगाहिनी स्मृतिरपि यथार्थैव भविष्यतीत्याशयेन शङ्कते **नन्वतीतेति** । अतीता या श्यामता तत्प्रत्यय इत्यर्थः । **तदानीमेवेति** । अतीतकाल एवेत्यर्थः । **न तु स्मर्यमाणेति** । स्मर्यमाणा स्मरणेन विषयीक्रियमाणाऽवस्था अनुभवदेशकालसम्बन्धत्व-रूपा यस्य विषयस्य स तथोक्तः, तदानीं वर्तमानकाले, तदवस्थो विद्यमानो नैवेत्यर्थः । युक्तमयं श्याम इति प्रत्ययस्यातीतार्थावगाहित्वेऽपि यथार्थत्वमतीतकाले श्यामतारूपविषयस्य सत्त्वात् । वर्तमानत्वस्य च

तेनाविषयीकरणात् । स्मरणं तु स्वविषयमनुभवदेशकालविशिष्टमर्थं नातीतकालीनतयोल्लिखति । अतीतकालीनताया अननुभूतत्वात् । नापि कालौदासीन्येन । किन्त्वनुभववत् वर्तमानकालीनतयैव । तथा च स्मरणोल्लिखिते वर्तमानकालेऽनुभवदेशकालसम्बन्धत्वरूपतत्ताविशिष्टस्य स्मरणविषयस्यासत्त्वात् स्मृतिरयथार्थैवेत्यतीतश्यामताप्रत्ययवैषम्यमिति भावः । **संशयादाविति** । संशयहेतावित्यर्थः । **द्वयञ्चेति** । याथार्थ्यमनुभवत्वं चेत्यनद्वयं प्रमाप्रविष्टं तदुभयमपि यदा स्मृतौ नास्ति तदा कथमनुभवपदेनैव तद्व्यावृत्तिः । याथार्थ्यपदेनापि तत्सम्भवादित्यर्थः ।

आर्षेति । ऋषीणामतीतानागतवर्तमानेष्वर्थेष्वतीन्द्रियेषु धर्मादिषु च लिङ्गाद्यनपेक्षादात्ममनसोः संयोगविशेषाद्धर्मविशेषाच्च यत्प्रातिभं ज्ञानमुत्पद्यते तदार्षम् । तच्च कदाचिल्लौकिकानामपि भवति । यथा कन्या ब्रवीति श्वो मे भ्राताऽऽगन्तेति हृदयं मे कथयतीत्याहुः । एवं स्मृतेरयाथार्थ्ये अपसिद्धान्तं बाधकमभिधाय इदानीं तदुक्तमयाथार्थ्यसाधकं विकल्प्य दूषयति **यत्त्वित्यादिना** । **अनिवृत्तपूर्वावस्थत्वेनेति** । वर्तमानपूर्वावस्थत्वेनेत्यर्थः । तथा च न हि यदा यादृशोऽर्थः स्मर्यत इत्युक्त्या प्रथमपक्षस्य प्राप्तिः । न च निवृत्तपूर्वावस्थतयैतमर्थमित्यनेन द्वितीयस्य । न तु स्मर्यमाणावस्थस्तदानीं तदवस्थ इति तृतीयस्येति ज्ञातव्यम् । **तदानीमसत्त्वादिति** । न च घट आसीद्घटो भविष्यतीति ज्ञानयोर्ध्वंसप्रागभावविषयकत्वात् तयोश्च ज्ञानकाले सत्त्वात् कथमेतदिति वाच्यम् । अत्रातीतादिकालसम्बन्ध एव घटस्य प्रतीयते न नष्टो घट इत्यादाविव ध्वंसादिः । अन्यथा गगनमासीदित्यादावपि तद्ध्वंसादिरेव प्रतीयत इति स्यादित्याशयात् । विशेष्यरूपमुख्यविषयाभिधायकोऽयं पक्ष इत्यप्याहुः । एवं च ज्ञानकाले विषयासत्त्वेनायाथार्थ्यसाधने व्यभिचार इति भावः । **सर्वप्रमाणेति** । यत्स्वविषयं सर्वात्मना न विषयीकरोति तदयथार्थमिति नियमो न सम्भवति । ज्ञानमात्रे व्यभिचारादित्याशयः । व्यभिचारमेवोपपादयति **कस्यापीति** । **अनिवृत्तेति** । वर्तमानेत्यर्थः । एवमग्रेऽनिवृत्तिपदेन वर्तमानतैव ग्राह्या । **उदासीनैवेति** । इदं च तदा तादृश इत्यनयोरनुभवकालेऽनुभूतधर्मविशिष्ट इत्यर्थमाश्रित्य पराभिमानखण्डनायैवोक्तम् । वस्तुतस्तु तदा तादृश इत्यनयोरतीतकालेऽतीतदेशकालसम्बद्ध इत्यर्थकत्वात् स्मृतिः पूर्वावस्थानिवृत्तिं विषयीकरोत्येव । अत एवाग्रे तथैव विभावयिष्यतीति ज्ञातव्यम् । एतेन यदुक्तं वर्धमानेन स्मृतौ तत्ताविशिष्टस्य वर्तमानतावभासत एव । संस्कारस्य वर्तमानताऽवभाससामग्रीसहितस्यैव हेतुत्वात् सोऽयमिदानीमित्यादौ प्रत्यभिज्ञाने तथा कल्पनात् । गेहे स घट इति स्मृतेर्निष्कम्पप्रवृत्तेश्च । अन्यथा तत्ताविशिष्टस्येदानीं संशये सा न स्यात् । विवादाध्यासिता स्मृतिः स्वविषयवर्तमानत्वविषया अतीतानागतागोचरत्वे सति ज्ञानत्वात् प्रत्यभिज्ञावदित्यनुमानाच्च अतोऽयथार्था स्मृतिः ॥ न चैवं प्रमालक्षणेऽनुभवपदं व्यर्थम् । धर्म्यंशेऽपि तत्र प्रमात्वं मा भूदित्येवमर्थत्वात् तस्येति । तदपि निरस्तं वेदितव्यम् । संस्कारस्य ज्ञाने जनयितव्ये वर्तमानतावभाससामग्रीसाहित्यनियमे मानाभावात् । निष्कम्पप्रवृत्तेश्च स्मृत्यनन्तरभाविन्या तद्विषयवर्तमानत्वसम्भावनया शाब्दादितन्निश्चयेन वोपपत्तौ स्मृतौ वर्तमानत्वभानकल्पनाया अनुभवविरुद्धत्वात् । अनुमानं चायुक्तम् । विशेषणासिद्धेः । तदाऽसौ तादृश

इत्याकारबलेनैव स्मृतावतीतगोचरत्वस्यावगमात् । अन्यथा पूर्वकालसम्बन्धरूपतत्तायाः स्मृतौ वर्तमानतावभासेऽनुभव इव स्मृतावपीदन्तोल्लेखापत्तिः । स्मृत्यनुभवयोः संस्कारजन्यत्वाजन्यत्वाभ्यां भेदेऽप्यनुभवकाले सतो विषयस्य स्मृतिकाले वस्तुतोऽतीतत्वेऽपि च विषयकृतवैलक्षण्याभावात् । तस्मात्साधूक्तमुदासीनैवेति । धर्म्यंशव्यावृत्त्यर्थमनुभवपदमित्यप्यसत् । धर्म्यंशेऽपि वर्तमानत्वाभावेन प्रमाणत्वस्यैव सम्भवे तद्व्यावर्तनाय यत्नस्यानुचितत्वात् । अन्यथा भ्रमेऽपि धर्म्यंशे यथार्थानुभवत्वसत्त्वेन तद्व्यावृत्त्यर्थमपि पदान्तरं प्रयोज्यं स्यादित्यास्तां विस्तरः । **व्याघाताविति** । कार्यस्याकारस्याङ्गीकारे तत्कारणमप्यङ्गीकृतमेवेति पुनर्निर्हेतुकत्वाभ्युपगमे व्याघात इत्यर्थः । **तुल्यमिति** । स्मृतावपि स इत्याकारः संस्काररूपहेतुसमासादित इत्यर्थः । नन्वनुभवजन्यस्येदन्ताविषयकस्य संस्कारस्य कथं स इत्याकारहेतुत्वमित्याशङ्क्याह **यदि चेति** । इदन्ताविषयकसंस्कारस्यैव स इत्याकारप्रयोजकतायाः प्रत्यभिज्ञायां क्लृप्ततया संस्कारमात्रजन्यत्वेनापि वैसादृश्यमुपपद्यत एवेत्याशयेन कथञ्चिदित्युक्तम् । **मानसमिति** । तथा चानुभवकरणविलक्षणकरणजन्यत्वात् स्मृतेः अनुभवाकारवैसादृश्यं तदाकारस्येति भावः । इदमुपलक्षणम् 'आधिक्यमनुभूतात्तु यदातीतत्वमिष्यते' इति वक्ष्यमाणत्वेन विषयकृतवैलक्षण्याच्च वैसादृश्यमिति ज्ञातव्यम् । **वक्ष्यत इति** । 'मानसं तद्धि विज्ञानं तच्च साक्षिप्रमाणकमि'त्यग्रेऽस्मिन्नेवाधिकरण इति शेषः ।

वं०प०— यादृशः पूर्वावस्थाविशिष्टः । **पूर्वावस्थाया** अनुभवदेशकालसम्बन्धरूपतत्तारूपायाः । एवमेवोत्तरत्र पूर्वावस्थाशब्दार्थो द्रष्टव्यः । **वर्तमाने** वर्तमानकाले । स्मृतिसमय इति यावत् । अनिवृत्तावित्यत्र पूर्वावस्थाया इत्येतत्पूर्वतैवेत्यत्रावस्थाया इत्येतच्चानुवर्तते । अतीतत्वमेव पूर्वत्वमिति भावः । **न चेति** । स्मृतिसमये पूर्वावस्थाया अभावेऽपि पूर्वावस्थानिवृत्तेः सत्त्वात् तद्विषयत्वेनायुक्तं स्मृतेर्याथार्थ्यमिति भावः । **निवृत्ताविति** । निवृत्तिविषये । तथा च स्मृतेरनुभवसमानविषयकत्वनियमादनुभवेन पूर्वावस्थानिवृत्तेरविषयीकरणे स्मृतावपि तज्ज्ञानमयुक्तमेवेति अननुभूतविषयकत्वादयाथार्थ्यं स्मृतेरिति भावः । उत्तरमाह **अनुभवकाल इति** । **तदवस्थः** तद्देशकालविशिष्टः । **ज्ञानं** स्मृतिरूपम् । **पाकेति** । पूर्वं श्यामतायाः सत्त्वादित्यर्थः । इष्टापत्तिमाशङ्कते **नन्विति** । अतीतत्वं श्यामताविशेषणम् । तथा चातीता या श्यामता तत्प्रत्ययः, श्यामता तत्रासीदित्येवंरूपोऽतीतश्यामताप्रत्ययः, तत्र पाकरक्तेऽपि घटे रक्ततादशायां यथार्थ एवेत्यर्थः । **तस्यापि** यथार्थज्ञानसाधनत्वस्य । **स्मृतिहेतौ** संस्कारे । **अन्यथा** अयाथार्थ्ये । **न** शक्न्येत यथार्थज्ञानहेतुत्वलक्षणस्य स्मृतिहेतावतिव्याप्तिरिति शेषः । **तमेवेति** । स्मृतेरयाथार्थ्यान्न यथार्थज्ञानसाधनत्वं तद्धेतावतिव्याप्तमित्येवंरूपम् । **इमं** स्मृतेर्याथार्थ्यरूपम् । **अन्यथा** स्मृतेरयाथार्थ्ये । **कस्यापीति** । घटादिज्ञानादेः कस्यापि केनापि प्रकारेण पूर्वावस्थानिवृत्तिविषयीकारित्वाभावात् । न ह्ययं घट इत्यादौ पूर्वावस्थानिवृत्तिर्विषयतया प्रतीयत इति भावः । **तथेति** । तदाऽसौ तादृश इति निवृत्तपूर्वावस्थत्वेन । **अनुभवानुसारित्वं** नामानुभवसमानविषयकत्वम् । **अर्थानुसारित्वमिति** । यद्देशकालयोर्यद्वस्तु यथा प्रतीतं तद्देशकालयोस्तद्वस्तुनस्तथात्वरूपमर्थानुसारित्वमेव । **तथा** याथार्थ्यम् । इदं चास्त्यनुभवकालमादाय स्मृताविति न दोषः । **व्याघाताविति** ।

आकारस्य कार्यत्वात् तदङ्गीकारे तत्कारणमपि किञ्चिदङ्गीकृतमेवेति पुनर्निर्हेतुकत्वाभ्युपगमे व्याघात इत्यर्थः । **तुल्यमिति** । स्मृताविति शेषः । तदुपपादयति **यदि चेति** । **संस्कारेति** । तथा हि सति संस्कारस्यानुभूतार्थ एव जातत्वेन तज्जन्यस्मृतेरपि तत्समानविषयकत्वेन वैसादृश्यं न स्यान्न चैवं किन्त्विति शेषः । **मानसमिति** । तथा च करणानां सहकारिवशेन शक्त्यन्तराविर्भावस्य सत्त्वेन संस्कारसहकृतेन मनसाऽनुभवेऽविद्यमानोऽपि स इत्याकारः स्मृतौ जायत इत्यङ्गीकारादनुभवस्मृत्योर्वैसादृश्यानुपपत्तिः नास्तीति भावः ।

कं०रा०— पूर्वावस्थेति । पूर्वावस्थानिवृत्तावनुभवविषयत्वाभावादित्यर्थः । **तमेवेति** । **याथार्थ्येनैव** स्मृतेर्व्यावृत्तिरिति परिहारमित्यर्थः । **अन्यथेति** । स्मृतेर्याथार्थ्याभावे **यथार्थानुभवः** प्रमेत्यादौ स्मृतेरनुभवपदव्यावर्त्यता न स्यात् तस्यायथार्थत्वानुभवत्वरूपविशेषणद्वयरहितत्वादेकाङ्गविकलस्यैव च प्रत्युदाहरणत्वादिति भावः । **द्वितीय इति** । प्रमाणेन स्वविषयगतः सर्वोऽप्याकारो विषयीकर्तव्यः । स्मृत्या च स्वविषयगतापूर्वावस्थानिवृत्तिर्न विषयीक्रियते अतः स्मृतेरयाथार्थ्यमिति द्वितीयपक्षे सर्वप्रमाणानामप्रामाण्यप्रसङ्गः । कस्यापि प्रमाणस्य स्वविषयगतसर्वाकारविषयकत्वाभावादित्यर्थः । **यदि चेति** । पूर्वानुभवजन्यसंस्कारमात्रजन्यतास्मृतेः यदि स्यात् तदैवानुभवेऽन्याकारस्मृतेः अयमन्याकारः कुतस्त्य इति वैसादृश्यानुपपत्तिः स्यान्न चैवं मानसं तद्धि विज्ञानमिति स्मृतेर्मानसताया वक्ष्यमाणत्वादिति भावः ।

श्रीनिधि०— पूर्वतैव न स्यादिति । न चेष्टापत्तिः । पूर्वसम्बन्धप्रतीतेरनुभवसिद्धत्वादिति । **तदानीमेव तदवस्थत्वादिति** । तदवस्थत्वादेवेत्यन्वयः । **न तु स्मर्यमाणावस्थ इति** । स्मर्यमाणो यदवस्थाविशिष्टत्वेन प्रतीयते । अतीतावस्थाविशिष्टत्वेन तदानीं स्मृतिकाले तदवस्थाविशिष्टत्वेनेत्यर्थः । **न व्याकुर्यादिति** । किन्तु यथार्थाभावादेवेत्येव ब्रूयात् इति भावः । इममेवार्थं स्मृतेर्याथार्थ्याभ्युपगममेव । **अनुभवपदव्यावर्त्यता न स्यादिति** । किन्तु यथार्थपदव्यावर्त्यता स्यात् । तथा चानुभवपदं व्यर्थमिति भावः । सर्वधर्मविशिष्टत्वेन अनुभवेन तदा तादृश इत्यविषयीकृतमिति । तथा चातीतत्वांशे संस्काराभावान्न स्मृतिविषयत्वमिति भावः । **तथेति** । याथार्थ्यमित्यर्थः । **व्याघातादिति** । अन्याकारस्य दोषादिजन्यत्वाङ्गीकारादिति भावः । **स्वहेतुसमासादित इति** । स्वहेतुसामस्त्यादित इत्यर्थः । आदिपदेन स्वभावो गृह्यते । ननु तुल्यमिति न वक्तुं शक्यम् । संस्कारातिरिक्तहेतोरदर्शनात् । संस्कारस्य चानुभूत एवार्थे स्मृतिजनकत्वनियमात् । अनुभवस्य चातीतादिविषयत्वादित्यत आह **यदि चेति** । **कथञ्चिदिति** । संस्कारस्य ह्येष महिता यदनुभूतमपि अतीतत्वं गोचरयति । अनुभवसमानविषयत्वं तु तदतिरिक्त एवेत्यपि समाधानस्य वक्तुम् शक्यत्वादेवमुक्तम् ।

शे०वा०— एवं यदा याथार्थ्यं प्रामाण्यशब्दार्थो विवक्षितस्तदैव स्मृत्यादेः प्रामाण्यं न हीयत इत्यत्रावधारणेनोक्तं परोक्तलक्षणैः स्मृत्यादिनामसङ्ग्रहमुपपाद्येदानीं यदा विवक्षितः तदा न हीयत इत्यनेनोक्तं

स्वोक्तलक्षणेन स्मृत्यादीनां सङ्ग्रहमुपपादयितुं शङ्कते **नन्विति** । कुतो न तस्या याथार्थ्यमित्यत उदयनीयनिबन्धोक्ततद्याथार्थ्याक्षेपसमाधानाय तदाक्षेपप्रकारमनुवदति **न हीति** । स घट इति स्मृत्या पूर्वावस्थाविशिष्टो घटो विषयीक्रियते । घटोऽयमिति वर्तमानविषयकानुभवजन्यत्वात् स्मृतेः । न च स्मृतिकाले पूर्वावस्था वर्तमाना येन तस्या याथार्थ्यं स्यादित्यर्थः । **पूर्वतैवेति** । वर्तमानध्वंसप्रतियोगिन एव पूर्वत्वादित्यर्थः । **अनुभवाप्रवृत्तेरिति** । अननुभूते चार्थे स्मृतेरप्रवृत्तेरिति भावः । यथार्थ इत्यादिपुलिङ्गनिर्देशोपपादनं यथार्था युक्तय इत्यत्रेव द्रष्टव्यम् । **कुत एतदिति** । स्मृत्यनुभवयोरन्यूनानतिरिक्तविषयत्वाद्विषयनिबन्धनत्वाच्च प्रमात्वस्य स्मृतेरेवाप्रमात्वं न त्वनुभवस्येति कुत इत्यर्थः । परिहरति **अनुभवेति** । घटोऽयमित्यनुभवकाले घटस्य वर्तमानत्वात् स्मृतिकाले चावर्तमानत्वात् तुल्यविषयेऽप्यनुभवस्मृत्योर्वैषम्यमित्यर्थः । **नन्विति** । पूर्वं वर्तमानैव पूर्वावस्था आसीदित्यत एव स्मृतिस्तद्वर्तमानत्वविषयाऽपि यथार्था स्यादित्यर्थः । **पाकरक्त इति** । यदि यदाकदाचिद्वर्तमानत्वेनैवातीतस्यापि वर्तमानत्वप्रतीतिर्यथार्था स्यादिति शेषः । पाकरागकालीनश्यामत्वानुभवकाले घटस्य श्यामत्वाभावेऽपि पूर्वं श्यामत्वादिति भावः । ननु पाकरक्ते इदानीमयं श्याम इति न प्रतीतिरस्ति, किन्तु श्याम इत्येव तत्र प्रतीतिः । सा च यथार्थैव । अतीतश्यामताया एव तद्विषयत्वादिति शङ्कते **नन्विति** । एवञ्चातीता पूर्वावस्था स्मृत्या न स्वकाले वर्तमानत्वेन विषयीक्रियते येनैतदयाथार्थ्यं स्यात् किन्त्वतीतस्य अतीतत्वेनाविषयकत्वेऽपि यो वस्तुगत्याऽतीतः स सर्व एव स्मृतेर्विषयः । तथा चेदानीमतीतावस्थाविशिष्ट इति स्मृतेरभावान्न तस्या अयाथार्थ्यमिति भावः । युज्यतेऽतीतार्थावगाहित्वेन श्यामताप्रत्ययस्य याथार्थ्यम् अतीतकाले श्यामतारूपतद्विषयस्य सत्त्वात् । तद्वर्तमानतायाश्च तेनाविषयीकरणात् स्मरणं तु स्वविषयमनुभवदेशकालविशिष्टमर्थमतीतकालीनतया न विषयीकरोति । तस्या अननुभूतत्वात् । नापि कालौदासीन्येन । तथाऽननुभवात् । किन्त्वनुभववद्वर्तमानकालतयैव । तथा च स्मरणोल्लिखितवर्तमानकालेऽनुभवदेशकालसम्बद्धत्वरूपतत्ताविशिष्टस्य स्मरणविषयस्यासत्त्वात् स्मृतेरयाथार्थ्यमेवेति न श्यामताप्रत्ययाविशेषस्तस्या इत्याशयेन परिहरति **सत्यमित्यादिना** । **तदानीमेवेति** । अतीतकाल एवेत्यर्थः । **तदानीमिति** । वर्तमानकाल इत्यर्थः ।

केचित्तु पाकरक्ते शामताप्रत्ययस्य तथात्वं स्यादित्यनेन रक्तताम् इदानीमयं श्याम इति श्यामताप्रत्ययविशेषस्यैव कदाचित् श्यामतासत्त्वरूपप्रामाण्यप्रयोजकाक्रान्तत्वेन प्रामाण्यमापादितं तदेतदज्ञात्वा श्यामत्वप्रत्ययमात्रस्यैव याथार्थ्यमापादितम् । तत्र चेष्टापत्तिरतीतत्वेन श्यामताप्रत्ययस्य यथार्थत्वमिति भ्रान्त्या शङ्कते **नन्विति** । पूर्ववादी स्वाशयमनुद्घाट्यैव तावताऽपि न स्मृतिप्रामाण्यसिद्धिर्वैषम्यादिति परिहरति सत्यमित्यादिना इति ग्रन्थाभिप्रायमाहुः ।

इतरे तु अतीतत्वं श्यामताविशेषणम् । तथा चातीता या श्यामता तत्प्रत्ययः, अत्र श्यामताऽसीदित्येवंरूपः । तस्यापि श्यामताप्रत्ययत्वात् तस्य च यथार्थत्वादिष्टापादनमिति शङ्कते **न चेति** । तत्प्रत्ययविषयीभूतश्यामताऽतीतत्वस्य तत्प्रत्ययसमानकालीनत्वेन यथार्थत्वेऽपि पूर्वावस्थानिवृत्तेः स्मृतिकाले

सत्त्वेऽपि तस्या अनुभवाविषयत्वेन स्मृत्या विषयीकर्तुमशक्यत्वात् पूर्वावस्थावर्तमानताया एव विषयीकरणात् तस्याश्च स्मृतिकालेऽसत्त्वेन विषयशून्यत्वान्न स्मृतेर्याथार्थ्यमित्याह **सत्यमित्यादिना** इति पूर्वोत्तरग्रन्थाभिप्रायमाहुः ।

इत्यत्रेति । न्यायमहावार्तिक इत्यर्थः । अस्येत्युक्तमिति वक्ष्यमाणेनान्वयः । **संशयादाविति** । संशब्दोऽयथार्थज्ञानमात्रोपलक्षकः । तथा चायथार्थज्ञानमात्रहेतावित्यर्थः । संशयादेरप्युपलब्धित्वेन तद्धेतोरप्युपलब्धिहेतुत्वादिति भावः । **प्रकृतेति** । वार्तिकेऽर्थवदित्यधिकारादिति भावः । **विशेषितेति** । संशयादेरुपदर्शितार्थव्यभिचारेणानर्थवत्त्वादर्थवदुपलब्धिहेतुत्वं न संशयादिहेतोरस्तीति न तत्रातिव्याप्तिरिति भावः । **उक्तमिति** । यद्यपि नैवं तस्योक्तिरस्ति तथाऽप्यर्थानुवादोऽयमित्यदोषः । **वाचस्पतिनेति** । न्यायवाचस्पतिनेत्यर्थः । **अन्यथेति** । स्मृतेर्याथार्थ्यानभ्युपगतावित्यर्थः । **इममेवेति** । स्मृतेर्याथार्थ्यरूपमेवेत्यर्थः । **द्वयङ्गेति** । यथार्थत्वानुभवत्वरूपप्रमाशरीरप्रविष्टाङ्गद्वयेत्यर्थः । **न स्यादिति** । यथार्थपदेनैव स्मृतिव्यावृत्तिसिद्धेरिति भावः । न च धर्मिण्यपि स्मृतेः प्रामाण्यं मा भूदित्येवमर्थमनुभवग्रहणम् । धर्मिण्यंशेऽपि वर्तमानत्वाभावेन प्रमात्वस्यैव सम्भवेन तद्व्यावर्तनायोगात् । **आर्षेति** । ऋषीणामतीतानागतवर्तमानेष्वर्थेष्वतीन्द्रियेषु धर्माधर्मादिषु च लिङ्गाद्यनपेक्षणादात्ममनसोः संयोगविशेषाद्धर्मविशेषाच्च यत्प्रातिभं ज्ञानं, यच्च लौकिकानामपि भवति श्वो मे भ्राता गन्तेति हृदयं मे कथयतीति तच्चार्षमभिमतमिति ध्येयम् ।

ननु च नोदाहृतव्यवहारानुसारेण स्मृतेर्याथार्थ्यं सिद्ध्यति । प्रथमज्ञानयाथार्थ्यानुविधायिनी स्मृतिः कथं यथार्थेति कथ्यते तत्त्ववादिभिरित्यभियुक्तवचनात् याथार्थ्यनिरासकयुक्तिपराहतत्वाच्च तद्याथार्थ्यव्यवहारस्य तज्जनकानुभवयाथार्थ्यनिबन्धनतयौपचारिकत्वादित्यतः परोक्तयुक्तेराभासत्वं व्युत्पादयति **यदपीति** । **स्मरणकाल इत्यादि** । अयं च पक्षो न हि यदा यादृशोऽर्थः स्मर्यत इति शङ्काग्रन्थात् स्पष्टं प्रतीयते । न च स्मृतिर्निवृत्तपूर्वावस्थतयेत्यादितद्ग्रन्थाद्द्वितीयतृतीययोर्लभः । पूर्वावस्थानिवृत्तविषयीकारित्वेन तदनिवृत्तिविषयीकारित्वेनापि निवृत्तपूर्वावस्थतया विषयीकारित्वाभावस्य सम्भवादित्यवधेयम् । यद्वा तद्विषयस्य तदानीमेव तदवस्थत्वान्न तु स्मर्यमाणावस्थस्तदानीं तदवस्थ इति स्मृतेरतीतश्यामताप्रत्ययवैषम्यकथनेन द्वितीयतृतीयौ सूचितौ । तत्र हि युक्तमतीतश्यामताप्रत्ययस्य यथार्थत्वमतीतत्वस्यापि तत्र विषयत्वान्न तु स्मृतेः पूर्वावस्थानिवृत्तेस्तत्राविषयत्वादिति हि वैषम्यमुक्तम् । तथा च द्वितीयकल्पप्रसक्तिः । स्मृतेः पूर्वावस्थानिवृत्त्यविषयत्वं चानिवृत्तपूर्वावस्थात्वेन विषयीकरणेऽपि सम्भवतीति तत एव तृतीयकल्पस्यापि प्रसक्तिरित्यवधेयम् । **अनिवृत्तेति** । वर्तमानपूर्वावस्थात्वेनेत्यर्थः । **तदानीमिति** । अतीतानुमित्यादिकाल इत्यर्थः । निवृत्त्यविषयीकारित्वेनापि न स्मृतेर्याथार्थ्यं भवति अप्रयोजकत्वात् । न च वर्तमाननिवृत्तेरविषयीकरणासम्भव एव बाधकः । वर्तमानं सर्वं विषयीकर्तव्यमेवेति नियमाभावात् अन्यथाऽतिप्रसङ्गादित्याह **द्वितीय इति** । **कस्यापीति** । प्रमाणस्येति शेषः । **निवृत्त्यनिवृत्त्योरिति** । उदासीनैवेत्यभ्युपगमवाद एवायम् । न त्वेतद्ग्रन्थानुरोधेन स्मृतेः पूर्वावस्थानिवृत्त्यविषयत्वमेवेति मन्तव्यम् । तथा सत्यनुभवानधिगतातीतत्वविषयत्वस्यानुपदमेव व्युत्पाद-

यिष्यमाणत्वेन तद्विरोधापातात् । 'आधिक्यमनुभूतात्तु यदतीतत्वमिष्यते' इत्यादिनाऽपि स्पष्टमतीतत्वविषयकत्वोक्तेश्च । 'संस्कारसहकृतं मनोऽननुभूतामपि निवृत्तपूर्वावस्थां विषयीकुर्वत् स्मरणं जनयती'त्यादिग्रन्थास्वारस्यापाताच्चेति ध्येयम् । केचित्तु यत्सन्निकृष्टकरणेन यज्ज्ञानमुत्पद्यते स तस्य विषय इत्युक्तविषयत्वस्य देशकालविशेषणीभूतनिवृत्तावभावाद्विशेषणतया प्रतीतिविषयत्वेऽपि निवृत्तेरुक्तरूपविषयत्वाभावाभिप्रायेणोदासीनत्वोक्तिरिति भाव इत्याहुः । अङ्गीकारवादस्य चेदं प्रयोजनम् । यद्वर्धमानेनोक्तस्य स्मृतौ तत्ताविशिष्टस्य वर्तमानत्वावभासस्य निराकरणम् । तथा हि । स्मृतौ तत्ताविशिष्टस्य वर्तमानताऽवभासत एव । संस्कारस्य वर्तमानतावभाससामग्रीसहितस्यैव स्मृतिहेतुत्वात् । सोऽयमिदानीमिति प्रत्यभिज्ञायां तथा कल्पनात् । गेहे स घट इति स्मरणान्निष्कम्पप्रवृत्तेश्च । अन्यथा तत्ताविशिष्टस्य तदानीं संशये सा न स्यात् । तथा च प्रयोगः । विवादाध्यासिता स्मृतिः स्वविषयवर्तमानत्वविषया अतीतानागताविषयत्वे सति प्रतीतित्वात् प्रत्यभिज्ञावदिति । तथा च कथं स्मृतेर्याथार्थ्यमिति । तदसत् । संस्कारस्य स्मृतौ जनयितव्यायां वर्तमानतावभाससामग्रीसाहित्यनियमे मानाभावात् । स्मृत्यनन्तरभाविन्या तद्विषयवर्तमानत्वसम्भावनया वा शब्दादितन्निश्चयेन वा निष्कम्पप्रवृत्त्युपपत्तावनुभवविरुद्धायाः स्मृतौ वर्तमानतावभासकल्पनाया अयोगाच्च । अनुमानं चायुक्तम् । तदाऽसौ तादृश इत्याकारबलेन स्मृतावतीतगोचरतायाः सिद्धत्वेन विशेषणासिद्धत्वात् । अन्यथा पूर्वकालसम्बन्धरूपतत्तायाः स्मृतौ वर्तमानतावभासेऽनुभव इव स्मृतावपीदन्तोल्लेखापत्तेः । स्मृत्यनुभवयोः संस्कारजन्यत्वाजन्यत्वाभ्यां भेदेऽप्यनुभवकाले सतो विषयस्य स्मृतिकाले वस्तुतोऽतीतत्वेऽपि विषयकृतवैलक्षण्याभावात् । वर्तमानतावभाससामग्रीसाहित्यस्योपाधित्वाच्चेति दिक् ।

नन्विति । अन्यथा संस्कारसीमोल्लङ्घनेन स्मृतेरननुभूतार्थान्तरविषयत्वमपि स्यादिति भावः । **उक्तमिति** । 'याथार्थ्यमेव मानत्वमि'ति लक्षणवाक्यव्याख्यानावसर इति शेषः । अनुभवजन्यसंस्कारजन्यत्वात् स्मृतेरनुभवाकारत्वमेव युक्तम् । तत्कथं तद्विरुद्धतत्ताकारत्वमिति शङ्कते **अनुभव इति** । कुतस्त्य इत्यत्र किंशब्द आक्षेपार्थः, किंवा प्रश्नार्थः । आद्येऽपि किं स्वरूपाक्षेपोऽभिमतः, किंवा कारणाक्षेप इत्यभिप्रेत्य विकल्पयति **किमयमिति** । **व्याघाताविति** । यत उत्पन्नस्तद्धेतुकत्वादाकारस्य निर्हेतुकत्वं व्याहतमित्यर्थः । **तुल्यमिति** । स्मृतावपि स इत्याकारः स्मृतिहेतुसंस्कारसमासादित इत्यर्थः । ननु चानुभवस्यान्याकारत्वात् तत एव तज्जन्यसंस्कारस्याप्यन्याकारत्वात् तज्जन्यस्मरणस्यापि तदाकारत्वमेव स्यान्न तु तद्विपरीताकारत्वमित्यत आह **यदि चेति** । इदन्त्वाविषयकसंस्कारस्यैव स इत्याकारजनकतायाः प्रत्यभिज्ञायां दृष्टत्वेन जन्यजनकयोरेकाकारत्वनियमासिद्ध्या संस्कारमात्रजन्यत्वेऽपि न क्षतिरिति भावेन कथञ्चिदित्युक्तम् । **मानसमिति** । सहकारिसमवधानेन करणानां शक्त्यन्तराविर्भावस्य बहुलमुपलम्भात् संस्कारसहकृतं मनोऽनुभवेऽविद्यमानमपि तदा तादृश इत्याकारं स्मृतौ जनयतीति युज्यत एवानुभवस्मृत्योर्वैसादृश्यमिति भावः । नन्वेवं मनोजन्यत्वात् स्मृतेः संस्कारसीमोल्लङ्घनस्यादोषत्वेऽपीन्द्रियाणां प्राप्यप्रकाशकारित्वनियमात् पूर्वावस्थानिवृत्त्यंशे च प्राप्त्यभावान्मनसस्तद्विषयीकारित्वानुपपत्तिस्तदवस्थैव । न हि तदंशेऽपि संस्कार एव प्राप्तिरिति शक्यते वक्तुम् ।

पूर्वावस्थानिवृत्त्यविषयकपूर्वानुभवजन्यसंस्कारस्य तन्निवृत्त्यविषयकतया तदंशे प्रत्यासत्तित्वायोगात् । संयोग-समवायलक्षणप्रत्यासत्त्यन्तरं तु मनसः पूर्वावस्थानिवृत्त्या सह न शक्यशङ्कमिति चेन्न । तद्देशकालसम्बन्धेन सह संस्काराख्यप्रत्यासत्तियुक्तेन मनसा करणेन तद्देशकालसम्बन्धातीतत्वमसन्निकृष्टमपि विषयीक्रियते । सम्बद्धमात्रविषयकत्वेऽनुभवत्वप्रसङ्गादित्याशयात् । यद्वा मनसः स घट इति स्मृतिसाधनत्वनिर्वाहाय प्रत्यासत्तितया कल्प्यमानसंस्कारस्य पूर्वावस्थामात्रविषयकस्याप्यनन्यगत्या निवृत्त्यंशेऽपि प्रत्यासत्तित्वं कल्प्यते कार्यबलात् । अतो नासन्निकृष्टार्थग्राहकत्वमिति ।

वस्तुतस्तु अतीतानां तत्तदर्थानां मनोविषयतया तन्निवृत्त्याऽपि, घटनिवृत्त्या सह चक्षुष इव, साक्षादेव सन्निकर्षः । न च तत्तदर्थानां बाह्यत्वेन तन्निवृत्तेरपि बाह्यतयाऽन्तरिन्द्रियस्य कथं तया सह साक्षात्सन्निकर्ष इति वाच्यम् । बाह्यार्थानामपि संस्कारोपनीतत्वेन प्रत्यासन्नत्वात् । अन्यथा संस्कारमात्रजन्यत्वेऽपि पूर्वमननुभूतस्य तद्देशकालसम्बन्धस्य यदतीतत्वं तस्यैवातीतत्वस्याननुभूतस्यापि स्मरणमन्यस्य तु सर्वस्यानुभूतस्यैव स्मरणमिति नियमाभ्युपगमेन वाऽनन्यगत्या भिन्नविषयस्यापि संस्कारस्य स्वाविषयातीतत्वविषयकस्मृतिजनकत्वाभ्युपगमेन वाऽतिप्रसङ्गपरिहारसम्भवेन संस्कारमात्रजन्यत्वानभ्युपगमेव मानसमिति मनोजन्यत्वोक्तेरस्वारस्यापातात् । न च सन्निकर्षनिरूपणाय वस्तुगतिरियमुक्तेति वाच्यम् । तथा सति यदि च संस्कारमात्रजन्यता स्मृतेः स्यादित्यादिप्रकृतग्रन्थस्यास्वारस्यापातात् । 'भवेदेवं यदि संस्कारमात्रजन्यत्वमि'त्यादिपद्धतिग्रन्थस्याप्यस्वारस्यापाताच्च । तस्मान्मनोजन्यत्वोक्तिस्वारस्याय वर्तमानया पूर्वावस्थानिवृत्त्या सह स्यादेव सन्निकर्षो मनसो न त्वसन्निकर्षः । नापि संस्कारः सन्निकर्ष इत्यवधेयम् ।

वक्ष्यत इति । 'मानसं तद्धि विज्ञानं तच्च साक्षिप्रमाणकमि'त्यादिनैतदधिकरणान्त इति शेषः । उदयनमतनिराकरणमुपसंहरति **तस्मादिति** । ततश्चापसिद्धान्त एवेति भावः ।

वा०र०— याथार्थ्यमित्यत इति । अस्य तदाक्षेपप्रकारं अनुवदतीत्यनेन सम्बन्धः । तद्रीत्याक्षेपे निमित्तमाह **उदयनीयेति** । उदयनीय इत्यावृत्त्या निबन्धाक्षेपाभ्यां सम्बध्यते । पञ्चाध्यायी निबन्धे त्रिसूत्र्यां कृतो बन्धस्मृतियाथार्थ्याक्षेपः तत्समाधानीयेत्यर्थः । न हि यादृशोऽर्थः इत्यादि निबन्धव्याख्यानपर सघटः इति स्मृत्या पूर्वावस्थेत्यादिवर्धमानानुसारेण व्याचष्टे **स घटः इतीत्यादिना** । **पूर्वोक्तमानेनैवेति** । स्मृत्या विषयीक्रियमाणपूर्वावस्थायाः वर्तमानता यद्यपि इदानीं नास्ति तथापि प्रागासीत् इत्येतावतैव पूर्वावस्थावर्तमानत्वविषयाया अपि स्मृतेः याथार्थ्यं स्यात् इत्यर्थः । अनुभवादेशकालविशिष्टमर्थं स्वविषयमिति सम्बन्धः । अयं व्याख्यानप्रकारो वर्धमानग्रन्थोक्त्या तत्सूत्रेन लब्धः स्वीयत्वेनोक्तः । **अत्रातीतेति** । श्यामत्वस्य सत्त्वोपपादकतया योजितम् । कदाचित् सत्त्वलाभात् । औत्पत्तिकपक्षस्तु केचित्तु पाकस्तु इत्यादि । तत्रातीतत्वं श्यामताप्रत्ययस्य विवक्षितम् । अतीतो यः श्यामताप्रत्ययः सः सत्य एवेति प्रतिपादनाभिप्रायात् । औत्प्रेक्षिकपक्षान्तरमपीतरे त्वित्यादिनोक्तम् । तत्र तु श्यामताविशेषणं अतीतत्वं इति स्पष्टमेवोक्तम् ।

तथा चातीतश्यामत्वस्येत्यनेनातीतत्वरूपेण श्यामत्वप्रत्यय इति लभ्यते । अत एवोदाहरति **अत्र श्यामता आसीत् इत्येवंरूप इति** । तदेवं श्यामतामात्रप्रत्ययः, अतीतत्वविशिष्टः श्यामताप्रत्ययः, अतीतत्वविशिष्टायाः श्यामतायाः प्रत्यय इति प्रमेयभेदः **पक्षत्रये द्रष्टव्यः** । उत्तरपक्षद्वये तदानीमेवेति स्वरसमित्यभिमानः श्यामताप्रत्ययसमानकालस्य तदानीमिति व्याख्यानात् । प्रथमपक्षे तु योग्यतामाश्रित्यार्थकथनं इत्यादि बोध्यम् । **न्यायमहावार्तिक इत्यर्थ इति** । प्रमाणमर्थप्रतिपत्तिरिति प्रथमभाष्यवाक्यव्याख्यानावसरे इति शेषः । संशयस्य आदिरिति विग्रहमाश्रित्य आदिपदार्थमाह **तथा चायथार्थेति** । अयथार्थज्ञानमात्रलाभाय लक्षणोक्ता । संशयविपर्ययरूपोपलब्ध्या एव वाचस्पतावुक्तावपि तत्राप्युपलक्षणया अनध्यवसितादि ग्रहणं .. सम्मतमेवेत्याशयेनायथार्थज्ञानमात्रेत्युक्तम् । **अर्थवदितीति** । न च संशयविपर्ययरूपोपलब्धिकरणयोः प्रसङ्गः । अर्थवदित्यधिकारात् तयोश्चोपदर्शितार्थव्यभिचारेणानर्थत्वात् इति न्यायवाचस्पत्युक्तेरिति भावः । **अर्थानुवादोऽयमिति** । वाचस्पतिग्रन्थे हि प्रमाणशब्देन तस्यापास्तत्वात् । प्रमासाधनं हि प्रमाणम् । न च स्मृतिः प्रमाणम् । लोकाधीनावधारणो हि शब्दार्थसम्बन्धः । लोकश्च संस्कारमात्रजन्मनः स्मृतेरन्यां उपलब्धिं अर्थाव्यभिचारिणीं प्रमामाचष्टे । तस्मात् तद्धेतुः प्रमाणमिति तत्स्मृतिहेतौ प्रसङ्ग इति प्रतिपादितम् । तत्र स्मृतेरन्यां उपलब्धिं इति प्रतिपादयता स्मृतिव्यतिरिक्तज्ञानरूपानुभवस्यैव प्रमात्वाभिधानं अस्तीति उपलब्धिपदं अनुभवार्थतया व्याख्यातमिति लभ्यत इति भावः । शाङ्करभाष्यसांख्यवाचस्पतिनिरासाय आह **न्यायवाचस्पतिनेत्यर्थ इति** । **धर्मिण्यंशेऽपीति** । येन तत्राविद्यमानस्य वर्तमानस्य मानं स्यात् तदङ्गेऽप्रामाण्यं स्यात् इति भावः । अत एव वर्तमानत्वाभानेनेत्यर्थः । अभावपदं लेखकागतम् । अर्थज्ञानं सूत्रकृता न पृथक् लक्षितम् । अयोगिप्रत्यक्षेऽन्तर्भूतम् । पदार्थप्रकाशाख्ये तत्प्रकरणे तदुक्तम् । तद्यथा आम्नायविधातॄणां ऋषीणां अतीतानागतवर्तमानेषु इत्यादि वैशेषिकसूत्रोपस्कारग्रन्थं प्रशस्तपादभाष्यं च मनसि निधायाह **ऋषीणामित्यादि** । **तृतीयाध्याये कथयतीति** । कथयिष्यतीत्यर्थः । मातरिश्वाधिकरणीय प्रतिभातपरावर इत्येतद्भाष्यमूले प्रातिभं ज्ञानं इत्युच्यमानमेव व्याख्येयम् । **जनयतीत्यादिग्रन्थेति** । यद्वा इत्यादिग्रन्थेत्यर्थः । **वर्धमानेनोक्तस्येति** । अवभासस्येत्युत्तरेणेदं सम्बध्यते । अत्र सम्प्रदायविच्छेदः । स घट इत्यादि वर्धमानग्रन्थोऽवधेयः । अस्मत्पितृचरणास्तु विवादपदं स्मृतिः स्वविषयेत्यादि चिन्तामण्युक्तमप्याह **तथा च प्रयोग इति** । तत्र तत्र व्याख्येयमस्ति । अन्यत्र धर्मादीत्यादाविवान्यत्रेति अव्ययं अन्यत् इत्यर्थ इति भावेन व्याख्याति **अन्यत्रान्यदित्यर्थ इति** । अन्यत् इत्यपि पाठः ।

स०व्र०— पूर्वतैवेति । पूर्वकाले एव वृत्तितेत्यर्थः । पूर्वकालमात्रवर्तिन्याः पूर्वावस्थायाः उत्तरकालेऽपि सत्त्वं स्यात् । तर्हि पूर्वकाल एव वृत्तिता न स्यादित्यभिप्रायः । पाकरक्ते इदानीं अयं श्याम इति श्यामताप्रत्ययस्यापि याथार्थ्यं स्यात् । तत्प्रयोजकस्य कदाचिदर्थसत्त्वस्य तत्रापि सत्त्वादित्यभिप्रायेण श्यामताप्रत्ययस्य याथार्थ्यमापादितम् । तदभिप्रायमज्ञात्वा श्यामताप्रत्ययमात्रस्य याथार्थ्यमापाद्यत इति विभ्रान्तश्चोदयति **नन्वतीतेति** । स्वाभिप्रायमनुद्घाट्य यथाकथञ्चित् मया स्मृतेरयाथार्थ्यमुपपादनीयमित्यभि-

प्रेत्याह **सत्यमिति** । तद्विषयस्य श्यामताप्रत्ययविषयस्य अतीतत्वस्येति यावत् । **तदानीमेव** प्रत्ययोत्पत्तिकाल एव । न तु कदाचिदिति कृत्वेत्यर्थः । **स्मर्यमाणावस्थ इति** । अतीतदेशकालसम्बन्धवत्त्वेन स्मरणविषयीभूत इत्यर्थः । तदानीं स्मरणदशायामतीतदेशकालसम्बन्धस्य तदभावादिति भावः । 'तत्प्रत्ययविषयीभूतश्यामताऽतीतत्वस्य तत्प्रत्ययसमानकालीनत्वेन यथार्थत्वेऽपि पूर्वावस्थानिवृत्तेः स्मृतिकाले सत्त्वेऽपि तस्याः अनुभवाविषयत्वेन स्मृत्या विषयीकर्तुमशक्यत्वात् पूर्वावस्थावर्तमानतयैव विषयीकरणात् तस्याश्च स्मृतिकालेऽभावेन विषयशून्यत्वान्न स्मृतेः याथार्थ्यमित्याह **तद्विषयस्येति** इत्यपि केचित् । **संशयावाविति** । संशयादिहेतौ अतिव्याप्तौ संशयादेरुपलब्धित्वस्य प्रयोजकत्वादेवमुक्तम् । यद्वा संशयादौ संशयादिकमादाय तत्साधने उपलब्धिसाधनत्वस्य विद्यमानत्वेन तत्रातिव्याप्तिमाशङ्क्येत्यर्थः । अन्यस्मृतेर्याथार्थ्याङ्गीकारेऽप्यङ्गविकलत्वात् यथार्थत्वलक्षणविशेषणस्य अनुभवत्वलक्षणविशेष्यस्य वाऽभावेन अनुभवपदव्यावर्त्यता न स्यादित्यर्थः ।

भेदेनेति । आर्षं नाम प्रातिभं ज्ञानम् । ननु आर्षस्य योगिज्ञानत्वेन प्रमाणलक्षणे आर्षस्य योगिज्ञाने अन्तर्भावस्योक्तत्वात् तस्य परानभिप्रेतार्थत्वात् कथमार्षस्य योगिज्ञानेत्युक्तमिति चेन्न । परेण योगिज्ञानत्वमेवाङ्गीकार्यम् । अन्यथा प्रकारान्तरमेव न सम्भवतीत्यभिप्रायेण प्रवृत्तत्वादिति न दोषः । **स्मरणकाल इत्यादि** । अत्र न हि यदा यादृशार्थः स्मर्यते इत्येतद्वाक्यपर्यालोचनया ज्ञानकाले वस्तुसत्त्वस्य याथार्थ्योपयोगित्वलाभात् तदनुसारेण प्रथमः कल्पः । न च स्मृतिर्निवृत्तपूर्वावस्थतयेत्येतद्वाक्यपर्यालोचनया द्वितीयतृतीयौ । निवृत्त्यविषयीकारित्वेन वा अनिवृत्तिविषयीकारित्वेन वा निवृत्तपूर्वावस्थतया विषयीकारित्वाभावसम्भवादिति ध्येयम् । ज्ञानेन यादृशोऽर्थः विषयीक्रियते तस्य तादृशत्वमेव ज्ञानायाथार्थ्ये प्रयोजकमिति स्मृतिविषयीकृतस्यानुभवकाले अर्थसत्त्वस्य विद्यमानत्वात् । ज्ञानकाले वस्तुसत्त्वस्य च यथार्थताप्रयोजकत्वाभावात् स्मृतेर्याथार्थ्यम् । अन्यथा अतीतादिविषयानुमानादेरपि याथार्थ्यं न स्यात् । अनुमितिकाले विषयस्यासत्त्वात् । न च वह्न्याद्यतीतत्वस्यैव अनुमितिविषयत्वात् तस्य च सत्त्वान्नानुमित्यादेरयाथार्थ्यमिति वाच्यम् । यत्सन्निकृष्टकरणेन यज्ज्ञानं जन्यते तस्यैव तद्विषयत्वेन वह्निनैव सन्निकर्षसद्भावेन तदतीतत्वेन तदभावेन तस्य मुख्यविषयत्वाभावेन मुख्यविषयीभूतवह्न्यादेश्चानुमितिकालेऽसत्त्वेन ज्ञानकाले वस्तुसत्त्वस्य अप्रयोजकत्वात् न तेन स्मृतेरयाथार्थ्यसिद्धिरित्याह **आद्य इति** । **अतीतादिविषयस्येति** । अतीतादिश्चासौ विषयश्चेति विग्रहः । निवृत्त्यविषयीकरणेनापि न अयाथार्थ्यम् । अप्रयोजकत्वात् । न च विद्यमाननिवृत्त्यग्रहणे अयाथार्थ्यमावश्यकमिति वाच्यम् । वर्तमानं सर्वं विषयीक्रियत इति नियमाभावात् । अन्यथा सर्वप्रमाणानामप्रामाण्यापातात् । तथा च अप्रयोजकत्वान्नायाथार्थ्यमित्याह **द्वितीय इति** । **निवृत्त्यनिवृत्त्योरिति** । अत्र 'तदवस्थानिवृत्त्यनिवृत्त्योस्तूदासीनैव' इत्यतःपरं भवतु इति शेषः । तथा च निवृत्त्याद्यविषयीकरणेन नायाथार्थ्यसिद्धिरित्यप्रयोजकत्व एव तात्पर्यम् । न तु सर्वथा निवृत्त्यविषयीकारित्वे तात्पर्यम् । तथा सति, अनधिगतार्थगन्तृत्वलक्षणप्रमाणलक्षणे स्मृतावुपपादयितुं अनुभवानधिगतातीतत्वविषयत्वस्य अनुपदमेव

व्युत्पादयिष्यमाणत्वात् । 'आधिक्यमनुभूतात्तु यदातीतत्वमिष्यते' इत्यादिना विस्पष्टमतीतविषयकत्वोक्तेश्च । तद्विरोधापत्तेश्चेति ध्येयम् । यद्वा 'यत्सन्निकृष्टकरणेन' इत्याद्युक्तविषयस्य देशकालविशेषणीभूतनिवृत्तावभावेन सविशेषणतया प्रतीतिविषयत्वेऽपि मुख्यविषयत्वाभावाभिप्रायेण तदुक्तिरिति न कश्चिद्दोषः ।

अनुभव इति । अनुभवस्य इदन्ताकारे विद्यमाने स्मृतेस्तद्विरुद्धताकारत्वं कथमित्यर्थः । **व्याघातादिति** । आकारस्य कार्यत्वात् तदङ्गीकारे कारणमप्यङ्गीकृतमिति पुनर्निर्हेतुकत्वाभ्युपगमे व्याघातादिति भावः । ननु स्मृतिं प्रति अनुभवस्यैव हेतुत्वात् तस्य च 'तदाऽसौ तादृश' इत्यतीतार्थविषयकत्वाभावात् तज्जन्यसंस्कारस्यापि तद्विषयत्वाभावात् तज्जन्यस्मृतेरपि नोक्ताकारत्वसिद्धिः स्वहेतुसामर्थ्यादपीत्यत आह **यदि चेति** । जन्यजनकयोः सविकल्पकनिर्विकल्पकयोः एकाकारत्वाभावस्य नियमाभावाभिप्रायेण कथञ्चिदित्युक्तम् । **मानसमिति** । करणानां सहकारिवशेन शक्त्यन्तराविर्भावस्य विद्यमानत्वेन संस्कारसहकृतं मनः अनुभवेऽविद्यमानं तदा तादृश इत्याकारं स्मृतौ जनयतीत्यङ्गीकारात् अनुभवस्मृत्योर्वैसादृश्यानुपपत्तिर्नास्तीति भावः ।

विठ्ठल०— पूर्वतैवेति । पूर्वत्वमेवावस्थाया न स्यादित्यर्थः । सिद्धान्ती शङ्कते **ननु समानेति** । पूर्वपक्षी उत्तरमाह **अनुभवेति** । पुनः सिद्धान्ती शङ्कते **ननु पूर्वमिति** । एतावता ज्ञानमस्त्विति स्मृतिविषयस्य पूर्वं तदवस्थात्वात्स्मृनिरूपं ज्ञानं यथार्थमित्यर्थः । पूर्ववादी प्रतिषेधति **नेति** । ननु पाकरक्ते घटेऽस्य मताप्रत्ययस्यातीतश्यामत्वविषयत्वेन याथार्थ्यमुपपद्यते । एवं च तद्वत्स्मृतेरपि अतीतविषयत्वेन याथार्थ्यं भवत्येवेत्याशयेन शङ्कते **नन्वतीतेति** । युक्तमयं श्याम इतिप्रत्ययस्यातीतार्थावग्राहित्वेऽप्यतीतकाले श्यामतारूपविषयस्य सद्वर्तमानत्वस्य च तेन विषयीकरणाद्याथार्थ्यम् । न तु स्मृतेः तस्यानुभवदेशकालसम्बन्धत्वरूपतत्तावविशिष्टविषयत्वात् । न ह्यनुभवकाले तत्त्वावशिष्टं वर्तत इत्याशयेन परिहरति **सत्यमिति** । **अङ्गेति** । याथार्थ्यानुभवत्वयोरनुभवयोरप्यभावादित्यर्थः । **सर्वप्रमाणेति** । कस्यापि प्रमाणस्य स्वविषयगतसर्वाकाराविषयीकरणात्प्रमाणमात्रे व्यभिचार इति भावः । अत्र सर्वशब्दः सर्वज्ञानातिरिक्तपर इति ज्ञातव्यम् । **उदासीनैवेति** । अङ्गीकारवादोऽयम् । वस्तुतस्तु निवृत्तपूर्वावस्थतयैव विषयीकरोति । तथैव तत्रोपपादितत्वादिति द्रष्टव्यम् । नन्वनुभवविषयकस्येदन्ताविषयकस्य संसारं कथं स इत्याकारहेतुत्वमित्याशङ्क्याह **यदि चेति** । संस्कारमात्रजन्यत्वेऽपि प्रत्यभिज्ञायामिव वैसादृश्यमुपपद्यत एवेत्याशयेन **कथञ्चिदित्युक्तम्** ।

चषकः— न्यायविदां नैयायिकानाम् । **द्वयङ्गेति** । यथार्थत्वानुभवत्वरूपाङ्गद्वयेत्यर्थः । तथा च यथार्थपदेनैव व्यावर्तिततयाऽनुभवपदव्यावर्त्यता न स्यादित्यर्थः ।

॥ इति स्मृत्यनुभवयोरपि प्रामाण्यमस्त्येव ॥

* * *

॥ अथ स्मृत्यादिप्रामाण्ये साधकप्रमाणाभावखण्डनम् ॥

॥ अथ स्मृत्यादिप्रामाण्ये बाधकसद्भावखण्डनम् ॥

१०६ सु०— ननु च सङ्ग्राह्यस्य सङ्ग्रहो गुणो, न त्वसङ्ग्राह्यस्यापि; किन्नामातिव्याप्त्या दोष एव । न च स्मृत्यादि लक्षणसङ्ग्राह्यम्, प्रामाण्याभावादिति चेत् । तत्किं स्मृत्यादि-प्रामाण्यं साधकप्रमाणाभावान्नाङ्गीकार्यम्, उत बाधकसद्भावात् ।

परि०— अतिव्याप्त्येति । अतिव्याप्त्या निमित्तेनासङ्ग्राह्यसङ्ग्रहदोष एवेत्यर्थः ।

यादु०— अतिव्याप्त्येति । अत्र 'प्रकृत्यादिभ्यस्तृतीये'त्यनेन तृतीया । एवं चातिव्याप्तिरेव दोष इत्यर्थः । हेतौ वा । अत्र दोषोऽसाधकता । तथा चातिव्याप्त्या लक्षणस्य व्यावृत्त्याद्यसाधकता स्यात् इत्यर्थः ।

कं०रा०— न चेति । स्मृत्यादिकं प्रमाणलक्षणसङ्ग्राह्यं न च तस्य प्रामाण्याभावादित्यर्थः ।

शे०वा०— नन्वङ्गीकृतं चेदित्याद्युत्तरवाक्यमनर्थकम् । न च स्मृतेः प्रामाण्ये बाधकाभावप्रति-पादनार्थं तदिति वाच्यम् । तत्प्रतिपादनस्याप्यनर्थकत्वात् । न च स्मृतिप्रामाण्यसिद्ध्यर्थं तदिति वाच्यम् । तथा सति साधकसहकृतबाधकाभावस्यैव वस्तुव्यवस्थापकत्वेन साधकस्याप्यवश्यवक्तव्यतया केवलबाधका-भावोक्तेरश्लिष्टत्वादित्यतो 'वेदानुमानादिप्रामाण्यप्रसिद्धेश्चे'ति लोकव्यवहारस्य प्रमाणलक्षणादौ साधकस्याभि-धानादत्र तदनभिधानं न दोषायेत्याशयवान् सम्भावितविकल्पद्वयं प्रदर्श्योदाहृतमूलं मनसि निधायाद्यपक्षं बहिरेव प्रदूष्य द्वितीयपक्षदूषणपरतयोत्तरमूलं योजयितुं तद्व्यावर्त्यां शङ्कामुत्थापयति **नन्वित्यादिना** । **अति-व्याप्त्या दोष एवेति** । इयं च प्रकृत्यादिभ्यस्तृतीयेति प्रकृत्यादित्वात् तृतीया । तथा चातिव्याप्तिरेव दोष इत्यर्थः ।

स०व्र०— अतिव्याप्त्या दोष एवेति । इत्थम्भूतलक्षणे तृतीया । अतिव्याप्तिरूपो दोष एवेत्यर्थः ।

विट्ठल०— असङ्ग्राह्यसङ्ग्रहो न चेद्गुणस्तर्हि किमिति पृच्छति **किं नामेति** । असङ्ग्राह्यस्यालक्ष्यतया लक्षणेन तत्सङ्ग्रहे अतिव्याप्त्यादिनिमित्तेन दोष एवेत्युत्तरमाह **अतिव्याप्त्येति** ।

१०७ सु०— नाद्यः, लोकव्यवहारस्य सत्त्वात् । यथार्थज्ञानतत्साधने हि प्रमाणतया लोको व्यवहरति । न ह्यस्ति प्रत्यक्षादिप्रामाण्यसाधकमन्यल्लोकव्यवहारात् ।

ननु प्रमाणाभियुक्तानां कणभुग(भक्षा)क्षपादादीनां तत्र (प्रामाण्य)प्रमाणव्यवहारो नास्तीति चेन्न, 'स्मृतिः प्रत्यक्षमैतिह्यम्' इत्यादिश्रुति(स्मृति)सिद्धार्थम् अनङ्गीकुर्वताम् आप्तत्वस्यासिद्धेः ॥ स्मृतिः पौरुषेयो ग्रन्थ इति चेत्, किमत्रायमखण्डवृत्तिः शब्दः, किं वा यौगिकः । नाद्यः, कृदन्ततायाः स्पष्टावभासत्वात् । न द्वितीयः, अव्याप्त्यतिव्याप्तिभ्यां योगानुपपत्तेः । तस्मात् 'मन्वादिस्मरणमूलत्वात्स्मृतिरि'त्युपचारो ग्राह्यः । ते हि श्रुत्यादिनाऽनुभूतमर्थं स्मृत्वा तत्प्रतिपादकं ग्रन्थमारचयन्ति, व्यासादिप्रणीतेषु तत्साद्दश्यात् प्रयोगः । न च मुख्ये बाधकमन्तरेणोपचारो लभ्यते ।

सन्तु वाऽक्षचरणादयो(ऽप्या)ह्याप्ताः, तथापि तत्तद्व्यवहाराभावमात्रेण स्मृत्यादिप्रामाण्यानभ्युपगमोऽयुक्तः । न हि तैः प्रतिव्यक्ति पदार्था निरूपिताः । तथाऽप्युक्तलक्षणैः संगृहीता इति चेत्, तुल्यं स्मृत्यादेरपि, प्रत्यक्षाद्यन्तर्भावस्य सुवचत्वात् ।

अपि च 'स्मृत्यादिकं प्रमाणपदवाच्यं यथार्थत्वात् प्रत्यक्षवत् । न चानुभवत्वमुपाधिः; समव्याप्तिपक्षे संशयादौ व्याप्तिभङ्गात्, विषमव्याप्तित्वे(पक्षे)ऽपि करणरूपे प्रत्यक्षे साध्याव्यापकत्वात् ॥ किञ्चेदमनुभवत्वं स्मृतिव्यतिरिक्तज्ञानत्वमिति चेत्, किमर्थमिदं विशेषणम्; पक्षव्यावृत्त्यर्थमिति चेत्, तर्हि पक्षेतरत्वेनानुपाधित्वम्, अन्यथा ईश्वरानुमानेऽप्युपाधिः अशक्यनिरासः स्यात् ॥ एतेन अनुभवतत्करणयोरन्यतरत्वमपि प्रत्युक्तम् ।

परि०— इत्यादिश्रुतीति । 'स्मृतिः प्रत्यक्षमैतिह्यमनुमानश्चतुष्टयम् । प्रमाणमिति विज्ञेयं धर्माद्यर्थं बुभूषुभिः' इति प्रमाणलक्षणोक्तश्रुतिः । 'स्मृतिस्तु' इत्यादि ब्रह्मतर्कादिरूपा स्मृतिः इति श्रुत्यादिस्थस्मृतिशब्दार्थः । **अखण्डवृत्तिरिति** । रूढ इत्यर्थः । **कृदन्ततायाः इति** । अत्र स्पष्टप्रतिभासत्वादित्यनेन योगस्य क्लृप्तत्वमुच्यते । स्मृञ् चिन्तायामित्यतो धातोः स्त्रियां क्तिन्निति क्तिन्प्रत्ययस्य कृदतिङित्यनेन कृत्संज्ञत्वेन कृत्संज्ञकक्तिन्प्रत्ययान्ततायाः इत्यर्थः । तथा च ज्ञानविशेष एव स्मृतिशब्दार्थो न ग्रन्थ इति भावः । **अव्याप्त्यतिव्याप्तिभ्यामिति** । भावे अकर्तरि च कारके संज्ञायामित्यधिकारे स्त्रियां क्तिन्नित्युक्तत्वात् स्मर्यतेऽनेनेति करणकारके क्तिन्प्रत्ययमुपेत्य पौरुषेयग्रन्थे स्मृतिशब्दो व्याख्येयः । योगान्तरस्यासम्भवात् । अयं च योगः क्वचित्स्मारकवाक्ये सन्नप्यनुभवजनके नास्तीति अव्याप्तिः । स्मृतिहेतुसंस्का(रादौ अस्तीत्यति)रेऽतिव्याप्तिरतो न योगो

युक्त इत्यर्थः । मन्वादिस्मरणमूलत्वादित्येतद्व्यनक्ति **ते हीति** । प्रत्यक्षमूलग्रन्थेषु कथमित्यत आह **व्यासादीति** । आप्तोक्तवाक्यत्वज्ञानपूर्वकवाक्यत्वालौकिकार्थप्रतिपादकाप्तवाक्यत्वादिसादृश्यादित्यर्थः । ननूपचारेणापि स्मृतिपदस्य मन्वादिग्रन्थेषु प्रयोगसत्त्वात् 'स्मृतिः प्रत्यक्षमैतिह्यम्' इत्यादौ स्मृतिपदेन (स्मृति)ग्रन्थ एव ग्राह्य इत्यत आह **न चेति** । **स्मृत्यादीति** । स्मृत्यनुवादयोरित्यर्थः । **प्रत्यक्षाद्यन्तर्भावस्येति** । 'मानसं तद्धि विज्ञानम्' इत्यत्र वक्ष्यमाणदिशा प्रत्यक्षे, 'पूर्वानुभूते किं मानमि'त्युत्तरत्र वक्ष्यमाणदिशानुमाने, वाक्यस्यापि स्मारकत्वाङ्गीकारेण शब्दे चान्तर्भावस्य सुवचत्वादिति भावः । अनुवादस्याप्यादिपदोपात्तस्यैवं ध्येयम् । **अन्यथेश्वरानुमान इति** । पक्षव्यावर्तकविशेषणवतोऽप्युपाधित्वे क्षित्यादिकं सकर्तृकं कार्यत्वादित्यत्र मीमांसकोक्तशरीरजन्यत्वरूपोपाधिनिरासोऽशक्यः स्यात् । पक्षव्यावर्तकविशेषणरूपदोषेणैव तस्य निराकार्यत्वादिति भावः । ननु अनुभवतत्करणान्यतरत्वमुपाधिरस्तु । तथा च न प्रत्यक्षे साध्याव्यापकत्वमित्यत आह **एतेनेति** । पक्षव्यावर्तकविशेषणवत्त्वरूपदोषेणेत्यर्थः ।

गु०दी०— कृत्संज्ञकक्तिन्प्रत्ययान्तत्वे हि कृतिः करणं मृतिर्मरणं ज्ञप्तिर्ज्ञानमितिवत् स्मृतिपदेनापि स्मरणमेव लभ्यते । न तु स्मरणपूर्वकं कृतो ग्रन्थ इति भावेनाह **कृदन्तताया** इति । स्मरणपूर्वकं कृतत्वं हि स्मृतित्वं वक्तव्यम् । तच्च पञ्चरात्रादावव्याप्तं रघुवंशादावतिव्याप्तं चेति भावेनाह **अव्याप्त्यतिव्याप्तिभ्यामिति** । **अन्यथेश्वरानुमान** इत्यत्र परनिरूपितशरीरिजन्यत्वरूपोपाधौ शरीरिपदस्य पक्षभूतेश्वरमात्रव्यावर्तकत्वेन पक्षेतरत्वात् त्वया निरसनीयं तन्न स्यादित्यर्थः ।

यादु०— कृदन्तताया इति । स्मृ चिन्तायामित्यस्माद्धातोः 'स्त्रियां क्तिन्' इति कृत्संज्ञके क्तिन्प्रत्यये कृते कित्त्वाद् गुणाभावे स्मृतिरिति रूपस्य कृदन्तताया इत्यर्थः । **अव्याप्त्यतिव्याप्तिभ्यामिति** । 'स्त्रियां क्तिन्' इत्यत्र 'अकर्तरि च कारके' इत्यनुवृत्तिरभिप्रेता । एवं च यदि करणे क्तिन् तदा स्मर्यतेऽनयेति स्मृतिरिति योगो वाच्यः । न चासौ सम्भवति । स्मृतिसाधनत्वस्यानुभवमात्रजनके क्वचित्पौरुषेयग्रन्थेऽभावेनाव्याप्तेः । संस्कारादावपौरुषेये वेदेऽपि सत्त्वेनातिव्याप्तेरित्यर्थः । यदि च कर्मणि, तदा स्मर्यत इति स्मृतिरिति योगो वक्तव्यः । अयमपि न सम्भवति । स्मृतिविषयत्वस्यानुभवमात्रविषये क्वचित्पौरुषेयग्रन्थविशेषेऽभावेनाव्याप्तेः । वेदेऽपि सत्त्वेनातिव्याप्तेरित्यर्थः । एवं कारकान्तरेऽप्यूह्यम् । ननु स्वतः सर्वज्ञव्यासादिप्रणीतेषु ग्रन्थेषु श्रुत्यादिजनितानुभवसापेक्षस्मरणमूलकत्वरूपनिमित्ताभावात् कथं स्मृतिपदप्रयोग इत्यत आह **व्यासादीति** । **तत्सादृश्यात्** अर्थमुपलभ्यरचितत्वरूपात् मन्वादिस्मृतिसादृश्यात् । **प्रयोगः** स्मृतिपदस्येति शेषः । नन्वेवं 'स्मृतिः प्रत्यक्षमि'त्यत्र पौरुषेयग्रन्थरूप औपचारिक एवार्थो विवक्षितोऽस्त्वित्यत आह **न च मुख्य इति** । स्मरणस्य भावव्युत्पत्त्या स्मृतिशब्दमुख्यार्थस्यैवात्र ग्रहणसम्भवेऽमुख्यार्थग्रहणायोगादिति भावः । पक्षमात्र-

व्यावर्तकविशेषणवतोऽप्युपाधित्वे विमतं सकर्तृकमितीश्वरानुमाने मीमांसकोक्तः शरीरजन्यत्वरूप उपाधिस्तार्किकेण निराकर्तुं न शक्यः । तत्र पक्षमात्रव्यावर्तकविशेषणवत्त्वं विनाऽन्यस्योपाधिदोषस्याभावात् । तथा च ईश्वरानुमानमपि सोपाधिकं स्यादिति भावः । ननु न करणरूपे प्रत्यक्षे साध्याव्यापकता । अनुभवतत्करणान्यतरत्वस्यैवोपाधितया विवक्षितत्वादित्यत आह **एतेनेति** । अत्रापि स्मृतिव्यतिरिक्तज्ञानत्वरूपानुभवत्वस्य प्रवेशेन पक्षमात्रव्यावर्तकविशेषणवत्त्वेनेत्यर्थः ।

वं०प०— ननु स्मृतिप्रामाण्ये कथं लोकव्यवहारोऽस्तीत्यत आह **यथार्थेति** । ततश्च स्मृतेरपि यथार्थज्ञानत्वाल्लोकव्यवहारः प्रामाण्यसाधको भविष्यतीति भावः । प्रमाणनिरूपणेऽभियुक्तानाम् । **अयं शब्दः** स्मृतिः प्रत्यक्षमित्यत्र श्रुतस्मृतिशब्दः । **अत्र** अपौरुषेयग्रन्थे । **वृत्तिः** वृतियुक्तः । ननु व्यासस्य स्वतः सर्वज्ञत्वेनादौ श्रुत्यादिनाऽर्थमनुभूय पश्चात्स्मृत्वा भागवतादिग्रन्थस्याकृतत्वेनानुभूतार्थस्मरणमूलकत्वाभावात् कथं तत्कृतग्रन्थे स्मृतिपदप्रयोग इत्याशङ्क्य अर्थमनुसृत्य रचितत्वरूपगुणयोगेन मन्वादिस्मृतिसादृश्याद्युक्तः स्मृतिपदप्रयोग इत्याह **व्यासादीति** । ननु तथाऽपि 'स्मृतिः प्रत्यक्षमि'त्यत्र स्मृतिशब्देन स्मरणरूपमुख्यार्थं विहाय पौरुषेयग्रन्थरूपामुख्यार्थ एव कस्माद् गृह्यत इत्यत आह **न चेति** । **पदार्थाः प्रतिव्यक्ति** प्रत्येकं प्रत्येकमित्यर्थः । तथा च स्मृतिप्रामाण्यं विशिष्य न निरूपितमित्येतावता तदनभ्युपगमो न मन्तव्यः । तथा सति विशिष्य घटज्ञानस्य प्रमात्वं न निरूपितमिति तदप्यनभ्युपेयं स्यादिति भावः । **उक्तेति** । घटज्ञानस्यापि प्रमात्वं तद्वतीत्यादिस्वग्रन्थोक्तलक्षणेन सङ्गृहीतमिति भावः । **तुल्यं** स्मृतावपीति शेषः । एतदेवोपपादयति **स्मृत्यादेरिति** । एवं लोके व्यवहारेण स्मृतिप्रामाण्यं साधयित्वा साधकान्तरमाह **अपि चेति** । साध्यावैशिष्ट्यपरिहाराय वाच्यमित्युक्तम् । अनुपाधित्वं पक्षमात्रव्यावर्तकविशेषणवत्त्वेन । स्मृतिः प्रमाणपदवाच्या न भवति स्मृतित्वादित्यनुभवत्वरूपोपाध्यभावेन सत्प्रतिपक्षकरणेऽसाधारण्यं घटादाविति भावः । **एतेनेति** । करणरूपप्रत्यक्षे पूर्ववत्साध्याव्यापकत्वाभावेऽपि किञ्चेदमित्युक्तरीत्या पक्षेतरत्वेनेत्यर्थः ।

कं०रा०— प्रमाणविषये आप्तानां कणादगौतमादीनां स्मृत्यादौ प्रमाणव्यवहारो नास्त्यतस्तत्प्रामाण्यं नाभ्युपगम्यत इति शङ्कते **प्रमाणेति** । स्मृतिप्रत्यक्षमैतिह्यमनुमानचतुष्टयं प्रमाणमिति विज्ञायमित्यादि प्रमाणसिद्धं स्मृतिप्रामाण्यमनङ्गीकुर्वतां कणादिगौतमादीनां यथार्थदर्शित्वादिरूपाप्तत्वाभावान्न तद्व्यवहाराभावेन स्मृतिप्रामाण्यानभ्युपगमो युक्त इति परिहरति **नेति** । अव्ययसमुदायरूपादिति हशब्दात् स्वार्थे अनन्तावसथेति अनन्तावसथेति ह भेषजाञ्ञ्य इति ञ्यप्रत्यये आदिवृद्धौ यस्येति चेत्यकारलोपे च ऐतिह्यशब्दो निष्पन्नः । 'पारम्पर्योपदेशः स्यादैतिह्यमिति हाव्ययमि'त्यमरः । ननु स्मृतिः प्रत्यक्षमैतिह्यमित्यादौ स्मृतिशब्दितः पौरुषेयग्रन्थ एव न तु संस्कारजन्यं ज्ञानमतः कणादादीनां श्रुत्यादिसिद्धार्थानङ्गीकर्तृत्वाभावादनाप्तत्वं नेति शङ्कते **स्मृतिरिति** । **कृदन्तताया इति** । स्मृत्या ध्यान इत्यस्मात्क्तिं प्रत्यये कृते निष्पन्नस्मृतिशब्दस्य कृदन्तताया स्पष्टावभासत्वेन यौगिकत्वात् स्वभावान्न तस्य पौरुषेयग्रन्थे रूढिः सम्भवतीति भावः । **अव्याप्तीति** ।

श्रुत्यानुभूतोऽर्थोऽनेन मन्वादिप्रणीतग्रन्थेन स्मर्यत इति योगस्य यत्र मूलभूतश्रुतिदर्शनमस्ति तत्र सत्त्वेऽपि यत्र तन्नास्ति तत्रासत्त्वेनाव्याप्तेः स्मृतिसाधने संस्कारे स्मृतिपदप्रयोगाविषये च सत्त्वेनातिव्याप्तेश्चानुपपत्तेरित्यर्थः । ननु मन्वादिप्रणीतग्रन्थे मन्वादिस्मरणमूलकत्वात् स्मृतिरिति प्रयोगश्चेत् कथं तर्हि व्यासादिप्रणीतेषु स्मृतिपदप्रयोगः भगवदवतारभूतव्यासादीनां सर्वार्थगोचरनित्यसाक्षात्कारवत्तयानुभवनाशाभावात् । 'भक्तानां स्मरणं विष्णोर्नित्यज्ञप्तिस्वरूपतः । अनुग्रहोन्मुखत्वं तु नैवान्यत् क्वचिदिष्यत' इति ईशावास्योपनिषद्भाष्योदाहृतब्रह्मतर्कवचनाच्च श्रुत्यर्थगोचरस्मरणाभावेन तन्मूलकत्वाभावादित्यत आह **व्यासादीति** । व्यासादिप्रणीतेषु ग्रन्थेषु वेदसंवादित्वेन मन्वादिस्मृतिसादृश्यात् स्मृतिपदप्रयोग इत्यर्थः । **न चेति** । **स्मृतिप्रत्यक्षमैतिह्यमित्यत्र** स्मृतिशब्दस्य मुख्यार्थे स्मरणे बाधकमन्तरेण मन्वादिप्रणीते ग्रन्थे उपचारो नैव लभ्यत इत्यर्थः । **न तैरिति** । अक्षचरणादिभिः चक्षुः प्रमाणं प्राणं प्रमाणमित्यादिरूपेण प्रतिव्यक्ति पदार्थानां व्यवहृताः तथा च तेषां व्यवहाराभावमात्रेण स्मृत्यादेः प्रामाण्यानभ्युपगमे प्रतिव्यक्तीदं प्रमाणमिदं प्रमाणमित्यादिव्यवहाराभावेन चक्षुरादीनामपि प्रामाण्याद्यनभ्युपगमप्रसङ्गान्न तद्व्यवहाराभावमात्रेण स्मृत्यादेः प्रामाण्यानभ्युपगमो युक्त इति भावः । नन्वक्षचरणादीनां प्रतिव्यक्तीदं प्रमाणमिदं प्रमाणमित्यादिव्यवहाराभावेऽपि तदुक्तैः प्रमाकरणं प्रमाणमित्यादि प्रमाणादिलक्षणैश्चक्षुरादीनां सङ्गृहीतत्वेन सामान्यतस्तद्व्यवहारस्य सत्त्वान्न तेषां प्रमाणाद्यनभ्युपगमः प्रसज्यत इति शङ्कते **तथापीति** । **स्मृत्यादेरिति** । स्मृतेः प्रत्यक्षान्तर्भावस्यानुवादस्य चागमान्तर्भावस्य सुवचतया प्रत्यक्षप्रमाणमागमः प्रमाणमित्यादि सामान्यव्यवहारगोचरत्वात् स्मृत्यादेरपि प्रामाण्याभ्युपगम आवश्यक इति भावः । **समव्याप्तीति** । समव्याप्तस्योपाधित्वमिति पक्षे संशयादावनुभवत्वस्य सत्त्वेऽपि प्रमाणपदवाच्यत्वरूपसाध्याभावेन व्याप्तिभङ्गात् तस्योपाधित्वमिति भावः । **विषमेति** । विषमव्याप्तस्याप्युपाधित्वमस्तीति पक्षेऽपि करणप्रत्यक्षरूपेत्यादौ प्रमाणपदवाच्यत्वरूपसाध्यसत्त्वेऽप्यनुभवत्वाभावेन साध्यव्यापकत्वान्न तस्योपाधित्वमिति भावः । **किमर्थमिति** । स्मृतिव्यतिरिक्तत्वविशेषणं किमर्थमित्यर्थः । **अन्यथेति** । पक्षमात्रव्यावर्तकविशेषणवतो ह्युपाधित्वे क्षित्यादिकं सकर्तृकं कार्यत्वादितीश्वरानुमाने शरीरजन्यत्वरूपोपाधिरशक्यनिरासः स्यात् तन्निरासे पक्षमात्रव्यावर्तकविशेषणत्वं विनान्यस्य हेतोरभावादिति भावः । **एतेनेति** । स्मृत्यादिकं प्रमाणपदवाच्यत्वमित्यनुमानेऽनुभवतत्करणान्यतरत्वमुपाधिर्नित्ये तदपि करणरूपे प्रत्यक्षे साध्याव्याप्तिदोषाभावेऽप्यनुभवत्वविशेषणस्य पक्षमात्रव्यावर्तकत्वेन पक्षेतरतुल्यत्वात् अनुपाधित्वमिति दोषेण निरस्तमित्यर्थः ।

श्रीनिधि०— अव्याप्त्यतिव्याप्तिभ्यामिति । स्मरणं स्मृतिरिति पक्षे अव्याप्त्यसम्भवः । संस्कारजन्यज्ञाने अव्याप्तिश्च । स्मर्यत इति स्मृतिरिति पक्षेऽपि असम्भवः । पौरुषेयग्रन्थस्यानुभवस्य हेतुत्वात् । संस्कारेति व्याप्तिश्चेति द्रष्टव्यम् । **व्यासादिप्रणीत इति** । आदिपदेन सर्वज्ञान्तरं गृह्यते । हयग्रीवनारायणादिर्वा । तेषां श्रुत्यर्थानुभवस्य श्रुत्यकरणकत्वादिति भावः । **एतेनेति** । पक्षेतरत्वेनेत्यर्थः ।

शे०वा०— उदाहृतमूलं मनसि निधायाद्यं दूषयति **नाद्यो लोकेति** । तस्यासिद्धिं परिहरति **यथार्थेति** । यथार्थज्ञानत्वं च स्मृतेः प्रागेव समर्थितमिति भावः । नन्वप्रयोजकत्वान्न लोकव्यवहारेण स्मृतेः प्रामाण्यसिद्धिरित्यतोऽन्यत्र प्रामाण्यसाधकत्वेन क्लृप्तत्वात् तस्य नाप्रयोजकत्वमित्याह **न हीति** । अन्यत्र अन्यदित्यर्थः । अन्यदित्यपि क्वचित्पाठः ।

ननु न लोकव्यवहारमात्रेण प्रत्यक्षादेः प्रामाण्यसिद्धिः किन्तु प्रमाणाभियुक्तव्यवहारादेव । तथा च तद्व्यवहारेण प्रत्यक्षादेः प्रामाण्यसिद्धिसम्भवेऽपि स्मृतौ तद्व्यवहाराभावाल्लोकव्यवहारमात्रस्य च अप्रयोजकत्वान्न प्रामाण्यसिद्धिरिति शङ्कते **नन्विति** । श्रौतस्मृतिशब्दस्य स्मरणान्यपरत्वान्न श्रुतिसिद्धार्थनङ्गीकारित्वमिति न अनाप्तत्वमित्याशयेन शङ्कते **स्मृतिरिति** । **कृदन्तताया इति** । स्मृ चिन्तायामित्यस्मात् स्त्रियां क्तिन्निति कृत्संज्ञकक्तिन्प्रत्यये कित्वाद्गुणाभावे निष्पन्नस्मृतिशब्दस्य कृदन्ततायाः स्पष्टावभासत्वेन यौगिकत्वान्नाखण्ड-वृत्तित्वमिति भावः । अत्र स्पष्टावभासत्वादित्यनेन योगस्य क्लृप्तत्वोक्त्या रूढेरलब्धात्मकत्वसूचनान्न तया योगापहार इति सूचयति । न तु कृदन्ततामात्रं योगित्वस्वीकारे नियामकम् । शम्भ्वादिशब्दानामपि तदापत्तेरिति ध्येयम् । **अव्याप्त्यतिव्याप्तिभ्यामिति** । अकर्तरि च कारके भावे च स्त्रियां क्तिन्विधानात् स्मृतिशब्दस्य भावसाधनत्वे पौरुषेयग्रन्थस्यातथात्वादव्याप्तिः स्मरणेऽतिव्याप्तिश्च । स्मर्यत इति कर्मसाधनत्वे च सर्वैः स्वर्यमाणत्वाभिप्राये पौरुषेयग्रन्थानामतथात्वादव्याप्तिः । स्मर्यमाणमात्रविवक्षायां च घटादावतिव्याप्तिः । स्मर्यते-ऽनेनेति करणसाधनत्वे चानुभवमात्रजनकत्वात् पौरुषेयग्रन्थेऽतिव्याप्तिः । संस्कारादौ चातिव्याप्तिरित्यव्याप्त्य-तिव्याप्तिभ्यामित्यर्थः । कथं तर्हि पौरुषेयग्रन्थेषु स्मृतिशब्दप्रयोग इत्यत आह **तस्मादिति** । नन्वेवं स्वतः सर्वज्ञप्रणीतव्यासादिप्रणीतेषु ग्रन्थेषु श्रुत्यादिजनितानुभवसापेक्षस्मरणमूलत्वरूपप्रवृत्तिनिमित्ताभावान्न तत्र स्मृति-पदप्रयोगः स्यादित्यत आह **व्यासादीति** । तत्सादृश्यादर्थमुपलभ्य रचितत्वरूपान्मन्वादिस्मृतिसादृश्यात् प्रयोगः स्मृतिशब्दस्येति शेषः । ननु स्मृतिशब्दस्य मन्वादिस्मृतावौपचारिकत्वादौपचारिकार्थसादृश्यस्य च गौणत्वेऽप्रयोजकत्वादप्रयोजकीभूतमुख्यार्थसादृश्यस्य च व्यासादिप्रणीतेष्वभावात् कथं स्मृतिशब्दस्य तत्र गौणी वृत्तिरिति चेन्न । स्मृतिशब्दस्य मन्वादिस्मृतावुपचारेऽपि रूढोपचारेण तत्र प्रवृत्त्या मन्वादिस्मृतेरपि रूढ्यभिप्रायेण स्मृतिशब्दमुख्यार्थत्वस्यापि सत्त्वेन तत्सादृश्येन गौणत्वोपपत्तेरित्याशयात् । अस्तु तर्हि उदाहृतश्रुतौ स्मृतिशब्द औपचारिकस्मृतिशब्दार्थभूतपौरुषेयग्रन्थपर इत्यत आह **न चेति** । तथा च बाधकाभावेन श्रौतस्मृतिशब्दस्य मुख्यार्थत्वसिद्धौ श्रुतिसिद्धार्थानङ्गीकारित्वसिद्धिरिति भावः ।

न हीति । पदार्थानामनन्तत्वेन प्रतिव्यक्ति पदार्थनिरूपणस्य जन्मसहस्रेणाप्यशक्यत्वादिति भावः । **उक्तलक्षणैरिति** । समवायिकारणं द्रव्यम्, सामान्यवान् असमवायिकारणम्, अस्पन्दात्मा गुणः इत्याद्युक्त-लक्षणैः सङ्गृहीतत्वान्न प्रतिव्यक्ति पदार्थानामनिरूपणं दोषायेत्यर्थः । तर्हि स्मृतेरप्युक्तलक्षणसङ्गृहीतत्वान्न पृथक् प्रमाणत्वेन तदसङ्कीर्तनम् दोषायेत्याह **तुल्यमिति** । ननु स्मृत्यादेरसाक्षात्कारादिरूपत्वान्न केवललक्षणेन

सङ्ग्रहस्सम्भवति । नापि तत्करणस्य । अनिन्द्रियसन्निकर्षरूपत्वेन प्रत्यक्षे अज्ञातकरणत्वेनानुमानादावन्तर्भावानुपपत्तेः, उक्तातिरिक्ते चानुप्रमाणत्रैविध्यभङ्गात्; तत्कथमुक्तलक्षणसङ्गृहीतत्वं स्मृत्यादेरित्यत आह **स्मृत्यादेरपीति** । आदिपदेनानुवादस्य परिग्रहः । प्रत्यक्षादीत्यादिपदेनागमपरिग्रहः । स्मृतेर्विज्ञानमित्यादिना साक्षात्कारत्वस्योत्तरोत्तरत्रोपपादयिष्यमाणत्वेन प्रत्यक्षफलेऽन्तर्भावात् संस्कारस्य तत्करणत्वपक्षे तस्यानिन्द्रियसन्निकर्षरूपत्वेन प्रत्यक्षे, अज्ञातकरणत्वेनानुमानादौ चान्तर्भावासम्भवेऽपि मनःकरणत्वपक्षे स्मृतिकरणस्य मनसः प्रत्यक्षकरणेऽन्तर्भावान्नानुप्रमाणत्रैविध्यभङ्ग इति भावः । **अनुभवत्वमिति** । अनधिगतार्थविषयकज्ञानत्वमित्यर्थः । तेन स्मृत्यादिकमित्यत्रादिपदेनानुवादजनितज्ञानस्यापि पक्षत्वेन सङ्गृहीतत्वात् तत्र चानुभवस्य सत्त्वात् साधनव्यापकत्वं तद्व्यतिरेकेण साध्यव्यतिरेकसाधने च भागासिद्धिशङ्कानवकाश इति ध्येयम् । उदयनाचार्यमतमाश्रित्याह **समेति** । नवीनमतमाश्रित्याह **विषमेति** । ननु ज्ञानत्वरूपपक्षधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वस्य विवक्षितत्वान्न करणरूपे प्रत्यक्षे साध्याव्यापकत्वमित्यत आह **किञ्चेति** । **किमर्थमिति** । ज्ञानत्वमात्रस्यापि साध्यव्यापकत्वसम्भवादिति भावः । ज्ञानत्वमात्रस्य साध्यव्यापकत्ववत्साधनवति पक्षेऽपि सत्त्वेन साधनव्यापकत्वात् साधनाव्यापकत्वार्थं विशेषणोपादानमिति भावेन शङ्कते **तर्हीति** । पक्षमात्रव्यावर्तकविशेषणवत्त्वादित्यर्थः । **अन्यथेति** । पक्षमात्रव्यावर्तकविशेषणवतोऽप्युपाधित्व इत्यर्थः । **ईश्वरेति** । विमतं सकर्तृकं कार्यत्वादितीश्वरानुमाने प्रतिवाद्युक्तशरीरिजन्यत्वरूपोपाधिस्तार्किकेण न निराकर्तुं शक्यः । तत्र पक्षमात्रव्यावर्तकविशेषणवत्त्वं विनाऽन्यस्योपाधिदोषस्याभावात् तथा चेश्वरानुमानमपि सोपाधिकत्वादीश्वरसाधकं न स्यादिति भावः । नन्वनुभवतत्करणयोरन्यतरत्वमुपाधिर्न त्वनुभवत्वमात्रम् । तथा च करणरूपे प्रत्यक्षेऽनुभवत्वाभावेऽप्यनुभवतत्करणयोरन्यतरत्वसत्त्वान्न साध्याव्यापकत्वम् । न च स्मृत्यादिकमित्यादिपदेनानुवादस्यापि पक्षत्वाङ्गीकारात् स्मृतितत्करणयोरनुभवतत्करणयोरन्यतरत्वाभावेनोपाधेः साधनाव्यापकत्वेऽप्यनुवादवाक्यतज्जन्यज्ञानयोरनुभवतत्करणान्यतरत्वसत्त्वेनोपाधेः साधनव्यापकत्वात् कथमस्योपाधित्वमिति वाच्यम् । अनुवादवाक्यस्य स्मृतिव्यतिरिक्तज्ञानकरणत्वेऽप्यत्र वैवक्षिकाज्ञानज्ञानकरणत्वरूपतत्करणत्वाभावेन साधनव्यापकत्वसम्भवात् । अनुवादसङ्ग्रहायैतादृशस्यैव तत्करणत्वस्यात्र विवक्षितत्वादित्यत आह **एतेनेति** । किञ्चेदमनुभवत्वमित्युक्ते पक्षेतरत्वेनेत्यर्थः । उक्तोपाधेरपि स्मृतिव्यतिरिक्तज्ञानतत्करणयोरन्यतरत्वरूपत्वात् तत्र स्मृतिव्यतिरिक्तपदाभावे ज्ञानतत्करणयोरन्यतरत्वस्य पक्षीभूतस्मृतितत्करणयोः सत्त्वेन साधनव्यापकत्वप्रसङ्गेन तत्परिहारार्थतया स्मृतिव्यतिरिक्तपदस्योक्तोपाधेरपि पक्षमात्रव्यावर्तकविशेषणवत्त्वेन पक्षेतरत्वादनुपाधित्वमेवेत्याशयः । अत्र च प्रागुक्तसाध्याव्यापकत्वमात्रोपमर्दकत्वेन शङ्कायामाधिक्यादतिदेश इति द्रष्टव्यम् ।

वा०र०— अनुभूतं स्मृत्येत्युक्ते स्मरणाभावादाह **अर्थमुपलभ्य रचितत्वरूपादिति** । अर्थोपलब्धिमात्रे भारो न तु तस्य स्मृतिरूपत्वेऽपीति भावः । ओंकृतो स्मरेति ईशावास्यभाष्यटीकायां स्मरणं संस्कारकारणकं न सम्भवतीति भक्तेषु अनुग्रहत्वोन्मुखत्वरूपं स्मरणं इत्युक्तम् । स्मरणं तु भक्तकर्मकस्मरणं भिन्नविषयमिति ज्ञेयम् । **नापि तत्करणस्येति** । स्मृतेरादिरिति विग्रहेण तत्करणप्राप्तिरिति सिद्धं कृत्वा स्मृतिः

आदिः यस्येति विग्रहमाश्रित्य आदिपदसङ्ग्राह्यमाह **आदिपदेनानुवादस्येति** । प्रत्यक्षफलेऽन्तर्भावादिति पञ्चमीपाठः । षष्ठीपाठो लेखकागतः । **भागासिद्धिशङ्केति** । या शङ्का तस्याः अनवकाश इति योज्यम् । स्मृतिव्यतिरिक्त तत्सङ्ग्राहार्थतया इति सम्बन्धः ।

स०व्र०— ननु स्मृतिः प्रमाणं इति स्पष्टव्यवहाराभावात् कथं लोकव्यवहारस्य सत्त्वमित्यत आह **यथार्थज्ञानेति** । अत्र तद्विरुद्धप्रमाणत्वाव्यवहाराभिप्रायेण प्रमाणत्वाव्यवहारोऽभिप्रेतः, किं वा प्रमाणत्वाव्यवहार एवेति विकल्पं मनसि निधायाद्यं दूषयति **श्रुतिसिद्धार्थमिति** । 'स्मृतिः प्रत्यक्षमैतिह्यम्' इत्येतद्वाक्यस्य श्रुतित्वात् । अत एव मानलक्षणे 'श्रुतिश्चास्ति' इत्युक्तम् । क्वचित् स्मृतिसिद्धार्थमिति पाठः । तत्र तादृशस्मृतेरपि सद्भावात् तथोक्तमिति ध्येयम् । ननु 'स्मृतिः प्रत्यक्षमैतिह्यम्' इति श्रुतिस्थस्मृतिशब्दस्य स्मरणार्थकत्वात् तत्र च स्मृतेः प्रामाण्यस्योक्तत्वात् तद्विरुद्धवादित्वेनाप्तत्वासिद्धिरित्युक्तम् । तत्र स्मृतिशब्दस्य पौरुषेयग्रन्थरूपत्वेन तत्प्रामाण्यस्यैवोक्तत्वात् तद्विरुद्धत्वस्यैवाभावेनाप्तत्वमुपपन्नमिति शङ्कते **स्मृतिरिति** । **कृदन्तताया इति** । अत्र स्पष्टावभासत्वादित्यनेन योगस्य क्लृप्तत्वमुच्यते । तथा च रूढेर्योगापेक्षया प्रबलत्वेऽपि क्लृप्तयोगस्याक्लृप्तरूढ्यपेक्षया प्राबल्यस्य प्रोक्षण्यादिशब्देषु दृष्टत्वादत्रापि योगेन रूढेरेव बाध इति भावः । **अव्याप्त्यतिव्याप्तिभ्यामिति** । स्मर्यतेऽनेन इति स्मृतिशब्दार्थभूतस्य स्मरणसाधनत्वस्य क्वचित्पौरुषेयग्रन्थे सत्त्वेऽपि सर्वत्राभावेनाव्याप्तिः । संस्कारे स्मृतिसाधनत्वस्य सत्त्वेऽपि स्मृतित्वाभावेनातिव्याप्तिरित्यव्याप्त्यतिव्याप्तिभ्यामित्यर्थः । यद्वा स्मर्यत इति स्मृतिरिति योगो वाच्यः । स च न सम्भवति । स्मरणविषयत्वस्य स्मरणेऽभावेनाव्याप्तेः । घटादावपि सत्त्वेन स्मृतिविषयत्वस्यातिव्याप्तेश्चेत्यर्थः । ननु व्यासस्य स्वतः सर्वज्ञत्वेन श्रुत्यादिना अर्थमनुभूय स्मृत्वा ग्रन्थकर्तृत्वाभावेन तत्कृतग्रन्थस्य श्रुत्यादिना अनुभूतार्थस्मरणमूलकत्वाभावेन तत्कृतग्रन्थे स्मृतिपदप्रयोगो न स्यादित्याशङ्क्य अर्थमनुसृत्य रचितत्वरूपगुणयोगेन मन्वादिस्मृतिसादृश्यात् स्मृतिपदप्रयोगः सम्भवतीत्याह **व्यासादिप्रणीतेष्विति** । न चैवं लक्षितार्थसादृश्येऽपि मुख्यार्थसादृश्याभावात् न गौणी वृत्तिरिति वाच्यम् । मन्वादिस्मृतौ रूढलक्षणया स्मृतिशब्दस्य प्रवृत्तत्वेन रूढ्यभिप्रायेण मुख्यार्थत्वेन तत्सादृश्येन गौणीत्वोपपत्तिरित्यभिप्रायात् । ननु तथापि 'स्मृतिः प्रत्यक्षम्' इत्यत्र पौरुषेयग्रन्थरूपस्य स्मृतिशब्दामुख्यार्थस्यैव ग्रहणं किं न स्यादित्यत आह **न चेति** ।

प्रमाणत्वव्यवहाराभावमेवाभिप्रेत्य द्वितीयं दूषयति **सन्तु वेति** । स्मृत्यादिकमित्यत आदिपदेन एतत्साधनपरामर्शः । साध्यसमव्याप्त एवोपाधिरित्युदयनमतानुसारेणाह **समव्याप्तिपक्ष इति** । समव्याप्तवत् विषमव्याप्तस्योपाधित्वेन शास्त्रसिद्धत्वान्न समव्याप्तस्यैवोपाधित्वमित्यत्राह **विषमव्याप्तत्वे इति** । ननु ज्ञानत्वरूपपक्षधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वविवक्षणान्न करणीभूते प्रत्यक्षे साध्याव्याप्तिरित्यत आह **किं चेति** । **एतेनेति** । पक्षमात्रव्यावर्तकविशेषणत्वेन पक्षेतरत्वेनेत्यर्थः । न चानुवादरूपपक्षे अनुभवकरणत्वसत्त्वात् तत्र साधनव्यापकत्वमिति वाच्यम् । परोक्तानुसारेण अत्र अज्ञातज्ञापकत्वस्यापि तत्करणशब्दार्थत्वेन विवक्षणेन अनुभवकरणत्वेऽपि अज्ञातज्ञापकत्वाभावेन तत्रापि साधनाव्यापकत्वसम्भवात् । **ईश्वरानुमानेऽपीति** । विमतं

सकर्तृकं कार्यत्वात् इत्यत्रापि अस्माभिरुद्भावितस्य शरीरजन्यत्वलक्षणोपाधेः पक्षेतरत्वेनानुपाधित्ववर्णनं न स्यादिति भावः । ननु अनुभवतत्करणयोरन्यतरत्वमुपाधिः । न चोक्तदोषः । करणरूपे प्रत्यक्षे अनुभवत्वाभावेऽपि अनुभवतत्करणयोरन्यतरत्वरूपोपाधित्वसद्भावेन तत्र साध्याव्यापकत्वरूपोक्तदोषाभावादित्यत आह **एतेनेति** । किंच इदमनुभवत्वम् इत्युक्तपक्षेतरत्वेनेत्यर्थः । अनुभवतत्करणयोरन्यतरत्वस्य स्मृतिव्यतिरिक्तज्ञानस्मृतिव्यतिरिक्तज्ञानकरणयोरन्यतरत्वरूपत्वात् तत्र च ज्ञानतत्करणयोरन्यतरत्वमात्रस्यैवोपाधित्वेन स्मृतितत्करणरूपपक्षेऽपि ज्ञानतत्करणयोरन्यतरत्वसद्भावेन साधनव्यापकत्वापत्त्या तन्निवृत्त्यर्थमेव स्मृतिव्यतिरिक्तज्ञान-स्मृतिव्यतिरिक्तज्ञानकरणयोरन्यतरत्वस्योपाधित्वे वाच्ये पक्षेतरत्वान्नोपाधित्वमिति भावः ।

विठ्ठल०— **प्रमाणाभियुक्तानां** प्रमाणविषये अभियुक्तानां आप्तानामिति यावत् । **स्मृतिरिति** । स्मृतिः प्रत्यक्षमिति स्मृतिपदेन पौरुषेयग्रन्थोऽभिधीयत इति भावः । **अखण्डवृत्तिरूढिः** । **कृदन्तताया इति** । स्मृचिन्तायामिति धातोः, क्तिन्निति क्तिन्प्रत्यये तस्य च कृदिति ङिति कृत्संज्ञकत्वेन प्रत्ययान्तताया इत्यर्थः । तथा च स्मरणमेव स्मृतिशब्दार्थ इति भावः । **अव्याप्तीति** । स्मृत्यन्तेनेति योगश्चेत्तस्य उत्पन्नविनष्टसमीचीनग्रन्थे असत्त्वेनाव्याप्तिः । संस्कारादावपि सत्त्वेनातिव्याप्तिरित्याद्यूहनीयमन्वादिस्मृतिमूलत्वादित्येतद्विशदयति **न हीति** । अस्त्वेवं स्मृतिप्रत्यक्षमैतिह्यमित्यत्र पौरुषेयग्रन्थरूप औपचारिक एवार्थो विवक्षित इत्यत आह **न चेति** । **स्मृत्यादीति** । स्मृत्यनुवादयोरित्यर्थः । **प्रत्यक्षाद्यन्तर्भावस्येति** । मानसप्रत्यक्षे तथा पूर्वानुभूते किं मानमित्यत्र वक्ष्यमाणदिशानुमानेन वाक्यस्यापि स्मारकत्वाङ्गीकारेण शब्दादावप्यन्तर्भावस्य सुवचत्वादिति भावः । आदिकमितीश्वरानुमाने मीमांसकोक्तशरीरजन्यत्वोपाधिः । तार्किकेण निराकर्तुं न शक्यः । तथा चेश्वरानुमानमपि सोपाधिकं स्यादिति भावः । नन्वनुभवतत्करणत्वयोरन्यतरत्वमुपाधिर्भविष्यति । तथा च न करणरूपे प्रत्यक्षे साध्याव्यापकत्वमित्यत आह **एतेनेति** । अत्रापि स्मृतिव्यतिरिक्तज्ञानत्वलक्षणानुभवत्वस्थापक्षेतरत्वेनेत्यर्थः ।

चषकः— **अखण्डवृत्तिः** रूढियुक्तः । **यौगिकः** अवयवशक्तिमान् । **कृदन्ततया अव्याप्त्यतिव्याप्तिभ्यामिति** । 'भावे', 'अकर्तरि च कारके संज्ञायामि'त्यधिकृत्य 'स्त्रियां क्तिन्नि'ति क्तिनो विहिततया तस्य करणसाधनतायामनुभवमात्रजनकपौरुषेयग्रन्थविशेषे अभावेनाव्याप्तेः संस्कारादावपौरुषेये वेदेऽपि सत्त्वेनातिव्याप्तेः । कर्मसाधनतायां चानुभवमात्रविषये पौरुषेयग्रन्थविशेषेऽव्याप्तेर्वेदेऽपि सत्त्वेनातिप्रसङ्गाच्चेत्यर्थः । **ते** मन्वादयः । **व्यासादीति** । तस्य नैसर्गिकसार्वज्ञशालितया तत्प्रणीतग्रन्थेषु श्रुत्यादिजनितानुभवनियन्त्रितस्मरणनिबन्धनत्वरूपप्रवृत्तिनिमित्तविरहेऽपि मन्वादिस्मृतिनिरूपितादर्थोपलब्धिनिबन्धनरचनाकर्मत्वरूपसादृश्यात्स्मृतिपदप्रयोग इति भावः । **न च मुख्य इति** । क्तिनो भावसाधनतया मुख्यार्थग्रहणसम्भवे तत्परित्यागायोगादिति भावः । **अन्यथेश्वरानुमान इति** । विमतं पक्षीकृत्य कार्यत्वेन सकर्तृकत्वमनुमिमानान्नैयायिकान् प्रति ईषद्द्वेषिमीमांसकोपन्यस्तः शरीरजन्यत्वलक्षणोपाधिरपि पक्षेतरत्वस्येव पक्षमात्रव्यावर्तकविशेषणघटिततया

नोपाधिरिति नैयायिकैर्न प्रत्याख्येयः स्यादिति तादृशानुमानमपि सोपाधिकं प्रसज्येतेति भावः । **अनुभवतत्करणयोरन्यतरत्वमिति** । अनुभवत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदविशिष्टतत्करणत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदवत्त्वमित्यर्थः । **प्रत्युक्तमिति** । स्मृतिभिन्नज्ञानत्वरूपानुभवत्वप्रवेशेन पक्षमात्रव्यावर्तकविशेषणघटितत्वेन प्रतिविहितमित्यर्थः ।

॥ इति स्मृत्यादिप्रामाण्ये साधकप्रमाणाभावखण्डनम् ॥

* * *

१०८ सु०— अस्तु तर्हि बाधकसद्भावादिति द्वितीय इत्यत आह **अङ्गीकृतं चेदिति** ।

अनु०— अङ्गीकृतं चेत्प्रामाण्यं स्मृत्यादेः का विरुद्धता ॥

स्मृत्यादेः प्रामाण्यम् इति सम्बन्धः । **किम्** आक्षेपे । तर्हीति शेषः ।

'स्मृतिरनुवादश्चाप्रमाणम् निष्फलत्वात्, यद्यत्प्रमाणं तत्तत्सफलं दृष्टं यथा प्रत्यक्षादि' इति बाधकसद्भावात् कथमेतदिति चेत्; किमत्र सर्वा स्मृतिः सर्वोऽप्यनुवादश्च (सर्वश्चानुवादः) पक्षीक्रियते, किंवा तदेकदेशः ।

आद्ये भागासिद्धिरित्याह **न चेति** ।

न चाफलत्वं वक्तव्यं सर्वस्मृत्यनुवादयोः ।

कासाञ्चित्स्मृतीनां केषाञ्चिदनुवादानां च सफलत्वोपलम्भादिति **'च'**अर्थः । उपपादयिष्यते चैतत् ।

अप्रयोजकश्चायं हेतुरित्याह **फलवत्त्वमिति** ।

फलवत्त्वं न चास्माभिः प्रामाण्यं च (हि) विवक्षितम् ॥

यदि हि **फलवत्त्वं प्रामाण्यं** प्रामाण्यस्य व्यापकम् **अस्माभिः** परीक्षकैः **विवक्षितं** स्यात् । स्यान्नाम तदा व्यापकस्य तस्य निवृत्त्या स्मृत्यादेः प्रामाण्यनिवृत्तिः । न च एवमित्यर्थः ।

अयमभिसन्धिः । अप्रमाण(प्रामाण्य)व्यवहारे याथार्थ्याभाव एव प्रयोजकः, अप्रामाण्ये तु करणदोषबाधकप्रत्ययौ न निष्फलत्वमिति ।

एतेनाफलांशस्यैव पक्षीकरणमिति द्वितीयोऽपि निरस्तः ।

परि०— उपपादयिष्यत इति । 'सुखदुःखादिकं किञ्चित् स्मृतावपि हि दृश्यते' इत्यत्र अनुपदमेवेति भावः । प्रयोजकान्तराभावादेतदेव प्रयोजकमित्यत आह **अयमभिसन्धिरिति** । **एतेनेति** । अप्रयोजकत्वकथनेनेत्यर्थः ।

गु०दी०— हरिगुर्वादिस्मृतीनां तन्नामानुवादानां च पापपरिहाराख्यफलोपलम्भादिति भावेनाह **कासाञ्चित्स्मृतीनाम् इति** ।

यादु०— ननु सर्वासां स्मृतीनां सर्वेषामनुवादानां च धर्माधर्मान्यतरजन्यत्वेन सुखदुःखान्यतरफलकत्वमस्त्येव । अन्यथा तद्बोधकश्रुत्यादेरप्रामाण्यप्रसङ्गः । अतः स्वरूपासिद्धिरेव वक्तव्या कथं भागासिद्धिरित्यत आह **उपपादयिष्यते चेति** । 'सुखदुःखादिकं किञ्चित्स्मृतावपि हि दृश्यते' इत्यत्र सत्यं सर्वत्र स्मृत्यादौ फलमस्तीति । तथाऽपि क्वचिदिष्टार्थस्मृत्यादौ सुखादिकमनिष्टार्थस्मृत्यादौ दुःखादिकं फलं स्पष्टमुपलभ्यते, न सर्वत्र स्मृत्यादौ । अतः स्पष्टफलोपलम्भस्यासार्वत्रिकत्वाद्भागासिद्धिरेवोक्ता न स्वरूपासिद्धिरित्युपपादयिष्यत इत्यर्थः । ननु नाप्रयोजकत्वम् अन्यथा निरुपाधिकः साध्यसम्बन्धो भज्येत इत्यनुकूलतर्कसम्भवादित्यत उपाधिरप्यत्राभिप्रेत इत्याह **अयमभिसन्धिरिति** । किमप्रमाणतया व्यवहर्तव्यत्वं साध्यं किंवाऽप्रामाण्यमेवेति विकल्पं मनसि निधायाद्ये उपाधिमाह **अप्रमाणव्यवहार इति** । द्वितीये तमाह **अप्रामाण्ये त्विति** । साध्याभेदप्रसङ्गान्न याथार्थ्याभावः अत्रोपाधितया वक्तुं शक्यः । अत उपाध्यन्तरमुक्तमिति ज्ञातव्यम् । **एतेनेति** । अप्रयोजकत्वेनेत्यर्थः ।

वं०प०— स्मृत्यादेर्विरुद्धता केत्यन्वयप्रतीतेराह **स्मृत्यादेरिति** । **तदेकदेशः** अफलांशभागः । न वक्तव्यमित्यत्र हेतुसूचकस्य चशब्दस्यार्थमाह **कासाञ्चिदिति** । **तस्य** फलवत्त्वस्य । **अयमभिसन्धिरिति** । तथा च यदि पूर्वानुमानेऽप्रमाणव्यवहारः साध्यः तदा याथार्थ्याभाव उपाधिः यदि चाप्रामाण्यमेव साध्यं तर्हि करणदोषबाधकप्रत्ययोपेतत्वमुपाधिरित्याशयः । **एतेनेति** । उक्तरीत्याऽप्रयोजकत्वेनेत्यर्थः ।

कं०रा०— एतेनेति । स्मृतिरनुवादश्चाप्रमाणं निष्फलत्वादित्यत्राफलायाः स्मृतेरफलस्यानुवादस्य च पक्षीकरणमतो हेतोर्भागासिद्ध्यभावानुमानमविकलमिति द्वितीयोऽपि निष्फलत्वस्याप्रामाण्यप्रयोजकत्वाभावोपपादनेन निरस्त इत्यर्थः ।

श्रीनिधि०— एतेनेति । अफलत्वस्याप्रामाण्याव्यापकत्वाभावादिति भावः ।

शे०वा०— एवं वेदानुमानादिप्रामाण्यप्रसिद्धेश्चेति प्रमाणलक्षणानुरोधेनाद्यं बहिरेव निरस्य द्वितीय-निरासकतयोत्तरमूलं भावनारयितुं तमुत्थापयति **अस्तु तर्हीति** । स्मृत्यादेः प्रामाण्ये बाधकाभावस्य मूलारूढतासिद्ध्यर्थमपेक्षितं सम्बन्धमाह **स्मृत्यादेरिति** । **तर्हीति शेष इति** । चेच्छब्दश्रवणादिति भावः । ननु सर्वासां स्मृतीनां सर्वेषामनुवादानां च धर्माधर्मान्यतरजन्यत्वेन सुखदुःखान्यतरफलकत्वमस्त्येव अन्यथा तद्बोधकश्रुत्यादेरप्रामाण्यप्रसङ्गात् । ततश्च निष्फलत्वस्य स्वरूपासिद्धत्वात् कथं भागासिद्धत्वोक्तिरित्यत आह **उपपादयिष्यते चैतदिति** । 'सुखदुःखादिकं किञ्चित्स्मृतावपि हि दृश्यते' इत्यादिनेति शेषः । सत्यमेत-द्यत्सर्वत्र स्मृत्यादौ फलमस्तीति तथापि क्वचिद्दृष्टार्थस्मृत्यादौ सुखादिकं फलं स्पष्टमुपलभ्यते न सर्वत्र । तस्यादृष्टफलोपलम्भस्यासार्वत्रिकत्वात् भागासिद्धत्वम् । अन्यथा तु स्वरूपासिद्धत्वमेवेति भावः । ननु फलवत्त्वस्य प्रामाण्यव्यापकत्वात् तन्निवृत्त्या प्रामाण्यनिवृत्तिं साधयन्तं प्रति फलवत्त्वस्य प्रामाण्य-व्यापकत्वमेवासम्मतमिति **वक्तव्यम्** । **अप्रयोजकत्वोपपादकत्वात्** । फलवत्त्वस्य प्रामाण्यरूपत्वेनासम्मत-त्वाभिधानं त्वनर्थकं प्रकृताप्रयोजकत्वानुपपादकत्वादित्यतः प्रामाण्यपदं तथा व्याचष्टे **प्रामाण्यं प्रामाण्य-व्यापकमिति** । यद्वा ननु फलवत्त्वं न प्रामाण्यमस्माभिर्विवक्षितमित्यसङ्गतं परेणापि फलवत्त्वं प्रामाण्य-मित्यनुक्तेः; किन्तु प्रामाण्यव्यापकत्वात् तस्य तन्निवृत्त्या प्रामाण्यनिवृत्तिरेव साध्यते । तथा च कथमस्य तत्राप्रयोजकत्वसमर्पकत्वमित्यत आह **प्रामाण्यं प्रामाण्यव्यापकत्वमिति** । फलवत्त्वस्य स्वकीयप्रामाण्य-व्यापकत्वविवक्षाभावस्योक्तदोषानुपपादकत्वादुपयोग्यर्थसमर्पकतयाऽस्माभिरित्येतद्व्याचष्टे **परीक्षकैरिति** । ननु निरुपाधिकसाध्यसम्बन्धभङ्गस्यैव विपक्षे बाधकत्वान्नाप्रयोजकत्वमित्यत उपाधेरेव सत्त्वान्न निरुपाधिक-साध्यसम्बन्धभङ्गो विपक्षे बाधक इत्याह **अयमिति** । किमत्राप्रमाणतया व्यवहर्तव्यत्वं साध्यं किंवा-ऽप्रामाण्यमेवेति विकल्पं मनसि निधाय आद्ये उपाधिमाह **अप्रमाणेति** । द्वितीये तमाह **अप्रामाण्येति** । केचित्तु ननु माऽस्तु फलवत्त्वं प्रामाण्यव्यापकं तथाऽपि तन्निवृत्त्या प्रामाण्यनिवृत्तिसाधने को दोषः । न च अप्रयोजकत्वमित्युक्तमिति वाच्यम् । प्रयोजकान्तराभावेन निष्फलत्वस्यैवाप्रामाण्यप्रयोजकत्वनिश्चयेन तदनवकाशादित्यतः किमत्राप्रामाण्यव्यवहारे प्रयोजकान्तरं नास्तीत्यभिमतं किंवाऽप्रामाण्ये नास्तीति विकल्पं मनसि निधाय क्रमेण दूषयति । अयमभिसन्धिरितीत्याहुः । साध्याभेदप्रसक्त्या याथार्थ्याभावस्योपाधित्वा-योगात् तत्परित्यागेनोपाध्यन्तरमेवाह **करणेति** । अप्रामाण्योत्पत्तौ करणदोषस्य ज्ञप्तौ च बाधकप्रत्ययस्य प्रयोजकत्वमिति भावेनोभयोपादानम् । यद्यपि करणदोषोऽपि ज्ञापकस्तथाऽपि करणदोषस्यापि बाधक-प्रत्ययेनैव ज्ञेयत्वेनावश्यकत्वात् बाधकप्रत्ययस्यैव ज्ञापकत्वविवक्षयेदमिति द्रष्टव्यम् । **एतेनेति** । निष्फल-त्वस्याप्रामाण्येऽप्रयोजकत्वव्युत्पादनेनेत्यर्थः ।

वा०र०— धर्माधर्मान्यतरजन्यत्वेनेति । सर्वस्य कार्यजातस्य धर्माधर्मान्यतरेण उत्पन्नत्वेन धर्मा-धर्मयोश्च सुखदुःखहेतुत्वेन कार्यजाते यस्य सुखदुःखान्यतरत्वाभावः । तस्य तत्साधनत्वमङ्गीकृत्य पारम्परिकं

सुखदुःखहेतुत्वं धर्माधर्मयोः वाच्यम् । ततश्च स्मृत्यनुवादयोः सुखनामकत्वेऽपि तत्साधनत्वं अभ्युपेयमित्यर्थः । **अन्यथा तद्बोधकेति** । धर्माधर्मयोः सुखदुःखहेतुत्वबोधकेत्यर्थः । अप्रामाण्ये उभययोः प्रयोजकत्वाभिधाने निमित्तमाह **अप्रामाण्योत्पत्ताविति** । उत्पत्तिप्रामाण्यापवादो दोषः । ज्ञप्तिप्रामाण्यापवादो बाधकप्रत्यय इति विवेकः । उभयोरप्येकत्रैव प्रयोजनकत्वेन प्रयोज्यभेदाभावात् नोभयोपादानं युक्तमिति शङ्कते **यद्यपीति** ।

स०व्र०— उपपादयिष्यते चैतदिति । 'सुखदुःखादिकं किञ्चित्स्मृतावपि हि दृश्यते' इत्यादिनेति शेषः । **करणेति** । अप्रामाण्योत्पत्तौ दोषस्य, ज्ञप्तौ बाधाभावस्य च प्रयोजकत्वादुभयोरुपादानम् । **एतेनेति** । फलवत्त्वस्य **प्रामाण्ये** अप्रयोजकत्वव्युत्पादनेनेत्यर्थः ।

विठ्ठल०— उपपादयिष्यत इति । 'सुखदुःखादिकं किञ्चित्स्मृतावपि हि दृश्यत' इत्यत्र स्मृत्यादेः फलवत्वमुपपादयिष्यतीत्यर्थः । अप्रयोजकत्वं स्फुटमुपपादितमाह **अयमभिसन्धिरिति** । किमत्राप्रामाण्यव्यवहारः साध्यते किं वा याथार्थ्याभाव इति विकल्पं मनसि निधायाद्ये उपाधिमाह **अप्रामाण्यव्यवहार इति** । द्वितीये तमाह **अप्रामाण्ये त्विति** । सोपाधिकत्वादेव हेतुरप्रयोजक इत्याह **न निष्फलत्वमिति** । **एतेनेति** । अप्रयोजकत्वेनेत्यर्थः ।

चषकः— उपपादयिष्यत इति । 'सुखदुःखादिकं किञ्चित्स्मृतावपि हि दृश्यते' इत्यत्रानुपदमेवेति भावः । स्पष्टदृष्टफलोपलम्भस्यासार्वत्रिकत्वाद्भागासिद्धत्वमन्यथा स्वरूपासिद्धत्वमेवेति हृदयम् । अप्रामाण्योपरक्तव्यवहृतिविषयत्वं सिषाधयिषितमप्रामाण्यं वेति कल्पद्वयीमभिसन्दधान आद्यं याथार्थ्याभावलक्षणोपाधिना प्रत्याख्याति **अप्रमाणेति** । द्वितीयमपि दोषादिरूपोपाधिदूषिततयाऽपहस्तयते **अप्रामाण्ये त्विति** ।

॥ इति स्मृत्यादिप्रामाण्ये बाधकसद्भावखण्डनम् ॥

* * *

॥ अथ विफलत्वस्य अप्रामाण्यप्रयोजकत्वाभावः ॥

१०९ **सु०— करणदोषबाधकप्रत्ययाविव विफलत्वमप्यप्रामाण्यप्रयोजकं किन्न स्यात् इत्यत आह तृणादीति ।**

अनु०— तृणादिदर्शने किञ्च फलवत्त्वं निगद्यते ।

धर्मस्य धर्म्यधिकरणमिति सप्तमी । ग्रामं गच्छतः पथि पतिततृणादिदर्शनस्य । उपलक्षणं चैतत्, स्व(क)कारणसामर्थ्यायातानुमितेश्चेत्यपि द्रष्टव्यम् । **किम्** आक्षेपे । विफलत्वस्याप्रामाण्यप्रयोजकत्वे तृणादिदर्शनादेस्तथात्वेनाप्रामाण्यं स्यात्; न चैवम्, लोकव्यवहारविरोधादित्याशयः ।

यद्वाऽनैकान्तिकश्चायं हेतुरिति अनेनाचष्टे । 'प्रमाणतया सम्मते विपक्षभूते **तृणादिदर्शने किं फलवत्त्वं निगद्यते,** न किञ्चिद(किम)पि'; इत्यफलत्वं तत्र गतमिति ।

ननु 'कार्यजातं प्राणिनां धर्माधर्माभ्यामुपजायत इति तावत् अविवादम्, ततश्च धर्माधर्माभ्यामुपजनिततृणादिदर्शनं स्वयमसुखदुःखात्मकं यदि सुखं दुःखं वा तत्साधनं वा न जनयेत् तदा धर्माधर्मयोर्वैयर्थ्यं श्रुत्यादेरप्रामाण्यं वा(चा)पद्येत, ततश्च तृणादि-दर्शनेनापि सुखदुःखादिकं किञ्चिदुपजनयितव्यमेव'; अतः कथं तस्य विफलत्वमित्यत आह **सुखेति ।**

सुखदुःखादिकं किञ्चित्स्मृतावपि हि दृश्यते ॥

अनेन न्यायेन सर्वस्या स्मृतेः सर्वस्य चानुवादस्य सफलत्वात्स्वरूपासिद्ध एव हेतुः स्यात्; भागासिद्धता तु स्पष्टफलोपलम्भा(भावा)भिप्रायेणोक्तेति भावः ।

इयांस्तु विशेषः । तृणादिदर्शनस्य फलं सर्वथाऽ(प्य)व्यक्तम्, नैवं स्मृत्यादेः; इत्युक्तं **दृश्यते अपि हीति** । अत्रानुवादोऽपि ग्राह्यः । तथा हि । इष्टार्थस्मृतौ सुखं, तज्जातीये रागः, संस्कारपाटवं च । अनिष्टार्थस्मृतौ दुःखं, तज्जातीये द्वेषः, संस्कारपाटवं च । प्रशस्तार्थस्मरणे धर्मः, अप्रशस्तार्थस्मरणे त्वधर्मः । एवमनुवादेऽपि द्रष्टव्यम्, अन्यथा प्रणिधानादिवैयर्थ्यप्रसङ्गात् । 'शब्दार्थयोः पुनर्वचनं पुनरुक्तम् अन्यत्रानुवादात्' इति वदता अक्षपादेनाप्यपि अनुवादस्य साफल्यमङ्गीकृतम् । निगमनस्य च प्रयोजनानि न्यायविद्भिरुपपादितानीति ।

परि०— ननु 'षष्ठी शेषे' इत्यत्र कारकप्रातिपदिकार्थव्यतिरिक्तस्वस्वामिभावादिसम्बन्धेऽर्थे षष्ठीविधानात्, इह च धर्मधर्मिभावसम्बन्धात् षष्ठ्या भाव्यमित्यत आह **इति सप्तमीति ।**

अधिकरणत्वविवक्षया **सप्तमी**त्यर्थः । 'विवक्षातः कारकाणी'ति प्रसिद्धेरिति भावः । कस्यचित्फलोपलम्भादाह **ग्राममित्यादि** । निष्फलत्वादाह **स्वकरणेति** । इदमहं जानामीतीच्छां विनापि जायमानाया इत्यर्थः । **अविवादमिति** । विवादाभाव इत्यर्थः । अर्थाभावेऽव्ययीभावः । **श्रुत्यादेरिति** । 'यजेत स्वर्गकामः', 'न कलञ्जं भक्षयेत्' इत्यादेर्धर्माधर्मयोरिष्टानिष्टसाधनत्वबोधकश्रुत्यादेरित्यर्थः । **हेतुरिति** । प्रागुक्तो निष्फलत्वादिति हेतुरित्यर्थः । ननूक्तन्यायेन तृणादिदर्शनस्य सुखदुःखादिकमङ्गीकार्यं चेत् स्मृतावपि तथा स्यादेवेति वक्तव्ये दृश्यत इत्युक्तिरयुक्ता । न हि पूर्ववादिना तृणादिदर्शनस्य सुखदुःखादिकं न दृश्यत इति शङ्कितमित्यत आह **इयांस्त्विति** । दृश्यत इत्युक्तं स्पष्टफलोपलम्भनं व्यनक्ति **तथा हीति** । सुखदुःखादिकमित्यत्रादिपदार्थमाह **तज्जातीय इत्यादि** । **एवमिति** । इष्टार्थानुवादे सुखमित्यादि ध्येयमित्यर्थः । **अन्यथेति** । इष्टाद्यर्थस्मृतौ सुखादेरभावे मनःसमाधानादिना इष्टार्थस्मृत्यर्थं प्रयत्नो न स्यादित्यर्थः । स्मृत्यादावपीत्युक्तानुवादोऽपि कण्ठतः कुतो नोपात्त इत्यतोऽनुवादसाफल्यं परेषामपि समानमतो नोपात्त इति भावेनाह **शब्दार्थयोरिति** । पुनरुक्तं पुनरुक्तरूपनिग्रहस्थानम् । तद्यथा पर्वतोऽग्निमान् पर्वतोऽग्निमानिति शब्दतः पुनरुक्तम् । पर्वतोऽग्निमान् गिरिर्वह्निमानित्यर्थत इति ज्ञेयम् । **प्रयोजनानीति** । तानि च 'त्रिपञ्चावयवा एवे'त्यादि व्याख्यावसरे व्यक्तीभविष्यन्ति ।

यादु॰— ननु तृणादिदर्शनस्य फलवत्त्वरूपधर्मं प्रति धर्मित्वात् धर्मधर्मिभावरूपसम्बन्धे षष्ठ्या भवितव्यम् । एकशतं षष्ठ्यर्था इति वचनात् । अतः कथं सप्तमीत्यत आह **धर्मस्येति** । यद्यपि धर्मधर्मिभावः सम्बन्धोऽत्रास्ति, तथापि स न विवक्षितः, किन्तु धर्मिणो धर्मं प्रत्यधिकरणत्वमेव विवक्षितम् । 'विवक्षातः कारकाणि भवन्ती'ति वचनात् । अतोऽधिकरणकारकतया विवक्षिते दर्शने सप्तम्युपपत्तिरिति भावः । ननु यत्किञ्चित्प्रत्याधारत्वमधिकरणत्वमिति न वैयाकरणप्रक्रिया, किन्तु क्रियाश्रयीभूतकर्तृकर्मान्यतराधारत्वमेव । न च तदत्र सम्भवति । निगदनक्रियायाः फलवत्त्वरूपधर्मानाश्रितत्वादिति चेन्न । विद्यमानमित्यध्याहारस्यात्राभिप्रेतत्वेन फलवत्त्वस्यापि क्रियाश्रयत्वादित्याशयात् । अत एव भक्तिपादे 'यदि स्वतस्त्वं प्रामाण्ये' इत्येतद्व्याख्यावसरे 'स्वतस्त्वधर्मस्य प्रामाण्यं धर्म्यधिकरणतया विवक्षितमिति सप्तम्युपपत्तिरि'त्युक्तम् । केचित्तु यद्यप्यत्राधिकरणत्वं मुख्यं न सम्भवति, तथाऽप्यधिकरणत्वोपचारेण सप्तमी भविष्यति । उपचारे निमित्तप्रदर्शनाय धर्मस्येत्युक्तम् । तथा च यत्राधिकरणाधेयभावोऽस्ति तत्र धर्मधर्मिभावस्यापि दृष्टत्वेन, प्रकृते तृणादिदर्शने धर्मित्वस्य विद्यमानत्वात् स एव गुण इत्यभिप्राय इत्याहुः । तत्रोक्तभक्तिपादीयफक्किकास्वारस्यं कथमिति चिन्त्यम् । न हि उपचारे अधिकरणतया विवक्षितमिति वचनं सम्भवतीति । अत एवाधिकरणत्वाविवक्षायां षष्ठ्येव प्रयोक्तव्येत्याशयेनाह **तृणादिदर्शनस्येति** । दर्शनपदं प्रत्यक्षमात्रपरमित्याशयेनाह

उपलक्षणं चेति । **स्वकारणेति** । सिषाधयिषाभावेऽपि जातेन गर्जनज्ञानेनोपेक्षणीयमेघाद्यनुमितेश्चेत्यर्थः । **श्रुत्यादेरिति** । धर्माधर्मादेः सुखदुःखादिहेतुताप्रतिपादकश्रुतिस्मृत्यादेरित्यर्थः । उक्ताभिप्रायं मूलारूढं कर्तुमाह **इयांस्त्विति** । **अन्यथा प्रणिधानादीति** । इष्टार्थस्मरणादेः सुखादिसाधनत्वाभावे तत्साधनसंस्कारोद्बोधाय चित्तैकाग्र्यतादिरूपप्रणिधानवैयर्थ्यप्रसङ्गादित्यर्थः । आदिपदेन पुनःपुनस्तच्छ्रवणादिसङ्ग्रहः । **शब्दार्थयोरिति** । पुनरुक्तिर्द्विधा शब्दतोऽर्थतश्चेति प्रतिपादनायेदम् । नन्वेवमनुवादेऽतिव्याप्तिरित्यत उक्तम् **अन्यत्रेति** । अनुवादव्यतिरिक्तं पुनर्वचनमित्यर्थः । **साफल्यमङ्गीकृतमिति** । ननु पुनर्वचनत्वमात्रस्यैव दोषताप्रयोजकत्वे तस्य चानुवादेऽपि सत्त्वात् कथं तस्यात्रालक्ष्यता इत्याशङ्क्य सप्रयोजनं पुनर्वचनमनुवादो न दोषाय, प्रयोजनशून्यं पुनर्वचनं तु पुनरुक्तमतो दुष्टमित्यस्याभिप्राय इति पौर्व्याख्यातत्वात् । **निगमनस्य चेति** । निगमनं चानुवादरूपमिति प्रसिद्धमेवेति भावः । **प्रयोजनानीति** । सर्वस्य बुद्ध्यारोहायैकवाक्यतामापादयितुं निगमनमुक्तोपसंहारार्थं वा । तस्मादेव नान्यस्मादिति सिद्धसाधनतानिरासो हेत्वनुवादांशस्य प्रयोजनं, पक्षानुवादांशस्य तु बाधप्रतिरोधनिरासः प्रयोजनमिति प्रयोजनान्युपपादितानीत्यर्थः ।

वं०प०— **श्राद्धाद्यर्थं** दर्भादिरूपतृणानयनायारण्यं गच्छति तदा तज्ज्ञानं सफलमेवात आह **ग्राममिति** । उत्तरवाक्यमवतारयितुं योजनान्तरमाह **यद्वेति** । **अयम्** इदमप्रमाणं निष्फलत्वादित्यनुमाने निष्फलत्वादित्ययं हेतुरित्यर्थः । व्यभिचारमुपपादयति **प्रमाणतयेति** । तृणादिदर्शनस्य विपक्षत्वोपपादनायेदं विशेषणम् । हेतोरेवाभावान्न व्यभिचार इति वक्तुमुपयुक्तं तावदाह **नन्विति** । **अविवादं** श्रुत्यादिसिद्धमित्यर्थः । **स्वयमिति** । तथा च धर्माधर्मयोरेव सुखादिरूपत्वात् तत्फलत्वमिति शङ्काऽनवकाशः । अस्त्विति चेत्तत्राह **श्रुत्यादेरिति** । कार्यजातं प्रति धर्माधर्मादेः कारणत्वेन सार्थक्यप्रतिपादकश्रुत्यादेरित्यर्थः । **हेतुः** निष्फलत्वादित्ययम् । ननु सर्वस्या अपि स्मृतिरेव यदि साफल्यं कथं तर्हि सर्वस्मृतिपक्षीकारे निष्फलत्वहेतोः पूर्वं भागासिद्धिरुक्तेत्यत आह **भागेति** । स्मृत्यनुवादविशेषे स्पष्टफलोपलम्भेऽपि सर्वस्मृत्यनुवादयोः स्पष्टं फलं नोपलभ्यत इत्यभिप्रायेणेत्यर्थः । **अव्यक्तम्** उक्तरीत्या कल्प्यमिति भावः । **नैवं** सर्वथाऽव्यक्तं नेत्यर्थः । **स्मृतौ** चिन्तायां सत्याम् । स्मृति चिन्तायामिति धातोः । **पाटवं** 'सदृशादृष्टचिन्ताद्याः स्मृतिबीजस्य बोधका' इत्युक्तेः । एवमुत्तरत्रापि । **एवमिति** । सज्जनानां वृत्तान्तानुवादे धर्मोऽसज्जनानां वृत्तान्ताऽनुवादेऽधर्म इत्यादि ज्ञेयम् । ननु प्रतिज्ञावाक्योक्तानुवादरूपस्य निगमनवाक्यस्य वैयर्थ्यं न्यायनये स्वीकृतमेवेति चेत्तत्राह **निगमनस्येति** । उक्तोपसंहाररूपस्याबाधितासत्प्रतिपक्षत्वलाभाय सार्थक्यादित्युक्तत्वान्मणाववयवग्रन्थ इति ज्ञेयम् ।

कं०रा०— नन्वाधारोऽधिकरणमित्यत्र क्रियाश्रययोः कर्तृकर्मणोर्धारणक्रियां प्रति य आधारस्तस्यैवाधिकरणत्वोक्तेः तृणादिदर्शने किञ्चित्फलवत्वं निगद्यत इत्यत्र च तदभावात् कथं सप्तमीत्यत आह **धर्मस्येति** । धर्मस्य धर्म्यधिकरणमिति विवक्षया सप्तमीत्यर्थः । ननु तृणाद्यर्थिनां तृणादिदर्शनस्य फलवत्वात् कथं तस्य फलवत्वाभाव इत्यत आह **ग्रामं गच्छत इति** । **श्रुत्यादेरिति** । धर्माधर्मयोः सुखदुःख-

साधनत्वप्रतिपादकश्रुत्यादेरित्यर्थः । **संस्कारपाटवमिति** । अभीप्सार्थविषयकसंस्कारपाटवमित्यर्थः । **निगमनस्येति** । प्रतिज्ञाहेतुभ्यामुक्तार्थानुवादरूपस्य निगमनस्याबाधितत्वादि प्रतिपादनरूपाणि प्रयोजनानि न्यायविद्भिरुपपादितानीत्यनुवादस्य साफल्यं सिद्धमिति भावः ।

श्रीनिधि०— धर्मस्य धर्म्यधिकरणमिति । क्रियाश्रययोः कर्तृकर्मणोराधारस्यैवाधिकरणत्वात् । प्रकृते च तदभावाद्गौणः प्रयोग इति भावः । **विपक्षभूत इति** । अप्रामाण्यानुमाने प्रमाणस्य विपक्षत्वात् । **श्रुत्यादेरिति** । धर्माधर्मयोः सुखदुःखादि हेतुताबोधकश्रुत्यादेरित्यर्थः । **अन्यथेति** । प्रशस्ताप्रशस्तार्थस्मरणयोः धर्माधर्महेतुत्वाभावे ।

शे०वा०— ननु फलत्वस्य तृणादिदर्शनधर्मत्वात् तृणादिदर्शनस्य च फलवत्त्वरूपधर्मं प्रति धर्मित्वाद्धर्मधर्मिभावरूपसम्बन्धे तृणादिदर्शनस्येति षष्ठ्यैव भवितव्यम् । तत्कथं तृणादिदर्शन इति सप्तमी । आधारोऽधिकरणमिति सूत्रे क्रियाश्रययोः कर्तृकर्मणोर्धारणक्रियां प्रत्याधारस्यैवाधिकरणत्वोक्तेः । प्रकृते च फलवत्त्वस्य निगदनरूपक्रियाश्रयत्वाभावेन तृणादिदर्शनस्याधिकरणकारकत्वाभावादित्यतः 'विवक्षातः कारकाणि भवन्ती'ति न्यायेन तृणादिदर्शनफलवत्त्वयोः सतोऽपि धर्मधर्मिभावस्याविवक्षयाऽसतोऽप्यधिकरणाधेयभावस्यैव च विवक्षया सप्तम्युपपत्तिरित्याशयवानाह **धर्मस्येति** । एतच्च 'स्वतस्त्वधर्मस्य प्रामाण्यं धर्म्यधिकरणतया विवक्षितमिति सप्तम्युपपत्तिरि'त्युत्तरटीकाग्रन्थानुसारेण योज्यम् । तृणादिकमुद्दिश्य गच्छतस्तद्दर्शनादिकं सफलमेवेत्यतः तृणादिदर्शनपदं तद्विशेषपरमित्याह **ग्रामं गच्छत इति** । दर्शनपदं प्रत्यक्षपरमित्याशयेनाह **उपलक्षणमिति** । **स्वकारणेति** । सिसाधयिषाया अभावेऽपि जातेन घनगर्जितेनोत्पन्नाया उपेक्षणीयमेवा-द्यनुमितश्चेत्यर्थः । फलवत्त्वस्य वाक्यप्रामाण्ये प्रयोजकत्वस्य स्वेनाप्यङ्गीकारात् फलाभावे तत्प्रामाण्या-सम्मत्याऽनुमितिरित्येवोक्तं न तु वाक्यार्थज्ञानमप्युपलक्षणतया सङ्गृहीतमित्यवधेयम् ।

श्रुत्यादेरिति । धर्माधर्मयोः सुखदुःखादिहेतुत्वप्रतिपादकश्रुतिस्मृत्योरित्यर्थः । **अनेनैव न्यायेनेति** । कार्यजातं प्राणिनां धर्माधर्माभ्यामुपजायत इत्याद्युक्तन्यायेनेत्यर्थः । तावता मूलेऽनुमानस्य किं दूषणमुक्तं भवतीत्यत आह **स्वरूपासिद्ध एवेति** । तर्हि कथं 'न चाफलत्वं वक्तव्यं सर्वस्मृत्यनुवादयोरि'ति भागा-सिद्धत्वाभिधानमित्यत आह **भागेति** । स्मृत्यनुवादविशेषे स्पष्टदृष्टफलोपलम्भेऽपि सर्वस्मृत्यनुवादयोस्तदभावा-द्भागासिद्धत्वोक्तिरप्युपपन्नेति भावः । ननु तृणादिदर्शनस्य सफलत्वेन तत्र हेत्वगमनान्न व्यभिचार इत्याशङ्का-परिहारार्थतया सुखदुःखादिकमित्युत्तरमूलप्रवृत्त्युपवर्णनमयुक्तम् । तथा सति तृणादिदर्शनस्य सफलत्वोपपादक-न्यायेनैव स्मृत्यादेरपि सफलत्वप्रसक्त्योक्तशङ्कानुत्थानादित्यतो न परोक्तन्यायेनैव स्मृत्यादेः फलवत्त्वं वक्तुमिदं वाक्यं प्रवृत्तं किन्तु प्रकारान्तरेणापीति । ततश्च स्पष्टत्वेऽप्यधिकोक्त्यर्थत्वात् तथाशङ्कोपपत्तिरित्यभिप्रेत्य 'दृश्यते ही'ति मूलमवतारयति **इयांस्तु विशेष इति** । यद्वोक्ताभिप्रायं मूलारूढं कर्तुमाह **इयांस्त्विति** । **अनुवादोऽपीति** । स्मृत्यादेरिति तस्यापि प्रकृतत्वादिति भावः । **एवमिति** । इष्टार्थानुवादे सुखं, तज्जातीये

रागः, संस्कारपाटवं च । अनिष्टार्थानुवादे दुःखं, तज्जातीये द्वेषः, संस्कारपाटवं च । प्रशस्तानुवादो धर्मोऽप्रशस्तानुवादोऽधर्म इति द्रष्टव्यमित्यर्थः । **अन्यथेति** । स्मृतेर्वैयर्थ्ये प्रणिधानवैयर्थ्यं स्यात् तस्य स्मृत्यर्थत्वात् स्मृतेश्च नैरर्थ्यादिति भावः । यद्वा प्रशस्तार्थस्मरणे धर्मादिरभावे प्रशस्तस्मरणार्थं यन्मनःप्रणिधानं यच्चाप्रशस्तार्थसम्बन्ध्यदर्शनादि तदनर्थकमेव स्यादित्यर्थः । आदिपदेन पुनःपुनस्तच्छ्रवणादेः परिग्रह इत्यन्ये । **शब्दार्थयोरिति** । पुनरुक्तिर्द्विविधा शब्दतोऽर्थतश्चेति । तद्भेदप्रतिपादनार्थं शब्दार्थयोरित्युक्तम् । अनुवादेऽतिव्याप्तिपरिहारायोक्तम् **अन्यत्रेति** । ततश्चानुवादव्यतिरिक्तं पुनर्वचनमित्यर्थः । प्रयोजनशून्यं पुनर्वचनं पुनरुक्तमिति तु परमार्थः । सप्रयोजनं पुनर्वचनं चानुवाद इति न तत्रातिव्याप्तिरिति भावः । **साफल्यमिति** । अनुवादस्य निष्प्रयोजनत्वे प्रयोजनशून्यमित्यस्य तद्व्यवच्छेदकत्वायोगात् पुनर्वचनमात्रं पुनरुक्तमित्येव तल्लक्षणस्य कर्तव्यतया प्रयोजनशून्यमिति विशेषणवैयर्थ्यप्रसङ्गादिति भावः ॥ **निगमनस्य चेति** । सर्वस्य बुद्ध्यारोहार्थैकवाक्यताऽऽपादनं, हेत्वनुवादेन तस्मादेव नान्यस्मादिति सिद्धसाधनतापरिहारः, साध्यानुवादेन त्वग्निमानेव न त्वनग्निक इति बाधप्रतिरोधप्रतिक्षेपश्च निगमनस्य प्रयोजनमिति प्रयोजनान्युपपादितानीत्यर्थः ।

वा०र०— विवक्षयेति । वस्तुतः करणदोषस्याप्रामाण्यजनकत्वमेव मुख्यं ज्ञापकत्वं तु अमुख्यमिति विवक्षया नेति ध्येयम् । **इदमिति** । उभयोपादानमित्यर्थः । **फलवत्त्वस्य प्रामाण्येति** । प्रत्यक्षानुमानप्रामाण्यप्रयोजकत्वाभावेऽपि इति शेषः । **उत्तरटीकाग्रन्थेति** । युक्तिपादीयेत्यर्थः । **प्रकारान्तरेणापीति इति** । इतिशब्दः आद्यर्थकः । तेन फलवत्वं वक्तुं इदं वाक्यं लभ्यते । **स्मृत्यादेरितीति** । स्मृत्यादेरित्यादिपदेनेत्यर्थः । यद्यपि सन्निधानात्सर्वस्मृत्यनुवादयोः इत्यनेन प्रकृतत्वात् इति वक्तुं उचितं तथापि तत्र सर्वत्वेनोपक्रान्तत्वात् प्रकृते च सर्वत्वस्याबाधकत्वात् तत्परित्यागेन विशेषमात्रोपादानवर्णनेऽपि प्रतिपत्तिगौरवप्रसङ्गात् सन्निधानमनादृत्य प्रकृतत्वं वर्णितं इत्यवधेयम् ।

स०न्न०— ननु तृणादिदर्शनस्य फलं प्रति अधिकरणत्वाभावात् कथं सप्तमीत्यत आह **धर्मस्येति** । **सप्तमी** अधिकरणसप्तमीत्यर्थः । यद्यपि अधिकरणत्वं मुख्यं न सम्भवति तथापि (अमुख्या) अधिकरणत्वापेक्षया सप्तमी भविष्यतीति उपचारनिमित्तं दर्शयितुं 'धर्मस्य' इत्युक्तम् । तथा च यत्र अधिकरणाधेयभावो वर्तते तत्रापि धर्मधर्मिभावस्य दृष्टत्वेन, प्रकृतेऽपि तृणादिदर्शने धर्मित्वस्य विद्यमानत्वात् स एव गुण इत्यभिप्रायः । **स्वकारणसामर्थ्येति** । सिषाधयिषाविरहदशायामपि जायमानानुमितेश्चेत्यर्थः । **भागासिद्धतेति** । स्मृत्यनुवादविशेषस्य स्पष्टफलोपलम्भेऽपि सर्वस्मृत्यनुवादयोः स्पष्टफलोपलम्भाभावादिति भावः । **एवमिति** । इष्टार्थानुवादे सुखं, तज्जातीये रागः, संस्कारपाटवं च । अनिष्टार्थस्मृतौ दुःखं, तज्जातीये द्वेषः, संस्कारपाटवं च । तथा प्रशस्तार्थानुवादे धर्मः अप्रशस्तार्थानुवादे अधर्मः इत्येवं द्रष्टव्यमित्यर्थः । **अन्यथेति** । स्मृतेः वैयर्थ्ये ध्यानादेर्वैयर्थ्यं स्यात् । तस्य स्मृत्यर्थत्वात् । स्मृतेश्च वैयर्थ्यादिति भावः । **अन्यत्रानुवादादिति** । अनुवादव्यतिरिक्तस्थले पुनरुक्तं निष्फलमित्यर्थः । **निगमनस्येति** । व्याप्तिपक्षधर्मतयोश्च

चतुर्भिरेवावयवैः प्रतीतत्वात् किं निगमनेनेत्याशङ्क्य अबाधितासत्प्रतिपक्षत्वार्थं तस्य सार्थक्यादित्यादिनोपपादितानीत्यर्थः ।

विठ्ठल०— ननु तृणादिदर्शनस्य फलवत्त्वरूपधर्मं प्रति धर्मित्वाद्धर्मिधर्मभावरूपसम्बन्धे षष्ठ्या भाव्यम् । 'एकशतं षष्ठ्यर्थाः' इति वचनात् । अतः कथं सप्तमीत्यत आह **धर्मस्येति** । धर्मस्य धर्म्यधिकरणमिति विवक्षया सप्तमीत्यर्थः । विवक्षातः कारकाणि भवन्तीति वचनात् । वस्तुतस्तु षष्ठ्येव प्रयोक्तव्येत्याशयेनाह **ग्राममिति । स्वकारणेति** । इच्छामन्त्रेणापि जायमानस्वार्थानुमितिरित्यर्थः । **श्रुत्यादेरिति** । धर्मादिप्रतिपादकश्रुत्यादेरित्यर्थः । ननूक्तन्यायेन तृणादिदर्शनस्य सुखादिकं फलमङ्गीकार्यं चेत्स्मृतावपि तथा स्यादेवेति वक्तव्ये दृश्यत इत्युक्तिरयुक्ता । न हि पूर्ववादिना तृणादिदर्शनस्य फलं न वक्तव्यमदृष्टत्वात्स्मृतेस्तु दृष्टत्वात् तदङ्गीकरणीयमितीमं विशेषं दर्शयितुं दृश्यत इत्युक्तमित्याशयेनाह **इयांस्तु विशेष इति । एवमिति** । दृष्टार्थानुवादे सुखमित्यादि द्रष्टव्यमित्यर्थः । **अन्यथेति** । दृष्टादृष्टस्मृतौ सुखादेरभावे संस्कारोद्बोधाय मनः प्रणिधाय पुनः पुनः श्रवणादेर्वैयर्थ्यादिति भावः । शब्दार्थयोः पुनर्वचनमित्यर्थः । **निगमनस्येति** । तस्य प्रतिज्ञातानुवादरूपत्वादिति भावः ।

चषकः— ननु वृक्षस्य फलमित्यादाविव सम्बन्धत्वरूपव्यापकधर्मावच्छिन्नधर्मधर्मिभावादिसम्बन्धवृत्तिप्रकारताशाल्यन्वयबोधौपयिकाकाङ्क्षाविशेषतया शैषिक्यषष्ठ्या भवितव्यतया 'आधारोऽधिकरणमि'ति सूत्रे क्रियाश्रयीभूतकर्तृकर्मान्यतराधारत्वमेवाधिकरणत्वमिति पाणिनीयैः परिष्कृततया, प्रकृते च फलवत्त्वस्य निगदनक्रियाश्रयत्वाभावेन तृणादिदर्शनस्याधिकरणकारकतायाः दुरुपपादतया कथं तृणादिदर्शन इति सप्तम्यन्तविन्यासः सङ्गच्छत इत्याशङ्कायां विद्यमानमित्यध्याहारस्यात्राभिप्रेतत्वेन फलवत्त्वस्यापि क्रियाश्रयत्वात् 'विवक्षातः कारकाणि नाना भवन्ती'ति न्यायेन तादृशसम्बन्धत्वव्याप्याधिकरणतात्वावच्छिन्नप्रकारताशाल्यन्वयबोधस्य विवक्षिततया तदौपयिकी सप्तमी सङ्गच्छत इत्याह **धर्मस्येति** । एतच्च स्वतस्त्वधर्मस्य प्रामाण्यं धर्म्यधिकरणतया विवक्षितमिति सप्तम्युपपत्तिरिति भक्तिपादीयटीकादिशा योजनीयमिति व्याकर्तारः । **स्वकारणेति** । अनुमित्सासमवधानाभावकालीनपरामर्शसिद्ध्यभावबोधाभावघटितसामग्र्यधीनोपेक्षणीयवस्तुगोचरानुमितेरित्यर्थः । फलवत्त्वस्य वाक्यप्रामाण्यं प्रयोजकतायाः सिद्धान्तिनाऽप्यूरीकृततया फलवैधुर्ये तत्प्रामाण्यासम्प्रतिपत्त्या विशिष्यानुमानमितिपदोपादानमित्यवसेयम् । **श्रुत्यादेरिति** । धर्माधर्मसुखदुःखादीनामन्योन्यं हेतुहेतुमद्भावप्रत्यायकश्रुत्यादेरित्यर्थः । **अन्यथा** इष्टार्थगोचरस्मृत्यादेः सुखादिहेतुत्वानुपगमे । **प्रणिधानेति** । तत्साधनसंस्कारोद्बोधौपयिकचित्तैकाग्र्येत्यर्थः । **न्यायविद्भिः** नैयायिकैः उपपादितानीति ।

॥ इति विफलत्वस्य अप्रामाण्यप्रयोजकत्वाभावः ॥

* * *

॥ अथ 'प्राकट्यापरपर्यायामर्थगतां ज्ञाततां जनयदेव प्रमाणम्' इति मतस्य निरासः ॥

११० सु०— अथाऽपि स्यात् । प्राकट्यापरपर्यायामर्थगतां ज्ञाततामुपजनयदेव प्रमाणम्, यथा प्रत्यक्षादि । न च स्मृत्यादिनाऽर्थे ज्ञाततोपजनिः सम्भवति, अनुभवेनैव तस्या जातत्वात् । न हि छिन्ने छिदा पुनरुत्पद्यते । तत्कथं तस्य प्रामाण्यं स्यादिति । तत्राह **नेति** ।

अनु०— न परिच्छेदकार्येव प्रमाणमिति च प्रमा ।

परिच्छेदो ज्ञातता । **एव** इति प्रतिवाद्युक्तानुवादः । **'परिच्छेदकार्येव प्रमाणम्, तदभावात्स्मृत्यादिकमप्रमाणम्' इति न** इत्यर्थः ।

कुतो नेत्यत आह **इति चेति** । इतिशब्देनार्थगतां ज्ञाततां परामृशति । नेत्यस्य अनुकर्षणार्थः **चकारः** । ज्ञाततायां **प्रमा** प्रमाणं नास्तीत्यर्थः । तथा च ज्ञातताऽजनकत्वं सपक्षे विभ्रमादाविव विपक्षे प्रत्यक्षादावपि वर्तत इति साधारणानैकान्तिकमिति भावः ।

किञ्च धारावाहिकविज्ञानानि स्मृत्यादिकमिव न ज्ञाततामुपजनयन्ति इति कुतो नानैकान्त्यम् ।

अपि च संशयविपर्ययावपि ज्ञाततामुपजनयत इति त्वयाऽङ्गीकरणीयम्, समानन्यायत्वात्, ततश्च विपक्षा(त्प्रत्यक्षा)दिव सपक्षादपि व्यावृत्तेस्तवासाधारणो हेतुः स्यात् ।

यद्वा ज्ञाततालक्षणस्य परिच्छेदस्यैवाप्रामाणिकत्वात् **परिच्छेदकार्येव प्रमाणमिति** अस्यां व्याप्तौ **न प्रमाण**मस्तीत्येकग्रन्थतया योज्यम् । तथा च व्यापकानुपलब्धिलिङ्गकमनुमानं दूरापास्तमिति भावः ।

परि०— स्मृतिरनुवादश्चाप्रमाणं निष्फलत्वादित्युक्तनिष्फलत्वहेतोर्दूषितत्वेऽपि स्मृत्यादिकं न प्रमाणं ज्ञातताऽनुत्पादकत्वात् व्यतिरेकेण प्रत्यक्षादिवदिति हेत्वन्तरादप्रामाण्यं तयोः स्यादिति भावेन मीमांसकमतमनुसृत्य शङ्कते **अथापीति** । इति च प्रमेत्यस्य फलितार्थमाह **ज्ञाततायामिति** । किमनेन दूषणमुक्तं उक्तहेतोरित्यत आह **तथा चेति** । **ज्ञातताऽजनकत्वं** ज्ञातता-

ऽनुत्पादकत्वमित्यर्थः । पूर्वयोजनायां वाक्यभेददूषणं मन्वान आह यद्वेति । ज्ञातताऽनुत्पादकत्व-हेतोरत्र पक्षे को दोष उक्त, इत्यत आह तथा चेति । व्यापकेति । प्रामाण्यस्य व्यापकभूत-ज्ञाततोत्पादकत्वस्य या अनुपलब्धिस्तल्लिङ्गकमित्यर्थः ।

यादु०— तदभावादिति । ततश्च स्मृत्यादिकं न प्रमाणं ज्ञातताऽजनकत्वाद्विभ्रमादिवदिति प्रयोगो द्रष्टव्यः । अत्र व्यभिचारमाह **तथा चेति** । 'न परिच्छेदकार्येव प्रमाणमि'ति मूलांशस्याभिप्रायान्तरमाह **किञ्च धारावाहिकेति** । 'प्रमाणमेव परिच्छेदकारीति च ने'त्यपि योजनामभिप्रेत्याह **अपि चेति** ।

बं०प०— न चेत्यादि । तथा च स्मृतिरप्रमाणं ज्ञातताऽजनकत्वात् संशयादिवदित्यनुमानं बोध्यम् । **वर्तत** ज्ञातताया एवाप्रामाणिकत्वादिति भावः । **(न) ज्ञाततेति** । ज्ञाते पुनर्ज्ञातताया अजननादित्यर्थः । **समानेति** । घटादिज्ञानसमानेत्यर्थः । अनुभवेनैव ज्ञातताजननाङ्गीकारात् संशय-विपर्यययोरप्यनुभवत्वादित्यर्थः । **विपक्षात** प्रत्यक्षादेः । **सपक्षात्** संशयादेः । **तथा चेति** । परिच्छेद-कारित्वस्य प्रामाण्यव्यापकत्वे एव प्रमाणाभावाद्व्यापकीभूतपरिच्छेदकारित्वाभावेन स्मृत्यादेरप्रामाण्यानुमानं दूरनिरस्तं ध्येयम् ।

कं०रा०— तथा चेति । ज्ञाततायां प्रमाणाभावेन ज्ञातताया एवासत्त्वे स्मृत्यादिकमप्रमाणम् । ज्ञातताजनकत्वाभावादित्यप्रामाण्यसाधकत्वेनोक्तां ज्ञाततां प्रत्यक्षे जनकत्वसपक्षे विभ्रमादाविव विपक्षे प्रत्यक्षादावपि वर्तत इति साधारणानैकान्त्यमित्यर्थः । **व्यापकेति** । प्रामाण्यव्यापकज्ञाततोत्पादकत्वस्य या अनुपलब्धिस्तल्लिङ्गकतेत्यर्थः ।

श्रीनिधि०— सपक्षे विभ्रमादाविवेति । अप्रामाण्यानुमाने अप्रामाण्यस्य विभ्रमादेः सपक्षत्वात् । प्रमाणस्य च प्रत्यक्षादेः विपक्षत्वात् । **धारावाहिकविज्ञानानीति** । तेषां प्रमाणादिति भावः । **स्मृत्यादिक-मिवेति** । पूर्वोक्तन्यायसाम्यादिति भावः । **व्यापकानुपलब्धिलिङ्गमिति** । ज्ञातताजनकत्वानुपलब्धिलिङ्ग-मित्यर्थः ।

शे०वा०— परिच्छेदकार्येव प्रमाणमित्यवधारणनिषेधेन नियममात्रनिराकरणस्यैव लाभात् तस्य च क्वचित्परिच्छेदकारिणः प्रामाण्येऽप्युपपन्नत्वात् क्वचित्परिच्छेदकारिणः प्रामाण्यमनुमतमिति शङ्कानिरासार्थमाह **एवेति प्रतिवाद्युक्तानुवाद इति । तदभावादिति** । अनेन स्मृत्यादिकमप्रमाणं ज्ञातताऽजनकत्वाद्विभ्रमवदिति प्रयोगः सूचितो भवति । ननु मूले ज्ञाततायां प्रमाणाभावोक्त्या परकीयप्रयोगे किं दूषणमुक्तं भवति । ज्ञातताऽजनकत्वहेतोः पक्षसपक्षवृत्तित्वानपायेनासिद्ध्यादेरसम्भवादित्यत आह **तथा चेति** । सपक्षे विभ्रमा-दाविवेत्युपलक्षणम् । पक्षीकृते स्मृत्यादावित्यपि द्रष्टव्यम् । एवं ज्ञाततामनङ्गीकृत्यानैकान्त्योपपादकतया मूलं

योजितम् । इदानीमङ्गीकृत्यापि तामनैकान्त्योपपादकतया मूलं योजयति **किञ्चेति** । अनेन, 'इति' इति 'तदभावात्' इति प्रकृतानुमानपरामर्शः, तस्य साधारणानैकान्त्येनाप्रमाणत्वादिति मूलयोजना सूचिता भवति । कुतो न धारावाहिकज्ञानानां तज्जनकत्वमित्यतस्तेषां स्मृत्यादिसमानयोगक्षेमत्वादिति भावेनोक्तं **स्मृत्यादिकमिवेति** । **यथा ह्यनुभवेनैवार्थे** ज्ञातताया उपजनितत्वान्न स्मृत्यादेरप्यर्थे तज्जनकत्वमित्युच्यते तथा धारावाहिकेऽपि पूर्वज्ञानेनैवार्थे तज्जननान्नोत्तरज्ञानानां तज्जनकत्वमित्यनैकान्त्यम् । अन्यथा तद्वदेव स्मृत्यादेरप्यर्थे तज्जनकत्वप्रसक्त्या हेतोरसिद्धिः स्यादिति भावः । प्रकृतानुमानस्यासाधारणानैकान्त्येनाप्यप्रमाणत्वादित्यपि योजनामभिप्रेत्याह **अपि चेति** । **समानन्यायत्वादिति** । संशयविपर्ययविषययोर्ज्ञातत्वव्यवहारस्य संशयविपर्यययोर्ज्ञातताजनकत्वकल्पकस्य तुल्यत्वादित्यर्थः । एवं 'परिच्छेदकार्येव प्रमाणमि'ति पर्यवसितानुमानमूलभूतव्याप्तावौदासीन्येनानैकान्त्येन तदनुमानदूषणपरतया मूलं योजितम् । अत्र च पक्षे प्रतिज्ञांशस्य 'इति च प्रमा' इत्यनेन समर्पितहेत्वंशस्य च साक्षाद्धेतुहेतुमद्भावात्तल्लाभाय पर्यवसितानुमानमूलभूतोक्तव्याप्तिखण्डनेन अप्रयोजकत्वलक्षणानुमानदूषणपरत्वेनापि तद्योजयति **यद्वेति** ।

वा०र०— परिच्छेदकार्येव प्रमाणं इत्यवधारणनिषेधेनेति । परिच्छेदकार्येव प्रमाणमिति यदवधारणं तन्निषेधेनेत्यर्थः । **प्रामाण्यमनुमतमिति इति** । ननु घटोऽयं इत्यनुभवे परिच्छेदकारित्वप्रामाण्ययोः उभयोः सत्त्वात् । कथं तदनुमितिरनिष्टेति चेत् न । तत्र प्रामाण्यस्य यथार्थज्ञानत्वप्रयुक्तत्वेन परिच्छेदकार्यत्वप्रयुक्तत्वाभावात् । अन्यथा स्वमते अव्याप्तेरदूषणत्वेन तदेव लक्षणं अङ्गीकार्यं स्यात् इत्यतिप्रसङ्गः । न चानुगतलक्षणसम्भवे तदङ्गीकरणं युक्तमिति भावः । तदभावात् इति प्रकृतेति । यद्यपि तदभावादिति भाष्ये नास्ति किन्तु परिच्छेदकार्येव प्रमाणं इत्येवोक्तं तथापि उक्तव्याख्यानावसरेऽभिप्रेततया परिच्छेदकार्येव प्रमाणं तदभावात् स्मृत्यादिकमप्रमाणं इत्येतावतोऽर्थस्य मूले उक्तत्वेन तदनुसारेण तथोक्तमिति ध्येयम् । स्मृतेरर्थे ज्ञातताजनकत्वमनुभवेन तज्जननादिवत् धारावाहिकस्थलेऽपि अनुभवेन तज्जननात् इति विशिष्टहेतूपन्यासानुपपत्तिः । स्मृत्यपेक्षया पूर्वज्ञानस्यानुभवत्वोक्तिसार्थक्येऽपि तत्र तदुक्तेर्व्यर्थत्वात् इत्यतो धारावाहिकस्थले पूर्वं तु ज्ञानत्वरूपेण पूर्वज्ञानं विवक्षितम् । न तु अनुभवत्वेनापीति न दोषः इत्याशयेन दृष्टान्तदार्ष्टान्तिके विशदयति **यथा हीति** । **पक्षादपीति मूलम्** । पक्षमात्रवृत्तिरसाधारण इति तल्लक्षणादिति भावः । **व्याप्तावौदासीन्येनेति** । व्याप्तिसद्भावे प्रमाणाभावात् व्याप्तिरेवानुपपन्ना । ततो व्यापकानुपलब्धिकं अनुमानं दूरापास्तम् इत्येवं वक्ष्यमाणयोजनायां परिच्छेदकार्येव प्रमाणमित्येतत् तस्य भाष्यार्थस्यानुमानौदासीन्येन व्याप्तिखण्डनपरत्वपक्षे भाष्यार्थस्य एकवाक्यता आयाति । भिन्नवाक्यत्वमाश्रित्य उक्तरीत्या अनुमानदूषणपरत्वेनैव योजनायां तु व्याप्तिखण्डने औदासीन्यम् । व्याप्तिपुरस्कारेण प्रमाणाभावकथनस्याव्याप्तेः । ततश्च प्रतिज्ञाहेत्वंशयोः साक्षाद्धेतुहेतुमद्भावप्रतीयमानो न प्राप्नोति । अत एव वाक्यतासिद्ध्यर्थं उक्तरीत्या व्याप्तिखण्डनमेव मूलार्थः । अनुमानखण्डनं तु व्याप्त्यभावादेवार्थलभ्यं इति योजना क्रियते इति समुदायार्थः । यद्येवं अनुमानमूलव्याप्तिनिराकरणपरत्वेन योजनया वाक्यत्वापलापः क्रियते तर्हि अनुमानदूषणलाभो न स्यात् इत्यत आह मूले

तथा च व्यापकेति । परिच्छेदं करोतीत्यर्थविवक्षायां परिच्छेदकरं इत्यापद्यते इत्यतः ताच्छीलिकार्थे णिनिमाश्रित्यार्थो विवक्ष्यते ।

स०व्र०— परिच्छेदकार्येव प्रमाणमिति नेति नियमनिषेधात् क्वचित्परिच्छेदकारिणः प्रमाणत्वमिति लभ्यते । तच्चानुपपन्नम् । क्वचिदपि परिच्छेदकारिणः प्रमाणत्वस्यासम्मतत्वात् इत्यत आह **एवेति प्रतिवाद्युक्तानुवाद इति** । तदेवोपपादयति **परिच्छेदकारीति** । वाक्यभेदेनान्वये 'न' इत्यनुकर्षः कर्तव्यो भवतीत्यरुचिं मनसि निधायैकवाक्यतया योजयति **यद्वेति** । 'ज्ञाततालक्षणस्य परिच्छेदस्यैवाप्रामाणिकत्वादि'त्येतत् बहिरेव वक्तव्यमिति भावः । **व्यापकेति** । ज्ञाततायाः प्रामाण्यव्यापकत्वात् तस्याश्च स्मृतावभावेन तदभावेनाप्रामाण्यानुमानमित्यर्थः । स्मृतिः अप्रमाणम् ज्ञातताऽजनकत्वादित्यनुमानप्रकारः । अज्ञातज्ञापनमेव प्रमाणमित्येतदर्थतयाऽपि तद्व्याख्याति **यद्वेति** ।

विठ्ठल०— एवं स्मृतिरनुवादश्चाप्रमाणं निष्फलत्वादित्यस्य हेतोर्दुष्टत्वेऽपि स्मृत्यादिकमप्रमाणं ज्ञाततानुत्पादकत्वादित्यनुमानेनाप्रामाण्यं स्मृत्यनुवादयोर्भविष्यतीत्याशयेन शङ्कते **अथापि स्यादिति** । इति च प्रमेत्यस्य फलितार्थमाह **ज्ञाततायामिति** । किमेतेनानुमानस्य दूषणमित्यत आह **तथा चेति** । **ज्ञातताऽजनकत्वमिति** । ज्ञाततानुत्पादकत्वमित्यर्थः । **प्रत्यक्षादावपीति** । ज्ञाततायाः एवाप्रामाणिकत्वेन तदजनकत्वं प्रत्यक्षादावपि वर्तत इति भावः । ज्ञाततामङ्गीकृत्यापि । व्यभिचारमाह **किञ्चेति** । प्रमेव परिच्छेदकारीति च नेति योजनामभिप्रेत्याह **अपि चेति** । परिच्छेदकार्येव प्रमाणमित्यत्र न प्रमेति योजनामुपेत्याह **यद्वा ज्ञाततेति** । अस्मिन्पक्षे उक्तानुमानस्य को दोष इत्यत आह **तथा चेति** । **व्यापकेति** । प्रमाणं प्रति व्यापकं यदज्ञाततोत्पादकत्वं तदनुपलब्धिलिङ्गकमित्यर्थः । व्यापकस्यैवासिद्धेरिति भावः ।

चषकः— बाधप्रतिरोधनिरासः साध्यांशोपादानस्य, सिद्धसाधनतानिरासः सावधारणसाधनांशोपादानस्य प्रयोजनमिति विवृण्वते **तदभावादिति** । स्मृत्यादिपक्षकप्रमात्वाभावसाध्यकज्ञातताजनकत्वाभावहेतुकविभ्रमनिदर्शनकमनुमानमनेनाभिप्रैति । **साधारणानैकान्तिकम्** । साध्याभाववन्निरूपितवृत्तित्वावच्छिन्नम् । **धारावाहिकज्ञानानि** । स्वाव्यवहितपूर्वक्षणावच्छिन्नस्वाधिकरणनिरूपिताधेयताकज्ञानीयविषयतात्वावच्छिन्नसमनियतस्वनिरूपितविषयतात्वावच्छिन्नकद्वितीयादिज्ञानानि । तेन घटज्ञानानन्तरोत्पन्नदण्डपटादिज्ञानानां न्यूनाधिकगोचराणां च व्युदासः ।

॥ इति 'प्राकट्यापरपर्यायामर्थगतां ज्ञाततां जनयदेव प्रमाणम्' इति मतस्य निरासः ॥

* * *

॥ अथ 'अज्ञातज्ञापकत्वमेव प्रमाणम्' इति मतस्य निरासः ॥

१११ सु०— ननु चाज्ञातज्ञापकमेव प्रमाणम्, अज्ञातज्ञानमेव वा; न चैतत्स्मृत्यादावस्तीति तदप्रमाणमित्यतो वाऽऽह नेति । परिच्छेदः अज्ञातज्ञानं, तत्कर्तुं शीलमस्य अस्तीति परिच्छेदकारि(री) । यद्वा परिच्छेद एव कार आकारः परिच्छेदकारः, सोऽस्य अस्तीति **परिच्छेदकारि ।**

किं परिच्छेदकारित्वं प्रामाण्यस्य व्याप्यव्यापकभूतं लक्षणमिति तदभावात् स्मृत्यादेरप्रामाण्यमुच्यते, किंवा व्यापकमेवेति ।

परि०— स्मृतिरप्रमाणं ज्ञातगोचरज्ञानत्वात्, अनुवादो न प्रमाणं ज्ञातज्ञापकत्वात् व्यतिरेकेण प्रत्यक्षवदिति हेत्वन्तरनिरासकतयापि योजयति **नन्वित्यादिना । शीलमस्येति ।** ताच्छील्किणिनिप्रत्यये कारीति रूपमिति भावः । आकारतद्वतोस्सविशेषाभेदात् सोऽस्यास्तीति युज्यत इति भावेनोक्तम् **सोऽस्यास्तीति । व्याप्यव्यापकभूतं** प्रमाण्यं प्रति व्याप्यत्वे सति व्यापकभूतं, समव्याप्तमित्यर्थः । अव्याप्त्यतिव्याप्तिशून्यतया लक्षणत्वोपपादनायैतदुक्तिः । न्यूनवृत्तित्वे अधिकवृत्तित्वे चाव्याप्त्यतिव्याप्त्योरवर्जनात् ।

यादु०— स्मृत्यादाविति । आद्यपक्षविवक्षायां स्मृतिशब्देन करणव्युत्पत्त्या संस्कारो ग्राह्यः । आदिपदेनानुवादो द्वितीयपक्षविवक्षायामादिपदेनानुवादजन्यज्ञानं ग्राह्यम् । स्मृतिपदं च भावव्युत्पत्त्या स्मरणपरमेवेति ध्येयम् । द्वितीयपक्षलाभायापि मूलं योजयति **यद्वेति ।** सोऽस्यास्तीत्येतत्तादात्म्येन सम्बन्धेनेति ज्ञेयम् । **व्याप्यव्यापकभूतमिति ।** समव्याप्तमित्यर्थः । एतच्च लक्षणत्वोपपादनाय । व्यापकमात्रत्वेऽतिव्याप्तेः । व्याप्यमात्रत्वे चाव्याप्तेः । समव्याप्तत्वे च तदुभयनिरासात् । इदं च परिच्छेदकार्येव प्रमाणं, प्रमाणमेव परिच्छेदकारीत्येवकारस्योभयत्र सम्बन्धेन लभ्यते, समभिव्याहृतपदार्थतावच्छेदकस्येतरपदार्थतावच्छेदकव्यापकत्वस्य एवकारार्थत्वादिति ज्ञातव्यम् । तथा च किं परिच्छेदकारित्वस्य प्रमाणलक्षणत्वात् तदभावेन स्मृत्यादेः प्रामाण्याभावोऽभिप्रेतः । किंवाऽस्यालक्षणत्वेऽपि प्रामाण्यव्यापकत्वात् तदभावेन प्रामाण्याभाव इति विकल्पार्थः । अत एव व्यापकमेवेति एवकारेण लक्षणत्वमेव व्यावर्तितं न तु व्याप्यत्वमित्यवधेयम् । मूले एवकारस्य यथाश्रुतसम्बन्धमेवाश्रित्य द्वितीयपक्षस्य प्रसक्तिरुपपादनीया ।

वं०प०— अज्ञातस्य ज्ञानम् **अज्ञातज्ञानम् । एतत्** द्वयमपीत्यर्थः । किं परिच्छेदकारीत्यादावुक्तं द्वयमपि विवक्षितं मन्तव्यम् । व्याप्येति स्वरूपसङ्कीर्तनमत एव क्वचित्तद्विहायैव पाठः । अत्र लक्षणपदोपरि

भारः । तथा च यथा कृतकत्वस्यानित्यत्वं व्यापकमेव न तु लक्षणम् । एवं न भवति, किन्तु व्यापकभूतं लक्षणत्वेन विवक्षितमित्यर्थः । **व्यापकमेवेति** । न लक्षणत्वेन विवक्षितमित्यर्थः ।

श्रीनिधि०— व्याप्यव्यापकभूतं लक्षणमिति । एवं च लक्षणमित्यर्थः ।

शे०वा०— स्मृत्यादाविति । स्मृतेर्ज्ञातज्ञानत्वेनाज्ञातज्ञापकत्वस्याज्ञातज्ञानत्वस्य चाभावादनुवादस्य च ज्ञातज्ञापकत्वेऽप्यज्ञातज्ञापकत्वाज्ञातज्ञानत्वयोरभावादित्यर्थः । अज्ञातज्ञापकमेव प्रमाणमित्येतदर्थपरतया परिच्छेदकारीति मूलं व्याख्यायाज्ञातज्ञानमेव तदित्यर्थपरतयाऽपि तद्व्याचष्टे **यद्वेति** । समव्याप्तमित्यर्थः । इदं च परिच्छेदकार्येव प्रमाणमिति, प्रमाणमेव परिच्छेदकारीति चैवकारस्योभयत्र सम्बन्धाल्लभ्यते । समभिव्याहृतपदार्थतावच्छेदकस्येतरपदार्थतावच्छेदकव्यापकताया एव एवकारार्थत्वात् । समव्याप्तत्वकथनं च लक्षणत्वनिर्वाहार्थम् । तथा चाद्यपक्षप्रवृत्तिः । परिच्छेदकार्येव प्रमाणमिति यथाश्रुतमूलाच्च द्वितीयपक्षस्य प्रसक्तिः । ततश्च परिच्छेदकारित्वस्य प्रमाणलक्षणत्वात् तदभावात्स्मृत्यादेर्न प्रामाण्यमिति मतं, किंवा तस्यालक्षणत्वेऽपि प्रामाण्यव्यापकत्वात् तदभावेन प्रामाण्याभाव इति विकल्पो द्रष्टव्यः । **व्यापकमेवेति** । अत्रैवशब्देन लक्षणत्वस्य व्यावृत्तिरिति ध्येयम् । क्वचित्तु प्रामाण्यव्यापकभूतं लक्षणमित्येव पाठः । तत्रायं भावः । न लक्षणाभावेन प्रामाण्याभावोऽभिधातुं युज्यते । लिङ्गतया हि लक्षणमुपयुज्यते । न च व्यापकता लिङ्गत्वोपयोगिनी व्याप्यत्वेनैव तदुपपत्तेः । इतरथा धूमादीनामलिङ्गत्वापातात् । तथा च कथं व्याप्यभूतस्य परिच्छेदकारित्वरूपतल्लक्षणस्याभावेन तद्व्यापकीभूतस्य प्रामाण्यस्याभावः सिद्ध्येत् । अन्यथा धूमाभावेन वह्न्यभावस्यापि सिद्धिप्रसक्तिरित्यतः सत्यमियं वस्तुस्थितिस्तथाऽपि अतिव्याप्त्यसम्भवाविवाव्याप्तिरपि लक्षणदोष एवेति वदद्भिः परैर्लक्षणस्य लक्ष्यतावच्छेदकव्यापकतायाः स्वीकृतत्वाद्व्यापकीभूतस्य तस्याभावेन तद्व्याप्यप्रामाण्याभावाभिधानमुपपन्नमेवेति भावेन व्यापकभूतमिति व्यापकत्वाभिधानमिति । अत्र च व्यापकभूतं लक्षणमित्येव स्वरसः पाठः । दर्शनान्तरोक्तलक्षणकक्षीकारे तु तैः स्वलक्षणस्य व्यापकतयाऽङ्गीकृतत्वात् स्मृत्यादौ च तदभावादिति पूर्वग्रन्थानुसाराल्लक्षणत्वमात्रव्यावृत्तिपरव्यापकमेवेत्युत्तरग्रन्थानुसाराच्च । अन्यथा व्याप्यव्यापकत्वपक्षस्यैव व्याप्यव्यापकभूतलक्षणत्वप्रतिद्वन्द्वितया व्याप्यव्यापकमेवेत्येव वक्तव्यतया व्यापकमेवेत्युक्त्यस्वारस्यापातादिति द्रष्टव्यम् । अत एव व्याप्यव्यापकभूतमिति पाठे व्याप्यमिति स्वरूपसङ्कीर्तनमेव व्यापकभूतं लक्षणमित्येव च विवक्षितमतो न पूर्वोत्तरग्रन्थास्वारस्यमिति ध्येयम् ।

वा०र०— तथा च परिच्छेदकारीति प्राप्यते इत्याशयेन मूले **तत्कर्तुं शीलं इत्यादि** । **सोऽस्यास्तीति** मूलम् । आनन्दमयपूर्वीणां इत्यत्रेव बहुव्रीहिकर्मधारयमत्वर्थीययोः शब्दसाम्ये अन्येन लाघवमूलकन्यायाप्रवृत्तेः युक्तः कर्मधारयादपि इनिरिति ज्ञेयम् । **समेति** । अनेन व्याप्यं भूतं यत् तत् व्यापकभूतमिति विग्रहः सूचितः । उक्तार्थस्य भाष्यादप्रतीतेः । योजनाभेदाश्रयणेन तत्प्रतीतिरुपपन्नेत्याह **इदं चेति** । उभयत्र सम्बन्धेऽपि कथं व्याप्यत्वादेर्लाभः इत्यतस्तं उपपादयति **समभिव्याहृतेति** । एवकारसमभिव्याहृतेत्यर्थः । तथा

च परिच्छेदकार्ये वेति सम्बन्धपक्षे प्रमाणत्वरूपं यत् इतरपदार्थतावच्छेदकं तत् व्यापकत्वं परिच्छेदकारित्वे लभ्यते । प्रमाणमेवेति सम्बन्धपक्षे तु एवकारसमभिव्याहृतप्रमाणपदार्थतावच्छेदकप्रमाणत्वे परिच्छेदकारित्वरूपेतरपदार्थतोऽवच्छेदकव्यापकत्वं लभ्यते । तथैव पार्थ एव धनुर्धरः शङ्खः पाण्डुरः एवेत्यादौ दृष्टत्वादिति भावः । **लक्षणत्वनिर्वाहार्थमिति** । व्यापकत्वमात्रत्वे विषाणित्वादिसाधारण्यम् । व्याप्यत्वमात्रत्वे च शबलत्वादि साधारण्यम् । अतस्तदुभयनिरासाय लक्षणत्वनिर्वाहकव्याप्यत्वव्यापकत्वयोः उभयोरपि उपादाने लक्षणत्वनिर्वाहः इति भावः । अनेन व्याप्यव्यापकभूतं लक्षणमिति विशिष्टे उक्तेऽपि किंलक्षणमित्यत्रैव भारः । लक्षणाभावादित्येव तदभावात् इत्यत्र तच्छब्दार्थो मूल इति प्रतिपादितं भवति । निर्वाहार्थं इत्यनन्तरं इति ध्येयमिति । **व्यापकमेवेति** । अत्र एवशब्देन लक्षणत्वस्य व्यावृत्तिरिति ध्येयम् । तथा च उभयत्र एवकारसम्बन्धात् आद्यपक्षप्रसक्तिः । परिच्छेदकार्येव प्रामाण्यमिति मूलाच्चेत्यारभ्य द्रष्टव्य इत्यन्तपाठानन्तरं क्वचित्तु प्रामाण्येत्यादि पाठः स्वरसः । तेन सम्पूर्णमूलव्याख्यानोत्तरं तत्प्रापकपक्षद्वयस्य स्पष्टीकरणस्य सङ्गतत्वेऽपि मध्ये तदसङ्गतिः इति पाठान्तर इव शङ्कानवकाशः । पाठान्तरेऽपि प्रथमपक्षप्रामाण्योत्त्यनन्तरं तत्प्रसङ्गात् द्वितीयपक्षस्यापि व्याप्तिवर्णनपूर्वकं पक्षद्वयं मध्य एव विलम्बमसहमानेन स्पष्टीकृतमिति नानुपपत्तिरिति ज्ञेयम् । **द्वितीयपक्षस्य प्रसक्तिरिति** । समभिव्याहृत इत्युक्तोपपादकसत्त्वात् इति भावः । **अलक्षणत्वेऽपीति** । पूर्वकल्पे परिच्छेदकारित्वस्य लक्षणत्वे भारः । अत्र च व्यापकत्वे भारः । न तु लक्षणत्वेऽपि भारः इत्याशयः । **इत्येव पाठ इति** । न तु व्याप्यपदमपि तत्पाठ इत्येवकारार्थः । अव्याप्तिदूषणत्वविचारपरपूर्वमूलानुसारेणाह **लिङ्गतया हीत्यादिना** । व्यापकत्वाभिधानमितीत्येवं इतियुक्तपाठः । एवं यथाश्रुतपाठमुपवर्ण्य पाठद्वयमध्ये वस्तुतः कः सम्मतः इत्यत आह **अत्र चेति** । **पूर्वग्रन्थेति** । प्रामाण्यं नानुवादस्य इत्येतत् विवरणमूलग्रन्थेत्यर्थः । **मात्रव्यावृत्तिपरेति** । एवकारेण लक्षणत्वमात्रव्यावृत्तिकरणात् प्रागेव टीकायामुक्तम् । पूर्वकल्पेऽपि व्यापकत्वसत्त्वेऽपि लक्षणप्राप्त्यभावेन प्रामाण्याभावसाधनस्य विवक्षितत्वात् लक्षणत्वमात्रं विवक्षितम् । ननु व्यापकत्वमपि तत्र प्रयोजनान्तरार्थं कीर्तितम् । द्वितीयकल्पे तु न लक्षणत्वं विवक्षितं किन्तु व्यापकत्वमेवेति पक्षयोर्भेदोऽनेनैव स्पष्टीकृत इति ज्ञेयम् । **स्वरूपसङ्कीर्तनमिति** । लक्षणत्वस्याविवक्षितत्वेन उक्तरीत्या तन्निर्वाहाय विषाणित्वादिसाधारण्यनिरासाय व्याप्यत्वस्यावक्तव्यत्वात् इति भावः ।

स०व्र०— प्रामाण्यस्य व्याप्यव्यापकभूतं लक्षणमिति । अत्र व्याप्यत्वग्रहणं स्वरूपकथनार्थम् । अत एव क्वचित् प्रामाण्यव्यापकभूतं लक्षणमित्येव पाठः । तथा च परिच्छेदकारित्वस्य प्रामाण्यलक्षणत्वात् तदभावेन प्रामाण्याभावोऽभिप्रेतः, किंवा तस्यालक्षणत्वेऽपि व्यापकत्वात् तदभावेन प्रामाण्याभाव इति विकल्पार्थः । वस्तुतस्तु लक्षणत्वोपपादनार्थं व्याप्यत्वग्रहणम् । केवलव्यतिरेकिहेतुविशेषो लक्षणमित्युक्तत्वात् तदभावेन प्रामाण्याभावमुपपादयितुं व्यापकत्वमित्युभयोरपि सार्थक्यं द्रष्टव्यम् ।

विठ्ठल०— अनधिगतार्थगन्तृ इति लक्षणानुरोधेन स्मृतिरप्रमाणम् । ज्ञातज्ञातरूपत्वात् । व्यतिरेकेण प्रत्यक्षवदित्यनुमाननिरासपरतयापि योजयति **नन्विति** । अज्ञातज्ञानमेवेत्युक्तं तदनुसारेणाह **यद्वा परिच्छेद**

एवेति । लक्षणत्वोपपादनाय व्याप्यव्यापकमित्युक्तम् । समव्याप्तमित्यर्थः । तेन हि यथाक्रममिति व्याप्त्या व्याप्ती निरस्ते भवतः ।

चषकः— व्याप्यव्यापकभूतं समनियतम् । **लक्षणमिति** । प्रमाणलक्षणमित्यर्थः । लक्ष्यतावच्छेदकव्यापकमेयत्वादावतिप्रसङ्गव्युदासाय व्याप्यत्वांशस्य तद्व्याप्यतत्तद्व्यक्तित्वादौ तदपनोदाय व्यापकत्वांशस्य च निवेशनमित्यवसेयम् । इदं च परिच्छेदकार्येव प्रमाणं प्रमाणमेव परिच्छेदकारीति च विन्यासोपगमेन द्रव्यमेव गुणवद्गुणवदेव द्रव्यमित्यादाविव समभिव्याहृतपदार्थतावच्छेदक इतरपदार्थतावच्छेदकव्यापकता लभ्यत इति समनैयत्यनिर्वाह इति मन्तव्यम् । नित्यविषयाणामिति बहुव्रीहिः । भवस्यानादितया नित्यपदार्थानामवगतत्वसम्भवादिति भावः ।

११२ सु०— आद्ये परिच्छेदकार्येव प्रमाणमिति लक्षणं न प्रमा नोपपन्नमिति योजना; अव्याप्तेरतिव्याप्तेश्चेति । तथाहि । धर्मिणमादायानधिगतार्थगन्तृत्वमुच्यते, प्रकारं वा ॥ आद्ये नित्यविषयाणामप्रामाण्यापातः, व्याप्यवत्तयाऽवगतं धर्मिणं व्यापकवत्तया विषयीकुर्वतोऽनुमानस्य पृथगवगतानर्थान्त्संसृष्टतया गोचरयतः शब्दस्य चाप्रामाण्यप्रसङ्गः ॥ द्वितीये तु धारावाहिकविज्ञानानामप्रामाण्यं स्यात् । न हि वैनाशिकानामिव मीमांसकानामन्य एव घटः, नापि साङ्ख्यानामिव परिणामी; नापि प्रकारमप्युपजनापायवन्तमीक्षामहे ॥

परि०— इति योजनेति । लक्षणपदाध्याहारेण योजनेत्यर्थः । अव्याप्तिं तावदुपपादयति **धर्मिणमित्यादिना ईक्षामह इत्यन्तेन** । **नित्येति** । नित्यवस्तुविषयकाणामित्यर्थः । कस्मिंश्चिज्जन्मनि तेन तस्य ज्ञातत्वसम्भवात् तत्राव्याप्तिरिति भावः । तज्जन्मन्यनवगतत्वं ब्रूम इत्यतोऽन्यत्राव्याप्तिमाह **व्याप्यवत्तयेति** । **धर्मिणं** पर्वतादिकम् । **पृथगिति** । अन्वयविशेषं विनाऽवगतानित्यर्थः । **वैनाशिकानां** क्षणिकवादिनाम् । ननु वस्तुनस्तथात्वेऽपि धर्ममात्रमन्यथेत्यतः अनुभवविरोध इत्याह **नापीति** ।

गु०दी०— न हि वैनाशिकानाम् इत्यत्र **वैनाशिकानां** क्षणिकत्ववादिनामित्यर्थः ।

यादु०— नित्यविषयाणामिति । अनादौ संसारे नित्यानां धर्मिणां पूर्वमवगतत्वादिति भावः । **धारावाहिकेति** । तत्र पूर्वज्ञानेनावगतस्य घटत्वादेः प्रकारस्य द्वितीयादिज्ञानैरवगतादिति भावः । ननु तत्राप्यनधिगतार्थविषयकत्वमस्त्येवेति गूढाभिसन्धेराशङ्कायां, किं घटादिस्वरूपस्यैव प्रतिक्षणमुत्पत्त्याऽनधि-

गतार्थविषयकत्वं ज्ञानानामभिप्रेतम् उत प्रकारस्यैव कस्यचिदिति विकल्पं मनसि निधायाद्यं दूषयति **न हीत्यादिना** । वैनाशिकानां क्षणिकत्ववादिनां मत इवेत्यर्थः । मीमांसकानां मत इति शेषः । एवं साङ्ख्यानामित्यत्रापि । साङ्ख्यैरचेतनमात्रं फलाङ्कुरशरीरादिवत्प्रतिक्षणं विक्रियाविशेषवदित्यङ्गीकारादिति भावः । द्वितीयं दूषयति **नापि प्रकारमिति** । **उपजनेति** । प्रतिक्षणमुत्पत्तिनाशवन्तमित्यर्थः । अनुपलम्भान्नास्तीति भावः ।

वं०प०— **प्रमा** प्रमितिविषयः । न प्रमेत्यस्य नोपपन्नमिति तात्पर्यतो व्याख्यानम् । अव्याप्तिमुपपादयति **धर्मिणमित्यादिना** । धर्मिणं धर्म्यंशमिति यावत् । **नित्येति** । तेषां पदार्थानां नित्यत्वादेवानादौ संसारे कस्मिंश्चिद्वा जन्मन्यधिगतिसम्भवेन धर्म्यंशे नानधिगतार्थगन्तृतेति ध्येयम् । **अनुमानस्य** धूमवान्पर्वतो वह्निमानित्यस्य । धर्म्यंशेऽनधिगतार्थगन्तृत्वाभावमुपपादयितुं व्याप्यवत्तयाऽवगतमित्युक्तम् । एवमेव पृथगवगतान् विशकलिततयाऽवगतार्थानित्यस्यापि विशेषणस्य कृत्यं ज्ञेयम् । **शब्दस्य** नदीतीरे पञ्चफलानि सन्तीत्यादिरूपस्य । **धारेति** । घटत्वादिरूपप्रकारस्य पूर्वं ज्ञातस्यैवोत्तरत्रापि ज्ञाने भानान्न प्रकारमादायाप्यनधिगतार्थगन्तृतेत्यर्थः । ननु पूर्वज्ञानाविषय एव प्रकार उत्तरज्ञानेऽवभासत इति प्रकारमादायानधिगतार्थत्वं युक्तमिति चेत् । अत्रापि पृच्छामः । **बौद्धानामिव** प्रतिक्षणं घटादेर्भेदमङ्गीकृत्य, साङ्ख्यानामिव प्रतिक्षणं परिणामं वाऽङ्गीकृत्य प्रकारस्याप्युपजननापायौ स्वीक्रियेते उत धर्मिणः स्थायित्वमङ्गीकृत्य धर्माणामेवोत्पत्तिविनाशौ । नाद्य इत्याह **न हीत्यादिना** । द्वितीयं निराह **नापीति** । धर्मिणः स्थायित्वेऽपीति शेषः ।

कं०रा०— ननु प्रतिक्षणं घटस्यान्यत्वेन धारावाहिकविज्ञानेष्वनधिगतार्थगन्तृत्वस्य सत्त्वान्न तेषामप्रामाण्यापत्तिरित्यत आह **न हीति** । प्रतिक्षणविनाशवादिनां बौद्धानामिव मीमांसकानां प्रतिक्षणं न हि घटोऽन्यः येन धारावाहिकविज्ञानानामनधिगतार्थगन्तृत्वं स्यादिति भावः । ननु प्रतिक्षणं घटस्य परिणामेन धारावाहिकविज्ञानेष्वनधिगतार्थगन्तृत्वस्य सुवचत्वान्न तेषामप्रामाण्यप्रसङ्ग इत्यत आह **नापीति** । साङ्ख्यानामिव मीमांसकानां प्रतिक्षणं घटः परिणामी येन धारावाहिकविज्ञानानामनधिगतार्थगन्तृत्वं सुवचं स्यादिति भावः । ननु प्रतिक्षणमुपजननापायवान् यः प्रकारस्तद्विशिष्टघटविषयकृतया धारावाहिकज्ञानानामनधिगतार्थगन्तृत्वस्य सत्त्वान्नाप्रामाण्यप्रसङ्ग इत्यत आह **नापि प्रकारमिति** ।

श्रीनिधि०— **परिच्छेद एव कार आकार इति** । ननु परिच्छेदाकारवतो ह्यस्याभावात् तस्यैव तद्वत्वात् कथं मत्वर्थीयः तस्य सम्बन्धसापेक्षत्वात् तस्य च भेदाविनाभावादिति चेन्न । घटस्य स्वरूपमित्यादिवदुपचारादुपपत्तेः । **धारावाहिकविज्ञानानामिति** । तत्राधिगतस्यैव प्रकारस्याधिगमादिति भावः । नन्वयं नास्तीति चेत् किं प्रकारप्रकारिणोरुभयोरन्यान्यत्वेनैवं उत प्रकारस्यैव प्रतिक्षणमुपजननापायवत्वेन इति विकल्पं मनसि निधाय नाद्य इत्याह **न हि वैनाशिकानामिवेति** । न द्वितीय इत्याह **नापीति** ।

शे०वा०— किमत्र सामान्यतोऽनधिगतत्वं विवक्षितं किंवा विशेषतः । नाद्यः । सामान्यतः प्रमेयत्वादिना सर्वेषामेव सर्वैरवगमादसम्भवप्रसङ्गादिति भावेन द्वितीयं दूषयितुं विकल्पयति **धर्मिणमादायेति** । **नित्यविषयाणामिति** । नित्यपदार्थविषयाणामित्यर्थः । नित्यपदार्थेषु नानधिगतत्वं सम्भवति । यदि हि नेह जन्मनि, जन्मान्तरे; यदि च न प्रत्यक्षेण, तदाप्यनुमानोपदेशाभ्यामेवानादौ संसारे तेषामधिगतत्वात् । ततश्च तत्राव्याप्तिरिति भावः । अत्रैव दोषान्तरमाह **व्याप्यवत्तयेति** । **धारावाहिकेति** । तत्र पूर्वज्ञानेन विषयीकृतस्य घटत्वादेः प्रकारस्य द्वितीयादिज्ञानैरवगमान्न प्रकारमादायानधिगतार्थगन्तृत्वं तेषामिति भावः । ननु च प्रतिक्षणं घटभेदेन घटत्वभेदात्पूर्वपूर्वज्ञानाविषयघटत्वान्तरविषयकत्वादुत्तरोत्तरज्ञानानां न तत्र प्रकारमादायानधिगतार्थत्वानुपपत्तिः । यद्वा घटाभेदेन प्रतिक्षणं घटत्वभेदाभावेन तदादाय धारावाहिकज्ञानेष्वर्थस्यानधिगतत्वासम्भवेऽपि क्षणिकप्रकारान्तरमादायैवानधिगतार्थगन्तृत्वमुपपद्यते तत्कथं तत्राव्याप्तिरित्यतो भवेदेवं कथञ्चिद्यदि प्रतिक्षणं घटभेदः स्यात् । न चासावस्ति । तथा हि । स किं घटस्य क्षणिकत्वाद्वा परिणामित्वाद्वेति विकल्पद्वयं मनसि निधायाद्यं दूषयति **न हीति** । क्षणिकत्ववादिनां सौगतानामित्यर्थः । वैनाशिकानां मीमांसकानामित्युभयत्र मत इति योज्यम् । तथा च क्षणिकत्ववादिमते घटस्य प्रतिक्षणमन्यत्वेऽपि न मीमांसकमतेऽस्य प्रतिक्षणमन्यत्वम् । अन्यथा बौद्धमतप्रवेशापत्तेरिति भावः । द्वितीयं दूषयति **नापीति** । साङ्ख्यानां मत इव मीमांसकानां मते न प्रतिक्षणं घटः परिणामीत्यर्थः । तथा च साङ्ख्यैरचेतनमात्रस्य फलाङ्कुरशरीरादिवत्प्रतिक्षणविक्रियाविशेषवत्त्वाङ्गीकारात् प्रतिक्षणं तन्मते घटस्य भेदेऽपि मीमांसकैस्तदनङ्गीकारादङ्गीकारे च साङ्ख्यमतप्रवेशापत्तेर्न तन्मते प्रतिक्षणं घटभेद इति भावः । तथा चोक्तप्रकारद्वयेनापि घटभेदासिद्ध्या न प्रतिक्षणं घटत्वभेद इति न पूर्वपूर्वज्ञानाविषयीकृतघटत्वान्तरविषयकतयोत्तरोत्तरज्ञानानामनधिगतार्थगन्तृतेति हृदयम् । क्षणिकप्रकारान्तरमादायैवानधिगतार्थगन्तृत्वमिति पक्षं दूषयति **नापीति** । प्रतिक्षणमुत्पत्तिविनाशवन्तमित्यर्थः । अनुपलम्भान्नासावस्तीति भावः । उपलक्षणं चैतत् । नापि मीमांसकैरभ्युपेत इत्यपि द्रष्टव्यम् ।

केचित्तु धर्मिणमादायेत्यस्य धर्मिमात्रमादायेत्यर्थः । प्रकारं चेत्यत्र वाशब्दस्य समुच्चयार्थत्वेन धर्मिणं प्रकारं चादायेत्यर्थः । आद्ये नित्यविषयाणामित्यादेरुक्त एवार्थः । **द्वितीये त्विति** । घटोऽयं घटोऽयमिति धारावाहिकज्ञानेषु धर्मिणो घटस्य प्रकारस्य च घटत्वस्य च पूर्वज्ञातस्यैवोत्तरज्ञानेन विषयीकरणान्न प्रकारं धर्मिणं चादायानधिगतार्थगन्तृता तत्रेत्यर्थः । ननु धर्मिणो घटस्य प्रकारस्य च घटत्वस्य प्रतिक्षणं भिन्नत्वान्न तदुभयमादायानधिगतार्थगन्तृत्वानुपपत्तिरित्यतो धर्मिणो घटस्य प्रतिक्षणं भिन्नत्वं क्षणिकत्वाद्वा परिणामित्वाद्वेति विकल्पद्वयं मनसि निधाय क्रमेण पक्षद्वयं दूषयति **न हीत्यादिना** । पूर्व(कल्प) एवाभिप्रायः । प्रतिक्षणं घटत्वोपजननापाययोरनुपलम्भबाधितत्वान्न प्रकारस्य घटत्वस्यापि प्रतिक्षणं भिन्नत्वमित्याशयेनाह नापीति व्याचक्षते ।

वा०र०— नित्याः ये विषयाः तेषामित्यर्थप्रतीतिनिरासाय नित्यो विषयो येषां ज्ञानानामिति बहुव्रीहिः अत्र विवक्षित इति नित्यविषयकज्ञानानामेव प्राप्तिः इत्याह **नित्यपदार्थेति** । पदार्थेत्यधिकपूरणेन एव बहुव्रीहिः

अयं ज्ञानार्थ इति सूचितम् । अन्यथा नित्यपदार्थानां इत्येव व्याकुर्यात् इत्यवधेयम् । नित्यविषयकज्ञानेषु अनधिगतविषयत्वाभावं वक्तुं नित्यविषयाणां अनधिगतत्वाभावं उपपादयति **नित्यपदार्थेष्विति** । **ततश्च तत्रेति** । नित्यपदार्थानामधिगतत्वात् तज्ज्ञानेषु इत्यर्थात् न कश्चित् क्षुद्रोपद्रवः । **अत्रैवेति** । मूले **धर्मिणमादायेति** । पक्ष एवेत्यर्थः । **दोषान्तरम्** अनुमानशब्दयोः अव्याप्तिरूपं दोषान्तरमित्यर्थः । प्रकारमादाय ज्ञानस्यानधिगतार्थगन्तृत्वमिति द्वितीयपक्षनिरासाय धारावाहिकेत्याद्युक्तम् । तत्कथं तद्वाक्येनापि धर्मिण एव तादवस्थ्यापातात् नाधिगतार्थत्वं ज्ञानानामिति प्रमेयप्रतिपादनप्रतीतेरित्यतः तस्य धर्मविषयत्वमेव विवक्षित-मित्यतो न दोष इत्याशयेन तद्वाक्यं प्रकारानधिगतत्वाभावपरतया व्याचष्टे **तत्र पूर्वेति** । ननु न हीत्युत्तरत्र पूर्वोपपादकवाक्ये धर्मितादवस्थ्योपपादनप्रतीतेः कथं पूर्ववाक्यं प्रकारपरतया योज्यते इत्यतः तदपि प्रकार-विषयमेवेति दर्शयितुं पूर्वोक्तघटादिप्रकारानधिगतत्वाभावाक्षेपप्रदर्शनपूर्वकं तन्निरासपरत्वेन तद्वाक्यमवतारयति **ननु च प्रतिक्षणमित्यादिना** । यद्येवं प्रकारपरत्वेनोक्तवाक्यद्वययोजना तर्हि नापि प्रकारमिति तृतीय-वाक्यासङ्गतिः । तदर्थस्य प्रागेव प्रतिपादितत्वात् इत्यतः पूर्ववाक्यद्वयेन घटत्वादिप्रकारमादाय अनधिगतार्थत्वं नास्तीत्युक्तम् । नापि इत्यनेन तु घटत्वादेरक्षणिकत्वेऽपि तत्प्रकारातिरिक्तं क्षणिकं प्रकारं आदायापि अनधिगतार्थत्वं नेत्युच्यते इति न पुनरुक्तिरित्याशयेन तद्वाक्यनिरस्यं पक्षान्तरं उत्थापयति **यद्वेति** । अनेन प्रकारमादायेति द्वितीयेऽपि किं घटाद्यभिन्नो घटत्वादिरेव प्रकारः उत तदन्यः कश्चित् इति कल्पान्तरे-ऽभिप्रायोऽपि मूलेऽस्तीति सूचयति । अत एव क्षणिकप्रकारान्तरमादाय एवानधिगतार्थगन्तृत्वमिति पक्षमिति वक्ष्यति । तत्र पक्षमित्यस्य प्रकारांशे विकल्पिततयाऽभिप्रेतद्वितीयपक्षमित्यर्थ इति ज्ञेयम् । प्रतिक्षणं विकार-वत्वं सिद्धस्थले विद्यमानं दृष्टान्तीकृतम् । **फलाङ्कुरशरीरादिवत् इति** । मूले प्रतिक्षणमिति पूरणीयम् । तेन विवक्षितपक्षलाभः इत्याशयेन व्याचष्टे **प्रतिक्षणमुत्पत्तीति** । एवं स्वपक्षे धारावाहिकेत्यादिकं वाक्यत्रयमपि प्रकारमादायानधिगतार्थत्वं इत्येतत् द्वितीयपक्षनिरासकमेव । न हि इति वाक्ये धर्मिणः तादवस्थ्यप्रतिपादनमपि न धर्मिविवक्षया अपि तु धर्म्यभिन्नप्रकारस्याक्षणिकत्वं उपपादयितुं एवेति नासङ्गतम् । नापीति वाक्यस्य प्रकारविषयत्वे तु न प्रयत्नापेक्षेति मूलाशयो वर्णितः । अन्यैस्तु न हीति वाक्ये धर्मिणः तादवस्थ्योक्तिमनुरुध्य प्रकारं वेति द्वितीयकल्पस्य धर्मिविषयत्वस्यापि सत्त्वात् न हीति वाक्ये धर्मिणस्तदवस्थत्वकथनं सङ्गतमिति वर्णितं, तदनुवदति **केचित्त्विति** । **पूर्वक एवेति** । पूर्वपक्षे घटे भेदनिराकरणं घटत्वभेदनिराकरणार्थम् । एतत्पक्षे तु स्वातन्त्र्येण इत्येव विशेषेऽपि घटभेदनिराकरणमात्रपरतया न हीत्यस्य योजना समानैवेति भावः । आहु-रित्युक्तास्वरसस्तु न हि इत्यस्य धर्मिविवक्षयैव प्रवृत्तत्वे धर्मिपक्षदूषणस्य प्राक्कृततया पुनः तदर्थं प्रयत्ना-योगः । न हीत्यस्य पूर्वमेव वक्तव्यत्वापत्त्या प्रकारनिराकरणे उक्तिरसङ्गता । अस्मत्पक्षे तु प्रकारतादवस्थ्योप-पादनाय प्रकाराभिन्नधर्मिणः तादवस्थ्यवचनं सङ्गतमिति प्रागेवोक्तम् । घटन्यायेनैव घटत्वप्रकारस्यापि अनधि-गतत्वनिराकरणलाभात् पृथक्निराकरणायोगश्चेत्यादि ज्ञेयः ।

स०व्र०— नित्यविषयाणामिति । तत्र धर्मिणो नित्यत्वेन पूर्वमप्यधिगतिसत्त्वेन न धर्मिणमादाय अनधिगतार्थगन्तृत्वमिति भावः । **धारावाहिकविज्ञानानामिति** । घटत्वादिरूपप्रकारस्य पूर्वं ज्ञातस्यैवोत्तरत्र

भावादिति भावः । ननु तत्रापि पूर्वाज्ञात एव कश्चित्प्रकारोऽभ्युपगम्यते । अतो नोक्तदोष इति चेत् । तत्किं धर्मिण एव प्रतिक्षणं विनाशित्वेन तद्धर्माणामपि विनाशात् धारावाहिकज्ञाने पूर्वज्ञानविषयीकृतप्रकारस्य अभावेन अनधिगतार्थगन्तृत्वान्नाव्याप्तिरित्यभिप्रायः । किंवा धर्मिणोऽविनाशेऽपि तद्धर्माणामेव प्रतिक्षणमुत्पत्तिविनाशयो-रभ्युपगमेन प्रकारमादाय अनधिगतार्थगन्तृत्वान्नाव्याप्तिरिति वेति विकल्पं मनसि निधाय आद्यं दूषयति **न हि वैनाशिकानामिवेति** । नान्त्य इत्याह **नापि प्रकारमिति** । **उपजनम्** उत्पत्तिः ।

विठ्ठल०— नित्यविषयाणामिति । सर्वदाविषयभूतात्मादिज्ञानानामिति भावः । **धारावाहिकेति** । तत्र पूर्वज्ञानावगतघटादिप्रकारस्य द्वितीयादिज्ञानेष्ववगमादिति भावः । ननु तत्राप्यनधिगतार्थविषयकत्व-मस्त्येवेत्याशङ्क्य किं घटादिस्वरूपस्यैव प्रतिक्षणमुत्पत्त्यानधिगतार्थविषयकत्वमभिप्रेतमथवा परिणामतया किं वा कस्यचित्प्रकारस्य जननापायवत्त्वेनेति विकल्पं मनसि निधायाद्यं दूषयति **न हीति** । द्वितीयं दूषयति **नापीति** । तृतीयं प्रत्याख्याति **प्रकारमिति** । प्रकारस्वरूपयोस्तदवस्थेऽपि प्रतिक्षणं वर्तमानतयाकलितत्वा-द्भिन्नत्वमेव तथा चानधिगतार्थत्वमिति ।

११३ सु०— ननु यद्यपि स्वरूपस्य प्रकारस्य वा तादवस्थ्यम्, तथाऽपि घटोऽयं घटोऽयमिति प्रत्यक्षज्ञानधारायां वर्तमान एवार्थः (परि)स्फुरति । न च क्रमभाविनां ज्ञानानामेक एव वर्तमानकालो विषयः, नानाप्रतिपत्तृवत् ज्ञानयौगपद्यप्रसङ्गात्, (तत)प्रत्य-भिज्ञानानुपपत्तेश्च । ज्ञानानेकत्वेऽप्येककालावस्थानाकलनात् । तस्मात्पूर्वपूर्वविज्ञानैरना-कलित एव वर्तमानोऽर्थ उत्तरोत्तरैरवसीयत इत्यनधिगतार्थत्वमेवेति ।

एवं तर्हि स्मृत्यादेरप्यनधिगतार्थत्वमेव । स्मृतिरपि वर्तमानतत्कालतयाऽनुभूत-मर्थमतीततत्कालतयाऽवगाहते, अन्यथा स इति न स्यात् ।

अनुवादोऽपि यदि वादविषयस्तदा स्फुटमनधिगतार्थत्वम् । यदि च पूर्वविज्ञान-विशिष्टार्थगोचरस्तथाऽपि धारावाहिकसमानो न्यायः, अधिकविधानेनैकवाक्यतायामपि तथेति ।

संशयविपर्यासयोरप्यनधिगतविषयत्वात् प्रामाण्यं स्यात् । अनधिगततथाभूतार्थ-(गन्तृ)त्वं विवक्षितमिति चेन्न, अनधिगतविशेषणवैयर्थ्यात् । स्मृत्यादिव्यावृत्त्यर्थं तदिति चेत् (न), स्मृत्यादिकमेव कुतो व्यावर्तनीयम् । लक्षणाभावादिति चेत्, तदिदमितरेतरा-श्रयत्वमिति ।

परि०— भिन्नभिन्नकालविशिष्टवस्तुविषयकत्वाद्धारावाहिकज्ञानानामज्ञातविषयकतेति भावेन अव्याप्त्युद्धारमाशङ्क्य तर्हि स्मृत्यादेरपि स्यादेव प्रामाण्यमित्याह **ननु यद्यपीत्यादिना** । **नाना-प्रतिपत्तृवदिति** । एकदैकत्र सन्निकृष्टचक्षुष्मतां पुंसां युगपदेव ज्ञानानामुदयः तथैवैकस्यापि पुंसो जायमानधारावाहिकज्ञानानां यौगपद्यापत्तिरित्यर्थः । **प्रत्यभिज्ञेति** । एकस्यैव वर्तमानकालस्य स्फुरणपक्षे सोऽयमिति कालभेदावगाह्येकज्ञानरूपप्रत्यभिज्ञानायोग इत्यर्थः । ननु स इत्येकं ज्ञानं अयमिति चापरं अतो न दोष इत्यत आह **ज्ञानानेकत्वेऽपीति** । **प्रत्यभिज्ञानस्येति** । वस्तुन इति योज्यम् । **अनेककालेति** । तथा चैककालस्यैव ज्ञानेषु स्फुरणमित्यस्यानुभवविरोध इति भावः । वर्तमानोऽर्थ इति वर्तमानकालविशिष्टोऽर्थ इत्यर्थः । **वादविषय इति** । वादविशिष्टार्थविषय इत्यर्थः । घटोऽस्तीति त्वयोक्तमित्येवमादिरूपः । **पूर्वज्ञानेति** । घटमहं जानामि ज्ञातो घटो मयेत्येवमादिरूप इत्येतद्धारावाहिकस्थलेऽन्यान्यकालविशिष्टार्थगोचरतया यथाऽनधिगतार्थत्वं तथा अत्रापि पूर्वमज्ञातज्ञानविशेषणकार्थविषयतयाऽनधिगतार्थत्वमेवेति भावः । **तथेतीति** । अज्ञाता-धिकविज्ञेयविषयकत्वादनधिगतार्थतेत्यर्थः । अतिव्याप्तेश्चेति प्राक् प्रतिज्ञातातिव्याप्तिमुपपादयति **संशयविपर्यासयोरपीति** । **इतरेतराश्रयत्वमिति** । व्यावर्त्यत्वसिद्धौ लक्षणे विशेषणमर्थवत् । सिद्धे च तत्सार्थक्ये लक्षणाभावेन स्मृत्यादेर्व्यावर्त्यत्वसिद्धिरित्येवंरूपेणेति भावः । इतिशब्दः प्रामाण्यस्य व्याप्यव्यापकभूतं लक्षणमित्युक्ताद्यपक्षदूषणसमाप्तौ ।

गु०दी०— **प्रत्यभिज्ञानानुपपत्तेश्च** इत्यत्र एको वर्तमान एव प्रतीयत इति नियमस्य प्रत्यभि-ज्ञायामभावादित्यर्थः । **अनुवादोऽपि यदा वादविषय** इत्यत्र परोदितपदमालारूपवादमात्रविषयो न तु तदभि-प्रेतार्थविषय इत्यर्थः । **धारावाहिकसमानो न्याय** इत्यत्र अत्र घटोऽस्तीति वाक्यस्य लटा प्राग्वादकालः कथ्यते । अनुवादे त्वनुवादकाल इति कालभेदप्रत्ययो भवतीत्यर्थः । अयं च दोषोऽध्येतृणामनुवादवत् केवलानुवादविषयः । या गौरस्तीत्युक्ता तामानयेति वाक्ये तु स्पष्टमधिकविषयत्वमिति भावेनाह **अधिक-विधानेनेति** । विचारे क्रियमाणे व्यभिचारादर्शनं वा तत्रोदासीनस्य व्यभिचारादर्शनं वेति विकल्पं मनसि निधायाह **धारावाहिक** इत्यादि ।

याद०— पूर्वपक्षी स्वाशयमुद्घाटयितुमाह **ननु यद्यपीति** । **नानाप्रतिपत्तृवदिति** । यथाऽनेकप्रति-पत्तृणामेकक्षणरूपकालविषयकेषु ज्ञानेषु यौगपद्यम् एवमेकप्रतिपत्तृकाणां वस्तुतः क्रमभाविनामेककालविषयकत्वे यौगपद्यं स्यादित्यर्थः । ननु ज्ञानयौगपद्ये न विषयीभूतकालैक्यं तन्त्रं, किन्त्वधिकरणक्षणैक्यमेवेत्यरुचेराह **प्रत्यभिज्ञेति** । यदि क्रमभाविष्वनेकेषु ज्ञानेष्वेक एव स्थूलकालोऽवभासेत, तदैकज्ञानरूपा प्रत्यभिज्ञा नोपपद्येत, किन्तु सोऽयमिति स्मृत्यभिज्ञारूपं ज्ञानद्वयमेव स्यादित्यर्थः । नन्वेवं पूर्वकालीनेन एतत्कालीनस्याभेदासिद्ध्या

पदार्थानां स्थायितासिद्धिर्न स्यादित्यत आह **ज्ञानानेकत्वेऽपीति** । प्रत्यभिज्ञास्थले स्मृत्यभिज्ञारूपयोर्ज्ञानयोरनेकत्वेऽपि वस्तुनः संवत्सरादिरूपैकस्थूलकालावस्थानाकलनसम्भवादित्यर्थः । यथा धारावाहिकज्ञानस्थले त्वयैक एव घटिकादिरूपः स्थूलकालो भासत इत्युच्यते तथा प्रत्यभिज्ञास्थले मयाऽपि संवत्सरादिरूपः स्थूलकाल एक एव ज्ञानद्वये भासत इति वक्तुं शक्यते ततश्च ज्ञानद्वयविषयस्य वस्तुनः संवत्सरादिरूपकालावस्थानसिद्ध्या स्थायिता ज्ञानानेकत्वेऽपि सिद्ध्यतीति भावः । यद्वा प्रत्यभिज्ञाऽनुपपत्तिः कुत इत्यत आह **ज्ञानानेकत्वेऽपीति** । धारावाहिकज्ञानानामनेकत्वेऽपि तद्विषयस्य वस्तुन एककालावस्थानस्यैककालसम्बन्धित्वस्याकलनं भानं तस्याङ्गीकारादित्यर्थः । अयमाशयः । एकस्य वस्तुनः कालद्वयसम्बन्धावगाहिज्ञानं हि प्रत्यभिज्ञा । यदि च धारावाहिकज्ञानेष्वेक एव वर्तमानकालोऽवभासत इत्युच्यते, तर्हि पूर्वानुभवप्रत्यभिज्ञयोरप्येकस्यैव वर्तमानकालस्य भानप्रसङ्गोऽविशेषात् ततश्चोक्तरूपप्रत्यभिज्ञाऽनुपपत्तिरिति । एवं च प्रत्यभिज्ञासंरक्षणाय यदनेकं ज्ञानं न तदेककालविषयकमिति नियमोऽङ्गीकार्यः । ततश्च धारावाहिकज्ञानानामनेकत्वान्नैककालविषयकत्वमिति । **वर्तमानार्थ इति** । वर्तमानकालरूपतत्तत्क्षणविशिष्ट इत्यर्थः । **वादविषयो** वादावच्छिन्नार्थविषयः । यथा शब्दो नित्य इति यदुक्तं त्वयेत्यादिरूपः । **तदा स्फुटमिति** । वादे वादस्याभानादिति भावः । **यदि च पूर्वविज्ञानेति** । पूर्वविज्ञानेन विशिष्टः सम्बद्धो विषयीकृत इति यावत् । यथा 'अग्निर्हिमस्य भेषजम्' इत्यादिरूपः । पूर्वविज्ञानविषयीभूतार्थगोचररूपेऽनुवादेऽपि द्रष्टव्यम् । किं तत्राधिकविधानादिकं नास्त्युतास्तीत्याद्ये आह **तथापीति** । धारावाहिकज्ञानेष्विवात्रापि कालविशेषमादाय न अधिगतार्थत्वमुपपादनीयमिति भावः । द्वितीये त्वाह **अधिकविधानेनेति** । तथेत्यनेन स्फुटमनधिगतार्थत्वमित्यस्य परामर्शः । तथा च यदाऽधिकविधानार्थमुक्तमेवोच्यते तदोक्तेऽर्थे विधीयमानान्वयस्य पूर्वमनधिगतत्वात् अनधिगतार्थत्वमेव स्पष्टमिति भावः । एवमव्याप्तिमुपपाद्यातिव्याप्तिमप्युपपादयति **संशयविपर्यासयोरिति** । **इतरेतराश्रयत्वमिति** । अनधिगतेति विशेषणस्य लक्षणानुप्रवेशे सिद्धे लक्षणाभावात् स्मृतेर्व्यावर्त्यतासिद्धिः तत्सिद्धौ चानधिगतविशेषणस्य लक्षणे प्रवेशसिद्धिः इतीतरेतराश्रयत्वमित्यर्थः ।

वं०प०— तादवस्थ्यं तथा च तदंशेऽप्यधिगतार्थगन्तृत्वमेवेत्यर्थः । तर्हि कथं घटादिज्ञानेऽनधिगतार्थत्वमित्यतोऽखण्डः काल एक एव प्रतीयत इति पक्षस्यायुक्तत्वादन्यान्यलक्षणविशिष्टार्थविषयीकरणस्यैव वक्तव्यत्वादनधिगतार्थगन्तृतैवास्तीत्याह **तथाऽपीत्यादिना** । **वर्तमान एवार्थः** वर्तमानतत्तत्क्षणलवादिविशिष्टोऽर्थः । ननु वर्तमानकालस्य वा पूर्वोत्तरज्ञाने प्रतीतस्यैकत्वे पुनरनधिगतार्थत्वायोग एवेत्यत आह **न चेति** । वर्तमानकालस्याविषयत्वे । क्रमभाविनामिति हेतुगर्भम् । क्रमभाविज्ञानानां वर्तमानैककालरूपस्थूलकालविषयकत्वे प्रत्यभिज्ञा न सम्भवति । पूर्वकाले ज्ञातस्यैव पुनः कालान्तरे ज्ञाने हि प्रत्यभिज्ञात्वम् । पूर्वोत्तरज्ञानयोरेककालविषयकत्वे ज्ञानयोरभिज्ञात्वस्यैव प्राप्त्या प्रत्यभिज्ञात्वं न स्यादित्याह **प्रत्यभिज्ञेति** । एतदेवोपपादयति **ज्ञानेति** । ज्ञानानामनेकत्वेऽप्येकस्मिन्नखण्डे काल एवावस्थानस्य सम्यग्ज्ञातत्वादित्यर्थः । **वर्तमानोऽर्थः** तत्तत्क्षणविशिष्टोऽर्थः । तदुपपादयति **स्मृतिरपीति** । अनुभूतमनुभवेन विषयीकृतम् । **अन्यथा**

अतीततत्कालतया नावगाहत इत्यधिगतार्थगन्तृत्वं यदि ब्रूषे । **वादविषय इति** । 'यदुक्तं त्वया तन्ने'त्येवं वादविषय इत्यर्थः । **स्फुटमिति** । अनुवादे वादविषयकत्वस्य प्रतीयमानत्वेनास्य च वादेऽप्रतीतत्वादनधिगतार्थत्वमित्यर्थः । **विशिष्टो** विषयीभूतः । तथा चाधिगतार्थत्वं यदुच्यत इति भावः । **समान इति** । अन्यान्यक्षणादिविषयीकरणेनानधिगतार्थत्वमित्यर्थः । अतिव्याप्तिमुपपादयति **संशयेति** । **इतरेतरेति** । अनधिगतेति विशेषणस्य लक्षणप्रवेशे सिद्धे लक्षणाभावात् स्मृतेर्व्यावर्त्यत्वसिद्धिः तत्सिद्धौ च तद्व्यावर्तकत्वेन अनधिगतविशेषणस्य लक्षणे प्रवेशसिद्धिरित्यन्योन्याश्रय इत्यर्थः ।

कं०रा०— वर्तमान इति । वर्तमानकालविशिष्ट इत्यर्थः । **नानेति** क्रमभाविनां ज्ञानानामेकवर्तमानकालविषयत्वे नानाप्रतिपत्तृणामेकस्मिन् घटज्ञानयौगपद्यस्य प्रसङ्गादित्यर्थः । प्रत्यभिज्ञानानुपपत्तिमेव दर्शयति **ज्ञानानेकत्व इति** । ज्ञानैक्यस्थले इव ज्ञानानेकत्वस्थलेऽप्येककालावस्थायिनाकलनस्याङ्गीकारात् सोऽयमिति तदेतत्कालावगाहिप्रत्यभिज्ञानानुपपत्तिरिति भावः । **तस्मादिति** । उक्तरीत्या धारावाहिकविज्ञानानामेककालविषयत्वायोगात् पूर्वपूर्वविज्ञानैरनाकलित एव वर्तमानकाल उत्तरोत्तरे विषयीक्रियत इति तेषामनधिगतार्थत्वमेवेत्यर्थः । **अतीतेति** । अतीततत्कालसम्बन्धितयेत्यर्थः । **अन्यथेति** । स्मृतेः अतीततत्कालसम्बन्धितया अर्थानवगाहित्वे स इत्याकारो न स्यादित्यर्थः । **अनुवादोऽपीति** । अनुवादोऽपि यद्वयमित्याहेति वादविषयस्तदा वादस्य प्रतिपत्त्यनधिगतत्वेन तद्विषयस्यानुवादस्यानधिगतार्थत्वं स्फुटमित्यर्थः । **यदि चेति** । यदि च गेहे घटोऽस्तीत्यादिज्ञातवन्तं प्रति प्रयुक्तः पूर्वज्ञानविषयकतार्थगोचरो गेहे घटोऽस्तीत्यादिवाक्यरूपोऽनुवादस्तथापि धारावाहिकस्थल इव पूर्वानधिगतकालविशेषविशिष्टार्थविषयीकरणेन अनधिगतार्थगन्तृत्वं तत्रास्त्येवेति भावः । **अधिकविधानेनेति** । दध्ना जुहोतीत्यादौ जुहोतीत्यादेरनुवादस्य दध्नेत्यादिगुणविधानेन यत्रैकवाक्यता तत्राप्यनधिगतदध्यादिहोमसाधनत्वविषयीकरणेनानधिगतार्थगन्तृत्वमस्त्येवेत्यर्थः । **इतरेतराश्रयत्वमिति** । स्मृत्यादेर्व्यावर्तनीयत्वसिद्धानधिगतविशेषणप्रवेशस्य कर्तव्यतया लक्षणाभावसिद्धिः तत्सिद्धौ च स्मृत्यादेर्व्यावर्तनीयत्वसिद्धिः इति इतरेतराश्रयत्वमित्यर्थः ।

श्रीनिधि०— नानाप्रतिपत्तृवदिति । वर्तमानकालैक्ये बहूनां प्रतिपत्तृणां एकविषयकं युगपदेव जायते तद्वत्स्यादित्यर्थः । **एककालावस्थानाकलनादिति** । अतीतवर्तमानरूपभिन्नकालवैशिष्ट्यविषयकत्वेन खलु प्रत्यभिज्ञा । स चेद्भेदो नास्ति तदा प्रत्यभिज्ञा नोपपद्यत इत्यर्थः । **इतरेतराश्रयत्वमिति** । स्मृत्यादेर्व्यावर्त्यत्वे सिद्धे विशेषणस्य सार्थक्यात् तद्घटितस्य लक्षणत्वसिद्धिः । तद्घटितस्य लक्षणत्वे सिद्धे तदभावेन स्मृत्यादेर्व्यावर्त्यत्वसिद्धिरित्यन्योन्याश्रय इत्यर्थः ।

शे०वा०— प्रत्यक्षस्य वर्तमानमात्रग्राहित्वनियमेन स्वाश्रयक्षणविशिष्टस्तम्भादिग्राहित्वेनागृहीतग्राहित्वं भविष्यतीति शङ्कते **नन्विति** । **नानेति** । नानाप्रतिपत्तृकैककालविषयकज्ञानानां यौगपद्यवदेकप्रतिपत्तृकानेकज्ञानानामप्येककालविषयत्वाद्यौगपद्यं स्यादित्यर्थः । न च स्थूलकालस्यैकस्यैव विषयत्वेऽप्यौपाधिकसूक्ष्मकालानामनेकत्वेन तत्रोत्पत्त्या न यौगपद्यमिति वाच्यम् । औपाधिककालाभ्युपगमे तस्यैव विषय-

त्वेनानधिगतार्थगन्तृत्वापत्त्या स्थूलकालस्यैव विषयत्वेनाधिगतार्थत्वं वदता तथा वक्तुमशक्यत्वात् । तथा च ज्ञानमात्रस्यैककालविषयकत्वाद्यौगपद्यापत्तिर्दुर्वारैवेति भावः । यद्वैतदस्वरसादाह **प्रत्यभिज्ञेति** । तदनुपपत्तिमेवोपपादयति **ज्ञानेति** । धारावाहिकज्ञानानामनेकत्वेऽपि तद्विषयस्य वस्तुन एककालावस्थानस्यैककालसम्बन्धित्वस्याकलनाद्भानादित्यर्थः । अयम्भावः । एकस्य वस्तुनः पूर्वापरकालावस्थानं हि प्रत्यभिज्ञाविषयः । तथा च धारावाहिकज्ञानेषु यदि पूर्वज्ञानकालावस्थानमेवोत्तरज्ञानविषयः स्यात्तदा प्रत्यभिज्ञानस्यापि पूर्वानुभवकालावस्थानमेव विषयः स्यादविशेषात् । यदि च प्रत्यभिज्ञानेनापि पूर्वानुभवकालावस्थानमेव विषयीक्रियेत । तदैकस्य वस्तुनः पूर्वापरकालावस्थानरूपप्रत्यभिज्ञाविषयशून्यत्वेन सोऽयमित्यादिज्ञानस्य प्रत्यभिज्ञात्वं न सिद्ध्येत । तदसिद्धौ च न तया स्थैर्यमपि सिद्ध्येदित्यत उक्तरूपप्रयोजनसिद्ध्यर्थं सोऽयमित्यादिज्ञानस्य प्रत्यभिज्ञात्वसंरक्षणाय तस्य पूर्वानुभवकालावस्थानमात्रविषयकत्वाभावे वक्तव्येऽनेकज्ञानानामेककालावस्थानविषयकत्वाभावसिद्धेर्न धारावाहिकस्थलेऽप्यनेकज्ञानानामेककालावस्थानविषयकत्वमित्यनधिगतार्थगन्तृता तस्य युक्तैवेति । यद्वा क्रमभाविष्वनेकेष्वपि ज्ञानेष्वेक एव स्थूलकालोऽवभासत इति यद्युच्यते तदा सोऽयमित्येकज्ञानरूपा प्रत्यभिज्ञा दत्तजलाञ्जलिः स्यात् । अत्रापि सोऽयमिति स्मृत्यभिज्ञारूपज्ञानद्वयस्यैव सम्भवेनैकज्ञानत्वकल्पकाभावादित्यर्थः । नन्वेवं पूर्वकालीनेनैतत्कालीनस्याभेदासिद्ध्या पदार्थानां स्थायित्वं न स्यादित्यत आह **ज्ञानानेकत्वेऽपीति** । प्रत्यभिज्ञास्थले स्मृत्यभिज्ञारूपयोर्ज्ञानयोरनेकत्वेऽपि वस्तुन संवत्सरादिरूपैकस्थूलकालावस्थानाकलनसम्भवादित्यर्थः । यथा हि धारावाहिकज्ञानस्थले त्वयैक एव घटिकादिरूपस्थूलकालो भासत इत्युच्यते तथा प्रत्यभिज्ञास्थले संवत्सरादिरूपः स्थूलकाल एव ज्ञानद्वये भासत इति वक्तुं शक्यत एव । ततश्च ज्ञानद्वयविषयत्वेऽपि वस्तुनः संवत्सरादिरूपैककालावस्थानसिद्ध्या स्थायित्वस्य ज्ञानानेकत्वेऽपि सिद्धेरिति भावः । **वर्तमान इति** । स्वाश्रयेण विशिष्ट इत्यर्थः । **अनधिगतार्थत्वमेवेति** । तथा च तदभावस्यासिद्धत्वान्न तेन प्रामाण्याभावसाधनोपपत्तिरिति भावः । कथं स्मृत्यादेरनधिगतार्थगन्तृत्वमित्यतः स्मृतेस्तावत् तदुपपादयति **स्मृतिरपीति** । **अन्यथेति** । वर्तमानतत्कालतयाऽनुभूतस्यार्थस्य वर्तमानतत्कालतयैव स्मृत्याऽवगाहनेऽनुभवस्येव स्मृतेरप्ययमित्याकारत्वापत्त्या स इत्याकारत्वं न स्यादित्यर्थः । अनुवादस्य तदुपपादयति **अनुवाद इति** । **स्फुटमिति** । वादे वादस्याभावेन वादाविषयवादविषयकत्वादित्यर्थः । **पूर्वज्ञानेति** । वादविषयीकृतार्थगोचर इत्यर्थः । अत्र प्रष्टव्यम् । किमत्र वादविषयीकृतार्थमात्रप्रतिपादनमुताधिकविधानार्थं तदिति विकल्पद्वयं मनसि निधायाद्यं दूषयति **तथाऽपि धारावाहिकेति** । धारावाहिकज्ञानेष्विवात्रापि कालविशेषमादायानधिगतार्थगन्तृत्वस्य सूपपादनत्वादिति भावः । द्वितीयं दूषयति **अधिकेति** । **तथेति** । स्फुटमनधिगतार्थत्वमित्यर्थः । यदा ह्यधिकविधानार्थमुक्तमनूद्यते तदा पूर्वानुवादेन विधीयमानस्यान्यस्य प्रागनधिगतस्यैव प्रतिपादनादनधिगतार्थत्वं तस्य स्फुटमिति भावः । एवमव्याप्तेरतिव्याप्तेश्चेति प्रतिज्ञातामव्याप्तिमुपपाद्यातिव्याप्तिमप्युपपादयति **संशयेति** । **इतरेतराश्रयत्वमिति** । अनधिगतविशेषणस्य लक्षणानुप्रवेशसिद्धौ लक्षणाभावात् स्मृतेर्व्यावर्त्यत्वसिद्धिः तत्सिद्धौ चानधिगतविशेषणस्य लक्षणानुप्रवेशसिद्धिरितीतरेतराश्रयत्वमित्यर्थः ।

वा०२०— यद्यपि स्वरूपस्य प्रकारस्य वा तथाविधस्य तादवस्थ्यमित्येतत् निबन्धव्याख्यानरूपतया च प्रत्यक्षस्य वर्तमानमात्रग्राहित्वनियमेन स्वाश्रयलक्षणाविशिष्टस्तम्भादिग्राहकत्वेन गृहीतग्राहित्वं भविष्यतीत्येतत् वर्धमानानुसारेणावतारयति **प्रत्यक्षस्य वर्तमानेति** । **स्वाश्रयक्षणेति** । अत्र क्षणपदं कालपरम् । स्वयं तत्कालेऽस्ति तत्कालविशिष्टेत्यर्थः । **एक एव वर्तमानः इति** मूले स्वाश्रय इति पूरणीयम् । **उक्तं च स्वाश्रयक्षणेति** । प्रत्यक्षस्य वर्तमानमात्रेत्यादि च । **न च क्रमभाविनामिति** मूलम् । अनेन धारावाहिकज्ञानानि न स्वाश्रयैकवर्तमानकालमात्रविषयाणि, क्रमभाव्यनेकज्ञानत्वात्, अनुभवप्रत्यभिज्ञादि ज्ञानद्वयवत् इति प्रयोगः सूचितः । अत्र युगपदुत्पन्नेषु घटपटादिज्ञानेषु व्यभिचारवारणाय क्रमभावीति विशेषणम् । न च क्रमभावीत्यनेनैव एकैकज्ञानत्वेन सम्मतः घटः पटः इत्यादि ज्ञानस्य एकैककालमात्रविषयकस्य निवृत्तिसिद्धेः अनेकपदं अनर्थकमिति वाच्यम् । तस्य तदर्थत्वानङ्गीकारात् । किन्तु तत्पदं अन्यथाप्रत्यभिज्ञानस्यापि एकानुभवकालविषयकत्वमेव स्यादिति वक्ष्यमाणबाधकप्रदर्शनार्थम् । एककालविषयकेष्वपि आसीदस्तिभविष्यतीत्यादिज्ञानेषु स्वाश्रय एककालविषयकत्वाभावस्यापि सत्त्वान्न व्यभिचारः । एक एवेत्यस्यापि भिन्न एवेत्यर्थः । एकोऽन्यार्थे प्रधाने च प्रथमे प्रत्यभिधानेन समानार्थकत्वात् एकशब्दस्य गुणगुणिनोरेककालोत्पत्तिस्वीकार इत्यादौ काले एकत्वसङ्ख्यार्थो न भवति । एकत्वसङ्ख्यावत्कालजन्यत्वस्य भिन्नकालोत्पन्नघटपटादिसाधारणत्वेन सामग्र्यैक्यप्रयोजकत्वाभावात् । किन्तु अभेद एव एकशब्दार्थ इति सर्वसिद्धत्वात् । घटपटगतं रूपं अनेकं न तु संयोगवत् एकं इत्युक्ते अभेदस्यैव प्रतीतेश्चेति ज्ञेयम् । एवं प्रत्यभिज्ञानाख्यदृष्टान्तेऽपि अनुभवकालेन एको यः कालः तद्विषयत्वमात्रं नास्ति । तदन्यकालगोचरत्वादिति युक्तं दृष्टान्तत्वम् । एवं घटः पटः इत्यादि ज्ञानेषु क्रमभाविषु पृथक् पृथक् कालविषयत्वेन सम्भवेषु उक्तसाध्यसाधनसद्भावात् तेषामपि दृष्टान्तत्वमित्यवधेयम् । **नानाप्रतिपत्तृकेति** । नानाभूताः प्रतिपत्तारो येषामिति षष्ठ्यर्थः कर्तृत्वम् । तथा च नानाप्रतिपत्तृकाणां इति सिद्ध्यति । एतेन नानाप्रतिपत्तृकत्वं प्रतिपत्तव्यविषयधर्मः कथं ज्ञानस्य स्यात् इति निरस्तम् । एककालविषयकेत्यत्र स्वाश्रयेति योज्यम् । यौगपद्यवत् । एककालेऽवस्थानवत् इत्यर्थः । **एककालविषयत्वाविति** । स्वाश्रय एककालेति सिद्धम् । उक्तरीत्या आश्रयविषयकाल्योः ऐक्यमाश्रित्य यौगपद्यापादनस्य विवक्षितत्वादेव नानाप्रतिपत्तृकज्ञाने एककालोत्पन्नत्ववत् धारावाहिकज्ञानेषु तदभावात् कथं यौगपद्यापादनमित्यपि शङ्काऽनवकाशहता । अत एव क्रमभाविनामिति पूर्वमूले हेतुगर्भ विशेषणं यदुक्तं तदभिप्रायः एव क्रमभावित्वं न स्यात् इत्यर्थकेण यौगपद्यप्रसङ्गात् इत्युत्तरमूलेन विशदीकृतः । एतदभिप्रेत्यैव टीकाकृता न च स्वस्थलेत्यादिना आश्रयविषयकाल्योः भेदमाशङ्क्य निराकरणमुत्तरवाक्ये करिष्यते । एवमाश्रयकालस्य विषयकालेन ऐक्यस्य यौगपद्यप्रयोजकत्वेनाश्रयणात् एव एकस्मिन्नेव घटे क्रमभाविना घटो भविष्यति घटोऽस्ति घट आसीत् इत्येवंरूपेण जायमानज्ञानानां एककालविषयत्वसत्त्वेऽपि युगपदवस्थानाभावात् इति शङ्कापि अनवकाशेति ज्ञेयम् । आश्रयविषयकाल्योः ऐक्यमाश्रित्य यौगपद्यमापादितम् । तन्न तयोर्भेदात् इत्याशङ्कते **न च स्थूलेति** । **तत्रोत्पत्त्येति** । तथा च विषयभूतस्थूलकालान्य एव सूक्ष्मकालाः आश्रयाः प्राप्ताः इति तदाश्रितज्ञानानां एव एककालावस्थानरूपं यौगपद्यं न प्रसज्यते इत्यर्थः । **कालाभ्युपगम इति** ।

कालस्य आश्रयत्वाभ्युपगमेत्यर्थः । **तस्यैव** औपाधिककालस्यैव । **अनधिगतार्थत्वेति** । तत्र ज्ञानानां स्वस्वोत्पत्त्याश्रयकालविषयत्वपक्षे एतत्कालानां प्रागनधिगतया अनधिगतार्थगन्तृत्वं अवर्जनीयम् । प्रत्यक्षेण यत्कालावच्छिन्नोऽर्थः विषयीक्रियते स वर्तमान एव भवेत् तस्य वर्तमानमात्रग्राहित्वात् । यदि स्थूलकाल एव सूक्ष्मकालघटितः विषयतया विवक्ष्यते तर्हि आश्रयेऽपि स एव विवक्षणीयः । यदि च सूक्ष्म एवाश्रयत्वेन विवक्ष्यते तर्हि स एव विषयत्वेनापि स्वीकार्यः । प्रत्यक्षस्य वर्तमानमात्रग्राहित्वादेव यतः एवं लक्षणसम्भवः आयाति अतः स्थूलकालमादाय अधिगतार्थगन्तृत्वात् लक्षणाभाव इति व्युत्पादनाय प्रवृत्तेन घटिकादि-स्थूलकालाश्रयणेनैव विषयैक्यं वदता तदाश्रयणेनैवाश्रयकालोऽपि वाच्यः इति नौपाधिककालमादाय आश्रय-भेदकल्पना युक्ता इत्याशयः । एतेनैवासीदत्र घटः इति ज्ञानस्य स्वोत्पत्तिकालाविषयत्ववत् एतस्यापि स्वोत्पत्तिकालाविषयत्वं सम्भवत्येव । अन्यथा यः आश्रयः स एव विषयः इत्यस्यासीदत्र पटः इति ज्ञाने व्यभिचार इति शङ्काप्यपास्ता । वर्तमानमात्रग्राही प्रत्यक्ष एव तथात्वस्वीकारात् भविष्यति अस्ति आसीत् इत्येवंरूपैककालविषयकज्ञानानामपि स्वाश्रयैककालाविषयत्वात् न युगपदवस्थानं आपद्यते इति प्रागेवोक्तम् । एवं धारावाहिकज्ञानानां औपाधिककालमादाय अनधिगतार्थत्वशङ्कायाः मूलोपरि प्राप्तायाः उत्तरमूले परिहारा-भावेन स्वयं तत्परिहारः कृतः । इदानीं मूलकारेण उक्तास्वरसं मनसि कृत्वैव दूषणान्तरस्य प्रवर्तितत्वेन तदस्वरसपरिहारस्याकर्तव्यत्वात् किमस्माकं आयासेन इत्याशयेनोक्तास्वरसं मूलीकृत्यैव उत्तरमूलप्रवृत्तिः इत्याह **यद्वेति** । उक्तरीत्या उक्तशङ्कायाः परिहारो वा भवतु । अथवा तत्परिहारो मा भूत् । तथापि न दोषः । तद्दोषाभावेऽपि दोषान्तरसम्भवादित्यर्थः यद्वेति निपातसमुदायः । स व्यावहारिकश्चायं अवतारः स्वपरग्रन्थेषु । अत एव चान्योन्यसिद्धता । चक्रकापत्तिरथवेत्यादि उपाधिखण्डनव्याख्यावसरे मूलकृता पूर्वपूर्वदूषणे परिप्राप्तास्वरसपरिहाराय तत्तद्दूषणपरित्यागेन दूषणान्तरदानपरत्वेन उत्तरोत्तरवाक्यप्रवृत्तिवर्णनं कृतं इत्यादि द्रष्टव्यम् । एवमेवास्तु वेत्यादिग्रन्थेऽपि अङ्गीकारानङ्गीकारयोः विरोधाभावः ऊह्यः । पूर्वदूषणस्यास्वारस्येन त्यागाभिप्रायकल्पने प्रत्यभिज्ञानानुपपत्तेश्चेति पूर्वदूषणसमुच्चायकचशब्दायोगः इत्यपि न शङ्कनीयम् । वान्योन्य-सिद्धता इत्यादौ वाशब्दप्रयोगस्येवान्यत्रापि स्वपरग्रन्थयोः किञ्चेत्यादिरूपेण पूर्वदूषणोपरि प्राप्तास्वरसमभिप्रेत्य दूषणान्तरदानस्थले च शब्दप्रयोगस्येव चात्रापि चशब्दोपपत्तिरिति ज्ञेयम् । **वस्तुन एककालावस्थानस्येति** । अत्र प्रकरणे स्वरूपस्य प्रकारस्य वा तादवस्थ्येऽपि वर्तमानकाल एव परिस्फुरति । एक एव वर्तमानः कालो विषयः । एककालावस्थानाकलनात् इत्यादिकोक्तीनां विचित्रत्वेऽपि स्वाश्रयक्षणविशिष्टस्तम्भादिग्राहकत्वेनेति टीकानुसारेण विशिष्टार्थमादायैव अनधिगतार्थताद्युपपादनस्य प्रवृत्तिसाध्या क्वचित् अर्थावच्छेदककालपुरस्कारेण उक्तेः अवस्थानोक्तेश्च अवस्थितिपर्यन्ततायाः सत्त्वात् नान्यतमं स्वीकृत्य विरोधशङ्कावकाशः । एवमुत्तरत्रापि द्रष्टव्यम् । **पूर्वापरेति** । पूर्वकालसम्बन्धावच्छिन्नेऽपरकालावस्थानमित्यर्थः । प्रत्यभिज्ञानं हि पूर्वकाल-सम्बन्धावच्छिन्नं स इत्यनूद्य तस्मिन् अयं इति एतत्कालावस्थानं विषयीकरोति । ततः प्रत्यभिज्ञायाः तत्कालावच्छिन्ने एतत्कालसम्बन्धविषयकत्वमिति ज्ञेयम् । **उत्तरज्ञानेति** । उत्तरज्ञानानामिति स्पष्टं उक्त्वा उत्तरज्ञानत्वे सङ्ख्योक्तिस्तु प्रत्यभिज्ञासङ्ग्रहाय । **पूर्वानुभवकालेति** । अनेन प्रत्यभिज्ञास्थले पूर्वानुभव एव

पूर्वज्ञानं प्रत्यभिज्ञानमेवोत्तरज्ञानं इत्येवं उभयं विवक्षित्वैव ज्ञानानेकत्वमिति सूचितम् । एवकारेण तदतिरिक्तं पूर्वकालसम्बन्धावच्छिन्ने उत्तरकालसम्बन्धरूपं पूर्वापरकालावस्थानं व्यावर्तयति । एवं उत्तरत्रापि एवकारार्थो ज्ञेयः । **पूर्वज्ञानकालावस्थानमेवेति** । एवकारेण पूर्वज्ञानकालान्यत् तदुत्तरकालावस्थानं व्यावर्तयति । यत्र धारावाहिकज्ञानानां पूर्वज्ञानकालावस्थानमात्रविषयत्वं तत्र प्रत्यभिज्ञानस्य पूर्वज्ञानकालावस्थानमात्रविषयकत्वमिति । विशेषव्याप्तौ दृष्टान्ताभावेऽपि अविशेषलक्षणसामान्यव्याप्तिसद्भावात् नानुपपत्तिरित्याह **अविशेषादिति** । यदि धारावाहिकज्ञानानां भिन्नभिन्नकालविषयकत्वसम्भववत्तामपि घटिकादिरूपस्थूलैककालविषयकत्वं स्वीक्रियते तर्हि प्रत्यभिज्ञानस्यापि पूर्वज्ञानकालभिन्नकालावस्थानविषयकसम्भववत् तेऽपि संवत्सरादिरूपकालविषयकत्वं स्यात् इत्यत्र यदविशिष्टस्य यस्य यत् भवति तत्तदविशिष्टस्यापरस्यापि तत् भवति इति सामान्यव्याप्तिसद्भावात् इत्यर्थः । यत्किञ्चित् विशेषकल्पनस्यातिप्रसङ्गमात्रोच्छेदकत्वेनाकल्पनीयत्वादिति भावः । एवमुपयुक्तं उक्त्वा प्रत्यभिज्ञानानुपपत्तेः इति मूलस्य प्रत्यभिज्ञात्वप्रयोजकस्याभावेन प्रत्यभिज्ञात्वानुपपत्तेः इत्यर्थं मनसि कृत्वा अतिप्रसङ्गान्तरपरतया मूलं योजयति **यदि चेति** । **एकस्य वस्तुनः पूर्वेति** । वस्तुनो यत् पूर्वापरकालावस्थानं तत्तद्रूपो यो विषयः इति नित्यसापेक्षत्वात् समासः । उक्तं हि पूर्ववाक्ये वस्तुनः पूर्वापरकालावस्थानं हि प्रत्यभिज्ञाविषय इति । केचित्तु वस्तुनः विषयशून्यत्वेनेति सम्बन्धमिच्छन्ति । तथाहि । यदि प्रत्यभिज्ञानेन पूर्वानुभवकालावस्थानमात्रमेव विषयीक्रियेत तदा तस्य वस्तुनः एककालावस्थानमात्ररूपप्रत्यभिज्ञाविषयप्रकारैकदेशवत्त्वप्राप्तावपि तेन ज्ञानेन स्थूलज्ञानविषयकत्वाङ्गीकारपक्षे पूर्वापरकालावस्थानस्याविषयीकरणप्राप्त्या प्रमाणाभावेन तस्मिन् वस्तुनि पूर्वापरकालावस्थानरूपप्रत्यभिज्ञाविषयस्य प्रकारस्यासिद्ध्या एकस्य वस्तुनः उक्तरूपप्रत्यभिज्ञाविषयप्रकारशून्यत्वं प्राप्तम् । ततश्च पूर्वापरकालावस्थितत्वेन एकवस्तुविषयकज्ञानरूपं प्रत्यभिज्ञात्वं परस्यापि सोऽयं इत्यादिज्ञाने सम्प्रतिपन्नं स्यात् । विशेषणाभावेऽपि विशिष्टज्ञानस्य जायमानस्य भ्रान्तित्वात् इत्यर्थस्याविवक्षितत्वेन वस्तुनः इत्यस्य शून्यत्वेनेत्यनेनान्वयोपपत्तेरिति । व्याख्यानद्वयेऽपि निष्कर्षस्तु येन पूर्वोत्तरकालावस्थितएकवस्तुविषयकज्ञानरूपां प्रत्यभिज्ञामङ्गीकृत्यापि धारावाहिकज्ञानानां अनेकत्वेऽपि एकस्थूलकालविषयकत्वमङ्गीकृतं प्रति उक्तलक्षणकप्रत्यभिज्ञात्वेन सम्भूत सोऽयमित्यादिज्ञानस्यापि पूर्वभूतानुभवकालाख्यस्थूलकालविषयत्वस्याविशेषेण प्राप्यापूर्वापरकालावस्थितत्वेन एकवस्तुविषयकत्वाभावप्रसङ्गेन उक्तलक्षणकप्रत्यभिज्ञात्वं न स्यादिति आपादनं क्रियत इति । मास्तु प्रत्यभिज्ञात्वमपीति मूलोपरि प्राप्ते इष्टापत्तिशङ्कावारणाय मूलाभिप्रेतमनिष्टान्तरं दर्शयति **तथेति** । एवं प्रसङ्गानुक्त्वा विपर्ययपर्यवसानानि दर्शयन् न च क्रमभाविनां इति पूर्वोक्तैककालविषयत्वाभावः सिद्धः इत्याह **इत्यत उक्तरूपेत्यादिना** । पदार्थस्थैर्यवादिभिः प्रत्यभिज्ञाया एव स्थैर्यसाधकत्वेनाङ्गीकारादिति भावः । **प्रत्यभिज्ञात्वसंरक्षणायेति** । उक्तापादनक्रमेणैव उत्तरोत्तरापाद्यव्यतिरेकेणापादकव्यतिरेकस्य कथनमेतत् इत्यतः प्रत्यभिज्ञात्वसंरक्षणाय पूर्वेत्यादिकं क्रमेण विपर्ययस्योक्तम् । एवं उत्तरत्रापीति ज्ञेयम् । **अनेकज्ञानानामिति** । अत्र क्रमभाविनामिति पूर्वमूलानुसारेण सिद्धत्वात् नोक्तम् । **तथा वर्तमानेति** । नियमेति च सिद्धम् । तथा च क्रमभाव्यनेकज्ञानानां वर्तमानैककालावस्थानविषयत्वनियमसिद्धेरिति फलितं भवति । अधिकं न च क्रमभाविनां ज्ञानानामिति पूर्वमूल-

व्याख्यावसरोक्तं द्रष्टव्यम् । प्रागुक्तापादनक्रमेण विपर्ययपर्यवसानप्रतिपादनस्य क्रियमाणत्वेऽपि एकप्रतिपत्तृकानेकज्ञानानां यौगपद्यप्रसङ्गस्यौपाधिककालमादाय परिहाराशङ्कारूपास्वरसं मूलीकृत्य क्रमभाविज्ञानानां एककालाविषयत्वाभावे प्रत्यभिज्ञानुपपत्तेरेव हेतुत्वमिति पूर्वटीकातः सिद्धत्वात् प्रत्यभिज्ञायाः एककालविषयत्वाभावाश्रयणे च तद्वदेव च क्रमभाविनां इत्युक्तमनेकज्ञानानां वर्तमानैककालमात्रविषयकत्वाभावः इत्येतत् सिद्धमित्याशयेन यौगपद्यप्रसङ्गं अपुरस्कृत्यैव प्रत्यभिज्ञानानुपपत्तिः विपर्ययेण न च क्रमेति वाक्योक्तस्यैव सिद्धिरुक्तेति द्रष्टव्यम् । व्याप्तिप्रतिपादनमुखेन धारावाहिकज्ञानानामपि क्रमभाव्यनेकज्ञानत्वात् न स्वाश्रयैकवर्तमानकालमात्रविषयकत्वमित्यर्थपरत्वेन न चेति वाक्यस्य पूर्वं योजितत्वात् सिद्धमुक्तम् । **न धारेति** । धारेत्यतः पूर्वं तदविशिष्टेति योज्यम् । अविशेषादिति पूर्वमुक्तेः । अनेन धारावाहिकज्ञानानि न स्वाश्रयैककालमात्रविषयकाणि । क्रमभाव्यनेकज्ञानत्वात् अनुभवरूपप्रत्यभिज्ञानद्वयवत् इति प्रयोगः सूचितः । विचारितोऽयं प्रयोगः प्रागेव । वर्तमान एवार्थः स्फुरतीत्युक्तं स्वाश्रयैककालविशिष्टस्तम्भादिग्राहकत्वेनानधिगतार्थत्वमिति शङ्कोपक्रम उक्तमेवाव्याप्तिपरिहारं निगमयति **इतीति** । अस्मिन् पक्षे प्रत्यभिज्ञानानुपपत्तेश्चेति वाक्यस्य प्रतिज्ञामात्रपरत्वम् । ज्ञानेत्युत्तरवाक्यस्य तु तदुपपादकत्वं इत्याश्रित्यापि उत्तरवाक्यं धारावाहिकज्ञानपरत्वेनैव योजितम् । न तु प्रकृतप्रत्यभिज्ञापरत्वेन अर्थत एव चतुर्थवाक्योक्तप्रत्यभिज्ञानुपपन्नत्वस्य लाभ इति चाश्रितम् । ज्ञानानेकत्वस्य प्रत्यभिज्ञाशरीर एव व्याख्यातुं शक्यत्वेऽपि तत्परित्यागेन पूर्वानुभवमादाय तदनेकत्वं स्वीकृतं इति अस्वारस्यं मत्वा प्रत्यभिज्ञेति वाक्यस्यैव विशिष्टार्थप्रतिपादकत्वं, तदुक्तार्थे प्राप्तशङ्कापरिहाराय तु ज्ञान इत्युत्तरवाक्यम् । तत्र च ज्ञानपदेन प्रत्यभिज्ञा एव स्वीक्रियते । न तु पूर्वत्रेव धारावाहिकज्ञानानि । नापि अनुभवेन सहानेकत्वं व्याख्यायते इति नास्वारस्यं पक्षान्तरे इत्याशयेन प्रत्यभिज्ञेत्यादि वाक्यद्वयं योजयति । **यद्वा क्रमभाविष्विति** । ज्ञानयौगपद्ये आपादिते तदुत्तरं तत्परिहाराशङ्कारूपयोः अस्वरसः प्रागुक्तः । स एव प्रत्यभिज्ञानुपपत्तेश्चेति पूर्ववाक्यप्रवृत्तौ मूलं इति सिद्धं कृत्वैव व्याख्यानान्तरमेतदिति न दोषः । तदेतदभिप्रेत्यैव क्रमभाविषु इत्यादिरूपेणापादकमुक्तम् । पूर्वयोजनायां प्रत्यभिज्ञाविषयशून्यत्वेन प्रत्यभिज्ञात्वं न सिद्ध्येत् इति योजितम् । अत्र तु प्रत्यभिज्ञाया एकज्ञानत्वानुपपत्तेरिति योज्यत इति भेदः । अयमाशयः । चक्षुषो वर्तमानमात्रग्राहित्वेऽपि संस्काररूपसहकारिसामर्थ्येन पूर्वोत्तरकालावस्थानविशिष्टवस्तुविषयकैकज्ञानजनकत्वं स्वीकृत्य सोऽयमिति स्मृत्यभिज्ञारूपज्ञानद्वयत्वेन प्राप्तस्यापि प्रत्यभिज्ञारूप एकज्ञानत्वं यदङ्गीक्रियते तन्नाङ्गीकार्यम् । धारावाहिकस्थलव्यावृत्तस्य एकज्ञानत्वकल्पकस्याभावादिति । ज्ञानद्वयस्य स्मृत्यभिज्ञानरूपत्वान्यथानुपपत्त्या तत्सामग्रीभेदस्यापि कल्पनोपपत्त्या ज्ञाने द्वित्ववैषम्यम् । तथा च एकज्ञानत्वमङ्गीक्रियमाणं न स्यात् इति अनिष्टापत्तिरिति । घट इत्यादि ज्ञानानामिव उत्सर्गतः प्राप्तं ज्ञानैकत्वमिति न कल्पकापेक्षा इत्यतः उक्तं **अत्रापि स इति** । घट इत्यादीनां तु ज्ञानद्वित्वप्रसक्तिरेव नास्ति । इह तु भिन्नप्रकारभानादिरूपं ज्ञानादित्वं प्रसञ्जकमस्ति इत्यपि उक्तं **स्मृत्यभिज्ञेति** । तदेव विशदीकृतं सोऽयं इतीत्यवधेयम् । कल्पकसद्भावात् न एकज्ञानरूपता प्रत्यभिज्ञायाः दत्तजलाञ्जलितेति आशङ्कानिरासपरतया उत्तरवाक्यं योजयति **नन्वेवमिति** । एवं पूर्वोत्तरकालावस्थितत्वेन एकवस्तुविषयकएकज्ञानरूपप्रत्यभिज्ञानङ्गीकारे

स्मृत्यभिज्ञारूपज्ञानद्वयस्य तु नैकवस्तुनि कालद्वयसङ्कलनमुखेनाभेदसाधकत्वमिति भावः । पूर्वयोजनायां अस्य प्रत्यभिज्ञात्वाभावे प्रत्यभिज्ञासाध्ये स्थायित्वं न सिद्ध्येत् इत्याद्यापादनमुखेन प्रवृत्तिरिह तु प्रत्यभिज्ञाख्यं एकं ज्ञानं स्यात् किन्तु सोऽयं इत्येतत् ज्ञानद्वयमेव स्यात् एकज्ञानत्वकल्पकाभावात् इत्युक्ते सोऽयमिति प्रत्यभिज्ञात्वेनाङ्गीकृतज्ञानद्वयात् स्थैर्यं तावत् सिद्ध्यति । तत्तद्वयस्य एकज्ञानत्वे कालद्वयसङ्कलनमुखेन पदार्थाभेदपर्यवसानेन सिध्येत् । एकज्ञानत्वानङ्गीकारे तु न सिद्ध्येत् इत्यापादनमुखेन प्रवृत्तिरिति भेदः । विपर्ययपर्यवसानमपि तत्र तया स्थैर्यं न सिद्ध्येत् इत्यन्ततर्काणां स्थैर्यं त्वावश्यकम् । अतः तत्सिद्ध्यर्थं सोऽयमिति ज्ञानस्य प्रत्यभिज्ञात्वमङ्गीकार्यं इत्यादिरूपेण पूर्वत्र । इह तु सोऽयमित्यस्य एकज्ञानरूपप्रत्यभिज्ञात्वं न सिद्ध्येत् इत्येव तर्कप्रवृत्त्या सर्वसम्मत एकज्ञानरूपप्रत्यभिज्ञात्वसिद्ध्यर्थं एतज्ज्ञानद्वयत्वेन प्राप्तस्य पूर्वापरकालावस्थितत्वेन एकवस्तुविषयक एकत्वे वाच्ये स्थूलकालस्यैव विषयत्वं नाङ्गीकार्यं अतः तदविशिष्टधारावाहिकज्ञानानामपि न स्थूलकालविषयत्वं इति विपर्ययपर्यवसानमित्यपि भेदः स्पष्टः । घटिकादिरिति पाठः । संवत्सरादिरूपः स्थूलकाल एव इति । एतेनैव तत्तेदंताविषयक-सोऽयमिति ज्ञानस्य परस्परविलक्षणतया कथं एककालविषयकत्वमित्यपि निरस्तम् । धारावाहिकस्थले ज्ञानानां एकप्रकारत्वेऽपि युगपदुत्पन्नघटपट-ज्ञानानां अस्ति भविष्यति घटः इत्यादीनां च ज्ञानानां विलक्षणानां अपि समानकालविषयत्वदर्शनेन स्वरूपतो विलक्षणत्वस्य एककालविषयत्वाविरोधकत्वात् । तदिदं तु आक्रान्त औपाधिककालसमुदायरूपो हि स्थूलकालो विषयत्वेन आशङ्कितः । न च अत्रौपाधिकस्य पुरस्कारोऽस्ति । तथात्वेऽनधिगतार्थत्वस्यैव प्राप्तेरित्युक्तमेवेति सकलमकलङ्कम् ।

न च क्रमेत्यादिवाक्यं परग्रन्थगतं परैः । व्याख्यातरीत्या व्याख्येयं नातिनिष्कर्षमर्हति ॥
तथापि व्याख्यातरीतिज्ञापनायोक्त आशयः । टीकाकृता यथानादेः कथं नाशः इति स्थले ॥
विचिन्त्येतत् विवरणे सम्पूर्त्यानूद्य मूलकृत् । निराचकार नातोऽत्र दोषः कश्चित्सकौतुकैः ॥
मया तु टीकाज्ञानार्थं तत्र तत्र विचारिता । टीकाकृतो नापराधः सद्भिः क्षन्तव्यमत्र तु ॥

कथं स्मृत्यादेः अनधिगतार्थगन्तृत्वमिति नञ्पाठः । (स्मृतेर्व्यावृत्त्यत्वेत्यत्र वाक्येऽनुवादस्येत्यपि ग्राह्यम् ।) अधिकविधानार्थं तत् इतीत्यत्र तच्छब्देन वादविषयीकृतार्थप्रतिपादनमात्रं परामृश्यते । न तु मात्रपदान्तर्भावेनेति ज्ञेयम् । **पूर्वानुवादेनेति** । पूर्वोक्तस्यानुवादेनेत्यर्थः ।

स०व्व०— नानाप्रतिपत्तृवदिति । एकार्थविषयनानाप्रतिपत्तृकज्ञानानां यौगपद्यवत् एकप्रतिपत्तृक-ज्ञानानामपि यौगपद्यप्रसङ्गादित्यर्थः । **प्रत्यभिज्ञानानुपपत्तेश्चेति** । प्रत्यभिज्ञाया एकज्ञानत्वानुपपत्तेरित्यर्थः । अयमाशयः । सोऽयं देवदत्त इति प्रत्यभिज्ञाया ज्ञानद्वयत्वे सामानाधिकरण्यप्रत्ययाभावेन कालादिभेदलक्षण-विरोधपरिहारकल्पकाभावेन विरोधपरिहारासम्भवेन तद्देशकालविशिष्टत्वैतद्देशकालविशिष्टत्वरूपविरुद्धधर्माधि-करणत्वेन देवदत्तभेदापत्त्या तदैक्यसिद्ध्यर्थं ज्ञानद्वित्वं परित्यज्य एकज्ञानत्वमभ्युपगम्य एकज्ञानत्वे च

सामानाधिकरण्यप्रत्ययेन विरोधपरिहारककालादिभेदकल्पनया धर्मद्वयस्याप्येकत्रोपपत्त्या अनन्यथासिद्धविरुद्ध-धर्माधिकरणत्वाभावेन तादृशस्यैव च भेदसाधकत्वेन अन्यथासिद्धविरुद्धधर्माधिकरणत्वेन भेदस्य वक्तुमशक्य-त्वान्न देवदत्ते भेद इत्येवं देवदत्तैक्यसिद्ध्यर्थं प्रत्यभिज्ञैकत्वमभ्युपगतं परेण । तत्र क्रमभाविज्ञानेषु एकस्यैव वर्तमानकालस्य भानेन अधिगतार्थगन्तृत्वादव्याप्त्यभिधाने सोऽयं देवदत्त इत्यत्रापि वर्तमानकालस्यैकस्यैव 'सः अयम्' इत्येवं ज्ञानद्वयभानेन कालभेदस्यानाकलनेन भेदप्रसक्तेरेवाभावेन ज्ञानद्वित्वेऽपि बाधकाभावेन प्रत्यभिज्ञैक्यं नाभ्युपेयं स्यात् । तच्चानिष्टम् । तथा च एकस्यैव वर्तमानकालस्य सर्वत्र भानस्य वक्तुमशक्यत्वेन धारावाहिकज्ञानेऽपि पूर्वज्ञानाविषयीकृतकालविशेषस्यैव भानेन अनधिगतार्थगन्तृत्वरूपप्रमाणलक्षणसत्त्वा-न्नाव्याप्तिरिति तदेवोपपादयति **ज्ञानानेकत्वेऽपीति** । एककालावस्थानस्याकलनादिति सम्बन्धः । **क्वचि-**ज्ज्ञानानेकत्वेऽपि अनेककालावस्थानाकलनादित्यपि पाठः । स च स्पष्ट एव । वस्तुतस्तु एवमर्थः । नानाप्रतिपत्तॄणामेककालविषयज्ञानानां यौगपद्यवत् एकप्रतिपत्तृकानेकज्ञानानामपि एककालविषयत्वापत्त्या यौगपद्यं स्यात् । न च स्थूलकालस्यैव विषयत्वेऽपि औपाधिककालानामनेकत्वेन तत्र तत्रोत्पन्नज्ञानानां नैव यौगपद्यमिति वाच्यम् । औपाधिककालाभ्युपगमे तस्यैव विषयत्वेन अनधिगतार्थगन्तृत्वोपपत्त्या स्थूलकालविषयत्वेन अनधिगतार्थगन्तृत्वं वदता तथा वक्तुमशक्यत्वात् । तथा च सर्वेषां एककालविषयत्वाय यौगपद्यापत्ति-र्दुर्वारैवेति । **प्रत्यभिज्ञानेति** । अभिज्ञायामपि प्रत्यभिज्ञायामपि कालभेदस्याविषयत्वेन तस्या अप्यभिज्ञात्वा-पत्त्या प्रत्यभिज्ञात्वमेव न स्यादित्यर्थः । दोषद्वयमपि उपपादयति **ज्ञानानेकत्वेऽपीति** । अभिज्ञाद्वयस्य अनेकत्वेऽपि एककालावस्थानाकलनादभिज्ञात्वमेव । न तु अन्यतरस्य प्रत्यभिज्ञात्वम् । तथा प्रत्यभिज्ञात्वेन अभिमतज्ञानस्याभिज्ञानरूपस्य च अनेकत्वेऽपि उभयत्रैककालावस्थानाकलनादभिज्ञाविजातीयज्ञानान्तरत्वं न स्यादिति द्वितीयदोषोपपादकत्वं द्रष्टव्यम् । **वादविषय इति** । 'इति यदुक्तं तन्न स्यात्' इत्येवं वादविषय इत्यर्थः । वादे वादाभावेन वादाविषयीभूतवादविषयकत्वादिति भावः । **यदि च पूर्वज्ञानेति** । पूर्वज्ञानेन विशिष्टः विशेषितः अर्थः तद्गोचरः । अव्याप्तिमुपपाद्य अतिव्याप्तिमप्युपपादयति **संशय-विपर्यययोरपीति** । **तदिदमितरेतराश्रयत्वमिति** । अनधिगतेति विशेषणस्य लक्षणे प्रवेशसिद्धौ लक्षणाभावात् स्मृतेर्व्यावर्त्यत्वसिद्धिः, तत्सिद्धौ च अनधिगतेति विशेषणस्य लक्षणे प्रवेशसिद्धिः इत्यन्योन्याश्रयत्वमिति भावः ।

स०ना०— न परिच्छेदकार्ये वेति मूलसुधायां **ननु यद्यपीति** । प्रत्यक्षज्ञानधारायां प्रारब्धापरिसमाप्त-तत्तज्ज्ञानलक्षणक्रियोपलक्षितकालावच्छिन्नोऽर्थः तेन तेन ज्ञानेन स्फुरतीत्यर्थः । **न च क्रमभाविनामिति** । नानाप्रतिपत्तृवत् नानाप्रतिपत्तृज्ञानवत् । ततश्चैवं योजना । यदा एकस्यैव घटस्य नानाप्रतिपत्तारो घटोऽयमिति ज्ञातारो भवन्ति । तदा एक एव वर्तमानः कालः सर्वज्ञानविषयो भवति । तथा क्रमभाविनामपि ज्ञानानां विषयो वर्तमानकालः एक एवेति न मन्तव्यमिति । कुतो नेत्यत आह **ज्ञानयौगपद्येति** । ज्ञानं हि तस्योप-लक्षितकालावच्छिन्नमेवार्थं घटोऽयमित्यवगाहते । ततश्च धारावाहिकज्ञानगृहीतवर्तमानकालैक्यं तत्तज्ज्ञानाव-

च्छिन्नकालैक्यं विना अनुपपन्नमिति ज्ञानानां यौगपद्यं स्यादित्यर्थः । **प्रत्यभिज्ञानुपपत्तेरिति** । योऽहं घटोऽयमिति पूर्वमज्ञासिषं सोऽहं पुनर्घटोऽयमिति जानामीति प्रत्यभिज्ञानुपपत्तेरित्यर्थः । कुतः प्रत्यभिज्ञानुपपत्तिरित्यत आह **ज्ञानानेकत्वेऽपीति** । सर्वज्ञैर्निर्विषयीक्रियमाणस्य तत्तज्ज्ञानोपलक्षितकालस्य ऐक्ये हि ज्ञानानां एककालावस्थानस्यैव ज्ञातत्वेन योऽहं पूर्वमज्ञासिषं सोऽहमिदानीं जानामीति ज्ञानयोः पौर्वापर्यावगाहि प्रत्यभिज्ञासम्भव इत्यर्थः ।

विठ्ठल०— शङ्कते **नन्विति** । नानाप्रतिपत्तृत्वादित्यर्थः । प्रत्यभिज्ञानुपपत्तिमुपपादयति **ज्ञानानेकत्वेऽपीति** । ज्ञानैक्यययथाप्रत्यभिज्ञानानुपपत्तिस्तथा ज्ञानानेकत्वेऽपि एककालावस्थानस्याङ्गीकारात्सोऽयमिति तदेतत्कालावगाहि प्रत्यभिज्ञानानुपपत्तिरिति भावः । **वर्तमानोऽर्थ इति** । वर्तमानकालरूपतत्तत्क्षणविशिष्ट इत्यर्थः । **अनुवादोऽपीति** । अनुवादोऽपि अयमित्थमाहेति वादविषयः तदा वादस्य प्रतिपन्नानधिगतत्वेन तद्विषयस्यानुवादस्यानधिगतार्थत्वं स्फुटमेवेत्यर्थः । **यदि चेति** । गृहे घटोऽस्तीति ज्ञानवन्तं प्रति प्रयुक्तः पूर्वविज्ञानविशिष्टार्थगोचरो गृहेऽस्तीत्यादिवाक्यरूपानुवादस्तथापि । धारावाहिक इव कालभेदोऽपि वक्तुं शक्यत इत्यनधिगतार्थत्वमस्त्येवेत्यर्थः । **अधिकविधानेति** । दध्ना जुहोतीत्यादेरनुवादस्य दध्नेत्यादिगुणविधानेन यत्रैकवाक्यता तत्राप्यनधिगतदध्यादिहोमसाधनत्वविधानेनानधिगतार्थत्वमस्य वेत्यर्थः । **अतिव्याप्तेश्चेति** प्राक्प्रतिज्ञातामतिव्याप्तिमुपपादयन्ति **संशयविपर्यासयोरिति** । **इतरेतराश्रयत्वमिति** । स्मृत्यादेर्व्यावृत्त्यत्वसिद्धौ सार्थकविशेषणवत्त्वेन समीचीनलक्षणत्वसिद्धिः । तत्सिद्धावेव तादृशलक्षणाभावेन स्मृत्यादेर्व्यावृत्त्यतासिद्धिरितीतरेतराश्रयत्वमिति ।

चषकः— **नानाप्रतिपत्तृवदिति** । षष्ठ्यन्ताद्वतिः । नानाप्रतिपत्तृकैककालविषयकज्ञानानां यौगपद्यवदेकप्रतिपत्तृकक्रमभाव्येककालविषयकाणामपि यौगपद्यं स्यादिति भावः । ननु विषयीभूतकालैक्यस्य यौगपद्यातन्त्रतयाधिकरणक्षणैक्यरूपतन्त्रतापन्नस्य च प्रकृते विरहेण न यौगपद्यापादनं सङ्गच्छत इत्यरुचेराह **प्रत्यभिज्ञेति** । तदेवोपपादयति **ज्ञानानेकत्वेऽपीति** । धारावाहिकज्ञानेष्वेक एव वर्तमानकालोऽवभासत इति यद्युपेयते तदा वैशेष्यविरहेण पूर्वानुभवप्रत्यभिज्ञयोरपि तदुपगमापत्त्यैकस्य वस्तुनः कालद्वयसम्बन्धावगाहिप्रत्यभिज्ञानुपपत्तिरित्यर्थः । **वादविषयः** वादावच्छिन्नार्थविषयः । **स्फुटमिति** । वादे वादस्याभानादिति भावः । **समानो न्याय इति** । धारावाहिकज्ञानेष्विव कालविशेषमादायानधिगतार्थत्वमुपपादनीयमिति भावः ।

११४ सु०— अस्तु तर्हि व्यापकनिवृत्त्या व्याप्यनिवृत्तिरिति द्वितीयः पक्षः । स्यादपि एवम्, यदि परिच्छेदकार्यैव प्रमाणमिति प्रमा प्रमाणं स्यात्, न च तदस्ति । तथा हि । प्रामाण्यस्यानधिगतार्थत्वेन व्याप्तिः किं साहचर्यदर्शनमात्रात् सिद्ध्यति, उत व्यभि-

चारादर्शनसहकृतात्, उत विपक्षे बाधकोपेतात् । नाद्यः, अतिप्रसङ्गात् । न द्वितीयः, धारावाहिनि व्यभिचारदर्शनात्, अतिप्रसङ्गापरिहाराच्च । न तृतीयः, तदभावात् ।

अधिगतमेवार्थमधिगमयता प्रमाणेन पिष्टं पिष्टं स्यादिति चेत् । किमिदं पिष्टपेषणं नाम, किमधिगतेऽर्थेऽधिगत्यन्तरस्यानुदयः, किं वा विफलत्वम्, उताविशिष्टफलत्वम्, अथ अनपेक्षितफलत्वम् । नाद्यः, स्यादप्येवं यदि ज्ञानाभावोऽपि ज्ञानसामग्र्येकदेशः स्यात्, ज्ञानं वा तत्प्रतिबन्धकं भवेत् । न चैवम्, तथात्वे स्मृतेरेवानुदयप्रसङ्गात् । न द्वितीयः, उक्तोत्तरत्वात् । न तृतीयः, आद्येऽप्यापत्तेः । न चतुर्थः, तृणादिदर्शने, हेयदर्शने च प्रसङ्गात् ।

ननु च करणविशेषः प्रमाणम् । कारणं च साधकतमम् । न च साध्यसिद्धौ तज्जातीयस्यापि साधकतमत्वमस्ति छिन्ने परशोरिवेति चेत्, मैवम् । न हि करणस्य साधकतमत्वं साधकतमान्तरापेक्षया, किन्तु प्रधानक्रियाकारकान्तरापेक्षया; अन्यथा यत्र करणानां समुच्चयस्तत्र परस्परापेक्षयाऽनतिशयितत्वादकरणत्वं स्यात् । छिन्ने कुठारस्याकरणत्वं तु फलानुदयात्, न च प्रकृते तथाऽस्तीत्युक्तमिति ।

परि०— अतिप्रसङ्गादिति । वह्न्यादेर्धूमादिना व्याप्त्यापत्तेरित्यर्थः । ननु यद्यपीत्यादिना धारावाहिकस्थलेऽनधिगतार्थत्वमुपपादितं इत्यतो दोषान्तरमाह **अतिप्रसङ्गेति** । वह्न्यादेरपि धूमादिना व्यभिचारादृष्टिसम्भवादिति भावः । पिष्टपेषणरूपबाधकमाशङ्कते **अधिगतमेवेति** । **उक्तोत्तरत्वादिति** । तृणादिदर्शन इति श्लोकव्याख्यावसरे फलवत्त्वं न प्रामाण्यप्रयोजकं, प्रयोजकं चेदपि अस्त्येव तत्स्मृत्यादावित्युक्तत्वादित्यर्थः । करणत्वभङ्गरूपं बाधकान्तरमाशङ्कते **ननु चेति** । **साधकतममिति** । साधकेषु मध्येऽतिशयितं साधकमित्यर्थः । अतिशयितत्वं च फलोपधायकत्वम् । अविलम्बेन कार्यजनकत्वमिति यावत् । **तज्जातीयस्येति** । करणजातीयस्येत्यर्थः । धारावाहिकस्थले चक्षुरादेरेतन्मते भिन्नभिन्नकालविशिष्टवस्तुसन्निकर्षाणां भेदेन तत्सन्निकृष्टकरणस्यापि भेदात् तज्जातीयस्येत्युक्तम् । **साधकतमत्वमिति** । अविलम्बेन साध्यसिद्धिकरत्वरूपातिशयितकारणत्वमित्यर्थः । **छिन्न इति** । येन केनचिच्छिन्ने दारुणि परशोर्यथा प्राचीनच्छेदनकरणापेक्षया साधकतमत्वं नास्ति तथेत्यर्थः । करणानामर्थविषयीकरणत्वावान्तरक्रियायां कर्तृतया ज्ञानाच्छिदादिरूपक्रियास्वेव करणत्वादाह **प्रधानक्रियेति** । प्रधानक्रियायां छेदनज्ञानादिरूपायां यानि

कारकाणि कर्तृकर्माधिकरणादिरूपाणि तदपेक्षयेत्यर्थः । **यत्रेति** । अजया क्रीणाति, वाससा क्रीणाति, हिरण्येन क्रीणाति गवा क्रीणातीत्यादिनोक्तसोमक्रयकरणानां अजाप्रभृतिदशद्रव्याणां सोमक्रयरूपक्रियां प्रति समुच्चय इति द्वादशान्त्यपादीयतृतीयाधिकरणे मीमांसकोक्तरीत्या समुच्चय इत्यर्थः । **अकरणत्वमिति** । तथा च प्रतिद्रव्यं कर्तृकरणयोस्तृतीयेति प्राप्तकरणार्थतृतीया न स्यादिति भावः । **फलानुदयादिति** । स च वस्तुस्वभावप्रयुक्तो न परशोरकरणत्वप्रयुक्त इति भावः । **इत्युक्तमिति** । यदि ज्ञानाभावोऽपि ज्ञानसामग्र्येकदेश इत्यादिनोक्तमित्यर्थः ।

गु०दी०— आद्यप्यापत्तेः इत्यत्र पूर्वज्ञानस्याप्युत्तरज्ञानापेक्षया तत्सत्त्वादिति भावः । **यत्र करणानां समुच्चय** इत्यत्र यत्र बहुभिः कारुभिः स्वहस्तकुठारैः स्थूलवृक्षच्छेद इत्यर्थः ।

याद०— अतिप्रसङ्गापरिहारादिति । धूमादिव्यभिचारिणि वह्न्यादौ व्यभिचारादर्शनस्यापि सम्भवादिति भावः । विपक्षबाधकमेव शङ्कते **अधिगतमेवेति** । **उक्तोत्तरत्वादिति** । 'तृणादिदर्शने किञ्च फलवत्त्वं निगद्यते' इत्यत्राफलत्वस्याप्रामाण्यप्रयोजकत्वाभावस्योक्तत्वादित्यर्थः । विपक्षे बाधकान्तरमाशङ्कते **ननु चेति** । **तज्जातीयस्यापीति** । ननु पूर्वज्ञानजनकमेवेन्द्रियमुत्तरज्ञानस्यापि जनकं तत्कथं तज्जातीयम् । मैवम् । प्रतिक्षणमवान्तरव्यापारीभूतसन्निकर्षाणां भिन्नत्वेन तद्विशिष्टेन्द्रियेऽपि भेदस्य विवक्षितत्वात् । एवं परशोरिवेत्यत्राप्यवान्तरव्यापारभेदेन भेदस्य विवक्षितत्वात् तज्जातीयत्वमुपपादनीयम् । **प्रधानेति** । उद्यमननिपतनरूपावान्तरक्रियाणां कुठारस्य कर्मत्वादसम्भवपरिहाराय प्रधानेत्युक्तम् । **यत्र करणानामिति** । स्थूलवृक्षच्छेदनेऽनेकेषां कुठाराणां समुच्चयो यत्रेत्यर्थः । नन्वेवं प्रधानक्रियाकान्तरापेक्षया साधकतमत्वं परशु-जातीयस्यापि सम्भवतीति तेनापि छिन्ने छिदान्तरमुत्पादनीयमित्यत आह **छिन्न इति** । तत्र कार्यादर्शनेन अतिशयकल्पकं नास्तीति भावः । न च फलाभावेनाकारणत्वसिद्धिः तत्सिद्धौ च फलाभावसिद्धिः इतीतरेतराश्रयत्वमिति वाच्यम् । छिदाऽभावोऽपि छिदासामग्र्येकदेश इति वा छिदा छिदान्तरप्रतिबन्धिकेति वा कल्प्यतेऽतो न तत्र फलमित्याशयात् । नन्वेवं तद्वदेवाधिगतेऽप्यधिगत्यन्तरूपफलाभावेन तत्करणतया-ऽभिमतस्यापि प्रधानक्रियाकारकान्तरापेक्षया अतिशयकल्पकाभावात् प्रामाण्यं न स्यादित्यत आह **न च प्रकृत इति** ।

वं०प०— परिच्छेदकार्येवेति । वह्निमत्त्वाद्वेव धूमवत्त्वमितिवद्यत्र प्रमाण्यं तत्र परिच्छेदकारित्वमिति व्याप्तिर्लभ्यत इत्यर्थः । **अतिप्रसङ्गादिति** । वह्नेरपि धूमेन व्याप्तिः स्यात् साहचर्यदर्शनसत्त्वादित्यर्थः । **तदभावादिति** । तथा च विपक्षे बाधकाभावादस्तु प्रामाण्यमधिगतार्थमेवास्त्वित्यप्रयोजकतेत्यर्थः । विपक्षे बाधकमाशङ्कते **अधिगतेति** । **किं वेत्यादि** । तथा चाधिगतार्थत्वादुत्तरज्ञानस्य विफलत्वं प्राप्तं तथा-ऽविशिष्टमविलक्षणं पूर्वज्ञानसमानफलकं जातमुत्तरज्ञानं तथाऽनपेक्षितफलं जातमुत्तरज्ञानमतो न प्रमाणमिति

विकल्पानां साध्यं द्रष्टव्यम् । **न चैवमिति** । अधिगतेऽर्थेऽधिगत्यन्तरानुत्पादः । यदीन्द्रियसन्निकर्षादिरूपोत्तरज्ञानसामग्रीमध्ये पूर्वज्ञानाभावोऽपि सामग्र्येकदेशः स्यात्, यदि वा पूर्वज्ञानमुत्तरज्ञानजनने प्रतिबन्धकं स्यात् तदा कारणाभावात् प्रतिबन्धकसद्भावाद्वा अधिगत्यन्तरमधिगत्यन्तरं नोत्पद्यत इति स्यान्न चैवमित्यर्थः । **तथात्वे** सामग्र्येकदेशत्वे प्रतिबन्धकत्वे वेत्यर्थः । **स्मृतेरेवेति** । तत्रापि पूर्वानुभवस्यैव प्रतिबन्धस्य सत्त्वाद्वा स्मृतिरेव नोदयमासादयेदित्यर्थः । **उक्तोत्तरत्वादिति** । अधिगतार्थत्वे विफलत्वेनाप्रामाण्यं वाच्यं, तच्च न सम्भवति । विफलत्वस्याप्रामाण्यप्रयोजकत्वाभावस्योक्तत्वादित्यर्थः । **आद्येऽपीति** । यदि पूर्वज्ञानाविशिष्टफलकत्वादुत्तरज्ञानानामप्रामाण्यं तर्ह्युत्तरज्ञानोत्पत्त्यनन्तरं तत्समानफलकत्वस्य आद्यज्ञानेऽपि सत्त्वात् तस्याप्यप्रामाण्यापत्तेरित्यर्थः । **प्रसङ्गादिति** । अनपेक्षितफलत्वस्य सत्त्वेनाप्रामाण्यप्रसङ्गात् । न च तदिष्टम् । ततश्च व्यभिचार इति भावः ।

यदीन्द्रियादिकमधिगतमेवार्थमधिगमयेत् तर्हि तस्य प्रामाण्यमेव न स्यादिति विपक्षे बाधकान्तरमाशङ्कते **ननु चेति** । अयमर्थः । साधकतमं हि करणम् । कारणस्य साधकतमत्वं च साधकतमान्तरापेक्षयैव विवक्षितम् । साधकतमान्तरापेक्षया साधकतमत्वं नाम पूर्वेणेन्द्रियार्थसन्निकर्षेण यज्ज्ञानमुत्पन्नं तज्ज्ञानं प्रति यथा तस्येन्द्रियार्थसन्निकर्षस्य साधकतमत्वमस्त्येवं द्वितीयादिसन्निकर्षस्यापि तज्ज्ञानं प्रत्येव तदिन्द्रियार्थसन्निकर्षापेक्षयाऽतिशयेन साधकत्वम् । न चैवं सम्भवति । प्रथमसन्निकर्षेण ज्ञानरूपसाध्यसिद्धौ जातायां तज्जनकसन्निकर्षस्य यथा साधकतमत्वमस्ति एवं तज्जातीयस्यापि द्वितीयादिसन्निकर्षस्य साधकतमत्वं न चास्ति । पूर्वोत्पन्नक्रियासाधकत्वमेव दुर्लभं साधकतमत्वं तु दूरतो निरस्तमित्यतोऽकरणत्वमिति भावः । **छिन्न इति** । यथा पूर्वेण परशुना छिदि क्रियायां जातायां तत्परशोर्यथा साधकतमत्वमस्त्येवं तज्जातीयस्य द्वितीयस्यापि परशोस्तन्नैवास्ति । तत्क्रियासाधकत्वस्यैवाभावेन अतिशयितसाधकत्वरूपसाधकतमत्वस्य दूरनिरस्तत्वादित्यकरणत्वमेवेति भावः । ननु धारावाहिकस्थले इन्द्रियार्थसन्निकर्षस्यैकत्वात् तज्जातीयस्य द्वितीयसन्निकर्षस्येत्युक्तिः कथम् । तथा दृष्टान्ते परशोरप्येकत्वात् तत्रापि कथमियमुक्तिरिति चेत् । सत्यम् । तथापि पूर्वोत्तरावस्थाभेदेन तद्विशिष्टस्यापि सन्निकर्षादिर्भेदमाश्रित्येति ध्येयम् । **न हीति** । यदि करणस्य साधकतमान्तरापेक्षया साधकतमत्वं विवक्षितं स्यात्तर्ह्येवाधिगतार्थबोधकस्य द्वितीयादिसन्निकर्षस्य पूर्वक्रियां प्रति साधकतमत्वस्याभावेन करणत्वाभावात् प्रामाण्यं न स्यात् । किन्नाम ज्ञानरूपप्रधानक्रियां प्रति यत्कारकान्तरं प्रमात्रादिकं तदपेक्षयाऽतिशयितसाधकत्वमेव साधकतमशब्देन विवक्षितम् । तच्च द्वितीयादिसन्निकर्षस्याप्याद्यसन्निकर्षवदस्तीति युक्तं साधकतमत्वरूपकरणत्वेन प्रामाण्यमिति भावः । **अन्यथेति** । करणस्य साधकतमत्वं साधकतमान्तरापेक्षयैव यदि विवक्षितमित्यर्थः । **परस्परेति** । करणरूपानुमानागमयोः साधकतमरूपप्रत्यक्षापेक्षयाऽतिशयितसाधकत्वरूपसाधकतमत्वाभावादित्यर्थः । ननु यदि द्वितीयादिसन्निकर्षस्य प्रधानक्रियाकारकान्तरापेक्षयाऽतिशयितत्वेन करणत्वं यथोच्यते । एवं परशोरपि छिदारूपप्रधानक्रियायां कर्त्रादिकारकापेक्षयाऽतिशयितसाधकत्वरूपकरणत्वमस्त्येवेति ज्ञाते ज्ञानान्तरवत् छिन्ने छिदा जायेतेति चेत्तत्राह **छिन्न**

इति । छिदान्तररूपफले इत्यर्थः । यदि तत्र द्वितीयादिपरशुना छिदान्तररूपं फलमुत्पद्येत तर्हि तत्क्रियाकारकान्तरापेक्षयाऽतिशयितसाधकस्य सत्त्वेन करणत्वं वाच्यं स्यात् । न चैवमस्तीत्यर्थः । नन्वेवं तद्वदेवाधिगतेऽप्यधिगत्यन्तररूपफलाभावेन तत्करणस्यापि न प्रधानक्रियाकारकान्तरापेक्षया साधकतमत्वमिति प्रामाण्यं न स्यादिति चेत्तत्राह **न च प्रकृत इति** । स्यादेतदेवं यदि ज्ञानाभावोऽपि ज्ञानसामग्र्येकदेशः स्याज्ज्ञानं वा तत्प्रतिबन्धकं भवेत् । न चैवं तथात्वे स्मृतेरेवानुदयप्रसङ्गादित्यादिनोक्तमित्यर्थः ।

कं०रा०— अतिप्रसङ्गादिति । सहचारमात्रदर्शनस्य व्यभिचारिण्यपि सत्त्वेन व्याप्तिसिद्धिप्रसङ्गादित्यर्थः । **अतिप्रसङ्गेति** । वस्तुतो व्यभिचारिण्यपि व्यभिचारादर्शनदशायां तत्सहकृतसहचारदर्शनस्य सत्त्वेन व्याप्तिसिद्धिप्रसङ्गादित्यर्थः । **तदभावादिति** । पक्षे बाधकाभावादित्यर्थः । **उक्तोत्तरत्वादिति** । विफलत्वस्याप्रामाण्यप्रयोजकत्वाभावोपपादनेनोक्तोत्तरत्वादित्यर्थः । **आद्येऽपीति** । आद्यज्ञानस्योत्तरज्ञानाविशिष्टफलत्वेन विशिष्टफलस्याद्यज्ञानेऽपि सत्त्वेन तस्याप्रामाण्यापपत्तेरित्यर्थः ।

श्रीनिधि०— अतिप्रसङ्गपरिहाराचेति । व्यभिचारदर्शनसहकृतसहचारदर्शनेन व्याप्तिसिद्धौ क्षित्यादिकं बहुकृतं पृथुतरकार्यत्वात् प्रसादादिवदित्यनुमानेऽपि व्याप्तिः सिद्ध्येदिति भावः । **पिष्टमिति** कर्मणि क्तः । **किमिदं पिष्टपेषणं नामेति** । पिष्टे यथा पेषणं न प्रवर्तते तथाधिगतार्थे अधिगत्यन्तरं न प्रवर्तते इत्याशयो वा । किं वा पिष्टपेषणं यथा, विफलत्वाद्युपेतं तथा विफलत्वादिकं स्यादित्याशयो वेत्यर्थः । **यदि ज्ञानाभावोऽपि ज्ञानसामग्र्येकदेशः स्यादिति** । पिष्टपेषणे तु पूर्वपेषणं पेषणान्तरस्य प्रतिबन्धकफलस्य निष्पत्तेरिति भावः । अनेन यदि अधिगतेऽर्थे अधिगम उत्पद्येत तर्हि निर्हेतुकः स्यात् । सामग्रीवैकल्यात् । ज्ञानाभावस्य सामग्र्येकदेशत्वात् इति वा । पूर्वज्ञानलक्षणप्रतिबन्धके सत्यपि कार्योत्पत्तौ कुत्रापि प्रतिबन्धकस्य कार्यविघटकत्वं न स्यादिति वा विपक्षे बाधकमिति सूचितम् । यदि प्रमाणमधिगतेऽर्थेऽधिगतिमुत्पादयेत् तर्हि सामग्र्यपलापः स्यात् । तदनिष्पत्तावपि सहकारिमात्रादेव कार्यसिद्धेः । यदि पूर्वज्ञानेन प्रतिबन्धमपि ज्ञानान्तरं जनयेत् । मन्त्रादि प्रतिबन्ध आशुशुक्षणिरपि दाहं जनयेदिति वा । **उक्तोत्तरत्वात्** । तृणादिदर्शने किं चेत्यत्रेति शेषः । **साध्यसिद्धाविति** । साध्यसिद्धौ अविलम्बेन प्रमोत्पादकत्वरूपसाधकतमत्वं तज्जातीयस्य नास्ति पूर्ववृत्तकरणापेक्षया अविलम्बेन प्रमोत्पादकत्वायोगादिति करणत्वमेव न स्यात् तथा चाकरणिकोत्पत्तिः स्यादिति बाधकतर्कोऽभिमतो वा यदि प्रमाणं ज्ञानान्तरं जनयेत् तर्हि करणत्वाविशेषादाच्छिन्ने वृक्षेऽपि परशुः पुनस्तमेवाच्छेदयेदिति वा । नाद्य इत्याह **न हि करणस्येति** । **प्रधानक्रियाकारकेति** । प्रधानक्रियायां कारकम् । अवान्तरक्रियासाधकतमान्तरापेक्षयाप्यस्तीति प्रधानेत्युक्तम् ।

शे०वा०— अतिप्रसङ्गादिति । व्यभिचारिण्यपि सहचारदर्शनमात्रस्य सद्भावात् तत्रापि व्याप्तिसिद्धिप्रसङ्गादित्यर्थः । **धारावाहिनीति** । तत्र सत्यपि प्रामाण्येऽनधिगतार्थत्वाभावादिति भावः । **अतिप्रसङ्गेति** । धूमादिव्यभिचारिणि वह्न्यादौ व्यभिचारादर्शनस्यापि सम्भवात् तत्सहकृतसाहचर्यदर्शनाद्व्याप्ति-

सिद्धिप्रसक्तेरित्यतिप्रसङ्गेत्यर्थः । विपक्षे बाधकमाशङ्कते **अधिगतमेवेति** । **तथात्व इति** । ज्ञानाभावस्य ज्ञानसामग्र्येकदेशत्वे ज्ञानस्य वा ज्ञानप्रतिबन्धकत्व इत्यर्थः । **अनुदयेति** । ज्ञानाभावरूपज्ञानसामग्र्येकदेशस्याभावात् ज्ञानरूपज्ञानोत्पत्तिप्रतिबन्धकसद्भावाच्चेति भावः । **उक्तोत्तरत्वादिति** । अधिगतमर्थमवगमयतो विफलत्वेन नाप्रामाण्यं वक्तुं शक्यं, 'तृणादिदर्शने किञ्च फलवत्त्वं निगद्यते' इत्यादिना विफलत्वस्याप्रामाण्यप्रयोजकत्वाभावस्योक्तत्वादित्यर्थः । **आद्येऽप्यापत्तेरिति** । प्रथमप्रमाणफलतोऽप्यविशिष्टफलतया यदि द्वितीयादेरानर्थक्यं तर्हि तद्वदेव प्रथमप्रामाण्यस्यापि द्वितीयादिप्रमाणाविशिष्टफलतया आनर्थक्यं स्यादित्यर्थः । **तृणादिदर्शन इति** । ग्रामं गच्छतः पथि पतित तृणादिदर्शन इत्यर्थः । विपक्षे बाधकान्तरमाशङ्कते **ननु चेति** । अधिगतेऽधिगत्यन्तरस्योत्पादेऽपि नाधिगतमवगमयतो द्वितीयस्य प्रामाण्यमुपपद्यते । स्मृतिकरणस्यानुभवकरणापेक्षया तमबर्थभूतातिशयशून्यत्वेन तदपेक्षया साधकतमत्वाभावादिति भावः । **छिन्ने परशोरिवेति** । परश्वन्तरछिन्ने पूर्वच्छिदाजनकपरशुजातीयस्य साधकतमत्वाभावादित्यर्थः । **न हीति** । करणस्य करणान्तरापेक्षयाऽतिशयसाधकत्वस्याविवक्षिततत्वात्पूर्वप्रवृत्तप्रमाणापेक्षयाऽतिशयितविषयकज्ञानमनुत्पादयतोऽपि द्वितीयस्य प्रधानक्रियाकारकान्तरापेक्षयाऽतिशयमात्रेण प्रामाण्यमुपपद्यते । न चास्य कथं कारकान्तरापेक्षयाऽप्यतिशय इति वाच्यम् । सत्यपि कर्त्रादावेतद्व्यतिरेकेण कार्यव्यतिरेकवदन्यव्यतिरेकदशायामेतत्सत्त्वस्यैवासम्भवेन सत्यप्येतस्मिन्नन्यव्यतिरेकेण कार्यव्यतिरेकाभावेन तत्सम्भवादिति भावः । किं कारकान्तरापेक्षयाऽतिशयकल्पनेन, करणस्य करणान्तरापेक्षयाऽतिशय एव तदर्थः किन्न स्यादित्यत आह **अन्यथेति** । **यत्रेति** । अनेककरणनिष्पाद्यं यत्रैकं कार्यं भवति यथाऽनेकदीपचक्षुरादिकरणकमेकं प्रत्यक्षं यथा वाऽश्वेन दीपिकायाः पथा सञ्चरन्त इत्यनेककरणमपि सञ्चरणं तत्रेत्यर्थः । ननु प्रधानक्रियाकारकान्तरापेक्षया साधकतमत्वं परशुजातीयस्याप्यस्त्येवेति छिन्नेऽपि कुठारस्य करणत्वप्रसङ्ग इत्यत आह **छिन्न इति** । **फलानुदयादिति** । छिदालक्षणफलानुदयादित्यर्थः । अवयवसंयोगध्वंसस्यैव छिदात्वादिति भावः । नन्वेवं तर्हि छिन्ने कुठारस्येवाधिगतेऽप्यर्थेऽधिगत्यन्तररूपफलानुदयादेव तत्कारणस्यापि प्रधानक्रियाकारकान्तरापेक्षया साधकतमत्वेन करणत्वं न स्यादित्यतो भवेदेवं यदि छिन्ने छिदान्तरासम्भव इवाधिगतेऽर्थेऽधिगत्यन्तरासम्भवः स्यात् । यदि ज्ञानाभावोऽपि ज्ञानसामग्र्येकदेशः स्यात्, ज्ञानं वा तत्प्रतिबन्धकं भवेत् । न चैवम् । तथात्वे स्मृतेरेवानुदयप्रसङ्गादित्युक्तत्वादित्यत आह **न चेति** ।

वा०२०— अदर्शनस्यापीति । सत्यपि व्यभिचारे कारणाभावेन तद्दर्शनाभावसम्भवादित्यर्थः । **अधिगतेऽधिगत्यन्तरस्येति** । पूर्वशङ्काभावोपलक्षणम् । स्मृतिप्रामाण्ये साधककथनपरत्वस्याप्रतीतेराह **स्मृतिकरणस्येति** । छिन्न इति दृष्टान्तपर्यालोचनयोक्तार्थलाभः । एतद्दृष्टान्तबलादेव साधकतमत्वं करणान्तरापेक्षया इति शङ्काप्रवृत्तिः । अत एव दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोः वैषम्यं वक्ष्यति । छिन्ने कुठारस्येत्यादिना मूले । **पूर्वच्छिदेति** । तत् परश्चिति वक्तव्ये स्पष्टीकरणार्थं पूर्वछिदेत्याद्युक्तम् । एवं च करणस्य करणान्तरापेक्षयातिशयस्य अन्यत्रदर्शनमूलिका नेयं शङ्का । किन्तु प्रकृते कारणद्वयसमावेशोऽस्ति । तत्समावेशस्थले

चातिशयाभावेन कार्याभावो दृश्यते इति अदर्शनमूलिकैवेति सूचितं भवतीति ज्ञेयम् । **पूर्वप्रवृत्तप्रमाणेति** । अत्र करणत्वाक्षेपमुखेन प्रामाण्ये आक्षेपपरिहारायाप्रवृत्तिसिद्धेः प्रमाणत्वोपपादनं करणत्वोपपादनमुखेनैव अभिप्रेतमिति मध्ये करणान्तरापेक्षयेति करणत्वमुपपाद्यते । ततः करणविशेषप्रमाणत्वमुपपद्यते इत्यादिरूपेण योजनीयम् । न च अस्येत्यत्र अस्येत्यस्य कारणस्येत्यर्थः । **एतद्व्यतिरेकेणेति** । करणव्यतिरेकेणेत्यर्थः । अयं भावः । सेतिकर्तव्यताकं हि करणम् । तदेव व्यापारवदित्युच्यते । तच्च करणं यदा नास्ति तदा कर्त्रादिकारके सत्यपि तत्करणसाध्यं कार्यं न भवति । तस्मिन्सति तु कर्त्रादिकारके सति तत्कार्यं भवतीत्यतः करणस्य कारकान्तरात् अतिशयः प्राप्तः । न च तर्हि सत्यपि करणे कर्त्रादावसति उक्तकार्यं न भवति । सति च करणस्य कर्त्रादिसाहित्ये कार्यं भवतीति तुल्यमिति कर्त्रादीनामपि करणादतिशयः स्यात् इत्याशङ्कानिरासाय आह **अन्वयव्यतिरेकेति** । सेतिकर्तव्यताकस्यैव करणत्वेन विवक्षितेतिकर्तव्यतायाश्च कर्त्रादिसद्भावकाल एव सत्त्वेन सेतिकर्तव्यताककरणसत्ताकाले कर्त्रादीनामसत्त्वस्यैवानुपपत्त्या वैपरीत्यस्य वक्तुमशक्यत्वादिति भावः । **तत्सम्भवात्** अतिशयसम्भवात् । इदं च प्रमाणपदस्य करणमात्रे प्रयोगेऽपि कर्त्रादौ प्रयोगाभावात् करणत्वं व्यवस्थितमेव इत्यङ्गीकृत्य उपपादनं कृतम् । इतरकरणेषु तु क्रियायाः परिनिष्पत्तिः । यत् व्यापारानन्तरं विवक्ष्यते यदा यत्र करणं तत्तदा स्मृतम् । वस्तुतः तदनिर्देश्यं न हि वस्तु व्यवस्थितम् । स्थाल्यां पच्यत इत्येषा विवक्षा दृश्यते यतः इति हरिकारिकानुसारेण मनोरमादौ निरूपितप्रकारेण तत्तद्व्यापारानन्तर्यविवक्षया करणत्वं कर्त्रादि साधारणं वैवक्षिकं अव्यवस्थितमेव । एतद्बलादेव विवक्षातः कारकाणि भवन्तीति वाक्यं प्रवृत्तम् । स्मृतं चैतत् जिज्ञासाधिकरणे । भाष्याद्यपद्यगतात्स्येत्येतदुपपादनावसरे । तथा च यत् व्यापारानन्तरं कार्यनिष्पत्तिः स्यात् तदेव करणमिति कत्रादिरपि व्यापारानन्तरं कार्यसिद्धौ तस्यापि करणत्वे प्राप्तेरिष्टत्वेन दोषाभावात् इति उपपादनीयमिति ज्ञेयम् । अस्मिन् पक्षे तु अनुशासनानुगुण्याननुगुण्यविचारविरोधः इत्यादि शोध्यमस्ति ।

स०व्र०— अतिप्रसङ्गादिति । पार्थिवत्वलोहलेख्यत्वयोरपि व्याप्त्यापत्तिरित्यर्थः । सहचार-दर्शनमात्रस्य तत्रापि सत्त्वादित्यर्थः । **अतिप्रसङ्गपरिहाराचेति** । व्यभिचारादर्शनसहकृतसहचारदर्शने सत्यपि विपक्षे बाधकाभावप्रयुक्ताप्रयोजकत्वशङ्कयामपि व्याप्तिसिद्ध्यापत्तेरित्यर्थः । विपक्षे बाधकमेव शङ्कते **अधिगतमेवेति** । **उक्तोत्तरत्वादिति** । तथात्वे हि अधिगतार्थं विफलत्वेनाप्रमाणमिति वक्तव्यम् । तच्च न सम्भवति । विफलत्वस्य अप्रामाण्यप्रयोजकत्वाभावस्य उक्तत्वादित्यर्थः । **आद्येऽपीति** । विशिष्टफलरहितं यदाद्यम् अनधिगतार्थं तस्य प्रामाण्यं न स्यादित्यर्थः । तस्यापि द्वितीयापेक्षयाऽविशिष्टफलत्वादिति भावः । विपक्षे बाधकान्तरमाशङ्कते **ननु चेति** । अत्राधिगतेऽधिगत्यन्तरस्योत्पादेऽपि नाधिगतमवगमयतः प्रामाण्यम्, येन हि चक्षुर्घटसन्निकर्षेण यद्विषयकघटज्ञानमुत्पादितं तज्जातीयेनैव द्वितीयेन सन्निकर्षेण पूर्वोत्पन्नसमान-विषयकज्ञानान्तरस्यैवोत्पादेन तदपेक्षयाऽधिकविषयकज्ञानानुत्पादनेन अतिशयितसाधकत्वाभावात् । अति-शयितसाधकत्वस्यैव प्रमाणशब्दार्थत्वात् इति शङ्काभिप्रायः । **मैवमिति** । करणापेक्षया अतिशयितसाधकत्व-

रूपप्रमाकरणत्वस्याविवक्षितत्वात् पूर्वप्रवृत्तकरणापेक्षया अतिशयितविषयकज्ञानमनुत्पादयतोऽपि द्वितीयस्य प्रामाण्यमुपपद्यत एव । प्रधानक्रियाकारकान्तरापेक्षया अतिशयितत्वसद्भावात् । न च तदप्यसिद्धम् । सत्यपि कारकान्तरे एतदभावे ज्ञानानुत्पादात् । न चैवं तदभावे अनेनापि तदनुत्पादात् न (..) अतिशयित-साधकतमान्तरापेक्षयैव भवत्वित्यत आह **अन्यथेति** । प्रमाणद्वयसमाहारात् यत्र सुरभि चन्दन-मित्यादिज्ञानमुत्पद्यते, तत्र तयोः करणत्वं न स्यादित्यर्थः । नन्वेवं परशोरपि साधकतमत्वं प्रधान-क्रियाकारकान्तरापेक्षया सम्भवत्येवेति तेनापि छिन्ने छिदान्तरमुत्पादनीयं स्यादित्यत्राह **छिन्न इति** । तत्र कार्यादर्शनेन प्रधानक्रियाकारकान्तरापेक्षया अतिशयितत्वरूपसाधकतमत्वे कल्पकं नास्तीति भावः । न चैवम् । तद्वदेव अधिगतेऽप्यधिगत्यन्तररूपफलाभावेन तत्करणस्यापि प्रधानक्रियाकारकान्तरापेक्षया साधकतमत्वमिति प्रामाण्यं न स्यादित्यत आह **न च प्रकृते तथाऽस्तीत्युक्तमिति** । स्यादप्येवं यदि ज्ञानाभावोऽपि ज्ञानसामग्र्येकदेशः स्यात् । ज्ञानं वा तत्प्रतिबन्धकं भवेत् । न चैवम् । तथात्वे स्मृतेरेवानुदयप्रसङ्गा-दित्यादिनोक्तमित्यर्थः ।

विठ्ठल०— अतिप्रसङ्गापरिहारादिति । वस्तुतो व्यभिचारिण्यपि व्यभिचारादर्शनदशायां तत्सहकृतसहचारदर्शनस्य सत्त्वेन व्याप्तिसिद्धिप्रसङ्गादित्यर्थः । विपक्षे बाधकमेव शङ्कते **अधिगतमेवेति** । **उक्तोत्तरत्वादिति** । तृणादिदर्शने किञ्चित्फलवत्त्वं निगद्यत इत्यादिना उक्तोत्तरत्वादित्यर्थः । **आद्येऽप्याप-त्तेरिति** । आद्यज्ञानेऽपि द्वितीयज्ञानापेक्षया विशिष्टफलवत्त्वस्य विद्यमानत्वादित्यर्थः । बाधकान्तरमाशङ्कते **ननु चेति** । **तज्जातीयस्येति** । एकेन करणेन यत्कर्मकक्रिया निष्पन्ना तत्रैव प्रवर्तत्वेन तज्जातीयकरणा-न्तरस्येत्यर्थः । **छिन्ने परशोरिवेति** । एकपरशुना लवित्रादिना वा च्छिन्ने दारुणि अन्यस्य परशोः यथा पूर्वपरश्वपेक्षया साधकतमत्वाभावः, तथेत्यर्थः । **प्रधानक्रियेति** । स्वव्यापारापेक्षया प्रधानक्रियां प्रति यानि यानि करणानि तदपेक्षया अतिशयः करणस्यापेक्षितः न तु स्वकीयकरणान्तरापेक्षया । तथा सति स्थूलतमे वृक्षे अनेककुठारैः जातायां च्छिदिक्रियायान्ते वामकरणत्वप्रसङ्गादित्यर्थः । छिन्ने परशोरिवेत्यस्योत्तरमाह **छिन्ने कुठारस्येति** । तत्राकार्यदर्शने नातिशयकल्पनं नास्तीति भावः । **इत्युक्तमिति** । 'सुखदुःखादिकं किञ्चि-त्स्मृतावपि हि दृश्यत' इति स्मृतौ फलानुदयो नास्तीत्युक्तमित्यर्थः । एके तु यदि ज्ञानाभावेऽपि ज्ञानसाम-ग्र्यैकदेश इत्यादिनोक्तमित्यर्थ इत्याहुः ।

चषकः— अधिगत्यन्तरस्य ज्ञानान्तरस्य ॥ प्रमाणसामान्यलक्षणनिरूपणम् ॥

॥ इति 'अज्ञातज्ञापकत्वमेव प्रमाणम्' इति मतस्य निरासः ॥

* * *

॥ अथ 'अनपेक्षत्वं प्रामाण्यस्य व्यापकं' इति मतस्य निरासः ॥

११५ सु०— ननु 'अनपेक्षत्वं प्रामाण्यस्य व्यापकम् । अन्योन्यनिरपेक्षा(स्तु) धारावाहिका बुद्धयः । अतः प्रामाण्यमश्नुवते । न चैवं स्मृत्यादीत्यप्रमाणमेवे'ति चेन्न, अस्या अपि व्याप्तेरप्रामाणिकत्वादित्याह नेति । परिच्छेदः अनपेक्षम् ।

किञ्चानपेक्षत्वं सर्वथा चेदनित्यप्रमाणेषु नास्ति ।

ज्ञानान्तरानपेक्षत्वं चेदनुमित्यादौ तदभावः । उत्पत्तावेवानुमित्यादिकं लिङ्गाद्यपेक्षं नार्थपरिच्छेद इति चेत् (न); ज्ञानव्यतिरिक्तस्यार्थपरिच्छेदस्यैवाभावात्, स्मृत्यादावप्येवमेव सुवचत्वाच्च ।

समानविषय(क)ज्ञानानपेक्षत्वं चेत्; धर्मिणमादाय अनुमित्यादावपि तदभावः, प्रकारतोऽपि स्मृत्यादावस्तीत्यसिद्धिरिति ।

परि०— निरपेक्षत्वभङ्गरूपं विपक्षे बाधकान्तरमाशङ्क्य तन्निरासकतयापि योजयति नन्वित्यादिना । **न चैव स्मृत्यादीति** । पूर्वानुभवपुरोवादसापेक्षत्वात् स्मृत्यनुवादयोरिति भावः । **नास्तीति** । स्वोत्पादकत्वापेक्षत्वादिति भावः । **लिङ्गाद्यपेक्षमिति** । लिङ्गज्ञानव्याप्तिज्ञानाद्यपेक्षमित्यर्थः । नन्विदमित्थमिति व्यवहारादिरेव परिच्छेद इत्यत आह **स्मृत्यादावपीति** । **स्मृत्यादावस्तीति** । स्मृत्यादेरप्यनधिगतार्थत्वमेवेत्यादिना प्रागुपपादितमेतदिति भावः ॥ प्रमाणसामान्यलक्षणम् ॥

यादु०— स्यादेवं यदि ज्ञानाभावोऽपि ज्ञानसामग्र्येकदेशः स्यात् । ज्ञानं तत्प्रतिबन्धकं भवेत् । न चैवं तथात्वे स्मृतेरेवानुदयप्रसङ्गादित्युक्तमित्यर्थः । नन्वर्थे विपरीतकोटिव्यवच्छेद एव परिच्छेदोऽस्तीत्यत आह **स्मृत्यादावपीति** ।

वं०प०— **न चैवं स्मृत्यादीति** । पूर्वानुभवसापेक्षत्वादिति भावः । **सर्वथेति** । स्वकारणापेक्षत्वादिति भावः । **अनुमित्यादाविति** । लिङ्गज्ञानाद्यपेक्षत्वादिति भावः । **अर्थपरिच्छेदे** स्वविषयनिश्चये । ततश्च स्वविषयीभूतवह्न्यादिनिश्चयाय ज्ञानान्तरानपेक्षत्वं प्राप्तमित्यर्थः । **अर्थपरिच्छेदस्येति** । तथा चार्थपरिच्छेदेऽपि ज्ञानान्तरानपेक्षत्वं नास्त्येव । स्वार्थे परिच्छेदस्य निश्चयस्य ज्ञानव्यतिरिक्तस्यान्यस्याभावेन

अनुमित्यादिरूपज्ञानस्यैवार्थनिश्चयरूपत्वात् तदुत्पत्तावस्त्येव लिङ्गज्ञानाद्यपेक्षेति भावः । **एवमिति** । स्मृतिरूपज्ञानोत्पत्तावेवानुभवरूपज्ञानान्तरापेक्षा नार्थपरिच्छेदे । तथा च स्वार्थनिश्चये ज्ञानान्तरापेक्षत्वस्य सत्त्वादनुमित्यादिवत् प्रामाण्यं स्यादित्यर्थः । **समानेति** । ततश्चानुमित्यादौ लिङ्गादिज्ञानापेक्षत्वेऽपि तज्ज्ञानं न स्वसमानविषयम् । स्वस्य वह्न्यादिरूपसाध्यविषयकत्वात् । लिङ्गादिज्ञानस्य लिङ्गादिविषयकत्वात् । स्मृत्यादौ तु स्वसमानविषयकानुभवान्तरापेक्षैवास्तीति द्रष्टव्यम् । **तदभाव इति** । अनुमितेर्धर्म्यंशे स्वसमानविषयक-वह्निव्याप्यधूमवानयमिति लिङ्गपरामर्शरूपज्ञानान्तरापेक्षत्वस्यैव सत्त्वेन तदनपेक्षत्वं नेति भावः । **प्रकारत इति** । वर्तत इदमनुमित्यादौ; परामर्शादेर्धर्म्यंशे समानविषयकत्वेऽपि प्रकारांशे तदभावात् प्रकारांशे स्वसमानविषयकज्ञानान्तरानपेक्षत्वं वर्तत एवेति नाव्याप्तिरिति भावः । **अस्तीति** । तथा च स्मृत्यादौ प्रकारत्वेन प्रतीयमानस्यातीतत्वादेरनुभवेऽप्रकारत्वेन प्रकारांशे स्वसमानविषयकज्ञानान्तरापेक्षत्वस्यासत्त्वात् 'स्मृत्यादिकमप्रमाणं, प्रकारांशे स्वसमानविषयकज्ञानान्तरसापेक्षत्वादि'त्यनुमानेऽसिद्धिरित्यर्थः ।

कं०रा०— धर्मिणमिति । पर्वतादिरूपधर्मिणमादायानुमित्यादिसमानविषयकपरामर्शाद्यपेक्षत्वस्यानुमित्यादावपि सुवचत्वेन समानविषयकज्ञानानपेक्षत्वाभावादनुमित्यादेः प्रामाण्यं न स्यादिति भावः । **प्रकारत इति** । अनुभवस्य वर्तमानतत्कालविशिष्टतयार्थावगाहित्वेन स्मृतेस्त्वतीततत्कालविशिष्टतयार्थावगाहित्वेन प्रकारतः समानविषयकज्ञानानपेक्षत्वं स्मृतावप्यस्तीति स्मृत्यादिकमप्रमाणं प्रकारतः समानविषयकज्ञानापेक्षत्वादित्यत्र हेतोरसिद्धिरिति भावः ।

श्रीनिधि०— न द्वितीय इत्याह **ज्ञानव्यतिरिक्तेति** । तथा च उत्पत्तौ स्वरूपस्य सापेक्षत्वे अर्थपरिच्छेद एवापेक्षेति भावः । **स्मृत्यादावस्तीत्यसिद्धिरिति** । तत्तांशे तदनपेक्षणादिति भावः ।

शे०वा०— एवमनधिगतार्थगन्तृत्वरूपप्रामाण्यव्यापकव्यावृत्त्या स्मृत्यादेः प्रामाण्यव्यावृत्तिसाधन-निरासपरतया योजितमेव ग्रन्थं व्यापकान्तरव्यावृत्त्या प्रामाण्यव्यावृत्तिसाधननिरासपरतयाऽपि योजयितुं शङ्कामुत्थापयति **नन्विति** । स्मृत्यादिकं न प्रमाणं सापेक्षत्वादिति करिष्यमाणानुमाने हेतोरेवागमान्न धारावाहिके व्यभिचार इत्याह **अन्योन्येति** । एवं व्यभिचारं परिहृत्यासिद्धिं परिहरन्ननुमानप्रयोगं सूचयति **न चैवमिति** । **अस्या अपि व्याप्तेरिति** । प्रामाण्यस्यानपेक्षत्वेन व्याप्तिस्तावन्न साहचर्यदर्शनमात्रात् सिद्ध्यति । अति-प्रसङ्गात् । अत एव न व्यभिचारादर्शनसहकृतात् साहचर्यदर्शनात् तत्सिद्धिः । नापि विपक्षे बाधकोपेतात् । तदभावादिति पूर्वोक्तन्यायेन विवक्षितव्याप्त्यसिद्धेरव्यापकव्यावृत्त्याऽव्याप्यव्यावृत्तिसाधनमयुक्तमित्यर्थः । उक्त-स्यार्थस्य मूलारूढतायै प्रकृतोपयेगितया परिच्छेदशब्दं व्याचष्टे **परिच्छेद इति** । अनपेक्षत्वं प्रामाण्य-व्यापकमिति वदन् प्रष्टव्यः किं सर्वथाऽनपेक्षत्वं प्रामाण्यस्य व्यापकमिति, किंवा ज्ञानान्तरानपेक्षत्वम्, आहोस्वित्समानविषयकज्ञानानपेक्षत्वमिति विकल्पान्मनसि निधायाद्यमनूद्य व्यभिचारेण दूषयति **किञ्चेति** ।

अनित्यप्रमाणेष्विति । तेषामुत्पत्तिमत्त्वेनोत्पादकवस्त्वपेक्षत्वेन सर्वथाऽनपेक्षत्वासम्भवादिति भावः । द्वितीयपक्षमुत्थाप्य व्यभिचारेण दूषयति **ज्ञानान्तरेति** । अनुमित्यादेर्लिङ्गज्ञानाद्यपेक्षत्वेन ज्ञानान्तरानपेक्षत्वस्य तत्र असम्भवादिति भावः । **लिङ्गाद्यपेक्षमिति** । तज्ज्ञानापेक्षमित्यर्थः । **नेति** । तथा च नानुमित्यादौ व्यभिचार इति भावः । **परिच्छेदस्यैवाभावादिति** । ज्ञाततया निरस्तत्वादित्यर्थः । तथा च तत्र व्यभिचारो दुष्परिहर इति भावः । अङ्गीकृत्यापि ज्ञाततां दूषयति **स्मृत्यादावपीति** । उत्पत्त्यर्थमेव स्मृत्यादिकं ज्ञानान्तरमपेक्षते न त्वर्थपरिच्छेद इति वक्तुं शक्यत्वादसिद्धिरित्यर्थः । केचित्तु नन्वर्थे विपरीतकोटिव्यवच्छेद एव परिच्छेदोऽस्तीति न तत्र व्यभिचार इत्याशङ्क्य माऽस्तु तर्ह्यस्मिन्पक्षे व्यभिचारः, स्वरूपासिद्धिस्तु स्यादेवेत्याशयवानाहेत्येतद्ग्रन्थावतारमाहुः । तृतीयमनुवदति **समानेति** । किमत्र धर्मिणमादाय समानविषयकज्ञानानपेक्षत्वमभिमतं किंवा प्रकारमिति विकल्पं मनसि निधाय आद्यमनैकान्त्येन दूषयति **धर्मिणमादायेति** । व्याप्यवत्तया धर्म्यवगमादेरनुमित्यादिकं प्रति कारणत्वादिति भावः । द्वितीयं दूषयति **प्रकारतोऽपीति** । अयमिति वर्तमानतत्कालतयाऽनुभूतस्यार्थस्य स इत्याकारस्मृत्याऽतीततत्कालतयाऽवगाहनेन स्मृत्यनुभवयोः समानप्रकारकत्वाभावेन प्रकारतः समानविषयकज्ञानापेक्षत्वस्य स्मृतावसत्त्वात् एवमनुवादेऽपीति भावः ।

विठ्ठल०— निरपेक्षत्वभङ्गरूपविपक्षे बाधकान्तरमाशङ्क्य तन्निरासकतयापि योजयति **नन्वित्यादिना** । **अनपेक्षत्वमिति** । कारणान्तरानपेक्षत्वमित्यर्थः । **नास्तीति** । स्वोत्पादकापेक्षत्वादिति भावः । **लिङ्गाद्यपेक्षत्वमिति** । लिङ्गज्ञानाद्यपेक्षत्वमित्यर्थः । नन्विदमित्थमिति व्यवहारादिरेव परिच्छेद इत्यत आह **स्मृत्यादावपीति** । **धर्मिणमिति** । अनुमानमानस्य धर्मिज्ञानसापेक्षत्वाद्वह्निमान् पर्वत इत्यनुमितेः । स्वसमानविषयधर्मिज्ञानसापेक्षत्वात् तत्र समानविषयकज्ञानानपेक्षत्वाभाव इत्यर्थः । **प्रकारतोऽपीति** । स्मृतानुभूतदेशकालनिवृत्तिरूपप्रकारस्य सत्त्वादप्रामाण्यप्रयोजकस्य समानविषयकज्ञानसापेक्षत्वस्य प्रकारमादायासिद्धिरिति भावः ।

॥ इति 'अनपेक्षत्वं प्रामाण्यस्य व्यापकं' इति मतस्य निरासः ॥

* * *

॥ अथ 'अनुभवतत्साधनयोरेव प्रामाण्यम्' इति मतस्य निरासः ॥

११६ सु०—अननुभवत्वात् स्मृतिः अप्रमाणम्, अनुभवतत्साधनयोरेव प्रामाण्यात्, इत्येतदप्यसत्, पूर्ववद्व्याप्तेरसिद्धेरित्याह नेति । परिच्छेदः अनुभवः ॥

वं०प०— अननुभवत्वादित्युपलक्षणम् । अनुभवासाधनत्वाच्चेत्यपि द्रष्टव्यम् । अन्यथोत्तरवाक्यासङ्गतेः । **पूर्ववदिति** । परिच्छेद एव प्रामाण्यं परिच्छेदकार्येव प्रमाणमित्यत्र यथा प्रमाणाभाव उक्तस्तद्वदत्रापि

[illegible]

स्मृतेरपी'त्यादिना ज्ञानस्य प्राधान्येन प्रकृतत्वात् प्रकरणबलेन ज्ञानस्य विशेष्यत्वलाभ इति भावः । **अनुमान इति** । भावे ल्युट् । अयं मार्गदर्शी चक्षुष्मत्त्वादिति लिङ्गजन्यानुमितौ प्रत्यक्षत्वप्रसङ्ग इत्यर्थः । लिङ्गस्यापि परामर्शभूतज्ञानरूपकरणकोटौ ज्ञानव्यावर्तकतयाऽस्त्यनुप्रवेश इति मतेनाह **अक्षज्ञानोद्भवत्वेनेति** । अक्षज्ञानं च रूपादिज्ञानरूपकार्यलिङ्गजमिति भावः । **यथोक्तमिति** । साङ्ख्येनोक्तमित्यर्थः । तदुक्तमेव श्लोकं पठति **अतिदूरादिति** । **अभिभवात्** भेरीशब्दादिना वीणाशब्दादेरिव बलवत्सजातीयसम्पर्कजाततिरस्कारादित्यर्थः । **समानाभिघाताच्चेति** । नीरस्य क्षीरेणेव सजातीयमेलनादित्यर्थः । पञ्चम्यन्तानां तदनुपलब्धिरिति तदीयोत्तरवाक्यस्थेनान्वयः । **विशेषणादिति** । अक्षविशेषणादित्यर्थः ।

याद्०— द्वयोरपि विशेषणत्वेनेति । 'विशेषणं विशेष्येण बहुलमि'ति विशेषणविशेष्ययोरेव समासविधानादिति भावः । नन्वीश्वरस्य शरीरेन्द्रियरहितत्वात् तदीयं प्रत्यक्षमेव नास्तीति कुतो न समाधीयत इत्यत आह **यथोक्तमिति** । ब्रह्मतर्क इति शेषः । 'ऐश्वरं यौगिकमयौगिकं चे'ति ग्रन्थे पूर्वोक्तं सर्वमक्षात्मकं प्रत्यक्षमेवेत्यर्थः । तथा च तत्प्रत्यक्षत्वस्य प्रामाणिकत्वान्नालक्ष्यत्वेन समाधानमुचितमिति भावः । **प्रकरणेति** । तथा च लक्षणे ज्ञानपदं विवक्षितमिति भावः । लिङ्गकरणतापक्षमवलम्ब्य शङ्कते **तथाऽप्यक्षेति** । अयं रूपादिज्ञश्चक्षुरादिमत्त्वादित्यनुमान इत्यर्थः । चक्षुरादिमत्त्वज्ञानं यदाप्तवाक्यादिना तदेदमनुमानमिति नान्योन्याश्रयावकाशः । **अक्षमात्रेति** । इदं च क्वचिल्लिङ्गस्यापि करणशरीरान्तर्भावमभिप्रेत्य, न तु सर्वत्र । अतीतादिलिङ्गज्ञानेनैवानुमितिजननादिति द्रष्टव्यम् । **यथोक्तमिति** । साङ्ख्यग्रन्थ इति शेषः । अस्य श्लोकस्योत्तरश्लोकगतेन तदुपलब्धिरित्यनेन सम्बन्धो द्रष्टव्यः । **अभिभवो** बलवत्सजातीयसम्बन्धकृतसम्यगग्रहणम् । यथा सौरालोकेन प्रदीपस्य । **समानाभिघातस्तु** बलवत्सजातीयसम्बन्धेनाग्रहणम् । यथा क्षीरेण तदन्तर्गतस्य नीरस्येति विवेको द्रष्टव्यः ।

वं०प०— व्याप्तेरिति । प्रामाण्यस्यानुभवतत्साधनान्यतरत्वनिरूपितव्याप्तेर्मानाभावेनासिद्धेरित्यर्थः । उभयं क्रमेणोपपादयति **ईश्वरादीत्यादिना** । **द्वयोः** निर्दोषत्वाक्षोद्भवत्वयोः । 'विशेषणं विशेष्येण बहुलमि'ति विशेषणविशेष्ययोरेव परस्परं समासविधानात् प्रकृते चोभयोर्विशेषणत्वेन विशेषणयोः परस्परं समासोऽनुपपन्न इत्यर्थः । **उक्तेति** । ईश्वरादिप्रत्यक्षे निर्दोषत्वे सत्यप्यक्षोद्भवत्वाभावादव्याप्तिः । अक्षजन्यक्रियादेरपि निर्दोषत्वे सत्यक्षोद्भवत्वेनातिव्याप्तिरित्यर्थः । **ज्ञानस्येति** । तथा च निर्दोषाक्षोद्भवं ज्ञानं प्रत्यक्षमिति लक्षणस्य विवक्षितत्वात् क्रियायाश्चाज्ञानत्वान्नातिव्याप्तिरित्यर्थः । **अक्षलिङ्गक इति** । रूपादिज्ञानेन चक्षुरादिसत्त्वमनुमानानुमितेन चक्षुरादिना तत्सामग्र्यनुमितावतिव्याप्तिरित्यर्थः । **अक्षज्ञानेति** । लिङ्गज्ञानं करणमिति पक्षे ज्ञानोद्भवत्वेनाक्षोद्भवत्वाभावात् । ननु ज्ञातं लिङ्गमेव करणमिति पक्षेऽक्षोद्भवत्वसत्त्वादतिव्याप्तिः स्यादेवेत्यतो मात्रे-

त्युक्तम् । तथा च निर्दोषाक्षमात्रोद्भवं ज्ञानं प्रत्यक्षमिति लक्षणे मात्रपदं विवक्षितम् । अक्षलिङ्गकानुमितौ व्याप्त्यादिज्ञानजन्यत्वस्यापि सत्त्वेनाक्षरूपलिङ्गमात्रजन्यत्वाभावेन नातिव्याप्तिरिति योज्यम् ।

कं०रा०— **आदाविति** । 'अनुप्रमाणमेतानि ह्यक्षयुक्तिवचांस्यत' इति प्रत्यक्षस्य प्रथममुद्दिष्टत्वादिति भावः । अव्याप्तिमुपपाद्यातिव्याप्तिमुपपादयति **अक्षकार्यमिति** । **द्वयोरिति** । निर्दोषत्वाक्षोद्भवत्वयोरपि विशेषणत्वात् 'विशेषणं विशेष्येण बहुलमि'ति विशेषणस्य विशेष्येणैव समासविधानात् समासानुपपत्तिरिति भावः । **उक्तेति** । ईश्वरप्रत्यक्षेऽक्षकार्ये अक्षगतक्रियादौ चाव्याप्त्यतिव्याप्तिनिस्तारावेत्यर्थः । **सर्वमक्षात्मकं मतमिति** । 'प्रत्यक्षं त्रिविधं ज्ञेयमैश्वर्यं यौगिकं तथा । अयोगिकं चेति तथा सर्वमक्षात्मकं मतम् । अक्षाणि च स्वरूपाणि नित्यज्ञानात्मकानि च । विष्णोः श्रियस्तथैवोक्तानी'त्यादि विष्णुतत्त्वनिर्णयोदाहृतवचनार्थः । अथ परिशेषतः प्राप्तस्य प्रत्यक्षस्य विभागमाह **प्रत्यक्षमिति** । ऐश्वर्यमिति विष्णोः श्रियश्च प्रत्यक्षमेकीकृत्योक्तं समाधिपरिपाकवन्तो योगिनः तदीयं प्रत्यक्षं यौगिकं अस्मदादीनां प्रत्यक्षमयौगिकं ईश्वरस्य शरीरेन्द्रियरहितत्वात् तत्र प्रत्यक्षत्वोक्तिरौपचारिकीति शङ्कानिरासायाह **तथा सर्वमिति** । यथा यौगिकं तथा सर्वमैश्वर्यमपीति यावदित्यादिना तट्टीकायामुक्तो द्रष्टव्यः । शरीरेन्द्रियरहितत्वादित्येतदुपलक्षणमिति भावः । ननु प्रकरणबलेन ज्ञानत्वस्य प्राप्ततया निर्दोषाक्षोद्भवत्वे सति ज्ञानत्वस्याक्षक्रियाभावेन तत्रातिव्याप्तिपरिहारेऽप्यक्षलिङ्गकावनुमितातिव्याप्तिः परिहार्या तत्र ज्ञानत्वगर्भोक्तलक्षणस्य सत्त्वादिति शङ्कते **तथापीति** ।

श्रीनिधि०— **द्वयोरपि पक्षविशेषणत्वेनेति** । अक्षैरुद्भवो यस्येत्यक्षोद्भवपदयोर्द्वयोरपि अन्यपदार्थविशेषणत्वादित्यर्थः । **अक्षात्मकमिति** । अक्षादात्मस्वरूपलाभो यस्य तदक्षात्मकम् । तच्च व्यज्यत्वेन वा उत्पन्नत्वेन वेत्यन्यदेतत् । **अक्षमात्रेति** । लिङ्गस्य करणत्वपक्षेऽपि ज्ञातमेव लिङ्गं करणम् । न केवलं लिङ्गज्ञानस्य करणपक्षेऽपि केवललिङ्गस्य करणाभावोऽस्त्येवेति भावेन अक्षमात्रोद्भावत्वाभावादित्युक्तम् । अन्यथाक्षज्ञानस्यैव करणत्वादित्यवक्ष्यत् । **मनोऽनवस्थानादिति** इन्द्रियदोषविशेषणम् । **अभिभवादिति** । द्रव्यान्तरसम्बन्धेन यदभिव्यज्यते तदभिभूतम् । तथा गोघृतेनाभिव्यज्यमानः कुङ्कुमगन्धः ।

शे०वा०— आदावित्येतल्लक्षणमाहेत्यनेनापि सम्बध्यते । कुतः प्रत्यक्षस्यैवादौ लक्षणकथनमित्यतः 'अक्षयुक्तवचांस्यपी'ति विभागपरे वाक्ये अनुमानादितः प्रत्यक्षस्यैव पूर्वं सङ्कीर्तनादित्याह **आदौ प्रत्यक्षस्योद्दिष्टत्वादिति** । तन्निमित्तं, प्रायेणासन्नाव्यवहितवर्तमानकतिपयार्थग्राहकं प्रत्यक्षम् । अनासन्नातीतानागतव्यवहितार्थगोचरमनुमानं स्वातन्त्र्येणाशेषार्थविषय आगमः इत्यर्थग्रहणक्रमादिति मानलक्षणटीकोक्तमवधेयम् । 'यथोद्देशं लक्षणप्रणयनमि'ति न्यायात् प्रत्यक्षस्यादौ लक्षणकथनमिति भावः । प्रतिज्ञातामव्याप्तिमुपपादयति **ईश्वरादिप्रत्यक्षमिति** । प्रतिज्ञातामतिव्याप्तिमुपपादयति **अक्षेति** । **द्वयोरपि विशेषणत्वेनेति** । 'विशेषणं विशेष्येण बहुलमि'ति सूत्रे विशेषणविशेष्ययोरेव समासविधानादिति भावः । ननु सर्वोपाधिव्यभिचारार्थकबहुलग्रहणादेव विशेषणयोरपि समासोपपत्तिरित्यरुचेराह **उक्ताव्याप्तीति** । ईश्वरादिप्रत्यक्षे

अव्याप्तिः, अक्षकार्यक्रियादावतिव्याप्तिश्चेत्यर्थः । नन्वीश्वरलक्ष्म्योः शरीरेन्द्रियविकलत्वात् तत्प्रत्यक्षमेव नास्ति, कथं तत्राव्याप्तिरित्येव किन्न समाधीयते, किं तल्लक्ष्यत्वमङ्गीकृत्य तत्राव्याप्तिपरिहारायोद्भवशब्दस्योत्पत्त्यभि-व्यक्त्यन्यतरार्थत्वकल्पनयेत्याशङ्क्याह **यथोक्तमिति** । ब्रह्मतर्क इति शेषः । प्रत्यक्षमैश्वरमित्यादिना प्रागुक्ते ऐश्वरं यौगिकं चेत्येवंरूपे प्रत्यक्षे यथा यौगिकमयौगिकं चाक्षात्मकमिष्यते तथा सर्वमैश्वरमपीति यावत् । अक्षात्मकं प्रत्यक्षमेवेति ब्रह्मतर्कवाक्यार्थः । तथा चेश्वरादिप्रत्यक्षस्य प्रामाणिकत्वेन तदलक्ष्यत्वाङ्गीकारेण अव्याप्तिपरिहारायोगादुद्भवशब्दस्योत्पत्त्याद्यन्यतरार्थत्वानुसरणमेव युक्तमिति भावः । **प्रकरणप्राप्तत्वादिति** । तथा च निर्दोषाक्षोद्भवज्ञानत्वस्यैव लक्षणत्वेन विवक्षितत्वान्नाक्षकार्यक्रियादावतिव्याप्तिरिति भावः । लिङ्ग-करणतापक्षमवलम्ब्यानुमितावतिव्याप्तिमाशङ्कते **तथाऽपीति** । अयं चक्षुष्मान् रूपज्ञत्वादिति रूपज्ञत्वेन चक्षु-रनुमायानुमितेन चक्षुषा लिङ्गेन जायमानायास्तत्सामग्र्यनुमितेरप्यक्षोद्भवज्ञानत्वादिति भावः । लिङ्गज्ञानकरणता-पक्षमाश्रित्य समाधत्ते **तस्येति** । **अक्षमात्रेति** । इदं च लिङ्गस्य क्वचित्करणशरीरान्तर्भावमभ्युपगम्योक्तम् । अन्यथाऽक्षज्ञानोद्भवत्वेनाक्षोद्भवत्वाभावादित्येव वक्तव्यत्वेनाक्षमात्रोद्भवत्वाभावादित्युक्तेरश्लिष्टत्वापातादिति भावः । **यथोक्तमिति** । साङ्ख्यपरीक्षायामिति शेषः । 'सौक्ष्म्यात्तदनुपलब्धिर्नाभावादि'त्युत्तरश्लोकेऽनुपलब्धिरिति वक्ष्य-माणस्य सिंहावलोकनन्यायेनात्राप्यनुषङ्गः । उत्पतन्वियति पतत्री अतिदूरतया सन्नपि न प्रत्यक्षेणोपलभ्यते । यद्यपि सामीप्यादित्येव तत्पाठस्तथाऽप्यत्रापि अतिरनुवर्तनीय इति भावेनातिसामीप्यादित्यनुवादः । क्वचित्तु सामीप्यादित्यपि पाठः । यथा लोचनस्थमञ्जनमतिसामीप्यान्न दृश्यते । बाह्येन्द्रियघातोऽन्धत्वबधिरत्वादिः । मनोऽनवस्थानात् यथा कामाद्युपद्रुतमनाः स्फीतालोकवर्तिनमिन्द्रियसन्निकृष्टमप्यर्थं न पश्यति । सौक्ष्म्यात् यथेन्द्रियसन्निकृष्टमपि परमाण्वादि न प्रणिहितमना अपि पश्यति । व्यवधानात् यथा कुड्यादिव्यवहितं राजदारादि न पश्यति । अभिभवः बलवत्सजातीयसम्बन्धकृतं सम्यगग्रहणं यथा सौरालोके दीपस्य । समानाभिघातस्तु बलवत्सजातीयसम्बन्धेनाग्रहणम्, यथा क्षीरेण नीरस्येति । चकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थः । तेनानुद्भवोऽपि सङ्गृहीतः । तद्यथा क्षीरावस्थायां दध्याद्यनुद्भवान्न दृश्यत इति तत्कारिकार्थः ।

वा०र०— ईश्वरादिप्रत्यक्षमितीति आदिपदेन रमाप्रत्यक्षस्येव सजीवस्वरूपज्ञानस्यापि लक्ष्यस्य ग्रहणम् । व्यक्त्यर्थत्वेन परिहारस्य तत्रापि साम्यात् । तथा सर्वमिति ब्रह्मतर्कवाक्यसम्मतिविषयत्वात्तु विशेषतः ईश्वरलक्ष्मीप्रत्यक्षांशे शङ्कान्तरनिरास इति न कश्चिद्दोषः । स्वरूपेन्द्रियं तावत् तदभिव्यक्तं ज्ञानं वा साक्षीत्युत्तरमूले उक्तेः । वक्ष्यति च । साधनशब्देनाभिव्यञ्जकस्यापि सङ्ग्रहात् नेश्वरादिस्वरूपेन्द्रिय इतीति ज्ञेयम् । ईश्वरस्य शरीरेन्द्रियरहितत्वात् तत्र प्रत्यक्षत्वोक्तिः औपचारिकेति शङ्कानिरासार्थमाह । तथा सर्व-मितीति तत्त्वनिर्णयटीकानुसारेणावतारयति **ननु ईश्वरलक्ष्म्योरिति** । मूले सर्वमक्षात्मकमेवेत्येव उदाहरणेऽपि तत्त्वनिर्णयटीकायां तथा सर्वमितीत्येव प्रतीकोपादानात् तथा शब्दान्तभवेन व्याख्यातुं तदपेक्षितयथाशब्दस्यापि उपादानपूर्वकं तद्योजनार्थं च सर्वमित्येतत् अपेक्षितकोट्यन्तरं च दर्शयति **प्रत्यक्षमैश्वरमित्यादिनेति** । **प्रत्यक्षमेवेति** । सर्वेन्द्रियवर्जित इत्यादिवचनानि तु भिन्नजडेन्द्रियाभावपराणि इति अक्षाणि च स्वरूपाणि

इत्याद्युत्तरब्रह्मतर्कवाक्ये प्रतिपादयिष्यत इति भावः । अत एव च लक्ष्मीप्रत्यक्षस्य ऐश्वर्यत्वेन सङ्ग्रहात् । न पूर्वोत्तरग्रन्थानानुगुण्यं इति ध्येयम् । **तत्सामग्र्यनुमितेरिति** । अयं अहङ्कारादि चक्षुःसामग्रीमान् चक्षुष्मत्वात् इति चक्षुस्सामग्र्यनुमितेः इत्यर्थः । **अक्षमात्रोद्भवत्वाभावात्** इति मूलस्य हि यद्यपि अनुमितिस्थले लिङ्गं स्वरूपतोऽस्ति तथापि न तन्मात्रेण अनुमितिरुत्पद्यते । अपि तु तज्ज्ञानेनैवेत्यर्थः । तत्र स्वरूपतः सत्त्वसमर्पकमात्रपदवैयर्थ्यं इत्यत आह **इत्थं चेति** । **क्वचिदिति** । लिङ्गस्य वर्तमानतास्थले इत्यर्थः । करणशरीरान्तर्भावस्तु करणभूतज्ञानावच्छेदकत्वेन सत्त्वम् । अश्लिष्टत्वापातात् इति द्रष्टव्यं इति पाठः । साङ्ख्यपरीक्षाभामत्यनुसारेण उदाहरणादिकमाह **उत्पतन् वियतीत्यादिना** । **सम्यग्ग्रहणमिति** । अग्रहणमात्ररूपं समानाभिघातं व्यावर्तयितुं सम्यक् इत्युक्तम् । दीपस्य तु सौरालोकप्रयुक्तं न सर्वथा ग्रहणाभाव इति भावः । न्यायवार्तिककारा इत्यर्थ इति ।

स०व्र०— द्वयोरपि विशेषणत्वेनेति । 'विशेषणं विशेष्येण बहुलम्' इत्यनेन विशेषणविशेष्ययोरेव समासविधानात् प्रकृते च निर्दोषाक्षोद्भवत्वयोः ज्ञानविशेषणत्वात् परस्परं समासासम्भवादिति भावः । यद्यप्यत्र बहुलग्रहणादेव विशेषणयोरपि समासः सम्भवत्येवेति समाधातुं शक्यते । तथापि सति गत्यन्तरे बाहुलकाश्रयणमनुचितमिति भावेन समाधानान्तरमेव भविष्यतीति भावः । **उक्ताव्याप्त्यतिव्याप्त्यनिस्ताराच्चेति** । ईश्वरादिप्रत्यक्षस्य नित्यत्वेन अक्षोद्भवत्वाभावेन निर्दोषत्वे सति अक्षोद्भवत्वाभावादव्याप्तिः । अक्षकार्यस्य क्रियादेरपि निर्दोषत्वे सति अक्षोद्भवत्वेनातिव्याप्तिरित्यर्थः । **अक्षलिङ्गक इति** । रूपादिज्ञत्वेन चक्षुरादिमत्तयाऽनुमितेन चक्षुरादिना तत्सामग्र्यनुमानात् तत्र अतिव्याप्तिरित्यर्थः । **यथोक्तमिति** । साङ्ख्यपरीक्षायामिति शेषः । 'सौक्ष्म्यात्तदनुपलब्धिर्नाभावादि'त्युत्तरश्लोके अनुपलब्धिरिति वक्ष्यमाणं सिंहावलोकनन्यायेनात्राप्यनुषञ्जनीयम् । उत्पतन् वियति पतत्री अतिदूरतया सन्नपि न प्रत्यक्षेणोपलभ्यते । सामीप्यादित्यत्रापि अतिरित्यनुवर्तनीयम् । **यथा** च लोचनस्थमञ्जनमतिसामीप्यान्न दृश्यते बाह्येन्द्रियाद्याश्रितोऽन्धत्वबधिरत्वादिः । **मनोऽनवस्थानात्** यथा कामाद्युपद्रुतं मनः स्फीतालोकवर्तिनमिन्द्रियसन्निकृष्टमप्यर्थं न पश्यति । **सौक्ष्म्यात्** यथा इन्द्रियसन्निकृष्टं परमाण्वादि प्रणिहितमना अपि न पश्यति । **व्यवधानात्** यथा कुड्यादिव्यवहितं राजदारादि न पश्यति । **समानाभिघाताच्च** यथा तोयदमुक्तोदबिन्दून् जलाशये न पश्यति । चकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थः । तेनानुद्भवः सङ्गृहीतः । यथा क्षीराद्यवस्थायां दध्यादि अनुद्भवान्न दृश्यत इति ।

विठ्ठल०— आदाविति । अनुप्रमाणमेतानि त्र्यक्षयुक्तिवचांस्यत्वमित्यत्रेत्यर्थः । **लोकवेदयोरिति** । लोके वेदे च यत इति मूल्योजना । **द्वयोरपीति** । अस्मिन्पक्षे निर्दोषमक्षोद्भवमित्यनयोरुभयोरपि विशेषणमिति वक्तव्यम् । तथा सति 'विशेषणं विशेष्येण बहुलमि'ति विशेषणविशेष्ययोरेव समासविधानात् प्रकृते च द्वयोरपि विशेषणत्वात् समासानुपपत्तिरिति भावः । **अज्ञानेति** । यस्मिन्सति ज्ञानमेव सजातीये विपरीतज्ञानं वोत्पद्यते । अशेषत इति काचादेर्दोषत्वे निर्वाहाय अज्ञानविपरीतज्ञानविपरीतज्ञानहेतुभिरुक्तं ईश्वरादिज्ञानस्याक्षेपेण

व्यक्तिरस्तीत्यत्र विष्णुतत्त्वनिर्णयसम्मतिमाह **यथोक्तमिति** । ऐश्वरं यौगिकं तथा अयोगिकं चेति तथा सर्वमजात्मकं मतमिति । **प्राकरणिकत्वादिति** । प्रत्यक्षत्वस्य प्राकरणिकत्वादित्यर्थः । **अक्षलिङ्गक इति** । देवदत्तो रूपादिज्ञानवान् । चक्षुरादिमत्वादित्यक्षलिङ्गके अनुमान इत्यर्थः । चक्षुरादिमत्वज्ञानं चात्योपदेशादिना सिद्धमिति ज्ञेयम् । **अक्षज्ञानोद्भवत्वेनेति** । लिङ्गज्ञानस्यैव करणत्वादिति भावः । **यथोक्तमिति** । साङ्ख्ये-नेत्यर्थः । अस्य श्लोकस्योत्तरगतेन तदनुपलब्धिरित्यनेन सम्बन्धः । अभिभवः बलवत्सजातीयसम्बन्धकृत-सम्यग्ग्रहणम् । यथा सौरालोकेन प्रतिपदीयस्य समानाभिघातस्तु बलवत्सजातीयस्य सम्बन्धेनाग्रहम् । यथा क्षीरेण तदन्तर्गतनीरस्येति विवेको द्रष्टव्यः ।

चषकः— **लिलक्षयिषुरिति** । समभिव्याहृतद्वितीया आधेयत्वार्थिका । तद्विशेषवृत्तिलक्षणप्रणयने-च्छावानित्यर्थः । **यथोक्तमिति** । ब्रह्मतर्क इति पूरणीयम् । **यथोक्तमिति** । साङ्ख्येनेत्यर्थः । **अभिभवा-दिति** । भेरीशब्दादिना वीणाशब्दादेरिव सौरालोकेन प्रदीपस्येव वा बलवत्सजातीयसम्पर्कजतिरस्कारादित्यर्थः । **समानाभिघातात्** नीरस्य क्षीरेणेव सजातीयमेलनात् । हेतुविभक्त्यन्ताष्टकं तदीयकारिकोत्तरदलघटकानुपलब्धि-पदेनान्वेतीत्यवसेयम् । **विशेषणादिति** । अक्षविशेषणादित्यर्थः ।

॥ इति प्रत्यक्षसामान्यलक्षणम् ॥

* * *

॥ अथ प्रत्यक्षसामान्यलक्षणार्थदर्शनम् ॥

११८ सु०— अत्र ज्ञानग्रहणं सुखादिव्यावृत्त्यर्थमिति केचित् । तदसत्, विषयसाक्षा-त्कारस्यैव सुखादिहेतुत्वात् । इन्द्रियार्थसन्निकर्षः (तु) तदर्थमभ्यर्थ्यते ।

नन्वेवं सति सर्वार्थसाक्षात्कारवतः परमेश्वरस्य सुखाद्युत्पादप्रसङ्ग इति चेत्, लीलाविग्रहग्रहणे तस्येन्द्रियार्थसन्निकर्षवतः कुतो न तत्प्रसङ्गः । अथ न तावन्मात्रं सुखादिकारणम्, किन्नाम धर्मादिकमपि, अतस्तदभावान्न तस्य सुखाद्युत्पाद इति चेत् । तुल्यम् । अत एव न योगिष्वपि प्रसङ्गः । तथा चाहुः, 'देहे शीतोष्णादिसम्बन्धाद्धि शीतोष्णाद्यनुभव आत्मनः ततश्च सुखदुःखे' इति । अत्र देहशब्देन तदाश्रितानीन्द्रिया-ण्युपलक्ष्यन्ते । तदयं लक्षणार्थः, निर्दोषार्थसन्निकृष्टनिर्दोषेन्द्रियोद्भवं ज्ञानं प्रत्यक्षमिति ।

परि०— तर्हि विषयेन्द्रियसम्प्रयोगो नापेक्षितः स्यादित्यत आह **इन्द्रियार्थेति** । तन्मात्रं सुखादिहेतुरिति भ्रान्तः शङ्कते **नन्विति** । **योगिष्विति** । तेषां प्रक्षीणकर्मत्वात् प्रारब्धकर्मसत्त्वेऽपि

तस्य नियतफलकत्वादिति भावः । **आहुरिति** । द्वितीये गीताभाष्ये भगवत्पादाः । विषयेन्द्रियसम्प्रयोगः साक्षात्कारे, स च सुखादौ हेतुरित्येतदाहुरित्यर्थः । उक्तार्थसंवादत्वायाह **अत्र देहेति** ।

यादु०— अत एवेति । योगिनामप्रारब्धकर्मक्षयत्वेन धर्माद्यभावादेवेत्यर्थः । 'विषयसाक्षात्कारस्यैव दुःखादिहेतुत्वम् । इन्द्रियार्थसन्निकर्षस्तु तदर्थमभ्यर्थ्यते' इत्यत्र भगवत्पादसम्मतिमाह **तथा चाहुरिति** । गीताभाष्य इति शेषः । नन्वत्र शीतोष्णादिविषयस्य देहसम्बन्ध एवानुभवकारणतयोच्यते नेन्द्रियसन्निकर्ष इत्यत आह **अत्र देहशब्देनेति** ।

वं०प०— ज्ञानग्रहणमिति । निर्दोषार्थसन्निकृष्टनिर्दोषेन्द्रियोद्भवं ज्ञानं प्रत्यक्षमिति हि लक्षणम् । अत्राक्षकार्यक्रियाव्युदासार्थं प्रकरणप्राप्तज्ञानपदग्रहणमित्युक्तम् । नरहरितीर्थास्तु सुखादेरपीन्द्रियार्थसन्निकर्षजन्यत्वेन तद्व्यावृत्त्यर्थं ज्ञानग्रहणमित्याहुरित्यर्थः । **हेतुत्वादिति** । अक्षसन्निकर्षजन्यत्वाभावादित्यर्थः । **तदथ** विषयसाक्षात्कारार्थम् । तार्किकः शङ्कते **नन्विति** । **एवं** विषयसाक्षात्कारस्यैव सुखादिहेतुत्वे । **लीलेति** । भवत्पक्षेऽपीति शेषः । नन्विन्द्रियाणां शरीरसंयुक्तत्वनियमादीश्वरस्याशरीरत्वात् कथमिन्द्रियार्थसन्निकर्ष उच्यत इत्यत आह **लीलेति** । **तदिति** । सुखाद्युत्पादेत्यर्थः । **तावन्मात्रम्** । इन्द्रियार्थसन्निकर्षमात्रम् । **तुल्यमिति** । विषयसाक्षात्कारस्यैव सुखादिहेतुत्वपक्षेऽपि न तावन्मात्रस्य हेतुत्वं किन्नाम धर्मादेरपि । तदभावान्नेश्वरस्य सुखादिकमिति सममित्यर्थः । ननु विषयसाक्षात्कारस्य सुखादिहेतुत्वे योगिनामपि तद्भावात् सुखादिकं स्यादिति केनचिदुक्तम् । तदिन्द्रियार्थसन्निकर्षस्यैव तद्धेतुत्वमिति पक्षेऽपि सममित्याह **अत एवेति** । इन्द्रियार्थसन्निकर्षजन्यविषयसाक्षात्कारस्यैव सुखादिहेतुत्वमित्यत्र मात्रास्पर्शा इत्येतद्व्याख्यानपरं गीताभाष्यं सम्मतितयोदाहरति **तथा चेति** । **शीतोष्णादीति** । तादृगर्थेत्यर्थः । **अनुभवः** शीतोष्णादिविषयसाक्षात्कार इत्यर्थः । **ततः** साक्षात्कारात् । नन्वत्र विषयसाक्षात्कारस्य देहार्थसन्निकर्षजन्यत्वमेव प्रतीयते न त्विन्द्रियार्थसन्निकर्षजन्यत्वमत आह **अत्रेति** । तेषां शरीरसंयुक्तत्वादिति भावः । उद्भवशब्द उत्पत्त्यभिव्यक्तिसाधारणः ।

कं०रा०— अत्रेति । निर्दोषार्थसन्निकृष्टनिर्दोषाक्षोद्भवं ज्ञानं प्रत्यक्षमित्यत्र ज्ञानग्रहणमिन्द्रियार्थसन्निकर्षजन्यसुखादिव्यावृत्त्यर्थमिति केचिदाहुरित्यर्थः । **एवं सतीति** । विषयसाक्षात्कारस्यैव सुखादिहेतुत्व इत्यर्थः । इन्द्रियार्थसन्निकर्षस्य सुखादिहेतुत्वपक्षेऽपि लीलाविग्रहग्रहणदशायामीश्वरस्येन्द्रियार्थसन्निकर्षवत्वेन सुखाद्युत्पादप्रसङ्गः समान इत्याह **लीलेति** । **तुल्यमिति** । विषयसाक्षात्कारस्य सुखादिहेतुत्वपक्षे ईश्वरस्य सुखाद्युत्पादकधर्माद्यभावान्न सुखाद्युत्पाद इति तुल्यमित्यर्थः । **अत एवेति** । धर्माद्यभावादेव सर्वार्थसाक्षात्कारवत्सुयोगिष्वपि न सुखाद्युत्पादप्रसङ्ग इत्यर्थः । विषयसाक्षात्कारस्यैव सुखादिहेतुत्वमित्यत्र सम्मतिमाह

तथा चेति । ननु विषयेन्द्रियसम्बन्धस्यैव विषयानुभवहेतुत्वात् कथं देहे शीतोष्णादिसम्बन्धाद्धि शीतोष्णाद्यनुभव इत्युक्तिरित्यत आह **अत्र देहशब्देनेति** । इत्येवार्थ इति एवशब्देनोद्भवशब्दोत्पत्तिव्यक्त्यन्यतरार्थत्वं व्यवच्छिद्यते ।

श्रीनिधि०— निर्दोषैरक्षैरुद्भवो यस्येति, प्रथमपक्षे उद्भवशब्द-उत्पत्ति-व्यक्त्यन्यतरार्थ इति नाव्याप्तिरिति भावेनाह **तदयमित्यादिना** ।

शे०वा०— **अत्रेति** । प्रत्यक्षलक्षण इत्यर्थः ॥ **सुखादिव्युदासार्थमिति** । इद्रियार्थसन्निकर्षात् सुखदुःखे अपि भवतः; अतस्तद्व्यावृत्त्यर्थं ज्ञानग्रहणमित्यर्थः । **केचिदिति** । न्यायवार्तिककारा इत्यर्थः ॥ **विषयसाक्षात्कारस्यैवेति** । सुषुप्त्यादौ सत्यपि विषयेन्द्रियसन्निकर्षे वैषयिकसुखानुत्पादात् । असत्यपि तस्मिन् कामिन्यादिविषयभ्रमरूपसाक्षात्कारमात्रेण कामुकस्य सुखदर्शनात् । अनन्यथासिद्धान्वयव्यतिरेकाभ्यां सुखादिकं प्रति विषयसाक्षात्कार एव हेतुर्नार्थेन्द्रियसन्निकर्षो व्यभिचारात् । तथा च तत्रातिप्रसङ्गाभावान्न तद्व्यावर्तकत्वं ज्ञानग्रहणस्य सम्भवतीति भावः । नन्वन्वयव्यतिरेकव्यभिचारेणेन्द्रियसन्निकर्षस्य सुखादिमात्रं प्रत्यहेतुत्वेऽपि यत्रेन्द्रियसन्निकर्षे सति सुखोत्पत्तिस्तत्राव्यभिचारादिन्द्रियसन्निकर्षस्यैव सुखादिहेतुत्वसम्भवात् तादृशसुखादिव्यवच्छेदकत्वं ज्ञानग्रहणस्य स्यादेवेत्यतो यत्रापीन्द्रियार्थसन्निकर्षोऽस्ति तत्रापि विषयसाक्षात्कारोऽस्त्येव । स एव च तत्र सुखदुःखादिहेतुः क्लृप्तसामर्थ्यात् । इन्द्रियसन्निकर्षस्य विषयसाक्षात्कारमात्रोपयोगित्वेनान्यथासिद्धत्वान्न सुखादिहेतुत्वमिति न तद्व्यावृत्त्यर्थत्वमपि ज्ञानग्रहणस्य सम्भवतीत्याशयवानाह **इन्द्रियेति** । विषयसाक्षात्कारस्य हेतुतायां न्यायवाचस्पतिनोक्तमतिप्रसङ्गमाशङ्कते **नन्वेवमिति** । इन्द्रियार्थसन्निकर्षस्य तद्धेतुत्वे तु शरीरेन्द्रियरहितत्वादीश्वरस्य सुखादिहेतुभूतेन्द्रियार्थसन्निकर्षरहितत्वान्न तत्प्रसङ्ग इति भावः । न ब्रूमो वयं विषयसाक्षात्कारमात्रं सुखादिहेतुरिति किन्नाम धर्मादिसहकृत एव साक्षात्कारः । तथा चेश्वरस्य तदभावान्न सुखाद्युत्पाद्यप्रसङ्ग इत्यभिप्रेत्य धर्मादेरपि कारणकोटौ निवेशं परमुखेनैव वाचयितुं गूढाभिसन्धिः प्रतिबन्दीमाह **लीलेति** । तथा चेन्द्रियार्थसन्निकर्षस्यापि तद्धेतुत्वं न स्यादिति सुखादिप्रसक्तेरेवाभावात् ज्ञानग्रहणमनर्थकमिति भावः । अविदिताशयः प्रतिबन्दीमोचनायातिप्रसङ्गपरिहारमाशङ्कते **अथेति** । सिद्धान्ती स्वाशयमुद्घाटयति **तुल्यमिति** । विषयसाक्षात्कारस्य सुखादिहेतुतायां तदुक्तमतिप्रसङ्गान्तरमप्युक्तातिदेशेन परिहरति **अत एवेति** । योगिनामप्रारब्धकर्मक्षयवत्त्वेन धर्माद्यभावात् तत्सहकृतविषयसाक्षात्काररूपतद्धेतुशून्यत्वादेवेत्यर्थः । विषयसाक्षात्कारस्यैव सुखादिहेतुत्वमिन्द्रियार्थसन्निकर्षस्तु सुखादिहेतुविषयसाक्षात्कारार्थ एवेत्यत्र भगवत्पादसम्मतिमाह **तथा चेति** । गीताभाष्ये मात्राः स्पर्शास्त्विति श्लोकव्याख्यावसर इति शेषः । नन्वनेन शीतोष्णादिविषयस्य देहसम्बन्ध एव विषयसाक्षात्कारहेतुतयोच्यते न त्विन्द्रियार्थसन्निकर्षोऽतः कथमस्योक्तार्थे सम्मतित्वेनोपन्यास इत्यत आह **अत्रेति** । श्रुतसङ्गृहीतप्रकरणप्राप्तमर्थमेकीकृत्य दर्शयति **तदिति** ।

वा०र०— सत्यपि विषयेन्द्रियेति । स्पार्शनादि इन्द्रियेत्यर्थः । **न्यायवाचस्पतिनोक्तमिति** । इत्यत्रेति शेषः । **योगिनामप्रारब्धकर्मक्षयवत्त्वेनेति** । अप्रारब्धकर्मणस्तु ज्ञानमात्रनाश्यत्वेन तस्य सुखदुःख-साक्षात्कारहेतुत्वात् इति शेषः । क्वचिदप्रारब्धकर्मक्षयवत्वेनेति पाठः । तत्र प्रारब्धस्य तु भोगेन क्षीणत्वादिति शेषः । उभयथापि धर्माधर्माभावः उक्तो भवति ।

स०व्र०— नन्वेवं सतीति चेदिति । सन्निकर्षस्यैव तद्धेतुत्वाङ्गीकारात् ईश्वरसाक्षात्कारस्य नित्यत्वेन सन्निकर्षापेक्षाभावात् न सुखदुःखाद्युत्पादसम्भव इति भावः । **तस्येति** । ईश्वरस्येत्यर्थः । **अत एवेति** । धर्मादिसहकृतसाक्षात्काराभावादेवेत्यर्थः । ननु इन्द्रियार्थसन्निकर्षस्तु विषयसाक्षात्कारार्थमभ्यर्थ्यत इत्ययुक्तम् । देहे शीतोष्णादिसम्बन्धस्यैव तद्धेतुत्वस्य अस्मिन्वाक्ये उक्तत्वादित्यत आह **अत्र देहशब्देनेति** । तदाश्रितानीत्यनेन शक्यसम्बन्धः प्रदर्शितः ।

विठ्ठल०— अत्र ज्ञानग्रहणमिति । निर्दोषाक्षोद्भवं ज्ञानमिति लक्षणे ज्ञानग्रहणमित्यर्थः । सुखादीनामिन्द्रिजन्यत्वाभावे विषयसाक्षात्कारमात्रजन्यत्वविषयेन्द्रियसम्प्रयोगो नापेक्ष्यः स्यादित्यत आह **इन्द्रियार्थेति** । ननु विषयसाक्षात्कारस्यैव सुखादिहेतुत्वमिति वक्तुं न शक्यते । तथा सति निर्गुणस्येश्वरस्यापि सुखादिहेतुः स्यादिति शङ्कते **नन्विति** । तद्रीत्यैव प्रतिबन्द्या समाधत्ते **लीलेति** । **अत एवेति** । योगिनामप्रारब्धक्षयवत्वेन धर्माद्यभावादेवेत्यर्थः । विषयसाक्षात्कारस्यैव सुखादिहेतुत्वमित्यत्र गीताभाष्य-सम्मतिमाह **तथा चाहुरिति** । नन्वत्र शीतोष्णादिविषयस्य देहसम्बन्ध एवानुभवकारणतयोच्यते, नेन्द्रिय-सन्निकर्ष इत्यत आह **देहशब्देनेति** ।

चषकः— न योगिष्विति । तेषां प्रक्षीणकर्मत्वात् । प्रारब्धकर्मसत्त्वेऽपि नियतफलकत्वादिति भावः । विषयेन्द्रियसन्निकर्षाधीनसाक्षात्कार एव सुखादिहेतुर्न तु तादृशसन्निकर्ष इत्यत्र गीताभाष्यं प्रमाणयति **तथा चाहुरिति** ।

॥ इति प्रत्यक्षसामान्यलक्षणार्थवर्णनम् ॥

* * *

॥ अथ प्रकारान्तरैः प्रत्यक्षसामान्यलक्षणार्थवर्णनम् ॥

११९ **सु०— यद्वा निर्दोषार्थेन्द्रियसन्निकर्षजं ज्ञानं प्रत्यक्षमित्येवार्थः, जन्यप्रत्यक्षविषयमेव (वा त) एतद्व्याख्यातम्(नम्) इति नोक्तदोषः । अनुगतलक्षणसिद्ध्यर्थं तु द्वितीयं पक्षं परिगृह्णीमः, निर्दोषं यथार्थमक्षोद्भवमिति । अक्षोद्भवशब्देन (च) साक्षात्कारो लक्ष्यत इति**

न कश्चिद्दोषः । साक्षात्कारत्वं च ज्ञानगत एव विशेषो न करणोपाधिकः । तदनेन केवलं प्रत्यक्षं लक्षितम् ।

परि०— 'अदुष्टमिन्द्रियं त्वक्षमि'ति ब्रह्मतर्कानुरोधेन धर्मिप्राधान्यविवक्षया लक्षणनिष्कर्षं कृत्वा निर्दोषार्थेन्द्रियसन्निकर्षः प्रत्यक्षमिति प्रमाणलक्षणोक्त्यनुरोधेन धर्मप्राधान्यविवक्षयाऽर्थपदं सन्निकर्षपदं चाध्याहृत्य लक्षणनिष्कर्षमाह **यद्वेति** । यद्वा प्रागुद्भवशब्दस्योत्पत्तिव्यक्त्युभयार्थत्वं उपेत्य जन्याजन्यप्रत्यक्षसाधारण्यमुक्तम् । इदानीमुत्पत्तिमात्रार्थत्वं धर्मप्राधान्यं चोपेत्याह **यद्वेति** । अत्र निर्दोषपदमर्थेन्द्रिययोर्विशेषणं ध्येयम् । न तु व्यक्त्यर्थत्वमप्युद्भवशब्दस्योपेयमित्येवकारार्थः । **नोक्तदोष इति** । ईशप्रत्यक्षादौ नाव्याप्तिदोष इत्यर्थः । एवमियता ग्रन्थेन निर्दोषैरक्षैरुद्भवो यस्येति पक्षं द्वेधोपपाद्य निर्दोषं च तदक्षोद्भवं चेति पक्षमुपपादयितुं तत्र गुणातिशयं वदन्नाह **अनुगतेति** । ईशानीशसर्वप्रत्यक्षानुगतेत्यर्थः । स पक्षः क इत्यतोऽनुवदति **निर्दोषमिति** । तस्यार्थो **यथार्थमिति** । नन्वस्मिन्नपि पक्षे समासानुपपत्त्यादिदोष उक्त इत्यत आह **अक्षोद्भवशब्देन चेति** । नन्विन्द्रियत्वेनेन्द्रियजन्यत्वादिरूपं चेत्साक्षात्कारत्वं तदा ईशप्रत्यक्षेऽव्याप्तिरेवेत्यत आह **साक्षात्कारत्वं चेति** ।

गु०दी०— समासानुपपत्तिस्तु 'विशेषणं विशेष्येण सम्बध्यत' इत्यत्र बहुलग्रहणाद्वैकल्पिक इति भावेनाह **द्वितीयं पक्षम्** इति ।

यादु०— आद्यपक्ष एवोद्भवशब्दस्योत्पत्त्यर्थमेवाङ्गीकृत्य समाधानमाह **यद्वेति** । नन्वत्रापीश्वरप्रत्यक्षस्याक्षोद्भवत्वाभावेनाव्याप्तिः अक्षोद्भवक्रियायामतिव्याप्तिः द्वयोरपि विशेषणत्वेन समासानुपपत्तिश्चेति दोषा उक्ता एवेत्यत आह **अक्षोद्भवशब्देन चेति** । तथा चेश्वरप्रत्यक्षे साक्षात्कारत्वसत्त्वान्नाव्याप्तिः । अक्षक्रियायां तदभावान्नातिव्याप्तिः । साक्षात्कारस्य विशेष्यत्वान्न समासानुपपत्तिरपीति भावः । अत एवाह **न कश्चिद्दोष इति** । ननु साक्षात्कारत्वं नामाक्षोद्भवत्वमेव वाच्यमिति पुनरीश्वरप्रत्यक्षेऽव्याप्तिरित्यत आह **साक्षात्कारत्वं चेति** । **विशेषो** जातिरूपः ।

वं०प०— अनुगतेत्यपेक्षया पूर्वं जन्याजन्येति शेषः । **द्वितीयं** निर्दोषं च तदक्षोद्भवं चेति द्वितीयं पक्षम् । निर्दोषेत्यस्य **यथार्थमिति** व्याख्यानम् । ननु निर्दोषत्वे सत्यक्षोद्भवत्वं नानुगतम् । ईशप्रत्यक्षेऽक्षोद्भवत्वाभावेनाव्याप्तेः, अक्षजन्यक्रियायामतिव्याप्तेः, द्वयोरपि विशेषणत्वेन समासानुपपत्तेश्चेत्यत आह **अक्षोद्भवशब्देनेति** । ततश्चेशप्रत्यक्षेऽपि साक्षात्कारत्वरूपाक्षोद्भवत्वस्य सत्त्वान्नाव्याप्तिः । अक्षोद्भवत्वेऽपि

क्रियायाः साक्षात्कारत्वाभावेन नातिव्याप्तिः । साक्षात्काररूपे विशेष्ये निर्दोषत्वस्य विशेषणत्वेनोभयोर्विशेषणत्वाभावात् विशेषणविशेष्ययोश्च समासविधानान्न समासानुपपत्तिश्चेति ध्येयम् । अत एव न कश्चिद्दोष इत्युक्तमित्यवधेयम् ।

कं०रा०— ननूद्भवशब्दस्योत्पत्तिमात्रार्थत्वे ईश्वरादिप्रत्यक्षे व्याप्तिदोष उक्त इत्यत आह **जन्यप्रत्यक्षेति** । निर्दोषार्थेन्द्रियसन्निकर्षजं ज्ञानं प्रत्यक्षमित्येतज्जन्यप्रत्यक्षविषयमेव व्याख्यायते तेनोक्तदोष इत्यर्थः । **अनुगतेति** । जन्याजन्यानुगतलक्षणसिद्ध्यर्थं निर्दोषं यथार्थमक्षोद्भवमिति द्वितीयं परिगृह्णीम इत्यर्थः । ननु निर्दोषं च तत् अक्षोद्भवं चेति द्वितीयपक्षपरिग्रहेऽपि न लक्षणस्य जन्याजन्यानुगतत्वमजन्यप्रत्यक्षेऽक्षोद्भवत्वाभावादित्यत आह **अक्षोद्भवशब्देनेति** । अक्षोद्भवशब्देन साक्षात्कारत्वरूपधर्मो लक्ष्यते । स चाजन्यप्रत्यक्षेऽप्यस्तीति न कश्चिद्दोष इति भावः । ननु साक्षात्कारत्वस्येन्द्रियत्वेनेन्द्रियजन्यत्वरूपतया कारणोपाधिकत्वान्न तस्याजन्यप्रत्यक्षानुगतिरस्त्येवेति भावः ।

श्रीनिधि०— नन्विदमयुक्तम् । सकृत् श्रुतस्य शब्दस्यार्थद्वयप्रत्यायकत्वाव्युत्पत्तेरित्यत आह **यद्वेति** । **न दोष इति** । अव्याप्तिदोषो नेत्यर्थः । तर्ह्यनुगतलक्षणमनुक्तं स्यात् तथा चानुगतव्यवहारासिद्धिरित्यत आह **अनुगतेति** । **द्वितीयं पोषं** च तदक्षोद्भवत्वं चेति द्वितीयम् । तथाप्यव्याप्तिर्न परिहृता ईश्वरज्ञानादेरक्षोद्भवत्वाभावात् । समासानुपपत्तिश्चेत्यत आह **अक्षोद्भवशब्देनेति** । **न कश्चिदिति** । उक्तदोषद्वयमध्ये अन्यतरोऽपि नेत्यर्थः । नन्वेवमप्यव्याप्तिः इन्द्रियजन्यज्ञानत्वं साक्षात्कारत्वमिति तल्लक्षणादित्यत आह **साक्षात्कारत्वं चेति** ।

शे०वा०— अस्मिन्पक्षे उद्भवशब्दस्योत्पत्त्यभिव्यक्त्यन्यतरार्थत्वकल्पनाक्लेशं मन्वान उद्भवशब्दस्य उत्पत्त्यर्थत्वमेवाश्रित्य समाधानमाह **यद्वेति** । सन्निकर्षध्वंसेऽतिव्याप्तिपरिहारार्थं ज्ञानग्रहणमित्यवधेयम् । ननु ईश्वरादिप्रत्यक्षादावव्याप्तितादवस्थ्यमित्यतस्तस्यालक्ष्यत्वान्नाव्याप्तिरित्यभिप्रेत्य लक्ष्यतावच्छेदकमाह **जन्येति** । **अनुगतेति** । जन्याजन्यप्रत्यक्षानुगतेत्यर्थः ॥ **द्वितीयमिति** । निर्दोषं च तदक्षोद्भवं चेति द्वितीयमित्यर्थः । निर्दोषपदार्थकथनपूर्वकं परिगृहीतं द्वितीयं पक्षमेव दर्शयति **निर्दोषमिति** । नन्वेवं द्वयोरपि विशेषणत्वात् समासानुपपत्तिः । ईश्वरादिप्रत्यक्षस्य नित्यत्वेनाक्षोद्भवत्वाभावात् तत्राव्याप्तिरक्षकार्यक्रियादावतिव्याप्तिश्चेत्युक्तमित्यत आह **अक्षोद्भवशब्देनेति** । तथा चेश्वरादिप्रत्यक्षस्यापि यथार्थसाक्षात्कारत्वान्न तत्राव्याप्तिरक्षकार्यक्रियादेश्चासाक्षात्कारत्वान्नातिव्याप्तिः । निर्दोषत्वस्य साक्षात्कारविशेषणत्वेनोभयोरपि विशेषणत्वाभावाद्विशेषणविशेष्यभावापन्नयोरनयोः समाससम्भवान्न तदनुपपत्तिरपीति भावः । अत एवोक्तं **न कश्चिदिति** । ननु साक्षात्कारत्वस्याक्षोद्भवत्वरूपत्वादीश्वरादिप्रत्यक्षाव्याप्तितादवस्थ्यमित्यत आह **साक्षात्कारत्वं चेति** । **विशेषो** जातिविशेष इत्यर्थः । **नेति** । अक्षोद्भवत्वं साक्षात्कारत्वमित्येवमक्षरूपकरणोपाधिको नेत्यर्थः ।

वा०र०— इन्द्रियकार्यक्रियादिव्यावृत्तिः सन्निकर्षविवक्षयैव जातेति ज्ञानपदवैयर्थ्यं इत्यत आह **सन्निकर्षध्वंस इति । तथा च धर्मितदितिकर्तव्यतेति** पद्धत्याद्यनुसारिवाक्ये समुदायस्येत्यतःपरं चशब्दोऽधिकः । समुदायस्तु द्वयोरपि व्यवह्रीयमाणो वाक् त्वचं इत्यादि स्ववाक्त्वचोः समाहारः इत्यादौ दृष्ट इति प्रकृतेऽपि द्वयोः समुदाय इति व्यवहारोपपत्तिरिति प्रागुक्तप्रायम् ।

स०व्रं०— यद्वेति । अत्र सन्निकर्षध्वंसे अतिव्याप्तिवारणाय ज्ञानग्रहणम् । ननु पूर्वलक्षणे उद्भवशब्दस्य उत्पत्त्यभिव्यक्तिसाधारणत्वेन ईश्वरादिप्रत्यक्षे अव्याप्तिपरिहारेऽपि द्वितीयलक्षणे जन्यशब्दस्य उत्पत्तिमात्रार्थकत्वेन ईश्वरप्रत्यक्षे निर्दोषार्थेन्द्रियसन्निकर्षजत्वाभावेनाव्याप्तिरित्यत आह **जन्यप्रत्यक्षविषयमिति । तत्** द्वितीयलक्षणमित्यर्थः । ननु नित्यानित्यप्रत्यक्षसाधारणलक्षणाभाव एव अस्मिन्पक्षे दोष इत्यत आह **अनुगतलक्षणसिद्ध्यर्थमिति । द्वितीयमिति** । निर्दोषं च तत् अक्षोद्भवं चेति द्वितीयमित्यर्थः । निर्दोषमित्यस्यैव व्याख्यानं **यथार्थमिति** । ननु निर्दोषत्वे सति अक्षोद्भवत्वं नानुगतम् । ईशप्रत्यक्षे अक्षोद्भवत्वाभावेनाव्याप्तेः । अक्षोद्भवक्रियायामतिव्याप्तेश्च । द्वयोरपि विशेषणत्वेन समासानुपपत्तेश्चेत्यत आह **अक्षोद्भवशब्देनेति** । तथा च ईशादिप्रत्यक्षे अक्षोद्भवत्वाभावेऽपि साक्षात्कारत्वरूपस्य तस्य सत्त्वान्नाव्याप्तिः । क्रियाया अक्षोद्भवत्वेऽपि साक्षात्कारत्वाभावेन नातिव्याप्तिः । निर्दोषत्वस्य साक्षात्कारविशेषणत्वेन उभयोरपि विशेषणत्वाभावेन विशेषणविशेष्ययोश्च समासविधानान्न समासानुपपत्तिरित्यर्थः । अत एव न कश्चिद्दोष इत्युक्तमिति भावः । अत्र अक्षोद्भवशब्दस्य अनित्यप्रत्यक्षमात्रसाधारणत्वात् विशेष्यवाचकपदेन सामान्यं प्रत्यक्षं लक्ष्यत इति भावः ।

न च लक्षणायाः पदधर्मत्वात् अक्षोद्भवमित्यस्य तु वाक्यत्वात् कथं लक्षणेति वाच्यम् । ऐकपद्यस्य ऐकस्वर्ग्यस्य च समासं प्रति प्रयोजकत्वात् पदत्वस्यापि सत्त्वान्न कश्चिद्दोषः । ननु च साक्षात्कारत्वस्य अक्षोद्भवत्वरूपत्वाभावात् पुनरीश्वरादिज्ञाने अव्याप्तिदोषप्रसङ्ग इत्यत आह **साक्षात्कारत्वं चेति । न करणोपाधिकः** । अक्षोद्भवत्वं साक्षात्कारत्वम् इत्येव, अक्षरूपकरणोपाधिको नेत्यर्थः ।

विठ्ठल०— प्रागुद्भवशब्दस्योत्पत्तिव्यक्त्युभयार्थतामुपेत्य जन्याजन्यप्रत्यक्षसाधारणमुक्तम् **अत एवाक्षोद्भवमिति** । साधारणपदप्रयोगः इदानीमुत्पत्तिमात्रार्थमुपेत्याह **यद्वेति** । अत्र निर्दोषपदं अर्थेन्द्रिययोर्विशेषणस्येयं न तु व्यक्त्यर्थत्वमुद्भवशब्दस्योपेयमित्येवार्थः । **न दोष इति** । ईशप्रत्यक्षादौ नातिव्याप्तिरित्यर्थः । इयता प्रबन्धेन निर्दोषैरुद्भवो यस्येति पक्षं द्वेधोपपाद्य निर्दोषं च तदक्षोद्भवं चेति पक्षमुपपादयितुं तत्र गुणातिशयं वदन्नाह **अनुगतेति** । ईशानीशसर्वप्रत्यक्षानुगतेत्यर्थः । नन्वत्रापीश्वरप्रत्यक्षस्याक्षोद्भवत्वाभावेन अव्याप्तिः अक्षोद्भवविक्रियायामतिव्याप्तिः द्वयोरपि विशेषणत्वेन समासानुपपत्तिश्चेत्येते दोषा उक्ता एवेत्यत आह **अक्षोद्भवशब्देनेति** । तथा चेश्वरप्रत्यक्षे साक्षात्कारस्य सत्त्वादिक्रियायां तदभावात् साक्षात्कारस्य

विशेष्यत्वान्नोक्तदोषा इति भावः । तदनेन यथार्थत्वे सति साक्षात्काररूपं ज्ञापकं प्रत्यक्षमित्युक्तम् । ननु साक्षात्कारित्वं नाम अक्षोद्भवत्वमेवेति पुनरीशप्रत्यक्षेऽतिव्याप्तिरित्यत आह **साक्षात्कारत्वं चेति** ।

१२० सु०— अत्रैव यतस्तदिति पदद्वयाध्याहारेण यथार्थापरोक्षज्ञानसाधनमित्यनुप्रमाणप्रत्यक्षलक्षणमपि व्याख्येयम् । तच्च विवक्षाभेदेन निर्दोषार्थेन्द्रियसन्निकर्षो वा निर्दोषार्थसन्निकृष्टमदुष्टमिन्द्रियं वेति ।

ननु 'अदुष्टमिन्द्रियं त्वक्षमि'ति वचनादक्षशब्द एवादुष्टतामाचष्टे, तत्किमर्थं निर्दोषेत्यक्षविशेषणम् । मैवम्, इन्द्रियं त्वक्षं तच्चादुष्टमिह विवक्षितमिति तद्व्याख्यानात् ।

अत्रैवेति । यथार्थसाक्षात्कार इति विवक्षिते लक्षणवाक्यार्थ इत्यर्थः । **यत इति** । यतो व्यज्यते यत उत्पद्यते चेत्यर्थः । साधनपदेनापि व्यञ्जकमुत्पादकं च । व्यञ्जकत्वं च भूत्वाभावकत्वरूपो विशेषो भगवदिन्द्रिये ध्येयः । **विवक्षेति** । प्रागुक्तदिशा धर्मप्राधान्यधर्मिप्राधान्यविवक्षाभेदेनेत्यर्थः । **इति वचनादिति** । तत्त्वनिर्णयोक्तब्रह्मतर्कवचनादित्यर्थः ।

यादु०— अपरोक्षज्ञानसाधनमित्यत्र साधनशब्देनाभिव्यञ्जकमिति विवक्षितमिति नेश्वरादिस्वरूपेन्द्रियेऽव्याप्तिः । **विवक्षाभेदेनेति** । अवान्तरव्यापारप्राधान्यविवक्षायां सन्निकर्षः, करणधर्मिप्राधान्यविवक्षायां त्विन्द्रियमेवेति प्राधान्यविवक्षाभेदेनेत्यर्थः ।

वं०प०— यत इति । निर्दोषाक्षोद्भवं निर्दोषसाक्षात्कारो यत उत्पद्यते तदित्यर्थः ।

कं०रा०— तच्चेति । यथार्थापरोक्षज्ञानसाधनं च व्यापकप्राधान्यविवक्षायां निर्दोषेन्द्रियसन्निकर्षः धर्मिप्राधान्यविवक्षायां तु निर्दोषार्थसन्निकृष्टमिन्द्रियमिति भावः ।

शे०वा०—व्याख्येयमिति । ततश्च न भाष्येऽनुप्रमाणप्रत्यक्षलक्षणानुक्त्या न्यूनतेति भावः । अपरोक्षज्ञानसाधनमित्यत्र साधनशब्देनाभिव्यञ्जकस्यापि सङ्ग्रहान्नेश्वरादिस्वरूपेन्द्रियेऽव्याप्तिरिति ध्येयम् । ननु च यस्मिन्सति साक्षात्कारो भवत्येव तदेव साक्षात्कारायोगव्यवच्छिन्नमिह साधनमभिमतम् । सतोरपि कर्तृकर्मणोरित्यादिमानलक्षणटीकानुसारात् । तथा च धर्मितदितिकर्तव्यतासमुदायस्यैव च तादृशत्वात् प्रत्यक्षत्वमिति, सर्वत्रोक्तसमुदायः प्रत्यक्षमित्येकाकारोक्त्या भवितव्यम् । तत्कथं प्रमाणलक्षणे 'निर्दोषेन्द्रियसन्निकर्षः प्रत्यक्षमि'ति, ब्रह्मतर्कादिषु च 'विषयान्प्रति स्थितं ह्यक्षं प्रत्यक्षमि'ति विचित्रोक्तिरित्यतः इन्द्रियतदितिकर्तव्यताभूतार्थसन्निकर्षोभयात्मके प्रत्यक्षरूपे करणे इन्द्रियस्य धर्मित्वेन तत्सन्निकर्षस्य चेतिकर्तव्यतात्वेन विवक्षितत्वादितिकर्तव्यताप्राधान्यविवक्षयेन्द्रियार्थसन्निकर्षः प्रत्यक्षमिति सन्निकर्षस्य करणधर्मि-

प्राधान्यविवक्षया च ब्रह्मतर्कादिषु सन्निकृष्टमिन्द्रियमितीन्द्रियस्य च प्रत्यक्षत्वोक्तिरुपपन्नेति भावेनाह **तच्च विवक्षाभेदेनेति** । **तत्किमर्थमिति** । यद्यपि निर्दोषं च तदक्षोद्भवं चेति व्याख्याने निर्दोषत्वस्याक्षविशेषणत्वं नास्तीति न तदानर्थक्यशङ्कावकाशः । तथाऽपि निर्दोषैरक्षैरुद्भवो यस्येत्याद्यपक्षमाश्रित्य शङ्केयमिति ध्येयम् । केचित्त्वक्षविशेषणमित्युपलक्षणम् । अक्षोद्भवविशेषणं चेत्यपि द्रष्टव्यमित्याश्रित्याक्षोद्भवशब्देनैव साक्षात्कारस्येव यथार्थसाक्षात्कारस्यैवोपलक्षणसम्भवादक्षोद्भवशब्देनैव यथार्थसाक्षात्कारलाभात् तदर्थकनिर्दोषपदानर्थक्यमिति भावेनेयमाशङ्केत्यभिप्राय इत्याहुः ।

स०व्र०— विवक्षाभेदेनेति । करणधर्मिणः इन्द्रियस्य प्राधान्यविवक्षया द्वितीयलक्षणम् । करण-सन्निकर्षस्य प्राधान्यविवक्षया प्रथमलक्षणमित्यन्वयः । **तत्किमर्थमिति** । न च निर्दोषत्वे सति साक्षात्कारत्वमिति द्वितीयपक्षे निर्दोषत्वस्याक्षविशेषणत्वाभावान्न वैयर्थ्यमिति वाच्यम् । तत्रापि अक्षोद्भवशब्देनैव निर्दोषसाक्षात्कारस्यैव लक्षणसम्भवात् किं निर्दोषग्रहणेनेति भावः ।

॥ इति प्रकारान्तरैः प्रत्यक्षसामान्यलक्षणार्थदर्शनम् ॥

* * *

॥ अथ लक्ष्यलक्षणयोरभेदशङ्कानिरासः ॥

१२१ सु०— नन्वेतल्लक्षणं प्रतिगतमक्षं प्रत्यक्षमित्येवं शब्दनिर्वचनादेव प्रतीयमानं लक्ष्यात्प्रत्यक्षान्न भिद्यते । न चैकस्यैव लक्ष्यलक्षणभावः सम्भवति, ज्ञात(त्व)ाज्ञातत्वा-सम्भवादिति चेन्न; अत्र प्रत्यक्षपदवाच्यतायाः साध्यत्वेन विवक्षितत्वादित्याशयेनोक्तम् इति गीयत इति ।

परि०— 'विषयान्प्रति स्थितं ह्यक्षं प्रत्यक्षमि'ति तत्त्वनिर्णयोक्तं हृदि कृत्वा आह **नन्वेतदित्यादिना** । **प्रतिगतमिति** । निर्दोषस्वस्वविषयान्प्रति गतं तैः सन्निकृष्टमित्यर्थः । एतेन 'कुगतिप्रादय' इति विहितप्रादिसमासोऽयं न 'त्वव्ययं विभक्ती'त्यादिनोक्तोऽक्षं प्रति प्रत्यक्षमि-त्यव्ययीभाव इति दर्शितम् । तथा च 'प्रत्यक्षः कस्यचिद्धर्म' इत्यादिनिर्देशोपपत्तिरिति भावः । **ज्ञातत्वेति** । लक्षणस्य निर्धारितत्वं लक्ष्यस्य च स्वेतरसर्वविविक्तत्वेनानिर्धारितत्वमावश्यकम् । तच्च विरुद्धमिति भावः ।

यादु०— ज्ञाताज्ञातत्वेति । लक्षणे ज्ञातत्वं लक्ष्ये चेतरव्यावृत्तत्वादिनाऽज्ञातत्वं प्रसिद्धं, तदुभयं च नैकस्मिन्युज्यत इति भावः ।

वं०प०— एतल्लक्षणम् । अर्थसन्निकृष्टत्वरूपम् ।

कं०रा०— लक्ष्यादिति । प्रकृतलक्षणेन ज्ञापनीयादित्यर्थः । **प्रत्यक्षपदवाच्यताया इति** । तस्याश्च निर्दोषाक्षोद्भवत्वरूपलक्षणापेक्षया भिन्नत्वात् तेन ज्ञापनीयत्वं सम्भवतीति भावः ।

शे०वा०— मूले 'इति गीयत' इत्यस्य लक्षणस्य व्यवहारकारणत्ववर्णनमनर्थकमित्यतो लक्ष्यानतिरिक्तलक्षणस्य व्यवहारमात्रकारणत्वज्ञापनार्थत्वात् तस्य न तदिति भावेन तन्निवर्त्यां शङ्कामुत्थापयति **नन्वेतदिति** । **प्रतिगतमिति** । निर्दोषान्विषयान्प्रति गतं तैः सन्निकृष्टमिन्द्रियमित्यर्थः । समाससमर्थनप्रकारश्चोत्तरत्राकर एव स्पष्टः । एकस्य लक्ष्यलक्षणभावानुपपत्तिमेव प्रथयति **ज्ञातेति** । ज्ञातेन ह्यज्ञातं लक्षणीयम् । न च तदेव तदेव ज्ञातमज्ञातं चेति युक्तमिति भावः ।

वा०र०— विषयान् प्रति स्थितं इत्युपासनापादीयानुव्याख्यानव्याख्यानमूलानुसारेण व्याचष्टे **निर्दोषान्विषयानिति** । **उत्तरत्रेति** । विद्यैवेत्यधिकरणेति शेषः । याथार्थ्यमेव प्रामाण्यं इत्यनुव्याख्यानमूलगत अन्वर्थसंज्ञापनं प्रयोजनमिति वाक्यसम्बन्धिटीकायां अक्षं प्रति स्थितमिति विगृहीतम् । युक्तं चैतत् । अक्षोद्भवस्याक्षार्थतया स्वीकारात् तदनुसारेणैव तत्तद्ग्रन्थस्य नेयत्वात् । अधिकं उत्तराधिकरणे एव ज्ञेयम् । बाधकशङ्काकलङ्क इति पाठः । **निर्दोषत्वनिश्चयबलवत्प्रमाणविरोधान्यतरेति** । यद्यपि निर्दोषत्वं निश्चयलयवत् प्रमाणविरोधाभावयोः समनियतत्वमिति एकोक्त्यैवालं तथापि अविशेषात् एकमात्रग्रहणानुपपत्तेः अन्यतरपर्यन्तधावनमिति ध्येयम् । सत्यपि साक्षिणि निर्दोषत्वनिश्चयेति पाठः । निर्दोषत्वादीत्यादिपदं लेखकागतम् ।

स०व्र०— पूर्वोक्तलक्ष्यानतिरिक्तलक्षणस्य व्यवहारकारणत्वमजानानः लक्षणस्य लक्ष्यस्वरूपप्रतिपत्तिकारणत्वं मन्वानः शङ्कते **नन्विति** ।

॥ इति लक्ष्यलक्षणयोरभेदाशङ्कानिरासः ॥

* * *

॥ अथ साक्षिसिद्धात् ज्ञानयाथार्थ्यात् इन्द्रियाणां निर्दोषता ज्ञेया ॥

१२२ **सु०—** ननु निर्दोषतेन्द्रियाणां कुतोऽवगन्तव्या । **ज्ञानयाथार्थ्यादिति** चेत्, तदपि किं करण(गतया)निर्दोषतया ज्ञातव्यं, किं वा विरुद्धप्रमाणाभावात् । नाद्यः, परस्पराश्रयतापत्तेः । न द्वितीयः, असञ्जातविरोधिविभ्रमेऽप्यापत्तेः । **मैवम्** । **ज्ञानयाथार्थ्यस्य साक्षिसिद्धत्वाङ्गीकारात्** । परीक्षापेक्षायां तु प्रबलविरोध्य(धा)भावः साचिव्यमाचरति,

यथोक्तम् 'बलवत्प्रमाणतश्चैव ज्ञेया दोषा न चान्यथे'ति । असञ्जातविरोधी तु विभ्रम एवेति कुतः । देशकालपुरुषान्तरसम्बन्धिविपरीतप्रमावशादिति चेत्, कथं तर्ह्यसञ्जात-विरोधित्वम् । एवं तर्हि सर्वथा विपरीतप्रमाऽभावोऽङ्गीकृतः स्यात् । अद्धा । सोऽपि तैस्तैः परीक्षाविशेषैर्निश्चीयते । निर्मूलं तु न शङ्क्यते, अन्यथा सर्वत्रानाश्वासेनाभि-मतमपि न सिद्ध्येदिति ।

परि०— ज्ञातत्वेत्यादिवाक्येन ज्ञानत्वं लक्षणस्योक्तम् । अत्रोक्तलक्षणज्ञानं च करण-निर्दोषताज्ञानाधीनम् । तज्ज्ञानं च दुःशकमिति भावेनाशङ्क्य निराह **नन्वित्यादिना** । **आपत्ते-रिति** । व्यभिचारादित्यर्थः । **साक्षिसिद्धत्वेति** । साक्षी च स्वप्रकाशः स्वप्रामाण्यग्राहक इति नानवस्थादोषोऽपीति भावः । एवं तर्हि विरोध्यभावः क्वापि नापेक्ष्यः स्यादित्यत आह **परीक्षा-ऽपेक्षायां त्विति** । यद्वा यत्र दोषशङ्कया याथार्थ्यग्रहः प्रतिबद्ध्यते तत्र निर्दोषताज्ञानाधीना याथार्थ्यधीः अतोऽन्योन्याश्रय इत्यत आह **परीक्षेति** । यत्र ज्ञाने दुष्टेन्द्रियजन्यत्वशङ्कया याथार्थ्यग्रहणं प्रतिबध्यते तत्र प्रतिबन्धकाभावनिश्चायकप्रमाणापेक्षारूपपरीक्षापेक्षायां विरोध्यभावः प्रतिबन्धकाभावनिश्चयेन सहायतां साक्षिणो याथार्थ्यग्रहणे आचरतीत्यर्थः । उक्तं हि 'बुद्धिदोष-निरासमात्रकारणत्वाद्युक्तीनामि'ति । **यथोक्तमिति** । तत्त्वनिर्णये । दोषाणां प्रबलप्रमाणैकाधीन-निश्चयत्वे तदभावोऽपि तदभावेन ज्ञेय इति सिद्ध्यतीति भावः । प्रागुक्तं व्यभिचारं निराह **असञ्जातेति** । **अद्धेति** । सत्यमित्यर्थः । 'अद्धा प्रत्यक्षसत्ययोरि'त्यभिधानात् । ननु तन्निश्चयो याथार्थ्यनिश्चयाधीनश्चेदन्योन्याश्रय एवेत्यत आह **सोऽपीति** । **परीक्षेति** । तन्निश्चायकप्रमाण-विशेषानुसन्धानैरित्यर्थः । **अभिमतमपीति** । विश्वमिथ्यात्वाद्यपीत्यर्थः ।

यादु०— अस्य लक्षणस्य खण्डनकारेणोक्तं दुरवधारणत्वरूपं दोषमाशङ्क्य परिहरति **ननु निर्दोष-तेत्यादिना** । **साक्षिसिद्धत्वादिति** । तथा च नोक्तान्योन्याश्रय इति भावः । ननु यत्राभ्यासदशापन्नज्ञाने करणदोषशङ्काऽभावस्तत्रैवमस्त्वन्योन्याश्रयपरिहारः यत्र त्वनभ्यासदशापन्नज्ञाने करणदोषशङ्का तत्र याथार्थ्यं न केवलेन साक्षिणा धारयितुं शक्यं, किन्तु निर्दोषताऽध्यवसायसहकृतेनैव । निर्दोषताऽध्यवसायश्च याथार्थ्य-निश्चयाधीन इति तत्र पुनरन्योन्याश्रय इत्यत आह **परीक्षापेक्षायां त्विति** । करणदोषाभावनिश्चायका-पेक्षायामित्यर्थः । **साचिव्यमाचरति** साक्षिणा निर्दोषताग्रहण इति शेषः । तथा च यत्र करणदोषताशङ्का तत्र साक्षी बाधाभावसहकृतः स्वयमेव करणदोषभावमप्यवधारयति । न तु तदवधारणं याथार्थ्यनिश्चयाधीनम् । अतस्तत्रापि नान्योन्याश्रयशङ्केति भावः । यथोक्तम् 'दोषाभावे प्रमाणत्वं दोषाभावस्य साक्षिणा । निश्चितत्वं

क्वचिन्नैवे'ति । अत्र यद्यपि प्रबलविरोधाभाव एव निर्दोषतामवधारयति न याथार्थ्यमिति वचनेऽप्यन्योन्याश्रयपरिहारो भवत्येव तथापि साक्षिणः साचिव्यमाचरतीति वचनं वस्तुस्थितिमभिप्रेत्येति ज्ञातव्यम् । याथार्थ्यग्रहणे साचिव्यमाचरतीति तु न व्याख्यानम् । तत्र बलवत्प्रमाणत इति वक्ष्यमाणवाक्योदाहरणस्यासङ्गतत्वात् । उक्तान्योन्याश्रयापरिहाराच्चेत्यवगन्तव्यम् । बलवत्प्रमाणविरोधाभावो निर्दोषताग्रहणे हेतुरित्यत्र ब्रह्मतर्कसम्मतिमाह **यथोक्तमिति** । **बलवत्प्रमाणतः** बलवत्प्रमाणविरोधतः । तथा च दोषाभावोऽपि बलवत्प्रमाणविरोधाभावेन ज्ञातव्य इत्याशयात् प्रकृतसङ्गतिः । प्रबलप्रमाणविरोधाभावस्य दोषाभावसाधकत्वे पूर्वपक्षिणोक्तमसञ्जातविरोधिभ्रमे व्यभिचारं परिहर्तुमाह **असञ्जातेति** । **कथं तर्हीति** । तथा च हेतोरेवाभावान्न व्यभिचार इति भावः । **सर्वथेति** । देशकालपुरुषान्तरसम्बन्धीत्यर्थः । अङ्गीकृत इत्यत्र हेतुतयेति शेषः । तर्ह्यज्ञानासिद्धिरित्यत आह **सोऽपीति** । **अभिमतमपीति** । खण्डनकाराभिमतं अद्वितीयं ब्रह्मापीत्यर्थः ।

वं०प०— परस्परेति । निर्दोषकरणजन्यत्वेन ज्ञानयाथार्थ्यं ज्ञेयं तेन चेन्द्रियाणां निर्दोषताऽवगन्तव्येति परस्पराश्रयत्वं ज्ञेयम् । **आपत्तेरिति** । विरुद्धप्रमाणाभावेन भ्रमजनकेन्द्रियाणामपि निर्दोषताऽध्यवसायापत्तेरित्यर्थः । विरुद्धप्रमाणाभावोपपादनायासञ्जातविरोधीत्युक्तम् । **ज्ञानेति** । ज्ञानयाथार्थ्येनेन्द्रियनिर्दोषत्वाध्यवसायस्याङ्गीकारात्, निर्दोषकरणजन्यत्वेन ज्ञानयाथार्थ्याध्यवसायस्य चानङ्गीकारान्नेतरेतराश्रयदोष इत्याह **ज्ञानेति** । ननु कथं साक्षिसिद्धत्वमङ्गीक्रियते । क्वचिद्विरुद्धप्रमाणभावे तदध्यवसायायोगादित्यत आह **परीक्षेति** । साक्षिण इति शेषः । **प्रमाणतः** तद्विरोधतः । **कथं तर्हीति** । तस्या एव विपरीतप्रमाया विरोधित्वादिति भावः । **एवं तर्हीति** । यदि देशकालपुरुषान्तरसम्बन्धिविपरीतप्रमाया एव विरोधित्वेन विरुद्धप्रमाणाभावाभावेन तत्र निर्दोषता नाध्यवसीयते तर्हीन्द्रियादौ, सर्वथा देशान्तरीयकालान्तरीयपुरुषान्तरीयविपरीतप्रमाया अभावेन ज्ञानस्य याथार्थ्यात्, तेन निर्दोषता अध्यवसीयत इत्युक्तं स्यादित्यर्थः । अत्रेष्टापत्तिमुत्तरमाह **अद्धेति** । नन्विन्द्रियादिषु निर्दोषतानिश्चायके यथार्थज्ञाने सर्वथा विपरीतज्ञानाभावः कथं ज्ञेय इत्यत आह **सोऽपीति** । तैः अर्थक्रियाकारित्वरूपैः । नन्वत्रापि विपरीतप्रमैव किन्न स्यादित्यत आह **निर्मूलं त्विति** । **अन्यथेति** । यदि निर्मूलमप्याशङ्क्यत इत्यर्थः । 'एकत्र ज्ञानेऽनाश्वासे' इति शेषः । **अभिमतं** घटादिकम् ।

कं०रा०— परस्पराश्रयेति । ज्ञानयाथार्थ्यावगताविन्द्रियनिर्दोषतावगतिस्तदवगतौ च ज्ञानयाथार्थ्यावगतिरिति परस्पराश्रयापत्तेरित्यर्थः ।

श्रीनिधि०— असञ्जातविरोधिविभ्रमेति । तथा चेदं लक्षणं दुर्ज्ञानमिति भावः । **अभिमतमपीति** । लक्षणदूषणादिकमित्यर्थः । तस्य दोषज्ञानाधीनत्वात् । दोषज्ञाने चाप्रामाण्यस्य शङ्कनादिति भावः ।

शे०वा०— अस्य लक्षणस्य श्रीहर्षोक्तं दुरवधारणत्वमपाकर्तुं तत्पक्षमुत्थापयति **नन्विति** । **परस्परेति** । करणानां निर्दोषत्वनिश्चये तज्जन्यज्ञानयाथार्थ्यनिश्चयः, सति च तस्मिंस्तेन करणनिर्दोषतानिश्चय इति परस्पराश्रयापत्तेरित्यर्थः ।

ज्ञानयाथार्थ्यस्येति । तथा च करणनिर्दोषताया ज्ञानयाथार्थ्येन निश्चेयत्वेऽपि प्रामाण्यस्य स्वतस्त्वाज्ज्ञानग्राहकसाक्षिग्राह्यत्वेन ज्ञानयाथार्थ्यस्य करणनिर्दोषतया निश्चेयत्वाभावान्नान्योन्याश्रय इति भावः । नन्वेवं ज्ञानग्राहकत्वात् साक्षिणः शुक्तिरजतादिज्ञानप्रामाण्यग्राहकत्वापत्त्या तस्यापि प्रामाण्यप्रसङ्गः । यदि च, यत्र साक्षिवेद्यसुखादिज्ञाने नाप्रामाण्यप्रयोजककरणदोषबाधकशङ्काकलङ्कः तत एव च तन्निरासकसजातीयविजातीयसंवादभावाभावरूपपरीक्षापेक्षाऽपि तत्र साक्षिमात्रस्य प्रामाण्यग्राहकत्वेऽपि यत्र ज्ञानेऽप्रामाण्यप्रयोजककरणदोषबाधकशङ्काकलङ्कस्तत एव च तन्निरासकोक्तविधपरीक्षापेक्षाऽपि तत्र निर्दोषत्वनिश्चयबलवत्प्रमाणविरोधाभावान्यतरसाक्षिभ्यामेव प्रामाण्यग्रहणाभ्युपगमात् । यत्र बाह्यज्ञाने उक्ता ग्राहकसम्पत्तिस्तत्र प्रामाण्यग्रहणप्राप्तावपि शुक्तिरजतविज्ञानस्थले सत्यपि साक्षिणि निर्दोषत्वादिनिश्चयबलवत्प्रमाणविरोधाभावान्यतरस्याभावान्न तत्प्रामाण्यग्रहणमिति न तत्प्रामाण्यप्रसङ्ग इति मन्यसे तर्हि निर्दोषत्वनिश्चायकस्य ज्ञानयाथार्थ्यनिश्चयस्य निर्दोषत्वनिश्चयसापेक्षत्वादुक्तान्योन्याश्रयतादवस्थ्यम्, असञ्जातबाधभ्रमे प्रामाण्यापत्तिर्वेत्यत उक्तपरीक्षापेक्षास्थले न साक्षिसमकक्षतया निर्दोषत्वनिश्चयबलवत्प्रमाणविरोधाभावान्यतरस्य याथार्थ्यनिश्चायकत्वं ब्रूमो येन अन्योन्याश्रयत्वं स्यात्किन्तु तत्रापि साक्षिण एव प्रामाण्यग्राहकत्वमितरस्य त्वप्रामाण्यशङ्कानिरसनद्वारेण तत्रोपयोगित्वमेवेत्यतो न तावदन्योन्याश्रय इत्याशयवान्निर्दोषत्वनिश्चयोपलक्षणतया बलवत्प्रमाणविरोधाभावस्य प्रामाण्यग्राहकसाक्षिसहकारितामाह **परीक्षापेक्षायां त्विति** । नन्वेवं करणदोषबाधकप्रत्यययोरुभयोरप्यप्रामाण्यनिदानत्वेन तदुभयाभावसहकृतस्यैव साक्षिणो बाह्यज्ञाने प्रामाण्यग्राहकताया अङ्गीकृतत्वात् करणदोषाभावपरित्यागेन कुतो मुखतो बाधाभावस्यैव प्रामाण्यग्राहकसाक्षिणं प्रति सहकारित्वाश्रयणमित्यतो दोषस्य बाधैकोन्नेयत्वेन करणदोषबाधयोर्मध्ये बाधस्यैव वैशेष्यादुभयोरविशेषासिद्धेर्युक्तं तत्परित्यागेन बाधाभावस्यैव तत्सहकारित्वेनाश्रयणमित्याशयवान् दोषस्य बाधैकोन्नेयत्वे ब्रह्मतर्कसम्मतिमाह **यथोक्तमिति** । **बलवत्प्रमाणत इति** । बलवत्प्रमाणविरोधत इत्यर्थः ।

द्वितीयपक्षोक्तं दोषं परिहरति **असञ्जातेति** । तथा च याथार्थ्यरूपसाध्यस्यापि तत्र सत्त्वान्न व्यभिचार इति भावः । **कथं तर्हीति** । तथा च विपरीतप्रमाणाभावरूपस्य हेतोरेव तत्रागमनान्न व्यभिचार इति भावः । गूढाभिसन्धिः शङ्कते **एवं तर्हीति** । **सर्वथेति** । सर्वदेशकालपुरुषसम्बन्धीत्यर्थः । अङ्गीकृत इत्यत्र हेतुतयेति शेषः । तथा च सर्वथा विपरीतप्रमाणाभावस्य दुरवधारणत्वान्न कुत्रापि ज्ञाने याथार्थ्यनिश्चयः स्यादित्यभिसन्धिः । गूढाभिसन्धिरुक्तमेव पक्षमङ्गीकरोति **अद्धेति** । तर्हि तस्य दुरवधारणत्वान्न क्वापि प्रामाण्यनिश्चयः स्यादिति परस्य हार्दं दोषं परिहरति **सोऽपीति** । **अभिमतमपीति** । ब्रह्माद्वैतादिकमपीत्यर्थः ।

वा०र०— उक्तान्योन्येति । करणनिर्दोषत्वनिश्चयार्थं अङ्गीकृतज्ञानयाथार्थ्यनिश्चयार्थमपि करणनिर्दोषत्वस्यैवापेक्षायां पूर्वोक्तान्योन्याश्रयेत्यर्थः । **बाधकप्रमाणाभावेन याथार्थ्यनिश्चयः** तेन करणनिर्दोषत्वनिश्चयः इत्यङ्गीकारात् नोक्तदोषः इत्यस्वरसादाह **असञ्जातेति** । सञ्जातबाधभ्रमस्यात्र गृहीतुमशक्यत्वात् उक्तं **असञ्जातेति** । **प्रामाण्यापत्तिर्वा** ततश्च तत्र व्यभिचारः इति भावः । **अप्रामाण्यशङ्कानिरासद्वारेणेति** । अनेन साचिव्यं विवृत्तं भवति । अन्यथा साक्षिवत् इतरस्यापि प्रामाण्यग्रहणे उपयोगप्रतीत्यापत्त्या प्रामाण्यपरतस्त्वापत्तिः इति शङ्का स्यात् इति ज्ञेयम् । **निर्दोषत्वनिश्चयोपलक्षणतयेति** । अनेन मूले प्रबलविरोध्यभावग्रहणं निर्दोषत्वनिश्चयोपलक्षणं इत्युक्तं भवति । **न तावदिति** । असञ्जातबाधभ्रमे प्रामाण्यापत्तिरपि उक्तन्यायेन उत्तरत्र परिहरिष्यते इत्याशयेन तावत् इत्युक्तम् । **द्वितीयपक्षोक्तमिति** । किं वा विरुद्धप्रमाणाभावात् इत्येतत् द्वितीयपक्षोक्तमित्यर्थः ।

स०व०— ज्ञानयाथार्थ्यादिव इन्द्रियाणां निर्दोषत्वावगम एवाभ्युपगम्यते । निर्दोषतायाः याथार्थ्यापेक्षत्वेऽपि याथार्थ्यस्य निर्दोषताऽपेक्षत्वाभावादित्याह **ज्ञानयाथार्थ्यस्य साक्षिसिद्धत्वाङ्गीकारादिति** । ननु ज्ञानयाथार्थ्येन निर्दोषतानिश्चयोऽनुपपन्नः । बाह्यज्ञानप्रामाण्ये निर्दोषतानिश्चयस्यापेक्षितत्वेन इतरेतराश्रयापातात् । न च साक्षिणैव तन्निश्चयः । निर्दोषतानिश्चयसहकृतसाक्षिण एव तन्निश्चायकत्वेन केवलस्य तदभावात् । अत एव, न साक्षी ज्ञानं गृह्णन् प्रमाणमेव तदिति गृह्णाति । किं तर्हि, दोषो न चेत् प्रमाणं, सदोषमप्रमाणमिति व्यवस्थया । यदा त्वर्थित्वेन प्रामाण्यं निर्धारयिषितं तदा सजातीयविजातीयसंवादविसंवादभावलक्षणपरीक्षया दोषाभावं निश्चित्य प्रामाण्यम् अवधारयति । दोषदर्शने तु अप्रामाण्यमेवेत्यादिना वा पूर्वं दोषाभावनिश्चयसहकृतस्यैव प्रामाण्यनिश्चायकत्वमभिहितम् । अन्यथा तद्विरोध इति चेन्न । निर्दोषतानिश्चयसहकृतस्यैव साक्षिणस्तन्निश्चायकत्वेऽपि परोद्भावितेतरेतराश्रयत्वस्य ज्ञानयाथार्थ्यस्य साक्षिसिद्धत्वमात्राङ्गीकारेण परिहारे किं सिद्धान्providerाविष्कारेण इत्यत्रैव तात्पर्याददोषः । **यथोक्तमिति** । दोषाणां बलवत्प्रमाणज्ञेयत्वोक्त्या अर्थात् दोषाभावस्य प्रबलप्रमाणविरोधाभावेनैव ज्ञेयत्वमित्युक्तं भवतीति युक्तं प्रकृते सम्मतित्वेन तद्वाक्योदाहरणमिति द्रष्टव्यम् । **एवं तर्हीति** । सर्वथा विपरीतप्रमाऽभावस्य च दुरवबोधत्वेन कुत्रापि ज्ञाने याथार्थ्यनिश्चयो न स्यादिति भावः । गूढाभिसन्धिः परिहरति **अद्धेति** । तदुक्तं दोषं परिहरति **सोऽपीति** । **अभिमतमपीति** । घटादिकमित्यर्थः ।

विठ्ठल०— तर्हि प्रामाण्यग्रहणायाविरोध्यभावे अन्वेषणं न स्यादित्यत आह **परीक्षापेक्षायामिति** । दोषे प्रामाण्यग्रहणप्रतिबन्धे परीक्षापेक्षायामित्यर्थः । भ्रमस्यासञ्जातविरोधित्वमसिद्धमिति वक्तुमाह **असञ्जातविरोधी त्विति** । **सर्वथेति** । देशकालपुरुषान्तरसम्बन्धीत्यर्थः । **अद्धा** सत्यमित्यर्थः । 'अद्धा प्रत्यक्षसत्पक्षसत्ययोरि'त्यभिधानात् । एवं चेन्द्रियनिर्दोषतावगमो याथार्थ्यादवगम्येत । ज्ञानयाथार्थ्यं च विपरीतप्रमाभावनिश्चयो याथार्थ्यनिश्चयाधीनश्च तदन्योन्याश्रयतेत्यत आह **सोऽपीति** । **अभिमतमपीति** । सर्वाभिमतं स्वरूपं वराभिमतविश्वमिथ्यात्वादिकमपीत्यर्थः ।

चषकः— असञ्जातविरोधीति बहुव्रीहिः । **साचिव्यं** सहकारित्वम् । **अद्धा** सत्यम् ।

॥ इति साक्षिसिद्धात् ज्ञानयाथार्थ्यात् इन्द्रियाणां निर्दोषता ज्ञेया ॥

* * *

॥ अथ अर्थशब्देन तत्तदिन्द्रियग्रहणयोग्यस्यैव विवक्षा ॥

१२३ सु०— नन्विन्द्रियार्थसन्निकर्षस्य प्रत्यक्षत्वे गगननयनसन्निकर्षादपि ज्ञानमुत्पद्यताम् । मैवम्, अर्थशब्देन तत्तदिन्द्रियग्रहणयोग्यस्यैव विवक्षितत्वात् । गगनादौ च तद्योग्यताभावस्य कार्याभावादेव सिद्धेः ।

एतेन चक्षुरादिना गन्धादिग्रहणप्रसङ्गोऽप्यपास्तः ।

वं०प०— कार्येति । अपरोक्षव्यवहारादिरूपेत्यर्थः । **एतेनेति** । इन्द्रियार्थसन्निकर्षमात्रस्यैव प्रत्यक्षत्वे चक्षुष इन्द्रियत्वाद्गन्धस्याप्यर्थत्वात् तदुभयसन्निकर्षादपि ज्ञानमुत्पद्यतामित्येतदप्येतेनार्थशब्देन तदिन्द्रियग्रहणयोग्यस्यैव विवक्षितत्वेनापास्तमित्यर्थः ।

कं०रा०— एतेनेति । निर्दोषेन्द्रियार्थसन्निकर्ष इत्यत्रार्थशब्देन तत्तदिन्द्रियग्रहणयोग्यस्यैव विवक्षितत्वेनेत्यर्थः ।

श्रीनिधि०— एतेनेति । अर्थशब्देनेन्द्रियग्रहणयोग्यस्यैव विवक्षितत्वेनेत्यर्थः ।

शे०वा०— अर्थशब्देनेति । यद्यप्यर्थशब्देनेन्द्रियग्रहणयोग्यविवक्षयैवोक्तातिप्रसङ्गपरिहारात् तत्तदिन्द्रियग्रहणयोग्यतापर्यन्तधावनमनर्थकं तथाऽप्युक्तातिप्रसङ्गस्य तावन्मात्रेण परिहारेऽप्यनुपदमेव वक्ष्यमाणातिप्रसङ्गान्तरनिरासार्थं तत्पर्यन्तधावनम् । अत एवैतेनेत्युक्तातिदेशेनैवोत्तरत्र तन्निरास इति ध्येयम् । **एतेनेति** । अर्थशब्देन तत्तदिन्द्रियग्रहणयोग्यस्यैव विवक्षितत्वेनेत्यर्थः ।

स०व्र०— निर्दोषार्थेन्द्रियसन्निकर्षरूपद्वितीयलक्षणस्य अतिव्याप्तिं शङ्कते **नन्विति** । **अर्थशब्देनेति** । यद्यप्यत्र इन्द्रिययोग्यस्यैव विवक्षितत्वादित्येतावतैव उक्तशङ्कापरिहारात् तत्तदिन्द्रिययोग्यत्वविवक्षणं व्यर्थम् । तथापि शङ्कान्तरनिरासार्थमेतत् । तच्चैतेनेत्यादिना वक्ष्यते इति ध्येयम् । **एतेनेति** । तत्तदिन्द्रियग्रहणयोग्यस्यैव विवक्षितत्वेनेत्यर्थः ।

विठ्ठल०— एतेनेति । यदिन्द्रियग्रहणयोग्यं तस्यैव तत्रार्थशब्देन विवक्षितत्वादेवेत्यर्थः ।

९८॥ इति अर्थशब्देन तत्तदिन्द्रियग्रहणयोग्यस्यैव विवक्षा ॥

* * *

९९॥ अथ योग्यताश्रयणे सन्निकर्षस्य वैयर्थ्यशङ्का ॥

१२४ सु०— अथ मतम् । यद्याश्रिता योग्यता, किमन्तर्गडुना सन्निकर्षेण । तत्तदिन्द्रियविषयस्तेन तेनेन्द्रियेण गृह्यते, कथमन्यथा काचाभ्रपटलाद्यन्तरितोपलब्धिः स्यात् ।

सान्तरग्रहणं च प्राप्तिपक्षे न सम्भवति, प्राप्यकारिषु त्वगादिषु तदभावात् ।

किञ्च नयनं चेत्प्राप्यकारि तदा स्वसंयुक्तमात्रं गृह्णीयात्, कुठारादिषु तथा दर्शनात् । पृथुतरं च गृह्णाति । दिग्विशेषसन्देहश्च एवं सति न स्यात्, प्राप्त्या तन्निश्चयप्राप्तेः; सन्निकृष्टविप्रकृष्टयोः शाखाचन्द्रमसोर्युगपद्ग्रहणाच्च, न हि प्राप्यकारिण्येवं भवितुमर्हति ।

अपि च 'चक्षुः अप्राप्यार्थप्रकाशकम् अत्यासन्नाप्रकाशकत्वात् व्यतिरेकेण श्रोत्रादिवत्', 'चक्षुर्गत्वा नार्थेन सम्बध्यते इन्द्रियत्वात् स्पर्शनादिवत्', 'न चार्थस्य आगमनं, प्रत्यक्षविरोधात्' तथा च अप्राप्यप्रकाशकत्वसिद्धिरिति ।

परि०— सान्तरेति । सव्यवधानस्य व्यवहितस्य वा ग्रहणमित्यर्थः । तथैवाग्रे विवरणात् । **पृथुतरं चेति** । पर्वतादिकम् । संयुक्तग्राहकपक्षे च संयोगस्य प्रदेशवृत्तित्वादेकदेशमेव गृह्णीयादिति भावः । **दिग्विशेषेति** । अयं प्राच्यः प्रतीच्यो वेत्यादिसन्देहो न स्यात् इत्यर्थः । कुतो न स्यादित्यत आह **प्राप्त्येति** । ग्राह्यसम्बन्धेनेत्यर्थः । चक्षुषः प्राप्यग्राहित्वे बाधकान्युक्त्वाऽप्राप्यग्राहित्वे साधकमाह **अपि चेति** । परिशेषादप्राप्यग्राहित्वसिद्धिरिति भावेनाह **चक्षुर्गत्वेत्यादिना** । **तथा चेति** । प्रसक्तयोर्निषेधे सतीत्यर्थः ।

यादु०— कथमन्यथेति । तत्र सन्निकर्षासम्भवादिति भावः । **सान्तरग्रहणमिति** । अन्तरं किञ्चिद्दूरस्थत्वम् । तेन सहितं सान्तरम् । चक्षुषा किञ्चिद्दूरस्थग्रहणं न स्यादित्यर्थः । **स्वसंयुक्तमात्रमिति** । नयनं स्वयं यावत्परिमाणं तावत्परिमाणयुक्तमेव घटादिप्रदेशं स्वसंयुक्तं गृह्णीयान्न पृथुतरमित्यर्थः । **दिग्विशेषेति** ।

सूर्योदयादेः प्रदेशविशेषस्थत्वसन्देहो न स्यादित्यर्थः । अतो दिग्विशेषाणां नयनागोचरत्वात् कथमिदमापादनमिति शङ्कानवकाशः । सूर्योदयादेस्तद्गोचरत्वात् प्रदेशविशेषस्य चोपनीतस्य भानसम्भवादित्यवधेयम् ।

वं०प०— अन्तर्गडुना इन्द्रियार्थयोर्मध्यस्थितेनेत्यर्थः । 'अंतर्गड्वान्तरालिकमि'त्यमरः । **तत्तदिन्द्रियेति** । तत्तदिन्द्रियग्रहणयोग्येत्यर्थः । गृह्यत इत्यनन्तरमस्त्विति शेषः । **अन्यथा** यदि सन्निकर्षोपेत इत्यर्थः । काचादिभिरन्तरितस्य व्यवहितस्योपलब्धिः कथं स्यात् । व्यवधायककाचादेः सत्त्वेन सन्निकर्षाभावादिति भावः । **सान्तरेति** । व्यवहितेत्यर्थः । **प्राप्तिपक्षे** सन्निकर्षपक्षे । **कारि** प्रकाशकारि । **भवितुमिति** । विप्रकृष्टग्रहणायोगादिति भावः । **अपि चेति** । यदि चक्षुः प्राप्यप्रकाशकारि स्यात्तर्ह्यत्यासन्नमपि समीपवर्ति पक्ष्मादिकमपि प्रकाशयेत् । सन्निकर्षस्य सत्त्वात् । न च प्रकाशयति । तस्मान्न प्राप्यप्रकाशकारीत्यर्थः । **सिद्धिरिति** । ततश्च प्राप्तिरूपः सन्निकर्षो नापेक्षित इत्यर्थः ।

कं०रा०— स्वसंयुक्तमात्रमिति । स्वसंयुक्तप्रदेशमात्रमित्यर्थः । **कुठारादिष्विति** । प्राप्यकारिषु कुठारादिषु स्वसंयुक्तप्रदेश एव क्रियाजनकत्वदर्शनादित्यर्थः । नयनस्य स्वसंयुक्तमात्रग्राहित्वमिष्टमित्यत आह **पृथुतरं चेति** । नयनं पृथुतरं पर्वतादिकं च गृह्णाति न हि परिमितस्य नयनस्य पृथुतरेण पर्वतादिना संयोगोऽस्त्यतो न स्वयुक्तप्रदेशमात्रग्राहित्वापादनमिष्टापादनमिति भावः । **तन्निश्चयेति** । दिग्विशेषनिश्चयप्राप्तेरित्यर्थः । **सन्निकृष्टेति** । समीपवर्तिदूरवर्तिनोः शाखाचन्द्रमसोर्युगपदग्रहणाच्च नमनं न प्राप्यकारीत्यर्थः । नयनस्य प्राप्यकारित्वेऽपि सन्निकृष्टविप्रकृष्टयोर्युगपदग्रहणं किं न स्यादित्यत आह **न हीति** । प्राप्यकारिणि सन्निकृष्टविप्रकृष्टप्राप्तेः क्रमिकत्वेन क्रमेणैव ग्रहणस्यावश्यकत्वात् युगपदग्रहणं न सम्भवतीति भावः । **अत्यासन्नेति** । चक्षुषोऽत्यासन्नगोलकत्वरूपाद्यप्रकाशकत्वात् पक्षे हेतुरस्तीति भावः ।

श्रीनिधि०— कथमन्यथेति । अभ्रपटस्य निबिडावयवत्वेन सन्निकर्षाभावादिति भावः । **स्वसंयुक्तमात्रं गृह्णीयादिति** । स्वसंयुक्तमात्रे क्रियां जनयेदित्यर्थः । **पृथुतरम्** बहुलतरम् । अतो कुठारादिदृष्टान्तानुपपत्तिदोषः । **न हि प्राप्यकारीणीति** प्राप्तेः क्रमिकत्वादिति भावः । **अत्यासन्नम्** अत्यन्तसमीपस्थम् ।

शे०वा०— मूले हिशब्दस्यानर्थक्यमाशङ्क्यानुपपत्त्यन्तरपरिहारार्थत्वान्न तदिति भावेन तत्परिहारकतया तं योजयितुमनुपपत्त्यन्तरमुत्थापयति **अथेति** । सन्निकर्षवादिनाऽप्युक्तातिप्रसङ्गनिरासाय योग्यताया अवश्याभ्युपेयत्वाल्लाघवेन तस्या एव प्रयोजकत्वोपपत्तेर्न सन्निकर्षस्यापेक्षेत्याशयः । नन्वयोग्यताव्यक्तिरिक्तस्थलेऽन्वयव्यतिरेकाभ्यां योग्यतावत् सन्निकर्षस्यापि साक्षात्कारप्रयोजकत्वसिद्ध्या योग्यतासन्निकर्षयोरुभयोरप्यगृह्यमाणविशेषत्वात् कुतो योग्यतामुपादाय प्राप्तेरेव परित्याग इत्यतो योग्यतायाः साक्षात्काराव्यभिचारित्वात्

सन्निकर्षस्य च तद्व्यभिचरितत्वादविशेषासिद्धेर्युक्तं योग्यतामुपादाय प्राप्तिनिरासकरणमित्याशयवानाह **कथमन्यथेति** । अभ्रपटलादीत्यादिपदेन स्फटिकादिसङ्ग्रहः । काचादिना विघातिद्रव्येण प्राप्तिप्रतिबन्धान्न तत्र प्राप्तिरस्तीति प्राप्तिः साक्षात्कारव्यभिचारिणीति भावः । ननु काचादीनां प्राप्तिप्रतिबन्धकत्वाभावात् तत्रापि प्राप्तिरस्त्येवेति न व्यभिचार इत्यतो माऽस्तु तर्हि व्यभिचारेण चक्षुषोऽप्राप्यकारित्वसिद्धिः । चक्षुरप्राप्यकारि सान्तरग्राहकत्वादित्यनुमानात् तत्सिद्धिः स्यादेवेत्याशयवानाह **सान्तरेति** । विप्रकृष्टदेशावस्थितार्थग्रहण-मित्यर्थः । ननु दृष्टान्ताभावेन व्याप्तिग्रहानुपपत्त्या व्याप्यत्वासिद्धोऽयं हेतुरित्यतोऽन्वयव्याप्तौ दृष्टान्ताभावेऽपि यत्प्राप्यकारि न तत्सान्तरार्थग्राहकमिति व्यतिरेकव्याप्तौ त्वगादेरेव दृष्टान्तत्वेन व्यतिरेकव्याप्तिग्रहसम्भवान्न तत्प्रसङ्ग इत्याशयवानाह **प्राप्यकारिष्विति** । आदिपदेन रसनादिपरिग्रहः । नन्वसम्बद्धार्थग्राहकताया एव साध्यत्वात् सन्दिग्धासिद्धोऽयं हेतुरित्यरुचेराह **किञ्चेति** । चक्षुरप्राप्यकारि संयुक्तमात्राग्राहकत्वादित्यनुमान-मित्यभिप्रेत्याप्रयोजकताशङ्कानिरासकतया हेतूच्छित्तिं विपक्षे बाधकतया सूचयन्ननुग्राहकं तर्कमाह **नयनं चेदिति** । **स्वसंयुक्तेति** । स्वयं यावत्परिमाणं तावत्परिमाणयुक्तमेव पटादिप्रदेशमित्यर्थः । अनुमानमूलभूतव्याप्तौ दृष्टान्ताभावाद्व्याप्त्यसिद्धिः तर्कमूलव्याप्तावपि दृष्टान्ताभावात् तदसिद्धिश्चेत्यतोऽन्वयव्याप्तौ तदभावेऽपि व्यतिरेकव्याप्तौ कुठारादेरेव दृष्टान्तत्वादनुमानव्यतिरेकव्याप्तेरेव च तर्कमूलभूतव्याप्तित्वेन तत्रापि तस्यैव दृष्टान्तत्वान्नोभयत्रापि व्याप्त्यसिद्धिरित्याशयवानाह **कुठारादिष्विति** । तर्के इष्टापत्तिं परिहरन्नेवानुमाने स्वरूपासिद्धिं परिहरति **पृथुतरं चेति** । स्वतोऽधिकपरिमाणमित्यर्थः । पृथुतरग्रहणं स्वतोऽधिकपरिमाण-द्रव्यग्राहिणा त्वगिन्द्रियेणानैकान्तिकमित्यरुचेराह **दिग्विशेषेति** । चक्षुषः सन्निकृष्टार्थग्राहकत्वे दिग्विशेषं प्रति गत्वा सन्निकृष्य चक्षुषस्तद्ग्राहकत्वं वाच्यम् । तथा च न तत्सन्देहावकाशः । गत्वा सन्निकृष्य तद्ग्राहकस्य तन्निश्चायकत्वनियमादिति भावः । नन्वागन्तुककारणान्तरवशादेव सन्देहो भविष्यति । अप्राप्तौ तु सर्वत्र सन्देहः स्यादित्यरुचेराह **सन्निकृष्टविप्रकृष्टयोरिति** । यदि चक्षुर्गत्वाऽर्थं गृह्णीयात् तदा निकटमाशु गृह्णीयात् दवीयस्तु चिरेण तद्धेतुसन्निकर्षस्यायुगपद्भावित्वात् । तथा च तथाविधयोः शाखाचन्द्रमसोरपि पौर्वापर्येणैव ग्रहणं स्यान्न तु युगपदिति युगपद्ग्रहणानुभवविरोध इत्याशयः । **न हीति** । प्राप्यकारिणि त्वगादौ निकटदवीयसोर्युगप-द्ग्रहणादर्शनादिति भावः ।

वा०२०— तं योजयितुमिति । हिशब्देनाचष्टेति अन्तिमभागेनेति शेषः । **उत्थापयतीति** । उत्थाप्य परिहरतीत्यर्थः । **अथेतीति** । अथेत्यादिनेत्यर्थः । अयोग्यतास्थले द्वयोः समावेशस्य एवाभावेनागृह्यमाण-शेषत्वायोगः इत्यत आह **अयोग्यतातिरिक्तस्थल इति** । तदतिरिक्तस्थलेत्यर्थः । अत्राप्यग्रहणं काचाभ्र-पटलस्फटिकान्तरितोपलब्धेः इत्येतत् तृतीयाध्यायाद्यपादस्थ सूत्रीयवात्स्यायनभाष्यवार्तिकादिकम् । अत्र केचिदाहुः । अप्राप्यकारि चक्षुरधिष्ठानासम्बन्धार्थग्राहित्वात् । इत्यादिगुणकिरणावलिवर्धमानादिकं गङ्गापुरी-षट्सहस्र्यादिकं इन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नं ज्ञानं अव्यपदेश्यं इत्येतत् प्रत्यक्षलक्षणस्थलीयन्यायवार्तिकादिकं च मनसि निधाय व्याचष्टे **अभ्रपटलादीत्यादिपदेनेति** । स्फटिकादीत्यादिपदेन तथाविधवस्त्वन्तरपरिसङ्ग्रहः ।

सान्तरेति मूलेऽपि प्राप्तिव्यभिचार एवोच्यते इत्यन्यथाप्रतीतिनिरासाय विषयभेदमाह **मास्तु तर्हीति** । **विप्रकृष्टेति** । इन्द्रियात् दूरतो विद्यमानेत्यर्थः । **सन्दिग्धेति** । उपलक्षणं चैतत् । हेतुवत् साध्यस्य निश्चयापत्तौ सिद्धसाधनतेत्यपि ज्ञेयम् । अनुमानमभिप्रेत्येति पाठः । अनुमानमितीत्येव पाठे तु इतिशब्दात् पूर्वं विवक्षितमिति शेषः । तथैव पाठस्तु स्वरस एव । **अनुमानफलभूतव्याप्ताविति** । अन्वयव्याप्तावित्यर्थः । **तर्कमूलेति** । अनुमानमूलभूतव्याप्त्यनिश्चये आपाद्यापादकयोः व्यभिचाराभावज्ञानायोगेन निम्नोदाहरणाभावात् इत्यर्थः । अनुमानीयसाध्यसाधनयोः तर्कीयापाद्यापादकव्यतिरेकरूपत्वेन तर्कीयव्याप्तिनिश्चयस्यानुमानीयव्याप्तिनिश्चयाधीनत्वं अत एव वक्ष्यति अनुमानव्यतिरेकव्याप्तेरेव तर्कमूलव्याप्तित्वेनेति । स्वतोऽधिकपरिमाणमित्यर्थः । उक्तं हि किरणावल्याम् । स्वतोऽधिकपरिमाणं न गृह्णीयात् । न खलु नखरञ्जिका परिमाणुछेद्यं छिनत्तीति भावः । पृथुतरग्रहणस्य साधिकेति वर्धमानानुसारेणोत्तरवाक्यं अवतारयति **पृथुतरेति** । ....अनुसारेण मूलम् **दिग्विशेषेति** । तद्व्याख्यानम् .... **अनुसारेण गत्वेति** । न चक्षुषो गमनागमनयोर्न विशेषः । दिक्स्वरूपस्वइन्द्रियविषयत्वात् इति वाच्यम् । दिग्विशेषं प्रति गत्वा तत्रत्यार्थं विषयीकुर्वतो ज्ञानस्य उपनीतभानाश्रयणादिना दिग्निश्चायकत्वस्यापि सत्त्वेन सर्वसमाधेये विवादायोगात् शिष्टसत्यत्वं गगनादेश्च साक्षिप्रत्यक्षेत्येतत्सम्बन्धिटीकाविचारे द्रष्टव्यम् । यदि गत्वेत्यादि किरणावल्यनुसारेणार्थमाह **यदि चक्षुर्गत्वेत्यादिना** । **दवीयो** दूरस्थितम् ।

स०व्र०— कथमन्यथेति सान्तरग्रहणमिति । अन्तरं व्यवधानं, तेन सहितं सान्तरम् । व्यवहितग्रहणं न स्यादित्यर्थः । यद्वा विविक्तत्वेन ग्रहणं न स्यादित्यर्थः । सन्देहाभावमेवोपपादयति **प्राप्तेति** ।

विठ्ठल०— कथमन्यथेति । इन्द्रियसन्निकर्षस्यावश्यकत्व इत्यर्थः । **अभ्रं** स्वच्छद्रव्यविशेषः । **सान्तरग्रहणमिति** । अन्तरितत्वेन ग्रहणमित्यर्थः । दूरस्थतया ग्रहणमिति यावत् । **स्वसंयुक्तमात्रमिति** । चक्षुर्दण्डाकारेण निर्गत्य येन भागेन संयुज्यते तन्मात्रमित्यर्थः । संयुक्तभागमेव गृह्णातीत्येव... म इत्यत आह **पृथुतरमिति** । चक्षुः आकाशात्पृथुतरं पर्वतादिकमित्यर्थः । अतः स्वयंयुक्तमात्रग्राहकत्वमसिद्धमिति भावः । **दिग्विशेषसन्देह इति** । वस्तुद्वयप्रतीतावपि इदं दक्षिणस्थं उत्तरस्थं वेति दिग्विशेषस्थत्वसन्देहो न स्यात् इत्यर्थः । चक्षुःप्राप्यग्राहित्वे बाधकान्युक्त्वा अप्राप्यग्राहित्वसाधकमाह **अपि चेति** । परिशेषादप्राप्यकारित्वसिद्धिरिति भावेनाह **चक्षुर्गत्वेत्यादिना** । **तथा चेति** । प्रसक्तयोर्निषेधे सतीत्यर्थः ।

चषकः— चक्षुर्गत्वा नार्थेनेति । चक्षुःपक्षकं स्वगमनाधीनार्थानुयोगिकसंयोगप्रतियोगित्वाभावसाध्यकमनुमानमभिप्रैति ।

॥ इति योग्यताश्रयणे सन्निकर्षस्य वैयर्थ्यशङ्का ॥

* * *

॥ अथ तच्छङ्कानिरासः ॥

१२५ सु०— अत्रोच्यते । विषयकरणयोर्योग्यतामात्रमुपादाय सन्निकर्षापाकरणं किं सर्वत्र उत नयन एवेति वक्तव्यम् ॥ न प्रथमः, अप्राप्तैरेव कुठारादिभिः काष्ठादौ छिदाद्युदयप्रसङ्गात्, घ्राणरसनस्पर्शनैरप्राप्तैरेव गन्धाद्यवबोधोदयापत्तेश्च । तथा च योग्यतावत् अन्वयव्यतिरेकसिद्धा प्राप्तिरपि क्रियोत्पादोपयोगिनी ॥ न द्वितीयः, विशेषकारणाभावात् । योग्यताया अन्वयव्यतिरेकदर्शनात् प्राप्तेश्चानुपलम्भादिति चेन्न, चक्षुषोऽपि करणत्वेन्द्रियत्वाभ्यां प्राप्त्युपलम्भात् ।

'नन्वत्र किं गोलकं पक्षीक्रियते उत तदतिरिक्तं चक्षुः; आद्ये प्रमाणबाधः, द्वितीये त्वाश्रयासिद्धिरि'ति चेन्न; तवापि गोलकपक्षीकारे सिद्धसाधनम्, अन्यत्राश्रयासिद्धिरिति वक्तुं शक्यत्वात् ।

अथ विशेषं विहाय रूपदर्शनानुमितं करणमात्रं पक्षीक्रियत इति ब्रूषे । समं ममापि ।

अत एव गोलकातिरिक्तमपि तत्सेत्स्यति । सन्निकर्षश्च प्रत्यासत्तिमात्रं विवक्षितम्; न संयोगादिरिति न शब्दादिभिर्व्यभिचारः ।

परि०— अनुमानेन चक्षुषः प्राप्यकारित्वं सिसाधयिषुर्दृष्टान्तसिद्ध्यर्थं विकल्पमुखेन सिद्धान्तयति **अत्रोच्यत इत्यादिना** । विशेषकारणाभावोऽसिद्ध इत्याशङ्कते **योग्यताया इति** । **अनुपलम्भादिति** । सान्तरग्रहणादिना प्राप्तेः प्रत्यक्षतो दर्शनादिति भावः । अनुमानाभ्यामस्त्युपलम्भ इत्याह **चक्षुषोऽपीति** । कुठारादिवत् घ्राणादिवदिति दृष्टान्तसम्भवादिति भावः । **प्रमाणेति** । प्रत्यक्षबाध इत्यर्थः । **तवापीति** । चक्षुरप्राप्यार्थप्रकाशकमित्यनुमानप्रयोक्तुरपीत्यर्थः । अस्तु वा गोलकातिरिक्तं चक्षुः पक्षः । न चाश्रयासिद्धिः । रूपदर्शनानुमानेन तस्य गोलकातिरिक्तत्वसिद्धेरित्याशयेनाह **अत एवेति** । त्वदनुमाने मदनुमाने च गोलकमादाय साध्यपर्यवसाने सिद्धसाधनबाधयोरापत्तेरेवेत्यर्थः । आगमानुमानयोः स्मृतिप्रत्यभिज्ञानालौकिकप्रत्यक्षजनकेन्द्रिययोश्च करणत्वेन्द्रियत्वहेतोरव्यभिचाराय सन्निकर्षशब्दार्थमाह **सन्निकर्षश्चेति** । **शब्दादिभिरिति** । शब्दानुमानस्मृतिप्रत्यभिज्ञानालौकिकप्रत्यक्षजनकैरित्यर्थः । तत्र शक्तिव्याप्तिसंस्कारयोगजधर्मादिरूपप्रत्यासत्तेर्भावादिति भावः ।

गु०दी०— किञ्च गृहे गृहे छिदाकरणपरशूनां युद्धे युद्धे वैर्यंगनिर्भेदकरणशस्त्रशरादीनां धर्मशान्ति-करणजलच्छायादीनां च प्राप्तानामेव करणता त्वयाऽप्यङ्गीक्रियते । 'व्यापारवद्धि करणमि'ति करणलक्षणं च सार्वजनीनम् । 'एकत्र निर्णीतः शास्त्रार्थोऽपरत्रापी'ति न्यायेन सर्वत्रापि करणमीदृशमेव वक्तुमुचितम् । न दृश्यत इति नाङ्गीकार्यं चेन्मोक्षोऽपि नाङ्गीकार्यः स्यात् । अतः करणस्य चक्षुषः अप्राप्तस्यैव करणत्ववचनं परस्यैवाप्राप्ततासाधकम् । केवलं दुराग्रहमूलमेवेत्युपेक्षणीयमेवेति कृत्वा प्राप्तेः प्रामाणिकत्वादिति भावेनाह **विशेषकारणाभावादिति** । **प्राप्त्युपलम्भात्** इत्युपलक्षणम् । कुड्यव्यवहिते दर्शनानुदयेन तदपसरणे दर्शनोदयेन योग्यताया इव प्राप्तेरप्यन्वयव्यतिरेकदर्शनादिति च ग्राह्यम् ।

यादु०— विशेषकारणं शङ्कते **योग्यताया इति** । **अनुपलम्भादिति** । अप्रामाणिकत्वादित्यर्थः । अत एव तत्रानुमानद्वयं प्रमाणमस्तीत्याह **करणत्वेन्द्रियत्वाभ्यामिति** । चक्षुः स्वसन्निकृष्टार्थप्रकाशकं करणत्वादिन्द्रियत्वाच्च त्वगादिवदिति प्रयोगो द्रष्टव्यः । **तवापीति** । चक्षुरप्राप्यार्थप्रकाशकमिति त्वदीयप्रयोगेऽपीत्यर्थः । **अत एवेति** । रूपदर्शनलक्षणलिङ्गादेवेत्यर्थः । गोलकस्यान्धसाधारण्यात् रूपदर्शनेन गोलकातिरिक्तमेव चक्षुः सेत्स्यतीति भावः । सन्निकृष्टार्थप्रकाशकमिति साध्ये सन्निकर्षो यदि संयोगसमवायरूपः साक्षात्सम्बन्धो विवक्षितस्तदा शब्दानुमानोपमानादिकरणेषु करणत्वहेतोर्व्यभिचारः । तेषु स्वविषयैरुक्तसन्निकर्षासम्भवादत आह **सन्निकर्षश्चेति** । सन्निकर्षमात्रं च शब्दे तत्प्रतिपादकत्वरूपं लिङ्गज्ञाने तद्व्याप्यलिङ्गविषयकत्वमित्यादिरूपमस्त्येवेति न व्यभिचार इति भावः ।

वं०प०— **सर्वत्र** करणमात्रे । **योग्यताया इति** । प्राप्तिं वदतां पक्षेऽपीत्यर्थः । अनुपलम्भात् केनापि प्रमाणेनेति शेषः । **चक्षुष इति** । तथा च चक्षुः प्राप्यप्रकाशकं करणत्वात् कुठारवदिन्द्रियत्वात् त्वगादिवदित्यर्थः । **बाध इति** । गोलकस्य स्वस्थान एव सत्त्वेन प्राप्तेरभावाद्बाध इत्यर्थः । **तवापीति** । चक्षुर्गत्वा नार्थेन सम्बद्ध्यत इत्यनुमान इत्यर्थः । **अन्यत्र** तदतिरिक्तचक्षुःपक्षीकार इत्यर्थः । **अत एव** अनुमितत्वादेवेत्यर्थः । **तत** चक्षुः । गोलकस्वरूपत्वे अनुमितत्वमेव न स्यात् । तस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वादिति भावः । ननु करणत्वेन प्राप्त्यनुमाने यदि प्राप्तिः संयोगरूपा तथा च संयोगेन प्राप्यप्रकाशकमित्यर्थः स्यात् तदा शब्दग्राहके श्रोत्रे व्यभिचारः । तत्परिहाराय यदि समवायरूपा तर्हि त्वगादौ व्यभिचारः स्यादत आह **सन्निकर्षश्चेति** । शब्दादिभिः शब्दग्राहकश्रोत्रादिभिः ।

कं०रा०— **विशेषेति** । चक्षुषि योग्यतामात्रमुपपाद्य सन्निकर्षाया करणविशेषविकारणाभावादित्यर्थः । तत्र विशेष्यकारणाभावोऽसिद्ध इति शङ्कते **योग्यताया इति** । योग्यताया अन्वयव्यतिरेकाभ्यां कारणत्वोपलम्भस्त्वाप्तेस्तु तदनुपलम्भान्नयने योग्यतामात्रमुपादाय सन्निकर्षाया कारणं क्रियत इत्यर्थः । **चक्षुषोऽपीति** । चक्षुःप्राप्यकारिकरणत्वादिन्द्रियत्वादित्याभ्यां चक्षुष्वपि प्राप्तेः कारणत्वोपलम्भाच्चात्र प्राप्त्यपाकरणं न सम्भवतीति भावः । **अत्रेति** । चक्षुःप्राप्यकारिकरणत्वादित्यादावित्यर्थः । **तवापीति** । चक्षुःप्राप्यार्थप्रकाशकं न भवति

अत्यासन्नाप्रकाशत्वादित्यादि त्वदीयानुमानेऽपीत्यर्थः । **अत एवेति** । **चक्षुष**ः सन्निकृष्टार्थप्रकाशकत्वसाधनादेव तच्चक्षुर्गोलकातिरिक्तमपि शक्यतीत्यर्थः । ननु चक्षुःप्राप्यकारिकरणत्वादित्यस्य शब्दादौ व्यभिचारः । चशब्दादेव रथेन सह संयोगादिरूपसन्निकर्षाभावादित्यत आह **सन्निकर्षश्चेति** ।

श्रीनिधि०— प्राप्त्युपलम्भादिति । प्राप्त्यनुमानादित्यर्थः । **अत्रेति** । चक्षुःप्राप्यप्रकाशकं इन्द्रियत्वात् त्वगादिवदित्यत्रेत्यर्थः । **सन्निकर्षेति** । चक्षुःप्राप्यप्रकाशकमिति सन्निकृष्टप्रकाशकमित्यर्थः । तथा च सन्निकर्षस्य संयोगादिरूपत्वे शब्दादौ विषयादिना संयोगो नास्तीति व्यभिचारः स्यादित्यर्थः ।

शे०वा०— अत्रोच्यत इति । यद्यपि नयन एव सन्निकर्षापाकरणान्न ततः प्रथमपक्षप्रसक्तिस्तथाऽपि यद्याश्रिता योग्यतेत्याद्युपक्रमात् तत्प्रसक्तिरिति ध्येयम् । आद्येऽपि करणमात्रे प्राप्त्यभावोऽभिमतः किं वा ज्ञानकरण एवेति विकल्पं मनसि निधायाद्यं प्रत्याह **अप्राप्तैरेवेति** । द्वितीयं प्रत्याह **घ्राणेति** । **तथा चेति** । ततश्च सन्निकर्षवादिनाऽतिप्रसङ्गपरिहाराय योग्यताया इव योग्यतावादिनाऽप्युक्तातिप्रसङ्गपरिहाराय प्राप्तेरप्यवश्याभ्युपेयत्वात् कारणत्वग्राहकान्वयव्यतिरेकयोरप्युभयत्र तौल्येन योग्यताप्राप्त्योरगृह्यमाणविशेषत्वाद्योग्यतैव कारणं न प्राप्तिरित्यर्धजरतीयाश्रयणमयुक्तमिति भावः । विशेषकारणमाशङ्कते **योग्यताया इति** । **प्राप्तेश्चानुपलम्भादिति** । प्राप्तेरभावेन तदन्वयव्यतिरेकयोरनुपलब्धेरित्यर्थः । काचाभ्रपटलाद्यन्तरितोपलब्ध्या व्यभिचारादिति भावः । प्राप्तेरभावेनान्वयव्यतिरेकयोरसिद्धिं वदन् प्रष्टव्यः किं प्राप्त्यभावस्तत्साधकप्रमाणाभावात् किं वोक्तबाधकसद्भावादिति विकल्पं मनसि निधायाद्यं दूषयति **न चक्षुषोऽपीति** । तथा च चक्षुः प्राप्यार्थग्राहकं करणत्वादिन्द्रियत्वाच्च त्वगादिवदित्यनुमानद्वयस्य प्राप्तौ प्रमाणत्वान्न प्रमाणाभावेन चक्षुषः प्राप्त्यनुपलम्भो वक्तुं शक्यत इति भावः । **बाध इति** । गोलकस्य विषयसन्निकर्षाभावस्य प्रत्यक्षादिप्रमाणैर्निश्चितत्वादित्यर्थः । **आश्रयासिद्धिरिति** । मानाभावेन गोलकातिरिक्तचक्षुष एवासिद्धेरित्यर्थः । **तवापीति** । चक्षुःप्राप्यार्थप्रकाशकमिति त्वदीयप्रयोगेऽपीत्यर्थः । **सिद्धेति** । गोलकस्य विषयाप्राप्तेर्मयाऽप्यभ्युपगमादिति भावः । **अन्यत्रेति** । गोलकातिरिक्तचक्षुःपक्षीकार इत्यर्थः । मानाभावेन तदसिद्धेरिति भावः । **विशेषं विहायेति** । गोलकत्वतदतिरिक्तत्वरूपविशेषं विहायेत्यर्थः । **पक्षीक्रियत इति** । तत्पक्षीकारे सिद्धसाधनत्वाद्यप्रसक्तेरिति भावः । **सममिति** । तत्पक्षीकारे बाधाद्यप्रसक्तेरिति भावः । **अत एवेति** । गोलकस्यान्धसाधारणत्वेन रूपदर्शनानुमितकरणत्वानुपपत्तेरेवेत्यर्थः । तथा च गोलकातिरिक्तचक्षुःपक्षीकारेऽपि नाश्रयासिद्धिरिति भावः । ननु वाक्यज्ञानलिङ्गज्ञानादिषु सत्यपि करणत्वे सन्निकृष्टार्थग्राहकत्वाभावाद्व्यभिचारः संयोगसमवाययोरेव सन्निकर्षत्वाद्वाक्यज्ञानस्य वाक्यार्थेन लिङ्गादिज्ञानस्य लिङ्गादिना संयोगसमवाययोरसम्भवेन सन्निकर्षाभावादित्यतोऽतिप्रसङ्गभञ्जकं नियामकं प्रत्यासत्तिपदाभिधेयं सन्निकर्ष इत्युच्यते संयोगादेरपि सन्निकर्षत्वेन विवक्षायामेतदेव निमित्तम् । तथा च वाक्यज्ञानस्य वाक्यार्थेन संयोगसमवाययोरभावेऽपि संसर्गधर्मकपदार्थवाचिपदसमुदायात्मकवाक्यविषयत्वस्य लिङ्गादिज्ञानस्य च लिङ्गादिना संयोगादेरभावेऽपि तद्व्याप्यविषयत्वादे-

श्चातिप्रसङ्गभञ्जकस्य सन्निकर्षत्वसम्भवेन वाक्यज्ञानादेरपि सन्निकृष्टार्थग्राहकत्वान्न तत्र करणत्वहेतोर्व्यभिचार इत्याह **सन्निकर्षश्चेति** । शब्दादिभिरित्यत्र शब्दशब्दो वाक्यपरः तज्ज्ञानस्योपलक्षकः शब्दस्याकरणत्वादिति द्रष्टव्यम् ।

वा०र०— तत इति । निराकरणप्रसञ्जकात् प्राप्तेरन्वयव्यतिरेकानुपलम्भे हेतुरुक्तः । **प्राप्तेरभावेनेति** । **गोलकस्य विषयाप्राप्तेरिति** । उपलक्षणं चैतत् । अर्थप्रकाशकत्वाभावस्य चेत्यपि द्रष्टव्यम् । अतिप्रसङ्गभञ्जकमित्यादि । एतच्चोक्तं दृक्दृश्यत्वसम्बन्धानुपपत्तिभङ्गन्यायामृते ।

स०न्या०— यद्यपि नयन एव परेण सन्निकर्षनिराकरणान्न विकल्पावकाशः । तथापि 'यद्याश्रिता योग्यते'त्याद्युपक्रमवाक्यादत्र प्रथमपक्षलाभः । आद्येऽपि करणमात्र एव प्राप्त्यभावोऽभिप्रेतः किं वा ज्ञानकरणे, इति विकल्प्य आद्यं निराह **नेति** । द्वितीये त्वाह **घ्राणेति** । **करणत्वेन्द्रियत्वाभ्यामिति** । अनेन चक्षुः सन्निकृष्टार्थग्राहकं करणत्वात् इन्द्रियत्वाच्च इत्यनुमानमुक्तं भवति । अस्तु गोलकातिरिक्तं चक्षुः पक्षः । न चाश्रयासिद्धिः । रूपदर्शनानुमानेन तस्य गोलकातिरिक्तत्वसिद्धिरित्याह **अत एवेति** । ननु शब्दादिग्राहकश्रोत्रादौ करणत्वेन्द्रियत्वसद्भावेऽपि संयोगादिरूपप्रत्यासत्त्यभावात् व्यभिचार इत्यत आह **सन्निकर्षश्चेति** । यद्वा ननु अनुमानस्य शब्दस्य वा अनुमितिशब्दज्ञानकरणत्वेऽपि सन्निकृष्टार्थग्राहकत्वाभावात् तत्र व्यभिचार इत्यत आह **सन्निकर्षश्चेति** । तथा च करणत्वानुमानस्यैव व्यभिचारपरिहारार्थमयं ग्रन्थ इति भावः । व्यभिचारपरिहारस्तु अनुमानादावपि व्याप्त्यादिरूपसन्निकर्षसद्भावात् साध्यस्यापि सत्त्वेनेति भावः ।

विठ्ठल०— विशेषकारणमाशङ्कते **योग्यताया इति** । चक्षुःप्राप्यार्थप्रकाशकं करणत्वात्कुठारवत् । इन्द्रियत्वात् घ्राणादिवदित्यनुमानात् तदुपलम्भो भविष्यतीत्याह **चक्षुषोऽपीति** । **तवापीति** । चक्षुरप्राप्यप्रकाशकमिति त्वदीयप्रयोगेऽपीत्यर्थः । **अत एवेति** । रूपदर्शनानुमितकरणमात्रेण पक्षीकारेण प्राप्तिसाधनादेवेत्यर्थः । लोकस्यैव करणत्वे अन्धाभावप्रसङ्गादिति भावः । ननु चक्षुःप्राप्यकारिकरणत्वादिन्द्रियत्वादित्यस्य शब्दादौ व्यभिचारः शब्दादेरर्थेन सह संयोगादिरूपसन्निकर्षाभावात्प्रत्यभिज्ञादिजनकस्येन्द्रियस्यातीताद्यर्थैः सह सन्निकर्षाभावाच्चेत्यत आह **सन्निकर्षश्चेति** । तथा च शब्दादौ प्रत्यासत्तिरूपसन्निकर्षस्य सत्त्वान्न व्यभिचार इत्यर्थः ।

१२६ सु०— का चेयं योग्यता यन्मात्रादसन्निकृष्टमपि चक्षुः प्रकाशयेत् । यदि रूपविशेषादिरूपा तदाऽतीतानागतयोरपि तद्भावाच्चाक्षुषतापत्तिः ।

सन्निकर्षार्थं खलु वर्तमानताभ्यर्थनम्, सन्निकर्षस्यान्यथासिद्धौ प्रत्यभिज्ञायां तत्तांशस्य चक्षुषाऽवभासनात् । स चेदनपेक्षितः, किं तदा वर्तमानतया ।

अथ वर्तमानताऽपि रूपादिवद्योग्यतान्तर्गता, तदा प्रत्यभिज्ञा न सिद्ध्येत्, कुड्यादिव्यवहितप्रतीतिप्रसङ्गश्च । प्राप्तिप्रतिघातकं हि कुड्यादिव्यवधानमिति प्राप्त्यर्थं तदभावोऽन्वेषणीयः स्यात्, सा यदि नेष्यते तदा कुड्यादिकं कस्यापकुर्यात् ।

आवरणाभावोऽपि योग्यतेति चेत्, न, कुड्यापरभागावस्थितेनापि अग्रहणप्रसङ्गात् ।

अथ नयनविषययोर्मध्ये निबिड(ावयव)द्रव्याभावो विवक्षित इति चेत्, स्फटिकाद्यन्तरितानुपलब्धिप्रसङ्गात् ।

अस्वच्छद्रव्याभावो विवक्षित इति चेत्, तथाऽप्यव्यवहितदूरदर्शनापत्तिरेव ।

अथ क्षणभङ्गपरिणामावाश्रित्य तथाभूतस्योत्पादानुत्पादौ एव योग्यताऽयोग्यते मन्यसे, तदा सोऽर्थः कदाचित्सर्वैरुपलभ्येत कदाचिन्न केनापि । द्रष्टृनिबन्धनोऽपि तद्भेदोऽस्तीति चेन्न, प्रमितसन्निकर्षपरित्यागेनाप्रमितानेककल्पनस्यानुचितत्वात् ।

परि०— रूपविशेषेति । महत्त्वसमानाधिकरणोद्भूतरूपवत्त्वं वा तादृशस्पर्शवत्त्वं वेत्यर्थः । तयोरवर्तमानत्वान्नोक्तदोष इत्यत आह **सन्निकर्षार्थमिति** । ततश्च किमित्यत आह **सन्निकर्षस्येति** । जन्मनीति शेषः । वर्तमानताया इति योज्यम् । वर्तमानतायाः ससन्निकर्षजन्मन्यन्यथासिद्धौ सन्निकर्षजननोपक्षीणत्वे सति किं वर्तमानतयेत्यन्वयः । यथाकथञ्चिदपेक्षिता खल्वित्यत आह **स चेदनपेक्षित इति** । सन्निकर्षस्यानपेक्षायां युक्तिमाह **प्रत्यभिज्ञायामित्यादि** । आवरणाभावोऽपीत्यस्य विषयसन्निधौ आवरणाभावो वा नयनविषयमध्ये तदभावो वा । आद्य आह **कुड्यापरभाग इति** । नयनकुड्यमध्ये स्थितेत्यर्थः । द्वितीयं शङ्कते **अथेति** । **अव्यवहितेति** । अस्वच्छनिबिडद्रव्याव्यवहितेत्यर्थः । **क्षणभङ्गेति** । बौद्धरीत्या प्रतिक्षणं भङ्गः । साङ्ख्यरीत्या प्रतिक्षणं परिणामश्चेति पक्षौ उपेत्येत्यर्थः । **कदाचित्सर्वैरिति** । उत्पत्तिवेलायां सर्वैः । अनुत्पाददशायां न केनापीत्यर्थः । **द्रष्ट्रिति** । येनोपलभ्यते तं प्रति योग्यता नान्यं प्रतीत्येवं द्रष्टृभेदेन योग्यताभेद इत्यर्थः । तथा च नोक्तदोष इति भावः । **प्रमितेति** । करणत्वेन्द्रियत्वरूपप्रमाणावगतेत्यर्थः ।

गु०दी०— तथाभूतस्योत्पाद एव इत्यत्र दर्शनगोचरस्य तदगोचरस्य चोत्पाद इत्यर्थः । एवं च कुड्यव्यवहितोऽपि पटः दर्शनगोचरतयोत्पन्नत्वात्कुड्यापरभागस्थैर्दृश्यते । क्षणिकपरिणामवादे दर्शनागोचर-

तयाऽपि तदैवोत्पन्नत्वात्कुड्यव्यवहितैर्न दृश्यत इति परस्याशयः । एवं सति दर्शनगोचरतयोत्पत्तिदशायां सर्वैर्दृश्यते । तदगोचरतयोत्पत्तिदशायां न केनापीति भावेनाह **तदा सोऽर्थ** इति । **द्रष्टृनिबन्धनोऽपि तद्भेद** इत्यत्र कुड्यान्तरितानन्तरितद्रष्टृनिर्बन्धन इत्यर्थः ।

यादु०— यदि रूपविशेषादीति । महत्त्वसमानाधिकरणोद्भूतरूपरूपा वा, तादृशस्पर्शादिरूपा वेत्यर्थः । ननु विषयवर्तमानत्वस्यापि साक्षात्कारजनकत्वान्नोक्तदोष इत्यत आह **सन्निकर्षार्थमिति** । लौकिकसन्निकर्षार्थमित्यर्थः । ननु साक्षात्कारं प्रति वर्तमानत्वस्य जनकतैवास्तु किं सन्निकर्षोपक्षीणत्व-कल्पनयेत्यत आह **सन्निकर्षस्येति** । तथा च तत्तांशस्यावर्तमानत्वेऽपि साक्षात्कारदर्शनाद्व्यभिचारेण न वर्त-मानत्वस्य तज्जनकत्वं युक्तमिति भावः । ननु तत्र वर्तमानत्वाभावे सन्निकर्षस्याप्यभावात् कथं साक्षात्कारो-त्पत्तिरित्यत उक्तम् **सन्निकर्षस्येति** । संस्काररूपसन्निकर्षस्य । **अन्यथा** वर्तमानत्वाभावेऽपि सिद्धावित्यर्थः । तथा चालौकिकेनैव सन्निकर्षेण तत्र साक्षात्कारजननम् । वर्तमानत्वं च लौकिकसन्निकर्षार्थमेवाभ्यर्थनीय-मित्युक्तमिति भावः । न च लौकिकसाक्षात्कार एव विषयवर्तमानत्वस्य जनकत्वकल्पनान्नोक्तव्यभिचार इति वाच्यम् । प्रत्यभिज्ञाया लौकिकत्वात् । ज्ञानस्य निरंशत्वेन तत्तांशे अलौकिकत्वं तस्या इत्यपि वक्तुमशक्य-त्वादित्याशयात् ।

वं०प०— तद्भावात् । महत्त्वसमानाधिकरणोद्भूतरूपविशेषादिरूपयोग्यतायाः सत्तादशायां भावा-दिदानीं चाक्षुषतापत्तिरित्यर्थः । नन्वतीतानागतयोर्वर्तमानत्वाभावाच्चक्षुषश्च वर्तमानमात्रग्राहकत्वनियमान्न चाक्षुषताऽऽपत्तिरत आह **सन्निकर्षार्थमिति** । अन्यथासिद्धौ योग्यतयेति शेषः । प्रोच्यमानायामिति च शेषः । योग्यतामुपादाय सन्निकर्षापाकरणपक्ष इति यावत् । तथा च यथा तत्तांशस्तद्देशकालसम्बन्धरूपो-ऽतीतोऽपि प्रत्यभिज्ञायां चक्षुषावभासते तद्वच्चाक्षुषतापत्तिरिति सम्बन्धः । **सः** सन्निकर्षः । **अथेति** । ततश्चातीतादौ योग्यताया एवाभावान्न चाक्षुषत्वमित्यर्थः । **तदेति** । वर्तमानत्वाभावात् तत्तांशस्येति भावः । ननु वर्तमानताघटितयोग्यतायाः सत्त्वेऽपि न व्यवहितप्रतीतिः कुड्यादिरूपव्यवधानस्यैव सत्त्वादिति चेत्तत्राह **प्राप्तीति । तदभावः** व्यवधानाभावः । **सा** प्राप्तिः । **आवरणेति** । तत्र कुड्यादेरेवावरणस्य सत्त्वादिति भावः । प्रसङ्गात् तं प्रत्यपि वस्तुत आवरणभूतकुड्यादेरनपायादित्यर्थः । **अन्तरितं** व्यवहितम् । तथा च निबिडावयवं स्फटिकमेव तत्रास्तीति हृदयम् । **अस्वच्छेति** । स्फटिकादेर्निबिडावयवत्वेऽपि स्वच्छत्वात् तदन्तरितोपलब्धिर्युक्तेत्यर्थः । **तथाऽपीति** । अव्यवहितपक्ष्मादिदर्शनापत्तिः । तथा यत्र किञ्चिद्वस्तु दूरत-स्तिष्ठति मध्ये किमपि व्यवधायकं नास्ति तत्र नयनविषययोर्मध्ये निबिडावयवद्रव्याभावोऽस्तीत्यर्थः । आश्रित्येत्यतःपूर्वं बौद्धसाङ्ख्यमते आश्रित्येति शेषः । **तदेति** । यदि तथाभूतस्य क्षणिकस्य परिणामिनो वा पदार्थस्योत्पाद एव योग्यता तर्हि योग्यत्वात् सर्वेषामप्युपलब्धिः स्यात् । यदि तथाविधस्यानुत्पाद एवा-योग्यता तर्ह्ययोग्यत्वान्न केनाप्युपलभ्येत । तथा च कस्यचित्प्रतीतिः कस्यचिन्नेति व्यवस्था न युक्तेति

हृदयम् । तद्भेदः योग्यताभेदः । तथा चोत्पन्नोऽपि तस्यैव द्रष्टुर्योग्यो नान्यस्येति न सर्वोपलब्धिरित्यर्थः । **अनेकेति** । द्रष्टृनिबन्धनभेदोपेतानेकयोग्यतेत्यर्थः ।

कं०रा०— तथा च शब्दादौ संयोगादेरभावेऽपि शक्त्यभावान्न चाक्षुषत्वमित्यत आह **सन्निकर्षार्थमिति** । ननु सन्निकर्षार्थं च वर्तमानताभ्यर्थनमित्येतत्कुतो ज्ञायत इत्यत आह **सन्निकर्षस्येति** । प्रत्यभिज्ञायान्तर्भावो संस्काररूपसन्निकर्षस्य वर्तमानतां विनापि सिद्धौ तत्रांशस्यावभासत्वादित्यर्थः । ननु कुड्यादिव्यवधानाभावोऽपि चाक्षुषसाक्षात्कारकारणमतस्तद्व्यवहितस्य न प्रतीतिरित्यत आह **प्रासीति** । **निबिडेति** । नयनविषययोर्मध्ये विरलावयवसौरालोकादेः सत्त्वेऽप्यर्थग्रहणस्य जायमानत्वात् निबिडेत्युक्तं तथा च कुड्यापरभागव्यवस्थितस्य नाग्रहणं प्रसज्यते । तत्र नयनविषययोर्मध्ये निबिडावयवस्फटिकादित्यसत्त्वेन निबिडावयवद्रव्याभावरूपयोग्यताया अभावात् तदनुपलब्धिप्रसङ्ग इति भावः । **अस्वच्छेति** । स्फटिकाद्यन्तरितस्थले च नयनविषययोर्मध्ये स्वच्छद्रव्यसत्त्वेऽप्यस्वच्छद्रव्याभावेनोक्तयोग्यतायाः सत्त्वान्न तदनुपलब्धिप्रसङ्ग इति भावः ।

श्रीनिधि०— अपरभागे अन्यभागे यत्र स्थितानां ज्ञानं जायते तत्र स्थितानामपि आवरणस्य समीपे विद्यमानत्वादिति भावः । **अव्यवहितदूरदर्शनापत्तिरेवेति** । अव्यवहितेति मध्ये अस्वच्छद्रव्यरहितश्चेत्यर्थः । **दूरेति** । दूरस्थेत्यर्थः । **कदाचित्सर्वैरित्यादि** । यदा कस्यचित्प्रत्यभिज्ञानमुत्पन्नं तदा सर्वैरुपलभ्येत ज्ञानकालीनोत्पादरूपयोग्यतायावृत्तत्वात् । यदा तु तद् ज्ञानं नष्टं तदा उक्तयोग्यताभावात् न केनाप्युपलभ्येतेत्यर्थः । **द्रष्टृनिबन्धनोऽपीति** । यः पुरुषीय यज्ज्ञानविषयो यस्योत्पादः स तद् ज्ञानस्य योग्यतेत्यर्थः ।

शे०वा०— एवं सन्निकर्षकारणतायाः प्रमितत्वान्न तदङ्गीकारे गौरवमित्युपपादितम् । इदानीं योग्यतावादिन एव गौरवमप्रमितानेककल्पनादित्याशयवानाह **का चेयमिति** । रूपविशेषो महत्त्वसमानाधिकरणमुद्भूतरूपम् । आदिपदेन महत्त्वसमानाधिकरणोद्भूतरूपस्पर्शपरिग्रहः तेन महत्त्वसमानाधिकरणोद्भूतरूपस्पर्शरूपा योग्यतेत्युक्तं भवति । तद्भावान्महत्त्वसमानाधिकरणोद्भूतरूपस्पर्शरूपयोग्यतायाः सत्त्वादित्यर्थः । ननु विषयस्यापि लौकिकसाक्षात्कारकारणत्वादतीतादेर्थस्य चासत्त्वात् कथं चाक्षुषत्वापादनमित्यतो भवेदेवं यदि विषयस्य कारणत्वं स्यात् । न चैतदस्ति । सन्निकर्षजनकत्वेन तस्यान्यथासिद्धत्वादित्याशयवानाह **सन्निकर्षार्थं हीति** । ननु च विषयस्य कारणत्वमेवास्तु किं सन्निकर्षस्यान्यथासिद्धिकल्पनयेत्यतः प्रत्यभिज्ञायां तत्तांशस्यावर्तमानस्य चाक्षुषसाक्षात्कारदर्शनेन व्यभिचारान्न विषयस्य साक्षात्कारकारणत्वमित्याशयवानाह **सन्निकर्षस्येति** । ननु च विषयस्येव तत्सन्निकर्षस्यापि तत्राभावात् त्वन्मतेऽपि कथं तस्य चाक्षुषत्वमित्यत उक्तं **सन्निकर्षस्येति** । संयोगादिरूपसन्निकर्षस्य विषयसत्त्वसापेक्षत्वेन विषयाभावे तदसम्भवेऽपि संस्कारस्य विषयसत्त्वं विनाऽपि सम्भवेनान्यथासिद्धत्वात् । प्रत्यभिज्ञायां च तत्तांशेन संस्कारस्यैव सन्निकर्षत्वाङ्गीकारान्न

मन्मते तत्साक्षात्कारानुपपत्तिरिति भावः । न च लौकिकसाक्षात्कारावच्छेदेन विषयस्य कारणत्वाभ्युपगमान्न व्यभिचार इति वाच्यम् । प्रत्यभिज्ञाया अपि षोढा प्रत्यासत्त्यन्यतमप्रत्यासत्तिजन्यत्वरूपलौकिकत्वात् । ज्ञानस्य निरंशत्वेन तत्तांशे लौकिकत्वं नेत्यस्यापि वक्तुमशक्यत्वात् । अस्त्वेवं सन्निकर्षजनकत्वेन विषयस्या- न्यथासिद्धिस्तथाऽपि तादर्थ्येनैव तस्यापेक्षितत्वात् कथमतीतादेश्चाक्षुषत्वापादनमित्यतः सन्निकर्षकारणत्वपक्षे तज्जनकतया विषयसत्त्वस्यावश्यकत्वेऽपि योग्यतामुपादाय सन्निकर्षकारणत्वं निराकुर्वतस्तव मते तस्या- नपेक्षितत्वेन तदर्थं विषयसत्त्वस्याप्यनपेक्षितत्वादुक्तातिप्रसङ्गतादवस्थ्यमेवेत्याशयेनाह **स चेदिति** ।

अथेति । तथा च वर्तमानताविशिष्टरूपविशेषादिरूपयोग्यताया एवाभावान्नातीतादेश्चाक्षुषत्वप्रसङ्ग इति भावः । **न सिद्ध्येदिति** । वर्तमानताविशिष्टरूपविशेषादिरूपयोग्यतायास्तत्राप्यभावादिति भावः । **कुड्यादीति** । विशिष्टयोग्यतायास्तत्रापि सत्त्वादिति भावः । ननु कुड्यादिना व्यवधायकेन प्रतिबन्धनान्न तद्व्यवहितार्थप्रतीतिप्रसङ्ग इत्यतो व्यवधायकं न सत्तयैव कार्यविरोधि । तथात्वे तस्मिन्सति सर्वथा कार्या- भावप्रसङ्गात् । किन्तु प्राप्तिविघातकत्वेनैव । तथा च प्राप्तेः कारणत्ववादिपक्षे ज्ञानकारणीभूतप्राप्तिविघातकतया कुड्यादेर्व्यवधायकस्य प्रतिबन्धकत्वोपपत्तावपि तदकरणत्ववादिमते योग्यताविघटकत्वाभावेन प्रतिबन्धकत्वा- नुपपत्तेर्व्यवहितप्रतीतिप्रसङ्गो दुर्वार एवेत्याह **प्राप्तिविघातकं हीति** । **आवरणाभावोऽपीति** । तथा चावरणा- भावघटितयोग्यताऽभावसम्पादकत्वात् तस्यापकारकत्वमिति न व्यवहितप्रतीतिप्रसङ्ग इति भावः । **कुड्य- परभागेति** । तत्रावरणाभावघटितयोग्यताया असत्त्वादिति भावः । न च कुड्यादेरकुड्यपरभागस्थितं प्रत्या- वरणत्वं नाप्यावृतत्वमर्थस्येति युक्तस्तं प्रति प्रकाश इति वाच्यम् । एकस्यैव कुड्यादेरावरणत्वानावरणत्वयो- रेकस्यैवार्थस्यावृतत्वानावृतत्वयोश्च विरुद्धत्वेनासम्भवात् । ननु यत्र क्वचित्कुड्यादिसत्त्वे न प्रतिबन्धकं येनोक्तातिप्रसङ्गः; किन्तु ग्राह्यग्राहकयोरर्थनयनयोर्मध्ये देशे एव । न चैवं कुड्यादिव्यवहितपर्वताद्यग्रहप्रसङ्गः । ग्राह्याधिकपरिमाणवन्मध्यवर्तिनः कुड्यादेः प्रतिबन्धकत्वादित्यभिप्रेत्य शङ्कते **अथेति** । **स्फटिकादीति** । तत्रापि ग्राह्यग्राहकयोर्मध्ये निबिडावयवस्य स्फटिकादेर्द्रव्यस्यैव सत्त्वेन तदभावाभावादिति भावः । **अस्वच्छेति** । तथा चास्वच्छत्वरूपविशेषणाभावायत्तस्य निबिडावयवद्रव्याभावस्य सत्त्वात् स्फटिका- द्यान्तरितोपलब्धिः सम्भवतीति भावः । **अव्यवहितेति** । तत्र आवरणाभावघटितोक्तरूपयोग्यतासत्त्वादिति भावः । **तथाभूतस्येति** । कार्यं प्रतिकुर्वद्रूपस्येत्यर्थः । ननु यद्युक्तरूपस्योत्पाद एव योग्यता तर्हि तस्यार्थस्य सर्वदोपलब्धिप्रसङ्ग इत्यतः स्यादेवं यदि पदार्थानां स्थिरत्वं स्यान्न चैवम् । क्षणभङ्गपरिणामपक्षाङ्गीकारेण प्रतिपक्षं पदार्थभेदेन कार्यं प्रति कुर्वद्रूपत्वेनोत्पन्नस्य तत्तत्क्षणमात्रवृत्तित्वेन क्षणान्तरेऽसत्त्वेन सर्वदोपलब्धि- प्रसङ्गानवकाशादित्याशयेनोक्तं **क्षणभङ्गपरिणामावाश्रित्येति** । तावता सर्वदोपलब्धिप्रसङ्गानवकाशेऽपि यदा कार्यं प्रतिकुर्वद्रूपस्योत्पादः तदा कस्यचिदुपलब्धिदशायां सर्वेषामप्युपलब्धिप्रसङ्गः । कस्यचिदनुपलब्धिदशायां तं प्रतिकुर्वद्रूपस्यानुत्पादावश्यम्भावात् सर्वेषामप्यनुपलम्भः स्यादित्याह **तदेति** । ननु पुरुषविशेषं प्रत्येव तथाभूतस्योत्पाद एव योग्यता, पुरुषविशेषं प्रति तथाभूतस्यानुत्पाद एव योग्यतेति द्रष्टृपुरुषनिबन्धनोऽपि

योग्यताभेदोऽभ्युपगम्यते । ततश्चैकेनोपलभ्यतादशायां न सर्वैरुपलभ्यताप्रसङ्ग एकेनानुपलभ्यतादशायां न सर्वैरनुपलभ्यताप्रसङ्ग इति शङ्कते **वृष्टिरिति** । **प्रमितेति** । करणत्वेन्द्रियत्वाभ्यां सन्निकर्षस्य साधितत्वादिति भावः । ततश्च तत्परित्यागे प्रमाणविरोधः स्यादिति भावः । **अप्रमितेति** । तथा च तत्कल्पने कल्पनागौरवमिति भावः ।

वा०र०— महत्वसमानाधिकरणोद्भूतरूपमिति । महत्वसमानाधिकरणोद्भूतरूपस्पर्शरूपयोग्यता इत्येतत् वैशेषिकपरीक्षायां समर्थयिष्यति । अतीतादिविषयकालौकिकसाक्षात्कारव्यावृत्त्यर्थमाह **लौकिकेति** । लौकिकप्रत्यासत्तिजन्यसाक्षात्कारेत्यर्थः । सन्निकर्षस्यान्यथासिद्धौ इत्येतदंशव्यावृत्त्यमाह **ननु च विषयस्येवेति** । अनेन विषयस्य करणत्वपक्षे प्रत्यभिज्ञायां तत्तांशस्य चाक्षुषतावभासनात् तदवभासस्य उपपत्तेरित्येवं प्रथमतो मूलयोजना कार्येति सूचितं भवति । अत्रोत्पादानुत्पादौ योग्यतायोग्यते इति मूले क्षणपरिणामपक्षे उत्पादस्यैव सत्त्वात् अनुत्पाद इति न लगतीति कस्यचित् वचनं न युक्तम् । कुर्वद्रूपस्य तत्तत्कालीनक्रियाकारस्य क्रियाभावकालेऽसत्त्वेनानुत्पादावश्यम्भावात् । पाठान्तरं तु स्पष्टनिरासम् । **कुर्वद्रूपस्येति** । क्षणिको हि स्वभावः । कुर्वद्रूपः सहकारिभिः । सहैव करोतीत्यादिकिरणावल्यनुसारेण न वैजात्यं विना तत्स्यात् । अतः तस्मिन् अनुमा भवेदिति कुसुमाञ्जलिकारिकाशये कुर्वत् कार्यं प्रति स्वरूपयोग्यरूपं यस्येति कुर्वद्रूपमिति स्वीकार इति कुर्वद्रूपत्वं जातिविशेषः । यद्व्याश्रये सति कार्यं जायते एवेत्यादिकं उक्तमिति तदनुसारेण च कुर्वद्रूप इति वैनाशिकानां क्रियादिकार्यजनकत्वरूपोपकारं कार्यत्वार्थकतया कुर्वद्रूपपदप्रयोगो गम्यते । ततश्चोपकारकरूपस्येत्यर्थः । तथाभूतस्यानुत्पादक एव चायोग्यतेति पाठः । **प्रसङ्गश्चेतीति** । चशब्दाभावे च तथान्तर्भावेन व्याख्येयम् ।

स०व्र०— करणत्वेन्द्रियत्वयोरप्रयोजकत्वमाशङ्क्य तत्परिहारार्थं विकल्पयति **का चेयमिति** । सन्निकर्षार्थत्वं वर्तमानताऽभ्यर्थनस्य कुतः इत्यत आह **सन्निकर्षस्येति** । संस्कारेण सन्निकर्षस्य अन्यथासिद्धत्वात् संस्कारस्य तदतीतत्वेऽपि सम्भवात् न वर्तमानत्वं तत्तांशस्येति भावः । अस्तु सन्निकर्षार्थं वर्तमानत्वाभ्यर्थनम् इत्यर्थः । अस्त्वेवमन्यत्र ततः किं प्रकृत इत्यत आह **स चेति** । **अथेत्यादि** । अयं भावः । तथाभूतस्य इन्द्रियालम्बनस्य उत्पादो योग्यता । तथा, तथाभूतस्य इन्द्रियानालम्बनस्य उत्पाद एवायोग्यता । नन्वेवं सर्वदोपलब्धिप्रसङ्ग इत्यत उक्तम् **क्षणभङ्गपरिणामावाश्रित्येति** । ननु कश्चित्प्रतीन्द्रियालम्बनस्योत्पादो योग्यता कश्चित्प्रतीन्द्रियानालम्बनस्योत्पादो योग्यता अतो न सर्वेषां कदाचित् उपलब्धिः स्यात् इत्यत आह **वृष्टिरिति** ।

विठ्ठल०— योग्यतया अर्थप्रकाशने विषयं वर्तमानमपि सहकारीत्यतः वर्तमानतायाः सहकारित्वं सन्निकर्षस्यार्थप्रकाशनमित्यस्मत्पक्षे सम्भवति । न तु त्वत्पक्ष इत्याशयेनाह **सन्निकर्षस्यार्थमिति** । ततश्च वर्तमानतासन्निकर्षजननोपक्षीणेति न तस्याः साक्षात्कारजनने सहकारितेति भावः । रूपविशेषादीशस्य

महत्त्वसामानाधिकरणोद्भूतरूपवत्वतादृशस्पर्शवत्वादिरूपेत्यर्थः । ननु साक्षात्कारं प्रति मानजनकं न वास्तु किं सन्निकर्षोपक्षीणतयेत्यतः विनापि वर्तमानत्वं यथाकथञ्चित् सन्निकर्षमात्रेण साक्षात्कारदर्शनेन साक्षात्कारस्य वर्तमानतान्वयव्यतिरेकित्वाभावान्न वर्तमानतायाः साक्षात्कारजनकत्वमिति निश्चीयत इत्याशयेनाह **सन्निकर्षस्येति** । प्रत्यभिज्ञायां तत्तांशे संस्काररूपसन्निकर्षस्य वर्तमानतां विनापि सिद्धौ तत्तांशस्यापि अवभासदर्शनात् । तथा च **यदर्थं** वर्तमानत्वमपेक्ष्यते स चेत्सन्निकर्षानपेक्षितः किं तदा वर्तमानत्वेनेत्यर्थः । कुड्यादिव्यवधानाभावेऽपि साक्षात्कारकारणं अतस्तद्व्यवहितस्य न प्रतीतिरित्यत आह **प्राप्तीति** । आवरणाभावोऽपीत्यत्र विषयसन्निधावावरणाभावो विवक्षितो वा नयनविषययोर्मध्ये तदभावो विवक्षितो वेति विकल्पं मनसि निधायाद्ये आह **कुड्यपरभागेति** । कुड्यस्यापरभागे विषयसमीपे स्थितेनेत्यर्थः । ननु क्षणभङ्गपरिणामावाश्रीयेते तथा यस्मिन्पक्षे तथाभूतस्य ज्ञानविषयस्योत्पादः स एव योग्यता ज्ञानकालीन उत्पादविशेषो योग्यतेति यावत् । तद्गोचरस्योत्पादस्त्वयोग्यतेति कथमुक्तदोष इति शङ्कते **अथेति** । **कथञ्चिदिति** । उत्पत्तिदशायां नैकेनाप्युपलभ्यत इत्यर्थः । **दृष्टनिबन्धन इति** । अतज्ज्ञानगोचरस्योत्पादः । तत्तज्ज्ञानं प्रति योग्यतेति भावः ।

१२७ सु०— किञ्च असन्निकृष्टप्रतीतौ च आसन्नसन्निकृष्टविप्रकृष्टयोः वैशद्यावैशद्ये न स्याताम्, अस्माकं तु नयनरश्मयः सम्यगासन्नेन सन्निकृष्यन्ते विप्रकृष्टेन त्वसम्यक् प्रदीपरश्मय इवेति युक्ते प्रतीतेर्वैशद्यावैशद्ये ।

काचाद्यन्तरितोपलब्ध्या किमप्राप्यप्रकाशकत्वं कल्पयामः किं वा काचादीनां प्राप्तिप्रतिबन्धकत्वाभावम् । आद्यः प्रमाणविरुद्धोऽनेकातिप्रसङ्गपराहत इति द्वितीय एवाश्रयणीयः । तथात्वे काचादेर्व्यूहान्तरतापत्ति(त्ते)रिति चेत्, (न) जलानलव्यतिभेदेऽपि घटादेस्तदभावात् । तत्रापि सूक्ष्मतरतदभ्युपगमेऽत्रापि साऽस्तु ।

सान्तरग्रहणमप्यसन्निकृष्टस्य ग्रहणं चेदसिद्धम्, सान्तर इति ग्रहणं चेत् प्रदीपे अनैकान्तिकम् । यथा खलु दीपो रश्मिभिरर्थसन्निकृष्टोऽपि स्वरूपापेक्षया सान्तर इति प्रतीयते तथा चक्षुरप्यधिष्ठानापेक्षयेति किमनुपपन्नम् ।

पृथुतरग्रहणमपि नयनरश्मीनामुन्मत्तककुसुमवत् पृथ्वग्रतयोपपत्स्यते । अप्राप्तौ त्वल्पस्यापि ग्रहणं न स्यात् । प्राप्तौ दिग्विशेषसन्देहो न स्यादिति चेत् (न), अप्राप्तौ सर्वत्र सन्देहस्स्यात् । सन्देहादपि च निश्चयो महीयान् । तत्र सन्देह आगन्तुकं कारणान्तरं

कल्पयिष्यति । युगपद्ग्रहणाभिमानस्तु तेजसः शीघ्रगामितानिबन्धनो भ्रम एव, प्राप्तेः प्रमाणसिद्धत्वात् ।

परि०— अस्माकमिति । सन्निकर्षवादिनामित्यर्थः । **प्रमाणेति** । करणत्वेन्द्रियत्वरूपप्रमाणविरुद्धो योग्यताखण्डनप्रस्तावोक्तैः अतीतानागतयोश्चाक्षुषतापत्तिरित्याद्यतिप्रसङ्गैः पराहत इत्यर्थः । **तथात्व इति** । प्राप्तिप्रतिबन्धकत्वाभावे काचादेः सूक्ष्माणां किञ्चिद्विरलपार्थिवावयवानां पुञ्जविशेषत्वं स्यात् । पार्थिवपदार्थानां किञ्चिद्विरलतया पुञ्जीभूतानां तत्परभागस्थपदार्थप्राप्त्यप्रतिबन्धकत्वस्य दर्शनात् । तथा चावयविद्रव्यरूपकार्यत्वभङ्ग इत्यर्थ इति भावः । **जलानलेति** । यथा घटस्थजलस्य बहिस्स्रवणं घटस्थपदार्थपचनायाधस्तनाग्नेर्घटान्तः प्रवेशनं इत्येवं रूपेण बहिरन्तर्गमनरूपव्यतिषङ्गभेदे घटस्थजलस्याधस्तनाग्निना तापेऽपोन्तःप्रविष्टव्यतिषङ्गरूपव्यतिभेदे वा अवयवपुञ्जत्वाभावेनावयविरूपकार्यद्रव्यत्वस्यैव भावादित्यर्थः । सान्तरग्रहणं च प्राप्तिपक्षे न सम्भवतीति प्रागुक्तदोषमुद्धरति **सान्तरेति** । **सान्तर इति ग्रहणमिति** । सव्यवधान इति ग्रहणं, दूरस्थ इति ग्रहणमिति यावत् । कुत एषा कल्पनेत्यतो अप्राप्तिपक्षे बाधकमाह **अप्राप्तौ त्विति** । कथं तर्हि प्राप्तिपक्षनिश्चय इत्यत आह **सन्देहादपीति** । क्वचित्कसन्देहानुरोधादप्राप्तिं कल्पयामो वाऽनेकत्र निश्चयानुरोधेन प्राप्तिं कल्पयामो वेति विशये निश्चयस्यार्थसत्त्वावधारणात्मकत्वेन बहुस्थलीयत्वेन च महत्तमत्वात् तदनुरोधेनान्त्यपक्ष एवोपेयः सन्देहोपपादकं स्वयमेव निश्चयः कल्पयिष्यतीत्यर्थः । **तेजस इति** । सौरालोकादेरित्यर्थः । नयनरश्मीनामपि तेजस्त्वादिति भावः । **प्रमाणसिद्धत्वादिति** । करणत्वेन्द्रियत्वरूपप्रागुक्तप्रमाणाभ्याम् अप्राप्तौ उक्तबाधकान्यथाऽनुपपत्त्या च सिद्धत्वादित्यर्थः ।

गु०दी०— काचादेर्व्यूहान्तरापत्तिः इत्यत्र व्यूहान्तरत्वं नवद्रव्यातिरिक्तद्रव्यत्वम् । **जलानलव्यतिभेद** इत्यत्र जलानलव्यतिभेदे उष्णोदकतादशायां जलानलयोर्मिश्रण इत्यर्थः । **तदभावात्** व्यूहान्तरत्वाभावादित्यर्थः । **प्रदीपेऽनैकान्त्यम्** इत्यनेनैव दूरस्थवस्तुग्रहणमेव सान्तरग्रहणमित्यपि परास्तम् । **अप्राप्तौ सर्वत्र सन्देह** इत्यत्र दूरस्थघटवत्समीपस्थेऽपि सन्देहः स्यादित्यर्थः । **सन्देहः आगन्तुकं कारणान्तरं कल्पयिष्यति** इत्यङ्गीकृत्योदितम् । वस्तुतस्तु चक्षुषा घटादिज्ञाने प्राच्यां प्रतीच्यां वेति दिक्सन्देह एव नास्तीति च ज्ञेयम् । निमीलितनयनस्य सत्यप्यन्तश्चक्षुषि घटाद्यदर्शनेनोन्मीलितनयनस्य च चक्षुःप्राप्त्या घटदर्शनेन चान्वयव्यतिरेकितया चक्षुःप्राप्तेरपि दर्शनहेतुतायाः प्रामाणिकत्वादिति भावेनाह **प्राप्तेः प्रमाणसिद्धत्वात्** इति । प्रदीपस्य स्वातिसमीपस्थदशाग्रप्रकाशकत्वदर्शनेनातिदूरस्थघटाप्रकाशकत्वदर्शनेन चातिदूरत्वातिसामीप्ययो-

रप्यर्थदोषत्वसिद्धेरतिसमीपस्थनयनगोलकाप्रकाशनमप्यतिसामीप्याख्यार्थदोषनिबन्धनमेव । न तु प्राप्तेरहेतुत्वकल्पकम् । किञ्च पित्तद्रव्यसंयुक्तनयनं पीतमेव शङ्खं गोचरयत्काचान्तरितं सत्कुतो न तथा गोचरयेत् । अयं हि विशेषः । सर्वत्र नयनरश्मिभिस्सह गच्छतां पित्तसूक्ष्मांशानामतेजोरूपतया काचनिर्भेदनाशक्त्या तत्रैव प्रतिबन्धे सति तेजोरूपसूक्ष्मशुद्धचक्षुरंशानामेव सूर्यकान्ताप्रतिबद्धसौरप्रभाया इव काचाप्रतिबन्धेन शङ्खप्राप्तावेव प्रकाशः स्यात् । अतोऽपि प्राप्तेः प्रामाणिकत्वं सिद्धमिति ।

यादु०— आद्यः प्रमाणविरुद्ध इत्यादि । उक्तानुरूपप्रमाणविरुद्धः अतीतादेश्चाक्षुषतापत्तिः, कुड्यादिव्यवहितप्रतीतिप्रसङ्गः, अव्यवहितदूरदर्शनापत्तिः इत्युक्तानेकातिप्रसङ्गपराहत इत्यर्थः । ननु काचादेः प्राप्तिप्रतिबन्धकाभावे विरलावयवसंयोगजपटादिवत् सच्छिद्रत्वं स्यादित्याशङ्कते **तथात्व इति** । अत्र व्यूहशब्देन विरलावयवसंयोगजोऽवयवी पटादिरूपो विवक्षितः । ततश्च व्यूहवत्पटादिवदन्तरमवकाशश्छिद्रं यस्य स तथोक्तस्तद्भावो व्यूहान्तरता सच्छिद्रतेत्यर्थः । केचित्त्वत्र **व्यूहशब्देन समूहो** ग्राह्योऽन्तरशब्दश्छिद्रपरः । तथा च व्यूहः समूहोऽन्तराणां छिद्राणां यस्मिन्नसौ व्यूहान्तर इति व्यधिकरणो बहुव्रीहिस्तस्य भावस्तत्ता बहुच्छिद्रत्वापत्तिरिति यावदित्याहुः । **जलानलेति** । **व्यतिभेदो** व्यामिश्रणं, सम्बन्ध इति यावत् । **तदभावाद्** व्यूहान्तरत्वाभावात् । चुल्याद्यवस्थिताग्निसम्बन्धघटाद्यन्तर्गतजलेऽधःस्थितानलव्यतिभेदेऽपि न घटादेः सच्छिद्रत्वमित्यर्थः । **व्यतिभेदा** व्यत्यासो विरुद्धक्रियायोग इति यावत् । तथा च घटाद्यन्तर्गतस्य जलस्य बहिर्निस्सरणं बाह्यस्य चालनस्यान्तर्गमनम् । एवं च घटादेर्जलानलविरुद्धक्रियायोगेऽपीत्यर्थ इत्यप्याहुः । **तदभ्युपगम इति** । अत्र तच्छब्देन छिद्रापरपर्यायस्यान्तरस्य तल्प्रत्ययवाच्यतया प्रकृतस्य परामर्शः । अतः सूक्ष्मतरेति विशेषणमुपपन्नमिति ध्येयम् । **सा** व्यूहान्तरता । **सान्तरमितीति** । अत्रान्तरशब्दो व्यवधानपरः । तथा चान्तरेण व्यवधानेन सहितं सान्तरं व्यवहितमिति ग्रहणमित्यर्थः । एवं च चक्षुर्न घटादिप्राप्तिमद्घटाद्यपेक्षया व्यवहितमिति गृह्यमाणत्वादिति सान्तरमिति ग्रहणं प्राप्तिबन्धकं चेदित्याशयः । **प्रदीप इति** । यद्यदपेक्षया सान्तरमिति गृह्यते तत्तद्व्याप्तिमन्न भवतीति सामान्यव्याप्तौ प्रदीपेऽनैकान्त्यम् । प्रदीपस्य घटाद्यपेक्षया सान्तर इति गृह्यमाणस्यापि घटादिप्राप्तिमत्त्वादित्यर्थः । एतेन सान्तरं दूरस्थमिति व्याख्यानमपि निरस्तं वेदितव्यम् । दूरस्थस्य ग्रहणं चेदसिद्धम् । नयनस्य विषयं प्रति गमनाङ्गीकारात् । दूरस्थमिति ग्रहणं चेत्प्रदीपेऽनैकान्त्यादिति । ननु सान्तरमिति गृह्यमाणे सन्निकृष्टत्वकल्पनं विरुद्धम्, अतो प्रदीपे व्यभिचारचोदनं युक्तं, नापि तेन पक्षे साध्याभावशङ्केत्यतो यथा न विरोधस्तथोपपादयति **यथा खल्विति** । **सर्वत्र सन्देह इति** । क्वचिद्देशविशेषे सूर्योदयादिनिश्चयोऽपि जायते स न स्यादित्यर्थः । **सन्देहादपीति** । ततश्च निश्चयपरिक्षयोऽतिशयेनानिष्ट इति भावः । ननु तर्हि तत्र सन्देहोपपत्तिः कथमित्यत आह **तत्र सन्देह इति** । **आगन्तुकम्** इतरसंशयेऽप्यक्लृप्तम् । कारणान्तरम् इति अनभ्यस्तदेशत्वादिरूपं दोषमित्यर्थः । **तेजस इति** । नयनरश्मेरित्यर्थः ।

वं०प०— न स्यातामिति । आसन्नेन सम्यक् सन्निकर्षो विप्रकृष्टेन वस्तुना नेति विवेको न युक्तः । सन्निकर्षाभावस्योभयत्रापि तुल्यत्वादित्यर्थः । ननु प्राप्यप्रकाशकारितापक्षेऽप्यासन्नविप्रकृष्टाभ्यां

सन्निकर्षस्याविशिष्टत्वाद्वैशद्यावैशद्ये न स्यातामित्यत आह **अस्माकं त्विति** । **अनेकेति** । 'अत्रोच्यते विषयकरणयोरि'त्युक्तानेकेत्यर्थः । **असिद्धं** सन्निकृष्टग्रहणस्योपपादनादिति भावः । **सान्तर इतीति** । इदं सान्तरं अन्तरेण व्यवधानेन सहितमित्येवं सान्तरत्वेन ग्रहणमित्यर्थः । **अनैकान्तिकं** चक्षुरसन्निकृष्टप्रकाशकं सान्तरा इति गृह्यमाणत्वादित्यनुमान इत्यर्थः । एतदेवोपपादयति । रश्मिभिरित्यनेन साध्याभावोपपादनम् । **स्वरूप** इत्यादिना हेतूपपादनम् । दीपः स्वरश्मिभिरेव सन्निकृष्यते । दीपस्वरूपं त्वपवरकादिस्थले तिष्ठत्यस्मदपेक्षया व्यवधाने दूरं तिष्ठतीत्येवं दीपः स्वरूपापेक्षया सान्तर इति सर्वैर्गृह्यत इत्यर्थः । **तथेति** । एवं चक्षुरपि स्वरश्मिभिरर्थसन्निकृष्टमपि चक्षुःस्वरूपं तु सान्तरमधिष्ठानभूतगोलकेन व्यवहितमिति गृह्यत एवेत्यर्थः । तथा चानुमानेऽप्रयोजकतेत्युक्तं भवति । यथा दीपस्वरूपं सान्तरमिति सर्वैः प्रत्यक्षतो गृह्यते दीपस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वात् । न तथा चक्षुरपि स्वरूपापेक्षया सान्तरमिति गृहीतुं शक्यते अतीन्द्रियत्वादतोऽधिष्ठानापेक्षयेत्युक्तम् । **पृथ्वग्रतयेति** । स्वयं यावत्परिमाणं घटादौ तत्परिमाणप्रदेशमेवादौ सम्बद्ध्य पश्चात्सर्वमपि घटं व्याप्नोतीत्यर्थः । ननु प्राप्त्यप्राप्तिपक्षे समबाधके सति कथं निर्णय इत्यत आह **सन्देहाविति** । प्राप्तौ सन्देहो न स्यादिति दूषणोद्धारः कथमिति सुहृद्भावेन पृच्छन्तं प्रत्याह **तत्रेति** । प्राप्तौ सिद्धायामपीत्यर्थः । सन्देहो यः प्राप्तः स इत्यर्थः ।

कं०रा०— आद्य इति । चक्षुषोऽप्राप्यप्रकाशकत्वपक्षः चक्षुःप्राप्यकारिकरणत्वादित्यादिप्रमाणविरुद्धश्च चक्षुषोऽप्राप्यप्रकाशकत्वे कुड्यादेर्व्यवहितोपलब्धिः स्यादित्याद्यतिप्रसङ्गपराहतश्चेति काचादीनां प्राप्तिप्रतिबन्धकत्वाभाव एवाश्रयणीय इत्यर्थः । ननु काचादेः प्राप्तिप्रतिबन्धकत्वाभावाश्रयणे तस्य जलानलं व्यतिभेदाङ्गीकार्यः । जलानलयोरेवेन्द्रियसन्निकर्षप्रतिबन्धकत्वाभावदर्शनात् तथा च काचादेर्व्यूहान्तरापत्तिः शङ्कते **तथात्व इति** । **जलानलेति** । रिष्टरधिष्ठानापेक्षया सान्तरमिति प्रतीयत इति किमनुपपन्नमित्यर्थः । **पृथुतरेति** । पृथुतरपर्वतादिग्रहणमपि नयनरश्मीनामुन्मत्तककुसुमवत्पृथ्वग्रत्वेन पृथुतरसन्निकर्षसद्भावादुपपतस्यत इत्यर्थः । **अप्राप्ताविति** । अप्राप्यप्रकाशकत्वेन सर्वत्र दिग्विशेषसुदेहं एवं स्यात् न तु तन्निश्चय इत्यर्थः । ननु प्राप्तिपक्षे दिग्विशेषसन्देहपरिक्षयप्रसक्तिरप्राप्तिपक्षे तु तन्निश्चयपरिक्षयप्रसक्तिरिति साम्ये कथं प्राप्तिपक्षाङ्गीकार इत्यत आह **सन्देहादपीति** । तथा च निष्कम्पप्रवृत्तिजनकत्वेन महीयसो दिग्विशेषनिश्चयस्य परिक्षयो मा भूदिति प्राप्तिपक्ष एवाङ्गीकार्य इति भावः । ननूक्तन्यायेन प्राप्तिपक्षस्यैवाङ्गीकारेऽनुभवसिद्धदिग्विशेषसन्देहः कथमित्यत आह **तत्रेति** । उक्तन्यायेन प्राप्तौ निश्चितायां दिग्विशेषसन्देहस्तं निश्चयप्रतिबन्धकमागन्तुकदोषलक्षणं कारणान्तरं कल्पयिष्यतीत्यर्थः । **युगपद्ग्रहणाभिमान इति** । शाखाचन्द्रमसोरिति शेषः । युगपदग्रहणाभिमानस्य भ्रमत्वं कुतः कल्प्यत इत्यत आह **प्राप्तेरिति** । प्राप्तेः प्रमाणसिद्धत्वात् सन्निकृष्टविप्रकृष्टयोश्च शाखाचन्द्रमसोर्युगपत्प्राप्त्यभावेन युगपदग्रहणस्यासम्भवादित्यर्थः ।

श्रीनिधि०— सम्यगासन्नेनेति । आसन्नेन समीपस्थेन सम्यक् सन्निकृष्यन्ते । भूयोभिरवयवैः सम्बन्धो भवतीत्यर्थः ।

रप्यर्थदोषत्वसिद्धेरतिसमीपस्थनयनगोलकाप्रकाशनमप्यतिसामीप्याख्यार्थदोषनिबन्धनमेव । न तु प्राप्तेरहेतुत्व-कल्पकम् । किञ्च पित्तद्रव्यसंयुक्तनयनं पीतमेव शङ्खं गोचरयत्काचान्तरितं सत्कुतो न तथा गोचरयेत् । अयं हि विशेषः । सर्वत्र नयनरश्मिभिस्सह गच्छतां पित्तसूक्ष्मांशानामतेजोरूपतया काचनिर्भेदनाशक्त्या तत्रैव प्रतिबन्धे सति तेजोरूपसूक्ष्मशुद्धचक्षुरंशानामेव सूर्यकान्ताप्रतिबद्धसौरप्रभाया इव काचाप्रतिबन्धेन शङ्खप्राप्तावेव प्रकाशः स्यात् । अतोऽपि प्राप्तेः प्रामाणिकत्वं सिद्धमिति ।

यादु०— आद्यः प्रमाणविरुद्ध इत्यादि । उक्तानुरूपप्रमाणविरुद्धः अतीतादेश्चाक्षुषतापत्तिः, कुड्यादिव्यवहितप्रतीतिप्रसङ्गः, अव्यवहितदूरदर्शनापत्तिः इत्युक्तानेकातिप्रसङ्गपराहत इत्यर्थः । ननु काचादेः प्राप्तिप्रतिबन्धकाभावे विरलावयवसंयोगजपटादिवत् सच्छिद्रत्वं स्यादित्याशङ्कते **तथात्व इति** । अत्र व्यूहशब्देन विरलावयवसंयोगजोऽवयवी पटादिरूपो विवक्षितः । ततश्च व्यूहवत्पटादिवदन्तरमवकाशश्छिद्रं यस्य स तथोक्तस्तद्भावो व्यूहान्तरता सच्छिद्रतेत्यर्थः । केचित्त्वत्र व्यूहशब्देन समूहो ग्राह्योऽन्तरशब्दश्छिद्रपरः । तथा च व्यूहः समूहोऽन्तराणां छिद्राणां यस्मिन्नसौ व्यूहान्तर इति व्यधिकरणो बहुव्रीहिस्तस्य भावस्तत्ता बहुच्छिद्रत्वापत्तिरिति यावदित्याहुः । **जलानलेति** । **व्यतिभेदो** व्यामिश्रणं, सम्बन्ध इति यावत् । **तदभावाद्** व्यूहान्तरत्वाभावात् । चुल्याद्यवस्थिताग्निसम्बन्धघटाद्यन्तर्गतजलेऽधःस्थितानलव्यतिभेदेऽपि न घटादेः सच्छिद्र-त्वमित्यर्थः । **व्यतिभेदा** व्यत्यासो विरुद्धक्रियायोग इति यावत् । तथा च घटाद्यन्तर्गतस्य जलस्य बहिर्निस्सरणं बाह्यस्य चालनस्यान्तर्गमनम् । एवं च घटादेर्जलानलविरुद्धक्रियायोगेऽपीत्यर्थ इत्यप्याहुः । **तदभ्युपगम इति** । अत्र तच्छब्देन छिद्रापरपर्यायस्यान्तरस्य तल्प्रत्ययवाच्यतया प्रकृतस्य परामर्शः । अतः सूक्ष्मतरेति विशेषणमुपपन्नमिति ध्येयम् । **सा** व्यूहान्तरता । **सान्तरमितीति** । अत्रान्तरशब्दो व्यवधानपरः । तथा चान्तरेण व्यवधानेन सहितं सान्तरं व्यवहितमिति ग्रहणमित्यर्थः । एवं च चक्षुर्न घटादिप्राप्तिमद्घटाद्यपेक्षया व्यवहितमिति गृह्यमाणत्वादिति सान्तरमिति ग्रहणं प्राप्तिबन्धकं चेदित्याशयः । **प्रदीप इति** । यद्यदपेक्षया सान्तरमिति गृह्यते तत्तद्व्याप्तिमन्न भवतीति सामान्यव्याप्तौ प्रदीपेऽनैकान्त्यम् । प्रदीपस्य घटाद्यपेक्षया सान्तर इति गृह्यमाणस्यापि घटादिप्राप्तिमत्त्वादित्यर्थः । एतेन सान्तरं दूरस्थमिति व्याख्यानमपि निरस्तं वेदितव्यम् । दूरस्थस्य ग्रहणं चेदसिद्धम् । नयनस्य विषयं प्रति गमनाङ्गीकारात् । दूरस्थमिति ग्रहणं चेत्प्रदीपेऽनैकान्त्या-दिति । ननु सान्तरमिति गृह्यमाणे सन्निकृष्टत्वकल्पनं विरुद्धम्, अतो प्रदीपे व्यभिचारचोदनं युक्तं, नापि तेन पक्षे साध्याभावशङ्केत्यतो यथा न विरोधस्तथोपपादयति **यथा खल्विति** । **सर्वत्र सन्देह इति** । क्वचिद्देशविशेषे सूर्योदयादिनिश्चयोऽपि जायते स न स्यादित्यर्थः । **सन्देहादपीति** । ततश्च निश्चयपरिक्षयोऽतिशयेनानिष्ट इति भावः । ननु तर्हि तत्र सन्देहोपपत्तिः कथमित्यत आह **तत्र सन्देह इति** । **आगन्तुकम्** इतरसंशये-ऽप्यक्लृप्तम् । कारणान्तरम् इति अनभ्यस्तदेशत्वादिरूपं दोषमित्यर्थः । **तेजस इति** । नयनरश्मेरित्यर्थः ।

वं०प०— न स्यातामिति । आसन्नेन सम्यक् सन्निकर्षो विप्रकृष्टेन वस्तुना नेति विवेको न युक्तः । सन्निकर्षाभावस्योभयत्रापि तुल्यत्वादित्यर्थः । ननु प्राप्यप्रकाशकारितापक्षेऽप्यासन्नविप्रकृष्टाभ्यां

सन्निकर्षस्याविशिष्टत्वाद्वैशद्यावैशद्ये न स्यातामित्यत आह **अस्माकं त्विति** । **अनेकेति** । 'अत्रोच्यते विषयकरणयोरि'त्युक्तानेकेत्यर्थः । **असिद्धं** सन्निकृष्टग्रहणस्योपपादनादिति भावः । **सान्तर इतीति** । इदं सान्तरं अन्तरेण व्यवधानेन सहितमित्येवं सान्तरत्वेन ग्रहणमित्यर्थः । **अनैकान्तिकं** चक्षुरसन्निकृष्टप्रकाशकं सान्तर इति गृह्यमाणत्वादित्यनुमान इत्यर्थः । एतदेवोपपादयति । रश्मिभिरित्यनेन साध्याभावोपपादनम् । **स्वरूप** इत्यादिना हेतूपपादनम् । दीपः स्वरश्मिभिरेव सन्निकृष्यते । दीपस्वरूपं त्वपवरकादिस्थले तिष्ठत्यस्मदपेक्षया व्यवधाने दूरं तिष्ठतीत्येवं दीपः स्वरूपापेक्षया सान्तर इति सर्वैर्गृह्यत इत्यर्थः । **तथेति** । एवं चक्षुरपि स्वरश्मिभिरर्थसन्निकृष्टमपि चक्षुःस्वरूपं तु सान्तरमधिष्ठानभूतगोलकेन व्यवहितमिति गृह्यत एवेत्यर्थः । तथा चानुमानेऽप्रयोजकतेत्युक्तं भवति । यथा दीपस्वरूपं सान्तरमिति सर्वैः प्रत्यक्षतो गृह्यते दीपस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वात् । न तथा चक्षुरपि स्वरूपापेक्षया सान्तरमिति गृहीतुं शक्यते अतीन्द्रियत्वादतोऽधिष्ठानापेक्षयेत्युक्तम् । **पृथ्वग्रतयेति** । स्वयं यावत्परिमाणं घटादौ तत्परिमाणप्रदेशमेवादौ सम्बद्ध्य पश्चात्सर्वमपि घटं व्याप्नोतीत्यर्थः । ननु प्राप्त्यप्राप्तिपक्षे समबाधके सति कथं निर्णय इत्यत आह **सन्देहादिति** । प्राप्तौ सन्देहो न स्यादिति दूषणोद्धारः कथमिति सुहृद्भावेन पृच्छन्तं प्रत्याह **तत्रेति** । प्राप्तौ सिद्धायामपीत्यर्थः । सन्देहो यः प्राप्तः स इत्यर्थः ।

कं०रा०— आद्य इति । चक्षुषोऽप्राप्यप्रकाशकत्वपक्षः चक्षुःप्राप्यकारिकरणत्वादित्यादिप्रमाणविरुद्धश्च चक्षुषोऽप्राप्यप्रकाशकत्वे कुड्यादेर्व्यवहितोपलब्धिः स्यादित्याद्यतिप्रसङ्गपराहतश्चेति काचादीनां प्राप्तिप्रतिबन्धकत्वाभाव एवाश्रयणीय इत्यर्थः । ननु काचादेः प्राप्तिप्रतिबन्धकत्वाभावाश्रयणे तस्य जलानलं व्यतिभेदाङ्गीकार्यः । जलानलयोरेवेन्द्रियसन्निकर्षप्रतिबन्धकत्वाभावदर्शनात् तथा च काचादेर्व्यूहान्तरापत्तिः शङ्कते **तथात्व इति** । **जलानलेति** । रिष्टरधिष्ठानापेक्षया सान्तरमिति प्रतीयत इति किमनुपपन्नमित्यर्थः । **पृथुतरेति** । पृथुतरपर्वतादिग्रहणमपि नयनरश्मीनामुन्मत्तककुसुमवत्पृथ्वग्रत्वेन पृथुतरसन्निकर्षसद्भावादुपपत्स्यत इत्यर्थः । **अप्राप्ताविति** । अप्राप्यप्रकाशकत्वेन सर्वत्र दिग्विशेषसुदेहं एवं स्यात् न तु तन्निश्चय इत्यर्थः । ननु प्राप्तिपक्षे दिग्विशेषसन्देहपरिक्षयप्रसक्तिरप्राप्तिपक्षे तु तन्निश्चयपरिक्षयप्रसक्तिरिति साम्ये कथं प्राप्तिपक्षाङ्गीकार इत्यत आह **सन्देहादपीति** । तथा च निष्कम्पप्रवृत्तिजनकत्वेन महीयसो दिग्विशेषनिश्चयस्य परिक्षयो मा भूदिति प्राप्तिपक्ष एवाङ्गीकार्य इति भावः । ननूक्तन्यायेन प्राप्तिपक्षस्यैवाङ्गीकारेऽनुभवसिद्धदिग्विशेषसन्देहः कथमित्यत आह **तत्रेति** । उक्तन्यायेन प्राप्तौ निश्चितायां दिग्विशेषसन्देहस्तं निश्चयप्रतिबन्धकमागन्तुकदोषलक्षणं कारणान्तरं कल्पयिष्यतीत्यर्थः । **युगपद्ग्रहणाभिमान इति** । शाखाचन्द्रमसोरिति शेषः । युगपदग्रहणाभिमानस्य भ्रमत्वं कुतः कल्प्यत इत्यत आह **प्राप्तेरिति** । प्राप्तेः प्रमाणसिद्धत्वात् सन्निकृष्टविप्रकृष्टयोश्च शाखाचन्द्रमसोर्युगपत्प्राप्त्यभावेन युगपदग्रहणस्यासम्भवादित्यर्थः ।

श्रीनिधि०— सम्यगासन्नेनेति । आसन्नेन समीपस्थेन सम्यक् सन्निकृष्यन्ते । भूयोभिरवयवैः सम्बन्धो भवतीत्यर्थः ।

शे०वा०— आसन्नसन्निकृष्टविप्रकृष्टयोरित्येव पाठः । सन्निकृष्टपदं मध्येदीपिकान्यायेनोभयत्र सम्बध्यते । तथा चेन्द्रियसन्निकृष्टयोः समीपवर्तिदूरवर्तिनोरित्यर्थः । **न स्यातामिति** । आसन्नसन्निकृष्टविप्रकृष्टयोर्योग्यतायां विशेषाभावादिति भावः । तथापि तद्र्यासन्नसन्निकृष्टविप्रकृष्टयोरिन्द्रियसन्निकर्षाविशेषात् प्रतीतेर्वैशद्यावैशद्ये न स्यातामित्यत आह **अस्माकं त्विति** । तद्र्यासन्नसन्निकृष्टविप्रकृष्टयोर्योग्यताया विचित्रत्वात् तदुपपत्तिरित्यत आसन्नसन्निकृष्टविप्रकृष्टयोरिन्द्रियसन्निकर्षस्य सम्यक्त्वासम्यक्त्वरूपविशेषाश्रयणमुचितम् । आसन्नसन्निकृष्टविप्रकृष्टयोः प्रदीपरश्मिसन्निकर्षस्य सम्यक्त्वासम्यक्त्वरूपविशेषसद्भावदर्शनेन सन्निकर्षवैचित्र्यस्य सम्भावितत्वात्, न तु रूपविशेषादिरूपयोग्यतायामासन्नसन्निकृष्टविप्रकृष्टयोर्वैचित्र्यम् । तथा क्वाप्यदृष्टत्वेन तत्कल्पनस्यासम्भावनापराहतत्वादित्याशयवतोक्तं **प्रदीपरश्मय इवेति** । उक्तबाधकसद्भावादिति द्वितीयं दूषयन् काचाभ्रपटलाद्यन्तरितोपलब्ध्यनुपपत्तिं तावत्परिहरति **काचादीति । आद्य इति** । उक्तानुमानद्वयरूपप्रमाणविरुद्धः, अतीतादेश्चाक्षुषत्वापत्तिः; कुड्यादिव्यवहितप्रतीतिप्रसङ्गोऽव्यवहितदूरदर्शनापत्तिश्चेत्येवंरूपानेकातिप्रसङ्गपराहत इत्यर्थः ॥ **द्वितीय इति** । काचादीनां प्राप्तिप्रतिबन्धकत्वाभाव इत्यर्थः । ननु काचादेः प्राप्तिप्रतिबन्धकत्वाभावे इन्द्रियरश्मयः काचादिकं भित्वाऽर्थेन सन्निकृष्यन्त इति वाच्यम् । न चैतत्सम्भवति । तथा सति काचादेः सच्छिद्रत्वापातादित्यभिप्रेत्य शङ्कते **तथात्व इति** । अत्र व्यूहशब्दः समूहपरः । 'समूहनिवहसंरोहविसरव्रजाः' इत्यमरोक्तेः । अन्तरशब्दश्च छिद्रवचनः । 'अन्तरमवकाशावधिपरिधानान्तर्द्धिभेदतादर्थ्ये । छिद्रात्मीयं विना बहिरवसरमध्येऽन्तरात्मनि च' इति वचनात् । व्यधिकरणश्च बहुव्रीहिः । व्यूहः समूहोऽन्तराणां छिद्राणां यस्मिन्नसौ व्यूहान्तरस्य भावस्तत्ता तदापत्तिरित्यर्थः । बहुच्छिद्रत्वापत्तिरिति यावत् । व्यूहविशेषत्वापत्तिरित्यर्थः । अन्तरशब्दस्य विशेषवचनत्वात् सच्छिद्रत्वापत्तिरिति तु तात्पर्यमित्याहुः । व्यूहशब्दश्छिद्रपरः । ततश्च व्यूहश्छिद्रमन्तरे मध्ये यस्यासौ तथोक्तः, तत्त्वापत्तिरित्यर्थ इत्यन्ये । काचादिकं बहुच्छिद्रवत्, स्वव्यवहितार्थप्राप्त्यप्रतिबन्धकत्वात् । यद्यत्स्वव्यवहितार्थप्राप्त्यप्रतिबन्धकं तद्बहुच्छिद्रवद्यथा सम्मतमिति सामान्यव्याप्तिमूलकमभिप्रेतमनुमानं व्यभिचारेण दूषयति **जलानलेति** । **व्यतिभेदः** संश्लेषः । **तदभावात्** बहुच्छिद्रवत्त्वाभावादित्यर्थः । घटाधोभागसंश्लिष्टाग्नेर्घटान्तर्गतजलश्लेषदर्शनेन घटादेः स्वव्यहितस्वान्तर्गतजलेनाग्नेः प्राप्त्यप्रतिबन्धकत्वेऽपि बहुच्छिद्रवत्त्वाभावात् तत्र व्यभिचार इति भावः । यद्वा व्यतिभेदो विरुद्धक्रियासन्निपातः । स च घटान्तर्गतजलस्याधःप्रस्रवणम् । अधःस्थितस्याग्नेरूर्ध्वं गमनमित्येवंरूपो बोध्यः । तथा च घटादेः प्राप्तिप्रतिबन्धकत्वेऽन्तर्वर्तमानजलस्याधःप्रस्रवणानुपपत्त्याऽधःस्थिताग्नेरूर्ध्वगमनानुपपत्त्या च घटादेर्न प्राप्तिप्रतिबन्धकत्वमिति यद्व्यवधायकं सत्प्राप्त्यप्रतिबन्धकं तद्बहुच्छिद्रवदिति व्याप्तेर्घटादौ व्यभिचार इत्यर्थः । ननु घटादेरपि बहुच्छिद्रवत्त्वान्न तत्र व्यभिचारः । न चानुपलम्भबाधः । तत्र छिद्राणां परमसूक्ष्मत्वेनायोग्यतयाऽनुपलम्भसम्भवादित्याशङ्कते **तत्रापीति** । एवं तर्हि माऽस्तु व्यभिचारः । सिद्धसाधनत्वादेवानुमानाभासो भविष्यतीत्याशयवानाह **अत्रापीति । सेति** । बहुच्छिद्रवत्त्वलक्षणा व्यूहान्तरतेत्यर्थः । परमसूक्ष्मत्वेनायोग्यतया तदनुपलम्भसम्भवादिति भावः । सान्तरग्रहणमप्राप्यकारित्वे हेतुरुक्तस्तत्र सान्तरस्य वस्तुनो ग्रहणमिति सान्तरत्वं किं वस्तुविशेषणमभिमतं किं वा सान्तरमिति ग्रहणमिति ज्ञानविशेषणमिति विकल्पं मनसि निधायाद्यमाशङ्क्य

दूषयति **सान्तरेति** । अन्तरं व्यवधानं तेन सहितं सान्तरं व्यवहितमित्यर्थः ॥ असन्निकृष्टमिति यावदित्याशयेनोक्तम् **असन्निकृष्टस्येति** । **असिद्धमिति** । तस्यैव साध्यत्वेन साध्यहेत्वोरभेदापत्त्या साध्यावैशिष्ट्यादिति भावः । द्वितीयमाशङ्क्य दूषयति **सान्तरमितीति** । **इन्द्रियस्यार्थसन्निकृष्टस्य** तत्प्रकाशकत्वेऽर्थेन्द्रिययोः परस्परं व्यवधानाभावादर्थादिन्द्रियस्य व्यवहितत्वेन ज्ञानं न स्यात् । अस्ति चार्थादिन्द्रियं व्यवहितमिति सार्वजनीनः प्रत्ययः । ततो नेन्द्रियस्य प्राप्यप्रकाशत्वम् । ततश्चायं प्रयोगः । चक्षुर्न घटादिप्राप्तिमत्तदपेक्षया व्यवहितमिति गृह्यमाणत्वादिति किल परस्याभिमतम् । न चैतद्युक्तम् । यद्यपेक्षया सान्तरमिति गृह्यते न तत्तत्प्राप्तिमदित्यनुमानमूलभूतव्याप्तौ प्रदीपेऽनैकान्त्यात् । घटाद्यपेक्षया सान्तर इति गृह्यमाणस्यापि तस्य घटादिप्राप्तिमत्त्वादित्यर्थः ।

नन्वर्थसन्निकृष्टस्य प्रदीपस्य नाथपेक्षया सान्तर इति ग्रहणं सम्भवतीति हेतोरेवागमनान्न तत्र व्यभिचार इत्यतः सन्निकृष्टत्वेऽपि सान्तरमिति ग्रहणं तत्रोपपादयन्नप्रयोजकत्वमप्याह **यथेति** । **अधिष्ठानापेक्षयेति** । गोलकापेक्षयेत्यर्थः । पृथुतरग्रहणस्य स्वाधिकपरिमाणद्रव्यग्राहिणा त्वगिन्द्रियेणानैकान्त्ये सत्येव सन्निकृष्टार्थग्राहकत्वेऽपि पृथुतरग्रहणोपपत्तेरप्रयोजकत्वमित्याशयेनाह **पृथुतरेति** । **अप्राप्तौ त्वल्पस्यापीति** । त्वगादिषु तथा दर्शनादिति भावः ॥ **प्राप्ताविति** । प्राप्यगृहीते सन्देहादर्शनादिति भावः । **अप्राप्ताविति** । अप्राप्यगृहीते निश्चयादर्शनादिति भावः । ननु च यथाऽप्राप्तिपक्षे बाधकं तथा प्राप्तिपक्षेऽपि बाधकमस्त्येवेति पक्षद्वयस्य साम्यात् कथं भवतोऽपि प्राप्तिपक्षनिश्चय इत्यत आह **सन्देहादपीति** । **महीयानिति** । निष्कम्पप्रवृत्तिहेतुत्वात् । तथा च तदनुपपत्तिः संशयानुपपत्तेर्बलवतीति युक्तः प्राप्यकारित्वनिश्चय इति भावः । तर्हि कथं गत्वा गृहीतेऽर्थे सन्देह इत्यतोऽनभ्यस्तत्वादिरूपदोषान्तरात्स इत्याह **तत्रेति** । शाखाचन्द्रग्रहणहेतुसन्निकर्षस्यायुगपद्भावित्वान्निकटदूरवर्तिनोः शाखाचन्द्रमसोर्युगपद्ग्रहणमसिद्धमेवेति न युगपद्ग्रहणानुपपत्तिर्दोष इत्याशयवान् कथं तर्हि तद्ग्रहणयोर्यौगपद्याभिमान इत्यतो निमित्तोपदर्शनपूर्वकं भ्रमोऽयमित्याह **युगपदिति** । ननु किं युगपद्ग्रहणाभिमानस्य भ्रमत्वकल्पनया तदनुरोधेन शाखाचन्द्रमसोर्युगपद्ग्रहणमेव किन्न स्यादित्यत आह **प्राप्तेरिति** । युगपद्ग्रहणाभ्युपगमे युगपत्प्राप्तेरुक्तरीत्याऽसत्त्वात्प्राप्तेरकारणत्वं वाच्यम् । न च तद्युक्तम् । करणत्वेन्द्रियत्वाभ्यां चक्षुषः प्राप्यार्थकारितायाः प्रमितत्वेन तद्बाधप्रसङ्गादतो युगपद्ग्रहणानुपपत्तेर्युक्तं तदभिमानस्य भ्रमत्वकल्पनमिति भावः ।

वा०४०— मध्ये दीपकेति । सन्निकृष्टम् । यदासन्नं तत् विप्रकृष्टमिति पूर्वोत्तरसम्बन्ध इत्यर्थः । सन्निकृष्टशब्दस्य सन्निकर्षवत् परतया विप्रकृष्टप्रतियोगिपरत्वाभावात् आसन्नसन्निकृष्टशब्दयोः एकार्थत्वमिति प्रमितव्यम् । सम्यगासन्नेन सन्निकृष्यते । विप्रकृष्टेन तु असम्यक् इत्युत्तरमूलानुसारेण स्पष्टोऽयमर्थः इति भावः । आसन्नविप्रकृष्टयोः सन्निकृष्टत्वोक्तिरपि स्वरीत्या परेण तदनङ्गीकारादेव तद्दूषणाय प्रवृत्तेः । अत एवासन्निकृष्टप्रतीताविति परपक्षोपादानम् । स्वरीत्या तदुक्तिरपि आसन्नविप्रकृष्टत्वे न यत्किञ्चिदपेक्षया मन्तव्ये किन्तु सन्निकर्षाश्रयेन्द्रियविवक्षयेति दर्शयितुमिति ज्ञेयम् । अत्र चेत्यर्थः । इत्यनन्तरं तत्प्रतीत्योरिति शेषः

इति पूरणीयम् । तथापाठोऽपि क्वचित् । अत एव वक्ष्यति । इन्द्रियसन्निकर्षासन्निकर्षाऽविशेषात् प्रतीतेरितीति ज्ञेयम् । **प्रतीतेरिति** । प्रतीत्योरित्यर्थः । **तदुपपत्तिरिति** । वैशद्याद्युपपत्तिरित्यर्थः । इत्यतः इत्यनन्तरं तयोरिन्द्रियसन्निकर्षस्येति पाठः । एवमुत्तरत्रापि । स्पष्टत्वार्थं स्पष्टमुक्तिर्वा । विप्रकृष्टयोः योग्यतायामिति पूर्वेण सम्बन्धः । **वैचित्र्यमित्यनन्तरं** आश्रयितुमिति शेषः । उचितमिति वर्तते । **उक्तबाधकसद्भावादिति** । **द्वितीयमिति** । चक्षुषोऽपि करणत्वेन्द्रियत्वाभ्यां इत्येतत् अवतारावसरे प्राप्त्यभावः । किं साधकप्रमाणाभावात् उत उक्तबाधकसद्भावादिति विकल्प्य प्रथमपक्षनिरासपरतया चक्षुषोऽपीति वाक्यस्यावतारः कृतः । तत्र स्वकल्पितं मूलकाराभिप्रेतद्वितीयविकल्पमित्यर्थः । **उक्तानुमानद्वयेति** । इन्द्रियत्वकरणत्वरूपानुमानद्वयेत्यर्थः । **प्रतिबन्धकत्वाभाव इत्यर्थ इति** । यद्यपि आद्यद्वितीयशब्दौ पक्षवचनावितीत्ययं पक्ष इति वक्तुं उचितम् । तथापि इत्यर्थ इत्यत्रेत्यस्येतिशब्दस्यावृत्तिः तत्राद्यस्येत्येव रूप इत्यर्थः । तथा चास्य उक्तव्याख्यानानुसारेण पक्षसमर्पकतया एव सत्त्वान्न दोषः । पक्षविषयस्यापि उपस्थितत्वात् तद्ग्रहणमात्रं अत्र पक्षोपलक्षणं इत्यप्याहुः । **अन्तराणां छिद्राणां यस्मिन्निति** । गमकत्वात् कण्ठकालः इत्यादिवत् व्यधिकरणो बहुव्रीहिरपि साधुरिति भावः । अयं च व्यधिकरणो बहुव्रीहिः । न वेति विभाषेति सूत्रेऽप्रादो त्रिसंशयाः इत्येतत् भाष्यवाक्यव्याख्यानावसरे त्रिषु अर्थेषु संशयो यासु ताः त्रिसंशयाः इति कैयटकृतोक्तेः । सप्तमीविशेषणे बहुव्रीहौ इत्यादि सूत्रज्ञापकात् सिद्ध इति ज्ञेयम् । तस्य भावस्तत्तेति तलन्तस्य पाठः । तदापत्तिरिति च । व्याख्यानान्तरमनुवदति **गृहविशेषत्वेति** । **स्वव्यवहितस्वान्तर्गतेति** । स्वेन निमित्तेन स्वव्यवहितं यत् स्वान्तर्गतं जलं तेन सहाग्नेः या प्राप्तिः तत्प्रतिबन्धकत्वेत्यर्थः । **असन्निकृष्टस्येतीति** । षष्ठ्यन्तमूलपाठोऽपि पुस्तकेष्वस्ति तदनुसारेण षष्ठ्यन्तप्रतीकोपादानम् । असन्निकृष्टे समस्तपाठोऽपि मूले तदा तु असन्निकृष्टेत्येतत् अर्थप्रतिपत्तये व्याख्यानेनोपात्तं इत्यवधेयम् । **सार्वजनीन इति** । सर्वजनशब्दात् सर्वजनात् ठञ्खश्चेति सूत्रेण तु खशि ठञि सार्वजनिक इति सर्वजनीन इत्येव रूपप्राप्तावपि साध्वर्थे प्रतिजनादिभ्यः खञिति खञिनु सार्वजनीनवैश्वजनीनशब्दयोः व्युत्पादनात् सार्वजनीन इति साध्विति ज्ञेयम् । एवमन्यत्रापि । **अनैकान्त्ये सत्येवेति** । अनेन तदनुक्तिः स्पष्टत्वात् शिष्यैरेवोह्यत्वनिमित्तेति प्रतिपादयति किरणावलीवर्धमानानुसारेणेदम् ।

स०व्या०— ननु काचादेः प्राप्तेः प्रतिबन्धकत्वाभावे इन्द्रियरश्मयः काचादिकं भित्वा अर्थेन सन्निकृष्यन्त इति वाच्यम् । तच्च न सम्भवति । तथात्वे काचादेः सच्छिद्रत्वापत्तेरित्यत आह **तथात्वे काचादेरिति** । व्यूहविशेषत्वापत्तिरित्यर्थः । अत्र व्यूहशब्देन समूहो गृह्यते । 'अन्तरमवकाशावधिपरिधानान्तर्द्धिभेदतादर्थ्ये । छिद्रात्मीयं विना बहिरवसरमध्येऽन्तरात्मनि च' इति वचनात् अन्तरशब्दः छिद्रपरः । व्यधिकरणबहुव्रीहिश्च कर्तव्यः । तथा च व्यूहः समूहः अन्तराणां छिद्राणां यस्मिन् असौ व्यूहान्तरः । तस्य भावः तत्ता । बहुच्छिद्रत्वापत्तिरिति यावत् । तथा सति घटेऽपि जलस्य अधःप्रस्रवणस्य अग्नेरूर्ध्वगमनस्य दृष्टत्वेन तस्यापि सच्छिद्रत्वापत्तिरित्यभिप्रायेण उत्तरमाह **जलानलेति** । व्यतिभेदः विरुद्धक्रियासन्निपातः । जलस्य अधःप्रस्रवणाग्न्यूर्ध्वगमनरूपविरुद्धक्रियासन्निपात इति यावत् । सूक्ष्मतरतदभ्युपगमे सूक्ष्मतरच्छिद्राभ्युपगमे । साऽस्तु व्यूहान्तरता अस्तु इत्यर्थः । सान्तरग्रहणं न स्यादिति दूषणं परिहरति **सान्तरग्रहण-**

मपीति । **असिद्धमिति** । सन्निकर्षस्य साधितत्वादिति भावः । **सान्तर इति ग्रहणमिति** । विविक्तत्वेन ग्रहणमित्यर्थः । पृथुतरग्रहणं न स्यादिति दूषणं परिहरति **पृथुतरग्रहणमपीति** । **अप्राप्ताविति** । सर्वस्यापि ग्रहणमेव स्यात् । नाल्पस्यापि ग्रहणमित्यर्थः । **सन्देहः स्यादिति** । क्वचिन्निश्चयो जायते । सोऽपि न स्यादिति तात्पर्यार्थः । ननु पक्षद्वयेऽपि बाधकसद्भावात् साम्यमेव इत्यत्र आह **सन्देहादपीति** । नन्वेवं कथं निर्णय इत्यत्राह तत्र **सन्देह इति** । निश्चयहेतुसन्निकर्षातिरिक्तकारणमेव नास्तीति भावः ।

स०ना०— निर्दोषाक्षोद्भवं ह्यत्रेति मूलसुधायां **प्राप्तौ दिग्विशेषेति** । इन्द्रियस्य तत्र प्राप्तौ अतिदूरस्थत्वदोषाभावात् **अर्थनिश्चयवत्** देशनिश्चयोऽपि स्यात् सन्देहो न स्यादित्यर्थः । **अप्राप्ताविति** । देशस्य दूरत्ववत् तन्निष्ठार्थस्यापि दूरत्वात् देशसन्देहवत् अर्थसन्देहोऽपि स्यादित्यर्थः । ननु प्राप्त्यप्राप्तिपक्षयोर्दोषसाम्यादनिर्णय एवेत्यत आह— **सन्देहादपीति** । **इदमेव हि** सन्देहान्निश्चयस्य मदीयस्त्वमिह विवक्षितं यत्सन्देहानुपपत्तेः परिहार्यत्वं निश्चयानुपपत्तेरपरिहार्यत्वमिति । तदेवोपपादयति **तत्र सन्देह इति** ।

विट्ठल०— आद्यः प्रमाणविरुद्ध इत्यादि । उक्तानुमानरूपप्रमाणविरुद्धम् । अतीतादेश्चाक्षुषतापत्तिः । कुड्यादिव्यवहितप्रतीतप्रसङ्गः । अव्यवहितरूपदर्शनापत्तिरित्युक्तानेकातिप्रसङ्गपराहत इत्यर्थः । काचादेः प्राप्तिप्रतिबन्धकत्वाभावे सच्छिद्रत्वं स्यादिति शङ्कते **तथात्व इति** । अत्र तूहशब्देन विरलावयवसंयोगजोऽवयवो पटादिरूपो विवक्षितः । तथा च व्यूहवत्पटादिवदन्तरमवकाशः छिद्रं यस्य स तथोक्तः । तस्य भावो व्यूहान्तरता । यद्वा व्यूहशब्दः समूहपरः अन्तरशब्दः छिद्रपरः । तथा च व्यूहः अन्तराणां यस्मिन्नसौ व्यूहान्तरस्य भावः तत्ताम् । बहुच्छिद्रत्वापत्तिरिति यावत् । **जलानलेति** । **व्यतिभेदो** नाम परस्परमाभिमुख्येन गमनम् । तथा च घटान्तस्थं जलं बहिर्निस्सरति । अनलं तु घटान्तरस्य पदार्थपचनाय घटं भित्त्वा अन्तः प्रविशति । एवमपि घटस्य व्यूहान्तरतादर्शनादिति भावः । **व्यतिभेदो** व्यामिश्रणं सम्बन्ध इति वा । सान्तरग्रहणं च प्राप्तिपक्षेन सम्भवतीत्युक्तं दोषं परिहरति **सान्तरेति** । **सान्तर इतीति** । सव्यवधान इति ग्रहणं चेद्दूरस्थ इति ग्रहणं चेदिति यावत् । कुत एषा कल्पनेत्यतो अप्राप्तिपक्षबाधकमाह **अप्राप्तौ त्विति** । **प्राप्ताविति** । अप्राप्यप्रकाशकत्वे सर्वत्र दिग्विशेषसन्देह एव स्यात् । न तु कुत्रापि तन्निश्चय इत्यर्थः । नन्वेवमनिष्टद्वयमपि किं समं नेत्याह **सन्देहादपीति** । ततश्च निश्चयपरिक्षयो अतिशयेनानिष्टभावः । तर्हि क्वचित्सन्देहस्य का गतिरित्यत आह **तत्रेति** । युगपद्ग्रहणाभिमानस्तु भ्रमेवेति सम्बन्धः । भ्रमजनने निमित्तमुक्तं **तेजस इति** । शाखाचन्द्रमसो भिन्नकालग्रहणेऽपि चाक्षुषप्रकाशस्यातिशीघ्रगामित्वेन तद्ग्रहणे कालभेदानाकलनेन युगपद्ग्रहणभ्रमो जात इति भावः ।

चषकः— व्यूहान्तरतापत्तिरिति । प्राप्तिप्रतिबन्धकत्वाभावे काचादेः सूक्ष्मकिञ्चिद्विरलपार्थिवावयवपुञ्जविशेषत्वं प्रसज्येतेत्यर्थापयति । व्यूहवद्घटादिवदन्तरं छिद्रं यस्येति । बहुव्रीहिप्रकृतिकस्तल् सच्छिद्रतेत्यर्थः इत्यपि वर्णकान्तरम् । **व्यतिभेदेऽपि** व्यामिश्रणेऽपि ।

॥ इति तच्छलनिरासः ॥

॥ अथ मतान्तरनिरासः ॥

१२८ सु०— अपर आह, नायनरश्मयः शाखाचन्द्रसंयुक्तैः सौररश्मिभिरेकीभूता युगपच्छाखाचन्द्रमसौ ग्राहयन्तीति । तदसत्, सर्वार्थग्रहणप्रसङ्गात् । अदृष्टात्तद्व्यवस्थेति चेत्, (न,) बाह्यसाधनसाकल्येऽदृष्टवैकल्येन कार्यानुदयस्य क्वाप्यदर्शनात् । अदृष्टवैकल्ये हि बाह्यसामग्री विकला स्यात्, अन्यथा समनस्केन्द्रियसन्निकृष्टः स्फीतालोकमध्यमध्यासीनोऽपि घटः कदाचिन्नोपलभ्येत । अप्राप्यार्थप्रकाशकमिति चाप्रसिद्धविशेषणता । अत्यासन्नाप्रकाशकत्वं प्राप्यप्रकाशकेषु घ्राणादिष्वपि विद्यते, स्वगतगन्धादेरग्रहणात् । परस्यैव अत्यासन्नकाचाद्यग्रहणमयुक्तम्, योग्यताया अनपायात् ।

परि०— प्रागुक्तपरानुमानं निराह **अप्राप्यार्थप्रकाशकमिति चेति** । इन्द्रियमात्रे तेजोमात्रे वा क्वाप्यनुपलम्भेन साध्याप्रसिद्धेरिति भावः । पररीत्या चेदं दूषणं ध्येयम् । हेतोरनैकान्त्यं चाह **अत्यासन्नेति** । **परस्यैवेति** । योग्यतैव ग्रहणनियामिकेति वादिन इत्यर्थः । **योग्यताया इति** । उद्भूतरूपवत्त्वादिरूपाया इत्यर्थः ।

यादु०— अप्रसिद्धविशेषणतेति । सर्वस्यापि प्रकाशकस्यालोकादेः प्राप्यैव प्रकाशकत्वादिति भावः । स्वव्याहतं चेदमित्याह **परस्यैवेति** । अत्र काचो दृग्दोषः । यथाऽत्यासन्नेऽक्षिपक्ष्मादौ प्राप्तिसत्त्वेऽपि न ग्रहणम् । अतो व्यभिचारान्न प्राप्तेर्ग्रहणहेतुतेति त्वयोच्यते, एवमत्यासन्ने काचादावुद्भूतरूपादिरूपयोग्यतासत्त्वेऽपि न ग्रहणमिति व्यभिचारान्न योग्यताऽपि ग्रहणहेतुरित्यस्माभिरपि वक्तुं शक्यमिति त्वदुक्तं दूषणं स्वव्याहतमिति भावः ।

वं०प०— दिवाऽपि चन्द्रस्य प्रतीयमानत्वाच्चन्द्रसंयुक्तैः सौररश्मिभिरित्युक्तम् । **सर्वार्थेति** । सर्वेषामप्यर्थानां सौररश्मिसम्बद्धत्वान्नायनरश्मीनां च सौररश्म्येकीभूतत्वादित्याशयः । **अदृष्टादिति** । यद्यपि नायना रश्मयः सर्वार्थसम्बद्धसौररश्मिभिरेकीभूतास्तथाऽप्यदृष्टवशात् तद्रश्मिसंयुक्तशाखाचन्द्रज्ञानमेव भवति न सर्वार्थज्ञानमित्यर्थः । **बाह्येति** । नायनरश्म्येकीभूतसौररश्मिसम्बद्धत्वरूपसाधनेत्यर्थः । **कार्येति** । सर्वार्थग्रहणरूपेत्यर्थः । **अन्यथेति** । सत्यप्यन्त्यतन्तुसंयोगे कदाचित्पटानुदयोऽपि स्यादित्यप्यतिप्रसङ्गो द्रष्टव्यः । **योग्यतायाः** उद्भूतरूपादिरूपायाः ।

कं०रा०— नयनस्य प्राप्यकारित्वेऽपि शाखाचन्द्रमसोर्युगपद्ग्रहणं वास्तवमेव न त्वाभिमानिकमिति केनचिदुक्तं दूषयितुमनुवदति **अपर इति** । **सर्वार्थेति** । नयनरश्मीनां शाखाचन्द्रमसम्बन्धैः सौररश्मिभिरेकी-

भाववत्सर्वार्थसम्बन्धैः सौररश्मिभिरप्येकीभावस्य सत्त्वादिति भावः । **अन्यथेति** । बाह्यसामग्र्यां सत्यामप्यदृष्टवैकल्यात्कार्यानुदय इत्यर्थः । चक्षुरप्राप्यार्थप्रकाशकमत्यासन्नाप्रकाशकत्वादित्यत्र अप्राप्यार्थप्रकाशकत्वस्य अप्रसिद्धेःप्रसिद्धविशेषणत्वमित्याह **अप्राप्येति** । अत्यासन्नाप्रकाशत्वरूपहेतोः स्वगतगन्धाद्यग्राहकेषु प्राप्यप्रकाशकेषु घ्राणादिष्वपि सत्त्वाद्व्यभिचारोऽपीत्याह **अत्यासन्नेति** ।

श्रीनिधि०— काप्यदर्शनादिति । ननु वन्ध्या स्त्री सम्प्रयोगे दृष्टमिति चेन्न । तत्रापि विप्रतिपत्तेः ।

शे०वा०— शालिकानाथमतं दूषयितुमुपन्यस्यति **अपर आहेति** । नयनाद्बहिर्निर्गता इति शेषः । तथा च युगपच्छाखाचन्द्रप्राप्तेः सत्त्वाद्युगपद्ग्रहणं युक्तमिति भावः । **सर्वेति** । युगपदिति शेषः । नयनाद्बहिर्गतानां नायनरश्मीनां शाखाचन्द्रसंयुक्तैः सौररश्मिभिरेकीभूतत्ववत् सर्वार्थयुक्तसौररश्मिभिरेकीभूतत्वाच्छाखाचन्द्रमसोरिव सर्वार्थानां युगपद्ग्रहणप्रसङ्ग इति भावः । **अदृष्टादिति** । सर्वार्थसन्निकर्षसद्भावेऽपि शाखाचन्द्रमसोरेव ग्रहणमुपपद्यते । तद्धेतुभूतस्यादृष्टस्य सत्त्वान्न तु सर्वार्थग्रहणं तद्धेत्वदृष्टविरहात् । ततश्च अदृष्टभावाभावाभ्यां वैषम्यान्न प्रतिबन्दीग्रह इति भावः । दृष्टसामग्रीविघटकत्वेनैवादृष्टवैकल्यस्य कार्याभावसम्पादकत्वेन, बाह्यसाधनसाकल्ये अदृष्टवैकल्यस्य कार्याभावासम्पादकत्वेन प्रकृते दृष्टकारकसाकल्यसद्भावाद्युगपत्सर्वग्रहणप्रसङ्गो दुर्वार इत्याह **बाह्येति** । न च वन्ध्यापुंसम्प्रयोगादौ सत्यपि बाह्यकारणसाकल्येऽदृष्टवैकल्यप्रयुक्तकार्याभावदर्शनात् न बाह्यसामग्रीवैकल्यसम्पादकत्वनियमो युक्त इति वाच्यम् । तत्रापि नापुत्रस्य लोकोऽस्तीति श्रुत्याऽपुत्रस्य नरकोक्त्या तज्जनकदुरितस्यावश्यकत्वेन तत्प्रतिबन्धादेव कार्याभावोपपत्त्या तस्यादृष्टवैकल्यानिमित्तकत्वात् । नन्वदृष्टवैकल्यस्य किं बाह्यसाधनवैकल्यसम्पादकत्वेनैव कार्यवैकल्यप्रयोजकत्वकल्पनया, सत्यपि बाह्यसाधनसाकल्येऽदृष्टवैकल्येनैव कार्यवैकल्याश्रयणे दोषाभावादित्यत आह **अन्यथेति** । **अप्रसिद्धेति** । अर्थप्रकाशकस्य त्वगादेः प्राप्यैव तत्प्रकाशकत्वेनाप्राप्यप्रकाशकत्वस्य कुत्राप्यसत्त्वादिति भावः । प्रतिज्ञां दूषयित्वा हेतुमपि दूषयति **अत्यासन्नेति** । प्राप्यप्रकाशकेष्विति साध्याभावोपपादनम् । घ्राणादेरत्यासन्नाप्रकाशकत्वं कथमित्यतो हेतुमपि तत्रोपपादयति **स्वगतेति** । किञ्चात्यासन्नाप्रकाशकत्वमस्तु प्राप्यप्रकाशकत्वं चास्तु विपक्षे बाधकाभावादप्रयोजको हेतुः । न च प्राप्यप्रकाशकत्वेऽत्यासन्नस्याक्षिपक्ष्मादेरपि प्राप्त्यविशेषात् तत्प्रकाशापत्त्याऽत्यासन्नपक्ष्माद्यप्रकाशानुपपत्तेर्हेतूच्छित्तिरेव विपक्षे बाधिकेति नाप्रयोजकत्वमिति वाच्यम् । पक्ष्मादेरप्यस्याक्षिसन्निकृष्टत्वेऽप्यतिसामीप्यरूपस्य तत्रार्थदोषस्य विद्यमानत्वेन प्रकाशहेतुभूताया निर्दोषेणार्थेन प्राप्तेस्तत्राभावेनात्यासन्नपक्ष्माद्यप्रकाशस्य प्राप्यकारित्वेऽप्युपपत्त्या हेतूच्छित्तेरभावेनाप्रयोजकत्वानिस्तारादित्याशयवान् न केवलं प्राप्यकारित्वनयेऽत्यासन्नप्रकाशकत्वोपपत्तिः किन्तु योग्यतावादिमत एवात्यासन्नाप्रकाशकत्वानुपपत्तिरित्यभ्युच्चयेनाह **परस्यैवेति** । काचो दोषविशेषः । तथा चात्यासन्नकाचादौ सत्यामपि योग्यतायां तदग्रहणेन योग्यताया अपि व्यभिचारात् पराभिप्रेतं चक्षुषो योग्यार्थग्राहकत्वमपि न स्यादिति भावः ।

वा०र०— शालिकानाथेति । एतच्च मतं जलतैजसोः संसर्गद्रव्यतया निःसरदेवनायनं तेजो-बाह्यालोकेन एकतांगतमित्यादिना किरणावल्यामुक्तम् । वर्धमानेन शालिकानाथमतं दूषयितुं उपन्यस्यति इति अवतारितम् । शालिकानाथकारिकादिकमपि इत्यादिनोक्तमवधेयम् । अत्यासन्नाप्रकाशकत्वं कथमिति पाठः । परस्यैवात्यासन्नेत्यत्र अवधारणेन स्वपक्षेऽत्यासन्नग्रहणं युक्तमिति सूचितं मूले । तत् वक्तुमाह **किन्त्वा-सन्नेति** । एवमवधारणसूचितं उक्त्वा वाक्यार्थमाह **न केवलमित्यादिना** । **अनेकान्तिकत्वादेवेति** मूलम् । अत्रोपलक्षणया कालातीतत्वमपि ग्राह्यम् । प्राक्सन्निकृष्टार्थग्राहकतायाः करणत्वेन्द्रियत्वाभ्यां साधितत्वात् । ततश्च कालातीतत्वानैकान्तिकत्वाभ्यामेवेत्यर्थः ।

स०व्र०— अप्रसिद्धविशेषणतेति । सर्वस्यापि प्रकाशकस्य प्राप्त्यैव तथात्वेन अप्राप्य-प्रकाशकत्वमप्रसिद्धमित्यर्थः ।

विठ्ठल०— तर्ह्यदृष्टस्य वैयर्थ्यमेवापन्नमित्यतो बाह्यसामग्रीसाकल्यसम्पादनाय तदुपयोगः इत्याशयेनाह **अदृष्टवैकल्ये हीति** । बाह्यसाधनसाकल्येऽपि अदृष्टवैकल्यात्कार्यानुदयाङ्गीकारे बाधकमाह **अन्यथेति** । प्रागुक्तानुमानं प्रत्याख्याति **अप्राप्यार्थेति** । **अप्रसिद्धविशेषणतेति** । सर्वस्यापि प्रकाशस्यालोकादेः प्राप्त्यैव प्रकाशत्वादिति भावः । व्यभिचारं चाह **अत्यासन्नेति** । स्वव्याहतं चेत् तमित्याह **परस्यैवेति** ।

१२९ सु०— 'गत्वा नार्थेन सन्निकृष्यत' इत्यत्र किं गतिप्रतिषेधः साध्यः, किं वा सन्निकर्षप्रतिषेधः, उतोभयप्रतिषेधः । 'नाद्यः, कालातीतत्वादनैकान्त्याच्च । न द्वितीयः, अनैकान्तिकत्वादेव । अत एव न तृतीयोऽपि ।

विशिष्टनिषेधोऽयमिति चेन्न, सोऽपि विशेषणाभावेन वेत्यादिविकल्पदूषणा-निस्तारात् ।

'सन्निकर्षार्थं गतिमन्न भवती'ति साध्यमिति चेन्न, स्पर्शनादावनैकान्त्यात्; शीतजलसन्निकर्षार्थं त्वगिन्द्रियगतये हि शरीरपरिस्पन्दो भवति ।

अथायमभिप्रायः 'अधिष्ठानाद्बहिर्न गच्छती'ति, तदेन्द्रियत्वे समानेऽपि घ्राणा-दीनामतैजसानामनेवम्भावः । चक्षुषस्तु तैज(से)सस्येत्थम्भूत(त्वा)तेत्यङ्गीकारे बाधका-भावादप्रयोजकत्वम् । चाक्षुषरश्मीनामुपलब्धिप्रसङ्ग इति चेन्न, अतीन्द्रियत्वोपपत्तेः । महत्तेजोजातीयमैन्द्रियकमुपलब्धमिति चेत्, चाक्षुषमप्युपलब्धमिति वारिस्थं तथा स्यात् ।

अदृष्टवशादनुद्भूतरूपं तदिति चेत्, इदमप्यनुद्भूतरूपस्पर्शं कुतो न कल्प्यते, कल्पिकायां प्राप्यकारितायां प्रमाणस्योक्तत्वात् ।

यदि च नयनं निर्गत्यार्थं गृह्णीयात्तदा उन्मील्यनिमीलनेऽपि अर्थप्रतिपत्तिः स्यात् ।

यदि (चाक्षुष)वाक्षमधिष्ठानातिरिक्तं स्यादधिष्ठानोपघातचिकित्से व्यर्थे स्यातामिति तु प्रदीपेन समानयोगक्षेमम् ।

अपि च, छायायामुपविष्टस्या(प्यातपालोकने)तपावलोकनेन नयनस्याशिशिरत्व-मातपोपविष्टस्यापि शिशिरद्रव्यावलोकनेन शिशिरत्वं चैतमेवार्थं गमयतः । न ह्यप्राप्ता-वेतदुपपद्यते ।

तदेतदखिलमपि प्रमाणप्रसिद्धमिति किमत्र वक्तव्यमिति हिशब्देनाचष्टे ॥

परि०— कालातीतत्वादिति । शरीरे गच्छति तत्रत्यसर्वेन्द्रियाणां तेनैव सह गतेः सर्वानुभवसिद्धत्वात् बाधितत्वानैकान्तिकत्वे ध्येये । **अनैकान्तिकत्वादेवेति** । त्वगिन्द्रियादौ इति योज्यम् । **इत्यादीति** । प्रागुक्तरीत्या पक्षत्रयतद्दूषणानां अनिवारणादित्यर्थः । **अथेति** । इत्यभिप्राय इत्यन्वयः । तथा च न प्रागुक्तदोष इति भावः । **अतैजसानामिति** । अल्पतेजोंऽशयुक्ताना-मित्यर्थः । तथा च तैजसानीन्द्रियाणीति स्मृत्यविरोधः । परीत्या वेयमुक्तिः । **उन्मील्य निमीलनेऽपीति** । बहिर्गतरश्मिसम्बन्धस्य तदापि सत्त्वादिति भावः । **दीपेन समानेति** । दीपालोकप्रसरान्तरमाच्छादिते दीपे यथा नार्थप्रकाशः दीपावरोधोपघातचिकित्से च यथा न व्यर्थे तथेति भावः । **हिशब्देनेति** । निर्दोषाक्षोद्भवं ह्यत्रेति हिशब्देनेत्यर्थः ॥ **प्रत्यक्षसामान्य-लक्षणम्** ॥

गु०दी०— शरीरपरिस्पन्दो भवति इत्यत्र शरीरपरिस्पन्दः शरीरस्य तत्र गमनम् । **उन्मील्यनिमीलनेऽप्यर्थप्रतीतिः स्यात्** इत्यत्र उन्मीलने प्राप्तेर्जातत्वात्पुनर्निमीलनेऽपि प्रतीतिः स्यादित्यर्थः । **प्रदीपेन समानयोगक्षेमम्** इति वदता यथा प्रदीपः जालकवाटोद्घाटने सति गेहान्तरस्थमर्थं प्रकाशयन्नपि पुनः पिधाने सति न प्रकाशयति । ततस्त्वयाऽपि यदा यदा अर्थप्रकाशनं तदा तदा प्राप्तिरपेक्षितेति वक्तव्यम् । तथा चक्षुषोऽपीति भावः ।

यादु०— परस्यैवेत्येवकारेणास्माकमतिसामीप्यरूपार्थदोषस्य सत्त्वान्न निर्दोषार्थेन्द्रियसन्निकर्षस्तत्र अतो न व्यभिचार इति व्यभिचारपरिहारोऽस्तीति सूचयति **कालातीतत्वादिति** । चक्षुषो मूर्तद्रव्यत्वेन गतिमत्त्वस्य प्रमाणसिद्धत्वादिति भावः । **अनैकान्त्याच्चेति** । त्वगिन्द्रियादाविति शेषः । देहस्य गमने त्वगिन्द्रियादेरपि गतिमत्त्वेन साध्याभावसत्त्वादिति भावः । **विशिष्टनिषेध इति** । त्वगिन्द्रियादौ गतिसन्निकर्षयोर्विशकलितयोः सत्त्वेऽपि न गत्यवच्छिन्नेन तत्र सन्निकृष्टत्वमतो नानैकान्त्यमिति भावः । अतैजसानामिति परीत्या । सिद्धान्ते मनोव्यतिरिक्तानामिन्द्रियाणां तैजसाहङ्कारकार्यत्वेन तैजसत्वादिति ध्येयम् । चक्षुषि तेजोभागानां बहुत्वं न तथा घ्राणादिष्वित्यभिप्रेत्येदमित्यप्याहुः । तथा च अतैजसत्वमुपाधिरिति भावः । **अर्थप्रतिपत्तिः स्यादिति** । पूर्वं निर्गतरश्मीनां विद्यमानत्वादिति भावः । **दीपेन समानेति** । दीपप्रभोदयानन्तरं दीपाच्छादनेऽपि तथाऽर्थप्रकाशः स्यात् तथा दीपोपघाताद्यर्थं तदधिष्ठानवार्तिकोपघातादिकं च व्यर्थं स्यादिति परिचोदनायां दीपप्रभाया दीपाश्रितत्वेन तदाच्छादनेनाच्छादितत्वादर्थाप्रकाशः । अधिष्ठानभूतवार्तिकोपघातादेः दीपोपघातादिप्रयोजकतयाऽन्वयव्यतिरेकसिद्धत्वान्न वैयर्थ्यमिति यत्तत्र समाधानं तत्प्रकृते समानमिति भावः । **अशिशिरत्वम्** उष्णत्वम् ।

वं०प०— **कालातीतत्वादिति** । चक्षुषोऽपि मूर्तत्वेन गतेः प्रामाणिकत्वादिति भावः । **अनैकान्त्याच्चेति** । देहगमनेन त्वगिन्द्रियस्यापि गतिमत्त्वेन व्यभिचारादित्यर्थः । **अनैकान्तिकत्वादेवेति** श्रोत्रेन्द्रिय इति शेषः । शब्दरूपार्थेन सन्निकर्षसद्भावादित्यर्थः । गतिप्रतिषेधे साध्ये न श्रोत्रेन्द्रिये व्यभिचारो वक्तुं शक्यः । श्रोत्रस्याकाशात्मकत्वेन गतिमत्त्वाभावादित्यवधेयम् । **अत एवेति** । उभयनिषेधे साध्ये एकैकस्योक्तरीत्या व्यभिचारः स्यादेवेत्यर्थः । ननु युगपन्निषेधद्वयं साध्यत्वेन नाभिप्रेतं किन्नाम गत्यवच्छिन्नसन्निकृष्टत्वरूपस्य विशिष्टस्य प्रतिषेध एक एव साध्य इति न विशकलितसाध्यद्वयपक्षोक्तदोष इत्याशङ्कते **विशिष्टेति** । अत्र विशिष्टस्यापि त्वगिन्द्रिये व्यभिचारः स्यादेवेति दूषणे सत्येव दूषणान्तरमाह **सोऽपीति** । विशिष्टस्यापि विशेषणविशेष्यतत्सम्बन्धात्मकत्वेन तदभावे किं गतिरूपविशेषणाभावेनैव पर्यवसानं, सन्निकृष्टत्वरूपविशेष्याभावेनैव वा, उभयाभावेन वेति विकल्प्य आद्ये त्वगिन्द्रिये व्यभिचारः, द्वितीये श्रोत्रेन्द्रिये व्यभिचारः, (तृतीये) उभयप्रतिषेधरूपसाध्यद्वये उक्तं व्यभिचारद्वयमिति दूषणानिस्तार इत्यर्थः । साध्याभावमुपपादयति **शीतलेति** । अनेवम्भावः बहिर्निर्गमनाभावः । **इत्थम्भूतता** बहिर्निर्गतत्वम् । चाक्षुषरश्मीनामधिष्ठानाद्बहिर्निर्गमनाङ्गीकारे बाधकं शङ्कते **चाक्षुषेति** । चाक्षुषरश्मीनां बहिर्निर्गतत्वेन त्वगिन्द्रियसन्निकर्षसद्भावात्त्वचोपलब्धिः स्यादिति भावः । **महत्तेजोजातीयमिति** । तथा च त्वगिन्द्रियेण रश्मीनामुपलब्धिः स्यात् । न चेष्टापत्तिः । चाक्षुषरश्मिषूष्णस्पर्शोपलम्भापत्तेरित्यर्थः । चाक्षुषमित्यत्र महत्तेजाजातीयमिति वर्तते । **कुतो न कल्प्यत इति** । महत्त्वसमानाधिकरणोद्भूतस्पर्शवत्त्वस्यैव स्पार्शनप्रत्यक्षताप्रयोजकत्वान्न बहिर्निर्गतनायनरश्मीनां त्वगिन्द्रियेणोपलब्धिरिति भावः । कल्पकप्रमाणाभावान्न कल्प्यत इति चेत्तत्राह **कल्पिकायामिति** । अनुभूतस्पर्शकल्पिकायामित्यर्थः । तथा चेदं चक्षुर्यदाऽर्थसम्बन्धार्थं रश्मिद्वारा

निर्गच्छति तदा तद्रश्मयस्तावत्त्वगिन्द्रियसम्बद्धा भवन्त्येव । ततश्च तदीयोष्णस्पर्श उपलभ्येत । न चोपलभ्यते । तस्मादन्यथाऽनुपपत्त्याऽनुद्भूतः स्पर्शः कल्प्यत इत्याशयः । **अधिष्ठानोपघातचिकित्से व्यर्थे स्यातामिति** । तथा च तदन्यथाऽनुपपत्त्याऽधिष्ठानातिरिक्तस्य चक्षुषोऽभावात् तस्य च गतेर्विरुद्धत्वान्न सन्निकर्षोऽपेक्षित इत्याशयः । आतपोपवेशने आतपगतमनेनैवेन्द्रियसन्निकर्षोपपत्तेर्नेन्द्रियस्य गतिः सिद्ध्यतीत्यत उक्तं **छायायामुपविष्टस्येति** । **अशिशिरत्वम्** उष्णत्वम् । छायोपवेशने छायागमनेनैवेन्द्रियसन्निकर्षोपपत्तेर्नेन्द्रियस्य गतिः सिद्ध्यतीत्यतः **आतपोपविष्टस्य** इत्युक्तम् । **शिशिरद्रव्यं** शीतलद्रव्यं कर्पूरादिकम् । **एतमेवार्थं** चक्षुषो रश्मिद्वारा **बहिर्निर्गमनरूपमेवार्थम्** । **एतत्** छायामुपविष्टस्येत्यादिनोक्तं **प्रमेयम्** ।

कं०रा०— गत्येति । चक्षुर्गत्यार्थेन न सम्बध्यते । **इन्द्रियत्वादित्यत्रेत्यर्थः** । **कालातीतत्वादिति** । घ्राणादपि हीदं द्रवन्ति । विषयद्रवणात् तेषामिन्द्रियत्वमुदाहृतमिति । श्रुतिस्मृतिभ्यां मूर्तत्वरूपलिङ्गनत्वचक्षुषो गतिमत्वस्य निश्चिततया गतिप्रतिषेधसाधने कालातीतत्वमिति भावः । **अनैकान्त्यादिति** । गतिमतित्वगिन्द्रियादौ गतिं प्रति प्रतिषेधरूपसाध्याभावेनानैकान्त्यमिति भावः । **अत एवेति** । गतिमत्यर्थसन्निकृष्टे च त्वगिन्द्रियादावुभयप्रतिषेधाभावेन अनैकान्तिकत्वादेवेत्यर्थः । **महत्तेजोजातीयमिति** । अत्र महदिति भिन्नं पदं आन्महत इति स्थान्यादेशोक्तिव्यत्ययेनात्वविधेरनित्यत्वज्ञापनात् समस्तं वा चक्षुषमपीति महत्तेजोजातीयं चाक्षुषमप्युपलब्धमिति वारिस्थं तेजश्चाक्षुषं स्यादित्यर्थः ।

श्रीनिधि०— अनैकान्तिकत्वादिति । स्पर्शादाविति भावः । **चक्षुषस्तु तैजसस्येति** । अनेन अतैजसत्वमुपाधिरित्युक्तं भवति । न च पक्षेतरत्वेनानुपाधित्वं उक्तानैकान्तिकप्रसङ्गस्य सत्त्वेनानुकूलतर्कस्य सत्त्वात् । **उन्मील्यनिमीलनेऽपीति** । बहुदूरं गतस्य तत्क्षणे लोकान्तरागमनासम्भवेन संयोगस्य सत्त्वादिति भावः । **उपघातचिकित्सेति** । उपघातानाशः । **चिकित्सं** औषधादिना संरक्षणम् ।

शे०वा०— कालातीतत्वादिति । मूर्तद्रव्यमात्रस्य गतिमत्त्वनियमेन तथाविधत्वेन चक्षुषोऽपि गतिमत्त्वसिद्ध्या तदभावस्य प्रमाणबाधितत्वादिति भावः । **अनैकान्त्याच्चेति** । स्पर्शनादाविति शेषः । तत्र सत्यपीन्द्रियत्वे, 'शीतलजलसन्निकर्षार्थं त्वगिन्द्रियगतये ही'ति वक्ष्यमाणरीत्या गतिमत्त्वसिद्धेरिति भावः ॥ **अनैकान्तिकत्वादेवेति** । त्वगादेः सत्यपीन्द्रियत्वे सन्निकृष्टार्थग्राहकताया एव सत्त्वात् सन्निकर्षाभावरूपसाध्यस्य तत्राभावादिति भावः । उभयप्रतिषेध इति किं प्रत्येकं तदुभयप्रतिषेधोऽभिमतः किं वा विशिष्टप्रतिषेध इति विकल्पं मनसि निधायाद्यं दूषयति **अत एवेति** । चक्षुषो मूर्तद्रव्यत्वेन गतिमत्त्वसिद्ध्या तदभावस्य बाधितत्वात् । त्वगादावुक्तरीत्या गतिसन्निकर्षयोरेव सत्त्वेन तदुभयप्रतिषेधरूपसाध्यस्य तत्राभावेन तत्रानैकान्त्याच्चेत्यर्थः ।

द्वितीयमाशङ्कते **विशिष्टेति** । उक्तरूपविशिष्टाभावः किं गतिरूपविशेषणाभावायत्तः उत सन्निकर्षरूपविशेष्याभावायत्त उत गतिसन्निकर्षरूपोभयाभावायत्तोऽभिमतः । आद्ये मूर्तद्रव्यत्वेन गतिमत्त्वस्यैव तत्र

सत्त्वेन गतिरूपविशेषणाभावस्याभावेन विशेषणाभावायत्तस्य विशिष्टाभावरूपसाध्यस्य तत्रासत्त्वादनैकान्त्यम् । द्वितीयेऽपि त्वगादीनां प्राप्यकारित्वाया उभयसम्मतत्वेन सन्निकर्षरूपविशेष्यस्य तत्र सत्त्वेन तदभावायत्तस्य विशिष्टाभावरूपस्य साध्यस्य तत्रासम्भवेन तदभावसत्त्वादनैकान्त्यमेव । उभयायत्तत्वपक्षेऽप्युक्तरीत्योभयस्यापि सत्त्वेन तदभावायत्तस्य विशिष्टाभावरूपसाध्यस्य तत्राभावादनैकान्त्यमेवेति न विशिष्टनिषेधस्यापि साध्यत्वमित्याह **न सोऽपीति** ।

ननु गत्वा नार्थेन सन्निकृष्यत इति न गतिप्रतिषेधोऽभिमतो नापि सन्निकर्षप्रतिषेधो नाप्युभयप्रतिषेधः किन्तु सन्निकर्षानुकूलगतिप्रतिषेध एव । तथा च गतिसन्निकर्षयोस्तत्र सत्त्वेऽपि सन्निकर्षानुकूलगतिमत्त्वस्य तत्राभावेन साध्यस्यापि सत्त्वान्न व्यभिचार इत्याशङ्कते **सन्निकर्षार्थमिति** । **अनैकान्त्यादिति** । स्पर्शनादेः सन्निकर्षार्थं गतिमत्त्वस्यैव सत्त्वादिति भावः । कथं तत्र सन्निकर्षार्थत्वं गतेरित्यतस्तदुपपादयति **शीतलेति** ।

अगेति । तथा च सन्निकर्षार्थं गतिमत्त्वेऽप्यधिष्ठानगत्यैव तदाश्रयतया गतिमत्त्वेऽप्यधिष्ठानाद्बहिर्गमनाभावान्न त्वगादौ व्यभिचार इति भावः । इन्द्रियत्वमस्तु बहिर्गमनं चास्तु विपक्षे बाधकाभावादप्रयोजकोऽयं हेतुः । न च घ्राणादीनामपि बहिर्गमनप्रसङ्ग एव बाधक इन्द्रियत्वाविशेषादिति वाच्यम् । इन्द्रियत्वाविशेषेऽपि तैजसत्वातैजसत्वाभ्यां वैलक्षण्येन साम्याभावेनाविशेषासिद्ध्या तदप्रसङ्गादित्याह **तदेति** । **अतैजसानामिति** । यद्यपि मनोव्यतिरिक्तेन्द्रियाणां तैजसाहङ्कारकार्यत्वेन तैजसत्वमेवेति सिद्धान्तः । तथाऽपि परीत्या वा चक्षुषि तैजसाहङ्कारभागानां बहुत्ववदितरेन्द्रियेषु तदभावेन तैजसाहङ्कारभागानामल्पत्वात् तद्विवक्षया वाऽतैजसत्वोक्तिरिति ध्येयम् । यद्वा माऽस्तु तर्ह्यनैकान्त्यं सोपाधिकत्वेनाभासत्वं तु स्यादित्याह **तदेति** । अधिष्ठानाद्बहिर्गमनशून्यत्वरूपसाध्यवति त्वगादावतैजसत्वसद्भावेन साध्यव्यापकत्वादिन्द्रियत्वरूपसाधनवति चक्षुष्यतैजसत्वाभावेन साधनाव्यापकत्वादतैजसत्वमुपाधिरिति भावः । साधनाव्यापकतामुपदर्शयन्नेव प्रतिपक्षोन्नायकत्वरूपं दूषकताबीजमुपपादयति **चक्षुषस्त्वित्यादि** । अनुपलम्भबाधितं बहिर्गमनं नयनरश्मीनामित्याशयेन शङ्कते **चाक्षुषेति** । ततश्च नाप्रयोजकत्वं नाप्युपाध्युन्नीतः प्रतिपक्ष इति भावः । अयोग्यतयाऽनुपलम्भस्यान्यथासिद्धत्वान्न तद्बाधस्य बहिर्गमनाभावसाधकतेत्याह **अतीन्द्रियत्वेति** । महत्तेजोजातीयत्वेन चाक्षुषरश्मीनामैन्द्रियकत्वसिद्धेर्नायोग्यत्वेनानुपलम्भस्यान्यथासिद्धिरिति भावेन शङ्कते **महदिति** । महत्तेजोजातीयत्वमात्रं नैन्द्रियकतायां प्रयोजकं किन्तु विशेषणान्तरविशिष्टमेव । तथा च महत्तेजोजातीयत्वेन न चाक्षुषरश्मीनामैन्द्रियकत्वसिद्धिरित्याशयवान् कुतोऽविशिष्टस्यैव प्रयोजकत्वोपपत्तौ विशिष्टस्य प्रयोजकत्वकल्पनमित्यतो विशिष्टस्य प्रयोजकत्वं परमुखेनैव नेतुं प्रतिबन्दीं तावद् गृह्णाति । **चाक्षुषमपीति** । महत्तेजोजातीयमिति वर्तते । न महत्तेजोजातीयत्वमात्रं चाक्षुषतायां प्रयोजकं येनोक्तातिप्रसङ्गः स्यात् किन्तूद्भूतरूपवत्त्वविशिष्टमहत्तेजोजातीयत्वमेव । न च वारिस्थस्य तदस्तीति कथं वारिस्थतेजसश्चाक्षुषत्वापादनमिति शङ्कते **अदृष्टेति** । एवं तर्हि न महत्तेजोजातीयत्वमात्रमैन्द्रियकत्वे प्रयोजकं येन चाक्षुषरश्मीनामुपलम्भः प्रसज्येत । किन्तूद्भूतरूपस्पर्शवत्त्वविशिष्टं महत्तेजोजातीयत्वमेवेति न चाक्षुषरश्मीना-

मैन्द्रियकत्वप्रसङ्ग इत्याह **इदमपीति** । अदृष्टवशादित्यनुवर्तते । ननु वारिस्थस्याचाक्षुषतायाः सिद्धत्वात् कल्पकसद्भावेन चाक्षुषतायां विशिष्टस्य प्रयोजकत्वं कल्पयितुं शक्यते । प्रकृते त्विन्द्रियरश्मीनां बहिरनिर्गमनेनाप्यनुपलम्भसम्भवेन कुतो विशिष्टस्यैन्द्रियकत्वप्रयोजकत्वकल्पनावकाश इत्यतः प्राप्यकारितायाः सिद्धत्वेन बहिर्गमनसिद्धयोक्तरीत्याऽनुपलम्भस्यान्यथासिद्धेरसम्भवाद्विशिष्टस्यैवैन्द्रियकत्वप्रयोजकत्वकल्पनया तेषामनुपलम्भसमर्थनमेव न्याय्यमित्याशयेनाह **कल्पिकायामिति** ।

अर्थप्रतिपत्तिः स्यादिति । पूर्वं बहिर्निर्गतरश्मीनां सत्त्वादिति भावः । **अधिष्ठानेति** । इन्द्रियनाशार्थतयाऽधिष्ठानोपघात इन्द्रियस्थैर्यार्थमधिष्ठानचिकित्सा च व्यर्थे स्यातामित्यर्थः । **प्रदीपेन समानयोगक्षेममिति** । दीपलापनान्तरं ततो बहिर्निस्सृतानां रश्मीनामर्थसन्निकृष्टत्वाद्दीपाच्छादनेऽप्यर्थप्रकाशः स्याद्दीपनाशार्थमधिष्ठानस्य वार्तिकादेर्नाशस्तस्य स्थैर्यार्थं चाधिष्ठानचिकित्सा व्यर्थे स्यातामिति परचोदना दीपेऽप्यविशिष्टा । अथ दीपरश्मीनां तैजसत्वेन शीघ्रगामितया प्रज्वलनानन्तरमाच्छादिते दीपे पुना रश्मयस्तस्मिन्नेव प्रविष्टा इति बहिर्दीपरश्मीनामभावान्नार्थप्रतीतिप्रसङ्गः । अधिष्ठानभूतवार्तिकोपघातादेर्दीपोपघातादिप्रयोजकतयाऽन्वयव्यतिरेकसिद्धत्वेन तादर्थ्यसम्भवान्नाधिष्ठानोपघातचिकित्सयोर्वैयर्थ्यमिति मन्यसे तर्हि चाक्षुषरश्मीनामपि तैजसतया अतिशीघ्रगामित्वेनोन्मीलनानन्तरं बहिर्निस्सृतानां तेषां निमीलनदशायां चक्षुष्येव प्रविष्टत्वेन बहिर्नायनरश्मीनामेवाभावान्नार्थप्रतीतिप्रसङ्गः । अधिष्ठानीभूतगोलकोपघातादेरिन्द्रियनाशादिप्रयोजकतयाऽन्वयव्यतिरेकसिद्धत्वेन तादर्थ्यसम्भवान्नाधिष्ठानोपघातचिकित्सयोर्वैयर्थ्यमिति प्रदीपेन समानयोगक्षेममित्यर्थः ।

अशिशिरत्वम् उष्णत्वं, **शिशिरत्वं** शीतलत्वम् । **एतमेवेति** । बहिर्गत्वा आलोकादिना सन्निकृष्टत्वरूपमर्थमित्यर्थः । गमकत्वमेवोपपादयति **न हीति** । उष्णादिद्रव्यसम्बन्धं विनोष्णत्वाद्यसम्भवादुष्णत्वादिना तत्सम्बन्धसिद्धिरित्यर्थः ।

वा०८०— तत्र सत्त्वेनेति । स्वर्गादौ सत्त्वेन इत्यर्थः । अनैकान्त्यस्थलतया त्वगादेः प्रकृतत्वात् । अत एवोत्तरवाक्ये त्वगादीनामिति वक्ष्यतीति ज्ञेयम् । **तत्रासत्त्वादनैकान्त्यमिति** । यद्यप्यत्रोक्तमूलानुसारेण प्रत्येकनिषेधपक्षवत् कालातीततापि शक्याभिधाना तथापि स्पष्टत्वात् शिष्यैरेव सोह्यतां इति भावेनात्र नोक्तेति ध्येयम् । न व्यभिचार इत्याशङ्कते इत्यत्रापि न कालातीतता चेत्यपि उपलक्षणया ग्राह्या प्रागिव स्पष्टत्वात् तदनुक्तिः । चक्षुरादौ मूर्तत्वेन गतिमत्वेऽपि सन्निकर्षानुकूलगतेः असिद्धेरिति भावः । **मनोव्यतिरिक्तेन्द्रियाणां तैजसेति** । वैकारिकात् विकुर्वाणात् मनस्तत्त्वमुदाहरिष्यति मूलकृतेति भावः । एतत् उत्तरत्र स्पष्टम् । **प्रतिपक्षोन्नायकत्वरूपमिति** । तैजसत्वस्येत्यस्य हेतुगर्भतया तैजसत्वरूपोपाध्यभावस्य हेतुतया प्रतिपादनात् इत्थम्भूतता इत्यनेन बहिर्गमनवत्ताप्रतिपादनेन बहिर्गच्छतीत्युक्तसाध्याभावस्यापि उक्तिलाभात् अस्य प्रतिपक्षसूचकत्व इत्याशयः । **विशेषणान्तरेति** । अनुद्भूतरूपादिलक्षणविशेषणान्तरेत्यर्थः । **अनुद्भूतरूपस्पर्शमिति** मूलम् ।

स०व्र०— कालातीतत्वादिति । मूर्तद्रव्यमात्रस्य क्रियावत्त्वेन चक्षुरादेरपि गमनरूपगतिमत्त्वेन तत्प्रतिषेधे बाधापत्तेरित्यर्थः । **अनैकान्त्यादिति** । घ्राणादौ सत्यपीन्द्रियत्वे गमनरूपकर्मण एव सत्त्वेन गत्वा नार्थेन सन्निकृष्यते इत्युक्तगतिप्रतिषेधरूपसाध्याभावात् तत्र अनेकान्त्यं स्यादित्यर्थः । **अत एवेति** । अनैकान्तिकत्वादेवेत्यर्थः । **अतैजसानामिति** । यद्यपि मनोव्यतिरिक्तेन्द्रियाणां तैजसाहङ्कारकार्यत्वेन तैजसत्वेऽपि चक्षुषि तैजसाहङ्कारभागानां बहुत्वात्, इतरेन्द्रियादिषु अल्पत्वेन अतैजसत्वोक्तिरिति भावः । **प्रदीपेनेति** । प्रदीपेऽपि एतद्बाधकस्य समानत्वात् । यदि दीपरश्मीनां तैजसत्वेन शीघ्रगामितया प्रज्वलनानन्तरमाच्छादिते दीपे पुना रश्मयस्तस्मिन्नेव दीपे प्रविशन्तीति नार्थप्रतीतेः, तर्हि प्रकृतेऽपि समानमिति भावः ।

विठ्ठल०— कालातीतत्वादिति । देवदत्तो ग्रामं गच्छति इन्द्रियाणां सहगमनस्याप्यावश्यकत्वादिति भावः । **अनैकान्त्याच्चेति** । त्वगिन्द्रियादावपि विशेषः । **अत एवेति** । पक्षद्वयोक्तदूषणादेवेत्यर्थः । **अतैजसानामिति** । अल्पतेजोंऽशयुक्तानामित्यर्थः । तथा च न तैजसानीन्द्रियाणीत्येतद्विरोध इति ज्ञेयम् । परीत्यावेवमुक्तिः अत एव प्राक् क्वचिच्छ्रोत्रस्य गमनेनापि सिद्धान्तेऽर्थसन्निकर्षः प्रथमचतुर्थपादेषूक्तेषु उपपद्यत इति ज्ञेयम् । **अर्थप्रतिपत्तिः स्यादिति** । पूर्वनिर्गतरश्मीनां विद्यमानत्वादिति भावः । **यदि वाक्षमधिष्ठानातिरिक्तमिति** । अक्षं साक्षात्कारि प्रमाकरणं इन्द्रियातिरिक्तं सन्निकर्षरूपं स्यादिति भावः । अधिष्ठानाद्बहिः निर्गच्छतीति प्रकृतत्वात्सर्गो लोकातिरिक्त इति वा । **प्रदीपेन समानेति** । दीपालोकप्रसरणानन्तरमाच्छादिते दीपे यथा नार्थप्रकाशः यथा च प्रकाशाधिकरणस्य प्रदीपस्योपपातविचिकित्साभ्यां प्रकाशह्रासोत्तेजनसम्भवेन तद्वैयर्थ्यं तथा नयनस्यापीति भावः । **अशिरत्वमुष्णत्वं शिशिरद्रव्यं** कर्पूरादिकम् । **हिशब्देनेति** । 'निर्दोषाक्षोद्भवं ह्यत्रे'त्यत्र हिशब्देनेत्यर्थः ।

चषकः— हिशब्देनेति । 'निर्दोषाक्षोद्भवं ह्यक्षमि'ति प्रतीकघटकहिशब्देनेत्यर्थः ।

॥ इति मतान्तरनिरासः ॥

॥ इति प्रत्यक्षसामान्यलक्षणनिरूपणम् ॥

* * *